

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

**ԱՐՄԵՆ ԱՍԱՏՐՅԱՆ
ՇԱՄԵՈՐԵՅՈՅ
ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ
ԵՎ
ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ**

(ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Ս. ԷՐՄԻԱՍԻՆ - 2018

ՀԻՆ ԹԻՃԼԻՍԻ ՀԼՅԿԼԿԼՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

**ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ
ԵՎ
ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ**

(ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ՀՐԱՄԱՆԱԻ
ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԻՒՆ
S. S. ԳԱՐԵԳՆԻ Բ
ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ
ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ
ԵՎ ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ
(ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Աշխատասիրությամբ

ԱՐՄԵՆ ԱՍԱՏՐՅԱՆԻ

Խմբագրությամբ
Գեորգ Տէր-Վարդանեանի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄՈՒՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ս. ԷԶՄՈՒՆ - 2018

ՀՏԴ 27-9
ԳՄԴ 86.37
Ա 732

*Տպագրվում է երաշխավորությամբ
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի
Հրատարակչական խորհրդի
և ՀՀ Մշակույթի նախարարության
Պատմամշակութային ժառանգության
գիտահետազոտական կենտրոնի
գիտական խորհրդի կողմից*

Խմբագրութեամբ՝ ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ

ԱՍԱՏՐՅԱՆ ԱՐՄԵՆ

Ա 732 ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՇԱՄԲՈՐԵՑՈՑ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵՎ
ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ (ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԱՐԵԳՐՈՒ-
ԹՅՈՒՆ) / ԱՐՄԵՆ ԱՍԱՏՐՅԱՆ; ԽՄԲ.՝ ԳԼՈՐԳ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ.- Ս. Էջ-
միածին: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, 2018.- 778+112
ներդիր էջ:

Ներկա հրատարակությունը «Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիները» շարքի երկրորդ գիրքն է, նվիրված Շամբորեցոց Սուրբ Աստվածածին և Երևանցոց Սուրբ Մինաս եկեղեցիներին: Այս եկեղեցիները Թիֆլիսի հայ համայնքի պարծանքն էին, սրբացված աղոթատներ, որոնց դռները շուրջ երկու հարյուրամյակ բաց են եղել հավատացյալների համար: Այսօր դրանք խոնարված ու կիսավեր սպասում են վերականգնման, խնամքի ու հոգածության, և անվերապահորեն վերադարձմանը հայությանն ու բոլոր հավատացյալներին:

Նախատեսված է ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

ՀՏԴ 27-9
ԳՄԴ 86.37

Տպագրվում է մեկենասությամբ

«ՍԱՐԳԻՍ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ» ՀԻՄՆԱԴԻՐԱՄԻ

ISBN 978-9939-59-200-8

© Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2018

ԱՌԱՋԱՔԱՆ

Հին Թիֆլիսի հայոց Շամքորեցոց Սուրբ Աստվածածին և Երևանցոց Սուրբ Մինաս եկեղեցիները հնուց ի վեր կանգուն են Կուր գետի ձախափնյա հայաբնակ Հավլաբար թաղամասում: «Հավլաբար» տեղանունը ստուգաբանվում է արաբերեն-պարսկերեն «հավալի» (մերձակայք, կողմանք) և «բոր» (բերդ, ամրոց, ապարանք) բառերով¹: Անշուշտ, Հավլաբարը հնում Թիֆլիս քաղաքի մերձակայքում կամ կողմանքում էր, և իրենից ներկայացրել է անառիկ մի բերդ:

Հավլաբարում հայերը բնակվել են դեռևս հին ժամանակներից, սակայն հիմնական զանգվածը Արարատյան դաշտի բնակավայրերից և Հյուսիսային Արցախից այստեղ է գաղթեցրել վրաց Հերակլ արքան: Այն փաստը, որ Հավլաբարում հիմնականում հայեր են բնակվել, վկայել է նաև Ռոբերտ Կեր Փորտըրը իր ուղեգրությունում (1817-1820 թթ.): Այդ մասին նա գրել է. «...Այս նեղ վայրում մի կամարով կամուրջը կապում է քաղաքը մի ընդարձակ արվարձանի հետ, որ կոչվում է Հավլաբար: Այնտեղ բնակում է գլխավորաբար հայերի մի գաղութ, որոնք փախել են Երևանի շրջակայքից Ռուս-պարսկական պատերազմների ժամանակ»²: Ի դեպ, Կեր Փորտըրը Թիֆլիսում հանդիպել է հայ հոգևորականների հետ և Հայաստան ուղևորվելիս Հայոց կաթողիկոսին հանձնելիք նամակներ է տարել Թիֆլիսի Հայոց եպիսկոպոսից (իմա՝ թեմի առաջնորդից):

19-րդ դարի սկզբին Հավլաբարում հայերի միատարր բնակության մասին գրել է նաև Հ. Ղուկաս Ինճիճեանը. «Գիւղ Յայնկոյս կամրջոյն ի կողմն նախայիշատակեալ Մէտէլս եկեղեցոյն, յորում բնակին յազգէս Հայոց»³: Իսկ 1881 թ. Հավլաբարին անդրադարձել է Հ. Նազարեանը. «Զընայելով, որ Հավլաբարը քաղաքի մի շատ մերձաւոր մասն է, այնուամենայնիւ գրեթէ նորանից անկախ ու առանձնացած է ապրում... Փորձեցէք ձեր քայլերը ուղղել դէպի Շիրաջխանայի գառիվերը, բարձրացէք Հավլաբարի հրապարակը, և դուք իսկոյն կզգաք, որ մի ուրիշ աշխարհ մտաք... Հավլաբարի մարդաբնակութիւնը կազմող գլխաւոր 13 ու 14-րդ քաղաքաբաժիններում միայն ընդամենը բնակվում է այսօր 21,520 հոգի: Հանելով այդ թուից վրացի և ռուս բնակիչների փոքրամասնութիւն կազմող քանակութեան համար մօտ 6,520-ը, կը մնայ, որ՝ հավլաբարցի զուտ հայ հասարակութիւնը բաղկացած է մօտաւորապէս 15,000 հոգուց: Դա մի այնպիսի պատկառելի թիւ է, որի առաջ շատ գաւառական քաղաքի հայ հասարակութեան թիւը փոքրանում է»⁴: Արդեն 1910 թ. Հավլաբարն ունեցել է 40,000⁵,

¹ Պ. Մուրադյան, Հին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 59 (այսուհետև՝ Պ. Մուրադյան, Թիֆլիսի եկեղեցիները):

² Պ. Մուրադյան, Նույն տեղում, էջ 329:

³ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1806, էջ 279:

⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 130, 9 հուլիսի:

⁵ «Հովիտ», 1910, № 37, 26 դեկտեմբերի, էջ 585:

իսկ 1913 թ.՝ մոտ 50,000 հայ բնակչություն¹:

Հավաքարում գործել են մի շարք հայկական եկեղեցիներ, որոնք եղել են մեկը մյուսից գեղեցիկ և յուրօրինակ շինություններ: Դրանց դեռևս Սարգիս արք. Զալալեանցը անվանել է «փառաւոր և հոյակապ»²: Այդ եկեղեցիները իրենց գեղեցկությամբ գրավել են նաև բազմաթիվ ճանապարհորդների ուշադրությունը: Դրանք հիշատակում են 1824-1830 թթ. Թիֆլիս այցելած իտալացի ճանապարհորդներ Ա. Նեգրին, Մ. Մեդիչին և շատ ուրիշներ³:

Շամքորեցոց եկեղեցու մասին համառոտ գրել է Պարույր Մուրադյանը⁴, իսկ Սուրբ Մինաս եկեղեցու մասին՝ տողերիս հեղինակը⁵: Դրանց ճարտարապետությանը անդրադարձել է Մ. Հասրաթյանը⁶: Սակայն այդ եկեղեցիները գիտական մանրագնին ուսումնասիրության չեն ենթարկվել:

Շամքորեցոց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին Հավաքարի կենտրոնում է և համարվել է տեղի հայ համայնքի գլխավոր եկեղեցին: Այն եղել է Թիֆլիսում գործող շուրջ 25 հայկական եկեղեցիների մեջ ամենաբարձրը՝ մոտ 40 մ.: Եկեղեցին շրջապատված է միահարկ բնակելի տներով, որտեղ բնակվել են Թիֆլիսում հայտնի մի շարք ընտանիքներ, որոնց արմատները Շամքոր քաղաքից էին (Թայիրեան, Տեր-Ղազարեան, Տեր-Ղուկասեան, Միրզախանեան, Իշխանեան, Յարութիւնեան և այլն): Այդ ընտանիքները բազմաթիվ նվիրատվություններ են կատարել և հատկապես մեծ ներդրում ունեցել եկեղեցու նորոգությունների ժամանակ: Իսկ ամենամեծ աջակցությունը ցուցաբերել են Տեր-Ղազարեանները:

Հավաքարի այդ թաղամասում՝ 1760-ական թթ. վերջին բնակություն են հաստատել հիմնականում Շամքոր քաղաքից տեղահանված և այդտեղ գաղթած հայ ընտանիքները, ուստի այն կրել է նաև Շամքորեցոց անվանումը: Պատմական տեղեկությունները հավաստում են, որ Գանձակի գավառից որոշակի հայ բնակչություն Հավաքար է տեղափոխել վրաց Հերակլ արքան: Այդ առիթով Սարգիս արք. Զալալեանցը գրել է. «Բայց զբնակիչս Հալուաբարայ նախ քան զհարուածն Տփլիսայ էած աստ արքայն Վրաց Հերակլ ի Գանձակայ և յԵրևանայ, զորս անուանեն Շամքորեցիք և Երևանցիք»⁷: Այդ մասին գրել է նաև Ալեքսանդր Երիցեանցը. «Վրաց Հերակլ II թագաւորը իւր քանի մի արշաւանքների ժամանակ ընդէմ Պարսից, աշխատում էր անտէր ու անտիրական Հայաստանի բնակիչներին բռնի և գերութեամբ բերել և բնակեցնել իւր երկրում: Այդ միջոցներով էր աւելանում այժմեան Հալաբար թաղի հայ բնակչութիւնը: Այսպէս ահա 1780 թուին գերի բերուեցան Թիֆլիս Շամախայ և

¹ «Կովկասի լրաբեր», 1913, № 106, 14 մայիսի:

² **Սարգիս արք. Զալալեանց**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ., Տփլիս, 1858, էջ 68 (այսուհետև՝ Զալալեանց, Ճանապարհորդություն, Բ.):

³ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 469, ց. 14, գ. 329, թ. 11, ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ **Պ. Մուրադյան**, Թիֆլիսի եկեղեցիները, էջ 62-65:

⁵ **Ա. Ասատրյան**, Թբիլիսիի հայոց Սբ. Մինաս եկեղեցին (Վավերագրություն), «Հուշարձան» տարեգիրք, 2015, Ժ. և 2016, ԺԱ., էջ. 111-115:

⁶ **Մ. Հասրաթյան**, Թբիլիսիի հայկական եկեղեցիների ճարտարապետությունը, «Էջմիածին», 2009/2., էջ 75:

⁷ **Զալալեանց**, Ճանապարհորդություն, Բ., էջ 57:

Գանձակի կողմի հայք, Շամքորու հայք և այլն»¹։ Մի շարք փաստեր վկայում են, որ շամքորեցիները Հավլաբարում ավելի վաղ են հաստատվել, քան երևանցիներն ու էջմիածնեցիները։ Շամքորեցիներին առաջնորդել է իրենց ծխատեր Ղազար քիյ. Տէր-Ղազարեանը, որն էլ 1770-ական թթ. կեսերին, հասարակության աջակցությամբ հիմնադրել է Շամքորեցոց եկեղեցին։ Վրաց արքան գաղթածներին հնարավորություն է տվել կառուցելու իրենց աղօթատունը՝ տեղում հիմնովին հաստատվելու համար։

Շամքորեցոց եկեղեցու հիմնադրման ու կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէ։ Վրաց Էզնատի Իոսելիանիի գրառմամբ՝ եկեղեցին կառուցվել է 1775 թվին, հանուն Աստվածածնի, առանց գմբեթի և փայտով ծածկված²։ Առկա է նաև կառուցման 1809 թ., որը, կարծում ենք, վերաբերում է եկեղեցու հիմնովին նորոգմանը։ Ղազար քահանայի կառուցած եկեղեցին եղել է «քառականաչափ մեծությամբ»։ Հետագայում նրա որդի Ալետիքն ու թոռ Յովակիմը նպաստել են եկեղեցու նորոգություններին ու բարեգարություններին։ Հատկապես Ալետիքը եկեղեցու 1844-1845 թթ. նորոգման նախաձեռնողն ու ակտիվ մասնակիցն է եղել։

Ներկա աշխատության մեջ մանրամասն ներկայացված են եկեղեցու հոգևորականները՝ սկսած 19-րդ դարի սկզբից մինչև խորհրդային տարիները՝ եկեղեցու փակումը։ Գրառված է քահանաների հոգևոր գործունեությունը, ծառայական ցուցակները, այլ եկեղեցիներ տեղափոխությունները, նաև՝ նրանց ընտանեկան դրությունը. և այլն։ Մի շարք քահանաների Հայոց Հայրապետները կոնդակներ են շնորհել. 1852 թ. առաջ քահանայության կոնդակ է շնորհվել Ղազար քիյ. Տէր-Ղազարեանին, իսկ 1889 թ.՝ Համազասպ քիյ. Տէր-Յովհաննիսեանին, 1898 թ. լանջական խաչ կրելու և *կամիլակա* անվանված թավշյա գլխարկ կրելու իրավունքի կոնդակ է շնորհվել Շմառն քիյ. Տէր-Բարսեղեանին։

Ուշագրավ տեղեկություններ կան եկեղեցու երեցփոխանների գործունեության վերաբերյալ. ներկայացված են հատկապես Յովակիմ Տէր-Ղազարեանի, Ալետիք Տուգուլեանցի, Ալետիք Ղոնդաղսագեանցի, Սողոմոն Եղիազարեանի, Սարգիս Ղարիբեանի, Մովսէս Ծատուրեանի, Գրիգոր Ղարազյոզեանի, Արտակ Ղոնդաղսագեանցի և այլոց ծառայությունները։

Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, իշխանությունները հակակրոնական և անհանդուրժողական քաղաքականության ընթացքում, կարծես պլանավորած սկսել են փակել ու քանդել հայկական եկեղեցիները։ 1934 թ. փաստաթղթերից մեկում նշվել է, որ Թիֆլիսի մի քանի եկեղեցիներ, այդ թվում և Շամքորեցոց խորհրդային իշխանությունների կողմից գրավվել է։ Հասկանալի է, որ իշխանություններն ամեն միջոց գործադրել էին եկեղեցին փակելու և հայ հավատացյալ համայնքի մուտքը արգելելու համար։ Հետագա տարիներին եկեղեցու շինությունը տարբեր նպատակների է ծառայել։ 1970-ական թթ. Շամքորեցոց եկեղե-

¹ Ա. Երիցեանց, Թիֆլիսի հայք և նոցա վիճակագրութիւնը.- «Փորձ», 1879/10, հոկտեմբեր, էջ 16։

² Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Գ., Երևան, 1955, էջ 268, տե՛ս նաև Պ. Մուրադյան, Թիֆլիսի եկեղեցիները, էջ 64։

ցին գործածվել է որպես պահեստ, իսկ 1980-ական թթ.՝ որպես վրաց նկարիչների արվեստանոց:

1989 թ. ապրիլի 14-ին եկեղեցին կործանվել է, փլվել է գմբեթը, և պատերն ավերվելով՝ ստացել են վտանգավոր ճաքեր: Վրաց իշխանությունները հավաստիացրել են, որ եկեղեցին կործանվել է նախորդ օրը՝ ապրիլի 13-ին Թբիլիսիում տեղի ունեցած 4 բալ ուժգնությամբ երկրաշարժից: Սակայն ականատեսների վկայությունները հավաստում են, որ իշխանությունները եկեղեցին սկսել էին քանդել հատուկ նպատակով: Ներկայումս եկեղեցին կիսավեր և անխնամ վիճակում է:

Շամքորեցոց եկեղեցու գավթում գործել է արական ծխական դպրոց, որը Թիֆլիսի հնագույններից մեկն էր: Հայտնի է, որ դպրոցը 1845 թ. հիմնել է եկեղեցու սարկաւագ Կարապետ Տէր-Գրիգորեանցը, և գործել է մինչև 1921 թ.: Տարբեր տարիների դպրոցում դասավանդել են Գրիգոր Մատինեանցը, Արշակ Դեմուրեանցը, Պողոս Հասան-Ջալալեանցը, Միքայել Շալամեանցը, Մելքոն Դանագյոզեանը, Աշոտ քյ. Թեմուրազեանը, Յարութին սրկ. Ճուղուրեանը և ուրիշներ:

Գրքում ներկայացված են 1841, 1852 և 1906 թթ. ծխականների ցուցակները, մամուլում տպագրված հոգեհանգիստներ, չափաբերական տեղեկություններ, տնտեսական տեղեկագրեր, հոգևորականների և երեցփոխանների ցուցակներ (1805-1919 թթ.), ծխական արդյունքներ՝ սկսած (1804 թ.), գույքացուցակներ և այլ պատմական, վիճակագրական և նկարագրական տեղեկություններ: Իսկ հավելված բաժնում առաջին անգամ հրատարակվում են 79 արխիվային վավերագրեր, որոնք վերաբերվում են եկեղեցու նորոգումներին, անշարժ գույքին, հոգևորականների և երեցփոխանների գործունեությանը և այլն: Առհասարակ մեծ տեղ են գրավում Վիրահայոց վիճակային կոնսիստորիայի տարբեր տարիների արձանագրությունները:

Ըստ 1838 և 1840 թթ. գույքացուցակների, Շամքորեցոց եկեղեցուն պատկանել է 4 ձեռագիր, որոնցից մեկը, որ անվանվել է Եղունգ Աւետարան, գրվել է 1551 թ.՝ Վայոց Ձորի Սրկղուն գյուղի Սուրբ Գեորգ եկեղեցում, իսկ մյուսը՝ 1657 թ. Փառիստսի վանքում: Վերջինիս անվանումով էլ եկեղեցին երբեմն կոչվել է Կարմիր Աւետարան: Այդ կարմրակազմ ծխական «Աւետարանը» դրվել է եկեղեցու Աւագ խորանում: Մեկ ձեռագիր Հայսմաուրթ էլ եկեղեցուն նվիրել է հասարակությունը: Մեծ արժեք է ունեցել նաև սուրբ Կարապետի մատոնքը, որը նվիրել էր Սողոմոն Թայիրեանցը:

* * *

Հավլաբարի մյուս՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցին կառուցվել է 1790 թ., սակայն ըստ հին վավերագրերից մեկի, այն կառուցվել է 1811 թ.՝ հասարակության կողմից: Հավանաբար այդ թվականին եկեղեցին ենթարկվել է հիմնովին նորոգության: Այն սկզբնական շրջանում եղել է փայտածածկ, փոքրիկ կառույց: Էգնատի Բոսելիանին անդրադարձել է նաև Սուրբ Մինասին և նշել է որպես «Հայոց ժամ»:

Սուրբ Մինաս եկեղեցին ամբողջապես շրջապատված էր հայաբնակ տներով: Այստեղ բնակություն էին հաստատել գլխավորապես Երևանից գաղթած հայերը, ուստի և եկեղեցին անվանվել է նաև Հին Երևանցոց: Եկեղեցու շրջակայքում բնակվել են Թիֆլիսում հայտնի և նշանավոր մի շարք հայկական ընտանիքներ (Նաղի-

րեաններ, Պետրոսեաններ, Էլիսբարեաններ և այլն): Այն կենտրոնատեղի էր թաղամասի հայերի համար:

Ներկայիս եկեղեցին, որը հիմնովին վերակառուցվել է 1880-1882 թթ. և օծվել է 1883 թ., իր ոճական հորինվածքով բնորոշ է ուշ միջնադարյան հայկական ճարտարապետությանը: Այն եռանավ բազիլիկա է՝ երկու զույգ մույթերով, երկու կողմերում ուղղանկյուն ավանդատներով և կիսաշրջանաձև արսիդով:

Գրքում մանրամասն ներկայացված են եկեղեցու հոգևորականները՝ սկսած 19-րդ դարի սկզբից մինչև խորհրդային տարիները՝ եկեղեցու փակումը: Գրառված է քահանաների հոգևոր գործունեությունը, ծառայական ցուցակները, այլ եկեղեցիներ տեղափոխությունները, նրանց ընտանեկան դրությունը և այլն: Եկեղեցում հիշատակվող առաջին հոգևորականը 1806 թ. առաջ քահանա հիշվող Յովհաննէս Տէր-Աստուածատրեանն է: Հավանաբար նրա հայրը՝ Տէր Աստուածատուր քահանան 1790 թ. Սուրբ Մինաս եկեղեցու հիմնադրման ու կառուցման նախաձեռնողներից էր: Մեկ այլ հոգևորականի՝ Սարգիս քյ. Իգիթեանին, Վեհափառ Հայրապետը 1894 թ. առաջ քահանայության կոնդակ է շնորհել, իսկ 1899 թ.¹ կամիլակա անվանված թավշյա գլխարկ կրելու իրավունք: Սարգիս առաջ քահանան 1900 թ. պարգևատրվել է ս. Ստանիսլավի 3-րդ աստիճանի շքանշանով:

1924 թ. Թիֆլիսի գործադիր կոմիտեի որոշմամբ Սուրբ Մինաս եկեղեցին փակվել է և հանձնվել «Երիտասարդ լենինյաններ» կազմակերպությանը՝ շրջանային ակումբ հիմնելու նպատակով: Իսկ 1934 թ. փաստաթղթերից մեկում նշվել է, որ Թիֆլիսի մի քանի եկեղեցիներ, որոնց թվում նաև Սուրբ Մինաս եկեղեցին գրավված է¹: Խորհրդային տարիներին եկեղեցին օգտագործվել որպես կարի արտադրամաս: Իսկ Վրաստանի անկախության տարիներին մի քանի անգամ եկեղեցում հրդեհ է բռնկվել, որը բնակիչների միջամտությամբ մարել է: Սուրբ Մինաս եկեղեցին իշխանությունների կողմից անուշադրության է մատնվել ու վերջնականապես փլուզվել է 2014 թ. սեպտեմբերի 19-ին՝ հորդառատ անձրևների պատճառով:

Սուրբ Մինաս եկեղեցու գավթում գործել է արական ծխական դպրոցը, որը նույնպես Թիֆլիսի հնագույններից էր և հիմնադրվել է հավանաբար 1848 թ. վերջերին, իսկ ըստ մեկ այլ տեղեկագրի՝ 1850 թ.: Դպրոցում տարբեր տարիներին դասավանդել են Գեորգ Տէր-Ալեքսանդրեանցը, Տիգրան Փիրումեանը, Բաղդասար Զարդեղեանը, Բագրատ Ամիրադեանը, Գեորգ Դիանեանը, Գեդեոն Միրադեանը, Սարգիս քյ. Իգիթեանը և ուրիշներ:

Գրքում ներկայացված են 1841 և 1850 թթ. ծխականների ցուցակները, մամուլում տպագրված հոգեհանգիստներ, չափաբերական տեղեկություններ, տնտեսական տեղեկագրեր, հոգևորականների և երեցփոխանների ցուցակներ (1805-1916 թթ.), ծխական արդյունքներ (սկսած 1802 թ.), գույքացուցակներ և այլ պատմական, վիճակագրական և նկարագրական տեղեկություններ: Հավելված բաժնում առաջին անգամ հրատարակվում են արխիվային 44 վավերագրեր, որոնք վերաբերվում են եկեղեցու նորոգումներին, անշարժ գույքին, երեցփոխանների և հոգևորականների գործունեությանը և այլն:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3281, թ. 30, բնագիր, ձեռագիր:

Եկեղեցին ունեցել է բազմաթիվ զարդեր, որոնց թվում Կենաց փայտից արծաթյա մասունք, ձեռագիր Գանձարան (նվիրել է տիրացու Պետրոսը), և այլ արժեքավոր իրեր: Հատկապես գնահատելի է Հերակլ արքայի նվիրած արծաթյա խաչը, որն ամենայն հավանականությամբ նվիրաբերվել էր 1790 թ. եկեղեցու օծման ժամանակ: Եկեղեցին ունեցել է սուրբ Մինասի սրբապատկեր՝ ներառնված դեղին շրջանակի մեջ, որը վաղուց ի վեր դրված է եղել խորանում:

Աշխատության գլխավոր նպատակն է բազմապիսի ճշգրիտ փաստերով մեկ անգամ ևս հաստատել, որ Շամքորեցոց Սուրբ Աստվածածին և Երևանցոց Սուրբ Մինաս եկեղեցիները զուտ հայկական մշակութային հուշարձաններ են՝ դրանցում գործունեություն ծավալած հայ հոգևորականներով: Այդ եկեղեցիները երբեք չեն պատկանել Վրաց եկեղեցուն: Դրանք անդադար գործել են Հայ Առաքելական եկեղեցու իրավասության տակ, ուստի և վրացական պատկանելության պնդումները անհիմն են:

Շամքորեցոց Սուրբ Աստվածածին և Երևանցոց Սուրբ Մինաս եկեղեցիները Թիֆլիսի հայ համայնքի պարծանքն էին, սրբացված աղոթատներ, որոնց դռները շուրջ երկու հարյուրամյակ բաց են եղել հավատացյալների համար: Այսօր դրանք խոնարված ու կիսավեր սպասում են վերականգնման, խնամքի ու հոգածության, և անվերապահորեն վերադարձմանը հայությանն ու բոլոր հավատացյալներին:

Գիրքը հիմնված է Մաշտոցեան Մատենադարանում և Հայաստանի Ազգային արխիվում պահպանվող բազմաթիվ չհրատարակված վավերագրերի, նախախորհրդային մամուլի նյութերի, հին ու նոր լուսանկարների և կարևոր այլ փաստաթղթերի վրա:

Հեղինակը շնորհակալություն է հայտնում Մատենադարանի և Ազգային արխիվի աշխատակիցներին՝ վավերագրեր, Վիրահայոց թեմի առաջնորդարանին և ճարտարապետ Հովհաննես Սանամյանին՝ նոր լուսանկարներ տրամադրելու համար:

*Եկեղեցին իր երեսփոխան պ. Գրիգոր Զարագեօզեանցի անխոնջ աշխատանքով կարճ միջոցում այնքան գեղեցկացել ու ճոխացել է ի ներքուստ, որ եթէ Թիֆլիզի եկեղեցիների մէջ երկրորդը չը համարուի, երրորդը համարուելու է անշուշտ.
1881 թ.*

ՇԱՄԲՈՐԵՅՈՅ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ «ԿԱՐՄԻՐ ԱԻԵՏԱՐԱՆ» ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ՇԱՄԲՈՐԵՑԻՆԵՐԻ ԳԱՂԹԸ ՀԱՎԼԱԲԱՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

Շամբորեցոց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին հին Թիֆլիսի Հավլաբար արվարձանի (հետագայում՝ Թաղամաս) կենտրոնում է, այսպես կոչված «Գարե-Հավլաբարում», նախկին Պրեոբրաժենսկայա, ապա՝ Ֆիզների, ներկայումս Փերիսցվալեբիս անունը կրող փողոցին կից՝ № 6 հասցեում: Ցարական ժամանակներում այդ փողոցը եկեղեցու անվանումով կոչվել է Շամխորսկայա¹:

Հավլաբարում Շամբորեցոցը ոչ միայն կենտրոնական դիրք է զբաղեցրել, այլև համարվել է տեղի հայ համայնքի գլխավոր եկեղեցին: Այն սերտ կապի մեջ է եղել Հավլաբարի մյուս եկեղեցիների հետ և հատկապես ամենամոտ գտնվող Էջմիածնեցոց Սուրբ Գէորգ եկեղեցուն, որը մինչև վերջերս Վիրահայոց Թեմի առաջնորդանիստն էր: Առհասարակ Հավլաբարի հայկական եկեղեցիները եղել են մեկը մյուսից գեղեցիկ շինություններ, որոնց դեռևս Սարգիս արք. Զալալեանցը անվանել է «փառալուր և հոյակապ»²:

Շամբորեցոցն իր վեհալաց գմբեթով, իշխող դիրքով ու փառահեղ տեսքով առանձնակի գեղեցկություն ու ներդաշնակություն է պարգևել տեղանքին: Այն եղել է Թիֆլիսում գործող շուրջ 25 հայկական եկեղեցիների մեջ ամենաբարձր՝ մոտ 40 մ: Եկեղեցին շրջապատված է միահարկ բնակելի տներով, որտեղ բնակվել են Թիֆլիսում հայտնի մի շարք հայկական ընտանիքներ, որոնց արմատները Շամբոր քաղաքից էին (Թայիրեան, Տէր-Ղազարեան, Տէր-Ղուկասեան, Միրզախանեան, Իշխանեան, Յարութիլեան և այլն): Այդ ընտանիքները բազմաթիվ նվիրատվություններ են կատարել և հատկապես մեծ ներդրում ունեցել եկեղեցու նորոգությունների ժամանակ: Հատկանշական է, որ Ալեքսանդր Թայիրեանը 1889 թ. եկեղեցուն էր կտակել նրան կից կառուցած իր տունն ու խանութները, որոնք ապահովում էին տարեկան 200 ռ. եկամուտ: Եկեղեցու կառուցմանն ու տարբեր տարիների նորոգություններին ամենամեծ աջակցությունը ցուցաբերել էին Տէր-Ղազարեանները:

Մ. Հասրաթյանը Շամբորեցոց եկեղեցու ճարտարապետությունը քննելով գրել է. «Հավլաբարի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, որին անվանում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 469, ց, 14, գ. 329, թ. 13, ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

² Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն, Բ., էջ 68:

են նաև «Կարմիր Աւետարան», կառուցվել է 1775 թ. աղյուսից, և հիմնովին վերակառուցվել է 1840-ական թթ.՝ Շամքորից գաղթած Հայ բնակիչների կողմից: Խոշոր աղոթասրահ (14×19 մ) արևելքում ավարտվում է կիսաշրջանաձև խորանով, որի երկու կողմերում ուղղանկյուն հատակագծով ավանդատներն են (սրանցից հյուսիսայինն անմիջական մուտք ունի դեպի բեմ): Ուշագրավ է այստեղ ավանդատների երկրորդ հարկը, որն արևմտյան պատի ամբողջ լայնությամբ, կամարակապ բացվածքով դուրս է գալիս դեպի աղոթասրահ՝ վերածվելով վերնահարկի: Հսկայական բարձր գմբեթը 16 նիստանի թմբուկով բարձրանում է խոշոր, գլանաձև մույթերի վրա: Մուտքերը երեքն են (հյուսիսից, հարավից և արևմուտքից): Բացի ուղղանկյուն, կամարակապ վերջավորությամբ մեծ լուսամուտներից, բոլոր ճակատների վերին մասերում կան և կլոր պատուհաններ: Շամքորեցոց եկեղեցին իր խոշոր չափերի, բարձր գմբեթի ու դիրքի շնորհիվ դարձել էր Հավլաբար թաղամասի կառուցապատման դոմինանտը և Թբիլիսիի հարավարևելյան մասի ուրվագծի կարևոր շեշտը (այսօր այն կիսավեր է)»¹:

Միաժամանակ, հարգարժան ճարտարապետը համեմատելով Թիֆլիսի մի շարք հայկական քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկաները՝ Շամքորեցոց, Էջմիածնեցոց, Սուրբ Ստեփաննոս, Սուրբ Կարապետ, Սուրբ Սարգիս, Կուկիայի Սուրբ Աստվածածին և այլն, նշել է, որ նրանց մի մասը կառուցվել է 18-րդ դարում և նույն հորինվածքն ունենալով՝ միմյանցից տարբերվում են չափերով, հատակագծային և ծավալային լուծման մանրամասներով, և այս բոլորը նրանցից յուրաքանչյուրին չկրկնվող ճարտարապետական կերպար է հաղորդում²:

Հավլաբարի այդ թաղամասում՝ 1760-ական թթ. վերջին բնակավայրում են հաստատել հիմնականում Շամքոր քաղաքից տեղահանված և այդտեղ գաղթած Հայ ընտանիքները, ուստի այն կրել է նաև Շամքորեցոց անվանումը: Այդ թաղամասի անվանումով էլ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին կոչվել է Շամքորեցոց: Այդպես էլ գրել է նշանավոր գիտնական Լ. Մելիքսեթ-Բեկը. «Այդ գյուղացիները մասամբ հաստատվեցին Իսանի (Հավլաբար) քաղաքամասում առանձին-առանձին հատվածներով՝ Շամքորից՝ XVIII դարի երկրորդ կեսին, Էջմիածնի շրջանից՝ XIX դարի սկզբին և այլն: Եվ այս է պատճառը, որ նրանց եկեղեցիներն էլ ըստ այնմ կոչվեցին «Շամքորեցոց», «Էջմիածնեցոց» և այլն»³: Նույն կերպ նշել է նաև Պ. Մուրադյանը. «Շամքորեցոց» կոչվելու պատճառը, հարկավ, Թիֆլիսի այս թաղամասում Շամքորից ու շրջակայքից վերաբնակածների ներկայությունն ու շինարարությամբ ունեցած մասնակցությունն է»⁴:

¹ Մ. Հասրաթյան, Թբիլիսիի հայկական եկեղեցիների ճարտարապետությունը.- «Էջմիածին», 2009/2., էջ 72:

² Նույն տեղում, էջ 71:

³ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Հին Թբիլիսիի և հայ-վրացական կուլտուրական կապերի պատմությունից.- «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958/3, էջ 159:

⁴ Պ. Մուրադյան, Թիֆլիսի եկեղեցիները, էջ 62:

Շամքորեցոց եկեղեցին հայտնի է նաև «Կարմիր Աւետարան» անունով, որը սովորաբար անվանվել է եկեղեցու Աւագ խորանում կարմրակազմ ծիսական «Աւետարան» ունենալու առթիվ:

Անշուշտ, հայերի բռնագաղթը, հայրենի բնակավայրերից զրկվելը մեծագույն ողբերգություն էր ժողովրդի համար: Բազմաթիվ հիշատակություններ կան Վրաց Հերակլ արքայի նախաձեռնած արշավանքների ընթացքում և հատկապես 1779 թ. շուրջ «հարիւր յիսուն գեօղ քջեալ» տանելու, բռնի գաղթեցնելու պատմությունների մասին¹: Իհարկե, այդ թվականին հիմնականում գաղթեցվել են Արարատյան դաշտի ու հարակից նախալեռնային գոտու գյուղերի բնակիչները, որոնց միայն չնչին մասն է հետագայում կարողացել վերադառնալ հայրենի բնակավայրերը: Սակայն Հավլաբարում հայերի բռնի գաղթեցումը կատարվել է նաև Հերակլից ավելի վաղ: Հայտնի է, որ սեր-ասկեր Իբրահիմը 1723 թ. Գանձակից այստեղ է բերել 3000 աշխատավոր հայեր. և այլն²: Ձի բացառվում, որ նրանց մեջ զգալի թիվ են կազմել նաև Շամքոր քաղաքի բնակիչները: Այնուհանդերձ, պատմական որոշ տեղեկություններ հավաստում են, որ Գանձակի գավառից որոշակի հայ բնակչություն Հավլաբար է տեղափոխել Վրաց Հերակլ արքան: Այդ առիթով Սարգիս արք. Ջալալեանցը գրել է. «Բայց զբնակիչս Հալուաբարայ նախ քան զհարուածն Տփլիսայ էած աստ արքայն Վրաց Հերակլ ի Գանձակայ և յԵրևանայ, զորս անուանեն Շամքոռեցիք և Երևանցիք»³: Սարգիս արքեպիսկոպոսը «զհարուածն Տփլիսայ» գրելով, նկատի է ունեցել քաղաքի վրա պարսիկների կողմից 1795 թ. հարձակումն ու ավերումը: Այդ մասին գրել է նաև Ալեքսանդր Երիցեանցը. «Վրաց Հերակլ II թագաւորը իւր քանի մի արշաւանքների ժամանակ ընդէմ Պարսից, աշխատում էր անտէր ու անտիրական Հայաստանի բնակիչներին բռնի և գերութեամբ բերել և բնակեցնել իւր երկրում: Այդ միջոցներով էր աւելանում այժմեան Հաւլաբար թաղի հայ բնակչութիւնը: Այսպէս ահա 1780 թուին գերի բերուեցան Թիֆլիս Շամախույ և Գանձակի կողմի հայք, Շամքորու հայք և այլն»⁴: Մի շարք պատմական փաստեր վկայում են, որ շամքորեցիները Հավլաբարում ավելի վաղ են հաստատվել, քան երևանցիներն ու էջմիածնեցիները:

Ըստ արխիվային մի վավերագրի՝ 1868 թ. փետրվարի 15-ին եկեղեցու ծխականները խնդրագրով դիմել են Գէորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսին (1866-1882 թթ.) և նշել իրենց նախնիների՝ Շամքորից գաղթելու ժամանակը. «Թերևս ի գաղթել նախորդաց մերոց ի քաղաք այսր յարուարձանն կոչեցեալ Հալուաբար՝ ի Շամքօռ ասացեալ գաւառէն, որ մերձ առ

¹ «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ., Մանր մատենագիրք, [կազմեց և] հրատարակեց Գիւտ աւագ քիյ. Աղանեան, Թիֆլիս, 1912, էջ 145-146 և այլն:

² «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի ժողովուրդների մասին», Խ. Ա., կազմեց Ա. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961, էջ 138:

³ Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն, Բ., էջ 57:

⁴ Ա. Երիցեանց, Թիֆլիսի հայք և նոցա վիճակագրութիւնը.- «Փորձ», 1879/10, հոկտեմբեր, էջ 16:

Գանձակ քաղաք՝ այժմ Ելիսաւէտպօլ, գրեթէ միով հարիւրամեակաւ յառաջ, քան զայս, յայնժամեան ծխական քահանայն մեր Տէր Ղազարն Տէր-Ղազարեանց, առ չունելոյ նախորդացն մերոց ի քաղաքի աստ զսեպհական եկեղեցի՝ կառուցեալ է զայնպիսին ի յիշատակեալ արուարձանին բաւականաչափ մեծութեամբ՝ սագաշէն և փայտածածուկ՝ սեպհական ծախուք իւրովք, առ գոլոյ մերայնոցն յայնժամ նորագաղթ և ըստ այնմ ի չքաւոր վիճակի, իսկ նորա՝ հինաւուրց նշանաւոր տուն...»¹:

Խնդրագրից նկատելի է, որ հայերը Շամքոր քաղաքից ու շրջակա գյուղերից Հավլաբար են գաղթել 1760-ական թթ. վերջին, և նրանց առաջնորդել է Ղազար քհյ. Տէր-Ղազարեանը, որն էլ 1770-ական թթ. կեսերին հիմնադրել է Շամքորեցոց եկեղեցին: Ինչպես ծխականներն են նշել, Տէր-Ղազարեան տոհմը հին ու նշանավոր էր, իսկ Տէր Ղազարն իրենց ծխական քահանան էր:

Շամքորից Հավլաբար գաղթողներից էր Ղազար վարդապետ Թայիրեանցը, որի «փառավոր գերեզմանաքարը» եղել է Սևանի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու մոտ: Այն Թիֆլիսից բերել է տվել նրա որդին՝ հանրահայտ Ալեքսանդր Թայիրեանցը: Եռալեզու տապանաքարին հայերեն գրվել է.

Թայիրեանց Ղուլի՝ հին քոհմ մեծագահ,
Ի Շամքոր ծնեալ՝ ի Վիրս պանդիպետալ,
Թողի զԹփխիս՝ զկին և զորդիս,
Յանձնեալ քեառն զիս՝ մրի յայս կղզիս,
Զերթ Սողոս՝ Պողոս, Ղուլիս՝ Ղազարոս,
Փոխեալ ես եղայ միանձն արեղայ
Երեսուն ամ օգնեալ՝ յերկինս փոխեցայ,
Տեսանել զնա՝ ում զինուորեցայ,
ՂԱԷՔԱՆՆՈՐ որդիս՝ կանգնող արձանիս,
Օրհնեալ, քեր Աստուած, մինչ ցկալարած,
Մահ իմ ի 1885 ամիի, 80 ամաց հասակի՝:

Շամքորից ու շրջակայքից հայերի գաղթին նպաստել են նաև Հյուսիսային Կովկասից պարբերաբար Գանձակի գավառ ներթափանցող՝ լեզգիների ասպատակություններն ու ավարառությունները, որոնք ավերել ու թալանել էին հարյուրավոր բնակավայրեր: Հայտնի է, օրինակ, լեզգիների 1763-1766 թթ. արշավանքը, որը, հավանաբար, նույնպես հայերի Հավլաբար գաղթի պատճառներից էր: Խնդրագրից պարզ է նաև, որ մինչև հիմնական գաղթը, Հավլաբարում արդեն բնակվելիս են եղել շամքորեցի հայեր՝ «նախորդացն», որոնք սակայն եկեղեցի չեն ունեցել:

Վրաց արքան ամեն կերպ խոչնդոտելով տեղահանված հայերի վերադարձին (իսկ վերադառնալ ցանկացել են հատկապես Արարատյան դաշտից տեղահանվածները), դավանափոխության չի հարկադրել, այլ հնարավորություն է ընձեռնել կառուցելու հայկական եկեղեցիներ. և դեռ ավելին՝

¹ ՀԱԱ, ֆ, 56, ց. 1, գ. 5215, թ. 1-2, քնագիր, ձեռագիր:

² Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները (Աղբյուրագիտական քննություն), Երևան, 1977, էջ 301:

այդ ձեռնարկումներով էլ պայմաններ, մեծագույն նպատ ու օգնություն է ցուցաբերել տեղերում վերահաստատվելու համար: Այդ ամենը միտված էր նրանց հաստատելու նոր տեղերում և չթուլյատրելու վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը: Այդպես Շամքորից ու շրջակայքից գաղթածներին հնարավորություն տրվեց կառուցելու իրենց աղօթատունը՝ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին: Այդ առումով Պ. Մուրադյանը նշել է, որ «ինքնություն պահպանության և համայնքային ամբողջականության ապահովման համար Թիֆլիս հաստատված հայերը իրենց ծուխերի հավաքումով եկեղեցիներ էին կառուցում: Այդպես սկիզբ առավ և Հավլաբարի Շամքորեցոց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին»¹:

Շամքորեցոց եկեղեցու հիմնադրման ու կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէ: Վրաց էզնատի Իոսելիանիի գրառմամբ՝ «Հավլաբարի միջում, ժողովրդական շենքերի կենտրոնում, կա եկեղեցի Շամքորեցոց կոչեցյալը, կառուցված 1775 թվին, հանուն Աստվածածնի, առանց զմբեթի և փայտով ծածկված, որ կառուցվել է ժողովրդի ծախքով 1775 թվին»²: Եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ կա մի այլ թվական ևս. պահպանված վավերագրերից մեկում գրած է. «Թիւն 1809 և սեպտեմբերի 26-ին Ներսի Հալաբար Շամքօռեցոյց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին է՝ շինեալ ժողովրդեան արդեամբք, որ է բոլոր շինութիւնք գումարն ձԼԴ. (134)»³:

Այսպես կոչված՝ «Ցանկ Հայոց եկեղեցեաց ի Թիֆլիս և շրջակայից»-ում նույնպես նշվել է, որ եկեղեցին «շինեալ ի հասարակութիւնէ 1809 ամի»⁴: Անշուշտ, այս վերջին թվականը վերաբերվում է եկեղեցու հիմնովին վերանորոգմանը, և կարծում ենք, որ 1775 թ. հիմնադրումը առավել հավանական է ու համոզիչ: Այդ է հավաստում նաև 1838 թ. եկեղեցու միաբան քահանաների ու ծխականների խնդրագրերից մեկը, որում գրել են. «Հասարակութիւն նոցա եկեալ ի ժամանակս թագաւորութեան Հերակլ արքայի, բնակեալ են ի Հալուաբար, ուրանոր հրամանաւ նոյն արքայի կառուցեալ են զեկեղեցի...»⁵:

Ինչպես վերը տեղեկացանք, ծխականները հստակ նշել էին, որ եկեղեցին իր միջոցներով կառուցել է իրենց ծխատեղ Ղազար քհյ. Տէր-Ղազարեանը: Նա եկեղեցում հիշատակվող առաջին հոգևորականն է: 1809 թ. կառուցմանը վերաբերող վկայության մեջ նրա անունը չի հիշատակվում, նշված է, որ եկեղեցին կառուցվել է հասարակության կողմից:

Ղազար քահանայի հիմնադրած եկեղեցին եղել է «բաւականաչափ մեծութեամբ», քարաշէն և փայտյա ծածկով: Հետագայում Ղազար քահանայի

¹ Պ. Մուրադյան, Թիֆլիսի եկեղեցիները, էջ 63:

² Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Գ., Երևան, 1955, էջ 268, տե՛ս նաև Պ. Մուրադյան, Թիֆլիսի եկեղեցիները, էջ 64:

³ Մաշտոցեան Մատենադարան Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 21, վավ. 83 (այսուհետև՝ ՄՄ, Կ/դ.):

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 102, թ. 17:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 267-268 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

որդի Աւետիքն ու թող Յովակիմը նույնպես մեծապես նպաստել են եկեղեցու նորոգություններին ու բարեզարդություններին: Հատկապես Աւետիքը եկեղեցու 1844-1845 թթ. նորոգման նախաձեռնողն ու ակտիվ մասնակիցն էր:

Անկասկած, Շամբորեցոյն էլ, քաղաքի մյուս հայկական եկեղեցիների նման, ավերվել ու կործանվել էր 1795 թ. պարսկական արշավանքի ժամանակ, և ինչպես Մեսրոպ արք. Սմբատեանցն է գրել՝ «քանդեալ աւերաց զչինուածս քաղաքին, կոտորեաց զբազումս ի բերան սրոյ. և զանհամար քրիստոնեայս, մանաւանդ զՀայս ի գերութիւն վարեաց»¹: Մեծ չափով վնասվել էր հայաբնակ Հավլաբարը, որը քաղաքի արվարձաններից էր, և ինչպես նշվել է, երբ «պարսիկները մտան Թիֆլիս... քրիստոնեաների արիւնը գետօրէն վազում էր Թիֆլիսի փողոցներով: Սեպտեմբերի 11-ից սկսած մինչև 17-ը տևեց քաղաքի ամայացումը, և գրեթէ ո՛չ մի չէնք անվնաս չմնաց: Հավլաբարն ու Հավլաբարի կամուրջն այրեց»²:

Այդ ավերումներից հետո էլ եկեղեցին հիմնովին նորոգելու անհրաժեշտություն է առաջացել: Սակայն Շամբորեցոյը չուտ չի նորոգվել, քանի որ 19-րդ դարի սկզբին, Թիֆլիսում մեկը մյուսին հաջորդել են համաճարակներն ու սովը: Հատկապես սոսկալի է եղել 1803 թ. ժանտախտը, որի ժամանակ քաղաքը գրեթե ամբողջությամբ դատարկվել է, և բնակիչներն իրենց գույքն ու հարստությունը լցրել են հայոց եկեղեցիներն ու սկսել փախչել³: Այնուհանդերձ, եկեղեցու ծխականներներին հաջողվել է 1809 թ. հիմնովին վերակառուցել Շամբորեցոյ եկեղեցին, որն արդեն ավերակ վիճակում էր: Կարծում ենք, որ այդ նորոգության ժամանակ Ղազար քահանան արդեն վախճանված էր:

1815 թ. եկեղեցիների ցանկում Շամբորեցոյը նշվել է 8-րդ համարի տակ, իսկ 1827 թ.՝ Ներսէս արք. Աշտարակեցու կարգավորած ցանկում՝ 11-րդ համարում, և ի տարբերություն այլ եկեղեցիների, առանց կառուցման «թվականի նշման»:

Պ. Մուրադյանը քննելով եկեղեցու կառուցմանը վերաբերող թվական տարբերությունները, գրել է. «Այս երկու տեղեկությունն էլ վերաբերում են այժմյան Շամբորեցոյի տեղում եղած անգմբեթ կառույցին, որը հետագայում հիմնովին վերակառուցվել է իր չափերով ահագին և զանգվածեղ գմբեթավոր եկեղեցու: Դռների ու պատուհանների պսակներին կամ քիվերին, պատկերների հարևանությամբ պահպանվել են վերջին շինարարության ժամանակին վերաբերող կարճառոտ արձանագրություններ»⁴: Ստորև ներկայացնում ենք բազմաշխատ գիտնականի հավաքած այդ արձանագրությունները.

¹ Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր սուրբ Կարապետ վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա, Տիֆլիս, 1904, էջ 188:

² Էմ. քիյ. Նազարեանց, «Քաղուածք վրաց պատմութիւնից».- «Նոր Դար», 1897, № 155, 11 սեպտեմբերի:

³ «Արձագանք», 1892, № 75, 28 հունիսի:

⁴ Պ. Մուրադյան, Թիֆլիսի եկեղեցիները, էջ 64:

1. Հյուսիսային մուտքից աջ, պատուհանի պսակին.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՅՈՒՆԱՆԷՍ ՄԻՐՈՒՄԵԱՆՑԻՆ ԵՒ ԻՐ ԾՆՈՂԱՑՆ: ԹՎ[ԻՆ] 1293 (1844):

2. Մուտքից ձախ, պատուհանի պսակին.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՂԱԶԱՐ ՔԱՀԱՆԱՅ ՏԷՐ-ՂԱԶԱՐԵԱՆՑԻՆ ԵՒ ԱՄՈՒՄՆՈՅՆ ԻՒՐՈՅ ՄԱՐԹԱՅԻՆ: 1844: Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՅ ՌՄՂԳ. (1844):

3. Նախորդից վերև.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԱՌԱՔԵԼ ԵՒ ԱՆՆԱՅ ՂԱՐԱՄԵԱՆՑԻՆ: 1845:

4. Արևելյան ճակատի միջին պատուհանի քիվին.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՆՏՕՆ ՇԱՐԲԱԲԶԵԱՆՑԻՆ ԵՒ ԻՒՐ ԾՆՈՂԱՑՆ: 1845:

5. Աջ խորանի պատուհանին.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱԻԵՏԻՔ ՏԷՐ-ՂԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆԱ-ԽԱՆՈՒՄԻՆ: ՌՄՂԳ. (1844):

6. Ձախ խորանի պատուհանին.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՏԻՐԱՑՈՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑԻՆ: ԹՎԻՆ ՌՄՂԳ. (1844):

7. Գմբեթի թմբուկին.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԵՂԻՍԱԲԷԹ ՆԱՐԻՄԱՆԵԱՆԻՆ: 1858:

8. Նույն տեղում.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԱՐԻԱՄԱՅ ԶՕՀՐԱԲԵԱՆՑ: 1858:

9. Նույն տեղում.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԿՐՏՈՒՄԻ ԻՇԽԱՆԵԱՆՑ: 1858:

10. Նույն տեղում.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՊԱՏԿԵՐՍ ՊԵՏՐՈՍ ԵՍԱՅԵԱՆՑ: 1859 ԱՄԻ:

Պ. Մուրադյանը ներկայացրել է նաև եկեղեցու այլ հատվածներում առկա արձանագրությունները, որոնք հրատարակվել են նրա ռուսերեն գրքում¹.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽԱԶԱՊՍԱԿ ՄՈՎՍԷՍ ԱԻԱԳ ՔԱՀԱՆԱՅ ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ

ՖՈՒՆԳՈՒԼԵԱՆՑԻՆ: ՌՄՂԳ (1844):

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԿԱՏԱՐԻՆԷ ԹԱՅԻՐԵԱՆՑ: 1858:

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԿԵԿԷԼԱՅ ԲԷԼԼՈՒԵԱՆՑ:

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՔԱՀԱՆԱՅԻ Տ. Գ. 1858:

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱԻԵՏԻՔԱՅ ՏԷՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆՑԻ, 1858:

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԱՐԻԱՄԱՅ ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ, 1858 ԱՄԻ:

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԽԱՏԻՍԵԱՆ, 1858:

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՆԱԽԱՆՈՒՄ ՏԷՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆՑԻՆ, 1858: ԱՇԽԱՏ. Մ. Տ. Պ.:

Միաժամանակ, Պ. Մուրադյանը գրել է. «Այսպես թվարկվում են այլ հիշատակներ ևս, բոլորն էլ գրված շինարարության ընթացքում կամ նրանից քիչ անց, ինչպես ընդունված էր պաշտամունքային կառույցների պատերին հիշատակ գրելու արտոնություն ստանալու պարագային: Հիշատակագրողների առատությունը իրապես հասարակական մասնակցություն է վկայում, որի մասին արդեն խոսում են եկեղեցին նկարագրողները»²:

¹ Տես նրա «Армянская Эпиграфика Грузии, Тбилиси», Ереван, 1988, ст. 95:

² Նույն տեղում, էջ 65:

Անշուշտ, վիմագրերում հիշվող Տէր-Ղազարեան, Միրումեանց, Ղարամեանց, Իշխանեանց ընտանիքների արմատները գալիս են Շամբոր քաղաքից և շրջակայքից: Այդ առումով հետաքրքիր է, որ 17-րդ դարի պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին խոսելով ոմն Դավիթ եպիսկոպոսի մասին, որը գործել է նույն դարի առաջին կեսին, նշել է, որ նա «Շամբորի ձորից էր՝ իշխանական տոհմից, որին Ղարամանենց են կոչում»¹: Ենթադրելի է, որ Ղարամանենցները նույն Ղարամանենց տոհմից էին:

ՇԱՄԲՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԵՐԵՑՓՈԽԱՆՆԵՐԸ

1814 թ. երբ Վիրահայոց թեմի առաջնորդ է նշանակվել Ներսէս արք. Աշտարակեցին (առաջնորդել է 1814-1828 թթ.), Շամբորեցոց եկեղեցում քահանայագործել են Սահակ և Յարութիւն քահանաները, իսկ 1815 թ. հիշվում է նաև Տէր Սարգիս քահանան: Նրանց օգնել է Գէորգ տիրացուն, որը հիշատակվում է եկեղեցու 1815 թ. գույքացուցակում:

Տէր Սահակ Յովհաննիսեանը քահանա է ձեռնադրվել 1808 թ. և հավանաբար այդ ժամանակներից էլ ծառայել է Շամբորեցոց եկեղեցում: 1814 թ. հուլիսին Ներսէս արք. Աշտարակեցին Սահակ և Յարութիւն քահանաներին հրամայել է եկեղեցու ծխամատյանից շտապ կերպով բերել ծխերի թիվը, իրենց ստորագրություններով վավերացված²: Իսկ 1816 թ. հունվարի 5-ին Ներսէս արքեպիսկոպոսը Սահակ քահանային պատվիրել է հովվել իր ներկայացրած ցուցակում չգրառված 12 ընտանիքները³:

1825 թ. հունվարի 1-ին Սահակ քհյ. Յովհաննիսեանը գրառել է եկեղեցու կանխիկ դրամների և մուրհակների ցուցակը⁴: Նա արդեն 1833 թ. հունիսին հիշատակվում է որպես հանգուցյալ: Այդ տարվա հունիսի 9-ին Սահակ քահանայի եղբայր Գրիգորը գրություն է ուղղել Վիրահայոց հոգևոր կառավարությունը, որտեղ նշել է, թե հանգուցյալ Սահակ քահանան իր կենդանություն ժամանակ Շամբորեցոց եկեղեցու դրամներից տոկոսով տվել է ծխականներին, և քանի որ իր ստորագրությունն էլ է խառն այդ գործում, ու պարտք ունեցողներն իրեն չեն ուզում ճանաչել, խնդրել է պահանջել այդ գումարները, որոնց պակասելու դեպքում պարտավորվել է, որ կվճարի ինքը⁵: Սահակ քահանայի կինը մահացել է 1815 թ.:

Յարութիւն քահանան հետագայում հիշատակվող Յարութիւն քհյ. Տէր-Ղուկասեանն է, որը քահանա է ձեռնադրվել 1798 թ., իսկ 1819 թ. արդեն եղել է եկեղեցու առաջ քահանան: Մինչ այդ, նա հիշատակվում է Ներսէս

¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988, էջ 201:

² ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 24, վավ. 162, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 բ, վավ. 790, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 52, վավ. 34, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 79, վավ. 224, բնագիր, ձեռագիր:

Աշտարակեցու 1815 թ. մարտի 23-ին գրված նամակում: Ներսէս արքեպիսկոպոսը նշել է, որ Շամբորեցոց եկեղեցու ծխականների միջև վերաբնակվածները անմիջականորեն Մայր Աթոռին են ենթակա, և նրանց հովվելը հանձնարարել է Յարուլթին քահանային՝ տալով համապատասխան հրահանգ¹: Ի դեպ, Ներսէս Աշտարակեցուն Վիրահայոց թեմի առաջնորդ նշանակելու առթիվ Յարուլթյուն քահանան նրան նվիրել է մեկ գառ և մեկ գառ էլ նվիրել է մյուս՝ Յարուլթին քահանան²:

Ներսէս Աշտարակեցին ապրիլի 23-ին, Գրիգոր քհյ. Տէր-Վարդանեանին (Հավլաբարի մեկ ուրիշ եկեղեցու քահանա) գրած նամակում առաջարկել է իր ծխերի շարքն ընդունել Սառա անունով մի այրի կնոջ, ով չի ցանկացել Յարուլթին քահանայի ծուխը լինել³: Նամակում Յարուլթին քահանան նշվել է որպես ժամօրհնող: Յարուլթին քհյ. Տէր-Ղուկասեանը հիշվում է նաև 1827 թ. հունվարի 14-ին, երբ Թէլէթի Սուրբ Գէորգ եկեղեցում մկրտել է հավլաբարեանակ Յովսէփ Դանդուրեանի նորածին որդուն⁴: Յարուլթին քահանան և իր կինը մահացել են 1830 թ.՝ խոլերայի համաճարակից⁵:

Պահպանվել է Յարուլթին քհյ. Տէր-Ղուկասեանի տանը վերաբերող 1828 թ. մի խնդրագիր, ըստ որի Աբասաբադի խանը փակել էր քահանայի տան մուտքի հատվածը և դրանով դժվարություններ առաջացրել բազմանդամ ընտանիքի համար⁶:

Յարուլթին քահանայի գավակներից երկուսը՝ Սողոմոնը և Եսային իրենց նվիրել են բժշկությանը, չորսը՝ վաճառականությանը, որոնցից Ալեքսէյը Բաքվի Մարդասիրական ընկերության առատաձեռն հիմնադիրներից մեկ էր, իսկ Տիգրանը իրավաբան էր և եղել է Վորոնեժի դատաստանական Ատյանի նախագահը⁷:

Մյուս երկու որդիները՝ Արտաշէսն ու Արշակը, իրենց նվիրել են զինվորական ծառայությանը: Արտաշէսը երիտասարդ հասակում փոխգնդապետի աստիճանով պատերազմում զոհվել է: Հայտնի է, որ 1819 թ. մայիսի 13-ին Ներսէս արքեպիսկոպոսը Յովակիմ Լազարեանին խնդրել է բժշկական բարձրագույն դպրոց ընդունվելու համար հովանավորել Յարուլթին քահանայի որդի Սողոմոնին⁸: Հետագայում՝ 1825 թ. հուլիսի 30-ին Ներսէս Աշտարակեցին միջնորդել է կաթողիկոսին՝ Յարուլթին քահանային լանջախաչով պարգևատրելու համար, քանի որ նա ամբողջ հինգ տարի մեծ ծախսերի գնով բժշկական կրթություն էր ապահովել որդու համար⁹: Միաժամանակ

¹ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 ա, վավ. 254, բնագիր, ձեռագիր:

² ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 12, վավ. 71, թ. 141:

³ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 բ, վավ. 692, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 504-505, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 167 ա, վավ. 591:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2575, թ. 1, սևագիր, ձեռագիր:

⁷ Յարութին քահանայի ընտանիքի մասին տե՛ս «Ուրբաթ», 1992, 10 հուլիսի:

⁸ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 228, բնագիր, ձեռագիր:

⁹ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 321, բնագիր, ձեռագիր:

նշվել է, որ որդին՝ Սողոմոնը, Գորիսում արդեն զբաղվում է բժշկությամբ: Շուտով, օգոստոսի 10-ին Եփրեմ կաթողիկոսը կոնդակով Յարուսիլին քհյ. Տէր-Ղուկասեանին շնորհել է լանջախաչ՝ Սողոմոնի ղեկսորություն կոչում ստանալու առթիվ¹:

1831 թ. հոկտեմբերի 12-ին Ներսէս Աշտարակեցին նամակով Սողոմոնին գոհունակություն է հայտնել, որ չնայած իր հոր և մոր խղերայի համաճարակին զոհ գնալուն, անձնվիրաբար աշխատել է վարակվածների բուժման վրա: Ներսէսը առաջարկել է իր մասին տեղեկություն ստանալ իր եղբորորդի Յովակիմ Շահագիրգեանից²:

Պահպանվել են Սողոմոնի մի քանի գրություններ³: Այսպես, 1836 թ. հունվարի 20-ին նա Կարապետ արք. Բագրատունուն խնդրել է պատվով ու մեծարանքով ընդունելու Դորպատի համալսարանն ավարտած գինվորական բժիշկ Էդուարդ Հովմբատին, որը ծառայելու էր Ախալցխայում⁴: Իսկ 1846 թ. հոկտեմբերի 11-ին Սողոմոնը գրել է Վեհափառ Հայրապետին՝ իր Թիֆլիսում կրած չարչարանքների, կրոնի դասագրքի և այլնի մասին⁵: Բժիշկ Սողոմոնի մասին գրել է հայտնի վիպասան Պերճ Պռոշեանը՝ «Շահէն» վեպում: Ըստ Վիրահայոց կոնսիստորիայի տեղեկագրի՝ Յարուսիլին քահանայի որդիներից Գէորգը 38 տ. հասակում բարակացավից մահացել է 1840 թ. նոյեմբերի 27-ին⁶:

Սակայն Յարուսիլին քահանայի ամենահանրահայտ որդին «ռուսական գէնքի պարծանք» գեներալ Արշակ Տէր-Ղուկասեանն է⁷: Նա ծնվել է 1819 թ. և սկզբնական կրթությունը ստացել է Ներսիսեան ազգային դպրոցում: Այնուհետև հայրը՝ մեծ զոհաբերություններ կատարելով, որդուն ուղարկել է Պետերբուրգի գինվորական ինժեներների դպրոց, որն էլ մեծ հաջողությամբ ավարտելով, նա վերադարձել է հայրենիք և 1841 թ. իբրև ինժեներ ծառայել Կովկասում՝ բարեխղճությամբ կատարելով բոլոր հանձնարարությունները: 1850 թ. նա արդեն մայոր էր՝ Ապշերոնյան գնդում: 1853-1855 թթ. Դաղստանում մասնակցել է լեռնականների դեմ մղված կռիվներին, որտեղից էլ նրա անունը սկսել է հետզհետե հռչակվել: 1855 թ. ստացել է փոխգնդապետի, իսկ 1859 թ.՝ գնդապետի աստիճան: Այդ տարի էլ նա մասնակցել է Գուռիբի գրավմանը և իր քաջության համար պարգևատրվել Սուրբ Գէորգի պատվանշանի 4-րդ աստիճանով, մի պատիվ, որն այն ժամանակ մեծ արժեք ուներ: 1865 թ. ստացել է գեներալ-մայորի, իսկ 1877 թ.՝ գեներալ-լեյտենանտի աստիճան, և ռուս-թուրքական պատերազմը սկսվելուն պես ստանձնել է Երևանի զորաբաժնի հրամանատարությունը: Այստեղ էլ նա ցուցաբերել

¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 51, վավ. 63 ք, սևագիր, ձեռագիր:

² ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 167ա, վավ. 591:

³ ՏՏՄ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 101 ա, վավ. 18, Կ/դ, թղթ. 102, վավ. 28 և այլն:

⁴ ՄՄ, Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163 գ, վավ. 1516, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 121, վավ. 161, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2191, թ. 424 շրջ.-425, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ «Փորձ», 1881/Ա, էջ 122:

է այն բարձր հատկանիշներն ու զինվորական հանճարը, որ նրան դասել են երեւելի զորավարների շարքը: Հատկապէս արժանահիշատակ է հին Բայազետի բերդի գրավումը: Գններալ Արշակ Տէր-Ղուկասեանը վախճանվել է 1881 թ. հունվարի 8-ին՝ կարճատե հիվանդութիւնից հետո: Հաջորդ օրը հանգուցյալի մարմինը հանդիսավորութեամբ տեղափոխվել է Թիֆլիսի Վանքի մայր եկեղեցին, իսկ հունվարի 11-ին եկեղեցու բակում կատարվել է հուղարկավորութիւնը:

Գններալ-լեյտենանտ Արշակ Տէր-Ղուկասեանի մահարձանի բացումը կատարվել է 1885 թ. հունվարի 14-ին, Վանքի եկեղեցում կայացած պատարագից հետո, որին ներկա են եղել հայ, ռուս և վրացի բարձրաստիճան զինվորականներ: Եկեղեցական կարգը կատարելուց հետո, թեմի առաջնորդ Արիստակէս եպս. Սեդրակեանը (առաջնորդել է 1881-1889 թթ.), քարոզ է խոսել. «Մեծ մարդիկ չեն մեռնում,- չորս տարի առաջ հանգուցեալ գններալի մահուան բօթը դղրդացրեց ամբողջ աշխարհը,...Ես տեսնում եմ հանգուցեալ Տէր-Ղուկասովի մէջ մի տարբերութիւն միւս հերոսներից, որը համարում եմ նախախնամութեան տնօրինութիւն: Նա քահանայի որդի էր, բայց նա փոխանակ եկեղեցում խունկ ծխելու, մոմ վառելու, վառօդ և զէնք էր գործածում. նախախնամութեան տնօրինութիւնն էր, որ նա զինուորական ծառայութեան մէջ մտաւ և իբրեւ քաջ զինուոր պատերազմների դաշտերում յաղթութիւնը տարաւ...»¹:

1815 թ. Ներսէս Աշտարակեցու պահանջով կազմվել է Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիների շարժական և անշարժ գույքի հաշվեմատյանը, որտեղ առկա է նաև Շամբորեցոց եկեղեցու գույքացուցակը²: Այդ գույքացուցակից երևում է, որ եկեղեցուն պատկանել են երեք տարբեր ձեռագրեր, որոնցից երկուսը 20-րդ դարի սկզբում, Շամբորեցոց եկեղեցում նկատել և հիշատակարանները մեջբերել է Մեսրոպ արք. Սմբատեանցը. «Ի Տփլիս՝ յեկեղեցւոյ Ս. Աստուածածնայ Շամբորեցւոց Աւետարան եղունց անուանեալ: «Գրեցաւ ի թվ. հայոց Ռ. (1551), ի յերկիրս Վայոլձոր, ի գիւղս Սրկղունս, ի դուռն Ս. Գէորգայ, ի կաթողիկոսութեան Մելքիսեդեկի եւ յառաջնորդութեան Յովհաննէս եպիսկոպոսի»:

Ի նոյն Շամբորեցւոց եկեղեցւոյ Կարմիր Աւետարան անուանեալ. գրեալ ի թվ. ՌՃԶ. (1657), ի Քարթման գաւառի, ի հայրապետութեան Գանձասարոլ Պետրոս կաթողիկոսի, ձեռամբ Յարութիւն դպրի, կազմեալ ընդ ձեռն Յակոբ վարդապետի, ի վանս Փառլիսուսայ (Փառիսոս)»³:

Այսպիսով, առաջինը գրվել է 1551 թ. Վայոց Ձորի Սրկղուն գյուղի Սուրբ Գէորգ եկեղեցում՝ Յովհաննէս եպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակ, իսկ երկրորդը՝ 1657 թ., Գարդման գավառի Փառիսոսի վանքում, Յարութիւն դպրի ձեռամբ, Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսի հայրապետութեան

¹ «Նոր Դար», 1885, № 3, 15 հունվարի:

² ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 28, վավ. 135, բնագիր, ձեռագիր:

³ Մեսրոպ արք. Սմբատեանց, Նկարագիր սուրբ Կարապետ վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա, Տփլիս, 1904, էջ 149:

ժամանակ: Այս վերջին ձեռագրի անվանումով էլ երբեմն Շամքորեցոց եկեղեցին կոչվել է «Կարմիր Աւետարան»: Երրորդ ձեռագիրը «Այսմաւուրք» էր, որը եկեղեցուն նվիրվել էր հասարակության կողմից:

1551-ի ձեռագիրը պատկանել է Եղունց տոհմին, որոնք էլ գաղթելով, հավանաբար իրենց հետ բերել էին Հավլաբար: Հետաքրքիր է, որ 1815 թ. առաջ ոմն Եղունց Վարդան տպագրված «Այսմաւուրք» է նվիրել եկեղեցուն: Անշուշտ, հիշատակվող Եղունցը նույն Եղունցն է: Հետագայում Շամքորեցոց եկեղեցու 1838 թ. կազմված գույքացուցակում գրված է, որ այդ «Այսմաւուրքը», որ նվիրել էր Վարդան Եղիեանը, տպված է եղել Կ. Պոլսում: Ըստ նույն ցուցակի՝ Վարդանը (գրված է՝ Եղիեան և մեկ տեղ էլ՝ հանգուցյալ) եկեղեցուն նվիրել էր նաև մի մեծ ձեռագիր «Աւետարան», «Ձայնքաղ շարական» և սկիհ: Անշուշտ, այդ մեծ ձեռագիրը՝ 1657 թ. ընդօրինակված «Աւետարանն» էր: Եղունց Վարդանը մահացել է 1838 թ., կամ դրանից առաջ, ուստի 1841 թ. ծխամատյանում չի հիշատակվում: Եկեղեցուն նվիրատվություն է կատարել նաև Վարդանի որդի Սողոմոնը, որը նվիրել է սուրբ Աստվածածնի պատկեր: Նա 1840-1851 թթ. եղել է եկեղեցու երեցփոխ: Եղունց Վարդանի մայրը՝ Խանումը մահացել է 1815 թ.:

Եղունց տոհմից եկեղեցու 1841 թ. ծխամատյանում հիշատակվում են՝ բանահ Սարգիս Եղիեանը (կինը՝ Եղիսաբեթ, որդիները՝ Մնացական և Մեսրոպ), Բաղդասար Խաչատրեան Եղիեանցը և ուրիշներ:

Շամքորեցոց ծխականներից ոմանք և հատկապես Իշխանեանցները ունեցել են բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ: Այդ մասին 1846 թ. մարտի սկզբին հավլաբարաբնակ Սարգիս Դօնիեանցը գրել է Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսին. «... ձեռագիր Աւետարան բազումք են ի Հաւլապար առ շամքորեցիս»: Մեկ ձեռագիր Աւետարան էլ պահվելիս է եղել իր տանը:

1818 թ. հիշատակվում է եկեղեցու երեցփոխ Սարգիսը²: Պահպանվել են նրա կողմից գրառված մի շարք հաշվեցուցակներ և այլ գրություններ: Իսկ մինչ այդ 1805 թ. երեցփոխ է եղել Յովակիմը³:

Այդ թվականներին եկեղեցում հատկապես ծխերի բաժանման հարցում քահանաների և ծխականների միջև եղել են վեճեր ու տարբեր առաջարկներ: Այդ առթիվ Ներսէս Աշտարակեցին 1817 թ. հուլիսի 18-ին Հավլաբարի գործակալ Հովհան քահանային հանձնարարել է պատվիրել Շամքորեցոց եկեղեցու քահանաներին՝ առանց աղմուկի և տարաձայնություն կատարել իրենց ծխերի վիճակագրությունը և տեղեկացնել հակառակողների ու տարաձայնողների անունները⁴:

Պ. Մուրադյանը եկեղեցու 1829 թ. երեցփոխան է նշել Աւետիս Տուգուլեանցին⁵, որ Աւետիք Յովհաննիսեան Տուգուլեանցն է. և ստույգ հայտ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 49, թ. 4 և 2րդ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 31, վավ. 197:

³ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 12, վավ. 71:

⁴ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 բ, վավ. 1126, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ Պ. Մուրադյան, Թիֆլիսի եկեղեցիները, էջ 176:

նի է, որ երեցփոխանությունը պաշտոնում նա եղել է 1831 թ. մինչև 1836 թ. Հունիսի 16-ը: Պաշպանված վավերագրերից մեկում երեցփոխ Աւետիքը հայտարարություն է ուղղել Վերահայոց կոնսիստորիային՝ Աստվածատուր քահանայի և նրա որդու անպիտանությունների և Շամքորեցոց եկեղեցուց կատարած յուրացումների մասին¹: Նրան փոխարինել է Աւետիք Յարութիւնեան Ղոնդաղսագեանցը, որ ամուսնացած էր Քալիի հետ, նրանք ունեցել են 4 որդի՝ Գրիգոր, Սարգիս, Պետրոս, Ստեփաննոս և մեկ դուստր՝ Մազթաղ:

Բացի հիշատակվող Յարութիւն և Սահակ քահանաներից, եկեղեցում ծառայել են նաև Տէր Յովսէփը և Տէր Մովսէսը: 1831 թ. Հունիսին կազմվել է նրանց որդիների ցուցակը, որոնք պարտավոր էին ուսանել հոգևոր ուսումնարանում:

1. Գէորգ Տէր-Յարութիւնեան Տէր-Ղուկասեանց - 26 ամաց.
2. Վարդան Տէր-Յարութիւնեան Գեղամեանց (Կղեմեանց) - 22 ամաց.
3. Դաւիթ Տէր-Յովսէփեան Զաքարեանց՝ չորս աստիճանաւոր - 16 ամաց.
4. Բարսեղ Տէր-Յովսէփեան Զաքարեանց - 14 ամաց.
5. Գէորգ Տէր-Մովսիսեան - 3 ամաց²:

Նույն թվականի մեկ այլ տեղեկագրում քահանաների և նրանց որդիների մասին գրվել է.

1. Տէր Յովսէփ քհյ. Զաքարեան Սանահնեցի, որոյ որդիք՝ Դաւիթ 16 ամաց և չորս աստիճանաւոր, ուրարակիր, և Բարսեղ՝ 14 ամաց.
2. Տէր Մովսէս քհյ. Տէր-Աբրահամեան, որոյ որդին Գէորգ՝ 3 ամաց.
3. Տէր Յովհաննէս քհյ. Տէր-Յակոբեան, որոյ որդին Աւետիս՝ 4 ամաց.
4. Տէր Յարութիւն քհյ. Տէր-Ղուկասեան՝ վախճանեալ, որդին Գէորգ՝ 26 ամաց.

5. Տէր Յարութիւն քհյ. Գեղամեան (Կղեմեանց), որդին Վարդան՝ 22 ամաց.
6. Վախճանեալ Տէր Ղազարի թոռն Սիմէօն Յովակիմեան՝ 20 ամաց³:

Ինչպես նշվել է Յարութիւն քհյ. Տէր-Ղուկասեանը վախճանվել է 1830 թ.⁴:

1834 թ. դեկտեմբերի 4-ին Շամքորեցոց եկեղեցու մի խումբ ծխականներ խնդրագիր են ուղղել Վերահայոց հոգևոր կառավարությանը՝ Տէր Ղազար քահանայի թոռանը՝ տիրացու Սիմեոն Յովակիմեանին քահանա ձեռնադրելու համար. «Քաջայայտ է Ձերդ բարեկարգ տեարց՝ որ մեր առաջին հովուող քահանայն եղեալ է Տէր Ղազար պատուելի աւագ քահանայն, և ի նմանէ սկսեալ է սկիզբն հիմնադրութեան և աւարտման եկեղեցական շինութիւն մերոյ, որ ժիր և արի վաստակ և տքնութիւնք լուսահոգւոյն մինչև ցայսօր ակներև տեսանին առաջի ամենեցւոյն: Նա և որդի նորա տիրացու Յովակիմն, գոլով սարկաւագ և տեղեակ աստուածային մատենից և եկեղեցական արարողութեանց ի պատրաստի գոլով յուսով ի ձեռնադրութեան, սակս մեղաց

¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 54, վավ. 291:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1, թ. 4, 5 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 38, թ. 10 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 335-336 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

մերոց ի տարաժամու վախճանեցաւ կին նորին, յայն սակս ողորմելին մնաց զուրկ ի յուսադրութիւնէ իւրմէ: Եւ արդ, տեսանելով մեր յիշեալ սարկաւազ հանգուցեալ Յովակիմի որդի քառաստիճանեայ ուրարակիր տիրացու Սիմէօնի զարժանաւորութեան և արիութեան ի կարգս և ի պաշտօնս եկեղեցականս, զխոնարհութեան նորա առ ամենայն շարժմունս, միանգամայն սիրելի և ցանկալի լեալ է մեր՝ և յաչս առ հասարակ ամենայն ժողովրդեան: Վասն որոյ հաճ և հաւան է մեզ ամենեցւոյն, և ամենախոնարհաբար խնդրիմք Ձերդ բարեկարգ տեսրց՝ զի և դուք բարեհաճեսձիք սակս ձեռնադրութեան նորա՝ ձեռնադրել և կացուցանել զնա հովուող քահանայ ի վերայ մեր, յոր սակս և վկայութիւնս տամք հանդերձ մերով ստորագրութեամբք:

Ժամօրհնօղ տէր Յօսէփ Երեցօվ, տէր Մօսէս Տէր-Աբրահամեան, Մկրտիչ Յարութիւնեան Իշխանեանց, Սարգիս Իշխանեանց, Սուլոման Վարդանեան Եղիանց, Հանես Միրզախանով, Խէչայտուր Արութով, Մակի Ամուլով, Աղաջան Նէրսեսով, Աւետիք Արութիւնով»¹:

Հետագայում (հավանաբար 1836 թ.) եկեղեցու մի խումբ ծխականներ խնդրագրով դարձյալ ղեմել են Վիրահայոց հոգևոր կառավարութեանը՝ այս անգամ Յարութիւն քհն. Կղեմեանցի որդուն՝ տիրացու Վարդանին քահանա ձեռնադրելու համար. «Երեսուն և վեց ամեայ աշխատաւոր ծերունի քահանայն մեր՝ տէր Յարութիւն Կղեմեանց, ի բազմաց ամաց հետէ հովուելով զմեզ վայելուչ քահանայագործութեամբ, միշտ շնորհակալս առնէր զմեզ զինքինէ, մինչ զի ի 1830 ամի ի սաստկանալ զօրանալ խօլեր ախտին ի Տփլիս իբրև հովիւ քաջ զանձն եղեալ ի վերայ մեր իբրև ի վերայ իւրոց ոչխարաց, ո՛չ ընդ այլ ընկերսն փախեալ ի լերինս յապահովութեան՝ որպէս այլ քահանայք ցրուեցան, անտէր թողեալ զիւրեանց յանձնեալ ժողովուրդ՝ զբանաւոր հօտն Քրիստոսի, այլ ըստ ամենայնի անձնադիր լեալ, եկաց մնաց ընդ մեզ, և վասն մեր խօլեր ախտին զբաւեցաւ ի կենաց յաւարտ պատարագին, զոր մատոյց վասն մեր և վասն մերս ննջեցելոց: Սոյն այս բազմերախտ հայր մեր ունի զհարազատածին որդի տիրացու Վարդան անուն՝ չորս աստիճանաւոր և ուրարակիր, քսան և ութնամեայ, աշակերտ Տփլիսայ հայոց ուսումնարանի, ըստ վարուցն պարկեշտ և գովելի, ըստ ուսմանն չափաւոր, ըստ ձայնաւոր ժամերգութեան ընտիր, ըստ բաւականին կրթեալ յեկեղեցական արարողութիւնս և ամենայն մասամբք միանգամայն հաւանական, վասն որոյ ամենախոնարհաբար խնդրիմք ի հոգևոր կառավարութիւնէդ մեք՝ ամենեքեան միաձայն և միախորհուրդ և միաբան բերանով, զի բարեհաճեալ գրեսձիք և միջնորդեսձիք ի հոգևոր տէրութիւնէ, զի սոյն տիրացու մեր ձեռնադրեսցի մեզ յօրինաւոր քահանայ, որով կացուսձիք զմեզ ազգովին շնորհակալու և շնորհապարտ զմարդասիրութիւնէ Ձերմէ:

Տէր Օհաննէս Տէր-Ակոբեան, Սարգիս Իշխանեան, Սուլոմոն Վարդանեան Եղեանց, Աղաջան Նէրսիսեան, Պետրոս Տօնօվ, Գրիգոր Տէր-Սահակով, Թաթօ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 284, թ. 12 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր (նաև 30 վրացերեն ստորագրություն):

Ղարաբոզով, Գալուստ Արութունով, Խէչայտուր Արութունով, Յարութիւն Եղուբեանց»¹:

1835 թ. փետրվարի 21-ին Վիրահայոց հոգևոր կառավարության անդամները գրել են. «Մեք՝ ներքոյ ստորագրեալ անդամքս Վրաստանի հայոց հոգևոր կառավարութեան, տամք զայս միամտագիր Հաւաքարի Շամքոռեցւոց երեցփոխան պարոն Աւետիքի Յովհաննիսեանց առ այն, զի ի պէտս հարկաւորութեան Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի վեր առաք եկեղեցական արդեանց նոյն եկեղեցւոյ զերեսուն թուման արծաթի դահեկան, վեց ամիս ժամանակաւ, ի ստուգութիւն որոյ ստորագրեմք»²: Սակայն, պայմանավորված ժամկետով՝ վեց ամիս անց, գումարը չի վերադարձվել երեցփոխին, որն էլ սեպտեմբերի 12-ին այդ հարցով դիմել է Վրաստանի հայոց կոնսիստորիային: Նա պարտքը պահանջել է՝ պատճառաբանելով, որ եկեղեցին հարկավոր է հիմնովին վերաշինել: Երեցփոխան Աւետիք Յովհաննիսեան Տուգուկեանցը նշել է, որ 1835 թ. փետրվարի 21-ին իրենից 30 թուման (կամ 300 մանէթ) արծաթը վերցրել են հոգևոր կառավարության նախկին անդամներ Մինաս և Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսները: Վիրահայոց կոնսիստորիան էլ այդ հարցով հոկտեմբերի 10-ին դիմել է Սուրբ Էջմիածնի Սինոդին՝ վերջնական որոշում կայացնելու համար, որն էլ հայտարարութիւնը քննել և հրամայել է. «Յայտարարութեամբ կոնսիստորիային Վրաստանի, և առաջի արարեալ ձեռագրոյ, արքեպիսկոպոսին Ստեփաննոսի Արղութեանց առաքեալ զհրաման՝ պատուիրել անյապաղ յայտ առնել Սիւնհոգոսիս, թէ առ ի՞նչ հարկաւորութեամբ են ստացեալ այնք ի 1835 ամի ի դրամոց Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն Տփիսիսայ՝ յանուն Աթոռոյս էջմիածնի զերեք հարիւր մանէթս արծաթոյ, ու՞ր են ցուցեալ զայնոսիկ ի մոտս և ի ծախս, և առ ի՞նչ պատճառաւ չեն վերադարձուցեալ զայնոսիկ դրամսն յիշեալ եկեղեցւոյն՝ ի նշանակեալ ի ձեռագրի անդ ժամանակին»³: Նույն տարվա վերջին Սինոդը նորից քննութեան է ենթարկել վերոհիշյալ խնդիրը և հրամայել է այդ գումարը նվիրաբերել Մայր Աթոռին և «խոստացեալ նոցա ի դիմաց Սիւնհոգոսիս, թէ բարեյաջող և ի յարմարաւոր դէպս ոչ զանց արասցէ Աթոռս վարձահատոյց լինիլ նոցա, վասն յիշեալ յօգուտ այնորիկ նուիրանացն, և զհետեւանացն յայտ առնել Սիւնհոգոսիս...»⁴:

Սակայն, ինչպես երևում է հետագա վավերագրերից, եկեղեցու գումարի հարցը ձգձգվել է մինչև 1844 թ. վերջը: Այսպես. 1842 թ. հոկտեմբերի 10-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան հայտարարութեամբ դիմել է Սինոդին. «Ի կոնսիստորիայիս լուեալ զյայտարարութիւն երեցփոխանի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ յ2-ն ներկայ ամսոյ, յորում գրէ, թէ՛ նախկին հոգևոր կառավարութիւն Վրաստանի, Մինաս և Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 284, թ. 14 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր (ևս 35 վրացերեն ստորագրություն):

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2624, թ. 9, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 12, վավ. 614, թ. 1053, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 12, վավ. 812, թ. 1415-1417 շրջ. բնագիր, ձեռագիր:

ի 21-ն փետրվարի 1835 ամի վեր առին պարտս ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ ի պէտս Հարկաւորութեան Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի երեսուն թուաման արծաթս՝ վեց ամիս ժամանակաւ, այլ ցարդ չեն հատուցեալ զայնոսիկ զրամս, և որովհետեւ եկեղեցին այն ըստ բազմազան շինութեանց և այժմ նորոգ մտադրեալ կառուցման ունի զմեծ Հարկաւորութիւն զրամոց, վասն որոյ առաջի արարեալ զայն ձեռագիր, խնդրէ խոնարհաբար յԱտենէս պահանջել զայն զրամ ըստ զօրութեան ձեռագրոյն՝ յուամէ և հարկն է. Կարգաւորեցին. Զառաջի արարեալ ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ երիցփոխանէ զձեռագիրս՝ տուեալ ի նախկին հոգեւոր կառաւարչութենէ, ի 21-ն փետրվարի 1835 ամի, վասն առեալ ի նոցանէ ի պէտս Հարկաւորութեան Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի երեք հարիւր մանէթ, առաջի արարեալ լուսաւորչական հայոց Սինհոդոսիդ էջմիածնի խնդրել խոնարհաբար, եթէ այն օրինաւոր համարի զայս հատուցումն՝ հրամայել հատուցանել ուստի հարկն է»¹: Կից ներկայացվել է նաև Մինաս և Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսների կողմից տրված ստացականի պատճեն²:

1835 թ. դեկտեմբերի 8-ին Ստեփաննոս արք. Արղութեանը, ով Երևանի թեմակալ փոխանորդն էր, Սինոդին տեղեկացրել է իր և Մինաս արքեպիսկոպոսի կողմից եկեղեցուց պարտքով վերցրած գումարի մասին: Նա նշել է, որ իրենք գումար վերցրել են ոչ միայն Շամքորեցոց, այլև Թիֆլիսի ևս վեց եկեղեցիներից, և այն Յովհաննէս Լ. կաթողիկոսի հրամանով ծախսել են Մայր Աթոռի կարիքների համար³: 1843 թ. հուլիսի 3-ին Վերահայոց կոնսիստորիան թեմի առաջնորդ Կարապետ արք. Բագրատունուն (առաջնորդել է 1837-1856 թթ.) ներկայացրել է Սինոդի օրագրության քաղվածքը «...ի մասին 300 մանէթից՝ ստացելոյ ի Մինաս և Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսաց, յօգուտ էջմիածնի ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ»⁴: Հետագայում, 1844 թ. դեկտեմբերի 27-ին Սինոդը որոշել է. «Տեսանելով յարդեան յայտարարութիւնէ արքեպիսկոպոսի Կարապետի, բարեպաշտօն ժողովրդականք եկեղեցւոյն Շամքոռեցւոց՝ յապացոյց ջերմեռանդութեանց իւրեանց, յօժարեալ ընդ հրաւէր յիշեալ արքեպիսկոպոսին, թողեալ են յօգուտ աթոռոյս զնախկին պարտիս սորին եկեղեցւոյն այնորիկ զ300 մանէթ արծաթոյ, և հանեալ են զայն քանակութիւն յապառկաց, ուստի վասն յայսօրինակ ջերմեռանդութեան նոցա առ Մայր Աթոռն իւրեանց յայտնել նոցա զգոհունակութիւն ի դիմաց այնորիկ, ընդ ձեռն յիշեալ արքեպիսկոպոսին Կարապետի, ի կատարումն որոյ առաքել զհրաման առ Նորին Բարձր Սրբազնութիւն: Իսկ զգրագրութիւնն ընդ այսմ առարկայ կարճել ի Սինհոդոսիս»⁵:

1837 թ. նշվել է, որ Շամքորեցոց քարաչեն եկեղեցին ունեցել է 1 աւագ և 3 միաբան քահանա⁶: Նոյեմբերի 10-ին Հավլաբարի եկեղեցիների բարե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 596, թ. 1, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 596, թ. 2, պատճեն, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 596, թ. 5-6, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2624, թ. 3:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 17, վավ. 498, թ. 852, քնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4077, թ. 20, քնագիր, ձեռագիր:

կարգիչ Խաչատուր քհյ. Տէր-Բարսեղեան Արարատեանցը ներկայացրել է եկեղեցու հետևյալ միաբաններին.

1. Մովսէս աւագ քհյ. Տէր-Աբրահամեան Փռանգուլեանց.
2. Տէր Յօհաննէս քհյ. Տէր-Յակոբեան (Ժինջիլատեանց).
3. Տէր Յարութիւն քհյ. Տէր-Յարութիւնեան Գեղամեանց (Կղեմեանց).
4. Տէր Ղազար քհյ. Յովակիմեան Տէր-Ղազարեանց.
5. Մահտեսի Մանուկ Գալուստեան¹:

Մովսէս աւագ քհյ. Տէր-Աբրահամեանն առաջին անգամ հիշատակվում է 1831 թ.: Նա աւագ քահանայի կոչումը ստացել էր 1836 թ. սեպտեմբերի 19-ին: Մովսէս քահանան ունեցել է 2 որդի՝ Գէորգ (ծն. 1824 թ.) և Յովսէփ (ծն. 1838 թ.)²: Տէր Յարութիւն քահանան հիշատակվում է 1831 թ. սկսած: Հայտնի է, որ 1834 թ. հոկտեմբերի 28-ին Յովհաննէս Կարբեցի կաթողիկոսը Ստեփաննոս եպիսկոպոսին պատվիրել էր շտապ կարգով ուղարկել Յարութիւն Տէր-Յարութիւնեանի վկայականը³: 1837 թ. հետո Տէր Յօհաննէս քահանան այլևս չի հիշատակվում, հավանաբար նրան փոխարինել էր Սիմէոն քհյ. Տէր-Սիմոնեանը: Հարկ է ավելացնել, որ երբ 1841 թ. նոյեմբերի 5-ին Վերահայոց կոնսիստորիան ըստ Սինոդի պահանջի ներկայացրել է այն որբերի և այրիների ցուցակը, որոնք օգնութեան կարոտ չեն, Շամբորեցոց եկեղեցուց նշվել է. «Տէր Յօհաննէսի այրի Հէրիքնազ (50 տ.), որդիք՝ Պետրոս (35 տ.), ամուսնացեալ է, պարապի ի ծառայական արհեստս, Կարապետ (22 տ.): Բնակին ի սեփական տան, կեան վաստակօք իւրեանց և չունին զայլ կալուած»⁴:

Շուրջ երկու տարի անց՝ 1839 թ. սեպտեմբերի 15-ին նույն բարեկարգիչը ներկայացրել է եկեղեցու հոգևորականներին.

1. Տէր Մովսէս խաչակիր աւագ քահանայ Տէր-Աբրահամեան Փռանգուլեանց - քահանայութեան աստիճան է ստացել 1831 թ. փետրվարի 14-ին, 43 տարեկան է.
2. Տէր Յարութիւն Տէր-Յարութիւնեան Կղեմեանց - քահանայութեան աստիճան է ստացել 1835 թ. փետրվարի 22-ին, 32 տ.
3. Տէր Ղազար Յովակիմեան Տէր-Ղազարեանց - քահանայութեան աստիճան է ստացել 1835 թ. փետրվարի 22-ին, 30 տ.
4. Տէր Սիմէոն Տէր-Սիմէոնեան Տէր-Սիմէոնեանց - քահանա է ձեռնադրվել 1835 թ. մարտի 14-ին, 38 տ.
5. Տիրացու Կարապետ Տէր-Գրիգորեանց - եկեղեցում կատարում է դպրի և լուսարարի պաշտոն, չունի աստիճան և ուրար, բայց քահանայորդի է և ժառանգ եկեղեցու, և հայոց հոգևոր ճեմարանի աշակերտ է⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 450, թ. 16, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 48 (մաս 2), բնագիր, ձեռագիր: Ըստ մեկ այլ վավերագրի՝ Գէորգը ծնվել է 1828 թ. (ֆ. 53, ց. 1, գ. 1, թ. 4, 5 շրջ.):

³ ՄՄ, Ա. Երիցեանի արխիվ, թղթ. 148, վավ. 122:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 75, թ. 260 շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ֆ. 56, ց. 1, գ. 1077 (մաս 2), թ. 467 շրջ.:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 457, թ. 66 շրջ., 69, բնագիր, ձեռագիր:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՒ ՊԱՐՍՊԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1840-ԱԿԱՆ ԹԹ.

1830-ական թթ. Շամքորեցոց եկեղեցին գտնվել է ոչ բարձր, գրեթե կիսավեր վիճակում և կարոտ է եղել վերանորոգության: Հին շինությունը, որը հիմնովին վերակառուցվել էր 1809 թ., այլևս չի բավարարել մեծաքանակ ծխականների պահանջներին: Այդ պատճառով եկեղեցու միաբան քահանաները և ծխականները 1838 թ. մայիսի 21-ին հոգևոր կառավարությանը ուղղված խնդրագրով նկարագրել են եկեղեցու անմխիթար վիճակը և պարսպի վերանորոգման անհրաժեշտությունը: Հայտնի է, որ դեռևս 1834 թ. նոյեմբերի 29-ին եկեղեցու ծխականները հոգևոր կառավարությանն էին ներկայացրել խնդրագիր՝ «յաղագս պարսպի նոյն եկեղեցւոյ և սենեկաց կցելոց ընդ նմին՝ տալ ինքեանց ի վերաշինութիւն յօգուտ եկեղեցւոյ»: Հոգևոր կառավարությունն էլ 1835 թ. փետրվարի 4-ին նահանգապետին խնդրել էր հաստատել պարսպի վերաշինության պլանը: Հետագայում, Վիրահայոց կոնսիստորիան հաշվի առնելով եկեղեցու ծխականների բազմամյա խնդրագրերը, 1838 թ. հունիսին նույն խնդրանքով կրկին դիմել է նահանգապետին¹: Հունիսի 24-ին կոնսիստորիայում լսել են զեկուցում՝ նահանգապետի կողմից եկեղեցու պարսպի վերանորոգության պլանի հաստատման մասին²:

1839 թ. օգոստոսի 11-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Թղթակցութիւն Վրաստանի Շինութեան կօմիսիայի, ի 10-ն այսր օգոստոսի № 544, յորում ի հետևումն թղթակցութեան Վրաստանի հայոց կոնսիստորիայի յ31-ն յուլիսի № 696, Շինութեան կօմիսիայն վերահայեցեալ ի պլան ի վերաշինութեան պարսպի՝ ընդ դրանց մերձ եկեղեցւոյ Սուրբ Աստուածածնի, կայացելոյ յ3 կարգի յ1 կվարտալի քաղաքին Տփլիսայ, ի Հալուաբար, պատշաճեալն հաստատութեամբ նոցա նահանգական կառավարչին ունի պատիւ ընդ սմին առաքել զայն ի կոնսիստորս Վրաստանի: Ի տեղեկութեանց գործոց երևի. Կոնսիստորս օրագրութեամբ յ31-ն յուլիսի այսր ամի առաքեաց ընդ թղթակցութեամբ իւրում առ Վրաստանի նահանգական շինութեան կօմիսիայն զֆասադ պարսպի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ՝ ի վերահաստատութիւն այնորիկ, և յետ այնորիկ վերադարձուցանել ի կոնսիստորս: Հրամայեցին. կոչմամբ յԱտեան կոնսիստորիս զերեցփոխանն Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ՝ յանձնել նմա զհաստատեալ զֆասադ եկեղեցւոյ այնորիկ և հրամայել նմա սկիզբն առնել շինութիւն նորին, յորմէ և ստացեալ զստացագիր՝ պահպանել ի կոնսիստորիս»³:

1840 թ. դեկտեմբերի 23-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Թղթակցութիւն 4 բաժանման Վրաստանի և Իմէրէթի նահանգական կառավա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 267-268 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 291 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2186, թ. 622 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

րութեան ի 20-ն դեկտեմբերի այսր ամի № 538, յորում գրէ, թէ թղթակցութիւն ի 28 նոյեմբերի այսր ամի № 21270, առաքեցեալ յանուն Նորին Բարձր Սրբազնութեան արքեպիսկոպոսին Կարապետի, զՓասաղն յաղագս շինութեան եկեղեցական պարսպի, ընդ սմին ի հետեւումն թղթակցութեան այսր դիւանատան ի 20-ն դեկտեմբերի № 1385, 4 բաժանումն նահանգական կառավարութեան առաքէ զայն: Հրամայեցին. կոչեալ յԱտեան զերեցփոխանն Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Հալուաբարի զՍօլօմօնն Եղիազարեանց՝ յանձնել նմա զՓասաղ եկեղեցւոյ պարսպին յանձնելոյ իւրում հոգացողութեան»¹:

1840-ական թթ. սկզբին եկեղեցու ծխականները որոշել ու ձեռնամուխ են եղել իրենց միջոցներով վերանորոգելու և պարսպապատելու քայքայված եկեղեցին: Սկզբնապես կառուցվել է պարիսպը, որի վրա ծախսվել է 1600 մանէթ արծաթ, ապա ծխականները խնդրագիր են ներկայացրել Վիրահայոց կոնսիստորիային՝ եկեղեցին հիմնովին վերանորոգելու համար: Եկեղեցու որմերին և լուսամուտների քիվերին պահպանված արձանագրություններից նկատելի է, որ 1844-1845 թթ. բավականաչափ ծավալուն աշխատանքներ են կատարվել, որը ղեկավարել է Աւետիք Տէր-Ղազարեանը: Շինության համար նվիրատվություններ են կատարել նաև Անտոն Շարբաչեանը, Առաքել Ղարամեանը, տիրացու Կարապետ Տէր-Գրիգորեանը և շատ ուրիշներ: Այդ աշխատանքները բավական երկար ձգձգվել են և շարունակվել ընդհուպ մինչև 1858 թ.: Այդ թվականին եկեղեցու թմբուկի արձանագրություններում հիշատակված Եղիսաբէթ Նարիմանեանը, Մարիամ Զոհրաբեանցը և Մկրտում Իշխանեանցը հավանաբար մեծ օգնություն էին ցուցաբերել գմբեթի կառուցման համար, իսկ հաջորդ տարի՝ 1859 թ. հիշվող Պետրոս Եսայեանը նպաստել էր որմնանկարների ստեղծմանը:

Շամքոռեցոց եկեղեցու նորոգման հետ կապված բազմաթիվ խնդրագրեր ու գրադրություններ են պահպանվել, որոնցից ուշագրավ են հատկապես Սինոդի օրագրությունները: Պարսպի կառուցումն ավարտելուց հետո՝ 1841 թ. սեպտեմբերի 3-ին, եկեղեցու որոշ ծխականներ խնդրագրով դիմել են Վիրահայոց կոնսիստորիային՝ եկեղեցին նորոգելու թույլատվություն ստանալու համար: Նրանք գրել են, որ եկեղեցին «որպէս ընդ հնութեան, այնպէս և ընդ անհաստատ շինութեան, օր ըստ օրէ մատնի քայքայման միջոցի, ի բազում տեղիս զորմն ճայթեալ են, և թէպէտ մինչ ցարդ կարկատանօք պահեալ են, սակայն ո՛չ գոյ այսուհետև հնար պահպանողութեան ի ձեռն կարկատանաց, և յառաջ քան զայս ի ձեռն միջնորդութեամբ վիճակային իշխանութեանս ըստ բարեհաճութեան կուսակալին Յայսկոյս Կովկասու՝ կառուցին զպարիսպ շուրջ զեկեղեցեալն, և այժմ ցանկալով կառուցանել զնոր եկեղեցի ի տեղի հնոյն ի նոյն տեղում, սեպհական ծախուք իւրեանց, վասն որոյ առաջի արարեալ զպլանն և զՓասատն, խնդրեալ են միջնորդել ու՛ր հարկն է՝ յաղագս թոյլատրելոյ կառուցանել զնոր եկեղեցի»²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 635, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1146, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

Այնուհետև 1842 թ. հուլիսի 24-ին Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը եկեղեցու վերանորոգման խնդրով դիմել է Սինոդին, մասնավորապես նշելով. «...զվերոյգրելոցն ամենայնէ յարգոյաբար ծանուցեալ Սիւնհոդոսիդ էջմիածնի՝ մատուցանել նմին զպլանն առաջի արարեալ ի հասարակութիւնէ Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ, խնդրել ելանել ի խնդիր բարձրագոյն բարեհաճութեան՝ վասն թոյլ տալոյ նոյն ժողովրդականաց շինել զմտադրեալ եկեղեցին ընդ առաջի արարեալ ձևակերպութեամբ: Իսկ բարեկարգչին եկեղեցեաց պատուիրել՝ առաջի առնել զմատեան մի՝ վասն ժապաւինելոյ և յանձնելոյ երեցփոխանի և չորից ականաւոր անձանց ի նոյն ժողովրդականաց, զորս արդէն իսկ նշանակեսցին նոքա, վասն գրելոյ ի նմին զկամաւոր տուրս՝ վասն շինութեան նոյն եկեղեցւոյ և զելեալ ծախսն, և յաւարտ շինութեան առաջի առնել զայն մատեան ի վերազննութիւն Ատենիս, իսկ վասն ստուգելոյ գհաշիւ դրամոց՝ ծախելոց ի վերայ շինութեան պարսպի ի հափ 1600 մանէթաց, տալ զառանձին զեկուցումն»¹: Սինոդը, անդրադառնալով խնդրագրին, հրամայել է. «Մատուցմամբ առաջի արարեալ ձևակերպութեան զայսն միջնորդութիւնէ կոնսիստորիին Վրաստանի, առաջի արարեալ տեառն գլխաւոր կառավարչին Յայսկոյս Կովկասու կողմանց, խնդրել զտնօրէնութիւն նորին բարձր գերազանցութեան ի խնդիր ելանելոյ սահմանեալ կարգաւն բարձրագոյն հրամանի Կայսերն, վասն շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյն Շամքոռեցի ժողովրդականաց Հաւաքարու քաղաքամասի Թիֆլիզոյ՝ համաձայն ցանկութեան նոցին, խնդրել զհետեւանցն զնորայն ծանոթութիւն: Զորմէ տալ գիտել կոնսիստորիին Վրաստանի հրամանաւ...»²: Իսկ սեպտեմբերի 11-ին Սինոդը իր հերթին խնդրագրով դիմել է Կովկասի գլխավոր կառավարչին՝ եկեղեցին վերանորոգելու թույլտվություն ստանալու համար. «Վիճակային կոնսիստորիայն հայոց Վրաստանի յայտարարութեամբ իւրում ի 24 յուլիսի № 1381, գծագրելով զխնդիր հասարակութեան Շամքոռեցւոց հայ բնակչաց Տիֆլիսու՝ վասն թոյլատրելոյ նոցա նորոգել զքայքայեալ եկեղեցին իւրեանց յանուն Սուրբ Աստուածածնի, որ գտանի ի Հաւաքար կոչեցեալ քաղաքամասին, խնդրէ զմիջնորդութիւն սորին ի խնդիր ելանելոյ առ այն բարձրագոյն բարեհաճութիւն՝ ի բաւարարութիւն ջերմեռանդ ժողովրդականացն լուսաւորչեան հայոց, Սիւնհոդոսս էջմիածնի ընդ սմին առաջի առնելով Ձերումդ բարձր գերազանցութեան զգծագրութիւն նախամտադրեալ նորոգելի Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն Շամքոռեցոց հայոցն՝ պատիւ համարի ինքեան ամենախոնարհաբար խնդրել զտնօրէնութիւն Ձեր՝ ի խնդիր ելանելոյ բարձրագոյն բարեհաճութեան՝ վասն թոյլատրելոյ հասարակութեան Շամքոռեցւոց հայոցն Հաւաքարայ վերանորոգել զյիշատակեալ եկեղեցին ըստ առաջի արարեալ ձևակերպութեան՝ համաձայն ցանկութեան նոցին և զհետեւանցն յարգել զՍիւնհոդոսս Ձերովն ծանօթութեամբ»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1146, թ. 1-2, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 12, վավ. 190, թ. 268-270, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1146, թ. 4, սևագիր, ձեռագիր:

Կովկասի գլխավոր վարչությունը 1843 թ. մայիսի 17-ին թույլատրել է վերանորոգել եկեղեցին, և Սինոդը այդ մասին հուլիսի 2-ին գրություն է ուղղել Վիրահայոց կոնսիստորիային. «Զգրութիւն գլխաւոր կառավարչին Յայսկոյս Կովկասու կողմանց ի 17 ներկայ մայիսի № 4584, որով ծանուցանէ, թէ ըստ առաջարկութեան Սիւնհոդոսիս ի 11-ն սեպտեմբերի անցեալ ամի № 1857, յաղագս թոյլատրելոյ բնակչաց հայոց Շամքօռեցւոց՝ վերանորոգել ծախիւք իւրեանց գլխախտեալ եկեղեցին յանուն Սուրբ Աստուածածնայ, որ գտանի ի Հալուաբար, նորին բարձր գերազանցութիւն մտեալ է ի թղթակցութիւն ընդ տ. նախարարին ներքին գործոց, որ և գրութեամբ ի 25 ապրիլի սոյն ամի № 1228, յայտնէ գիւրն համաձայնութիւն ընդ յիշատակեալ շինութեան, եթէ պլան և ֆասադն այնորիկ վերնկատեսցին և հաւանեսցին ընդ գորութեամբ սահմանադրեալ վասն այսր կարգին: Նորին բարձր գերազանցութիւն զայսպիսի պատասխանուոյ տալիս սովետիկ Պետրովսկոյն ծանուցանելով Սիւնհոդոսիս, վասն պատշաճաւորն յաղագս այսորիկ կատարմանն՝ առաքէ ընդ սմին գլխեալ պլանն և զֆասադն՝ յաղագս յիշատակեալ շինութեան, եւ գտեղեկութիւնս ի գործոց Սիւնհոդոսիս, յորոց երեւի, թէ ի հետևումն յայտարարութեան վիճակային կոնսիստորիային Վրաստանի ի 12 օգոստոսի 1842 ամի № 1381, ընդ որում առաքելով զպլան և զֆասադ նախամտադրեալ ի վերանորոգել եկեղեցւոյն Շամքօռեցւոց՝ խնդրեալ էր գտնօրէնութիւն սորին միջնորդելոյ ընդ ձեռն որոյ հարկն է, զբարձրագոյն հրաման թոյլատրելոյ ժողովրդականացն Շամքօռեցւոյ վերանորոգել ծախիւք իւրեանց գեկեղեցին հայոց Հալուաբարայ: Լուսաւորչական հայոց Սիւնհոդոսս էջմիածնի, համաձայն օրագրութեան իւրում ի 12-ն օգոստոսի սոյն ամի, ընդ գրութեամբ ի 11 սեպտեմբերի նոյն ամի № 1837, հատուցմամբ առաջի արարեալ ձևակերպութեան միջնորդեաց ի գլխաւոր կառավարչէն Վրաստանի, ի խնդիր ելանել բարձրագոյն հրամանի կայսերն, վասն շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյն Շամքօռեցի ժողովրդականցն Հալուաբարու՝ համաձայն ցանկութեան նոցին, գորմէ ետ տեղեկութիւն և կոնսիստորիային Վրաստանի՝ հրամանաւ նոյն թիւ 1858: Հրամայեցին. զայսմ պատասխանուոյ տեսնոն գլխաւոր կառավարչին Յայսկոյս Կովկասու կողմանց տուել գիտել վիճակային կոնսիստորիին Վրաստանի, պատուիրել այնմիկ առնել ըստ այնմ գլխեալն յայնմանէ գտնօրէնութիւն, առ որ և վերադարձուցանել նմին զձևակերպութիւն յիշեալ եկեղեցւոյն Շամքօռեցւոց»¹:

1848 թ. հոկտեմբերի 27-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զկոնդակ Վեհափառ Կաթողիկոսին ամենայն հայոց Տեառն Ներսիսի յ8-ն հոկտեմբերի № 256, յորում գրի այսպէս. «Կոնսիստորի հայոց Թիֆլիզոյ ծանուցանեմ, զի ի լինելն մեր այդր, խնդրեցինք մէնջ առաջաւորք ժողովրդեան Շամքօռեցւոց զօգնութիւն փոխադրութեամբ՝ վասն կատարելագործելոյ զշինութիւն եկեղեցւոյ իւրեանց, որոց մեք ի նմին ժամանակի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 13, վավ. 521, թ. 206 շրջ.- 207 շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Տէն նաև ֆ. 56, ց. 1, գ. 1146, թ. 7-8:

խնդրագործութեան նոցա տուաք յեկեղեցական գումարաց առ մեզ եղելոց՝ հազար մանէթ արծաթ և յուսադրեցաք տալ ևս զկնի այլ գումարաց եկեղեցականաց կրկին ևս հազար մանէթ, զորս յետ ավարտման շինութեանցն արդեամբ այնմ եկեղեցւոյ հատուցին այնքիկ գումարք: Այժմ ընկալայ զխնդրագիր ստորագրութեամբ բազմաց երեւելեացն ի ժողովրդեան այնմ եկեղեցւոյ, որք խնդրին. քանի գտանի ժամանակ շինուածոց՝ հոգ կալնուլ տալ նոցա ըստ մերում խոստմանց այլևս հազար մանէթ՝ վասն կատարելագործելոյ զհարկաւորսն յառաջ քան զվերաժամանումն ցրտուաց, առ որ յառաջադրիմ կոնսիստորին հոգ կալնուլ հասուցանել խնդրագործացն յորոց և իցէ եկեղեցեաց արդեանց հազար մանէթ արծաթ և ընկալնուլ զձեռագիր ընկալնողացն զայն գումար և մեզ ևս տալ զծանօթութիւն: Ի գործոց կոնսիստորիս, յորոց երեւի, թէ՛ նշանակեալ ի Վեհափառ Կաթողիկոսէն 1000 ռ. վաղագոյն տուեալն վասն շինութեան Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն, տուեալ է ի գումարաց եկեղեցեաց եղելոց ի կոնսիստորիիս: Հրամայեցին. ստորագրութեամբ կոնդակի սրբազնագոյն կաթողիկոսին, հանեալ հրաման երեցփոխանին Կաթողիկէ եկեղեցւոյն, հրաւիրել զնա ի ստանալ հրամանին իսկոյն տալ փոխարինաբար Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ երեցփոխանն պարօն Սոլոմոն Եղիազարովին զհազար ռուբլի ի գումարաց Կաթողիկէ եկեղեցւոյն՝ վասն ավարտելոյ զշինութիւնս Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն, զորս յետս ստացի յեկեղեցւոյ անտի յետ ավարտման շինութեան և զկատարմանէն պատուիրել նմա յայտնել կոնսիստորիիս, զայսմանէ տալ ծանօթութիւն և երեցփոխանին Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ»¹:

1848 թ. նոյեմբերի 5-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն երեցփոխանին Կաթողիկէ եկեղեցւոյն Ստեփաննոսի Միրիմանեանց ի 4-ն սոյն նոյեմբերի ամսոյս № 1, որով ընդ հրամանի կոնսիստորիս, որ յ30-էն հոկտեմբերի այսմ ամի № 207-ի մասին՝ տալոյ երեցփոխանին Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն փոխարինաբար զհազար մանէթս արծաթոյ, յայտ առնէ, թէ՛ եկեղեցիս իւրեանց բոլորովին չունի գլուխ դրամ, իսկ ի տեղեկութեանց գործոց կոնսիստորիս երեւի, թէ՛ տնօրէնութեամբ սրբազնագոյն կաթողիկոսին ամենայն հայոց Ներսիսի ի սկիզբն ներկայ ամի, Իսահակ քահանայն Զիւլեանց և ազնուական Դաւիթն Խէրողինեանց տեսեալ են զհաշիւ առ հասարակ Թիֆլիզու երեցփոխանաց անցեալ 1847 ամի, և ի հաշուաթղթէն, որ վաւերացուցեալն է ի Նորին Վեհափառութիւնէն կաթողիկոսէն ամենայն հայոց երեւի, զի առ 1-ն յունվարի այսմ ամի, մնացեալ է առ երեցփոխանն Կաթողիկէ եկեղեցւոյն զուտ պատրաստի դրամ ինն հարիւր վաթսուն ռութ ռուբլի երեսուն կոպ., նմանապէս և առ 1-ն յունվարի սոյն ամի եղեալ են զուտ պատրաստի դրամք, առ Քարափի Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ երեցփոխան Կակալն Զօհրաբեանց երկու հարիւր քսան և չորս ռուբլի եօթանասուն և ռութն կոպ., առ երեցփոխանն Կուկիոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Սոլոմոն Ղորղանեանց երեք հարիւր վաթսուն ռուբլի երկու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2216, թ. 96 շրջ.-97, քնագիր, ձեռագիր:

կոպ.։ Հրամայեցին. առ ի մի յընտվայր գրագրութեամբ ընդ երեցփոխանին Կաթողիկէ եկեղեցւոյն Ստեփաննոսի Միրիմանեանց վասն ուր լինելոյն բացատրեալ ի տեղեկութիւն անդ առ ձեռն մնացեալ առ նա առ 1-ն յունվարի այսմ ամի 968 ուրբլի 30 կոպ., դադարեսցին շինութիւնքն եկեղեցւոյն Շամքոռեցւոյ, որովհետեւ վերահասեալ է ցուրտն, վասն որոյ հրամայել հետեւեալ երեցփոխանացն՝ առանց պատճառաբանութեանց ու տրտնջողաց, ի ստանալ հրամանքն իսկոյն տալ փոխարինաբար վասն շինութեան Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյն պարոն երեցփոխանի նորին Սողոմոնի Եղիազարեանց, Վանքի եկեղեցւոյ երեցփոխանին տացէ հինգ հարիւր մանէթ, Կուկիո Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ երեցփոխանին տացէ երեք հարիւր մանէթ, և Քարափի եկեղեցւոյ երեցփոխանն տացէ երկու հարիւր մանէթ, զորս յետ տալոյն մատուցմամբ առ ձեռն մնացորդ դրամոցն յայտնել կոնսիստորիս, իսկ ի պատուէլի երեցփոխանէն Կաթողիկէ եկեղեցւոյ հարցումն առնել, թէ՛ ուր գտանի առ ի յունվարի այսմ ամի, առ նա մնացեալ առ ձեռն 968 ո. 30 կոպ. եթէ տուեալ է ի ձեռն մասնաւոր անձանց, եւ՞ եւէ հրահանգեալ ունելով զառաջիաւ 119 յօդ. բարձրագոյն կարգադրութեան յաղագս կառավարութեան մերումս եկեղեցւոյ, բացարձակ խափանարարն երեցփոխանաց տալ ումբ զգումարս եկեղեցւոյն առանց հրամանի կոնսիստորիս, այլ զի մի գուցէ նա յառաջ բերեցէ, թէ ունի տուեալ աւագ քահանայն Իսահակայ Սահառունոյ և վերատեսուչ Ղազար աւագ քահանայն Դաւթեանց՝ ի շինութեան մասնաւոր ուսումնարանաց, հանել նմա զհրաման, որով և գրաւիրել զնա, ընդ նմին ի միասին լուսաբանել, թէ՛ յիշեալ աւագ քահանայն որքա՞ն գումար է տուեալ և մնացորդքն ու՞ր մնան»¹։

ՇԱՄԲՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՐԵՑՓՈԽԱՆՆԵՐԸ 1840-1850-ԱՎԱՆ ԹԹ.

1840 թ. հուլիսի 2-ին Շամքորեցոց եկեղեցու ծխականները գրություն են ուղղել հոգևոր իշխանությանը, նշելով, որ 1836 թ. հունվարի 1-ին Աւետիք Տուգուբեանցի փոխարեն նոր երեցփոխ են ընտրել Աւետիք Յարութիւնեան Ղոնդաղսագեանցին, որը շուրջ 4 տարի պաշտոնավարելով, իր անձնական գործերով ծանրաբեռնված «չկարէ նա արիաբար կատարել զոյն պաշտօն՝ յանձնեցեալն ինքեան, ցուցանելով ի նմին զծուլութիւն և զանհոգութիւն, մանաւանդ թէ՛ չգիտէ զգրականութիւն, որով կարողանայցէ իսկապէս ի գործ դնել զամենայն հաշիւ ելւմտից եկեղեցւոյն»։ Այդ պատճառով ծխականները խորհելով, որ «թէ այնու պակասութիւն լինի արդեանց եկեղեցւոյ նոցա», նույն տարվա ապրիլի 24-ին նրա փոխարեն ընտրել են նոր երեցփոխ՝ Սողոմոն Վարդանեան Եղիազարեանցին։ Միաժամանակ ծխականները քննել են Ղոնդաղսագեանցի երեցփոխանության ժամանակ՝ (1836 թ. հունիսի 15-ից մինչև 1840 թ. ապրիլի 24-ը) կատարված հաշիվները և պարզել են, որ նա

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2216, թ. 139 և շրջ., բնագիր, ձեռագիրը։

3 - Յին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները, հ. 2

եկեղեցուն մնացել է պարտք 250 ու. արծաթ: Նոր երեցփոխ Եղիազարեանցը բազմիցս դիմել ու պահանջել է պարտքը, սակայն Ղոնդաղսագեանցը այլ և այլ պատճառներով ոչ միայն հրաժարվել է հատուցել, այլև ներկայացնել եկեղեցական հաշիվները: Ծխականները խնդրագրում նշել են, որ իրենց եկեղեցին կարիք ունի գումարի, նորաշեն պարսպի շինությունն անավարտ է և այլն: 1840 թ. հոկտեմբերի 2-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են ծխականների խնդրագիրը և հրամայել. «Հրամանագրել անդամոյ Ատենիս Աւետիս քահանայի Պոպովեանց, ի միասին ընդ վարձկան գրագրի Ստեփանի Մանդինեանց՝ ի ներկայութեամբ ժողովրդոյ յիշեալ եկեղեցւոյ, մանրամասն հետևողութեամբ հասու լինել հաշուոյ նախկին երեցփոխանի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ և գլայտ եղելոցն յայտնել Ատենիս, մատուցանելով ընդ նմին և հաշուեմատեան ելից և մտից նոյն եկեղեցւոյ անցեալ 1839 ամի՝ ստորագրեալ ի ժողովրդոց եկեղեցւոյն, վասն առնելոյ զպարտուպատշաճն տնօրէնութիւն»¹:

Հետագայում Աւետիս քհյ. Պոպովեանցը ղեկտեմբերի 25-ին կոնսիստորիային գրել է, թե «Համաձայն հրամանի Ատենիս յ7 հոկտեմբերի այսր ամի № 1044, յաղագս առնելոյ զհաշիւ եկեղեցւոյն Շամքոռեցւոց յերեցփոխանէ նորին յԱւետիքէ Ղօնդախսագեանց, առաջի հասարակութիւն նոյն եկեղեցւոյ, ինքն բազում անգամ կոչեալ զնա, յորդորեալ է տալ զհաշիւն եկեղեցւոյ, սակայն ոչ ի՛նչ հնարիւք չէ՛կարացեալ ստանալ, պատճառելով զանհիմն բանս, որպէս թէ ի վաղուց տուեալ է նա զայն քահանայից նոյն եկեղեցւոյ յաւուրս փոխելոյ զնա յայն պաշտօնէ»: Դեկտեմբերի 27-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են Պոպովեանցի հայտարարութիւնը և հրամայել. «Ի ձեռն Ատենակալի սորին ծանուցանել զայսմանէ քաղաքական գուբերնատորի, և խնդրել հրամայել ու՛մ հարկն է, ստիպել զհալուաբարաբնակ Աւետիսն Ղօնդախսագեանց՝ նախկին երեցփոխանն Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շամքոռեցւոց, վասն տալոյ զհաշիւ բոլոր ելումտից եկեղեցւոյն այնորիկ ի ժամանակս երեցփոխանութեան իւրոյ առաջի բոլոր ժողովրդեանն...»²:

1841 թ. դեկտեմբերի 31-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում դարձյալ քննել են նախկին երեցփոխանի հաշիվները և որոշել են. «Յայտարարութիւն անդամոյ Ատենիս Աւետիս քահանայի ի 26-ն մարտի սոյն ամի № 3, որով ի հետևումն հրամանի Ատենիս 7-ն հոկտեմբերի 1840 ամի № 1034, մատուցանէ զհաշուեթուղթն երիցփոխանի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Ղօնդաղսագեանցի ի 15-էն յունիսի 1836 ամի ց24-ն ապրիլի 1841 ամի, որոյ մնացեալ գումարն առ Ղօնդաղսագեանցն ստացեալ եղև և յանձնեցաւ նոր երիցփոխան Սօլումոն Եղիազարեանցին: Եւ զգրութիւն Տփիսիսու պօլիցիին ի 12-ն ապրիլի այսր ամի № 2964, յայտնէ թէ յաղագս հարկագրելոյ զյիշեալ երեցփոխանն վասն տալոյ զհաշիւ եկեղեցւոյն, անգամ սորին Աւետիս քահանայն յայտնեալ է, թէ զայն հաշիւ երեցփոխին Ղօնդաղսագեանց տուեալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 328 շրջ.-330, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 657 շրջ.-658 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

է ի 21-ն մարտի սոյն կոնսիստորիայի: Եւ գտեղեկութիւնս ի գործոց երևի, Ատեանս ի հետեւումն խնդրագրոյ Հասարակութեան Շամբօնեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն և երեցփոխանի նորին Սոլոմոնի Եղիազարեանց ի 2-ն և յ8-ն յուլիսի 1840 ամի ի մասին փոխելոյ գերիցփոխանն եկեղեցւոյ իւրեանց զԱւետիքն Ղօնդաղսագեանց և առնլոյ ի նմանէ զՀաշիւ և կարգելով ի տեղի նորա զՍողոմոնն Եղիազարեանց, թեմական Ատեանս օրագրութեամբ յ2-ն հոկտեմբերի 1840 ամի կարգաւորեաց. հրամանագրել անդամոյ Ատենիս Աւետիս քահանայի ի մասին 5 վարձկան գրագրի Ստեփաննոսի Մանդինեանց ի ներկայութեան ժողովրդոց յիշեալ եկեղեցւոյ մանրամասն հետեւողութեամբ հասու լինել հաշուոյ նախկին երեցփոխանի Շամբօնեցւոց եկեղեցւոյ և զյայտ եկելոցն յայտնել Ատենիս, մատուցանելով ընդ նմին և զհաշուեմատեան ելումտից նոյն եկեղեցւոյ անցեալ 1839 ամի, ստորագրեալ ի ժողովրդոց եկեղեցւոյն վասն առնելոյ զպարտուպատշաճ տնօրէնութիւն: Յառաջի արարեալ յԱւետիս քահանայէ հաշուէթղթոյ երևի, զի ի 1836 ամի եղեալ են արդիւնք եկեղեցւոյն 155 ռուբլի արծաթոյ ծախք 37 ռուբլի 55 կոպ., ի 1837 ամի արդիւնք 372 մանէթ 84 կոպ. ծախք 285 մանէթ 25 կոպ., ի 1838 ամի արդիւնք 259 մանէթ 28 կոպ., իսկ ծախք 62 մանէթ 55 կոպ., ի 1839 ամի արդիւնք 221 ռուբլի, ծախք 360 մանէթ 89 կոպ.: Ի 1840 ամի արդիւնք և դրամք եղեալ են առ Սարգիս Իշխանեան հանդերձ տոկոսեօք 453 մանէթ 69 կոպ., իսկ ծախք 25 մանէթ 20 կոպ., նմանապէս գնեալ են տունք վասն եկեղեցւոյն ի զանազան անձանց որք գտանին ի շրջապատ եկեղեցւոյն, գումար բոլորից 1463 ռուբլի: Զվերոյիշեալ ամաց ծախսն ի բաց հանեալ յարդեանց եկեղեցւոյն առ ձեռն պատրաստի 205 մանէթ 73 կոպէկ: Հրամայեցին. զկնի գննելոյ զայս հաշիւ թէպէտ արժան էր վարել ըստ ամենայն իսկութեան օրինաց ըստ նախկին երեցփոխանի Շամբօնեցւոց եկեղեցւոյ վասն ինքնակամ ներգործութեանց իւրոց ի մասին գնելոյ յանուն եկեղեցւոյ գտունս, այլ տուեալ ի յարգանս գտգիտութեան նորա սահմանեալ յօրինաց կարգին ներել նմա այնու առաւել զի այն տունք արդէն քանդեալ են առնեալ են ընդ պարսպի եկեղեցւոյն, վասն որոյ և չէ մարթ վերադարձուցանել բնա առ վաճառօղս, ուստի զարարեալ յայսմ մասին զհետազօտութիւն պատուիրել նոր երեցփոխանի զի մի և նա յօրինակ առեալ գնախորդ իւր մերկաբան հաճութեամբ հասարակութեան արասցէ գներգործութիւն ինչ առանց հրամանի ծայրագոյն հոգեւոր իշխանութեան իւրոյ երկիւղիւ սաստիկ պատասխանատուութեան ըստ օրինաց, և այսու զայս գործ աւարտեալ համարել տալ յիւրում ժամանակի ի դիւանն վասն պահպանութեան»¹:

Շարունակելով երեցփոխների մասին շարադրանքը, նշենք, որ 1842 թ. սեպտեմբերի 28-ին նախկին երեցփոխ Աւետիք Տուգուլեանցը խնդրագրով դիմել է Սինոդին՝ բազմամյա ծառայութեան համար իրեն վարձատրելու մասին: Նա նշել է, որ հասարակութեան կողմից ընտրվելով՝ ավելի քան քսան-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2192, թ. 1045-1046 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

չորս տարի շարունակ ծառայել է միաժամանակ Հավյաբարի երկու եկեղեցիներում, և այդ ընթացքում վերանորոգել և բարեզարդել է եկեղեցիները, ավելացրել է դրանց արդյունքը: Նրա արիաջան աշխատանքը իր ժամանակին գնահատել է հանգուցյալ Եփրեմ կաթողիկոսը և պարգևատրել ճաճանչազարդ սուրբ կոնդակով: Տուգուլեանցը խնդրագրին կից ներկայացրել է նաև հանգուցյալ կաթողիկոսի կոնդակը և Վերահայոց հոգևոր կառավարութան, քահանաների ու ծխականների կողմից տրված վկայականները: Խնդրագրի վերջում նա գրել է. «Վասն որոյ ի մասին ըստ այսմիկ ներկայացուցանելով և Սիւնհոգոսդ ի տես որպէս զվերտառեալ չորս վկայական, նմանապէս և զխնդիրն իմ մակագրութեամբ վերադարձուցեալ ինձ ի կօնսիստօրիայէն, յորում մի ըստ միոջէ նշանակի ամենայն անցք ծառայութեան իմոյ: Ամենախոնարհաբար խնդրեմ առնել զտնօրէնութիւն՝ յաղագս վարձատրելոյ զիս՝ համաձայն 126 յօդուածոյ Կայսերահաստատ կարգաւորութեան, ըստ չափու հաւատարիմ ծառայութեանց իմոց՝ գծագրելոց ի վերոյգրեալ չորս վկայականս՝ տուեալս ինձ յորոց հարկն է»¹: Ի դեպ, դեռևս 1841 թ. մայիսի 7-ին Աւետիք Տուգուլեանցը նույն խնդրանքով դիմել էր նաև Ռուսաց Նիկոլայ I կայսերը²: Իսկ նույն տարվա մայիսի 16-ին Աւետիք Տուգուլեանցին վկայական են տվել Շամքորեցոց եկեղեցուց Ղազար քհյ. Տէր-Ղազարեանը, Խաչատուր քհյ. Տէր-Բարսեղեանը, Յովսէփ քհյ. Երիցեանը և ծխականներ Գէորգ Յովհաննեսովը, Մարտիրոս Զարգարեանը և Ասատուր Նաշխունովը: Նրանք գրել են. «Մեք՝ ի ներքոյ այսր ստորագրեալքս՝ քահանայք և ժողովուրդք Շամքօռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն, տամք զայս վկայութիւն պ. երեցփոխանի յիշեալ եկեղեցւոյն Աւետիքի Տուգուլեանց՝ առ այն, զի նա ի 1831 ամէ մինչև ց16 յունիսի 1836 ամի կատարեաց զպաշտօն երեցփոխանութեան, աճեցուցանելով զըրամս եկեղեցւոյն, վայելչացուցեալ զգեստուք, զարդուք և նկարիւք, և վասն բազմաշխատ ծառայութեան նորա վերաբերեալ յօգուտ եկեղեցւոյն տուաւ այս վկայական նմա ի 16 մայիսի 1841 ամի»³: Հարկ է ներկայացնել նաև 1841 թ. նոյեմբերի 28-ին Վրաստանի հայոց կոնսիստորիայի հրամանը՝ Աւետիք Տուգուլեանցին վարձատրելու մասին. «...որովհետև խնդրատու Աւետիքն Տուգուլեանց վասն ծառայութեանց իւրոց մինչ ց4-ն հոկտեմբերի 1831 ամի վարձատրեալ է յարժանաշիշատակ կաթողիկոսէն Եփրեմայ՝ ճաճանչազարդ սուրբ կոնդակաւ, ունիլ զնա ի տան իւրում յազգաց յազգս, յորդւոց յորդիս և թողանց ի թողունս, իսկ ծառայութիւն նորա ի 1831 ամէ ց1836 ամն ո՛չ կարէ կացուցանել զնա արժանաւոր վարձու, նա մանաւանդ արդիւնաւոր ծառայութիւն երեցփոխանիս այսորիկ պարտ էր վկայել ի հասարակութիւնէ եկեղեցեացն, յորս ծառայեալ է, և այն յայնժամ երբ գտանիւր ի ծառայութիւն, և ո՛չ քանի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1197, թ. 1 և 2րդ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1197, թ. 3-4 2րդ., պատճեն, ձեռագիր (դիմումը Ա. Տուգուլեանցի խնդրանքով գրել է Խաչատուր Աովանեանցը):

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1197, թ. 7, պատճեն, ձեռագիր:

ամօք զկնի արձակմանն, և յայնժամեան հոգևոր իշխանութիւն եթէ նկատէր զարժանաւորութիւն նորա, ի հարկէ, ոչ զանց առնէր միջնորդել ուր հարկն է՝ վարձատրել զնա սահմանեալ կարգաւ, վասն որոյ մակագրեալ զխնդրագիր նորա վերադարձուցանել առ նա ի ձեռն քաղաքական պօլիցիային, ընդ առաջի արարեալ վկայագրոյն յայտնել նմա, թէ Ատեանս չկարէ յայսմ մասին առնել զհեռաւորն տնօրէնութիւն, վասն ելանելոյ ի խնդիր վարձատրութեան նորա, այլ եթէ կամի, խնդրեսցէ նա՝ ուստի հարկն է, ընդ նմին ի գրութեամբ պօլիցիային յաւելուլ պահանջել ի խնդրատու Աւետիքայ Տուգուլեանց՝ վասն յերկուց թերթից հասարակ թղթոց ծախելոց յԱտենի, աստ վասն այսր գործոյ զվաթսուն կոպէկս արծաթոյ և առաքել յԱրքունի գանձարանն, զոր և ցուցանել ի ցուցակի այս օրինակ դրամոց»¹:

Պահպանվել է 1847-1849 թթ. ընթացքում Հավլաբարի «Խոջենց» գերեզմանատունը պարսպապատելու համար երեցփոխան Սողոմոն Եղիազարեանին և այլ անձանց Ներսէս կաթողիկոսի կողմից տված դրամների հաշվեցուցակ²:

1851 թ. եկեղեցու երեցփոխանության պաշտոնում՝ Սողոմոն Վարդանեան Եղիազարեանցին փոխարինել է Սարգիս Աղաջանեան Ղարիբեանցը, որը պաշտոնավարել է մինչև 1879 թ. և այն հանձնել Մովսէս Բողդանեան Ծատուրեանցին: 1854 թ. Սարգիս Ղարիբեանցը վերընտրվել է: Այդ առթիվ մարտի 10-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն վերատեսչին եկեղեցեաց հայոց Հաւլաբարի ի 4-էն այսր մարտի, № 12, ընդ որում մատուցանէ զընտրութեան թուղթ երեցփոխանութեան, որով ժողովրդականք Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն Շամբորեցւոց ընտրեն երեցփոխան եկեղեցւոյն իւրեանց՝ զԱրքունի ստրուկ Սարգիսն Աղաջանեան Ղարիպեանց, խնդրէ առնել զարժանին տնօրէնութիւն վասն հաստատելոյ զնա երեցփոխան այնմ եկեղեցւոյ յարակցելով, թէ՛ թէպէտ և նոյն ժողովրդականք յառաջագոյն ընտրեալ էին յայն պաշտօն զՎարդանն Հաւուշտուրեանց, զորոյ ընտրութեան թուղթս ի 4-ն մարտի անցեալ ամի առաջի արարեալ է սմին № 16, այլ անձն այն ո՛չ էառ յանձն, վասն տկարութեան անձին իւրում: Հրամայեցին. հրամանագրել բարեկարգչին եկեղեցեաց հայոց Հաւլաբարի գնորդ ընտրեալ Սարգիսն Աղաջանեան Ղարիպեանց կարգեալ ի պաշտօնակատարութեան երեցփոխանի աաջարկեալ ժողովրդականաց և միաբանից եկեղեցւոյն, ի ներկայութեան նորա ստանալ ի հին երեցփոխանէն և յանձնել նորոյս զամմենայն շարժական և զանշարժ կայս և կալուածս, դրամս, մուրհակս, մատեանս, անօթս և զայլ ամենայն պատկանեալս եկեղեցւոյն, սահմանեալն յօրինաց ցուցակօք, յորոց զմին ստորագրութեամբ յանձնողին, ստացողին և բոլոր ներկայ գտելոցն պահել յեկեղեցւոյն, իսկ զմիւսն նոյն օրինակն ստորագրութեամբ մատուցանել Ատենիս»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1197, թ. 4 շրջ., պատճեն, ձեռագիր:

² ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 149, վավ. 747, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2241, թ. 178, քնագիր, ձեռագիր:

Նույն տարվա հոկտեմբերի 18-ին բարեկարգիչ Մկրտիչ քահանան անդրադառնալով Հավլաբարի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու երեցփոխանական ընտրությունը, նշել է, որ Շամորեցոց եկեղեցու երեցփոխը և նշանավոր ծխականները նոր երեցփոխին վճարել են իրենց հասանելի 150 ռ. գումարը: Հավանաբար այն ծախսվել էր եկեղեցու նորոգության համար¹:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ 1840-1850-ԱԿԱՆ ԹԹ.

1841 թ. դեկտեմբերի 6-ին կազմվել է եկեղեցու հոգևորականների ցուցակը.

1. Մովսէս աւագ քհյ. Տէր-Աբրահամեան Փռանդուկեանց — 47 տ., հոգևորականություն մեջ է 1808 թ. (դպիր), քահանա է ձեռնադրվել 1831 թ. փետրվարի 14-ին, իսկ աւագ քահանայի կոչումը ստացել է 1836 թ. սեպտեմբերի 19-ին.

2. Յարուժիկ քհյ. Տէր-Յարուժիկեան Կղեմեանց — 35 տ., հոգևորականություն մեջ է 1834 թ. մայիսի 2-ից, քահանա է ձեռնադրվել է 1835 թ. փետրվարի 22-ին.

3. Սիմէոն քհյ. Սիմոնեան Տէր-Սիմոնեանց — 40 տ., հոգևորականություն մեջ է 1816 թ., քահանա է ձեռնադրվել է 1835 թ.

4. Յակոբ քհյ. Տէր-Աբրահամեան Տէր-Աբրահամեանց — 36 տ., հոգևորականություն մեջ է 1831 թ. դեկտեմբերի 15-ից, քահանա է ձեռնադրվել է 1832 թ. մայիսի 12-ին.

5. Կարապետ տիրացու Գրիգորեան Տէր-Գրիգորեանց — 21 տ.²:

Մովսէս աւագ քահանան Թիֆլիսի նշանավոր հոգևորականներից էր: Բազմաթիվ տեղեկություններ կան հոգևոր իշխանության կողմից նրան տրված պատասխանատու հանձնարարությունների մասին: 1841 թ. ապրիլի 21-ին բարեկարգիչ Ղազար աւագ քահանան կոնսիստորիային տեղեկացրել է, որ վախճանվել է Ներսի Հավլաբարի Սուրբ Գէորգ եկեղեցու միաբան Ստեփաննոս քհյ. Տէր-Սարգսեանցը և անհրաժեշտ է ցուցակազրել հանգուցյալի կայքը: Այդ հանձնարարությունը հոգևոր իշխանության կողմից տրվել է բարեկարգիչ Դաւիթ քհյ. Քաղարեանցին և Մովսէս աւագ քահանային³:

Հիշատակվող Յակոբ քահանան հիշվում է նաև 1834 թ.: Նա այդ տարվա ապրիլի 3-ին դիմել է Վրաստանի հայոց հոգևոր իշխանությանը, որ իրեն ձեռնադրող Ստեփաննոս եպիսկոպոսին պարտք է 38 ռ. և խնդրել է միջնորդել ու վեց ամիս ժամանակ տալ պարտքը մարելու համար⁴: Իսկ տիրացու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2241, թ. 558-559 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1077 (մաս 1), թ. 153 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2192, թ. 614 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 83, վավ. 178:

Կարապետը հիշվում է 1842 թ., երբ 60 կ. ապառիկով գնել է «Քրիստոնեական վարդապետութիւնը» գիրքը¹:

Այդ չորս միաբանները եկեղեցում քահանայագործել են նաև 1843 թ.²: Նույն տարվա հունիսին քաղաքի հայոց եկեղեցիների լուսարարների վրա դրվել է պարտավորութուն՝ պահպանել ամեն տեսակ մաքրութիւն (պատկերների, մոմակալների, վարագույրների և այլ եկեղեցական անոթների), որի համար Շամբորեցոց եկեղեցուց ստորագրել են տիրացուներ Կարապետ Տէր-Ղալամդարեանը* և Աւետիս Տէր-Ղազարեանը: Հաջորդ տարի՝ 1844 թ. փետրվարի 12-ին վախճանվել է Յարութիւն քհն. Կղեմեանցը³: Վերջինս 1841 թ. երգմենցուցիչ քահանա էր և հիվանդության պատճառով հոգևոր իշխանությանը խնդրագիր էր ներկայացրել իրեն ազատելու համար: 1841 թ. նոյեմբերի 26-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են Կղեմեանցի խնդիրքը և որոշել. «Յայտարարութիւն Յարութիւն քահանայի Կղեմեանցի 24 սեպտեմբերի այսր ամի, յորում գրէ, թէ ըստ հրամանի հոգևոր Ատենիս կարգեալ կայ երգմենցուցիչ յայսմ վերջին տրէդի: Ի բոլոր ատենական տեղիս Տփիսիսաց, և յերեսին չաստան և ի դիւանատունս, և բազում անգամ պատահի ի միում աւուր գնալ նմա յերիս տեղիս, որով պատճառի տկարութիւն անձինն, գրկի նա և ի քահանայագործութիւնէ և ի հովուելոց զժողովուրդս, զի թէ զմինն կատարեսցէ, իսկ ի միւսոյն յետնեալ գտցի և երկնչի յապագայն ի պատասխանատուութիւնէ, ունելով նա և զբազմաթամանակեայ տկարութիւն անձին յառաւել շրջելոյն զմեծ մասն կենաց իւրոց ի տկարութիւն անցուցանէ, վասն որոյ յայտնեալ զայսմանէ Ատենիս խնդրէ առնել ըստ այսմ մասին զօրինաւոր կարգադրութիւն, ազատ կացուցանելով, զինքն յայսմ պաշտօնէ երգմենցուցչութեան, առ այս յարակցէ թէ յայսմ ամի առաջին 2 տրէդն թէ և նշանակեալ էին յամենայն ուրեք քահանայք Բարսեղ Միրաղեանց և Պողոս Հասան Ջալալեանց, սակայն զպաշտօն նոցա յերրորդ մասին քաղաքիս ինքն է կատարեալ որպէս և ինքեանք վկայեսցին: Հրամայեցին. որովհետև յիշեալ քահանայն Կղեմեանց ընդ յայտարարութեան իւրոյ չէ՝ առաջի արարեալ զվկայական բժշկին ի ստուգութիւն տկարութիւն իւրոյ, և որպէս յայտնի է, զի կատարէ առանց ինչ պատճառանաց արգելման զքահանայագործութիւն իւր որպէս երէկն և յեռանդն մինչ ցարդ: Վասն որոյ հրամանագրել բարեկարգչին Տփիսիսայ և Հալուաբարայ կոչեալ առ ինքն զԿղեմեանց քահանայն, պարտաւորեալ նա ձեռագրաւ հանդերձ պատուիրել, մի ևս համարձակել այսպիսի ստուգութեան բացառել զկատարումն հրամանի ծայրագոյն իշխանութեան իւրոյ, այլ ըստ պարտաւորութեան իւրոյ գտանել ըստ ամենի հլու և հնազանդ հոգևոր իշխանութեան, և

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2194, թ. 27 շրջ.-30 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 66 (մաս 1), թ. 48-50, բնագիր, ձեռագիր:

* Հավանաբար Կարապետ Տէր-Գրիգորեանն է:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1737, թ. 54, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 2203, թ. 422, բնագիր, ձեռագիր:

ընդ այսր յաւելուլ նա և փութով տալ տեղեկութիւն Ատենիս, թէ յօրէ տալոյ զյայտարարութիւն իւր այսր վարեալ է զերդմնեցուցչութիւն իւր համաձայն հրամանի Ատենիս, թէ ոչ՝, եթէ ոչ, ապա ո՞վ ոք փոխանակ նորա կատարեալ է զայն պաշտօն մինչ ցայժմ»¹:

Մեկ ամիս անց՝ դեկտեմբերի 26-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան դարձյալ անդրադարձել է Կղեմեանցի խնդրին. «Յայտարարութիւն բարեկարգչին Տփիսիսայ ի 6-ն դեկտեմբերի № 329, որով ըստ հրամանի Ատենիս ի 28 նոյեմբերի № 1765, կոչեալ է զյայտարարութիւն քահանայն Կղեմեանց և պարտաւորեալ է զնա ձեռագրով շարունակել զիւր պաշտօն երդմնեցուցչութեան մինչ ցնշանակեալ ժամանակն և տանել հլու և հնազանդ հոգևոր իշխանութիւն, սակայն յօրէ տալոյ նորա յայտարարութիւն վիճակային Ատենիս ի հարկաւոր դէպս կատարեալ է զպաշտօն երդմնեցուցչութեան Յակօբ քահանայն Տէր-Աբրահամեանց միաբան Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյ... Հրամայեցին. զներկայ յայտարարութիւն բարեկարգչին առեալ ի ծանօթութիւն, կցել ընդ գործոյն, բայց որովհետև մերձենայ նորոգ 1842 ամն, յորում պարտ է յատենական տեղին նշանակել զերդմնեցուցիչն, վասն որոյ զայսմանէ տալ զառանձին զեկուցումն»²:

Նշենք, որ Յարութիւն քհն. Կղեմեանցի մահից հետո, հոգևոր իշխանության կողմից նրա որբերի և ունեցվածքի վրա հոգաբարձու է նշանակվել Հավլաբարի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու խաչատուր աւագ քհն. Տէր-Յակոբեանցը, որից էլ 1849 թ. մայիսի 16-ին վիճակային կոնսիստորիան պահանջել է հաշվետվություն. «Պատուիրել խաչատուր աւագ քահանայի Տէր-Յակովբեանց, զի տացէ կոնսիստորին օրինաւոր գրաւորականաւ զհաշիւ թէ՛ ի միջոցի իւրումն խնամածութեան կայից և որբոց հանգուցեալ Յարութիւն քահանայի Կղեմեանց ի վարձու տուեալ տանէ նորա ի տարին զորքան վարձս է ստացեալ և ստացեալքն առ ու՞ր մնան, որքան ծախք են գնացեալ ի վերա որբոցն հանգուցեալն ևս զպարտս ունէ՞ր արդեօք զպարտսն ևս հանգուցելոյն հատուցմամբ մաքրեալ է թէ՛ ոչ եթէ ոչ, է՞ր վասն»³:

1846 թ. եկեղեցում քահանայագործել են Մովսէս աւագ քհն. Տէր-Աբրահամեանը, Տէր Յակոբ Տէր-Աբրահամեանը և Տէր-Գրիգոր Վանանդեանը: Եկեղեցին ունեցել են 212 տուն ծուխ, 548 արական և 504 իգական ծխական⁴:

Նույն տարվա մարտի 2-ին Հավլաբարաբնակ Սարգիս Դօնիեանցը Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսին գրել է. «Ի նախնեաց հարց իմոց ժառանգութեանց մնացեալ էր ինձ մի ձեռագիր Աւետարան, զորոյ հրաշագործութեանց փորձ առեալ էի բազմիցս, և պաշտէի զնա պատշաճ այնր սրբութեամբ և մեծաւ զգուշութեամբ, և շնորհօք նորին կայի անվտանգ ես և ընտանիք իմ: Այլ քանզի հրամայեալ էր ի հոգևոր իշխանութենէն մի թողուլ ի տանս զմասունս սրբոց և զայլս զայնպիսիս, որպէս զի ոսկերք սրբոցն մի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2192, թ. 736 շրջ.-737 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2192, թ. 947-948, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2217, թ. 471, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 123, վավ. 341, թ. 11, բնագիր, ձեռագիր:

կացցեն յանսուրբ տեղիս անկարգութեամբ: Այսու աղագաւ ո՛չ գիտելով իսկապէս զնպատակ հրամանին հոգեւոր իշխանութեան ի 1845 ամի ի 14-ն յունվարի, երբ ես չէի ի տան, եկեալ էր Տէր Մովսէս աւագ քահանայն Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ ընդ բարեկարգչի և ընդ միում կվարտալնիի, բռնութեամբ տարեալ էր առանց իմոյ գիտութեան, յորմէ հետէ մինչև ցայժմ բազմիցս անկանիմ ես յանկարծահաս վտանգս, և որդիքն իմ անընդմիջաբար նեղին ի չարաչար հիւանդութիւնս, զոր ըստ իմոց հաւատոց կարծեմ լինել ի հեռաւորութիւնէ Աւետարանին: Վասն որոյ ամենախոնարհաբար խնդրեմ ի Ձերդ Սրբազնակատար Վեհափառութիւնէ, զի հրամայեսձիք դարձուցանել ինձ գնոյն Աւետարան: Քանզի եթէ նշխար ինչ լեալ էր սրբոց, զայն յոժար կամօք ինձէն նուիրէի եկեղեցւոյն: Այլ Աւետարան տպեալ գտանի յիւրաքանչիւր տան առ իւրաքանչիւր ոք, իսկ ձեռագիր Աւետարան բազումք են ի Հաւլապար առ շամքորեցիս, յորոց նշանաւորն է Յօհաննանեանց Իշխանեանցի, յորոց ձեռաց ո՛չ էառ Տէր Մովսէսն վասն բարեկամութեան իւրոյ ընդ նմա»¹: Նույն թերթի վրա Ներսէս կաթողիկոսը մարտի 4-ին մակագրել է. «Գոյով այս գանգատ ենթադրեալ արժանադատութեանց վիճակաւորի և հասու եղեալ գրելոցն ի սմին ըստ գռեհիկական սնոտհաբանութեանց, թէ որդիք նորա և ինքը նեղին վասն չունելոյ զայն Աւետարան տպեալ յիւրումն տան, այլ ընդ այնմ գոլով և այն ի լուսաբանութիւն գրէ, թէ տարեալ լինի տունէ իւրէ Աւետարան տպեալ զոր ամենայն ոք կալէ ունիլ, նամանաւանդ թէ պարտաւորութիւն իսկ քրիստոնէական ո՛չ միայն ունիլ զԱւետարան, այլ թէ և կարդալ զԱւետարանն, խնդրեմ արժանաւոր վերահասութեամբ հանգամանացն այնպիսի անձանց կարգել զայս գանգատ խնդրագործին»²:

1847 թ. Հավլաբարի բարեկարգիչը կոնսիստորիային ներկայացրել է եկեղեցու հոգեւորականներին. Մովսէս աւագ քհյ. Տէր-Աբրահամեան – (մահացել է դուստրը՝ Օվսաննան), Ղազար քհյ. Տէր-Ղազարեան, Յակոբ քհյ. Տէր-Աբրահամեան, սարկաւագ Կարապետ Տէր-Գրիգորեան – (ծնվել է դուստրը՝ Սալոմէն)³: Նույն հոգեւորականները նշված են նաև 1848 թ. բարեկարգչի վիճակային կոնսիստորիային ներկայացրած տեղեկագրում: Այդ տարի եկեղեցին ունեցել է 208 տուն ծուխ⁴:

1848 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հավլաբարի եկեղեցիների վերատեսուչ Մկրտիչ քհյ. Տէր-Գրիգորեանը կոնսիստորիային տեղեկացրել է, որ Յակոբ քհյ. Տէր-Աբրահամեանը առանց զգուշացնելու նոյեմբերի 27-ին բացակայել է քաղաքից և գնացել Շուլավեր: Այդ առթիվ 1849 թ. հունվարի 10-ին Վերահայոց կոնսիստորիան հրամայել է. «Ի խրատ Յակովբ քահանայն Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ, զի միւս անգամ մի ևս յանդգնեցի հեռանալ ուր և իցէ ի քաղաքէն առանց անցագրոյ իւրումն վերատեսչի, հրամայել վերատեսուչ Մկրտիչ քահանային, հաշուել զամենայն աւուրս յընթացս, որոյ Տէր Յա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 49, թ. 4 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 49, թ. 4 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 966, թ. 3 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 142, վավ. 470, թ. 6, բնագիր, ձեռագիր:

կովբն հեռացել գտանիւր ի Թիֆլիզոյ առանց հրամանի, օրն քսան կօպէկ համարեալ հանել յարդեանց նորին ի տուգանք, և որքան և անկցի զայն ամենայն առաջի առնել ուղղակի հոգաբարձութեան որբոց և այրեաց, յորում ինքն է անդամ, յաղագս դարձուցանելոյ յարդիւնս հոգաբարձութեան եկամտից և զկատարմանէն յայտնել կոնսիստորիս՝ բացածանուցմամբ հանդերձ քանակութիւն հոգաբարձութեան հասուցեալ տուգանաց, զայսմանէ տալ ծանօթութիւն հրամանաւ և հոգաբարձութեան»¹:

1849 թ. մարտի 23-ին բարեկարգիչը Վիրահայոց կոնսիստորիային տեղեկացրել է, որ Շամքորեցոց եկեղեցու միաբան Ղազար քհն. Տէր-Ղազարեանցը վիճակային Աստանի հրամանով, ուղևորվել է Նորիա և միացյալ գյուղերը՝ տեղի հայ հասարակությանը ժամանակավորապես հովվելու համար²: Երկու օր անց՝ մարտի 25-ին, բարեկարգիչը հայտնել է կոնսիստորիային, որ եկեղեցու մեկ այլ միաբան՝ Յարութիւն քհն. Տէր-Յարութիւնեանցը վերադարձել է իր հովվությանը հանձնված գյուղերից և մասնակցելու է երեկոյան ժամերգությանը³: Ի դեպ, Ղազար քահանան Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետ, գեներալ մայոր Երմոլովի մայիսի 3-ի գրավոր կարգադրության համաձայն, հուլիսին այլ քահանաների հետ ընտրվել է դեպուտատ՝ Թիֆլիսի կալվածքների վրա, սահմանված հարկերի քննարկմանը մասնակցելու համար⁴: Այդ առթիվ, բարեկարգիչը հուլիսի 31-ին հայտարարութեամբ դիմել է Ղազար աւագ քահանային, Սուրբ Կարապետ եկեղեցու խաչատուր աւագ քահանային, Պողոս քահանային և Էջմիածնեցոց եկեղեցու Պետրոս քահանային. «Ըստ այսր թղթակցութեան իմոյ առաքելով զհրամանագիր վիճակային Ատենին, առ արժանապատուութեանս Ձեր, խնդրիմ ընթեռնուլ մտադրութեամբ և առանց երբեք ընդդիմութեանց ածել ի կատար զմիտս այնր հրամանագրի, և ստորագրել ի սմին թղթակցութիւնս, յաղագս լսելի լինելոյ Ձեզ այնր հրամանի. զի եթէ ի հարկաւորեալ ժամու ո՛չ ներկայ գտնի՛ք՝ ուր հարկն է. դուք լեջի՛ք պատասխանատու հոգևոր իշխանութեան»⁵:

1850 թ. հունվարի 23-ին բարեկարգիչը կոնսիստորիային ներկայացրել է եկեղեցու հոգևորականներին. Մովսէս աւագ քհն. Տէր-Աբրահամեան, Ղազար քհն. Տէր-Ղազարեան, Յակոբ քհն. Տէր-Աբրահամեան և Կարապետ սրկ. Տէր-Գրիգորեան⁶:

Մովսէս աւագ քահանան հիշատակվում է նաև այդ տարվա այլ վավերագրերում⁷: Օգոստոսի 9-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան նույն բարեկարգչին հրամայել է, գրություն ուղարկել Հավլաբարի բոլոր եկեղեցիների երեց-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2217, թ. 11 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 469 (մաս 1), թ. 189, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 469 (մաս 1), թ. 194, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 973, թ. 4-5, քնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 973, թ. 6, քնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3820 (մաս 2), թ. 218, քնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 976, թ. 1 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

փոխներին, այդ թվում նաև Շամբորեցոց՝ Կուկիրայի հայոց եկեղեցուն օգնելու համար¹: Իսկ հաջորդ տարի՝ փետրվարի 12-ին, նույն բարեկարգիչը ներկայացրել է հոգևորականների ընտանեկան դրուկը Մովսէս ավագ քհյ. Տէր-Աբրահամեան (կինը՝ Եղիսաբէթ, որդիները՝ Գէորգ և Յովսէփ), Ղազար քհյ. Տէր-Ղազարեան (կինը՝ Մարթա), Յակոբ քհյ. Տէր-Աբրահամեան (կինը՝ Հռիփսիմէ) և Կարապետ սրկ. Տէր-Գրիգորեան (կինը՝ Մարիամ, որդին՝ Տիգրան և դուստրը՝ Սալովմէ)²:

1850 թ. սեպտեմբերի 23-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան դիմել էր Սինոդին՝ ներկայացնելով Շամբորեցոց եկեղեցու Մովսէս ավագ քհյ. Տէր-Աբրահամեանի խնդրանքը՝ որդուն՝ Յովսէփին հոգևորականությունից ազատելու մասին³: Սինոդը հոկտեմբերի 2-ին քննարկել է այդ խնդրագիրը, իսկ 1851 թ. փետրվարի 15-ին հրամայել է. «Տալ կոնսիստորիային Վրաստանի գլխավորել լուծումն՝ արձակելոյ ի հոգևոր կոչմանէ գորդի Մովսէս ավագ քահանային Տէր-Աբրահամեանց՝ Յովսէփին, յաղագս ընտրելոյ ինքեան զայլ եղանակ կենաց՝ համաձայն օրինաւորեալ կարգին»⁴: Մովսէս քահանայի մյուս որդին՝ Գէորգը, կոնսիստորիայում աշխատել է գրագիր, իսկ 1856 թ., ինչպես ներկայացրել է բարեկարգիչը՝ «պարապի ի վիճելի գործս հայրենի անշարժ կալուածոց»⁵:

1851 թ. հոկտեմբերին վախճանվել է Մովսէս ավագ քհյ. Տէր-Աբրահամեանը, և նրա փոխարեն եկեղեցու միաբանությունում ընդգրկվել է Յովհաննէս քհյ. Տէր-Յովակիմեանը, որը տեղափոխվել է Մուխրան գյուղից⁶: Նոյեմբերի 8-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան՝ նկատի առնելով, որ Մովսէս քահանան մահացել է, և Յակոբ քահանան էլ աչքերը բուժելու նպատակով մեկնել է Ռուսաստան, Սինոդին առաջարկել է եկեղեցու համար քահանա ձեռնադրել Կարապետ սարկաւագին: Այդ առթիվ Սինոդին ուղղված հայտարարությունում գրվել է. «Բարեկարգիչն եկեղեցեաց Հաւաքարի ի 15 հոկտեմբերի յայտնեաց կոնսիստորիա զվախճանմանէ Մովսէս ավագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց Շամբորեցոց եկեղեցւոյ, և բացատրելով զայն, թէ միւս միաբան նոյն եկեղեցւոյ Յակովբ քահանայն Տէր-Աբրահամեանց ի պատճառս աչացաւութեան ի բազմաց հետէ գտանի մեկնեալ ի Ռուսաստան՝ վասն գտանելոյ զառողջութիւն, և թէ Շամբորեցոց եկեղեցւոյ կառաւարութիւն այժմ մնացել է ի վրայ միոյ քահանայի՝ Տէր Ղազարայ Տէր-Ղազարեանց, ուստի և ջատագովելով զվարս և զբարս նոյնպէս և զարիաջան բազմամեայ ծառայութիւն ի Շամբորեցոց եկեղեցւոյ սարկաւագի նորին Կարապետի Տէր-Գրիգորեանց, բարեխօսեալ է ձեռնադրել զնա յաստիճան քահանայութեան, զայս միջնորդութիւն ընկալնուլ ի յարգանս ի բարեկարգ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 968, թ. 11-12, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3815, թ. 132, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2557, թ. 20 և 2րդ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2557, թ. 21-22 2րդ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 469 (մաս 2), թ. 225 2րդ., բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3821 (մաս 2), թ. 197, բնագիր, ձեռագիր:

չէն գծագրել պատճառանաց, խնդրէ և հասարակութիւն Շամքոնեցւոց եկեղեցւոյ, մատուցեալ խնդրագրաւ ի 24 հոկտեմբերի այս առարկայ, տակաւին կայ ի զննութիւն Ատենի կոնսիստորիա և ընդ փոյթ ունի վճռել»¹: Սակայն, Սինոդը նոյեմբերի 16-ին մերժել է կոնսիստորիայի խնդրագիրը և հրամայել է հանգուցյալ Մովսէս աւագ քահանայի փոխարեն եկեղեցու միաբանությունում ընդգրկել Յովհաննէս քհն. Տէր-Յովակիմեանին:

Մովսէս քահանայի մահից հետո եկեղեցում աւագ քահանայի պաշտոնում նշանակվել է Ղազար քահանան, որը վերահաստատվել է 1852 թ. մարտի 25-ին՝ Վեհափառ կաթողիկոսի կոնդակով և 6 կետերից բաղկացած հրահանգներով՝ իր իրավունքների և պարտականությունների մասին²: Վեհափառը միաժամանակ Ղազար աւագ քհն. Տէր-Ղազարեանին հորդորել է եկեղեցու ելևմտից հաշիվները կանոնավոր պահելու, ինչպես նաև հսկելու հոգևորականների վարքն ու բարքը³:

Պահպանվել են բազմաթիվ գրադրություններ՝ կապված Յովհաննէս քհն. Տէր-Յովակիմեանի հետ: Դեռևս 1849 թ. Յովհաննէս քահանան Թիֆլիսի Սուրբ Նշան եկեղեցուց, որի համար ձեռնադրված էր, տեղափոխվել է Սանիոր գյուղ, որտեղ հովվել է երեք ամիս, ապա Քարափի Սուրբ Գէորգ եկեղեցի, իսկ այնուհետև՝ Շամքոնեցոց եկեղեցի: Քարափի եկեղեցում քահանայագործել է առանց ծխի⁴: Նա բնակվել է Սուրբ Նշան եկեղեցու հարևանությամբ⁵: Յովհաննէս Տէր-Յովակիմեանը, դեռևս 1836 թ. ապրիլի 22-ին, որպես նորընծա քահանա, խնդրագիր էր ներկայացրել Վիրահայոց հոգևոր կառավարությանը՝ իրեն որևէ եկեղեցու միաբան նշանակելու համար⁶: Հարկ է նշել, որ նա Շամքոնեցոց եկեղեցում կարգվել էր ծխատեր՝ հանգուցյալ Մովսէս քահանայի եկամուտի 1/3-ը ստանալու պայմանով: Սակայն Յովհաննէս քահանան այդ եկամուտը խիստ աննշան էր համարել և բողոքագիր ուղղել Սինոդին: Վերջինս էլ Վիրահայոց կոնսիստորիայից պահանջել էր մանրամասն քննություն և տեղեկանք: Այդ առթիվ Սինոդը 1852 թ. մայիսի 21-ին հրամայել է. «Ի վերոյգրեալ հանգամանաց երևի, զի կոնսիստորիայն Վրաստանի յայտարարութեամբ իւրով յ8 նոյեմբերի 1851 ամի, № 2426, յայտնեաց Սինոդիս զտնօրէնութեանց իւրոց՝ վասն կարգելոյ զՅովհաննէս քահանայն Տէր-Յովակիմեանց ի Շամքոնեցւոց եկեղեցւոյն Տիխիսայ, ի տեղի հանգուցեալ Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց, այլ քահանայն Տէր-Յովակիմեանց յայտնեալ զկարգմանէ իւր յայնմ եկեղեցւոյ՝ ընդ նմին և բողոքաւոր լինի վասն նորոգ զրկանաց իւրոց ի քահանայական արդեանց, յորոց երկու մասն տուեալ լինի ի սնունդ ընտանեաց վերոյիշեալ աւագ քահանային և երրորդ մասն՝ ինքեան՝ բողոքաւորին, այլ այս արդիւնք գոյով կարի աննշան՝

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2641, թ. 15:

² ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 167, վավ. 550, սևագիր: Տե՛ս նաև թղթ. 165, վավ. 266, պատճեն, ձեռագիր:

³ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 165, վավ. 263, սևագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3034, թ. 18, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 85, վավ. 173:

⁶ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 88, վավ. 150:

բոլորովին ո՛չ բաւականանան ի սնունդ ապրուստի աղերսարկուին և գեր-դաստանի նորա... ընդարձակել բողոքաւորին զկարելին միջոցս անտրտունջ բաւականութեան, և այնու կարճել զլալագին աղաղակ նորա, զոր նկատմամբ նախանցեալ և ներկայ տառապակրութեանց նորա՝ չէ՛ պարտ թողուլ առանց կարեկցութեան և արժանավայելն բաւականութեան»¹: Օգոստոսի 4-ին Սինոդը, ստանալով Վիրահայոց կոնսիստորիայի բացատրականը, վերստին թիֆլիս վերադարձած և Շամքորեցոյ եկեղեցում պաշտոնի անցած Յովհաննէս քհն. Տէր-Յովակիմեանի խնդրի մասին պատվիրել է որևէ բաժին չհանել հանգուցյալ Մովսէս քահանայի ընտանիքին, այլ լրիվ գոյացած արդյունքը թողնել նրան²: Սինոդը այդ հարցին անդրադարձել է նաև դեկտեմբերի 12-ին³: Ի վերջո, 1856 թ. հունիսի 29-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայի հրամանով Յովհաննէս քհն. Տէր-Յովակիմեանը կարգվել է Շամքորեցոյ եկեղեցու միաբան և միաժամանակ եկեղեցու Առաքել քհն. Սուքիասեանին կարգադրվել է հսկողութիւն սահմանել նրա նկատմամբ⁴:

1851 թ. հոկտեմբերի 24-ին Շամքորեցոյ եկեղեցու երեցփոխ Սողոմոն Վարդանեան Եղիազարեանցը և ծխականներից՝ տիպոլյարնի սովետնիկ Ալէքսանդր Թայիրեանը, ազնիւ Յովսէփ Մէլիք-Սարգսեանցը, Աւետիք Տէր-Ղազարեանցը, Անտոն Տէր-Սարգսեանը, Աւետիք Իշխանեանցը, Պողոս Քահանադարովը և վրացերենով ստորագրած ևս երկու անձ, խնդրադրով դիմել են Ռուսաց Նիկողայ կայսրին՝ Կարապետ սրկ. Տէր-Գրիգորեանին քահանա ձեռնադրելու համար. «Ի պատճառս մահուան հանգուցեալ արժանայիշատակ աւագ քահանայի մերոյս եկեղեցւոյ Մովսէսի Տէր-Աբրահամեան և բացակայութեամբ միաբանք Յակովբ քահանայի ի Ռուսաստան՝ վասն լուսաւորութեան աչաց իւրոց, մինչև ցվերադառնալ որոյ եկեղեցին մեր կարօտի արժանաւոր քահանայի, զի Ղազար քահանայն մեր գտանի յեկեղեցիս մեր միայնակ, անկարանայ լցուցանել զհոգևոր պէտս եկեղեցւոյ և ժողովրդոց, բայց որովհետև յեկեղեցւոյ մերում ի մանկութիւնէ գտանի շտատնի սարկաւագ Կարապետն Տէր-Գրիգորեանց, որ ի բազում ժամանակաց հետէ ծառայէ ջերմեռանդ հաւատարմութեամբ ըստ պաշտօնի իւրում ի բարեբարոյ վարս, որ ըստ նմին ուսուցչական պարտաւորութեամբ ի 1849 ամէ մինչև ց1851 ամն ձրիաբար ուսուցեալ է զմանկունս ի ծխական ուսումնարանի մերոյս եկեղեցւոյ, ուստի գովանի բարիբարոյութիւն նորա ըստ գերազանց վարուց և բարուց նորա և գիտութիւն ուսմանց նորա արժանի հանգիսացուցանին զնա յաստիճան քահանայութեան: Վասն որոյ մեք ամենախոնարհաբար խնդրեմք ի հոգևոր Ատենէդ մի՛ անտես առնել բարեխօսել զնմանէ՝ ուր և որպէս հարկն է, զի հրամայեսցի ձեռնադրել զնա քահանայ և կարգել յեկեղեցւոյ մերում»⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 35, վավ. 266, թ. 498-501 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 36, վավ. 93, թ. 172-175, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 36, վավ. 344, թ. 568-571 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 976, թ. 8 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 471, թ. 46 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Սինոդը 1852 թ. փետրվարի 4-ին քննարկել է նախ Հավլաբարի եկեղեցիների վերատեսչի հայտարարությունը, այնուհետև՝ Շամքորեցոց եկեղեցու ծխականների խնդրագիրը՝ նույն եկեղեցու սարկաւազ Կարապետ Տէր-Գրիգորեանին հանգուցյալ Մովսէս քահանայի փոխարեն քահանա ձեռնադրելու համար, և հրամայել է. «Խնդրել ի վիճակային կոնսիստորիայէն Նոր Նախիջևանու և Բեսարաբիոյ և ի կոնսիստորիայէն Աստրախանու՝ առնել զպարտաւորութիւն գործնելոյ ի թէմա իւրեանց զթիֆլիզցի Յակովբ քահանայն Աբրահամեանց, և [անընթեռնելի- Ա.Ա.] երեւսցի նա՝ իսկոյն կարգաւն կանոնի ազգարարել ի կոնսիստորա: Իսկ բարեկարգչին եկեղեցեաց Հաւլաբարայ, պատուիրել հրաման ներկայացնել յԱտեան կոնսիստորիայի զսարկաւազ Կարապետն Տէր-Գրիգորեանց՝ վասն հարցաքննութեան»¹:

1853 թ. հոկտեմբերի 7-ին գործակալ Մկրտիչ քհյ. Տէր-Գրիգորեանը ներկայացրել է եկեղեցու միաբաններին՝ Յովհաննէս քհյ. Տէր-Յովակիմեանց (քահանա է ձեռնադրվել 1836 թ.), Կարապետ քհյ. Տէր-Գրիգորեանց (քահանա է ձեռնադրվել 1852 թ.), և Գրիգոր քհյ. Քեթենճեանց (քահանա է ձեռնադրվել 1853 թ.)²: 1852 թ. հետո այլևս չի հիշատակվում Ղազար աւագ քհյ. Տէր-Ղազարեանը և հավանաբար, արդեն 1854 թ. Կարապետ Տէր-Գրիգորեանը եկեղեցու աւագ քահանան էր:

1854 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձությունը Հավլաբարի եկեղեցիների գործակալին առաքել է 30 հատ 1855 թ. օրացույց և խնդրել է յուրաքանչյուրը 20 կոպ. արծաթով վաճառել հոգեւորականներին: Շամքորեցոց եկեղեցուց մեկական օրացույց են գնել Տէր Կարապետ և Տէր Գրիգոր քահանաները, տիրացուներ՝ Պետրոսն ու Վանոն³:

1858 թ. հուլիսի 5-ին Սինոդը քննել է Վիրահայոց կոնսիստորիայի հայտարարությունը՝ Բեգլար Տէր-Ղուկասեանին ստորին եկեղեցական պաշտոնյա կարգելու և եկեղեցու՝ հոգեւորականությունյան մեջ ընդգրկելու մասին. «Ի 2-ն յունիսի, յամին փրկչական 1858, ըստ հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան, ի Սինոդիս լուան գլայտարարութիւն վիճակային կոնսիստորիային հայոց Վրաստանի ի 17 մայիսի սոյն ամի № 1024, ընդ որում մատուցեալ ի Սինոդս զարձակագիր ի հարկաց Թիֆլիզոյ նորաբնակ քաղաքացի Բեկլարայ Կիրակոսեան Տէր-Ղուկասեանց, խնդրէ զտնօրէնութիւն սորին վասն ընկալնոյ գնա ի հոգեւոր կոչումն և կարգելոյ ի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոջ Շամքօռեցւոց ստորին եկեղեցական պաշտօնեայ, յարակցելով, թէ յիշեալ Տէր-Ղուկասեանցն ըստ բանաւոր հրամանի կառավարչի այնր թեմի ծառայէ ճրիաբար ի դիւանատան նորին, ի սկզբանէ այսր ամի, և թէ վարք և բարք նորին ըստ հաւաստութեան բարեկարգչին Հաւլաբարու համապատասխան են եկեղեցական սպասահարկութեան: Հրամայեցին. զառաջարկեալ արձակաթուղթն ի հարկաց Բեկլարայ Կիրակոսեան առաքել առ տէր նահանգապետն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 471, թ. 48-50, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 469 (մաս 2), թ. 273, 364 շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, թ. 125, բնագիր, ուսերեն:

³ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 742, թ. 9 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Տփխիսու վասն հանելոյ զանունն նորա ի կարգէ հարկատու հասարակութեան, և զհետևանցն խնդրել զծանօթութիւն: Զայսմանէ վիճակային կոնսիստորիային Վրաստանի տալ տեղեկութիւն առանձին հրամանագրով»¹:

1858 թ. եկեղեցում քահանայապետը եւ Կարապետ աւագ քհյ. Տէր-Գրիգորեանը, Գրիգոր քհյ. Քեթենջեանը (Քեթենճեան) և Առաքել քհյ. Սուքիասեանը²: Գրիգոր քհյ. Քեթենջեանի մահվան տարեթիվը մեզ հայտնի չէ. արխիվային անթվակիր վավերագրերից մեկում նշվել է, որ նրա այրին՝ Շուշինկան (67 տ.), որը բնակվել է Հավլաբարում, հոգևոր իշխանություններից տարեկան ստացել է սննդադրամ: Նա ունեցել է 2 որդի՝ Արշակ (26 տ., մշտական հիվանդ) և Բագրատ (25 տ., զինվոր): Այդ վավերագրում նշվել է նաև, որ տարեկան 12 ռ. սննդադրամ է ստացել եկեղեցու երեքմսի տիրացու, իսկ հետագայում քահանա, հանգուցյալ Մարտիրոս Վանեանցի այրի Նազանին (80 տ.), որը սեփական տուն չունենալով, բնակվել է Խոջիվանքի փողոցում՝ Գալուստ Տէր-Գալստեանի տանը³:

ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՄԱՍՈՒՆՔԻ ԱՆՀԱՅՏԱՆԱԼԸ

1858 թ. ապրիլի 8-ին գործակալ Յարութիւն քհյ. Սուզանաճեանը, որը փոխարինել էր Մկրտիչ քահանային, հայտարարությամբ դիմել է Վերահայոց կոնսիստորիային, Շամքորեցոց եկեղեցում կատարված գողություն մասին. «Ի 24-ն անցեալ մարտի, յերկուշաբաթի առուր, զկնի երեկոյեան ժամերգութեան, ի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շամքորեցւոց անյայտացել է ընծայեալ ի Սոլոմոնէ Թայիրեանց մասն՝ անուանեալ սրբոյ Կարապետի՝ եղեալն ի մէջ ընկուզաճև անոթոյ, ամրացելոյ ի վերուստ յապակւոյ և ի ներքուստ յարծաթոյ: Զորմէ ըստ պարտաւորութեան իմոյ պատիւ ունիմ ամենախոնարհաբար յայտնել հոգևոր Ատենիդ ի տնօրէնութիւն»⁴: Ապրիլի 15-ին կոնսիստորիան հայտարարությունն ստացել և գործակալին կարգադրել է մանրամասն քննել այդ գործը, հավաքել անհրաժեշտ տեղեկությունները, կատարել քննություն և արդյունքի մասին հայտնել Ատյանին: Ապրիլի 26-ին Յարութիւն քահանան հարցաքննության է ենթարկել եկեղեցու միաբաններին և ստորին եկեղեցականներին.

Կարապետ քհյ. Ստեփաննոսեան Տէր-Գրիգորեանց — եկեղեցու միաբան, 39 տ. է, ունի կին և որդի, իր քահանայության ընթացքում անթերի կատարել է սրբազան խորհուրդը, գիտի գրել և կարդալ: Նա հայտնել է, որ սուրբ Կարապետի մասունքը, որը նվիրել էր Սոլոմոն Թայիրեանցը, զրված է եղել ընկուզաճև անոթի մեջ և ամրացված վերևից ապակուն, իսկ ներքևից՝ արծաթին: Այն պահվում էր եկեղեցւոմ՝ մյուս մասունքների հետ միասին:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 44, վավ. 112, թ. 173, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3823, թ. 24: 1858 թ. ծնվել է Առաքել քահանայի դուստր Սոնան, և մահացել է որդին՝ Յովհաննէսը (տես նույն տեղում՝ թ. 70):

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3922, թ. 1-2:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 98, թ. 1-37, բնագիր, ձեռագիր:

Հնապանդ սովորությունն համաձայն, Զատիկի կապակցությամբ այն իջեցվել և դրվել էր սեղանին՝ ժողովրդի համբուլի համար: Քահանան պատմել է, որ ինքն այդ օրը՝ մարտի 24-ին, երեկոյան ժամերգության ժամանակ զնացել էր հաղորդելու մի հիվանդի, իսկ հաջորդ օրը առավոտյան, ժամերգությունից առաջ գալով եկեղեցի, տիրացու Պետրոս Երանոսեանը իրեն հայտնել է, որ անհայտացել է սուրբ Կարապետի մասունքը: Տիրացու Մարտիրոս Վանեանցը հայտնել է իրեն, որ երեկոյան ինքը սեղանի վրա տեսել է մասունքը, նույնիսկ համբուրել է այն, բայց թե ինչպես է այն անհետացել, ինքը տեղյակ չէ:

Յարութիւն քահանան հարցաքննել է նաև եկեղեցու միաբաններ Գրիգոր քհյ. Գէորգեան Քեթենճեանցին (30 տ.) և Առաքել քհյ. Տէր-Առաքելեան Սուքիասեանցին (29 տ.): Երկուսն էլ ճշգրտությամբ պատմել են, որ ոչնչից տեղյակ չեն և ստորագրել են իրենց ցուցմունքների տակ:

Եկեղեցու ստորին պաշտոնյաներ՝ տիրացուներ Պետրոս Յարութիւնեան Երանոսեանցը (44 տ.) և Մարտիրոս Գաբրիէլեան Վանեանցը (32 տ.), նույնպես ճշգրտությամբ պատմել են իրենց իմացածը և ստորագրել ցուցմունքները: Ցուցմունք է տվել նաև եկեղեցու ժամկոչ Անդրէաս Տէր-Պետրոսեան Երիցեանցը (37 տ.), որի անգրագիտության պատճառով, նրա փոխարեն ստորագրել է Բեգլար Տէր-Ղուկասեանցը:

Սուրբ Կարապետի մասունքի գողության հարցով, Վիրահայոց կոնսիստորիան հուլիսի 18-ին հայտարարությամբ դիմել է Սուրբ Էջմիածնի Սինդիկին. «Ի կոնսիստորիայիս լուեալ զյայտարարութիւն բարեկարգչին եկեղեցեաց Հաւաքարու ի 7 մայիսի այսր ամի № 26, ըստ որում առաջի արար կոնսիստորիայիս զգրաւոր տեղեկութիւնս՝ ժողովեալս յիւրմէ ամենաճիշտ հետազօտութեամբ՝ յաղագս անյայտութեան սրբազան մասանց սրբոյ Կարապետի ի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ. յառաջի արարեալ տեղեկութեանց ի յայտ գայ միայն ընդ ցուցման միաբան քահանայից, դպրաց և ժամակոչի նոյն եկեղեցւոյ, անյայտութեան սրբոց մասանց ի 25 մարտի այսր ամի, իսկ մանրամասն խուզարկութիւն զկարևոր հանգամանաց մնացեալ է թերի, նախ՝ Կարապետ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց ի ցուցման իւրում յայտնեալ է, թէ ի 24 ամսոյն յերեկոյեան ժամերգութեան կոչեալ են զնա ի հաղորդութիւն հիւանդի ուրումն, բայց թէ արդարացի է այն հրաւէրն թէ ոչ, և ո՞վ է եղեալ հիւանդն՝ չէ հարցաքննեալ: Երկրորդ՝ ստորին եկեղեցական պաշտօնեայ Մարտիրոս Վանեանցն, նոյնպէս և ժամկոչ Անդրէաս Երիցեանցն ցուցեալ են, առաջինն թէ՛ երբ լեալ է նա, մնացեալ են յեկեղեցւոյ քանի մի արք և կանայք, և վերջինն, թէ՛ յետ ելանելոյ դպրին Վանեանց մնացեալ է յեկեղեցւոյ ինքն և այլ քանի անձինք, որք համբուրեալ զմասունս, դարձեալ են առ ինքն և ապա ելեալ յեկեղեցւոյ. և թէ ո՞րք ոմանք էին յանուանէ այն արք և կանայք, զնոքումբք զանց արարեալ է բարեկարգչին և չէ հետամուտ լեալ և տեղեկացեալ ի նոցանէ զանյայտութիւնէ մասանց: Ուստի Կարգաւորեցին. զժողովեալ տեղեկութիւնս վասն անյայտութեան մասանց ըստ գրութեան սորին առաքել ի պօլիցիայն և խնդրել

ի նմանէ՝ կարգել առ այս զսաստիկ քննութիւն ի ներկայութեան հոգևոր դէպուտատի՝ վասն ի յայտ ածելոյ զանյայտացեալ մասն սրբոյ Կարապետի յեկեղեցւոյ Շամբոռեցւոց, նոյնպէս և զյանցաւորն առ այս ըստ այլոյ մանրամասն հանգամանաց և զկնի աւարտման քննութեան՝ առաքեսցէ զայն ի կոնսիստորն ի հեռագոյն տնօրէնութիւն սորին և առ այս նշանակել պատգամաւոր ի հոգևոր կուսէ զՍարգիս քահանայն Տէր-Յովհաննիսեանց Հաւլաբարի Ձորաբաշի եկեղեցւոյ, զորմէ և յաւելուլ ի գրութեան պօլիցիայի և տալ հրամանաւ գիտել և յիշեալ քահանայի առ ի աշալուրջ լինել ի ժամու քննութեան՝ վասն ի յայտ ածելոյ որպէս զանյայտացեալ մասն, նոյնպէս և զյանցաւորն: Զայսմանէ արդէն իսկ ամենախոնարհաբար տալ տեղեկութիւն լուսաւորչեան Սինոդիդ Սրբոյ Էջմիածնի»¹:

Սինոդը, ստանալով կոնսիստորիայի հայտարարութիւնը, եկեղեցում կատարված գողութեան մասին, օգոստոսի 29-ին կոնսիստորիային հրամայել է մինչև վերջ կատարել քննութիւն և տեղեկացնել արդյունքի մասին: Նշվել է նաև, որ անհրաժեշտութեան դեպքում պետք է նորից դիմել ոստիկանութեան օգնութեան: 1865 թ. մայիսի 6-ին կոնսիստորիան դարձյալ անդրադառնալով եկեղեցւոց գողացված մասունքներին, հայտարարութեամբ դիմել է Սինոդին. «Առ գրութեան կառավարչական մասին Սինոդիդ, որ ի 14-էն հոկտեմբերի անցեալ ամի № 1601, վիճակային կոնսիստորիայս շնորհ ինքեան համարի ամենախոնարհաբար յայտնել դմին, թէ յետ առաջին հրամանի դորին, որ ի 29-ն օգոստոսի 1858 ամի № 1661, Ատեանս ի 26-ն յունվարի 1859 ամի № 157, կրկնեաց պօլիցիային զխնդիր, զի ծանուցէ սմին զհետևանաց գործոյն գողացեալ մասանց սրբոյ Կարապետի ի Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ և զորպիսաւ է տնօրէնութիւն իւրոյ արարելոյ վասն ի յայտ ածելոյ զյանցաւորն: Առ այսպիսի թղթակցութիւն ատենիս պատասխանէ պօլիցիայն մակագրութեամբ ի 18-ն փետրվարի նոյն ամի № 705, թէ որովհետև քննութիւն թերի երևեցաւ, վասն որոյ վերադարձուցաւ առ քննիչ ոստիկանն 3 մասին, վասն լրացուցանելոյ, և ի ստանալն յոստիկանէն զքննութիւն, անյապաղ առաքեսցի ուր հարկն է: Սմին գրի և Ատեանս ըստ այսմ իրիքկնեաց զիւր խնդիր առ նոյն պօլիցիայն»²:

Երկար ձգձգվելուց հետո, 1873 թ. ապրիլի 2-ին Թիֆլիսի նահանգական դատարանը այդ գործը հանձնել է դատախազին և խնդրել կոնսիստորիային՝ այդ մասին տեղեկացնել Սինոդին: Դեկտեմբերի 31-ին կոնսիստորիայից Սինոդին գրել են. «Կոնսիստորիայս պատիւ ունի խոնարհաբար յայտնել դմին, թէ զվախճանական տնօրէնութիւնէ նահանգական դատարանին Թիֆլիզոյ զայսմ առարկայէ վասն դադարեցուցանելոյ զգործն ի պատճառս ոչ գտանելոյ զյանցաւորս...»³: Ի վերջո, սուրբ Կարապետի մասունքը հափշտակած գողերին չհայտնաբերելով, որոշվել է գործը կարճել: Այդ մասին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3719, թ. 1 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3719, թ. 5, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 89, վավ. 99, թ. 115, բնագիր, ձեռագիր:

1873 թ. Սինոդի օրագրությունում գրվել է. «Ի 28 մայիսի 1873 ամի ըստ հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան՝ ի Սինոդիս լուան զյայտարարութիւն կոնսիստորիային հայոց Վրաստանի ի 25 ապրիլի տարւոյս № 674, յորում յայտ առնէ ի տեղեկութիւն, թէ ի հետեւումն գրութեան նորին ի 15 դեկտեմբերի 1872 ամի № 2423, նահանգական դատարանն Թիֆլիզու հաղորդէ նմին, թէ գործն ի մասին գողանալոյ ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ հայոց մասանց սուրբ Կարապետի ի պատճառս ոչ գտանելոյ զյանցաւորս յայնմ եղեռնագործութեան ի վերայ հիման 277 յօդ. կանօն քէական դատարանի դադարեցուցեալ է և յանձնեալ պրոկուրորին դատարանի յ7-ն ապրիլի 1870 ամի № 6230. Հրամայեցին. ի պատճառս ոչ գտանելոյ զյանցաւորս գողութեան մասանց սուրբ Կարապետի ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն հայոց Թիֆլիզու, գործն ըստ այսմ ի Սինոդիս կարճել՝ համարելով զայն աւարտեալ, տալ ի դիւանն պահ»¹: Իսկ կոնսիստորիան դեկտեմբերի 31-ին հայտարարություն է ուղղել Սինոդին՝ սուրբ Կարապետի մասունքի գողության գործը փակելու մասին. «Առ կրկնողական առաջագրութեան դատաստանական մասին Սինոդիդ Սրբոյ Էջմիածնի ի 21-ն նոյեմբերի 1873 ամի համարաւ 3217 ի մասին գողացեալ մասանց Սրբոյն Կարապետի ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն: Վիճակային կոնսիստորիայս պատիւ ունի խոնարհաբար յայտնել դմին, թէ զվախճանական տնօրէնութենէ նահանգական դատարանին Թիֆլիզոյ զայսմ առարկայէ վասն դադարեցուցանելոյ գգործն ի պատճառս ոչ գտանելոյ զյանցաւորս՝ Ատեանս յայտարարութեամբ ի 25-ն ապրիլի 1873 ամի համարաւ 674 արդէն յայտնեալ է Սինոդիդ»²:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ 1860-1870-ԱԿԱՆ ԹԹ.

1861 թ. հունվարի 30-ին հիշատակվել է տիրացու Աւագ Ղուկեանցը, ով կոնսիստորիային ուղղված իր խնդրագրում նշել է, որ երկար տարիներ ծառայել է նաև Շամքորեցոց եկեղեցւում³:

Այդ տարի քաղաքի 3-րդ մասում երդմնեցուցիչ քահանա էր նշանակված Սուրբ Մինաս եկեղեցու Զաքարիա քհյ. Տէր-Ղազարեանցը, նրա օգնականն էր Կարապետ քհյ. Տէր-Գրիգորեանցը⁴:

1862 թ. հոկտեմբերին Շամքորեցոց եկեղեցու ծխականները խնդրագրով դիմել են Վիրահայոց կոնսիստորիային, որ «եկեղեցին նոցա չունի առ ձեռն պատրաստի դրամ այնչափ, զի մարթասցի վճարել զպարտս Վանաց մայր եկեղեցւոյն, վասն որոյ խնդրեն ամենախոնարհաբար հոգեւոր Ատենէս՝ միջնորդել առ Նորին Վեհափառութիւն, զի հրամայեսցէ երիցփոխան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 89, վավ. 99, թ. 115, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3719, թ. 7, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2250, թ. 42, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2251, թ. 597 շրջ.-598 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Ղազարայ Ամիրխանեանց դադարեցուցէ զպահանջ պարտուց եկեղեցւոյն, մինչ ցերեք կամ ցչորս ամն, զի ժողովեալ արդիւնս եկեղեցւոյն՝ վճարեացէ»։ Նշենք, որ Վանքի մայր եկեղեցին դեռևս 1848 թ. փոխարինաբար 500 ռ. տվել էր Շամբորեցոց եկեղեցուն, որը ցարդ մնացել էր ապառիկ։ 1862 թ. հոկտեմբերի 15-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան քննարկելով խնդրագիրը, հրամայել է. «Որովհետև առ այժմ Վանաց մայր եկեղեցին անհրաժեշտ պէտս ունի ինչ ինչ վերանորոգութեանց՝ հրամայելոց ի նորին Վեհափառութենէ, և եկեղեցին հունի ի ներկայումս զգուժար ինչ դրամոց, վասն որոյ կոնսիստորիայս անմարթանայ դադարեցուցանել այժմ զպահանջումն հինգ հարիւր ռուբլի դրամոց, բաւական համարելով գտօկոսիւք տասն ամեայ միջոց՝ պարտականութիւն այնորիկ, որ մնացեալ է ի վերայ նոյն եկեղեցւոյ ապառիկ։ Ուստի վերստին հրամանագրել երիցփոխանին Շամբօրեցւոց եկեղեցւոյ, փութով յոյժ գիարդ և իցէ՝ պարտահատոյց լինել Վանաց եկեղեցւոյ հինգ հարիւր ռուբլի դրամօք, վասն վերոյգրեալ հարկաւորութեանց, տալով զայն դրամս երիցփոխանին նոյն եկեղեցւոյ՝ ստորագրութեամբ նորա ընդ յօդուածով ծախուցն, զորմէ հանեալ հրաման երիցփոխանին Վանաց եկեղեցւոյ՝ պատուիրել նմա զստացմանէն այնր դրամոց յայտնել Ատենիս»¹։

1864 թ. դեկտեմբերի 10-ին եկեղեցու ծխականները բողոք են ներկայացրել Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Մակար արք. Թեղուտցուն (առաջնորդել է 1864-1876 թթ.), Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձության ընտրության կապակցութեամբ և տեղեկացրել հասարակության իրավունքները անտեսվելու մասին²։

1866 թ. փետրվարի 22-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան դիմել է Սինոդին և ներկայացրել ելիզավետպոլաբնակ Յակոբ մահտեսի Մակարեան Մելքումեանցի խնդրագիրը, որով վերջինս իր ցանկությունն է հայտնել ստորին եկեղեցական պաշտոն վարել քաղաքի Կաթողիկէ Սուրբ Գէորգ եկեղեցւում։ Նշենք, որ հիշյալ ուրարակիր Յակոբ Մակարեանցը 1863 թ. Վեհափառ կաթողիկոսի հրամանով դպրի պաշտոնով նշանակված էր Շամբորեցոց եկեղեցւում³, սակայն «...ի պատճառս զանազան հանգամանաց փոխարկեցայ ի Կաթողիկէ եկեղեցին»⁴։

1867 թ. մարտի 31-ին Սինոդը քննել է Վիրահայոց կոնսիստորիայի հայտարարությունը՝ Շամբորեցոց եկեղեցու Կարապետ աւագ քհնյ. Տէր-Գրիգորեանի որդի Տիգրանին հոգևոր տեսչությունից ազատելու մասին և որոշել է. «Տալ լուծումն վիճակային կոնսիստորիային հայոց Վրաստանի վասն արձակելոյ ի հոգևոր կոչմանէ զքահանայորդի Տիգրանն Տէր-Կարապետեան Տէր-Գրիգորեանց յաղագս ընտրելոյ ինքեան զայլ եղանակ կենաց՝ յընթացս օրինօք սահամանեալ միջոցի»⁵։

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2253, թ. 257 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր։

² ՄՄ, Ա. Երիցեանի արխիվ, թղթ. 157, վավ. 279, բնագիր, ձեռագիր։

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2254, թ. 195 շրջ.-196, բնագիր, ձեռագիր։

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4729, թ. 7 շրջ., բնագիր, ձեռագիր։

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 70, վավ. 278, թ. 259-259 շրջ., բնագիր, ձեռագիր։

1871 թ. հուլիսի 14-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան հայտարարությամբ դիմել է Սինոդին՝ Շամքորեցոց եկեղեցու միաբան Գրիգոր քհյ. Քեթեմեջեանի որդուն՝ Յակոբին (ծն. 1853 թ.) հոգևորականությունից արձակելու մասին»¹: Հոկտեմբերի 16-ին Սինոդը հրամայել է. «Տալ լուծումն կոնսիստորիին Թիֆլիզու վասն արձակելոյ ի հոգևոր կոչմանէ զքահանայորդի Յակովբն Տէր-Գրիգորեան Քէթեմեջեանց, յաղագս ընտրելոյ ինքեան յայլ եղանակ կենաց»:

1871 թ. Սինոդը որոշել է Յովհաննէս Տէր-Յովհաննիսեանին հարկերից ազատել և ընդգրկել Շամքորեցոց եկեղեցու միաբանությունյան մեջ. «Ըստ հաւաստութեան վիճակային կոնսիստորիային Վրաստանի, յաղագս պակասութիւն եկեղեցական դպրի ի Շամքորեցոց եկեղեցոյ Թիֆլիզու, զառաջարկեալ արձակագիրն Յովհաննիսի Տէր-Յովհաննիսեանց առաքեալ առ տէր նահանգապետն Թիֆլիզու՝ խնդրել զտնօրէնութիւն նորին գերագանցութեան, յաղագս հանելոյ զնա ի հարկատու վիճակէ՝ առ ի ընդունելոյ ի հոգևորականութիւն և կարգելոյ դպիր ի յիշատակեալ եկեղեցոյն, զորմէ և տալ ծանօթութիւն կոնսիստորիային այնմիկ»²: Հետագայում՝ 1874 թ. հունիսի 24-ին Սինոդի օրագրությունում գրվել է. «Ըստ հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան՝ ի Սինոդիս լուան զխնդիրս տիրացուի Շամքորեցոց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցոյն հայոց Հաւաքարի Յովհաննէսի Կարապետեան Տէր-Յովհաննիսեանց ի 22 ապրիլի այսր ամի, յորում գրէ այսպէս. «Վիճակային կոնսիստորիայն հայոց Վրաստանի առաջի արարեալ դմին իսկական վկայական ուսման ընդ տիրացուական գործոյ իմոյ ի 20 նոյեմբերի 1869 ամի № 2223, վասն կարի հարկաւորութեան ամենախոնարհաբար խնդրեմ զպատճէն առաքել ի վիճակային կոնսիստորիայն՝ վասն հասուցանելոյ ինձ»: Հրամայեցին. զվկայական ուսման խնդրատու Տէր-Յովհաննիսեանցի հանեալ ի գործոյն Սինոդիս, ըստ հրամանի առաքել ի կոնսիստորիայն հայոց Թիֆլիզու, վասն յանձնելոյ նմա, և ընդ նմին պատուիրել այն կոնսիստորիային պահանջել ի խնդրատուէս բաժանորդագին թղթոց՝ գործադրելոց ի Սինոդիս, ըստ խնդրոյ նրա ամէն զմի բուրքի քառասուն կօպէկ արծաթոյ առաքել յԱրքունի գանձարան տեղւոյն...»³:

1872 թ. սեպտեմբերին Ներսիսեան դպրոցի նոր հոգաբարձուներ ընտրելու համար եկեղեցոց պատգամավորներ են ընտրվել Յովակիմ Տէր-Ղազարեանը, պատվավոր քաղաքացի Զաքար Նարիմանեանը և Յակոբ Մելիքեանը⁴:

1876 թ. հունիսի 21-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան հայտարարությամբ դիմել է Գէորգ Դ. կաթողիկոսին, Կարապետ աւագ քհյ. Տէր-Գրիգորեանի՝ Բարսեղ Կովտունեանցին (Վասիլ Կովտունով) ունեցած պարտքի մասին⁵: Կոնսիստորիան այդ հայտարարությունը կից ներկայացրել է նաև Բարսեղ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 5907, թ. 1-2 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 82, վավ. 28, թ. 45, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 92, վավ. 172, թ. 215, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1872, № 30, 23 սեպտեմբերի:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 596, թ. 1 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Կովտունեանցի խնդրագիրը, ռուսերեն և հայերեն լեզվով թարգմանված՝ ուղղված Վեհափառ կաթողիկոսին: Վեհափառ ծանոթանալով հայտարարութեանը, գործը հանձնել է Սինոդի քննութեանը. վերջինս էլ խնդիրը քննել և կոնսիստորիային հրամայել է. «...զի պարտաւորեացին զքահանայն ի բաւարարութիւն պահանջից Կովտունովի՝ ըստ չափու և ըստ կարողութեան, տալով միանգամայն կոնսիստորիայիս իրաւախնդիր լինել...»¹: Սակայն, այդ հարցը ձգձգվել է մինչև 1880 թ., և հաջորդ տարի՝ նոյեմբերի 18-ին կոնսիստորիան Սինոդին ուղղված հայտարարութիւնում գրել է. «...Կոնսիստորիայս ի 5 հոկտեմբերի սոյն ամի № 3031, պատուիրեաց ներկայ գործակալին Տփիսիսայ՝ տեղեկանալ ի Կարապետ աւագ քահանայէ Տէր-Գրիգորեանց, թէ աւարտեալ է արգեօք նա զհաշիւս պարտուց իւրոց ընդ Վասլի Կովտունովայ և յայտնել Ատենիս վասն աւարտ տալոյ գործոյն, առ որ գործակալն մակագրութեամբ առաջի արար Ատենիս զբացատրութիւն Կարապետ աւագ քահանային, յորում գրի. «Թէ գործ գանգատանաց Կովտունովի, ի ներկայութեան քանի մի պատուաւոր անձանց, հաշտութեամբ դադարեցաւ ի 1880 ամի, և այնուհետև չունի ինչ առիթ գանգատանաց յինչն և կամ ձանձրացուցանել իշխանաւորութեանն»: Կարգաւորեցին. ի պատճառս աւարտելոյ Կարապետ աւագ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց զհաշիւս իւր ընդ Վասլի Կովտունովայ՝ զշարունակեալ ի կոնսիստորիայիս գործն ըստ այսր առարկայի կարճել, և զայսմանէ յայտնել խոնարհաբար Սինոդին Սրբոյ Էջմիածնի ի տեղեկութիւն, ի յաւելումն յայտարարութեան Ատենիս ի 26 հոկտեմբերի 1879 ամի, № 2566»²: 1882 թ. մայիսի 3-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում դարձյալ լսել են Վասլի Կովտունովին ունեցած պարտքի մասին և հրամայել են. «Որովհետև Կարապետ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց՝ որպէս երևի, ո՛չ կամի հնազանդել տնօրէնութեան իշխանութեան իւրոյ և հատուցանել զպարտս իւր Վասլի Կովտունովայ, վասն որոյ առ ի վախճան դնելոյ երկարատև զրազրութեանց և անդադար բողոքանաց Կովտունովայ զնոյն քահանայէ, մատուցմամբ գործոյ խնդրել խոնարհաբար զվախճանական տնօրէնութիւն Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի ըստ այսր առարկայի»³:

1878 թ. ապրիլի 28-ին եկեղեցու ծխականները խնդրագիր են ներկայացրել վիճակային կոնսիստորիային՝ նորոգ հանգուցյալ Առաքել քհն. Սուքիասեանի փոխարեն եկեղեցու համար քահանա ձեռնադրելու քահանայորդի՝ դպիր Արտաշէս Տէր-Բարսեղեանին: Մայիսի 17-ին կոնսիստորիան գործակալից պահանջել է Ատյան ներկայացնելու Արտաշէսի ծննդյան և մկրտութեան, ուսման և ձայնագրութեան վկայականները: Իսկ օգոստոսի 19-ին կոնսիստորիան հայտարարութեամբ դիմել է Սինոդին՝ դպիր Արտաշէս Տէր-Բարսեղեանին քահանա ձեռնադրելու խնդրանքով⁴: 1879 թ. մայիսի 21-ին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 596, թ. 6-7, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 596, թ. 39 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 202 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7000, թ. 1-2 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Սինոդը հրամայել է. «Տալ լուծումն վիճակային հայոց Տփլիսու գերապատիւ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսի, վասն վերածելոյ զվերոյիշեալ դպիր Արտաշէսն Տէր-Բարսեղեան յաստիճան քահանայութեան ի վերայ Շամքոնցեաց եկեղեցւոյն Տփլիսու՝ ի տեղի հանգուցեալ Առաքել քահանայի Սուքիասեանց՝ համաձայն խնդրոյ ժողովրդականաց այնր եկեղեցւոյ: Եւ զվկայական ձեռնադրութեան մատուցանել ի հաստատութիւն Սինոդիս: Զայսմանէ տալ տեղեկութիւն և կոնսիստօրիային այնմիկ վերադարձուցմամբ վկայականաց Տէր-Բարսեղեան: Եւ այսու զգործն Սինոդին համարել վերջացեալ՝ յաղազս տալոյ ի դիւանն ի պահ»:

1879 թ. համար եկեղեցուց «Արարատ» հանդեսը բաժանորդագրվել են Կարապետ աւագ քհյ. Տէր-Գրիգորեանը և Առաքել քհյ. Սուքիասեանը¹: Նրանք հիշատակվում են նաև տարվա սկզբում, այլ առիթով²: Եկեղեցում դպիր էր Յովհաննէս Տէր-Յովհաննիսեանը, որը Եզնիկ քհյ. Երզնկեանցի մոտ ավարտել էր ձայնագրության դասընթացը և ստացել էր ատեստատ³: Նշենք, որ այդ տարում էլ մահացել է Առաքել քահանան:

Նույն տարվա մայիսի 10-ին եկեղեցու ծխականները դիմել են Վեհափառ Հայրապետին և խնդրել հանգուցյալ Առաքել քահանայի փոխարեն նշանակել Իսահակ քհյ. Իսահակեանին. «Թիֆլիսի Շամքոնցեոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու բարեկրօն հանգուցեալ Առաքել քահանայ Սուքիասեանցի մահից յետոյ խնդրում ենք նշանակել մի արժանաւոր ոմն, իբրեւ օրինավոր յաջորդ նրա, այն է չուլափերաբնակ՝ Իսահակ քահանայ Իսահակեանցը, որին ճանաչում ենք մանկութիւնից իբրեւ գովանի վարքի և գործունեայ անձ, քահանայական և հոգեւորական գործարար: Հասարակութիւնը մեր դիմեց թեմիս սրբազան առաջնորդ գերապատիւ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսին և թախանձազին խնդրեց նրան փութալ և կարգել վերոյիշեալ Իսահակ քահանայ Իսահակեանցին այս եկեղեցում հովուութեան, սակայն սրբազան առաջնորդը պատասխանեց, որ քահանայի տեղափոխութեան հարցերը և նրանց հաստատումը որեւիցէ եկեղեցում, դա միայն Նորին Վեհափառութեան սուրբ կամօք է և բարեհաճութեամբ: Ուստի այս ամենի մասին խոնարհաբար ծանուցանելով Ձերդ Վեհափառութեանը, խնդրում և աղերսում ենք բարեհաճել կարգել մեր եկեղեցում Իսահակ քահանայ Իսահակեանցին մեր հանգուցեալ հովիւ Առաքել քահանայ Սուքիասեանցի փոխարեն՝ ի մխիթարութիւն մեզ և համայն հասարակութեանը, ի պայծառութիւն մեր եկեղեցու և ի պարծանս Վեհափառ սուրբ Հայրապետիդ, վասնզի որչափ ճանաչում է և գիտէ նրան մանաւանդ տեղի սրբազան առաջնորդը, հիշեալ քահանան կարող է միայն լինել ճշմարիտ յաջորդ մեր հանգուցեալ ծխական քահանային»⁴: Սինոդը խնդրագիրը քննել և պատասխանել է, որ քահանայի

¹ «Արարատ», 1878/ԺԱ-ԺԲ., էջ 471:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 372, թ. 12, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 372, թ. 19, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 104, վավ. 69, թ. 76, բնագիր, ձեռագիր:

տեղափոխությունը հակասում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կանոնական կոնդակին և այդ պատճառով վիճակային կոնսիստորիային տեղեկացրել է, որ անկարելի է շուրջվերաբնակ Իսահակ քահանայի տեղափոխումը Շամբորեցոց եկեղեցի: Միաժամանակ նշվել է, որ եթե ծխականները զգալի կարիք ունեն քահանայի, կարող են ընտրել իրենց եկեղեցուց արժանավոր և ընդունակ տիրացուի և առաջարկել ձեռնադրություն¹:

ՅՈՎԱԿԻՄ ՏԷՐ-ՂԱԶԱՐԵԱՆՑԻՆ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

1868 թ. փետրվարի 15-ին եկեղեցու ծխականները խնդրագրով դիմել են Գէորգ Դ. կաթողիկոսին. «Թերևս ի գաղթել նախորդաց մերոց ի քաղաք այսր յարուարձանն կոչեցեալ Հալուաբար՝ ի Շամբօռ ասացեալ գաւառէն, որ մերձ առ Գանձակ քաղաք՝ այժմ Ելիսաւէտպօլ, գրեթէ միով հարիւրամեակաւ յառաջ քան զայս, յայնժամեան ծխական քահանայն մեր Տէր Ղազարն Տէր-Ղազարեանց, առ չունելոյ նախորդացն մերոց ի քաղաքի աստ զսեպհական եկեղեցի՝ կառուցեալ է զայնպիսին ի յիշատակեալ արուարձանին բաւականաչափ մեծութեամբ՝ սագաշէն և փայտածածուկ՝ սեպհական ծախուք իւրովք, առ գոլոյ մերայնոցն յայնժամ նորագաղթ և ըստ այնմ ի չքաւոր վիճակի, իսկ նորա՝ հինաւուրց նշանաւոր տուն, չէ՛ անյայտ ասացեալն, թէ՛ Որդի հարազատ զնմանութիւն հօրն բերէ, ըստ այսմ որդի նորա՝ արդէն հանգուցեալ Թիֆլիզոյ քաղաքացի Աւետիքն Տէր-Ղազարեանց, զնմանութիւն հօրն բերելով և անդր անցանելով ի բարեմարդութիւն և ի հարազատութիւն առ սուրբ եկեղեցին, յետ չրջան առնելոյ դարաւոր ժամանակի և գալոյ շինուածոյ եկեղեցւոյն մերոյ՝ կառուցելոյ արդեամբք հօրն ի հնութիւն և յանջութիւն չկարացեալ [...ջնջված է – Ա.Ա.] հոգւոյ նորա ի 1844 ամի սկզբնապատճառ եղև նորոգ շինութեան նորին՝ մեծադիր և վայելչաձև, հոյակապ և գմբէթաբարձ, ի սկզբան անդ նուիրելով յօգուտ շինութեան նորին գերեւելի գումար դրամոց, և զկնի այնորիկ յետ վախճանի հօրն, որդի նորա Թիֆլիզոյ քաղաքացի Յովակիմն Տէր-Ղազարեանց շաւղաց հաւուն և հօրն հետեւելով, հետզհետէ և յամի ամի նոյնպէս նուիրեալ է զնշանաւոր գումարս դրամոց՝ յօգուտ և ի կատարելագործութիւն այնր շինութեան, որոց իւրաքանչիւրոցն նուիրագործուեցածն գումար հասանիցտասն հազար երկու հարիւր ուրբլի երեսուն կոպեկս արծաթոյ. և այսպէս նախապատճառ շինութեան նորոյ հոյակապ եկեղեցւոյ մերոյ հանդիսացեալ արժանայիշատակ հանգուցելոյն, և գրեթէ կատարելագործութիւն նորին՝ որդւոյ նորա, շինութիւն եկեղեցւոյն հանդերձ գմբէթաւն արդէն հասեալ է ի կատար, բաց ի լօփինաց յարկին, բռածեփիցն և նկարուցն ի ներքուստ, որպէս նշանաւոր նուիրագործութիւն նոցին, նոյնպէս և մասնաւոր տրովք ժողովրդականաց և հասարակութեան քաղաքիս՝ ըստ համոզանաց Տէր-Ղա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 104, վավ. 69, թ. 76:

զարեանցից, որոյ շինութեան բոլոր ծախուցն գումար մարթի հասանել մինչ ցարդ ցքառասուն հազար ռուբլիս արծաթոյ: Զայսց սխրալի իրագործութեանց բարիացապարտ Աւետիքայ Տէր-Ղազարեանց և որդւոյ նորա պրն. Յովակիմայ՝ յօգուտ և ի պայծառութիւն տաճարի Տեառն Աստուծոյ, աղերսագրաւ ի 1863 ամի հասուցեալ մեր ի գիտութիւն նախորդի Վեհափառութեան Զերոյ՝ առ Տէր հանգուցեալ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Տեառն Մատթէոսի, պատիւ կալաք խնդրել զմիջնորդութիւն նորին՝ առ ով հարկն էր, յաղագս վարձատրելոյ գլխեալ Յովակիմն Տէր-Ղազարեանց Ասպետական չքանաշանաւ սրբոյն Ստանիսլաւի 3-րդ աստիճանի: Նորին Սրբազնութիւն գտեալ զխնդիր մեր իրաւացի և զիրագործութիւնս հանգուցելոյն և որդւոյն նորա արգարեւ արժանիս վարձատրութեան, արար առ այն զիւրն միջնորդութիւն առ յայնժամեան կառավարիչն գլխաւոր կառավարութեան Փոխարքային Կովկասու. սակայն վարձատրութիւն ո՛չ հետեւեցաւ ըստ արժանւոյն և զուգակշիռ երախտեաց և նուիրագործութեանց առաջարկելոյն ի վարձատրութիւն, այլ պարգևեցաւ նմա ի Մեծ իշխան Փոխարքայէն ոսկեայ միդալ պարանոցի ի վերայ ժապաւինի Սրբոյն Ստանիսլաւի: Զվերոյգրելոցս ամենէ յարգոյաբար հասուցանելով այսու ի գիտութիւն Վեհափառութեան Զերոյ, ամենախոնարհաբար խնդրիմք բարեհաճել միջնորդել առ Նորին Կայսերական Բարձրութիւն՝ Մեծ իշխան Փոխարքայն Կովկասեան սահմանաց՝ յաղագս վարձատրելոյ գլխեալ Թիֆլիզոյ քաղաքացի Յովակիմն Տէր-Ղազարեանց Ասպետական չքանաշանաւ սրբոյն Ստանիսլաւի 3-րդ աստիճանի, ի զուգակշիռ վարձ և տրիտուր երախտեաց և ընծայաբերութեանց նորա՝ ցուցելոց առ սուրբ եկեղեցին ի պայծառութիւն նորին, և յառաւել խրախոյս նմա ի յաւէտ ևս նուիրագործութեան ի լրումն ի վեր անդր յիշատակեալ թերութեանց շինուածոյ եկեղեցւոյն, որով և երախտապարտս զմեզ զամենսին կացուցանել ի յաւիտեանս կենաց մերոց:

Վեհափառութիւն Զերոյ մարդասիրական շնորհաց աներկբայ յուսով ակնկալու՝ ամենախոնարհ ծառայք՝ գոսթերնսկի սէկրէտար Շամիր Մէլիք Սարգսեանց, դիւանատան ծառայող Ղազար Մկրտումեան Ղազարեանց, աստիճանատր Սոլոմոն Մէլիքով, Տփլիսու քաղաքացի Օհաննէս Զինչլատով (նաև երկու ստորագրութիւն վրացերենով)»¹: Նույն տարվա դեկտեմբերի 24-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան խնդրագրով դիմել է Սինոդին՝ Յովակիմ Տէր-Ղազարեանին պարգևատրելու Շամքորեցոց եկեղեցու վերաշինութեանը մեծ գումար նվիրաբերելու համար²:

1869 թ. Սինոդը կոնսիստորիայի խնդրագիրը քննել և հրամայել է Յովակիմ Տէր-Ղազարեանին պարգևատրել Սուրբ Ստանիսլավի 3-րդ աստիճանի չքանաշանով: Այդ մասին գրվել է. «Վերտողեալ արդիւնաւոր ծառայութիւն Տփլիսաբնակ Յովակիմայ Տէր-Ղազարեանց, ցուցելոց յօգուտ և ի պայծառութիւն եկեղեցւոյն Շամքորեցոց, նուիրմամբ ի սեփականութեանց իւ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 5215, թ. 1-2, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 5215, թ. 11-13 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

րոց առ այն, զ10.000 ռ. առաջարկեալ ի բարենկատողութիւն տեառն գլխաւոր կառավարչի քաղաքական կառավարութեան փոխարքային Կովկասու, խնդրել վարձատրել զնա չքանչանաւ սրբոյն Ստանիսլաւի երրորդ աստիճանի, ի խրախոյս նորա և առ յապայն ի սոյն օրինակ աստուածահաճոյ գործս, առ որ և մատուցանել զցուցակ ծառայութեան նորա, զորմէ և տալ գիտել կոնսիստորիային Տփլիսայ ի տեղեկութիւն»¹: Հետագայում՝ 1878 թ. մայիսի 30-ին, Յովակիմ Տէր-Ղազարեանը դիմել է Վերահայոց թեմի առաջնորդ Գաբրիել արքեպիսկոպոսին, նշելով Շամբորեցոց եկեղեցու կառուցման վրա իր կատարած զոհողութիւնները, և այն որ այդ առթիւ Սինոդը փոխարքայի դիվանապետի մոտ միջնորդել է իրեն Ստանիսլաւի 3-րդ աստիճանով պարգևատրելու, նաև այն հանգամանքը, որ անցել է 9 տարի և դեռ ինքը ոչինչ չի ստացել, խնդրել է վերստին միջնորդել ի կատարումն Սինոդի առաջարկութեան²:

Նույն տարվա սեպտեմբերի 15-ին, Վերահայոց կոնսիստորիան Սինոդին է ներկայացրել Յովակիմ Տէր-Ղազարեանի ծառայութեան լրիվ ցուցակը: Նշվել է, որ Յովակիմ Աւետիքի Տէր-Ղազարեանի և նրա հանգուցյալ հոր՝ Աւետիք Տէր-Ղազարեանի ջանքերով ծխականներից հանգանակվել է բավականին մեծ գումար, որով հիմնովին վերակառուցվել է Շամբորեցոց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին: Բացի հոգևոր օգնությունից, նրանց կողմից նվիրաբերվել է 10.200 ռ.՝ եկեղեցու ներքին հարդարման ու զարդերի համար: Յովակիմ Տէր-Ղազարեանը 1853-1856 թթ. Թիֆլիսի քաղաքային աշխարհագործի կազմում (1854-1855 թթ.) պատերազմին մասնակցելու համար ստացել է բրոնզե մեդալ «Ջանասիրության համար» մակագրությամբ՝ Անդրեևյան ժապավենով: 1863 թ. օգոստոսի 2-ին հայ եկեղեցու կառուցման գործին գումար նվիրաբերելու համար պարգևատրվել է ոսկե մեդալով՝ Ստանիսլաւի ժապավենի վրա՝ պարանոցին կրելու համար: 1863 թ. հոկտեմբերի 1-ին ստացել է վկայական (№ 5) Դադստանի լեռնականների դեմ 1859 թ. պայքարելու համար: 1867 թ. հուլիսի 24-ին, Թիֆլիսի քաղաքային հասարակական վարչության անդամի պարտականությունները գերազանց և ջանասիրաբար կատարելու համար պարգևատրվել է ոսկե մեդալով՝ «Ջանասիրության համար» մակագրությամբ, Սուրբ Աննայի ժապավենով՝ պարանոցին կրելու համար: Հետագայում առաջադրվել է Ստանիսլաւի 3-րդ աստիճանի մեդալով պարգևատրման համար³: Ավելացնենք, որ 1881 թ. հոկտեմբերի 9-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. ի կոնսիստորիայիս շարունակի գործ յաղագս վարձատրելոյ զՅովակիմն Տէր-Ղազարեանց չքանչանաւ Սրբոյն Ստանիսլաւի երրորդ աստիճանի, վասն նուիրագործութեանց յօգուտ Շամբորեցոց եկեղեցոյ Տփլիսայ, յորմէ երեւի, զի կոնսիստորիայս համաձայն պահանջման Սինոդի Սրբոյ էջմիածնի յայտարարութեամբ ի 19 սեպ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 76, վավ. 101, թ. 166-169, քնագիր, ձեռագիր:

² ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 232, վավ. 193, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 5215, թ. 73-74, ռուսերեն, քնագիր, ձեռագիր:

տեմբերի 1878 ամի № 2820, մատուցեալ է նմին զծառայական ցուցակ Տէր-Ղազարեանցի, բայց մինչև ցայժմ չ'է ստացեալ ի Սինօդէն զտեղեկութիւն ինչ ըստ այսր առարկայի, իսկ Յովակիմն Տէր-Ղազարեանց արդէն վաղճանեալ է: Ուստի Հրամայեցին. ի պատճառս մահուան Յովակիմայ Տէր-Ղազարեանց զգործն յաղագս վարձատրութեան նորա կարճել ի կոնսիստորիայիս, և զայսմանէ յայտնել Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի»¹:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 1880-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1880 թ. մայիսի սկզբին Շամքորեցոց եկեղեցու երեցփոխան, պետական խորհրդական Մովսէս Ծատուրեանցը խնդրագիր է ուղղել Վերահայոց կոնսիստորիային՝ կառավարութեան հրամանով, իր ծառայական աշխատանքով Ախալքալաք տեղափոխվելու պատճառով, երեցփոխանական պաշտոնից հրաժարվելու մասին: Այդ առթիվ մայիսի 14-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն երեցփոխանի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ նաղվորնի սովեթնիկ Մովսիսի Բողդանեան Ծատուրեանց ի 4 մայիսի տարւոյս, յորում գրէ. «Որովհետեւ ծառայութիւն իմ փոխեցաւ ի Տիխիսէ յԱխալքալակ, այսուհետեւ անկարանամ վարել զպաշտօն երեցփոխանութեան նոյն եկեղեցւոյ: Ուստի խնդրեմ հոգեւոր Ատենէդ ազատ կացուցանել զիս զնոյն պաշտօնէ և հրամայել աւագ և միաբան քահանայից նոյն եկեղեցւոյ ընտրել ի տեղի իմ այլ երեցփոխան»: Տեղեկութիւն. երեցփոխանն Մովսէս Ծատուրեանց հաստատեալ է ի պաշտաման հրամանաւ կոնսիստորիայիս ի 19 մարտի 1879 ամի № 695, համաձայն ընտրութեան ժողովրդականաց: Հրամայեցին. հրամանագրել գործակալին Տիխիսայ՝ զմտաց յայտարարութիւն երեցփոխանի Ծատուրեանց յայտնել փութով ժողովրդականաց Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ վասն ընտրելոյ զնոր երեցփոխան, և զհամախօսական թուղթ նոցա առաջի առնել Ատենիս ի տնօրէնութիւն»²:

Այսպիսով Շամքորեցոցը մնացել է առանց երեցփոխանի, որի պարտականութիւնները ժամանակավոր, մինչ նոր ընտրութիւնները, ստանձնել է Կարապետ Տէր-Գրիգորեանցը:

Արդեն օգոստոսին մամուլում գրվել է, որ Հավլաբարի հայոց եկեղեցիները, իրենց երեցփոխանների անհոգութեան պատճառով, գտնվում են շատ թշվառ վիճակում: Այսպես, «Մշակը» գրել է. «Շամքոռեցոց եկեղեցու երեցփոխանը ահա մի տարի է որ Թիֆլիսում չէ, և եկեղեցին անխնամ է թողված: Ինչի՞նչ են յանձն առնում երեցփոխանութեան պաշտօնը այնպիսի մարդիկ, որոնք չէին կարող այդ պաշտօնը կատարել»³: Իսկ հոկտեմբերի 10-ին նույն «Մշակը», դարձյալ անդրադառնալով երեցփոխանութեան խնդրին, գրել է.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 515 շրջ.-516, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 308, բնագիր, ձեռագիր:

³ «Մշակ», 1880, № 145, 21 օգոստոսի:

«Մեզ հաղորդում են. Հաւարարի Շամբորեցոց եկեղեցին մնացել է առանց երեցփոխանի և գտնվում է աւագ քահանայի հոգաբարձութեան ներքոյ. ժողովուրդը անտարբեր է, ամենևին ուշադրութիւն չէ դարձնում եկեղեցու համար երեցփոխան նշանակելու վրա»¹:

Անշուշտ, այդ ամենը արդարացի զայրույթ է առաջացրել նաև ծխականների մոտ, և նրանցից մեկը, խիստ մտահոգվելով եկեղեցու վիճակով, հոկտեմբերի 4-ին բաց նամակ է ուղղել «Մշակի» խմբագրին. «Շատ զարմանալի և անհոգ բնավորութիւն ունեն հայերը: Եկեղեցու փողերը անհաշիւ թողնում են այլ և այլ անձանց մօտ, որոնք անամօթութեամբ վայելում են ազգի կոպէկ-կոպէկ ժողոված գումարները, առանց իր նպատակին ծառայեցնելու: Թիֆլիսի Հաւարարու Շամբորեցոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցու երեցփոխան պ. Սարգիս Ղարիբեանցը 23 տարի երեցփոխանութեան պաշտօնը վարել է իր ուզածին պէս և հաշիւը ներկայացրել է իր համակից տէր Կարապետ քահանային եւ չորս ժողովրդականների միայն: Զարմանալի հաշիւ. այն եկեղեցին, որ չորս հարիւրից աւելի ծուխ ունի, 23 տարում ունեցել է արդիւնք միայն վեց հարիւր ռուբլի, որ կանէ տարեկան 26 ռուբլի: Ինչպէս որ հաստատ գիտենք պ. Ղարիբեանցը անգրագէտ լինելով, հաշուապահ է վարձած եղել տէր Կարապետ քահանային, որ աւելի ճարպիկ լինելով, գործերը աւելի նպատակայարմար է վարել: Ահա տեսէք, թէ որքան արդիւնք են ներկայացնում ժողովրդի յիշեալ ներկայացուցիչները չորս հարիւրից աւելի ծուխ ունեցող եկեղեցուց: Յիշեալ չորս հաշուետես ժողովրդականները ընտրում են իրանց միջից մէկին՝ պ. Ծատուրեանցին երեցփոխ, ուշադրութիւն անգամ չը դարձնելով, որ եկեղեցու մեծամասնութիւն կազմող ժողովրդականները տեղեկութիւն անգամ չունեն, թէ ով է երեցփոխան ընտրվողը, եւ թէ արդեօք հաշիւ ստացե՞լ է նախկին երեցփոխանից, թէ՞ ոչ: Իսկ նորընտիր երեցփոխան պ. Ծատուրեանցը, ծառայութեան մէջ լինելով, կառավարութեան հրամանով ուղարկված է Ախալքալակ, եւ մի տարին լրանում է, որ նա այնտեղ է. իսկ եկեղեցու կառավարութիւնը թողած է յիշեալ քահանայի խնամատարութեանը: Պ. Ծատուրեանցը, կարգալով «Մշակի» լուրերի մէջ, որ եկեղեցին անտէր, անխնամ թողած է, նամակ է գրել տէր Կարապետին, որով յայտնում է իր հրաժարականը երեցփոխութեան պաշտօնից: Եւ ահա քանի ամիս է, որ նամակը տէր Կարապետ քահանան գրպանն է դրել եւ ծանուցում չէ անում ժողովրդին, որ երեցփոխ ընտրեն, ըստ որում, այդ իրան ձեռնատու չէր կարող լինի: Այսպէս ահա անխնամ թողած է եկեղեցին, իսկ ժողովրդականները այնքան անտարբեր են, որ ուշադրութիւն չեն դարձնում, թէ ինչ դրութեան մէջ են եկեղեցու գործերը, որին նուիրում են իրենց կոպէկները: Մի քանի երիտասարդներ, լսելով վերոյիշեալ նամակի մասին, յայտնել են քահանային մի քանի անգամ, թէ ինչու ծանուցումը յետաձգում է նա: Վերջապէս քահանան ստիպվեցաւ հրաւիրագիրներ ուղարկել մօտ քսան մարդու, որոնցից միայն հինգն էին եկել եւ այդ հինգից ոչ մէկը չընդունեց երեցփոխանի պաշտօնը, եւ

¹ «Մշակ», 1880, № 180, 10 հոկտեմբերի:

դարձեալ եկեղեցին մնաց իր հին դրութեան մէջ: Ժողովրդի եւ կոնսիստորի ուշադրութիւնը հրաւիրում ենք այս իրողութիւնների վրա, որ մի կանոնաւոր ընթացք տան եկեղեցու տնտեսական կառավարութեանը»¹:

1880 թ. հոկտեմբերին Շամքորեցոյ եկեղեցում կայացել է նոր երեցփոխի ընտրութիւն, և ընտրվել է Գրիգոր Սարգսեան Ղարաբոյեանը: Այդ առթիւ հոկտեմբերի 13-ին կոնսիստորիայում լսել են. «Զայտարարութիւն գործակալի Տփլիսայի ի 6 ամսոյս № 121, ընդ որում մատուցանէ զընտրողական թուղթ ժողովրդականաց Շամքորեցոյ եկեղեցոյ յաղագս նորոգ ընտրեալ երեցփոխանի Գրիգորի Ղարաբոյեանց և գյանձնարարական ցուցակ գոյից եկեղեցոյն, որով ստացեալ է նա զեկեղեցական գոյքս ի նախորդէ իւրմէ: Հրամայեցին. համաձայն ընտրութեան ժողովրդոց՝ հաստատել ի պաշտաման երեցփոխանի Շամքորեցոյ եկեղեցոյ զԳրիգորն Սարգսեան Ղարաբոյեանց եռամեայ ժամանակաւ, արձակ համարելով ի նոյն պաշտօնէ զՄովսէսն Ծատուրեանց՝ համաձայն խնդրոյ իւրոյ, զորմէ հրամանագրել գործակալին Տփլիսայ վասն յայտնելոյ նորընտիր երեցփոխանի»²:

1880 թ. մայիսի վերջին մահացել է Թիֆլիսի տոհմական պատվավոր քաղաքացի Եգոր Մովսէսեան Տէր-Աբրահամեանցը, որը եկեղեցու հանգուցյալ Մովսէս աւագ քահանայի որդին էր: Հանգուցյալը Շամքորեցոյ եկեղեցուն կտակել էր մի հողատարածք, իսկ Թիֆլիսի հայոց ծխական դպրոցներին նվիրաբերել էր 1000 ռ.: Գումարի բաշխումը հանձնարարվել էր գրող Գաբրիէլ Սունդուկեանին³:

Նույն տարվա օգոստոսի 25-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զայտարարութիւն. Համազասպ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց ի 25 օգոստոսի տարւոյս, յորում գրէ «Այսու յայտարարութեամբ պատիւ ունեմ յայտ առնել վիճակային Ատենիդ, թէ հանգուցեալ առաջնորդն թեմիս՝ սրբազան Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսն Այվազեանց, յամսեանն յուլիսի անցեալ ամի բարեհաճեաց վարձատրել զիս կերպասեայ խառայ փիլոնիւ: Եւ երկոքին հրամանօք Սինօդի Սրբոյ Էջմիածնի կարգեալ եմ անդամ յանձնա-ժողովոյն նուիրակութեան մոմոյ և գանձապահ գանձանակաց՝ հաւաքելոց յեկեղեցւոյ մերում, յանուն Մայր Աթոռոյն Սրբոյ Էջմիածնի: Ուստի առաջի առնելով դմին զվկայականն՝ տուեալ ինձ ի հանգուցեալ առաջնորդէն և զերկոսին հրամանագիրսն Սինօդի Սրբոյ Էջմիածնի ի բարեհաճ տեսութիւն ատենակալացդ, խոնարհաբար խնդրեմ գլիչեալ վարձատրութիւն և ծառայութիւն իմ նախ մոլծանել ի ցուցակի ծառայութեան իմոյ և ապա ըստ այնմ շնորհել ինձ զվաւերացուցեալ պատճէն նորա վասն անձնական անհրաժեշտ հարկաւորութեան իմոյ, վասն առաջարկելոյ թեմական տեսչին»: Հրամայեցին. զվերոյիշեալ վարձատրութիւնն և զծառայութիւնն Համազասպ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց, մոլծանել ի ցուցակ ծառայութեան նորա և ըստ

¹ «Աշակ», 1880, № 188, 25 հոկտեմբերի:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 680, բնագիր, ձեռագիր:

³ «Աշակ», 1880, № 99, 3 հունիսի:

այնմ տալ նմա զպատճեն այնր ցուցակի՝ վասն յիշատակեալն հարկաւորութեան վերադարձուցմամբ առաջի արարեալ վկայաթղթոց»¹:

Հոկտեմբերի 6-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն միաբան քահանայից Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Համազասպայ Տէր-Յովհաննիսեանց և Շմաւոնի Տէր-Բարսեղեանց ի 1 հոկտեմբերի տարւոյս, յորում գրի. «Պատիւ ունիմք յայտնելու հոգեւոր Ատենիդ, զի ցանկամք բաժանել զժողովուրդս նոյն եկեղեցւոյ առ իւրաքանչիւրն՝ հովուելու զմասն իւր, որպէս այլ յեկեղեցիս, բայց Կարապետ աւագ քահանայն նոյն եկեղեցւոյ ո՛չ համաձայնի ընդ մեզ: Ուստի, խնդրեմք ամենախոնարհաբար հոգեւոր Ատենէդ զի կոչեալ զնոյն աւագ քահանայն պատուիրել, զի բաժանեսցի, ապա թէ ո՛չ՝ նշանակել ի տեղի նորա զայլ ոմն քահանայ այնպիսի, որպէսզի կարողանայ հաւասարապէս բաժանել և յանձնել իւրաքանչիւրիս իւր մասն»: Հրամայեցին. հրամանագրել գործակալին Տփլիսայ ի ներկայութեան քահանայից Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ բաժանել զժողովուրդս նոյն եկեղեցւոյ զերիս հաւասար մասունս և կազմեալ զերիս անուանական ցուցակս ժողովրդոց՝ յանուն երից քահանայից, մատուցանել կոնսիստորիայիս ի հաստատութիւն»²:

Նոյեմբերին Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի հոգաբարձուներ ընտրելու համար Շամքոռեցոց եկեղեցւոց պատգամավորներ են ընտրվել Քրիստափոր Թայրեանը, Յակոբ Մելիքեանը և Գրիգոր Ղարազյոզեանը³:

1881 թ. ապրիլի 19-ին հանգուցյալ Յովսէփ Էֆենդեանցի զերեզմանին, որը Վանքի մայր եկեղեցու գավթում էր, նրա կտակի համաձայն և Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձության կարգադրությամբ, կատարվել է հոգեհանգիստ: Շամքոռեցոց եկեղեցւոց ներկա են եղել Կարապետ աւագ քհյ. Տէր-Գրիգորեանը, Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը և Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանը⁴:

Նույն տարվա աշնանը Շամքոռեցոցի նոր երեցփոխան Գրիգոր Ղարազյոզեանը բավականին մեծ գումար ծախսելով՝ եկեղեցու ներսում նորոգումներ ու բարեզարդություններ է կատարել: Այդ առթիվ նոյեմբերի 4-ին «Մեղու Հայաստանին» գրել է. «Յայտնի է, որ այս տարի Շամքոռեցոց եկեղեցու նորընտիր երեսփոխանը Աւետեաց (Զգրաշէնու) եկեղեցու օրինակով նորոգել տուեց եկեղեցու մէջի մասը, որի համար ծախսել է 5-6,000 ռ. փող: Ինչպէս ասում են, այն պարոնը դիտաւորութիւն ունի այժմ ձեռնարկել ուսումնարանի գործին, ու հիմնարկել եկեղեցու գավթում մի նոր ուսումնարան: Հրաւիրում ենք նոյն եկեղեցու պ.պ. հարուստ ժողովրդականներին օգնել այդ պարոնին, իրագործելու այդ կարևոր գործը, որով նրանք մեծ ծառայութիւն արած կը լինին Հաւաքարի հայ աղքատ ժողովրդին»⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 575 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 667 շրջ.-668, բնագիր, ձեռագիր:

³ «Մեղու Հայաստանի», 1880, № 87, 12 նոյեմբերի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3475, թ. 29:

⁵ «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 228, 4 նոյեմբերի:

Շուրջ մեկ ամիս անց նույն թերթը դարձյալ անդրադարձել է Շամքորեցոց եկեղեցուն և գովաբանել նորընտիր երեցփոխի աշխատանքը . «Եկեղեցին որքան էլ իւր արտաքին տեսքով հոյակապ է, նոյնքան էլ նորա ներսի մասը մօտ ամիսներումս չքեղ զարդարուել է ընտիր խաչկալով, պատկերներով և պատերի նկարներով, որոնց համար թէ՛ հանգանակութեամբ և թէ՛ փոխ առած փողով մօտ 5000 ռուբլի ծախք է եղել ներկայ նոր երեսփոխանի աշխատութիւնով»¹:

1881 թ. հուլիսի 22-ին երեցփոխ Գ. Ղարաբյոզեանը խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային, եկեղեցին արտաքին կողմից մասնակի վերանորոգելու համար թույլատրելու եկեղեցական արդյունքից օգտագործել 300 ռ. գումար: Այդ առթիվ օգոստոսի 3-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում որոշել են. «Թոյլ տալ երեցփոխանին Շամքորեցւոց եկեղեցւոց գործադրել յեկեղեցական արդեանց մինչև ցերեք հարիւր ռուբլիս՝ ի պէտս կարևոր նորոգութեան եկեղեցւոյն»²: Հետագայում, 1882 թ. մարտի 8-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն երեցփոխանի Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ ի 23 փետրվարի տարւոյս, յորում գրէ. «Պատիւ ունիմ յայտնելու հոգևոր Ատենիդ, որ եկեղեցին մեր կամենում ենք ձիւթով ներկել տալ, այն է մրամրնայ ձև, բայց չունենալով այժմս մայր գումար, որ կարողանայինք եկեղեցւոյ բոլոր պատերը ներկել տանք, ուստի կամենում ենք առ այժմ միայն ներկել տալ՝ քահանայից դասից սկսած մինչև սեղանի բոլոր պատերը, սորա համար խնդրում եմ հոգևոր Ատենիդ՝ որ շնորհէք ինձ իրաւունք ծախսելու եկեղեցւոյ արդիւնքից մինչև երեք հարիւր ռուբլի, որպէս զի կարողանամ վերոյիշեալ պատերը միայն ներկել տամ»: Հրամայեցին. տալ լուծումն երեցփոխանին Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ գործադրել յեկեղեցական արդեանց մինչև ցերեք հարիւր ռուբլի ի պէտս յիշատակեալ կարևորութեան եկեղեցւոյն»³:

1883 թ. հունիսի 15-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն երեցփոխանի Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ յ3 յունիսի տարւոյս, յորում գրէ. «Պատիւ ունիմ խոնարհաբար յայտնել հոգևոր Ատենիդ, զի եկեղեցին մեր կարօտի ի ներքուստ կողմանէ վերանորոգութեան՝ սկսեալ առաջին դասէ մինչև ցկանանց դասն, և հարկաւորի ծախս մինչև երեք հարիւր ռուբլի, ուստի խնդրիմ հոգևոր Ատենէդ շնորհել ինձ իրաւունս ծախսել յարդեանց եկեղեցւոյ մինչ երեք հարիւր ռուբլի վասն վերանորոգութեան»: Հրամայեցին. տալ լուծումն երեցփոխանին Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ ի վերանորոգութիւն եկեղեցւոյն գործադրել յեկեղեցական արդեանց մինչև երեք հարիւր ռուբլիս»⁴: Այդ առթիվ հոկտեմբերի 2-ին կոնսիստորիայում դարձյալ լսել են. «Զյայտարարութիւն երեցփոխանի Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ ի 25 նոյեմբերի տարւոյս, որով խնդրէ զլուծումն ծախսելոյ յեկեղեցական արդեանց մինչև ց200 ռուբլիս վասն ներկելոյ ձեթախառն ներկիւ զկանանց

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 54, 5 դեկտեմբերի:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 403 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 125 շրջ.-126, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2275, թ. 319, քնագիր, ձեռագիր:

դասն եկեղեցւոյ: Հրամայեցին. տալ լուծումն երեցփոխանին Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ գործադրելոյ յեկեղեցական արդեանց մինչ ցերկու հարիւր ռուբլիս ի պէտս վերոյիշեալ կարևորութեան եկեղեցւոյն»¹:

Հարկ է ավելացնել, որ Գրիգոր Ղարաբոյեանցը եկեղեցու երեցփոխանի պաշտոնում վերընտրվել է 1883 թ. դեկտեմբերի վերջին: Այդ առթիվ դեկտեմբերի 28-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ջյայտարարութիւն գործակալի Հաւաքարի ի 26 դեկտեմբերի 1883 ամի № 92, ըստ որում մատուցանէ զհամախօսական թուղթ ժողովրդոց Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ յաղագս վերստին հաստատելոյ ի պաշտաման զերեցփոխանն Գրիգոր Ղարաբոյեանց: Հրամայեցին. համաձայն ընտրութեան ժողովրդականաց՝ վերստին հաստատել ի պաշտաման երեցփոխանի Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ զԳրիգորն Ղարաբոյեանց եռամեայ ժամանակաւ, զորմէ հրամանագրել գործակալին Հաւաքարի վասն յայտնելոյ նմա»²:

1881 թ. օգոստոսի 26-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «...Տփլիսայ քաղաքացւոյ Աստուածատրոյ Փանոսեանց, ազգականք որոց նուիրէին յօգուտ եկեղեցւոյ և ճեմարանի Աթոռոյն զերիս հազար ռուբլիս, եթէ թաղեսցի հանգուցեալն ի գաւթի Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ, ...Հրամայեցին. որովհետև այսպիսի տնօրէնութեամբ քաղաքական իշխանութեան այսոցիկ կողմանց եկեղեցիք հայոց և ուսումնարանք զրկին ի նշանաւոր արդեանց, վասն որոյ առաջարկմամբ պատճէնի ի պատճէնէ չըջաբերական գրութեան մեծաւորի գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու ի 10 յունվարի 1878 ամի № 56, զվերոյգրելոցն յայտ առնել խոնարհաբար Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի ի նկատողութիւն և ի բարեհաճ տնօրէնութիւն նորին»³:

1882 թ. օգոստոսին քաղաքի 4-րդ մասի հաշտարար դատարանի երդմնեցուցիչ քահանա է նշանակվել Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Սարգիս քհն. Իգիթեանցը, իսկ նրան օգնական՝ Շմաւոն քհն. Տէր-Բարսեղեանցը: Իսկ 1885 թ. հոկտեմբերին կոնսիստորիայի հրամանով Սարգիս քահանայի փոխարեն երդմնեցուցիչ է նշանակվել Շմաւոն քահանան, իսկ նրան օգնական՝ Համազասպ քհն. Տէր-Յովհաննիսեանը⁴:

1883 թ. հունվարի 31-ին Համազասպ քհն. Տէր-Յովհաննիսեանցը հայտարարութեամբ դիմել է Սինօդին. «Սինօդ Սրբոյ Էջմիածնի, հրամանաւ իւրով յ30-ն դեկտեմբերի 1878 ամէ № 3378, կարգեալ է զիս յանդամակցութիւն յանձնաժողովոյն նուիրակութեան մեղրամոմոց ասնաֆաց Տփլիսոյ, որպիսի պաշտօն ցարդ վարեալ եմ ամենայն հաւատարմութեամբ և ջերմեռանդութեամբ: Բայց այժմ որովհետև Կարապետ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց մերս եկեղեցւոյ ըստ տնօրէնութեան Սինօդիդ դադարեցուցեալ է ի քահանայագործութիւնէ վասն պարտուց, և զծուխ նորին յանձնեալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2275, թ. 665 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2275, թ. 728 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 439 շրջ.-440 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 456-457, բնագիր, ձեռագիր:

է հովուութեան մեր երկուց միաբան քահանայիցս, և ընդ նմին վարելով զպաշտօն ուսուցչութեան, և ևս տնային հանգամանք ո՛չ ներին ինձ այլևս վարելոյ զվերոյիշեալ պաշտօն իմ: Վասն որոյ ամենախոնարհաբար խնդրեմ Սինօդիդ Սրբոյ Էջմիածնի՝ ազատ կացուցանել զիս յայսմ հետէ ի նոյն պաշտօնէ, և ի տեղի իմ կարգել այլ ոք»¹: Նույն խնդրանքով Համազասպ քահանան դիմել է Սինոդին նաև 1884 թ. սեպտեմբերի 11-ին²:

1883 թ. փետրվարի 21-ին Տփլիսի և Մցխեթի վիճակի եկեղեցիների բարեկարգիչ Կարապետ քհյ. Տէր-Սարգսեանը կոնսիստորիային ներկայացրել է եկեղեցու հոգևորականների ցուցակը. Կարապետ աւագ քհյ. Տէր-Գրիգորեան, Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեան, Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեան և ստորին եկեղեցական պաշտոնյաներ՝ Նիկողայոս Տէր-Յովհաննիսեան, Աւետիք Գուլամիրեան և Մարտիրոս Տէր-Յովհաննիսեան: Եկեղեցու երեցփոխանն էր Գրիգոր Սարգսեան Ղարաբոյգեանցը³:

Հարկ է նշել, որ Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանը մարտի 20-ին, կիրակի երեկոյան, եկեղեցում իր սպասավորության ընթացքում առաջին անգամ քարոզ է խոսել, որը մեծ տպավորութիւն է թողել ներկաների վրա: Նշվել է, որ նրա արտահայտած մտքերը այնքան թարմ, խելացի ու տեղին են եղել, որ առաջին անգամ քարոզողից անսպասելի էր լսելը: Ծխականները եկեղեցուց հեռացել են հոգեպես մխիթարված⁴:

Նույն տարվա մարտի 22-ին, Վիրահայոց թեմի առաջնորդական հանձնարարութիւնների հանձնաժողովը վճռել է կազմել հաշվետես անդամներից կազմված մի մասնաժողով, որը պետք է քններ եկեղեցիների հաշիվները: Հանձնաժողովի հաշվետես անդամը իրավունք էր ձեռք բերում մտնել և ստուգել իրեն հանձնված եկեղեցու հաշվեմատյանները, իսկ եկեղեցու երեցփոխանները պարտավոր էին ներկայացնելու այդ մատյանները, հակառակ դեպքում թեմի առաջնորդը կարող էր դիմել հատուկ միջոցների: Այդպես, Շամբորեցոց եկեղեցում հաշվետես է նշանակվել Գէորգ քհյ. Գալստեանը⁵: Շուրջ մեկ ամիս անց, մայիսի 23-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են գործակալի մայիսի 18-ի հայտարարութիւնը, որով ներկայացրել է Շամբորեցոց եկեղեցու ծխականների համախոսական թուղթը՝ նոր հաշվետեսներ ընտրելու մասին, և հրամայել է. համաձայն ընտրութեան ժողովրդականաց՝ հաստատել ի պաշտաման հաշուատեսաց Շամբորեցոց եկեղեցւոյ զՅակովբն Մելիքեանց, զՍարգիս Սարգսեանց և զԱրշակ Ղոնդախսագեանց,...»⁶:

Հունիսի 1-ին Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Արիստակէս եպս. Սեդրակեանը (առաջնորդել է 1881-1889 թթ.), այցելել է Շամբորեցոց եկեղեցի և կից

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 7, գ. 23, թ. 105, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 7, գ. 23, թ. 107, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2932, թ. 4 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 32, 27 մարտի:

⁵ «Մշակ», 1883, № 57, 31 մարտի, «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 56, 30 մարտի: Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2276, թ. 3 շրջ.:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2275, թ. 268 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

ծխական դպրոց, և հայտնել է, որ ինքը մտադրություն ունի Հավլաբարում մի միջնակարգ դպրոց հիմնելու: Այդ առթիվ սրբազանը եկեղեցում քարոզ է խոսել նաև հունիսի 5-ին¹: Հարկ է նշել, որ դեռևս երկու տարի առաջ առաջնորդական փոխանորդ Գրիգոր եպս. Աղափիրեանցը հատկապես Հավլաբարի եկեղեցիները շրջագայելով սերմանել էր ուսման և դաստիարակության կարևորությունը: Թեմի առաջնորդը իր կարճ՝ չորսամյա պաշտոնավարման ընթացքում բազմամյա հոգսերի հետ չէր մոռացել Հավլաբարում ուսումնարան բացելու հարցը²: Հետագայում, օգոստոսի 14-ին Շամբորեցոց եկեղեցում կատարվել է միջնակարգ ուսումնարանի հանդիսավոր հիմնադրությունը: Սուրբ պատարագը ավարտելուց հետո թեմի առաջնորդը՝ Հավլաբարի հոգևորականներով շրջապատված, ներկայությամբ ուսումնարանի հոգաբարձուների և գլխավորապես Հավլաբարի հասարակության, օրհնել է եկեղեցու գավթում ուսումնարանի շինության համար հատկացրած հիմքը³:

1883 թ. հուլիսի 13-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Առաջադրութիւն սրբազան առաջնորդի վիճակիս ի 12 ամսոյս № 84, յորում գրէ. «Ձորաբաշի Սուրբ Գէորգ եկեղեցին ի պատճառս վտանգաւոր ճեղքուածոյ տանեացն և խարխուլ դրութեան փակեցաւ մերով կարգադրութեամբ. ուստի առաջադրիմք թեմական Ատենիդ՝ զՅովհաննէս քահանայն Մխիթարեանց իւրովք ծխովք փոխադրել յեկեղեցին Շամբորեցոց, պատուիրելով քահանայից վերջնոյս տալ այսուհետեւ զհաւասար բաժին գանձանակադրամոց Յովհաննէս քահանային իբրեւ միաբանակցի իւրեանց»: Հրամայեցին. համաձայն առաջադրութեան Նորին Սրբազնութեան զՅովհաննէս քահանայն Մխիթարեանց իւրովք ծխովք փոխադրել յեկեղեցին Շամբորեցոց, գործէ հրամանագրել գործակալին Հաւլաբարի վասն յայտնելոյ քահանայից նոյն եկեղեցոյ, պատուիրելով նոցա տալ զհաւասար բաժին գանձանակադրամոց Յովհաննէս քահանային իբրեւ միաբանակցի իւրեանց»⁴: Հետագայում, նոյեմբերի 16-ին կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. համաձայն առաջադրութեան սրբազան առաջնորդի թեմիս, կոնսիստորիայիս հրամանագրեալ է գործակալին Հաւլաբարի ի 18 յուլիսի տարւոյս № 2148, զՅովհաննէս քահանայն Մխիթարեանց Ձորաբաշի եկեղեցոյ փոխադրեալ յեկեղեցին Շամբորեցոց. բայց այժմ որովհետեւ եկեղեցին Ձորաբաշի բացեալ գտանի, ուստի հրամայեցին. բարեհաճութեամբ Նորին սրբազնութեան հրամանագրել գործակալին Հաւլաբարի՝ պատուիրել Յովհաննէս քահանային Մխիթարեանց վերադառնալ յեկեղեցին Ձորաբաշի ի նախկին տեղի իւր վասն վարելոյ զիւր քահանայական պաշտօն»⁵:

1883 թ. դեկտեմբերին հայտարարվել է, որ Շամբորեցոց եկեղեցուց պակասել է մի ապլիկյա ջահ, որը հետագայում պարզվել է՝ առաջ քահանան նվիրել

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 61, 12 հունիսի:

² «Մշակ», 1883, № 87, 9 հունիսի:

³ «Մշակ», 1883, № 116, 26 օգոստոսի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2275, թ. 363 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2275, թ. 618, բնագիր, ձեռագիր:

է մեկ այլ եկեղեցու: Այդ առթիվ կոնսիստորիան կարգադրել է բարեկարգչին՝ հայտնել, թէ «աւագ քահանայն Շամբուրեցւոց եկեղեցւոյ որո՞յ հրամանաւ ընծայեալ է ապլիկեայ ջահն եկեղեցւոյ և որու՞մ յատկապէս եկեղեցւոյ»¹: Իսկ 1890 թ. կազմված Վիրահայոց թեմի եկեղեցիների «Յաւելեալ և պակասեալ զարդուց և անօթոց» ցուցակում նշվել է, որ Շամբուրեցոց եկեղեցուց պակասել է «մի հատ արծաթեայ փոքրիկ հազարփեշայ», որն գողացել են²:

1884 թ. հունվարի 25-ին բարեկարգիչը կոնսիստորիային է ներկայացրել Շմաւոն քհյ. Բարսեղեանի կողմից ստացված՝ «Արարատ» հանդեսի 1882 թ. ապառիկ բաժանորդագիրն՝ 4 ռ., որը կոնսիստորիան հրամայել է մուտքագրել «ի տուժարի օտարապատկան գումարաց»³: Իսկ մարտի 9-ին բարեկարգիչը կոնսիստորիային հայտնել է, որ Կարապետ աւագ քհյ. Տէր-Գրիգորեանը չի կամենում վճարել «Արարատ» ամսագրի ապառիկ գումարը, որի մասին երկու անգամ գրուժյամբ զգուշացվել է նրան: Այդ առթիվ կոնսիստորիան հրամայել է. «համաձայն հրամանի Սինօղի Սրբոյ էջմիածնի՝ արգելու ի քահանայագործութենէ զայնոսիկ քահանայս, որք ո՛չ կամին վճարել զապառիկ բաժանորդագիրնս «Արարատայ», մինչև ցվճարումն պարտուց, և զհետեանացն յայտնել Ատենիս»⁴: Ապրիլի 13-ին, գործակալը կոնսիստորիային հայտնել է, որ Կարապետ քահանայից ստացել է 12 ռ.: «Արարատ» հանդեսի ապառիկ գումարը⁵:

1884 թ. հունվարի 29-ին թեմի առաջնորդի կարգադրությամբ Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիներում տեղի է ունեցել պատգամավորների ընտրություն: Յուրաքանչյուր եկեղեցի ընտրել է չորս պատգամավոր, որոնք մարտի 24-ին, գավառական քաղաքների պատգամավորների հետ միասին հավաքվելով առաջնորդարանում, պետք է ընտրեին մի ներկայացուցիչ, որը սրբազան առաջնորդի հետ մասնակցելու էր կաթողիկոսական ընտրությանը: Շամբուրեցոց եկեղեցուց պատգամավորներ են ընտրվել Յակոբ Մելիքեանը, բժիշկ Սամսոն Մայսուրեանը, Գրիգոր Ղարաբայրեանը և Բագրատ Տէր-Ղուկասեանը⁶: Նույն անձնավորությունները եկեղեցուց առաջադրվել են նաև մարտին թեմական պատգամավորի ընտրության համար⁷:

1884 թ. ապրիլի 13-ին բարեկարգիչ Յովհաննէս քհյ. Մարտիրոսեանը դիմել է թեմի առաջնորդ Արիստակէս եպիսկոպոսին. «Երիցփոխանն Շամբուրեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ պ. Գրիգորն Ղարաբեօզեանց՝ յայտնեաց ինձ, զի նոյն եկեղեցւոյ Կարապետ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց յաւուր ծաղկազարդի կիւրակէի, ի ժամանակս երեկոյեան ժամերգութեան, գալով յեկեղեցի՝ արբեալ բոլորովիմբ, ի ներկայութեան խուռն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 63 շրջ.-65, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 150, թ. 21, բնագիր, ձեռագիր: Տես նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 2966, թ. 68 շրջ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2277, թ. 72, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2277, թ. 149 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2277, թ. 204, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ «Արձագանք», 1884, № 6, էջ 91:

⁷ «Մեղու Հայաստանի», 1884, № 21, 18 մարտի:

բազմութեան ժամաւորաց՝ արանց և կանանց, անպատուէ զինքն, յարձակուելով ի վերայ նորա բարձրաձայն գոչումով, այնպէս զի զամօթի հարեալ առաջի ժողովրդականաց՝ վհատեալ և վրդովեալ սրտիւ ելանէ յեկեղեցւոյ: Զայսմանէ հարցեալ եմ յերից արժանահաւատ անձանց ի ներկայ եղելոց. ի պ. Սարգսէ Աբրահամեան Սարգսեանց, ի Սիրգոյէ Դոփեանց և յԱրշակէ Ղոնդախսագեանց և ի միաբան քահանայից իւրոց, յայտնեցին նոքա ևս, զի արդարեւ ճշմարիտ են այդոքիկ, և յերկրորդում աւուր զգուշացուցեալ են յիշեալ աւագ քահանային, վասն այդօրինակ անպատեհ արարմանց իւրոց, սակայն զկնի վկայելոյ՝ յիշեալ անձինք և այլ ոմանք ի ժողովրդականաց, խնդրեցին ինձ միջնորդել սրբազնութեանդ, զի եթէ հնարաւոր է առ այս նուագ ևս ներել յիշեալ աւագ քահանային՝ խնայելով ի ծերութիւն նորա և ի պատիւ առաջիկայ հրաշափառ տօնի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Զայսմանէ պատիւ ունիմ ամենախոնարհաբար յայտնել Բարձր Սրբազնութեանդ՝ ի գիտութիւն»¹: Այս հայտարարութեան վրա թեմի առաջնորդը մակագրել էր. «Ենթարկեցաւ Կարապետ քահանայն արժանաւոյն պատժոյ»:

1884 թ. հունիսի 4-ին կոնսիստորիայում լսել են. «Զայտարարութիւն երեցփոխանի Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ յ30 մայիսի տարւոյս, յորում գրէ. «Պատիւ ունիմ յայտնելու հոգեւոր Ատենիդ, զի ի գաւթի եկեղեցւոյ մերում գտանին հնացեալ և բեկեալ չուգունէ վանդակք, որք մնացեալ կան ի նախորդ երիցփոխանէ, և ոչ են պիտանացու ոչ մի կարեւորութեան, բացի վաճառելու: Ուստի խնդրեմ հոգեւոր Ատենէդ շնորհել ինձ իրաւունս, զի վաճառեալ յիշեալ հնացեալ և բեկեալ վանդակք և գոյացեալ արդիւնս նորա ծախսել ի վերայ շինութեան պարսպի եկեղեցւոյ մերոյ»: Հրամայեցին. թոյլ տալ երեցփոխանին Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ վաճառել զհին բեկեալ վանդակս և զգոյացուցեալ դրամս գործադրել ի շինութիւն պարսպի եկեղեցւոյն»²: Հունիսի 18-ին կոնսիստորիայում լսել են երեցփոխ Ղարազյոզեանի հունիսի 4-ին գրած հայտարարութիւնը. «Պատիւ ունիմ յայտնելու հոգեւոր Ատենիդ, զի ոստիկանութիւնն Հաւլաբարի մասին ստիպէ մեզ, զի տախտակամած պարսպի եկեղեցւոյ մերում փոխել, որովհետեւ փթեալ է, և սիւնք այլևս ո՛չ ըմբռնին: Ուստի խնդրեմ հոգեւոր Ատենէդ շնորհել ինձ իրաւունս ծախսել եկեղեցւոյ յարդեանց՝ մինչ երեք հարիւր ռուբլի, որովհետեւ կամիմ շինել ի նորոգ աղիւսէ և կրէ յիշեալ պարիսպն»: Հրամայեցին. տալ լուծումն երեցփոխանին Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ, գործադրել յեկեղեցական արդեանց մինչև ցերեք հարիւր ռուբլի, ի պէտս շինութեան նորոգ պարսպի եկեղեցւոյն»³:

1884 թ. նոյեմբերի 19-ին կոնսիստորիայում լսել են. «Զհրաման Սինօդի Սրբոյ էջմիածնի ի 29 հոկտեմբերի տարւոյս, № 2882, յորում գրէ. «Ի Սինօդիս լուան զյայտարարութիւն Համազասպ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց ի 11 սեպտեմբերի տարւոյս, որով ի պատճառս զանազան հանգամանաց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 958, թ. 53, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2277, թ. 275, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2277, թ. 302, բնագիր, ձեռագիր:

խնդրէ ազատ կացուցանել ինքեան ի պաշտօնէ անդամակցութեան յանձնաժողովոյ նուիրակութեան մեղրամոմոց ասնաֆաց Տփլիսսու»։ Հրամայեալ է, ըստ որում Համազասպ քահանայն Տէր-Յովհաննիսեանց ըստ հանգամանաց՝ բացատրելոյ ի ներկայ յայտարարութեամբ իւրում, չկարէ այլևս շարունակել զանդամակցութիւն իւր ի յանձնաժողովի նուիրակութեան մեղրամոմոց Տփլիսսու։ Վասն որոյ կացուցեալ ի ներկայ պաշտօնէ իւրմէ հրամանագրել վիճակային կոնսիստորիայիդ հայոց Վրաստանի, ըստ նկատողութեան իւրում, կարգել ի տեղի յիշեալ քահանայի յանդամակցութիւն յանձնաժողովոյն նուիրակութեան մեղրամոմոց Աթոռոյն զայլ ոմն բարեյոյս քահանայ, հսկելով միշտ ի վերայ արդիւնաւորութեան այնր նուիրակութեան։ Հրամայեցին. ի տեղի Համազասպ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց նշանակել ի պաշտօն անդամոյ յանձնաժողովոյն նուիրակութեան մեղրամոմոց ասնաֆաց Տփլիսայ զՂազարոս քահանայն Յովսէփեանց, զորմէ հրամանագրել նմա վասն կատարելոյ զպաշտօն իւր ըստ պատշաճին, հսկելով միշտ ի վերայ արդիւնաւորութեան այնր նուիրակութեան։ Զայսմանէ հրամանագրել Համազասպ քահանային և յանձնաժողովոյն նուիրակութեան՝ ի գիտութիւն»¹։

1884 թ. եկեղեցում քահանայագործել են Կարապետ աւագ քհյ. Տէր-Գրիգորեանը, Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը և Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանը²։ Կարապետ աւագ քահանան վախճանվել է 1885 թ. փետրվարին։

1885 թ. փետրվարի 10-ին Շամքորեցոց եկեղեցու ծխականները համախոսական թողութ են ուղարկել Վերահայոց կոնսիստորիային. «Մեք՝ ներքոյ ստորագրեալ ժողովրդականքս Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ հայոց Հաւաքարի, համաձայն կարգադրութեան թեմական հոգևոր իշխանութեան, ժողովելով այսօր՝ ի 10-ն փետրվար ամսոյս, ընտրեցինք ներկայացուցիչներ մեր կողմից հետեւեալ պարոններին՝ Կոլլեժսկի սովետնիկ Աղէքսանդր Թայրեանց, Բագրատ Տէր-Ղուկասեանց, որոյ կանգիդատն է Յակովբ Մելիքեանց, բժշկապետ Սամսոյն Յարութիւնեան Մայիսուրեանց, որոնք տարւոյս մարտ ամսի 9-ին ժողովելով թէմիս սրբազան առաջնորդի մօտ, պիտի մասնակցեն ընտրութեան մի թէմական պատգամաւորի, որ պիտի մասնակցէ Ամենայն Հայոց Վեհափառ կաթողիկոսի ընտրութեանը Սուրբ Էջմիածնում՝ տարւոյս ապրիլի 19-ին։ Ուստի ստորագրիմք. Աստուածատուր [Աւետիսեանց], Գէորգ Բէգլարեանց, Աղէքսանդր Մարտիրոսեանց, Յովսէփ [Ամրչամբեանց], Արշակ [...], [...] Ախշարումեանց, Յովսէփ Տէր-Աբրահամեանց, Ստեփան Գոլեանց, Նիկողայոս Տէր-Առաքելեանց, Մարտիրոս Տէր-Յովհաննիսեանց, Տիգրան Պարոնեանց, Ահարոն Սողոմոնիչ [...], Ալէքսի Շահլամեանց, Սիսօ Պապուժով, Աւետիք Սարգսեանց։ Ընտրութեանն ներկայ եղաք՝ Համազասպ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանց, Շմաւոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանց»³։

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2277, թ. 553 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր։

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7765, թ. 331 շրջ., ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր։

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 130, թ. 25 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր։ (Նաև 14 ծխական ստորագրել է վրացերեն լեզվով)։

1885 թ. մարտի 8-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձերկուս յայտարարութիւնս վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հաւաքարի ի № 28 փետրվարի և յ8 մարտի տարւոյս № 25 և № 30, յորոց առաջնովն յայտնէ, թէ Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Կարապետ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց ի 27 փետրվարի զրաւեցաւ ի կենաց, իսկ երկրորդովն մատուցանէ զերկուսին լանջական խաչս և զկողոպուտս հանգուցելոյն: Տեղեկութիւն. յանուանական ցուցակաց ժողովրդոց քահանայից քաղաքիս երևի, զի թիւ տանց ժողովրդոց Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ ընդ ամէնն 247: Հրամայեցին. բարեհաճութեամբ սրբազան առաջնորդի թեմիս, զհովուութիւն ժողովրդոց Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ թողուլ ի վերայ երկուց քահանայից նորին, զորմէ հրամանագրել վերատեսչին բարեկարգութեան, պատուիրելով յայտնել զայսմանէ երկուց քահանայից Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ, պարտաւորելով զնա, զի զհասանելի մասն ամենատեսակ արդեանց հանգուցեալ Կարապետ աւագ քահանայի բաժանեսցին ի չորս մասունս, յորոց զմի մասն ընկալցին ինքեանք, իսկ զերիս մասունս յանձնեսցին ընտանեաց հանգուցելոյն ըստ նախնաւանդ սովորութեան մինչև զտարելիցն և առ այս վախճան առաքել զմի ժապաւինեալ մատեան վասն գրելոյ զբոլոր տարեկան արդիւնս հանգուցելոյն, և զկնի լրանալոյ տարւոյն զայն մատեան ստացեալ ի քահանայիցն՝ մատուցանել Ատենիս»¹:

1885 թ. փետրվարի 10-ին թեմական պատգամավորի ընտրության համար եկեղեցուց պատվիրակներ են ընտրվել Ա. Թայիրեանը, բժ. Ս. Մայսուրեանը և Բ. Տէր-Ղուկասեանը²: Իսկ մարտի 9-ին Վանքի մայր եկեղեցում պատարագին, և ապա թեմի առաջնորդի ընտրությանը մասնակցելու համար եկեղեցուց հրավիրվել են Վահրամ Մոլթաֆեանը, Եփրեմ Ծատուրեանը և Ալեքսանդր Մելիք-Ազարեանը³: Հաջորդ տարի մարտի 16-ին թեմի առաջնորդի կարգադրութեամբ նշանակվել է Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձության ընտրություն: Տարբեր եկեղեցիներից ընտրված պատգամավորները հավաքվել են Վանքի եկեղեցին, և սուրբ պատարագից հետո՝ Ներսիսեան դպրոցի դահլիճում՝ մասնակցել ընտրությանը: Շամքոռեցոց եկեղեցուց պատգամավորներ են եղել՝ Ալեքսանդր Թայիրեանը, Գրիգոր Ղարաբյոզեանը և Յակոբ Մելիքեանը⁴:

1885 թ. նոյեմբերի 9-ին, երեկոյան սոսկալի դեպք է կատարվել Շամքոռեցոց փողոցում. անհայտ ավազակները հարձակվել են եկեղեցու նախկին երեցփոխան, ծերունի Սարգիս Ղարիբեանի վրա և դաշույնի երեք հարվածով սպանել են նրան՝ իր տան մոտակայքում: Այդ մասին «Մեղու Հայաստանին» գրել է. «Ինչպէս ասում են, սպանութիւնը կողոպտելու նպատակով է եղել, քանի որ ավազակները յափշտակել են հանգուցեալի արծաթեայ գոտին և 300 ո. գումարը: Հանգուցեալը երկար տարիներ ծառայել է Շամքոռեցոց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 122 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 12, 14 փետրվարի:

³ «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 18, 7 մարտի:

⁴ «Արձագանք», 1886, № 10, էջ 149: Տե՛ս նաև «Մշակ», 1886, № 30, 15 մարտի:

եկեղեցում երիցփոխանի պաշտոնով և իր բարի վարքով գրավել էր հավաքարցիներին սերն ու հարգանքը»¹: Այդ դեպքին անդրադարձել է նաև «Նոր Դարը». «Հանգուցեալը քաղաքի 5-րդ մասում, Նորաշէնի փողոցում խանութ ունէր: Երեկոյեան ժամի 5-ին, կողպելով խանութը և, ինչպէս ասում են, վեր առնելով իւր հետ կասսայից 300 ռ., գնաց դէպի տուն: Հաւաքարի զառիվայրի ստորոտում գտնւած մի գինեվաճառի խանութում հաշիւ տեսնելով խանութպանի հետ (որից միշտ գինի էր առնում), շարունակեց իւր ճանապարհը դէպի Շամբորոցեաց եկեղեցին, որի փողոցում երկու հարազործներ յարձակուեցան նրա վերայ և դաշոյնների երկու հարուածով – գլխին և մինն էլ կողքին – վայր գլորեցին: Դրացի տանից մի կնոջ աղաղակի վերայ, հաւաքուեցան միւս դրացիները և բազմութիւնը վեր առան խեղճին, որը մինչև տուն տանելը՝ ճանապարհին մեռաւ»²: Սարգիս Ղարիբջանը 70 տարեկան էր: Նա միաժամանակ «ղազազների» համբարության գլխավորն էր: Այդ դեպքից շատ չանցած, ոստիկանությանը հաջողվել է ձերբակալել հարազործներից Գէորգի Բուխրաձեին և վերցնել նրան խիստ հսկողության տակ³:

1885 թ. Շամբորեցոց եկեղեցին ունեցել է 2 միաբան քահանա.

Համազասպ աւագ քհյ. Կարապետեան Տէր-Յովհաննիսեանցը ունեցել է 290 ծուխ: Նշվել է, որ նա 37 տարեկան է՝ աշխարհական տոհմից, հոգևորականության մեջ մտել է 1871 թ., սարկաւագ է ձեռնադրվել 1876 թ. դեմտեմբերի 18-ին, իսկ քահանա՝ 1876 թ. դեկտեմբերի 26-ին: Նրա որդիներն են՝ Գարեգին՝ 8 տ., Հմայակ՝ 6 տ. և Մուշեղ՝ 4 տ.:

Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանցը 37 տ. է, հոգևոր տոհմից, հոգևորականության մեջ է մտել 1868 թ. սեպտեմբերի 10-ին, չորրորդ աստիճանի դպրութիւնում ստացել է 1871 թ. հոկտեմբերի 17-ին, սարկաւագ է ձեռնադրվել 1879 թ. հունիսի 24-ին, իսկ քահանա՝ նույն տարվա հուլիսի 15-ին, ամուսնացած է⁴:

Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանցը, որը կոնսիստորիայի հրամանով 1881 թ. հունիսի 24-ից, հոգևորականների որբերի և այրիների հոգաբարձության անդամ էր, «ի պատճառս հեռաւորութեան բնակութեան իւրոյ», 1885 թ. դեկտեմբերի 30-ին ազատվել է պաշտոնից և նրա տեղը նշանակվել է Գիւտ քհյ. Աղանեանցը⁵: Նշենք, որ Համազասպ աւագ քահանան 1887 թ. հունվարից միաժամանակ կոնսիստորիայի գանձապահն էր: 1888 թ. հունիսի 3-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում քննել են նրա մայիսի 27-ին գրած խնդրագիրը՝ իր ծառայական ցուցակի պատճեն՝ ուղևորեն լեզվով իրեն տալու մասին, Գարեգին որդուն կյանքի կյանքի գիմնագիրայում ուսումնառության համար⁶:

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 89, 14 նոյեմբերի:

² «Նոր Դար», 1885, № 192, 12 նոյեմբերի:

³ «Նոր Դար», 1885, № 196, 19 նոյեմբերի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 3, թ. 18 շրջ.-19: Տես նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 491 (մաս 1), թ. 97, գ. 3877, թ. 20, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 614 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 313 շրջ.-314, բնագիր, ձեռագիր:

1888 թ. մարտի 25-ին հանգուցյալ Ղազար ավագ քհյ. Տէր-Ղազարեանի այրի Մարթան խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Ընդ սմին մատուցանելով վիճակային Ատենիդ զքաղուածք կտակի իմոյ, հաստատեալն ի նոտարիոսէ Տփիսիսի Դ. Կիպիանի, ի 24 ամսոյս № 1619, խոնարհաբար խնդրեմ կարգադրել համաձայն իմաստի կտակի իմոյ, յետ մահուան իմոյ, թաղել զիս ի գաւթի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ, կից առն իմոյ՝ հանգուցեալ Ղազար ավագ քահանայի Տէր-Ղազարեանց, և ընդունել զշինութիւն տան իմոյ յօգուտ նոյն եկեղեցւոյ»: Այրի Մարթայի կտակում գրված էր. «1) Թաղել զիս ի գաւթի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ՝ կից ընդ առն իմոյ: 2) Այսու պայմանաւ կտակիմ զտունն իմ հանդերձ գետնով 22 ½ քառակուսի սաժեն վաճառել և զգոյացեալ գումարն դնել ի բանկն՝ յօգուտ ծխական դպրոցի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ: 3) Ի դէպս փակման դպրոցին զգրամագլուխն դարձուցանել յօգուտ նոյն Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ: 4) Եթէ ոչ թաղեսցեն զիս համաձայն ցուցման իմոյ ի գաւթի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ՝ կից առն իմոյ, յայնժամ կտակս այս ոչ կատարեսցի և կորուսանէ զիւր զօրութիւն և նշանակութիւն»: Կտակակատարներ էին նշանակված Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանցը և Արսէն Միրզոյեանցը: Հուլիսի 15-ին Կոնսիստորիայում լսել են Մարթայի խնդրանքը և որոշել «հրամանագրել Համազասպ քահանային Տէր-Յովհաննիսեանց յայտնել այրի երիցակնոջն Մարթայի Տէր-Ղազարեանց, թէ կոնսիստորիայս համաձայն է թոյլատրել զթաղումն նորա ի գաւթի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ և յիւրումն ժամանակի ունի խնդրել զհաճութիւն պատշաճաւոր իշխանութեանց»¹: Այրի Մարթան մահացել է 1893 թ. նոյեմբերին: Այդ առթիւ Վիրահայոց կոնսիստորիայի անդամ Անանիա վարդապետը խնդրագրով դիմել է Սինոդին. «Այրի կին ավագ քահանայի Մարտայ Տէր-Ղազարեանցն, որ ունի Շամքոռեցոց եկեղեցւոյ սրահում դամբարան, վախճանեաց և թողել է կտակագիր, որով նուիրում է յօգուտ ուսումնարանի այդ եկեղեցւոյ իւր տունը, որ արժէ 2000 ռ., որպէսզի թաղել նորան եկեղեցու սրահում. կոնսիստորիայն խնդրում է թոյլտուութիւն»: Սինոդը նոյեմբերի 22-ին պատասխան գրութեամբ թույլատրել է Մարթա Տէր-Ղազարեանին թաղել եկեղեցու գավթում, պայմանով՝ եթե հասարակութեան կողմից դժգոհություններ չեն լինի²:

Իսկ 1901 թ. նոյեմբերի 18-ին Նինա Գրիգորի Տէր-Ղազարեանցն է խնդրագիր ուղղել Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին՝ իր որդու դին Շամքոռեցոց եկեղեցու գավթում թաղելու թույլատվութիւն ստանալու մասին: Նա գրել է. «Ամսոյս 17-ին ի ցաւ սրտի իմոյ վախճանեցաւ իմ միակ և սիրեցեալ որդին և մեր սերնդի միակ ժառանգ՝ Գրիգոր Յովակիմեան Տէր-Ղազարեանցը: Ես այստեղ չեմ կարող երկար պատմութիւններ անել Տէր-Ղազարեանց տոհմի բարեգործութեանց մասին, այսքանը միայն կը յիշեմ, որ Հաւլաբարի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին փառաւոր և հոյակապ եկեղեցին շինուած է այդ տոհ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 399 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8860, թ. 232-235, ուսերեն և հայերեն, բնագիր, ձեռագիր:

մի նախաձեռնութեամբ և արդիւնքով, և նոցա երախտիքը գնահատուելով յատկացրել են նոյն եկեղեցու գաւթում այդ տոհմին գերեզմանատեղի, ուր և թաղուած են որդուս հայր՝ իմ ամուսին Յովակիմը, նորա պապ Աւետիքը, նորա տատ Անախանումը, պապի եղբայր Ղազար աւագ քահանան, նորա կին Մարթան, Տէր-Ղազարեանցները: Արդ վշտացեալ այրիս դիմելով Ձերդ սուրբ Օծութեան աղերսախառն արտասուողք, խնդրում եմ թոյլ տալ թաղելու սիրելի որդուս՝ Գրիգորին իրենց ժառանգական գերեզմանատեղում, որովհետեւ չունինք այլ գերեզմանատուն որով և Վեհափառութիւնդ մասամբ կը մխիթարէ իմ վշտացեալ հոգիս: Մնամ սուրբ օծութեանդ վշտացեալ աղախին»¹: Խնդրագրի վրա մակագրված է. «Թոյլատրիմք թաղել զհանգուցեալ Գրիգոր Յովակիմեան ի տոհմային գերեզմանատան իւրեանց ի գաւթի Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Տփխիսայ, յ18 հոկտեմբերի 1901 ամի»²: Նույն օրը Սինդղը գրություն է հղել Վիրահայոց կոնսիստորիային, որով հայտնել է, որ կաթողիկոսը թույլատրել է հանգուցյալին թաղել Շամքորեցոց եկեղեցու իրենց տոհմական գերեզմանոցում:

1888 թ. հուլիսի 8-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն երեցփոխանի Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ ի 22 յունիսի տարւոյս, յորում գրէ. «Պատիւ ունիմ խոնարհաբար յայտնել հոգեւոր Ատենիդ, զի կամիմ շինել ի հիմանէ պարիսպ հարաւային գաւթի եկեղեցւոյ մերոյ: Ուստի խնդրիմ հոգեւոր Ատենիդ շնորհել ինձ գիրաւունս ծախսելոյ յարդեանց եկեղեցւոյ մինչ գերիս հարիւր ուրբլիս»: Հրամայեցին. թոյլատրել երեցփոխանին Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ գործադրել յեկեղեցական արդեանց մինչև գերիս հարիւր ուրբլիս ի շինութիւն պարսպի եկեղեցւոյն»³: Նոյեմբերի 7-ին կոնսիստորիայում լսել են երեցփոխի նոր հայտարարությունը. «Զյայտարարութիւն երեցփոխանի Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ յ2 ամսոյս, յորում գրէ. «Պատիւ ունիմ ամենախոնարհաբար յայտնելու հոգեւոր Ատենիդ առ այն, զի թէպէտեւ ի 12 օգոստոսի տարւոյս ստացայ թոյլտուութիւն ի հոգեւոր Ատենիդ ծախսելու եկեղեցական գումարից ի մերս եկեղեցւոյ հարաւային կողմի պարսպի շինութեան համար, որ պիտի ծախսէի երեք հարիւր ուրբլի (300 ու.), սակայն չբաւականանալով վերոյիշեալ 300 ու. դրամն, ուստի խնդրեմ շնորհել ինձ նոյն թոյլտուութիւն յաւելացնելու այլևս երկու հարիւր յիսուն ուրբլի (250), որ պարտիմ մնացեալ վարձ աղիւսի, վարպետի և մշակաց»:

Հրամայեցին. թոյլատրել երեցփոխանին Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ հանել ի ծախս այլևս գերկու հարիւր յիսուն ուրբլիս՝ ի լրումն ծախուց շինութեան պարսպի եկեղեցւոյն»⁴:

1889 թ. օգոստոսի 21-ին Վիրահայոց կոնսիստորիային խնդրագիր է ներ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1460, թ. 15 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև Լ. Խաչատրյան, Փաստաթղթեր Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիների պատմության մասին, - «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2014, № 122, էջ 6-7:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1460, թ. 15-16, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 392 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 589 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

կայացրել Մարտիրոս Կարապետեան Տէր-Յովհաննիսեանցը՝ իրեն Շամքորեցոց եկեղեցում հոգեւորականութեան մեջ ընդունելու համար: Այդ առթիւ սեպտեմբերի 20-ին կոնսիստորիան հայտարարութեամբ դիմել է Սինոդին. «Ի կոնսիստորիայիս լուան զխնդիր Տփլիսայ քաղաքացի Մարտիրոսի Կարապետեան Տէր-Յովհաննիսեանց ի 21 օգոստոսի տարւոյս, ընդ որում մատուցանելով զպատճէն վկայականի ուսման իւրոյ և զվկայականս ծննդեան և արձակման ի հարկաց, խնդրէ ընդունել զնա ի հոգեւորականութիւն ի սպասաւորութիւն Շամքորեցոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցոյ Հաւլաբարի: Տեղեկութիւն. ի շտատէ հոգեւորականաց վիճակիս երևի, զի Շամքորեցոց եկեղեցին քաղաքիս ունի զերկուս քահանայս, և չունի զսպասաւոր դպիրս: Կարգաւորեցին. որովհետեւ յեկեղեցոյ Շամքորեցոց Սուրբ Աստուածածնայ Տփլիսայ գոյ կարօտութիւն սպասաւոր դպրի և խնդրատու Մարտիրոսն Տէր-Յովհաննիսեանց (ըստ մետրիկականի Տէր-Յակովբեանց) աւարտեալ է զընթացս ուսման իւրոյ ի Ներսիսեան դպրոցի, ուստի առաջարկմամբ վկայականաց նորա ծննդեան, արձակման ի հարկաց և պատճէնի ուսման վկայականի, խնդրել զտնօրէնութիւն Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի յաղագս ընդունելոյ զնա ի հոգեւորականութիւն ի սպասաւորութեան յիշեալ եկեղեցոյ, կցորդելով, թէ զիսկական վկայականն ուսման ընդ վկայականի ազատման ի զինուորական ծառայութիւնէ առաջարկեալ է նա Նորին Վեհափառութեան ըստ գործոյն յաղագս հաստատելոյ զնա յուսուցչական կոչման»¹: Միաժամանակ նշվել է, որ Մարտիրոս Տէր-Յովհաննիսեանը 20 տարեկան է: 1890 թ. հունվարի 15-ին Սինոդը քննելով ներկայացված հայտարարությունը, որոշել է «դարձուցմամբ վկայականաց Մարտիրոսի Տէր-Յովհաննիսեան, պատուիրել կոնսիստորիային հայոց Վրաստանի ընդունել զնա ի հոգեւոր կոչումն և կարգել սպասաւոր յեկեղեցոյ հայոց Սուրբ Աստուածածնի Շամքորեցոց, գրելով և զանուն նորա ի շտատ հոգեւորականաց»²:

1889 թ. հոկտեմբերի 24-ին առաւմտյան Թիֆլիսում 83 տարեկան հասակում հանկարծամահ է եղել հանրահայտ վաճառական Ալեքսանդր Լազարեան Թայիրեանը³: Նա իր կտակի մեջ բավական խոշոր գումարներ էր թողել ազգային հաստատությունների համար: Հավլաբարում իր ունեցած երկհարկանի տունը կտակել էր Շամքորեցոց եկեղեցուն, իսկ երկու տուն և երկու խանութ էլ կտակել էր եկեղեցու դպրոցին: Մեծանուն բարերարը կտակով իր հարուստ մատենադարանը թողել էր Ներսիսեան դպրանոցին⁴: Իսկ 1901 թ. դեկտեմբերի 4-ին Շամքորեցոց եկեղեցում կատարվել է Ալեքսանդր Թայիրեանի որդու՝ Նադիրոնի սովետրիկ Քրիստափորի հոգեհանգիստն ու հուղարկավորությունը Խոջավանքի գերեզմանատունը⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8547, թ. 1-1 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8547, թ. 6, բնագիր, ձեռագիր:

³ «Նոր Դար», 1889, № 178, 27 հոկտեմբերի:

⁴ «Նոր Դար», 1889, № 180, 31 հոկտեմբերի:

⁵ «Մշակ», 1901, № 269, 4 դեկտեմբերի:

1889 թ. նոյեմբերի 11-ին հիշատակվել են եկեղեցու Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանն ու Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանը¹:

ԱԽԵՏԻՔ ԳՈՒԼԱՄԻՐԵԱՆՑԻ ԽՆԴԻՐԸ

1883 թ. հունիսի 25-ին տիրացու Աւետիք Գուլամիրեանը խնդրագրով դիմել է Սինոդին. «...Արդարախիղճ ատենակալք, որովհետեւ ի 1878 ամաց հետէ ծառայեմ տիրացուական պաշտօնիւ ի Սուրբ եկեղեցւոյ Շամքոռեցւոց Հաւաքարի, վասն որոյ ամենախոնարհաբար մատուցանելով զհարկաւորեալ վկայականներս զուսման, զարձակման ի հարկաց, զմետրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան իմոյ, և զվարուց և բարուց, խնդրեմ ամենախոնարհաբար յողորմածասիրտ սրբազան Ատենակալացդ, ընդունել զիս հոգեւոր կոչման մէջ, և որովհետեւ գտանիմ յերեսուն ամաց հասակի, և եկեղեցին Տփլիսայ Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ ունի զգալի կարօտութիւն միոյ սարկաւագի, վասն որոյ ամենախոնարհաբար խնդրեմ հրամայել ձեռնադրել զիս ի սարկաւագ՝ ի վերայ յիշատակեալ Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ, որով միշտ և յաւէտ օրհնեցից զթանկագին կեանս առ սրտագութ հարցդ»²: Հուլիսի 7-ին Սինոդի կողմից Երեմիա եպիսկոպոսը պատասխանել է. «Առաքմամբ խնդրոյս և մատուցեալ ընդամին չորեքին վկայականացն, հրամայի վիճակային կոնսիստորիային հայոց Տփլիսու, զի եթէ գոյ կարեւորութիւն եկեղեցական դպրի ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Հալուաբարի, և ընդ նկատողութեան Ատենիդ կարեւոր համարի ընդունելութիւն խնդրատուին ի կոչումն հոգեւորականութեան, յայն դէպս առնել վասն նորա զառանձին առաջարկութիւն ի Սինոդն, իսկ եթէ ոչ՝ առնել նմա զբացառութիւն»։ Նույն տարվա դեկտեմբերին Աւետիք Գուլամիրեանը դարձյալ խնդրագրով դիմել է Սինոդին. «Սրբազան Ատենակալք, հասանելով յուսահատութիւնն իմ ի վերջին աստիճան ծայրայեղութեան, պարտաւոր եմ դիմելով ի սրբազան Սինոդդ, մերթ ընդ մերթ անձամբ, և մերթ ընդ մերթ արտասուալիւր խնդրագրով իմով անհանգիստ առնել զբարեխիղճ սրբազան Ատենակալցդ, զի վիճակաւորն մեր յօրէ մուտ գործելոյ ի քաղաքս՝ ցարդ առանց ինչ և մինչև անգամ առանց չնչին պատճառի արձակեալ է զիս ի տիրացուական պաշտօնէս, և մինչև անգամ արգելեալ է առ ի բնաւ չը մտանել յեկեղեցի՝ գոնէ վասն առանձնապէս աղօթելոյ, վասն որոյ դիմելով այսու խնդրագրով իմով ի գթառատ Ատենակալցդ, աղաչեմ՝ խնայել ի մատաղերամ զաւակունս իմ, և ի տասն ամսեայ անմեղիցս կրեալ դառնագոյն զրկանս իմ, հրամայել վիճակային կոնսիստորիային քաղաքիս՝ թոյլատրել ինձ առ ի շարունակել գտիրացուական պաշտօնն իմ — ի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ, յորում արդէն ծառայեալ եմ ի հինգ ամաց հետէ»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 133 (մաս 2), թ. 326:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 7775, թ. 4 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 3, բնագիր, ձեռագիր:

1884 թ. փետրվարի 1-ին եկեղեցու ժամավորները և ծխական ժողովուրդը խնդրագրով դիմել են Սինոդին. «Սրբազան Ատենակալք, տեսանելով մեր զխղճալի, զգառն և գյուսահատ վիճակ տիրացու Աւետիքայ Գուլամիրեանց, խղճահարեալ զարմանամբ միանգամայն ընդ անգթութիւն և ընդ տարօրինակ կարգադրութիւն վիճակաւորին մերոյ, զի պատժէ զանմեղս և պատուէ զյանցաւորս՝ զի ահաւասիկ տիրացու Գուլամիրեանց, որում արժան էր տալ ոչ միայն զաստիճան սարկաւազութեան, այլ բարձրացուցանել զնա ի կարգ քահանայութեան, ընդ հակառակն, արդէն լրանայ մի տասաներորդ ամիսն, յորում հարաչար պատժեալ է անօրինակ պատժօք, մինչ զի արգելեալ է անգամ չմտանել յեկեղեցի, առ որ ծիծաղին զմեօք օտարք, և որովհետեւ քաջ ճանաչեմք զբարի վարս և սրբակրօն բարս և զարժանաւորութիւնս, այլև զանմեղութիւն նորա, ուստի յուզեալք ի ծաղրու օտարաց՝ համաձայնութեամբ հայ ժողովրդականացս, խնդրամատոյց լինելով սրբազան Սինօդիդ, աղաչեմք՝ եթէ ոչ անմեղութեան նորա, գոնէ վասն արժանաւորութեան և վասն դառն չքաւորութեան՝ հանդերձ բազմաթիւ ընտանեօք, խնայել և նշանակել զնա վերստին ի պաշտօն տիրացուի ի Շամբորեցւոց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ, որով յաւելուք զՋերմեռանդութիւնս մեր առ եկեղեցիս և զսէր առ հոգեւորականս»¹: Խնդրագիրը ստորագրել են 45 ծխականներ՝ հայերեն, վրացերեն և ռուսերեն լեզուներով: Ապրիլի 16-ին Վրաստանի հոգեւոր կառավարութիւնը հայտարարութեամբ դիմել է Սինոդին. «Ի հետեւումն առաջադրութեան կառավարչական մասին Սինօդի Սրբոյ Էջմիածնի ի 12 մարտի տարւոյս № 636, Վիճակային Ատենանս պատիւ ունի խոնարհաբար յայտնել նախ՝ թէ Աւետիքն Գուլամիրեանց խնդրագրով յանուն հանգուցեալ Առաջնորդի վիճակիս ի 19 յունիսի 1878 ամի խնդրեալ էր ընդունել զնա ի հոգեւորականութիւն ի սպասաւորութիւն Աւետեաց եկեղեցւոյ Տփլիսայ, կցորդելով, թէ արձակաթուղթն նորա ի հարկաց գտանի ի Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի: Ի հետեւումն որոյ կոնսիստորիայս հրամանադրեաց գործակալին Տփլիսայ պահանջել ի Գուլամիրեանց զվկայականս ծննդեան, ուսման և ձայնագրութեան և մատուցանել Ատենիս: Բայց որովհետեւ նա՝ Գուլամիրեանցն, չէր առաջարկեալ զպահանջեալ վկայաթուղթս, վասն որոյ գործն ըստ այսր առարկայի կարճեցաւ ի կոնսիստորիայիս ի 20 փետրվարի 1882 ամի: Երկրորդ՝ ըստ առանձին կարգադրութեան սրբազան առաջնորդի թեմիս՝ Աւետիքն Գուլամիրեանց հրաժարեցուցեալ է ի սպասաւորութիւնէ եկեղեցւոյ ի պատճառս անընդունակութեան նորա, և երրորդ՝ արգելական պատճառք առ ընդունելութիւն Աւետիքայ Գուլամիրեանց ի հոգեւորականութիւն համարին նախ՝ անընդունակութիւն նորա և երկրորդ՝ տնօրէնութիւն Սինօդի Սրբոյ Էջմիածնի, որով դադարեցուցեալ է ընդունելութիւն հարկատու անձանց ի հոգեւոր կոչումն»²:

Հետաքրքիր է, որ Աւետիք Գուլամիրեանին անդրադարձել է նաև «Նոր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 1-2, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 6 և 2րդ., քնագիր, ձեռագիր:

Դար» թերթը. «Հաւաքարի հայոց եկեղեցիներից մէկի մէջ մի երեւանցի կազմարար Ա. Գ...եանը տիրացութիւն էր անում. և որովհետեւ նա անհամապատասխան էր այդ պաշտօնին, ուստի նրան Թիֆլիսի կօնսիստօրիայից հրամայուեցաւ թողնել տիրացուական պաշտօնը, որ և իբրեւ աշխարհական անձ՝ պարապել արհեստով: Վերոյիշեալ տիրացուն առ երես խոնարհելով կօնսիստօրիայի հրամանին՝ առ ժամանակ հեռանում է տիրացուական պաշտօնից և գաղտնի կերպով ձեռք է բերում Երևանի հասարակութիւնից «հարկից արձակման վկայականը» (որ մինչև այն օրը չունէր) և առանձին խնդրագրով դիմում է ս. Սինօդին՝ իրեն հոգևոր կոչման մէջ ընդունելու: Այժմ հաստատ աղբիւրներից լսվում է, որ վերոյիշեալ տիրացուն անձամբ էջմիածին է գնացել քահանայ ձեռնադրուելու դիտաւորութեամբ: Յոյս ունինք, որ սուրբ Սինօդը իւր ուղարկած շրջաբերականների ոգուն հաստատ կը մնայ և մինչև նոր կաթողիկոսի գահ բարձրանալը այդպիսիների խնդիրը չի ընդունիլ»¹:

1885 թ. մարտի 1-ին դպիր Աւետիք Գուլամիրեանը խնդրագրով դիմել է Սինոդին. «Ողորմածասիրտ ատենակա՛լք, Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Կարապետ աւագ քահանայն վախճանեցաւ, որով բացաւ տեղի միոյ շտատի, որում յուլթն ամաց հետէ ծառայեալ եմ, և գտանիմ հրամանաւ սրբազան Սինօդիդ շտատնի տիրացու յիշեալ եկեղեցւոյ, որոյ աղագաւ ամենախոնարհաբար այսու խնդրագրովս դիմելով յոտս արդարադատ Ատենակալացդ, աղաչեմ, գթալով ի վերայ բազմաթիւ զաւակացս, ևս և յիշելով զբազմամեայ տոկուն և անարատ ծառայութիւնն իմ յիշեալ նոյն իսկ շտատի, հրամայել՝ ձեռնադրել զզիս քահանայ ի տեղի հանգուցեալ Կարապետ աւագ քահանայ Տէր-Գրիգորեանցի՝ Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Հաւաքարի»²: Խնդրատուն չքափորության պատճառով խնդրագիրն ուղարկել է առանց նամականիշի: Միևնույն ժամանակ նույն խնդրանքով Սինոդին են դիմել Շամքոռեցոց եկեղեցու 37 ծխականներ. «Սրբազան Ատենակալք. յայտ է սրբազան Սինօդիդ, զի Տէր Կարապետ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց վախճանեցաւ: Այժմ ցանկամբ ի տեղի վախճանելոյն ունել զարժանաւոր քահանայ ոմն, և որովհետեւ ուլթն ամաց հետէ տիրացութեամբ ծառայեալ է եկեղեցւոյ մերում տիրացու Աւետիք Գուլամիրեանցն, և ճանաչելով զարժանաւորութիւն յիշեալ Գուլամիրեանց տիրացուին, մանաւանդ թէ, վկայեմք զանարատ վարս, և զքահանայապատշաճ առաքինութեանց, ուստի խնդրեմք յարգարագորով Ատենիդ՝ ընդունելով զաղերսագիրս մեր, ձեռնադրել զվերոյիշեալ տիրացու Աւետիք Գուլամիրեանց ի քահանայ ի տեղի վախճանելոյն, ի վերայ եկեղեցւոյ մերոյ, որոյ աղագաւ ստորագրեմք»³: 1886 թ. մայիսի 22-ին դպիր Աւետիք Գուլամիրեանը դարձյալ դիմել է Սինոդին՝ իրեն քահանա ձեռնադրելու խնդրանքով. «Արդարախիղճ ատենակալք, խնայելով զբազմամեայ ծա-

¹ «Նոր Դար», 1884, № 170, 23 հոկտեմբերի:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 10, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 11, քնագիր, ձեռագիր:

ռայոլութիւնն իմ ի Շամքոռեցւոյց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ, և գթալով ի վերայ բազմաթիւ մատաղահաս զաւակացս, խնդրեմ ամենախոնարհաբար, ըստ գրաւոր խնդրանաց ծխականաց վերոյիշեալ եկեղեցւոյ, զոր գտանի ի սրբազան Սինոդիդ, միջնորդել առ Նորին Վեհափառութիւնն՝ վասն հրամայելոյ ձեռնադրել զիս քահանայ, ի վերայ ծխականաց հանգուցեալ Կարապետ աւագ քահանայ Տէր-Գրիգորեանց յիշեալ եկեղեցւոյ, որով ազատէք զիս և զխղճալի գերդաստանն իմ յաղետալի տառապանաց ողբալի վիճակի իմոյ»¹: Խնդրագրի վրա մակագրվել է. «Որովհետեւ ի վերայ ծխականաց Կարապետ քահանայի, տնօրէնութեամբ թեմական իշխանութեան Տփլիսից, արդէն նշանակեալ է եղնիկ քահանայն, վասն զայս կցել ընդ գործոյն»։ 1887 թ. սեպտեմբերի 24-ին Աւետիք դպիրը վերստին դիմել է Սինոդին և ներկայացնելով բոլոր վկայականները՝ խնդրել է իրեն ձեռնադրել քահանայ²: Խնդրագրին կցվել է Երեւանի նահանգապետի կողմից տրված՝ հարկերից արձակման վկայականը։ 1888 թ. մայիսի 20-ին Սինոդը քննարկելով Աւետիք Գուլամիրեանի խնդիրը, հրամայել է. «Զվերոյիշեալ գրութեամբ նահանգապետին Երեւանայ ծանուցանելով վիճակային կոնսիստորիային հայոց Տփլիսու պատուիրել զԱւետիքն Գուլամիրեանց ընդունել ի հոգևոր տեսչութիւն և նշանակել ի սպասաւորութիւն ի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շամքոռեցւոյց՝ համաձայն ցանկութեան ժողովրդականաց տեղւոյն, գրելով և զանուն նորա ի շտատ հոգևորականաց թեմին և առ, որ վախճան վերադարձուցանել ի կոնսիստորիայն զվկայական այն ծննդեան № 713/14, ուսման № 12 և բարիբարոյութեան՝ վասն յանձնելոյ ըստ պատկանելոյն, և այսու զգործն ի Սինոդիս համարել աւարտեալ»³: Օգոստոսի 8-ին կոնսիստորիան հայտնել է Սինոդին, որ աննպատակահարմար է գտնում հիշյալ Աւետիք Գուլամիրեանցին եկեղեցւոյ սպասավորելու համար⁴:

1892 թ. նոյեմբերի 3-ին Վերահայոց կոնսիստորիան հայտարարությամբ դիմել է Սինոդին՝ դպիր Աւետիք Գուլամիրեանին Հավլաբարի Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցւոյ քահանայ ձեռնադրելու համար։ Այդ առթիւ կոնսիստորիան իր որոշումն ուղարկել է Սինոդին. «Թէև ի Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցւոյ Հավլաբարի երևի կարօտութիւն քահանայի ի պատճառս ծերութեան և տկարութեան Պետրոս քահանայի Երանոսեանց, բայց որովհետեւ Աւետիքն Գուլամիրեանց անընդունակ ճանաչեալ է հոգևորականութեան և յաղագս ի բաց հանելոյ զնա ի սպասաւորութենէ եկեղեցեաց քաղաքիս խնդրեալ է տնօրէնութիւն Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի, ուստի մերժել զներկայ խնդիրն ի մասին ձեռնադրութեան նորա։ Բայց զայս եզրակացութիւն չէ ևս ածեալ ի կատար, խնդրել առ այն զլուծումն Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի»։ 1893 թ. մար-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 12, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 13, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 19-21 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 22-23, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 24 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

տի 5-ին Սինոդի անդամ Գրիգորիս եպս. Գառնակերեանը անդրադառնալով կոնսիստորիայի հայտարարութեանը՝ Աւետիք Գուլամիրեանին քաջանա ձեռնադրելու խնդրին, դիմել է Սինոդին՝ հարցը կրկին քննութեան ենթարկելու համար¹։ Մարտի 20-ին Սինոդը քննարկելով կոնսիստորիայի անցյալ տարվա նոյեմբերի հայտարարութիւնը Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցու ծխականների խնդրագրի մասին, հրամայել է. «Ի պատճառս չունելոյ Աւետիքի Գուլամիրեանց գուսուսմն, համեմատ շրջաբերական հրամանի Սինոդիս տուելոյ ի 26 յունիսի 1892 ամի թոյլ տալ կոնսիստորիային ածել ի կատար եզրակացութիւն իւր՝ որով մերժէ զխնդիր ժողովրդեան Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հայոց Հաւաքարի ի մասին ձեռնադրութեան նորա. իսկ նախկին տնօրէնութիւն Սինոդիս, որով կարգեալ է նա ի սպասաւորութիւն Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շամքոռեցւոց, ունի մնալ անփոփոխ»²։ 1893 թ. հոկտեմբերի 30-ին դպիր Աւետիք Գուլամիրեանը աղերսագին խնդրագրով դիմել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին. «...ամենախոնարհաբար խնդրում եմ զթալ ինձ վրայ և հրամայել Սինոդին կարգադրէ ինձ ձեռնադրելու քաջանայ Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ և վերոգրեալ թաղերի ժողովրդոց համար, համաձայն նոցա խնդրանաց, որով խոնարհ սպասաւորդ կօրհնէ միշտ Ձեր անգին կեանքը»³։ Նոյեմբերի 2-ին այս նամակը Վեհափառը հանձնել է Սինոդին ի տնօրինութիւն։ Գործին կցվել է նաև Աւետիք Գուլամիրեանցի վկայագիրը՝ տրված 1893 թ. Երևանի թեմական հայոց դպրոցի հոգաբարձութեան կողմից⁴։

1893 թ. նոյեմբերին Գուլամիրեանը Երևանում ձեռնադրվել է քաջանա և ընդունել Մկրտիչ անունը։ Այդ առթիվ գրվել է. «Նորընծայ քաջանան աւելի քան տասնուհինգ տարի Թիֆլիսի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոմ վարել է սարկաւազութեան պաշտօնը։ Թեմս առանց առաջնորդի մնալով, նրա ձեռնադրութիւնը յետաձգուած էր։ Թիֆլիսի քաջանաներից մի քանիսը մեռել են. անշուշտ նորընծայ քաջանան դրանցից մէկի տեղը կրբունէ, թէպէտև քաջանաների պակասութիւն առ այժմս չէ զգացւում Թիֆլիսում, շնորհիւ այն հանգամանքի և օրինազանցութեան, որ գիւղերի վերայ ձեռնադրուած քաջանաները Թիֆլիսում են տեղաւորուել»⁵։

Գուլամիրեանի խնդրով նոյեմբերի 30-ին Գրիգոր եպս. Գառնակերեանը դիմել է Սինոդին. «Ըստ բանաւոր հրամանի Վեհափառ Հայրապետի ամենայն Հայոց Տեառն Մկրտչի, զԱւետիքն Ստեփաննոսեան Գուլամիրեանց ի 20-ն նոյեմբերի 1893 ամի ետու նմա զաստիճան ջահնկալութեան և սարկաւազութեան, իսկ յերկրորդում աւուր այնր ամսոյ ի կիւրակէի ամբարձի զնա յաստիճան քաջանայութեան՝ փոփոխմամբ անուան Մկրտիչ, խարդաւելակութեամբ Ստեփաննոս քաջանայի Տէր-Գրիգորեան, ի Սուրբ Կաթո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 25 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր։

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 26-27, բնագիր, ձեռագիր։

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8918, թ. 12 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր։

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8918, թ. 13, բնագիր, ձեռագիր։

⁵ «Նոր Դար», 1893, № 207, 23 նոյեմբերի։

ղիկէ եկեղեցւոյ Երեւան քաղաքի, ի հովութեան ժողովրդեան Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քաղաքամասին Հաւլաբարայ Տփխիս քաղաքի, ընդ սմին առաջի առնելով զվկայական վերոյիշեալ նորընծայ Մկրտիչ քահանայի ի սրբազան Սինօղ յարգոյաբար խնդրեմ զինի հաստատելոյ զայն օրինաւոր կարգաւ, վերադարձուցանել ի կոնսիստորիայն Տփխիսւոյ՝ վասն հասուցանելոյ ըստ պատկանելոյն»¹:

Դեկտեմբերի 30-ին «Նոր Դարը» գրել է. «Նորընծայ Մկրտիչ քահանայ Գուլամիրեանն իւր անդրանիկ պատարագն է մատուցանելու առաջիկայ կիրակի, յունուարի 2-ին, Թիֆլիսում, Կարմիր-Աւետարանի եկեղեցում»²:

Մկրտիչ քհն. Գուլամիրեանը մահացել է 1905 թ. ապրիլի 10-ին, իսկ հոգեհանգիստն ու հուղարկավորութիւնը կատարվել է ապրիլի 14-ին՝ Հավլաբարի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուց դեպի Խոջիվանքի գերեզմանատուն³: Ապրիլի 11-ին քաղաքի գործակալ Յովհաննէս աւագ քհն. Մարտիրոսեանցը հայտարարութեամբ դիմել է Վերահայոց կոնսիստորիային. «Մկրտիչ քահանայն Գուլամիրեանց Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քաղաքի ի 10-ն ամսոյս փոխեցաւ առ տէր, զկարգ նորա օծման և թաղման որոշեալ է կատարել ի 14-ն ամսոյս՝ յաւուր մեծի հինգշաբթի: Զայսմանէ պատիւ ունիմ ամենախոնարհաբար ծանուցանել վիճակային Ատենիդ ի գիտութիւն և տնօրէնութիւն»⁴: Ըստ այդ հայտարարութեան, կոնսիստորիան կարգադրել է գործակալին՝ հանգուցյալ քահանայի ծխերը հանձնել Արշակ քհն. Յարութիւնեանցին և ստացված արդյունքի երկու երրորդական մասը հանձնել քահանայի ընտանիքին⁵:

ՇԱՄԲՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԻՆ

1890 թ. հունվարի 14-ին Հավլաբարի եկեղեցիների բարեկարգիչ Աշոտ քհն. Թեմուրազեանը, որը փոխարինել էր Յովհաննէս քհն. Մարտիրոսեանին, պատարագից հետո, Շամբորեցոցի ծխականներին հրավիրել է եկեղեցու արական դպրոցի դահլիճ, նոր երեցփոխանի հաշվետեսների ընտրութեանը մասնակցելու համար⁶: Այդ արդեն երկրորդ ժողովն էր:

Փետրվարի 18-ին Հավլաբարի Էջմիածնեցոց Սուրբ Գէորգ եկեղեցում, բավական մեծ բազմութեան ներկայութեամբ, քարոզ է խոսել նույն եկեղեցու աւագ սարկաւագ Յովհաննէս Նազարեանը, որը թեմի առաջնորդի կարգադրութեամբ նշանակվել էր քարոզելու նաև Շամբորեցոց և Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիներում⁷:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8918, թ. 14, բնագիր, ձեռագիր:

² «Նոր Դար», 1893, № 234, 30 դեկտեմբերի:

³ «Մշակ», 1905, № 70, 14 ապրիլի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 803, թ. 6, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 803, թ. 7, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ «Նոր Դար», 1890, № 5, 13 հունվարի:

⁷ «Մշակ», 1890, № 21, 22 փետրվարի:

Մարտի 20-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան հայտարարությամբ դիմել է Սուրբ Էջմիածնի Սինոդին՝ եկեղեցու երեցփոխ Գրիգոր Ղարաբոզեանին իննամյա բարեխիղճ ծառայության համար պարգևատրելու խնդրանքով. «Ի կոնսիստորիայիս լուան զգեկուցումն. ի գործոց կոնսիստորիայիս երևի, զի Տփլիսայ քաղաքացի Գրիգոր Սարգսեան Ղարաբոզեանց համաձայն ընտրութեան ժողովրդոց՝ հաստատեալ է ի պաշտաման երեցփոխանի Շամբոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ՝ օրագրութեամբ Ատենիս ի 13 հոկտեմբերի 1880 ամի: Ուստի ի պատճառս լրացուցանելոյ նորա զսահմանեալ իննամեայ ծառայութիւնն, կոնսիստորիայս գրութեամբ ի 10 նոյեմբերի 1889 ամի № 4659, խնդրեաց ի նահանգապետէն Տփլիսայ զտեղեկութիւնս՝ չգտանի՞ն արդեօք ի կողմանէ քաղաքական իշխանութեան արգելք ինչ առ վարձատրութիւն Ղարաբոզեանցի մէդալիւ վասն իննամեայ հաւատարիմ ծառայութեան նորա, առ որ պարոն նահանգապետն գրութեամբ՝ ի 13 յունվարի տարւոյս համարաւ 170, ծանոյց Ատենիս, թէ ի կողմանէ նորին չգտանի՞ն արգելք ինչ առ վարձատրութեան Գրիգորի Ղարաբոզեանց մէդալիւ: Կարգաւորեցին. երեցփոխան Գրիգորն Ղարաբոզեանց՝ որպէս յայտնի է կոնսիստորիայիս, է մին յաշխատաւոր և արդիւնաւոր երեցփոխանաց քաղաքիս, յընթացս պաշտօնավարութեան իւրոյ բացի յաւելացուցանելոյ զգումարս եկեղեցւոյն, նորոգեալ է նա վայելուչ կերպիւ զեկեղեցին Շամբոռեցւոց ի ներքուստ և յարդաքուստ և շինեալ է զնոր պարիսպ եկեղեցւոյն, յորդորելով զժողովուրդս ի նուիրատուութեան վասն այսպիսի մեծաքանակ ծախուց. բաց յայսմանէ յատուկ աշխատութեամբ և նուիրահաւաքութեամբ նորա կառուցեալ է եռայարկ վայելուչ շինութիւն ուսումնարանի նոյն եկեղեցւոյ: Ուստի առաջարկմամբ պարգևատրական ցուցակի երեցփոխանի Գրիգորի Ղարաբոզեանց, իսկական գրութեան նահանգապետի Տփլիսայ № 170, և ցուցակի մտից և ծախուց Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ ի 1880 ամէ ցնեղկայ թուականն, խնդրել խոնարհաբար զտնօրէնութիւն Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի յաղագս առաջարկելոյ զնա վարձատրութեան արծաթեայ մէդալիւ պարանոցի վասն աւելի քան իննամեայ հաւատարիմ և արդիւնաւոր ծառայութեան նորա պաշտօնիւ երէցփոխանի, համաձայն 1032 յօդ. XI հատ. I մասին օրինաց 1857 ամի»¹: Միաժամանակ Գրիգոր Ղարաբոզեանի գործունեությունը ավելի հստակ պատկերացնելու համար, կոնսիստորիան Սինոդին է ներկայացրել նրա երեցփոխանության տարիների՝ 1880-1889 թթ., եկեղեցական հաշվեմատյանից վերցրած քաղվածքը.

	Մուտք	Ելք
1880 թ.	682 ռ. -	546 ռ. 33 կ.
1881 թ.	805 ռ. -	678 ռ. 41 կ.
1882 թ.	683 ռ. 89 կ. -	909 ռ. 15 կ.
1883 թ.	911 ռ. -	917 ռ. 60 կ.
1884 թ.	1011 ռ. 55 կ. -	1040 ռ. 95 կ.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8601, թ. 1 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

1885 թ.	730 ռ. 31 կ. -	730 ռ. 30 կ.
1886 թ.	846 ռ. 20 կ. -	636 ռ. 12 կ.
1887 թ.	735 ռ. 25 կ. -	544 ռ. 83 կ.
1888 թ.	812 ռ. 50 կ. -	955 ռ. 30 կ.
1889 թ.	954 ռ. 8 կ. -	501 ռ. 25 կ. ¹ :

Կոնսիստորիան ներկայացրել է Գրիգոր Ղարաբյոզեանի մասին նաև հետևյալ տեղեկությունները. նա հաստատվել է երեցփոխանի պաշտոնում 1880 թ. հոկտեմբերի 30-ին: Իր իննամյա գործունեության ընթացքում վերանորոգել է եկեղեցու ներքին և արտաքին մասերը, կառուցել է պատկերակալ, որով եկեղեցուն տրվել է մեծ շուք, ինչպես նաև եկեղեցու շուրջը կառուցել է քարե պարիսպ, և այս բոլոր գործերը կատարել է ծխականների նվիրատվությունների միջոցով: Բացի այդ, բավականին մեծացրել է եկեղեցու եկամուտը՝ համեմատած այլ տարիների հետ: Նա եկեղեցու գավթում կառուցել է եռահարկ շենք՝ հոգևոր ուսումնարանի համար, որի կառուցմանը նույնպես օգնել են ծխականները իրենց նվիրատվություններով: Այդ տարիների ընթացքում Գ. Ղարաբյոզեանը ոչ մի պարգև չի ստացել, նա չի ունեցել որևէ բացասական բնութագիր, և կոնսիստորիան խնդրել է նրան պարգևատրել պարանոցի արծաթյա մեդալով՝ «Ջանասիրության համար» մակագրությամբ²:

1891 թ. ապրիլին տեղի են ունեցել Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձության համար պատգամավորներ ընտրելու կապակցությամբ ծխական ժողովներ: Շամքորեցոց եկեղեցում ընտրություններ անցկացնելու համար հրավիրվել է 103 ծխական, սակայն ներկա է գտնվել ընդամենը 39 ծխական: Կազմվել է ընտրողական թերթ, որտեղ գրվել է հետևյալը. «Մեք ի ներքոյ սորին ստորագրող ծխականքս Շամքոեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ, համաձայն կարգադրութեան Նորին Սրբազնութեան առաջնորդի թեմիս, ընտրեցաք ի միջոյ մերմէ ի պաշտաման պատգամաւորաց վասն հոգաբարձական ընտրութեան Ներսիսեան ազգային հոգևոր դպրանոցի զպարոնայս Զումշուտ Բէգ Հասան-Ջալալեանց, Յովհաննէս Աղէքսանդրեան Թայիրեանց և Արշակ Յարութիւնեան Ղոնդախսագեանց՝ վստահ գոյով յանաչառութիւն եւ յուսումնասիրութիւն նոցին, թէ՛ նոքա ունին ընտրել զայնպիսի հոգաբարձուս, որք կարեն համապատասխան լինել կոչման իւրեանց եւ օգտաւէտ ուսումնարանին: Ծխականք-Աղէքսանդր Մարտիրոսեանց, Արշակ Ղարիբեանց, Աղէքսանդր Դաւթեանց, Յովսէփ Ամրդանեանց, Գէորգ Ծաղիկեանց, Մկրտում Տէր-Յովհաննիսեանց, Աղէքսանդր Բէգեանց, Վարդան Թումանեանց, Սմբատ Դաւթեանց, Յովհաննէս Փաշիկեանց, Մինաս Մխիթարեանց, Տիգրան Տէր-Ղուկասեանց, Դաւիթ Մանեանց (գիր չիմանալու համար նորա տեղ ստորագրեցի Տիգրան Տէր-Ղուկասեանց), Պետրոս Սարգսեանց (վասն անգրագիտութեան նորա ստորագրեմ՝ Պետրոս Տէր-Յարութիւնեանց), Խա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8601, թ. 3, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8601, թ. 5, ռուսերեն, քնագիր, ձեռագիր:

չատուր Տէր-Խաչատրեանց, Կարապետ Տէր-Յովհաննիսեանց (վասն անգրագիտութեան ստորագրեմ խաչատուր Տէր-Խաչատրեանց), Համաձայն եմք՝ Զումչուգ Բէկ Հասան-Ջալալեանց, Յովհաննէս Աղէքսանդրեան Թահիրեանց, Արշակ Յարութիւնեան Ղոնդախսագեանց: Ի ժամու ընտրութեան ներակայ գտայ՝ Շմաւոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանց, ի ժամ ընտրութեան նախագահ եղէ՝ Համազասպ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանց¹:

Յուլցակ ծխոց Շմաւոն քահանայի Տէր-Բարսեղեանց՝ հրաւիրելոց վասն ընտրութեան պատգամաւորաց.

Յովհաննէս Աղէքսանդրեան Թահիրեանց
 Յովհաննէս Մէլիք-Նուբարեանց
 Յովհաննէս Սարգսեան Թումանեանց
 Յովհաննէս Աւետիսեան Ղալամեանց
 Գրիգոր Սարգսեան Ղարազոզեանց
 Արշակ Յարութիւնեան Ղոնդախսագեանց
 Աղէքսանդր Գրիգորեան Արէշեանց
 Աւետիք Մկրտումեան Իշխանեանց
 Նիկողայոս Զաքարեան Նարիմանեանց
 Եագոր Գրիգորեան Խօջափարութեանց
 Կարապետ Յարութիւնեան Ներսիսեանց
 Յարութիւն Իսահակեան Ղարիբեանց
 Անտօն Սօդոմոնեան Սալամբէգեանց
 Գէորգ Ձամուկեանց
 Աղէքսանդր Խօջափարութեանց
 Գրիգոր Աւետիսեան Սարտիրոսեանց
 Վարդան Հայրապետեան Թումանեանց
 Արսէն Մխիթարեանց
 Ստէփան Ղոնդախսագեանց
 Սարգիս Աբրահամեան Սարգսեանց
 Կարապետ Ղոնդախսագեանց
 Մինաս Մխիթարեանց
 Մովսէս Դաւթեան Սարմիսանեանց
 Յովսէփ Սարտիրոսեան Ամրդանեանց
 Յակոբ Թէմուրագեանց
 Սարգիս Առաքէլեանց
 Մնացական Շարոյեանց
 Յովսէփ Ծէրէթէլեանց
 Յովսէփ Ղազազեանց
 Խաչատուր Հախվերդեանց
 Բարսեղ Աբովեանց
 Շամիր Իսահակեանց
 Աւետիք Գրիգորեանց
 Գէորգ Գուլեանց
 Գրիգոր Սարվիեանց
 Յակոբ Սարգսեանց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 67, թ. 88-89, բնագիր, ձեռագիր (15 ծխական ստորագրել է վրացերեն լեզվով):

Բաղալ Ղազարեանց
Եագոր Յարութինեանց
Մնացական Մազմանեանց
Մնացական Մայիլեանց
Պետրոս Իշխանեանց
Եովանէ Սոմսեանց
Մնացական Տէր-Գրիգորեանց:

Անուանացուցակ ծխոց միաբանի Շամքօռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Համազասպ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց, որք հրաւիրեալք եղեն ի մասին ընտրութեան պատգամաւորաց, վասն ընտրութեան հոգաբարձուաց Ներսիսեան Ազգային հոգեւոր դպրոցի.

Աբէլեանց Յովհաննէս
Ամրշահեանց Աղէքսանդր
Ախշարումեանց Միքայէլ
Բէգեանց Աղէքսանդր
Գարդիշեանց Յարութին
Գրիգորեանց Եագոր
Գրիգորեանց Յովսէփ
Գաբրիէլեանց Գաբոյ
Դէմուրեանց Եագոր
Դաթեանց Աղէքսանդր
Եարալեանց Մովսէս
Թայիրեանց Յովհաննէս
Խաչատրեանց Յարութին
Կարապետեանց Բաղդասար
Հասան-Ջալալեանց Ջումշուդ Բէկ
Ղարիբեանց Արշակ
Ղավիլեանց Եագոր
Ղարաջեանց Յարութին
Ղոնդախսագեանց Եագոր
Մարտիրոսեանց Դափթ
Մարտիրոսեանց Աղէքսանդր
Միրզոյեանց Արսէն
Մկրտումեանց Աստուածատուր
Մայիլեանց Ստեփաննոս
Մարտիրոսեանց Շաքոյ Կարապետեան
Մելիքեանց Կարապետ
Մելիք Սարիբէգեանց Ալան
Մնացականեանց Միսաք
Յակովբեանց Անտիք
Մուղաիձէ Յարութին
Յարութինեանց Ղազար
Յարութինեանց Սարգիս
Յարութինեանց Ղազար Եսայեան
Յարութինեանց Սարգիս Գալստեան
Յարութինեանց Յարութին
Յարութինեանց Դարչոյ

Յակովբեանց Եագոր
 Յարութիւնեանց Դարչոյ
 Յովսէփեանց Սարգիս
 Ներսիսեանց Գրիգոր
 Նոնեանց Ներսէս
 Շահլամեանց Միքայէլ Աւետիքեան
 Շահլամեանց Յովսէփ Արզումանեան
 Պապեանց Յովհաննէս
 Պապովեանց Սարգիս
 Սուլխանեանց Աւետիք
 Վերմիշեանց Սիմէօն
 Վարդանեանց Դարչոյ
 Տէր-Ղազարեանց Գրիգոր
 Տէր-Ղուկասեանց Բագրատ Գէորգեան
 Տէր-Ղուկասեանց Տիգրան Ստեփանեան
 Տէր-Ղուկասեանց Ռուբէն
 Փաշիկեանց Յովհաննէս
 Փիրալեանց Մելիք
 Փիրալեանց Աստուածատուր Վարդանեան
 Քիտիսեանց Յակովբ
 Օհանեանց Յովսէփ
 Օրբէլեանց Սմբատ:

Ուղիղ է՝ Համազասպ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանց¹:

1891 թ. ապրիլին եկեղեցուց Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձական պատգամավորներ են ընտրվել Յովհաննէս Թայիրեանը, Զումշուդ բեկ Հասան—Ջալալեանը և Արշակ Ղոնդաղսագեանը²:

1892 թ. հունվարի 10-ին թեմակալ առաջնորդ Մամբրէ եպս. Սանասարեանցի կարգադրութեամբ Շամքորեցոց եկեղեցու միաբանութեանն է հանձնվել մատյան՝ Զրօրհնքի ժամանակ ջրահեղձ եղածների չքավոր ընտանիքներին կամավոր նվիրատվություն կազմակերպելու համար: Պահպանվել են նվիրատուների անունները. Կարապետ Ներսիսեանց, Իւանէ Ղալամեանց, Արտեմ [Ղարիբեանց], Եգօր Լազարիչ Չամօյեանց, Բագրատ Սէրգեվիչ Ղարիբեանց, Սարգիս Յարութիւնեանց, Արտաշէս Միրզայեանց, Վասիլ Ախշարումեանց, Նարիմանեանց, Արշակ Ղարիբեանց, Սմբատ Օրբելեանց, Խաչատուր Տէր-Խաչատրեանց, Ղազար Յարութիւնեանց, Յովսէփ Օհանեանց, Յովսէփ Յարութիւնեանց, Յարութիւն Խէրումեանց, Դարչօ Հախվերդեանց, Յովհաննէս Աղէքսանդրեան Թահիրեանց, Տէր-Ղազարեանց Գրիգոր: Ընդամենը հավաքվել է 54 ռ.³: Իսկ եկեղեցու Շմաւոն քահանան կազմակերպած հանգանակությունը նվիրել էր 3 ռ.⁴: Հայտնի է, որ հունվարի 6-ին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 67, թ. 90-91, բնագիր, ձեռագիր:

² «Մշակ», 1891, № 41, 11 ապրիլի:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 11, թ. 14-15 շրջ., բնագիր, ձեռագիր: (Նաև 6 ծխական ստորագրել է վրացերեն լեզվով):

⁴ «Մշակ», 1892, № 5, 14 հունվարի:

Վանքի մայր եկեղեցու բակից դեպի Մաղաթեան կղզին Կուր գետի վրա չինած ժամանակավոր փայտյա կամրջի քանդման պատճառով բազմաթիվ զոհեր էին եղել

Փետրվարի 2-ին եկեղեցում կատարվել է կաթողիկոսական պատգամավորների ընտրություն, որի ժամանակ ընտրվել են Յովհաննէս Թայիրեանը, Գրիգոր Ղարաբոյունը և Արշակ Ղոնդաղսագեանը¹: Այդ ընտրության դեմ ծխականների մի խումբ թեմի առաջնորդ Մամբրէ եպիսկոպոսին բողոք է ներկայացրել՝ պահանջելով այն անվավեր ճանաչել²: «Արձագանք» թերթում գրվել է. «Կուր գետի ձախակողմի եկեղեցիների ընտրութիւններն ըստ մեծի մասին կանոնաւոր են կատարվել, բացի Լուսաւորչի, Շամբօռեցւոց և Էջմիածնեցւոց եկեղեցիներից, որոնց ժողովրդներից հանրագրերով բողոքներ են ներկայացուել Սրբազան Առաջնորդին, և յիշելով մէջը այն բոլոր զեղծումները, որոնք տեղի են ունեցել այդ եկեղեցիների ընտրութեանց ժամանակ, խնդրել են անվաւեր համարել և նոր ընտրութիւններ նշանակել»³: Իսկ եկեղեցու ծխականներից մեկը գրել է. «Նօվօյէ Աբաղրենիէ» լրագրում կարդացի մի լուր, ուր փետրուարի 2-ի պատգամաւորական ընտրութեան համար ասուած էր, թէ նախագահ քահանան ձայները չէր ուզում կարդալ, ասելով, թէ պէտք է տանել առաջնորդին, որ նա կարդայ: Դա միանգամայն սխալ է. ճշմարիտն այս է. նախագահ քահանան տեսնելով, որ ժողովականների մի մասը սաստիկ աղմուկ բարձրացնելով չէր ուզում ընտրութեանց համար տպուած հրահանգի համաձայն կատարել ընտրութիւնը, ուզում էր ժողովն անվաւեր հրատարակել, բայց որովհետեւ ժողովականներն ստիպում էին նորան վաւերական ճանաչել, նա առաջարկեց քուէներն առանց բանալու մի տուփի մէջ կնքել և գործի հանգամանքները յայտնել Առաջնորդին, և եթէ նա վաւերական համարէ՝ ապա բանալ: Բայց ժողովականները աղմկալի ցոյցերով ստիպեցին Տէր Հօրը կարդալ թերթիկները»⁴: Իսկ մեկ ուրիշ ծխական «Մշակում» գրել է. «Թէ որքան ճիշդ է, չեմ կարող ապահովել, միայն ժողովրդի մէջ տարածվել է, որ ամսիս 2-ին Հաւաքարի հայ եկեղեցիներում կայացած ընտրութիւնները իբրեւ թէ անվաւեր են համարված: Ես չէի ցանկանայ մի խօսք անգամ ասել, բայց աչքի առջև ունենալով, որ յաճախ կրկնված սուտը վերջ ի վերջոյ ճշմարտի տեղ է անցնում, այս պատճառով բարւոք եմ համարում քանի մի խօսքով նկարագրել Շամբօռեցւոց եկեղեցու ընտրութիւնը: Ամսիս 2-ին, կիրակի օր, ուղիղ ժամի 12-ին, ահագին բազմութիւն էր խոնվել եկեղեցու բազում, նախագահ քահանայ տէր-Համազասպ հայրը բարձրացաւ ծխական ուսումնարանի վերին յարկը տանող սանդուղքի վրա. մօտը կանգնած էր մի վարժապետ, որը ցուցակը ձեռքին, ծխականների անուններն էր կարդում: Իր անունը լսող ծխականը բարձրա-

¹ «Արձագանք», 1892, № 15, 5 փետրվարի: Տես նաև «Մշակ», 1892, № 15, 6 փետրվարի, «Մուրճ», 1892/ Ա, էջ 150:

² «Մշակ», 1892, № 15, 6 փետրվարի:

³ «Արձագանք», 1892, № 15, 5 փետրվարի:

⁴ «Արձագանք», 1892, № 16, 7 փետրվարի:

նույն էր դէպի վերև և տիրացուից ստանալով մի տոմսակ՝ մտնում էր ուսումնարանի դահլիճը, որի դրան մօտ նստած քանի մի մարդիկ, գրում էին ներս եկողի անունը: Հաւաքվել էին ընդամենը 148 հոգի. նախագահ քահանան կարգաց հրահանգը, որի աւարտումից յետոյ առաջարկեց հանդիսականներին գրել իրանց ուզած մարդկանց (երեք հոգու) անունները տուած թերթերի վրա և գցել սեղանի վրա դրած թիթեղեայ տուփի մէջ: Երբ բոլորը գրել էին իրանց թղթերը (մանրամասները աւելորդ եմ համարում) նախագահ քահանան հանում էր մի առ մի և կարդում: Հետեանքն այս եղաւ. 81 ձայն ստացաւ եկեղեցու երեցփոխան պ. Գրիգոր Ղարաբեօզեան, 75 ձայն՝ պ. Յովհաննէս Թալիրեան և 72 ձայն պ. Արշակ Ղոնդախսագեան: Չորրորդ անձը, պ. Աղա Ղարիբեանն էր, որը նոյնպէս 72 ձայն ստացաւ. բայց տարածայնութիւններին տեղիք չը տալու համար վերջին երկու պարոնների մէջ վիճակ գցեցին և վիճակը պ. Արշակ Ղոնդախսագեանին ընկաւ: Ահա այս է իսկական և անխարդախ եղելութիւնը»¹:

1892 թ. հուլիսի 19-ին, ինչպես տեղեկացվել է մամուլում՝ եկեղեցական թափօր կկատարվի Հավլաբար քաղաքամասում: Թափօրը սկսվելու էր Շամքորեցոց եկեղեցուց, անցնելով Հավլաբարի հրապարակով մինչև ուսուց գերեզմանատունը և վերադառնալով Պետրե-Պավլովսկայա փողոցից Պակրովսկայա գորանոցի մոտով, Ցիցիանովի զառիվայրով կրկին նույն եկեղեցին: Իսկ Հավլաբարի հրապարակում կատարվելու էր ծնկաչոք մաղթանք²:

1893 թ. հունվարի 12-ին Թիֆլիսում 62 տարեկան հասակում մահացել է Բարդուղիմեոս Հասան-Ջալալեանը: Հանգուցյալը աւագ որդին էր Սուրբ Կարապետ եկեղեցու միաբան Պողոս քհն. Հասան-Ջալալեանի, որը թաղված էր նույն եկեղեցու բակում: Վերջինս երկար տարիներ դասավանդել էր Շամքորեցոց դպրոցում: Հանգուցյալի հուղարկավորութունը կատարվել է հունվարի 16-ին Շամքորեցոց եկեղեցուց դէպի Խոջիվանքի գերեզմանատունը: Հավաքվել է մեծ բազմութուն: Ներկա են եղել նաև Ներսիսեան դպրոցի հին և նոր հոգաբարձուներից շատերը, տեսուչը, ուսուցիչները և բարձր դասարանների աշակերտները: Մասնակցել է նաև դպրոցի երգեցիկ խումբը³: Հանգուցյալը Ներսիսեան դպրոցի սաներից էր՝ դեռևս Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսի ժամանակներից: Նա դպրոցն ավարտելուց հետո շուրջ 42 տարի նույն դպրոցում ծառայել է որպես ուսուցիչ, այնուհետև՝ վերականգու և քարտուղար: Վերջին պաշտոնում էլ կնքել է մահկանացուն: Մեր ազգային հաստատութիւնների մեջ հազվագյուտ օրինակ է, երբ մեկը այդքան երկար տարիներ շարունակաբար ծառայել է նույն հաստատութիւնում⁴: Բարդուղիմեոս Հասան-Ջալալեանի մասին «Արձագանքում» գրվել է. «Դժուար թէ գտնուի մի հոգաբարձու կամ դպրոցի այլ ծառայող, որ չցաւի այդ համեստ

¹ «Մշակ», 1892, № 16, 8 փետրվարի:

² «Արձագանք», 1892, № 83, 19 հուլիսի:

³ «Արձագանք», 1893, № 7, 17 հունվարի:

⁴ «Արձագանք», 1893, № 6, 15 հունվարի:

և խոհեմ հասարակական գործչի մահուան համար: Հանգուցեալը օրինակելի էր և իւր մասնաւոր կենցաղավարութեամբ՝ իբրեւ չափաւոր և գերդաստանասէր անձն: Եղբայրասէր էր և որդեսէր վերին աստիճանի, որին վկայ են բարեկիրթ եղբայրք և զաւակունք, որոնք անշուշտ ապագայում հասարակութեան ընտիր անդամներ և նորա յիշատակի պահպանողները կը լինին: Աղքատ ծնաւ, աղքատ ապրեցաւ և աղքատ մեռաւ, լաւ համարելով աղքատութիւն արդարութեամբ, քան հարստութիւնը յափշտակութեամբ»¹:

Դեռևս հունվարի վերջերին քաղաքի ոստիկանությունը նկատել էր, որ եկեղեցու հորս պատերը սկսած հիմքից՝ 2-3 ոտնաչափ բարձր՝ մինչև կամարները ճեղքեր ունեն: Այս մասին ոստիկանությունը հայտնել էր նահանգական վարչությանը, խնդրելով, որ հանձնաժողով նշանակվի՝ քննելու և որոշելու եկեղեցու պատերի ճեղքվածքների վտանգավորության աստիճանը: Վարչության շինարարական բաժինը իսկույն կազմել էր հանձնաժողով՝ ճարտարապետ Լիվբեանովի նախագահութեամբ, որը և գննել էր եկեղեցին: Այս մասին «Արձագանքը» գրել է. «Յանձնաժողովի կազմած արձանագրութիւնից երևում է, որ տաճարի հիմնարկութիւնը եղել է 1844 թ., և հիմքի զանազան ժամանակներում նստելու պատճառով նորա պատերի մէջ դեռ կառուցման ժամանակ աննկատելի ճեղքուածքներ են երևացել, որոնք եկեղեցու շինուածքի աւարտելուց ու գմբէթի շինութիւնից յետոյ աւելի լայնացել են: Որովհետեւ եկեղեցին արդէն տասնեակ տարիներ գոյութիւն ունի այդ ճեղքուածներով, որոնք այլևս չեն լայնանում, ուստի յանձնաժողովը գտել է նրանց անվնաս՝ եկեղեցու ամրութեան և պնդութեան համար»²: Նշենք, որ Շամբորեցոյը վնասվել է նաև 1896 թ. սեպտեմբերի 10-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցած ուժգին երկրաշարժից, որը եկեղեցում առաջացրել է ճաքեր: Այդ երկրաշարժի հետ կապված մամուլում գրվել է. «Թիֆլիսի նոր թատրոնի շինութիւնը երեք տեղից ճեղքուել է, այլև Զիգրաչնի եկեղեցին, ապահովագրող ընկերութեան տունը, օրիորդաց ինստիտուտից թափուել են փլուածքներ: Շամբորեցոյց եկեղեցին ևս վնասուել է: Մի քանի տներ նոյնպէս վնասներ են կրել նոր Բէհրուդեան, Յրէյլինեան, Սերբերեանի ռեադկոչուած փողոցներում: Բարեբաղտաբար մարդկանց զոհեր չեն եղել»³:

1893 թ. դեկտեմբերի 30-ին Հավլաբարի հայոց եկեղեցիների բարեկարգիչ Մարտիրոս քհյ. Տէր-Բաղդասարեան Ղամազեանցը ներկայացրել է տեղեկություններ եկեղեցու երկու քահանաների և նրանց ընտանիքների մասին.

1) Համազասպ քհյ. Կարապետեան Տէր-Յովհաննիսեանց – ունի 150 տուն ժողովուրդ, 42 տարեկան է, մտել է հոգևորականության մեջ 12 հոկտեմբերի 1871 թ., ձեռնադրվել է սարկաւազ 18 դեկտեմբերի, իսկ քահանա՝ 26 դեկտեմբերի 1876 թ.: Ունի վկայական: Զավակներն են՝ Գարեգին – ծն. 21 մարտի 1877 թ., Սաթենիկ – 24 փետրվարի 1878, թ. Հմայակ – 26 օգոստոսի

¹ «Արձագանք», 1893, № 6, 15 հունվարի:

² «Արձագանք», 1893, № 7, 17 հունվարի:

³ «Նոր Դար», 1896, № 162, 12 սեպտեմբերի:

1879 թ., Արմենակ – 21 մարտի 1886 թ., Կամսար – 6 նոյեմբերի 1892 թ.:

2) Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեան Տէր-Բարսեղեանց – ունի 122 տուն ժողովուրդ, 46 տ. է, մտել է հոգևորականության մեջ և ստացել է ուրար 10 սեպտեմբերի 1869 թ., չորս աստիճան դպրություն՝ 2 հոկտեմբերի 1871 թ., ձեռնադրվել է սարկաւազ 24 հունիսի 1878 թ., իսկ քահանա՝ 15 հուլիսի 1879 թ.: Ունի վկայական: Զավակներն են՝ Հայկանույշ – ծնվ. 21 օգոստոսի 1881 թ., Հեղինէ – 22 հունիսի 1885 թ., Վարդան – 30 հունվարի 1887 թ., Աբգար – 31 հոկտեմբերի 1889 թ.¹:

Համազասպ քահանան միաժամանակ Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալն էր և 1895 թ. հունվարին ինքնակամ հրաժարական էր տվել, ու նրա տեղը նշանակվել էր Աշոտ քհյ. Թեմուրազեանը, որը նախկին թեմակալի ժամանակ 6 տարի բարեխղճությամբ վարել էր այդ պաշտոնը: Համազասպ քահանայի ինքնակամ հրաժարվելու պատճառը, թերևս, լարված հարաբերություններն են եղել Հավլաբարի որոշ քահանաների հետ: 1894 թ. նոյեմբերին «Մշակը» գրել է, որ Հավլաբար թաղի հայ քահանաները գրավոր բողոք են ներկայացրել Թիֆլիսի առաջնորդին, գործակալ Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանի դեմ²: Այնուհանդերձ, 1895 թ. հունվարին Վեհափառ Հայրապետը, գնահատելով Համազասպ քահանայի անբասիր աշխատանքը, նրան վարձատրել է կամիլյակայով³:

1894 թ. փետրվարի 24-ին Շամքորեցոյ եկեղեցու երեցփոխան Արշակ Ղոնդաղսագեանը Վիրահայոց կոնստորիային ներկայացրել է եկեղեցու 1893 թ. դրամական հաշիվը⁴: Այսպիսով, Շամքորեցոյ եկեղեցում 1881-1893 թթ. պաշտոնավարած երեցփոխան Գրիգոր Ղարաբոյունեանին փոխարինել էր Արշակ Ղոնդաղսագեանը: Նախկին երեցփոխը պաշտոնաթողությունից հետո էլ կապված է եղել եկեղեցու հետ և 1894 թ. հունիսի 19-ին կայացած ընտրություններում ընտրվել է պատգամավոր: Գրիգոր Սարգսի Ղարաբոյունեանը մահացել է 1896 թ. հունվարի 19-ին: Նրա հուղարկավորությունը կայացել է հունվարի 21-ին, սեփական տանից (Սոլովակ, Ռտիչևսկայա փող. № 11) դեպի Ջգրաչենի Սուրբ Աւետեաց եկեղեցին և այնտեղից էլ Խոջիվանքի գերեզմանատուն⁵: Եկեղեցում կայացած՝ հանգուցյալի հոգեհանգստին բազմաթիվ նշանավոր մարդիկ իրենց ցավակցությունն են հայտնել այրի Կէկէլ Նիկողոսեանին, որդուն՝ Սերգեյին և դստերը՝ Մարիամին:

1894 թ. ապրիլի 21-ին Վիրահայոց թեմի առաջնորդը քաղաքի հասարակությունից հայտնի անձանց հրավիրել է առաջնորդարան՝ քննարկելու արևմտահայ սովյալներին օգնելու խնդիրը: Թեմակալը ժողովը բացել և հայտնել է, որ իր կարգադրությամբ քաղաքի հայկական եկեղեցիներում հօգուտ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3893 (մաս 2), թ. 129:

² «Մշակ», 1894, № 131, 12 նոյեմբերի:

³ «Նոր Դար», 1895, № 9, 17 հունվարի:

⁴ «Մշակ», 1894, № 22, 24 փետրվարի:

⁵ «Արծազանք», 1896, № 8, 21 հունվարի:

սովյալ հայերի կազմակերպվել է հանգանակություն, որի համար յուրաքանչյուր եկեղեցում ընտրվել է մասնախումբ: Այդ առթիվ Շամբորեցոց եկեղեցում ընտրվել են Յովհաննէս Թայիրեանը և Բազրատ Տէր-Ղուկասեանը¹: Ի դեպ, դեռևս 1875 թ. փետրվարի վերջին Կարապետ առաջ քհյ. Տէր-Գրիգորեանը հանգանակություն էր կազմակերպել Փոքր Ասիայի սովատանջ հայերին օգնելու նպատակով: Ժապավինյալ մատյանում, որ այդ նպատակով տրամադրել էր կոնսիստորիան, կան բազմաթիվ ծխականների անուններ՝ հայերեն և վրացերեն լեզուներով ստորագրված, այդ թվում՝ Արտեմ Աղաջանեանը, Ալեքսանդր Տէր-Առաքելեանը, Անտոն Տէր-Սարգսեանը, Քրիստափոր Ալեքսանդրի Թայիրեանը, Սարգիս Նավասարդեանը, Նատալիա Նարիմանեանը, Սարգիս Սարգսեանը և այլոք²:

Հայտնի է, որ Արևմտյան Հայաստանից բազմաթիվ հայ գաղթականներ ապաստան էին գտել նաև Թիֆլիսում, իսկ ոմանք էլ Շամբորեցոց եկեղեցու գավթում: 1897 թ. ապրիլին քաղաքի եկեղեցիների գործակալը հայտարարությունում գրիմել է վիճակային կոնսիստորիային, և նկարագրելով եկեղեցիներում տիրող իրավիճակը և այնտեղ բնակվող գաղթականների թիվը, միաժամանակ նշել է որ «...Ի վերջին ժամանակս ի գալթի Շամբորեցոց եկեղեցույ գաղթականք միմեանց գողացեալ զհանդերձս՝ վաճառեալ են ի փողոցի...»³:

1894 թ. հունիսի 19-ին եկեղեցում կայացել է պատգամավորական ընտրություն, և ընտրվել են՝ Գրիգոր Ղարաբոյունեանը, Յովհաննէս Թումեանը և Յովհաննէս Շահլամեանը⁴: Այդ ընտրությունները քննադատելով, «Արձագանքը» գրել է. «Հաւաքարի կենդրոնական եկեղեցին լուսաւոր գաղափարների հետևող է երևացել, իւր ծխական հին տների մէջ մարդ չէ գտել և զօկլանդիայից է ընտրել: Հետաքրքրական երևոյթն այս ընտրութեան այն է, որ կատարեալ պառլամենտական ձև է ստացել, ուր վերին պալատի լօրդերը ճառեր են խօսել, ծափահարել ու շուռացրել»⁵: Հավելենք, որ Յովհաննէս Թումեանը 1892 թ. հունվարի 6-ին Կուր գետում խեղդված ընտանիքների օգտին նվիրել էր 10 ռ.⁶:

1896 թ. փետրվարին՝ Մեծ Պասի առաջին կիրակին, եկեղեցում նշանակվել է երեցփոխանի ընտրություն: Ծխականները հավաքվել են, սակայն Հավաքարի եկեղեցիների գործակալ քահանայի բացակայության պատճա-

¹ «Արձագանք», 1894, № 46, 24 ապրիլի:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1825, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 221, վավ. 49, (Մատեան տուեալ ի Վրաստանի և Իմէրէթի հայոց վիճակային կոնսիստորիայի առաջ քահանայի Շամբորեանց Սրբոյ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Հավաքարի և գործակցած նորա Անտօնի Տէր-Սարգսեանց և երեցփոխան Սարգսի Ղարիբեանց, վասն գրելոյ ի սմին զնուէրս յօգուտ հրկիզելոյ Կոստանդնուպօլսոյ):

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 201, թ. 15 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ «Մշակ», 1894, № 70: Տե՛ս նաև «Նոր Դար», 1894, № 105, 22 հունիսի, ուր «Յ. Թումեան»-ի փոխարեն տպագրվել է «Յ. Թումանեան»:

⁵ «Արձագանք», 1894, № 73, 29 հունիսի:

⁶ «Մշակ», 1892, № 7, 18 հունվարի:

ուով ժողովը չի կայացել: Նույնը կատարվել է նաև հաջորդ կիրակի, և սա դժգոհություն է առաջացրել ծխականների շրջանում:

1898 թ. հունվարի 31-ին Վերահայոց թեմի առաջնորդ Գեորգ արքեպիսկոպոսը խնդրագիր է ուղղել Մկրտիչ կաթողիկոսին. «Ամենախոնարհաբար խնդրեմ ի սրբությունե Զերմէ բարեհաճել շնորհել քահանայական լանջական արծաթեայ ոսկեգօծ խաչ միաբանի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ հայոց Տփխիսայ բարեկրօն Շմաւոն քահանայի Տէր-Բարսեղեանց»¹:

1899 թ. փետրվարի 25-ին Վերահայոց թեմի առաջնորդը հայտարարությունում գրեմ է Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին.

«Ամենախոնարհաբար խնդրեմ ի Սուրբ Օծութիւնէ Զերմէ, բարեհաճել վարձատրել կոչմամբ աւագ քահանայութեան զԱրսէն քահանայն Բազրատունի՝ Կուսանաց անապատին Տփխիսայ և զՀամազասպ քահանայն Տէր-Յովհաննիսեանց՝ միաբան Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ քաղաքիս, վասն բազմամեայ ջերմեռանդ ծառայութեան նոցա ի Սուրբ եկեղեցւոջ»²:

1899 թ. ապրիլի 5-ին Համազասպ աւագ քահ. Տէր-Յովհաննիսեանը իրեն աւագ քահանա շնորհելու մասին կաթողիկոսական կոնդակը ներկայացրել է կոնսիստորիային և խնդրել այն ներմուծել իր ծառայական ցուցակի մեջ ու բնագիրը վերադարձնել իրեն³: Ահա այն՝

ՄԿՐՏԻՉ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՄԱՆԵԼԻ ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ, ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿ ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՅ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԵ ԷՋՄԻԱԾՆԻ. Արժանապատիւ Տ. Համազասպ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեան, միաբանի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Տփխիսայ, հարազատի Մայր Աթոռոյ, նուիրեմք ողջոյն և օրհնութիւն:

Ի յայտ արար գրութենէ գերապատիւ Տ. Թեմակալի վիճակին Վրաստանի և Իմերեթի Գեորգ արքեպիսկոպոսի հաւաստի գոյով արիաջան վաստակոցդ ի զանազան պաշտամունս յանձնեալս քեզ ի մերձաւորն քոյ իշխանութենէ, մեք արժանի համարինք վարձահատոյց լինել քեզ՝ շնորհելով զպատիւ աւագ քահանայութեան, մատթելով զի ընդ յամայր ամս ցանկալի կենցաղավարութեամբ յարատւեսցես յայդմ նուիրական ասպարեզի: Ողջ լնր և օրհնեալ յերկնատրէն և ի մէնջ. ամէն:

Ի վերայ իսկականին ստորագրեալ՝ Մկրտիչ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Ի 24 մարտի 1899 ամի և ըստ տոմարի մերում ՌՅԽԸ. (1899).

Ի հայրապետութեան մերում Զ (6) ամի.

Ի Տփխիս, թ. 362.⁴:

1899 թ. մայիսի 28-ին քաղաքի Բ. մասի գործակալ Գրիգոր աւագ քահ. Մանդակունին, որը փոխարինել էր էմմանուել քահանային, հայտարարությունում գրեմ է Վերահայոց կոնսիստորիային. «Պատիւ ունեմ՝ այսու խոնարհաբար յայտնել վիճակային Ատենիդ, թէ համաձայն հրաւիրման իմոյ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 238, թ. 22, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 178, թ. 37, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 664, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 664, թ. 2, պատճեն, ձեռագիր:

ի 23-ն մայիսի տարւոյս, ծխական ժողովրդականքն Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ՝ միաձայն հաւանութեամբ վերստին ընտրեցին զնախկին երէցփոխան զպարոն Արշակ Ղոնդաղսագեանցն՝ երէցփոխան եկեղեցւոյ իւրեանց, ուստի փութամ ընդ սմին խոնարհաբար մատուցանել զընտրողական թերթն ի հաստատութիւն Ատենիդ»։ Ապա ներկայացվում է ընտրողական թերթը. «Ի 23-ն մայիսի 1899 ամի, մեք, ի ներքոյ սորին ստորագրեալ ծխական ժողովրդականքս Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ, նախագահութեամբ գործակալին Բ. մասին Տփիսխայ, ընդհանուր համաձայնութեամբ մերով ընտրեցաք վերստին զնախկին երէցփոխան զպ. Արշակ Ղոնդաղսագեանցն ի պաշտօն երէցփոխանի եկեղեցւոյ մերոյ. ի ստուգութիւն համաձայնութեան մերոյ ստորագրեմք» (ստորագրել է 58 ծխական հայերեն, ռուսերեն և վրացերեն լեզուներով)։ Հունիսի 4-ին վիճակային կոնսիստորիան, ընդունելով գործակալի հայտարարությունը և ներկայացրած ընտրողական թերթը, հրամայել է. «Վերստին հաստատել զԱրշակն Ղոնդաղսագեանց ի պաշտաման երեսփոխանի Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Տփիսխայ եռամեայ ժամանակաւ, զոր և յայտնել նմա ի ձեռն գործակալի Բ. մասին»¹։

1899 թ. հուլիսի 30-ին եկեղեցու Շմաւոն քհն. Տէր-Բարսեղեանը հայտարարութեամբ դիմել է վիճակային կոնսիստորիային. «Դուստրն իմ՝ Լուսիկ, ոչ է մոծեալ ի ցուցակի ծառայութեան իմոյ, ուստի այսու խոնարհաբար խնդրեմ գրել և անուն նորա ի թիւս այլ որդւոց իմոց. ծնեալ է նա ի 11-ն սեպտեմբերի 1893 ամի»²։ Միաժամանակ նա խնդրել է իր ծառայական ցուցակի մեջ մտցնել 1898 թ. փետրվարի 3-ի կաթողիկոսական կոնդակը, որով թույլատրվել է նրան կրելու լանջական խաչ³։ Ահա այն՝

ՄԿՐՏԻՉ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՄԱՆԵԼԻ ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ, ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԳ ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՅ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱԲԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷՋՄԻԱԾՆԻ. Բարեկրօն Շմաւոն քահանայի Տէր-Բարսեղեանց, միաբանի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Տփիսխայ, նուիրեմք ողջոյն և օրհնութիւն։

Գերապատիւ Տ. Թեմակալն Վրաստանի և Իմերէթի ս. Գեորգ արքեպիսկոպոս յայտարար գրութեամբ իրով թ. 47, միջնորդ հանդիսացեալ խնդրէ վարձատրեալ տեսանել զքեզ։ Զիջեալ ի միջնորդութիւն Նորին Գերապատուութեան, սովին Հայրապետական կոնդակաւ շնորհեմք քեզ իրաւունս կրելու ի կուրծոյ զլանջախաչ քահանայական ոսկեգոծ՝ առանց ձուլեալ պատկերի Փրկչին։

Ողջ լէր և օրհնեալ յԱստուծոյ Հօրէ և ի մէնջ, ամէն.

Մկրտիչ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

յ3 փետրուարի 1898 ամի և ըստ տոմարիս ՌՅԻԵ. (1898).

Ի հայրապետութեան մերում Ե. (5) ամի.

Ի ք. Տփիսխ. թ. 167.⁴։

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1219, թ. 90-92, բնագիր, ձեռագիր։

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 248, թ. 83, բնագիր, ձեռագիր։

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 664, թ. 5, բնագիր, ձեռագիր։

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 664, թ. 6, պատճեն, ձեռագիր։

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ԴԱՋԲԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

1899 թ. սեպտեմբերի 29-ին Թիֆլիսի բնակիչ Սարգիս Յովհաննիսեան Իփակեանցը (նույն և Պոպով) խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Այսու խոնարհաբար խնդրեմ ի վիճակային Ատենէդ առնել զարժանին տնօրէնութիւն՝ յաղագս ընդունելոյ զիս ի շարս հոգեւորականաց, ի սպասաւորութիւն Շամքօռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ հայոց Տփիսիսայ: Ընդ այսմ առաջի առնեմ զվկայագիրս՝ ուսման N° 146, հարկից ազատման N° 738, զինուորագրութեան N° 58 և ծննդեան N° 4177»¹: Իսկ հոկտեմբերի 19-ին եկեղեցու միաբաններ Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը և Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանը դիմել են գործակալ քահանային, խնդրելով, որ պեսգի Սարգիս Իփակեանին ընդունեն սպասավորութեան իրենց եկեղեցում. «Ի հետևումն գրութեան Զերոյ ի 13-ն ամսոյս N° 298 պատիւ ունեմք յայտ առնել բարեկրօնութեանդ, թէ՛ ի հոգևոր կոչմանէ յեկեղեցւոջ մերոյ չիք և ոչ զոր ստորին պաշտօնեայ, իսկ Սարգիսն Իփակեանց զոր կամի մտանել ի հոգևոր կոչումն եկեղեցւոյ ստորին պաշտօնեայից, հարկէ զնա ընդունել նոյն պաշտօն ի վերայ եկեղեցւոյ մերոյ»²: Սարգիս Իփակեանցը 1897 թ. ավարտել էր Մայր Աթոռի ճեմարանի երրորդ լսարանի լիակատար դասընթացը³:

1900 թ. մայիսի 29-ին գործակալ Գրիգոր քհյ. Մանգակունին կոնսիստորիային է ներկայացրել ծխականների համախոսականը՝ Սարգիս Իփակեանցին որպես եկեղեցու սպասավոր ընդունելու մասին. «Մեք՝ ի ներքոյ ստորագրեալ ծխական ժողովրդականքս Շամքօռեցւոց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ, նախագահութեամբ Գրիգոր քահանայի Մանգակունւոյ, միաձայն հաւանութեամբ ընտրեցաք զՍարգիսն Յովհաննիսեան Իփակեանց (նոյն է Պօպով) ի պաշտօն ստորին եկեղեցական սպասաւորի եկեղեցւոջ մերում, առ որ ստորագրեմք. Երեցփոխ Ար. Ղոնդախսագեանց, Ն. Նարիմանեանց, Սեդրակ Ախշարումեանց, Իսահակ Սարգսեանց, Գրիգոր Ծէրէթէլեանց, Սարգիս Մազմանեանց, Յովհաննէս Մելիքեանց, Գրիգոր Պապովեանց, Գէորգ Օհանէսեան Պապով, Գէորգ Ղազարեանց, Մկրտիչ Այդինեանց (վասն անգրագիտութեան նորա ստորագրեմ՝ Գէորգ Ղազարեանց), Գրիգոր Գասպարեան Յարութիւնեանց, Սամսօն Թարխանեան (վասն անգրագիտութեան նորա ստորագրեմ՝ Գէորգ Սահակեանց), Միխակ Սիմոնեանց, Արշակ Մինասեանց, Խաչատուր Տէր-Խաչատրեանց, Արտեմ Յարութիւնեանց, Դաւիթ [Մանուկեան], Ասլան Պապով, Սոսօ Ղուրաշվիլի, Դարչօ ///, Շաքար ///, Սանդրօ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 677, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9688, թ. 2, բնագիր, ձեռագիր:

³ «Արարատ», 1897/2, էջ 271:

Մայիլեանց, Դաւիթ Խէչիբաբեանց, Սերգօ Պետրոսեանց, Յովսէփ Ամիրչահեանց, Արուսթիւն Աղաբաբեանց, Միքայէլ Զալումեանց, Երուանդ Ստէփանեան Տէր-Ղուկասեանց, Յակոբ Տէր-Յակոբեանց, Սարգիս Յարութիւնեանց, Գէորգ Մկրտումեանց, Յովսէփ Ղազարեանց, Ա. Բէգիեան, Միքայէլ Իշխանեանց»¹: Համախոսական թուղթը ստորագրել է 68 ծխական: Այնուհետև մայիսի 31-ին Թիֆլիսի կոնսիստորիան խնդրագիր է ներկայացրել Սինոդին՝ Սարգիս Իփաղյանցին թուղթատրելու սպասաւորելու Շամքորեցոց եկեղեցում. «Ի կոնսիստորիայիս լուան զյայտարարութիւն գործակալի Բ. մասի Տփիսիացի ի 29 մայիսի տարւոյս № 266, ընդ որում մատուցանէ զհամախոսական թուղթ ժողովրդոց Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ քաղաքիս՝ յաղագս ընտրութեան Սարգսի Յովհաննիսեան Իփաղեանց (նոյն և Պօպով) ի պաշտօն ստորին եկեղեցական սպասաւորի: Տեղեկութիւն. Տփիսիայ քաղաքացի Սարգիս Իփաղեանց (նոյն և Պօպով) մատուցեալ է կոնսիստորիայիս զվկայաթողթս իւր, յորոց տեսանի, զի նա է 23 ամաց, աւարտեալ զընթացս ուսման ի ճեմարանի Մայր Աթոռոյ, արձակեալ ի հարկաց և ազատ ի զինուորագրութենէ: Իսկ ի շտատէ հոգևորականաց թեմիս երևի, զի ի Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ քաղաքիս գոն 295 տուն ժողովուրդք, քահանայք երկու, իսկ շտատնի դպիր ոչ գոյ: Կարգաւորեցին. Առաջարկմամբ համախոսական թղթոյ ժողովրդոց և գրութեան քահանայից Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Տփիսիայ, հանդերձ վկայաթղթովք ծննդեան, ուսման, արձակման ի հարկաց և ազատութեան ի զինուորագրութենէ Սարգսի Յովհաննիսեան Իփաղեանց (նոյն և Պօպով) խնդրել խոնարհաբար գտնօրէնութիւն Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի յաղագս ընդունելոյ զնա ի հոգևոր կոչումն՝ ի սպասաւորութեան յիշեալ եկեղեցւոյ»²: Օգոստոսի 25-ին Սինոդը քննարկելով Թիֆլիսի կոնսիստորիայի խնդրագիրը, Սարգիս Իփաղեանին հոգևոր կոչում տալու և Շամքորեցոց եկեղեցւոյ սպասաւորութեան նշանակելու մասին, հրամայել է. «Առաքմամբ արձակման թերթի ի հարկաց բնակչի Տփիսի քաղաքի Սարգսի Յովհաննիսեան Իփաղեանց (նոյն և Պօպովեանց) առ պ. նահանգապետն Տփիսեաց, խնդրել ի Նորին Գերազանցութենէ տալ տեղեկութիւն սմին, թէ՞ արդեօք չիք ինչ արգել ի կողմանէ քաղաքական իշխանութեան՝ մտանելոյն նորա ի հոգևոր կոչումն, ի սպասաւորութեան Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյն տեղւոյն»³:

1901 թ. հուլիսի 4-ին Սինոդը լսել է Վերահայոց կոնսիստորիայի ղեկուցումը Թիֆլիսաբնակ Սարգիս Յովհաննիսեան Իփաղեանցին հոգևոր կոչում տալու և Շամքորեցոց եկեղեցւոյ սպասաւոր նշանակելու մասին⁴: Սինոդը քննարկելով Սարգիս Իփաղեանցի հարցը և, միաժամանակ, Թիֆլիսի նահանգապետի կողմից ոչ մի առարկութիւն չգտնելով, հրամայել է. «Թոյլ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 677, թ. 8-9, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 327, թ. 36:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9688, թ. 3-4 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 683, թ. 84, բնագիր, ձեռագիր:

տալ կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի ընդունել զՍարգիսն Իփակեանց (նոյն և Պապով) ի հոգևոր կոչումն՝ առ ի կարգելոյ զնա սպասաւոր Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ տեղւոյն, ի կատարումն որոյ տալ հրաման կոնսիստորիային և թեմակալ առաջնորդին Հայոց Վրաստանի՝ դարձուցմամբ վկայականաց Իփակեանցի հարկաւոր կարգադրութեան ըստ յիշեալ 1171 յօդ. օրինաց»¹: Օգոստոսի 7-ին թեմի առաջնորդը կոնսիստորիային է հղել առաջադրութիւն՝ Սարգիս Իփակեանցին ջահընկալութեան աստիճան ձեռնադրելու մասին. «Ի 7 ամսոյս ձեռնադրեցի յաստիճան ջահընկալութեան զՍարգիս Իփակեանց (նոյն և Պապով) Տփիսիսեցի ի սպասաւորութիւն Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Հայոց (Շամքոռեցւոյ) Տփիսիս քաղաքի: Զորմէ տամ գրել կոնսիստորիայիդ առաքմամբ № 183 ձեռնադրութեան վկայականի՝ վասն յանձնելոյ նմա»²:

Վափերագրերից մեկում նշված է, որ Սարգիս Իփակեանցը սարկաւագ է ձեռնադրվել Շամքորեցոց եկեղեցում՝ 1902 թ. օգոստոսի 17-ին³: Ի դեպ, Սարգիս քհն. Իփակեանը 1912-1913 թթ. եղել է նաև Թիֆլիսի Հայ քահանաների «Ապահովութեան գանձարանի» վարչութեան անդամ⁴: Հարկ է ավելացնել, որ նրա եղբայրը՝ Ալեքսանդր Իփակեանը սպասավորութեան էր նշանակվել Թիֆլիսի Աւետեաց եկեղեցում:

1900 թ. սեպտեմբերի 24-ին եկեղեցում կայացել է Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութեան պատգամավորի ընտրութիւն⁵:

1901 թ. փետրվարի 8-ին՝ Վարդանանց տոնի օրը, Վեհափառ Հայրապետը ներկա է գտնվել եկեղեցում անցկացված պատարագին⁶:

1901 թ. Վիրահայոց կոնսիստորիան Սինոդի հրամանով կազմել է «Յուցակ հոգևորականաց և ծառայողաց թեմիս, որք ունեն իրաւունս արծաթեայ մեդալի՝ ի յիշատակ հանգուցեալ Կայսեր Աղէքսանդր III-ի.»⁷: Այդ ցուցակում Շամքորեցոց եկեղեցուց նշվել են՝ Համազասպ աւագ քհն. Տէր-Յովհաննիսեանը և Շմաւոն քհն. Տէր-Բարսեղեանը, ովքեր քահանայագործել են հանգուցյալ Կայսեր գահակալութեան ամբողջ ընթացքում:

1901 թ. նոյեմբերի 16-ին Շմաւոն քհն. Տէր-Բարսեղեանը հայտարարութեամբ դիմել է վիճակային կոնսիստորիային. «Ընդ այսմ առաջի արարեալ զպատճէն կոնդակի օրհնութեան Հայրապետի մերոյ Տեառն Տեառն Մկրտչի կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց ի 21-ն հոկտեմբերի 1901 ամի, թիւ 1344, որով շնորհէ զիս զիրաւունս կրել զգլուխս իմ կամիլալկա անուանեալ թաւչեայ գլխարկ, ուստի ամենախոնարհաբար խնդրեմ բարեհաճել մուծանել զայն ի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9688, թ. 7 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 289 (մաս 1), թ. 109: Տես նաև գ. 683, թ. 85 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 743, թ. 29, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3249, թ. 5, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ «Նոր Դար», 1900, № 171, 26 սեպտեմբերի:

⁶ «Նոր Դար», 1901, № 26, 10 փետրվարի:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9418, թ. 281 շրջ., ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

ցուցակի ծառայությունների»¹: Կից ներկայացվել է նաև կոնգակի պատճենը.

Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի և Անհասանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, ծայրագոյն Պատրիարք Համագգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական մայր եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, արժ. Տ. Շմաւոն քահանայի Տէր-Բարսեղեանց միաբանի Շամբօնեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ, հարազատ որդւոյ մայր Աթոռոյ, նուիրեմք ողջոյն և Հայրապետական օրհնութիւն:

Ի հաւաստիս գոհունակութեան մերոյ առ հաւատարիմ և ժրաջան պաշտօնեայդ սուրբ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, մեք ի նշան հայրական ուշադրութեան մերոյ սովին Հայրապետական կոնդակաւ շնորհեմք քեզ իրաւունս՝ կրել ի գլովս քո *զկամիլակա* անուանեալ թաւշեայ գլխարկ, արտաքոյ եկեղեցւոյ և ոչ այնչափ բարձր, որպէս ունէին ոմանք քահանայք, որով խրախուսեալ առաւելուցն զբանս ի սպասաւորութիւն տան Աստուծոյ ի փառս սուրբ եկեղեցւոյ և ի մխիթարութիւն հօտին քո: Ողջ լին և օրհնեալ յԱստուծոյ Հօրէ և ի մէնջ. ամէն:

Թիւ 1344, ի 21 հոկտեմբերի 1901 ամի, ըստ տոմարիս ՌՅԾ.

Ի Հայրապետութեան Թ. ամի ի Տփլիսիս:

1902 թ. մարտի 8-ին թիֆլիսաբնակ Թեկէ Ղազարեան Մարթանեանցը Հայտարարությամբ դիմել է Վերահայոց Հոգևոր կառավարությանը. «Համաձայն կտակի հանգուցեալ իմ քոյր Քեթևան Ղազարեան Վարդանեանցի, սորայ հետ պատիւ ունեմ մատուցանել Հոգևոր Ատենիդ երկու հատ արքունական բանկի տոմս (քենտ) № 05194 և № 05195, ամէն մէկն մի հարիւր ռուբլոյ արժողութեամբ, ընդամէնն երկու հարիւր ռուբլոյ՝ յօգուտ Շամբօնեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ միաբան քահանայից, որք միայն պարտ են ստանալ տոկոսն, իսկ երկու հարիւր ռուբլին պիտի մնայ անձեռնմխելի և ամենայն տարի 28-ն յունիսի մատուցանելով սուրբ պատարագ՝ կատարեն Հոգեհանգիստ, յիշելով հանգուցելոց՝ Թէ՛ Վարդանեանց և Թէ՛ Մարթանեանց հին և նոր ննջեցելոց: Ուստի խնդրեմ հրամանագրեք նոյն քահանայից, որ անթերի կատարեն իւրեանց պարտականութիւնն, իսկ ինձ շնորհել ստացական Հոգևոր Ատենիցդ»²: Դեկտեմբերի սկզբին եկեղեցու միաբանները դիմել են կոնսիստորիային. «Այսու պատիւ ունեմք յայտնելու Հոգևոր Ատենիդ, զի ի գանձարանիդ գտանին երկու հատ արքունական բանկի տոկոսաբեր ընտայս, իւրաքանչիւրն արժողութեամբ 100 ռ., կտակեալ ի Քեթևանէ Մարթանեանց յանուն քահանայից մերս եկեղեցւոյ, զոր պարտիմք ստանալ միայն տոկոսիս նոցա: Ուստի խնդրեմք հրամայել ում անկ է, հատանել զկտրոնս նոցա և շնորհել մեզ՝ վասն ստանալոյ տոկոսիս նոցա»³: Դեկտեմբերի 11-ին կոնսիստորիան պատվիրել է գանձապահին «տալ միաբան քահանայից Շամբօնեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Տփլիսայ զկտրոնս երկուց ընտայից, կտակելոյ ի Քեթևանայ Մարթանեան,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 710, թ. 26-27, պատճեն, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3566, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ. ֆ. 53, ց. 1, գ. 3566, թ. 4, բնագիր, ձեռագիր:

յանունն նոյն միաբանութեան, տալով ստորագրել վասն ստացման ի վերայ յայտարարութեան իւրեանց»¹: 1903 թ. սեպտեմբերի 19-ին եկեղեցու միաբանները դիմել են կոնսիստորիային. «Այսու պատիւ ունիմք յարգոյաբար յայտ առնել վիճակային Ատենիդ, թէ՛ ի գանձարանիդ գտանի միաբան քահանայիցս պատկանեալ արքունական տոմսք «քеhтa» երկու հատ, իւրաքանչիւրն արժողութեամբ մի հարիւր ռուբլոյ, որ է ընդ ամէնն երկու հարիւր ռուբլոյ՝ կտակեալ Քեթեանայ Վարդանեանց (նոյն է՝ Մարժանեանց): Ուստի խնդրեմք յիշեալ տոմսք չնորհել մեզ, վասն պահելոյ ի գանձարանին միաբանութեանց»²: Հոկտեմբերի 9-ին Թիֆլիսի կոնսիստորիան քննարկելով քահանաների հայտարարութիւնը, հրամայել է. «Պատուիրել գանձապահի սորին գրել ի ծախս մատենի ստացական դրամոց սորին գերկուս ընտայն թ. 05194 և 05195 գումարաւ երկու հարիւր ռուբլոյ, նուիրեալս ի հանգուցեալ Քեթեանայ Վարդանեանց (Մարժանեանց) յանուն միաբան քահանայից Շամբոռեցոց եկեղեցւոյ Տփիսիսայ և ըստ ցանկութեան նոյն միաբանութեան՝ յանձնեալ զայնս Շմաւոն քահանային Տէր-Բարսեղեանց յանկորուստ պահպանութեան՝ պատասխանատուութեամբ իւրով»³: Հետագայում, 1906 թ. հունվարի 23-ին եկեղեցու նույն միաբանները դարձյալ հայտարարութեամբ դիմել են կոնսիստորիային. «Սորանով պատիւ ունենք յարգոյաբար յայտնելու Ատենիդ, թէ կոնսիստորիայիդ գանձարանումն գտնուում է մեզ պատկանեալ երկու հատ արքունական տոմս «քеhтa» № 05194 և 05195, իւրաքանչիւրն արժողութեամբ մի հարիւր ռուբլի, ընդամէնն երկու հարիւր ռուբլոյ (200): Խնդրում ենք հրամայեք գանձապահին, որ յիշեալ տոմսերն յանձնել մեզ իւր կտրոններով: Աւելորդ չհամարելով յայտնելու, թէ նախ քան կառավարութիւնից գրաւելն գանձարանիդ տոմսերն, արդէն կոնսիստորիային հրամանագրել էր գանձապահին, որ յանձնէ մեզ, բայց մինչև յանձնելն կառավարութիւնն գրաւեց և տարաւ, իսկ հրամանն մինչև այժմս մնաց անկատար»: Փետրվարի 10-ին կոնսիստորիան դարձյալ հրամայել է գանձապահին՝ քահանաներին հանձնել երկու կտրոններ և նրանցից վերցնել ստորագրութիւնն դրանց ստացման մասին⁴: Փետրվարի 21-ին նույն քահանաները հայտարարութեամբ դիմել են կոնսիստորիային. «Սորանով պատիւ ունենք յարգոյաբար յայտնելու, թէ մարմնաւոր իշխանութիւնը երբ Ատենիդ գանձարանի միջի դրամական տոմսերն գրաւել էր, նորա հետ ևս գրաւել էր մեզ պատկանեալ արքունական երկու հատ տոմսեր «քеhтa» երկու հարիւր ռուբլի գումարի № № 05194 և 05195, և որի վերայ կար 1903 և 1904 թուականների տոկոսի կտրոնները, ամէն մի թուականին ութն ռուբլոյ, ուրեմն երկու տարուանն էր տասն և վեց ռուբլի, որ և մինչև հոգևոր կառավարութեան վերադարձնելն արդէն տոմսերի ժամանակը ևս լռացեալ է,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3566, թ. 5, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 329, թ. 2, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 329, թ. 3, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 329, թ. 6-7, քնագիր, ձեռագիր:

և իրենք փոխել են նորի վերայ, որոնց № № 00775 և 00776 են: Վերոյիշեալ հին տոմսերի ստացած տոկոսն տասն և վեց ռուբլին նոր ստացած տոմսերի և ուրիշ գումարի հետ յանձնուել է Ատենիդ գանձապահին: Ուստի խնդրում ենք առնել արժանի տնօրէնութիւն և հրամայեք գանձապահին, որ մեզ շնորհէ թէ հին տոմսերի տոկոս տասն և վեց ռուբլին, և թէ նոր երկու հարիւր ռուբլիանոց տոմսերն»¹: Մարտի 13-ին կոնսիստորիան գանձապահին հրամայել է տալ միաբաններին պատկանող երկու հարյուր ռուբլու տոմսերը, վերցնելով այդ մասին նրանց ստորագրութիւնները: 1908 թ. օգոստոսի 4-ին Թեկլե Ղազարեան Մարժանեանցը հայտարարութեամբ դիմել է վիճակային կոնսիստորիային. «1902 թւականին հանգուցեալ քրոջս՝ Քեթեկանի անունով Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ միաբանութեանը յանձնեցի երկու հարիւր (200) ռուբլի, որպեսզի այդ գումարը մնայ անձեռնմխելի Ատենիդ գանձարանում, իսկ նորա տոկոսը ստանալով, յիշեալ եկեղեցւոյ միաբանները իւրաքանչիւր տարի հոգեհանգիստ կատարեն հանգուցեալ քրոջս համար: Բայց այժմ արդէն երրորդ տարին է, որ միաբան քահանայք ստանալով տոկոսը, զլանում են կատարել իրենց պարտքը: Ուստի խնդրում եմ կարգադրել կամ շարունակ կատարել հոգեհանգիստներ, կամ վերադարձնել վերոյիշեալ գումարը»²: 1908 թ. հոկտեմբերի 20-ին Թիֆլիսի կոնսիստորիան հարցմամբ դիմել է եկեղեցու միաբաններին և պատվիրել նրանց տալ տեղեկութիւն Ատյանին, թե «Միաբանութիւնդ կատարել է՞ հոգեհանգիստ վասն հանգուցեալ Քեթեկանայ Ղազարեան Վարդանեանց (նոյն է՝ Մարժանեանց) թէ՞ ոչ»³: 1909 թ. սեպտեմբերի 18-ին Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը և Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանը հայտարարութեամբ դիմել են կոնսիստորիային. «Ի հետևումն հրամանի դրին ի 20-էն հոկտեմբերի 1908 ամի № 4030, այսու պատիւ ունիմք յարգոյաբար տալ տեղեկութիւն, թէ՝ միաբանութիւնս մերս եկեղեցւոյ միշտ յիւրում նշանակեալ աւուր կատարէ հոգեհանգիստ վասն հանգուցեալ Քեթեկանայ Ղազարեան Վարդանեանց (նոյն է՝ Մարժանեանց)»⁴: Հետագայում, 1911 թ. հունվարի 24-ին Թեկլե Ղազարեանը դարձյալ դիմել է կոնսիստորիային. «Այսու դիմում եմ կոնսիստորիայիդ և խոնարհաբար խնդրում, որ ես 1902 թուին ներկայացնելով Ատենիդ 200 ռ. այն պայմանով, որ կոնսիստորիայդ պատուիրէ Շամքորէց Կարմիր Աւետարան եկեղեցւոյ միաբանութեանը, որ ընդ միշտ, ամեն տարի իմ ննջեցեալների համար հոգեհանգիստներ կատարի: Այժմ ես նիւթական միջոցներից զրկուելով, մնացել եմ յետին չքաւորութեան մէջ, ուստի խնդրում եմ Ատենիդ, որ այդ իմ տուած 200 ռուբլին վերստին վերադարձնի ինձ, որ ես կարողանամ իմ գոյութիւնը պահպանել»⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3566, թ. 8, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3566, թ. 11, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3566, թ. 10, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 483, թ. 13, քնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 42, քնագիր, ձեռագիր:

1902 թ. հունվարին Համագասպ ալագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը եկեղեցում կազմել է հետևյալ արձանագրութիւնը «Տփլիսի Հայ-հոգևորականաց ապահովութեան գանձարանի վարչութեան հրաւերի համաձայն, մենք՝ Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ ալագ և միաբան քահանաներս, ընտրում ենք մեր միջից բարեկրօն Շմաւոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանցին՝ ներկայ լինելու տարեկան ընդհանուր ժողովին, որ լինելու է յունվարի 29-ին Վանաց ալագ եկեղեցու դաւթում՝ վարչութեան գրասենեակում»¹:

1902 թ. հուլիսի 6-ին գործակալ Գրիգորիս քհյ. Երզնկեանցը այցելելով եկեղեցի և զննելով բոլոր մատյանները, կոնսիստորիային է ներկայացրել հետևյալ հաշվետվութիւնը. «Զննելով բոլոր մատեանները՝ ծնելոց, պսակելոց, ննջեցելոց և խոստովանութեանց Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ, նկատեցի, որ բոլորը արձանագրուում է կանոնաւոր և իւր ժամանակին: Փոքրիկ նկատողութիւնների մասին արդէն արձանագրել եմ «նկատողութեանց» մատեանի մէջ: Քննելով հաշուեմատեանը եկեղեցւոյ, գտայ, որ հաշիւները ամեն ամիս չեն արձանագրուում մատեանի մէջ, ինչպէս այժմ է: Յուլիսի 6-ին սոյն արձանագրութիւնը կազմելով, հաշուեմատեանը միայն մինչև ապրիլի վերջն գրած տեսայ: Անհրաժեշտ է ամեն ամիս արձանագրել թէ՛ մուտքը և թէ՛ ծախքը: Զ'կային «եւթի» բաժանումն ստացողների ստորագրութիւնները: Ինչպէս ժամկոչն ասաց, չեն ստացւում և առանձին ապացոյցագրեր: Այս բոլորը պէտք է ճշտութեամբ կատարել: Ստացւում են լուսագներ մկրտութեանց և պսակների, միայն արձանագրութիւն կազմելու օրը հաշուեցի, որ 44 լուսագներից, մկրտութիւնից ստացւել է միայն 37 հոգուց: Մնացեալներն ևս անհրաժեշտ է ստանալ, այն էլ գոնեա ամիսն մի անգամ ընդհանուր հաշիւ կազմելով և պահանջելիքները ստանալ բարեկրօն մկրտող քահանաներից յօգուտ եկեղեցւոյ: Լուսագները և թէ՛ առանձին նուերնէրը պէտք է լինեն կամ տուղների ստորագրութեամբ, և կամ ծխատէր քահանայի վաւերացմամբ, յիշելով մանրամասն և նուիրատուների անունները և ազգանունք և այլն»²:

1903 թ. հունվարի 14-ին Վեհափառ Հայրապետի անվանակոչութեան օրվա կապակցութեամբ, Վանքի մայր եկեղեցւում մատուցվել է սուրբ պատարագ և գոհացողական մաղթանք: Թեմի առաջնորդի կարգադրութեամբ բոլոր բացակայող քահանաները տուգանվել են 3-ական ռուբլով՝ հօգուտ որբերի և այրիների հոգաբարձութեան: Ըստ գործակալի հայտարարութեան, պատարագին ներկա չի գտնվել եկեղեցու միաբան Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանը, որը գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանին փետրվարի 27-ին ներկայացրել է հետևյալ բացատրագիրը. «Ըստանալով գրութիւնն Ձեր ի 27-ն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 741, թ. 16, պատճեն, ձեռագիր: Ծանոթ. «Կանոնադրութեան 8-րդ յօդուածոյ. այնոքիկ եկեղեցիք, որք ունեցին գերիս քահանայս, պարտին առաքել զմի մի ներկայացուցիչ, և եթէ անէի իցին, քան զայնս, առաքեսցին գերկուս երկուս, այնոքիկ եկեղեցիք, որք ունին զմի մի քահանայս, իւրաքանչիւր երեք այնոքիկ ի միասին ընտրին զմի ներկայացուցիչ, իսկ եթէ ունէին երկուս քահանայս՝ հերթի մասնակցին»:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 314, թ. 108 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

փետրվարի 1903 ամի № 67, որով վիճակային կոնսիստորիան պարտաւոր է ձեռք պահանջել յինչն զերիս ռուբլի տուգանս՝ յօգուտ որբոց և այրեաց հոգեւորականաց: Ի պատճառս բացակայութեան իմոյ ի սուրբ պատարագէ և գոհացողական մաղթանաց ի տօնի անուանակոչութեան Վեհափառ Հայրապետի ազգիս Հայոց: Այսու պատիւ ունիմ յայտնել բարեկրօնութեանդ առ այն, թէ նոյն յաւուր ես թաղում էի իմ ծուխ այրի Մարիամ Գալստեան Առաքելեանցին՝ մօրն Գարեգին քահանայի Առաքելեանց, որ գտանի գրեալ ի զներկա մատենի ի 14-ն յունվարի տարւոյս ընդ յօդ. 4, որ և նախ քան թաղելն հանգուցելոյն յայտնած էի չրջաբերական շրջեցնող տիրացուի միջոցաւ արժանապատիւ նախորդ գործակալին, և ի պատճառս այն, ո՛չ կարասցի գալ: Ուստի ամենախոնարհաբար խնդրեմ վիճակային ատենէն ներողամիտ լինել ինձ և ազատ կացուցանել վերոգրեալ տուգանքից»¹:

1903 թ. հունվարի 29-ն Թիֆլիսի եկեղեցիների գործակալը ներկայացնելով Շամբորեցոց եկեղեցու անցյալ տարվա տեղեկագիրը, գրել է, որ եկեղեցու քահանաներն են՝ Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը, որն ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը, և Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանը, որն էլ ուսանել է Հաղբատավանքի դպրոցում, իսկ ստորին սպասավորներն են՝ Սարգիս սրկ. Իփակեանցը, որը ճեմարանավարտ է ու քաղաքային տարրական դպրոցում կրոնուսուց, և Վասիլ Արեշեանը՝ տարրական կրթությամբ: Գործակալը նաև նշել է. «Եկեղեցւոյ միաբանները հերթապահութիւնը վերջացրած են: Յաճախում են կանոնաւոր, չնչին բացառութեամբ. Կան մատեններ բացակայութեանց և նկատողութեանց: Չափաբերական մատենները գրւում են կանոնաւոր, միայն ամսական վաւերացումն չէ արուած: Մայր մատեան չկայ: Երէցփոխանն է Արշակ Ղոնդաղսագեանց, որը բաւականին պարտաճանաչ է, միայն թերութիւններ կան հաշիւների վերաբերեալ, որոնք իւր ժամանակին չեն գրւում: Պէտք է ինչպէս մուտքը, այնպէս և ծախքը ամեն ամիս մուծել, և ոչ թէ երկար ժամանակ թողնել: Պէտք է ստացողների ստորագրութիւնները պահանջել կամ մատեանում կամ առանձին վաւերաթղթով: Եկեղեցւոյ արեւմտեան կողմը կա մի ահագին շինութիւն, որտեղ է գտնւում ծխական դպրոցը, որը դիրեկցիայի իրաւասութեան ներքոյ է: Այժմ շինւում են առանձին սենեակներ՝ արեւելեան կողմը, հաւանութեամբ ծխականաց և թոյլատուութեամբ կոնսիստորիայի: Սենեակները յատկացուելու են ժամկոչների կամ տիրացուների և կամ ուխտաւորների համար: Եկեղեցին պահւում է մաքուր»²:

1903 թ. հոկտեմբերի 1-ին երեցփոխան Արշակ Ղոնդաղսագեանցը դիմել է գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանին. «Ըստ գրութեան արժանապատուութեանդ ի 28 սեպտեմբերի տարւոյս, որի մասին գրաւեալ եկեղեցական կալուածոց և դրամոց և զգումարաց ի դրամատանս եղեալ դրամոց այսու հարկ յանձնին վարկանիմ տալ պատասխանի, թէ եկեղեցին Շամբօրեցւոց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 329, թ. 21, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 327, թ. 36, տե՛ս նաև գ. 331, թ. 1, գ. 335, թ. 115-116:

Սուրբ Աստուածածին ունի զսենեակս քանի մի ի պէտս սպասաւորաց և ուխտաւորաց եկեղեցւոյն, և մասնաժողովն չէ գրեալ զայնս, իսկ տուն կալուածք երկուք կտակեալք ի հանգուցեալ Աղէքսանդրէ Թահիրեանց՝ տուն մի և պարապորդ տեղի, որք չեն հաստատեալ օրինասահման կարգաւ յանուն եկեղեցւոյն. մասնաժողովն գրաւեալ է զայնս, չունելով առ այն համաձայնութիւն մեր. և չէ ստորագրեալ իմ ի վերայ արձանագրութեան, իսկ առ ձեռն գումար և կամ տոմս ոչ տան և եկեղեցին ունի զպարտս»¹:

1904 թ. սեպտեմբերի 1-ին գործակալը կոնսիստորիային է ներկայացրել եկեղեցու հոգևորականներին. Համազասպ Կարապետեան Տէր-Յովհաննիսեանց - 55 տ., քհյ. է 1876 թ. դեկտեմբերի 26-ից, Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեան Տէր-Բարսեղեանց - 56 տ., քհյ. է 1879 թ. հուլիսի 15-ից և դպիր Սարգիս Յովհաննիսեան Իփալեանց - 27 տ., դպիր է 1902 թ. օգոստոսի 17-ից, կրօնուսուլյց է Թիֆլիսի քաղաքային ուսումնարանում²:

1906 թ. հունվարի 13-ին եկեղեցու ծխականները հավաքվել են ժողովի, որպեսզի թեմի առաջնորդ Գարեգին եպս. Սաթունեանցի (առաջնորդել է 1904-1910 թթ.) 1905 թ. դեկտեմբերի 25-ի № 747 առաջադրությամբ ընտրեն չորս ներկայացուցիչ՝ քաղաքի հայ-թուրքական հարաբերությունները քննարկող հանձնաժողովի պատգամավոր ընտրելու համար: Ընտրվել են Իսահակ Ղազարեան Յարութիւնեանցը, Նիկողայոս Զաքարեան Նարիմանեանցը և Մկրտիչ Աւետիսեան Մնացականեանցը, «վստահ գլով յանաչառութիւն և անկողմնապահութիւն նոցին, թէ՛ նոքա կարեն ընտրել զայնպիսի անձնաւորութիւնք, որք կարեն համապատասխան լինել կոչման իւրեանց»³: Ստորագրել են՝ Միքայէլ Ղուկասեան, Ա. Տէր-Խաչատրեանց, Մ. Իշխանեանց, Միքայէլ Ղարաջեանց, Պապովեանց /// Ղազարեանց, Իս. Յարութիւնեանց, Ն. Նարիմանեանց:

1906 թ. մարտի 10-ին եկեղեցու երեցփոխան Արշակ Ղոնդախսագեանցը հայտարարությամբ դիմել է վիճակային կոնսիստորիային. «Լրացած լինելով երեսփոխանութեանս եռամեայ ժամանակամիջոցը, խնդրում եմ չուտով նշանակել երեսփոխանական նոր ընտրութիւն, որովհետև անձնական գործերով սաստիկ զբաղուած լինելով՝ հնարաւորութիւն չունեմ ստանձնած պաշտօնս վարելու»⁴: Մարտի 20-ին կոնսիստորիան գործակալին պատվիրել է եկեղեցում անցկացնել նոր երեցփոխանական ընտրություններ: Հոկտեմբերի 18-ին Թիֆլիսի եկեղեցիների գործակալը կոնսիստորիայի հաստատությանն է ներկայացրել հոկտեմբերի 15-ին Շամքորեցոց եկեղեցում կայացած երեցփոխանական ընտրությունների համախոսական և ընտրողական թերթերը, ըստ որոնց, երեցփոխ է ընտրվել Արշակ Ստեփանեան Տէր-Խաչատրեանցը: Կոնսիստորիան հրամայել է. «Հաստատել զԱրշակն Ստեփանեան Տէր-Խաչատրեանց ի պաշտաման երեսփոխանի եկեղեցւոյ Շամքորեցւոց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2492, թ. 116:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 217, թ. 55 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 183, թ. 10, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 50-51, բնագիր, ձեռագիր:

Տփխիսայ եռամեայ ժամանակաւ, զոր և ծանուցեալ գործակալին Բ. մասի Տփխեաց, պատուիրել՝ յանձնել նորոգ երեսփոխանին զամենայն հաշիւս, զկալուածս և զգոյս եկեղեցւոյ օրինաւոր ցուցակաւ, զօրինակ որոյ մատուցանել Ատենիս»¹: Հոկտեմբերի 15-ին եկեղեցւում կայացած ընտրութիւններէ մասնակիցները կազմել են ընտրողական թերթ և այն վավերացրել իրենց ստորագրութիւններով. «Մեք, ի ներքոյ սորին ստորագրողներս, Շամբօնցոնցոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցու ծխականներս, համաձայն հրամանի հոգևոր իշխանութեան, ժողովեցանք և մեր միջից ընտրեցինք մեր եկեղեցու համար երեսփոխ մեր եկեղեցու ծուխ պ. Արշակ Տէր-Ստեփանեան Տէր-Խաչատրեանցին՝ վստահ լինելով նորա հաւատարմութեան և արիաջան ծառայութեան վերայ, որոյ համար ստորագրում ենք նոյն եկեղեցւոյ ծխականներս ի 15-ն հոկտեմբերի 1906 ամի ի Տփխիս: Ստորագրել են. Միքայէլ Ղուչչեան, Արտակ Չոբանեան, Եղիշէ Յակոբով Մարգրինեանց, Սմբատ Դաւթեանց, Ասատուր Ամիրաղեանց, Գալուստեան Յովհաննէս, Խաչատուր Տէր-Խաչատրեանց, Գրիգոր Դաւթեանց, Գրիգոր Պապովեանց, Սարգիս Պապեանց, Աւետիս Գասպարով, օր. Ս. Պապովեանց, Շ. Քոչարեանց, Մ. Մնացականեանց, Նատալիա Մարտիրոսեան, Թագուհի Միքայէլեան, Եփեմիա Հախնազարեանց, Սոփիա Ամրջանեանց (սոցա գիր չ'իմանալու պատճառով նորանց խնդրանքն զրեցի՝ Արտակ Չոբանեան), Օհան Ղազարեանց, Սարգիս սրկ. Իփակեանց, համաձայն եմ՝ Արշակ Տէր-Խաչատրեանց²: Նույն օրը ծխականները քվեարկութեամբ ընտրել են նաև եկեղեցու հաշվետեսներ՝ երեսփոխի հաշիվները քննելու համար: Ձայների մեծամասնութեամբ ընտրվել են Միքայէլ Ղուչչեանցը, Օհան Ղազարեանցը և Սարգիս Պապեանցը³:

1906 թ. ապրիլի սկզբին Թիֆլիսի կոնսիստորիայի կողմից Գրիգորիս քհյ. Երզնկեանը այցելել է Շամբորեցոց եկեղեցի և հաշվետվութիւնում գրել է, որ հարկավոր է «եկեղեցական սենեակներ շինելու համար թոյլատուութիւն խնդրելու կոնսիստորիայից և եղած եկեղեցական գումարներից ծախսելու, որչափ ծխական ժողովը յարմար է համարում՝ իւր վրայ առնելով պատասխանատուութիւնը»⁴:

Ապրիլի սկզբին Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը հայտարարութիւն է տպագրել, որ թեմի առաջնորդի կարգադրութեամբ ամսի 16-ին եկեղեցի են հրավիրվում 25 տարեկանից բարձր ծխականներ՝ ընտրելու երկու պատգամավոր և երկու թեկնածու՝ Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի հոգաբարձուներ ընտրող խորհրդին մասնակցելու համար⁵: Այդ ընտրութեան կապակցութեամբ Ստ. Մազմանեանը ապրիլի 20-ին բաց նամակ է ուղղել եկեղեցու Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանին. «Ամսիս 16-ին, Շամբորեցոց եկեղեցու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 6-7, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 8 և 2րդ., քնագիր, ձեռագիր (չորս ծխական ստորագրել է վրացերէնով):

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 10-11, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ «Հովի», 1906, № 11, 2 ապրիլի, էջ 172:

⁵ «Յառաջ», 1906, № 71, 16 ապրիլի:

ծխականների ժողովը պատգամաւորներ և թեկնածուներ ընտրելու համար, չը կայացաւ՝ ծխականների օրինական թւի բացակայութեան պատճառով: 490 ծխականից բացակայում էր 461 հոգի: Այս առթիւ կայացրած արձանագրութիւնից, դուք, Հա՛յր Շմաւոն, անշուշտ պիտի տեղեակ լինէք ժողովը չը կայանալու իսկական պատճառի մասին և բացակայութեանս ժամանակ անտեղի ասեկօսէներ չը յարուցանէիք իմ հասցէին, համեմելով ձեզ յատուկ ոճով անհիմն մեղադրութիւնը, որպէս թէ իմ ներկայութեամբ և ագիտացիայով խանգարել եմ ժողովը կայանալուն: Ի նկատի առնելով ծխականների առաջ դրած հարցի հասարակական նշանակութիւնը և նրա խոշոր իմաստը կրթական գործի տեսակէտից, ես անուշադիր եմ թողնում ձեր յիշոցների կուտակումն և առաջադրում եմ ձեզ՝ մամուլի միջոցով ապացուցանել՝ թէ ինչպէս եմ խանգարել ես ժողովի կայանալուն, որ արժանացել եմ «օձի ծնունդ և անիծեալ զաւակ» ձեր օրհնութեանը: Առաջարկում եմ ձեզ յիշեալ միջոցը և սպասում պատասխանի, հակառակ պարագայում ձեր մեղադրանքը կը համարեմ խայտառակ զրպարտութիւն և հոգեւորականին անվայել վերաբերմունք դէպի ծուխը և մանաւանդ հասարակական հրատապ հարցը»¹: Եկեղեցում երկրորդ ծխական ժողովը նշանակվել էր ապրիլի 23-ին, առավոտյան ժամը 11-ին²: Այդ ժողովին ներկա է եղել 72 ծխական, և այն համարվել է օրինական: Զայների մեծամասնութեամբ պատգամավորներ են ընտրվել Ա. Ղոնդաղսագեանը՝ 51 ձայն, և Արշակ Տէր-Խաչատրեանը՝ 46 ձայն, իսկ անձնափոխանորդներ՝ Ս. Մազմանեանն ու Գ. Տէր-Յովհաննիսեանը³:

1906 թ. ապրիլին Թիֆլիսի բոլոր հայկական եկեղեցիներում կայացել են ծխական ներկայացուցիչների ընտրութիւններ, որտեղ ընտրված պատգամավորները փոխարքայի դիվանին կից պետք է կազմէին հայ-թուրքական խաղաղարար հանձնաժողով: Շամքորեցոց եկեղեցուց ընտրվել է հայտնի մանկավարժ և հրապարակախոս Իսահակ Յարութիւնեանը⁴: Ընտրողական թերթը ապրիլի 23-ին ստորագրել են հետևյալ ծխականները. Համազասպ աւագ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանց, Բարսեղ Ախչարումեանց, Աղէքսանդր Ասլանեանց, Արշակ Տէր-Խաչատրեանց, Մկրտիչ Տալեանց, Յովսէփ Թոքմաճեանց, Պետրոս Շահպարոնեանց, Երուանդ Տէր-Ղուկասեանց, Յովհաննէս Գասպարեանց, Գրիգոր Յովսէփեանց, Վասիլ Մելիք Բաբայեանց, Յակոբ Տէր-Յակոբեանց, Սմբաթ Դաւթեանց, Աղէքսանդր Տէր-Ստեփանեանց, Գէորգ Մկրտումեան, Միքայէլ Շալամեանց, Սարգիս Նարիմանեանց, Գալուստ Ստեփանեանց, Գ. [Գաբրիէլեանց], Ն. Յարութիւնեանց, Ղ. Յարութիւնեանց, Ե. Յարութիւնեանց, Ասատուր Ամիրաղեանց, Օհաննէս Թա-

¹ «Յառաջ», 1906, № 76, 22 ապրիլի:

² «Յառաջ», 1906, № 76, 22 ապրիլի:

³ «Ալիք», 1906, № 1, 27 ապրիլի:

⁴ «Ալիք», 1906, № 1, 27 ապրիլի: Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 183, թ. 78, բնագիր, ձեռագիր: Իսահակ Յարութիւնեանը ծնվել է 1863 թ. Թիֆլիսում՝ արհեստավորի ընտանիքում, սկզբնական կրթությունը ստացել է ծխական դպրոցներից մեկում, ապա Ներսիսեան դպրոցում, որն ավարտել է 1882 թ., մանկավարժական գիտելիքներ է ձեռք բերել Լայպցիգի և Ենայի համալսարաններում):

յիբեանց, Գէորգ Ծաղիկեանց, Գրիգոր Պապովեանց, Դանէլ Սաիդջանեանց, Միքայէլ Սաիդջանեանց, Սարգիս Սարուխանեանց, Կարապետ Յովհաննիսեանց, Երվանդ Ախվէրդով, Նիկոլ Մարկուզեանց, Ն. Նարիմանեանց, Ստեփան Գուլեանց, Ազանբակ Իկիրտխանեանց, Արշակ Ղազարեանց, Ս. Ղազարեանց, Միքայէլ Ղուչեանց, Գարեգին ///, Արամ ///, Գէորգ Ղազարեանց, Մնացական Գուլեանց, Հայկ Տէր-Աստուածատրեանց, Արտեմ Ղարիբեանց, [Գարեգինեանց Յովհաննէս], Սանդրո Խաչատրեանց, Իսակ Բէլեանց, Աղէքսանդր [Սուչայէ], Շ. Քոչարեանց, Ստեփան Մկրտումեանց, /// Խուզավերդեանց, Սարգիս սարկ. Իփակեանց, Խաչատուր Տէր-Խաչատրեանց, Սարգիս Տէր-Յովհաննիսեանց, Յովսէփ Ամիրաղեանց, Արտաշէս Առաքելեանց, Պապովեան Մնացական, Սեդրակ Ախչարումեանց, Մ. Տէր-Անտոնեանց, Դանիէլ Վարդանեանց, Մացո Քոսայեանց¹:

Վիրահայոց Թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոսը հայտարարել է, որ 1906 թ. հունիսի 4-ին առաջնորդարանում նշանակվել է Ներսիսեան դպրոցի 12 հոգաբարձուների և հոգաբարձական խորհրդի պաշտոնավարութեան ժամանակամիջոցի համար մի ստուգող հանձնաժողովի ընտրութիւն: Թեմական ընտրողները հրավիրվել էին հունիսի 3-ին առաջնորդարան՝ նախապատրաստական ժողովի: Այդ նպատակով Շամքորեցոց եկեղեցուց ընտրվել են Արշակ Ղոնդաղսագեանցը, Հայկ Տէր-Խաչատրեանը, իսկ անձնափախսանորդներ՝ Ստեփաննոս Մազմանեանը և Գարեգին Տէր-Յովհաննիսեանը²: Իսկ եկեղեցական համագումարին մասնակցելու համար եկեղեցուց պատգամավորներ են ընտրվել Գարեգին Գրիգորեան Գարդիշեանցը, Արշակ Տէր-Ստեփանեան Տէր-Խաչատրեանցը և Միքայէլ Բեգլարեան Ղուչեանցը³:

1906 թ. հոկտեմբերի 9-ին Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալ Յովհաննէս աւագ քհյ. Մարտիրոսեանը ներկայացրել է տեղեկագիր, ըստ որի եկեղեցում գործել են 2 քահանաներ՝ Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը և Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանը⁴:

1907 թ. ապրիլի 2-ին կոմսուհի Ուվարովան՝ հնագետ Երվանդ Լալայեանի ուղեկցութեամբ, այցելել է Թիֆլիսի մի շարք հայոց եկեղեցիներ, որոնց թվում նաև Շամքորեցոցը: Նշվել է, որ կոմսուհին «առանձնապէս հետաքրքրվելով եկեղեցիներում եղած մի քանի պատկերներով, պատուիրեց լուսանկարել»⁵: Նա միաժամանակ այն միտքն է հայտնել, որ ցանկալի կլիներ զանազան եկեղեցիներում գտնված հնագիտական իրերը հավաքել Վանքի մայր եկեղեցուն կից գործող Ղուկասեան Թանգարանում:

1907 թ. եկեղեցում դարձյալ քահանայագործել են Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը (հանդիսացել է նաև կոնսիստորիայի անդամ)

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 183, թ. 79-81, բնագիր, ձեռագիր (որոշ ծխականներ ստորագրել են վրացերենով):

² «Մշակ», 1906, № 115, 30 մայիսի:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 200, թ. 107, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 200, թ. 30, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 3915, թ. 35:

⁵ «Մշակ», 1907, № 71, 3 ապրիլի:

և Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանը, իսկ որպէս ստորին սպասավոր՝ Սարգիս սրկ. Իփակեանը¹: Վերջինս ծնվել է 1877 թ., հոգեւորական դասի մեջ է մտել 1902 թ. օգոստոսի 17-ին: Նա իրավունք առարկա է դասավանդել Թիֆլիսի Պրոգրէմնազիայում և Քաղաքային ուսումնարանում²: Եկեղեցում որպէս սարկաւազ ստացել է 144 ու. ոռճիկ³:

1908 թ. փետրվարի 24-ին տեղի է ունեցել ծխականների առաջին ժողովը, որը պետք է քննարկեր կրպակների շինութեան հարցը և եկեղեցու 1906-1907 թթ. հաշիվների քննութեանը: Սակաւ ըստ ծխական կանոնադրութեան 22 հոգւածի, ծխականների օրինական թիվը չբավարարելով, ժողովը չի կայացել⁴:

Սարտի 9-ին կայացած ծխական ժողովին ներկա է եղել 31 ծխական (նշված են ծխականների ազգանունները): Ժողովը բացել է Համագաւազ աւագ քհյ Տէր-Յովհաննիսեանը: Ժողովականները նախագահ են ընտրել Իսահակ Յարութիւնեանին, իսկ քարտուղար՝ Սարգիս սրկ. Իփակեանին: Որոշվել է, քանի որ ծխականները անտարբեր են և չեն հաճախում ժողովներին, այդ իսկ պատճառով չի լրանում անհրաժեշտ թիվը, ուստի, այս անգամ ժողովը համարել կայացած և իրենց կողմից ընդունված որոշումները առաջարկել հոգեւոր կառավարութեանը՝ հաստատման: Հոգաբարձութեանը ներկայացրել է իր որոշումը՝ կրպակներ կառուցել դպրոցական մեծ շէնքի արեւմտյան կողմում, մեծ (Մետեխեան) փողոցի վրա գտնվող՝ եկեղեցու դատարկ հողի վրա: Ներկայացվել է պլանը և տեղեկացվել, որ այդ կրպակների շինութեանը կարժենա մոտ 2000 ու.: Հարցը բուռն քննարկումների տեղիք է տվել, և վերջապէս երկու ձայնի առավելութեամբ ընդունվել է հետեւյալ որոշումը. կառուցել կրպակները և այդ նպատակի համար ծախսել 2000 ու., որից 1467 ու. ծախսել եկեղեցու միջոցներից, որ գտնվում են Առեւտրական բանկում, իսկ մնացած գումարը լրացնել ժողովարարութեամբ: Հոգաբարձութեանը զեկուցել է, որ Միրզախանեանցի տունը կարիք ունի հիմնական նորոգութեան: Ժողովը որոշել է իրավունք տալ հոգաբարձութեանը ծախսել այդ նորոգութեան համար անհրաժեշտ գումարը՝ մոտ 200 ու.: Երեցփոխան Արշակ Տէր-Նաչատրեանը ներկայացրել է եկեղեցու և դպրոցի 1906-1907 թթ. հաշիվները: Ժողովը հանձնաժողովի անդամներ է ընտրել Միքայէլ Ղուկասեանին, Եփրեմ Մկրտումեանին և Գրիգոր Պապովեանին, որպէսզի վերջիններս ստուգեն հիշյալ հաշիվները⁵:

1908 թ. ապրիլի 28-ին եկեղեցու հոգաբարձութեանը դիմել է կոնսիստորիային. «Ընդ սմին ներկայացնելով Ատենիդ, 1) Բարձր Սրբազան առաջնորդի թոյլտուութիւնը, 2) քաղաքային վարչութեան վաւերացրած յատակա-

¹ Գրիգոր աւագ քիյ. Մանդակունի, Կանոնադրութիւն Տիֆլիսի հայ քահանաների միաբանութեան, Տիֆլիս, 1907, էջ 9:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 19, գ. 227, թ. 173 շրջ.: Տէն նաև թ. 204 շրջ., ոռւսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 369, թ. 6:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 369, թ. 2:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 369, թ. 3:

գիծը և 3) հոգաբարձութեանս կազմել տուած նախահաշիւը, խնդրում ենք թոյլ տալ Շամբօռեցոց Կարմիր-Աւետարանի դպրոցին կից աւերուած տեղը չորս խանութ կառուցանելու համար ծախսել եկեղեցապատկան մի հազար չորս հարիւր (1400) ռուբլի գումարը: Խանութների կառուցումը կապալով կտրուի աճուրդով»¹: Ինչպես հայտնի է՝ նշված սենյակների շինությունն ավարտվել է 1910 թ. հունիսին²:

1908 թ. մայիսի 18-ին եկեղեցում կաթողիկոսական ընտրությանը մասնակցելու համար ծխական պատվիրակներ են ընտրվել Իսահակ Յարութիւնեանը, Նիկողայոս Նարիմանեանը և Հ. Տէր-Յովհաննիսեանը³: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 19-ին, Շամբօռեցոց եկեղեցու միաբան համագասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանցը թեմի առաջնորդին է ներկայացրել կաթողիկոսական երեցփոխ-պատվիրակների ընտրողական թերթը, որում գրվել է. «Մենք, ներքոյ ստորագրեալ, Տփլիսի Շամբօռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու ծխական ժողովուրդներս, Վրաստանի և Իմերէթի թեմակալ առաջնորդ Բարձր Սրբազան Գարեգին արքեպիսկոպոսի կարգադրութեան համաձայն, 1908 թուի մայիսի 18-ին, երկրորդ ժողովին, ձայների առաւելութեամբ, ընտրեցինք հետևեալ երեք ներկայացուցիչներին.

1. Պ. Իսահակն Ղազարեան Յարութիւնեանց,
2. Պ. Նիկողայոս Զաքարեան Նարիմանեանց,
3. Պ. Համայեակ Տէր-Համագասպեան Տէր-Յովհաննիսեանց:

Որոնք, թեմիս միւս ներկայացուցիչների հետ միասին ժողովուրդով Տփլիսի Հայոց Առաջնորդարանը, սոյն թուի սեպտեմբերի 21-ին պիտի ընտրեն մի թեմական պատգամաւոր՝ Ամենայն Հայոց Սրբազնագոյն Հայրապետի ընտրութեանը մասնակցելու համար Սուրբ Էջմիածնում 1908 թուի հոկտեմբերի 30-ին»⁴: Ընտրողական թերթը ստորագրել են. Իսահակ Յարութիւնեանց, [Ս. Հովհաննց], Գ. Ստեփանեանց, Մ. Մնացականեանց, Մալեանց Մկրտիչ, Ս. Պապեանց, Արշակ Զօբանեանց, Գրիգոր Պապովեանց, Ե. Տէր-Խաչատրեանց, Մ. Անտոնեանց, Ե. Տէր-Ղուկասեանց, Յովսէփ Ամիրչահեանց, Եփրեմ Մկրտումեան, Խ. Տէր-Խաչատրեան, Գրիգոր Դաւթեանց, Տէր-Աստուածատրեանց Հայկ, Ն. Նարիմանեանց, Գէորգ Ղազարեանց, Վ. Ամիրեանց, Գալստեանց Յովհաննէս, Պետրոս Շահպարտեանց:

Նշենք, որ Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձուներ ընտրելու համար պատվիրակներ են ընտրվել Արշակ Ղոնդաղսաղեանցը և Հայկ Տէր-Խաչատրեանցը, իսկ անձնափոխանորդներ՝ Ստեփաննոս Մազմանեանը և Գարեգին Տէր-Յովհաննիսեանը⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 18, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2301, թ. 208, բնագիր, ձեռագիր:

³ «Մշակ», 1908, № 109, 20 մայիսի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 816, թ. 155-158 շրջ., բնագիր, ձեռագիր, նաև թ. 83, բնագիր, ձեռագիր: (Ծանոթ. եկեղեցու ևս հինգ ծխական ստորագրել է վրացերենով):

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 368, թ. 116, բնագիր, ձեռագիր:

1909 թ. փետրվարի 1-ին կայացել է եկեղեցու ծխականների ընդհանուր ժողով, որտեղ մասնակցել է միայն 22 ծխական (նշված են ազգանունները): Ժողովը հրավիրել է գործակալ Ղևոնդ քահանան: Նա էլ բացել է ժողովը և այն օրինական համարելով, առաջարկել ընտրել նախագահ և քարտուղար: Նախագահ է ընտրվել նույն ինքը՝ Ղևոնդ քահանան, իսկ քարտուղար՝ Գարեգին Գարդիշեանը: Օրակարգում եղել են հետևյալ հարցերը. 1) 1908 թ. հոգաբարձության կառուցած կրպակների հաշիվների քննություն, 2) 1908 թ. եկեղեցու և հոգաբարձության հաշիվների քննություն և 3) մի հոգաբարձուի ընտրություն:

Կրպակների և եկեղեցու հաշիվները ստուգելու համար ընտրվել է 3 հոգիանոց հանձնաժողով: Բաց քվեարկությամբ հանձնաժողովի անդամներ են ընտրվել Նիկողայոս Նարիմանեանը, Ջուլիուզ Բեկ Հասան-Ջալալեանը և Միքայել Անտոնեանը: Այնուհետև որոշվել է հանձնաժողովին երկու ամիս ժամանակ տալ այդ հաշիվները քննելու համար և մոտավորապես սույն տարվա մարտի վերջին ծխական ժողով հրավիրել այդ հաշիվները հաստատելու համար: Նկատի ունենալով, որ եկեղեցու և հոգաբարձության 1907 թ. հաշիվները ևս վերաքննված չէին, որոշվել է հանձնաժողովին հանձնել նաև այդ հաշիվների քննությունը: Իսկ մեկ հոգաբարձուի ընտրությունը ժողովը որոշել է հետաձգել մինչև նոյեմբեր ամիսը, երբ վերջանում էր երեցփոխի պաշտոնավարության ժամանակը և այդ երկու ընտրությունները միասին անցկացնել¹:

Հունիսի սկզբին եկեղեցու ծխականներից մեկը անդադառնալով հոգաբարձության հաշիվների քննությունը, գրել է. «Շամքօռեցւոց դպրոցում յունւարին գումարւած ծխական ընդհանուր ժողովը ընտրեց երեք անձից կազմւած մի հաշէտես մարմին՝ երկու ամսւայ ընթացքում քննելու դպրոցի և եկեղեցու հաշիւները և այդ մասին զեկուցանելու ընդհանուր ժողովին: Արդէն երկու ամսից շատ աւելի ժամանակ է անցել: Շամքօռեցւոց հոգաբարձութեան հաշիւների քննութիւնը այնքան բարդ ու դժուարին գործ չէ, որ աւելի ժամանակ պահանջէր: Զարմանում ենք, թէ ինչու՞ է ձգձգւում հոգաբարձական հաշիւների զեկուցումը: Ծխականներիս անշուշտ շատ հետաքրքիր է մօտից ծանօթանալ դպրոցի դրութեան հետ նախ քան նոր ուսումնական տարւայ սկիզբը: Սպասում ենք, որ հոգաբարձութիւնը օր առաջ հրաւիրի ընդհանուր ժողով»²:

Շուտով, հունիսի 11-ին, եկեղեցու ծխական դպրոցի վերաբերյալ մի կարևոր հարցի քննության համար հրավիրվել է ընդհանուր ժողով, որին ներկա են եղել միայն 6 ծխականներ (նշված են ազգանունները): Սակայն ժողովը չի կայացել ծխականների թիվը բավարար չլինելու պատճառով: Ուստի որոշվել է այն հետաձգել մինչև հունիսի 28-ը և միանգամից կատարել նաև երեցփոխանի և հոգաբարձության անդամների ընտրությունը³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 478, թ. 3:

² «Գործ», 1909, № 122, 11 հունիսի:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 478, թ. 6:

1909 թ. փետրվարի 13-ին հավլաբարաբնակ Սիմեոն Ալավերդեան Թարխանեանցը բողոքագիր է ներկայացրել կոնսիստորիային, հայտնելով, որ եկեղեցու արտաքինոցը կառուցել են հենց իր տան սենյակներին կից, որը մեծ անհարմարություններ է պատճառում տան բնակիչներին: Բազմիցս դիմել են երեցփոխին, սակայն ոչ մի դրական արձագանք չեն ստացել և եթե կոնսիստորիան էլ չլուծի այդ խնդիրը, ապա նա պատրաստվում է դիմելու դատարան: Կոնսիստորիան փետրվարի 25-ին այդ գրությունը առաքելով եկեղեցու երեցփոխանին, պատվիրել է նրան տալ գործի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկություն: Ի դեպ, Թարխանեանցը նույն խնդրանքով կոնսիստորիային էր դիմել դեռևս 1904 թ. նոյեմբերի 3-ին¹:

1909 թ. հունիսի 16-ին Սարգիս սարկալազը խնդրել է Թեմի առաջնորդ Գարեգին արք. Սաթունեանին իրեն տրամադրել անցաթուղթ երկամսյա ժամանակով՝ ընտանիքը Մանգլիս ամառանոց տանելու համար²: Խնդրագրում նշել է, որ առաջ քահանան դեմ չէ:

1909 թ. նոյեմբերի 1-ին երեցփոխան Արշակ Տէր-Խաչատրեանցը դիմելով կոնսիստորիային, հայտնել է, որ իր երեցփոխանությունյան երեքամյա պաշտոնակատարությունյան ժամկետը վերջացել է, և խնդրել է իրեն ազատ արձակել այդ պաշտոնից: Այդ հայտարարությունյան հիման վրա կոնսիստորիան նոյեմբերի 9-ին գործակալին պատվիրել է եկեղեցում անցկացնել նոր ընտրություններ և ընտրողական թերթը ներկայացնել Ատյանին՝ ի տնօրինություն³: Նոյեմբերի 22-ին եկեղեցում կայացել է ծխական ժողով՝ մասնակցությամբ 42 ծխականների, նախագահությամբ գործակալ Ղևոնդ ք. Յ. Մամիկոնեանի, քարտուղարությամբ՝ Գ. Գարդիչեանի: Ձայների մեծամասնությամբ երեցփոխան է ընտրվել Եփրեմ Մկրտումեանցը: Կազմված արձանագրությունը ստորագրել են հետևյալ ծխականները. Սարգիս քահանայ իփակեանց, Գ. Գարդիչեանց, Խ. Տէր-Խաչատրեանց, Աղէքսանդր Ղարաջեանց, Գնունի Տէր-Ղուկասեանց, Գէորգ Տէր-Յովհաննիսեանց (փոխարենը ստորագրել է Իփակեանց), Ա. Տէր-Խաչատրեանց, Յարութիւնեանց Յարութիւն (փոխարենը ստորագրել է Իփակեանց), Վահան Տէր-Ղուկասեանց, Եփրեմ Սարգսեանց, Օհան Ղազարեանց, Գրիգոր Պապովեանց, Վասիլ Մելիք Բաբասեանց, Վանո Թաիրեան, Եփրեմ Մկրտումեանց, Մնացականեանց, Մարտիրոս Աղբէկեանց, Յարութիւն Տէր-Խաչատրեանց, Վ. Ամիրեանց, Ե. Տէր-Խաչատրեանց, Ն. Նարիմանեանց, Մ. Գուլեանց, Համազասպ առաջ ք. Տէր-Յովհաննիսեանց, Ս. Երզնկեանց, Առաքելեան Արտաշէս, Բարդիկեանց Աղէքսանդր, Ա. Տէր-Յովհաննիսեանց, Հ. Տէր-Յովհաննիսեանց, Բախչո Պապովեան, Խուդավերդեանց, Տ. Ֆրանգուլեանց, Գգիրիա Յարութիւնեան, Սմբատ Կարապետ Ֆրանգուլեանց, Մկրտումեան Բաղդասար (ևս մի քանի ծխականներ ստորագրել են վրացերենով)⁴: Նոյեմբերի 25-ին գործակալը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 25-28, 44, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 483, թ. 20, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 23-24, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 38-39 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ընտրողական թերթը ներկայացրել է կոնսիստորիային, որն էլ դեկտեմբերի 2-ին երեցփոխանի պաշտոնում եռամյա ժամկետով հաստատել է Եփրեմ Մկրտումեանին: Միաժամանակ պատվիրելով նոր երեցփոխանին հանձնել եկեղեցու բոլոր հաշիվները, կալվածքները և գույքը՝ օրինավոր ցուցակով, և մի օրինակն էլ մատուցել Աստյանին¹: Դեկտեմբերի վերջին եկեղեցում հայտարարված էր ծխական ժողով, որտեղ պետք է լսվեր վերստուգիչ հանձնաժողովի զեկուցումը՝ նախկին հոգաբարձության 1909 թ. հաշիվների մասին: Սակայն ծխականների քիչ լինելու պատճռով այն հետաձգվել է, և գործակալը հայտարարել է, որ իր նախագահելությամբ 1910 թ. հունվարի 3-ին, նշանակված է ընդհանուր ժողով, որը նախորդի շարունակությունն է լինելու և անկախ ծխականների թվից համարվելու է օրինական²:

1910 թ. հունվարի 1-ին գործակալ Ղևոնդ քահանան հայտարարել է, որ «Յունվարի 3-ին, ժամը 12-ին, Հալաբարի Շամքոնեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցում նշանակված է ծխական ժողով՝ լսելու վերատեսուչ յանձնաժողովի զեկուցումը նախկին հոգաբարձության 1909 թվի հաշիվների մասին, ուստի յիշեալ եկեղեցու ծխականները հրաւիրվում են որոշեալ օրը և ժամին ներկայ լինել ժողովի, որը, իբրև շարունակութիւն անցեալ ընդհանուր ժողովի, օրինաւոր կը համարվի՝ որքան և լինի ներկայ եղող ծխականների թիւը»³:

Հունվարի 4-ին Վիրահայոց հոգևոր կառավարությունը հանձնարարել է գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանին, որպեսզի վերջինս հորդորի Շամքոնեցոց եկեղեցու հոգաբարձությանը՝ Հավլաբարի Սուրբ Կարապետ եկեղեցուն 1000 ռ. պարտքը վերադարձնելու համար⁴: Ի դեպ, ինչպես նշվել է, այդ գումարը եկեղեցին վերցրել էր փոխարինաբար շատ վաղուց, և 1887 թ. նոյեմբերի 5-ի կոնսիստորիան իր № 5272 հրամանով պատվիրել էր երեցփոխանին վերադարձնել այդ գումարը Սուրբ Կարապետ եկեղեցուն: Ինչպես երևում է հետագա գրազրույթյունից, 1910 թ. նոյեմբերի 25-ին կոնսիստորիան դարձյալ պահանջել է վերադարձնել այդ պարտքը, որը տրվել էր դպրոցի շինության համար, հիմք ընդունելով Սուրբ Կարապետ եկեղեցու երեցփոխան Մինաս Պարսամեանի՝ 1910 թ. սեպտեմբերի 25-ին ներկայացրած հայտարարությունը⁵:

1910 թ. մայիսի 23-ին, ինչպես հայտարարել է Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը, թեմի առաջնորդի առաջադրության համաձայն, եկեղեցու ծխական դպրոցի դահլիճում նշանակվել է ծխական ժողով՝ ընտրելու 2 պատգամավոր և 2 անձնափոխանորդ ներսիսեան հոգևոր դպրոցի հոգաբարձուներ ընտրելու համար⁶: Սակայն ընտրությունը կատարվել է մայիսի 30-ին, որի ժամանակ ընտրվել են Գարեգին Գարգիշեանը և Մկրտիչ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 36-37, բնագիր, ձեռագիր:

² «Մշակ», 1910, № 2, 3 հունվարի: Տե՛ս նաև «Հորիզոն», 1910, № 2, 3 հունվարի:

³ «Մշակ», 1910, № 1, 1 հունվարի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 638, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 40-41, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ «Մշակ», 1910, № 108, 21 մայիսի:

Մնացականեանը, իսկ անձնափոխանորդներ՝ Արշակ Տէր-Խաչատրեանն ու Գարեգին Տէր-Յովհաննիսեանը¹: Նույն օրը եկեղեցու ծխականներից մեկը նամակ է ուղղել «Հովիտ» շաբաթաթերթի խմբագրութեանը. «Ձգիտեմ ինչու² քաղաքիս մի քանի եկեղեցիներում կիրակի օրերը պատարագը կից են անում: Կարող ենք ասել, թէ ժողովուրդը չի գալիս: Բայց գոնէ այն կիրակի օրը, երբ ծխական ժողով կայ և ժողովուրդը գալիս է եկեղեցի, պէտք է որ պատարագը ճաշին անել: Օրինակ, ես հեռու եմ ապրում իմ եկեղեցուց, ես Հաւլաբարի Շամբոռեցուց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու ծուխ եմ և չեմ կարողանում գնալ իմ եկեղեցին, բայց այն կիրակի օրը, երբ ժողով է նշանակուած մեր եկեղեցում՝ գնում եմ ժողովից մի փոքր առաջ մեր եկեղեցին՝ համոզուած, որ այնտեղ էլ կարող եմ պատարագ լսել: Բայց պատարագը առաւօտը վաղ արդէն վերջացած է լինում և ես ստիպուած եմ գնալ հարեան եկեղեցին աղօթելու: Ինձ վրայ շատ անհաճոյ տպաւորութիւն է թողնում, երբ ես գնում եմ ժողովի, մտնում եկեղեցու գաւիթը, կիրակի օրը և եկեղեցու դուռը փակ եմ տեսնում: Կը խնդրէի, որ գոնէ ժողով նշանակուած օրերը պատարագը ճաշին լինէր»³:

1910 թ. սեպտեմբերի կեսերին երեցփոխ Եփրեմ Մկրտումեանը հայտարարել է, որ սեպտեմբերի 19-ին եկեղեցում կայանալու է ծխական ընդհանուր ժողով՝ «ինձ վերաբերեալ մի շատ կարևոր խնդրի համար»⁴: Սակայն, ծխականները ժողովի են հրավիրվել սեպտեմբերի 26-ին: Այդ մասին եկեղեցու ծխականներից մեկը գրել է. «Օրակարգի խնդիրը՝ հոգաբարձութեան և երեսփոխի մէջ ծագած իրաւական թիւրիմացութիւններն էին, որ պէտք է քննուէր ընդհանուր ժողովում և պարզուէր երեսփոխի-հոգաբարձուի, ինչպէս և ոչ-երեսփոխ հոգաբարձուների իրաւասութեան սահմանները: Սակայն ժողովը չկայացաւ այն թիւր հասկացողութեան պատճառով թէ՛ իրաւունք չունի երեսփոխը ծխական ժողով հրաւիրել, թէ՛ մեզ տուած ժամանակաւոր օրէնքը այսպէս կամ այնպէս է ասում: Եւ ժողովը ցրուեց: Միանգամայն սխալ պատճառաբանութիւն: Ծխական ժողովների գումարման համար ղեկաւարտում են 1907 թ. Կաթողիկոսի տուած եկեղեցական-ծխական կանոնադրութեամբ, և ներկայ Հայրապետը նոյնպէս պատուիրել է ղեկավարուել դրանով: Այդտեղ յօդուած 17-ում պարզ ասուած է թէ՛ ո՞վ կարող է գումարել ծխական ժողով: Երեսփոխը իրաւունք ունի առանց առանձնապէս թոյլտուութիւն վերցնելու գումարել ծխական ժողով, երբ ինքը հարկաւոր է համարում կամ եկեղեցու կարիքները այդ պահանջում են: Ցաւալի է, որ ծխական ժողովը չկարողացաւ զբաղուել հետաքրքրող հարցով: Ծխական ժողովից չպէտք է վախենալ»⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 615, թ. 1 շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Տես նաև «Հովիտ», 1910, № 8, 6 հունիսի, էջ 123:

² «Հովիտ», 1910, № 7, 30 մայիսի, էջ 111:

³ «Մշակ», 1910, № 205, 18 սեպտեմբերի:

⁴ «Հովիտ», 1910, № 25, 3 հոկտեմբերի, էջ 398:

1911 թ. փետրվարի 24-ին երեցփոխան Եփրեմ Մկրտումեանը իր հրաժարականի մասին հայտնել է գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանին. «Անձնական գործերովս խիստ ծանրաբեռնուած լինելով և քաղաքիցս յաճախ բացակայելուս պատճառաւ, ոչ մի հնարաւորութիւն չունեմ վարելու եկեղեցու երեսփոխանի պատասխանատու պաշտօնը, ուստի և սորանով ներկայացնելով Ձերդ արժանապատուութեան իմ հրաժարականը, կիսնդէի յայտնել այդ մասին հոգեւոր իշխանութեանը: Նոր երեսփոխ ընտրուելուն պէս կըյանձնեմ իմ մօտի բոլոր հաշիւներն ու գոյքը»¹: Երեցփոխի հրաժարականի մասին գործակալը կոնսիստորիային է հայտնել մարտի 4-ին և ստացել է կարգադրութիւն՝ եկեղեցում նոր երեցփոխի ընտրութիւններ անցկացնելու մասին: Հունիսի 19-ին կայացել է ծխական ժողով, որին ներկա է գտնվել 19 հոգի: Ծխականները՝ երրորդ անգամ հրավիրված լինելով, ժողովը համարվել է օրինական: Նախագահ է ընտրվել գործակալ Ղևոնդ քահանան, իսկ քարտուղար՝ Սարգիս քհյ. Իփակեանը: Նախագահը հայտնել է, որ երեցփոխան Եփրեմ Մկրտումեանի հրաժարականի պատճառով հարկավոր է ընտրել նոր երեցփոխան, ուստի ծխականները պետք է առաջադրեն թեկնածուներ: Առաջարկված թեկնածու խաչատուր Տէր-Խաչատրեանը միաձայն ընտրվել է եկեղեցու երեցփոխանի պաշտոնում: Ստորագրել են հետևյալ ծխականները. Եփրեմ Մկրտումեանց, Արշակ Տէր-Խաչատրեանց, Վախթանգ Ամիրեանց, Գէորգ Ղազարեանց, Սարգիս Պապեանց, Գ. Գարդիշեան, Օհան Ղազարեանց, Եփ. Սարգսեանց, Գրիգոր Բ. Պապովեանց, Սիմէօն Պ. Եղիազարեանց, Բախչօ Պապովեանց, Սեդրակ Ախչարումեանց, Սարգիս քահանայ Իփակեանց, Հմ. Տէր-Յովհաննիսեանց, Արմենակ Տէր-Յովհաննիսեանց (ևս մի քանի հոգի ստորագրել են վրացերեն լեզվով)²: Հունիսի 29-ին գործակալը կոնսիստորիային է ներկայացրել եկեղեցու ծխականների համախոսական թուղթը, որով երեցփոխան են ընտրել խաչատուր Տէր-Խաչատրեանցին: Կոնսիստորիան հաստատել է խաչատուր Տէր-Խաչատրեանցին երեցփոխանի պաշտոնում երեք տարի ժամանակով և պատվիրել է գործակալին՝ հանձնել նրան եկեղեցու բոլոր հաշիվները, կալվածքը և գույքը օրինական ցուցակով, որի մի օրինակը մատուցել Ատյանին³: Հունիսի 29-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Տփլիսի Բ. մասի գործակալի 24 յունիսի տարւոյս թ. 618 յայտարարութիւնը, որի հետ մատուցանելով Շամքոռեցոց եկեղեցու ժողովրդոց համախօսական թուղթը, որով ընտրել են երեսփոխանի պաշտօնով խաչատուր Տէր-Խաչատրեանցին: Հրամայեցին. հաստատել խաչատուր Տէր-Խաչատրեանցին երեսփոխանի պաշտօնով Շամքոռեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու համար, երեք տարի ժամանակով, որի մասին ծանուցանել Տփլիսի Բ. մասի գործակալին, պատուիրելով յանձնել նոր երեսփոխանին եկեղեցու բոլոր հաշիւը, կալուածքը և գոյքը օրինաւոր ցու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 29-31, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 34-35, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 32, բնագիր, ձեռագիր:

ցակով, որի մի օրինակը մատուցանել Ատենիս»¹:

1911 թ. հուլիսի 23-ին, կարճատև ծանր հիվանդությունից հետո իր մահ-կանացուն է կնքել եկեղեցու ծխատեր Տէր Շմալոն քհն. Տէր-Բարսեղեանը: Հուղարկավորությունը կատարվել է Խոջիվանքի գերեզմանատանը: Հոկտեմբերի 2-ին եկեղեցու բոլոր չափահաս ծխականները հրավիրվել են եկեղեցի՝ ընտրելու նոր քահանա հանգուցյալի փոխարեն²: Օգոստոսի 8-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալի հուլիսի 25-ի թ. 656, յայտարարությունը. «Սրանով պարտք եմ համարում յայտնել, որ ամսոյս 24-ին ի տէր հանգաւ քաղաքիս Շամքոռեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ միաբան Տէր Շմալոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանցը, որի մասին տեղեկացնելով՝ սպասում եմ Ատենիդ տնօրէնութեանը»: Հրամայեցին. պատուիրել Տիֆլիսի Բ. մասի գործակալին հանգուցեալ Շմալոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանցի ծխոց հովուութիւնը յանձնել Համազասպ աւագ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանցին՝ տալով գոյացած արդիւնքի երկու երրորդական մասը հանգուցելոյ ընտանեաց՝ ցտարելից նորա»³: Դեռևս հունիսի 13-ին Շմալոն քհն. Բարսեղեանը դիմել էր կոնսիստորիային՝ չքավորության վկայական ստանալու խնդրանքով. «Այսու ամենախոնարհաբար խնդրեմ տալ ինձ իմ որդի Աբգար Տէր-Շմալոնեան Տէր-Բարսեղեանցի համար չքաւորութեան վկայական, որ անհրաժեշտ է ներկայացնել Մոսկվայի Արքեւական համալսարանին, որ է նոյն համալսարանի երկրորդ կուրսի ուսանող, որը համաձայն նորա տուած խնդրի, պահանջում են, ասելով իբրև տիֆլիսեցի և քահանայի որդի հարկաւոր է ներկայացնել նոյն տեղի կոնսիստորիայից մի այնպիսի վկայական, որ հայրդ չունի միջոց քո ուսման տարեկան վարձը վճարելու»⁴: Կոնսիստորիան բավարարել էր Շմալոն քահանայի խնդրանքը:

1911 թ. հոկտեմբերի 16-ին եկեղեցում կայացել է կաթողիկոսական ընտրությունը մասնակցող պատգամավոր ընտրող պատվիրակների ընտրություն, որի ժամանակ ընտրվել են՝ Արշակ Տէր-Խաչատրեանը, Ստեփաննոս Մազմանեանը և Հմայակ Տէր-Յովհաննիսեանը⁵:

1911 թ. նոյեմբերի 30-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. Տիֆլիսի Բ. մասի գործակալը իւր № 784 յայտարարութեամբ ներկայացնում է ի տնօրէնութիւն Ատենիս Տիֆլիս քաղաքի Շամքոռեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու ծխականաց ընտրողական թերթը, որով նոքա ընտրել են իրենց քահանայացու հանգուցեալ Շմալոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանցի փոխարէն Սարգիս Աւետիքեանցին: Ներկայացրած վկայագրերից երևում է, որ ընծայացու Աւետիքեանցը ծնուել է 1888 թուականի փետրվարի 10-ին, աւարտել է Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի լիակատար դասընթացը և

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2302, թ. 205 շրջ.-206, քնագիր, ձեռագիր:

² «Հորիզոն», 1911, № 215, 1 հոկտեմբերի:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2302, թ. 233, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 368, թ. 176, քնագիր, ձեռագիր:

⁵ «Սուրհանդակ», 1911, № 416, 18 հոկտեմբերի:

Համարուած է երկրորդ կարգի պահեստի զինուոր ըստ զինուորագրութեան: Տեղեկութիւն. ըստ շտատի Տփիսիսի թեմի Շամքոռեցոց եկեղեցին պէտք է ունենայ երկու քահանայ, սակայն այժմ ունի մի քահանայ: Հրամայեցին. ներկայացնելով Շամքոռեցոց եկեղեցու ծխականաց ընտրութեան թերթը և ընծայացու Սարգիս Աւետիքեանի վկայագիրը և լուսանկարը, խնդրել Սուրբ Սինոդի տնօրէնութիւնը՝ թոյլ տալ ընդունել նորան հոգևոր կոչման մէջ ձեռնադրելու քահանայ յիշեալ եկեղեցու ծխականներին հովուելու»¹:

1911 թ. դեկտեմբերի 28-ին Թիֆլիսի հայոց կոնսիստորիան հայտարարութիւն է ուղղել Սուրբ Էջմիածնի Սինոդին. «Կոնսիստորիայուժս լսեցին զեկուցումն. Տփիսիսի Բ. մասի գործակալը իւր № 784 յայտարարութեամբ ներկայացնում է ի տնօրէնութիւն Ատենիս Տփիսիս քաղաքի Շամքոռեցուց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու ծխականաց ընտրողական թերթը, որով նոքա ընտրել են իրենց քահանայացու հանգուցեալ Շմաւոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանցի փոխարէն Սարգիս Աւետիքեանցին: Ներկայացրած վկայագրերից երևում է, որ ընծայացու Աւետիքեանցը ծնունել է 1888 թուականի փետրվարի 10-ին, աւարտել է Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի լիակատար դասընթացը և համաթուած է երկրորդ կարգի պահեստի զինուոր ըստ զինուորագրութեան և ոչ մի հիւանդութիւն չունի: Տեղեկութիւն. ըստ շտատի Տփիսիսի թեմի Շամքոռեցոց եկեղեցին պէտք է ունենայ երկու քահանայ, սակայն այժմ ունի մի քահանայ: Կարգաւորեցին. ներկայացնելով Շամքոռեցոց եկեղեցու ծխականաց ընտրութեան թերթը և ընծայացու Սարգիս Աւետիքեանցի վկայագրերը և լուսանկարը խնդրել սուրբ Սինոդի տնօրէնութիւնը թոյլ տալ ընդունել նորան հոգևոր կոչման մէջ ձեռնադրելու քահանայ յիշեալ եկեղեցու ծխականներին հովուելու»²: Այդ առթիւ, Թիֆլիսի նահանգապետը 1912 թ. մարտի 6-ին հայտարարել է Սինոդին, որ իր կողմից առարկութիւններ չկան Սարգիս Աւետիքեանին Շամքոռեցոց եկեղեցում քահանա ձեռնադրելու համար:

1912 թ. հունվարի 23-ին եկեղեցու ծխական դպրոցի հոգաբարձութիւնը գրութիւն է ուղղել թեմի առաջնորդ Եփրեմ եպս. Սուքիասեանին (առաջնորդել է 1911-1913 թթ.). «Հոգաբարձութիւնս զիմել էր Զերդ Բարձր Սրբազնութեան և խնդրել բժշկական քննութեան ենթարկել մեր եկեղեցու համար ընտրուած քահանայացու Սարգիս Աւետիքեանին: Քանի որ բժշկական քննութիւնն արդէն կատարուած է և վկայականն էլ ուղարկուած Թիֆլիսի վիճակային կոնսիստորիային, ուստի կըխնդրեինք տեղեկացնել մեզ քննութեան արդիւնքի մասին և յանձնել հոգաբարձութեանս բժիշկների տւած վկայականի պատճէնը»³: Նույն թվականի մարտի 16-ին Սինոդը քննարկելով Սարգիս Աւետիքեանի քահանա ձեռնադրելու հարցը, հրամայել է. «Թոյլ տալ Վրաստանի հոգևոր կոնսիստորիային ընդունել հոգևոր կոչման

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2302, թ. 316 շրջ.-317, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 711, թ. 8, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 711, թ. 10, բնագիր, ձեռագիր:

մէջ Սարգիս Աւետիքեանցին և առաջադրել Վրաստանի հոգևոր թեմի ժամանակաւոր կառավարիչ Տ. Եփրեմ եպիսկոպոսին՝ ձեռնադրել նորան քահանայ Տփլիսի Շամքոռեցոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու համար: Ընծայացուի վկայականները վերադարձնել կոնսիստորիայի ձեռքով»¹: Մարտի 30-ին Թիֆլիսի կոնսիստորիայում լսել են Սինոդի մարտի 16-ի № 577 հրամանը, և հրամայել. «Սուրբ Սինոդի հրամանի համաձայն, ընդունել հոգևոր կոչման մէջ Սարգիս Աւետիքեանցին՝ քահանայ ձեռնադրելու Շամքոռեցոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու համար, որի վկայականները վերադարձնել նորան Տփլիսի Բ. մասի գործակալի միջոցով»²: Շուտով, ապրիլի 1-ին թեմի առաջնորդ Եփրեմ եպիսկոպոսը Վանքի աւագ եկեղեցում Շամքոռեցոյ եկեղեցու համար քահանա է ձեռնադրել Սարգիս Աւետիքեանին³: Վերջինս ծնվել էր 1886 թ. Յարուկիւնի բնտանիքում: 1912 թ. նա կրոնուսուլայ է աշխատել նաև Վանքի եկեղեցու ծխական դպրոցում:

Այսպիսով, ապրիլի 1-ից սկսած Շամքոռեցոյ եկեղեցին ունեցել է երկու քահանա՝ աւագերեց Համազասպ Տէր-Յովհաննիսեան և Սարգիս քհյ. Աւետիքեան⁴: Վերջինս հիշատակվում է նաև 1912 թ. վավերագրերից մեկում, երբ գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանի հարցումին պատասխանել է, որ ինքն ունի ծխական՝ Օհան Ղազարեան անունով, բայց հիշյալ Օհան Թիֆլիսում կին և զավակներ ունի, և նա Թառաթումբ գյուղի բնակիչ է⁵:

1912 թ. հունվարի 27-ին Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը հայտարարութեամբ դիմել է Վիրահայոց կոնսիստորիային. «Պատիւ ունեմ յարգոյաբար յայտնելու Ատենիդ, թէ թէև Ատենիդ հրամանաւ մինչև ցայսօր իմ միաբան հանգուցեալ Շմաւօն քահանայ Տէր-Բարսեղեանցի ծուխը հովվում եմ և նորա հերթակալութիւնը կատարում եմ, բայց այժմ փոքր ինչ տկարութիւնս և հասակս արգելում է այդ ծանրութիւնը կրելու, ուստի խնդրում եմ ինձ ազատել նոյն ծուխ և հերթակալութիւնը շարունակելուց, կարգել մի ուրիշ քահանայ»⁶: Փետրվարի 17-ին կոնսիստորիան քննարկել է այդ հայտարարութիւնը և հրամայել է. «Պատուիրել Տփլիսի Բ. մասի գործակալին, հանգուցեալ Շմաւօն քահանայ Տէր-Բարսեղեանի ծուխը յանձնել Ծիրանաւորի վանահայր Ղևոնդ քահանայ Տէր-Սարգսեանին հովուելու և արդիւնքի երկու երրորդական մասը յանձնելու հանգուցելոյ ժառանգներին՝ մինչև տարելիցը»⁷:

1912 թ. փետրվարի 17-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումը. Տէր Համազասպ աւագ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանը տարւոյս յունվարի 27-ի հայտարարութիւնով խնդրում է ազատ կացուցանել իրեն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 711, թ. 29, քնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ֆ. 56, ց. 1, գ. 11401, թ. 1:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2304, թ. 24 շրջ.-25, քնագիր, ձեռագիր:

³ «Հորիզոն», 1912, № 67, 3 ապրիլի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 872, թ. 6:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 405, թ. 67, քնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3245, թ. 3, քնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3245, թ. 4, քնագիր, ձեռագիր:

Հանգուցեալ Շմաւոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանցի ծխերը հովուելուց՝ իւր տկարութեան և հասակի պատճառաւ: Հրամայեցին. պատուիրել Տփխիսի Բ. մասի գործակալին Հանգուցեալ Շմաւոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանի ծուխը յանձնել Ծիրանաւորի վանահայր Ղևոնդ քահանայ Տէր-Սարգսեանին հովուելու և արդիւնքի երկու երրորդական մասը յանձնելու Հանգուցելոյ ժառանգներին՝ մինչև տարելիցը»¹:

1912 թ. նոյեմբերի 14-ին եկեղեցու միաբան Սարգիս քհյ. Աւետիքեանը խնդրագրով դիմել է թեմի առաջնորդ Եփրեմ եպիսկոպոսին. «Տեղեկանալով, որ ներկայումս «Արամեանցի» անուամբ կառուցուած քաղաքային հիւանդանոցում հաստատապէս ոչ մի քահանայ չէ նշանակուած, այսու պատիւ ունիմ խոնարհաբար յայտնելու Ձերդ Սրբազնութեան, որ ես, նախ՝ գտնուում եմ նիւթականի կողմից անապահով դրութեան մէջ, ի հարկէ պատճառը շատ պարզ է, որովհետեւ Թիֆլիզի Հայ քահանաների մի մասը մինչև իմ ձեռնադրուելը սեպհականացնելով Հանգուցեալ Շմաւոն քահանայի ծխերը, թողել են 300 տուն ծխից հազիւ միայն 100-ը, այն էլ ի հարկէ չքաւոր դասակարգից, որոնք շատ հազւագիւտ են օրինակատարութիւն անում, որոնց վերայ յոյս դնելը և առանց որևէ կողմնակի արդիւնքի ապրելը անհնարին է, որի համար նաև հրաւիրում եմ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան ուշադրութիւնը և երկրորդ՝ ունեմ նաև ազատ ժամանակ, որ և կարող եմ հովուել նաև հիւանդանոցի օտար ծխերին, ուստի խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ Սրբազնութեան ի նկատի առնելով իմ սուղ և անապահով վիճակը, բարեհաճէք նշանակել ինձ վերոյիշեալ հիւանդանոցի պաշտօնակատար քահանայ: Յուսով եմ, որ Ձերդ Սրբազնութեան կողմից աչքաթող չի արուի իմ այս խոնարհ խնդիրը»²:

Եփրեմ եպս. Սուքիասեանը այս խնդրագիրը հանձնել է կոնսիստորիայի տնօրինութեանը, որը և հաշվի առնելով Սարգիս քհյ. Աւետիքեանի նյութական անապահով դրութիւնը, նոյեմբերի 28-ին հրամայել է. «Սարգիս քահանայ Աւետիքեանցին կարգել Արամեանցի հիւանդանոցի պաշտօնակատար քահանայ, որի մասին յայտնել նրան քաղաքիս Բ. մասի գործակալի միջոցով, իսկ Արամեանցի հիւանդանոցի վարչութեանը՝ առանձին գրութեամբ»³: Ի դեպ, 1913 թ. նոյեմբերի 1-ին, Հավլաբարի Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցու միաբան Արշակ քհյ. Յարութիւնեանը, բոլորովին հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, որ «Արամեանցի» հիւանդանոցն ունի պաշտօնակատար քահանա՝ ի դեմս Սարգիս քհյ. Աւետիքեանցի, հայտարարութեամբ դիմել է կոնսիստորիային և խնդրել, որպեսզի իրեն նշանակեն այդ հիւանդանոցի քահանա: Կոնսիստորիան այդ հայտարարութիւնը թողել է անհետևանք՝ տեղում քահանա լինելու պատճառով⁴: 1915 թ. սեպտեմբերի 25-ին Սարգիս քհյ. Աւետիքեանը հայտարարութեամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Համաձայն հրամանի վիճակային կոնսիստորիայի հայոց Վրաստանի և Իմէրէթի 28-ն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2313, թ. 20 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 867, թ. 1 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 867, թ. 2, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 867, թ. 4-5, բնագիր, ձեռագիր:

նոյեմբերի 1912 թ. № 5654-ով ես նշանակուել եմ Արամեանցի հիւանդանոցի պաշտօնակատար քաճանայ, բայց Արշակ քաճանայ Յարութիւնեանցը, ուշադրութիւն չը դարձնելով հոգեւոր իշխանութեան այդ կարգադրութեան վերայ, ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չի առնում՝ խախտելով այն իրաւունքը, որը վերապահուած է ինձ: Մինչև անգամ վերոյիշեալ քաճանան, ինչպէս վիճակային Ատենիդ յայտնի է, անցեալ տարի յայտարարութեամբ խնդրել էր իրեն նշանակել և ինձ արձակած ճանաչել, որովհետև իրեն ասելով կապալառուն շարունակ իրեն է անհանգստացնում՝ կանչելով օրինակատարութեան, որ այդպիսի բան բոլորովին եղած չի եղել, ի հարկէ, այդ յայտարարութեամբ էլ չը հասնելով իր նպատակին, նա դեռ յոյսը չի կտրում և շարունակում է ժամանակ առ ժամանակ այնպիսի օրինակատարութիւններ անել, որի իրաւունքը վերապահուած է ինձ: Մինչև անգամ նրա վերայ ոչ մի ազդեցութիւն չունեցաւ Բ. մասի գործակալի խօսքերը և նա վերջին ժամանակները օգտուելով այն հանգամանքից, որ վերոյիշեալ հիւանդանոցի հին կառավարչին փոխարինեց մի նորը, որը անծանօթ լինելով վիճակային կոնսիստորիայի հիւանդանոցին ուղարկած գրութեան հետ, որով նրանք ճանաչեն ինձ իբրև պաշտօնակատար քաճանայ, հաջողվում է վերոյիշեալ քաճանային համոզել նոր կառավարչին իր այնտեղի քաճանայ լինելը և հր-նի (այսինքն իմ) հեռացումը լինելը, և երբ կառավարիչը ինձանից տեղեկանում է, որ ես կոնսիստորիայի կողմից հեռացում չեմ, ուստի հարցը աւելի պարզ լինելու համար պահանջում է ինձանից ներկայացնել իրեն վիճակային կոնսիստորիայի կողմից մի գրութիւն, որի մէջ յիշատակուած լինի, որ ես 1912 թւից նշանակուելով իմ պաշտօնի մէջ, մինչև այժմ իմ վերաբերեալ ոչ մի փոփոխութիւն չի եղել, և որ ես եմ համարում այնտեղի պաշտօնակատար քաճանայ և ո՛չ Արշակ քաճանայ Յարութիւնեանցը: Ուստի դիմելով վիճակային Ատենիդ, խնդրում եմ տալ ինձ այդ վկայականը՝ ներկայացնելու հիւանդանոցի կառավարչին՝ փարատելու համար այն սխալ կարծիքը, որը տիրում է, և ի նկատի ունենալով, որ այդպիսի մի սխալ կարծիք ևս տիրում է Թիֆլիսի մաբողջ քաճանայութեան մէջ, խնդրում եմ, իհարկէ, եթէ միայն կարելի է, մի շրջաբերականով ևս փարատել քաճանաների սխալ կարծիքը ևս, որ նրանք այսուհետև չը ճանաչեն նրան հիւանդանոցի քաճանայ, այլ ճանաչեն ինձ, որովհետև մինչև այժմ չեմ ցանկացել զբաղեցնել ձեզ այսպիսի խնդրով, յոյս ունենալով, որ գուցէ ինքը զզջայ և վերջ տայ այսպիսի անկարգութիւններին: Յուսով եմ, որ վիճակային Ատենիդ չի զլանայ իմ այս խնդիրները կատարելու: Սարգիս քաճանայ Աւետիքեանց»¹: Կոնսիստորիան խնդրատու Սարգիս ք.հ.յ. Աւետիքեանցին տրամադրել է մի տեղեկանք՝ ռուսերեն լեզվով, այն մասին, որ վերջինս 1912 թ. նոյեմբերի 26-ից կոնսիստորիայի կողմից նշանակվել է «Արամեան» հիվանդանոցի պաշտոնակատար քաճանա: Իսկ գործակալ Ղևոնդ ք.հ.յ. Մամիկոնեանցին հոկտեմբերի 2-ին պատվիրել է հայտնել Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցու միաբան Արշակ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 867, թ. 6 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

քհյ. Յարութիւնեանին, որ նրան արգելվում է որևէ ծիսակատարութիւն կատարել Արամեանցի հիվանդանոցում, հակառակ դեպքում նա կենթարկվի խիստ պատասխանատվության: Գործակալը՝ կատարելով կոնսիստորիայի պատվիրանը, զգուշացրել է հիշյալ քահանային այդ մասին և Աստանին է ներկայացրել նրա կողմից ստորագրված մի գրութիւն, որով վերջինս հրաժարվում է այդ հիվանդանոցում օրինակատարութիւններ կատարելուց¹:

1912 թ. նոյեմբերի 26-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Նորին Սրբազնութեան թեմիս գերապատիւ Տ. Կառավարչի 15-ն նոյեմբերի № 2608 մակագրութիւնը, որով յանձնում է ի տնօրէնութիւն Ատենիս Շամքոռեցւոյ եկեղեցու միաբան Սարգիս քահանայ Աւետիքեանցի խնդիրը, որով հայցում է ի նկատի ունենալով իր նիւթապէս անապահով գրութիւնը նշանակեն իրեն Արամեանցի հիւանդանոցում իբրև պաշտօնակատար քահանայ: Հրամայեցին. Սարգիս քահանայ Աւետիքեանցին կարգել Արամեանցի հիւանդանոցի պաշտօնակատար քահանայ, որի մասին յայտնել նրան քաղաքիս Բ. մասի գործակալի միջոցով, իսկ Արամեանցի հիւանդանոցի վարչութեանը առանձին գրութեամբ»²:

1913 թ. մայիսի 26-ին եկեղեցու ծխականները հրավիրվել են ընդհանուր ժողովի, քննարկելու՝ 1) դպրոցի 1912-1913 ուս. տարվա նախահաշիվը, 2) եկեղեցու 1913 թ. նախահաշիվը, 3) վերստուգիչ հանձնաժողովի զեկուցումը և 4) ընթացիկ խնդիրներ³: Սակայն, հաջորդաբար այն հետաձգվել է հունիսի 9-ին, որի օրակարգում եղել են՝ 1) մեկ հոգաբարձուի ընտրութիւն, 2) վերստուգիչ հանձնաժողովի զեկուցումը հաշիվների վերաբերյալ, 3) 1913-1914 ուս. տարվա նախահաշիվի քննութիւն և 4) ընթացիկ հարցեր⁴: Ժողովը, որ այդ տարի առաջինն էր, նախագահել է գործակալ Ղևոնդ քահանան: Հունիսի 16-ին եկեղեցում կայացել է երկրորդ և վերջին ծխական ժողովը, նույն օրակարգով⁵:

1916 թ. հունիսի 5-ին Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը ծխականներին հրավիրել է ընդհանուր ժողովի, որի օրակարգում եղել են՝ 1) դպրոցի 1916-1917 ուս. տարվա նախահաշիվը, 2) եկեղեցու և դպրոցի վերանորոգութիւն հարցը և 3) ընթացիկ հարցեր⁶:

1917 թ. մայիսի 28-ին եկեղեցու դպրոցում կայացել է ծխականների ժողով, որտեղ, օրակարգում քննարկվել է. 1) հոգաբարձական լրացուցիչ ընտրութիւն, 2) եկեղեցու և դպրոցի վերանորոգութիւն, 3) Դպրոցի 1917-1918 ուս. տարվա նախահաշիվը և 4) ընթացիկ հարցեր⁷:

1919 թ. օգոստոսի 27-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ատե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 867, թ. 7-10, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2310, թ. 30 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

³ «Հորիզոն», 1913, № 113, 25 մայիսի:

⁴ «Կովկասի լրաբեր», 1913, № 128, 9 հունիսի:

⁵ «Կովկասի լրաբեր», 1913, № 133, 15 հունիսի: Տե՛ս նաև «Հորիզոն», 1913, № 130, 14 հունիսի:

⁶ «Մշակ», 1916, № 122, 4 հունիսի:

⁷ «Մշակ», 1917, № 105, 21 մայիսի:

նրա գանձապահի 21 յուլիսի տարւոյս № 82 յայտարարութիւնը, որի հետ ներկայացնում է Նինա Տէր-Ղազարեանի Շամքոռեցւոց եկեղեցու միաբանութեան նուիրած 2000 ռ. օրիգագիսների տարւոյս առաջին կիսամեակի տոկոսները՝ քառասուն եօթն ռուբլի 50 կոպ., որ գրած է մուտք օտարին արդեանց մատենի 103 յօդուածի ներքոյ: Հրամայեցին. պատուիրել Ատենիս գանձապահին, գրել ծախք օտարին արդեանց մատենում վերոյիշեալ քառասուն եօթն ռուբլի 50 կոպ. և յանձնել Շամքոռեցւոց եկեղեցու միաբանութեան, ստորագրութեամբ մատենի մէջ»¹: Նույն օրը նաև լսել են. «Զեկուցումն Ատենիս գանձապահի 21 յուլիսի տարւոյս № 81 յայտարարութիւնը, որի հետ ներկայացնում է Նինա Տէր-Ղազարեանի Շամքոռեցւոց եկեղեցուն նուիրած 3000 ռուբ. օրիգագիսների տարւոյս առաջին կիսամեակի տոկոսները՝ եօթանասուն մէկ ռուբլի 25 կոպ., որ գրուած է մուտք օտարին արդեանց մատենի 102 յօդուածի ներքոյ: Հրամայեցին. պատուիրել Ատենիս գանձապահին գրել ծախք օտարին արդեանց մատենում վերոյիշեալ եօթանասուն մէկ ռուբլի 25 կոպ. և յանձնել Շամքոռեցւոց եկեղեցու հոգաբարձութեան, ստորագրութեամբ մատենի մէջ»²:

1919 թ. հոկտեմբերի 22-ին քաղաքի հայոց եկեղեցիների Ա. մասի գործակալ Սարգիս աւագ քհն. Շիրոյեանը դիմել է Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Մխիթար եպս. Տէր-Մկրտչեանին (առաջնորդել է 1916-1920 թթ.) և խնդրել, որպեսզի իր ռոճիկը ավելացնեն, քանի որ ինքը այդ պաշտոնում է արդեն տասը տարի: Նոյեմբերի 12-ին, թեմի առաջնորդի մակագրությունը հաշվի առնելով, կոնսիստորիան որոշել է. «Յարգելով Տփլիսի հայոց եկեղեցիների գործակալի խնդիրը, աւելացնել նորան եկեղեցիներից ստանալիք ռոճիկը 100 տոկոսով և մասնադրել եկեղեցիներին»: Այդ առթիւ Շամքոռեցոց եկեղեցին պետք է տրամադրեր 40 ռ.³:

1919 թ. նոյեմբերի 14-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու ծխական ժողովի նախագահի ամսոյս 10-ի յայտարարութիւնը, որի հետ ներկայացնում է նոյն եկեղեցու ամսոյս 9-ին կայացած ծխական ժողովի արձանագրութիւնը, որ այսպէս է. «Մենք ի ներքոյ ստորագրողներս՝ Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու ծխականները, համաձայն հոգաբարձութեան հրաւերի, ժողովեցինք նոյն եկեղեցու համար ընտրելու քահանայ հանգուցեալ Սարգիս քահանայ Աւետիքեանի փոխարէն: Ժողովը միաձայն վերընտրեց հայր Արտաշէս Գափամաճեանին, որին 1919 թ. փետրվարի 23-ին ընտրել էր ծխական ժողովը, բայց դեռ հաստատուած չէ հոգևոր իշխանութիւնից: Այս երկրորդ անգամ ընտրութիւնը կայացնելով ժողովը միաձայն որոշեց նորից դիմել հոգևոր իշխանութեան ներկայացուցիչների միջոցով և խնդրել հաստատել նրան Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու համար իբրև միաբան»: Հետևում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2353, թ. 23, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2353, թ. 23 և 2րդ., քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3791 (մաս 2), թ. 194, քնագիր, ձեռագիր:

է 38 անձանց ստորագրութիւնները: Հրամայեցին. ծխական ժողովի ընտրութեան համաձայն, հաստատել Արտաշէս քահանայ Գափումաճեանցին հանգուցեալ Սարգիս քահանայ Աւետիքեանի ծխերի մշտական հովիւ և միաբան Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու: Այս մասին Տփլիսի հայոց եկեղեցիների գործակալի միջոցով յայտնել նոյն եկեղեցու աւագ քահանային, Գափումաճեան քահանային, ծխական հոգաբարձութեան և նրանց միջոցով ծխականներին ի գիտութիւն»: Նույն օրը կոնսիստորիայում լսել են. «Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու ծխական ժողովի նախագահի ամսոյս 10-ի յայտարարութիւնը, որի հետ մատուցանում է նոյն եկեղեցու ժողովրդոց համախօսական թողութիւն, որով ընտրել են երեսփոխանի պաշտօնով Արտաշէս Օհանիսեանցին: Հրամայեցին. հաստատել Արտաշէս Օհանեսեանցին երեսփոխանի պաշտօնով Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու համար երեք տարի ժամանակով, որի մասին ծանուցանել Տփլիսի հայոց եկեղեցիների գործակալին պատուիրելով՝ յանձնել նոր երեսփոխանին եկեղեցու բոլոր հաշիւը, կալուածք և գոյքը օրինաւոր ցուցակով, որի մի օրինակը մատուցանել Ատենիս: Իսկ նորընտիր հոգաբարձուներին իրենց պաշտօններում հաստատելու համար, խոնարհաբար խնդրել Նորին Սրբազնութեան Տ. Թեմակալի տնօրէնութիւնը, մատուցանելով նոյնմբերի 9-ին կայացած ծխական ժողովի արձանագրութեան պատճէնը»¹:

1920 թ. հունիսի 21-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են եկեղեցու միաբան Արտաշէս քհն. Գափումաճեանի խնդրանքը՝ հետևյալ բովանդակութեամբ. «Բացի 16 օրից, որ ես աշխատել եմ արխիվում՝ հայր Սաղոյեանցի հրաժարուելուց յետոյ, և որի համար դեռ ոչինչ չեմ ստացել, այսօր ահա մի ամիս և չորս օր է, ինչ կազմում եմ Ախալցխայի, Ախալքալաքի և շրջակայ գիւղերի զինուորացուների ցուցակ, և ինչպէս տեսնում եմ, դեռ էլի երկու ամիս պիտի աշխատեմ, որ կարողանամ ամբողջ գործը վերջացնել, որովհետեւ մօտ 300 մատեանից պիտի արտագրութիւններ կատարեմ: Բայց որովհետեւ դեռ ինձ համար պարզ չէ, թէ այս ահագին աշխատանքի համար ինձ ի՞նչ պիտի տրուի, ուստի խնդրում եմ որոշէք վարձատրութեանս չափը և միևնոյն ժամանակ, որովհետեւ փողի մեծ կարիք ունեմ, խնդրում եմ կարգադրէք, որ ինձ վճարուի մինչ օրս աշխատած 1 ամսոտայ և քսան օրուայ վարձս»: Հրամայեցին. պատուիրել Ատենիս գանձապահին գրել ծախք վիճակային արդեանց մատենում երկու հարիւր քսան հինգ ռուբլի (225 ռ.), որպէս կէս ամսեայ վարձատրութիւն և յանձնել Արտաշէս քահանայ Գափումաճեանին՝ ստորագրութեամբ մատենի մէջ, իսկ նորա Ախալցխայի և Ախալքալաքի գաւառների զինուորագրական քաղուածքները պատրաստելու համար ստանալիք վարձատրութեան մասին լսել առանձին զեկուցումն, երբ բոլոր քաղուածքները պատրաստ կլինեն»²: Նույն թվականի հուլիսի 30-ին կոնսիստորիայում լսել են հետևյալ զեկուցումը. «Ախալցխայի և Ախալ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2339, թ. 70 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2363, թ. 20 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

քալաքի գաւառների զինւորագրելի անձանց ցուցակները կազմելու համար Արտաշէս քահանայ Գափամաճեանին պէտք է տալ վարձատրութիւն երեք հազար ռուբլի (3000 ռ.), որից հազար հինգ հարիւր ռուբլին այժմ, իսկ մնացած հազար հինգ հարիւր ռուբլին աշխատանքը վերջացնելուց յետոյ: Հրամայեցին. պատուիրել Ատենիս գանձապահին՝ գրել ծախք վիճակային արդեանց մատենում մի հազար հինգ հարիւր ռուբլին (1500 ռ.) և տալ Արտաշէս քահանայ Գափամաճեանին՝ որպէս վարձատրութիւն զինւորագրելի անձանց ցուցակները կազմելու համար»¹:

1920 թ. սեպտեմբերի 13-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցումն. Արտաշէս քահանայ Գափամաճեանը Ախալցխայի և Ախալքալախի գաւառների զինւորագրելի անձանց 1897-1900 թուերի ցուցակները կազմելու համար որպէս վարձատրութիւն պէտք է ստանար երեք հազար ռուբլի (3000 ռ.), որի մի հազար հինգ հարիւր ռուբլին արդէն ստացել է, մնացած մի հազար հինգ հարիւր ռուբլին ևս պիտի ստանայ. Հրամայեցին. պատուիրել Ատենիս գանձապահին, գրել ծախք վիճակային արդեանց մատենում վերոյիշեալ մի հազար հինգ հարիւր ռուբլին և տալ Արտաշէս քահանայ Գափամաճեանին, որպէս վարձատրութիւն վերոյիշեալ քաղուածքները պատրաստելու համար»²:

Հարկ է նշել, որ Արտաշէս քհն. Տէր-Եղիշեան Գափամաճեանը Շամքորեցոց եկեղեցի էր տեղափոխվել Քուլթայիսիի նահանգի Ձխար գյուղից: Նրա հայրը՝ Եղիշէ Գափամաճեանը (Գափամաջեան), 1894 թ. հիշատակվում է որպէս Ձխարի քահանա³: Իսկ Արտաշէսը Ձխարի ծխատեր քահանա է հիշվում 1911-1912 թթ.⁴: Նա ծնվել է 1881 թ. և հոգևորականության դասի մեջ է մտել 1903 թ. նոյեմբերի 2-ին⁵: Ավելացնենք նաև, որ դեռևս 1913 թ. հունիսի 24-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսվել է. «Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի ամսոյս 17-ի № 1312 հրամանը, որ այսպէս է. «Սինոդումս լսեցին զեկուցում. Քուլթայիսի նահանգի Ձխար գիւղի Արտաշէս քահանայ Գափամաճեանի մեղադրական գործի մասին: Հրամայեցին. որովհետև Արտաշէս քահանայ Գափամաճեանը, ինչպէս յայտնել է Սինոդիս, արդէն վերադարձել է Ձխար՝ իւր ծուխը հովուելու, ուստի վերացնել Վրաստանի հայոց կոնսիստորիայի վճիռը նորան կարգալոյծ անելու մասին և այս գործը Սինոդումս կարճել: Այս մասին տեղեկութիւն տալ Արտաշէս քահանայ Գափամաճեանին Վրաստանի կոնսիստորիայի միջոցով, վերադարձնելով քննական գործը»: Հրամայեցին. պատուիրել Քուլթայիսի գործակալին Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի վերոյիշեալ հրամանի միտքը յայտնել Արտաշէս քահանայ Գափամաճեանին ստորագրութեամբ, որը և ներկայացնել Ատենիս»⁶:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2363, թ. 98 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2359, թ. 8 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3893 (մաս 2), թ. 156:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 382, թ. 48:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 872, թ. 26:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2316, թ. 22, բնագիր, ձեռագիր:

Արտաշէս քհն. Գափամաճեանը վախճանվել է 1927 թ. հուլիսի 30-ին: Հաջորդ օրը Վրաստանի Հայոց եկեղեցական խորհուրդը գրել է. «Վշտացեալ տիրուհի և զաւակներ Գափամաճեաններին»:

Թեմական խորհուրդս երէկ միայն մեծ վշտով լսեց Ձեր ամուսնու և հօր Արտաշէս քահանայ Գափամաճեանի անժամանակ մահը, որի համար յայտնում է իր անկեղծ ցաւակցութիւնը Ձեր վշտացեալ ընտանիքին: Խորհուրդս, որպէսզի կարողանայ մասամբ գործով մասնակից լինել Ձեր ծանր վշտին, որոշեց՝ հանգուցեալի դազադի և գերեզմանի ծախսերը իր վերայ վերցնել, որի մասին պատիւ ունի յայտնելու Ձեզ ի գիտութիւն»¹: Գափամաճեաններին ցավակցություն է հայտնել նաև Վրաստանի «Ազատ եկեղեցական եղբայրութեան» կենտրոնական վարչութիւնը. «Կենդրոնական վարչութիւնս մեծ վշտով լսեց Թիֆլիսի քահանայութեան ազատամիտ և ճշմարտախօս Արտաշէս քահանայ Գափամաճեանի անժամանակ մահը: Նա իր բողոքող և ճշմարտախօսութեան պատճառով հալածուած էր Թիֆլիսի մի շարք քահանաների կողմից, թէպէտ նրան հալածողները այսօր կեղծաւորաբար՝ իրենց վերայ վշտացողի դերն են վերցրել: Ընչտ է, նա պաշտօնապէս Եղբայրութեանս չէր յարել, բայց նա ամենամեծ կողմնակիցն էր մեր սկզբունքին՝ մաքրել Հայոց եկեղեցին զանազան կեղծ և անարժան հոգեւորականներից: Այդ միտքը նա վերջին անգամ յայտնեց տարւոյս մայիսի 24-ին հանգուցեալ Մանդակունու գերեզմանի վերայ, երբ վերջինիս տարելիցի ծիսն էր կատարւում և որին հանգուցեալ Տէր Արտաշէսը՝ անձամբ մասնակցեց: Եղբայրութիւնս միանալով Ձեր վշտին և ուզենալով գործնականապէս ցոյց տալ իր վշտակցութիւնը Ձեզ համար անժամանակ հարւածին, որոշեց ի յիշատակ հանգուցեալ Տէր Արտաշէսի, Ձեր ընտանիքին ամսական քսանական ընթացիկ նպաստ տալ անորոշ ժամանակով և մասնակցել յուղարկաւորութեանը»²:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԵՎ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, իշխանութիւնների հակակրօնական և անհանդուրժողական քաղաքականութեան արդյունքում, Շամքորեցոց եկեղեցին, որն արդեն բարձրթողի և անմխիթար վիճակում էր, հայտնվել էր փլուզման եզրին: Աստիճանաբար խորհրդային իշխանութիւնները կարծես պլանավորած սկսել են փակել ու քանդել Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիները: Շամքորեցոցի ծխականներն ու հոգեւոր իշխանութիւնները ստիպված համառ պայքար են մղել եկեղեցին փրկելու ու պահպանելու համար: Այդ առթիւ 1925 թ. փետրվարի 18-ին Վրաստանի եկեղեցական խորհրդի նախագահ Գէորգ արք. Չորեքչեանը և նույն խորհրդի անդամ Ս. քհն. Սահակեանը խորհրդաբար գրութիւն են ուղղել Շամ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3200, թ. 21, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3200, թ. 22, բնագիր, ձեռագիր:

քորեցոց եկեղեցու ծխական խորհրդին. «Խորհուրդս հաստատ տեղեկացել է, որ ժամանակաւորապէս դադարեցուած է Ձեր եկեղեցու քանդումը: Առաջադրուած է Ձեզ դիմում անել Վրաստանի հանրապետութեանը, որ խորհուրդդ իւր միջոցներով քաղաքի գործադիր մարմնի նշանակած ճարտարապետների հսկողութեամբ կը հաստատի անհրաժեշտ վերանորոգութիւնը եկեղեցու փլուզման վտանգը վերացնելու համար: Եթէ ծխական խորհուրդդ այդ դիմումն ևս անպատասխան կը մնայ, այն ժամանակ մնում է դիմումն անել СССР-ից մարտի 1-ին Թիֆլիս եկող նստաշրջանին»¹:

Այնուհանդերձ, Շամքորեցոց եկեղեցին շարունակել է գործել և շուրջ մեկ ամիս անց՝ մարտի 20-ին, Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիների ծխական ներկայացուցիչները և հայ հավատացյալ հասարակութիւնը խնդրագրով դիմել են հայոց Գէորգ Ե. կաթողիկոսին. «Երկար տարիներ ու դարեր հայոց եկեղեցին մեծ համերաշխութիւն է պահպանել արևելեան եկեղեցուն պատկանող միւս քոյր եկեղեցիների հետ, ինչպիսի վեհ ոգի պահանջում է մաքուր քրիստոնէութիւնը, համաձայն մեր երեք տիեզերական և բազմաթիւ համազգային ժողովների հրահանգների ու որոշումների: Սակայն մենք այժմ այդ սրբացած շաւղի վրայ խոչնդոտներ ու շեղումներ ենք նկատում այսպիսի մի պատմական շրջանում, երբ եկեղեցին կորցնում է իւր նախկին նշանակութիւնը և միայն պահպանում է հասակաւոր դասակարգի կողմից... այդ պատճառով սոյն խնդրագրով դիմում ենք Վեհափառութեանդ սփոփիչ հեռատեսութեանը: Այս տարի ռուսաց մեծ եկեղեցին, նրա հետ և վրացականը, համաձայն Յուլեան տօմարի ցուցմունքների, և Զատիկը, որ է «Յիսուսի յարութիւնը» (բայց ոչ հրէից Եգիպտոսից դուրս գալու տօնը) – կատարում է ապրիլի 19-ին, որի յիման վերայ, Վրաստանի «Նարկոմտրուդը» ապրիլի 19-ին և 20-ին բանտարական դասակարգի համար դեկրետով հանգստութեան օր է որոշել, իսկ մենք նոր Գրիգորեան տօմարով նոյն ամսի 12-ին և 13-ին, երբ ոչ ոք ազատ չի լինելու: Վեհափառութեանդ արդէն պատմութիւնից պարզ յայտնի է, թէ ինչպիսի նեղութիւններ ենք կրել «ծռազատիկ»-ներից, ուստի խնդրում ենք այս տարի ևս կարգադրէք հին տօմարով կատարել, ինչպէս կատարում է Մեծ Ռուսաստանը և մեր հարեան Վրաստանը, մինչև համազգային տնօրէն նոր ժողովի վերջնական որոշումը: Մերժման դէպքում Վրաստանի հայ հաւատացեալ ժողովուրդը իրեն զրկուած պիտի համարի տօնելու իւր իսկական սուրբ Զատիկը»: Այս խնդրագիրը ստորագրել են Թիֆլիսի, ինչպէս նաև Սղնախի, Գորու, Թելավի, Քութայիսիի և այլ հայաբնակ վայրերի հայոց եկեղեցիների համայնքների ներկայացուցիչները, որոնց թվում և Շամքորեցոց եկեղեցու ներկայացուցիչներ՝ Ա. Օհանեանը և Գ. Քարդաշեանը²:

1927 թ. փետրվարի 9-ին Թիֆլիսի Թեմական Խորհրդը (անդամ Արչակ աւագ ք.հ. Մինասեանց, քարտուղար Ս. Յովհաննիսեան) շրջաբերականով

¹ ՀԱԱ, ֆ. 148, ց. 1, գ. 12, թ. 1:

² ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3148, թ. 24 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

դիմել է քաղաքի Շամքորեցոց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու աւագ և միաբան քահանաներին, Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսի մահվան 70-ամյակի առթիվ Վանքի մայր եկեղեցում պատարագ և հոգեհանգիստ անցկացնելու առիթով ներկա գտնվելու համար¹: Ի դեպ, Վանքի առաջնորդանիստ եկեղեցին պայթեցվել է 1930-ական թվականներին:

1934 թ. պահպանված մի փաստաթղթում նշված է, որ Թիֆլիսի մի քանի եկեղեցիներ, այդ թվում և Շամքորեցոց խորհրդային իշխանությունների կողմից գրավված է²: Հասկանալի է, որ խորհրդային իշխանությունները ամեն միջոց գործադրել էին եկեղեցին փակելու և հայ հավատացյալ համայնքի մոտաքր արգելելու համար: Այդպիսի կիսաքանդ վիճակով էլ Շամքորեցոց եկեղեցին գոյատևել է մինչև մեր օրերը:

Խորհրդային տարիներին եկեղեցու շինությունը տարբեր նպատակների է ծառայել: 1970-ական թթ. Շամքորեցոց եկեղեցին գործածվել է որպես պահեստ³, իսկ 1980-ական թթ.՝ որպես վրաց նկարիչների արվեստանոց: Այդ տարիներին տեղի հայ հավատացյալ համայնքը բազմաթիվ խնդրագրերով դիմել է իշխանություններին, եկեղեցին իրենց միջոցներով վերանորոգելու թույլատվություն ստանալու համար, սակայն ներդրած ջանքերն անցել են ապարդյուն: Եվ արդյունքում՝ 1989 թ. ապրիլի 14-ին եկեղեցին կործանվել է, փլվել է գմբեթն ու պատերը ավերվելով ստացել են վտանգավոր ճաքեր: Վրաց իշխանությունները հավաստիացրել են, որ եկեղեցին կործանվել է նախորդ օրը՝ ապրիլի 13-ին Թբիլիսիում տեղի ունեցած 4 բալ ուժգնություններ կրկնաշարժից⁴: Սակայն ականատեսների վկայությունները հավաստում են, որ իշխանությունները եկեղեցին սկսել են քանդել հատուկ նպատակադրումներով:

Հետագա օրերին վրաց մամուլում տեղ գտած որոշ հրապարակումներում նույնիսկ առաջարկվել է վրաց առաջնորդանիստ եկեղեցին հիմնել Շամքորեցոցի տեղում, իսկ քաղաքի գլխավոր ճարտարապետը շտապել է հայտնել, որ փլուզված եկեղեցին անվերականգնելի է⁵: Ի վերջո, վրաց առաջնորդանիստ եկեղեցին որոշվել է կառուցել ոչ թե Շամքորեցոցի, այլ Խոջիվանքի ավերված հայոց եկեղեցու և գերեզմանոցի տեղում:

Ս. Կարապետյանը բարեխղճորեն հավաքել և հրատարակել է Շամքորեցոց եկեղեցու քանդման վերաբերյալ տեղաբնակ հայերի վկայությունները, որոնցից և մի քանիսը ստորև ներկայացվում է.

- «1937 թվին, երբ եկեղեցին լրիվ փակեցին, պոկեցին, տանիքի թիթեղներն... Հիանում էի նրա գույներով: Եկեղեցին դարձրին հացի փուռ. հետաքրքիր էր, թե ինչու երբ խփում էին խմորին, հացը չէր թխվում: Հացի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 148, ց. 1, գ. 19:

² ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3281, թ. 30, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 469, ց. 14, գ. 329, թ. 4, ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ «Вечерний Тбилиси», 1989, № 89, 17 апреля:

⁵ «Молодежь Грузии», 1989, 27 апреля:

փուլուն ստիպված քանդեցին և դարձրին սպորտ դահլիճ (բոքս): Վերջում դարձրին քանդակի արհեստանոց: 1988 թ. ապրիլին հարևանները մեզ բոլորիս ձայնեցին՝ դուրս եկեք, եկեղեցին քանդում են: Քաղխորհրդի անդամներն էլ գտնվում էին վթարի վայրում: Մեջից ճռճուց գմբեթը և լրիվ քանդվեց, մառախուղի մեջ ծածկվեց թաղն և բոլորս էլ սպիտակեցինք, ինձ ստորագրել տվեցին, որ եկեղեցին ինքն-իրեն քանդվեց, ստիպեցին: Մինչև օրս քանդված է մնում: Մեզ բոլորիս ցնցեց այդ ծանր դեպքը» (Օ. Հ. Քոչարյան):

- «Շամխորի ժամի դեմ եմ ապրում: 1955-ին ներսում քանդակի արհեստանոց էր... որից հետո սկսեցին քանդել ժամը: Գմբեթի մի սյունը քանդեցին և շտապ զգուշացրին բոլոր հարևաններին, որ հավաքեն իրերը և տներն ազատեն, որովհետև քանդվում է: Ապրիլի 14-ին ժամը ութ անց 10 րոպեին քանդվեց» (Ջ. Մալումյան):

- «Եկեղեցու ներսում գրքերի պահեստն էր, որտեղից որդիներին համար դասագրքեր եմ գնել: Վերջին տարիներին եկեղեցում մի քանի վրացի նկարիչ գիպսից կիսանդրիներ էին սարքում: 1989 թ. գարնանամուտն էր սկսվում, երբ այդ դեպքը պատահեց: Ահավոր պայթյուն լսվեց ներսից, և ողջ թաղը լցվեց փոշիով: Ներսի աշխատող նկարիչներից մեկը նկատելով, որ սկսվում են վերելից քարեր թափվել արագ բոլորին տեղեկացրեց, որ փախնեն: Բարեբախտաբար, երեկոյան ժամը 7-ն էր և մանկապարտեզը փակ էր: Ամբողջ քաղաքի հայությունը ոտքի կանգնեց և եկան դեպի վթարի վայրը: Ափսոս փառքի նման եկեղեցին» (Մ. Էլիբեկյան):

- «Տան պատշգամբից երևում էր եկեղեցին, որը իր գեղեցկությամբ և ճարտարապետությամբ Թիֆլիսում առաջինն էր: Մի քանի տարի առաջ եկեղեցու պատերի վրա գոյացան ճեղքվածքներ: Ներսում դարձրել էին չինանյութերի պահեստ, որից հետո արհեստանոց դարձրին: 1989 թ. ապրիլին պատշգամբից տեսա մի քանի հոգի պաշտոնական ներկայացուցիչներ, ես մոտեցա հետաքրքրվեցի, թե ինչու են հավաքվել: Ինձ պատասխանեցին, որ եկեղեցին քանդելու են... Ես կանգնած էին եկեղեցու հենց քթի տակը, որ սկսվեց փլվել և ես բոլոր վերը նշվածների հետ հազիվ փախանք և փրկվեցինք: Արդեն ընկած փլատակները ոչ մի ձևով չէին կարողանում կոտրտել, որպեսզի հավաքեն միջավայրը: Քաղաքի հայությունը մեծ ապրումներ ունեցավ այդ դեպքի առթիվ: Չնայած այսօր չնչին մասն է մնացել եկեղեցուց, բայց հավատացյալները շարունակ գալիս են և աղոթում» (Ե. Սանթրույան)¹:

2004 թ. Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Տէր Վազգեն եպս. Միրզախանյանը վրաց իշխանություններին առաջարկել է եկեղեցու ավերակները մասամբ պահպանելու նպատակով, նախ պարսպապատել եկեղեցին և հետագայում կից կառուցել թեմի առաջնորդարան, սակայն մտահաղացումը կանխվել է ու նախատեսված տեղում արագորեն կառուցվել է վրացական միջնակարգ դպրոց՝ «Մոմավալի» (Ապագա) անվամբ:

¹ Ս. Կարապետյան, Վրաց պետական քաղաքականությունը և հայ մշակույթի հուշարձանները (1988-1998), Երևան, 1998, էջ 23-24:

2009 թ. նոյեմբերի 20-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, նախագահութեամբ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի, տեղի է ունեցել Գերագույն հոգևոր խորհրդի ժողով, որի ընթացքում քննության է առնվել Վիրահայոց թեմի Մողնու Սուրբ Գէորգ եկեղեցու փրկման խնդիրը: Միաժամանակ քննարկվել է նաև վրաց կողմից վիճելի համարվող հայկական մյուս 5 եկեղեցիների, որոնց թվում է՝ Շամքորեցոցը, ճակատագիրը:

Մայր Աթոռի պաշտոնական հաղորդագրությունում նշվել է. «Մողնեցոց Սուրբ Գէորգ եկեղեցին մեկն էր այն հինգ եկեղեցիներից, որոնք Վիրահայոց թեմին վերադարձնելու նպատակով Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի և Վիրահայոց թեմի անունից բազմաթիվ անպատասխան դիմումներ էին հղվել Վրաստանի ղեկավարությանը, Վրաց պատրիարքարանին, միջազգային կազմակերպություններին: Մողնեցոց Սուրբ Գէորգ եկեղեցին, ըստ Վիրահայոց թեմի մամուլի գլխավոր, Թիֆլիսի Նորաշեն, Շամքորեցոց Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Նշան, Երևանցոց Սուրբ Մինաս և Ախալցխայի Սուրբ Նշան եկեղեցիների հետ Վրաց պատրիարքարանի կողմից հռչակվել է վիճելի, որով և արդարացվում է դրանք Վիրահայոց թեմին չվերադարձնելու մտադրությունը»:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը կոչ է ուղղել Վրաստանի հանրապետության իշխանություններին և Վրաց Ուղղափառ եկեղեցուն՝ անհապաղ քայլեր ձեռնարկել Վրաստանի Հայոց թեմին իրավաբանական անձի կարգավիճակ տրամադրելու, Վրաստանում հայկական եկեղեցիները Վիրահայոց թեմին վերադարձնելու՝ վիրահայությունից ազգային-եկեղեցական կյանքի բնականոն կազմակերպման և հայկական սրբավայրերի ապահով պահպանության համար¹:

2017 թ. գարնանը Թբիլիսիի քաղաքապետարանը թույլատրել է Շամքորեցոց եկեղեցու հարևանությունամբ, մոտ 5-6 մ հեռավորությամբ եռահարկ շինություն կառուցել: Վրացական «Liberali. ge» պարբերականը երեք ծավալուն հոդվածներ է հրապարակել, որ անուշադրություն մատնված ու խոնարհված հայկական եկեղեցու կողքին վեր խոյացող բնակելի շենքի նախագիծը Վրաստանի Մշակույթի և հուշարձանների պահպանության նախարարության դրական գնահատականին է արժանացել: Առհասարակ վրացական մամուլում, հայկական եկեղեցու շուրջ ստեղծված իրավիճակի մասին հոդվածը, սոցիալական ցանցերում բուռն քննարկումների առիթ է դարձել և բազմաթիվ քաղաքացիներ քննադատել են երկրի համապատասխան մարմինների, հատկապես քաղաքապետարանի գործունեությունը, որը թույլ է տվել եկեղեցու մոտ բնակելի տուն կառուցել, հաղորդել է «Ալիք մեդիան»:

Ներկայումս Շամքորեցոց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին կիսավեր ու անխնամ վիճակում է և սպասում է վերանորոգության, որից հետո, վերադարձման իր իսկական տիրոջը՝ Հավաքարի հայ համայնքին: Այդ փառահեղ եկեղեցին ոչ միայն հայ համայնքի պարծանքն էր, այլև՝ ամբողջ հին Թիֆլիս-

¹ «Էջմիածին», 2009/ԺԱ, 149:

սի: Եվ նրա վերանորոգումն ու վերադարձը Հայ Առաքելական եկեղեցուն, պատվաբեր է վրաց իշխանությունների համար: Հավատքի տան դռները չպետք է փակ մնան, առավել ևս այնպիսի եկեղեցու, ինչպիսին՝ Շամքորեցոցն է: Այսօր էլ եկեղեցու շրջակայքում բնակվող Հայ հավատացյալները հույսով ու լավատեսությամբ են լցված, որ անպայման իրենց իղձերը կիրականան և կվերականգնվի ու կգործի երբեմնի ծխական եկեղեցին:

Եվ վերջում, հարկ է նշել, որ 1972 թ. սեպտեմբերի 18-ին Շամքորեցոց եկեղեցու մեկ լուսանկար հանձնվել է Հայաստանի հուշարձանների պահպանություն ընկերությանը¹, 1973 թ. հոկտեմբերի 9-ին՝ Վազգեն Ա. կաթողիկոսին²: Իսկ Հայաստանի Ազգային արխիվում պահպանվել է Շամքորեցոց եկեղեցու 1977 թ. լուսանկարը³:

Շամքորեցոց եկեղեցու բակում գերեզմանոցն է, որտեղ ամփոփվել են Շամքոր քաղաքից սերված մի շարք տոհմերի (Տէր-Ղազարեանց, ԹաՀրեանց, Միրզախանեանց և այլն) նշանավոր հանգուցյալներ:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԾԽԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Շամքորեցոց եկեղեցու ծխական դպրոցը Թիֆլիսի հնագույններից մեկն էր: 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» լրագրի համարներից մեկում գրվել է, որ դպրոցը հիմնել է եկեղեցու սարկալագ Կարապետ Տէր-Գրիգորեանցը⁴, սակայն ո՞ր թվականին, նշված չէ: Իսկ արխիվային վավերագրերից մեկում էլ նշվել է, որ Շամքորեցոց եկեղեցուն կից արական դպրոցը բացվել է 1845 թ.⁵: Ի դեպ, Կարապետ քհն. Ստեփաննոսեան Տէր-Գրիգորեանցը Շամքորեցոց եկեղեցում ծառայել է 1844-1885 թթ., և ինչպես տեղեկանում ենք, եկեղեցու ձախ խորանի պատուհանի իր իսկ թողած արձանագրությունից՝ 1844 թ. տիրացու էր: Նա 1847 թ. հիշատակվում է որպես սարկալագ, 1855 թ.՝ քահանա, իսկ 1858 թ. հանդիսացել է եկեղեցու ալագ քահանան: Կարապետ քահանան ծնվել է 1819 թ. Թիֆլիսում՝ Ստեփաննոսի ընտանիքում: Ամուսնացել է Մարիամի հետ և ունեցել է որդի՝ Տիգրան, որն եղել է հոգևորական, և դուստր՝ Սալոմե (ծն. 1847 թ.):

Ինչպես հայտնի է, Հավլաբարում եկեղեցիներին կից մասնավոր դպրոցներ սկսել են գործել դեռևս 1830-ական թթ. սկսած՝ Վարդան սրկ. Յարուլթինեանի (1830 թ.), Տէր-Նիկողոսեան քահանայի (1832 թ.), դպիր Սողոմոն Սուլխանեանի (1833 թ.), դպիր Բարդուղիմեոս Պետրոսեանի (1833 թ.), Տէր Ներսէս քհն. Առաքելեանի (1833 թ.) և այլ դպրոցներ⁶: Այդ դպրոցներում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 469, ց. 14, գ. 329, թ. 14 շրջ., ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 469, ց. 14, գ. 329, թ. 9, ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 469, ց. 14, գ. 345 (լուսանկար):

⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 3, 13 հունվարի:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3998, թ. 20, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ Ա. Երիցեանց, Պատմություն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգևոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ (1824-1899 թթ.), հտ. Ա, Թիֆլիզ, 1898, էջ 272:

(եթե այդպես կարելի է անվանել) հոգևորականները աշակերտներին սովորեցրել են հիմնականում հայերեն, իսկ որոշ դպրոցներում նաև վրացերեն գրել և կարդալ: Այնուհանդերձ, այդ մասնավոր դպրոցները չէին կարող բավարարել Հավլաբարի մեծաքանակ հայ համայնքի պահանջները, ուստի անհրաժեշտությունը մեծ էր եկեղեցիներին կից ստեղծելու կանոնավոր գործող դպրոցներ: Եվ ահա, այդ մտահոգությունից Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսը 1848 թ. հունիսի 2-ին կոնդակով հրամայել է Թիֆլիսի հայոց վիճակային կոնսիստորիային եկեղեցիների գավիթներում հայ մանուկների համար կազմակերպել ու բացել դպրոցներ, և այդ նպատակին հարմարեցնել եղած շինությունները, իսկ դրանք չլինելու դեպքում՝ նորերը կառուցել՝ ուսուցիչներ կարգելով տեղի քահանաներից, դպիրներից ու սարկալագներից¹: Այդ հրամանագրից հետո, նույն տարվա աշնանը Թիֆլիսի հոգևոր իշխանությունը հայտնել է Վեհափառ Հայրապետին, որ քաղաքի 6 եկեղեցիներին կից, որոնց թվում նաև՝ Շամքորեցոց Սուրբ Աստվածածնի, գրեթե պատրաստ են «նորակառույց» դպրոցները: Միաժամանակ տեղեկացվել է, որ հիշյալ դպրոցների համար դեռևս ուսուցիչներ կարգված չեն, և պարապմունքներն էլ չեն սկսվել, ու սպասում են կաթողիկոսի Թիֆլիս գալուն²: Այսպիսով, Շամքորեցոց եկեղեցու դպրոցը կարելի է հիմնադրված համարել 1848 թ. աշնանը, որը, հավանաբար, կանոնավոր սկսել է գործել միայն հաջորդ՝ 1849 թ. սկսած: Այդ է հավաստում նաև այն, որ 1851 թ. եկեղեցու ծխականները Ռուսաց թագավորին ուղղված նամակում նշել են. Կարապետ սարկալագը «ուսուցչական պարտավորություններ է 1849 ամի մինչև ց1851 ամի ձրիաբար ուսուցեալ է զմանկունս ի ծխական ուսումնարանի մերոյս եկեղեցւոյ...»³:

Արդեն 1850-ական թթ. դպրոցը հիշատակվում է որպես Շամքորեցոց եկեղեցու «սարկալագի ուսումնարան»: 1910 թ. նոյեմբերին Հ. Տէր-Աստուածատրեանը, ներկայացնելով հանգուցյալ Զաքարիա Գրիգորեանի կենսագրականը, գրել է. «Պատանեկան հասակում նրան տուել են էջմիածնից Թիֆլիզ եկած ու նրանց թաղում բնակություն հաստատած մի սարկալագի մօտ ուսանելու, որի մօտ ոչինչ չսովորելով, տուել են նրան Շամքորեցոց եկեղեցու սարկալագի ուսումնարանը, որտեղ նոյնպես ոչինչ չի կարողացել սովորել, որովհետև հանգուցեալի ասելով, դա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ «խօջի բաղնիս»⁴: Անշուշտ, այդ սարկալագը Կարապետ Տէր-Գրիգորեանն էր, և չի բացառվում, որ այդ «սարկալագի» կոչված դպրոցը սկզբնապես հիմնվել էր 1845 թ.: Ինչպես տեղեկանում ենք, 1850-1853 թթ. դպրոցում սովորել է նաև Եսայի արք. Աստուածատրեանը⁵:

1855 թ. հունիսի 22-ին Թիֆլիսի Ներսիսեան հայոց հոգևոր դպրոցի հոգաբարձությունը Վերահայոց վիճակային կոնսիստորիային հայտնել է, որ

¹ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 137, վավ. 182:

² Մ. Սանթրոսյան, Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964, էջ 248:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 471, թ. 46 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

⁴ «Հովիտ», 1910, № 32, 21 նոյեմբերի, էջ 503:

⁵ «Արարատ», 1901/Բ, էջ 88:

Շամքորեցոց եկեղեցու ծխական դպրոցում սովորում է 42 աշակերտ և դասավանդում՝ 2 ուսուցիչ¹:

Հետագայում, մինչև 1860-ական թթ. սկիզբը, դպրոցի մասին տեղեկություններ հայտնի չեն: Այն գործել է 1862 թ. և, ինչպես Ս. Մալխասեանն է գրել, «Թիֆլիսում գործող 7 ծխական ուսումնարաններից մեկն էր»²: Այդ դպրոցներում սովորել է ընդհանուր հաշվով 236 աշակերտ, իսկ յուրաքանչյուր դպրոցում դասավանդել է 2 ուսուցիչ: Ըստ կանոնադրության, Թիֆլիսում գործող եկեղեցական ծխական դպրոցները ենթարկվել են Հոգաբարձական տեսչությանը, որը նաև 1862 թ. սեպտեմբերի 2-ին կոնգրակով հաստատել էր Մատթէոս Ա. կաթողիկոսը և հորդորել հոգ տանել դրանց բարեկարգության համար: Հոգաբարձությունը այդ դպրոցների համար կազմել էր ուսանելի առարկաների ծրագիր և սկսել որոնել բանիմաց ուսուցիչներ, որոնց համար սահմանել էր տարեկան 300 ռ. աշխատավարձ:

1862 թ. սեպտեմբերի 24-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում քննարկումների ժամանակ նշվել է, որ Թիֆլիսում «ծխական մասնաւոր ուսումնարանք բացեալ կան առ եկեղեցեօքն Կաթողիկէի, Մողոյ, Սուրբ Սարգսի, Սուրբ Նշանի, Շամքօռեցոց, Սուրբ Մինասի և Սուրբ Կարապետի»³:

Նոյեմբերի 16-ին Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձությունը այցելել է Թիֆլիսում գործող ութ ծխական դպրոցները և Շամքորեցոց դպրոցի մասին գրել է. «Շամքորեցոց եկեղեցւոյ,- սենեակն ընդարձակ, ջրոյ տակառն դնի ի նմին իսկ սենեկի, աշակերտք են՝ 53, վարժապետք՝ 2, հայոց լեզուի՝ Ներսէսն Մելիքեանց, իսկ ռուսացն՝ Ղահրամանն Մէլիքեանց, ուսումն՝ ընթերցանութիւն, գրութիւն, թուաբանութիւն և երգեցողութիւն, և ռոճիկք, և ժամք դաստոռութեան ըստ վերնոյն, փայտ չտա՛յ եկեղեցին, ծառայէ ժամկոչն, և ստանայ յաշակերտաց գերեք-երեք կոպէկս յամիսն»⁴:

1869 թ. հունվարի 30-ի Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձության՝ կոնսիստորիային ուղղված հայտարարության մեջ, Թիֆլիսում գործող վեց ծխական դպրոցների թվում հիշատակվել է նաև Շամքորեցոց եկեղեցու ծխական դպրոցը: Հոգաբարձությունը դպրոցին սահմանել էր տարեկան 400 ռ. գումար, որից 360 ռ. նախատեսված էր երկու վարժապետներին՝ աշխատաված, իսկ մնացածը՝ այլ ծախսերի համար: Բայց քանի որ Շամքորեցոց եկեղեցին չի ունեցել մեծ արդյունքներ, ուստի հոգաբարձությունը դպրոցի տարեկան ծախսը բաժանել է հինգ եկեղեցիների վրա. Շամքորեցոց՝ 100 ռ., Էջմիածնեցոց՝ 100 ռ., Ձորաբաշի՝ 25 ռ., Հրեշտակապետաց՝ 25 ռ. և Սուրբ Նշանի՝ 150 ռ.: Միաժամանակ պարտավորեցրել է նշված եկեղեցիների երեցփոխաններին՝ ժամանակին վճարելու գումարները⁵: Ինչպես հայտնել է բարեկարգիչ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3825, թ. 94-95, քնագիր, ձեռագիր:

² Ս. Մալխասեանց, Համառոտ պատմություն Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի եօթնասուն եւ հինգամեայ գոյութեան (1824-1899), Թիֆլիս, 1900, էջ 116:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2253, թ. 205 շրջ.-206, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2254, թ. 27-29 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3978, թ. 3-4 և շրջ.: Տես նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 3855, թ. 19, քնագիր, ձեռա-

Յովհաննէս քհն. Արարատեանը, այդ տարի Շամքորեցոյ արական դպրոցում սովորել է 35 աշակերտ, և դասավանդել է 2 ուսուցիչ¹: Սակայն հարկ է նշել, որ ոչ բոլոր երեցփոխներն են պարտաճանաչ վճարումներ կատարել: Այդ է վկայում 1870 թ. մարտի 9-ին Վիրահայոց հոգևոր կառավարութեան անդամ Յակոբ վարդապետի հայտարարութիւնը՝ ուղղված Սուրբ Նշան եկեղեցու երեցփոխան, ազնվական Յակոբ Աւթանդիլեանցին. «Ուսուցիչը հայոց և ուսուսաց լեզուաց ծխական ուսումնարանի եղելոյ առ եկեղեցեան Շամքո-ռեցւոց ներկայացեալ յԱտեան կոնսիստորին, յայտնեցին, թէ ի պատճառս չհասուցանելոյ Ձեր երիցփոխանէն այնր եկեղեցւոյ նշանակեալ յարդեանց հաւատացեալ Ձեզ եկեղեցւոյ ի պահպանութիւն այնր դրամական օժանդակութեան ուսումնարանի, տարեկան գրառամսեայ ուծիկս իւրեանց: Ուստի կառավարչական մասն կոնսիստորիային ըստ պատուիրանի ատենակալաց իւրոց պատուիրէ բարեճնդութեամբ Ձերում եթէ արդարեւ ցարդ չիցէք հատուցել զայնսմիկ դրամսն յիշեալ երիցփոխանին՝ փութով կամ հատուցանել և կամ բացատրել, թէ ըստ որպիսի՞ յարգելի պատճառանաց չէք հատուցել զայնսմիկ դրամսն ի զրկանս հայազգի մանկանց և յիշեալ վարժապետաց»²: Միաժամանակ նշվել է նաև՝ «վասն հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր և յունվար ամսոց. հաշուելով առ իւրաքանչիւր ամիսն 15 ու., որ առնէ ընդ ամէնն վաթսուն ուրբի հասանելի ուծիկ ուսուցչի ուսուսաց ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ ուսումնարանի Սարգսի Նախչարեանց, իսկ հայոց լեզուի ուսուցչի Գրիգորի Տէր-Մէլքիսեղեկեանց միայն վասն դեկտեմբեր և յունվար ամսոց, որ առնէ զընդամէնն երեսուն ուրբի արծաթ»³:

1871 թ. դեկտեմբերի 31-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան կազմել է թեմի ծխական դպրոցների ցուցակը, միաժամանակ նշելով, թե ո՞ր դպրոցում է դասավանդվել ուսուսաց լեզու: Շամքորեցոյ եկեղեցու միդասյան արական դպրոցը ունեցել է 15 աշակերտ, ուսուսաց լեզու է դասավանդել Յովհաննէս Նազարովը⁴:

Հետագայում դպրոցը գործել է 1872-1873⁵, 1873-1874⁶, 1874-1875 ուսումնական տարիներին⁷: Իսկ հաջորդ՝ 1875-1876 ուս. տարում չի գործել:

1875 թ. դեկտեմբերի վերջին հանրահայտ Գրիգոր Արծրունին այցելել է դպրոց և գրել է. «Մեր դասախօսութեան համար Հաւլաբարում յարմար դահլիճ որոնելու ժամանակ մտանք Հաւլաբարի հայոց Շամքորեցոյ անուանված եկեղեցու գավիթը... Եւ ինչ ենք տեսնում՝ ահագին մի եկեղեցի, որ մի մայր եկեղեցի կարող էր լինել և որ երեւի հազարներ և հազարներ է նստել և նրա

գիր:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3978, թ. 30, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3978, թ. 9 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3978, թ. 10, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 32, թ. 16, ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3859, թ. 11 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3862, թ. 19 շրջ.-20, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3864, թ. 64 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

մօտ մի փոքրիկ, ողորմելի, միյարկանի շինություն,- այդ եկեղեցու ծխական դպրոցն է... Ասում են որ եկեղեցին մեծ արդիւնք ունի, բայց ի՞նչ դրուժեան մէջն է դպրոցը... Կեղտոտ, բոլոր պատուհանների ապակիները կոտրած, մի քանի տեղ թղթով կպցրած... նայեցինք պատուհանից,- մէջը ոչինչ չը կայ, ոչ նստարաններ, ոչ սեղաններ... Հարցրինք, մեզ պատասխանեցին, որ վաղուց է ուսումնարանում էլ չը կայ դասատուութիւն: Մենք զգուշանալով հեռացանք այդ տեղից, և տխուր մտածմունքներ տիրեցին մեզ: Ողորմելի է այն հասարակութիւնը, որ իրան աստուածապաշտ ցոյց տալու համար ահագին եկեղեցիներ է շինում, իսկ իր երեխաների ուսման համար չէ հոգում և թողնում է ուսումնարանի ողորմելի փոքրիկ շինութիւնը աւելի վատ դրուժեան մէջ... Ուր է գնում, կուգենայինք իմանալ, ահագին եկեղեցու արդիւնքը»¹:

1876-1877 ուս. տարում Շամբորեցոց արական դպրոցում սովորել է 26 աշակերտ և դասավանդել՝ 2 ուսուցիչ²: Իսկ 1877-1878 ուս. տարում դպրոցում սովորել է 19 աշակերտ և դասավանդել՝ 2 ուսուցիչ³:

1879-1880 ուս. տարում դպրոցը գործել է նույն, արդեն կիսախարխուլ շինությունում, որը խիստ մտահոգել է հոգաբարձութեանն ու ծխականներին: Այդ առթիւ 1879 թ. դեկտեմբերին «Մշակում» գրվել է. «Թիֆլիսեցի պ. Ա. Լ. Թայրեանը վաղուց խոստացել է Հաւաքարի Շամբորեցոց եկեղեցու գաւթում իր հաշուով մի ուսումնարան շինել, բայց պարոնը մինչև այժմ չէ կատարել իր խոստմունքը: Ժողովուրդն էլ չը գիտէ ինչ անէ. ինքը չինէ ուսումնարան, թէ սպասէ պ. Ա. Թայրեանի խոստմունքի կատարվելուն»⁴: Այդ ուսումնական տարում դպրոցում սովորել է 36 աշակերտ և դասավանդել է 3 ուսուցիչ⁵, 1880-1881 ուս. տարում՝ 25 աշակերտ և 2 ուսուցիչ⁶, իսկ 1881-1882 ուս. տարում՝ 35 աշակերտ և 2 ուսուցիչ, իսկ դպրոցի տարեկան մուտքն ու ելքը կազմել է 200 ուս.⁷:

1881 թ. նոյեմբերի սկզբին «Մեղու Հայաստանին» գրել է. «Յայտնի է, որ այս տարի Շամբորեցոց եկեղեցու նորընտիր երեսփոխանը Աւետեաց (Ջգրաշէնու) եկեղեցու օրինակով նորոգել տուեց եկեղեցու մէջի մասը, որի համար ծախսել է 5-6,000 ռուբլի փող: Ինչպէս ասում են, այն պ.-ը դիտաւորութիւն ունի այժմ ձեռնարկել ուսումնարանի գործին, ու հիմնարկել եկեղեցու գաւթում մի նոր ուսումնարան: Հրաւիրում ենք նոյն եկեղեցու պ.պ. հարուստ ժողովրդականներին օգնել այդ պարոնին՝ իրագործելու այդ կարևոր գործը, որով նրանք մեծ ծառայութիւն արած կը լինին Հաւաքարի հայ աղքատ ժողովրդին»⁸: Շուրջ մեկ ամիս անց, նույն հեղինակը, նորից

¹ «Մշակ», 1875, № 51, 25 դեկտեմբերի:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 62, թ. 13, բնագիր, ձեռագիր:

³ «Արարատ», 1878/ԺԱ-ԺԲ, էջ 452:

⁴ «Մշակ», 1879, № 218, 13 դեկտեմբերի:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7279, թ. 2 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7279, թ. 15, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7279, թ. 19 շրջ.: Տես նաև գ. 7064, թ. 26 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁸ «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 228, 4 նոյեմբերի:

անդրադառնալով Շամքորեցոց եկեղեցու ներսում կատարված բարեգար-դումներին և մտահոգվելով դպրոցի վիճակով, զարմանքով գրել է. «...իսկ նոյն եկեղեցի գալթումը գտնուած ծխական դպրոցը մի տխուր պատկեր է ներկայացնում իւր բազմամեայ քայքայուած պատերով և կոտրտած լուսա-մուտներով, և եթէ սորա վերայ աւելացնելու լինինք և այն, որ եկեղեցուց ոչ հեռու նոյն իսկ դպրոցին կից եղած եկեղեցական աւերակ տները փողոցի մարդկանց արտաքնոց է դարձած, այն ժամանակ կարող էք հասկանալ, թէ ինչ վիճակի մէջ կը լինի այն ծխական դպրոցը, որի ուսումնական մասն էլ շատ անմխիթար վիճակի մէջն է: Օրինակ. աշակերտների ունեցած դասագր-քերի մէջ կարելի է տեսնել 3-4 տեսակ այբենարաններ և ընթերցարաններ: Աշակերտները ուսանում են հայոց և ռուսաց լեզուներ: Կան նաև 6 հո-գի վրաց լեզու սովորողներ: Ձը նայելով որ դպրոցի կառավարիչը (միայն անունով) Տէր-Հ-ն է, սակայն նա այդ դպրոցում կրօնագիտութեան դասեր չէ աւանդում և ոչ էլ դպրոցի բարեկարգութեան համար աշխատում: Պա-տահում է, որ մի հարուստ ընտանիք երեք կամ չորս օրով այդ եկեղեցումը ուխտի է գալիս, այն ժամանակ դպրոցը ուխտաւորաց է տրվում կենալու, իսկ այդ օրերում կամ աշակերտներն են արձակվում և կամ ուխտաւորաց իսկական մութ սենեակներից մէկը դասատուն դառնում, ուր որ նստարան-ների փոխանակ արդէն պատրաստի թախտ կայ կապած: Եկեղեցին դպրոցին յատկացրել է մի նկուղի տարեկան վարձը, որը ինչպէս ասում են, հայր կա-ռավարիչն է ստանում: Նա այնքան բարի է, որ իւր տիրացուն վեց աշա-կերտի վրաց լեզուի դասատու է կարգել և նոցանից ստանալի վճարը նորան սեփականացրել, իսկ ինչ մնում է միւս երկու ուսուցիչներին՝ նոքա մօտ երեք ամիս է, որ ոչինչ չեն ստացել, այլ բաւականանում են միայն աշնա-նային սառը քամիներ կուլ տալով: Զարմանալին այս է, որ մի քիչ գումար խնայվում է դպրոցի մաքրութեան և բարեկարգութեան համար, իսկ եկեղե-ցու շքեղութեան համար հազարներով է պարտք առնվում: Կարծում ենք, որ ժամանակ է արթնանալու և եկեղեցու համար հազարներ ծախսելու հետ՝ մի քանի հարիւրներ չը խնայել նաև նոյն եկեղեցու համար լաւ հայ անդամներ պատրաստելու: Թող Անիի աւերակները լաւ օրինակ լինին մեր արժ. հայրե-րին և պ.պ. երեսփոխաններին»¹: Ավելացնենք, որ հոգովածագիրը, «Տէր-Հ»-ին համարելով դպրոցի կառավարիչ, հավանաբար նկատի է ունեցել եկեղե-ցու Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանին:

1882 թ. հուլիսի 15-ին ոմն «Կ. Թ.», նամակ է ուղարկել «Արձագանքի» խմբագրին և խիստ քննադատության է ենթարկել Հավլաբարի վեց եկեղե-ցիներին կից գործող ծխական դպրոցների վիճակը: Նա գրել է. «Թեմական տեսչի հարցաքննութեան ցուցակից (լրագիրներում) երևում է, Ձորաբաշի Սուրբ Գէորգայ եկեղեցւոյ դպրոցը 1 ½ ամիս է, ինչ որ փակվեցաւ, միա-նալով Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ դպրոցի հետ, որը (վերջինը) մինչև այդ օրը նոյնպէս կառավարվում էր տիրացուների ձեռքով, տարեկան 70-80 ռուբ-

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 254, 5 դեկտեմբերի:

լի եկամուտով, այնպէս որ այժմ Զորաբաշու ծխականները իրանց անունով այլևս դպրոց չունեն, և միջոց չտուին դպրոցի աշխատասէր ուսուցչին շարունակելու պահպանել այդ դպրոցը, որոնց մէջ այնքան մեծ կարօտութիւն ունի հայաշատ Հաւլաբարը»¹:

1882-1883 ուս. տարում դպրոցում դասավանդել է 2 ուսուցիչ, և սովորել է 40 աշակերտ, որոնցից մեկը եղել է հոգեւորականի, 22-ը՝ վաճառականի և 17-ը՝ արհեստավորի որդիներ: Դպրոցի տարեկան մուտքն ու ելքը կազմել է 300 ռ.²:

Մինչև դպրոցի նոր շէնքի կառուցումը Շամբորեցոց եկեղեցու անունով նույն եկեղեցու գավթում գործել է ծխական դպրոց, որը գտնվել է անշուք և անապահով վիճակում: Երկար տարիների ընթացքում նույն եկեղեցու միաբան Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը, ցավելով նույն դպրոցի թշվառ դրության վրա, մի կողմից իր բարոյական օգնությունը չի խնայել ճրիպակէս դասավանդելու, և մյուս կողմից ժողովրդին ջերմ հորդորներ է ուղղել մի հարմարավետ շէնք կառուցելու համար: Այդ հորդորների հետևանքը եղավ այն, որ 1882 թ. թեմի առաջնորդի ներկայութեամբ ընտրվեց 6 անձից բաղկացած հոգաբարձութիւն, որի անդամներն էին Տէր Համազասպ Տէր-Յովհաննիսեանցը, Տէր Սարգիս Իգիթեանցը, Խաչատուր Նազարեանցը (մահացել է 1884 թ.), Գրիգոր Ղարազյոզեանցը, Յակոբ Մելիքեանը և Կարապետ Քոչարեանը: Վերջիններս նվիրատվութիւններ ժողովելով՝ կառուցել են նույն եկեղեցու գավթում, նախկին անշուք դպրոցի փոխարեն ներկա շինութիւնը, որը, թեպետ ավարտված է, բայց 3000 ռ. պարտք ունի և ոչ մի ապահովութեան աղբյուր: Թեմի առաջնորդը 600 ռ. հատկացրել է Շամբորեցոց դպրոցին և պարտավորվել իր կողմից ապահովել դպրոցի գոյութիւնը³:

1882 թ. հոկտեմբերի 6-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զայտարարութիւն թեմական վերատեսչի դպրոցաց վիճակիս ի 28 սեպտեմբերի տարւոյս № 230, յորում գրէ. «Քաղաքիս Հաւլաբար թաղի եկեղեցեաց ծխական ուսումնարանները չունենալով ոչինչ հաստատ դրամական աղբիւր իրանց պահպանութեան համար և չստանալով եկեղեցիներից ոչինչ օժանդակութիւն՝ սկզբից մինչև օրս անմխիթար դրութեան մէջ են: Այդ ուսումնարանների ուսուցիչները չստանալով որոշ սահմանեալ ռոճիկ՝ ստիպուած են բաւականանալ աշակերտների վճարած չնչին թոշակադրամով, որի նշանաւոր մասը մնում է միշտ ապառիկ: Կամենալով փոքր ի շատէ բարւոքել այդ ուսումնարանների դրութիւնը, դեռևս տարւոյս սկզբին դիմեցի Հայոց Բարեգործական ընկերութեան խորհրդին, խնդրելով դրամական օժանդակութիւն յիշեալ ուսումնարանների պահպանութեան համար: Խորհուրդը յարգելով իմ խնդիրքը՝ որոշեց տալ ամսական 10 ռուբլի Զորաբաշի

¹ «Արձագանք», 1882, № 22, 18 հուլիսի, էջ 349:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7279, թ. 26, քնագիր, ձեռագիր:

³ «Նոր Դար», 1884, № 188, 20 նոյեմբերի:

Սուրբ Գէորգ եկեղեցու ծխական ուսումնարանին և 5 ուրբլի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու ուսումնարանին, որ և շարունակում է մինչև օրս: Սակայն տեսնելով, որ այնուամենայնիւ անհնար է յիշեալ ուսումնարաններին առանձին գոյութիւն ունենալ՝ ես բարւոք համարեցի ներկայ ուսումնական տարւայ սկզբից միացնել Ձորաբաշի և Շամքոռեցւոց եկեղեցեաց ուսումնարանները: Եւ որպէսզի փոքր ի շատէ նիւթապէս ապահոված լինի այդ միացեալ ուսումնարանը՝ յորդորեցի Շամքոռեցւոց եկեղեցու երեցփոխանին ամսական 10 ռուբլի նպաստ տալ եկեղեցու արդիւնքներից: Թէև պ. երեցփոխանը համակրութեամբ ընդունեց իմ առաջարկութիւնը, բայց առանց հրամանի հոգեւոր իշխանութեան անշուշտ կ'ըժուարանայ կատարել: Ուստի պատիւ ունեմ խոնարհաբար խնդրել վիճակային Ատենիդ՝ հրամանագրել յիշեալ երեցփոխանին հատուցանել ուսումնարանին ամսական 10 ռուբլի եկեղեցու արդիւնքներից և այդպիսով ապահովել նորա գոյութիւնը»: Հրամայեցին. հրամանագրել երեցփոխանին Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ՝ տալ ի պահպանութիւն ծխական դպրոցի նոյն եկեղեցւոյ յամիսն տասն ռուբլի յարդեանց եկեղեցւոյն, զորմէ հրամանագրել թեմական վերատեսչին ի գիտութիւն»¹:

1883 թ. հունվարին «Վարժարան» հանդեսի 5 օրինակ խմբագրութիւնը ուղարկել է Շամքոռեցւոց եկեղեցու դպրոցին²:

Հունիսի 1-ին Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Արիստակէս եպս. Սեդրակեանը այցելել է Շամքոռեցւոց եկեղեցին և կից ծխական դպրոցը ու հայտնել է, որ մտադրութիւն ունի Հավլաբարում մի միջնակարգ դպրոց հիմնելու: Իր այդ դիտավորութիւնը իրագործելու համար սրբազանը անմիջապէս պատմիրել է, որ Հավլաբարի եկեղեցիների մեջ ծանուցվի ժողովրդին, որ առաջիկա հոգեգալստյան կիրակի օրը հայ հասարակութիւնը պատարագի ժամանակ ներկա գտնվի Շամքոռեցւոց եկեղեցում: Հունիսի 5-ին, անսալով առաջնորդի հորդորներին, սովորականից ավելի մեծ բազմութիւն է հավաքվել եկեղեցում: Սուրբ պատարագի արարողութիւնը ընդհատելով՝ սրբազանը «Հայր մերից» առաջ բարձրացել է բեմ և ելույթ է ունեցել. «Քրիստոսասէր ժողովուրդ, այսօրուայ ժամերգութիւնը բաւական երկար լինելով, գիտեմ, յոգնած կը լինէք. ուստի և ես ձեզ աւելի ձանձրութիւն չը պատճառելու համար ստիպուած եմ համառօտ խօսել ձեզ հետ: Չորս ամիս է, որ ահա գտնուելով Տփլիսում, ես իմ ուշադրութեան առարկայ եմ դարձրել մեր եկեղեցին ու դպրոցները. և այցելելով այդ հիմնարկութիւնները, ես բաւական ծանօթացած եմ դրանց հետ: Բայց ցաւելով պէտք է ասեմ որ թէպէտ կան այստեղ բարեկարգ գոհացուցիչ վիճակի մէջ գտնուած դպրոցներ, այնուամենայնիւ նրանց մեծ մասի վերաբերութեամբ ես տխուր տպաւորութիւններ եմ ստացել: Հենց մի քանի օր առաջ ես ներկայ էի այս եկեղեցու գաւթում եղած ծխական դպրոցի հարցաքննութեանը. բայց ոչ սպասած յառաջադիմութիւնը տեսայ և ոչ որեւիցէ պտուղ: Յետոյ ես մտայ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 401 և 2րդ., բնագիր, ձեռագիր:

² «Վարժարան», 1883, № 6, հունվար, էջ 47:

այս եկեղեցիս: Բայց դպրոցն ու եկեղեցին երկու հակառակ տպաւորութիւն ունեցան ինձ վերայ. եկեղեցին տեսայ փառաւոր. իսկ ուսումնարանը խեղճ, մի ողորմելի բան: Եւ ես ակամայ մտածում էի. արդեօք ա՞յն ժողովուրդն է կառուցել այս հոյակապ տաճարը, որ պահում է մի այսպիսի ողորմելի դպրոց. և արդեօք այն միւսնայն ժողովուրդն է պահպանում այս դպրոցը, որ կանգնել է այս եկեղեցին: Ես այցելեցի նաև Սուրբ Մինաս եկեղեցու դպրոցը, և պէտք է ասեմ, որ նրան աւելի թշուառ վիճակի մէջ գտայ: Եւ դուք չը կարծէք թէ այդ բանում ես ուսուցիչներին եմ մեղադրում. ոչ. ես ամենևին չեմ կասկածում, և չեմ էլ թոյլ տայ ինձ կասկածելու, որ նրանք աշխատել են ուսումնարանի յառաջադիմութեան համար: Այլևս դրա պատճառը, եթէ կը ներէք ասել, դուք ինքներդ էք, ձեր անտարբերութիւնն է: Ես համոզուած եմ, որ մեր եկեղեցու և դպրոցի շնորհիւ մենք ժամանակով պէտք է ընկնենք լուսաւորուած ազգերի շարքը: Մեր նախնիք մի այնպիսի սովորութիւն են ունեցել, որ ինչ տեղ եկեղեցի են շինել, այնտեղ եկեղեցուն կից էլ դպրոց են հիմնել. այն դպրոցը, որտեղ ազգի մատաղ սերունդը պէտք է ստանար իւր կրօնական բարոյական կրթութիւնը: Բայց մենք, որ նրանց սերունդն ենք, բաւական յետ ենք մնացել նրանցից: Մենք այժմ միայն հոգում ենք եկեղեցիք կառուցանելու, նրանց շինուածքը պայծառացնելու, եկեղեցական գեղեցիկ անօթներով զարդարելու և յիշատակներով լցնելու վերայ. և մոռացել ենք մեր որդեկերանց կրթութիւնը: Ահա ամբողջ Հաւլաբարի մէջ, որ Տփլիսի մասն է և նրանցից բոլորովին անջատուած, մի այսպիսի մեծ և հայաբնակ թաղի մէջ չը կայ մի կանոնաւոր դպրոց, որ կարողանայ ժամանակիս պահանջներին համապատասխան մտաւոր սնունդ մատակարարել տեղիս բազմաթիւ մանուկներին: Այժմ յայտնեմ ձեզ իմ նպատակը: Դուք լաւ գիտէք, թէ ձեր երեխաները այսքան հեռաւոր տեղից ինչպէս դժուարութեամբ և անպաշտպան մնացած ձմեռուայ ցուրտ ու ցեխի ժամանակ անցնում են քաղաքիս բազմամարդ փողոցներով՝ Ներսիսեան կամ այլ դպրոցները գնալու համար: Պարզ բան է, որ նրանք ակնկալած օգուտները չստանալուց զատ՝ վնասվում էլ են տգեղ տեսարանների ականատես լինելով: Միւս կողմից, Հաւլաբարի երկու երեք մանր մուկն ծխական դպրոցները առանձին առանձին վերցրած՝ ոչինչ զգալի արդիւնք չեն կարող արտադրել: Աւելի լաւ չի լինի, որ մի քանի ողորմելի դպրոցների և մեր ոյժերը ցրելու փոխանակ՝ մի տեղ կենդրոնացնենք մեր ոյժերը և ունենանք մի օրինաւոր դպրոց: Ահա այս խորհրդածութիւնները իմ մէջ ծագեցրին Հաւլաբարում մի տղայոց միջնակարգ դպրոց հիմնելու միտքը: Ինչպէս լսած եմ, եկեղեցուս կից բաւական տեղ կայ եկեղեցապատկան, մասամբ ընծայուած, մասամբ գնուած: Այդ տեղի վերայ մենք կը կանգնենք մի համեստ ու մաքուր շինութիւն ապագայ դպրոցի համար: Այդ դպրոցը չորսից պակաս դասատուն չի ունենայ. ուրեմն «երեք պատրաստականով և չորս հիմնական դասարանով դպրոց» պէտք է ունենանք. այնպէս որ կարողանայ 200-400 աշակերտ ամփոփել իւր մէջ: Դպրոցը կ'ունենայ «զուգընթաց դասարաններ» և շինութիւնը կը լի-

նի երկյարկանի: Երբ աշակերտը այդտեղ կաւարտէ իւր ուսման ընթացքը, եթէ ցանկանայ, այնուհետեւ կարող է իւր ուսումը շարունակել Ներսիսեան կամ արքունի դպրոցներում և կամ համալսարաններում: Յոյս ունեմ, որ իմ խօսքերը արձագանք կը գտնեն ձեր մէջ և դուք ձեր բարեպաշտութեամբ և առատաձեռնութեամբ կիրադործէք իմ ցանկութիւնը: Անտարակոյս, դուք կը մտածէք, թէ կեանքի այսպիսի ծանր ժամանակ, վաճառականութեան և առևտուրի այսպիսի ընկած ժամանակ, երբ մարդիկ հազիւ են կարողանում իրանց օրական ապրուստը հայթայթել, ինչպէս կարելի է ձեռնամուխ լինել մի այդպիսի մեծ գործի, որ այնքան մեծամեծ ծախքեր է պահանջում: Բայց ես ձեզ կասեմ, որ ինքս վկայ և ականատես եմ եղած այսպիսի նեղ ժամանակներում ուրիշ քաղաքներում ևս. սակայն հայ ժողովուրդը դպրոցի համար միշտ կարողացել է մասն հանել և իւրովսանն նպաստել գործի յաջողութեանը: Ժամերգութիւնից յետոյ կը խնդրեմ, որ հաւաքուէք եկեղեցուս դպրոցը, այնտեղ ձեր միջից կընտրէք մի քանի հոգաբարձու, որոնք թէ՛ Հաւլաբարում, և թէ՛ քաղաքում նուիրատուութիւններ կը ժողովեն, շուտով կը սկսենք դպրոցի շինութիւնը. և այս տարուանից կը սկսուի ուսումը»¹: Շուտով, ժողովուրդը առաջնորդի հետ միասին եկեղեցուց գնացել է դպրոց և սկսել կարեւոր խորհրդակցութիւնը: Այստեղ սրբազանը սկզբնապես կամեցել է իմանալ հասարակութեան կարծիքը իր առաջարկութեան մասին: Նա կրկնել է, որ Հավլաբարից երկու հոգաբարձու պետք է ընտրել, որոնց պարտքը կլինի միայն հարկավոր գումար հանգանակել և դպրոցի շէնքը կառուցել, իսկ դպրոցի պահպանութեան համար ուրիշ միջոցներ կգտնվեն: Մոտավոր հաշվարկներից երևացել է, որ շինութեան ծախսը կարող է կազմել առավելագուցնը 20,000-25,000 ռ.: Այնուհետեւ, Հավլաբարի չորս եկեղեցիներից ընտրվել են 2 հոգեւորական և 6 աշխարհական անձինք, որոնք հետագա հրահանգները պետք է ստանային անմիջապես սրբազանից: Բավական ժամանակ խորհրդակցելուց հետո կազմվել է ժողովի արձանագրութիւն, որից հետո ներկաները գոհունակութեամբ հեռացել են:

Այդ խորհրդակցութեան մասին ոմն «Կ. Թ.» առավել մանրամասն «Մշակուած» գրել է. «Երկու տարի առաջ ևս առաջնորդական փոխանորդ Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրեանցը յատկապէս Հաւլաբարի եկեղեցիները շրջագայելով, սերմանում էր այստեղի իսպառ կարօտեալ հօտի մէջ ուսման և դաստիարակութեան վերաբերեալ շատ կարեւոր խորհրդածութիւններ և մտքեր. բայց այս անգամ քարոզը պատկանում էր պաշտօնական անձնաւորութեան և սերմանած միտքը փոխանցվել էր գործնական հողի վրա: Իր կարճ ժամանակի՝ 4 ամսեայ պաշտօնավարութեան ընթացքում, ընդարձակ թեմի ընդարձակ և բազմամասնեայ հոգսերի հետ չէր մոռացվել և Հաւլաբարը: Պատարագը աւարտելուց յետոյ ծխականները առաջնորդի և քահանաների հետ հաւաքվեցան եկեղեցու դաւթում գտնվող դպրոցի դահլիճը՝ հարկաւոր խորհրդածութիւններ անելու և հոգատար մարդիկ ընտրելու: Տարաբաղդա-

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 61, 12 հունիսի:

բար ժողովրդականների թիւը շատ չէր, և եկեղեցուց հագիւ 45 անձն ներկայ լինէին: Ուսումնարանը մտադիր են շինել Շամբորեցոց եկեղեցու գաւթում, 12 սենեակից, որոնցից 3 պատրաստականներ, 4 կանոնաւոր դասարաններ և մնացած սենեակները — գրադարանի, ուսուցիչների և այլ պահանջների համար: Ժողովականներից մէկը յայտնեց, որ պ. Ալէքսանդր Թայիրեանը խոստացած ունի, դեռ 12 տարի առաջ, իր հաշուով մի ուսումնարանական շինութիւն կանգնել Շամբորեցոց եկեղեցու գաւթում, որի առիթով մի քանի անգամ հրատարակված է լրագիրներում. վասն որոյ ի նկատի առնելով Հաւլաբարի բնակիչների չքաւոր մեծամասնութիւնը մի կողմից, հիմնվելի ուսումնարանի գոյութեան պահպանութեան համար հարկաւոր մեծ գումարը ձեռք բերելու դժուարութիւնը միւս կողմից, շատ ցանկալի կը լինէր, որ վերյիշեալ պարոնը իր խոստման համեմատ՝ յանձն առնէր նախագծած ուսումնարանի շինութեան ծախքը իր վրա: Պ. Թայիրեանը հրաժարուեց այս առաջարկութիւնից՝ յայտնելով, որ ինքը մտադիր էր շինել երկու դասարանից միայն կազմած դպրոց, որի ծախքը հասկանալի է, որ համեմատաբար շատ աւելի փոքր է: Այնուհետև հիմնվելի ուսումնարանի համար ընտրվեցան զանազան ծուխերից հոգաբարձուներ՝ ութ հոգի՝ արժ. Տէր-Սարգիս Իգիթեան (Սուրբ Մինասի միաբան), Տէր-Համազասպ Տէր-Յովհաննիսեան (Շամբորեցոց միաբան), պ.պ. Յակոբ Մելիքեան, Խաչատուր Նազարեան, Ղարաբեօզեան (Շամբորեցոց ծխականներ), Գէորգ Յակոբեան (Էջմիածնեցոց Սուրբ Գէորգ եկեղեցու ծխական), Կարապետ Քոչարեան (Ձորաբաշու ծխական) և Նազար Ափեան (Սուրբ Մինասի ծխական): Վերյիշեալ վեց աշխարհականներից երկուսը վաճառական են, մէկը՝ կապալառու, մէկը՝ վաճառականական դասի ներկայացուցիչ կամ գլխաւոր (սրարշինա), մէկը՝ ինքնուս բժիշկ և վերջինը՝ կրակի դէմ ապահովութեան ընկերութեան գործակալ (երբեմն Բօգաչեմ տեսչի օգնական): Սկզբումը առաջարկվածներից հոգաբարձուի պաշտօնը հրաժարվեցան յանձն առնել՝ պ.պ. Ալէքսանդր Թայիրեան, Յ. Նազարեան, Իշխանեան, Խաչատուր Աբաղեան, Կարապետ Թէմուրազեան և մի քանի այլ անձինք: Կուռ գետի գետեզերեայ եկեղեցիների նորընտիր բարեկարգիչ արժ. Տէր-Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի ձեռքով կազմած այդ օրվայ արձանագրութեան տակ ստորագրելուց և սրբազան հօր օրհնութիւնը ստանալուց յետոյ ժողովականները ցրվեցան: Մի քանի կարճամիտներ կարծում են, որ իբր հիմնվելի ուսումնարանը պէտք է կուլ տայ այնտեղի տղայոց տարրական դպրոցները և իբր այդ նպատակն ունի դրած իր առաջ սրբազան առաջնորդը, բայց այդ անձինք իսպառ մոռանում են, որ առուակները ցամաքեցնելով չէ կարելի գետ ունենալ, և այդ ահագին թաղի հարիւրաւոր ուսումնականարօտ հայ մանուկների համար ոչինչ բաւարար են նոյն իսկ տասն տղայոց ուսումնարանների հիմնարկութիւնը: Ուրիշ բան է աշխատել այդտեղի ծխական դպրոցներից չորսի տեղ պահել 2 հատ և միացնելով դորանց, ինչպէս օրինակ անցեալ տարի միացան Ձորաբաշու և Շամբորեցոց դպրոցները: Այդ ձևով անկասկած է, որ աւելի հնարաւոր

կը լինի տարրական ուսումնարանները աւելի յաջող պայմանների մէջ դնել, և չը պէտք է մոռանալ, որ Հաւաքարի չքաւոր մեծամասնութիւնը ամենից առաջ հարկաւորութիւն ունի տարրական ուսման, քան թէ միջնակարգեան կամ թէ կիսամիջնակարգեան: Հազար անգամ այս մտքի առաւելութիւնը քարոզվել և ապացուցվել է «Մշակի» մէջ՝ որ փոխանակ նորերը հիմնելու, հարկաւոր է եղածներն ապահովել, բարեկարգել և յառաջ տանել՝ մի կողմից միացնելով դորանց, և միւս կողմից՝ հոգալով նիւթական աղբիւրների վրա: Այս նպատակն էլ ունէր իր առաջ սրբազան առաջնորդը, և այս ճանապարհով է, մեր կարծիքով, հնարաւոր կը լինի գուցէ գլուխ բերել նախագծած ցանկութիւնը: Հիմնվելի ուսումնարանը այսպիսով իր ուսումնական ծրագրով մօտիկ յարաբերութիւն պէտք է ունենայ գոյութիւն ունեցող այստեղի ծխական տարրական դպրոցների հետ և այստեղի ուսումնաւարտներից նրանք, որոնք միջոց կունենան շարունակել ուսումը,՝ պէտք է փոխեն հիմնվելի ուսումնարանի առաջին դասարանը: Մէկ խօսքով հիմնվելի ուսումնարանը վերաբերութեամբ այստեղի ծխական դպրոցների այն ծառայութիւնը պէտք է կատարէ, ինչ ծառայութիւն որ Ներսիսեան ուսումնարանն է մասամբ կատարում Թիֆլիսի ծխական դպրոցներին»¹:

1883 թ. օգոստոսի 11-ին եկեղեցու հոգևոր դպրոցի հոգաբարձու Համազասպ քհն. Տէր-Յովհաննիսեանը լրագրում հայտարարել է ի գիտութիւն հասարակութեանը, որ ամսի 14-ին, կիրակի օրը, թեմի առաջնորդի և հոգևորական դասի ներկայութեամբ պատարագից հետո, ժամը 11-ին, հանդիսավոր կերպով կօրհնվի հիշյալ ուսումնարանի հիմքը²:

Այսպիսով, օգոստոսի 14-ին Շամքորեցոց եկեղեցում հավաքված խուռն բազմութեան ներկայութեամբ հանդիսավոր օրհնվել է միջնակարգ դպրոցի հիմնադրութիւնը: Սուրբ պատարագը ավարտելուց հետո, վիճակավոր առաջնորդը, շրջապատված Հավաքարի հոգևորականներով, ներկայութեամբ ուսումնարանի հոգաբարձուների և գլխավորապէս Հավաքարի մեծաքանակ հասարակութեան, օրհնել է եկեղեցու գավթում դպրոցի շինութեան համար հատկացրած հիմքը: Սրբազան առաջնորդի տկարութեան պատճառով ժողովուրդը անկարող է եղել լսել օրվա հանդեսին նվիրված մի քանի մխիթարական խօսքեր: Բացվելիք դպրոցը պէտք է կազմված լիներ 3 պատրաստական և 4 հիմնական դասարաններից և պէտք է կարողանար տալ մինչև 300 ուսումնարանավարտ: Մի այդպիսի ուսումնարանական շինութիւն կառուցելու համար հարկավոր էր 20 հազար ռուբլի, իսկ այդ օրը հոգաբարձութիւնը արդեն սկսել էր իր գործը, ձեռքին ունենալով հարկավոր գումարի 1/17 մասը: Օրհնութեան հանդեսին շինութեան հողի վրա կանգնած էին մի տասնյակ 7-8 տարեկան մանուկներ, հավաքարցիներ, որոնք երևի բացվելիք ուսումնարանի անդրանիկ աշակերտները կլինեն: Կտրված լինելով քաղաքի մյուս մասից, որտեղ անհավասար չափով բաժանված են

¹ «Մշակ», 1883, № 87, 9 հունիսի:

² «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 81, 11 օգոստոսի:

ուսուումնարանները, ահագին թաղի մանուկները երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում մատնված են խավարի և սրա հետեանքով՝ ամեն տեսակ թշվառության: Սրանց մի աննշան մասը հազիվ կարողացել է այդ թաղի հատուկենտ ծխական դպրոցներում ստանալ մի չնչին, աղքատիկ գրագիտություն: Արդյոք տեղի դիրքը, օդի և լույսի հարկավոր քանակությունը, արևի բարերար ազդեցությունն է պատճառը, թե բնակիչների գաղթական հայ տարրը և նրանց միավորությունը տեղացիների հետ հայի բնական հատկանիշներով և սրա հետ միասին մանուկների մարմնավոր և մտավոր ուժերի զարգացումը մինչև դպրոցական հասակը - իրողությունը մնում է անհերքելի, որ Թիֆլիսի երկսեռ ուսուումնարանների աշակերտների և աշակերտուհիների մեջ վիճակագրական հավաքած փաստերով Հավլաբար թաղի մանուկները կանգնած են ամենաառաջադեմ և ընդունակների դասում: Ահա թե ինչու համար կրկնապատիկ ուրախալի է արձանագրել բացվելիք ուսուումնարանի հիմնադրության ակտը և հրավիրել մտածող հայերի բարոյական աջակցությունը վերոհիշյալ գովելի ձեռնարկությունը:

Օգոստոսի 14-ին դրվեց հիմքը Հավլաբարի միջնակարգ արական սեռի ուսուումնարանի և մինչև առաջիկա ուսուումնական տարվա առաջին շաբաթներին հոգատար վարչությունը կամ պատրաստի կունենա մի քանի սենյակներ կամ մի քանի ամսով կվարձի եկեղեցու մոտերքում մի ժամանակավոր ուսուումնական բնակարան: Եվ այսպես՝ Հավլաբարը այն ժամանակ կունենա ընդամենը երկու արական ուսուումնարան, մեկը՝ Սուրբ Մինասի «Դանիէլ Իգմիրեան»՝ մի դասարանից կազմած, 500-600 ուղբլի եկամուտով, և մյուսը՝ Շամբորեցոց Սուրբ Աստվածածնի միջնակարգ ուսուումնարան: Իսկ Սուրբ Կարապետի միդասյան ծխական ուսուումնարանը, եթե այն կարելի է ուսուումնարան անվանել՝ կմիանա բացվելիք ուսուումնարանի հետ¹:

1883 թ. օգոստոսին կատարվել է եկեղեցու արական միջնակարգ դպրոցի հիմնադրությունը: Այդ օրից սկսած ուսուումնարանի հոգաբարձությունը, թեմի առաջնորդի աջակցությամբ, մասնավոր նվիրատվություններով շարունակել է ուսուումնարանի շինությունը²:

Դեկտեմբերի կեսերին հանրահայտ Գրիգոր Արծրունին գովաբանելով Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Արիստակէս եպս. Սեդրակեանի գործունեությունը, ի թիվս այլ հարցերի, գրել է. «Առաջնորդը ի նկատի ունենալով Թիֆլիսի Հավլաբար կոչված քաղաքամասի բազմաթիւ հայ երեխաների կրթութեան խնդիրը՝ մտադրվեց մի միջնակարգ շինութիւն գլուխ բերել: Այս մտադրութիւնը մենք այսօր կատարված ենք տեսնում: Այս րոպէիս Շամբօռեցոց եկեղեցու գաւթում կառուցված է մի փառաւոր երկու յարկանի շինութիւն 5-6 սենեակներով, ուր շուտով դասատուութիւնը կը սկսվի: Թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունի սրբազանի այս գեղեցիկ ձեռնարկութիւնը, ինքն ըստ ինքեան հասկանալի պէտք է լինի մեզ բոլորիս և մանաւանդ հաւ-

¹ «Մշակ», 1883, № 116, 26 օգոստոսի:

² «Մշակ», 1883, № 152, 15 հոկտեմբերի:

լաբարցիներին, այն հաւաքարցիներին, որոնց որդիքը շատ անգամ ներսիսեան դպրոցում տեղ չը գտնելու համար ստիպված էին բաւականանալ ծխական դպրոցի կրթութեամբ»¹:

1883 թ. Շամքորեցոց եկեղեցու արական ուսումնարանում դասավանդել է Գրիգոր Մատինեանցը: Նա ուսանել էր Ներսիսեան հոգևոր դպրոցում և տարեկան ստացել է 480 ռ. ուճիկ: Նշվել է, որ դպրոցը բացվել է 1845 թ., տարեկան ունեցել է մոտաւ 500 ռ.: Սովորել է 40 աշակերտ, որոնցից 36-ը եղել են քաղաքացու, 3-ը՝ գյուղացու, իսկ 1-ը՝ հոգևորականի որդի²:

1884 թ. հոկտեմբերի վերջին գրվել է. «Հաւաքար հայաշատ թաղի Շամքոռեցոց եկեղեցւոյ գաւթում անցեալ տարի կառուցուեցաւ տղայոց մի հոյակապ ընդարձակ ուսումնարան, նախաձեռնութեամբ սրբազան առաջնորդի և աշխատութեամբ պ.պ. հոգաբարձուաց: Այս ուսումնարանը մի բարի նախանձ շարժեց նոյն թաղի էջմիածնեցոց Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ ծխականներին, որոնք իրենց միջից ընտրելով մի քանի բարեմիտ մարդիկ, այս ներկայ ուսումնական տարուց սկսեցին մի փառաւոր շինութիւն կառուցանել օր. ուսումնարանի համար, որը իւր գեղեցկութեամբ Թիֆլիսի բոլոր հայ դպրոցներին գերազանցում է»³:

1884 թ. հոկտեմբերի վերջին դպրոցի մասին գրվել է. «...Եւ ահա այդ մարդիկ ձեռք զարկին առանց մի կոպէկ դրամագլուխ ունենալու սկզբում՝ Շամքոռեցոց եկեղեցւոյ գաւթում դպրոցի շինութեան: Այսօր այս դպրոցը փառաւոր տեսքով յետ չի մնալ Թիֆլիսում մեր ունեցած ամենագեղեցիկ շինութիւններից: Թէև այդ անձնաւորութիւնները չեն ցանկանալ ի ցոյցս աշխարհի հրատարակել իրենց անունները՝ համեստութիւնից դրդուած, բայց մեր սեպուհ պարտականութիւնն ենք համարում յիշելու այդ մարդիկների անունները, որպէս զի իմանան հայերը, որ միութիւնը և եռանդով գործին կաշելը ինչ չափ դժուարութիւններ կարողանում են հարթել: Վերոյիշեալ անձինքն են. Գրիգոր Ղարապետեան, Յակովբ Մելիքեան և բժիշկ Կարապետ Քոչարեան: Մանաւանդ սրանց մէջ Ղարապետեանի աշխատութիւնները շատ և շատ են, որոնք արժանի են առհասարակ հաւաքարցոց խորին շնորհակալութեան...»⁴: Միաժամանակ նշվել է, որ դպրոցում ուսանում է 110-ից ավելի աշակերտ և դասավանդում է 4 ուսուցիչ, իսկ հոգաբարձուներն են՝ Գրիգոր Ղարապետեանը, Յակովբ Մելիքեանը և բժ. Կարապետ Քոչարեանը: Նոյեմբերին «Մեղու Հայաստանին» ի պատասխան վեր նշված հոդվածի, գրել է. «Նոր-Դար» № 175-ի մէկ լրի մէջ ասուած էր. «մի քանի մարդիկ... ձեռք զարկին... Շամքոռեցոց եկեղեցու գաւթում դպրոցի շինութեան». Դրանից յետոյ թուած էր ակնարկած անձանց անունները: Արդեօք պատճառն ի՞նչ էր, որ այդ անձինքներից ամենագլխաւորը չէր յիշուած: Անհաւատալի է ենթադրելը, որ բարեմիտ լրատուն մոռացած լինէր այն անձնաւորութեանը:

¹ «Մշակ», 1883, № 196, 14 դեկտեմբերի:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 10, գ. 857, թ. 59, 69 շրջ., 71, քնագիր, ձեռագիր:

³ «Նոր Դար», 1884, № 174, 27 հոկտեմբերի:

⁴ «Նոր Դար», 1884, № 175, 30 հոկտեմբերի:

Խօսքս, ինչպէս հասկանալի է գործի հանգամանքներին տեղեակ անձանց, թեմիս առաջնորդ ս. Արիստակէս եպիսկոպոսի մասին է: Լրի հեղինակի կողմից այս նշանաւոր անուան մոռացութիւնը ըստ ամենայնի անհնարին է ենթադրել: Ընթերցողին է մնում հետեւապէս մտածել այլ շարժառիթների մասին»¹: Լրագիրը նույն համարում գրել է. «Կրթութեան գործը Հաւաքարոււմ շատ առաջ է գնում. ներկայ դպրոցական տարուայ սկզբին մէկը միւսից յետոյ բացուեցան արքունի քաղաքային դպրոցը և Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ ծխական դպրոցը: Սոքա երկուսն էլ ունին փառաւոր շինութիւն ընդարձակ սենեակներով, ուր կարող են հարիւրաւոր մանուկներ կրթուել»:

1884 թ. նոյեմբերի 13-ին ոմն «Ձայն» անդրադառնալով նախորդ երկու հոգւածներին, «Նոր Դարին» գրել է. «Նոր Դար»-ի վերջին համարներից մէկում, քրոնիկոնի բաժնում, մի ոմն հաղորդել էր, որ Հաւաքարու Շամբոռեցւոց տղայոց դպրոցի շինութեան վերայ աշխատել են երեք հոգաբարձուք. պ.պ. Գրիգոր Ղարաբեօզեան, Յակովբ Մելիքեան և Կարապետ Քոչարեան: Սրանից յետոյ «Մեղու»-ի նախընթաց համարում մի ոմն — Պ. Շ. մի լուրի մէջ յայտնում է, որ «Նոր Դար»-ը այդ գործում «գլխաւոր» անձը մոռացել է. որպէս գործերի մօտիկ ծանօթ, թոյլ տուէք, յարգոյ խմբագիր, արձանագրել ճշգրիտ իրողութիւնը: Նախ պէտք է յայտնեմ, որ մինչև նոր չէնքի կառուցումը Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ անունով նոյն եկեղեցւոյ գաւթում գոյութիւն ունէր մի ծխական դպրոց՝ անշուք և անապահով. երկար տարիների ընթացքում նոյն եկեղեցւոյ միաբան արժ. Տէր Համազասպ Տէր-Յովհաննիսեանցը ցաւելով միշտ նոյն դպրոցի թշուառ դրութեան վերայ, մի կողմից իւր բարոյական օգնութիւնը չէր խնայում ճրիպէս դաս աւանդելով և միւս կողմից պատրաստում էր իւր ջերմ յորդորներով ժողովրդին կառուցանելու մի յարմարաւոր չէնք: Այս երկար յորդորների հետեանքը այն եղաւ, որ 1882 թուին տեղւոյս առաջնորդի ներկայութեամբ ծուխը ընտրեց վեց անձինք հոգաբարձու. այն է՝ Տէր Համազասպ Տէր-Յովհաննիսեանց, Տէր Սարգիս Իգիթեանց, Խաչատուր Նազարեանց (նորոգ հանգուցեալ), Գրիգոր Ղարաբեօզեանց, Յակովբ Մելքոնեան և Կարապետ Քոչարեան: Այս վեց անձնաւորութիւնք, նուիրատուութիւններ ժողովելով կառուցել են նոյն եկեղեցւոյ գաւթումը նախկին անշուք դպրոցի փոխանակ ներկայ շինութիւնը, որը թէպէտ աւարտած է, բայց 3000 ուրբլ պարտք ունի և ո՛չ մի ապահովութեան աղբիւր: Բայց մենք մոռացանք թեմիս առաջնորդի մասնակցութիւնը արձանագրել: Շինութեան գործումը իսպառ չը մասնակցելով և բազմիցս բաց է ի բաց մերժելով հոգաբարձուաց թախանձազին խնդիրքը հանգանակութեանը մասնակցելու, նա երկու գործ կատարեց յօգուտ այդ դպրոցի, առաջինը՝ որ Հաւաքարու Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ երէցփոխ քահանայից ստիպմամբ առաւ եկեղեցապատկան մէկ հազար ռուբլ երկու ամիս ժամանակով, որ և այսօր երկու տարին լրանալով՝ Սուրբ Կարապետի եկեղեցին չէ ստացել իւր գումարը, և ժողովուրդը տրտնջում է, և երկրորդ՝

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1884, № 88, 11 նոյեմբերի:

նա խոստացաւ հոգաբարձութեանը, որ ինքը չը մասնակցելով շինութեան նուիրատուութեանը՝ պարտաւորվում է իւր կողմից ապահովել դպրոցը: Ներկայ ուսումնական տարուայ սկզբից հոգաբարձութիւնը սպասում էր ապահովութեան աղբիւրներին. ուսուցիչները վարձուեցան, աշակերտները հաւաքուեցան, երկու ամիս անցաւ, ռոճիկ չը կար, բայց նեղ վիճակը հրաշքներ է գործում — ապահովութիւնը գտնուեցաւ: Ինչպէս յայտնի է՝ երջանկայիշատակ էֆէնդեանը ի միջի այլոց կտակել է Թիֆլիսի ծխական դպրոցներին տարեկան հինգ հարիւր ռուբլ, որով պէտք է գնուին ուսումնական պիտոյքներ և բաժանուի չքաւոր աշակերտներին: Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձութիւնը չորս տարի շարունակ այդ 500 ռուբլ գումարը մոռանալով մասնադրել դպրոցներին, այդպիսով գոյացել էր 2000 ռուբլ, իսկ չորս տարուց յետոյ արծարծուեցաւ այդ խնդիրը մամուլի միջոցաւ, և այնուհետև հոգաբարձութիւնը մինչև ցայսօր շարունակ բաժանում է՝ համաձայն կտակողի կամքին: Իսկ վերոյիշեալ երկու հազար ռուբլը, որը ամբողջապէս պատկանում է ծխական դպրոցներին, մնաց Ներսիսեան դպրոցի գանձարանում առանց գործադրութեան, հակառակ կտակի: Ահա այդ երկու հազար ռուբլից տեղիս առաջնորդը, չը գիտենք ի՞նչ հիման վերայ, վեց հարիւր ռուբլի յատկացնում է Շամքոռեցւոց դպրոցին, երեւի մնացեալ 1400 ռուբլին էլ պահելով հետեւեալ տարիներին համար: Յիրաւի «Նոր Դար»-ի պարոն լրատուն ապերախտ է գտնուել, որ ամենապանծալի գործը չէ յիշել: Իսկ մենք ամեն մի կտակ սուրբ համարելով՝ չենք կարող չը դարձնել բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութեան ուղադրութիւնը այդ հանգամանքի վերայ: Իսկ պ. Շ...-ին էլ հրաւիրում ենք կարգաւ կտակների քանդման առթիւ «Մեղու»-ի առաջնորդող յօդուածը վերջին համարներից մեկում»¹:

1884 թ. ծխական դպրոցների տեղեկագրում, գրվել է, որ դպրոցում, սովորում է 100 աշակերտ, որոնցից 91-ը քաղաքացի են, 8-ը՝ գյուղացի, ինչպես նաև՝ 1 հոգեւորականի որդի: Դպրոցի տարեկան մուտքը կազմել է 600 ռ.: Ուսուցիչներն են՝ Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը, Գրիգոր Մատինեանը, Դանիել Տէր-Ջաքարեանը և Արտաշէս Մատինեանը, որոնք ավարտել են Ներսիսեան դպրոցը²: Գր. Մատինեանը միաժամանակ սպասավորել է Զորաբաշի եկեղեցում³:

1885 թ. հունվարին եկեղեցու երեցփոխան Գրիգոր Ղարաբոյոզեանը նամակ է ուղղել «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագրին: Նա գրել է. «Շամքոռեցւոց եկեղեցու գաւթում հիմնուած նոր դպրոցի առթիւ մեր լրագրութեան մէջ մի երկու խօսք ասուեցաւ, որոնց մասին իբրև գործին ի մօտոյ տեղեակ՝ ես աւելորդ չեմ համարում գիտեցածս յայտնել: Ըստ ամենայնի համաձայն լինելով «Մեղուի» անցեալ տարուայ № 88-ում այդ հարցի վերաբերութեամբ ընդէմ «Նոր-Դարի» 1884 թ. № 175-ի լրին, ես զարմանում

¹ «Նոր Դար», 1884, № 188, 20 նոյեմբերի:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3998, թ. 20, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև գ. 3876, թ. 58 շրջ.-59, բնագիր, ձեռագիր, (Այս գործում նշվել է, որ դպրոցը բացվել է 1845 թ.)

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 222 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

եմ այն երկու զրպարտութեան վերայ, որոնք հրապարակվեցան «Նոր-Դարի» վերջին թղթակցութեան մէջ: Ես այստեղ խօսում եմ իբրև Շամբոռեցւոյ եկեղեցւոյ երեսփոխան և իբրև նորակառոյց դպրոցի հոգաբարձու: Այդ զրպարտութիւններից առաջինը վերաբերում է թեմիս առաջնորդ սուրբ Արիստակէս եպիսկոպոսին: Նորանում ասուած է. Ա) Որպէս թէ Նորին Սրբազնութիւնը իսպառ չէ մասնակցել շինութեան գործին և բազմիցս բացէ ի բաց մերժել է հանգանակութեանը մասնակցել. Բ) Որպէս թէ նա Հաւլաբարի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու երեսփոխ քահանայից ստիպմամբ մէկ հազար ուսուցիչ եկեղեցական գումար է առել. և Գ) Որպէս թէ Ս. Արիստակէսն է Ներսիսեան դպրոցի բարերար Էֆէնդեանցի կտակած գումարից 600 ո. յատկացրել մեր նորակառոյց ուսումնարանին: Թէ Սրբազանը միշտ և միշտ մասնակցել է ինչպէս շինութեան, այնպէս էլ հանգանակութեան գործին, այդ երևում է այն հանգամանքից, որ նա միշտ հրաւիրել է մեզ առաջնորդարանը և նորա հետ միասին ենք խորհրդակցել շինութեան գործը գլուխ բերելու մասին: Իսկ եթէ հանգամանքների բերմամբ նա անկարող եղաւ իւր ցանկացածի պէս ապահովել շինութեան գործը, գորանում կարծեմ, նորան մեղադրելը անտեղի է: Վերջապէս հանգանակութեանը մասնակցել չէ՞ր, որ Նորին սրբազնութիւնը Հաւլաբարի յայտնի անձինք առաջնորդարան հրաւիրեց, բացատրեց գործի վսեմութիւնն ու կենսական ծանր հանգամանքը, և այնտեղ ևեթ նորա լոկ հրաւիրանօք 700 ո. աւելի գումար հանգանակուեցաւ: Հանգանակութեանը մասնակցել չէ՞ր, որ սրբազանը հրաւիրեց առաջնորդարան քաղաքիս արհեստաւորաց աւագներին (ուսարաքաշիներին) և իւր երկու, երեք յորդորական խօսքով գրաւեց նոցա համակրութիւնը դէպի շինութեան գործը, և հանգանակուած 400 ո. գումարը նորա մասնակցութեան հետեանքը չէ՞ր: Այդպիսի ակներև իրողութիւնք մոռանալն ու ուրանալը պատիւ չէ բերում ոչ միայն պ. պ. Ձայներին, այլ և նոյն իսկ Բոմբիւններին: Ել չեմ յիշում այն, որ մասամբ մեր անձնական հեղինակութեան շնորհիւ էր, որ հանգանակուած դրամը ձեռք բերուեցաւ, մասամբ էլ Նորին սրբազնութեան մասնակցութեան և գործի հիմնադիր լինելու անունն էր, որ ստորագրողներին առաւել վստահութիւն էր տալիս: Բ) Սուրբ Կարապետ եկեղեցու դրամը, ոչ թէ ստիպմամբ, այլ յօժարակամ փոխառութեամբ և մուրհակով է ստացուել նոյն եկեղեցւոյ երեսփոխանից: Եւ դպրոցի պարտքն էլ ոչ թէ 3000 ո. է, ինչպէս ասում է պ. Ձայնը, այլ մօտ 2000 ո.: Գուցէ այս պարտքն էլ չը լինէր, եթէ հանգանակութեան համար արգելքների չը հանդիպէինք: Գ) Ինչ վերաբերում է 600 ո., պ. Ձայնը այնչափ պէտք է գիտենար, որ առաջնորդը ինքնագլուխ չէր կարող Ներսիսեան դպրոցին պատկանած մի գումար ցանկացած գործին յատկացնել, առանց կանխապէս նոյն դպրոցի հոգաբարձութեան համաձայնութիւնը ունենալու: Գանք այժմ մեր եկեղեցւոյ միաբան Հ. ք. Տէր-Յովհաննիսեանի մասին: Չը գիտեմ ի՞նչ պատճառներից դրդուած պ. Ձայնը այդպէս լոյս ցերեկով, հրապարակի մէջ զրպարտում է Տէր-Համազասպին, նորա գլխին փաթաթելով մի այնպի-

սի պոչաւոր ստուլթիւն, որպիսին է նորա ցաւելը նախկին անշուք դպրոցի անապահովութեան վերայ և ձրի դասեր աւանդելը նորա մէջ, մանաւանդ թէ նորան հրատարակել է ժողովրդին մի յարմարաւոր չէնք կառուցանելու մասին յորդորող: Իմ կարծիքով, Հայր Համազասպը իրան վիրաւորանք կը համարէ այդպիսի աննպաստ ակնարկութիւնքը, որովհետեւ իրան էլ ու գործին էլ լաւ ծանօթներին քաջ յայտնի է, որ յիշեալ անշուք դպրոցը հիմնել է մեր եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Կարապետ Տէր-Գրիգորեանցը, և սա էր, որ դեռ այն ժամանակ յորդորում էր իւր ծուխ պ. Ա. Թ-ին մի յարմարաւոր չէնք կառուցանելու մասին, երբ Հ. Համազասպը դեռ քահանայ չէր և մանուկ էր: Եթէ Հ. Համազասպը ինչպէս և իցէ ձրի դասեր է տուել, այդ չէ նշանակում, թէ դա պատահել է պ. Զայնի յիշած «երկար տարիներ» ընթացքում: Նա այդ ձրի դասերը տուել է այն ժամանակ միայն, երբ նախկին թեմական տեսչի տնօրինութեամբ Զորաբաշի դպրոցը միացաւ Շամքոռեցւոց դպրոցի հետ և սկսուեցաւ փոքր առ փոքր բարեկարգուիլ, ու այդ բարեկարգութիւնն էլ այն անձի շնորհիւն էր, որին յանձնուած էր դպրոցը կառուցելու ղեկը»¹:

1885 թ. մարտի 20-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զայն-տարարութիւն երեցփոխանի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Տփիսիսայ ի 15 մարտի տարւոյս, յորում գրէ. «Պատիւ ունիմ յայտնելու հոգեւոր Ատենիդ առ այն, զի ես վասն շինութեան նոյն եկեղեցւոյ նորակառոյց ուսումնարանի պարտ եմ մուրհակաւ երեք հարիւր ռուբլի դրամ, որոյ ժամանակն մօտ է, և ի լրանալ ժամանակին պարտազանց չգտանեմ, ուստի խնդրեմ ամենախոնարհաբար հոգեւոր Ատենիդ շնորհել զիս յիրաւունս վճարելոյ եկեղեցական գումարից վերոյիշեալ երեք հարիւր ռուբլի դրամս: Հրամայեցին. տալ երեցփոխանին Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ զլուծումն վճարելոյս զվերոյիշեալ երեք հարիւր ռուբլի պարտս յարդեանց եկեղեցւոյն»²:

1885 թ. մարտին Շամքորեցոց ծխական արական երկդասյան դպրոցը, որը պահւում էր եկեղեցական արդյունքներով, փակվել է կառավարութեան հրամանով³: Շուրջ տարի ու կես առաջ թեմի առաջնորդի և մի շարք նվիր-յալների կողմից մեծ ճիգերով հիմնադրված դպրոցը դադարել է գործելուց, ու բազմաթիվ հայ մանուկների կրթութիւնը կասեցվել է: Սակայն հաջորդ տարի՝ 1886 թ., Շամքորեցոց եկեղեցու գավթում հիմնադրվել է նոր դպրոց, և Շամքորեցոցը սկսել է գործել Տափի թաղի Քամոյեանց Սուրբ Գէորգ եկեղեցու դպրոցի հետ միացյալ: Այդ դպրոցի հիմնադրման մասին գրված են բազմաթիվ տեղեկագրերում⁴:

Հետագայում դպրոցը գործել է 1889-1890 ուս. տարում, դասավանդել են դպիր Արշակ Դեմուրեանցը (աւագ ուսուցիչ), Արտաշէս Մատինեանցը, Պո-

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 3, 13 հունվարի:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 141 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 50, թ. 65, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4021, թ. 7: Տե՛ս նաև ֆ. 56, ց. 15, գ. 106, թ. 28, ֆ. 56, ց. 19, գ. 42, թ. 4 շրջ.-5 և այլն:

դոս Հասան-Ջալալեանցը, Բագրատ Մատթէոսեանցը և դպիր Միքայէլ Շալամեանցը¹:

1890 թ. մայիսի 23-ին Սինոդի ուսումնարանական մասի անդամ Արիստակէս եպս. Սեդրակեանը Հայտարարություն է ուղղել Վերահայոց թեմի առաջնորդ Մամբրէ եպիսկոպոսին. «Առ յայտարարութիւն Ձեր 8-ն մայիսի տարւոյս № 263 յանուն Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, ըստ Բարձու Հրամանի նորին սրբութեան Սինոդս տայ Ձեզ իրաւունս փակել զչորրորդ բաժանումն եկեղեցական ծխական ուսումնարանի Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ Հայոց քաղաքիդ, վերածելով զայն ի միդասեան»²:

1890 թ. օգոստոսին մամուլում Հայտարարություն է տպագրվել, որ «Շամքորեցոց եկեղեցու գաւթի՝ Տափի թաղի եկեղեցու միդասեան տղայոց ուսումնարանում աշակերտների ընդունելութիւնը և վերաքննութիւնը կսկսուի օգոստոսի 25-ից: Խնդրատուները կարող են դիմել ուսումնարանում աւագ ուսուցիչ Մելքոն Դանազէօզեանին»³: Նույն թերթում նշվել է նաև, որ դպրոցի հոգաբարձուները որոշել են Վեհափառ Հայրապետի Հաստատած կոպարներից դուրս ավելի ուժեղ նշանակել ուսուցիչներին: Այդ նախաձեռնությամբ Հանդես էին եկել Յովնանեան և Գայիանեան դպրոցները: Միաժամանակ տեղեկացվել է, որ Շամքորեցոց դպրոցի «հոգաբարձութիւնը դեռ չէ որոշել ուժեղի քանակութիւնը, մանաւանդ որ դպրոցի բոլոր հոգաբարձուներն էլ բացակայ են և հաւանականօրէն, հոգաբարձական նոր ընտրութիւններ կ'նշանակուին, քանի որ դպրոցը երկդասեանից դարձել է միդասեան, և եղած հոգաբարձութիւնն էլ նախագահ չունի»⁴:

Հոկտեմբերին էջմածնեցոց Սուրբ Գէորգ եկեղեցու ստորին սպասավոր Գալուստ Օձնեցին «Նոր Դարին» գրել է. «Մենք սկսել ենք քաղաքիս ամենաչքաւոր ընտանիքների որդոց կրթութեան գործի հոգացողութիւնը մեզ վրայ առնել: Այժմ, որովհետև ամեն անգամ մեզ դիմում են այդ մասին տեղեկութիւններ ստանալու, առարկելով, թէ — ովքեր են մեր ընդունած աշակերտները, որտեղ են տուած ուսանելու և այլն, մենք պարտաւորուած ենք համարում մեզ հետեւելը հաղորդելու. Մեր առ այժմ ընդունած աշակերտների թիւը 11 է, որոնց հետեւել ուսումնարաններում ենք տուել ուսանելու. Տափի թաղի Սուրբ Գէորգ եկեղեցական ծխական միդասեան տղայոց ուսումնարան (Շամքորեցոց) 4 աշակերտ. 1) Յակովբեանց Յարութիւն 1 բաժ, 2) Արղութեանց Ալէքսանդր 1 բաժ., 3) Տէր-Գասպարեանց Մկրտիչ 2 բաժ., 4) Մամուլեանց Գրիգոր 1 բաժ....»⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 10, գ. 922, թ. 7 շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Արտաշէս Մատինեանը մահացել է 1901 թ. հունիսի 9-ին՝ երկարատև հիվանդությունից հետո, հուղարկավորությունը կատարվել է հունիսի 13-ին՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցուց դեպի Խոջիվանքի գերեզմանատուն («Մշակ», 1901, № 126, 13 հունիսի):

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 19, թ. 7:

³ «Նոր Դար», 1890, № 123, 21 օգոստոսի:

⁴ «Նոր Դար», 1890, № 123, 21 օգոստոսի:

⁵ «Նոր Դար», 1890, № 157, 13 հոկտեմբերի:

1890-1891 ուս. տարվա տեղեկագրում դպրոցի մասին գրվել է. «Քամոյեան միդասեան տղայոց ուսումնարան ի գալթի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շամբօռեցւոց – հիմնադրվել է 1886 թ., սովորում է 111 աշակերտ, դպրոցի եկամուտը կազմում է 2100 ռ.: Դասավանդում են՝ Աշոտ քհյ. Թեմուրազեան – կրոն՝ շաբաթական 8 դաս, 1879 թ. ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը (վկ. № 388), ստանում է տարեկան 360 ռ. ռոճիկ, Մելքոն Դանագեոզեան – աւագ ուսուցիչ, Հայոց լեզու և վայելչագրութիւն՝ շաբաթական 24 դաս, 1884 թ. ավարտել է Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի դպրոցական բաժինը (վկ. № 170), տարեկան ստանում է 550 ռ. ռոճիկ, Պողոս Հասան-Ջալալեանց – ռուսաց լեզու և վայելչագրութիւն, թվաբանութիւն, Հանդիսանում է նաև դպրոցի վերակացուն, շաբաթական դասավանդում է 29 դաս և տարեկան ստանում է 560 ռ. ռոճիկ: Ավարտել է Թիֆլիսի ռեալական ուսումնարանը, 1889 թ. աշխատել է Կովկասեան ուսումնարանների տեսուչ (վկ. № 3497) և դպիր Միքայէլ Շահլամեան – երգեցողութիւն և գծագրութիւն՝ շաբաթական 12 դաս, ստանում է տարեկան 180 ռ. ռոճիկ, ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը»¹:

Նույն ուսումնական տարվա մեկ այլ տեղեկագրում, նշվել է, որ դպրոցում սովորում է 106 աշակերտ, որոնցից 3-ը՝ հոգևորականի, 43-ը՝ վաճառականի, 54-ը՝ արհեստավորի և 13-ը՝ երկրագործի զավակներ են: Աշակերտներից 90-ը թոշակատու են, 16-ը՝ ձրիավարժ: Ա. բաժանմունքից Բ. բաժանմունք փոխադրվել է 17 աշակերտ, Բ. բաժանմունքից Գ. բաժանմունք՝ 17 աշակերտ: Դպրոցը ավարտել է 17 աշակերտ, իսկ նույն բաժանմունքում մնացել է 43 աշակերտ, հեռացել է 1 աշակերտ: Դպրոցի տարեկան բյուջեն կազմել է 2100 ռ.²:

1891 թ. հունիսի 10-ին Ստ. Մալխասեանը Ներսիսեան դպրոցի տեսուչ Յովհաննէս Սպենդիարեանին ներկայացրել է Շամբորեցոց դպրոցի ուսումնական վիճակի համառոտ տեղեկագիրը: Նա գրել է. «Համաձայն Սրբազան Առաջնորդի կամքին, որ յանձնարարել էիք ինձ Ձեր մայիս 24 գրութեամբ, նոյն ամսի 27-ին, 28-ին, 29-ին և 31-ին ներկայ գտնուեցայ Շամբորեցւոյ միդասեան տղայոց ուսումնարանի հարցաքննութիւններին, և իմ նկատողութիւններս այդ ուսումնարանի յառաջադիմութեան մասին, որքան կարողացայ հարցաքննութիւններից մտաբերել՝ պատիւ ունիմ ներկայացնելու Ձեր Մեծապատուութեան այս համառօտ տեղեկագրով՝ առաջարկելու համար Սրբազան Առաջնորդին, համաձայն Նորին Սրբազնութեան կամքին:

Հայոց լեզուի դասատուութիւնը յաջողակ գտայ. աշակերտները գրավարժութեամբ կարդում և կարդացածներն ազատ և կանոնաւոր լեզուով պատմում էին իրանց անցած դասերը. երրորդ տարեցիները նոյնպէս կարդում էին գրավարժութեամբ անծանօթ հատուածներ և բովանդակութիւնը պատմում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4021, թ. 7 շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Տես նաև ֆ. 56, ց. 15, գ. 11, թ. 8, գ. 106, թ. 28, ֆ. 637, ց. 1, գ. 36, թ. 2, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 225, թ. 4, բնագիր, ձեռագիր:

Բաւական տեղեկութիւն ունէին առողջանութեան և կէտադրութեան, նախա-
դասութեան և ստուգաբանութեան վերայ: Առ հասարակ երևում էր, որ իւր
գործը հասկացող և մանկավարժ ուսուցչի առաջնորդութեամբ են սովորել:
Միայն բաւական ուշադրութիւն դարձուած չէր ու և ք գրերի հնչման վերայ,
որոնցից երկրորդը աշակերտները շատ անգամ հնչում էին առաջինի պէս:

Ռուսաց լեզուի դասատուութիւնը բաւական յաջողակ չէր: Աշակերտնե-
րի արտասանութիւնը մաքուր չէր, որչափ կարելի էր սպասել. կարգացած և
թարգմանած հատուածների մէջ շատ անգամ նկատուում էր, որ աշակերտնե-
րը հատուածը բերան են սովորել և անգիր թարգմանում են, առանց կարո-
ղանալու բնագիրն հասկանալ և իրանց հասկացածին պէս թարգմանել: Այս
թերութիւնը եթէ մասամբ վերագրուի դասաւանդութեան եղանակի պակա-
սութեան, բայց մանաւանդ պէտք է վերագրել ռուսերէնի դժուարութիւնը
հայ մանուկների համար: Գրավարժ կարգալ անծանօթ հատուածներ դժուա-
րանում էին գրեթէ բոլոր աշակերտները:

Թուաբանութեան դասաւանդութիւնը միջակ էր, թէև վարւում էր դասա-
ւանդութեան լաւ, ճիշտ եղանակ, բայց աշակերտները չունէին պէտք եղած
վարժութիւնը բերանացի հաշիւների մէջ:

Երգեցողութեան դասաւանդութիւնը շատ յաջողակ էր. աշակերտները
լաւ վարժուած էին խմբային երգեցողութեան, կային և առանձին երգող
աշակերտներ, որոնք թէ՛ բնատուր գեղեցիկ ձայնով և թէ՛ երգելու կանոնա-
ւորութեամբ հաճոյք և զմայլում էին պատճառում: Ա. տարւում աշակերտնե-
րը սովորել էին երգելիս և համապատասխան շարժումներ անելու խմբովին,
որ թէ՛ իբրև մարմնամարզութիւն, և թէ՛ իբրև նոցա ոգևորող, և երգի իմաս-
տը հասկանալի դարձնող միջոց՝ շատ օգտակար է: Բացի բաւականաչափ
ժողովրդական երգերից և շարականներից, Գ. տարու աշակերտները կանո-
նաւոր կերպով երգում էին ամբողջ պատարագի արարողութիւնը:

Հայոց և ռուսաց վայելչագրութիւններն և գծագրութիւնը բաւական յա-
ջողակ էին, մանաւանդ վայելչագրութիւնը երկու լեզուների:

Դպրոցը ունէր 106 աշակերտ, 33-Ա. տարում, 36-Բ. տարում և 37-Գ.
տարում. սոցանից քննութեան ենթարկուեցան 69 աշակերտ, 20-Ա. տարուց,
26-Բ. տարուց, 23-Գ. տարուց: Ենթադրելով, որ սոցանից իբր 5 աշակերտ
կտրուեն քննութեան ժամանակ՝ փոխադրուողների թիւը կլինի 64, որ կա-
նէ 60%, որ ապացոյց է ուսումնարանի ընդհանուր յառաջադիմութեան:
Կարգապահութիւնը օրինակելի էր. աղոթքի ժամանակ աշակերտները վերին
աստիճանի կարգապահ էին և ջերմեռանդ: Ուսուցիչների յարաբերութիւնը
դէպի աշակերտները կատարեալ ծնողական էր. նկատուում էր, որ աշակերտ-
ները սիրում և յարգում էին իրանց դաստիարակներին: Ցանկալի էր, որ
այսպիսի բարեկարգ ուսումնարանը երկդասեան դառնար, որպէսզի աշա-
կերտները հնար ունենային նոյն ուղղութեամբ և արդիւնաւոր կերպով շա-
րունակել իրանց այն-ինչ սկսած ուսումը»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 57, թ. 10-11, քնագիր, ձեռագիր:

Ըստ 1891-1892 ուս. տարվա տեղեկագրի, դպրոցը արական է, միդասյան՝ 117 աշակերտով, տարեկան ծախսը կազմել է 2000 ռ. գումար¹: Դպրոցում դասավանդել են՝ Մելքոն Դանազյոզեանը (աւագ ուսուցիչ), Աշոտ քհյ. Թեմուրազեանը, Պողոս Հասան-Ջալալեանցը և Միքայէլ Շահլամեանը²: Դպրոցի աւագ ուսուցիչ Մելքոն Դանազյոզեանը (1863-1926 թթ.) զբաղվել է նաև թարգմանություններով: Նա (ստորագրել է նաև՝ Մուշէ վարդապետ, Ոստանիկ, Ռուստամ-բէկ և այլն) թարգմանել է ռուս հայտնի գրող Վ. Կոռոլենկոյի «Մենաքեմ Գամաղացու պատմութիւնը» և «Կոյր երաժիշտը» վիպակները, որոնք հրատարակվել են 1901 թ.՝ Թիֆլիսում:

Նույն ուս. տարվա մեկ ուրիշ տեղեկագրում նշվել է, որ Մելքոն Դանազյոզեանը դասավանդել է հայոց լեզու և վայելչագրություն, ստացել է 550 ռ. ռոճիկ, Աշոտ քհյ. Թեմուրազեանը՝ կրոնագիտություն, ստացել է 160 ռ., Պողոս Հասան-Ջալալեանցը՝ ռուսաց լեզու, ստացել է 560 ռ., Սմբատ Շահազիզեանցը՝ երգեցողություն, ստացել է 90 ռ. և Գէորգ Ամիրադեանը՝ գծագրություն, ստացել է 90 ռ.³:

1892 թ. փետրվարի 25-ին Շամքորեցոց եկեղեցուն կից Տափի թաղի Սուրբ Գէորգ եկեղեցու դպրոցի հոգաբարձու Հ. Մարտիրոսեանցը նամակ է ուղղել «Արձագանքի» խմբագրին. «Այսօրուայ «Մշակ» լրագրի № 22-ի մէջ մի ոմն, ըստ իւր ասութեան, առիթ է ունեցել այցելել Հաւլաբարի հայոց դպրոցները և իբր թէ, տեսել է, որ «բոլոր դպրոցների մէջ էլ անհոգութիւն է տիրում, որի շնորհիւ թէ՛ շինութիւններն են օրէցօր քայքայվում, և թէ՛ ներսը՝ վատանում»: Յիշեալ լրագրի մէջ կարդալով այդ շինծու նկատողութիւնը, որ մասամբ վերաբերում է և ինձ,- որպէս հոգաբարձուի Հաւլաբարի Շամքօռեցոց եկեղեցուն կից՝ Տափի թաղի Սուրբ Գէորգ եկեղեցու ուսումնարանի,- սրանով պարտքս եմ համարում յայտնել ի միամտութիւն հասարակութեան, որ վերոյիշեալ ուսումնարանի թէ՛ շինութիւնը, և թէ՛ բոլոր դասական պիտոյքները գտնվում են կարգին, և ոչ թէ «քայքայուած կամ վատացած» գրութեան մէջ: Ես՝ որ իմ ընկեր հոգաբարձուներից նշանակուած եմ ուսումնարանի տնտեսական մասի վրայ հսկող, միշտ իմ պարտքս եմ համարում այցելել և ամեն բանին անձամբ վերահասու լինել, որպէսզի ամեն ինչ կարգին լինի, ինչպէս և են իսկապէս: Ի՞նչն է արդեօք թելադրել պ. լրատուին հրատարակել մի այդպիսի պոչաւոր սուտ, այդ թողնում եմ որ սուտ լուր տուողն ինքը բացատրէ»⁴:

1892 թ. հունիսի 14-ին դպրոցի դահլիճում մի խումբ հայ երիտասարդներ ներկայացրել են Գ. Սունդուկեանի «Պեպո» կատակերգությունը:

Այդ տարի դպրոցի համար գնվել է՝ 4 դասացուցակի չըջանակ, 3 չըջանակով պատկեր և 1 դանակ սրիչ, իսկ 1893 թ. գնվել է՝ Վեհափառ Հայրա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 298, թ. 69, ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 44, թ. 190 շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ֆ. 56, ց. 15, գ. 26, թ. 25 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 19, գ. 42, թ. 4 շրջ.-5:

⁴ «Արձագանք», 1892, № 24, 26 փետրվարի:

պետի պատկերը՝ շրջանակով, շարժական սանդուխք և հատակի խողանակ: Ընդհանուր ծախսվել է 997 ռ. 40 կ. գումար¹:

1892-1893 ռ.ս. տարում միգրացիայի արական ուսումնարանում սովորել է 125 աշակերտ, որից 4-ը եղել են՝ հոգևորականի, 50-ը՝ վաճառականի, 64-ը՝ արհեստավորի և 7-ը՝ երկրագործի որդիներ: Աշակերտներից 88-ը թոշակատու են, 37-ը՝ ձրիավարժ, Ա. բաժանմունքից Բ. բաժանմունք է փոխադրվել 22 աշակերտ, Բ. բաժանմունքից՝ Գ. բաժանմունք՝ 15 աշակերտ: Դպրոցը ավարտել է 11 աշակերտ, իսկ նույն բաժանմունքում մնացել է 49 աշակերտ: Վերաքննություն ունեցել է 17, իսկ դպրոցից հեռացվել է 13 աշակերտ: Դասավանդել են՝ Մելքոն Դանագյոզեանը (աւագ ուսուցիչ, 24 դաս), Աշոտ քհյ. Թեմուրազեանը (8 դաս), Պողոս Հասան-Ջալալեանը (29 դաս) և Միքայել Շահլամեանի փոխարեն գծագրություն է դասավանդել Արմենակ Տէր-Խաչատրեանը (6 դաս), որը 1890 թ. ավարտել էր Ներսիսեան դպրոցը (վկ. № 537) և տարեկան ստացել է 90 ռ. ռոճիկ: Դպրոցի տարեկան ծախսը կազմել է 2000 ռ.²:

1893-1894 ռ.ս. տարվա տեղեկագրում դպրոցի մասին կարգում ենք հետևյալը. «Տափի թաղի Սուրբ Գեորգ եկեղեցու դպրոց.- գտնվում է Շամքոռեցոց Կարմիր Աւետարանի եկեղեցու գաւթում: Միդասեան է, արական, ունի 3 բաժանմունք: Դպրոցը բացվել է 1886 թ.՝ Տափի թաղի Սուրբ Գեորգ եկեղեցու ծախսով՝ Գեորգ Աքիմեանցի ձեռքով: Տարվա ընթացքում մուտք եղել է թոշակադրամ՝ 356 ռ, 1450 ռ. տրվել է ուսուցիչներին ռոճիկ, իսկ դպրոցի ծառայի ծախսերը կազմել են 112 ռ.: Ուսումնարանի շէնքը պատկանում է եկեղեցուն: Դպրոցի գրադարանն ունի մոտ 115 կտոր գիրք»³: Դպրոցում դասավանդել են՝ Աշոտ քհյ. Թեմուրազեանը (8 դաս, 160 ռ. ռոճիկ, տարբեր տարիներին դասավանդել է նաև Թիֆլիսի Կաթողիկէի արական և Միրիմանեանի մասնավոր ուսումնարաններում), Մելքոն Դանագյոզեան (24 դաս, 550 ռ. ռոճիկ, տարբեր տարիներին աշխատել է Վաղարշապատում և Ղարաբուքազարի (Ղրիմ) հայոց երկսեռ ուսումնարանում), Պողոս Հասան-Ջալալեանց (29 դաս, 560 ռ. ռոճիկ, որից 50 ռ. ստանում է որպես դպրոցի վերակացու, նախկինում աշխատել է նաև Թիֆլիսի Նորաշէնի եկեղեցու ծխական դպրոցում), Մկրտիչ Խաչատրեան (6 դաս, 90 ռ. ռոճիկ, նախկինում աշխատել է Թիֆլիսի Սուրբ Սարգիս, այնուհետև՝ Սուրբ Նշան եկեղեցիների ծխական դպրոցներում) և Նիկողայոս Դավթեան (6 դաս, գծագրություն, 90 ռ. ռոճիկ, ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը:

Դպրոցն ունեցել է գույք, որի հիմնական մասը գնվել է 1886-1887 թթ.: Գույքացուցակում գրառվել է. 4 հատ դուլյ, 3 ջրի բաժակ, 5 վառարան՝ խողովակներով, 1 թիթեղյա տաշտ, 2 նավթի աման, 5 պահարան, 5 սեղան, 11 աթոռ, 21 շորի կեռիկ, 60 հին և նոր աշակերտական սեղան, 3 գրատախ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 286, թ. 20-20 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 11, թ. 8, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 286, թ. 20-20 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

տակ, 1 համրիչ, 1 տակառ, 2 ջերմաչափ, շորի խոզանակ, մոխրաման, պատի ժամացույց, թանաքաման, զանգ, կնիք, մետր, մկրատ, կանաչ մահուղ, գրիչ մաքրիչ, կլյոնկա և 2 մոմակալ:

1893 թ. կազմված տեղեկագրերից մեկում նշվել է, որ դպրոցում սովորել է 118 աշակերտ և տարեկան ծախսը կազմել է 2300 ռ. գումար¹: Իսկ ըստ 1894 թ. տեղեկագրի՝ սովորել է 124 աշակերտ, տարեկան ծախսը կազմել է 1562 ռ.²:

1894 թ. մարտի 22-ին թեմի առաջնորդը Գէորգ եպս. Սուրենեանցը դպրոցների վերատեսուչ Մեսրոպ քհյ. Մելեանցի հետ այցելել է դպրոց³:

1896-1897 ուս. տարում դպրոցում սովորել է 246 աշակերտ և ունեցել է 2993 ռ. 92 կ. ծախս⁴: Դասավանդել են. Արշակ Ագապեանը (տարեկան ստացել է 720 ռ. ուսման), Սահակ սրկ. Սահակեանը (120 ռ.), Յարութիւն սրկ. Ճուղուրեանը (260 ռ.), Յովհաննէս Նազարեանը (525 ռ.), Յովհաննէս Կարապետեանը (300 ռ.), Մկրտիչ Խաչատրեանը (150 ռ.) և Մարգարիտա Զալալեանցը (450 ռ.)⁵:

Դպրոցի ուսուցիչներից Յարութիւն Գրիգորի Ճուղուրեանը, որը ճանաչված արձակագիր, գյուղագիր և մանկավարժ էր, ծնվել է 1864 թ. հոկտեմբերի 24-ին Խաչթառակ գյուղում⁶: Նա 1890 թ. ավարտելով Ներսիսեան դպրոցը, զբաղվել ուսուցչությամբ, հայոց լեզու է դասավանդել Թիֆլիսի Գայիանեան, Քաղաքային, Այգեպանական և այլ դպրոցներում: Ֆելդշերական դպրոցում հայոց լեզու է դասավանդել Սերգո Օրջոնոկիձեին: 1898 թ. ձեռնադրվել է քահանա: 1923 թ.՝ խորհրդային կարգերի ժամանակ, Թիֆլիսից տեղափոխվել է Երևան, իսկ 1925 թ. սկսած իր ծննդավայրում և շրջակա գյուղերում կրկին զբաղվել ուսուցչությամբ: Յարութիւն քահանան ունի բազմաթիվ գրվածքներ, որոնցից Թիֆլիսում հրատարակվել են՝ «Մոռացված աշխարհ», գիրք Ա. (1895 թ.), գիրք Բ. (1896 թ.), գիրք Գ. (1896 թ.), նաև՝ Երևանում 1935 թ. և 1968 թ., երեք գրքերը միասին), «Աղա Սուրբ Սարգիսը և Մալաթ տատի հավատը» (1899 թ.), «Աղբատի հալը» (1902 թ.), «Գյուղի այրին» (1902 թ.), «Չառույի բախտի անիվը» (1908 թ., թարգմանվել է նաև՝ աղբեջաներեն), «Շիրինանց Նախշունը» (1911 թ.): Նա 1934 թ. ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ էր: Մահացել է 1938 թ.՝ Խաչթառակում, որի միջնակարգ դպրոցը ներկայումս կոչվում է նրա անունով:

1897-1898 ուս. տարում դպրոցը չի գործել, քանի որ Թիֆլիսում փակվել են մի շարք հայկական ծխական դպրոցներ, և այդ պատճառով, հոկտեմբերի 31-ին մի խումբ հայ ուսուցիչներ, մնալով անգործ, խնդրագրով դիմել են Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին: Դրանց թվում են եղել նաև Շամքորեցոց դպրոցի ուսուցիչներ Արշակ Ագապեանը, Մկրտիչ Խաչատրեանը, Յովհաննէս Կա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 298, թ. 66, ուսերեն, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 298, թ. 47, ուսերեն, քնագիր, ձեռագիր:

³ «Նոր Դար», 1894, № 51, 25 մարտի: Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 286, թ. 20:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 99, թ. 40, ուսերեն, քնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 99, թ. 189, ուսերեն, քնագիր, ձեռագիր:

⁶ Նրա մասին տե՛ս Հ. Խաչատրյան, Գրական տեղեկատու, Երևան, 1986, էջ 347:

րապետեանը և Յարուլթին սրկ. Ճուղուրեանը: Նրանք գրել են. «Անակնկալ կերպով փակեցին վերջին բաց մնացած հայ դպրոցները և մենք, ուսուցիչներս, մնացինք այդ դպրոցների չէմքերում կոր ի գլուխ կանգնած: Սիրեցեալ Հայրիկ, մեզանից իւրաքանչիւրը միջին թուով 10-12 տարի հայ դպրոցներում ուսուցչութիւն է արել, տարել է իւր կրծքի վերայ հասարակական պարտականութիւններից ծանրագոյնը՝ ժամանակ չունենալով կեցութեան աւելի բարւոք վիճակ ստեղծել իւր և ընտանիքի համար: Արդ՝ այսօր ի՞նչ է ստանում հայ ուսուցիչը, և ոչինչ: Մեզանից իւրաքանչիւրը սպառել է իւր երիտասարդական հասակը, ա՛յն հասակը, որ մեր հասակակիցները ծառայեցրել են իրենց համար փառաւոր և ապահով ապագայ ստեղծելու. մենք այդ բանին չենք ձգտել և մեր ընտրած ասպարէզը դրամ վաստակելու աշխարհ չի եղել. մեզ մխիթարողը զուտ բարոյականն է եղել, հայ մանկան հոգւոյ կրթութեան գործը, որն եղել է մեզ ոգևորողը և արիւթիւն ներշնչողը: Սիրեցեալ Հայրիկ. մտիւր մեր դրութիւնը և մխիթարիւր մեզ: Շատ չէ մեր խնդիրը: Վերջին փակուած դպրոցների ուսուցիչներս խնդրում ենք շուտափոյթ կարգադրութիւն անես՝ տալ մեզ չորս ամսուայ ուժիկ, որպէսզի կարողանանք նիւթականապէս մի փոքր կազդուրուելով, պաշտօն որոնել մեզ համար: Ենթադրիւր, Վեհափառ Հայրիկ, թէ՛ այդ դպրոցները յունուարի 1-ից են փակում: Այս է մեր վերջին խնդիրը, որ մենք՝ մշակ որդիներդ, բաց ենք անում քո առաջ՝ յուսալով, որ մեր գթոտ Հայրիկը վերջին անգամ կրմխիթարի իւր չարքաշ որդիներին»¹:

Հաջորդ՝ 1898-1899 ուս. տարում դպրոցը դարձյալ վերաբացվել է: 1898 թ. օգոստոսի վերջին, նշվել է. «Թիֆլիսում բացուելիք ուսումնարանների վրայ աւելանալու են դարձեալ վեց ուսումնարան՝ 2 տղայոց — Կուկիոյ Սուրբ Աստուածածնայ ու Հաւլաբարի Շամքորեցոց...»²:

1899 թ. հունվարի 15-ին նորընծա Յարուլթին քհյ. Ճուղարեանը հայտարարությամբ դիմել է քաղաքի հայոց եկեղեցիների Բ. մասի գործակալ էմմանուէլ քհյ. Նազարեանցին. «Այսու յայտնում եմ Ձերդ Արժանապատուութեանը, թէ՛ «Շամխորեցոց» և «Սուրբ Նշանի» դպրոցներում, ուր ես կրօնուսոյց եմ, նոյեմբերի 28-ին «Թաղէոս և Բարդուղիմէոս» լուսաւորիչների, և դեկտեմբերի 9-ին «Յղութիւն Սուրբ Աստուածածնի» մեր եկեղեցական տօները դպրոցի անաւ ուսուցչուհիները չէին ուզում տօնել՝ պատճառաբանելով, թէ՛ ժողովրդական դպրոցների պ. վերատեսչից տօնելի տօների մասին ոչինչ հրահանգութիւն չունին: Ես, որպէս հայ կրօնուսոյց, հրաժարուեցի պարապելուց, և բացի սորանից, երկար բացատրութիւններից յետոյ առաջին տօնին պատասխանատուութիւնն ինձ վրայ առնելով, համոզեցի յարգոյ օրիորդներին, որ արձակեն աշակերտներին: Նրանք զիջանելով խնդրիս, արձակեցին և գնացին յեղելութիւնը յայտնելու պ. վերատեսչին, որից ինձ հետեւեալ պատասխանը բերին. «պ. վերատեսչին տօները պահելու մասին

¹ ՀԱՍ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 99, թ. 194, քնագիր, ձեռագիր:

² «Նոր Դար», 1898, № 155, 28 օգոստոսի:

յայտնեցինք. նա հակառակ չէ, բայց ասում է, որ «Ես Հայոց հոգևոր իշխանութիւնից պատելի տօների մասին տես ոչ մի ցուցակ չունիմ, երբ կուղարկեն ինձ, կը յայտնիմ ձեզ, թէ ո՞ր տօները պէտք է պահէլ:

Արժանապատիւ Հա՛յր, ահա, այս մասին ես խնդրեցի Զերդ արժանապատուութեան՝ դիմել Նորին Բարձր Սրբազնութեան, որ բարեհաճի պատելի տօներին մասին մի ցուցակ ուղարկելու ուր հարկն է, որպէս զի պաշտօնապէս ծանուցուի դպրոցների աւագ ուսուցչուհիներին և ուսուցիչներին»¹: Նշենք նաև, որ 1900 թ. մայիսին Վեհափառ Հայրապետը Յարութիւն քճյ. Ճուղուրեանին նշանակել է Թիֆլիսի Թանգոյեան Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու միաբան²:

1899 թ. հուլիսի 21-ին Թիֆլիսում Սուրբ Էջմիածնի Մայր Աթոռի կալվածքների կառավարիչ Թադէոս վրդ. Առիւծեանցը, հանգուցյալ այրի Միրզոյեանի կողմից 1898 թ. դպրոցին կտակած գումարի կապակցութեամբ, հայտարարութեամբ դիմել է Վիրահայոց վիճակային կոնսիստորիային. «Իրագեկ եղք ի Համազասպ աւագ քահանայէ Տէր-Յովհաննիսեան, որ էր խօստովանահայր և ծխատէր հանգուցեալ այրի Միրզոյեանի, որ կտակեալ է գտուն իւր ծխական դպրոցի Շամբոռեցոց եկեղեցւոյ ի 23 սեպտեմբերի 1898 ամի № 4098, զի ի փակելն դպրոցի կալուած նորա անցցէ ընդ տեսչութեան Նորին Օծութեան: Փաստաբանն աթոռապատկան կալուածոյ զանց արար հետեւեալ գործոյս, ուստի անձամբ դիմեալ եմ ի նահանգական դատարանն, տեղեկացայ ի գործոյն, զի դատարանն զգործն և զկտակն առաքեալ է առ հոգաբարձութիւն Կովկասեան շրջանի դպրոցաց ի 28-ն հոկտեմբերի 1898 ամի № 10733. Եւ քանզի ունիմ յայս հետէ ժողովել զարդիւնս յիշեալ կալուածոյն և յանձնել ի պահեստ յարքունի գանձարանն, ուստի, խնդրեմ յԱտենէդ պահանջել ի նահանգական դատարանէ զպատճէն գործոյն և յանձնել փաստաբանին՝ ի պաշտպանեալ զօգուտ Մայր Աթոռոյ»³:

1900 թ. ապրիլի 30-ին Քամոյեանց Սուրբ Գէորգ եկեղեցու ծխականների ընդհանուր ժողովում եկեղեցու երեցփոխ Առաքել Վարդապետեանը զեկուցադրով առաջարկել է ծխականներին, թե՞ արդյոք պետք է եկեղեցին շարունակի ապահովագրել Հավլաբարի «Կարմիր Աւետարան» եկեղեցու անշարժ կայքերը, ուր զետեղված էր Հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցը, թե՞ ոչ: Նկատելով, որ այդ ծախսը եկեղեցին հանձն էր առել ոչ ընդմիշտ, այլ այնքան ժամանակ, քանի գործում էր ծխական դպրոցը, իսկ այն այլևս գոյութիւն չունի, և դպրոցի անշարժ կայքը պատկանում է Հավլաբարի հիշյալ եկեղեցուն, ուստի ժողովը որոշել է դադարեցնել ապահովագրութիւնը Քամոյեանց եկեղեցու կողմից, պարտավորեցուցիչ չհամարելով այն, և հանձնարարել երեցփոխ Ա. Վարդապետեանին այդ մասին հայտնել վիճակային կոնսիստորիային: Ի դեպ, Քամոյեանց եկեղեցին այդ եկեղեցու ծխական արական դպրոցին 1895-1900 թթ. ընթացքում վճարել էր 8117 ռ. 78 կ. նպաստ⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 101, թ. 7:

² «Նոր Դար», 1900, № 99, 31 մայիսի:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3049, թ. 56, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 275 (մաս 1), թ. 20-26, 84:

Այսպիսով, հետագայում Շամքորեցոց դպրոցը գործել է միայնակ: 1903 թ. հունվարի վերջին Թիֆլիսի եկեղեցիների գործակալը ներկայացնելով եկեղեցու անցյալ տարվա ամփոփ տարեգրությունը, անդրադարձել է նաև Շամքորեցոց դպրոցին. «Եկեղեցւոյ արեւմտեան կողմը կա մի ահագին շինութիւն, որտեղ գտնուում է ծխական դպրոցը, որը ղերեկցիայի իրաւասութեան ներքոյ է: Այժմ շինուում են առանձին սենեակներ՝ արեւելեան կողմը, հաւանութեամբ ծխականաց և թոյլատուութեամբ կոնսիստորիայի: Սենեակները յատկացնուելու են ժամկոչների կամ տիրացուների և կամ ուխտաւորների համար»¹: Նույն թվականին կազմված դպրոցական տեղեկագրում նշվել է, որ դպրոցը բաղկացած է 12 սենյակից²: Սակայն 1903 թ. կառավարության հրամանով փակվել են հայկական ծխական դպրոցները, որոնց թվում և Շամքորեցոցը, և վերաբացվել է 1905 թ. հոկտեմբերի 15-ին:

1901 թ. նոյեմբերի 5-ին Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը հայտարարությունում դիմել է վիճակային կոնսիստորիային. «Ի ծխական դպրոցի Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ մերոյ, որ գտանի ի գաւթի նորին, ցարդ ո՛չ աւանդի կրօնազիտութիւն և չունի հայ կրօնուսոյց, զորմէ յայտ առնելով վիճակային Ատենիդ խոնարհաբար խնդրիմ առնել զարժանի տնօրէնութիւն»:³ Հայտարարությունը կցվել է կոնսիստորիայի կողմից հետևյալ գրությունը. «Գրել ինսպեկտորին, եթէ ստոյգ է, կարգադրել զարժանն և զհետևութիւնն յայտնել Ատենին»³:

1905 թ. օգոստոսի 28-ին Շամքորեցոց եկեղեցու ծխականները հավաքվել են դպրոցի հոգաբարձուներ ընտրելու համար, սակայն մասնակիցների քչությամբ պատճառով ընտրությունը չի կայացել: Առաջնորդի հրամանով Համազասպ աւագ քահանան ծխականներին սեպտեմբերի 3-ին դարձյալ հրավիրել է նշանակված ընտրությունը մասնակցելու համար, և նշել է, որ այս անգամ ժողովը կհամարվի օրինական, որքան էլ որ ծխականներ ներկայինեն⁴:

1906 թ. հունվարի 6-ին Վերահայոց թեմի առաջնորդը հայտարարություն է ուղղել Վեհափառ կաթողիկոսին, որտեղ հայտնել է, որ Կովկասի փոխարքայի գիտությունը բացվել են Շամքորեցոց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու և Սղնախի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու ծխական դպրոցները⁵: Շամքորեցոց դպրոցի վերաբացմանը անդրադարձել է նաև մամուլը⁶:

Հունվարի 14-ին եկեղեցու ծխական դպրոցի հոգաբարձության նախագահ Իսահակ Յարութիւնեանը դիմելով թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոսին, հայտարարել է. «Հոգաբարձութիւնս պատիւ ունի յայտարա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 327, թ. 36:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3909 (մաս 2), թ. 175:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 313, թ. 29, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ «Արշալոյս», 1905, № 4, 3 սեպտեմբերի: «Մշակ» թերթում (№ 176, 3 սեպտեմբերի) նշվել է, որ ծխականների ժողովը պետք է կայանա սեպտեմբերի 4-ին:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 175, թ. 6:

⁶ «Հովիտ», 1906, № 2, 29 հունվարի, էջ 31:

րելու Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, որ Հաւաքարի Շամքօռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու ծխականների ընդհանուր ժողովի վճռի համաձայն՝ բացուած է նոյն եկեղեցու ծխական դպրոցը: Ի նկատի ունենալով մեր դպրոցապատկան և եկեղեցապատկան մի քանի կալուածների տուած չնչին արդիւնքը — տարեկան երեք հարիւր երեսուն (330) ռուբլի, որի մի մասն արդէն ստացել է ռուսաց դպրոցական վարչութիւնը - և մեր ծխականների այժմեան բարոյական և նիւթական տագնապալի վիճակը, հոգաբարձութիւնս հնարաւոր համարեց այս տարի բանալ միայն դպրոցի առաջին բաժանմունքը: Դպրոցի համար աւագ վարժուհի հրաւիրուեց նոյն դպրոցի նախկին տեսչուհի օրիորդ Ս. Պապովեանը, որ աւարտել է նախ՝ Տփլիսի Գայիանեան երկդասեան ծխական դպրոցը և ապա գիմնազիան: Կրօնի և երգեցողութեան ուսուցիչ հրաւիրուեց նոյն դպրոցի նախկին դասատու Ջահրնկալ Յ. Աղաբաբեանը, որ աւարտել է Ներսիսեան դպրանոցը: Այսպիսով առաջին բաժանման բոլոր դասերը տրուեցին վերոյիշեալ երկու անձանց՝ օրիորդ Պապովեանին 14 դաս (և աւագ վարժուհու պաշտօն) տարեկան 350 ռուբլի ռոճիկով և Յ. Աղաբաբեանին 6 դաս՝ տարեկան 150 ռուբլի ռոճիկով՝ հաշուելով շաբաթական իւրաքանչիւր դասին տարեկան 25 ռուբլի: Վերոյիշեալը յայտարարելով Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, խնդրում ենք հաստատել օրիորդ Ս. Պապովեանին և Ջահրնկալ Յ. Աղաբաբեանին»¹: Հունվարի 19-ին թեմի առաջնորդը հաստատել է հիշյալ անձանց համապատասխան պաշտոններում²:

Ի դեպ, դեռևս 1905 թ. հոկտեմբերին Սոփիա Պապովեանը դիմել էր Վիրահայոց թեմի առաջնորդին՝ իրեն Շամքօռեցոց եկեղեցու դպրոցում վարժուհի նշանակելու խնդրանքով³: Նա 1891 թ. ավարտել էր Գայիանեան օրիորդաց դպրոցը, իսկ 1897 թ.՝ Թիֆլիսի գիմնազիան: Սոփիա Պապովեանի հետ միաժամանակ նույն խնդրանքով առաջնորդին դիմել էր նաև Շամքօռեցոց դպրոցի նախկին վարժուհի Շուշանիկ Շամքօրեանը: Նա նույնպես 1891 թ. ավարտել էր Գայիանեան դպրոցը, իսկ 1897 թ.՝ գիմնազիան:

1906 թ. սեպտեմբերի 5-ին դպրոցի հոգաբարձու Նիկողայոս Զաքարեան Նարիմանեանցը դիմել է թեմի առաջնորդին և խնդրել, որպեսզի իրեն ազատեն այդ պաշտոնից: Խնդրագրում նա գրել է. «Այսու խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւնից ինձ ազատ կացուցանէք Թիֆլիսի Շամքօռեցոց եկեղեցւոյ ծխական դպրոցի հոգաբարձական պաշտոնից՝ իմ ընտանեկան զանազան յարգելի պատճառներից դրդուած, որի մասին խնդրել էի դեռևս յունիս ամսին, որը մինչև օրս մնացած է անորոշութեան մէջ: Լիայոյս եմ, որ ներկայ խնդիրս չի մնալ առանց պատշաճի կարգադրութեան»⁴:

1907 թ. փետրվարի 14-ին Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանը ներկայացրել է տեղեկութիւններ դպրոցի մասին. Շամքօռեցոց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4053, թ. 2-2 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4053, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

³ «Արշալոյս», 1905, № 38, 14 հոկտեմբերի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4053, թ. 3, բնագիր, ձեռագիր:

եկեղեցական ծխական երկսեռ դպրոցը – ունի միայն Բ. բաժանմունք: Սովորում են 23 աշակերտ և 32 աշակերտուհի: Աւագ վարժուհին է տ. Ղորխմազեանը (Պապովեան), ուսուցիչներն են Լ. Ղորղանեանը և Պ. Աբազեանը: Հոգաբարձուներն են՝ Իսահակ Յարութիլենեանը, Նիկողայոս Նարիմանեանը և երեցփոխան Արշակ Տէր-Խաչատրեանը¹:

Մայիսի 21-ին գործակալը հայտարարութիւն է ուղղել թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոսին, որտեղ նշել է, որ հոգաբարձութեան անդամ Նիկողայոս Նարիմանեանի փոխարեն, ով արդեն բավականին երկար ժամանակ էր կատարում իր պաշտոնը, մայիսի 20-ին տեղի ունեցած ծխական երկրորդ ժողովում ընտրվել է նորոգ անդամ Մկրտիչ Մնացականեանը: Բացի այդ, ծխականները ձայների մեծամասնութեամբ ցանկացել են ընտրել ևս երկու հոգաբարձութեան անդամ, այսպիսով նրանց թիվը հասցնելով 5-ի: Գաղտնի քվեարկութեամբ 19 ձայնով ընտրվել է Օհան Ղազարեանը, իսկ 16 ձայնով՝ Միքայէլ Ղուչեանը: Քվեարկութեանը մասնակցել է 18 ծխական: Ժողովը նախագահել է Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը²:

Հունիսի 3-ին Թիֆլիսի առաջնորդարանում թեմի առաջնորդի նախագահութեամբ կայացել է քաղաքի ծխական դպրոցների հոգաբարձուների խորհրդակցութիւն, որտեղ քննարկվել է դպրոցների տնտեսական վիճակը: Այդ ժողովի շարունակութեան կապակցութեամբ առաջնորդը հունիսի 4-ին առաջադրութիւն է ուղղել Շամբորեցոյ եկեղեցու ծխական հոգաբարձութեանը. «Ի 10-ն ամսոյս ի 11-րդ ժամու առաւօտեան նշանակեալ է ժողով յառաջնորդարանիս, որպէս շարունակութիւն ժողովոյ կայացելոյ յ3-ն ամսոյս, վասն հոգալոյ զտնտեսական դրութեանց ուսումնարանաց մերոց, որք ի քաղաքիս: Արդ, այսու հրաւիրիմք զհոգաբարձութեանդ շնորհ բերել յառաջնորդարան ի նշանակեալ ժամու անշուշտ: Յոսսամք, զի հոգաբարձութիւնդ ի նկատի առեալ զչաճ դպրոցաց մերոց՝ գայ ի խորհրդակցութեան ի բարւոքել զդրութիւն նոցին»³:

1907 թ. հոկտեմբերին կազմված տեղեկագրում նշվել է, որ դպրոցում սովորել է 10 աշակերտ և 16 աշակերտուհի⁴: Մեկ այլ տեղեկագրում նշվել է. ուսումնարանը վերաբացվել է 1905 թ. հոկտեմբերի 15-ին, երկսեռ է, ունի միայն երրորդ բաժանմունք, դասավանդում են՝ Իսահակ Յարութիլենեանը, Մկրտիչ Մնացականեանը, Արշակ Տէր-Խաչատրեանը, Սարգիս սրկ. Իփակեանը և Վաղթանգ Ամիրեանը: Ուսումնարանը պահվել է եկեղեցական կալվածքների արդյունքով և մասնավոր թոշակներով: Դպրոցի շենքը սեփական է: Աւագ ուսուցչուհին է Սրբուհի Ղորխմազեանը, որը ավարտել է նախ՝ Գայիանեան դպրոցը, ապա քաղաքի 3-րդ իգական գիմնազիայի լիակատար դասընթացը, ունի վկայական № 428), ավանդում է ռու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 174, թ. 114:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 174, թ. 8:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 174, թ. 11:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 312, թ. 3 շրջ., ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

սաց լեզու, թվաբանություն, գեղագրություն, նկարչություն և ձեռագործ: Մյուս ուսուցիչներն են՝ Զառաֆեանը – (ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը), ավանդում է հայոց լեզու, Ալեքսանդր Դերգեանը – (ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը, վկայական № 54), ավանդում է հայրենագիտություն, պատմություն և աշխարհագրություն և Յովսէփ Աբազեանը – (ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը), ավանդում է երգեցողություն»¹: Գրեթե նույն տեղեկությունները ներկայացվել է նաև 1908 թ. հունվարի 8-ին²:

Դպրոցի հոգաբարձու Իսահակ Ղազարի Յարուժիկեանը ճանաչված հասարակական գործիչ, փիլիսոփա, զբաղնադատ և մանկավարժ էր: Նա ծնվել է 1863 թ. Թիֆլիսում: 1883 թ. ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը: Կրթությունը շարունակել է Գերմանիայում, ունկնդրել Այզենախի (Թյուրինգիա) ուսուցչական սեմինարիայի դասընթացները, սովորել Լայպցիգի և Ենայի համալսարանների փիլիսոփայության ֆակուլտետներում: 1888 թ. վերադարձել է Թիֆլիս և մինչև կյանքի վերջը զբաղվել է մանկավարժությամբ՝ Ներսիսեան, Յովնանեան և Գայիանեան դպրոցներում դասավանդելով տրամաբանություն, հոգեբանություն, մանկավարժություն, պատմություն, աշխարհագրություն, գերմաներեն ու հայերեն: Մասնակցել է Լայպցիգի հայ ակադեմիական, Կովկասի հայ գրողների, ուսուցիչների, ազգագրական, հրատարակչական, բարեգործական և այլ ընկերությունների ու միությունների աշխատանքներին: Նա հայ և համաշխարհային գրականությանը նվիրված բազմաթիվ զբաղնադատական հոգվածների հեղինակ է: Հայերեն է թարգմանել գեղարվեստական և գիտական աշխատություններ: Հայ իրականության մեջ էքսպերիմենտալ մանկավարժության հիմնադիրներից ու տարածողներից է եղել: Մանկավարժական բնույթի հոգվածների, դասավանդման ծրագրերի ու կանոնների, մեթոդական ձեռնարկների հեղինակ է: Նրա աշխատությունները հրատարակվել են նաև «Լ.», «Լորդ», «Պանդուխտ ուսուսհայ», «Ի. Հ.», «Բրիչ», «Գիւղասեր» և «Մանկավարժ» ծածկանուններով: 1928 թ. պարգևատրվել է «Աշխատանքային կարմիր դրոշմ» շքանշանով: Հրատարակել է «Հայոց գիրը» (Թիֆլիս, 1892 թ.), «Համառոտ տրամաբանութիւն» (Թիֆլիս, 1895 թ.), «Ծաղկոց» (Թիֆլիս, 1901 թ.), «Զեռնարկ հոգեբանութեան» (Թիֆլիս, 1911 թ.), «Իմ օրագիրը» (Թիֆլիս, 1911 թ.) և այլն: Մահացել է 1928 թ. սեպտեմբերի 30-ին Թիֆլիսում:

1907 թ. սեպտեմբերի 9-ին կայացել է ծխականների չորրորդ և վերջին ժողովը՝ նոր հոգաբարձություն ընտրելու համար: Նախկին ժողովում ընտրված հոգաբարձուներին հոգևոր իշխանությունը չէր հաստատել՝ կատարված չգտնելով ծխական կանոնադրության 23, 24 և 25 հոգվածները: Ժողովը սկզբնապես նախագահ է ընտրել գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանին, իսկ քարտուղար՝ Սարգիս սրկ. Իփակեանին: Մի քանի խոսքով երեցփոխ Ար-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 314, թ. 3, բնագիր, ծեռագիր: Տե՛ս նաև Հ. Նահապետեան, Հայ աշակերտների կրթական գործը Վրաստանի և Իմերեթի թեմում, «Նոր Դպրոց», 1908, № 2, մայիս, էջ 65:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 69, թ. 54:

շակ Տէր-Խաչատրեանը և Իսահակ Յարութիւնեանը, նկարագրելով դպրոցի և եկեղեցու համար կատարվելիք մի քանի կարևոր գործեր, հորդորել են ծխականներին ընտրել գործունյա և ընդունակ մարդկանց: Թեկնածուներին որոշելուց հետո գաղտնի քվեարկութեամբ հոգաբարձուներ են ընտրվել Սարգիս սրկ. Իփակեանը՝ 15 ձայնով, Մկրտիչ Աւետիսեան Մնացականեանցը և Վախթանգ Մկրտչեան Ամիրեանցը: Սեպտեմբերի 12-ին թեմի առաջնորդը հաստատել է նշված հոգաբարձուներին իրենց պաշտոնում¹:

1908-1909 ուս. տարում դպրոցում բացվել է առաջին բաժանմունք: Այդ մասին սեպտեմբերի 13-ին դպրոցի հոգաբարձութունը հայտարարութիւնը է տպագրել «Գործ» լրագրում և նշել, որ ցանկացողները կարող են դիմել մինչև սեպտեմբերի 20-ը²:

Դեկտեմբերի 1-ին եկեղեցու ծխականներից մեկը «Բաց նամակ Շամքորեցոց դպրոցի հոգաբարձութեանը», վերնագրով գրել է. «Ձեզ անշուշտ յայտնի է, որ հոկտեմբերի 26-ին հրաւիրւած ծխականները միաձայն որոշեցին, դուք՝ բոլոր հոգաբարձուներդ էլ ստորագրեցիք արձանագրութեան տակ, որ երրորդ ժողովը գումարէր յաջորդ կիրակի և չը ձգձգէր «անորոշ ժամանակով»: Հոգաբարձութիւնդ դիտած պիտի լինի, որ մեր հարեան եկեղեցիների ծխական համայնքների գիտակից ներկայացուցիչները, շատ իրաւացի կերպով, ուղղակի իրենք են գումարում ծխական ժողովներ, առանց թեմական իշխանութեան աւելորդ միջամտութեան, վերջինիս թողնելով միայն յարգել և հաստատել ժողովրդի կամքը: Ուրեմն, ի՞նչ կարիք կար մեր ծխական ժողովների գումարումը, հետեւաբար և զբաղմունքները, կապել թեմական իշխանութեան քմահաճոյքի հետ, ինչպէս դուք էք արել, մի՞թէ միայն գործը ձգձգելու կամ խանգարելու համար: Գործած այդ սխալը անկասկած խրատական է և ձեզ կը թելադրէ աւելի քան ամբողջ մի ամիս, և գուցէ դեռ շատ ամիսներ անցնեն, մինչև որ հոգեւոր հայրերը «բարեհաճեն» ժողով գումարել: Իբրև ծխական, խնդրում եմ հոգաբարձութեանդ հրապարակով պարզել, թէ ի՞նչ միջոցի էք դիմել ուղղելու ձեր սխալը և ծխականներիս ապահովելու ժողովելու մեր տարրական իրաւունքը: Կամ գուցէ այդ մասին չէ՞ք էլ անհանգստանում»³:

Դեկտեմբերի 3-ին, գործակալը թեմի առաջնորդի կարգադրութեամբ, ներկայացրել է Շամքորեցոց եկեղեցու ծխական դպրոցի տեղեկագիրը. Դպրոցը երկսեռ է, աշակերտների թիվը 21 է, իսկ աշակերտուհիներինը՝ 7: Դասավանդում են 2 ուսուցիչ և 1 ուսուցչուհի: Դպրոցի շինութիւնը սեփական է: Այն կառավարվում է դպրոցապատկան կալվածքների եկամուտով և աշակերտների տված ուսման վճարով: Թոշակներից տարեկան ստացվում է 200 ու., եկեղեցին նպաստում է տարեկան 1100 ու., զբոսանքից ստացվում է 200 ու. և տարեկան ուսուցիչների ռոճիկը կազմում է 1460 ու.:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 279:

² «Գործ», 1908, № 3, 13 սեպտեմբերի:

³ «Գործ», 1908, № 73, 7 դեկտեմբերի:

Աւագ վարժուհին է տ. Սրբուհի Բեժանեան-Պապովեան-Ղորիմազեանցը (ընտրվել է դպրոցի դիրեկցիայի կողմից): Ավարտել է Գայիանեան դպրոցը՝ 1891թ. հոկտեմբերին (վկայական № 108), և իգական Գ. գիմնազիան՝ 1898թ. հունիսին (վկայական № 428):

Ալեքսանդր Դերզեանը դպրոցում աշխատում է 1905-1906 ուս. տարվանից՝ աւագ ուսուցչի պաշտոնով, այնուհետև տեղափոխվել է Նովորոսիյսկ, իսկ 1907-1908 ուս. տարվանից՝ Շամքորեցոյ և Կուկիայի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցիների ծխական դպրոցներում: Ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը 1903-1904 ուս. տարում (վկայական № 54):

Յովսէփ Աբազեանը 1906-1907 ուս. տարուց պաշտոնավարում է թե՛ Հավլարարի Ներսիսեան բաժանմունքում, և թե՛ Շամքորեցոյ ծխական դպրոցում: Ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը 1903-1904 ուս. տարում (վկայական № 37):

Հոգաբարձուներն են՝ Վախթանգ Ամիրեան, Նիկողայոս Մնացականեան (փաստաբան), Արշակ Տէր-Խաչատրեան և Սարգիս Իփաիկեան¹: Դպրոցի եկամուտը կազմել է 1580 ռ.²:

Դեկտեմբերի 19-ին Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոսն առաջադրությամբ դիմել է գործակալ Ղևոնդ քչյ. Մամիկոնեանին. «Քանզի ի պատճառս անբաւարար թւոյ ժողովրդականաց Շամքորեցոյ եկեղեցւոյ, ըստ տրամադրութեան առ այդ սահմանեալ կանոնաց չէ կազմեալ կանոնաւոր ժողով, թէև կրկնելով հրաւիրումն ծխականաց ի ժողով ի քանի անգամ. վասն որոյ առաջադրիմք Բարեկրօնութեան Ձերում յայտնել եկեղեցական ծխական հոգաբարձութեան չորեքումք՝ շարունակել զգործ դպրոցին յառաջ վարել առ այժմ ըստ սահմանեալ կարգին»³:

1909 թ. փետրվարի 14-ին Շամքորեցոյ եկեղեցու ծխական հոգաբարձութեան նախագահ Արշակ Տէր-Խաչատրեանը թեմի առաջնորդին է ներկայացրել դպրոցի տարեկան արդյունքները. «Հոգաբարձութիւնս յարգանքով յայտնում է Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, որ Շամքորեցոյ եկեղեցու ծխական դպրոցը ունի տարեկան մուտք մօտաւորապէս ութ հարիւր յիսուն ուրբի, որ գոյանում է հետևեալ աղբիւրներից.

- 1) Եկեղեցու գաւթում գտնւող եկեղեցապատկան շինութիւնից-300 ուրբի
- 2) Նորաչէն եկեղեցապատկան կրպակներից-200 ու.
- 3) Միրզախանեանցի կտակած տանից-250 ու.
- 4) Թոշակադրամ աշակերտներից-100 ու.

Ընդամենը՝ 850 ու.»⁴:

1909 թ. հունիսի 28-ին կայացել է եկեղեցու ծխականների ժողովը, որին մասնակցել է 23 ծխական: Ժողովը երկրորդ անգամ հրավիրված լինելով,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 557, թ. 108-109: Տես նաև գ. 638, թ. 4-5, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 182, թ. 29 շրջ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 369, թ. 9:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 557, թ. 67, բնագիր, ձեռագիր:

Համարվել է կանոնավոր՝ անկախ ներկա գտնվողների թվից և ժողովի նախագահ է ընտրվել Ս. Երզնկեանը, իսկ քարտուղար՝ Գ. Գարդիշեանը: Ըստ օրակարգի, նախ կարդացվել է հաշվետեանների զեկուցումը եկեղեցու և դպրոցի 1907-08 թթ. հաշիվների մասին: Մի քանի դիտողություններ կատարելուց հետո ժողովը հաստատել է այդ հաշիվները: Այնուհետև կարդացվել է դպրոցի 1909-1910 ուս. տարվա հոգաբարձություն կազմած նախահաշիվը, ըստ որի ենթադրվում էր առաջիկա տարվանից ունենալ միայն տղաների 1 բաժանմունք, 1064 ո. ծախսով: Այդպիսով, երկսեռ դպրոցը, փոխարինվելու էր արական դպրոցով: Սակայն, Գ. Գարդիշեանը համառոտ խոսելով երկսեռ դպրոցների օգտակարություն մասին, կարծիք է հայտնել, որ հոգաբարձությունը նման որոշում ընդունելով, սխալվում է և առաջարկել է շարունակել պահել երկսեռ դպրոցը: Այդ առթիվ արտահայտվել են նաև ուրիշները: Հարցի կապակցությամբ հոգաբարձությունը պատճառաբանել է, որ Թիֆլիսում կան զուտ օրիորդաց դպրոցներ, իսկ զուտ տղայոց տարրական դպրոց չկա, որի պատճառով տղաների համար ավելի քիչ ազատ տեղեր են լինում, քան աղջիկների համար: Ժողովում երկար վիճաբանություններից հետո ձայների մեծամասնությամբ որոշվել է դպրոցը թողնել նույն երկսեռ վիճակում¹:

1908-1909 ուս. տարվա մասին թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոսը համառոտ տեղեկություններ է ներկայացրել նաև Վեհափառ կաթողիկոսին²:

1909-1910 ուս. տարվա համար դպրոցի հոգաբարձությունը որոշել է ունենալ միայն առաջին բաժանմունք և նախօրոք հայտարարել է, որ աշակերտների ընդունելությունը սկսվելու է օգոստոսի 20-ին³: Ի վերջո այդ հարցը քննարկման առարկա է եղել և նոյեմբերի 22-ին հրավիրվել է ծխականների ընդհանուր ժողով, որին մասնակցել է 42 ծխական: Ժողովի նախագահ է ընտրվել Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանը, իսկ քարտուղար՝ Գ. Գարդիշեանը: Սկզբում քննարկվել է դպրոցի վերաբերյալ այդ կարևոր հարցը: Դեռևս հունիսի 28-ին կայացած ծխականների ընդհանուր ժողովում որոշվել էր սկսվող ուսումնական տարում ունենալ երկսեռ դպրոցի մեկ բաժանմունք: Բայց հոգաբարձությունը բացել էր միայն արական մեկ բաժանմունք, որի առթիվ թեմի առաջնորդը գրություն էր ուղղել գործակալին և առաջարկել էր ծխական ժողովում քննարկել այդ խնդիրը, ավելացնելով, որ եթե հոգաբարձությունը չցանկանա համակերպվել ծխական ժողովի որոշման հետ, ապա անհրաժեշտ է լուծարել այդ կազմը և նոր հոգաբարձություն ընտրել:

Հոգաբարձության նախագահ Արշակ Տէր-Խաչատրեանը իր ելույթում պարզաբանել է, որ իրենք դեմ չեն եղել ծխականների որոշմանը, բայց ծնողները աղջիկներ չեն բերել դպրոց, ուստի ստիպված են եղել բացել միայն արական բաժանմունք: Այդ հաստատել են նաև հոգաբարձության մյուս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 478, թ. 10:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1849, թ. 9 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ «Հորիզոն», 1909, № 8, 11 օգոստոսի:

անդամները և ուսուցիչ Ա. Դերգեանը, որն էլ կատարել էր աշակերտների ընդունելությունը: Վերջինս հայտնել է, որ հիրավի, աղջիկներ չեն բերել ընդունելության, միայն մի տիկին է կամեցել իր աղջկան որպես ձրիավարժ ընդունել տալ դպրոց, սակայն ցուցակը լրացված է եղել: Ծխականները լսելով բոլոր բացատրությունները, եկել այն եզրակացություն, որ հոգաբարձուներին մեղքը այստեղ չկա և որից հետո անցել են նոր երեցփոխան ու հոգաբարձուներ ընտրելու հարցին: Ժողովում 26 ձայնով երեցփոխ է ընտրվել Եփրեմ Մկրտումեանը, իսկ հոգաբարձուներ՝ Մկրտիչ Մնացականեանը, Գարեգին Գարդիշեանը, Հմայակ Տէր-Յովհաննիսեանը և Եփրեմ Սարգսեանը: Այնուհետև կարդացվել է էջմիածնեցոց Սուրբ Գէորգ եկեղեցու հոգաբարձության դիմումը, որով նրանք խնդրել էին դպրոցի հոգաբարձությունից նպաստ ստանալ, իրենց դպրոցը փակման վտանգից ազատելու համար: Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանը մանրամասն ներկայացրել է էջմիածնեցոց դպրոցի վիճակը և առաջարկել ցուցաբերել որոշակի օգնություն: Այդ հարցով ելույթ են ունեցել մի շարք ծխականներ, որոնք բոլոր էլ կողմնակից են եղել օգնություն ցուցաբերելուն: Այսպիսով, ձայների մեծամասնությամբ որոշվել է դպրոցին օգնություն տալ միանվագ 100 ու.: Ժողովում նաև որոշվել է միաբան քահանաներից խնդրել բոլոր ծխականների ցուցակը՝ հասցեներով հանդերձ: Վերջում ծխական ժողովը միաձայն շնորհակալություն է հայտնել նախկին հոգաբարձությանը՝ բարեխիղճ և անբասիր գործունեության համար¹:

1909 թ. հոկտեմբերին նշվել է, որ հանգուցյալ Կարապետ Վարդանեանը Շամքորեցոց եկեղեցու դպրոցին կտակել էր 100 ու. գումար²: Նա նույնքան գումար էր կտակել նաև Չուղուրէթի, էջմիածնեցոց, Զգրաչենի Սուրբ Մինասի և այլ դպրոցներին:

Նոյեմբերի 25-ին գործակալը դիմել է Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Գարեգին արք. Սաթունեանին, նորընտիր հոգաբարձուներին հաստատելու համար. «Համաձայն մակագրական հրամանի Բարձր Սրբազնութեանդ ի 21-ն հոկտեմբերի տարւոյս № 1321. կատարելով ընտրութիւն ամբողջ հոգաբարձական կազմի Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ ծխական դպրոցի՝ այսու ամենախոնարհաբար առաջի առնելով զթերթն ընտրութեան՝ խնդրեմ հաստատել ի պաշտաման հոգաբարձուի զնորոգ ընտրեալ— պ.պ. Մկրտիչն Մնացականեանց (իրաւաբան), Գարեգինն Գարդիշեանց, Հմայակն Տէր-Յովհաննիսեանց և Եփրեմն Սարգսեանց»³:

1910 թ. մարտի 7-ին Յովնանեան դպրոցում Կովկասյան ուսուցչական միության նախաձեռնությամբ առաջին բաժանմունքի աշակերտների համար տեղի է ունեցել թվաբանությունից մի փորձնական դաս, որն անցկացրել է Շամքորեցոց դպրոցի ուսուցիչ Ալեքսանդր Դերգեանը:

Մայիսի 18-ին դպրոցի հոգաբարձության նախագահ Մկրտիչ Մնացականեանը խնդրագրով դիմել է թեմի առաջնորդին. «Ի նկատի ունենալով, որ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 478, թ. 9-11, քնագիր, ձեռագիր:

² «Հովիտ», 1909, № 39, 18 հոկտեմբերի, էջ 621:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 478, թ. 8, քնագիր, ձեռագիր:

ուսումնական տարին վերջանում է, խոնարհաբար խնդրում ենք Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան թոյլ տալ առաջիկայ ծխական ժողովին նախքան ընտրութիւնները, կարդալ Վեհափառ Հայրապետի օրհնութեան կոնդակը և ներկայացնել ժողովին ի հաստատութիւն 1910-1911 ուսումնական տարւայ նախահաշիւը»¹:

1910-1911 ուս. տարւա մասին Ս. Աբովեանը գրել է, որ դպրոցն արական է, ունի ուսման I և II տարի, ծխական տուրքը կազմել է դպրոցի ամբողջ եկամուտի մոտ 1/5 մասը²:

1911 թ. մարտի սկզբին Վիրահայոց թեմի ժամանակավոր առաջնորդ Եփրեմ եպիսկոպոսը այցելել է Շամբորեցոց դպրոցը և հեռացել է այնտեղից գոհունակությամբ: Սրբազանը իր վերջին օրերի շրջագայությունից այն տպավորությունն է ստացել, որ մի քանի դպրոցներում աշակերտների առողջական դրությունը գոհացուցիչ չէ. մեծ մասամբ երեխաները գունատ են և զուրկ մանկական աշխուժությունից: Այդ տեսակետից նրա վրա լավ տպավորություն են թողել Հավլաբարի Էջմիածնեցոց և Շամբորեցոց եկեղեցիների ծխական դպրոցները, որտեղ երեխաները եղել են առողջ և աշխույժ³:

1911-1912 ուս. տարւա տեղեկագրում գրվել է, որ Շամբորեցոց ծխական դպրոցը վերաբացվել է 1906 թ., եռամյա է, զետեղված է 3 դասասենյակներում, որոնք գտնվում են եկեղեցու գավթում: Դպրոցն ունի գրադարան՝ բաղկացած 250 գրքից: Սովորում են 37 աշակերտ և 20 աշակերտուհի: Ուսուցիչներն են՝

1. Յակոբ Սարգսեան Ալիխանեան (աւագ ուսուցիչ) – 1903 թ. ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը, ազատ ունկնդիր է եղել Կազանի Համալսարանում, ամուրի է, չաբաթական դասավանդում է 20 դաս: Սղնախեցի է:

2. Ալեքսանդր Գրիգորեան Դերզեան – 1904 թ. ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը, ամուրի է, չաբաթական դասավանդում է 16 դաս:

3. Միքայէլ Յովհաննիսեան Միրզոյեան – 1906 թ. ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը, ամուրի է, չաբաթական դասավանդում է 20 դաս և տարեկան ստանում է 550 ու. ոռճիկ:

4. Օր. Մարիամ Վարդանեան Թումանեան – ավարտել է Թիֆլիսի III իգական գիմնազիան, չաբաթական դասավանդում է 12 դաս:

5. Շուշանիկ Ալեքսանդրեան Մանուկեան – 1908 թ. ավարտել է Թիֆլիսի օրիորդաց III գիմնազիան և 1910 թ.՝ Թիֆլիսի Գեղարվեստական դպրոցը, ամուսնացած է, չաբաթական դասավանդում է 8 դաս և տարեկան ստանում է 250 ու. ոռճիկ:

Դպրոցի հոգաբարձուներն են՝ Յակոբ և Դավիթ Խրիմեանները և Մարկոս Արզումանեանը: Դպրոցի մուտքը կազմել է 850 ու., որից 800 ու. տրվել է ոռճիկ, իսկ 47 ու. ծախսվել է այլ կարիքների համար⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 638, թ. 3:

² Ս. Աբովեան, Թիֆլիսի եկեղեցական-ծխական դպրոցները 1910/11 ուս. տարում, «Նոր դպրոց», 1911, № 33-34, էջ 11-12:

³ «Հորիզոն», 1911, № 52, 11 մարտի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 571, թ. 24, բնագիր, ձեռագիր: Տես նաև ֆ. 35, ց. 1, գ. 685, թ. 3:

1911 թ. դեկտեմբերի 23-ին Եփրեմ եպիսկոպոսը շրջաբերական է ուղղել Շամբորեցոց դպրոցի հոգաբարձու թյանը. «Առաջադրում եմ հոգաբարձու թեանդ փութացնել ուղարկելու դպրոցիդ եկամուտի 3%-ը թեմական տեսչի ռոճիկ, որով հնարաւորութիւն լինի կանոնաւոր վճարելու որոշեալ ամսաթուշակը: Եթէ անհրաժեշտ է թեմական տեսչի լինելը յօգուտ դպրոցների բարեկարգութեան, անհրաժեշտ է և ռոճիկի կանոնաւոր մատակարարումն, որպիսին պարտաւոր են թեմիս դպրոցները լրացնելու իրենց եկամուտի 3% բարձուով: Հոգաբարձութեանդ այդպիսին ներկայացնելը յապաղելով՝ արգելք է հանդիսանում ռոճիկի կանոնաւոր գանձելուն: Արդ փութալ անյապաղ լրացնելու»¹:

1912 թ. հունվարի 29-ին եկեղեցու ծխական դպրոցի հոգաբարձությունը նախագահ Մ. Մնացականեանի կողմից խորին շնորհակալություն է հայտնել Ալեքսանդր Մանթաշեանի ժառանգներին՝ 1000 ռ., տիկ. Նատալիա Ռոտինեանի ժառանգներին՝ 400 ռ., Նիկողայոս Միրիմանեանին՝ 24 ռ. և Սարգիս Նունուֆարեանին 24 ռ. նվիրատվության համար²:

Դեկտեմբերի 30-ին, Հավլաբարի հասարակական ակումբում տեղի է ունեցել Շամբորեցոց և Էջմիածնեցոց ծխական դպրոցների միացյալ ուժերով կազմակերպած գրական առավոտ՝ հիշյալ դպրոցների աշակերտների ծնողների համար, իսկ երեկոյան՝ աշակերտ-աշակերտուհիների համար մանկական ներկայացում և չքեղ տոնածառ: Թե՛ ներկայացումը և թե՛ տոնածառը անցել է կազմակերպված և մեծ բավականություն պատճառել փոքրիկ հանդիսատեսներին: Աշակերտներին բաժանվել է միրգ և նվերներ³:

1912-1913 ուս. տարվա տեղեկագրում դպրոցի աւագ ուսուցիչ Յակոբ Ալիխանեանը ներկայացրել է հետևյալ տեղեկութունները. Դպրոցը վերաբացվել է 1906 թ., շենքը բավականին հարմար է, և թեև ունի ութ սենյակ, սակայն նյութական սղության պատճառով օգտվում են միայն մի մասից՝ 4 սենյակից: Շենքը եկեղեցապատկան է և գնահատվել է մոտ 20,000 ռ.: Դպրոցը արական է, եռամյա, դասերը սկսվում են ժամը 8 ½ -ից և ամեն դաս տևում է 45 րոպե: Տարվա ընթացքում դասավանդվել է 189 օր: Ուսումնառությունը սկսվել է սեպտեմբերի 1-ից և ավարտվել է մայիսի 27-ին: Դպրոցում ուսումնական տարվա սկզբին սովորել է 137, իսկ տարվա վերջին՝ 132 աշակերտ, որից ձրիավարժ է եղել 21, կիսավճար 10 և թոշակատու 101 աշակերտ: Ուսումնական տարվա ընթացքում դպրոց մուտք է եղել նպաստ տարբեր հաստատություններից և անհատներից՝ 210 ռ., ծխական տուրքերից՝ 390 ռ., աշակերտների թոշակներից՝ 1200 ռ., ուխտատեղիներից և եկեղեցիներից՝ 200 ռ., եկեղեցական կալվածքներից՝ 1000 ռ., ընդամենը՝ 3000 ռ., որից պաշտոնյաներին ռոճիկ է տրվել 2550 ռ., իսկ այլ ծախսերը կազմել է 450 ռ.: Դպրոցն ունի գրադարան՝ մոտ 200 կտոր գրքով: Ուսուցիչներն են՝

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3712 (մաս 2), թ. 9, քնագիր, ձեռագիր:

² «Հորիզոն», 1912, № 21, 31 հունվարի:

³ «Հորիզոն», 1912, № 1, 1 հունվարի:

1. Յակոբ Ալիխանեան – աւագ ուսուցիչ (ուսուցիչ է աշխատում 8 տարի, այս դպրոցում՝ 3 տարի, ամուրի է, ունի շաբաթական 20 դաս, տարեկան ստանում է 840 ռ.):

2. Ալեքսանդր Դերզեան – (ուսուցիչ է աշխատում 7 տարի, որից այս դպրոցում՝ 4 տարի, ամուրի է, շաբաթական դասավանդում է 15 դաս (ուրիշ դպրոցում էլ դասեր ունի), տարեկան ռոճիկն է 810 ռ.):

3. Միքայէլ Միրզոյեան – (1907 թ. ավարտել է Ներսիսեան դպրոցի մանկավարժական բաժինը, 1909 թ. Թիֆլիսի Կայսերական երաժշտական դպրոցը: Ուսուցիչ է աշխատում 4 տարի, որից 3-ը՝ այս դպրոցում, շաբաթական դասավանդում է 21 դաս (այլ դպրոցում էլ՝ 4 դաս), տարեկան ստանում է 750 ռ. ռոճիկ):

4. Օր. Մարիամ Թումանեան – (ուսուցիչ է աշխատում 8 տարի, որից 3-ը այս դպրոցում, շաբաթական դասավանդում է 13 դաս, տարեկան ստանում է 390 ռ. ռոճիկ):

5. Տիկ. Շուշանիկ Մանուկեան – (ուսուցիչ է աշխատում 2 տարի, շաբաթական դասավանդում է 8 դաս (այլ դպրոցում՝ 12 դաս), տարեկան ռոճիկն է 600 ռ.):

Դպրոցի հոգաբարձուներն են՝ Մկրտիչ Մնացականեան - (Համալսարանավարտ, Հաստատվել է 1913 թ.), Գարեգին Գարդիշեան – (միջնակարգ կրթ., Հաստատվել է 1913 թ.), Եփրեմ Սարգսեան – (միջնակարգ կրթ., Հաստատվել է 1913 թ.), Հմայակ Տէր-Յովհաննիսեան – (միջնակարգ կրթ., Հաստատվել է 1913 թ.) և Խ. Տէր-Խաչատրեան – (տարրական կրթ., Հաստատվել է 1911 թ.)¹:

1913 թ. մայիսի 26-ին եկեղեցու ծխականները հրավիրվել են ընդհանուր ժողովի, որտեղ քննարկվելու էր նաև ծխական դպրոցի 1912-1913 ուս. տարվա նախահաշիվը²: Իսկ նույն ամսվա վերջին դպրոցում բացվել է աշակերտների ամբողջ տարվա նկարչություն և ձեռքի աշխատանքների ցուցահանդես, որը տեւել է մինչև հունիսի 2-ը: Այն գործել է ամեն օր առավոտյան ժամը 9-12-ը և մուտքը բոլորի համար եղել է ազատ³:

Հուլիսին նշվել է, որ Շամբորեցոց ծխական դպրոցի աւագ ուսուցչի պաշտոնի համար ընտրվել է Կարսի դպրոցի ուսուցիչ Անուշավան Ստամբուլցեանը⁴:

Հոկտեմբերի 15-ին դպրոցի հոգաբարձությունը վիճակավոր կոնսիստորիային ուղարկելով 1908 թ. մայիսի 23-ին գրված № 18890 կատարողական թուղթը, հայտնել է Աստանին, որ համաձայն սույն թղթի, հոգաբարձությունը ստացել է տիկին Եղիսաբէթ Թայիրեանցից իրենց հասանելի գումարը՝ 2600 ռ. առանց տոկոսների: Իսկ դատաստանական ծախսերը պետք է վճարի Ե. Թայիրեանցը՝ համաձայն կատարողական թղթի⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 607, թ. 5-6, բնագիր, ձեռագիր:

² «Հորիզոն», 1913, № 113, 25 մայիսի:

³ «Հորիզոն», 1913, № 116, 29 մայիսի:

⁴ «Կովկասի լրաբեր», 1913, № 154, 11 հուլիսի:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3578, թ. 16:

Նոյեմբերի սկզբին եկեղեցու ծխական հոգաբարձությունը 9 ու. 50 կ. է նվիրել Թիֆլիսի «Դպրոցական ֆոնդին»¹:

1914 թ. դեկտեմբերի 20-ին թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը, հաշվի առնելով պատերազմական իրադրությունը, շրջաբերական է ուղղել Շամքորեցոց եկեղեցու ծխական դպրոցի վարչությանը՝ դպրոցը ժամանակավորապես՝ մինչև 1915 թ. հունվարի 8-ը փակելու մասին: Այնուհետև, նա պահանջել է այն ուսուցիչների ցուցակը, ովքեր ցանկանում են միայնակ կամ իրենց ընտանիքներով ժամանակավորապես տեղափոխվել Հյուսիսային Կովկաս²:

1915-1916 ուս. տարում դպրոցը գործել է: 1916 թ. հունիսի 5-ին եկեղեցու ծխականները դպրոցում հրավիրվել են ժողովի, որի օրակարգի խնդիրներն են եղել. 1) 1916-1917 ուս. տարվա նախահաշիվը, 2) եկեղեցու և դպրոցի վերանորոգությունը և 3) ընթացիկ հարցեր³:

1917 թ. մայիսի 28-ին դպրոցում կայացել է ծխականների ընդհանուր ժողով, որտեղ քննարկել է դպրոցի վերանորոգության անհրաժեշտությունը և 1917-1918 ուս. տարվա նախահաշիվը⁴:

1918 թ. նոյեմբերի 15-ին դպրոցների վերատեսուչ Սումբատեանը, ներկայացնելով Թիֆլիսի հայկական ծխական դպրոցների ընդհանուր վիճակը, գրել է. «1918 թ. ապրիլի 1-ից դպրոցական բոլոր չէնքերը յատկացրեցին գաղթականներին և միայն օգոստոսից սկսեց այդ չէնքերի դատարկումը: Նրանք, որոնք ժամանակին դիմեցին ստիպողական կամ այլ միջոցների, կարողացան ազատել դպրոցական չէնքը գաղթականութիւնից, միևս չէնքերը մինչև օրս էլ բռնաձեռն են գաղթականներով»⁵: Սումբատյանի ներկայացրած աղյուսակից երևում է, որ Շամքորեցոց արական դպրոցում դասերը սկսվել են սեպտեմբերի 20-ից: Դպրոցում գործող երեք բաժանմունքներում միասին սովորել է 116 աշակերտ, որոնց դասավանդել են 5 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ:

1919 թ. մարտի 11-ին Վիրահայոց Ազգային խորհրդի գործադիր մարմինը շրջաբերական է ուղղել Կուկիայի, Էջմիածնեցոց, Շամքորեցոց, Սուրբ Սարգսի և Սուրբ Գէորգի միացյալ դպրոցի հոգաբարձությանը. «Սորանով յայտնելով, որ վաղը, ամսոյս 12-ին, յեղափոխութեան տարեդարձի օրը դպրոցական պարապմունքներ չեն լինելու, առաջարկում եմ Մեծարգոյ Հոգաբարձութեանդ՝ համապատասխան կարգադրութիւն անել»⁶: Նույն խորհուրդը հոգաբարձությանը շրջաբերական է ուղղել նաև սեպտեմբերի 3-ին. «Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահությունը սորանով յայտ-

¹ «Կովկասի լրագրեր», 1913, № 253, 8 նոյեմբերի:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 728:

³ «Աշակ», 1916, № 122, 4 հունիսի:

⁴ «Աշակ», 1917, № 105, 21 մայիսի:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 26, թ. 16 շրջ.-17 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 48, թ. 5, պատճեն, ձեռագիր:

նույն է Ձեզ, որ Ազգային խորհրդի մայիսի 30-ի նիստի որոշման համաձայն, Հայկական բոլոր դպրոցներից կրօնի դասաւանդութիւնը վերացւած է: Նախագահութիւնս առաջարկում է այս որոշումը անշէղ գործադրել սոյն 1919-20 ուս. տարւանից»¹:

1919 թ. հոկտեմբերի 25-ին, Թարգմանչաց տոնի օրը, դպրոցում դասեր չեն եղել: Այդ մասին դպրոցական բաժինը շրջաբերականով վաղօրոք հայտնել էր դպրոցի մանկավարժական խորհրդին²:

Նոյեմբերի 7-ին, դպրոցի հոգաբարձութիւնը Ազգային խորհրդի գործադիր մարմնին հայտնել է հետեւյալը. «Սորանով պատիւ ունինք յայտնելու յարգոյ մարմնիդ, որ մեր խնամքին յանձնած Շամբորեցոց «Կարմիր Աւետարան» ուսումնարանի ճեղքուած պատը նորոգում ենք, ուստի խնդրում ենք ի հաշիւ մեր դպրոցին տրուելիք նպաստի տրամադրել մեզ գոնէ վեց հազար (6000) ռուբլի, եթէ ոչ աւելի»³:

Դեկտեմբերի 11-ին, երեկոյան ժամը 6-ին, Վիրահայոց Ազգային խորհրդի դահլիճում տեղի է ունեցել հայկական դպրոցների մանկավարժական խորհրդի ժողով, որտեղ, ի թիւս այլ դպրոցների, ներկա է գտնվել նաև Շամբորեցոց եկեղեցու ծխական դպրոցի ուսուցչուհի Գայանէ Ստամբուլցեանը: Ժողովը քննարկել է բնապատմական ծրագիրը, որի քննարկումը շարունակվել է նաև դեկտեմբերի 17-ին⁴: Իսկ այդ օրը դպրոցից ներկա է եղել Մնացական Մարութեանը: Դեկտեմբերի 25-ին նույն դահլիճում քննարկվել է նաև հայոց լեզվի ծրագիրը, որին ներկա է գտնվել Գ. Ստամբուլցեանը:

Դեկտեմբերի 20-ին դպրոցի տեսուչ Գ. Միրզոյեանը ներկայացրել է Շամբորեցոց եկեղեցու դպրոցի ուսուցիչ-ուսուցչուհիների ցուցակը. Միրզոյեան Գուրգեն, Ստամբուլցեան Գայանէ, Յարութիւնեան Վարվառէ, Մարութեան Մնացական, Մանուկեան Շուշանիկ և Աւագեան Մարիամ⁵:

1920 թ. հունվարի 4-ին կայացել է Շամբորեցոց ծխական դպրոցի ծնողական երկրորդ ընդհանուր ժողովը: Ներկա են գտնվել 45 հոգի, այդ պատճառով էլ ժողովը համարվել է օրինական: Նախքան ժողովի բացվելը, Ստամբուլցեանը մի քանի խոսքով բնորոշել է ժողովի կարևոր նշանակությունը, որից հետո միաձայն նախագահ է ընտրվել Արտաշէս ք.հ. Գափամաճեանը, իսկ քարտուղար՝ Շ. Թանգիլեանը: Նախագահը կանոնադրության մի քանի կետերի մասին տվել է անհրաժեշտ բացատրություններ, որից հետո ժողովը միաձայն կայացրել է հետեւյալ որոշումը.

1. Բարձրացնել երեխաների ուսման վարձը:

2. Ջրավոր աշակերտներին ազատել ուսման վարձից և օգնել նրանց նյութապես (խոսվել է նաև միջոցների մասին):

3. Ընդունվել է ծնողական տուրք՝ մինիմում տարեկան 10 ռ.:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 48, թ. 55, քնագիր, մեքենագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 63, թ. 34-35, քնագիր, մեքենագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 63, թ. 52, քնագիր, մեքենագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 100, թ. 1, 3, 4, քնագիր, մեքենագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 63, թ. 98, քնագիր, մեքենագիր:

4. Որոշվել է կրոնը, իբրև բարոյագիտական մի առարկա, անպայման դասավանդել:

Այս բոլորից հետո ժողովը անցել է խորհրդի ընտրությունը: Միաձայն ընտրվել են՝ Արտաշէս քհնյ. Գափամաճեանը, Եղիա Յակոբեանը, Սեդրակ Խարազեանը, օր. Տէր-Սարգսեանը, օր. Շ. Թանգիլեանը, Սարգիս Աբովեանը և Միսակ Մազմանեանը: Նրանցից հինգը ընտրվել են որպես անդամներ, իսկ վերջին երկուսը իբրև փոխանդամներ¹: Հունվարի 29-ին ծնողական խորհրդի անդամները հաստատվել են դպրոցական բաժնի կողմից, բացի օր. Շ. Թանգիլեանից, որն իբրև աշակերտուհի չէր կարող հաստատվել: Հաստատվել են նաև փոխանդամները:

Փետրվարի 26-ին Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհուրդը դիմել է Քաղաքային վարչության մթերային բաժնին, որպեսզի ուսուցիչ Գուրգեն Միրզոյեանին հանձնեն հացի քարտերը, մթերային գրքույկները և անձը հաստատող փաստաթղթերը՝ Շամքորեցոց դպրոցի ուսուցիչներին և մյուս ծառայողներին համար²:

Մարտի 20-ին դպրոցի տնտեսական խորհուրդը հայտարարություն դիմել է Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհրդին և հայտնել դպրոցի նյութական սուղ միջոցների մասին. «Ուսուցիչներին սոյն մարտ ամսւայ ռոճիկը վճարելու համար անհրաժեշտ նիւթական միջոցը չունենալու պատճառով, այսու խնդրում ենք խորհրդիդ կարգադրել՝ վճարելու մեզ հասանելիք նպաստի հաշւին յօթ հազար ռուբլի: Գումարը կարելի է յանձնել տնտեսական խորհրդի գանձապահ պ. Արտաշէս Օհանեանին»³:

Օգոստոսի 17-ին Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհրդի դպրոցական բաժինը տեղեկացրել է Շամքորեցոց դպրոցի տնտեսական խորհրդին, որ նոր ուսումնական տարվանից Քամոյեան բարձր տարրական դպրոցը տեղափոխվելու է Հավլաբար՝ իրենց խնամքին հանձնված դպրոցի շէնքը և առաջարկել է անմիջապես միջոցներ ձեռք առնել դպրոցի շէնքը սեպտեմբերից Քամոյեան դպրոցի տրամադրություն տակ դնելու համար⁴: Սակայն նոր ուսումնական տարվա սկզբից Շամքորեցոց դպրոց է տեղափոխվում Էջմիածնեցոց դպրոցը և այն դառնում է միացյալ: Այս մասին սեպտեմբերի 9-ին Ազգային խորհրդի դպրոցական բաժինը հայտարարել է Շամքորեցոց դպրոցի տնտեսական բաժնին. «Համաձայն Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհրդի գործադիր մարմնի որոշման, Էջմիածնեցոց դպրոցը միացւում է Ձեր դպրոցին եւ տեղափոխւում է Ձեր դպրոցի շէնքը. ի նկատի ունենալով նախ խնդրի տնտեսական կողմը եւ երկրորդ Էջմիածնեցոց դպրոցի ներքին յարկի հակաառողջական դրուժիւնը»⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 110, թ. 2, 6, պատճեն, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 114, թ. 25, ռուսերեն, քնագիր, մեքենագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 110, թ. 9, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 110, թ. 23, քնագիր, մեքենագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 110, թ. 29, քնագիր, մեքենագիր:

1920 թ. սեպտեմբերի 16-ին Ազգային խորհրդի դպրոցական բաժինը Շամքորեցոց և Էջմիածնեցոց միացյալ դպրոցին հայտնել է ուսուցչական նոր կազմը. «Ձեր դպրոցը 1920-1921 ուս. տարում ունենալու է մէկ՝ 1-ին, երկու՝ 2-րդ եւ մէկ՝ 3-րդ բաժանմունքներ: Նախկին ուսուցչական կազմից մնում են պաշտօնում 1. Մխիթարեան Արմենակ, որպէս տեսուչ, 2. Ստամբուլցեան Գայիանէ – ուսուցչուհի, 3. Մամիկոնեան Շուշանիկ – ուսուցչուհի եւ սահմանափակ դասերով Յարութիւնեան Վարվառէ եւ Մկրտումեան Արուսեակ: Այս վերջինների դասերի թիւը կորոշւի տեսչի հետ առանձին»¹: Հոկտեմբերի 5-ին Ազգային խորհրդի դպրոցական բաժինը հայտնել է միացյալ դպրոցի տեսչին, որ տ. Օ. Զոհրաբեանը կարող է սկսել իր պարապմունքները և նրան տրվել է 4 դաս ձեռագործից²:

Հոկտեմբերի 3-ին դպրոցի վերանորոգության հարցով տնտեսական խորհուրդը դիմել է դպրոցական բաժնին «Մեր դպրոցի չէնքը տաս-տասերկու տարուց ի վեր չէ ենթարկւել նորոգութիւնների, որի պատճառով միանգամայն վտանգւել է նրա գոյութիւնը: Կտուրի հնանալուց թիթեղները փթել և անպէտքացել են: Նոյնիսկ մի քանի դասարաններում անձրևոտ եղանակներին բառիս բուն նշանակութեամբ անհնար է պարապել: Կտուրի անպէտքանալուց պատերն էլ տւել են ճեղքւածքներ, փթել են և խարխլացել: Բացի այդ, այս տարի բացած II դ. բաժ. համար դասարան չունենալու պատճառով հարկադրած եղանք սենեակներից մէկը կիսելու, որը իւր հերթին նոյնպէս որոշ ծախսերի հետ է կապւած: Այսպիսով Տնտեսական Խորհուրդս՝ կանգնած լինելով նման շտապողական և անյետաձգելի ծախսերի առաջ, խնդրում է, որ Ազգային խորհուրդը իւր վրայ վերցնի ծախսերի մի մասը՝ գոնէ յիսուն հազար ռուբլին, խոստանալով, որ ծախսերի մնացած աւելի խոշոր մասը մի կերպ կը հոգայ Տնտեսական խորհուրդս»³: Դպրոցական բաժնի Հոկտեմբերի 7-ի նիստում որոշվել է տալ բացի առաջին անգամվա հատկացրած գումարից, ևս 30.000 ռուբլի՝ դպրոցի նորոգության համար:-

Նոյեմբերի 14-ին միացյալ դպրոցի տնտեսական բաժինը հայտնել է Ազգային խորհրդի դպրոցական բաժնին, որ համաձայն նոյեմբերի 12-ին կայացած տնտեսական և մակավարժական խառը ժողովում միաձայն որոշման, դպրոցի տեսուչ Ա. Մխիթարեանին ժամանակավորապես փոխարինել է ուսուցիչ Մնացական Մարութեանը⁴:

1920 թ. դպրոցի տեսուչ Գ. Միրզոյեանը ներկայացրել է Շամքորեցոց ժողովրդական դպրոցի այն ծառայողների ցուցակը, որոնք ստանում են միջերեւեր.

1. Գուրգեն Յովհաննիսեան Միրզոյեանց – ցուցակի № 17718, ընտանիքի անդամների թիվը՝ 5:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 110, թ. 37, քնագիր, մեքենագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 110, թ. 47, քնագիր, մեքենագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 110, թ. 37, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 110, թ. 70, քնագիր, ձեռագիր:

2. Մարիամ Արկադեան Ավագեանց – ցուցակի № 17719, ընտանիքի անդամների թիվը՝ 5:

3. Վարվառէ Բողդանեան Յարութիւնեանց – ցուցակի № 7591, ընտանիքի անդամների թիվը՝ 3:

4. Մեխակ Յարութիւնեան Քոչարեանց – ցուցակի № 32450, ընտանիքի անդամների թիվը՝ 1¹:

1920 թ. Շամքորեցոց եկեղեցու դպրոցի տնտեսական խորհրդի նախագահը և քարտուղարը ներկայացրել են հետևյալ տեղեկագիրը.

Մուտք.

Մնացորդ առ 1 սեպտեմբերի 1920 թ.

1. Նպաստներ.

Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդից – նախատեսված էր 22,600 ռ., սակայն ստացվել է 65,200 ռ.,

Համայնքից – նախատեսված էր 200 ռ., սակայն ստացվել է 71 ռ. 25 կ.,

Եկեղեցուց – նախատեսված էր 7000 ռ., սակայն ստացվել է 22,653 ռ. 74 կ.,

Այլ հաստատություններից – ստացվել է 250 ռ.:

2. Եկամուտներ անշարժ կալվածքից – նախատեսված էր 4800 ռ., սակայն ստացվել է 21,541 ռ.:

3. Թոշակներ – նախատեսված էր 20,000 ռ., սակայն ստացվել է 29,405 ռ.:

4. Նվիրատվություններ – նախատեսված էր 3000 ռ., սակայն ստացվել է 12,467 ռ.:

5. Զանազան եկամուտներ (ներկայացումներ, դասախոսություններ և այլն) – ստացվել է 6895 ռ.:

Ելք.

1. Ռոճիկներ.

ա). Ուսուցչական կազմին – նախահաշվով որոշված էր 48,000 ռ., սակայն տրվել է 97.755 ռ.:

բ). Ծառայողներին – նախահաշվով որոշված էր 2400 ռ., սակայն տրվել է 2810 ռ.:

2. Նպաստներ.

ա). Ուսուցիչներին և ծառայողներին – տրվել է 2850 ռ.:

3. Շարժական կայք.

Շարժական կահ կարասու համար ծախսվել է 800 ռ.:

4. Վերանորոգություններ.

Դպրոցական շենքի – նախահաշվով որոշված էր 2100 ռ., սակայն ծախսվել է 42,186 ռ.:

5. Կալվածների վրա ծախսվել է 6105 ռ. 64 կ.:

6. Դիվանատան պիտույքների վրա ծախսվել է 562 ռ.:

7. Վառելիքի և լուսավորության վրա – նախահաշվով որոշված էր 2400 ռ., սակայն ծախսվել է 3543 ռ.:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 125, թ. 31, քնագիր, ձեռագիր:

8. Զրի համար նախահաշվով որոշված էր 200 ռ., սակայն ծախսվել է 1681 ռ.:

9. Անակնկալ ծախսեր — նախահաշվով որոշված էր 2500 ռ., սակայն ծախսվել է 200 ռ.¹:

1920 թ. սեպտեմբերի 25-ին ներկայացվել է Շամբորեցոց և Էջմիածնեցոց միացյալ ստորին տարրական դպրոցի նախահաշիվը².

Մուտք

1. Ուսման վճարներից — 125,000 ռ.
 2. Եկեղեցիներից նպաստ — 30,000 ռ.
 3. Վարձագներ անշարժ կայքերից — 45,000 ռ.
 4. Նվերներ — 25,000 ռ.
 5. Ներկայացումներ, զբոսանքներ — 10,000 ռ.
 6. Ազգային խորհրդից — 150,000 ռ.
 7. Տնտեսական խորհուրդը պետք է հոգա — 59,100 ռ.
- Ընդամենը՝ 444,100 ռ.:

Ելք

1. Ուսուցիչ-ուսուցչուհիներին 112 դաս $\times$ 2800 — 313,600 ռ.
 2. Ծառային — 36.000 ռ.
 3. Վառելիք — 40,000 ռ.
 4. Զուր, նավթ և այլ ծախսեր — 15,000 ռ.
 5. Դիվանական ծախսեր — 8,500 ռ.
 6. Դասարանական պիտույքներ — 18,000 ռ.
 7. Անակնկալ ծախսեր — 13,000 ռ.
- Ընդամենը՝ 444,100 ռ.:

1920 թ. Շամբորեցոց դպրոցում, որը գտնվել է Պրիորոթենսկայա № 3 հասցեում, դասավանդել են հետևյալ ուսուցիչները.

1. Մարիա Արկադիի Ավագեան — ուսուցչուհի, 22 տարեկան, ամսական աշխատավարձն է 1500 ռ., ապրում է հոր (57 տ.) և մոր (45 տ.) հետ՝ Նովո-Տրոիցկայա № 40 հասցեում:

2. Վարվառա Բոգդանի Յարուլթիլենեան — ուսուցչուհի, 24 տ., ամսական աշխատավարձն է 1625 ռ., ապրում է հոր (56 տ.) և մոր (43 տ.) հետ՝ Շել-կովնիկովսկայա № 3 հասցեում:

3. Միքայել Յարուլթիլենի Քոչարեան — պահակ, 52 տ., ամսական աշխատավարձն է 1200 ռ., ապրում է Պրեորոթենսկայա № 21 հասցեում:

4. Գուրգեն Յովհաննէսի Միրզոյեան — ուսուցիչ, 28 տ., ամսական աշխատավարձն է 4200 ռ., ապրում է մոր (64 տ.), կնոջ (26 տ.), որդու (4 տ.) և դստեր (2 տ.) հետ Մարինսկայա № 3 հասցեում³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 119, թ. 24, բնագիր, մեքենագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 124, թ. 46-47, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև գ. 129, թ. 15, բնագիր, մեքենագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 122, թ. 42-43, ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

Շամքորեցոց դպրոցը գործել է նաև 1921 թ., որից հետո այդ նշանավոր կրթօջախի ճակատագիրը մեզ անհայտ է: Այդ տարի դպրոցի ծնողական խորհուրդի կազմում եղել են՝ Արտաշէս քհն. Գափամաճեանը, Ե. Յակոբեանը, Ս. Խարազեանը, օր. Տէր-Սարգսեանը և Ս. Աբովեանը¹:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1841 Թ. ԾԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

(ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 48 (մաս 3), թ. 493-502, բնագիր, ձեռագիր)

1841 թ. մայիսի 25-ին կազմվել է. «Ճիշտ ցուցակ ժողովրդոց ներսի Հաւլաբարի Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Հասարակ միաբանից: Անուանք՝ հայրանուանք՝ և մականուանք սոյն միաբանից ժողովրդոց»:

1. Արքունի ստրուկ Սարգիս Յոհանջանեան Իշխանեանց, կին սորա Վարդի, ուստերք սոցա Աղայ, Յովհաննէս, և Կարապետ, դստերք Ովսանայ և Անախանում, 4-3²:
2. Արքունի ստրուկ Մկրտում Յարութինեան Իշխանեանց, կին սորա Քէթէվան, ուստերք սոցա Աւետիք, Բէգլար, և Դաւիթ, դստերք Կատարինէ, Աննայ, Մայի և Ովսանայ, եղբայր Մկրտումի Խաչատուր, կին սորա Անախանում, ուստր սոցա Գէտրգ, դուստր Քալի, մայր Մկրտումի Խաթուն, 6-8:
3. Արքունի ստրուկ Սոլոմոն Վարդանեան Եղիազարեանց, կին սորա Մայի, եղբայր Աւետիք, մայր Սոլոմոնի Աննման, 2-2:
4. Արքունի ստրուկ Յարութին Աւետիքեան Միրզոյեանց, կին սորա Անախանում, դստերք սոցա Ովսանայ, և Մարթայ, 1-3:
5. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Մատթէոսեան Ղարիպեանց, կին սորա Անախանում, ուստր սոցա Ստեփան, կին Ստեփանի Մայի, միւս ուստերք Յովհաննիսի Շաքար, և Գէտրք, դուստրը Ովսանայ, 4-3:
6. Արքունի ստրուկ մահուեսի Բարսեղ Միքայէլեան Եղիազարեանց, կին սորա Աննայ, ուստր սոցա Աւետիք, կին Աւետիքի Քալի, ուստր Աւետիքի Եագոր, միւս ուստր Բարսեղի Միքայէլ, կին Միքայէլի Անախանում, միւս ևս ուստերք Բարսեղի Յովհաննէս, Յակովբ, Գաբրիէլ, և Սերովբ, 8-3:
7. Արքունի ստրկուհի կոյր Մարիամ Սարգսեան Չիլինգարեանց, եղբոր ուստերք սորա Յարութին, և Սարգիս, եղբոր դստերք սորա Շուշան, Թէկղի, Սօփիայ, և Նատալիայ, 2-5:
8. Արքունի ստրուկ Մկրտում Աազեան Միրզախանեանց, կին սորա Հռիփսիմէ, ուստերք սոցա Սարգիս, Ալէքսի, Դաւիթ և Արտէմ, դստերք սոցա Նազանի, Անուշկի և Նատալիայ, 5-4:
9. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Աազեան Միրզախանեանց, կին սորա Անախանում, ուստր սոցա Թէմուրազ, կին սորա Եագունդի, դուստր Թէմուրազի Եղիսաբեթ, միւս ուստերք Յովհաննէսի Վարդան և Ստեփան, դուստերք Յովհաննէսի Քալի, Սօփիայ և Եղիսաբեթ, 4-6:
10. Արքունի ստրուկ Աղաջան Աազեան Միրզախանեանց, կին սորա Մայի, դստերք սոցա Եղիսաբեթ և Աննայ, 1-3:
11. Աստիճանատու Կայսերական Մեծութեան Աղէքսանդր Թահիրեանց, մայր սորա Քալի, 1-1: Ըստ սմա բնակի փեսայ սորա ևս աստիճանատու Կայսերական Մեծութեան Բուդղան Պապով Դոմցի, կին սորա Մարիամ, ուստերք սոցա Յովհաննէս և Նիկօլայ, դստերք սոցա Սօփիայ և Մարթայ, 3-3:
12. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Մխիթարեան Մալխասեանց, կին սորա Մարթայ, ուստերք սոցա Գէտրգ, Աւետիք և Ստեփան, դուստր Սօփիայ, 4-2:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 120, թ. 17, բնագիր, մեքենագիր:

² Թվերը ցույց են տալիս արական և իգական սեռի ներկայացուցիչների քանակը:

13. Արքունի ստրուկ Ռոստոմ Սահակեան, կին սորա Անախանում, 1-1:
14. Արքունի ստրուկ Ստեփան Ազարեան Պապումեանց, կին սորա Բարբարէ, դուստր սոցա Հռիփսիմէ, եղբայր սորա Սիսոյ, մայր նորա Մարիամ, 2-3:
15. Արքունի ստրուկ Աղաջան Աստուածատրեան Միրզոյեանց, կին սորա Քալի, ուստր սոցա Համբարձում, եղբարք Աղաջանի Հատամ, Սղօմոն և Վանի, մայր սոցա Մարիամ, 5-2:
16. Արքունի ստրուկ ջուկիակ Լալազ Զամիկեանց, կին սորա Մարթայ, ուստերք սոցա Յովհաննէս, Գէորգ և Սողօմոն, դուստր Քէթէվան, 4-2:
17. Արքունի ստրուկ Յարութին Ստեփանեան Զիլինեանց, կին սորա Նազանի, ուստերք սոցա Թովմայ, Յովհաննէս և Աղայ, դստերք սոցա Մայի և Սալօվմէ, 4-3:
18. Արքունի ստրուկ Պետրոս Եսայեան Զիլինեանց, կին սորա Սօփիայ, ուստր սոցա Աւետիք, եղբայր Պետրոսի Սարգիս, 3-1:
19. Արքունի ստրուկ Մինաս Սիմէօնեան Սարգսեանց, եղբայրք սորա Պետրոս, Յարութին, մայր սոցա Ոսկի, 3-1:
20. Արքունի ստրուկ Սիմէօն Յարութինեան Մարանդեանց, կին սորա Մարթայ, ուստերք սոցա Մովսէս և Ղազար, դուստր սոցա Մայի, 3-2:
21. Արքունի ստրուկ Գալուստ Յարութինեան Մարանդեանց, կին սորա Քալի, ուստր սոցա Գրիգօր, դստերք սոցա Նատալիայ և Սալօվմէ, 2-3:
22. Արքունի ստրուկ Աւետիք Պետրոսյան Իփակեանց, կին սորա Մարթայ, ուստր սոցա Յարութին, 2-1:
23. Արքունի ստրուկ Սարգիս Աղաջանեան Ղարիպեանց, եղբայր սորա Իսահակ, քոյր Աննայ, մայր սոցա Խաթայի, 2-2:
24. Արքունի ստրուկ Գալուստ Յարութինեան Վիրապեանց, կին սորա Խամփերի, ուստերք սոցա Արտէմ և Սէրգօ, դստերք Մայի և Կատարինէ, 3-3:
25. Եկեղեցական ստրուկ Բայինդոր Ջուրաբեան Աշխարումեանց, կին սորա Բարբարէ, ուստերք սոցա Ադամ և Միքայէլ, դստերք սոցա Թաթէլ և Կէկէլ, եղբայր Բայինդորի Բէսարիօն, կին սորա Ովսաննայ, միւս եղբայր նորա Յովհաննէս, կին սորա Ովսաննայ, ուստր սոցա Զօհրաբ, միւս ևս եղբարք սոցա Զաքարիայ և Միքայէլ, մայր սոցա Մարթայ, 8-6:
26. Արքունի ստրուկ այրի Էլիսօ Յավկոբեան Ղազախէլինեանց, ուստերք սորա Յովհաննէս և Սղօմոն, դստերք սորա Անուշիկ և Սօփիայ, մայր Յակովբի Հռիփսիմէ, 2-4:
27. Արքունի ստրուկ Մարկոս Առաքելեան Ղազազեանց, կին սորա Շուշան, ուստր սոցա Սարգիս, դուստր Ովսաննայ, 2-2:
28. Արքունի ստրուկ այրի Շուշան Յարութինեան Նաւասարդեանց, ուստերք սորա Արսէն և Սողօմոն, դստերք Ովսաննայ և Եղիսաբեթ, 2-3:
29. Արքունի ստրուկ Բաբաջան Մարտիրոսեան Բաբայեանց, կին սորա Մայի, եղբօր դստերք սորա Նազանի և Մայի, 1-3:
30. Արքունի ստրուկ Յարութին Մարտիրոսեան Միրումեանց, կին սորա Մայի, եղբօր ուստր Ալավերդի, 2-1:
31. Արքունի ստրուկ Աւետիք Տէր-Յարութինեան Կղէմեանց, կին սորա Քէթէվան, ուստերք սոցա Աղէքսանդր և Վասիլ, եղբայր սորա Աստուածատուր, կին սորա Քալի, դստերք սոցա Եփրոսինիա,, Կէկէլ և Սօփիայ, 4-5:
32. Արքունի ստրուկ Աւետիք Ալավերդեան Խաչատրեանց, մայր սորա Մարգարիտ, 1-1:
33. Արքունի ստրուկ Ադամ Գրիգորեան Սավէլեանց, եղբօր կին սորա Էլիսօ, ուստերք Էլիսօյի Եագոր և Գէորգ, 3-1:
34. Արքունի ստրուկ բաղկալ Սարգիս Սիմէօնեանց, եղբայր սորա Ստեփան, 2-0:
35. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Սարգսեան Միրումեանց, կին սորա Մայի, եղբայր սորա Յարութին, կին սորա Մարիամ, ուստր սոցա Սարգիս, դուստր սոցա Կէկէլ, 3-3:

36. Արքունի ստրուկ Աւետիք Սիմէօնեան Կլէկչեանց, կին սորա Աննայ, ուստր սոցա Յովհաննէս, կին սորա Անախանում, ուստր սորա Եփրեմ, միւս ուստր Աւետիքի Սողոմոն, կին սորա Քայի, ուստր սոցա Սիմէօն, դուստր Կատարինէ, 5-4:
37. Արքունի ստրուկ այրի Նանօյ Աղաջանեան Փանոսեանց, ուստր սորա Ալավերդի, 1-1:
38. Արքունի ստրուկ Յովհան Մխիթարեան Սարվինեանց, ուստր սորա Մկրտում, կին սորա Բարբարէ, ուստերք սոցա Յարութին և Մովսէս, միւս ուստր Յովհանի Անտօն և դուստր Ասլօ, 5-2:
39. Արքունի ստրուկ Սոլօմոն Գուլեան Սարվինեանց, ուստերք սորա Յարութին, Աւետիք, եղբայր սորա Սիմէօն, կին սորա Ովսաննայ, 4-1:
40. Արքունի ստրուկ Ղազար Ղուկեան Պապով, կին սորա Մայի, ուստր սոցա Արտեմ, զոքանչ սորա Վարվառ, 2-2:
41. Արքունի ստրուկ այրի Նազանի Յովհաննիսեան Միրջանեանց, ուստերք սորա Մովսէս, Յարութին, Գրիգոր և Սարգիս, դստերք սորա Հռիփսիմէ և Եղիսաբեթ, 4-3:
42. Արքունի ստրուկ Աազ Աստուածատրեան Մայիլեանց, կին սորա Եղիսաբեթ, եղբայր սորա Ղազար, կին սորա Սօփիայ, մայր սոցա Հռիփսիմէ, 2-3:
43. Արքունի ստրուկ Մկրտում Ղազարեան Զինջիլածեանց, կին սորա Ուանիփէր, ուստերք սոցա Կօնի և Սրապիոն, դուստր Սալովմէ, 3-2:
44. Արքունի ստրուկ Ղահրաման Մելիքսէթեանց, կին սորա Մարթայ, ուստր սոցա Յակովբ, դստերք սոցա Անախանում, Նազանի և Քէթէվան, 2-4:
45. Արքունի ստրուկ Պետրոս Տէր-Յովհաննիսեան Տէր-Յակովբեանց, կին սորա Զաւահիր, ուստերք սոցա Գէորգ և Սարգիս, դուստր սոցա Ովսաննայ, եղբայր Պետրոսի Կարապետ, մայր սոցա Հէրիքնազ, 4-3:
46. Արքունի ստրուկ Յարութին Գրիգորեան, կին սորա Ազիզ, ուստերք սորա Մովսէս, Յովակիմ և Սիմէօն, 4-1:
47. Արքունի ստրուկ Ղազար Եղիազարեան Միրջանեանց, կին սորա Շուշան, ուստերք սոցա Գէորգ, Զաքարիայ և Յովսէփ, դստերք սոցա Ովսաննայ, Քէթէվան և Թէկլէ, 4-4:
48. Արքունի ստրուկ Անտօն Գաբրիելեան Տէր-Սարգսեանց, կին սորա Մայի, դստերք սոցա Եփեմիայ, Սալովմէ և Թագուհի, մայր սորա Նազլուխան, 1-5:
49. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Դանիելեան Գրիգորեանց, կին սորա Քայի, ուստր սոցա Յարութին, դուստր Թագուհի, մայր սորա Մարիամ, 2-3:
50. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Տէր-Սահակեանց, կին սորա Անախաս, դստերք սոցա Մարթայ և Ովսաննայ, քեռորդի Գրիգորի Ստեփան, 2-3:
51. Արքունի ստրուկի այրի Հռիփսիմէ Իսրայելեան Բաղդասարեանց, ուստերք սորա Ռոստոմ և Գաբրիէլ, դուստր Մարիամ, 2-2:
52. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Աղաբէգեան, կին սորա Մարիամ, ուստր սոցա Պետրոս, կին սորա Մայի, միւս ուստր Յովհաննէսի Պողոս, 3-2:
53. Արքունի ստրուկ Միրզայ Գրիգորեան Գրիգորեանց, կին սորա Եղիսաբեթ, դուստր սոցա Ովսաննայ, եղբոր ուստերք Միրզայի Գաբրիէլ և Աւետիք, Միրզայի միւս եղբոր ուստերք Անտօն և Յովակիմ, 5-2:
54. Արքունի ստրուկ Մովսէս Գրիգորեան Մխիթարեանց, եղբարք սորա Պետրոս, Արսէն և Պողոս, մայր սոցա Անախանում, 4-1:
55. Արքունի ստրուկ Յակովբ Մկրտումեան Մխիթարեանց, կին սորա Եղիսաբեթ, ուստր սոցա Մինաս, եղբայր Յակովբի Յովհաննէս, կին սորա Շուշան, միւս եղբայր սոցա Յարութին, 4-2:
56. Արքունի ստրուկ Յովսէփ Յարութինեան Զալալեանց, կին սորա Քայի, ուստերք սոցա Յարութին, Յովհաննէս և Ղազօյ, դստերք սոցա Ովսաննայ և Եղիսաբեթ, եղբոր կին Յով-

սէփի Շամամ, ուստր Շամամի Աստուածատուր, 5-4:

57. Արքունի ստրուկ Գարբիլ Յարութինեան Յակովբեանց, եղբայր սորա Սարգիս, մայր սոցա Մարիամ, 2-1:
58. Արքունի ստրուկ Սարգիս Նարիմանեան, կին սորա Մարգարիտ, ուստր սոցա Զաքարիայ, կին սորա Եղիսաբեթ, եղբոր որդի սորա Ստեփան, և եղբոր դուստր սորա Թինաթին, 3-3:
59. Արքունի ստրուկ Միքայէլ Յովսէփեան Զալալեանց, եղբարք սորա Միրզայ և Մովսէս, մայր սոցա Վարվառ, 3-1:
60. Արքունի ստրուկ Պետրոս Մկրտումեան Պետրոսեանց, կին սորա Քալի, ուստր սոցա Կարապետ, եղբարք սորա Գրիգոր, Յակովբ և Թովմայ, մայր սոցա Աննման, քոյր սոցա Եղիսաբեթ, 5-3:
61. Արքունի ստրուկ Յակովբ Աղասեան Իշխանեանց, կին սորա Հերիքնազ, դուստր սոցա Մարթայ, որդիք Մարթայի Յարութին և Աւետիք, 3-2:
62. Արքունի ստրուկ Աւետիք Յովակիմեան Տէր-Ղազարեանց, կին սորա Անախանում, ուստր սոցա Յովակիմ, դուստր Մարիամ, մայր սորա Անախանում, 2-3:
63. Արքունի ստրկուիի այրի Քալի Ղահրամանեան Մելիքեանց, ուստերք սորա Յովսէփ և Յովհաննէս, 2-1:
64. Արքունի ստրուկ Մնացական Վանեան Մկրտումեանց, կին սորա Հռիփսիմէ, մայր սորա Հերիքնազ, 1-2:
65. Արքունի ստրուկ Յովակիմ Մարգարեան Զարգարեանց, կին սորա Շուշան, դուստր սոցա Կէկէլ, 1-2:
66. Արքունի ստրուկ Պետրոս Յովհաննիսեան Թահմազեանց, կին սորա Քալի, ուստր սոցա Յովհաննէս, դստերք սոցա Եղիսաբեթ և Ովսաննայ, եղբայր Պետրոսի Մկրտիչ, կին սորա Կատարինէ, ուստերք սոցա Յակովբ և Սոյոմոն, 5-4:
67. Արքունի ստրկուիի այրի Մարգարիտ Սարգսեան, ուստր սորա Մնացական, 1-1:
68. Արքունի ստրուկ Վարդան Մարգարեան Զարգարեանց, կին սորա Մայի, եղբայր սորա Մկրտիչ, մայր սոցա Սանդուխտ, 2-2:
69. Արքունի ստրուկ Մարտիրոս Մարգարեան Զարգարեանց, կին սորա Մարիամ, ուստր սոցա Գրիգոր, դուստր Կատարինէ, 2-2:
70. Արքունի ստրուկ Առաքել Գարդիշեան, կին սորա Եղիսաբեթ, ուստերք սոցա Բադալ և Սօսի, դուստր սոցա Բարբարէ, մայր սորա Սառայ, 3-3:
71. Արքունի ստրուկ Աւետիք Յարութինեան Ղոնդաղսազեանց, կին սորա Քալի, ուստերք սոցա Գրիգոր, Սարգիս, Պետրոս և Ստեփաննոս, դուստր սոցա Մագթաղ, 5-2:
72. Արքունի ստրուկ Յարութին Յովհաննիսեան Ղոնդաղսազեանց, կին սորա Կէկէլ, եղբարք Յարութինի Կարապետ և Եագոր, քորք սոցա Բարբարէ, Եղիսաբեթ, Սօփիայ և Նինոյ, մայր սոցա Անախանում, 3-6:
73. Արքունի ստրուկ Պապայ Անտօնեան Թումանեանց, կին սորա Հնազանդ, ուստերք սոցա Յարութին, Աւետիք և Յովհաննէս, 4-1:
74. Արքունի ստրուկ Յովսէփ Յովհաննիսեան Յովսէփեանց, կին սորա Բարբարէ, եղբայր Յովսէփի Յարութին, մայր սոցա Սանդուխտ, 2-2:
75. Արքունի ստրուկ Թովմայ Անտօնեան Թումանեանց, կին սորա Նինօ, ուստր սոցա Գալուստ, եղբայր Թովմայի Աւագ, կին սորա Թագուիի, դստերք սոցա Նատալիայ և Ովսաննայ, մայր սոցա Հռիփսիմէ, 3-5:
76. Արքունի ստրկուիի այրի Քալի Առուշանեան Ամաշահիեանց, ուստերք սորա Մարտիրոս և Գրիգոր, 2-1:
77. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Այաղեան Թումանեանց, կին սորա Մարթայ, դուստր Սօփիայ, մայր սորա Սանդուխտ, 1-3:

78. Արքունի ստրուկ ճօն Աւետիք Անդրէասեան, կին սորա Քէթվան, 1-1:
79. Արքունի ստրուկ Պողոս Յարութիւնեան Դօնինեանց, կին սորա Եղիսաբեթ, ուստերք սոցա Սարգիս, Յակովբ և Սողոմոն, դստերք սոցա Մայի և Թագուհի, 4-3:
80. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Մասումեան Մելիքեանց, կին սորա Քալի, ուստր սոցա Յակովբ, դուստր Եփեմիայ, զոքանչ սորա Սառայ, 2-3:
81. Արքունի ստրուկ Աբրահամ Եաղուբեան Դօնինեանց, կին սորա Մայի, դուստր սոցա Ովսաննայ, եղբայր Աբրահամի Յարութիւն, կին սորա Աննայ, ուստր սոցա Եագօր, դուստր Ովսաննայ, եղբօր կին Աբրահամի Վարվառ, 3-5:
82. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Եսայեան Մելիքեանց, կին սորա Կէկէլ, 1-1:
83. Արքունի ստրուկ Աւետիք Եսայեան Յարութիւնեանց, կին սորա Աննայ, մայր սորա Մարիամ, հօրաքոյր Աւետիքի ևս Մարիամ, 1-3:
84. Արքունի ստրուկ Գալուստ Գրիգորեան Միրզոյեանց, կին սորա Մարգարիտ, ուստերք սոցա Գրիգոր, Աղէքսանդր, Եագօր և Յովհաննէս, դուստր Մայի, եղբայրն Գալուստի Ապրէս, 6-2:
85. Արքունի ստրուկ Դարբին Դագար Աւետիսեան, կին սորա Մարգարիտ, ուստր սոցա Գէտորգ, դստերքը Սօփիայ և Մայի, 2-3:
86. Ազնականի ստրկուհի այրի Մայի Գէտորգեան Քարտիշեանց, ուստերք սորա Դաւիթ, Յովհաննէս, Սարգիս և Յովսէփ, 4-1:
87. Արքունի ստրուկ Դալաք Մարգար Յակովբեան Էլչիբէգեանց, ուստր սորա Յովհան, կին սորա Սօփիայ, ուստր սոցա Աւետիք, 3-1:
88. Արքունի ստրուկ Նագար Նօնեան Նագարեանց, կին սորա Եղիսաբեթ, դուստր սոցա Սալովմէ, 1-2:
89. Արքունի ստրուկ հացթուփս Խաչատուր Աւետիքեան, կին սորա Գայիանէ, ուստր սոցա Աւետիք, կին Աւետիքի Հէրիքնագ, միւս ուստերք Խաչատուրի Ներսէս, Յարութիւն, Սարգիս և Աագ, 6-2:
90. Արքունի ստրուկ Աւետիք Մկրտումեան Տէր-Սարգսեանց, կին սորա Աննայ, ուստր սոցա Յովհաննէս, դստերք սոցա Կէկէլ, Ովսաննայ և Շուշան, 2-4:
91. Արքունի ստրկուհի այրի Խամփէրի Կիրակոսեան Տէր-Ղուկասեանց, ուստերք սորա Ստեփան, Զաքարիայ և Բէզլար, դստերք սորա Բարբարէ և Քալի, 3-3:
92. Արքունի ստրուկ Առաքել Գրիգորեան Շահրամեանց, կին սորա Աննայ, ուստր սոցա Սիմէօն, կին Սիմէօնի Թալալ, ուստերք սոցա Յարութիւն և Սարգիս, միւս ուստր Առաքելի Աւետիք, կին Աւետիքի Բարբարէ, ուստերք սոցա Եագօր և Յովհաննէս, և միւս ուստր Առաքելի Արզուման, կին Արզումանի Մայի, 8-4:
93. Արքունի ստրուկ Պողոս Կարապետեան Գաբինեանց, կին սորա Մարիամ, ուստերք սոցա Անտօն և Գէտորգ, դստերք սոցա Նինօյ և Սօփիայ, և զոքանչ Պողոսի Մարիամ, 3-4:
94. Արքունի ստրուկ Գէտորգ Ալավերդեան Ամալախեանց, կին սորա Թաթլօ, դուստր սոցա Սալովմէ, քոյր Գէտորգի Անախանում, ուստր Անախանումի Սոլօմոն, դուստր Սօփիայ, 2-4:
95. Արքունի ստրուկ Մնացական Սարգսեան Խաչատրեանց, կին սորա Աննայ, ուստր սոցա Մատթէոս, դուստր Նատալիայ, 2-2:
96. Արքունի ստրուկ Պետրոս Եսայեան, կին սորա Անախանում, ուստերք սոցա Սարգիս և Միքայէլ, 3-1:
97. Արքունի ստրուկ Ոսկան Տէր-Աբրահամեան Տէր-Յովհաննիսեանց, կին սորա Եղիսաբեթ, ուստր սոցա Յովհաննէս, դստերք սոցա Կատարինէ և Մարթայ, 2-3:
98. Արքունի ստրուկ Պողոս Առաքելեան Քամանդարեանց, կին սորա Աննաման, ուստր սոցա Մովսէս, դստերք սոցա Ովսաննայ և Սօփիայ, հօր եղբօր որդի Պողոսի մահտեսի Սարգիս, կին սորա Եղիսաբեթ, միւս հօր եղբօր որդի Պողոսի Յարութիւն Աւագեան Քամանդարեանց, 4-4:

99. Արքունի ստրուկ Յարութին Աստուածատրեան Ներսիսեանց, կին սորա Քալի, ուստերք սոցա Եագոր և Աստուածատուր, եղբոր կին Յարութինի Եղիսաբեթ, ուստր Եղիսաբեթի Աղէքսանդր, դուստր Կատարինէ, 4-3:
100. Արքունի ստրկուհի այրի Քալի Կարապետեան Միրջանեանց, ուստերք սորա Աւետիք և Աղայ, դուստր Եղիսաբեթ, 2-2:
101. Արքունի ստրուկ Մխիթար Մարտիրոսեան Յովսէփեանց, կին սորա Բարբարէ, ուստերք սոցա Սարգիս և Գէտորգ, դուստր Թալալ, 3-2:
102. Արքունի ստրկուհի այրի Մարգարիտ Մարգարեան, ուստերք սորա Ղազար և Յարութին, 2-1:
103. Արքունի ստրուկ Մկրտիչ Մահտեսի Սարգսեան Կիրակոսեանց, կին սորա Անաստասի, եղբոր կին Մկրտչի Թինաթին, 1-2:
104. Արքունի ստրուկ Աբրահամ Սարգսեան Մօքալաքեանց, կին սորա Եղիսաբեթ, ուստր սոցա Սարգիս, դստերք սոցա Ովսաննայ, Մայի և Սօփիայ, քոյր կնոջն Աբրահամի Քալի, 2-5:
105. Արքունի ստրկուհի այրի Մայի Նալբանդ Յովսէփեան, ուստր սորա Յարութին, մայր Մայիի Խամփերի, 1-2:
106. Արքունի ստրուկ Նօնի Գարտիշեան, կին սորա Մայի, ուստր սոցա Դաւիթ, դստերք սոցա Սօփիայ, Մարիամ, Սալովմէ, Քէթէվան և Կատարինէ, 2-6:
107. Արքունի ստրկուհի Այրի Մաթօյ Յովսէփեան, ուստերք սորա Գէտորգ, Մովսէս, Յարութին և Մէլքօ, 4-1:
108. Արքունի ստրուկ Ղազար Յովհաննիսեան, կին սորա Հեղնար, ուստր սոցա Գէտորգ, 2-1:
109. Արքունի ստրուկ Սօսի Պապայեան Մագթաղեանց, կին սորա Շուշան, դուստր սոցա Նանօյ, եղբայր Սօսինի Յովհաննէս, մայր սոցա Շուշան, 2-3:
110. Արքունի ստրուկ Սարգիս Յակովբեան Քօղինեանց, կին սորա Անախանում, ուստերք սորա Յակովբ և Եագոր, դստերք սոցա Եղիսաբեթ և Սալովմէ, 3-3:
111. Արքունի ստրուկ Դաւիթ Գրիգորեան Մայիլեանց, կին սորա Մայի, ուստերք սոցա Սարգիս, Գալուստ և Ստեփան, 4-1:
112. Արքունի ստրուկ Կարապետ Մարտիրոսեան Յարութինեանց, կին սորա Քալի, ուստերք սոցա Յարութին, Մարտիրոս, Բարխուդար և Յովհաննէս, դստերք սոցա Եղիսաբեթ և Ովսաննայ, մայր Կարապետի Զանազան, 5-4:
113. Արքունի ստրկուհի այրի Նազանի Ղազարեան Աթօյեանց, ուստերք սորա Սարգիս և Անտօն, 2-1:
114. Արքունի ստրուկ Յարութին Ղարազօգեանց, կին սորա Շուշան, ուստր սոցա Սարգիս, կին Սարգսի Քալի, ուստր Սարգսի Գրիգօլ, դուստր Կէկէլ, միւս ուստր Յարութինի Յովհաննէս, կին Յովհաննէսի Ովսաննայ և միւս ուստերք Յարութինի Յովսէփ, Աւետիք և Թովմաս, և դուստր Յարութինի Մայի, 7-5:
115. Արքունի ստրուկ Սարգիս Շահնազարեան Սարվինեանց, կին սորա Շուշան, ուստերք սոցա Գրիգոր, Աւետիք, Յարութին և Յովհաննէս, դստերք սոցա Մայի և Թագուհի, 5-3:
116. Արքունի ստրուկ Յարութին Ղազարեան Զինջիլաճեանց, կին սորա Աննայ, ուստերք սոցա Սարգիս և Յովհաննէս, դուստր սոցա Խանում, 3-2:
117. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Բեկույեան Պողոսեանց, կին սորա Քալի, ուստերք սոցա Աբէլ և Գաբրիէլ, դուստր սոցա Ովսաննայ, եղբայր Յովհաննէսի Գրիգոր, կին սորա Նանօ, և միւս եղբայր սոցա Պողոս, մայր սոցա Մարիամ, 5-4:
118. Արքունի ստրուկ Խաչատուր Սարգսեան Աթօյեանց, կին սորա Մարթայ, 1-1:
119. Արքունի ստրուկ Պետրոս Շահնազարեան, ուստր սորա Յովհաննէս, կին Յովհաննէսի Հէրիքնազ, միւս ուստր Պետրոսի Աւետիք, կին Աւետիսի Աննայ, միւս ուստերք Պետրոսի Կարապետ և Առաքել, դստերք Պետրոսի Թագուհի և Մարիամ, 5-4:

120. Արքունի ստրուկ Յովսէփ Բէգինեան, կին սորա Ովսաննայ, ուստր սոցա Եագօր, եղբայր Յովսէփի Գրիգոր, 3-1:
121. Արքունի ստրուկ Սարգիս Յովհաննիսեան Պապումեանց, կին սորա Էլէնէ, դուստր սոցա Եղիսաբեթ, եղբայր Սարգիս Խաչատուր, կին Խաչատուրի Նանօ, ուստր սոցա Կարապետ, 3-3,
122. Արքունի ստրուկ Յարութին Վարդանեան Ներսիսեանց, կին սորա Շուշան, ուստր սոցա Սարգիս, դուստր Անուշկի, 2-2:
123. Արքունի ստրուկ Գաբրիէլ Մարտիրոսեան Յովհաննիսեանց, կին սորա Մայի, դուստր սոցա Մարթայ, 1-2:
124. Արքունի ստրկուհի այրի Անախանում Մնացականեանց Սարվինեանց, ուստր սորա Յովհաննէս, դստերք սորա Աննայ, Ովսաննայ և Մայի, 1-4:
125. Արքունի ստրուկ Աբրահամ Նավասարդեան Մայիլեանց, կին սորա Սօփիայ, եղբայր Աբրահամի Յարութին, մայր սոցա Սառայ, 2-2:
126. Արքունի ստրուկ Յարութին Ներսիսեան, կին սորա Մայի, ուստերք սոցա Գրիգոր, Սարգիս, Կարապետ և Գէորգ, դուստր Ովսաննայ, 5-2:
127. Արքունի ստրուկ Ստեփան Ներսիսեան, կին սորա Մայի, 1-1:
128. Արքունի ստրուկ Պետրոս Բէգինեան, կին սորա Մայի, ուստերք սոցա Սարգիս և Յակովբ, դստերք սոցա Բարբարէ և Եղիսաբեթ, 3-3:
129. Արքունի ստրկուհի այրի Մայի Աղայեան Մէլիտոնեանց, ուստերք սորա Սարգիս և Դաւիթ, դուստր Քալի, 2-2:
130. Արքունի ստրուկ Աբրահամ Մատթէոսեան Ղարիբեանց, կին սորա Եղիսաբեթ, ուստր սոցա Յովսէփ, 2-1:
131. Արքունի ստրուկ Պետրոս Յակովբեան Դօնեանց, կին սորա Զաւահիր, եղբայր Պետրոսի Սարգիս, կին սորա Մարիամ, ուստերք սոցա Մկրտում, Անտօն, Յովհաննէս և Կարապետ, դստերք սոցա Եղիսաբեթ և Քալի, և Պետրոսի եղբօր որդոյ կին Մարթայ, դուստր Մարթայի Աննայ, 6-6:
132. Արքունի ստրուկ Աւետիք Գալստեան Գոմփեանց, կին սորա Կատարինէ, եղբայրք Աւետիքի Յովհաննէս և Վարդան, մայր սոցա Վարվառ, 3-2:
133. Արքունի ստրուկ բաննահ Սարգիս Եղեան, կին սորա Եղիսաբեթ, ուստերք սոցա Մնացական և Մեսրոպ, 3-1:
134. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Ադիբէգեան, կին սորա Եղիսաբեթ, ուստերք սոցա Եագօր և Ալէքսի, 3-1:
135. Արքունի ստրուկ Յարութին Խաչատրեան, ուստր սորա Թաթօյ, կին Թաթօյի Մարիամ, ուստերք սոցա Գէորգ և Անտօն, դուստր Աննայ, 4-2:
136. Արքունի ստրուկ Ալէքսի Իւանեան, կին սորա Մայի, ուստերք սոցա Յարութին և Միքայէլ, դուստր սոցա Սօփիայ, 3-2:
137. Արքունի ստրուկ Գալուստ Յարութինեան, կին սորա Մայի, դուստր սոցա Աննայ, մայր Գալստի Մարիամ, 1-3:
138. Արքունի ստրուկ Յարութին Հախվերդեան, կին սորա Հէրիքնազ, ուստր սոցա Մէլքօ, կին Մէլքօյի Եղիսաբեթ, դստերք Մէլքօյի Թագուհի, Թամար և Կէկէլ, միւս ուստր Յարութինի Գասպար, կին Գասպարի Սօփիայ, ուստերք Գասպարի Աւետիք և Սարգիս, դուստր Գասպարի Հռիփսիմէ, միւս ուստր Յարութինի Բաղդասար, կին Բաղդասարի Եղիսաբեթ, ուստր Բաղդասարի Աստուածատուր, դստերք Բաղդասարի Թինաթին և Սօփիայ, և միւս ուստր Յարութինի Գրիգոր, կին Գրիգորի Մարթայ, դուստր Գրիգորի Ովսաննայ, 8-12:
139. Արքունի ստրուկ Թովմաս Բէլլուեան, կին սորա Ովսաննայ, ուստերք սոցա Յովհաննէս, Բէլլու և Եագօր, եղբայր Թովմասի Մուրադ, կին սորա Ովսաննայ, դուստր սոցա Նատա-

- լիայ, միւս եղբայր Թովմասի Բաբայ, կին սորա Սալովմէ, ուստր սոցա Յովնան, 7-4:
140. Արքունի ստրուկ Բադալ Մարտիրոսեան Նազարեանց, կին սորա Աննայ, դուստր սոցա Կատարինէ, 1-2:
141. Արքունի ստրկուհի այրի Նազանի Աթայեան Մարտիրոսեանց, ուստերք սորա Մկրտում, Աբէլ և Յակովբ, դուստր սորա Մայի, 3-2:
142. Արքունի ստրուկ Կիրակոս Պետրոսեան, կին սորա Քալի, ուստերք սոցա Սարգիս և Գէտորգ, դստերք սոցա Թամար և Հռիփսիմէ, եղբայր Կիրակոսի Ստեփան, կին սորա Մարթայ, ուստերք սոցա Յակովբ, Յովսէփ և Աւետիք, դստերք սոցա Եղիսաբեթ, Սալովմէ և Թագուհի, 7-7:
143. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Գալստեան, կին սորա Մարիամ, ուստր սոցա Յովսէփ, դստերք սոցա Մագթաղ և Քալի, զոքանչ Յովհաննէսի Գուլի, 2-4:
144. Արքունի ստրուկ Աւետիք Գօգեան Քօբաչինեանց, կին սորա Մարիամ, ուստերք սոցա Գաբրիէլ և Գէտորգ, դուստր Կէկէլ, եղբայր Աւետիսի Պապայ, կին սորա Լալօ, ուստերք սոցա Ղազար, Գօգի և Դաւիթ, դուստր սոցա Սօփիայ, 7-4:
145. Արքունի ստրուկ Դաւիթ Ղազարեան, կին սորա Մարինոս, ուստր սոցա Գիօրգի, 2-1:
146. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Բէրօյեան Ղրիմէլեանց, կին սորա Եղիսաբեթ, ուստր սոցա Բէրօ, կին Բէրօյի Քէթէվան, ուստր սոցա Գէտորգ, դուստր Ովսաննայ, միւս ուստր Գրիգորի Բաղդասար, եղբօր որդի Գրիգորի Գէտորգ, 5-3:
147. Արքունի ստրուկ Սարգիս Յովսէփեան Ամիրխանեանց, կին սորա Եղիսաբեթ, դուստր սոցա Սօփիայ, եղբայր Սարգսի Գրիգոր, մայր սոցա Աննայ, 2-3:
148. Արքունի ստրկուհի այրի Մալաք Յարութինեան Աղամալեանց, ուստերք սորա Աւետիք և Ղազար, 2-1:
149. Արքունի ստրկուհի այրի Վարդիսաթուն Մանուկեան Ներսիսեանց, ուստր Թովմաս, 1-1:
150. Արքունի ստրուկ Սօսի Յարութինեան Դաղէզեանց, կին սորա Բարբարէ, ուստր սոցա Սարգիս, դուստր Սալովմէ, 2-2:
151. Արքունի ստրկուհի այրի Հռիփսիմէ Սիմէօնեան Աւագեանց, ուստր սորա Կարապետ, դուստր Կատարինէ, 1-2:
152. Ազնվականի ստրուկ Սահակ Խաչատրեան Քարդիշեանց, կին սորա Մարթայ, ուստերք սոցա Աւետիք, Խաչատուր, Սարգիս և Յովհաննէս, 5-1:
153. Արքունի ստրուկ Ոսկան Գաբրիէլեան Մխիթարեանց, կին սորա Մարթայ, ուստերք սոցա Յարութին և Դաւիթ, դստերք սոցա Սօփիայ և Քալի, 3-3:
154. Արքունի ստրուկ Սարգիս Ղազարեան Սարգսեանց, կին սորա Քալի, ուստերք սոցա Միքայէլ, Յարութին և Գրիգոր, մայր Սարգսի Խամփէրի, 4-2:
155. Արքունի ստրուկ Մկրտում Պետրոսեան Եղիգարեանց, կին սորա Թագուհի, ուստր սոցա Ստեփաննոս, դուստր Աննայ, 2-2:
156. Արքունի ստրուկ Յակովբ Առաքելեան, կին սորա Աննայ, որդեգիր սոցա Գրիգոր, կինը Գրիգորի Էլէնէ, 2-2:
- Արքունի ստրուկ Աւետիք Վիրապեան Թահիրեանց. (միայն), 1-0:
157. Արքունի ստրուկ Բարսեղ Յովհաննիսեան Թահիրեանց, կին սորա Եղիսաբեթ, ուստր սոցա Յովհաննէս, եղբայր Բարսեղի Ղազար, կին սորա Հէրիքնազ, ուստր սոցա Գէտորգ, դուստր Քալի, և միւս եղբայր Բարսեղի Աւետիք, մայր սոցա Խաթուն, 5-4:
158. Արքունի ստրուկ Ռոստոմ Մարտիրոսեան, կին սորա Բարբարէ, ուստերք սոցա Գաբրիէլ և Շաքար, դուստր Խանում, 3-2:
- (Եկամուտք)
159. Արքունի ստրուկ Ստեփան Աղիբէգեան Խէրումեանց, կին սորա Շուշան, ուստերք սոցա Գէտորգ, Ալավէրդի և Յովհաննէս, 4-1:

160. Ազնվականի ստրուկ Գէորգ Բէրոյեան Սօմսեանց, կին սորա Մայի, ուստր Սարգիս, 2-1:
161. Արքունի ստրուկ Անդրէաս Մնացականեան, կին սորա Շուշան, 1-1:
162. Ազնվականի ստրուկ Գրիգոր Հասարաթեան, կին սորա Թինաթին, դուստր սոցա Մարիամ, եղբոր որդի Գրիգորի Իւանէ, կին սորա Սօփիայ, դուստր սոցա Մարթայ, եղբայր Իւանէի Յովհաննէս, մայր սոցա Մարիամ, 3-5:
163. Արքունի ստրուկ Յարութիւն Յարութիւնեան Չարվադարեանց, կին սորա Մարիամ, ուստր սոցա Ստեփան, դստերք սոցա Ովասննայ, Եղիսաբեթ և Էփեմիայ, 2-4:
164. Արքունի ստրուկ Անանիայ Թէդօրեան, կին սորա Բարբարէ, 1-1:
165. Արքունի ստրուկի այրի Մարիամ Յարութիւնեան, դուստր սորա Քալի, 0-2:
166. Արքունի ստրուկ Նասիդ Պապայեան Քօչինեանց, կին սորա Սառայ, 1-1:

Տերունիք

167. Նաթէլ Յովհաննիսեան Ղօրղանեանց, դստերք սորա Մարթայ և Աննայ, 0-3:
168. Սոլօմոն Գլախեան Արղութեանց, եղբարք սորա Գիօրգի և Աբրահամ, եղբոր այրի սոցա Սօփիայ, ուստր Սօփիայի Աղէքսանդր, 4-1:
169. Յովսէփ Մանուչարեան Արղութեանց, կին սորա Անաստասի, ուստերք սոցա Նինի և Միքայէլ, դստերք սոցա Սօփիայ և Անախանում, 3-3:
170. Արքունի ստրուկ Յարութիւն Ղազարեան, թոռունք սորա Աբրահամ և Աւետիք, դուստր Յարութիւնի Շուշան, 3-1:
171. Արքունի ստրուկ Վարդան Մէջլումեան, կին սորա Աննայ, դուստր սոցա Սօփիայ, 1-2:
172. Արքունի ստրուկ Թորոս Գրիգորեան (մուրացկան), կին սորա Շողեր, ուստր սոցա Մէլքում, 2-1:

Տեր Յակովբ Տէր-Աբրահամեանի ժողովուրդք.

1. Արքունի ստրուկ Մովսէս Սարգսեան Դոխկուզեանց, կին սորա Մարթայ, 1-1:
 2. Արքունի ստրուկ Աստուածատուր Բաղդասարեան, կին սորա Հռիփսիմէ, դուստր սոցա Սօփիայ, 1-2:
 3. Արքունի ստրուկ Ղազար Իսկանդարեան, կին սորա Մարգարիտ, դուստր սոցա Կատարինէ, զոքանչ Ղազարի Թէլլու, դուստր Թելլուի Մայի, 1-4:
- Իսպահանցի Առաքէլ Յովհաննիսեան Վարդանեանց միայն. 1-0:

Տէր Սիմէօն Տէր-Սիմէօնեանցի հանձնեցեալ ժողովուրդք.

1. Գերաստիճան Պօղաթլօզմիկ Շամիրխան Մէլիք Բեգլարով, կին սորա Նինօ, ուստերք սոցա Պաւլէ, Պետրէ և Լուարսաբ, դուստր սոցա Բարբարէ, եղբայր Շամիրխանի Շտապս Կապիտան Թէմուրազ, կին Թէմուրազի Եղիսաբեթ, 5-3:
- Ծառայք յիշյալ Շամիրխանի, Յակովբ Պապայեան Եղիզարեանց, եղբայր սորա Առաքել, Մկրտիչ Յակովբեան Չիլինեանց, Սառայ Ղահրամանեան, Թամար Մկրտչեան, 3-2:
2. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Մարտիրոսեան Գալստեանց, կին սորա Թազագուլ, ուստր սոցա Գէորգ, կին Գէորգի Նազլուխան, ուստերք սոցա Կարապետ և Եագօր, դստերք սոցա Աննայ, Քալի և Մայի, միւս ուստր Յովհաննէսի Գրիգոր, կին սորա Վարվառ, դուստր Գրիգորի Ովասննայ, միւս ուստր Յովհաննէսի Դաւիթ, կին Դաւթի Մարթայ, միւս ևս ուստր Յովհաննէսի Միքայէլ, 7-8:
 3. Արքունի ստրուկ Սահակ Սարգսեան, ուստր սորա Եագօր, կին Եագօրի Մայի, ուստր սոցա Յովհաննէս, դուստր Թագուիկ, միւս ուստերք Սահակի Աղէքսանդր և Կարապետ, 5-2:
 4. Արքունի ստրուկ ի սմա բնակի փեսայ նորա Մանուկ Արտէմեան Ստեփանեանց, կին սորա Նատալիայ, ուստերք սոցա Գրիգոր և Խաչատուր, 3-1:
 5. Արքունի ստրուկ Խաչատուր Սարգսեան Փանոսեանց, կին սորա Սօփիայ, 1-1:
 6. Արքունի ստրուկ Աստուածատուր Կարապետեան, կին սորա Մարգարիտ, ուստր սոցա Կարապետ, դուստր Կատարինէ, 2-2:

7. Արքունի ստրուկ Պետրոս Կիրակոսեանց, կին սորա Նանօ, ուստր սոցա Սէրգօ, դուստր Անաքալի, 2-2:
8. Արքունի ստրուկ Սահակ Կիրակոսեան Յովհաննիսեանց, մայր սորա Հէրիք, եղբօր կին սորա այրի Մարիամ, 1-2:
9. Արքունի ստրուկ Յարութին Մկրտումեան Վէլինեանց, կին սորա Քալի, 1-1:
10. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Խաչատրեան Վասինեանց, կին սորա Մարիամ, ուստր սոցա Խաչատուր, դուստր Թագուհի, 2-2:
11. Արքունի ստրուկ Միքայէլ Տէր-Գալստեան Մազմանեանց, կին սորա Նանօյ, ուստերք սոցա Անդրէաս և Յովհաննէս, դուստր Նաշխուն, 3-2:
12. Արքունի ստրուկ Բաղդասար Խաչատրեան Եղեանց, կին սորա Մարգարիտ, ուստերք սոցա Գէորգ և Միքայէլ, 3-1:
13. Արքունի ստրուկ Գէորգ Յարութինեան Մուրադեանց, կին սորա Հռիփսիմէ, ուստերք սոցա Վարդան և Ղազար, 3-1:
14. Արքունի ստրուկ Ղէտնոյ Յակովբեան Մուրադեանց, կին սորա Քալի, ուստերք սոցա Մարտիրոս, Աազ, Յակովբ և Կարապետ, դստերք սոցա Եղիսաբեթ, Մարգարիտ և Հռիփսիմէ, և մայր Ղէտնոյի Հռիփսիմէ, 5-5:
15. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Աբրահամեան Իսրայէլեանց, կին սորա Փալաք, դուստր Հեղնար, զոքանչ Յովհաննէսի Ազիզ, ուստր Ազիզի Աստուածատուր, 2-3:
16. Արքունի ստրուկ Կարապետ Պողոսեան Յամասազեանց, կին սորա Գօզալ, ուստերք սոցա Պետրոս և Յարութին, դուստր Մայի, 3-2:
17. Արքունի ստրուկ Ադամ Սաղաթելեան, կին սորա Մարիամ, ուստերք սոցա Յովհաննէս և Գրիգոր, եղբայր Ադամի Յովսէփ, կին սորա Փարի, դստերք սոցա Թագուհի, Եղիսաբեթ, Հէրիքնազ, Նատալիայ, Ովսաննայ, 4-7:
18. Արքունի ստրուկ Յակովբ Մկրտումեան Գալստեանց, կին սորա Եղիսաբեթ, դուստր սոցա Հէրիքնազ, ի սմա բնակի որդեգիր փեսայ սորա Եղօյ Յակովբեան, կին սորա Հռիփսիմէ, ուստր սոցա Աւետիք, 3-3:
19. Արքունի ստրուկ Յովսէփ Յովսէփեան, կին սորա Հռիփսիմէ, ուստր սոցա Սարգիս, դուստր Մայիայ, 2-2:
20. Արքունի ստրուկ Խաչատուր Յովակիմեան Հախնազարեանց, կին սորա Զանի, եղբարք Խաչատուրի Եսայի, Թադէոս և Աազ, մայր սոցա Մարիամ, և մայր Մարիամի Էփրոսինիայ, 4-3:
21. Արքունի ստրուկ Սարգիս Սարուխանեան, կին սորա Սալբի, ուստերք սոցա Գրիգոր և Մկրտում, դուստր սոցա Մայի, 3-2:
22. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Յովսէփեան Գրիգորեանց, կին սորա Թագուհի, մայր Գրիգորի Շահիփէր, 1-2:
23. Արքունի ստրուկ Մխիթար Պողոսեան Դերծիկեանց, կին սորա Մարիամ, ուստերք սոցա Գալուստ, Մաթէոս, դուստր Թագուհի, մայր Մխիթարի Եղիսաբեթ, 3-3:
24. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Ղունկիանոսեան, կին սորա Քալի, ուստերք սոցա Ստեփան և Գէորգ, դստերք սոցա Մայի և Հռիփսիմէ, 3-3:
25. Արքունի ստրուկ Գէորգ Բալասանեան Առուշանեանց, կին սորա Բարբարէ, դստերք սոցա Շուշան և Անախաս, եղբայր Գէորգի Պետրոս, քոյր սոցա Թամար, և մայր սոցա Խաթուն, 2-5:
26. Արքունի ստրուկ Վարդան Վարդանեան, կին սորա Աննայ, ուստր սոցա Կարապետ, դստերք սոցա Խաթուն և Սալօմէ, 2-3:
27. Արքունի ստրուկ Աազ Առուշանեան, կին սորա Մարիամ, ուստերք սոցա Մնացական և Ստեփան, դստերք սոցա Եղիսաբեթ և Հէրիքնազ, 3-3:

28. Արքունի ստրուկ Ռոստոմ Յովհաննիսեան Կօկինեանց, կին սորա Ովսաննայ, դստերք սոցա Մարիամ և Մարթայ, եղբարք Ռոստոմի Ղուկաս, Յովհաննէս և Ղազար, 4-3:
 29. Արքունի ստրուկ Յովսէփ Ղազարեան Ղազանչեանց, կին սորա Ուսնիփէր, ուստերք սոցա Յովհաննէս, Միքայէլ, Ստեփան և Նազար, դստերք սոցա Եղիսաբէթ, Մայի և Կէկէլ, 5-4:
 30. Արքունի ստրկուհի այրի Ջահիփէր Պողոսեան, ուստր սորա Միքայէլ, 1-1:
 31. Արքունի ստրկուհի այրի Նազանի Մնացականեան Վասեանց, ուստերք սորա Սարգիս և Գէորգ, դուստր սորա Մարթայ, 2-2:
 32. Արքունի ստրկուհի այրի Հերիքնազ Յովսէփեան Յովսէփեանց, ուստերք սորա Խաչատուր, Պողոս և Պետրոս, 3-1:
 33. Արքունի ստրկուհի այրի Մարիամ Խաչատրեան Առաքելեանց, ուստերք սորա Առաքել և Աբրահամ, 2-1:
 34. Արքունի ստրկուհի այրի Մարգարիտ Ալավերդեան, ուստերք սորա Դաւիթ և Սոլոմոն, դուստրը Գայանէ, 2-2:
- Արքունի ստրուկը դէսէտնիկ Յովակիմ Աբրահամեան միայն. և ի սմա բնակի երևանցի Ղազար Սարգսեան Յարութինեանց միայն. 2-0:
35. Արքունի ստրուկ Ալավերդի Յարութինեան Բէբուռեանց, կին սորա Ովսաննայ, ուստր սոցա Արտէմ, եղբայր նորա Մկրտում, մայր սոցա Վարդխաթուն, 3-2:
 36. Ազնվականի ստրուկ Յակովբ Յարութինեան, կին սորա Մարիամ, ուստր սոցա Յովհաննէս, դուստր Եղիսաբէթ, 2-2:
 37. Ազնվականի ստրուկ Թաթօ Ստեփանեան Թաթօյեանց, ուստերք սորա Վարդան և Ստեփան, 3-0:
 38. Ազնվականի ստրկուհի այրի Մարիամ Էգնատեան Խոսրովեանց, ուստերք սորա Քայիխօրով, Յարութին և Գէորգ, 3-1:
 39. Ազնվականի ստրկուհի այրի Հոիփսիմէ Գիօրգեան, ուստերք սորա Սարգիս, Ալիխան, Միխակ և Սիմէօն, 4-1:

1841 ամի. 25 մայիսի. զայս ցուցակ Ներսի Հալուաբարի Սուրբ Աստուածածնոյ եկեղեցւոյ միաբանից ժողովրդոց ստուգեցաւ իսկական վկայութեամբ, և երևեցան տունք երկու հարիւր տասն և չորս՝ 214. արականք երևեցան վեց հարիւր երեսուն և մէկ՝ 631. իգականք՝ չինգ հարիւր քառասուն և ութ՝ 548:

Վասն ստուգութեան ստորագրեիմք. Աւագ քահանայ Տէր Մովսէս Տէր-Աբրահամեան, Տէր Յարութիւն Կղէմեանց, Տէր Սիմէօն Տէր-Սիմէօնեանց, Տէր Յակօբ Տէր-Աբրահամեանց:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1852 Թ. ԾԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 165, վավ. 298, բնագիր, ձեռագիր, կազմվել է սեպտեմբերի 3-ին)

1. Գէորգ Տէր-Մովսիսեան Տէր-Աբրահամեանց, կին նորա Սալօմէ Տէր-Սահակեան Սահառունեանց, եղբայր սորա Յովսէփ, մայր սոցա Եղիսաբէդ Աղամալեան Իշխանեանց, 2-2:
2. Յարութին Ստեփանեան Զելեանց, կին սորա Նազի Աղամալեան Իշխանեանց, դուստր Սալօմէ, եղբոր թոռն սորա Սարգիս Տէրունեանց, 2-2:
3. Սոլոմոն Գուլեան Սարուեանց, կին սորա Դարէջան Մարտիրոսեանց, ուստերք սորա Արտէմ, Աւետիք, Ստեփանոս, Յովհաննէս դստերքն Նատալիա, Անայ, եղբայր Սոլոմոնի Սիմէօն, կին սորա Ովսաննայ Միրումեանց, 6-4:

4. Օհան Մխիթարեան Սարվեանց, ուստր սորա Մկրտում, կին սորա Բարբարէ Մարտիրոսեանց, ուստերքն Արտեմ, Մովսէս, Գրիգոր, դստերքն Փէփէլ, Կէկէլ, եղբայր Օհանի Անտօն, 6-3:
5. Մարկոս Առաքելեան Ղազազեանց, կին սորա Մարիամ Գալստեան Գրիգորեանց, ուստերքն Սարգիս, Յովհաննէս, Գէորգ, դստերքն Ովսաննայ, Մարիամ, 4-3:
6. Ղազար Աստուածատրեան Մայիլեանց, կին սորա Սօփիօյ Նօնեանց, դուստր Կէկէլ, 1-2:
7. Այրի Եղիսաբէդ Յարութիւնեան Սանվէլեանց, ուստր սորա Գրիգոր, 1-1:
8. Աստուածատուր Աղաջանեան Փանոսեանց, մայր սորա Նանօյ Յակոբեան Դօնեանց, 1-1:
9. Աազ Աստուածատուրեան Մայիլեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Սարգսեանց, ուստր Ալէքսի, դուստր Կէկէլ, մայր սորա Հոռոմ Աստուածատրեանց, 2-3:
10. Ղազար Պապայեան Պապով, կին սորա Մայիա Ղուլեանց, ուստր Արտէմ, դուստր Ովսաննայ, մայր Վարվառ Ալավէրդեանց, 2-3:
11. Կօնի Մկրտումեան Զինջիլատեանց, եղբարք սորա Սրապիոն, Զաքար, քոյր սոցա Աննայ, մայր սոցա Տասիայ Յարութիւնեանց, 3-2:
12. Յակոբ Ղահրամանեան Մէլքիսէդեկեանց, կին սորա Մարթայ, Վանեանց, քոյրք սորա Նազանի և Քէթէվան, մայր սոցա Մարթայ Գրիգորեանց, 1-4:
13. Պետրոս Տէր-Յովհաննիսեան Տէր-Յակոբեանց, կին սորա Զավայիր Միրումեանց, ուստերքն Գէորգ և Սարգիս, դստերքն Սալօմէ, Հոռոմսիմ, Կէկէլ, մայր Հերիքնազ Աղամեանց, 3-5:
14. Յարութիւն Գրիգորեան Գրիգորեանց, կին սորա Ազիզ Նաւասարդեանց, ուստր Սիմէօն, այրի և հարսն նորա Կատարինէ Դալթեան Մամուլեանց, դուստրն Սօփիօյ, 2-3:
15. Գևորգ Ղազարեան Մէրջանեանց, եղբայր սորա Շաքար, քոյրք սորա Ովսաննայ, Թէկլէ, մայր սոցա Շուշան Տէր-Ղուկասեանց, 2-3:
16. Անտօն Գաբրիէլեան Տէր-Սարգսեանց, կին սորա Մայիա Ղազախեկեանց, ուստր Յովսէփ, դստերքն Կատարինէ, Անուշկի, Հռիփսիմէ, մայրն Անտօնի Նազլուխան Մարտիրոսեանց, 2-5:
17. Ստեփաննոս Տէրուսեան Մնացականեանց, կին սորա Քալի Կիրակոսեան Տէր-Ղուկասեանց, ուստերքն Լսդիմէր, Սեդրակ, դուստր Նատօյ, 3-2:
18. Այրի Քալի Գրիգորեան Գրիգորեանց, ուստր սորա Յարութիւն, սկէսուր սորա Մարիամ Եղիազարեանց, 1-2:
19. Այրի Աննայ Գրիգորեան Տէր-Սահակեանց, դուստր սորա Ովսաննայ, մայր սորա Թամար Զալալեանց, 0-3:
20. Գաբրիէլ Իսրայէլեան Բաղդասարեանց, կին սորա Անուշկի Պետրոսեան, այրի հարսն սորա Թալալ Յովսէփեանց, 1-2:
21. Պետրոս Յօհաննիսեան Աղաբէգեանց, կին սորա Սօփիօյ Բաղդասարեանց, ուստր սորա Սեդրակ, մայր սորա Մարիամ Աղասեանց, 2-2:
22. Միրզայ Գրիգորեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Սիմօնեան, եղբօր որդի սորա Աւետիք, այրի հարսն Աննայ Մովսիսեանց, 2-2:
23. Արսէն Գրիգորեան Մխիթարեանց, կին սորա Մայիա Գէորգեան Գէորգեանց, դուստր Եղիսաբէդ, 1-2:
24. Յակօբ Մկրտումեան Մխիթարեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Ղահրամանեան Մէլքիսէդեկեանց, ուստր Մինաս, 2-1:
25. Յօհաննէս Յովսէփեան Զալալեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Մարգարեանց, եղբայր սորա Ղազօյ, քոյր սորա Եղիսաբէդ, մայր սոցա Քալի Մովսէսեանց, 2-3:
26. Միրզայ Ստեփաննոսեան Զալալեանց, մայր սորա Մարիամ Ղարազօգեանց, 1-1:
27. Գաբրիէլ Յարութիւնեան Թէլեանց, եղբայր սորա Սարգիս, 2-0:

28. Յարութին Դաւիթեան Աղասեանց, կին սորա Շուշան Աւետիսեանց, ուստերքն Սարգիս, Աղէքսանդր, եղբայր Յարութինի Աւետիք, մայր սոցա Մարթայ Յակոբեան Աղասեանց, մեծ մայր սոցա Մարիամ, 4-3:
29. Գրիգոր Մկրտումեան Յակոբեանց, կին սորա Աննայ Գէորգեան Զուղիլեանց, ուստր սորա Մկրտում, եղբայր Գրիգորի Թօմաս, կին սորա Օսաննայ Աւետիսեան Տէր –Սարգսեանց, ուստրն Գէորգ, և միւս եղբայր սոցա Յակօբ, մայր սոցա Աննման Յարութինեանց, 5-3:
30. Յովսէփ Ղահրամանեան Մէլիք-Սարգսեանց, կին սորա Սալօմէ Դաւիթեան Գոլուլեանց, ուստր Ղահրաման, եղբայր Յովսէփի Իօվանէ, մեծ մայր սոցա Նազլու Սարգսեանց, 3-2:
31. Աւետիք Յովակիմեան Տէր-Ղազարեանց, կին սորա Անախանում Տէր-Սարգսեանց, ուստր Յովակիմ, դստերքն Մարիամ, Կատարինէ, Սալօմէ, Անուշկի, մայրն Անախանում Աբրահամեանց, 2-6:
32. Զաքար Սարգսեան Նարիամանեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Աւետիքեան Տէր-Ղազարեանց, ուստր սորա Սարգիս, 2-1:
33. Պետրոս Յօհաննիսեան Թէմուրազեանց, կին սորա Քալի Յարութինեան Թիլիեանց, ուստերքն Իօվանէ, Սարգիս, Դաւիթ, դուստր Ովսաննայ, 4-2:
34. Մկրտում Յովհաննիսեան Թէմուրազեանց, կին սորա Կատարինէ Թուրեզեանց, ուստերքն Սօլոմոն, Յակօբ, 3-1:
35. Բադալ Առաքելեան Գարտիշեանց, կին սորա Սօփիօյ Գէորգեան Թէմոյեանց, դստերքն Կէկէլ, Կատարինէ, եղբայր Բադալի Սօսի, մայր սոցա Եղիսաբէդ Էստատեանց, 2-4:
36. Վարդան Մարգարեան Զարգարեանց, կին սորա Մայիա Թուրիզեանց, ուստրն Զաքար, հանգուցեալ եղբոր դուստր սորա Կէկէլ, և մայր սոցա Սանդուխտ Եղիազարեանց, 2-3:
37. Պողոս Առաքելեան Քամանդարեանց, կին սորա Աննայ Մաճկալեանց, ուստերքն Մովսէս, Գէորգ, դուստր Սօփիայ, 3-2:
38. Աւետիք Ալավէրդեան Խաչատուրեանց, մայր սորա Մարգարիտ Աթօյեանց, 1-1:
39. Բաբաջան Մարտիրոսեանց, կին սորա Մայիա Դաւթեանց, որդէգիր սորա Եղիսաբէդ Կօնեան, 1-2:
40. Աստուածատուր Տէր-Յարութինեան Կղեմեանց, կին սորա Ովսաննայ Ստեփաննոսեանց, ուստրն Ստեփաննոս, դստերքն Փէփէլոյ, Սօփիայ, Աննայ, եղբոր կին սորա այրի Ովսաննայ Յօհաննիսեանց, դուստրն Նատալիա, 2-6:
41. Յարութին Աւագեան Քամանդարեանց, կին սորա Սօփիօյ Ղօնդաղսագեանց, դստերքն Լիզինկայ, Մակայ, 1-3:
42. Արսէն Յարութինեան Միրզեանց, եղբայր սորա Սօլոմօն, մայր սոցա Շուշան Տէր-Ղազարեանց, 2-1:
43. Յարութին Սարգսեան Միրումեանց, կին սորա Մարիամ Դաւթեանց, եղբոր որդի սորա Ալավէրդի, 2-1:
44. Աւետիք Կարապետեան Մէրջանեանց, եղբայր սորա Աղայ, 2-0:
45. Բայինդուր Զուրաբեան Ախշարումեանց, կին սորա Բարբարէ Նօնեանց, ուստերքն Ադամ, Միքայէլ, Աղէքսանդր, Սարգիս, Արտէմ, դուստր Կէկէլ, 6-2:
46. Բէսարիօն Զուրաբեան Ախշարումեանց, կին սորա Ովսաննայ Նէրսիսեանց, ուստերքն Գէորգ, Արշակ, Շէրգել, Բագրատ, 5-1:
47. Յօհանէս Զուրաբեան Ախշարումեանց, կին սորա Ովսաննայ Պողոսեանց, ուստրն Զուրաբ, դստերքն Մակայ, Սալօմէ, 2-3:
48. Յարութին Աստուածատրեան Ներսիսեանց, կին սորա Քալի Օհանեանց, ուստերքն Գիօրգի, Աստուածատուր, դստերքն Մարիամ, Եղիսաբէդ, Աննայ, 3-4:
49. Թօմաս Անտօնեան Թումանեանց, կին սորա Նինօյ Շիքսիմեանց, ուստերքն Դարչօյ, Գրիգոր, 3-1:

50. Սարգիս Աղաջանեան Ղարիբեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Յարութինեան Միրզեանց, ուստր Աղա, դստերքն Սալօմէ, Աննայ, եղբայր Սարգսի Սահակ, կին սորա Նատալիա Ասլանեանց, ուստերն Արտէմ, քոյր սոցա Աննայ, մայր սոցա Խաթայի Մովսիսեանց, 4-6:
51. Գալուստ Յարութինեան Վիրաբեանց, կին սորա Խամփէրի Զալալեանց, ուստերքն Յարութին, Սարգիս, Յօհաննէս, Յովսէփ, Վասիլ, 6-1:
52. Յարութին Յովսէփեան Տէր-Խաչատուրեանց, կին սորա Ովսաննայ Ղահրամանեան Մէլիքսէղեկեանց, ուստրն Սարգիս, 2-1:
53. Սիմէօն Յարութինեան Չիլինգարեանց, կին սորա Քէթէվան Շավերդեանց, ուստերքն Մովսէս, Ղազար, դստերքն Կէկէլ, Մարիամ, 3-3
54. Գրիգոր Գալստեան Չիլինգարեանց, եղբայրք սորա Յօհաննէս, Յարութին, Աւետիք, քոյր սոցա Նատալիա, մայր սոցա Քալի Դօնեանց, 4-2:
55. Յարութին Աւետիսեան Միրզեանց, դուստր սորա Մարթայ, 1-1:
56. Գօգի Յօհաննիսեան Ղարիբեանց, եղբօր դուստր սորա Նատոյ, եղբայր Գօգինի Զաքար, 2-1:
57. Աղա Սարգսեան Իշխանեանց, եղբայրք սորա Յօհաննէս, Կարապետ, քոյրք սոցա Ովսաննայ, Անախանում, մայր սոցա Աննա Գուլեանց, 3-3:
58. Այրի Սառայ Զանինեանց, ուստերքն Յարութին, Սարգիս, դուստրն Սառայ, 2-2:
59. Աւետիք Բարսղեան Միքայէլեանց, կին սորա Քալի Պողոսեանց, դստերքն Նատալիա, Կէկէլ, 1-3:
60. Միքայէլ Բարսղեան Միքայէլեանց, կին սորա Անախանում Մէրջանեանց, ուստրն Բարսեղ, դստերքն Մակայ, Անուշկի, 2-3:
61. Յակօբ Բարսեղեան Միքայէլեանց, եղբարքն Գաբրիէլ, Սարգիս, մայրն Աննայ Դաթեանց, 3-1:
62. Այրի Շուշան Սարգսեան Գէորգեանց, ուստր Սարգիս, եղբայր սորա Յարութին, 2-1:
63. Յօհաննէս Սարգսեան Միրումեանց, կին սորա Մայիա Յարութինեանց, ուստերքն Գէորգ, Արշակ, դուստրն Նատալիա, 3-2:
64. Յարութին Սարգսեան Միրումեանց, կին սորա Մայիա Նարիմանեանց, ուստերքն Սարգիս, Գէորգ, դուստր Կէկէլօյ, 3-2:
65. Յօհաննէս Մխիթարեան Մալխազեանց, կին սորա Մարթայ Գալստեանց, ուստրն Ստեփաննոս, դուստրն Սալօմէ, 2-2:
66. Ստեփաննոս Ազարեան Պապումեանց, կին սորա Բարբարէ Պետրոսեան, դուստրն Հռոմսիմ, այրի հարսն սորա Մայիա Յովսէփեանց, մայրն սոցա Մարիամ Առաքելեանց, 1-3:
67. Աղաջան Աստուածատուրեան Միրզեանց, կին սորա Քալի Գէորգեանց, դստերքն Ովսաննայ, Սօփիօյ, եղբայր Աղաջանի Սօլոմոն, կին սորա Թագուիի Մէլքոյեանց, ուստրն Վարդան, դուստրն Մարիամ, մայրն Աննման Սահակեանց, 3-6:
68. Խաչատուր Սահակեան Մանաւեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Օհանեան Շավօյեանց, դուստրն Լիզայ, 1-2:
69. Լալազ Գէորգեան Շամիկեանց, կին սորա Մարրթայ Ասլամազեանց, ուստերքն Գէորգ, Սօլոմոն, դուստրն Սօփիայ, 3-2:
70. Մինաս Սարգսեան Սիմէօնեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Յովսէփեանց, ուստերքն Սիմէօն, Սարգիս, եղբայր Մինասի Յարութին, մայր սոցա Ոսկի Սարգսեանց, 4-2:
71. Մնացական Սարգսեան Խէչքաբեանց, կին սորա Աննայ Ղազարեան Զանշիեանց, ուստերն Մատթէոս, դստերքն Նատալիա, Մակայ, 2-3:
72. Օհան Մարգարեան Յակօբեանց, կին սորա Նինօյ Յարութինեան Մարտիրոսեանց, ուստերքն Աւետիք, Իօվանէ, Սարգիս, դստերն Մարիամ, քոյրն Օհանի Անախանում, 4-3:
73. Խաչատուր Աւետիսեան Աւետիքեանց, կին սորա Գարան Գրիգորեանց, ուստրն Նէրսէս,

- կին սորա Սօփիայ Ղազարեանց, միւս որդի Յարութին, կին սորա Եղիսաբէդ Ռօստօմեանց, և միւս որդիք Սարգիս, Աազ, թողն Կարապետ, 6-3:
74. Ստեփաննոս Կիրակոսեան Տէր-Ղուկասեանց, եղբայրք սորա Զաքար, և Բէզլար, քոյր սոցա Բարբարէ, և մայր սոցա Խամփէրի Թամազեանց, 3-2:
75. Գլխայ Դաւթեան Տետիչեանց, կին սորա Մարթայ Դաւթեան Օլքեանց, ուստերքն Դաւիթ, Սարգիս, Զուրաբ, եղբայր Գլխայի Եագոր, կին սորա Սալօմէ Նօնեան Գարդիշեանց և միւս եղբայր սորա Գիգօյի, 6-2:
76. Մխիթար Սարգսեան Մարտիրոսեանց, կին սորա Բարբարէ Նօնեանց, ուստերքն Սարգիս, Գէորգ, Կարապետ, դստերքն Թալալ, Լիզինկայ, 4-3:
77. Աղէքսանդր Աղաջանեան Ներսիսեանց, քոյր սորա Կատարինէ և մայր սոցա Եղիսաբէդ Եսայեանց, 1-2:
78. Այրի Քալի Աւտիքեան Ղօնդաղսագեանց, ուստերքն Ստեփաննոս, Յօհաննէս, 2-1:
79. Յարութին Յօհաննիսեան Ղօնդաղսագեանց, կին սորա Կէկէլ Պետրոսեան Մարտիրոսեանց, եղբայրք Յարութինի Կարապետ, Գէորգ, քոյրքն Բարբարէ, Նինօյ, մայր սոցա Անախանում, 3-4:
80. Դաւիթ Թէմուրագեանց, կին սորա Կատարինէ Բաղդասարեանց, դուստրն Ովսանայ, 1-2:
81. Յովսէփ Պետրոսեան Յօհաննիսեանց, եղբայր սորա Յարութին, 2-0:
82. Այրի Մարթայ Սարգսեան Իփակեանց, ուստերքն Յօհաննէս, Ասլան, դուստրն Կէկէլ, 2-2:
83. Մարտիրոս Առուշանեան Ամիրշահեանց, եղբայր սորա Գրիգոր, մայր սոցա Քալի Աղաջանեան Ղարիբեանց, 2-1:
84. Սօլոմոն Վարդանեան Եղիազարեանց, կին սորա Մարիամ Սարգսեան Իշխանեանց, դուստրն Նատալիա, մայրն Աննայ Մէլիք Սարգսեանց, 1-3:
85. Գրիգոր Սարգսեան Թումանեանց, մայր սորա Սանդուխտ Յակօբեանց, 1-1:
86. Աազ Անտօնեան Թումանեանց, կին սորա Թագուիի Ղահրամանեան Մէլքիսէդեկեանց, ուստերքն Գէորգ, Շէրգել, դուստերքն Նատալիա, Սալօմէ, Ովսանայ, 3-4:
87. Պօղոս Յարութինեան Դօնեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Դաւթեանց, ուստր սորա Յակօբ, կին սորա Եփէմիայ Էլիզբարեանց, եղբայրքն Սարգիս և Սօլոմոն, 4-2:
88. Յօհաննէս Մասումեան Մէլիքեանց, կին սորա Քալի Մկրտումեան Դօնեանց, ուստերքն Յակօբ, Կարապետ, դուստրն Էփէմիայ, մեծ մայր սոցա Սառայ Մխիթարեանց, 3-3:
89. Գալուստ Գրիգորեան Միրզեանց, կին սորա Մարգարիտ Անտօնեանց, ուստերքն Գրիգոր, Յօհաննէս, Գէորգ, դուստր Ովսանայ, 4-2:
90. Գէորգ Յարութինեան Եաղուբեանց, քոյրք սորա Ովսանայ, Եփէմիայ, մայր սոցա Աննա Ղահրամանեան Մէլքիսէդեկեանց, 1-3:
91. Աւտիք Անդրիասեան Մարտիրոսեանց, կին սորա Քէթէվան Գրիգորեանց, ուստրն Գրիգոր, դուստրն Եղիսաբէդ, Ովսանայ, 2-3:
92. Մնացական Սարգսեան Գրիգորեանց, կին սորա Մարթայ Դաւթեանց, 1-1:
93. Գէորգ Ալավերդեան Ամաշահեանց, կին սորա Թաթէլ Աւտիքեան, ուստերքն Արսէն, Ալէքսի, դուստր Սալօմէ, 3-2:
94. Պետրոս Եսայեան Եսայեանց, կին սորա Անախանում Տէր-Յարութինեան Կղեմեանց, ուստերքն Սարգիս, Միքայէլ, 3-1:
95. Սօլոմոն Կօնեան Մէլիք Սարգսեանց, մայր սորա Զավայիր Մէլիքեանց, 1-1:
96. Այրի Եղիսաբէդ Նաւասարդեան Տէր-Աբրահամեանց, ուստերքն Յօհաննէս, Միքայէլ, դստերքն Մարթայ և Աննայ, 2-3:
97. Աբրահամ Նաւասարդեան Մալինեանց, կին սորա Սօփիայ Առաքելեան Մէսրօբեանց, ուստերքն Յարութին, Գրիգոր, դստերքն Փէփէլօյ, Նատալիա, 3-3:
98. Սիմէօն Առաքելեան Շահլամեանց, կին սորա Թալալ Փարէմուգեան Վարնոգեանց, ուս-

- տերքն Յարութին, Սարգիս, Յովակիմ, Կարապետ, 5-1:
99. Արզուման Առաքելեան Շահլամեանց, կին սորա Մարիամ Ղահրամանեան Մելիքսէդեկեանց, ուստերքն Գրիգոր, Ալէքսի, Յովսէփ, և մայր սորա Աննա Յարութինեանց, 4-2:
100. *Տիգրույարնի սովէրնիկ* ասպետ Աղէքսանդր Լազրիչ Թայիրեանց, կին սորա Կատարինէ Մելիք Զուրաբեանց, ուստր Քրիստափոր, դստերքն Էփէմիայ, Անանիա, Հռիփսիմէ, 2-4:
101. Մահտեսի Սարգիս Քամանդարեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Նօնեանց, դուստրն Աննա, 1-2:
102. Մարտիրոս Մարգարեան Զարգարեանց, կին սորա Մարիամ Անտօնեանց, եուստրն Գրիգոր, դուստրն Կատարինէ, 2-2:
103. Այրի Թագուիի Գրիգորեան Էդիգարեանց, ուստերքն Ստեփաննոս, Պետրոս, դստերքն Անուշկի, Կէկէլ, 2-3:
104. Սարգիս Գրիգորեան Ղազարեանց, կին սորա Քալի Յօհաննիսեանց, ուստերքն Գրիգոր, Յարութին, Միքայէլ, դստերքն Նատալիա, Եփէմիայ, մեծ մայր սոցա Խամփէրի Անանեանց, 4-4:
105. Աւետիք Վարդանեան Եղիազարեանց, կին սորա Մարիամ Զուրինեանց, ուստերքն Ալէքսանդրէ, Արտէմ, դուստրն Սալօմէ, 3-2:
106. Սօլոմոն Աալեան Մելիք Սարգսեանց, կին սորա Էփէմիայ Ստեփաննոսեանց, իոր եղբոր որդի սորա Աւետիք Պողոսեան Մելիք Սարգսեանց, 2-1:
107. Մահտեսի Մկրտիչ Սարգսեանց, կին սորա Տանիա Կօնեանց, ուստերքն Սարգիս, Յօհաննէս, այրի իարսն Թալալ, 3-2:
108. Յովհաննէս Լալազեան Ծամկեանց, կին սորա Սօփիոյ Դաթեանց, 1-1:
109. Անդրիաս Մնացականեանց, կին սորա Շուշան Գաբրիէլեանց, 1-1:
110. Մնացական Սարգսեան Սիմէօնեանց, մայր սորա Եղիսաբէդ Գաբրիէլեանց, 1-1:
111. Կարապետ Սիմէօնեան Սիմէօնեանց, մայր սորա Հռոմմսիմ Աազեանց, 1-1:
112. Աւետիք Սահակեան Մանասեան, կին սորա Կէկէլ Յովհաննիսեանց, եղբայրն Սարգիս, Յօհաննէս, մայրն Մարթայ Աւտիսեանց, 3-2:
113. Ոսկան Գաբրիէլեան Մխիթարեանց, կին սորա Մարթայ Սահակեանց, ուստերքն Յարութին, Դաւիթ, կին սորա Մարթայ Մկրտումեանց, 3-2:
114. Այրի Բարբարէ Սահակեան Դալէջեանց, ուստերքն Արշակ, Սարգիս, Գրիգոր, դստերքն Սալօմէ, Կատարինէ, 3-3:
115. Վարդան Մէջլումեանց, կին սորա Աննա Մարգարեանց, ուստերքն Կարապետ, Սարգիս, դուստր Սօփիոյ, 3-2:
116. Յարութին Բաբայեանց, կին սորա Մալալ Դարչեանց, դուստրն Կէկէլ, 1-2:
117. Աբրահամ Սարգսեան Մօքալաքեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Օհանեան Սարվեանց, ուստերքն Սարգիս, Իսահակ, դուստրն Մարիամ, քոյրն Քալի Օհանեան, 3-3:
118. Յովսէփ Պապայեան Գրիգորեանց, եղբայր սորա Գրիգոր, մայր սոցա Ասլոյ Օհանեան, 2-1:
119. Մովսէս Գրիգորեան Մխիթարեանց, եղբայրքն Պետրոս, Արսէն, մայրն Անախանում Եղիազարեան Մէրջանեանց, 3-1:
120. Նօնի Առաքելեան Գարդիշեանց, կին սորա Մարիամ Դաթեանց, ուստերքն Դաւիթ, Սարգիս, Գէորգ, Յարութին, դուստրն Քէթէվան, 5-2:
121. Աւետիք Առաքելեան Շահլամեանց, կին սորա Բարբարէ Գրիգորեանց, ուստերքն Գէորգ, Յօհաննէս, Նիկոլայ, դստերքն Սօփիոյ, Կէկէլոյ, 4-3:
122. Սարգիս Յակօբեան Քօղեանց, կին սորա Անախանում Յօհանիսեանց, ուստերքն Յակօբ, Գէորգ, Ալէքսի, դստերքն Սալօմէ, Եղիսաբէդ, Փէփէլ, 4-4:
123. Գալուստ Դաթեան Մայիլեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Աղաջանեան Միրզախանեանց, դուստրն Մարիամ, եղբայրն Գալուստի Ստեփաննոս, 2-2:

124. Յարութին Կարապետեան Մարտիրոսեանց, կին սորա Հոռոմսիմ Մարտիրոսեանց, եղբայրքն Մարտիրոս, Բաղդասար, Յօհաննէս, քոյրն Ովսաննայ, մայ սոցա Քալի Բէլոյեան Աբէլեանց, 4-3:
125. Սարգիս Յովսէփեան Ամիրխանեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Զուրաբեանց, ուստրն Դարչոյ, դուստրն Կէկէլ, եղբայրն Սարգսի Գրիգոր, մայր սոցա Աննա Յակօբեանց, 3-3:
126. Գրիգոր Գուրգէնեան Փարուիբէգեանց, կին սորա Թալալ Մարտիրոսեանց, ուստերքն Գէորգ, Յարութին, Միքայէլ, 4-1:
127. Սօլոմոն Յակօբեան Ղազախէլեանց, կին սորա Սօփիոյ Տէր-Յօհանիսեանց, քոյրն Սօփիայ, 1-2:
128. Պողոս Կարապետեան Տէր-Կարապետեանց, կին սորա Մայիա Մուրադեանց, ուստրն Կարապետ, 2-1:
129. Միքայէլ Զուրաբեան Ախշարումեանց, կին սորա Մարիամ Յօհանիսեանց, եուստրն Սօլոմոն, դուստրն Կէկէլ, 2-2:
130. Զաքար Զուրաբեան Ախշարումեանց, կին սորա Մայիա Պապայեանց, դստերքն Նատալիա, Անուշկայ, 1-3:
131. Աւետիք Եղեան Յակօբեանց, եղբայրն Յակօբ, մայրն սոցա Աննա Աբէլեանց, 2-1:
132. Յովհաննէս Պետրոսեան Շահնազարեանց, կին սորա Հէրիքնազ Եկեան Յակօբեանց, ուստերքն Ներսէս, Մնացական, դուստրն Աննա, 3-2:
133. Գէորգ Վարդանեան Վարդանեանց, կին սորա Քէթէվան Ղազարեան Մէրջանեանց, 1-1:
134. Յովսէփ Գալստեան Ստեփանեանց, կին սորա Քէթէվան Լալազեան Ծամիկեանց, ուստերքն Կարապետ, Գրիգօլ, դստերքն Կատարինէ, Անուշկի, 3-3:
135. Կարապետ Տէր-Յօհանիսեան Տէր-Յակօբեանց, կին սորա Մայիա Գալստեանց, ուստերքն Յօհաննէս, Մկրտիչ, 3-1:
136. Տէտի Յակօբեան Մարտիրոսեանց, կին սորա Էլէնէ Գալստեանց, ուստրն Սարգիս, դստերքն Սօփիոյ, Նատալիա, 2-3:
137. Սահակ Մկրտչեան Գալստեանց, մայրն Հոռոմսիմ Սարգսեանց, 1-1:
138. Յարութին Սարգսեան Ղարազօգեանց, կին սորա Շուշան Զաքարեանց, ուստրն Սարգիս, կին սորա Քալի Մարտիրոսեանց, ուստերքն Գրիգօլ, Դարչոյ, եղբայր Սարգսի Յօհաննէս, կին սորա Ովսաննայ Պետրոսեանց, միւս եղբայրն Յովսէփ, կին սորա Թագուիի Բէժանեան Օրբէլեանց, դստերքն Նատալիա, Շաշկայ, և միւս եղբարքն Աւետիք, Թօմաս, 8-6:
139. Աւետիք Սարգսեան Շահնազարեանց, մայրն Շուշան Մարտիրոսեանց, 1-1:
140. Սարգիս Յարութինեան Զինջիլաճեանց, եղբայրն Յօհաննէս և մայրն Աննա Խաչատուրեանց, 2-1:
141. Գիգօլի Զաքարեան Վարդանեանց, կին սորա Մայիա Սարգսեան Շահնազարեանց, դուստրն Նատալիա, եղբայրն Թօմաս, կին սորա Փէփիլ Մարտիրոսեանց, ուստրն Գօգի, 3-3:
142. Պողոս Բէլոյեան Աբէլեանց, կին սորա Կէկէլ Աւետիսեան Մարտիրոսեանց, դստերքն Նատալիա, Սօփիոյ, 1-3:
143. Աբէլ Յօհանիսեան Աբէլեանց, մայրն Քալի Զարգարեանց, 1-1:
144. Աւետիք Պետրոսեան Շահնազարեանց, կին սորա Անուշկի Մէհրաբեանց, ուստերքն Յարութին, Դարչոյ, եղբայրն Յօհաննէս և հայր սոցա Պետրոս, 6-1:
145. Յարութին Սիմէօնեան Ներսիսեանց, կին սորա Շուշան Շահնազարեանց, ուստրն Սարգիս, դստերքն Նատալիա, Ովսաննայ, Մակայ, Անուշկի, 2-5:
146. Յովսէփ Գէորգեան Բէգեանց, կին սորա Ովսաննայ Դալթեանց, ուստերքն Գէորգ, Ալէքսանդրէ, դստերքն Նատալիա, Շաշկայ, Սալօմէ, 3-4:
147. Գրիգոր Գէորգեան Բէգեանց, կին սորա Մայիա Յարութինեանց, 1-1:

148. Խաչատուր Սարգսեան Պապումեանց, կին սորա Նանոյ Մարկոսեանց, ուստերն Կարապետ, դստերքն Սաբէդ, Սալօմէ, Կատարինէ, Մարթայ, 2-5:
149. Դաբաղ Նօնի Սարգսեանց, կին սորա Նինոյ Պետրոսեանց, ուստերքն Գէորգ, Յովսէփ, Սարգիս, դստերքն Սօփիօյ, Սալօմէ, 4-3:
150. Աւտիք Մատթէոսեան Ղարիբեանց, կին սորա Շուշան Մնացականեանց, դստերն Կէկէլ, 1-2:
151. Սարգիս Արզումանեան Պապով, 1-0:
152. Դուրգալ Յովսէփ Մարկոսեան Գուքեանց, կին սորա Կատարինէ Գիքոյեանց, 1-1:
153. Յովհաննէս Մնացականեան Սարվեանց, քոյրն Մայիա, մայրն Խանում Պապումեանց, 1-2:
154. Յարութին Ներսիսեան Ներսիսեանց, կին սորա Մայիա Սարգսեանց, ուստրն Գրիգոր, կին սորա Էլիսաբէդ Սօսեան, դստերքն Նատալիա, Կէկէլ, Կատարինէ, Նատօյ, ուստերքն Կարապետ, Սարգիս, Գէորգ, 5-6:
155. Ստեփաննոս Ներսիսեան Ներսիսեանց, կին սորա Մարիամ Զանեանց, 1-1:
156. Այրի Մարիամ Պետրոսեան Բէգինեանց, ուստերքն Սարգիս, Յակօբ, Դաւիթ, Նիկողոս, 4-1:
157. Գեօրգի Սօմէխբէրօյեանց, կին սորա Մայիա Պապայեանց, ուստերքն Սարգիս, Էստատէ, դստերքն Աննա, Քալի, եղբայրն Գիօրգոյ Սօլոմոն, ուստրն Միքայէլ, դուստրն Շուշան, 5-4:
158. Կարապետ Յօհաննիսեան Յօհաննիսեանց, կին սորա Նինոյ Սարգսեանց, ուստրն Յակօբ, 2-1:
159. Կարապետ Սիմէօնեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Հէրապեանց, ուստրն Աւտիք, 2-1:
160. Մկրտում Յարութինեան Իշխանեանց, կին սորա Քէթէվան Գօգեան Գօդերծեանց, ուստերքն Աւտիք, Բէգլար, Դաւիթ, դստերքն Անուշկի, Մարիամ, Ովսաննայ, այրի հարսն սորին Խանում, ուստերքն Գէորգ, Ալէքսի, դուստր Քալի, 6-6:
161. Այրի Նաթէլ Ղօրղանեանց, դուստր Անուշկի, 0-2:
162. Գրիգոր Աւտիսեան Ղօնդաղսագեանց, կին սորա Ովսաննայ Օնանեանց, ուստր Աւտիք, 2-1:
163. Սօլոմոն Սարգսեան Հախուէրդեանց, քոյր սորա Անուշկի, 1-1:
164. Արտուշն Պապայեան Թումանեանց, եղբայրք սորա Աւտիք և Յօհաննէս, և մայր սոցա Հնագանդ Իշխանեանց, 3-1:
165. Գասպար Գէորգեան Յարութինեանց, կին սորա Քալի Ղազարեան, ուստերքն Գէորգ, Սարգիս, դուստրն Կատարինէ, և քոյր Գասպարի Մարգարիտ, 3-3:
166. Աւտիք Սարգսեան Պէտիկեանց, կին սորա Կէկէլ Ղազեանց, այրի սոցա Սարգիս, դուստրն Մարթայ, 2-2:
167. Բաբա Բէլլուեանց, կին սորա Սալօմէ Զուրաբեան, ուստրն Օհան, դստերքն Անուշկի, Խանում, Սօփիայ, 2-4:
168. Մուրադ Բէլլուեանց, կին սորա Ովսաննայ Սարգսեան, ուստրն Յովսէփ, դստերքն Նատալիա, Թագուհի, 2-3:
169. Թօմաս Բէլլուեանց, կին սորա Ովսաննայ Մինասեանց, ուստերքն Իօվանէ, Բէլլու, Եագօր, Դանիէլ, Ղահրաման, 6-1:
170. Յովսէփ Դանիէլեան, կին սորա Մարթայ Ղազարեանց, դուստրն Անայի, 1-2:
171. Գրիգոր Յարութինեան Հախուէրդեանց, կին սորա Մարթօյ Եղեան, ուստերքն Խաչատուր, Յօհաննէս, դուստրն Անուշկի, մայրն Հէրիք, եղբայրն Մէլքօյ, 4-3:
172. Աստուածատուր Բաղդասարեան Հախուէրդեանց, եղբայր սորա Արշակ, քոյրն Էլիսօյ, մայր սոցա Եղիսաբէդ Անտօնեանց, 2-2:
173. Սարգիս Գասպարեան Հախուէրդեանց, եղբայրք սորա Յովսէփ, Ներսէս, քոյրք սոցա

- Սօփիայ, Նատալիայ, մայր սոցա Բարբարե Պետրոսեանց, 3-3:
174. Աւետիք Պետրոսեան Քօբաշեանց, կին սորա Մարիամ Դաւթեանց, ուստրն Գաբրիէլ, դստերքն Կէկէլ, Բարբարե, 2-3:
175. Խաչատուր Աթօյեան Ղազարեանց, կին սորա Մարիամ, ուստրն Յովսէփ, որդեգիր սորա Յովակիմ, եղբօր որդի սորա Անտօն, հարսն նրա Նազի, 4-2:
176. Գիօրգի Դաւթեան Ղազարեանց, և մայր սորա Մարինոս, 1-1:
177. Կիրակոս Պետրոսեանց, կին սորա Քալի Դաւթեանց, ուստերքն Սարգիս, Գէորգ, դստերքն Հոռոմսիմ, Թամար, 3-3:
178. Այրի Սարրայ Աղալօյեանց, ուստրն Սարգիս, դստերքն Եղիսաբէդ, Մէլանի, Նանօյ, Կէկէլ, Սօփիայ, 1-6:
179. Նօնի Աթիփէսեանց, կին սորա Աննայ Նազարեանց, դուստրն Կատարինէ, 1-2:
180. Կարապետ Աթօյեանց, կին սորա Մարիամ Մամաջանեանց, ուստրն Իօվանէ, մայրն Նազի, 2-2:
181. Մկրտիչ Աթօյեանց, կին սորա Թամար Հէրապետեան, ուստրն Միքայէլ, դուստրն Շուշան, 2-2:
182. Աւետիք Յախշիբէգեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Ստեփաննոսեան, դուստրն Ովսաննայ, 1-2:
183. Աղամ Միրզօյեանց, կին սորա Մարիամ Յովհաննիսեանց, ուստրն Աղէքսանդր, դուստրն Քալի, 2-2:
184. Ստեփան Խէրումեանց, կին սորա Շուշան Ղազարեանց, ուստերքն Գիօրգի, Իօվանէ, Մինաս, Սարգիս, Յարութիւն, դուստրն Փէփէլ, 6-2:
185. Անդրիաս Ասլանեանց, կին սորա Շուշան Գաբրիէլեանց, 1-1:
186. Յովսէփ Գաբրիէլեանց, կին սորա Անուշկի Գալստեանց, դստերքն Կատարինէ, Մարիամ, 1-3:
187. Գալուստ Յարութիւնեանց, կին սորա Մայիա Խէչատրեանց, 1-1:
188. Դաւիթ Մարդեան Գաթէնաշլիլի, կին սորա Աննայ Թաթօյեանց, ուստրն Շաքար, դուստրն Փէփէլօյ, եղբայրն Գիօրգի, կին սորա Մայիա Պէպանեանց, միւս եղբայրն Գէորգ, և մայր սոցա Նաթէլայ, 4-4:
189. Սարգիս Աւետիսեան Ղօնդաղսագեանց, կին սորա Մայիա Մէլքօյեանց, ուստրն Կարապետ, դուստրն Կէկէլ, 2-2:
190. Յարութիւն Չարվադարեանց, կին սորա Մարիամ Դաւթեանց, ուստերքն Ստեփան, Իվանէ, դստերքն Էլիսաբէդ, Էփէմիայ, 3-3:
191. Յովաննէս Սարգսեանց, կին սորա Թինաթին Դաւթեանց, դուստրն Մայիա, 2-1:
192. Յովաննէս Ադիբէգեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Յօհաննիսեան Թէմուրագեանց, ուստերքն Եագօր, Ալէքսի, դուստրն Սօփիօյ, 3-2:
193. Յովաննէս Միրզախանեանց, որդի սորա Թէմուրագ, կին սորա Թագուհի Խէչատրեանց, ուստրն Գէորգ, դուստրն Եղիսաբէդ, դուստր Յօհաննէսի Սօփիօյ, ուստրն Ստեփան, 4-3:
194. Իսակ Սօմխեանց, կին սորա Սօփիօյ Ալթանդիլեանց, և քոյր Իսակի Մայիա, 1-2:
195. Գաբրիէլ Սօմխեանց, կին սորա Մարթայ Գօգեանց, 1-1:
196. Պապա Ստեփաննոսեան Սօմխեանց, կին սորա Աննա Սարգսեան Հախուրդեանց, ուստերքն Պէպան, Բէսօյ, դստերքն Նատօյ, Նինօյ, 3-3:
197. Սարգիս Մէլիտօնեանց, կին սորա Օսան Մկրտչեան, ուստրն Գիօրգի, դուստրն Նատալիա, եղբայր Սարգսի Դաւիթ, կին սորա Սօփիայ Պէպանեան, ուստրն Իօվանէ, և մայր սոցա Մայիա Գօգեանց, 5-4:
198. Խաչատուր Խոսրովեան, կին սորա Շողեր Յակօբեանց, 1-1:
199. Ալէքսի Իվանեանց, կին սորա Մայիա Մարտիրոսեանց, ուստերք Միքայէլ, Յարութիւն, Յօհաննէս, 4-1:

200. Դավիթ Գեորգեան Գարդիշեանց, կին սորա Թալալ Մարտիրոսեան Ղազարեանց, դուստրն Աննա, և մայրն Մարիամ Դավթեանց, եղբայրք Դավթի Յոհաննէս, Սարգիս, 3-3:
201. Սարգիս Յոհաննիսեան Ամիրջանեանց, և մայրն Նազի Նաւասարդեանց, 1-1:
202. Մնացական Սարգսեան Եգեանց, մայր սորա Եղիսաբէդ Գաբրիէլեանց, 1-1:
203. Թօրօս Գրիգորեանց, կին սորա Շողեր Անտօնեանց, ուստրն Մէլքօ, կին սորա Մայիա Աղաջանեանց, դուստրն Օսանայ, 2-3:
204. Դավիթ Վարդանեանց, կին սորա Սալօմէ Ստեփանեանց, դստերքն Մայիա, Եագունդի, եղբայր Դավթի Իօվանէ, կին սորա Էփէմիայ Թաթօյեանց, ուստերքն Յօսէփ, Գաբրիէլ, Կօնի, դուստրն Բարբարէ, 5-5:
203. Բաղդասար Գրիգորեան Ջերիմէլեանց, կին սորա Կէկէլ Ռոստոմեանց¹, 1-1:
204. Սարգիս Յակօբեանց Դօնեանց, ուստերքն Մկրտում, Անտօն, Կարապետ, դստերքն Կատարինէ, Անանիայ, 4-2:
205. Յովհաննէս Գալստեան Գալուստեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Դօնեանց, ուստերքն Գէորգ, Սարգիս, 3-1:
206. Յարութին Նաւասարդեան Մալեանց, կին սորա Կատարինէ Աբրահամեանց, ուստերն Սարգիս, դուստրն Կէկէլ, մայր սորա Սառայ Յարութինեանց, 2-3:
207. Աւետիք Մկրտումեանց Տէր-Սարգսեանց, կին սորա Մայիա Աագեանց, ուստրն Յօհաննէս, դուստրն Շուշան, 2-2:
208. Աբրահամ Մատթէոսեան Ղարիբեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Աթօյեանց, ուստրն Յովսէփ, 2-1:
209. Սարգիս Մկրտումեան Միրզախանեանց, եղբայրք սորա Ալէքսի, Յարութին, Կարապետ, մայր սորա Հօռոմսիմ Յօհաննիսեանց, 4-1:
210. Յովսէփ Տէր-Յարութինեան Թումանեանց, կին սորա Ովսաննայ Պէպոյեանց, ուստերքն Գէորգ, Աւետիք, դուստրն Կէկէլ, 3-2:
211. Ասօյ Ստեփանեան Տէր-Աստուածատրեանց, կին սորա Սօփիօյ Սիսակեանց, 1-1:
212. Աւետիք Գալստեան Գալուստեանց, կին սորա Կատարինէ Յարութինեան Խաչատուրեանց, ուստերքն Մնացական Գիգօլի, 3-1:
213. Աւետիք Յարութինեան Աղամալեանց, կին սորա Թագուիի Գրիգորեանց, ուստրն Գէորգ, դուստրն Նատալիա, եղբայր Աւետիքի Ղազար, կին սորա Թագուիի Պողոսեան Դօնեանց, դստերքն Սօփիօյ, Կատարինէ, մայր սորա Մալաք Գալստեանց, 3-6:
214. Ստեփան Մուրադեան Մարութեանց, կին սորա Գարան Յարութինեան, ուստրն Մարութ, դուստրն Եղսան, 2-2:
215. Սօլոմոն Ղահրամանեան Թահիրեանց, կին սորա Կատարինէ Տէր-Յովսէփեան Երիցեանց, դուստրն Նատօյ, մայրն Անախանում Ամարշահեանց, 1-3:
216. Իօվանէ Պապայեան Մագթաղինեանց, կին սորա Ովսաննայ Միրզեան Գրիգորեանց, ուստրն Գէորգ, դուստրն Մակայ, մայրն Շուշան Ղարիբեանց, այրի հարսն Շուշան Գրիգորեան Սունդուկեանց, 2-4:
217. Յարութին Հասրաթեան Յովսէփեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Օհանեան Շահդինարեանց, ուստրն Սարգիս, մայրն Մարիամ Գրիգորեանց, 2-2:
218. Թօմաս Մանուկեան Ներսիսեանց, կին սորա Թամար Անաննեանց, ուստրն Գէորգ, մայրն Վարդի Օհանեանց, 2-2:
219. Դավիթ Վարդանեան Ներսիսեանց, կին սորա Սօփիօյ Սահակեանց, ուստրն Ներսէս, դուստրն Կատարինէ, 2-2:
220. Գէորգ Հախնազարեանց Ղազարեանց, կին սորա Մարթայ Յօհաննիսեան Գալստեանց, ուստրն Յօհաննէս, մայրն Մարիամ Գրիգորեանց, 2-2:

¹ Գրառող քահանան սխալ համարակալում է կատարել:

221. Նաաքաշ յեսայի Պետրոսեանց, կին սորա Սօփիայ Սամսոնեանց, ուստրն Գէորգ, 2-1:
222. Կոյր Առաքել Պետրոսեանց, կին սորա Եղիսաբէդ, ուստերքն Յօհաննէս, Կարապետ, Նիկօլ, 4-1:
223. Նաաքաշ Գալուստ Իսախանեանց, կին սորա Մարիամ Յարութիւնեանց, դուստրն Ովսանայ, 1-2:
224. Նաղշքար Սահակ Գալստեան Թորոսեանց, կին սորա Սօփիայ, Կարապետեանց, ուստրն Գէորգ, 2-1:
225. Սօլմոն Ռոստոմեանց, կին սորա Ովսանայ Գէորգեանց, եղբայրն Գիգօլի, կին սորա Կատարինէ Ստեփաննոսեանց, 2-2:
226. Մովսէս Սարգսեան Դօհղուգեանց, կին սորա Ովսանայ Պէպանեանց, 1-1:
227. Պետրոս Աւետիսեան Ղօնդաղսագեանց, կին սորա Ովսանայ Վանեանց, ուստրն Արշակ, դուստրն Կէկէլ, 2-2:
228. Բարսեղ Յօհաննիսեան Թահիրեանց, կին սորա Եղիսաբէդ Գրիգորեանց, ուստրն Յօհաննէս, դստերքն Կատարինէ, Կէկէլ, Սալօմէ, 2-4:
229. Աւետիք Յօհաննիսեան Թահիրեանց, կին սորա Ովսանայ Գալստեանց, դուստրն Անուշ-կի, 1-2:
230. Յօհաննէս Գօգեան Վարդանեանց, կին սորա Սալօմէ Յօհաննիսեան Խլօյեանց, ուստրն Միքայէլ, դուստրն Ովսանայ, 2-2:
231. Նաաքաշ Խոլդաքաշ Յարութիւնեան, եղբայր սորա Սկանդար, ուստերքն Յարութիւն, Նազար, դուստրն Շուշան, 4-1:
232. Նաաքաշ Աբրահամ Հէրապետեանց, կին սորա Եղսան Վարդանեանց, ուստերքն Խաչատուր, Ղազար, Գէորգ, դուստրն Մարիամ, 4-2:
233. Աբրահամ Եաղուբեան Դօնեանց, կին սորա Մարթայ Բաբայեան Բալեանց, դուստրն Սալօմէ, 1-2:
234. Դանիէլ Մարգարեանց, կին սորա Գարրան Աագեան Արուշանեանց, ուստերքն Միխակ, Նիկօլ, դուստրն Թագուիի, 3-2:
235. Մարգար Ստեփանեան Ղարիբեանց, կին սորա Մայիա Հայրումեան Տէր-Աբրահամեանց, ուստրն Ստեփան, դստերքն Եղիսաբէդ, Թագուիի, Հոռոմսիմ, մայրն Թէլոյ Տէր-Յակոբեանց, 2-5:
236. Հախութրդի Սկանդարեան, կին սորա Հոռոմսիմ Հայրումեան Տէր-Աբրահամեանց, ուստրն Արտէմ, դստերքն Սօփիայ, Մարթայ, հանգուցեալ եղբօր սորին Ղազարի դուստր Կատարինէ, 2-4:
237. Դուրգալ Ղազար Ասլանեան Գրիգորեանց, կին սորա Մարթայ, Դանիէլեան Ուգրաշեանց, ուստրն Գէորգ, դուստրն Նատալիա, 2-2:
238. Փինաչի Աւետիք Գրիգորեանց, կին սորա Զավայիր Մանուշարեան Պողոսեանց, 1-1:
239. Փարէմուգ Յովհաննիսեան Գրիգորեանց, կին սորա Բարբարէ Յարութիւնեան Ղազեանց, դուստրն Սօփիայ, 1-2:
240. Պետրոս Մկրտումեան Յակօբեանց, կին սորա Թալալ Յովսէփեան Անդրիասեանց, ուստրն Կարապետ, դստերքն Կէկէլ, Կատարինէ, Օսանայ, 2-4:
241. Սարգիս Սիմէօնեանց, եղբայր սորա Ստեփան, 2-0:
242. Սարգիս Մարտիրոսեան Ժխրութեանց, մայր սորա Անախանում Գալստեանց, 1-1:

Նշված է նաև՝ Ղազար աւագ քահանայ Տէր-Ղազարեանց, կինն Մարթայ Առաքելեան Ղաւամեանց, 1-1:

Յովհաննէս քահանայ Տէր-Յովակիմեան Տէր-Նիկողայոսեանց, կինն Թագուիի Օհանեան Հաուշտրեանց, ուստրն Յովակիմ, դստերն Նատալիա, Էփէմիայ, 2-3:

Ընդհանուր 598 արական և 552 իգական ծխական:

ՀՄԱՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1906 Թ. ԾԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ
(ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 219, թ. 102-107 շրջ., բնագիր, ձեռագիր)

Համբորեցոց եկեղեցու միաբան Համագասպ առագ քիյ. Տէր-Յովհաննիսեանի
ծխականների ցուցակը.

1. Վարդան Հախնազարեանց	41. Նունէ Բալանթարեանց
2. Նատալիայ Հախնազարեանց	42. Աղէքսանդր Բալանթարեանց
3. Քալինկայ Մարտիրոսեանց	43. Գէորգ Սուդինեանց
4. Աղէքսանդր Մարտիրոսեանց	44. Եւայ Սուդինեանց
5. Օվսաննայ Վարդանեանց	45. Նիկողայոս Մուճայիձէ
6. Եղիսաբէտ Փիրալեանց	46. Նինոյ Մուճայիձէ
7. Բախշոյ Յարութիւնեանց	47. Աղէքսանդր Մուճայիձէ
8. Եւայ Յարութիւնեանց	48. Մովսէս Եարալեանց
9. Սեդրաք Յարութիւնեանց	49. Փիփիլ Եարալեանց
10. Շուշանիկ Յարութիւնեանց	50. Հայկանուշ Ղարիբեանց
11. Սօփիոյ Յարութիւնեանց	51. Լիզայ Միրզոյեանց
12. Աննայ Մարտիրոսեանց	52. Արտաշէս Միրզոյեանց
13. Յովհաննէս Մարտիրոսեանց	53. Բագրատ Միրզոյեանց
14. Գրիգոր Մարտիրոսեանց	54. Յովհաննէս Միրզոյեանց
15. Սարգիս Փարսադանեանց	55. Նունէ Միրզոյեանց
16. Վարվարէ Փարսադանեանց	56. Գայանէ Միրզոյեանց
17. Աւետիք Յակովբեանց	57. Սոնայ Ալիշարումեանց
18. Շուշանիկ Յակովբեանց	58. Լիզայ Ղարբեանց
19. Գէորգ Յակովբեանց	59. Յարութիւն Միրումեանց
20. Սարգիս Մելիք Սարգսեանց	60. Արտակ Միրումեանց
21. Նինոյ Մելիք Սարգսեանց	61. Դարինկայ Միրումեանց
22. Գէորգ Շարինեանց	62. Դաիթ Լազարեանց
23. Մկրտիչ Մնացականեանց	63. Վալայ Ծատուրեանց
24. Մարգարիտ Մնացականեանց	64. Կոստանդին Ծատուրեանց
25. Միքայէլ Ղարաջեանց	65. Գէորգ Յարութիւնեանց
26. Աղէքսանդր Ղարաջեանց	66. Լիզայ Յարութիւնեանց
27. Սալոմէ Ղարաջեանց	67. Գարոշ Յարութիւնեանց
28. Աննայ Լազարեանց	68. Տիգրան Վիգիրեանց
29. Գէորգ Լազարեանց	69. Ղազար Յարութիւնեանց
30. Միդրակ Լազարեանց	70. Եփեմիայ Յարութիւնեանց
31. Սմբատ Լազարեանց	71. Նիկող Յարութիւնեանց
32. Աբգար Լազարեանց	72. Աղէքսանդր Յարութիւնեանց
33. Լուսիկ Լազարեանց	73. Գարեգին Յարութիւնեանց
34. Իսահակ Յարութիւնեանց	74. Փիփիլ Յարութիւնեանց
35. Երանուհի Յարութիւնեանց	75. Բագրատ Յարութիւնեանց
36. Յովհաննէս Մելիքեանց	76. Գիգոլ Յարութիւնեանց
37. Հայկանուշ Մելիքեանց	77. Մանեակ Յարութիւնեանց
38. Բարսէղ Ալիշարումեանց	78. Սարգիս Օհանեանց
39. Նատալիայ Ալիշարումեանց	79. Եփեմիայ Օհանեանց
40. Սարգիս Բալանթարեանց	80. Վասոյ Մամեանց

81. Կարապետ Մելիքեանց
82. Գեորգ Մելիքեանց
83. Գիգլայ Գաթինեանց
84. Միքայել Գաթինեանց
85. Կոլոյ Կաբուլաշվիլի
86. Կեկել Կաբուլաշվիլի
87. Բագրատ Կաբուլաշվիլի
88. Աղաբեգ Իգիթսանեանց
89. Եղիսաբէտ Իգիթսանեանց
90. Ասլան Պօղոսեանց
91. Վարդուի Պօղոսեանց
92. Սարգիս Յարութինեանց
93. Կեկել Յարութինեանց
94. Յովսէփ Յարութինեանց
95. Կոստանդին Յարութինեանց
96. Վառինկայ Յարութինեանց
97. Վասոյ Սիէբրեանց
98. Կիկիլ Սիէբրեանց
99. Ալէքսի Եղիկեանց
100. Վառինկայ Եղիկեանց
101. Գեորգ Յովհաննիսեանց
102. Լիզայ Տէր-Սարգսեանց
103. Աննայ Տէր-Սարգսեանց
104. Կարապետ Մկրտումեանց
105. Գրիգոր Փաշիկեանց
106. Վառինկայ Փաշիկեանց
107. Կեկել Քալաշեանց
108. Նինոյ Տէր-Ղուկասեանց
109. Յակովբ Տէր-Ղուկասեանց
110. Յովհաննէս Փաշիկեանց
111. Եւայ Փաշիկեանց
112. Եղիայ Ալեքսեանց
113. Եղիսաբէտ Ալեքսեանց
114. Թալիշ Քօչարեանց
115. Նինոյ Քօչարեանց
116. Հայկ Տէր-Աստուածատրեանց
117. Բաղդասար Թունիմամեանց
118. Մարիամ Թունիմամեանց
119. Սաթենիկ Թունիմամեանց
120. Կատարինէ Պապեանց
121. Իսահակ Պապեանց
122. Սօփիոյ Պապեանց
123. Պետրոս Շախապարոնեանց
124. Շուշան Շախապարոնեանց
125. Մատթէոս Յարութինեանց
126. Վառինկայ Յարութինեանց
127. Յովհաննէս Շահլամեանց
128. Նատալիայ Շահլամեանց
129. Գիգոլ Ռևազեանց
130. Վառվար Ռևազեանց
131. Մարթայ Թունիմամեանց
132. Գեորգ Թունիմամեանց
133. Նինոյ Տէր-Ղազարեանց
134. Ռուբէն Տէր-Ղուկասեանց
135. Օլինկայ Տէր-Ղուկասեանց
136. Մովսէս Գեորգեանց
137. Կեկել Գեորգեանց
138. Արուսեակ Գեորգեանց
139. Կատարինէ Սիրիբրակեանց
140. Ալիքսի Բեզեանց
141. Նատալիայ Բեզեանց
142. Վասիլ Բեզեանց
143. Լիզայ Սոլխանեանց
144. Ծղալօբ Դէմուրեանց
145. Կատարինէ Դէմուրեանց
146. Բեզլար Մելիք Յովսէփեանց
147. Շուշանիկ Մելիք Յովսէփեանց
148. Աստուածատուր Մկրտումեանց
149. Նունէ Մկրտումեանց
150. Գասպար Յովասափեանց
151. Հայկանուշ Յովասափեանց
152. Գարեգին Յովասափեանց
153. Նիկոլայ միտ.Յովհաննիսեանց
154. Մարիամ միտ. Յովհաննիսեանց
155. Բարդուղիմէոս Յակովբեան
156. Մարիամ Յակովբեան
157. Գեորգ Մկրտումեան
158. Մարիամ Մկրտումեան
159. Յովհաննէս Մկրտումեան
160. Սարգիս Յարութինեան
161. Վառինկայ Յարութինեան
162. Դարչոյ Յարութինեան
163. Էփէմիայ Յարութինեան
164. Սարգիս Իփակեանց
165. Վարսենիկ Իփակեանց
166. Աթամ Խուդավերդեանց
167. Հեղինէ Խուդավերդեանց
168. Թէվան Սահակեանց
169. Հայկանուշ Սահակեանց
170. Մեղրաք Ախշարումեանց
171. Օլինկայ Աշխարումեանց
172. Նինոյ Աշխարումեանց

173. Գիգոլ Աշխարումեանց
174. Նատալիայ Միրզոյեանց
175. Լևոն Միրզոյեանց
176. Գէորգ Միրզոյեանց
177. Աղաբէգ Տէր-Ալավերդեանց
178. Զումշուղ Հասան-Ջալալեանց
179. Եսայի Աբովեանց
180. Մարիամ Աբովեանց
181. Մեսրոբ Մալխասեանց
182. Վարդուհի Մալխասեանց
183. Աստուածատուր Ամիրադեանց
184. Եսայ Ամիրադեանց
185. Թագուհի Այվազեանց
186. Մկրտիչ Տէր-Յովհաննիսեանց
187. Կեկել Տէր-Յովհաննիսեանց
188. Լևոն Տէր-Յովհաննիսեանց
189. Մկրտիչ Տէր-Դաթեանց
190. Զառնշան Տէր-Դաթեանց
191. Բարբարէ Գասպարեանց
192. Արշակ Զմշկեանց
193. Հերիք Զմշկեանց
194. Դալիթ Պողոսեանց
195. Շուշանիկ Պողոսեանց
196. Եագոր Ղոնդախսազեանց
197. Մարիամ Ղոնդախսազեանց
198. Անուշիկ Ղոնդախսազեանց
199. Սօփիոյ Սահակեանց
200. Մնացական Սահակեանց
201. Գրիգոր Գրիգորեանց
202. Սիւյ Պապումեանց
203. Ագարիայ Պապումեանց
204. Ստեփաննոս Յովհաննիսեանց
205. Մանուշակ Յովհաննիսեանց
206. Բարսեղ Մելքիսեդեկեանց
207. Աննայ Մելքիսեդեկեանց
208. Գրիգոր Յովսէփեանց
209. Աջափ Յովսէփեանց
210. Վահան Տէր-Ղուկասեանց
211. Երուանդ Տէր-Ղուկասեանց
212. Սօփիոյ Տէր-Ղուկասեանց
213. Տիգրան Տէր-Ղուկասեանց
214. Կեկել Տէր-Ղուկասեանց
215. Գնունի Տէր-Ղուկասեանց
216. Գայանէ Տէր-Ղուկասեանց
217. Սանդրոյ Բուրթիկեանց
218. Աննայ Բուրթիկեանց
219. Դարչոյ Քամանդարեանց
220. Յովհաննէս Մելիքեանց
221. Սոնայ Մելիքեանց
222. Յովսէփ Օհանեանց
223. Մամկայ Օհանեանց
224. Գէորգ Օհանեանց
225. Արտաշէս Օհանեանց
226. Մաշոյ Օրբելեանց
227. Եագոր Յակովբեանց
- 227^{1*}. Նատալիայ Յակովբեանց
228. Սողոմոն Թէմուրազեանց
229. Կեկել Թէմուրազեանց
230. Արտէմ Աւագեանց
231. Նիկոյ Աւագեանց
232. Արշակ Օհանեանց
233. Աննայ Օհանեանց
234. Եփրեմ Խանումեանց
235. Սոնայ Խանումեանց
236. Յովհաննէս Իփակեանց
237. Նատալիայ Իփակեանց
238. Աղէքսանդր Իփակեանց
239. Աստղիկ Իփակեանց
240. Վարդան Աղաջանեանց
241. Կատարինէ Աղաջանեանց
242. Արսէն Գուլեանց
243. Կեկել Գուլեանց
244. Պետրոս Սկանդարեանց
245. Թէկլէ Մրժանեանց
246. Գասպար Տէր-Ստեփաննոսեանց
247. Աննուշիկ Տէր-Ստեփաննոսեանց
248. Ովսաննայ Մինասեանց
249. Գէորգ Մինասեանց
250. Աննայ Մինասեանց
251. Աղէքսանդր Աւետիսեանց
252. Մանեայ Աւետիսեանց
253. Անուշիկ Նօնեանց
254. Արշակ Ալշարումեանց
255. Սոնայ Ալշարումեանց
256. Ռամանտո Թայիրեանց
257. (բաց է թողնված-ծ. Հ.)
258. Արտաշէս Թայիրեանց
259. Յովհաննէս Թայիրեանց
260. Կատարինէ Թայիրեանց
261. Եղիսաբէտ Թայիրեանց

^{1*} Գրառող քահանան սխալվել և համարը կրկնել է:

262. Եագոր Հաջի Մահմուդեանց
263. Գայանէ Հաջի Մահմուդեանց
264. Պետրոս Սարգսեանց
265. Անուշկի Սարգսեանց
266. Կատարինէ Ներսիսեանց
267. Գայանէ Մոիվանեանց
268. Մաշոյ Մոիվանեանց
269. Աղէքսանդր Մոիվանեանց
270. Շուշինկայ Մոիվանեանց
271. Նինոյ Նաւասարդեանց
272. Սարգիս Յովսէփեանց
273. Նինոյ Յովսէփեանց
274. Անուշկի Մեսրոպեանց
275. Նիկողայոս Տետեճեանց
276. Եփեմիայ Տետեճեանց
277. Դարչոյ Տետեճեանց
278. Սալոմէ Տետեճեանց
279. Ալեքսի Մարտիրոսեանց
280. Վարինկայ Մարտիրոսեանց
281. Կոլոյ Տետեճեանց
282. Սարգիս Տետեճեանց
283. Արշակ Տետեճեանց
284. Արտէմ Աւետիսեանց
285. Աննայ Աւետիսեանց
286. Աղալոյ Աւետիսեանց
287. Վառոյ Գաբրիէլեանց
288. Շուշանիկ Գաբրիէլեանց
289. Դարինկայ Գաբրիէլեանց
290. Սանդրոյ Առաքելեանց
291. Մարիամ Առաքելեանց
292. Մարիամ Փիրալեանց
293. Դաիթ Խաչբաբեանց
294. Լիզայ Խաչբաբեանց
295. Կատարինէ Դօնեանց
296. Սարգիս Դօնեանց
297. Օվասնայ Դօնեանց
298. Մարիամ Միրաքեանց
299. Գէորգ Միրաքեանց
300. Ղազոն Յարութիւնեանց
301. Կատարինէ Յարութիւնեանց
302. Աղալոյ Գաբրիէլեանց
303. Սոնայ Գաբրիէլեանց
304. Միքայէլ Աազեանց
305. Սոնայ Աազեանց
306. Սօփիայ Շաղբալեանց
307. Կարապետ Շաղբալեանց
308. Հայկանուշ Շաղբալեանց
309. Գէորգ Շաղբալեանց
310. Միրզայ Շաղբալեանց
311. Յովսէփ Իշխանեանց
312. Գայանէ Յովսէփեանց
313. Սիմէոն Փիրալեանց
314. Արտէմ Խէչումեանց
315. Կատարինէ Խէչումեանց
316. Սարգիս Վարդանեանց
317. Շուշանիկ Վարդանեանց
318. Արշակ Պանոսեանց
319. Մակայ Պանոսեանց
320. Աղէքսանդր Պանոսեանց
321. Օլինկայ Օհանեանց
322. Գէորգ Գալստեանց
323. Թէկլի Գալստեանց
324. Յովհաննէս Գալստեանց
325. Արգար Խաչբաբեանց
326. Աննայ Խաչբաբեանց
327. Կարապետ Գուլակեանց
328. Թագուհի Գուլակեանց
329. Եագոր Քանանդարեանց
330. Բաղդոյ Մկրտումեանց
331. Սալոմէ Մկրտումեանց
332. Յովհաննէս Մկրտումեանց
333. Ստեփաննոս Մկրտումեանց
334. Գրիգոր Մկրտումեանց
335. Ռուզ Յարութիւնեանց
336. Մարգարիտ Յարութիւնեանց
337. Մարտիրոս Աղաքէգեանց
338. Սօփիայ Աւետիսեանց
339. Կոստանդին Աւետիսեանց
340. Կարապետ Առաքելեանց
341. Անուշկի Առաքելեանց
342. Գէորգ Առաքելեանց
343. ՚՝ Առաքելեանց
344. Եղիազար Թառոյեանց
345. Գայանէ Թառոյեանց
346. Արգար Քանանեանց
347. Եւայ Քանանեանց
348. Յովհաննէս Սիմէօնեանց
349. Հոփսիմէ Սիմէօնեանց
350. Աւետիք Քարամեանց
351. Նինոյ Քարամեանց

¹ * Անունը չգրած, տեղը՝ բաց թողած:

352. Աղէքսանդր Քարամեանց
353. Եւայ Պետրոսեանց
354. Շաքրոյ Պետրոսեանց
355. Սօփիոյ Պետրոսեանց
356. Յովհաննէս Իզբաշեանց
357. Նուբար Իզբաշեանց
358. Համբարձում Անանեանց
359. Նունէ Անանեանց
360. Միքայէլ Սիմէօնեանց
361. Դարինկայ Սիմէօնեանց
362. Մնացական Գալստեանց
363. Աւետիք Սիմէօնեանց
364. Աննայ Սիմէօնեանց
365. Գայանէ Միրզախանեանց
366. Գեորգի Ճանկեանց
367. Սոնայ Ճանկեանց
368. Միքայէլ Վարդանեանց
369. Կեկել Վարդանեանց
370. Թովմայ Յարութիւնեանց
371. Մակայ Յարութիւնեանց
372. Միքայէլ Օհանեանց
373. Մակայ Օհանեանց
374. Իսահակ Խօջայեանց
375. Մակայ Խօջայեանց
376. Մատթէոս Շահնագարեանց
377. Կատարինէ Շահնագարեանց
378. Յովհաննէս Մարգարեանց
379. Օվսաննայ Մարգարեանց
380. Թագալ Մարգարեանց
381. Գալուստ Մարգարեանց
382. Սօփիոյ Մարգարեանց
383. Նատալիայ Մարգարեանց
384. Արշակ Մարգարեանց
385. Բագրատ Մարգարեանց
386. Յարութիւն Մարգարեանց
387. Եագոր Վարդանեանց
388. Դարոյ Վարդանեանց
389. Մարգիս Վարդանեանց
390. Մարգիս Մարտիրոսեանց
391. Շուշանիկ Մարտիրոսեանց
392. Դաիթ Մարտիրոսեանց
393. Գէորգ Ծաղիկեանց
394. Նատալիայ Ծաղիկեանց
395. Գէորգ Առաքելեանց
396. Մարգիս Գալստեանց
397. Վառինկայ Գալստեանց
398. Նիկողայոս Միրիմանեանց
399. Աղէքսանդր Վարդանեանց
400. Կեկել Վարդանեանց
401. Աննայ Վարդանեանց
402. Մարիամ Քամալեանց
403. Արշակ Վարդանեանց
404. Մարգիս Մինասեանց
405. Օվսաննայ Մինասեանց
406. Եագոր Սոմաեանց
407. Ասլան Սոմաեանց
408. Մոսոյ Աղինեանց
409. Կատարինէ Աղինեանց
410. Աննայ Պօղոսեանց
411. Գէորգ Պօղոսեանց
412. Մարգիս Մարգարեանց
413. Վարինկայ Մարգարեանց
414. Եօվանէ Միրզոյեանց
415. Դարինկայ Միրզոյեանց
416. Յովհաննէս Մարգարեանց
417. Աննայ Մարգարեանց
418. Աւետիք Ախշարումեանց
419. Օվսաննայ Ախշարումեանց
420. Մարիամ Յարութիւնեանց
421. Նինոյ Յարութիւնեանց
422. Արշակ Յարութիւնեանց
423. Նագանի Վանեանց
424. Ղահրաման Ալլահվերդեանց
425. Նատալիայ Ալլահվերդեանց
426. Գէորգ Ալլահվերդեանց
427. Մնացական Յարութիւնեանց
428. Թագուի Յարութիւնեանց
429. Ղազար Աբրահամեանց
430. Կատարինէ Աբրահամեանց
431. Յարութիւն Աբրահամեանց
432. Խաչատուր Աբրահամեանց
433. Աղալոյ Օհանջանեանց
434. Սօփիոյ Օհանջանեանց
435. Բագրատ Օհանջանեանց
436. Արտէմ Մոծոյեանց
437. Եփիմեայ Մոծոյեանց
438. Կարապետ Զառափեանց
439. Օվսաննայ Զառափեանց
440. Գէորգ Յովսէփեանց
441. Մարիամ Յովսէփեանց
442. Կատարինէ Տէր-Խարազեանց
443. Մինաս Աքուլեանց

444. Սօփիոյ Աբուլեանց
445. Յովհաննէս Սարգսեանց
446. Սիրանոյշ Սարգսեանց
447. Լիզայ Գաբրիելեանց
448. Դաիթ Գաբրիելեանց
449. Գարեգին Գաբրիելեանց
450. Թագալ Սայլապանեանց
451. Յովհաննէս Սայլապանեանց
452. Յարութիւն Գաբրիելեանց
453. Օվսաննայ Գաբրիելեանց
454. Միքայէլ Շահլամեանց
455. Մարթայ Շահլամեանց
456. Գրիգոր Պեպանեանց
457. Մարիամ Պեպանեանց
458. Գիգոլ Տէր-Օսկանեանց
459. Լիզայ Տէր-Օսկանեանց
460. Յովսէփ Սուքիասեանց
461. Գէորգ Մկրտումեանց
462. Օվսաննայ Մկրտումեանց
463. Ալեքսի Գալստեանց
464. Վառինկայ Գալստեանց
465. Օվսաննայ Մուրադեանց
466. Գեօրգի Մուրադեանց
467. Յովհաննէս Մուրադեանց
468. Մամկայ Մուրադեանց
469. Մամկայ Միրիմանեանց
470. Յովհաննէս Միրիմանեանց
471. Եագոր Զուալիլեանց
472. Լիզայ Զուալիլեանց
473. Կեկել Մայիլեանց
474. Սարգիս Մայիլեանց
475. Շուշանիկ Մայիլեանց
476. Կարապետ Մուրադեանց
477. Կատարինէ Մուրադեանց
478. Արտէմ Շաղինարեանց
479. Նատալիայ Շաղինարեանց
480. Քեթևան Շաղինարեանց
481. Գրիգոր Գոգալեանց
482. Գայանէ Գոգալեանց
483. Արտէմ Աբուլեանց
484. Մամկայ Աբուլեանց
485. Յովհաննէս Աբուլեանց
486. Ասլան Իփակեանց
487. Քալի Իփակեանց
488. Մարտիրոս Գոգալեանց
489. Վառինկայ Գոգալեանց
490. Քալի Գրիգորեանց
491. Աղէքսանդր Գրիգորեանց
492. Նիկողայոս Յովակիմեանց
493. Անուշիկ Յովակիմեանց
494. Ստեփան Տէր-Յովհաննիսեանց
495. Քալինկայ Տէր-Յովհաննիսեանց
496. Սարգիս Թունիմանեանց
497. Նիկոյ Թունիմանեանց
- 497¹. Եագոր Թունիմանեանց
498. Աղալոյ Եղիազարեանց
499. Կատարինէ Եղիազարեանց
500. Օվսաննայ Տէր-Առաքելեանց
501. Կոնստանդին Տէր-Առաքելեանց
502. Շուշանիկ Տէր-Առաքելեանց
503. Գրիգոր Լազարեանց
504. Արտաշէս Լազարեանց
505. Եագոր Գրիգորեանց
506. Կեկել Գրիգորեանց
507. Սեդրակ Գրիգորեանց
508. Գարեգին Գրիգորեանց
509. Սմբատ Գրիգորեանց
510. Արտէմ Դօնեանց
511. Օլինկայ Դօնեանց
512. Նինոյ Տէր-Յարութիւնեանց
513. Բագրատ Տէր-Յարութիւնեանց
514. Դարինկայ Տէր-Յարութիւնեանց
515. Սօփիայ Զակոդեանց
516. Կոնստանդին Զակոդեանց
517. Տիգրան Զակոդեանց
518. Վառվար Զակոդեանց
519. Արշակ Քեթենճեանց
520. Բագրատ Քեթենճեանց
521. Յովսէփ Յարութիւնեանց
522. Աստղիկ Յարութիւնեանց
523. Սարգիս Բէգեանց
524. Ստեփան Թարխանեանց
525. Մաշոյ Թարխանեանց
526. Դարչոյ Վարդանեանց
527. Շուշինկայ Վարդանեանց
528. Շուշանիկ Գրճելեանց
529. Կարապետ Տէր-Իսրայելեանց
530. Սօփիոյ Տէր-Իսրայելեանց
531. Գէորգ Շաղինարեանց
532. Նատալիայ Շաղինարեանց

¹ * Գրառող քահանան սխալմամբ համարը կրկնել է:

533. Արտեմ Ալթունեանց
534. Սաքոյ Ալթունեանց
535. Սալօմէ Օկինօվ
536. Աղէքսանդր Օկինօվ
537. Սէրգոյ Ռևագեանց
538. Միքայէլ Ռևագեանց
539. Կէկէլ Գէորգեանց
540. Եօվանէ Գէորգեանց
541. Յովհաննէս Տէր-Առաքելեանց
542. Լիզայ Տէր-Առաքելեանց
543. Թադէոս Թադէոսեանց
544. Մալաք Թադէոսեանց
545. Նիկոլ Թադէոսեանց
546. Մկրտիչ Շատվարեանց
547. Մարիամ Շատվարեանց
548. Կատարինէ Մարտիրոսեանց
549. Յովհաննէս Մարտիրոսեանց
550. Սմբատ Դաթեանց
551. Սաթենիկ Դաթեանց
552. Գրիգոր Դաթեանց
553. Աննայ Դաթեանց
554. Լիզայ Դաթեանց
555. Խանում Խաչբաբեանց
556. Գարասիմ Խաչբաբեանց
557. Արշակ Դաթեանց
558. Կատարինէ Դաթեանց
559. Խաչատուր Պետրոսեանց
560. Զարուհի Պետրոսեանց
561. Կեկէլ Եարալեանց
562. Ղազար Պապեանց
563. Անուշկի Պապեանց
564. Արշակ Պապեանց
565. Արտեմ Պապեանց
566. Անուշկայ Պապեանց
567. Ալեքսի Զումբաթեանց
568. Սոնայ Զումբաթեանց
569. Ամիրան Զումբաթեանց
570. Յովսէփ Դանիէլեանց
571. Նատալիայ Դանիէլեանց
572. Յարութիւն Դանիէլեանց
573. Սաորայ Դանիէլեանց
574. Պետրոս Ղուկասեանց
575. Թագուհի Ղուկասեանց
576. Յովսէփ Արզու Շահլամեանց
577. Օլինկայ Շահլամեանց
578. Նիկոլ Բէգեանց
579. Նինոյ Բէգեանց
580. Սեդրակ Բէգեանց
581. Արշակ Մինասեանց
582. Մարիամ Մինասեանց
583. Բագրատ Մինասեանց
584. Նինոյ Մինասեանց
585. Գիօրգի Մինասեանց
586. Արշակ Մինասեանց
587. Սօփիոյ Մինասեանց
588. Արշակ Յովհաննիսեանց
589. Կատարինէ Յովհաննիսեանց
590. Երուանդ Քեոիսեանց
591. Յովհաննէս Քեոիսեանց
592. Վառոյ Յարութիւնեանց
593. Եւայ Յարութիւնեանց
594. Մարիամ Ղոնդախսագեանց
595. Համբարձում Համբարձումեանց
596. Վարդանուշ Համբարձումեանց
597. Դաիթ Աբուլեանց
598. Փեփէլ Աբուլեանց
599. Գէորգ Աբուլեանց
600. Նինոյ Աբուլեանց
601. Դարչոյ Աբուլեանց
602. Կատարինէ Աբուլեանց
603. Գիգոլ Խաչբաբեանց
604. Կատարինէ Խաչբաբեանց
605. Աղէքսանդր Եարամեանց
606. Սօփիոյ Եարամեանց
607. Թալալ Մամեանց
608. Կեկէլ Մամեանց
609. Ալեքսի Մերվիլեանց
610. Նատալիայ Մերվիլեանց
611. Գերասիմ Մերվիլեանց
612. Ներսէս Շահնազարեանց
613. Մարիամ Շահնազարեանց
614. Վարդան Միրզախանեանց
615. Կատարինէ Միրզախանեանց
616. Արշակ Միրզախանեանց
617. Յովհաննէս Յարութիւնեանց
618. Անուշկի Յարութիւնեանց
619. Բագրատ Յարութիւնեանց
620. Մարիամ Յարութիւնեանց
621. Եագոր Զամկուտեանց
622. Հոիփսիմէ Զամկուտեանց
623. Նիկողայոս Ղոնդախսագեանց
624. Մաշոյ Ղոնդախսագեանց

625. Կարապետ Յովհաննիսեանց
626. Օլինկայ Յովհաննիսեանց
627. Յովսէփ Տէր-Խաչատրեանց
628. Եղիսաբէտ Տէր-Խաչատրեանց
629. Վարինկայ Վարդանեանց
630. Օլինկայ Ռևազեանց
631. Զաքար Ռևազեանց
632. Գէորգ Ռևազեանց
633. Արշակ Տէր-Գրիգորեանց
634. Օլինկայ Տէր-Գրիգորեանց
635. Արտէմ Շահնազարեանց
636. Աննայ Շահնազարեանց
637. Գաբոյ Վարդանեանց
638. Արշակ Վարդանեանց
639. Եագոր Թանդիլեանց
640. Բարբարէ Թանդիլեանց
641. Էստատէ Գիգուլեանց
642. Կատարինէ Գիգուլեանց
643. Վանոյ Դալաքեանց
644. Լիզայ Դալաքեանց
645. Աննայ Դօնդինեանց
646. Գէորգ Դօնդինեանց
647. Մարթայ Դօնդինեանց
648. Սարգիս Տէր-Գրիգորեանց
649. Սալումէ Տէր-Գրիգորեանց
650. Սարգիս Գզիրեանց
651. Եփիմեայ Գզիրեանց
652. Յարութիւն Օհանեանց
653. Սօփիոյ Օհանեանց
654. Բագրատ Գալստեանց
655. Սոնայ Գալստեանց
656. Յարութիւն Գալստեանց
657. Զաքար Գալստեանց
658. Եօվանէ Իվանով
659. Միքայէլ Իվանով
660. Ալեքսի Իվանով
661. Գրիգոր Իվանով
662. Վարինկայ Յարութիւնեանց
663. Յարութիւն Յարութիւնեանց
664. Յարութիւն Յարութիւնեանց
665. Միքայէլ Աւետիսեանց
666. Սոնայ Աւետիսեանց
667. Դաւիթ Մելիքեանց
668. Անուշկի Մելիքեանց
669. Ալօ Նազարեանց
670. Նոյեմզար Նազարեանց
671. Դարչոյ Զանադեանց
672. Մաշոյ Զանադեանց
673. Զաքար Մէջուլեանց
674. Սիրանոյ՝ Մէջուլեանց
675. Վանոյ Մէջուլեանց
676. Աննայ Մէջուլեանց
677. Միքայէլ Յարութիւնեանց
678. Օվսաննայ Յարութիւնեանց
679. Թադէոս Յովսէփեանց
680. Լիզայ Յովհաննիսեանց
681. Յովհաննէս Յովհաննիսեանց
682. Արտէմ Յովսէփեանց
683. Մարիամ Յովսէփեանց
684. Եագոր Մկրտումեանց
685. Անուշկի Մկրտումեանց
686. Միքայէլ Օսկանեանց
687. Եղիսաբէտ Օսկանեանց
688. Օսկան Օսկանեանց
689. Սիմէօն ///
690. Նինոյ ///
691. Սարգիս ///
692. Վանոյ Իվանով
693. Մարթայ Իվանով
694. Արտէմ Շարոյեանց
695. Սօփիոյ Շարոյեանց
696. Արտէմ Վերմիշեանց
697. Աննայ Վերմիշեանց
698. Սարգիս Հախնազարեանց
699. Դալաք Հախնազարեանց
700. Ստեփան Հախնազարեանց
701. Գաբոյ Հախնազարեանց
702. Շաքրոյ Մարտիրոսեանց
703. Մաշոյ Մարտիրոսեանց
704. Եփիմեայ Մարտիրոսեանց
705. Լիզայ Պետրոսեանց
706. Կեկել Քոբաղեանց
707. Աւետիք Քոբաղեանց
708. Եղիսաբէտ Յարութիւնեանց
709. Յարութիւն Յարութիւնեանց
710. Մարիամ Յարութիւնեանց
711. Վասիլ Գալստեանց
712. Աւետիք Դալաքեանց
713. Աննայ Դալաքեանց
714. Ղազար ///
715. Խանում ///
716. Սիմէօն Յարութիւնեանց

717. Միրանոյշ Յարութիւնեանց
718. Միքայէլ Յակովբեանց
719. Կեկել Յակովբեանց
720. Փեփել Պապաշվիլի
721. Շաքոյ Պապաշվիլի
722. Եղիսաբէտ Պապաշվիլի
723. Դարեջան Վերմիշեանց
724. Սարգիս Վերմիշեանց
725. Մարգարիտ Վերմիշեանց
726. Գիգոլ Վերմիշեանց
727. Սօփիոյ Աբովեանց
728. Աւաք Աբովեանց
729. Կատարինէ Աբովեանց
730. Արշակ Զալեանց
731. Մաշոյ Միրումեանց
732. Նատալիայ Մարտիրոսեանց
733. Խէչոյ Յովհաննիսեանց
734. Սարգիս Յովհաննիսեանց
735. Դարչոյ Տէր-Գրիգորեանց
736. Օլինկայ Տէր-Գրիգորեանց
737. Գէորգ Տէր Գրիգորեանց
738. Կատարինէ Տէր-Գրիգորեանց
739. Աղէքսանդր Գուքեանց
740. Նատալիայ Գուքեանց
741. Մաշոյ Գուքեանց
742. Միքայէլ Տէր-Եղիազարեանց
743. Մարիամ Տէր-Եղիազարեանց
744. Յովսէփ Յարութիւնեանց
745. Տիգրան Միրզախանեանց
746. Աննայ Միրզախանեանց
747. Եօվանէ Յակովբեանց
748. Արտէմ Զնշլատեանց
749. Լիզայ Զնշլատեանց
750. Նատոյ Մելիք-Սարիբէգեանց
751. Գարեգին Մովսիսեանց
752. Գայանէ Մովսիսեանց
753. Կատարինէ Գրիգորեանց
754. Լևոն Գրիգորեանց
755. Ստէփան Բէգեանց
756. Շուշան Բէգեանց
757. Արգար Քանանեանց
758. Եւայ Քանանեանց
759. Սարգիս Բէգեանց
760. Նինոյ Բէգեանց
761. Բէգլար Բէգեանց
762. Գլախոյ Մայիլեանց

763. Իսահակ Աբրահամեանց
764. Գասպար Մարտիրոսեանց
765. Սանդրոյ Մարտիրոսեանց
766. Աբէլ Մարտիրոսեանց
767. Յակովբ Կակինեանց
768. Նատալիայ Կակինեանց
769. Նիկողայոս Աւալեանց
770. Աննայ Աւալեանց
771. Մկրտիչ Յովհաննիսեանց
772. Սրբոսի Յովհաննիսեանց
773. Գէորգ Տէր-Ղուկասեանց
774. Կատարինէ Բաղրամեանց
775. Խամփերի Յարութիւնեանց
776. Աննայ Արզումանեանց
777. Լիզայ Խուցեանց
778. Նունէ Տէր-Աստուածատրեանց:

Համբոյրեցոց եկեղեցու միաբան Շմա- տն քիյ. Տէր-Բարսեղեանի ծխականների ցուցակը.

(ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 219, թ. 108-115 շրջ., բնա-
գիր, ձեռագիր)

1. Նիկողայոս Զաքարեան Նարիմանեանց
2. Նունիայ Յովհաննիսեան Նարիմանեանց
3. Յակովբ Յովսէփեան Նարիմանեանց
4. Նատալիայ Դարեան Նարիմանեանց
5. Ստէփան Յակոբեան Նարիմանեանց
6. Սաթենիկ Գրիգորեան Նարիմանեանց
7. Աղէքսանդր Յակոբեան Նարիմանեանց
8. Սարգիս Յովհաննիսեան Նարիմանեանց
9. Հռիփսիմէ Գէորգեան Նարիմանեանց
10. Կատարինէ Աղէքսանեան Նարիմանեանց
11. Ստէփան Սօլոմոնեան Գուլեանց
12. Դարինկայ Միքայէլեան Գուլեանց
13. Աղէքսանդր Յովհաննիսեան Գուլեանց
14. Մնացական Յովհաննիսեան Գուլեանց
15. Սաթենիկ Մկրտչեան Գուլեանց
16. Վառվառ Միքայէլեան Գուլեանց
17. Գէորգ Յովսէփեան Գուլեանց
18. Սօնայ Յովհաննիսեան Գուլեանց
19. Արշակ Յովսէփեան Գուլեանց
20. Անուշկի Կարապետեան Գուլեանց
21. Յակովբ Գրիգորեան Արեշեանց
22. Նատալիայ Գրիգորեան Արեշեանց
23. Գրիգոր Յակոբեան Արեշեանց
24. Վառինկայ Յակոբեան Արեշեանց
25. Նունիայ Սօլոմոնեան Արեշեանց

26. Մարգիս Մարկոսեան Առաքելեանց
27. Արտաշէս Սարգսեան Առաքելեանց
28. Գարեգին քահանայ Առաքելեանց
29. Օվսաննայ Յարութիւնեան Առաքելեանց
30. Յովսէփ Մարտիրոսեան Ամրձահեանց
31. Նունէ Աղէքսանդրեան Ամրձահեանց
32. Սօփիոյ Գէորգեան Ամրձահեանց
33. Արշակ Գրիգորեան Ամրձահեանց
34. Մաթենիկ Յովհաննիսեան Ամրձահեանց
35. Փէփէլ Գէորգեան Շահնազարեանց
36. Եփիմեայ Աւագեան Ամրձահեանց
37. Մկրտիչ Կարապետեան Այտինեանց
38. Մարիամ Սարգսեան Այտինեանց
39. Նիկողայոս Պօղոսեան Արովեանց
40. Շուշանիկ Գրիգորեան Արովեանց
41. Յարութիւն Պօղոսեան Արովեանց
42. Ասատուր Բարսեղեան Արովեանց
43. Եղիսաբէթ Տէր Աւետիսեան Արովեանց
44. Օվսաննայ Խաչատրեան Արովեանց
45. Միքայէլ Սօլումոնեան Ասլանեանց
46. Նինոյ Ղազարեան Ասլանեանց
47. Սօլումոն Միքայէլեան Ասլանեանց
48. Սօնայ Միքայէլեան Ասլանեանց
49. Եագոր Սօլումոնեան Ալիխանեանց
50. Եագոր Թումասեան Բէլոյեանց
51. Սօփիոյ Գաբրիէլեան Բէլոյեանց
52. Արշակ Եագորեան Բէլոյեանց
53. Գէորգ Եագորեան Բէլոյեանց
54. Դանիէլ Թումասեան Բէլոյեանց
55. Եղիսաբէթ Յովհաննիսեան Բէլոյեանց
56. Կարապետ Դանիէլեան Բէլոյեանց
57. Գէորգ Դանիէլեան Բէլոյեանց
58. Ղահիրաման Թումասեան Բէլոյեանց
59. Մարիամ Գաբրիէլեան Բէլոյեանց
60. Յովհաննէս Բէլոյեան Բէլոյեանց
61. Գէորգ Բէլոյեան Բէլոյեանց
62. Իսահակ Բէլոյեան Բէլոյեանց
63. Սօփիոյ Գէորգեան Բէլոյեանց
64. Արտէմ Սօլումոնեան Տօնեանց
65. Արշակ Գրիգորեան Բալիօգեանց
66. Գայանէ Դաթեան Բալիօգեանց
67. Զաքարիայ Գէորգեան Գալստեանց
68. Եղիսաբէթ Զուրաբեան Գալստեանց
69. Մարգիս Գէորգեան Գալստեանց
70. Միքայէլ Զաքարեան Գալստեանց
71. Օվսաննայ Յովհաննիսեան Գալստեանց
72. Գալուստ Միքայէլեան Գալստեանց
73. Մարիամ Մովսէսեան Գալստեանց
74. Կոստանդիանոս Զալիկոյեան Գալստեանց
75. Բարբարէ Փիրալեան Գալստեանց
76. Գէորգ Զալիկոյեան Գալստեանց
77. Աղէքսանդր Զալիկոյեան Գալստեանց
78. Նատալիայ Պապայեան Գալստեանց
79. Բադալ Առաքելեան Գարտիշեանց
80. Գէորգ Բադալեան Գարտիշեանց
81. Տիգրան Սօսեյեան Գարտիշեանց
82. Նատալիայ Գէորգեան Գարտիշեանց
83. Եագոր Սօսեյեան Գարտիշեանց
84. Միքայէլ Սօսեյեանց Գարտիշեանց
85. Վառվառ Սօսեյեան Գարտիշեանց
86. Աղէքսանդր Սօսեյեան Գարտիշեանց
87. Սօնայ Անտօնեան Գարտիշեանց
88. Գէորգ Յարութիւնեան Գաբրիէլեանց
89. Աննայ Կակոյեան Գաբրիէլեանց
90. Պետրոս Յարութիւնեան Գաբրիէլեանց
91. Սօնայ Եագորեան Գաբրիէլեանց
92. Աւետիք Յովհաննիսեան Գրիգորեանց
93. Կէկէլ Բէլոյեան Գրիգորեանց
94. Գաբրիէլ Աւետիսեան Գրիգորեանց
95. Սօնայ Աւագեան Գրիգորեանց
96. Սիմէօն Զալիսեան Դիւանեանց
97. Օվսաննայ Պօղոսեան Դիւանեանց
98. Խաչատուր Սիմէօնեան Դիւանեանց
99. Արշակ Սիմէօնեան Դիւանեանց
100. Արշակ Յովսէփեան Դանիէլեանց
101. Քալինկայ Գրիգորեան Դանիէլեանց
102. Եզնիկ աւագ քահանայ Երզնկեանց
103. Հեղինէ (Կատինկայ) Տէր-Առաքելեան Երզնկեանց
104. Աննայ Ղազարեան Երզնկեանց
105. Գէորգ Յակոբեան Թէմուրագեանց
106. Մկրտիչ Յակոբեան Թէմուրագեանց
107. Աղէքսանդր Յակոբեան Թէմուրագեանց
108. Կատարինէ Ստեփանեան Թէմուրագեանց
109. Եղիսաբէթ Միքայէլեան Թահիրեանց
110. Գրիգոր Մէլքոնեան Թորոգեանց
111. Մարիամ Յարութիւնեան Թոշոգեանց
112. Վարդան Հայրապետեան Թումանեանց
113. Օվսաննայ Մէլքոնեան Թումանեանց
114. Մարիամ Վարդանեան Թումանեանց
115. Մարգիս (Շէրգիլ) Աւագեան Թումանեանց
116. Գէորգ Սարգսեան Թումանեանց
117. Միքայէլ Աւետիսեան Իշխանեանց
118. Հայկանուշ Ստեփանեան Իշխանեանց
119. Ռաֆայէլ Աւետիսեան Իշխանեանց

120. Յովհաննէս Աւետիսեան Իշխանեանց
121. Նիկողայոս Աւետիսեան Իշխանեանց
122. Մարիամ Աւետիսեան Իշխանեանց
123. Աննայ Թումասեան Իշխանեանց
124. Պետրոս Մկրտումեան Իշխանեանց
125. Կէկէլ Գաբրիէլեան Իշխանեանց
126. Մարտիրոս Պետրոսեան Իշխանեանց
127. Վարսենիկ Նիկողայոսեան Իշխանեանց
128. Աղէքսանդր Պետրոսեան Իշխանեանց
129. Միքայէլ Գրիգորեան Իգիթխանեանց
130. Նառայիւան Յովսէփեան Իգիթխանեանց
131. Աղէքսանդր Գրիգորեան Խօջափարոյսեանց
132. Վառվառ Սարգսեան Խօջափարոյսեանց
133. Յարութիւն Պէպանեան Խէրումեանց
134. Եղիաաբէթ Մարտիրոսեան Խէրումեանց
135. Կարապետ Մինասեան Խէրումեանց
136. Շուշան Յովհաննիսեան Խէրումեանց
137. Դարչոյ Պօղոսեան Խօջայեանց
138. Սարգիս Խաչատրեան Խօսրովեանց
139. Գայանէ Յովհաննիսեան Խօսրովեանց
140. Գրիգոր Յովսէփեան Ծէրէթէլեանց
141. Սալոմէ Դանիէլեան Ծէրէթէլեան
142. Վասիլ Գեօրգեան (Գիգովաշվիլի) Կոնեանց
143. Սօնայ Կարախիմեան Կոնեանց
144. Դարչոյ Խաչատրեան Հախվերդեանց
145. Եղիաաբէթ Պօղոսեան Հախվերդեանց
146. Սարգիս Յովհաննիսեան Հախվերդեանց
147. Ասատուր Բաղդասարեան Հախվերդեանց
148. Աննայ Յարութիւնեան Հախվերդեանց
149. Սարգիս Ասատուրեան Հախվերդեանց
150. Յովսէփ Ներսիսեան Հախվերդեանց
151. Սօնայ Սարգսեան Հախվերդեանց
152. Սարգիս Ներսիսեան Հախվերդեանց
153. Երուանդ Ներսիսեան Հախվերդեանց
154. Շուշանիկ Սարգսեան Հախվերդեանց
155. Աւետիք Սարգսեան Հախվերդեանց
156. Վառվառ Յովհաննիսեան Հախվերդեանց
157. Զաքար Սարգսեան Հախվերդեանց
158. Հռիփսիմէ Աւետիսեան Հախվերդեանց
159. Ստեփաննոս Սարգսեան Հախվերդեանց
160. Հեղինէ Գէորգեան Հախվերդեանց
161. Քալինկայ Զալինեան Ղոնտախսագեանց
162. Յովհաննէս Կարապետեան Ղոնտախսագեանց
163. Աննայ Կարապետեան Ղոնտախսագեանց
164. Աւետիք (Արտէմ) Պետրոսեան Ղոնտախսագեանց
165. Մարիամ Աւետիսեան Ղոնտախսագեանց
166. Լիզայ Պետրոսեան Ղոնտախսագեանց
167. Բագրատ Ստեփանեան Ղոնտախսագեանց
168. Եղիաաբէթ Զաքարեան Ղոնտախսագեանց
169. Սարգիս Գրիգորեան Ղարագոզեանց
170. Նատալիայ Գրիգորեան Ղարագոզեանց
171. Կէկէլ Նիկողայոսեան Ղարագոզեանց
172. Ղազար Բաբայեան Ղազարեանց
173. Վասիլ Բաղդեան Ղազարեանց
174. Գաբրիէլ Սահակեան Ղազարեանց
175. Ռէհան Պետրոսեան Ղազարեանց
176. Իսահակ Գաբրիէլեան Ղազարեանց
177. Գէորգ Գաբրիէլեան Ղազարեանց
178. Հայկանուշ Սարգսեան Ղազարեանց
179. Յարութիւն Սարգսեան Ղազարեանց
180. Յարութիւն Իսահակեան Ղարիբեանց
181. Սօփիոյ Անանեան Ղարիբեանց
182. Գրիգոր Իսահակեան Ղարիբեանց
183. Վառվառ Յարութիւնեան Ղարիբեանց
184. Կարապետ Ղազարեան Ղարիբեանց
185. Բագրատ Ղազարեան Ղարիբեանց
186. Արտաշէս Գաբրիէլեան Միքայէլեանց
187. Սաթենիկ Գէորգեան Միքայէլեանց
188. Գրիգոր Սարգսեան Միքայէլեանց
189. Յարութիւն Սարգսեան Միքայէլեանց
190. Նունէ Սարգսեան Միքայէլեանց
191. Մնացական (Դարչոյ) Աւագեան Մայիլեանց
192. Մարիամ Սօլոմոնեան Մայիլեանց
193. Սարգիս Աւագեան Մայիլեանց
194. Արշակ Յարութիւնեան Ղոնտախսագեանց
195. Գէորգ Գալստեան Մուրալեանց
196. Թինաթին Թադէոսեան Մուրալեանց
197. Բարսէղ (Վասիլ) Գալստեան Մուրալեանց
198. Դարինկայ Սիմէօնեան Մուրալեանց
199. Սարգիս Գալստեան Մուրալեանց
200. Սարգիս Սօլոմոնեան Միրզոյեանց

201. Վառվառ Վասիլեան Միրզոյեանց
202. Նիկողայոս Սարգսեան Մերիզուլեանց
203. Սօնայ Թումասեան Մերիզուլեանց
204. Գրիգոր Աւետիսեան Սարտիրոսեանց
205. Վառիկայ Յարութիւնեան Մարտիրոսեանց
206. Գարասիմ Աւետիսեան Մարջանեանց
207. Արտէմ Աւետիսեան Մարջանեանց
208. Նիկողայոս Աւետիսեան Մարջանեանց
209. Արշակ Սօլումոնեան Մէլիք-Սարգսեանց
210. Գրիգոր Պետրոսեան Մխիթարեանց
211. Սօնայ Պետրոսեան Մխիթարեանց
212. Սարգիս Գրիգորեան Մխիթարեանց
213. Աղէքսանդր Պետրոսեան Մխիթարեանց
214. Արտէմ Մինասեան Մխիթարեանց
215. Յովհաննէս Յարութիւնեան Մխիթարեանց
216. Վառվառ Գալարեան Մխիթարեան
217. Մովսէս Պետրոսեան Սարտիրոսեանց
218. Դարոյ Թէմուրազեան Սարտիրոսեանց
219. Աղէքսանդր Յովհաննիսեան Մէլիք-Նուբարեանց
220. Աննայ Գրիգորեան Մէլիք-Նուբարեանց
221. Սարգիս Գէորգեան Մազմանեանց
222. Կէկէլ Ղազարեան Մազմանեանց
223. Կարապետ Գէորգեան Մազմանեանց
224. Սօփիոյ Մնացականեան Մազմանեանց
225. Դաւիթ Գէորգեան Մազմանեանց
226. Եղիսաբէթ Յովհաննիսեան Մազմանեանց
227. Ստեփաննոս Գէորգեան Մազմանեանց
228. Յարութիւն Դաւթեան Յարութիւնեանց
229. Աննայ Ալէքսեան Յարութիւնեանց
230. Յովհաննէս Եազորեան Յարութիւնեանց
231. Գէորգ Եազորեան Յարութիւնեանց
232. Աննա Եազորեան Յարութիւնեանց
233. Կատարինէ Սարգսեան Յարութիւնեանց
234. Գրիգոր Գասպարեան Յարութիւնեանց
235. Յարութիւն Գալստեան Յարութիւնեանց
236. Նունիա Յովհաննիսեան Յարութիւնեանց
237. Գրիգոր Գալստեան Յարութիւնեանց
238. Յարութիւն Սիմէօնեան Յարութիւնեանց
239. Աննա Մովսէսեան Յարութիւնեանց
240. Բազրատ Յարութիւնեան Յարութիւնեանց
241. Սարգիս Յակոբեան Յակոբեանց
242. Վառիկայ Արտէմեան Յակոբեանց
243. Դաւիթ Յակոբեան Յակոբեանց
244. Գարեգին Յակոբեան Յակոբեանց
245. Գէորգ Կարապետեան Ներսէսեանց
246. Աղէքսանդր Կարապետեան Ներսէսեանց
247. Մարիամ Կարապետեան Ներսէսեանց
248. Մարթա Գէորգեան Ներսէսեանց
249. Սօնա Կարապետեան Ներսէսեանց
250. Յարութիւն Սարգսեան Ներսէսեանց
251. Գայանէ Սարգսեան Ներսէսեանց
252. Թալալ Գէորգեան Ներսէսեանց
253. Սարգիս Յարութիւնեան Նաւասարդեանց
254. Եղիսաբէթ Տէր-Ստեփանեան Նաւասարդեանց
255. Յակոբ Յարութիւնեան Նաւասարդեանց
256. Գէորգ Դաւթեան Ներսէսեանց
257. Աննա Արտէմեան Ներսէսեանց
258. Բազրատ Սարգսեան Ներսէսեանց
259. Յովհաննէս Աւետիսեան Շալամեանց
260. Եփիմեա Կոնեան Շալամեանց
261. Զաքարիա Յարութիւնեան Շալամեանց
262. Սօփիոյ Ստեփանեան Շալամեանց
263. Նատալիա Գրիգորեան Շալամեանց
264. Գէորգ Յովհաննիսեան Պապովեանց
265. Մնացական Գէորգեան Պապովեանց
266. Դաւիթ Գարսևանեան Պապովեանց
267. Սօփիոյ Գասպարեան Պապովեանց
268. Բազրատ Դաւթեան Պապովեանց
269. Սարգիս Դաւթեան Պապովեանց
270. Արտէմ Գէորգեան Պանկիսեանց
271. Եփեմիա Կարապետեան Պանկիսեանց
272. Եազոր Գէորգեան Պանկիսեանց
273. Սօնա Մնացականեան Պանկիսեանց
274. Յովհաննէս Եազորեան Պանկիսեանց
275. Եփիմեա Սաբայեան Պանկիսեանց
276. Գրիգոր Բէժանեան Պապովեանց
277. Սրբոսի Բէժանեան Պապովեանց
278. Կատարինէ Ալավերդեան Պապովեանց
279. Նիկողայոս Սարգսեան Պետրոսեանց
280. Աննա Գէորգեան Պետրոսեանց
281. Յովսէփ Ղազոյեան Զալալեանց
282. Օվաննա Գէորգեան Զալալեանց
283. Սեդրակ Ղազոյեան Զալալեանց
284. Կարապետ Գրիգորեան Զանշեանց
285. Եղիսաբէթ Սօսէլեան Զանշեանց
286. Յովհաննէս Սարգսեան Սարգսեանց
287. Գարեգին Սարգսեան Սարգսեանց
288. Մարթա Բաղդասարեան Սարգսեանց

289. Անտոն Սիմէօնեան Սալամբէզեանց
290. Կատարինէ Գրիգորեան Սալամբէզեանց
291. Կոստանդիանոս Անտոնեան Սալամբէզեանց
292. Սօնա Բագրատեան Սալամբէզեանց
293. Սարգիս Նոնիան Սարգսեանց
294. Նատալիա Յովհաննիսեան Սարգսեանց
295. Յարութիւն Սարգսեան Սարգսեանց
296. Յովհաննէս Անտոնեան Սօմսեանց
297. Թալալ Սարգսեան Սօմսեանց
298. Յարութիւն Յովհաննիսեան Սօմսեանց
299. Հայկանուշ Գրիգորեան Սօմսեանց
300. Գրիգոր Յովհաննիսեան Սօմսեանց
301. Գէորգ Անտոնեան Սօմսեանց
302. Մկրտիչ Գաբրիէլեան Սօմսեանց
303. Մարիամ Յակոբեան Սօմսեանց
304. Դանիթ Գէորգեան Սայջանեանց
305. Նունէ Միքայէլեան Սայջանեանց
306. Դանիէլ Գէորգեան Սայջանեանց
307. Միքայէլ Գէորգեան Սայջանեանց
308. Գէօրգի Նոնիան Վարդանեանց
309. Անուշիկ Ղազարեան Վարդանեանց
310. Սարգիս Գէօրգեան Վարդանեանց
311. Մարիամ Գէօրգեան Վարդանեանց
312. Կատարինէ Գէօրգեան Վարդանեանց
313. Համազասպ աւագ քահանայ Կարապետեան Տէր-Յովհաննիսեանց
314. Սալօմէ Յովհաննիսեան Տէր-Յովհաննիսեանց
315. Գաբեգին Տէր-Համազասպեան Տէր-Յովհաննիսեանց
316. Հմայակ Տէր-Համազասպեան Տէր-Յովհաննիսեանց
317. Սարգիս Պետրոսեան Տէր-Յովհաննիսեանց
318. Օվսաննա Առաքելեան Տէր-Յովհաննիսեանց
319. Մովսէս Յովսէփեան Տէր-Աբրահամեանց
320. Յովսէփ Յովսէփեան Տէր-Աբրահամեանց
321. Հռիփսիմէ Յովսէփեան Տէր-Աբրահամեանց
322. Մակա Յովսէփեան Տէր-Աբրահամեանց
323. Մկրտիչ Անտոնեան Տէր-Անտոնեանց
324. Շուշանիկ Գէորգեան Տէր-Անտոնեանց
325. Կէկէլ Աւետիսեան Տէր-Անտոնեանց
326. Աղէքսանդր Մկրտչեան Տէր-Կարապետեանց
327. Վարվառ Ենոքեան Տէր-Կարապետեանց
328. Յարութիւն Գէորգեան Տէր-Գրիգորեանց
329. Կէկէլ Պէպանեան Տէր-Գրիգորեանց
330. Գրիգոր Դարչոյեան Տէր-Գրիգորեանց
331. Օլինկա Սօսօյեան Տէր-Գրիգորեանց
332. Ստեփան Աստուածատրեան Տէր-Յարութիւնեանց
333. Օվսաննա Գէորգեան Տէր-Յարութիւնեանց
334. Մովսէս Սօլօմօնեան Փրիիջանեանց
335. Մակա Սարգսեան Փրիիջանեանց
336. Կարապետ Ալէքսանեան Քարտաշեանց
337. Յովհաննէս Ալէքսանեան Քարտաշեանց
338. Յարութիւն Գէորգեան Աղաբաբեանց
339. Մարիամ Գէորգեան Աղաբաբեանց
340. Պետրոս Յարութիւնեան Աղաբաբեանց
341. Եւա Աղէքսանդրեան Աղաբաբեանց
342. Կարապետ Տէր-Յովակիմեան Առաքելեանց
343. Քալինկա Իսահակեան Առաքելեանց
344. Սօնա Հախվերդեան Առաքելեանց
345. Մկրտիչ Մկրտչեան Ահարոնեանց
346. Աննա Յակոբեան Ահարոնեանց
347. Ստեփան Սօլօմօնեան Ազատեանց
348. Սովիոյ Սարգսեան Ազատեանց
349. Դանիէլ Աբազեան Բէգթալեանց
350. Սօնա Գալստեան Բէգթալեանց
351. Կարապետ Մովսէսեան Բալսչինեանց
352. Թինաթիւն Գրիգորեան Բալսչինեանց
353. Աւետիք Յովակիմեան Գրիգորեանց
354. Սովիոյ Եագորեան Գրիգորեանց
355. Սարգիս Յովակիմեան Գրիգորեանց
356. Նունէ Պօղոսեան Գրիգորեանց
357. Ասատուր Առաքեան Գրիգորեանց
358. Մարիամ Զաքարեան Գրիգորեանց
359. Ստեփան Մարտիրոսեան Գրիգորեանց
360. Հռիփսիմէ Յովսէփեան Գրիգորեանց
361. Աւետիք Խաչատրեան Գասպարեանց
362. Լուսիկ Պետրոսեան Գասպարեանց
363. Յովհաննէս Գէորգեան Երալեանց
364. Եկատերինէ Գարասիմեան Երալեանց
365. Մեղրակ Աստուածատրեան Զառափեանց
366. Վառվառէ Միքայէլեան Զառափեանց
367. Միսակ Աստուածատրեան Զառափեանց
368. Եղիսաբէթ Յարութիւնեան Զառափեանց
369. Երուանդ Աւետիսեան Թոքմաճեանց
370. Աննայ Ղազարեան Թոքմաճեանց

371. Վաղարշակ Աւետիսեան Թոքմաճեանց
372. Հռիփսիմէ Մարտիրոսեան Թոքմա-
ճեանց
373. Յակոբ Աւետիսեան Թոքմաճեանց
374. Մարիամ Գէորգեան Թոքմաճեանց
375. Յարութին Յակոբեան Լուսաւարեանց
376. Մարիամ Սօլօմոնեան Լուսաւարեանց
377. Վարդան Ֆրիդոնեան Լուսաւարեանց
378. Սաթենիկ Սարգսեան Լուսաւարեանց
379. Գարեգին Առաքէլեան Խարաջեանց
380. Նունիան Մովսէսեան Խարաջեանց
381. Արամ Առաքէլեան Խարաջեանց
382. Շուշանիկ Մարտիրոսեան Խարաջեանց
383. Սեդրակ Առաքէլեան Խարաջեանց
384. Միսակ Առաքէլեան Խարաջեանց
385. Եագոր Յովհաննիսեան Խօբէրեանց
386. Օվսաննայ Մկրտչեան Խօբէրեանց
387. Աղէքսանդր Յարութինեան Խաչատ-
րեանց
388. Լիզայ Մովսէսեան Խաչատրեանց
389. Մինաս Գրիգորեան Խազնադարեանց
390. Մարիամ Նահապետեան Խազնադա-
րեանց
391. Սարգիս Աստուածատրեան Խալաթեանց
392. Մարիամ Շաքարեան Խալաթեանց
393. Եագոր Գրիգորեան Խալաթեանց
394. Սօնայ Աւետիսեան Խալաթեանց
395. Աւան Դիմիտրեան Հասրաթեանց
396. Նատալիյա Մկրտչեան Հասրաթեանց
397. Դաւիթ Յովհաննիսեան Հայրապե-
տեանց
398. Թագուիի Ստեփանեան Հայրապե-
տեանց
399. Օհան Ղազարեան Ղազարեանց
400. Դարեշան Յովհաննիսեան Ղազա-
րեանց
401. Սօսի Զաքարեան Ղուրաշվիլի
402. Նատալիյա Էստադիան Ղուրաշվիլի
403. Միքայէլ Բէգլարեան Ղուճեանց
404. Նիկողայոս Յովհաննիսեան Մարկո-
սեանց
405. Մարիամ Դաթեան Մարկոսեանց
406. Միքայէլ Եագորեան Մէլիքեանց
407. Իսկուիի Յովհաննիսեան Մէլիքեանց
408. Եփրեմ Դաթեան Մկրտումեանց
409. Նիկողայոս Դաթեան Մկրտումեանց
410. Յովսէփ Դաթեան Մկրտումեանց
411. Զաքար (Շաքար) Գէորգեան Մայիսու-
րեանց
412. Օվսաննայ Դարչոյեան Մայիսուրեանց
413. Մաթնոս Գէորգեան Մայիսուրեանց
414. Մարիամ Առաքէլեան Մայիսուրեանց
415. Յովսէփ Գէորգեան Մայիսուրեանց
416. Եւայ Գէորգեան Մայիսուրեանց
417. Եագոր Պետրոսեան Յարութինեանց
418. Եւայ Տէր-Սահակեան Յարութինեանց
419. Շամիր Իսահակեան Յովակիմեանց
420. Սօնայ Խաչատրեան Յովակիմեանց
421. Սարիբէգ Յովսէփեան Նուշինեանց
422. Եփիմեայ Սարգսեան Նուշինեանց
423. Արամ Յակոբեան Շաքարեանց
424. Զարդալամ Մարտիրոսեան Շաքա-
րեանց
425. Մնացական Մկրտումեան Շարոյեանց
426. Սօնայ Յարութինեան Շարոյեանց
427. Գրիգոր Մկրտումեան Շարոյեանց
428. Սօնայ Գարասիմեանց Շարոյեանց
429. Բարսեղ Յարութինեան Ոսկանեանց
430. Վառինկայ Յովհաննիսեան Ոսկանեանց
431. Արշակ Յարութինեան Չոբանեանց
432. Գայանէ Դաթեան Չոբանեանց
433. Ներսէս Գէորգեան Չալաբեանց
434. Սոփիոյ Աւագեան Չալաբեանց
435. Օհան Գէորգեան Չալաբեանց
436. Թագուիի Գէորգեան Չալաբեանց
437. Կարապետ Յովհաննիսեան Պապի-
կեանց
438. Փառանձեմ Թադէոսեան Պապիկեանց
439. Գրիգոր Իսահակեան Պապուլեանց
440. Աննայ Պետրոսեան Պապուլեանց
441. Սարգիս Կարապետեան Պապեանց
442. Եփիմեայ Պետրոսեան Պապեանց
443. Մովսէս Դաթեան Սարոխանեանց
444. Մարիամ Մէլքոնեան Սարոխանեանց
445. Եփրեմ Յակոբեան Սարգսեանց
446. Դարիայ Աղէքսանդրեան Սարգսեանց
447. Ղազարոս Յակոբեան Սարգսեանց
448. Սարգիս Աւանեան Սարոխանեանց
449. Նունէ Աւետիսեան Սարոխանեանց
450. Մամիկոն Ազարեան Սաֆարեանց
451. Մարիամ Գալստեան Սաֆարեանց
452. Գալուստ Մկրտչեան Ստեփանեանց
453. Եղիսաբէթ Յակոբեան Ստեփանեանց
454. Սարգիս Յարութինեան Վարդանեանց
455. Արշակ Սարգսեան Վարդանեանց
456. Օվսաննայ Գրիգորեան Վարդանեանց
457. Մկրտիչ Յարութինեան Վարդանեանց
458. Հայկանուշ Եփրեմեան Վարդանեանց

459. Խաչատուր Տէր-Ստեփանեան Տէր-Խաչատրեանց
460. Մարիամ Սեդրակեան Տէր-Խաչատրեանց
461. Արշակ Տէր Ստեփանեան Տէր-Խաչատրեանց
462. Եայ Աբրահամեան Տէր-Խաչատրեանց
463. Աղէքսանդր Յովհաննիսեան Տէր-Ստեփանեանց
464. Շուշանիկ Շամիրեան Տէր-Ստեփանեանց
465. Մէլիքսէթ Յովհաննիսեան Տէր-Մարտիրոսեանց
466. Պատուական Յովհաննիսեան Տէր-Մարտիրոսեանց
467. Քալինկայ Արտեմեան Տէր-Մարտիրոսեան
468. Ստեփան Միքայէլեան Տէր-Աւետիսեանց
469. Նունէ Սարիբէգեան Տէր-Աւետիսեանց
470. Մկրտիչ Յովհաննիսեան Տալեանց
471. Զարդալամ Մկրտչեան Տալեանց
472. Խամճաթ Մկրտչեան Տալեանց
473. Շաքար Սահակեան Քոչարեանց
474. Շուշանիկ Գրիգորեան Քոչարեանց
475. Մարտիրոս Թաղէոսեան Քոսայեանց
476. Շողակաթ Սարգսեան Քոչարեանց
- 1*478. Միքայէլ Ստեփանեան Քամալեանց
479. Եղիսաբէթ Սարգսեան Քամալեանց
480. Մկրտիչ Խաչատրեան Քէշիշեանց
481. Գէորգ Դաւթեան Օգիգիլտեանց
482. Մարիամ Գէորգեան Օգիգիլտեանց
483. Աղէքսանդր Ստեփանեան Օգանեանց
484. Վարվառ Վանոյեան Օգանեանց
485. Աղէքսանդր Աւետիսեան Ասլանեանց
486. Եայ Յարութիւնեան Ասլանեանց
487. Սամսոն Աւետիսեան Ասլանեանց
488. Նունէ Յովսէփեան Ասլանեանց
489. Պօղոս Յովհաննիսեան Բաղդասարեանց
490. Վառինկայ Միքայէլեան Բաղդասարեանց
491. Տիգրան Բաբայեան Յովսէփեանց
492. Արուսեակ Կարապետեան Յովսէփեանց
493. Յովհաննէս Առաքէլեան Ղումաշեանց
494. Ղուկաս Բաբայեան Բէգնազարեանց
495. Հռիփսիմէ Նիկողայոսեան Բէգնազարեանց
496. Դարչոյ Յոնանեան Թաթուլեանց
497. Սոնայ Մայիլեան Մայիլեանց
498. Սաքոյ Մայիլեան Մայիլեանց
499. Մարիամ Ծղալորեան Մայիլեանց
500. Յակովբ Յովհաննիսեան Սէմերջեանց
501. Սիրանուշ Գաբրիէլեան Սէմերջեանց
502. Խաչատուր Պետրոսեան Օդաբաշեանց
503. Նունէ Յակոբեան Օդաբաշեանց
504. Յովհաննէս Բարսեղեան Մնացականեանց
505. Վառինկայ Գէորգեան Մնացականեանց
506. Մկրտիչ Մկրտչեան Ղորղանեանց
507. Եղիսաբէթ Մկրտչեան Ղորղանեանց
508. Սեդրակ Գրիգորեան Կալսինեանց
509. Մարիամ Մարտիրոսեան Կալսինեանց
510. Մարտիրոս Վարդանեան Շահնազարեանց
511. Լիզա Միքայէլեան Շահնազարեանց
512. Աղէքսանդր Յարութիւնեան Ղարագեօզեանց
513. Մարիամ Սարգսեան Ղարագեօզեանց
514. Գէորգ Յակոբեան Յակոբեանց
515. Արիստակէս Գէորգեան Յակոբեանց
516. Ասողիկ Պապիկեան Յակոբեանց
517. Ծղալոր Բաղդասարեան Սօլօմօնեանց
518. Աննա Գրիգորեան Սօլօմօնեանց
519. Կիրէղ Նիկողայոսեան Յարութիւնեանց
520. Սիրանուշ Միքայէլեան Յարութիւնեանց
521. Աղաջան Դաւթեան Թեմուրազեանց
522. Աննա Սարգսեան Թեմուրազեանց
523. Խաչատուր Աստուածատրեան Տէր-Սարգսեանց
524. Մարիամ Կարապետեան Տէր-Սարգսեանց:

Կրկնութիւններն ու բացթողումները նկատի առնելով, ընդհանուր թիւը լինում է 521:

1* Գրառող քահանան 477 համարը վրիպել է:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏՆԵՐ

(Հիշատակված մամուլում)

1880 թ. հունիսի 14-ին կատարվել է տոհմական պատվավոր քաղաքացի Եագոր Տէր-Աբրահամեանցի հոգեհանգիստը¹:

1887 թ. հունվարի 17-ին եկեղեցում կատարվել է Մարիամ Նունուփարեանցի հոգեհանգիստը²:

1893 թ. հունիսի 20-ին, եկեղեցում կատարվել է Շամքորեցոց դպրոցի հանգուցյալ ուսուցիչ Մարտիրոս Տէր-Յովհաննիսեանի հիշատակին նվիրված հոգեհանգիստ, որին ներկա է եղել նաև «Նոր Դար» թերթի խմբագիրն իր աշխատակիցներով: Նրանք իրենց խորին ցավակցությունն են հայտնել հանգուցյալի հիշատակին, որը Սղնախում նահատակվել էր անհայտ չարագործի ձեռքով³:

1896 թ. հուլիսի 16-ին եկեղեցում կատարվել է Սոֆիա Ալէքսանդրեան Նավասարդեանի հոգեհանգիստը:

1901 թ. դեկտեմբերի 4-ին եկեղեցում կատարվել է Ալեքսանդր Թայիրեանի որդու՝ Նադվորնի սովետրնիկ Քրիստափորի հոգեհանգիստն ու հուղարկավորությունը Խոջավանքի գերեզմանատանը⁴:

1905 թ. փետրվարի 26-ին եկեղեցում կատարվել է Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանի կնոջ, երիցուհի Շուշանիկի քառասունօրյա հոգեհանգիստը⁵:

1905 թ. մարտի 26-ին եկեղեցում կատարվել է Հայկ Սարգսեան Կովալեանցի հոգեհանգիստը, իսկ հաջորդ օրը հուղարկավորությունը Խոջիվանքի գերեզմանատանը⁶:

1905 թ. ապրիլի 1-ին եկեղեցում կատարվել է Մարիամ Շաքարեան Մկրտումեանցի հոգեհանգիստը, իսկ հուղարկավորությունը՝ հաջորդ օրը Խոջիվանքի գերեզմանատանը⁷:

1905 թ. մայիսի 14-ին եկեղեցում կատարվել է Ղազար Սիմեոնեան Յարութրինեանի հոգեհանգիստն, իսկ հաջորդ օրը՝ հուղարկավորությունը Խոջիվանքի գերեզմանատանը⁸:

1905 թ. հուլիսի 30-ին եկեղեցում կատարվել է Մովսէս քհյ. Տէր-Աբրահամեանի որդու՝ Յովսէփի հոգեհանգիստն, իսկ հաջորդ օրը՝ հուղարկավորությունը Խոջիվանքի գերեզմանատանը⁹: Մամուլում Մարիամ, Մովսէս,

¹ «Մշակ», 1880, № 99, 13 հունիսի:

² «Նոր Դար», 1887, № 4, 20 հունվարի:

³ «Նոր Դար», 1893, № 110, 29 հունիսի:

⁴ «Մշակ», 1901, № 269, 4 դեկտեմբերի:

⁵ «Մշակ», 1905, № 32, 26 փետրվարի:

⁶ «Մշակ», 1905, № 54, 25 մարտի:

⁷ «Մշակ», 1905, № 60, 1 ապրիլի:

⁸ «Մշակ», 1905, № 91, 13 մայիսի:

⁹ «Մշակ», 1905, № 149, 30 հուլիսի:

Յովսէփի և Օլգա Տէր-Աբրահամեանները հայտնել են առաջինը իր սիրելի ամուսնու և երկրորդները՝ իրենց թանկագին հոր մահը:

1907 թ. հոկտեմբերի 28-ին Շամբորեցոց եկեղեցում կայացել է Ղազարի Բ. մասի գործակալ Յովհաննէս քհյ. Տէր-Խաչատրեանի մահվան քառասուն-քի հոգեհանգիստ¹:

1911 թ. փետրվարի 9-ին եկեղեցում կատարվել է Թիֆլիսի Սուրբ Նշան եկեղեցու միաբան Գարեգին քհյ. Առաքելեանի կնոջ հոգեհանգիստը:

1912 թ. հուլիսի 23-ին եկեղեցում կատարվել է հանգուցյալ Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանի մահվան տարելիցի առթիվ հոգեհանգիստ:

1918 թ. օգոստոսի 4-ին եկեղեցում կատարվել է Յովնանեան դպրոցի որբանոցի գլխավոր քույր Մարիամ Յարութիւնեանի հոգեհանգիստն ու հուղարկավորութիւնը դեպի Խոջիվանքի գերեզմանատուն: Նա մահացել էր բժավոր տիֆից: Նրա մասին գրվել է. «Օրիորդը գիմնազիան աւարտելուց հետո գաղափարական ձգտումներով գնաց Հայկական գաւառները վարժուհու պաշտօնով: Ընդհանուր պատերազմի բեռը կրելուց յետոյ նա թողեց վարժուհու թեան պաշտօնը և իբրև Կարմիր Խաչի գլխավոր քույր երեք տարի մնաց Սարիղամիշի և Տրապիզոնի գինւորական հիւանդանոցներում...»²: Հանգուցյալը 28 տ. էր, հանրահայտ Իսահակ Յարութիւնեանի քույրն էր:

1923 թ. մայիսի 6-ին առավոտյան պատարագից հետո Շամբորեցոց եկեղեցում կատարվել է Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանի մահվան տարեդարձը³:

ՇԱՄԲՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶԱՓԱԲԵՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Շամբորեցոց եկեղեցու չափաբերական տեղեկությունները, որոնք բազմազան ու բազմաբնույթ են, հնարավորություն են ընձեռում որոշակի լրացնելու ծխամատյաններում առկա բացթողումները (հիմնականում քահանաների անփութության պատճառով, երբեմն էլ կանխամտածված), ինչպես նաև, տեղեկացնում են տարբեր տարիներին ծխերի, ծխականների ընդհանուր թվի, նրանց տեղափոխության և այլ խնդիրների մասին: Մի շարք մետրիկական տեղեկություններում կարևոր են վաղ շրջանում հիշվող քահանաների քահանայագործության տարեթվերը:

1814 թ. հուլիսին Ներսէս արք. Աշտարակեցին Սահակ և Յարութիւն քահանաներին հրամայել է եկեղեցու ծխամատյանից գրի առնել ծխերի թիվը՝ իրենց ստորագրութիւններով վավերացված⁴:

1815 թ. մարտի 23-ին Ներսէս Աշտարակեցին Յարութիւն քահանային տեղեկացրել է, որ Շամբորեցոց եկեղեցու ծխականների մեջ վերաբնակված-

¹ «Մշակ», 1907, № 142, 27 հոկտեմբերի:

² «Մշակ», 1918, № 152, 4 օգոստոսի:

³ «Մարտակոչ», 1923, № 57, 5 մայիսի:

⁴ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 24, վավ. 162, բնագիր, ձեռագիր:

ները անմիջականորեն ենթակա են Մայր Աթոռին, և նրանց հովվելը հանձնարարել է նրան՝ տալով համապատասխան հրահանգ¹:

Ապրիլի 23-ին, Ներսէս Աշտարակեցին Գրիգոր քհն. Տէր-Վարդանեանին (հավանաբար Հավլաբարի մեկ ուրիշ եկեղեցու քահանա), առաջարկել է իր ծխերի շարքն ընդունել Սառա անունով մի այրի կնոջ, ով չի ցանկացել Յարութիւն քահանայի ծուխը լինել. «Ներսէս արքեպիսկոպոս Հայոց. այսու գրով իմով հրաման տամ քեզ՝ Տէր Գրիգոր Տէր-Վարդանեան, զի որովհետև Շամբոռեցւոյ ժամօրհնօղ Տէր Յարութիւն է թող Սառայ անուն այրի կինն Մարտիրոսի՝ զրդեալ ի Տէր Աստուածատուրէ, թէրևս ոչ կամի ընդունել վասն իւր զքահանայութիւն յիշեալ ժամօրհնօղ քահանային իւրոյ, ոյր վասն եղեալ է յառաջագոյն և զվճիռ դատաստանական: Ես և չկամելով պաշտօնատար լինել յամառեալ կամաց յիշեալ կնոջն, հրաման տամ քեզ զի դու հովուեսցես Սառայ այրւոյն և տան նորա»²:

1816 թ. հունվարի 5-ին Ներսէս Աշտարակեցին Սահակ քահանային պատվիրել է հովվել իր ներկայացրած ցուցակում չգրառված 12 ընտանիքները. «Ղարապաղցի Պաղգասարի որդիք՝ Ասրին և Պօղոսն, կախէթէցի Դանիէլի որդի Գրիգորն, զարապաղցի Գրիգորի որդիք՝ Յօհաննէսն և Միրզէն, չուլավերցի Մարտիրոսի որդիք՝ Խաչատուրն և Կարապետն, թաղլարեցի Մելքոնի որդի Գաբրիէլն, Ամբրոզանց Յարութիւնի որդի Աղաջանն, չուլավերցի Շահի որդի Յարութիւնն, գեանջեցի Մարկոսի որդի Յօհաննէսն, աշուղ Յօհաննէսի որդիք՝ Մկրտումն և Գէորգն, Միքայէլի որդի Բարսեղն՝ ոսկանապատեցի, ներքին չուլավերցի Մարտիրոսի որդի Սարգիսն, չուլավերցի Միքայէլի որդի Աւետիսն: Այսոքիկ, որք չեն գրեցեալք ի թէվթէրս, այլոց տէրունի ժողովուրդք յանձնեմ քեզ, Տէր Սահակ շամբօրեցի քահանայ, զի դու հովուեսցես ըստ օրինի այլոց»³:

1817 թ. հուլիսի 18-ին Ներսէս Աշտարակեցին գործակալ Հովհան քահանային պատվիրել է. «Յանձնեմ քեզ պատուիրել ամենայն քահանայից Հալուապարոյ՝ Շամբորեցւոյ, Ներսի և Դրսի Հալուապարցւոյ և ամենայն Հին և Նոր Երևանցւոյ առանց ումեք յայտնելոյ և առանց ամենեւին տարաձայնելոյ գրել զիւրեանց ժողովուրդսն անուն անուն ըստ իւրաքանչիւր տանց. այսպէս. Պետրոսն, կին նորա Աննայն, որդին Սարգիս, դուստրն Մարթայ, մայրն Շուշան, եղբայրն Թորոս, Թորոսի կին Գայիանէն, որդին Գալուստ, դուստրն Եղիշէ, Սարգսի կինն Հռիփսիմէ, որդին Մարտիրոս, դուստրն Վարդուհի և այլն, և յետ այսպէս մի առ մի գրել տալոյն զամենայն ժողովուրդսն իւրաքանչիւր քահանայից, ապա յատկացս զամենայն զտէրունիսն որքան և ունելոց են քահանայք իւրաքանչիւր գիւղորէից, այլ և ինչ ժողովուրդ, որ երկու քահանայից թէվթէրումն գրեալ լինի նոցա բանին հասու լէր և ում որ իրաւունք ունեցի նմա յատկացոյ՝ և ի միւսոյ թէվթէրին ջնջեալ. և այնպէս զամենայն քահանայից ժողովրդեան թէրթէրսն ի 1-ն օգոստոսի ջանայ

¹ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 ա, վավ. 254, բնագիր, ձեռագիր:

² ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 բ, վավ. 692, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 բ, վավ. 790, բնագիր, ձեռագիր:

Հասուցանել առ իս անպատճառ, և զգոյշ լէր և բարւոք նկատեա՛ղ զի որ քահանայ կամ վասն արբեցողութիւն, կամ վասն անհնազանդութիւն և կամ վասն խռովչութիւն հռչակեալ ունեցի ի մէջ ժողովրդեան զայս հրաման մեր ինքեան և շփոթել զանմեղ ժողովուրդսն...»¹:

1817 թ. հուլիսի 24-ին Ներսէս Աշտարակեցին գործակալ Հովհան քահանային թույլատրել է կատարել Չուղուրէթի եկեղեցու ծուխ Մատթէոսի և Շամքորեցոյ եկեղեցու ծուխ Նազլուխանի պսակադրութիւնը²:

1819 թ. մայիսի 13-ին Ներսէս Աշտարակեցին գրել է Յովակիմ Լազարեանին: Խնդրում է հովանավորել և բժշկական բարձրագույն դպրոց մտցնել գրաբեր Սողոմոնին, որը որդին է Թիֆլիսի Շամքորեցոյ եկեղեցու աւագ քահանայ Յարութիւնի³: Նույն օրը նույնպիսի դիմում նույն տղայի մասին, գիտնական Յարութիւն քհյ. Ալամդարեանին⁴:

1839 թ. նոյեմբերի 1-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր տփիսիսաբնակ հանգուցեալ Հօնիի կին Մարթայի Սօլաղեան ի 13-ն սեպտեմբերի, յորում գրէ, թէ ցանկալով զթոռն իւր զՄիխայէլի Պօղոսեան տալ ի ծառայութիւն Թագաւոր Կայսեր, կարօտի վկայութիւն նորա զծննդենէ և զմկրտութիւնէ, որ ծնեալ է ի 1830 ամի ի 15-ն մարտի և մկրտեալ է ի 25-ն նոյն ամսոյ յԱստուածատուր քահանայէ Վանքի եկեղեցւոյ՝ յայժմեան հանգուցելոյ, ի Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Հալուաբարայ, կնքահայրն եղեալ է հալուաբարաբնակ Դօնոնց Յարութիւնը: Վասն որոյ խնդրէ ընկալեալ խնդիր իւր ի կոնսիստորիա, տալ նմա զվկայութիւն ծննդեան նորա և մկրտութեան: Ի մետրիայս Ատենիս չնշանակի տարեթիւ ծննդեան և մկրտութեան թոռին Մարթայի՝ Սօլաղեան Միքայէլի: Հրամայեցին. ընդ որում չերեւեցաւ տարիթիւ ծննդեան և մկրտութեան յիշեալ Միքայէլի ի մետրիայս Ատենիս, վասն որոյ պահանջել ի խնդրատու Մարթայէ՝ զքանի մի վկայս տեղեկութիւնս ժամանակի ծննդեան և մկրտութեան Միքայէլի՝ թոռին իւրոյ, և ապա հարցմանց ուր հարկն է տալ զվկայութիւն ծննդեան նորա և մկրտութեան»⁵: Նոյեմբերի 10-ին կոնսիստորիայում դարձյալ լսվել է Մարթա Սօլաղեանի խնդրագիրը. «Խնդիր հանգուցեալ Հօնիի կին Մարթայի Սօլաղեան ի 10-ն նոյեմբերի, յորում գրէ, թէ որովհետև լուեալ է, թէ ի մետրիայս Ատենիս անուն թոռին իւրոյ Միխայէլի Պօղոսեան ըստ մատուցման քահանայի տան իւրոյ չէ արկանեալ ի թիւս ծնելոց, և կարի հարկաւոր է որքան փոյթ ստասցի վկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան յիշեալ թոռին իւրոյ, վասն որոյ խնդրէ ընկալեալ զիւր խնդիր յԱտենիս և հարցմամբ ուր և հարկն է զմիաբանն Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ զՅարութիւն քահանայն Կղեմեանց, զՏփլիսայ քաղաքացի Սիմօնն Աւետիսեան և զՍօլօմօնն [Յառուստումեանց], տալ զյիշեալ վկայութիւն ծննդեան

¹ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 բ, վավ. 1126, բնագիր, ձեռագիր:

² ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 բ, վավ. 1130, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 228:

⁴ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 229:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 829 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

և մկրտութեան: Ի գործոց երևեցաւ, տփխիսաբնակ հանգուցեալ Հօնիի կին Մարթայն Սօլաղեան ի 13 սեպտեմբերի այսր ամի մատուցեալ զխնդիր կոնսիստորիս, խնդրեալ է տալ զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան թուին իւրոյ՝ Միքայէլի, և որովհետեւ ի մետրիայս չերևեցաւ անուն նորա, վասն որոյ կոնսիստորս օրագրութեամբ ի 1-ն նոյեմբերի կարգադրեաց, պահանջել ի նմանէ զքանի մի վկայս տեղեակս ժամանակի ծննդեան նորա և մկրտութեան, և ապա հարցմամբ ուր հարկն է տալ վկայութիւն ծննդեան նորա և մկրտութեան: Հրամայեցին. պատրաստել զհարցական յօդուածս յանուն Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ միաբան Յարութիւն քահանայի Կղեմեանց, և առաքել հրամանագրով առ բարեկարգիչ Խաչատուր քահանայն Հալուաբարայ, պատասխանեցուցանել նոքա յանդիման իւրաքանչիւր պարբերութեանցն և առաքել ի կոնսիստորս փութով, իսկ զայնպիսի յօդուածս յանուն տփխիսեցի Սիմօնի Աւետիսեան և Սօլօմօնի [Յառոստումեանց] կազմեալ առաքել առ քաղաքական պօլիցիայն Տփխիսայ, և խնդրել պատասխանեցուցեալ նոցա երդմամբ յանդիման պարբերութեանցն, և զկնի աւարտման զհարցական յօդուածսն ընդ երդմանթղթոյն առաքել ի կոնսիստորս»¹: Վերահայոց կոնսիստորիան այդ հարցին անդրադարձել է նաև 1840 թ. հոկտեմբերի 2-ին. «Յայտարարութիւն բարեկարգիչ Խաչատուր քահանայի ի 18-ն սեպտեմբերի № 42, յորում գրէ, թէ, ըստ հրամանի Ատենիս ի 5-ն սեպտեմբերի ներկայ 1840 ամի № 813, վասն ստուգելոյ զծննդենէ Միխայէլի Պօղոսեան՝ թողեն Մարթայի Սօլաղեան, միաբան Շամքօռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Տէր Յարութիւնի Կղեմեանց պատասխանեցուցեալ հարցական յօդուածոյն յանդիման իւրաքանչիւր պարբերութիւն նոցին, ընդ յայտարարութեան այսմիկ մատուցանէ հոգևոր Ատենիս զհարցական յօդուածն ամենախոնարհաբար, որ խոստովանեալ է չգիտել ո՛չ զթուոյ ամաց նորա, և ո՛չ զմկրտող քահանայէ, և ո՛չ զկնքահօրէ նորա: Հրամայեցին. կոչեալ յԱտենան կոնսիստորիս զխնդրատու Հօնիի կին Մարթայն Սօլաղեան, յայտնեալ նմա զպատասխանի, առաջարկեալ ի նմանէ վկային Յարութիւն քահանային Կղեմեանց, պատուիրել նմա մատուցանել զայլ ապացոյցն ստուգութիւն իւրոց խնդրանաց»²:

1840 թ. հոկտեմբերի 7-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Տփխիսայ քաղաքացւոյ Աւետիքի Երիցփոխանեանց ի 27-ն սեպտեմբերի այսր ամի, յորում գրէ, թէ, կամելով զորդին իւր զՄիքայէլն տալ յԱրքունի ուսումնարանն Տփխիսայ, հարկաւոր է նմա ունիլ զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան, որ ծնեալ է ի հարազատ ամուսնութիւնէ իւրմէ ընդ Նինօյի՝ դստեր Գուրգենայ Ասլանբեկեանց, ի 1824 ամի յ8-ն սեպտեմբերի և մկրտեալ ի 16-ն նոյն ամսոյ ի Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ Հալվաբարու, քահանայազործութեամբ Սուրբ Նշան եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Նիկողայոսի Իգմիրեանց, կնքահայրն եղեալ է ազնիւ Յովսէփն Քանանեանց, իսկ ի դիպուածս չերևելոյ ի մետրիքական մատենի, խնդրէ հարցանել զՏէր Անդ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 829 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 325 շրջ.-326, բնագիր, ձեռագիր:

րէաս քահանայն Ամբարդանեանց՝ Սուրբ Նշան եկեղեցւոյ, և զՍոփսէս աւագ քահանայն՝ Շամբօռեցւոց եկեղեցւոյ: Ի տեղեկութեանց մետրիայից երևի, ո՛չ թէ Երիցփոխանեանց, այլ թէ Տուգուլեանց Աւետիսի որդին ծնեալ է 1823 ամի ի 17-ն սեպտեմբերի և մկրտեալ 23-ն նոյն ամսոյ՝ քահանայագործութեամբ Շամբօռեցւոց եկեղեցւոյ Տէր Յարութիւնի և ո՛չ Սուրբ Նշանի Տէր Նիկողայոսի, անուանեալ է Միխայէլ, որոյ կնքահայրն եղեալ է Մէփորի որդի Յովսէփն: Հրամայեցին. Համաձայն մետրիայի Ատենիս, գրել զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան որդւոյ Աւետիքի Տուգուլեանց՝ Միխայէլի և տալ նմա, յորմէ պահանջել ի ձեռն քաղաքական պօլիցիային Տփիսսայ՝ զգին երկուց թերթից Հասարակ թղթոց՝ ծախելոց ի կոնսիստորիս զվաթսուն կօպէկս արծաթոյ և առաքել յԱրքունի գանձարանն, և գրել զայնմանէ յամսական ցուցակի, յառաքել ի այս օրինակ դրամոց ի Վրաստանի և Իմէրէթի յԱրքունի պալատն»¹:

Նոյեմբերի 22-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Հալուաբարաբնակ Յովսէփայ Դանդուբեան ի 4-ն նոյեմբերի, յորում գրէ, թէ կամելով զորդին իւր տալ յուսումնարանն Կայսերական գիմնազիայի, կարօտի վկայականի ծննդեան որդւոյ իւրոյ և մկրտութեան, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ իւրմէ և մօր իւրոյ Աննայի՝ ի տոհմէն Տէր-Դաւթեան, ի 1827 ամի ի 1-ն յունվարի, մկրտեալ է ի 14-ն նոյն ամսոյ ի Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ Թէլէթի ի Հանգուցեալ Տէր Յարութիւն քահանայէ Տէր-Ղուկասեան, կնքահայր նորա եղեալ է Հալուաբարաբնակ Պօղոս Սօլաղեանց, վասն որոյ խնդրէ ընկալեալ զիւր խնդիր ի կոնսիստորիս, շնորհել նմա զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան, և ի դէպս, եթէ չեղեացի, Հարցանել զՀալուաբարաբնակիչս Աֆտանդիլն Չամօյեանց, Աւետիքն Յովհաննէսեան և Աղամն Միրաբեան: Ի մետրիայիս չերևեցաւ անուն որդւոյ խնդրատու Յովսէփայ Դանդուբեան: Հրամայեցին. յօրինեալ զՀարցական յօդուածս յանուն առաջի արարեալ վկայից Աւթանդիլի Չամօյեանց, Աւետիքի Յովհաննիսեան և Աղամայ Միրաբեան, առաքել առ քաղաքական պօլիցիային Տփիսսայ, պատասխանեցուցեալ նոցա յանդիման իւրաքանչիւր պարբերութեանցն այնոցիկ Հարցական յօդուածոց և առաջի առնել վիճակային կոնսիստորիս Հայոց Վրաստանի»²:

1841 թ. մարտի 10-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Թղթակցութիւն Տփիսսայ քաղաքական պօլիցիայի ի 14 նոյեմբերի այնր 1840 ամի № 756, յորում գրէ, թէ ժամանակաւոր բաժանումն լուեալ զյայտարարութեան չաստիսի պրիստաւին 2-րդ մասին Չհամբերովսկւոյ ի 14 հոկտեմբերի 1840 ամի № 4247, ընդ որում ի լրումն հրամանագրութեան պօլիցիային հետեւեալ առ թղթակցութիւն կոնսիստորիս ի 5 հոկտեմբերի այնր ամի № 871, առաջի առնէ զստացեալ պատասխանիս ի տփիսսաբնակ Սիմէօնէ Աւետիսեան և Սօլօմօնէ Աւուսրեան, հանդերձ երդամամբ ի մասին ծննդեան տփիսսաբնակ Միքայէլի Պօղոսեան կարգաւորեալ է զայնպիսի պատասխանիս ընդ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 348 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 504-505, քնագիր, ձեռագիր:

երգմնաթղթոյն առաքել ի կոնսիստորս հայոց Վրաստանի: Ի տուեալ պատասխանիսն Սիմէօնի Աւետիսեան և Սօլօմօնի Աւուսրեան գրի Միքայէլ Պօղոսեան ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ հօր իւրոյ Պօղոսի և մօր իւրոյ Ուսանայի ի 1830 ամի ի 15 մարտի և մկրտեալ ի 25 նոյն ամսոյ ի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ ի Տէր Աստուածատրոյ՝ Վանքի եկեղեցւոյ, կնքահայրն եղեալ է Յարութիւն Դոնիով բնակիչ Հալուաբարոյ: Ի տեղեկութեանց գործոց Ատենիս երեւի տփխիսաբնակ հանգուցեալ Նօնիի կին Մարթայ Սօլաղեան խնդրագրով ի 13 սեպտեմբերի ի 1839 ամի խնդրեալ է տալ զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան թուին իւրոյ Միքայէլի, այլ որովհետեւ չերևեցաւ անուն նորա ի մետրիայս, ուստի Ատեանս ի 1 նոյեմբերի նոյն ամի օրագրութեամբ պահանջեաց ի նմանէ զվկայս տեղեակս ժամանակի ծննդեան և մկրտութեան նորա: Ի հետեւումն պահանջման կոնսիստորիս ի նմանէ, նոյն Մարթայն Սօլաղեան ընդ խնդրագրոյ իւրոյ ի 10 նոյեմբերի նոյն ամի առաջի արար զվկայս Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ միաբան Յարութիւն քահանայն Կղեմեանց, և զտփխիսաքաղաքացի Սիմէօնն Աւետիսեան, և զՍօլօմօնն Յաւուսրեանց, զորոց կոնսիստորս ի 10 նոյեմբերի նոյն ամի օրագրութեամբ կազմեալ զհարցական յօդուածս, զեկոյցն առաքեաց առ քաղաքական պօլիցիայն, յորմէ և ընկալաւ զներկայ թղթակցութիւն, իսկ զհոգեւորականէն առ բարեկարգիչն Հալուաբարայ պատասխանեցուցեալ նոցա հանդէպ պարբերութեայն առաքել յԱտեանս: Բարեկարգիչ Խաչատուր քահանայն յայտարարութեամբ ի 18 սեպտեմբերի նոյն ամի № 42, մատուցեալ է Ատենիս զպատասխանիսն հանդէպ հարցական յօդուածոցն տուելոց ի նմանէ Յարութիւն քահանայի Կղեմեանց՝ միաբանի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ: Յառաջի արարեալ յօդուածսն երեւի. զի Յարութիւն քահանայն Կղեմեանց ցուցեալ է, թէ նա թէպէտ ճանաչէ զյիշեալ Միքայէլն զորդին Պօղոսի, բայց զծնունդ և զորքանութիւն նորա զմկրտող քահանայն և կնքահայր նորա ո՛չ գիտէ ամենեւին: Հրամայեցին. բաւական համարեալ զպատասխանութենէս վերոյիշեալ երկուական վկայից գրել զվկայութիւն զծննդեան և մկրտութեան Միքայէլի Պօղոսեան և տալ նմա յորմէ ի ձեռն պօլիցիին Տփխիսայ պահանջել զվաթսուն կոպէկս արծաթի, փոխանակ Արքունի դրուագաւորի 2 թերթից, և առաքել յինքենէ ուղղակի առ նահանգական գանձարանն Տփխիսայ, զոր և նշանակել յամսական ցուցակի այս օրինակ դրամոց»¹:

1841 թ. մայիսին եկեղեցին ունեցել է 214 տուն (ծուխ), 631 արական և 548 իգական ծխական²: Իսկ տարվա վերջում եկեղեցին ունեցել է 218 ծուխ³:

1841 թ. հուլիսի 16-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Մարթայի Սօլաղեան Տփխիսայ բնակչուհւոյ ի 16 յուլիսի այսր ամի, յորում գրէ, թէ ցանկալով տալ զթողունս իւր զեկատէրինէ և զթեկղին յինստի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2191, թ. 256-257 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 48 (մաս 3), թ. 494-502, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 48 (մաս 2), թ. 342-344, քնագիր, ձեռագիր:

տուևն օրիորդաց, որք ծնեալ են յօրինաւոր ամուսնութիւնէ հօր իւրեանց՝ Պօղոսի Սօլաղեանց և մօր Ուսաննայի Խօջափարուխեանց, յորոց 1-ն ծնեալ է ի 1832 ամի ի 10-ն մարտի և մկրտեալ ի 18-ն նոյն ամսոյ, 2-ն ի 1833 ամի ի 18-ն յունիսի և մկրտեալ ի 24-ն նոյն ամսոյ, երկոքեան ևս ի Շամ-քոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ, յԱստուածատուր քահանայէ Տէր-Աստուածատուրեանց, կնքահայրն եղեալ է Յարութիւն Դոնիչի, ի վկայութիւն որոց առաջի առնէ զմկրտող քահանայն և զկնքահայրն, և խնդրէ վասն տալոյ նմա զվկայականս ծննդեան նոցա առնել զկարգադրութիւն: Հրամայեցին. կոչեալ յԱտեան կոնսիստորիայիս զԱստուածատուր քահանայն Տէր-Աստուածատուրեանց, առնուլ ի նմանէ ըստ այսմիկ զհարցումն: Իսկ յանուն Յարութիւն Դոնիովի յօրինեալ զհարցական յօդուած, զոր և առաքել ի կոնսիստորիայէս ի Տփիսիսու քաղաքական պօլիցիայն, խնդրել առեալ ընդ երգմամբ ընդ դէմ այնորիկ զպատասխանիս ի ներկայութեան դէպուտատի ի հոգեւոր կողմանէ, իսկ զդէպուտատի նշանակել զՅարութիւն քահանայն Կղեմեանց, որում և տալ զայսմանէ զհրաման»¹:

1842 թ. օգոստոսի 21-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր միաբան քահանայից Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ ի 29-ն դեկտեմբերի 1841 ամի, յորում գրեն թէ, սեփական ժողովուրդ սոյն յիշեալ սրբոյ եկեղեցւոյ իւրեանց Ալափէրդի Գրիգորեան Դօնեանցն վախճանեալ ի 1841 ամի մնաց ի նմանէ զդեռահաս դուստր մի միայն, և գերկուս տուես, և զկայս բազումս նոյնպէս երեք հարիւր ուրբի արծաթ դրամս: Յետ փոքր ինչ միջոցի այրի վախճանելոյն նշանեացինս ընդ կալատող Առաքել Մէլքոյեանի ի վերայ տան նոյն վախճանելոյն, և ի ժամ պսակին եկեալ ապա ժամանակի, Վանքի մայր եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Դաւիթ Շահիկեանս առ նոսա, և նոքա չորեքսին քահանայքն ներկայ գտեալ անդ չգիտելով ինքեանց թէ՛ վասն ինչ երի եկեալ է, ասաց նոյն աւագ քահանայն թէ՛ այո ինչ ժողովուրդ Զեր կամի պսակել այժմ ընդ ժողովրդեան իմոյ, ելէ՛ք և պսակեցէ՛ք, և նոքա հարցեալ նոյն Շահիկեանին թէ արդեօք ունի՞ս հրաման ի կոնսիստորիայէ, կամ թէ ըսպօրտ տուեա՞լ ես ի կողմանէ սոյն պսակին, նա պատասխանեաց թէ՛ ես գիտեմ կոնսիստորն ես կարօղ եմ պատասխանատու լինել, ձեզ զի՞ փոյթ է ելէ՛ք տուք և պսակեցէ՛ք, և նոքա չհամարձակեալ առանց հրամանի պսակել, ինքն նոյն Շահիկեանն ելեալ պսակեաց, և թէ որքան ստացաւ պսակադրամ նոցա չէ յայտնի, նոյնպէս և ի սեփական ժողովրդենէ իւրեանց զրկեալ կան մինչև ցայսօր, նա ինքն հովուէ, այժմ տեղեկացեալ նոցա զի նոյն յիշեալ առաքեալն չէլեալ նորա ժողովուրդ, վասն որոյ ամենախոնարհաբար խնդրեն ի Բարձր սրբազնութիւնէ նորին զի չզրկել զնոսա օի ժողովրդենէ իւրեանց և տալ զբաւականութիւն այսմ խնդրոյ իւրեանց:... Հրամայեցին. արտագրեալ զօրինակն երկուց խնդրագրոց միաբանից Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Ներսի Հայուաբարի, և Յակոբ քահանայի Դավիթեանց՝ յԱտենի սորին տալ աւագ քահանայն Շահիկեանց, զոր և պարտաւորել ձեռագրաւ զի նա

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2192, թ. 62 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

ըստ օրինաց սահմանեալ ժամանակին ընդ դէմ այնոցիկ բողոքանաց տացէ որոշակի զբացատրութիւնս բոլոր պատրուակելոցն ի խնդրագրի այնոցիկ, առանց արկանելոյ ի նոսին զսնոտի պատճառանս որք ո՛չ կարեցէն բաւ առնել զգանգատաւորս զինքենէ»¹:

1845 թ. ապրիլի 25-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր հալուաբարաբնակ Մկրտչի Կիրակոսեանց յ30-ն անցեալ մարտի, ընդ որում առաջի արարեալ զվկայական մի՝ տուեալ նմա յաւագ քահանայէն՝ Մովսէսէ Տէր-Աբրահամեան և ի Յակոբ քահանայէ Տէր-Աբրահամեան՝ վաւերացուցմամբ կարգապահին եկեղեցեաց հայոց Թիֆլիզոյ, վասն ժամանակի ծննդեան, մկրտութեան իւրոյ, խնդրէ ի դէպս չեղեկելոյ ի մետրիայս Ատենիս զանուն իւր, տալ ինքեան զվկայական ծննդեան և մկրտութեան՝ համաձայն այնր վկայականի: Յառաջի արարեալ վկայականէն երեւի, զի յիշեալ քահանայքն՝ համաձայն միմեանց, ցուցեալ են, թէ գիտեն և ճանաչեն զհաւլարաբնակ հանգուցեալ Սարգիս Կիրակոսեանին և զօրինաւոր կին նորա համասփիւրն Գէորգեան, և զուստր նոցա զՄկրտիչն, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ նոցա ի 1822 ամի ի 14 նոյեմբերի, և մկրտեալ ի 28-ն նոյն ամսոյ ընդ ձեռն հանգուցեալ Յարութիւն քահանայի Կղեմեանց՝ ի Սուրբ Աստուածածնայ յեկեղեցւոյ Շամքոռեցւոց, կնքահայրն նորա եղեալ է հաւլարաբնակ հանգուցեալ Սարգիս Իշխանեանց: Ի մետրիայի Ատենիս չեղեկեցաւ տարէթիւ ծննդեան և մկրտութեան վերդասեալ խնդրատու Մկրտչի Կիրակոսեան: Հրամայեցին. համաձայն վկայականի առաջի արարելոյ յաղերսարկուէն, գրել զվկայականս ծննդեան և մկրտութեան նորա, տալ նմա սահմանեալն կարգաւ, յորմէ և ի ձեռն քաղաքական պօլիցիային Թիֆլիզոյ պահանջել զգին միոյ անդրուագաւոր թերթի ծախելոյ ի կոնսիստորիս ըստ այսմ առարկայի զ30 կոպէկս արծաթոյ...»²:

1845 թ. հոկտեմբերի 19-ին կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր Թիֆլիզոյ բնակիչ Մարտիրոսի Սէրէբրակեանց ի 12^օ սոյն սեպտեմբերի ընդ որում առաջի արարեալ զվկայական մի՝ տուեալն նմա ի Մովսէս աւագ քահանայէ Տէր-Աբրահամեանց և ի Ղազար քահանայէ Տէր-Ղազարեանց ի մասին ժամանակի ծննդեան և մկրտութեան որդւոյն իւրոյ Գրիգորի, խնդրէ ի դէպս չեղեկելոյ ի մետրիայս Ատենիս տարեթուայ նորա, չնորհել ինքեան զօրինաւոր վկայագիր ի վերայ հիման ըստ այսմ առաջի արարեալ վկայականի, յորմէ երեւի, զի յիշեալ քահանայքն համաձայն միմեանց, ցուցեալ են, թէ ճանաչեն զԹիֆլիզոյ բնակ Մարտիրոսն Սէրէբրակեանց և զկին նորա զՄարիամ Անտոնեան Գուլդանեանց, յօրինաւոր ամուսնութիւնէ որոյ ծնաւ ուստր ի 12 մայիսի 1836 ամի, որ փարատեալ մկրտեցաւ ընդ ձեռն Ղազար քահանայի Տէր-Ղազարեանց ի 20 նոյն ամսոյ ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Սուրբ Աստուածածնայ, անուանեցաւ Գրիգոր, որոյ կնքահայրն էր վրացի Թէվդօրէ Զխարիցէ: Ի ստուգութիւն որոյ ստորագրեն ի 10^օ սեպտեմբերի 1845 ամի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2194, թ. 842-844, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2203, թ. 483-484, քնագիր, ձեռագիր:

աւագ քահանայ Մովսէս Տէր-Աբրահանեան, Ղազար քահանայ Տէր-Ղազարեանց: Զիսկական ստորագրութիւնէ սոցա վկայէ ստորագրութեամբ իւրով կարգապահ քահանայ Դաւիթ Քազարեանց: Ի մէտրիայի Ատենիս երեւի գրեալ այսպէս. ի 1836 ամի յ2^ր ապրիլի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ քահանայից ժողովուրդ Ջարգարեան Մարտիրոսի որդին ծնեալ ի 22^ր մարտի և մկրտեալ ի 2^ր ապրիլի ի Կաթողիկէ եկեղեցւոյ, անուանեցաւ Գրիգոր ի Տէր Յարութիւն Կղեմեանցէ, և կնքահայրն վրացի Թէվդօրէ ոմն: Հրամայեցին. համաձայն երեւալ տեղեկութեանց մէտրիայի Ատենիս, գրել զվկայական ծննդեան և մկրտութեան վերդասեալ Գրիգորի Մարտիրոսեան Ջարգարեանց և տալ խնդրատուին, յորմէ և ձեռն Քաղաքական պօլիցիային պահանջեալ ի զին միոյ հասարակ թղթոյ ի կիր ածելոյ ի կոնսիստօրիս զերեսուն կոպէկս արծաթոյ առաքեալ զայն ուղղակի յինքենէ յարքունի գանձարանն Տփլիսայ վասն կցելոյ ընդ արդեանս Արքունի եկամտից, զորմէ և յԱտենէս յիւրումն ժամանակի ծանուցանել ամսական ցուցակաւ Վրաստանի և Իմէրէթի Արքունի պալատսն սահմանեալ կարգաւ, և այսու զայս գործ համարելով վերջացեալ՝ տալ յիւրումն ժամանակի յարիւին ի պահեստ»¹:

1845 թ. նոյեմբերի 30-ին կոնսիստօրիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն կարգապահին եկեղեցեաց Տփլիսայ ի 26-ն հոկտեմբերի № 127, որով ի հետեւումն հրամանի Ատենիս յ8-ն յունիսի այսր ամի № 944, առեալ զպատասխանի ի քահանայից Մովսէսի Տէր-Աբրահամեանց և Խաչատրոյ Տէր-Յակոբեանց ի մասին ծննդեան և մկրտութեան Աստուածատրոյ Պօղոսեան Տէր-Յակոբեանց, պատիւ ունի ընդ այսմ ամենախոնարհաբար մատուցանել սմին ի տեղեկութիւն: Ի բացատրութիւնս հարցական յօդուածոցն տուելոյ ի կոնսիստօրիայէս առաջինն յանուն աւագ քահանային Մովսէսի Տէր-Աստուածատրեան, երեւի, թէ նա ըստ քահանայական պարտաւորութեան իւրում և սրբազան պաշտօնի ցուցեալ է, թէ արդարեւ ճանաչէ զհալուաբարցի հանգուցեալ արքունի ստրուկ Պօղոսն Տէր-Յակոբեան և զկին նորա զՄարգարիտն Մարտիրոսեան և զորդի նոցա զԱստուածատուրն, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ սոցա, բայց զժամանակ ծննդեան և մկրտութեան զգիտէ: Երկրորդ՝ յանուն աւագ քահանային Խաչատրոյ Տէր-Յակոբեան տուեալ հարցական յօդուածի գրէ նոյն աւագ քահանայն Յակոբեան, թէ արդարեւ ճանաչէ զհանգուցեալ հալուաբարաբնակ արքունի ստրուկ Պօղոսն Տէր-Յակոբեան և զկին նորա զՄարգարիտն Մարտիրոսեան, և զորդի նոցա զԱստուածատուրն, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ սոցա ի 1833 ամի ի 10-ն օգոստոսի և մկրտեալ է ի 20-ն նոյն ամսոյ ի ձեռն հանգուցեալ Յակոբ քահանայի Տէր-Յակոբեան ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ, կնքահայրն լեալ է Մկրտումն Սարգսեանց: Ի տեղեկութեանց երեւի. կոնսիստօրիայս ի հետեւումն խնդրագրոյ այրւոյ արքունի ստրուկ Պօղոսի՝ Մարգարիտի ի 18-ն մայիսի ի մասին տալոյ որդւոյ նորա զզվկայական ծննդեան և մկրտութեան, և ի դէպս չերեւելոյ ի մէտրիայից Ատենիս ժամանակի ծննդեան և մկրտու-

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2205, թ. 237-238, բնագիր, ձեռագիր:

թեան որդւոյ աղերսարկուին, հրամանաւ յ8-ն յունիսի № 944 առաքելով առ կարգապահն եկեղեցեաց զերկուսին հարցական յօդուածս յանուն աւագ քահանայիցն Խաչատրոյ և Սովսէսի, պատուիրեաց տալ գրել ընդդէմ աայնոցիկ զպատասխանիս: Հրամայեցին. որովհետեւ Սովսէս աւագ քահանայն չէ ցուցեալ ի պատասխանատուութեան իւրում զժամանակ ծննդեան և մկրտութեան որդւոյ աղերսարկուին, և միայն Խաչատուր աւագ քահանայն է ցուցեալ զժամանակ ծննդեան նորա ի 10-ն օգոստոսի և մկրտութիւն ի 20-ն նոյն ամսոյ, իսկ ընդհակառակն ի խնդրագրին գրեալ է, թէ ծնեալ է ի 17-ն օգոստոսի և մկրտեալ է ի 25-ն նոյն ամսոյ, վասն որոյ ի ներկայանալ խնդրատուին յԱտեան կոնսիստորիս պահանջել զայլ վկայս առ այս առարկայ»¹:

1847 թ. փետրվարի 21-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր թիֆլիզաբնակ Մկրտումի Ղազարեանց ի 18-ն սոյն փետրվարի, յորում գրէ, թէ զհարազատ որդին իւր՝ զԿօնին, կամելով տալ ի Թիֆլիզու գիմնագիտայն, առ այն հարկաւոր է նմա ունել զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան նորա, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ իւրմէ ընդ Աննայի Պօղոսեան, յ8-ն օգոստոսի 1831 ամի, և մկրտեալ՝ ի 17-ն նոյն ամսոյ և ամի ի Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ Հաւլաբարի, ի ձեռն Յովսէփ քահանայի Զաքարեան, որոյ կնքահայրն էր մուշցի ոմն Մխիթար անուն, վասն որոյ ամենահպատակօրէն խնդրէ, որպէսզի հրամայեսցի ընդունել զխնդիր նորա և առնել զպատշաճին տնօրէնութիւն, վասն շնորհելոյ նմա զմէտրիքական վկայական յիշեալ որդւոյ իւրոյ: Ընդ սմին խոնարհաբար յարակցէ թէ, թէ և որդին նորա այսպէս ի մէտրիքական մատենին, բայց ըստ հասարակաց սովորութեան՝ փոխեալ է անուն Ղազար՝ ի Կօնի, և ըստ այն անուան խնդրէ տալ ինքեան զյիշեալ վկայութիւն: Ի տեղեկութեանց երեւի. ի մետրիայս Ատենիս 1831 ամի գրի այսպէս. «Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ ժողովուրդ Ղազարեան Մկրտումի որդին ծնեալ յ8-ն օգոստոսի ի 1831 ամի և մկրտեալ ի 17-ն նոյն ամսոյ, անուանեցաւ Ղազար, որոյ մկրտողն էր Զաքարեան Տէր Յովսէփն, և կնքահայրն՝ մուշցի Մխիթար ոմն»: Հրամայեցին. համաձայն երեւալ տեղեկութեանց մէտրիքայից Ատենիս, գրել զմէտրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան Ղազարայ, նոյն է Կօնի Մկրտումեան Ղազարեանց, և տալ սահմանեալն կարգաւ աղէրսարկու հօրն նորա՝ Մկրտումի...»²:

1848 թ. եկեղեցին ունեցել է 208 տուն ծուխ, 558 արական և 499 իգական ծխականներ³:

1849 թ. հունվարի 14-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Նախ՝ զյայտարարութիւն Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ միաբան քահանայից ի 26-ն դեկտեմբերի, որով յայտնին թէ՝ Վանքի մայր եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Շահիկեանցն յառաջնում նուագի պսակեալ յիշեալ միաբանից ժողովուրդայրի Մարիամ Ալահվերդեան Դօնեանցն, ևս յայս միջոցի պսակեալ է քա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2205, թ. 648 շրջ.-649 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2209, թ. 182 շրջ.-183 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 142, վավ. 470, թ. 6, բնագիր, ձեռագիր:

Հանայիցն ժողովուրդ այրի Սօփիոյ Պետրոսեան Զելինեանց, որ չէր պատկան նորա ժողովուրդ, վասն որոյ խոնարհաբար խնդրեմք յԱտենէդ յայսմ մասին առնել զտնօրէնութիւն: Երկրորդ՝ զխնդիր Դաւիթ աւագ քահանայի Տէր-Դաւթեանց միաբանի Վանքի եկեղեցւոյ, յորում գրի այսպէս. «Հարկադրեալ ստիպեաց զիս խնդիրն Հալուաբարոյ քահանայից, որոց նախ տամ պատասխանի, ըստ որում նոքա զերկուս ունելով զառարկայս առաջինսն Դօնուկեցն, զորմէ յառաջ քան զՀինգ ամսն թողեալ են ի կոնսիստորիայն, յայտ է նոցա զի իրաւունքն սուտեհան զնոսա և գործն եղերեցաւ, բայց այժմ տեսանեմք զնոյն վերայ բարդին զառաջինն ընդ երկրորդ առաջարկութիւն, որ է Զալինեանցն, զորմէ թէպէտ ըստ իմեք ունին խօսել, բայց ո՛չ այնպէս, վասն զի ո՛չ եթէ ես միայն, այլ բազում քահանայք Տփիսիսայ ըստ կամաց ընթանան ժողովրդոց, որպէս յիմս երեւի ի ժողովուրդս, զորս ցուցակաւ ունիմ, որք գրէն ի ներքոյ, Եագոր Յովսէփեան Ծուրինեանց, Ալէքսանդր Յակովբեան Անշինեանց, Ստեփան աղի դուստր Մարիամն Գափոյեան, զերիս զայս ծուխս Հովուէ Վանքի՝ Տէր Աստուածատուրն, Անտօն Զաքարեան Զարափեանցն եղբայր սորա Մէլքոյ Գասպարեան Ալէքսի Ստեփանեան Գանջումեանցն, Սարգիս Պօղոսեան Սկանդարեանցն Բէժան Շաքարոյեան Ումեկեանցն, զայս Հնգեսին ծուխսն Հովուէ Վանքի՝ Տէր Յովհաննէսն, զԱրտէմ Ասլանբէգեան Հովուէ Տէր Յովհաննէս Մոյիսեանն, որ անցեալ ամի պսակեաց զքոյր Արտէմին զարմանում, թէ ընդէ՞ր ետ նմա հրաման կոնսիստորն, զգաբաղ Յովսէփ Պապայեանն Հովուէ Տէր Ղազար Սահառունեանն, զԱստուածատուր Յարութիւնեան Գուլնազարեանցն Հովուէ Մողնու աւագ քահանայ Տէր Ղազարն, ո՛չ ապաքէն սոքա ամենեքեան ըստ կամաց հետեւին ժողովրդոց, զորոց կատարեալ են զանազան զգէպս, թէ հարսանիս, թէ թաղում, թէ տնօրհնէքն և այլն ապա ուրեմն խնդրեմ խոնարհաբար, ըստ Հալուաբարցւոց քահանայից արասջիք վասն իմ նախապէս զտնօրէնութիւն, ի ներքոյ խնդրագրիս ստորագրեալ է Դաւիթ աւագ քահանայ Շահիկեանց, և զտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստորիս, յորոց երեւի, թէ՛ հրամանաւ կառավարիչ Սինկղետոսին արգելեալ է ազգեն Դաւիթ աւագ քահանայի անուանեալ Շահիկեան, որովհետեւ ազգն նորա չէ համարեալ ուղիղ, թէ իցեն ազնուականք զորմէ և տեղւոյս ազնուականաց ժողովն ծանոյց կոնսիստորիս թղթակցութեամբ յ2-ն դեկտեմբերի 1842 ամի № 496: Հրամայեցին. հրամայել թիֆլիզու եկեղեցեաց վերատեսուչ Ղազար աւագ քահանային, մտեալ ի վերահասութեան զանգատանաց միաբանից Շամբուկեցւոց եկեղեցւոյն ցուցանել նոցա զբաւականութիւն ըստ չափու արդարութեան և յայտնել կոնսիստորիս, իսկ Դաւիթ աւագ քահանային յայտնել, թէ՛ կոնսիստորս զանգատանացն նորա վասն որպէս թէ՛ օտարացեալ ծխոյն ի նմանէ զոչինչ բաւարարութիւն կարէ տալ, քանզի որպէս հաստատի վերոյգրելովքն ազգին նորա ի թիւս որոց և համարի ինքն արգելեալ է յորժորջեալ Շահիկեանք, վասն որոյ և անտեղի անուանէ զազգ անուն իւր Շահիկեան յորժամ ազգանուն նորա է Տէր Դաւթեանց, վասն որոյ սովին անուանակո-

չուլթեամբ թո՛ղ դիմեսցէ առ կոնսիստորս, վասն կրեալ զրկանացն և յայն-
ժամ ո՛չ մնասցէ անբաւական եթէ եղիցի ի բանս նորա արդարութեան»¹:

1850 թ. հունվարի 9-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտա-
րարութիւն հոգաբարձուի մեռեալ Յարութիւն քահանայի Կղեմեանց խա-
չատուր աւագ քահանայի Տէր-Յակովբեանց ի 7-ն սեպտեմբերի, որ զհամար
հոգաբարձութեան իւրում տայ այսու, թէ՛ տանէ մեռեալ Տէր Յարութիւնի
չէ տուեալ վարձու, վասն որոյ և չի՛ք ի նմանէ եկամուտ, թէ՛ զծախս ինչ չէ
արարեալ ի վերայ որբոցն, այլ կառավարեալ են նոքա օժանդակութեամբ
հոգաբարձութեան և այրին այն բնակեալ է հանդերձ որբովքն ի հայրենի
տան իւրում, և թէ՛ ի պարտուցն զոչինչ չէ վճարեալ վասն զի չեն յառաջա-
ցեալ ի կալուածոցն մուտք,- յետ սոյնանման համար տալոյն, խնդրէ խաչա-
տուր աւագ քահանայն Տէր-Յակովբեանց վասն անձնական հիւանդութեան
արձակել ի հոգաբարձութենէ: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստորիս
յորոց երևի, թէ՛ ի 28-ն մայիսի անցեալ ամի հմր. 1192, կոնսիստորս պահան-
ջեալ է ի խաչատուր աւագ քահանայէ Տէր-Յակովբեանց զհաշիւ հոգունա-
կութեան կայից և որբոց մեռեալ Յարութիւն քահանայի Կղեմեանց: Հրամա-
յեցին. զցուցակն կայից մնացելոց յետ մեռեալ Յարութիւն քահանայի Կղե-
մեանց առաքել առ Թիֆլիզոյ եկեղեցեաց վերատեսուչ Մկրտիչ քահանայի
Տէր-Գրիգորեանց, պատուիրել նմա, իմանալ թէ՛ ամենայն կայք որք գրին
ի նմա, կան ի նկատման յամբողջութեան թէ՛ յանհոգութենէ հոգաբարձու
խաչատուր աւագ քահանայի փչացեալ և ի կորուստեն մատնեալ, որպէս
և երևեսցի դարձուցմամբ ցուցակին յայտնել կոնսիստորիս, լուսաբանելով
զիրաւացի պատճառն ոյր վասն ի կալուածոցն մեռեալ Տէր Յարութիւնի չէ
տուեալ ի վարձու, և այսու պատճառաւ և պարտքն նորա մնայ անվճարելի
տոկոսիքն և բազմապատկելով ի վերայ մայր գումարին, որոյ վասն կոնսիս-
տորս յառաջ ածէ զայն կարծիս թէ՛ այն ամենայն յառաջացեալ է յանհոգու-
թենէ հոգաբարձու խաչատուր աւագ քահանայի ի վերայ որոյ և անկանելոց
է պատասխանատուութիւն նոցին»²:

1850 թ. փետրվարի 6-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխն-
դիր այրի տիֆլիսաբնակ Շուշանայ դստեր Մկրտում Մատթէոսեանի ի 20-ն
յունվարի այսմ ամի վասն տալոյ զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան,
որ ի մէտրիին 1822 ամի գրի այսպէս. «Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ ժամօրհնո-
ղի ժողովուրդ Մատթէոսեան Մկրտումի դուստր ծնեալ Հովտեմբերի քսան
և հինգին և նոյեմբերի չորսին մկրտեալ անուանեցաւ Շուշան: Մկրտողն
յիշեալ քահանայն ի Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոջ, կնքահայրն յի-
շեալ քահանայի ժողովուրդ Տէր-Աբրահամեան Մովսէսն, վասն որոյ և Հրա-
մայեցին. համաձայն երևեալ ի մէտրիէն տեղեկութեանց գրել զվկայական
ծննդեան և մկրտութեան Շուշանայ Մատթէոսեան, զոր և տալ նմա յորմէ
խնդրել Թիֆլիզու քաղաքական պօլիցիայէն պահանջել ի գին միոյ անդ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2217, թ. 41-42, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2224, թ. 7 շրջ.-8, քնագիր, ձեռագիր:

րուագաւոր թերթի, որ ի գործ եղու ի կոնսիստորիա վասն այսմ գործոյ նորա զերեսուն կօպէկս արծաթոյ, զոր և առաքել ի տեղւոյս գաւառական գանձարանն վասն համաթուելոյ ընդ արդիւնս արքունի եկամտից զորմէ ի վերջ ամսոյս ծանուցանել ամսական ցուցակաւ Յայսկոյս Կովկասեան արքունի պալատան և այսու զայս գործ համարելով աւարտեալ տալ ի ժամու ի դիւանն վասն պահպանութեան»¹:

1850 թ. սեպտեմբերի 18-ին կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր Թիֆլիզայ քաղաքամասի Հալուաբարու Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Մովսիսի Տէր-Աբրահամեանց ի 26-ն յուլիսի յանուն բարձրագոյն, յորում բացատրէ. հարկաւոր համարի ունիլ զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան և արձակման ի հոգեւոր կոչմանէ կրտսեր որդւոյ իւրոյ Յովհաննէսի, որ չունի ընդունակութիւն հոգեւորականութեան, վասն որոյ և անճարացեալ կամի տալ զնա ի գիմնագիտայն Թիֆլիզու, իսկ զերից որդին իւր՝ զԳէորգն, թողուլ ի հոգեւորականութիւն, որ և պարապի արդէն գրագրութեամբ ի կոնսիստորիայիս: Նա՝ Յովսէփն, ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ նորա ընդ Եղիսաբէդի Աղամալեան Իշխանեանց ի 12-ն մարտի 1838 ամի և ի ժամանակի աւագ քահանայութեան իւրոյ, և փարատեալ մկրտեալ է ի 20-ն նոյն ամսոյ և ամի ընդ ձեռն Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ միաբան Ղազար քահանայի Տէր-Ղազարեանց ի Սուրբ Սարգիս անուանեալ եկեղեցւոյ Թիֆլիզոյ, որոյ կնքահայրն էր Սարգիս Գլախեան Փարսաղանեանց, վասն որոյ և խնդրէ առնիլ զարժանին տնօրէնութիւն, վասն շնորհելոյ ինքեան զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան և արձակման ի հոգեւոր կոչմանէ վերտառեալ որդւոյ իւրայ Յովսէփու: Ի տեղեկութեանց երեւի, չափաբերական մատենի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ 1838 ամի յօդ. 3. գրի. ի մարտի տասն և երկուսն 1838 ամի, Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Տէր Մովսէս Տէր-Աբրահամեանն ծնաւ ուստր և փարատեալ զտուն նորա սոյն եկեղեցւոյ միաբան Տէր Ղազար Տէր-Ղազարեանցն, և մկրտեաց ի 20-ն սոյն ամսոյ անուանեցաւ Յովսէփ ի սոյն Տէր Ղազարէ ի Սուրբ Սարգիս եկեղեցւոյ, ներկայ գտաւ սոյն եկեղեցւոյ տիրացու Կարապետն Տէր-Գրիգորեանց և մահտեսի Աբիսողովմ [Մեղարեանցն], շտատին հոգեւորականաց թեմիս Վրաստանի զոր կոնսիստորս ի 1841 ամին մատուցեալ է Սիւնհոգոսին էջմիածնի, գրի. ուստերք Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց Գէորգ ծնեալ ի 22-ն օգոստոսի 1827 ամի ի դպրութեան հօրն, Յովսէփ՝ յ8-ն մարտի 1838 ամի ի քահանայութեան հօրն: Հրամայեցին. որովհետեւ յառաջ բերեալ տեղեկութեանցն տեսանի, թէ Յովսէփ Տէր-Աբրահամեանցն ծնեալ է ի քահանայութեան հօրն իւրոյ՝ Մովսէս աւագ քահանայի, և ըստ հաւաստելոյն հօրն, չհամարի նա ընդունակ հոգեւորականութեան, վասն որոյ որպէս վասն այսորիկ, նոյնպէս և վասն այնորիկ, զի է նմա աւագ եղբայր ևս Գէորգ անուն, որ կարէ լինել քահանայ, մատեալ առ լուսաւորչական հայոց Սիւն-

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2226, թ. 8 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

հոգոսն էջմիածնի, խոնարհաբար խնդրել զլուծումն արձակման ի հոգևոր կոչմանէ յիշեալ Յովսէփի Տէր-Աբրահամեանց, յաղագս ընտրելոյ ինքեան ըստ օրինաց յընթացս սահմանեալ ժամանակի զվիճակ կենցաղոյ»¹:

1850 թ. սեպտեմբերի 23-ի Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են Շամքորեցոց եկեղեցու միաբան Մովսէս աւագ քհյ. Տէր-Աբրահամեանի կրտսեր որդի Յովսէփին հոգևոր տեսչութիւնից արձակելու մասին. «Ի կոնսիստորիայիս լուեալ զխնդիր Թիֆլիզոյ քաղաքամասին Հալուաբարու Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Մովսէսի Տէր-Աբրահամեանց ի 26 յուլիսի յանուն բարձրագոյն՝ յորում բացատրէ. հարկաւոր համարի ունիլ զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան և արձակման ի հոգևոր կոչմանէ կրտսէր որդւոյ իւրոյ Յովսէփու, որ ըստ ֆիզիկական բնաւորութեան իւրոյ, հունի ընդունակութիւն հոգևորականութեան, վասն որոյ և անճարացեալ կամի տալ զնա ի Թիֆլիզու գիմնազիայն: Իսկ գերից որդին իւր Գէորգն թողուլ ի հոգևորականութիւն, որ և պարապի արդէն գրագրութեամբ ի կոնսիստորիայիս: Նա՝ Յովսէփն ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ նորա ընդ Եղիսաբէթի Աղամալեան Իշխանեանց ի 12 մարտի 1838 ամի և ի ժամանակի աւագ քահանայութեան իւրոյ, և փարատեալ մկրտեալ է ի 20-ն նոյն ամսոյ և ամի՝ ըստ ձեռն Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ միաբան Ղազար քահանայի Տէր-Ղազարեանց, ի Սուրբ Սարգիս անուանեալ եկեղեցւոյ Թիֆլիզոյ, որոյ կնքահայրն էր Սարգիս Գլխեանց Փարսաղանեանց, վասն որոյ և խնդրէ առնել զարժանին տնօրէնութիւն, վասն շնորհելոյ նմա զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան և արձակման ի հոգևոր կոչմանէ վերդասեալ որդւոյ իւրոյ Յովսէփու: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստորիս յորոց էր սմի, չափաբերական մատենի Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ 1838 ամի, յօդ. 3. գրի «Ի 12 մարտի 1838 ամի Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Տէր Մովսէս Տէր-Աբրահամեանին ծնաւ ուստր և փարատեալ զտուն նորա սոյն եկեղեցւոյ միաբան Տէր Ղազար Տէր-Ղազարեանց և մկրտեաց ի 20 սոյն ամսոյ անուանեցաւ Յովսէփ, ի սոյն Տէր Ղազարէ ի Սուրբ Սարգիս եկեղեցւոյ, ներկայ գտաւ սոյն եկեղեցւոյ տիրացու Կարապետն Տէր-Գրիգորեանց և մահտեսի Աբիսողոմ Միրաղեանցն՝ շտատի հոգևորականաց թէմիս Վրաստանի, զոր կոնսիստորս՝ ի 1841 ամին մատուցեալ է Սիւնոդ-հոսիզ Էջմիածնի, գրի ուստերք Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց Գէորգ ծնեալ ի 22 օգոստոսի 1827 ամի՝ ի դպրութեան հօրն, Յովսէփ յ8 մարտի 1838 ամի՝ ի քահանայութեան հօրն»: Կարգաւորեցին. որովհետեւ յառաջ բերեալ տեղեկութեանցն տեսանի, թէ Յովսէփն Տէր-Աբրահամեանց ծնեալ է ի քահանայութեան հօր իւրոյ Մովսէս աւագ քահանայի և ըստ հաստատելոյն հօրն՝ չհամարի նա ընդունակ հոգևորականութեան, վասն որոյ որպէս վասն այսորիկ, նոյնպէս և վասն այնորիկ, զի է նմա աւագ եղբայր ևս Գէորգ անուն, որ կարէ լինել քահանայ, մատեալ առ լուսաւորչական հայոց Սիւն-

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2233, թ. 43 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

հոգոսն էջմիածնի, խոնարհաբար խնդրեալ զլուծումն արձակման ի հոգևոր կոչմանէ յիշեալ Յովսէփի Տէր-Աբրահամեանց, յաղագս ընտրելոյ ինքեան ըստ օրինաց յընթացս սահմանեալ ժամանակիի զվիճակ կենցաղոյ»¹: 1857 թ. հուլիսի 11-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան Սինոդին է ներկայացրել Մովսէս աւագ քհն. Տէր-Աբրահամեանցի որդու՝ Յովսէփի խնդրագիրը. «Ի կոնսիստորիս լուեալ զխնդիր արձակեալ ի հոգևոր տեսչութենէ քահանայորդի Յովսէփու Տէր-Մովսէսեան Տէր-Աբրահամեանց ի 28-էն դեկտեմբերի 1856 ամի յանուն Բարձրագոյն, յորում գրէ, թէ ի վաղուց հետէ ձրի ծառայելով մինչև ցայսօր ի վիճակային կոնսիստորիայիս հայոց Վրաստանի և Իմէրէթի գրազրույթեամբ հայերէն և ռուսերէն թղթոց, իսկ այժմ ցանկալով մտանել ի ներգործական ծառայութեան Նորին Կայսերական Մեծութեան ի շտատ դիւանական ծառայողաց սոյն վիճակային կոնսիստորիայի և առ այս վախճան մատուցանելով ընդ նմին զվկայականն ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ և արձակման ի հոգևոր տեսչութենէ, խնդրէ ի մասին ընդ ներկայացուցանել դոկումէնտիցն և առնել զարժանին տնօրէնութիւն յաղագս ընդունելոյ ի շտատին դիւանական ծառայողաց կոնսիստորիս: Յառաջի արարեալ վկայականացն երևի. նախ՝ ի մէտրիքականէն տուեցելոյ հօրն նորա յ30-էն ապրիլի 1857 ամի № 1009 և № 42, թէ խնդրատուն ծնեալ է ի 20-ն մարտի 1838 ամի ի ժամանակի գոլոյ հօրն իւրոյ յաւագ քահանայական աստիճանի: Եւ երկրորդ՝ ի վկայականէ արձակման նորա, տուեցելոյ ի նոյն ամսեան և ամի № 1010 և № 3, երևի, թէ խնդրատուն արձակեալ է ի հոգևոր տեսչութենէ ըստ առաջարկութեան կոնսիստորիս, հիմնեցելոյ ի վերայ խնդրագործութեան հօրն նորա Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց Շամբոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ հրամանաւ լուսաւորչեան հայոց Սինոդիդ Սրբոյ էջմիածնի ի 15-էն փետրվարի 1851 ամի № 125: Եւ զօրէնս սվոդին քաղաքական օրինաց 10 հատ. (ի լոյս ընծայեալ ի 1842 ամի) յօդուածս 3,28,44, 81 և 306: Կարգաւորեցին. որովհետև գովանի վարք և բարք և չափաւոր ուսումն աղերսարկուին յայտնի են Ատենիս և գտանին համապատասխան խնդրեալ գրազրույթեան պաշտաման ի կոնսիստորիս, ուր և գոն բազում պարապորդ տեղիք ներգործական ծառայողաց, վասն որոյ ի վերայ հիման վերոյգրեալ օրինաց ընկալեալ զաղերսարկու Յովսէփն Տէր-Մովսէսեան Տէր-Աբրահամեանց ի ներգործական ծառայութեան կոնսիստորիս ընդ իրաւանց ծագման նորա, երկրորդ՝ և ընդ իրաւանց ուսման, յերրորդ՝ կարգ դիւանատան ծառայողաց սորին վասն ոչ ունելոյ նորա տակաւին զվկայական ուսման, զոր և ածեալ յԱտենի սորին յերդումն ի հաւատարիմ ծառայութեան Նորին Կայսերական Մեծութեան և առնուլ ի նմանէ զստորագրութիւն յաղագս ոչ պատկանելոյ նորա որ և իցէ մասոնական աղանդոյ և յետայնորիկ զերդմնաթուղթն և զստորագրութիւն ի միասին ընդ մատուցանել ըստ վերդասեալ խնդրագրոյ վկայաթղթոցն թողեալ ի մէջ գործոյն կազմել զցուցակ ծառայութեան նորա և զայնպիսին յարգոյաբար մատուցանել

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2557, թ. 20 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

յուսակորչեան հայոց Սինոդիդ Սրբոյ Էջմիածնի: Այլ զայս եզրակացութիւն Ատենիս տակաւին չածեալ ի կատար ընդ զօրութեամբ 74-րդ յօդ. Բարձրագոյն հաստատեալ կարգադրութեան, յաղաքս կառավարութեամբ գործոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան, ամենախոնարհաբար խնդրել զլուծումն ի յուսակորչեան հայոց Սինոդէդ Սրբոյ Էջմիածնի»¹:

1850 թ. եկեղեցում գրանցվել է 23 արական, 33 իգական սեռի ծնունդ, 10 ամուսնություն և մահացել է 7 արական, 9 իգական սեռի ծխական²: Այդ տարի կազմվել է եկեղեցու ծխականների ցուցակը³:

1850 թ. հոկտեմբերի 27-ին կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն աւագ քահանայի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Տէր Մովսիսի Տէր-Աբրահամեանց ի 12-ն հոկտեմբերի, յորում գրէ, թէ երէց որդին իւր Գէորգն աշակերտեալ ի Ներսիսեան հայոց հոգևոր դպրոցին, ուրանօր և աւարտեալ զընթացս ուսման իւրոյ, այժմ կայ պատրաստեալ քահանայութեան, այլ հակառակ նոյն դիտաւորութեան նորա և արտոնութեան որդւոյն, զոր ունի նա ծննդեամբ ի քահանայութեան հօրն, հոգաբարձուն 3 մասին քաղաքին Թիֆլիզայ պահանջէ զհարկ, խնդրէ զտնօրէնութիւն ազատ կացուցանելոյ զնա ի հարկաց: Յանուանական ցուցակին որդւոց քահանայից տեսանի. Թիֆլիզայ Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց ուստերք Գէորգ և Յովսէփ. Գէորգն ծնեալ է ի 22 օգոստոսի 1827 ամի ի դպրութեան հօրն, Յովսէփն՝ յ8-ն մարտի 1838 ամի, և Տէր Մովսէս աւագ քահանայն Տէր-Աբրահամեանց որպէս երեւի ի ցուցակէ ծառայութեան նորա՝ սերի ի հոգևոր կոչմանէ: Հրամայեցին. որովհետև ի վերտառելոցն տեսանի, թէ որդին Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց Գէորգն ծնեալ է ի դպրութեան կոչման հօրն, և նոյն իսկ Տէր Մովսէսն սերի ի հոգևոր կոչմանէ, և Գէորգն կրթեալ գոլով ի հոգևոր վարժարանին պատրաստի քահանայութեան, վասն որոյ և խնդրել զտնօրէնութիւն Յայս կոյս Կովկասեան արքունի պալատան, ազատ թողլոյ զԳէորգն Տէր-Աբրահամեանց ի հարկաց, ըստ զօրութեան 437 յօդ. 9 հատ. կոճեղ օրինաց, որովհետև և ըստ զօրութեամբ 436 յօդ. նոյն հատորոյ օրինաց նա համարեալ գոլով ընդ հոգևորականս, չէ ո՛ր յիրաւունս պահանջելոյ ի նմանէ զհարկս, և զհետևանացն ծանուցանել կոնսիստորիս»⁴:

1851 թ. մարտի 7-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ միաբան քահանայքն ի 26-ն դեկտեմբերի 1838 ամի, մատուցին կոնսիստորիա զբողոքագիր, թէ Դաւիթ աւագ քահանայն Տէր-Դաւթեանց միաբան Նորաչէնոս Կաթողիկէ եկեղեցւոյն Թիֆլիզոյ պսակեալ է զոմանս ի ծխոց իւրեանց: -Յայնժամ Տէր Դաւիթն ևս մատոյց կոնսիստորիա զյայտարարութիւն գանգատելով զոմունց Թիֆլիզու քահանայից հովուդաց զծուխս իւր՝ զայսոսիկ բողոքագիրս ի վերջաւորումն և ի բաւարարումն բողոքամատոյց քահանայից ըստ հրամանագրի ի 31-ն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3552, թ. 2 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3820 (մաս 2), թ. 131, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 154, վավ. 274:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2234, թ. 65 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

յունվարի 1849 ամի հմր. 253 առաքեաց առ բարեկարգիչ Ղազար աւագ քահանային պատուիրելով զհետեւանցն յայտ առնել կոնսիստորիս: Առ որ և ստացաւ յայտարարութիւն բարեկարգիչ Ղազար աւագ քահանայի ի 2-ն նոյեմբերի հմր. 27, թէ յիշեալ բողոքաւոր քահանայքն միաբանութեամբ վերջաւորեցին զվէճն իւրեանց վասն կոյս և արժանէ առնել զտնօրէնութիւն վերջացեալ համարելով զգործն վասն որոյ և ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան Հրամայեցին. վասն հաշտութեամբ վերջաւորման վիճոյն յիշեալ քահանայից զայս գործ համարել աւարտեալ տալ ի ժամու ի դիւանն վասն պահպանութեան»¹:

1851 թ. մարտի 7-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զհրաման լուսաւորչական հայոց Սիւնհոգոսին Էջմիածնի ի 15-ն փետրվարի հմր. 125, յորում տայ զլուծումն արձակելոյ ի հոգեւորականութենէ զորդին Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց զՅովսէփն համաձայն կանոնական կարգին: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստորիս յորոց երեւի, աւագ քահանայն Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Տէր Մովսէսն Տէր-Աբրահամեանց ի 26-ն յուլիսի անցեալ 1850 ամի, մատոյց կոնսիստորիս զխնդիր, վասն տալոյ նմա զվկայագիրս ծննդեան և մկրտութեան և արձակման ի հոգեւորականութենէ կրտսեր որդւոյ նորա Յովսէփու ի կրթութիւն ի գիմնազիին Թիֆլիզու՝ խոստացեալ զերէցորդին իւր Գէորգ վասն քահանայութեան: Կոնսիստորս յառաջ ածեալ զտեղեկութիւնս ի չափաբերական մատենից Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյ յօդ. 3, թէ գրի այսպէս. «Ի մարտի տասն և երկուսն 1838 ամի Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Տէր Մովսէս Տէր-Աբրահամեան ծնաւ ուստր և փարատեալ զտուն նորա սոյն եկեղեցւոյ միաբան Տէր Ղազարն Տէր-Ղազարեանց և մկրտեաց ի 20-ն սոյն ամսոյ անուանեցաւ Յովսէփ ի սոյն Տէր Ղազարէ ի Սուրբ Սարգիս եկեղեցւոյ ներկայ գտաւ տիրացու Կարապետն Տէր-Գրիգորեանց և մահտեսի Աբիստղոմ Միրազեան, և ի շտատէն հոգեւորականաց թէ Մովսէս աւագ քահանային են երկու ուստերք Գէորգ և Յովսէփ, զսոյն այս վերջինն վասն արձակելոյ ի հոգեւորականութենէ կոնսիստորս առաջարկութեամբ ի 23-ն սեպտեմբերի հմր. 1658, խնդրեաց ի Սիւնհոգոսէն Էջմիածնի զլուծումն: Հրամայեցին. ըստ ստացեալ լուծման ի Սիւնհոգոսէն Էջմիածնի զՅովսէփն Տէր-Աբրահամեանց արձակել ի հոգեւորականութենէ, ոյր վասն և տալ նմա զվկայագիր համաձայն 28 յօդ. 3 հատ կոճեղ օրինաց, խնդրել և քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզու ստանալ ի հօրէ նորա Մովսէս աւագ քահանայէ 60 կ. արծաթոյ ի գին երկուց հասարակ թերթից զորս կոնսիստորս փոխանակ արքունի դրուագաւորի ի գործ եղ ըստ գործոյս և առաքել զայնս ի գաւառական գանձարանն Թիֆլիզու վասն դարձուցանելոյ յարդիւնս արքունեաց...»²:

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 115 շրջ.- 116, բնագիր, ձեռագիր:

2 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 114 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Վիրահայոց կոնսիստորիան այդ հարցին անդրադարձել է նաև 1851 թ. մարտի 16-ին և հրամայել է. «համաձայն չափաբերական մատենից տեղեկութեանցն շնորհել Յովսէփու Տէր-Աբրահամեանց զվկայագիր ծննդեան և մկրտութեան» (ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 139 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր):

1851 թ. հունիսի 8-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր Թիֆլիսաբնակ արքունի ստրուկ Սոլոմոն Յակովբեան Ղազախէլեանց ի 4-ն սեպտեմբերի անցեալ 1850 ամի, յորում գրէ թէ՝ հարկաւոր համարի ունիլ վասն իւր զմէտրիքական վկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութենէ հօր իւրոյ հանգուցեալ Յակովբայ Մատթէոսեան Ղազախէլեանց, ընդ Եղիսաբէթի Գարդիշեանց ի 26-ն դեկտեմբերի 1829 ամի և մկրտեալ ի 19-ն յունվարի 1830 ամի ի ձեռն Յարութիւն քահանայի Կղէմեանց ի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շամքոռեցւոց, որոյ կնքահայրն լեալ է Բալումեանց Պօղոսն, վասն որոյ խնդրէ տալ վասն իւր զմէտրիքական վկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան: Ի որոնելն յԱտենի սորին չափաբերական մատեանս ծնելոց 1829 երեւցաւ գրեալ տարեթիւն Սոլոմոնի Ղազախէլեանց այսօրինակ. «Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Յարութիւն մկրտէ իւր ժողովուրդ Մատթէոսեան Յակովբի որդին և անուանէ Սոլոմոն, որոյ կնքահայրն էր իւր ժողովուրդ Բալումեան Պօղոսն ծնեալ ի 26-ն դեկտեմբերի և մկրտեալ ի ձեռն յիշեալ քահանային ի 19-ն յունվարի: Հրամայեցին. չափաբերական մատենից տեղեկութեանցն համաձայն, շնորհել Սոլոմոնի Յակովբեան Ղազախէլեանց զվկայական ծննդեան և մկրտութեան, խնդրել և ի քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզու, զի ստացեալ ի նմանէ 30 կ. արծաթոյ ի գին միոյ հասարակ թերթի, զոր կոնսիստորս փոխանակ արքունի դրուագաւորի, ի կիր էած ըստ գործոյս, և առաքել զայնս ի գաւառական գանձարանն Թիֆլիզու, վասն դարձուցանելոյ յարդիւնս արքունեաց, զորմէ ի վախճան ամսոյս ծանուցանել և Յայսկոյս Կովկասու արքունի պալատան, իսկ գաւառական գանձարանին այժմէն տալ տեղեկութիւն և զայս գործ այսու համարելով աւարտեալ տալ ի ժամու ի դիւանն ի պահեստ»¹:

1851 թ. երգմնեցուցիչ քահանա են նշանակվել Մովսէս աւագ քահանան և Յակոբ քհյ. Տէր-Աբրահամեանցը²:

1851 թ. եկեղեցին ունեցել է 212 ծուխ, որից 561 արական և 533 իգական սեռի ծխական³:

1852 թ. կազմվել է եկեղեցու ծխականների ցուցակը⁴:

1853 թ. եկեղեցին ունեցել է 251 ծուխ, որից 600 արական և 561 իգական սեռի ծխական⁵:

1854 թ. հունիսի 7-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն քահանայորդի Յարութիւնի Տէր-Սարգսեանց ի 21-էն մայիսի այսր ամի, յորում գրէ, թէ ի բազում ժամանակաց հետէ ի կոնսիստորիս շարունակի գործ ի մասին կայից հանգուցեալ հօր իւրոյ, յորոց կէս մասն ըստ օրենի նորա է և միւս կէսն եղբօր իւրոց, բայց որովհետեւ այժմ յիշեալ

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 336 շրջ.-337, բնագիր, ձեռագիր:

2 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2235, թ. 44 շրջ.-45, բնագիր, ձեռագիր:

3 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3815, թ. 132, բնագիր, ձեռագիր:

4 ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 165, վավ. 298, բնագիր:

5 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 469 (մաս 2), թ. 273, 364 շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, թ. 125:

եղբայրն նորա վախճանեալ և մնացեալ են, նոքա այրի կին հանդերձ երկու զաւակումբք, վասն որոյ և նա մինչև ցայսօր ժամանակի մնացեալ զուրկ ի ժառանգութիւնէ կայից հօր իւրոյ, խնդրէ խոնարհաբար առնել զտնօրէնութիւն պարտաւորելով զնոսա ձեռագրաւ, կամ ի միջի նոցունց ընտրել զմիջնորդս և կամ ինքնին Ատեանս բարեհաճեացէ կարգել ի միջի նոցունց զայնպիսիս յաղազս վերջաւորելոյ գլխեալ գործն իւրեանց ընդ կնոջ եղբօր իւրոյ: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստորիս, յորոց երեւի. կին Յօհաննէս քահանայի Տէր-Ստեփանեան Մարթայն Տարիէլեանց հարսն աղերսարկուի, խնդրագրաւ իւրով մատուցելով Վեհափառ կաթողիկոսին ամենայն հայոց ի 18-ն փետրվարի 1853 ամի, խնդրեալ է ի նորին օծութիւնէ հրամայել կոնսիստորիս խաղաղութեամբ աւարտել զգործն բաժանութեան ընդ մէջ նորա տագեր իւրոյ Յարութիւնի Տէր-Սարգսեան և կամ թէ ո՛չ բարեհաճեսցի յանձնել զայս գործ ի վճռադատութեան մարմնաւոր դիւանատան Վեհափառ կաթողիկոսն ամենայն հայոց մակագրութեամբ ի 24-էն յունիսի 1853 ամի № 4, յանձնեաց զայս խնդիր ի տնօրէնութիւն Ատենիս: Հրամայեցին. որովհետեւ այրին հանգուցեալ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Ստեփանեան հարսն աղերսարկուին Մարթայն Տարիէլեանց ունի զդեռահաս որբունս վասն որոյ ըստ զօրութեան 219, 248 յօդուածոց X հատորոյ սվօդնի քաղաքական օրինաց զնա ինքն այրին կարգել ի վերա որբոցն իւրոց և կայից հոգաբարձու, իսկ հոգատար ի վերայ նոցա զԿարապետ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ պատուիրել նոցա վարել ըստ զօրութեան 249-281 յօդ. հրամանագրել նոցա ի ներկայութիւն քաղաքական դէպուտատի ցուցակագրել զամենայն շարժական և զանշարժ կայս նոցա և զմի օրինակ ցուցակին ընդ յայտարարութեան իւրեանց մատուցանել Ատենիս: Իսկ ներկայ աղերսարկու քահանայորդի Յարութիւնի Տէր-Սարգսեանց յայտնեալ ստորագրութեամբ ի վերայ սեւագրութիւն օրագրոյս զարդեան տնօրէնութիւնէ Ատենիս, պարտաւորիլ ամենայն զվէճ իւր վասն բաժանութեան ընդ այրոյ եղբօրն իւրոյ ունիլ այսուհետեւ ընդ հոգաբարձուին և ընդ հոգատարին և առ այս վախճան ընտրել զմի մի միջամարդս ունելով վերահասու ի բաժանութեան անդ յերկուստէք կողմանէ զհոգատարն, և զթուղթն ընտրութեան մատուցանել Ատենիս»¹:

1854 թ. հունիսի 2-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր կնոջ Թիֆլիզոյ քաղաքացի Սիմէօնի Գուլիեանց Օվսանայի Գալստեան ի 28-էն մայիսի 1854 ամի, յորում գրէ, թէ այրն նորա Սիմէօնի Գուլիեանց յայսմիկ ամի վախճանեալ է ի Զաքարթալայ և ես վասն ստանալոյ զկայս նորա ի թիւս այլոց ժառանգաց նորա կամի գնալ անդէն, վասն որոյ ամենահպատակօրէն խնդրէ ընդունել զիւր այս խնդիր և առնել զարժանին տնօրէնութիւն ի մասին տալոյ նմա սահմանեալն յօրինեաց կարգաւ զվկայական օրինաւոր ամուսնութեան իւրոյ ընդ յիշեալ Գուլիեանցի: Ընդ սմին առաջի առնէ Ատենիս զ15 կոպէկանոց թերթս, յաղազս գրելոյ ի նմին զվերոյիշեալ վկա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2241, թ. 374 շրջ.-375 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

յականն: Ի մետրիայս Ատենիս պսակ աղերսարկուին երևի գրեալ այս օրինակի համարին 11. «Սիմէօն Գուլիեան Սարվիեանց ի հայոց դաւանութիւնէ առաջի պսակ 33 ամաց և օրինաւոր ամուսին նորա Գալուստ Մարտիրոսեան Միրումեանցի դուստր Ուսանէն ի հայոց դաւանութիւնէ առաջի պսակ 16 ամաց, զխորհուրդն պսակի յիշեալ անձանց կատարեալ է ի 22-ն փետրվարի 1840 ամի Մովսէս աւագ քահանայն Տէր-Աբրահամեանց ընդ դպրի Կարապետ Տէր-Գրիգորեանցի ի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյն հայոց Շամքօռեցւոց, երաշխաւորութեամբ ի կողմանէ փեսային քաղաքի բնակիչք Աբգար Յակոբով և Դաւիթ Վահրամեանց: Ի կողմանէ հարսին Հալուաբարու բնակիչք Ղահրաման Մէլիքսէթեանն և Աւետիք Չատիեանն»: Հրամայեցին. չափաբերական մատենի տեղեկութեանցն համաձայն՝ շնորհել աղերսարկու Ուսաննայի Գալստեան՝ կնոջ Սիմէօնի Գուլիեան Սարվիեանց, զվկայական պսակի նորա ընդ յիշեալ Սիմէօնի, խնդրել և ի քաղաքականն պօլիցիայէն Թիֆլիզոյ, զի ստացեալ ի խնդրատուէն զ30 կոպէկս արծաթոյ ի գին միոյ անդրուագաւոր թերթի ի կիր ածելոյ ի կոնսիստորիս ըստ այսմ գործոյ նորա փոխանակ Արքունի դրուագաւորի առաքեսցէ զայնս ի գաւառական գանձարանն Թիֆլիզոյ՝ վասն համաթուելոյ ընդ Արքունի եկամտից...»¹:

1859 թ. փետրվարի 2-ին եկեղեցու միաբան Առաքել քհն. Սուքիասեանցը հայտարարութեամբ դիմել է Թիֆլիսի եկեղեցիներէ բարեկարգիչ Ղազար աւագ քհն. Դավթեանցին. «Առ հրաման վիճակային կոնսիստորիային հայոց Վրաստանի և Իմերէթի ի 25-էն յունիսի 1858 ամի № 1389, հիմնեցեալն ի վերայ խնդրագործութեան միաբանի Սուրբ Նշան եկեղեցւոյ՝ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յովակիմեանց, յայտնեցեալն ինձ ի ձեռն Բարձր Արժանապատուութեան Ձերոյ ի մասին, իբրու թէ յորդորելոյ իմ զծուխ յիշեալ Յովհաննէս քահանայի՝ Գասպարն Բաղդասարեանց առ ի ընդունել զիս քահանայ տան իւրոյ: Առ այն շնորհ ինձ համարիմ յարգոյաբար բացատրել, թէ՛ ես բնաւ չեմ յորդորել զԲաղդասարեանցն ընդունել զիս քահանայ ինքեան, զորոց զստուգութենէն նա ինքն՝ Բաղդասարեանցն կարէ անձամբ անձին հաւատարմացուցանել զՁեզ, այլ մինչ քահանայագործէի ես ի Սուրբ Նշան եկեղեցւոյն՝ ի տեղի հանգուցեալ Իսահակ քահանայի Զիալեանց, յիշեալ Գասպարն ներկայացեալ առ իս, յայտնեաց զչունելն իւր սեպհական քահանայ, և ինքն գոլով եկամուտ ժողովուրդ, խնդրեաց զիս հովուել զտուն իւր, և ես ըստ խնդրանաց նորա հովուէի զնա՝ կատարելով զամենայն հոգեւոր պէտս նորա, մինչ գտանէի ի Սուրբ Նշան եկեղեցւոյն, և յետ այնորիկ ևս ի գտանել միաբան քահանայ ուր եմ այժմ: Իսկ մինչ լուայ զտնօրէնութիւն վիճակային իշխանութեան, թէ յիշեալ Գասպարն Բաղդասարեանց յանձնեցաւ ի հովուութիւն Յովհաննէս քահանայի, այնուհետեւ ձեռնթափ եղէ ես՝ ի հովուութենէ և դադարեցայ ի գնալոյ ի տուն նորա: Իսկ որ ինչ վերաբերի առ այն, իբրու թէ յիշեալ Բաղդասարեանցն եղեալ է նախկին ծուխ Զիալեանցի, որպիսի իսկ իրաւամբ վիճէ զայսմանէ Յովհաննէս քահանայն, չէ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2241, թ. 360 շրջ.-361, քնագիր, ձեռագիր:

այդ ստոյգ, զի մինչ գտանէի ես ի Սուրբ Նշան եկեղեցւոյն՝ ի հովուութիւն ծխոց Զիալեանցի, ցուցակ որոյ ժողովրդեան գտանիւր նոյնպէս ի ձեռս իմ, գերդաստուն յիշեալ Բաղդասարեանցի չնշանակիւր երբէք յայնմ ցուցակի, և ես, եթէ հովուել եմ զԲաղդասարեանցն ոչ իբրու տեղակալ Զիալեանցի, այլ որպէս ի վերոյ յիշատակեցաւ՝ Բաղդասարեանցն գոլով եկամուտ ժողովուրդ, խնդրեաց զիմ քահանայագործութիւն տան իւրում, և ես զիալդ կարէի բացասել, այլ թէ որպիսի միջոցաւ նոր այժմ մուծեալ է գերդաստուն Բաղդասարեանցի ի ցուցակ ծխոց Յովհաննէս քահանայի աւելորդաբար, որ չէ եղեալ երբէք նշանակեալ ի ցուցակի Զիալեանցի, չէ ինձ յայտնի, և որ ինչ վերաբերի առ անուղիղ զրուցաբանութեան նորա, իբրու թէ յորդորեալ եմ խոստովանել ինձ և այլն, ամենևին սուտ են բանք նորա. ո՛չ յորդորեալ եմ, և ո՛չ երբէք խոստովանեալ է ինձ, և այժմ ևս չգիտեմ, թէ ո՞վ հովուէ, կամ ո՞վ խոստովանեցուցանէ զնա, զորմէ խնդրեմ ի Բարձր Արժանապատուութենէ Զերմէ, որովհետև այժմ գտանի ի քաղաքիս յիշեալ Բաղդասարեանցն աշխատել և ստուգել ի վերոյգրեւոյցն ի նմանէ և ապա մատուցանել զայս իմ բացատրական թուղթ հոգեւոր Ատենին»¹:

1861 թ. դեկտեմբերի 15-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Թիֆլիզոյեանկ Արքունի հարկատու Թովմայի Աղաջանեան Միրզախանեանց ի 29 նոյեմբերի սոյն ամի, որով խնդրէ շնորհել ինքեան զմետրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ: Ի վերայ նոյն խնդրոյ գործապահ սորին մակագրեալ է. «Ի մատենի ծնելոց և մկրտելոց Շամբուցեոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ ընդ 1 յօդ. արականաց 1842 ամի երևի գրեալ այսպէս. «Արքունի ստրուկ Աղաջան Աւագեան Միրզախանեանց և օրինաւոր կին նորա Մարիամ Աղաջանեան, ուստր սոցա Թովմայ՝ ծնեալ ի 25-ն օգոստոսի 1842 ամի, մկրտեալ է յ30-ն նոյն ամսոյ և ամի՝ ընդ ձեռն Սիմէօն քահանայի Տէր-Սիմէօնեանց, կնքահայրութեամբ Արքունի ստրուկ Պետրոսի Կիրակոսեանց»: Հրամայեցին. համաձայն երևեալ տեղեկութեանց մէտրիքական մատենից, գրել զվկայական ծննդեան և մկրտութեան Թովմայի՝ ուստր յիշեալ խնդրատուին...»²:

1862 թ. մարտի 9-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Թիֆլիզոյ նորայեկ քաղաքացի Եփրեմ Յովհաննէսեան Սիմէօնեանց յ7-ն մարտի, յորում գրէ, թէ՝ հարկաւոր է ինքեան ունիլ զմէտրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ հօր իւրոյ՝ այժմ հանգուցելոյ Յովհաննէսի Աւետիքեան Սիմէօնեանց ընդ Անախանու մայ Վարդանեան Եղիազարեանց ի յունվար ամսեան 1836 ամի, և մկրտեալ է ի Շամբուցեոց եկեղեցւոյ Թիֆլիզոյ՝ ընդ ձեռն Սովսէս քահանայի Տէր-Աբրահամեանց, կնքահայրութեամբ Յովհաննէսի Տէր-Սարգսեանց, վասն որոյ մատուցանելով ընդ նմին զմի ուղբլիանոց զրուգաւոր թերթ, խնդրէ առնել զարժանին տնօրէնութիւն, յաղաքս շնորհելոյ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 937, թ. 7, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2251, թ. 604 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

ինքեան զվկայական ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ, իսկ ի դէպս չերեւելոյ գրեալ ծննդեան իւրոյ ի մէտրիայս՝ հարցումն առնել սահմանեալն յօրինաց կարգաւ զժամանակէ ծննդեան իւրոյ ի Տփլիսայ բնակչաց՝ Վարդանայ [Հատուտրեանց], Սողոմոնէ Եղիազարեանց և յԱստուածատուրոյ Նախշունեանց, և ըստ վկայութեան նոցա տալ ինքեան զխնդրեալ վկայականն: Ի վերայ այսր խնդրոյ անդամ կոնսիստորիա Իսահակ աւագ քահանայն Սահառունի մակագրեալ է այսպէս. «Որոնել ի մէտրիայս Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ ի 1835 ամէ մինչև ցվերջն 1840 ամի՝ չերեւցաւ գրել»: Հրամայեցին. որովհետեւ ծնունդ և մկրտութիւն յիշեալ խնդրատու Եփրեմայ Սիմէօնեանց ըստ հաստատութեան անդամոյ սորին չերեւցաւ գրեալ ի մէտրիայս Ատենիս, վասն որոյ կազմել յԱտենի կոնսիստորիա զհարցական յօդուածս յանուն ի խնդրատուէն կացուցեալ վկայից, ընդ գրութիւն սորին առաքել առ քննողական պրիստաւն 3-րդ մասին Թիֆլիզոյ և խնդրել ի նմանէ յանդիման այնոցիկ հարցմանց ընդ երդմամբ առնուլ ի նոցունց զպատասխանիս ի ներկայութեամբ ի հոգեւոր կուսէ պատգամաւորի, և զարարեալ քննութիւն առաքել ի կոնսիստորիայս ի տնօրէնութիւն սորին, իսկ վասն վարելոյ զպաշտօն պատգամաւորի նշանակել զԿարապետ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց, զոր և պարտաւորիլ ստորագրութեամբ ի վերայ զեկուցմանս զի ընդ պահանջումն քննողի ներկայ առցի առ նա, զորմէ յաւելուլ և ի գրութիւն անդ պրիստաւի»¹: Մարտի 28-ին կոնսիստորիայում դարձյալ լսել են Եփրեմ Սիմէօնեանցի խնդրագիրը՝ իրեն ծննդյան և մկրտութեան վկայական տալու մասին: Քանի որ եկեղեցու մետրիկական մատյանում չի երևացել հիշյալ խնդրատուի ծննդյան և մկրտութեան թիվը, ուստի ըստ օրենքի, դիմել են երեք վկաների ցուցմունքներին, որոնք հայտնել են հետևյալը. «զԹիֆլիզոյ նորայեկ քաղաքացի Յովհաննէս Աւետիքեան Սիմէօնեանց և զկին նորա Անախանում Եղիազարեանց և զուստր նոցա Եփրեմ մերձաւորապէս ճանաչեմք, և նա՝ Եփրեմն, ծնեալ է յ3-ն դեկտեմբերի 1836 ամի և մկրտեալ է ի 14-ն նոյն ամսոյ ընդ ձեռն Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց ի Շամբոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ, կնքահայր նորա եղեալ է Թիֆլիզոյ նորայեկ քաղաքացի Սիմէօն Ղուկեանց»։ Հրամայեցին. համաձայն ցուցմանց վերոյիշեալ վկայից, գրել զմէտրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան խնդրատու Եփրեմայ Յովհաննիսեան Սիմէօնեանց և տալ նմա սահմանեալն կարգաւ...»²:

1862 թ. ապրիլի 25-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զերկոսին խնդրագիրս Տփլիսայ նորայեկ քաղաքացի Գէորգայ Յարութիւնեան Գրիգորեանց յ9-էն մարտի և ի 16-էն ապրիլի այսր 1862 ամի, յորոց յառաջնումն գրի, թէ՛ հարկաւոր է նոքա ունիլ զմէտրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ հօր իւրոյ՝ Յարութիւնի Գրիգորեանց ընդ Եղիսաբէթի Դոնով՝ ի 1-ն փետրվարի 1838 ամի,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2252, թ. 228 շրջ.-229, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2252, թ. 280 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

և մկրտեալ է ի 12-ն նոյն ամսեան և ամի՝ ձեռամբ Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց ի Շամբոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Հայոց Տփլիսայ, կնքահայրութեամբ Յովհաննէսի Մխիթարեանց, վասն որոյ խնդրէ առնել զարժանին տնօրէնութիւն, յաղագս տալոյ նմա զմէտրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ, իսկ ի դէպս չերևելոյ գրեալ ի մէտրիայս, հարցումն առնել սահմանեալն կարգաւ ի տեղւոյս բնակչաց, ի կնքահօրէ իւրմէ Յակոբայ Մխիթարեանց, Սօղոմօնէ Եղիազարեանց և ի Մարկոսէ Առաքելեան, և ըստ վկայութեան նոցա տալ նմա զխնդրեալ վկայականն: Եւ երկրորդումն՝ թէ խնդրագրաւ մատուցելով վիճակային կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի և Իմէրէթի՝ յանուն Նորին Կայսերական Մեծութեան յ9 մարտի անցելոյ, խնդրեալ է շնորհել ինքեան զվկայական ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ: Եւ թէպէտ ծնունդ և մկրտութիւն իւր երևեալ է գրեալ ի մետրիայի վիճակային Ատենիս յամենայնի համեմատ վերոյգրեալ խնդրոյն իւրոյ, սակայն ազգանուն իւր երևի գրեալ ի նմին ո՛չ համաձայն նշանակելոյն ի խնդրագրին իւրում «Գրիգորեանց» որպէսզի ազգանուամբ միշտ յորջորջեալ են նախորդք նորա, որպէս և ինքն յորջորջի, այլ անհոգութեամբ կամ վրիպակաւ մկրտող քահանայն իւրոյ ազգանունն իւր նշանակեալ է ի նմին մետրիայի Սավելեանց, վասն որոյ խնդրէ առնել զարժանին տնօրէնութիւն, յաղագս շնորհելոյ ինքեան զխնդրեալ վկայականն ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ Գրիգորեանց ազգանուամբ, առ ի խոյս ի դժուարութեանց առ յապայն, ի պատճառս փոփոխութեան ազգանուան նորա: Ի մետրիայս Ատենիս ծնունդ և մկրտութիւն աղերսարկուին երևի գրեալ այսպէս. «Սավելեան Յարութիւն և օրինաւոր կին սորա Եղիսաբէթ Պօղոսեան, երկօրեան ևս են ի Հայոց դաւանութիւնէ, ուստր սոցա Գէորգ, ծնեալ է ի 22-ն նոյեմբերի հազար ութն հարիւր երեսուն և ինն ամի, և մկրտեալ ի 28-ն նոյն ամսոյ և ամի՝ ի Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն Հայոց Շամբօռեցւոց, ի ձեռն Ղազար քահանայի Տէր-Ղազարեանց, կնքահայրն նորա եղեալ է Յովհաննէս Մկրտումեան Մխիթարեանց: Ի ցուցակի ժողովրդականաց Թիֆլիզոյ, կազմեցելոյ ի 1841 ամի, երևի գրեալ այսպէս. «Աղամ Գրիգորեան Սավելեանց, եղբօր կին նորա Էլիսօյ, ուստերք Էլիսօյի Եագոր և Գէորգ»: Յորմէ պարգապէս երևի, զի խնդրատու Գէորգն է եղբօր որդի Աղամայ Գրիգորեան, որով սեպհականէ ինքեան ազգանուն Գրիգորեանց, որ ըստ սխալանաց թերևս մկրտող քահանայի չէ գրեալ իսկութեամբ, որպէս բազմիցս պատահի սոյն օրինակ վրիպակք ի մետրիայս: Հրամայեցին. համաձայն երևեալ տեղեկութեանց չափաբերական մատենից և ըստ ստուգութեանց ի ծխական ցուցակէ, գրել զվկայական ծննդեան և մկրտութեան աղերսարկու Գէորգայ Գրիգորեանց, տալ նմա սահմանեալ կարգաւ...»¹:

1862 թ. սեպտեմբերի 7-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Թիֆլիզոյ քաղաքացի Զաքարիայի Սարգսեան Նարիմանեանց յ7-էն ամսոյս, որով խնդրէ տալ ինքեան զվկայական ծննդեան և մկրտութեան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2252, թ. 340-341, բնագիր, ձեռագիր:

ուստեր իւրոյ՝ Սարգսի, յարակցելով, թէ նա ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութենէ իւրոյ ընդ Եղիսաբէթի Տէր-Ղազարեանց ի 29 ապրիլի 1848 ամի և մկրտեալ է ի 5-ն մայիսի նոյն ամի ի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ, ընդ ձեռն Յակոբ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց, կնքահայրութեամբ Կիկոյի Փորաքեանց: Ի վերայ նոյն խնդրոյ՝ անդամ սորին Իսահակ աւագ քահանայն Սահառունի մակագրեալ է այսպէս. «Ի մէտրիայս Ատենիս 1848 ամի ընդ յօդ. 12 արական սեռի երեւի գրեալ այսպէս. «Արքունի ստրուկ Ջաքարիայ Սարգսեան Նարիմանեանց և օրինաւոր կին սորա Եղիսաբէթ Աւետիքեան, երկոքեան ևս են ի հայոց դաւանութենէ, ուստր սոցա՝ Սարգիս, ծնեալ է ի 29-ն ապրիլի հազար ութն հարիւր քառասուն և ութ (1848) ամի և մկրտեալ է ի 5-ն մայիսի նոյն ամի, ձեռամբ Յակոբ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց ի Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Շամքոռեցւոց Հաւլաբարի, կնքահայրութեամբ Կիկո Աղամեան Փորաքեանց»։ Հրամայեցին. համաձայն երեւեալ տեղեկութեանց չափաբերական մատենին, տալ աղերսարկու Ջաքարիայի Սարգսեան Նարիմանեանց զխնդրեալ վկայական ծննդեան և մկրտութեան ուստերն իւրոյ Սարգսի... »¹:

1863 թ. մարտի 11-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր տփխիսաբնակ քահանայորդի Իսահակայ Տէր-Սիմէօնեանց ի 28-ն յունվարի սոյն ամի, որով խնդրէ զվկայական արձակման իւրոյ ի հոգեւոր տեսչութիւնէ, վասն մտանելոյ յԱրքունի ներգործական ծառայութեան: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց, յորոց երեւի, ի հետեւումն խնդրոյ Սիմէօն քահանայի Տէր-Սիմէօնեանց, կոնսիստորիայս ըստ զօրութեան օրագրութեան իւրոյ, կայացելոյ յ8-ն յուլիսի 1853 ամի, տուեալ է զվկայական ծննդեան և մկրտութեան ներկայ խնդրարկու Իսահակայ Տէր-Սիմէօնեանց № 991, որ ծնեալ է յ8-ն փետրվարի 1845 ամի ի Ժամանակի քահանայութեան հօրն, իսկ որպէս ի գործոց սորին երեւի, ուստրն յիշեալ Սիմէօն քահանայի տակաւին գտանի ի հոգեւորականութեան: Հրամայեցին. ըստ խնդրոյ աղերսարկու քահանայորդի Իսահակայ Տէր-Սիմէօնեանց, առաջարկեալ ի լուսաւորչեան հայոց Սինօդն Սրբոյ Էջմիածնի, ամենախոնարհաբար խնդրել յայնմանէ զլուծումն՝ յաղագս արձակելոյ ի հոգեւոր տեսչութիւնէ զյիշեալ Իսահակն՝ սահմանեալն կարգաւ»²:

1863 թ. մայիսի 13-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զայտարարութիւն Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Կարապետ աւագ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց ի 24-էն սոյն ապրիլի, յորում գրէ, թէ՛ ըստ հրամանի վիճակային Ատենիս, որ ի 6-ն ապրիլի այսր 1863 ամի, № 676, վասն մկրտելոյ Ղալաչայ³ գեղջ բնակիչ Իսմայէլի Աբղուլօղլուոյ, պատիւ ունի սովաւ խանարհաբար ծանուցանել հոգեւոր Ատենիս, զի մկրտեալ է զնա ըստ ծեսի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, որ 7-ն ապրիլի և անուանեալ Աւետիք, ի Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Շամքոռեցւոց և կցեալ զնա ի թիւս այլոց ի մէտրիքական մատենին № 10, որոյ կնքահայրն էր Տփխիսայ քաղաքացի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2253, թ. 165 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2254, թ. 153 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ Ներկայիս Տավուշի մարզի Բերդավան գյուղն է:

Գէորգ Աւագեանցն: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստորիայիս, յորոց երևի, կոնսիստորի այս հրամանաւ ի 15-ն մարտի № 544, հրամանագրեաց գործակատարին Ղազարի, գլխեալ Իսմայիլն Աբգուլօղլի մկրտել ըստ ծեսի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, սակայն զկնի այսորիկ ցանկացողն մկրտութեան ներկայացեալ յԱտեան սորին, խնդրեաց մկրտել զինքն ի քաղաքիս, առ որ և կոնսիստորիայս հրամանաւ ի 6-ն ապրիլի անցելոյ № 676, պատուիրեաց Կարապետ աւագ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ, յետ մարգելոյ գլխեալ Աբգուլօղլին ի դաւանութեան մերս եկեղեցւոյ, արժանաւորել զնա սրբոյ մկրտութեամբ, զորոյ կատարմանէն նոյն աւագ քահանայն յայտնէ Ատենիս ներկայ յայտարարութեամբ իւրով: Հրամայեցին. ծանուցանելով զայսմանէ նահանգական կառավարութեան Տփլիսայ, խնդրել յայնմանէ, համաձայն 638 յօդ. 9 հտ. քաղ. օրինաց, տալ նորահաւատ Աւետիքի՝ յառաջն անուանակոչելոյ Իսմայիլ Աբգուլօղլի, զօրինասահմանն դրամային օժանդակութիւն յարքունուստ, և զհետեւմանցն ծանուցանել Ատենիս»¹:

1863 թ. օգոստոսի 9-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Տփլիսայ քաղաքացի Անտօնի Գաբրիէլեան Տէր-Սարգսեանց ի 24-ն անցեալ յուլիսի ներկայ ամի, որով խնդրէ շնորհել ինքեան զմէտրիքական վկայականս ծննդեան և մկրտութեան ուստերաց իւրոց՝ Յովսէփայ և Գէորգայ: Ի վերայ այսր խնդրոյ գործապահ սորին մակագրեալ է, թէ. 1) Ի մէտրիայս ծնելոց Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ հայոց Հաւլաբարի 1847 ամի ընդ յօդուած 4, արական սեռի երևի գրեալ այսպէս. «Արքունի ստորուկ Հաւլաբարաբնակ Անտօն Գաբրիէլեան Տէր-Սարգսեանց և օրինաւոր կին նորա Մայիայ Մկրտչեան, երկոքեան ևս են ի հայոց դաւանութիւնէ, ուստր սոցա Յովսէփ՝ ծնեալ է ի 10-ն յունվարի 1847 ամի և մկրտեալ է ի 1-ն փետրվարի նոյն ամի, ձեռամբ Յակօբ քահանայի Տէր-Աբրահամեան, կնքահայրեութեամբ Յովսէփայ Տէր-Աբրահամեան: 2) Գէորգ՝ ծնեալ է յ9-ն մայիսի 1853 ամի և մկրտեալ է ի 23-ն նոյն ամսոյ և ամի, ձեռամբ Կարապետ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց, կնքահայրութեամբ Գէորգայ Տէր-Մովսէսեան Տէր-Աբրահամեանց»: Հրամայեցին. համաձայն երևեալ տեղեկութեանց մէտրիքական մատենից, գրել զվկայականս ծննդեան և մկրտութեան որդւոյն յիշեալ խնդրատուի՝ Յովսէփայ և Գէորգայ, և տալ նմա սահմանեալն կարգաւ...»²:

1863 թ. օգոստոսի 12-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր քահանայորդի Ղազարայ Տէր-Ջաքարեան Տէր-Ղազարեանց յ7-ն սոյն ամսոյ, յորում գրէ, թէ ցանկալով մտանել ի ներգործական ծառայութիւն Նորին Կայսերական Մեծութեան, առ այն հարկաւոր է ինքեան ունիլ զվկայական արձակման ի հոգևոր տեսչութիւնէ, վասն որոյ խնդրէ առնիլ զարժանին տնօրէնութիւն, յաղագս շնորհելոյ ինքեան զվկայական արձակման ի հոգևոր տեսչութիւնէ, վասն ի վեր անդր արտայայտեալ հարկաւորութեան, կցորդէ նմին միանգամայն, թէ զվկայականն ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ արդէն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2254, թ. 276, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2255, թ. 93 շրջ.-94, քնագիր, ձեռագիր:

ստացեալ է ի վիճակային կոնսիստորիայէս յ31-էն յունվարի այսր 1863 ամի: Եւ տեղեկութիւնս ի գործոց, յորոց երևի. Ատեանս՝ Համաձայն Հրամանի լուսաւորչեան Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի ի 5-ն յունվարի սոյն ամի № 6, ըստ օրագրութեան իւրոյ, կայացելոյ ի 21-ն նոյն ամսոյ, տուեալ քահանայորդի Ղազարայ Տէր-Ղազարեանց զվկայական ծննդեան և մկրտութեան նորա ընդ № 131, իրաւամբ որդւոյ քահանայի, և բաց յայսմանէ, ներկայ խնդրատու Ղազարն, որպէս երևի ի ցուցակէ ծառայութեան հօր նորա, ունի զմի կրտսեր եղբայր՝ Գէորգ անուն, որ տակաւին գտանի ի հոգեւորականութիւն: Հրամայեցին. զներկայ խնդրոյ քահանայորդի Ղազարու Տէր-Ջաքարեան Տէր-Ղազարեանց, հասուցանելով ի տեղեկութիւն լուսաւորչեան Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի, ամենախոնարհաբար խնդրել զլուծումն նորին, յաղագս արձակելոյ զնա ի հոգեւոր կոչմանէ և առ այն տալոյ նմա զվկայական»¹:

1864 թ. հունվարի 10-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր քահանայորդի Գէորգայ Տէր-Մովսիսեան Տէր-Աբրահամեանց ի 27-ն դեկտեմբերի անցեալ 1863 ամի, յորում գրէ, թէ ցանկանալով ունիլ զմետրիկական վկայական ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ, խնդրէ առնել զտնօրէնեութիւն՝ յաղագս տալոյ ինքեան զվկայական, և առ այս յարակցէ, թէ ծնեալ է նա յօրինաւոր ամուսնութենէ հօր իւրոյ Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց, ընդ մօր իւրոյ Եղիսաբէթի Իշխանեանց յ8-ն փետրուարի 1832 ամի, և զխորհուրդն մկրտութեան իւրոյ կատարեալ է ի ձեռն Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ, կնքահայրութեամբ Յակովբայ Ղազախեանց ի 20-ն նոյն ամսոյ, և եթէ ընդ պատահման զիցեն մուծեալ ի չափաբերական մատենին զայնպիսի մկրտութիւն, առ այն առիթ առաջարկէ զՏփլիսայ բնակիչս Թէմուրազ Աւագեան, Գրիգոր Հախվերդեան և Աւետիք Փրիդուկեան, յորոց մարթէ տեղեկանալ զծննդենէ իւրմէ, և այնու տալ ինքեան զվկայական ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ ընդ օրինացն: Ի վերայ նոյն խնդրոյ գործապահ սորին մակագրեալ է այսպէս. «Որոնեալ ի մէտրիայս ծնելոց սկսեալ ի 1822 ամէ մինչև ցվերջն 1838 ամն չերեցեալ ծնունդ և մկրտութիւն Գէորգայ Տէր-Մովսիսեան Տէր-Աբրահամեանց»: Հրամայեցին. որովհետեւ ծնունդ և մկրտութիւն աղերսարկուին չերևի գրեալ ի մետրիայս Ատենիս, վասն որոյ կազմեալ յԱտենի սորին զհարցական յօդուածս յանուն առաջարկեալ ի խնդրատուէն վկայիցն և ընդ գրութիւն սորին առաքել ի քաղաքական պօլիցիայն տեղւոյս՝ վասն հարցումն առնելոյ ի նոցունց յանդիման այնոցիկ հարցմանց զպատասխանիս ի ներկայութեան հոգեւոր կուսէ պատգամաւորի Յակովբ քահանայի Տուգուկեանց Զորաբաշի եկեղեցւոյ և զարարեալ իւր և ստուգութիւն վերադարձուցանել սմին ի տնօրէնութիւն»²:

1864 թ. փետրվարի 10-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. թիֆլիզաբնակ քահանայորդի Գէորգն Տէր-Մովսիսեան Տէր-Աբրահամեանց խնդրագրաւ իւրով՝ մատուցելով կոնսիստորիս ի 27-ն դեկտեմ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2255, թ. 96 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2256, թ. 13 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Այս մասին տես նաև թ. 82 և շրջ.:

բերի սոյն ամի խնդրեալ էր տալ իւրքեան զմէտրիկական վկայական ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ, յարակցելով, թէ ի դէպս չերեւելոյ գրեալ ծննդեան և մկրտութեան աղբրսարկուն ի մէտրիայս Ատենիս՝ հարցումն առնել ի Թիֆլիզոյ բնակչաց Թէմուրազայ Աւագեան, Գրիգորէ Հախվերդեանց, և Աւետիքայ Փիրղուկեանց, գանձապահ սորին մակագրութեամբ ի վերայ նոյն խնդրոյ հաւաստի արար, թէ ծննունդ և մկրտութիւն խնդրատունին սկսեալ ի 1822 ամէ ցվերջն 1838 ամի չերեւցաւ գրեալ ի մատենի, ուստի համաձայն օրագրութեամբ ի 10-ն յունվարի 1864 ամի կազմեալ զհարցական յօդուածս յանուն յիշատակեալ վկայից և ընդ գրութեան սորին ի 20-ն նոյն ամսոյ № 50, առաքեաց առ քննողական պրիստաւն յ3-րդ մասին քաղաքիս, յաղագս առնելոյ ի նոցունց ընդ երդմամբ յանդիման այնոցիկ հարցմամբ զպատասխանիս ի ներկայութեան ի հոգեւոր կուսէ պատգամաւորի Յակովբ քահանայի Տուգուկեանց: Առ որ քննողական պրիստաւն ի 29-ն նոյն ամսոյ ընդ № 345, ընդ մակագրութեան իւրում առաջի առնէ Ատենիս զարարեալ քննութիւն, յորմէ երեւի, զի նոքա համաձայն միմեանց ցուցեալ են, թէ գիտեն և ճանաչեն զԹիֆլիզաբնակ Գէորգն Տէր-Աբրահամեանց ծնեալն յ8-ն փետրվարի 1832 ամի և մկրտեալն ի 20-ն նոյն ամսոյ և ամի ի Շամքոնեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ հայոց Հաւլաբարի ընդ ձեռն Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց, կնքահայրութեամբ արդէն հանգուցեալ Հաւլաբարաբնակ Յակովբայ Ղազախեանց, նոյնպէս նոքա իսկապէս ճանաճում են, որ նա է հարազատ որդի Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց և կողակցի նորա Եղիսաբէթ Իշխանեան, և նա Գէորգն ծնեալ է ի ժամանակի քահանայութեան հօրն իւրոյ: Որպէս ի ցուցակէ ծառայութեան հօրն խնդրատունին Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց երեւի, նա ձեռնադրեալ է յաստիճան սարկաւազութեան ի 1-ն փետրվարի 1831 ամի և քահանայութեան ի 14-ն նոյն ամսոյ և ամի ի Մինաս արքեպիսկոպոսէ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարայ, իսկ զաւագ քահանայութիւն ստացեալ է ի 1836 ամի, և որդի նորա Գէորգն, որ է ներկայ խնդրատուն երեւի ծնեալ ի 22-ն օգոստոսի 1827 ամի ի ժամանակի դպրութեան հօրն, նոյնպէս ի ցուցակէ որդւոց հոգեւորականաց երեւի ըստ ամենի համաձայն ծառայական ցուցակի հօրն նորա Մովսէս աւագ քահանայի: Հրամայեցին. որովհետեւ ի մէջ ցուցման երից վկայից և երեւեալ ի գործոց սորին տեղեկութեանց գոն զանազանութիւնք և ըստ այնմ Ատենան հանդիպի տարակուսանաց, թէ ըստ որո՞ց պարտ է տալ զվկայական, վասն որոյ զվերոյգրելոցն ամենից հասուցանելով ի տեղեկութիւն լուսաւորչեան հայոց Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի ամենախոնարհաբար խնդրել զտնօրէնութիւն նորին»¹:

1864 թ. ապրիլի 1-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր այլոյ աստիճանաւորի Կիւրալյարնի սովեթնիցայ Մարիամայ Ղազարեան Պոպովեանց յ30-էն մարտի անցելոյ, որով խնդրէ զվկայական ծննդեան և մկրտութեան ուստեւ իւրոյ Կոստանդիանոսի: Ի վերայ այսր խնդրոյ գոր-

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2256, թ. 82 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ծապահ Ատենիս մակագրեալ է այսպէս. «Ի մետրիայս ծնելոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հայոց Հաւաքարի 1854 ամի ընդ յօդ. 2 արական սեռի երեւի գրեալ այսպէս. «Կոլլեժսկի սեկրետար Բուդղան Իւանիչ Պօպեանց և օրինաւոր կին սորա Մայիա Ղազարեան երկոքեան ևս են ի Հայոց դաւանութենէ, ուստր սոցա Կոստանդին ծնեալ է ի 10-ն նոյեմբերի Հազար ութն Հարիւր յիսուն երեք ամի, և մկրտեալ ի 17-ն յունվարի 1854 ամի, ձեռամբ Գէորգ քահանայի Արամեանց ի Շամքոնցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ, կնքահայրութեամբ պրապօրչիկ Սիմէօնի Աստուածատուրեանց»։ Հրամայեցին. Համաձայն երեւեալ տեղեկութեանց չափաբերական մատենին պատրաստեալ զվկայական ծննդեան և մկրտութեան Կոստանդիանոսի՝ ուստր աղերսարկուհւոյն, շնորհել նմա պարտուպատշաճն կարգաւ։ Խնդրել և ի քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզոյ, զի ստացեալ ի խնդրագործ քիպույսարնի սովէրնիցայ Մարիամու Պօպովանց զքառասուն կոպէկս արծաթոյ ի գին միոյ անդրուագաւոր թերթի, ի կիր ածելոյ ի սմին ընդ այսմ գործոյ նորա փոխանակ Արքունի դրուագաւորի, առաքեսցէ զայնս ի գաւառական գանձարանն Թիֆլիզոյ վասն Համաթուելոյ յԱրքունի արդիւնս ...»¹։

1864 թ. ապրիլի 6-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր Թիֆլիզոյ քաղաքացի Սողոմոնի Թայիրեանց ի 23-ն մարտի սոյն ամի որով խնդրէ տալ ինքեան զմետրիկական վկայական ծննդեան և մկրտութեան ուստեր իւրոյ Անտօնի։ Ի մետրիայս Ատենիս ծնունդ և մկրտութիւն ուստեր խնդրատուին երեւի գրեալ այսպէս. «Սողոմոն Թայիրեանց և օրինաւոր կին նորա Կատարինէ Տէր-Յովսեփեան երկոքեան ևս են ի Հայոց դաւանութենէ, ուստր սոցա Անտօն ծնեալ է ի 5-ն յունիսի Հազար ութն Հարիւր յիսուն և երեք ամի և մկրտեալ է յ31-ն օգոստոսի նոյն ամի ձեռամբ Կարապետ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց, կնքահայրութեամբ Տիգրանայ Տէր-Կարապետեան Տէր-Գրիգորեանց։ Հրամայեցին. Համաձայն երեւեալ տեղեկութեանց մետրիկական մատենից գրել զվկայական ծննդեան և մկրտութեան Անտօնի ուստեր խնդրատուին և տալ նմա սահմանեալն կարգաւ, գրութեամբ խնդրել ի քաղաքական պօլիցիայէն տեղւոյս զի պահանջեալ ի խնդրատուէն զքառասուն կոպէկս արծաթոյ ի գին միոյ անդրուագաւոր թերթի ի գործ եղելոյ յԱտենիս ընդ այսմ գործոյ նորա փոխանակ Արքունի դրուագաւորի, առաքեսցէ զայնս ի գաւառական գանձարանն տեղւոյս, որում և յԱտենէս տալ տեղեկութիւն...»²։

1864 թ. մայիսի 8-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր Տփլիսայ քաղաքացի Սողոմոնի Եղիազարեանց ի 6-ն ամսոյս, որով խնդրէ զվկայական ծննդեան և մկրտութեան ուստր իւրոյ Գէորգայ, ի վերայ այսր խնդրոյ գործապահ Ատենիս մակագրեալ է այսպէս. «Ի մետրիայս ծնելոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Հայոց Շամքոնցւոց 1852 ամի ընդ 25 յօդ. արական սեռի երեւի գրեալ այսպէս. «Տփլիսայ քաղաքացի Սողոմոն Եղիազարեանց և օրինաւոր կին նորա Մարիամ Իշխանեանց երկոքեան ևս

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2256, թ. 195 շրջ, քնագիր, ձեռագիր։

2 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2256, թ. 208 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր։

են ի հայոց դաւանութենէ ուստր սոցա Գէորգ ծնեալ է ի 20-ն մայիսի 1851 ամի և մկրտեալ է ի 20-ն դեկտեմբերի 1852 ամի ձեռամբ Թադէոս քահանայի Տէր-Յօհաննիսեանց, կնքահայրութեամբ Ստեփաննոսի Օքոյեանց: Ի զեկուցանեալ զայսմանէ աղերսարկուն առաջի արար զվկայական երկուց քահանայից, վաւերացուցեալ ի բարեկարգչէն քաղաքիս յայնմ, թէ որդին նորա, որոյ վասն խնդրէզվկայականն ի մկրտութեան չէ անուանեալ Գէորգ, այլ Գրիգոր, յորում գրի այսպէս. « Մեք ներքոյ ստորագրեալքս տամք զայս վկայական Թիֆլիզոյ քաղաքացի Սողոմոնի Եղիազարեանց առ այն, զի տեմք մեք իսկպէս, թէ նա ունի զերիս ուստերս՝ Գրիգոր, Աղէքսանդր և Սարգիս, սակայն առաջինն ի նոցանէ, այն է Գրիգորն, զկնի մկրտութեան վրիպակաւ ի մկրտող քահանայէ մուծեալ է ի մետրիկական մատենին Գէորգ անուամբ, որպիսի անուամբ չունի նա զորդի, և թէ Գէորգն այն նշանակեալն ի մետրիային է միւսնոյն Գրիգորն: Ի ստուգութիւն որոյ վկայիմք ստորագրութեամբ մերովք»: Հրամայեցին. համաձայն երեւալ տեղեկութեանց չափաբերական մատենին պատրաստեալ զվկայական ծննդեան և մկրտութեան ուստեր աղերսարկու քաղաքացի Սողոմոնի Եղիազարեանց՝ Գէորգայ, չնորհել նմա պարտուպատշաճն կարգաւ: Խնդրել և ի քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզոյ, զի ստացեալ ի նմանէ զ40 կոպէկս արծաթոյ ի գին միոյ անդրուագաւոր թերթի ի կիր ածելոյ ի կոնսիստորիայիս ըստ այսմ գործոյ նորա փոխանակ Արքունի դրուագաւորի, առաքեսցէ զայնս ի գաւառական գանձարանն Թիֆլիզոյ վասն համաթուելոյ յարդիւնս Արքունեաց...»¹:

1864 թ. օգոստոսի 24-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զհրաման լուսաւորչեան հայոց Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի յ9-ն օգոստոս ամսոյ № 1220, յորում գրի, թէ ի Սինօդին լուսն զյայտարարութիւն կոնսիստորիայիս ի 10-ն յուլիսի տարւոյս № 1423, որ վասն տալոյ քահանայորդի Գէորգայ Տէր-Աբրահամեանց զծննդեան վկայական իրաւամբ որդւոյ քահանայի. Հրամայեալ է. հիմնեալ ի վերայ երդմնաւոր վկայութեանց ինն անձանց հարցելոց օրինաւոր կարգաւ ընդ ձեռն քննողական պրիստաւին Թիֆլիզու ի ներկայութեան պատգամաւորի ի կողմանէ հոգեւոր իշխանեութեանս հանել հրաման կոնսիստորիայիս հայոց Թիֆլիզու վասն տալոյ խնդրագործ քահանայորդի Գէորգայ Տէր-Աբրահամեանց զծննդական վկայական համաձայն քննութեամբ ի յայտ եկեալ հանգամանաց ըստ իրաւանց և կոչման քահանայորդութեան: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց, յորոց երեւի. ի հետեւումն խնդրոյ քահանայորդի Գէորգայ Տէր-Մովսիսեան Տէր-Աբրահամեանց վասն տալոյ նմա զվկայական ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ, Ատեանս ի դէպս չերեւելոյ գրեալ ժամանակի ծննդեան և խնդրատուին ի մետրիկական մատենան՝ կազմեաց զհարցական յօդուածս յանուն ի նմանէ կացուցեալ վկայիցն, զորս և ընդ գրութեան սորին առաքեաց առ քննողական պրիստաւն 3-րդ մասին քաղաքիս վասն հարցումն առնելոյ ի նոցունց սահմանեալն կարգաւ: Ի կատարումն որոյ պրիստաւն ընդ մակագրութեան իւրում առա-

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2256, թ. 277 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

քեաց ի կոնսիստորիայս զարարեալ իւրս քննութիւն, յորմէ երևեցաւ, թէ յիշեալ վկայքն գիտեն և ճանաչեն զԹիֆլիզաբնակ Գէորգն Տէր-Աբրահամեանց զծնեալն յ8-ն փետրվարի 1832 ամի և մկրտեալ ի 20-ն նոյն ամսոյ և ամի ի Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Շամքօռեցւոց հայոց Հաւարարի ընդ ձեռն Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց, կնքահայրութեամբ Յակովբայ Ղազարխէլեանց, և թէ է նա հարազատ որդի Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց և կողակցի նորա Եղիսաբէթի Իշխանեան ծնեալն ի ժամանակի քահանայութեան հօրն իւրոյ: Առ այս կոնսիստորիայս համաձայն օրադրութեան իւրոյ կայացելոյ ի 10-ն փետրվարի սոյն ամի՝ յայտարարութեամբ ի 21-ն նոյն ամսոյ և ամի № 309, բոլորագրութեամբ վերոյգրելոցս և երևեալ ի գործոց սորին տեղեկութեանց հասուցանելով ի տեղեկութիւն լուսաւորչեան Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի, խնդրեաց զլուծումն նորին: Կառավարչական մասն Սինօդին ի լրումն վերոյգրեալ յայտարարութեան սորին № 309, յառաջադրութեամբ յ30-ն մայիսի սոյն ամի № 676, պատուիրեալ էր սմին զհանգամանս ծննդեան և մկրտութեան Գէորգայ Տէր-Աբրահամեանց օրինաւոր քննութեամբ ի յայտ ածել հարցմամբ և ի քանի մի գիտակ և բարեյոյս անձանց, և զայն քննութիւն իսկութեամբ առաջի առնել Սինօդին: Ի կատարումն այսորիկ կոնսիստորիայս ստացեալ ի քննողական պրիստաւէն զքննութեան զարարեալն նովաւ ի հետեւումն գրութեան սորին № 1303, վասն ժամանակի ծննդեան և մկրտութեան յիշեալ Գէորգայ Տէր-Աբրահամեանց, երևեցաւ յայնմանէ, զի վեցեքին նորոգ վկայքն կացուցեալք յաղերսարկուէն ընդ երգմամբ ի ներկայութեան ի հոգևոր կուսէ պատգամաւորի՝ ցուցեալ էին ըստ ամենայնի համաձայն վկայութեանց առաջին երից վկայիցն, վասն ժամանակի ծննդեան և մկրտութեան Գէորգայ Տէր-Աբրահամեանց, զորս Ատեանս համաձայն վերտառեալ առաջադրութեան կառավարչական մասին Սինօդին՝ յայտարարութեամբ ի 10-էն յուլիսի անցելոյ № 1423, իսկութեամբ մատուցեալ նմին, ընկալան զներկայ հրաման նորին: Հրամայեցին. ի կատարումն ներկայ հրամանի լուսաւորչեան Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի գրել համաձայն վկայութեանց ինն անանց հարցելոց օրինաւոր կարգաւ զվկայական ծննդեան և մկրտութեան քահանայորդի Գէորգայ Տէր-Մովսիսեան Տէր-Աբրահամեանց և տալ նմա իրաւամբ որդւոյ քահանայի, խնդրել և ի քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզոյ, զի պահանջեալ ի խնդրատուէն զ1ռ. 20 կ. արծաթս ի գին երից անդրուագաւոր թերթից գործադրելոց ի սմին ըստ այսմ գործոյ նորա փոխանակ Արքունի դրուագաւորի, առաքեսցէ զայնս ի գաւառական գանձարանն տեղւոյս վասն համաթուելոյ ընդ Արքունի եկամտից...»¹:

1864 թ. հոկտեմբերի 5-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր քահանայորդի Գէորգայ Տէր-Մովսիսեան Տէր-Աբրահամեանց ի 18-ն սեպտեմբերի տարւոյս որով խնդրէ արձակել զինքն ի հոգևոր կողմանէ վասն մտանելոյ ի ներգործական ծառայութիւն նորին Կայսերական Մե-

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2256, թ. 513 շրջ.-514 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

ծուլթեան: Եւ գտեղեկութիւնս ի գործոց յորոց երևի, Ատեանս յետ այլև այլ կարևոր գրադրութեանց՝ Համաձայն Հրամանի լուսաւորչեան Սինոդին Սրբոյ Էջմիածնի յ9-ն օգոստոսի այսր ամի № 1220, ըստ օրագրութեան իւրոյ կայացելոյ ի 24-ն նոյն ամսոյ և ամի շնորհաց յիշեալ քահանայորդի Գէորգայ Տէր-Մովսիսեան Տէր-Աբրահամեանց զվկայական ծննդեան և մկրտութեան իրաւամբ որդւոյ քահանայի յ31-ն նոյն ամսոյ № 1784: Հրամայեցին. ի բաւարարութիւն խնդրոյ քահանայորդի Գէորգայ Տէր-Աբրահամեանց բոլորագրութեամբ զվերոյգրելոցս յայտնելով լուսաւորչեան Սինոդին Սրբոյ Էջմիածնի ամենախոնարհաբար խնդրել զտնօրէնութիւն նորին յաղագս արձակելոյ զնա ի Հոգեւոր կողմանէ վասն ընտրելոյ ինքեան զայլ եղանակ կենաց»¹:

1867 թ. մարտի 31-ին Սուրբ Էջմիածնի Սինոդը որոշել է Շամբորեցոց եկեղեցու միաբան Կարապետ աւագ քհյ. Տէր-Գրիգորեանի որդուն՝ Տիգրանին, Հոգեւոր տեսչությունից ազատելու մասին. «յ31 մարտի 1867 ամի ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան ի Սինոդիս Սրբոյ Էջմիածնի լուսան զյայտարարութիւն կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի ի 20 յունվարի, անցելոյ № 50, յորում գրի, թէ Կարապետ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց Շամբորեցոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն, ի մատուցեալ նմին խնդրագրոյ ի 5 դեկտեմբերի անցեալ ամի, բացատրի, ցանկալով տալ զորդին իւր՝ Տիգրանն, ի ներգործական ծառայութիւն Նորին Կայսերական Մեծութեան, առ այն Հարկաւոր է ինքեան ունիլ զվկայական արձակման նորա ի Հոգեւոր տեսչութիւնէ, վասն որոյ խնդրէ ընդունիլ զայն իւր խնդիր և առնել զարժանին տնօրէնութիւն, յաղագս շնորհելոյ ինքեան զվկայական արձակման ի Հոգեւոր տեսչութիւնէ յիշեալ որդւոյն իւրոյ՝ Տիգրանայ, յարակցէ նմին միանգամայն, թէ զվկայական ծննդեան և մկրտութեան նորա ստացեալ ունի ի վիճակային կոնսիստորիայէն Հայոց Վրաստանի և Իմէրէթի ի 20 մայիսի 1860 ամի № 909/78: Ի զեկուցանելն զայսմանէ ուստր յիշատակեալ խնդրատուին՝ Տիգրանն, ներկայացեալ յԱտեան կոնսիստորիային, ետ զձեռագիր առ այն, թէ կամի արձակել ի Հոգեւոր տեսչութիւնէ: Եւ գտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստորիային, յորոց երևի, ի հետևումն խնդրոյ Կարապետ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց, Ատեանն ըստ օրագրական եզրակացութեան ի 20 մայիսի 1860 ամի № 909, տուեալ է նմա զմետրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան, յորմէ երևի, զի ուստր խնդրատուի Տիգրանն ծնեալ է ի ժամանակի սարկաւագական կոչման հօրն իւրոյ, ի 1849 ամի: Կարգաւորեալ է. Զվերոյգրելոցն ամէնից յայտնելով Սինոդիս Սրբոյ Էջմիածնի, մատուցմամբ պատճէնի ձեռագրոյ յիշեալ Տիգրանայ, խնդրել զլուծումն սորին, վասն արձակելոյ ի Հոգեւոր տեսչութիւնէ զքահանայորդի Տիգրանն Տէր-Կարապետեան Տէր-Գրիգորեանց, յարակցելով, թէ՛ յիշեալ Կարապետ աւագ քահանայն ունի զերկուս ուստրս՝ Տիգրան՝ 28 ամաց և զՍեդրակ՝ 16 ամաց, և գտանին նոքա տակաւին ի Հոգեւոր կոչման: Հրամայեցին. տալ լուծումն վիճակային կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի, վասն

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2256, թ. 610 շրջ.-611, քնագիր, ձեռագիր:

արձակելոյ ի հոգևոր կոչմանէ զքահանայորդի Տիգրանն Տէր-Կարապետեան Տէր-Գրիգորեանց, յաղագս ընտրելոյ ինքեան զայլ եղանակ կենաց յընթացս օրինօք սահամանեալ միջոցի»¹:

1871 թ. հուլիսի 14-ին Վերահայոց կոնսիստորիան հայտարարութիւնն է ուղղել Սինոդին՝ Շամքորեցոց եկեղեցու միաբան Գրիգոր քհն. Քեթնջեանի որդուն՝ Յակոբին հոգևորականութիւնից արձակելու մասին. «Ի կոնսիստորիայիս լուեալ զխնդիր Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածանայ եկեղեցւոյ միաբան Գրիգոր քահանայի Քէթնջեանց ի 15-ն յունիս ամսոյ յայսր ամի, ընդ որում առաջի առնելով Ատենիս զմի թերթ Արքունի դրուագաւոր թուղթ մի ու. արժողութեամբ, խնդրէ տալ որդւոյ իւրոյ Յակովբայ, զվկայականս ծննդեան և մկրտութեան նորա և արձակման ի հոգևոր տեսչութենէ: Ի վերայ այսր խնդրոյ, գործապահ Ատենիս մակագրեալ է այսպէս. «Ի մետրիայս ծնելոց Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ հայոց Թիֆլիզոյ 1853 ամի ընդ յօդ. 30 արական սեռի երեւի գրեալ այսպէս. «Գրիգոր քահանայ Քէթնջեանց և օրինաւոր կին սորա Շուշան Շահվերդեանց՝ են ի հայոց դաւանութենէ, ուստր սոցա՝ Յակոբ ծնեալ է ի 13-ն դեկտեմբերի (1853) հազար ութն հարիւր յիսուն երեք ամի և մկրտեալ ի 20-ն նոյն ամսոյ և ամի, ձեռամբ Կարապետ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց, կնքահայրութեամբ Զուրաբայ Հերապետեանց»»: Որպէս ի գործոց կոնսիստորիս երեւի, յիշեալ Գրիգոր քահանայն Քէթնջեանց ունի զչորեսին զաւակունս՝ զՅակովբ, զԳէորգ, զԱրշակ և զԲագրատ, որք տակաւին գտանին ի հոգևոր տեսչութենէ: Կարգաւորեցին. համաձայն երեւեալ տեղեկութեանց մետրիքական մատենի, պատրաստել զծննդեան վկայութիւն որդւոյ խնդրատու Գրիգոր քահանայի Քէթնջեանց ըստ կարգին, և յանձնել նմա այժմ իսկ, իսկ վասն արձակման ի հոգևորականութենէ յարգոյաբար հասուցանել ի գիտութիւն լուսաւորչական հայոց Սինոդիդ Սրբոյ Էջմիածնի, ամենախոնարհաբար խնդրել զգորայն տնօրէնութիւն, յաղագս տալոյ սմին զլուծումն՝ արձակելոյ զյիշեալ Յակովբն Տէր-Գրիգորեան Քէթնջեանց ի հոգևոր տեսչութենէ, առ ի ընտրել ինքեան զայլ եղանակ կենաց»²: 1880 թ. օգոստոսի 13-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են նաև Գրիգոր քահանայի մյուս որդուն՝ Գէորգի խնդրագիրը. «Խնդիր. քահանայորդի Գէորգայ Տէր-Գրիգորեան Քէթնջեանց ի 4 օգոստոսի տարւոյս, որով խնդրէ տալ նմա զծննդական վկայական: Տեղեկութիւն. ի գործոց կոնսիստորիայիս երեւի, զի վիճակային Ատենանս ի հետեւումն խնդրագործութեան Գրիգոր քահանայի Քէթնջեանց, տուեալ է նմա զծննդական վկայական ուստեր նորա՝ Գէորգայ ի 24 օգոստոսի 1872 ամի № 1585: Հրամայեցին. բացառել խնդրագործ Գէորգայ Տէր-Գրիգորեան Քէթնջեանց, վասն տուչութեան ծննդական վկայականի, ի պատճառս արդէն տուեալ գոլոյ այնպիսւոյն յԱտենէս»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 70, վավ. 278, թ. 259-259 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 5907, թ. 1-2 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 543, բնագիր, ձեռագիր:

1878 թ. մայիսի 10-ին Շամբորեցոց եկեղեցու ծխականները խնդրագրով դիմել են Վեհափառ կաթողիկոսին՝ Իսահակ քհյ. Իսահակեանին իրենց քահանա նշանակելու մասին. «Ամենախոնարհ խնդիր. Յառաջ քան զմի ամիս ի սմանէ գրաւեցաւ յաստի կենաց հոգեւոր հովիւն մեր բարեկրօն Առաքել քահանայն Սուքիասեանց, որ իւրովն արդիւնաւոր հովուութեամբ և հայրախնամ տեսչութեամբ մխիթարէր զմեզ ցկէտ մահուան իւրոյ, այլ սակայն մեք ընդ հովուութեամբ նորին գտանեցեալ ծուխքս ցանկանալով զկնի հանգուցեալ հովուի մերոյ այլևս չմնալ յանմխիթար դրութեան՝ խնդրեմք հրամայել ի տեղի նորին նշանակել զայլ արժանաւոր և համեստաբարոյ ոմն՝ իբրև օրինաւոր յաջորդ նորա-այն է զշուլաւերաբնակ Իսահակ քահանայն Իսահակեանց, զոր ճանաչիմք ի մանկութենէ իւրմէ գովանի վարուք և գործունեայ անձամբ յամենայն քահանայական և ի հոգեւորական գործս իւր: Զայսմանէ, թէպէտև յայսոսիկ աւուրս հասարակութիւնն մեր դիմեաց առ Սրբազան Առաջնորդն տեղւոյս գերապատիւ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսն՝ և թախանձագինս խնդրեաց ի նմանէ փութալ և կարգել զյիշեալ Իսահակ քահանայն Իսահակեանց յեկեղեցւոյ մերում ի հովուութիւն մեզ, սակայն Սրբազան Առաջնորդն պատասխանեաց թէ «տեղափոխութիւն քահանայից և հաստատութիւն նոցա յոր և իցէ եկեղեցւոյ՝ կախեալ կայ մի միայն ի սուրբ կամաց նորին Վեհափառութեան, վասն որոյ թողում ես ամենեւիմք նորին Օծութեան բարեհաճութեան և սուրբ կամաց»:

Ուստի զայսմանէ ամենախոնարհաբար ծանուցանելով Զերդ Վեհափառութեան՝ խնդրեմք և աղերսիմք բարեհաճել, կարգել յեկեղեցւոյ մերում զԻսահակ քահանայն Իսահակեանց ի տեղի հանգուցեալ հովուի մերոյ Առաքել քահանայի Սուքիասեանց, ի մխիթարութիւն մեզ և համայն հասարակութեանս, ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ մերոյ և ի պարծաս Վեհափառ սուրբ Հայրապետիդ վասն զի որչափ ճանաչիմք և գիտեմք զնա և նամանաւանդ Սրբազան Առաջնորդն տեղւոյս, յիշեալ քահանայն կարէ միայն լինել ճշմարիտ յաջորդ հանգուցեալ ծխական քահանայի մերոյ:

Կօլլէժսկի ասսեսոր Յովհաննէս Մելիք-Սարգիսեանց, Կօլլէժսկի սէկրէտար Աղէքսանդր Մելիք-Սարգսեանց, բժիշկ Խաչատուր Նիկողոսեանց, Թիֆլիզու քաղաքացի Աւետիք Մկրտումեան Իշխանեանց, Ժառանգական պատուաւոր քաղաքացի Եագոր Տէր-Մովսիսեան Տէր-Աբրահամեանց, Գուբերնսկի սէկրետար Շամիր Մելիք-Սարգսեանց, Սոլոմոն Վարդանեան Եղիազարեանց, Տփլիսու քաղաքացի Մինաս Մխիթարեան, Գրիգոր Կոնդախսազով, Տիրուլ-յարնի սովէտնիկ Աղէքսանդր Էլիարով, Պօղոս Խօջաէվն չուն գիր չէր խաբար նուրա խնդրանօք ձէրք քաղցի տիտուլեարնի սովէտնիկ Աղէքսանդր Էլիարով, Սիմէօն Յովհաննիսեան Պառաւեանց, Սէրգեյ Նազիրեանց, Եագոր Խուդատեանց, Թովմաս Սարգիսեանց, Միքայէլ Յարութիւնեանց¹:

1878 թ. հունիսի 14-ին Վերահայոց կոնսիստորիան լսել է. «Զխնդիր հայազգի ժողովրդականաց Շամբորեցւոց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն

1 ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6954, թ. 1-2 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Տփլիսու ի 10-ն մայիսի սոյն ամի յանուն Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն հայոց և ի Նորին Սրբութիւնէ մակագրութիւն ի 19-ն մայիսի թիւ 90 յանձնեալ է ի Սինօղ, յորում գրին այսպէս. «Յառաջ քան...» ցվերջ: Ի վերայ այսր խնդրոյ Նորին Վեհափառութիւն մակագրեալ է այսպէս. «Յանձնիմք Սինօղիդ բացառել խնդրոյդ միջոցաւ թէմական Ատենին Տփլիսայ խստիւ պատուիրելով միանգամայն ո՛չ ներել քահանայիդ տեղափոխել այլուր»: Հրամայեցին. որովհետեւ տեղափոխութիւն քահանայից ի տեղւոյն ձեռնադրութեան յայլ տեղի հակառակ է կանոնական կոնդակի Վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն հայոց վասն որոյ և յայտնել խնդրատուացն ընդ ձեռն կոնսիստորիի Տփլիսու, թէ Սինօղս անկարելի համարի բաւարարել զներկայ խնդիր նոցա տեղափոխելով յեկեղեցւոյն Շուլաւերու գիսահակ քահանայն ի Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն հայոց Շամքոռեցւոց Տփլիսու...»¹:

1880 թ. մարտի 10-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Տփլիսայ քաղաքացի Սարգսի Ստեփանեան Պապումեանց յ7 մարտի տարւոյս, որով խնդրէ տալ նմա զվկայական պսակի հօր իւրոյ՝ Տփլիսայ քաղաքացի Ստեփանի Պապումեանց ընդ Թագուհւոյ Միսկարեան: Տեղեկութիւն. ի մետրիքական մատենէ Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Տփլիսայ 1878 ամի մասն 2, յօդ. 9 երևի. Ստեփաննոս Ազարեան Պապումեանց՝ երկրորդ պսակ, պսակեալ է ընդ Թագուհւոյ Միսկարեանց՝ երկրորդ պսակ, ի քսանն յունիսի 1878 ամի ի ձեռն Համազասպ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանց, խաչեղբայրութեամբ Կարապետ աւագ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց: Հրամայեցին. ըստ երևելոցն ի մետրիքական մատենից, տալ զվկայական պսակի Ստեփաննոսի Ազարեան Պապումեանց ընդ Թագուհւոյ Միսկարեանց»²:

1880 թ. հունիսի 20-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Տփլիսայ քաղաքացի Արշակայ Յարութիւնեան Ղոնդախսագեանց ի 13 յունիսի տարւոյս, որով խնդրէ տալ նմա զծննդական վկայական: Տեղեկութիւն. ի մետրիքական մատենէ Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Տփլիսայ 1855 ամի մասն 1, յօդ. 6, երևի. յօրինաւոր ամուսնութիւնէ Յարութիւնի Յովակիմեան Ղոնդախսագեանց ընդ Կէկէլի Պետրոսեան, ծնեալ է ուստր ի տասն երկուսն փետրվարի հազար ութն հարիւր յիսուն և հինգ ամի (1855) և մկրտեալ ի 12 մարտի նոյն ամի ի ձեռն Յակովբ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց, անուանեալ է Արշակ, որոյ կնքահայրն լեալ է Տէր Յակովբ Տէր-Աբրահամեան: Հրամայեցին. ըստ երևելոցն ի մետրիքական մատենից, տալ զծննդական վկայական Արշակայ Յարութիւնեան Ղոնդախսագեանց»³:

1880 թ. հուլիսի 16-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Տփլիսայ բնակչուհի այրի Կէկէլի Ղաջարդուզեան Բաղդասարեանց ի 11 յուլիսի տարւոյս, որով խնդրէ տալ նմա զծննդական վկայական ուստեր նորա՝ Մեխակայ: Տեղեկութիւն. ի մետրիքական մատենէ Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Տփլիսայ 1866 ամի մասն 1, յօդ. 13, երևի. յօրին-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6954, թ. 3-4, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 148 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 401 շրջ.-402, քնագիր, ձեռագիր:

նաւոր ամուսնութենէ տփխիսաբնակ Գասպարայ Բաղդասարեան ընդ Կէկէլի Ղաջարդուղեանց ծնեալ է ուստր ի տասն և մէկն փետրվարի 1866 ամի և մկրտեալ ի 21 մարտի նոյն ամի, ի ձեռն Առաքել քահանայի Սուքիասեանց, անուանեալ է Մեխակ, որոյ կնքահայրն լեալ է Վանոյ Փիլիպոսեան խէչու-մեանց: Հրամայեցին. ըստ երևելոցն ի մետրիքական մատենից, տալ զծննդա-կան վկայական Մեխակայ Գասպարեան Բաղդասարեանց»¹:

1880 թ. օգոստոսի 25-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Տփխիսայ քաղաքացի Գաբրիէլի Աւետիքեան Իշխանեանց ի 23 օգոստոսի տարւոյս, որով խնդրէ տալ նմա զծննդական վկայականս եղբարց նորա Միքայէլի և Ռափայէլի: Տեղեկութիւն. ի մետրիքական մատենից Շամբո-ռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Տփխիսայ երևի, նախ՝ 1867 ամի մասն 1, յօդ. 10 յօրինաւոր ամուսնութիւնէ Տփխիսայ քաղաքացի Աւետի-քայ Մկրտչեան Իշխանեանց ընդ Աննայի Թովմասեան Սարգսեանց ծնեալ է ուստր ի քսանն մարտի 1867 ամի և մկրտեալ յ7 ապրիլի նոյն ամի ի ձեռն Կարապետ աւագ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց՝ անուանեալ է Միքայէլ, որոյ կնքահայրն լեալ է վրաց ազգ Նիկողայի Կւէղէրլեանց: Երկրորդ՝ 1869 ամի մասն 1, յօդ. 34, ի նոյն ծնողաց ուստր ծնեալ է ի քսան և եօթն սեպտեմբե-րի 1869 ամի և մկրտեալ ի 5 հոկտեմբերի նոյն ամի ի ձեռն նոյն քահանայի՝ անուանեալ է Ռափայէլ, որոյ կնքահայրն լեալ է նոյն Կւէղէրլեանց: Հրամա-յեցին. ընդ երևելոցն ի մետրիքական մատենից տալ զծննդական վկայական Միքայէլի և Ռափայէլի Աւետիքեան Իշխանեանց»²:

1883 թ. դեկտեմբերի 7-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձե-կուցումն. գործակալն Հաւլաբարի յայտարարութեամբ ի 5 յուլիսի տարւոյս № 43, յայտնեաց Ատենիս, թէ Կարապետ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ ի 19 յունիսի յաւուր կիրակէի կատարեալ է զպսակ որդւոյն Աղէքսանդրի Թայիրեանց ի 4-րդ ժամու զկնի ճաշուն, արտաքոյ ընդհանուր կարգի և սովորութեան, աւարտելով զերեկոյեան ժա-մերգութիւնն, անմիջապէս կատարեալ է զխորհուրդ պսակի ի ներկայու-թեան միաբան քահանայից և խուռն բազմութեան: Ի հետեւումն որոյ կոն-սիստորիայս պահանջեաց զբացատրութիւն ի Կարապետ աւագ քահանայէն, որ յայտարարութեամբ իւրով յ8 օգոստոսի տարւոյս յայտնեաց, թէ զպսակն Թայիրեանցի կատարեալ է, նա հանդերձ միաբանութեամբ ի 19 յունիսի զկնի ճաշուն ի վեց ժամու և ո՛չ յառաջ: Իսկ միաբան քահանայք Շամբո-ռեցւոց եկեղեցւոյ առ հարցումն Ատենիս յայտարարութեամբ ի 11 նոյեմ-բերի տարւոյս յայտնեցին, թէ Կարապետ աւագ քահանայն զպսակ որդւոյ Աղէքսանդրի Թայիրեանց կատարեալ է ի ներկայութեան նոցա ի 19 յու-նիսի ներկայ ամի, յաւուր կիրակէի ի տօնի Կաթողիկէ Սրբոյ Էջմիածնի, զկնի ճաշուն զերեկոյեան ժամերգութիւնն ի չորրորդ ժամուն: Հրամայեցին. որովհետև Կարապետ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց մտադիր գտլով

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 477, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 581 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

կատարել զպսակ որդւոյն Թայիրեանցի ի 19 յունիսի տարւոյս, կատարեալ է ի նոյն աւուր, նախ զերեկոյեան ժամերգութիւնն նախքան զսահմանեալ սովորական ժամանակն, և ապա անմիջապէս կատարեալ է զպսակն յարգելեալ ժամու յաւուր կիրակէի, ուստի վասն այսպիսի կանոնադանցութեան նորա ենթարկել զնա ընդ եկեղեցական ապաշխարանօք տասն և հինգ օրեայ ժամանակաւ, այնու զի յընթացս այսր միջոցի կացեալ նորա առ դրան Վանաց աւագ եկեղեցւոյն առանց փիլոնի՝ քաւեսցէ գյանցանս իւր, զորմէ յայտնել նմա ի կատարումն ի ձեռն գործակալի Հաւլաբարի»¹:

1884 թ. եկեղեցին ունեցել է 1502 երկսեռ ծխական²: Այդ տարի եկեղեցում պսակվել է 23 զույգ, ծնվել է 37 արական, 28 իգական, մահացել է 35 արական, 27 իգական սեռի ծխական³:

1885 թ. հունիսի 3-ին Թիֆլիսի քաղաքացի Սարգիս Մազմանեանը խնդրագիր է ներկայացրել Վիրահայոց կոնսիստորիային՝ իրեն նորաշէնի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու ծխականների ցուցակից Շամքորեցոց եկեղեցի տեղափոխելու մասին. «Յառաջագոյն թէպէտ էի ես ժողովուրդ նորաշէնի Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Յովսէփ քահանայի, բայց որովհետեւ տուն բնակութեան իմոյ գտանի Հաւլաբար և միաբան քահանայք Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ ի ժամու և ի տարածամու հասանին և կատարին զհոգևոր պիտոյս մեր, վասն որոյ ես առ կենդանութեան Տէր Յովսէփի անգամ մտադիր էի հրաժարել ի հովուութենէ նորա, զորմէ յայտնեալ էի նմա, որ և յայտնի է մասամբ տիրաց ատենակալացդ զիմ բանաւոր բողոքն, որ ոչ կամէի զնա, և ցանկայի ընդունել ի յատուկ հովիւ տան իմոյ զտէր Շմաւօնի Տէր-Բարսեղեանց Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ, իսկ ի նորերումս, որովհետեւ վախճանեալ է յիշեալ Տէր Յովսէփին, ուստի ամենախոնարհաբար խնդրեմ ի թեմական Ատենէդ ըստ ցանկութեան իմ և ընտանեացս, թոյլատրել յիշեալ Տէր Շմաւօնի Տէր-Բարսեղեանց ծանօթին մեր բարիվարութեւ և բնութեամբ, հովուել զմեզ, զի մեք բաց ի նմանէ ոչ կարիմք ընդունել զայլ քահանայ ոք նշանակեալ ի տեղի հանգուցելոյն»⁴:

1885 թ. եկեղեցին ունեցել է 692 արական և 635 իգական սեռի ծխական⁵:

1886 թ. եկեղեցում գրանցվել է 19 ամուսնություն, ծնվել է 35 արական, 37 իգական, մահացել է 21 արական, 22 իգական սեռի ծխական⁶:

1887 թ. նոյեմբերի 30-ին Թիֆլիսի քաղաքացի Իսահակ Գէորգեան խոջայեանցը դիմել է Վիրահայոց կոնսիստորիային և խնդրել, որպէսզի իրեն հովվող քահանա նշանակվի Համազասպ Տէր-Յովհաննիսեանը. «Պատիւ ու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2275, թ. 673 և 2րջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7765, թ. 331 2րջ., ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3876, թ. 29, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 101, բնագիր, ձեռագիր: Ինչպես երևում է 1885 թ. սեպտեմբերի 23-ի հրամանագրից, կոնսիստորիան հրամայել է «...յայտնել խնդրատուին զկարգադրութիւնն Ատենիս ի մասին փոփոխութեան ծխական քահանայից և առաջադրել նմա, զի ընտրեսցէ ինքեան քահանայ զմին ի միաբանից նոյն իսկ Նորաշէնու եկեղեցւոյ»:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 20, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3878, թ. 41, բնագիր, ձեռագիր:

նիմ խոնարհաբար խնդրելու հոգևոր Ատենիցդ, որ եմ ծուխ Սիմէոն քհյ. Չմշկեանցի, բայց կ'ընակուեմ իմ փեսայիս մօտ, որ է Սօղոմոն Թէմուրագեանց և կենսական պիտոյքս և կենցաղաւարութիւնս է իմ փեսայից, իսկ իմ փեսաս է ծուխ Համազասպ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանցի: Սիմէոն քահանայ չզգալով, որ իմ բոլոր պիտոյքս կատարողն է իմ փեսան, միշտ ամէն ժամանակ երթեկուծ է իմ կողմից իմ փեսայի տունն և պատճառ նորա գալուէն և առանձին վարձատրուելուն յիշեալ Սիմէոն քահանայն իմ փեսայից, միշտ իմ և փեսայիս մէջ պատահում է անբաւականութիւն: Ուստի խնդրում եմ խոնարհաբար հոգևոր Ատենիցդ, որ հրամայել Սիմէոն քահանայ Չմշկեանցին այսուհետև, այլևս չ'գայ և չ'հովուէ ինձ և վերջ տուայ իմ և փեսայիս անբաւականութեանց»¹: Նույն օրը կոնսիստորիան քննարկել է Իսահակ Խոջայեանցի խնդրանքը և հրամայել է. «Համաձայն ցանկութեան Իսահակայ Խոջայեանց՝ յանձնել զնա ի հովուութիւն Համազասպ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց, զորմէ առնել զպատշաճաւոր ծանօթութիւն ի ցուցակի ծխոց նորա և Չմշկեանց քահանայի, և յայտնել նոցա զայսմանէ ի ձեռն վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց քաղաքիս»²:

1888 թ. նոյեմբերի 11-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգրութիւն նահանգական դատարանի Տփլիսայ ի 1 ամսոյս համարաւ 21305, որով ծանուցանէ ի տնօրէնութիւն Ատենիս, թէ ըստ գործոյն յաղագս հաստատելոյ զկտակ Գեօ Ամիրջանովայ, առաջարկեալ է քաղուածք ի մետրիկական մատենէ, տուեալ յ2-ն յուլիսի սոյն ամի, յաղագս մահուան յիշատակեալ Ամիրջանովայ ի Համազասպ քահանայէ Տէր-Յովհաննիսեանց, առանց մածուցանելոյ ի վերայ քաղուածոյն մարկայ սահմանեալն կարգաւ: Հրամայեցին. հրամանագրել վերատեսչին բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հաւլաբարի ստանալ ի Համազասպ քահանայէ Տէր-Յովհաննիսեանց զ80 կոպէկս ի գին միոյ մարկայի վասն վերոյիշեալ քաղուածոյն և զհինգ ըուբլի տուգանս մատուցանել Ատենիս վասն զանցառութեան նորա ի գործս տուչութեան մետրիկական քաղուածոց»³:

1889 թ. դեկտեմբերի 4-ին Թիֆլիսի քաղաքացի Ներսէս Նազարեան Նոնեանցը խնդրագրով դիմել է վիճակային կոնսիստորիային. «Սորանով յայտնում եմ, որ իմ հովուող քահանայն էր Տէր Միքայէլ աւագ քահանայ Սիմէոնեանց, նորա վախճանուելուց յետոյ ես ցանկանում եմ, որ իմ տանու քահանայն լինի Տէր Համազասպ քահանայ՝ Կարմիր Աւետարանի, բայց Սուրբ Գէորգ եկեղեցու Տէր Գէորգն մի քանի անգամ եկել է ինձ մօտ և ստիպում է, որ լինեմ նորա ժողովուրդ: Յիմայ խոնարհաբար խնդրում եմ հոգևոր Ատենիցդ, որ հրամայեք Տէր Գէորգին չգայ ինձ մօտ և այսուհետև ինձ չճանաչէ իրա ժողովուրդ, և մի տարուայ թէ՛ տնօրէնեք և թէ՛ ուրիշ օգուտները մինչև իրան ժամանակն ես ինքս կհասցնեմ Տէր Միքայէլ քահանայի կնօջն, բայց խնդրում եմ հրամայեք Տէր Համազասպին, որ այսուհետև

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 162, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 163, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 597, բնագիր, ձեռագիր:

ինձ ճանաչէ իւր ժողովուրդը և լինի իմ տանու քահանայն և հովուող ինձի»¹:

Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանցի ծուխ դառնալու ցանկությամբ դեկտեմբերի 8-ին մեկ այլ քաղաքացի՝ Յովսէփ Գրիգորեան Յովհաննիսեանցը նույնպէս խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային: Նա գրել է. «Պատիւ ունիմ խոնարհաբար խնդրել հոգևոր Ատենիցդ, որ ես էի ծուխ հանգուցեալ Միքայել աւագ քահանայ Սիմէօնեանցի, բայց այժմս՝ յետ մահուան հանգուցելոյն, ցանկանում եմ հովուել ինձ Գէորգ քահանայն Գնունին, որ և մի քանի անգամ գալով ինձ մօտ, յայտնել է, որ պիտի հովուէ: Բայց ես իւրեան բաց ասելով՝ յայտնել եմ, որ չեմ կարող ընդունել և լինել նորա ծուխ և ոչ մի ուրիշ քահանայի, բացի Համազասպ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանցին, որին արգէն ընդունում եմ և ընդունել եմ, որ լինի միշտ հովուող և կատարող իմ հոգևոր օրինակատարութեանց: Ուստի խոնարհաբար խնդրում եմ հոգևոր ատենակալացդ, որ առնել արժանի տնօրէնութիւն և հրամայել Գէորգ քահանայ Գնունուն, այսուհետև այլևս չգալ իմ տունս ոչ նաև և ոչ մի ուրիշ քահանայ, այլ հրամայէք Համազասպ քահանային, որ իմ ցանկութեանս համաձայն աներկիւղ հովուէ և այսուհետև կատարէ իմ հոգևոր օրինակատարութիւններն: Աւելորդ չեմ համարում յայտնել, որ համաձայն օրինաց, հանգուցեալ Միքայել աւագ քահանայի այրւոյ հասոյթքն մինչև տարի լուսնալն՝ ես ինքս խօստանում եմ լիովին անձամբ հասցնել իւրեան»²:

1890 թ. եկեղեցում գրանցվել է 67 ծնունդ (33 արական և 34 իգական), 18 ամուսնություն, մահացել է 74 ծխական³:

1893 թ. հուլիսի 28-ին Թիֆլիսի քաղաքացիներ այրի Քալի և արարաւնտի պարուչիկ Բագրատ Տէր-Ղուկասեանցները խնդրագրով դիմել են վիճակային կոնսիստորիային. «Պատիւ ունեմք յայտնելու հոգևոր Ատենիդ, որ մենք ի սկզբանէ անտի ենք ծուխ Շամքօեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ միաբանութեան, որ և ծուխ բաժանելուց յետոյ մեր ծխատէրն է նոյն եկեղեցւոյ միաբան Համազասպ քահանայն: Բայց այս վերջին տարիներն խնդրատուներիցս առաջնւոյս որդին և երկրորդիս եղբայր Ատոմ Տէր-Ղուկասեանցն, հեռացաւ յիշեալ քահանայից, եղև ծուխ Հաւլաբարի Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ միաբան հանգուցեալ Յովհաննէս քահանայի, բայց այժմս վախճանեալ են թէ՛ յիշեալ Ատոմն և թէ՛ յիշեալ Յովհաննէս քահանայն: Յետ մահուան Ատոմի մենք՝ մայր և որդի բնակւում ենք ի միասին, բայց ծխատէրներ գալիս են մեզ մօտ երկու քահանայք, որ և անվայել է մի տան մէջ լինել ծխատէր երկու քահանայք: Մեզ մօտ երթևեկողներն են Համազասպ քահանայն և նոր ընծայ Սուրբ Կարապետի՝ Նազարեանց քահանայն: Ուստի խնդրում ենք հոգևոր Ատենիցդ, որ կարգադրեք մեր ցանկութեանց համաձայն, յայտնիք նոր ընծայ Նազարեանց քահանային, այսուհետև այլևս մեզանից ոչ մէկիս չճանաչէ իւր ծուխ և չ'երթևեկէ մեզ մօտ իբրև մնացեալ ծուխ հանգուցեալ Յովհաննէս քահանայից: Այլ մենք էինք, եմք և ցանկանում ենք լինել միշտ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 226, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 227, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3886, թ. 5-6:

մեզի ծխատէր Շամբօռեցւոյ եկեղեցւոյ Համազասպ քահանայն Տէր-Յովհաննիսեանցին»¹: Օգոստոսի 10-ին կոնսիստորիան քննել է այս խնդիրը և հրամայել է. «Ի ծխոց հանգուցեալ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յակովբեանց այրի Քալի և որդի նորա Բագրատ Տէր-Ղուկասեանց խնդրագրով ի 28 յուլիսի տարւոյս խնդրեն յԱտենէս յանձնել զհովուութիւն Համազասպ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց: Ի հետևումն որոյ հրամանագրել Զեզ՝ կարգադրել համաձայն ցանկութեան խնդրատուաց յաղագս յանձնելոյ զնոսա ի հովուութիւն քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց»²:

1893 թ. Համազասպ քչյ. Տէր-Յովհաննիսեանը ունեցել է 150 տուն, իսկ Շմաւոն քչյ. Տէր-Բարսեղեանը՝ 122 տուն ծուխ³:

1897 թ. մարտի 17-ին Թիֆլիսաբնակ Կարապետ Յարութիւնեան Մուրադեանցը խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Պատիւ ունիմ խոնարհաբար խնդրել Հոգևոր Ատենիդ, որ ինձ հանէք Գէորգ քահանայ Մոյինեանցի ծխոց ցուցակից և մուծէք Կարմիր Աւետարանի եկեղեցւոյ Տէր Համազասպ քահանայի ցուցակը, և յայտնէք յիշեալ Գէորգ քահանային այսուհետև այլևս ինձ չճանաչէ իւր ծուխ, իմ գործ ունենալու պատճառաւ Հոգևոր Ատենիդ ներկայանալու խնդրիս տալը հանձնեցի իմ զոքանչ Կէկէլ Մայիլեանցին»⁴: Կոնսիստորիան մարտի 31-ին քննարկել է Մուրադեանցի խնդրագիրը և տվել է համաձայնութիւն:

1897 թ. եկեղեցում գրանցվել է 44 արական և 44 իգական սեռի ծնունդ, ծխականներից ամուսնացել է 15 զույգ և մահացել է 39 արական ու 30 իգական ծխական⁵:

1899 թ. մայիսի 10-ին Թիֆլիսի քաղաքացի Գաբրիէլ Ղազարեանցը դիմել է Վիրահայոց կոնսիստորիային. «Կուկիոյ Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցու միաբան Տէր Խաչատուրի մահուանից ետոյ ես այլևս ցանկութիւն չունեմ մնալու այն եկեղեցու ծուխ, քանի որ ինձ համար շատ դժուարին է Հաւաքարից հաճախել Կուկիոյ եկեղեցին և ամէն մի անգամ զանազան օրինակատարութիւններին հրաւիրել ծխատէր քահանային, ուստի ամենախոնարհաբար խնդրում եմ Ատենիդ նշանակել իմ և ընտանիքիս համար ծխական քահանայ Հաւաքարու Կարմիր Աւետարան Սուրբ Աստուածածնի միաբան Տէր Շմաւոն Տէր-Բարսեղեանցին, որին ես և իմ ընտանիքս վաղուց է, որ նորան ճանաչում ենք իբրև խոստովանահայր և արժանաւոր հովիւ»⁶:

1899 թ. հոկտեմբերի 4-ին Համազասպ աւագ քչյ. Տէր-Յովհաննիսեանը հայտարարությամբ դիմել է վիճակային կոնսիստորիային. «Հարկաւոր է ինձ ունենալ վկայական ի ռուս լեզու, թէ՛ հանգուցեալ այրի Նդիսաբեթ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 301, բնագիր, ձեռագիր: (Խնդրատուների անգրագիտության պատճառով ստորագրել է Եկատերինա Տէր-Ղուկասովան):

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 302, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3893 (մաս 2), թ. 129:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 578, թ. 46-47, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3898, թ. 15:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 649, թ. 18, բնագիր, ձեռագիր:

Պապայեան Միրզախանեանց էր ծուխ իմ և խոստովանորդի: Ուստի խնդրեմ դմին տալ ինձ այդպիսի վկայական»¹:

1900 թ. հոկտեմբերի սկզբին Թիֆլիսում վախճանվել է Շամքորեցոց եկեղեցու ծխական Աւետիք Սուլխանեանցը: Նրա այրին՝ Եղիսաբէթ Սուլխանեանցը խոստանալով, որ 1000 ռ. կդրամադրի Աստվածաշնչի տպագրութեան, 1000 ռ.՝ Ձորաբաշի եկեղեցու վերանորոգութեան և 500 ռ.՝ Թիֆլիսի Օլգա Ֆեոդորովնայի օրիորդաց գիմնազիայի օգտին, խնդրել է կաթողիկոսից՝ Թուլյատրել իր ամուսնուն թաղել Ձորաբաշի եկեղեցու գավթում²:

1900 թ. եկեղեցին ունեցել է 295 տուն ծուխ³:

1901 թ. հունվարի 31-ին եկեղեցու ծխական այրի Սոֆիա Բեհբուդեանը խնդրագրով դիմել է Թեմի առաջնորդին. «Սորանից երեք ամիս առաջ ալէքսանդրապոլեցի Հմայեակ Խաչատրեանց խնդրեց իմ այրի դստեր ձեռքը և երբ օրինական ճանապարհով ստացուեցաւ վիճակային կոնսիստորիայից հրաման օրհնութեան պսակի, որը այժմ գտնվում է իմ ծխատէր Համազասպ աւագ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանցի մօտ և երբ արդէն պատրաստութիւնը տեսնուած էր, թէ հարսանեաց ընթրիքի, թէ մոմերի, թէ շաքարի, նոյն իսկ փեսացուի նոր հանդերձների, որ վերցրած է հանդերձավաճառ Վարդան Թարայեանցից, երեսուն ռուբլուց աւելի, թողեց և փախաւ՝ չ'պսակուելով իմ աղջկայ հետ: Այժմ լսում եմ, որ նրա եղբայրը գալով վիճակային կոնսիստորիայից խնդրում է նոր հրաման ուրիշի հետ պսակուելու համար: Ուստի խոնարհաբար խնդրում եմ խղճալ իմ դստեր որբերին և հրամայել նախքան պսակի հրաման տալը՝ ստանալ մեր՝ նրա վերայ և նրա պատճառով արած ծախքը, ապա տալ հրաման պսակի, մի կողմ ենք թողնում այն, որ նա բարոյապէս վնասեց և մեր աղջկայ անուանը իւր տմարդի վարմունքով»⁴: Այս խնդրագիրը առաջնորդը հանձնել է կոնսիստորիային՝ հարցը լուծելու համար:

1902 թ. սեպտեմբերի 9-ին Թիֆլիսեցի այրի Նունէ Տէր-Ղազարեանցը աղերսագրով դիմել է Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին. «Անցեալ տարի հոկտեմբեր ամսին վախճանուեց իմ միակ և սիրելի որդի Գրիգոր Տէր-Ղազարեանցը, որ և Վեհափառութեանդ հրամանով համաձայն օրինաց թաղուեցաւ Շամքօռեւոց եկեղեցու գավթում տոհմային դամբարանի մէջ, դորանից յետոյ կամենալով պատուել Տէր-Ղազարեանց տոհմի վերջնաշառավղի՝ սիրելի որդուս գերեզմանը, պատշաճաւոր կերպով ես մի խնդրագրով դիմեցի վիճակային կոնսիստորիային՝ թոյլ տալու ինձ կանգնեցնել տալու արձան նորա գերեզմանի վերայ, բայց կոնսիստորիայն մինչև այժմս ձգեցում է, պատճառաբանելով, թէ դորա համար նուիրաբերութիւն է հարկաւոր: Վշտալի այրիս դիմելով Վեհափառ Տիրոջ համայն հայոց, յարգանք յայտնում եմ հետեւալը. 1) որ որդուս մահուանից յետոյ առձեռն դրամ չմնաց, այլ միայն անշարժ կալուածներ, որ հարկաւոր է դեռևս ինձ վերայ հաստատել: Այդ կալուած-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 248, թ. 114, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 410, թ. 20-22 շրջ., 28, 31, 32, ուսերեն, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 327, թ. 36:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 289 (մաս 1), թ. 16, քնագիր, ձեռագիր:

ներից մինչև այժմ հազիւ մի քանի կտոր եմ յանուն իմ հաստատել տուել, դեռևս մնում են հաստատել տալու մի քանի խոշոր կտորներ: 2) ես չունեմ առ այժմ առձեռն այնչափ դրամ, որ կարողանամ նուիրաբերել: 3) ես ուխտել եմ և այժմս էլ սոյն խնդրագրովս խոստանում եմ կարողութիւնիցս պատշաճաւոր մասն նուիրել 1) յօգուտ Գէորգեան ճեմարանի, 2) Ս. Էջմիածնայ վանքի, 3) Շամքօռեցւոց եկեղեցու և 4) նոյն եկեղեցու միաբանութեան, որ կտակած գումարի տոկոսները ստանալով տարուայ Հինգ նաւակատեաց ս. պատարագ մատուցանեն՝ յիշելով Տէր-Ղազարեանց տոհմին: Յիշեալ բովանդակութեամբ կտակը գրելուց և նօտարական կարգով հաստատելուց յետոյ պէտք է տամ ի պահեստ կոնսիստորիայի գանձարանի, որ իմ մահից յետոյ հաստատել տայ և գործադրէ:

Գթառատ Տէր, սոյն հոկտեմբեր ամսի 18-ին մահուան տարելիցն է և Տփլիսում սովորութիւն լինելով տարելիցին կանգնեցնելու արձանը, թոյլ տուէք վշտալի այրուս կանգնեցնելու որդուս գերեզմանի վերայ արձան մինչև այդ ժամանակը, իսկ ես սուրբ երգմամբ խոստանում եմ կատարելու իմ վերոյիշեալ ընդհանուր նուիրաբերութիւնը:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Օծութեանդ աջոյն, մնամ միշտ խոնարհ աղախին:

Վշտալի այրի (վրացերեն ստորագրութիւն)»¹:

1904 թ. հունիսին եկեղեցու Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը ունեցել է 207 ծուխ, իսկ Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանը՝ 145 ծուխ²:

1904 թ. օգոստոսի 25-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան գրել է գործակալին. «Ըստ խնդրոյ տփլիսաբնակ սղնախցի Հայկայ Տէր-Աստուածատրեանց, պատուիրէ Ձեզ կարգադրել զարժանն յաղագս յանձնելոյ զնա ի հովուութիւն Համազասպ աւագ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց»³:

1906 թ. հուլիսի 23-ին Շամքօռեցոց եկեղեցում կայացած կենտրոնական պատգամավորների ընտրութեանը մասնակցող ծխականների ցուցակը.

1. Եփրեմ Մկրտումեան, 2. Պետրոս Շահպարտեանց, 3. Արտաշէս Առաքելեանց, 4. Գէորգ Ծաղիկեանց, 5. Աթան Խուզավերդեանց, 6. Մինաս Խաղնազարով, 7. (վրացերեն ստորագրութիւն), 8. Մկրտիչ Տալեանց, 9. (վրաց. ստ.), 10. (վրաց. ստ.), 11. Խաչատուր Տէր- Խաչատրեանց, 12. Արշակ Տէր-Խաչատրեան, 13. Լևոն ///, 14. Տէր-Յովհաննիսեան, 15. օր. Ս. Պապովեանց, 16. տ. Եւա Տէր-Խաչատրեանց, 17. օր. Մարիամ Թումանեան, 18. Գէորգ Ղազարեան, 19. (վրաց. ստ.), 20. Գարեգին Գարտիշեան, 21. ///, 22. (վրաց. ստ.), 23. Գալստեանց Յովհաննէս, 24. Յարութիւն Աբրահամեանց, 25. Ղազար

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 305, թ. 58-60, բնագիր, ձեռագիր: Աղերսագրի վրա մակագրվել է. «Պատուիրեմք կոնսիստորիային Վրաստանի, յայտնել խնդրատուիս, եթէ կարեմք, թոյլատրել միայն երկուս և կէս արշին բարձրութեամբ և առանց կիսարձանի հանգուցելոյն: Ի սեպտ. 1902 ամի»: Նաև «Հաստատեցաւ մահարձանն ի Վեհ. Հաայրապետէ միայն երեք արշին բարձրութեամբ: Ի 17/IX-1902, Տփլիս»: Փաստաթղթին կցվել է նաև հանգուցյալ Գրիգոր Տէր-Ղազարեանցի մահարձանի նախագծի լուսանկարը՝ Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսի մակագրությամբ:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 743, թ. 9:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 357, թ. 38, բնագիր, ձեռագիր:

Աբրահամեան, 26. ///, 27. Գէորգ ///, 27. Դանիել Սայդժանով, 28. Բագրատ Ղարիբեանց, 30. Միխայիլ Ռեվազեանց, 31. Պողոս Վերմիշեանց, 32. Վարոս Պողոսեանց, 33. Սարիբէզ Նազինեանց, 34. Աւագ Փիրումեանց (կոյր), (№ 27-34 սոքայ անգրագետ լինելով նրանց փոխանակ ստորագրեցի Գէորգ Ղազարեանց), 35. (վրաց. ստ.), 36. Գալուստ Ստեփանեանց, 37. (վրաց. ստ.), 38. Դարչո Հախվերդեանց, 39. (վրաց. ստ.), 40. Ազատակ Եկիրեանեանց, 41. (վրաց. ստ.), 42. (վրաց. ստ.), 43. Արշակ Միրզոյեանց, 44. Պետրոս Սկանդարով (№ 43-44 նրանց տեղը ստորագրեց Գէորգ Ղազարեանց), 45-46. (վրաց. ստ.), 47. Յովսէփ Ամիրչահեանց, 48. Միքայէլ Ղուչեանց, 49. Սարգիս սարկաւագ Իփակեանց, 50. Հայկ Տէր-Աստուածատրեանց (հրաժարւում եմ մասնակցելուց), 51-52. (վրաց. ստ.), 53. Տիգրան Ֆրանգուլեան, 54. Թոփչեանց, 55. Պետրոս Թոփչեանց, 56. (վրաց. ստ.), 57. Ա. Ախչարով (ռուսերեն ստ.), 58. Ախչարովով, 59. (վրաց. ստ.), 60. Վարդան Թումանեանց:

Ծխականների օրինական թիւ ներկայ չլինելով ժողովը չկայացաւ և յետաձգուեցաւ առաջիկայ կիրակէ ամսոյս 30-ին: Համազասպ աւագ ք. Տէր-Յովհաննիսեանց¹:

1906 թ. հուլիսի 30-ին Շամքորեցոց եկեղեցում երկրորդ անգամ հրավիրված ժողովին մասնակից ծխականների ցուցակը.

1. Երուանդ Տէր-Ղուկասեանց, 2. Սմբատ Դաւթեանց, 3. Ղազար Ղազարով, 4. Գրիգոր Դաւթեանց, 5. Պետրոս Շահպարտեանց, 6. Միքայէլ Շալամեանց, 7. Մկրտիչ Տալեանց, 8. Խաչատուր ///, 9. (վրաց. ստ.), 10. Սարգիս Մազմանեանց, 11. Ասատուր Ասատուրեան, 12. Նէրսես Չալաբեանց, 13. Գարեգին Գաբրելեան, 14. Շամիր Յովհաննիսեան, 15. Գէորգ Ղազարեանց, 16. Յովհաննէս ///, 17. Գրիգոր Ծէրէթէլեանց, 18. (վրաց. ստ.), 19. Զաքար Գալուստեան, 20. Յովհաննէս Գալստեան, 21. Միքայէլ ///, 22. Վահան Տէր-Ղուկասեանց, 23. Զաքար Տէր-Ղուկասեանց, 24. Վասիլ Մելիքեանց, 25. Սարգիս Պապեանց, 26. Հայկ Պապեանց, 27. Գէորգ Յովհաննիսեանց, 28. Խաչատուրեան, 29. Կ. Աբրահամեան, 30. Սալո Գալուստեանց, 31. Ղազար Աբրահամեան, 32. Խ. Տէր-Խաչատրեան, 33. /// Ղազարեան, 34. (վրաց. ստ.), 35. Արշակ Տէր-Խաչատրեան, 36. Աւետիք Մարջանեան, 37. Արտէմ Յարութիւնեան, 38. Սարգիս Տէր-Յովհաննիսեան, 39. Աննայ Պետրոսեան, 40. Եկատերինա Առաքելեան, 41. /// Յարութիւնեան, 42. ///, 43. Սօֆօ Սարգսեան, 44. Կէկէլ Տէր-Գրիգորեան, 45. Էլիսա Շահպարտեան, 46. Սօնայ Շարօեան, 47. ///, 48. Մ. Թօքմաջեանց, 49. Գիօղ ///, 50. /// Թօքմաջեանց, 51. Միխակ Թօքմաջեանց, 52. Սանդրօ Բուրդիկեան, 53. տիկ. Եւա Տէր-Խաչատուրեանց, 54. ///, 55. Մինաս Խազնադարով, 56. Տիգրան Տէր-Ղուկասեանց, 57. տիկ. Խազնադարեան, 58. ///, 59. օր. Պապովեանց, 60. ///, 61. Յարութիւն Պետրոսեան, 62. Գալուստ Ստեփանեանց, 63. (վրաց. ստ.), 64. (վրաց. ստ.), 65. Եղիշէ Յակոբեան, 66. Մամիկոն Ազատեան, 67. օր. Մարիամ Թումանեան, 68. տիկ. Օվսաննա Թումանեան, 69. Գրիգոր Պապովեանց, 70. Սարգիս Մայլեանց, 71.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 219, թ. 98-99, քնագիր, ձեռագիր:

Եփրեմ Մկրտումեան, 72. Հայկ Տէր-Աստուածատրեան (պատուիրակի ընտրութիւնից հրաժարում եմ), 73. Սարգիս Յարութիւնեանց, 74. Արշակ Ամիրչահեան, 75. Մնացական Շարոյեան, 76. Աղէքսանդր Քալանթարեանց, 77. Տիգրան Յրանգուկեան, 78. Լևոն ///, 79. Երևանդ Թոքմաճեանց, 80. Վաղարշակ Թոքմաճեանց, 81. Սարգիս Վարդանեանց, 82. Եագոր Ղոնդախսագեան, 83. Վանօ Թայիրեանց, 84. Գէորգ Ծաղիկեանց, 85. (վրաց. ստ.), 86. (վրաց. ստ.), 87. Յովսէփ Ամիրչահեան, 88. Սարգիս սարկաւազ Իփակեանց, 89. Թևան Պողոսեանց, 90. Միքայէլ Գորտեչեան, 91. (վրաց. ստ.)¹:

1906 թ. եկեղեցու միաբան Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը ունեցել է 278 ծուխ, իսկ Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանը՝ 212 ծուխ: Ընդհանուր եկեղեցին ունեցել է 490 ծուխ²:

1910 թ. մարտի 5-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ելինիցկի քաղաքի բնակիչ հրէայ Եակիմ Շուլիմով Կաբանի խնդիրը, որի հետ ներկայացնելով իր անցագիրը ու հարկաւոր փաստաթղթեր, խնդրում է ընդունել իրեն Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ ծոցը: Ներկայացրած փաստաթղթերից երևում է, որ նա խնդրատու Եակիմ Կաբանը պատկանում է հրէական դաւանութեան: Խնդրատուն բերանացի յայտնեց Ատենիս թէ նա ցանկանում է ընդունել Հայոց դաւանութիւն Տէր Համազասպ աւագ քահանայ Յովհաննիսեանցի ձեռքով: Հրամայեցին. պատուիրել Տփիսի Շամքոռեցւոյց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ միաբան Տէր Համազասպ աւագ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանցին, ընդունել յիշեալ Եակիմ Շուլիմով Կաբանին Հայոց դաւանութեան մէջ, մկրտելով նորան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ծէսի համաձայն և հետեանքի մասին յայտնել կոնսիստորիայիս»³:

1910 թ. մարտի 5-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Թիֆլիսի I կարգի վաճառական Տիգրան՝ նոյն է Բաշխօ Յարութիւնեանցի և նրա կին Եւա Յարութիւնեանցի խնդիրը, որի մէջ գրուած է. «Ներկայացնելով սուրահետ հինգ հատ վկայագիրներ, որոնցից երևում է, որ իմ օրինաւոր կին Եւա Յարութիւնեանցը նախքան պսակը ընդունել է Հայոց դաւանութիւնը և ծնուած երեք որդիք Նիկողայոս, Աղէքսանդր և Վարվարան մկրտուել են ռուսաց եկեղեցւում, որպէս ծնուածներ նախքան մեր պսակը և բացի դրանից երևում է որ այդ մեր որդիք մեր պսակից յետոյ, որը կատարուած է Հայոց եկեղեցւում, չընանական դատարանը ճանաչել է օրինաւոր, ուստի խնդրում ենք այդ մեր երեք որդոց ընդունել Հայոց դաւանութիւն, որովհետև նոցա հասակը 14 տարեկանից պակաս է»: Ներկայացրած վկայականներից երևում է, խնդրատուներից նախքան պսակը ծնուել է նախ՝ Նիկողայոսը 1901 թ. դեկտեմբերի 6-ին, երկրորդ՝ Աղէքսանդրը 1903 թ. յուլիսի 27-ին, երրորդ՝ Վարվարան՝ 1904 թ. նոյեմբերի 13-ին և երեքն էլ մկրտուած են ըստ ծեսի ուղղափառաց: Չորրորդ՝ խնդրատուներից Եւան Գրիգորեւա Յարութիւնեանցը (ըստ ծննդեան Գուբինկո) մկրտուած է ըստ ծեսի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 219, թ. 100-101, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 200, թ. 30, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2301, թ. 89, քնագիր, ձեռագիր:

ի 10-ն յուլիսի 1905 թ. Եղիշէ վարդապետ Մուրադեանցի ձեռքով: Եւ Հինգերորդ՝ վերոյիշեալ ամուսինները պսակուած են Հայոց ծէսով Շամքոռեցոց եկեղեցում 1905 թ. նոյեմբերի 6-ին Համազասպ աւագ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանի ձեռքով: Հրամայեցին. պատուիրել Տփլիսի Ա. մասի գործակալին ընդունել Բախշօ և Եւա Յարութիւնեանցների Նիկողայոս, Աղէքսանդր և Վարվարէ որդւոցը Հայաստանեայց եկեղեցու ծոցը իւր ծխական քահանայի ձեռքով և հետեանքի մասին յայտնել կոնսիստորիայիս»¹:

1910 թ. հուլիսի 14-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցումն Կատինկա Կոնոյեան Սեկիաշվիլին խնդրում է Ատենիցս ուղղել իւր որդւոց՝ Արշակի և Նիկողայոսի ազգանունները և գրել Սեկիաշվիլի փոխանակ Աղինեանցի: Շամքոռեցոց եկեղեցու 1892 և 1894 թ. մաս Ա. յօդ. 6 և 3 մատեաններում գրուած է՝ Մովսէս Յարութիւնեան Աղինեանց և օրինաւոր կին Կատարինէ Կոնոյեան Սկանդարեանց, որդիք՝ Արշակ և Նիկողայոս ծնուած են 1892 թ. և 1894 թուին և մկրտուած Համազասպ աւագ քահանայի ձեռքով: Համաձայն Ատենիս հրամանի, Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց երգմնական քննութիւն, ուր երեք վկայ երգումով ցոյց են տալիս, թէ Մովսէս Յարութիւնեան Սեկիաշվիլի և Մովսէս Յարութիւնեան Աղինեանց մի և նոյն անձն է: Ծխատէր քահանայն նոյնն է վկայում: Իսկ նրա անցաթղթում, որ տուած է Վաչլեան գիւղի վարչութիւնից 6-ն հոկտեմբերի 1909 թ. թ. 203 գրուած է՝ Արշակ Մովսիսեան Սիկաշվիլի: Հրամայեցին. համաձայն կատարուած քննութեան ուղղել արձանագրական մատեաններում խնդրատուի որդոց ազգանունը»²:

1910 թ. դեկտեմբերի 31-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցումն Գրիգոր Մնացականեան՝ նոյն է Դարչոյեան Տէր-Գրիգորեանց, խնդրւմ է Ատենիցս իւր ծննդեան վկայականը յայտնելով, թէ ծնուած է ինքը 1877 թուին և մկրտուած Շամքոռեցոց եկեղեցում: Բայց քահանան իւր ազգը փոխանակ Տէր-Գրիգորեանց գրելու, սխալմամբ գրել է Տէրտէրեանց: Շամքոռեցոց 1877 թ. մաս Ա. յօդ. 7 մատենում գրուած է. մնացական Գէորգեան Տէրտէրեանց և օրինաւոր կին Սոփիա Գլախեան Մինասեանց ուստր՝ Գրիգոր ծնուած 28-ն յունվարի 1877 թ. և մկրտուած 24-ն մարտի նոյն թուի Համազասպ աւագ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանցի ձեռքով, կնքահայր եղել է Գրիգոր Անդրէասեանց: Նոյն եկեղեցու 1871, 1879, 1882 թուերի յօդ. 7, 25 և 15 մատեաններում գրուած է՝ Դարչոյ (Մնացական) Գէորգեան Տէր-Գրիգորեանցը պսակուել է Սոփիա Գլախեան Մինասեանցի հետ և այդ ամուսնութիւնից ծնուած են որդիք՝ Շուշանիկ և Նատալիա: Հրամայեցին. Յառաջ բերած տեղեկութեանց հիման վերայ տալ խնդրած վկայականը»³:

1911 թ. փետրվարի 23-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցումն. Մնացական՝ նոյն է Դարչոյ Աւագեան Մայիլեանցը դարձնելով

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2301, թ. 89 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2301, թ. 226, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2301, թ. 428 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր

իւր Գէորգ որդու ծննդեան և մկրտութեան վկայականը № 3272, խնդրում է ուղղել Հօր անունը և գրել Մնացական նոյն է Դարչոյ: Շամբորեցոց եկեղեցու 1891 թ. մաս Ա. յօդ. 47 մատենում գրուած է. Մնացական Աւագեան Մայիլեանց և օրինաւոր կին Մարիամ Սոլոմոնեան Գէորգ ծնուած 25-ն Հոկտեմբերի 1891 թ. և մկրտուած 14-ն նոյեմբերի նոյն թուի, Շմաւոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանցի ձեռքով, կնքահայր եղել է Մնացական Խաչատրեան Յարութիւնեանց: Նոյն եկեղեցու 1894 և 1896 թուերի մատենաներում յօդ. 5 և 26 գրուած է՝ Մնացական նոյն է Դարչոյ Աւագեան Մայիլեանց և օրինաւոր կին Մարիամ Սոլոմոնեան ծնած են որդիք՝ Միքայէլ և Աստղիկ ծնած են և մկրտած Շմաւոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանցի ձեռքով: Հրամայեցին. Յառաջ բերած տեղեկութեանց հիման վերայ տալ խնդրած վկայականը, իսկ հին վկայականը խաչանիչ գծելով կցել գործին»¹:

1912 թ. ապրիլի 5-ին Հանգուցյալ Շմաւոն քհն. Տէր-Բարսեղեանի մի քանի ծխականներ խնդրագրով դիմել են կոնսիստորիային. «Տէր-Շմաւոնի մահից յետոյ ցանկանում ենք, որ մեզ հովուող լինի Տէր-Համազասպ աւագ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանցը և ոչ ոք: Սորա համար խնդրում ենք, որ մեր մասին յայտնէք Տէր-Համազասպ աւագ քահանային, որ մեզ իւր ցուցակումն գրէ և հովուէ»²: Խնդրագիրը ստորագրել են Վասիլ Մելիք Բաբասեանց, Յարութիւն Հովհաննեան Սոմխեանց, Միքէլ Գաբրիելովիչ Սոմխեան, Սարգիս Գրիգորեան Ղարազողեանց, Մնացական Խաչատրեան Հախվերդեանց, Զ. Շալամեանց, Արտաշէս Միքայէլեանց, Արտեմ Ղարիբեանց: Կոնսիստորիան չի մերժել հիշյալ ծխականների խնդրանքը և կարգադրել է Հանձնել նրանց Համազասպ աւագ քհն. Տէր-Յովհաննիսեանցի հովվությանը՝ պարտավորեցնելով վերջինիս մինչև Շմաւոն քահանայի տարելիցը անխափան հասցնել Հանգուցյալի ընտանիքին նրանց հասանելի արդյունքի մասը:

1912 թ. ապրիլի 12-ին Հանգուցյալ Շմաւոն քհն. Տէր-Բարսեղեանի մի խումբ ծխականներ խնդրագրով դիմել են կոնսիստորիային, որպեսզի իրենց այսուհետ հովվի Համազասպ աւագ քհն. Տէր-Յովհաննիսեանցը: Ստորագրել են Եղիսաբէթ Թայիրեանցը, Կոստանդին Գասպարեանցը, Գրիգոր Շարոյեանը, Սարգիս Մազմանեանը, Յակոբ Մելքումեանը և Դարիա Մազմանեանը (Դավիթ Մազմանեանի այրին): Կոնսիստորիան չի մերժել հիշյալ ծխականների խնդրանքը և կարգադրել է Հանձնել նրանց Համազասպ աւագ քհն. Տէր-Յովհաննիսեանցի հովվությանը՝ պարտավորեցնելով վերջինիս մինչև Շմաւոն քահանայի տարելիցը անխափան հասցնել Հանգուցյալի ընտանիքին նրանց հասանելի արդյունքի մասը³:

1912 թ. մայիսի 11-ին Կուկիայի Նորաշէն եկեղեցու ծխական Կատարինէ Սարգսեան Միրզոյեանցը հայտարարությամբ դիմել է կոնսիստորիային և խնդրել, որպեսզի իր Հանգուցյալ ծխատեր Խաչատուր քահանայի փոխարեն իրեն հովվի նույն եկեղեցու մեկ այլ միաբան, կամ Շամբորեցոց եկեղե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2302, թ. 66, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 827, թ. 19, 22, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 827, թ. 21, 23, ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

ցու, հակառակ դեպքում՝ Ձորաբաշի Սուրբ Գէորգ եկեղեցու միաբաններից մեկը: Կոնսիստորիան նպատակահարմար է գտել Կատարինէ Միրզոյեանցին հանձնել Համագասակ աւագ քչյ. Տէր-Յովհաննիսեանցի հովվությանը¹:

1912 թ. մայիսի 19-ին հանգուցյալ Շմաւոն քչյ. Տէր-Բարսեղեանի մի խումբ ծխականներ խնդրագրով դիմել են Կոնսիստորիային. «Մեզ հովուող ծխատէր Շմաւոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանի մահուան պատճառով մեզ հարկաւոր է անձնապէս ծանօթ, բարի վարք ու բարքով և քահանայական վեհ կոչման արժանի բարեմասնութիւններով օժտուած մի անձնաւորութիւն, որպիսին է մեզ համար Նորաշէնի արժանապատիւ Սարգիս քահանայ Իփակեանցը, որ դեռ սարկաւազութեան ժամանակից իր արի և օգտակար ծառայութեամբ իւր համեստ բնաւորութեամբ և բարձր կրթութեամբ զբաւել էր մեր անկեղծ սէր ու յարգանքը, և մենք ցանկանում էինք ունենալ նորան մեզ քահանայ, բայց հանգամանքների բերմամբ նա տեղափոխուեց Նորաշէն եկեղեցին: Ուստի մենք՝ ի ներքոյ ստորագրող ծխականներս, խնդրում ենք վիճակային Կոնսիստորիայիդ կարգադրել մեզ յանձնելու Սարգիս քահանայ Իփակեանցի հովվութեան և մեր անունները մոծելու նրա ցուցակում իբրև ծուխ Նորաշէն եկեղեցու»²: Խնդրագիրը ստորագրել են՝ Միքայէլ Վասիլեան Թադէոսեան, Ալէքսանդր Խողժապարուխով, Դարչոյ Թաթուլեանց, Մամիկոն Ազատեանց, բժ. Գ. Խոջափարուխեանց, Ն. Նարիմանեանց, Յովհաննէս Մնացականեանց, Լեօն Բաբաջանեանց, Георгъ Егорович Арутиновъ, Иванъ Егорович Арутиновъ, Եգոր Գրիգորեան Տէր-Խաչատրեանց, Գրիգոր Արտէմիչ Միրումօվ: Կոնսիստորիան չի մերժել հիշյալ ծխականների խնդրանքը և կարգադրել է հանձնել նրանց Նորաշէնի եկեղեցու միաբան Սարգիս քչյ. Իփակեանի հովվությանը՝ պարտավորեցնելով վերջինիս մինչև Շմաւոն քահանայի տարելիցը անխափան հասցնել հանգուցյալի ընտանիքին նրանց հասանելի մասը:

1912 թ. հունիսի 11-ին Վիրահայոց Կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցումն. Հռիփսիմէ Պաւլովնա Սերբերականցը խնդրագրով բողոքել էր Ատենիս իր ամուսին Գէորգ Ստեփանեան Սերբերականից, ... Սերբերականց ամուսինների պսակը կատարուել է 1900 թուի փետրվարի 19-ին և արձանագրուած է քաղաքիս Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու պսակելոց մատենում 6-րդ յօդ. ներքոյ»³:

1912 թ. հունիսի 25-ին Վիրահայոց Կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցում. Վարվառէ Սողոմոնեան Մելիք-Սարգսեանցը՝ ըստ առն խումբաբանց, խնդրում է Ատենիցս իւր և բրոջ՝ Մարիամի ծննդեան և մկրտութեան վկայականը, յայտնելով թէ ծնուած են 1860 և 1867 թուերին և մկրտուած Շամքոռեցւոց եկեղեցում, որովհետև նոյն եկեղեցու 1856-1879 թ. մատենաներում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 827, թ. 26-27 շրջ., ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 827, թ. 15-16 շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Ծխականներ՝ Եագոր Խալաթեանցը, Գրիգոր Պապուլեանցը, Ասլան Հասրաթեանցը, Մելիսակ Մելիքովը խնդրագրի տակ ստորագրել են վրացերեն լեզվով:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2312, թ. 15 շրջ.- 16 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

չերեւեցան գրուած նրանց անուանները, ուստի Համաձայն Ատենիս Հրամանի, Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց երդմնական քննութիւն, ուր երեք վկայ երդումով ցոյց են տալիս թէ Սողոմոն Աւալեան Մելիք-Սարգսեանցի և Եփիմիա Ստեփանեանցի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնուած են, 1) Վարվառէն 14-ն հոկտեմբերի 1862 թուին և մկրտուած նոյն ամսի 25-ին և 2) Մարիամը ծնուած 10-ն փետրվարի 1868 թ. և մկրտուած 18-ն նոյն ամսի: Երկուսն էլ մկրտուած են Մողնույ Սուրբ Գէորգ եկեղեցում՝ Ղազարոս քահանայի ձեռքով, երկուսի կնքահայրն էլ եղել է Յակոբ Սարիբէգեանցը: Ծխատէր քահանայն նոյնն է վկայում: Հրամայեցին. կատարուած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրած վկայականը»¹:

1912 թ. հուլիսի 6-ին կոնսիստորիայի անդամ Համազասպ աւագ քահանա Տէր-Յովհաննիսեանցը Հայտարարությամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Ունենալով կարեւորութիւն մի ամիս ժամանակով զնալու Ռուսաստանի Հանքային ջրերը, ցանկանում եմ ամսոյս 10-ից ընտանէօքս գնալ: Ուստի յարգոյաբար խնդրում եմ Ատենիցդ՝ չնորհել ինձ մի ամիս ժամանակաւ անցազիր՝ յիշելով, որ ինձ հետ կայ իմ տիրուհի Սալօմէ Յովհաննիսեանը և իմ դուստրը՝ օրիորդ Մանեան, իսկ ծուխս յանձնել եմ միաբանակից նորընծայ Սարգիս քհյ. Աւետիքեանցին ի հովուութիւն, որ և իւր ստորագրութեամբ պարտաւորուում է հովուելու մինչև իմ վերադարձը»²:

1912 թ. սեպտեմբերի 7-ին Արշակ Տէր-Խաչատրեանը խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Սորանով խնդրում եմ վիճակային Ատենիցդ իմ ծխատէր Շմաւոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանցի մահուան պատճառով մեր տան հովուող քահանայ նշանակել Նորաշէնի Տէր Սարգիս Իփակեանին»³: Կոնսիստորիան չի մերժել հիշյալ ծխականի խնդրանքը և կարգադրել է Հանձնել նրան Սարգիս քհյ. Իփակյանցի հովվությանը:

1912 թ. նոյեմբերի 13-ին Ալեքսանդր, Լևոն և Ռուբեն Բաբաջանեան եղբայրները Հայտարարությամբ դիմել են կոնսիստորիային. «Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ մենք սխալմամբ ստորագրել ենք Սարգիս քահանա Իփակեանցին ուղարկած խնդիրը՝ ընդունելով նրան մեր ծխատէր, կարծելով նա է հանգուցեալ Շմաւոն քահանա Տէր Բարսեղեանի փոխանորդը, բայց վերջերս հաստատ համոզված լինելով, որ նա ոչ թէ Կարմիր Աւետարանի միաբան է, այլ Նորաշէն եկեղեցւոյ, ուստի մենք սխալված լինելով և կարիք չ'զգալով շատ հնուց վերոյիշեալ եկեղեցւոյ ծխական լինելուց հեռանալ, խնդրում ենք վիճակային Ատենիցդ՝ յանձնել մեզ մեր ամբողջ ընտանիքով հանգուցեալ Շմաւոն քահանայի փոխանորդ Սարգիս քահանա Աւետիսեանցի հովվութեանը»⁴: Կոնսիստորիան չի մերժել հիշյալ ծխականների խնդրանքը և կարգադրել է Հանձնել նրանց Սարգիս քհյ. Աւետիսեան-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2312, թ. 24 և 2րդ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 607, թ. 45, բնագիր, ձեռագիր: Հայտարարության վերջում Սարգիս քհյ. Ավետիքյանցը տվել է իր գրավոր համաձայնությունը, իսկ կոնսիստորիան չի մերժել Համագասպ քահանայի խնդրանքը:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 827, թ. 50, 51, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 827, թ. 74, 75, 85, բնագիր, ձեռագիր:

ցի հովվությանը՝ պատվիրելով նրանցից պաճանջել մեկ հատ 75 կոպեկանոց նամականիչ և այն ներկայացնել Աստյանին:

1912 թ. դեկտեմբերի 24-ին Գաբրիել Սիմոնեան Ալիբեգեանցը խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Ներկայումս հունենալով սեպհական ծխատէր քաճանայ և չը նայած որ արժանապատիւ Համազասպ աւագ քաճանայ Տէր-Յովհաննիսեանցը այցելում է մեզ մօտ որպէս տեղապահ հանգուցեալ քաճանայ Տէր-Բարսեղեանցի: Ուստի դիմելով հոգևոր Ատենիդ, խոնարհաբար խնդրում եմ այսուհետև յանձնել ինձ ի հովվութիւն արժանապատիւ Սարգիս աւագ քաճանայ Շիրոյեանցին, որ և լինելու է իմ մշտական ծխատէր քաճանայ»¹: Կոնսիստորիան չի մերժել հիշյալ ծխականի խնդրանքը և կարգադրել է հանձնել նրան Սարգիս աւագ քհյ. Շիրոյեանցի հովվությանը:

1913 թ. հունիսի 10-ին Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանցը կոնսիստորիային գրել է. «Համաձայն հրամանի Սինօդի Սուրբ Էջմիածնի 3-էն սեպտեմբերի 1911 ամի № 1912, լուծված լինելով պսակը Եաղուբեցի Վարդան Բաղդասարեանցի իւր կին Հերիքնազ Գէորգեանի հետ, միմիայն տալով կրկին իրաւունք ամուսնանալու յիշեալ Վարդան Բաղդասարեանց, այժմս կամենում է պսակուել Նատալիայ Գրիգորեան Մատաթեանցի հետ, որ է 28 ամաց և առաջին պսակ. որոց մասին ի կողմանէ հարսին ևս չկայ ինչ արգելք, թէ եկեղեցական և կայսերական օրենքով, եթէ երևայ ինչ արգելք եմք պատասխանատու, որոնց համար ներկայացնելով աջահամբոյր յիսուն կոպէկ յօգուտ որբոց և այրեաց...»²:

1913 թ. մայիսի 15-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցումն. Սարգիս Նոնեան Սարգսեանցը խնդրում է Ատենիցս իւր և քրոջ ծննդեան վկայականները, յայտնելով թէ ծնուած են 1843 և 1849 թթ. և մկրտուած Շամքոռեցոց եկեղեցում. որովհետև նոյն եկեղեցու 1840-1854 թուի մատեաններում չեն եկեցան գրուած նրանց անունները, ուստի համաձայն Ատենիս հրամանի Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց երդմնական քննութիւն ուր երեք վկայ երդումով ցոյց են տալիս, թէ Նոնի Սարգսեանցի և Նինոյ Ջուրաբեանի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնուած են՝ Ա) Սոփիա 20-ին փետրվարի 1843 թ. և մկրտուած 30-ին նոյն ամսի և Բ) Սարգիս 7-ին մայիսի 1849 թ. և մկրտուած 21-ին նոյն ամսի: Երկուսն էլ Շամքոռեցոց եկեղեցում, Կարապետ քաճանայի ձեռքով: Երկուսի կնքահայրն էլ եղել է Աւետիք Յարութիւնեանցը: Ծխատէր քաճանայն նրանց ծննդեան և մկրտութեան մասին տեղեկութիւն հունի, յայտնելով միայն թէ գիտէ, որ յիշեալները Նոնի Սարգսեանցի որդիներն են: Նրանց 1866 թուի գերդաստանական ցուցակում գրուած է Նոնի Սարգսեանց 63 տարեկան, Սարգիս 17 տարեկան: Հրամայեցին. կատարուած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրած վկայականները»³:

1913 թ. հունիսի 13-ին Համազասպ աւագ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանցը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 827, թ. 88-89, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1390, թ. 27, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2323, թ. 93 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

կոնսիստորիային գրել է. «Մեր ժողովուրդ Գալուստ Մատթէոսեան Խաչբաբեանց 24 ամաց առաջին անգամ կամենում է պսակուել Վարդանոյշ Գրիգորեան Լօմենեանցի հետ նոյնպէս առաջին անգամ 18 տարեկան որոց մասին տեղեկացանք որ չկայ ինչ արգելք, թէ եկեղեցական և թէ կայսերական օրենքով և եթէ երևայ ինչ արգելք մենք ենք պատասխանատու, որ և ներկայացնելով աջահամբոյր հինգ մանթէ և յիսուն կոպէկ յօգուտ որբց և այրեաց հոգևորականաց»¹:

1913 թ. դեկտեմբերի 16-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. տփխիսաբնակչուհի Օլա Գէորգեան Տէր-Յարութիւնեանցը ներկայացնելով Ատենիս իւր պսակի քաղուածքը, խնդրում է ուղղել նորա մէջ գրուած իւր Ովսաննա անունը և գրել Օլա, որ իւր իսկական անունն է և որի ստուգութեան համար ներկայացնում է իւր ծննդեան քաղուածքը, որտեղ գրուած է Օլգա: Տեղեկութիւն. 1897 թ. Տփխիսի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուծածին եկեղեցու մատենում 10-րդ յօդ. ներքոյ գրուած է՝ Ստեփան Աստուծատրեան Տէր-Յարութիւնեանցի և Օլիկա Գէորգեան Մուրադեանցի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնուել է Գարեգին 15-ն փետրվարի 1897 ամի: Հրամայեցին. յառաջ բերած տեղեկութեանց հիման վերայ ուղղել խնդրատուի պսակի արձանագրութեան մէջ Ովսաննա անունը, փոխելով Օլիկայ և անել մատենի մէջ պատշաճ ծանօթութիւն»²:

1913 թ. դեկտեմբերի 23-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. Օլա Գէորգեան Տէր-Յարութիւնեանցը ներկայացնելով Ատենիս իւր պսակի քաղուածքը, խնդրում է ուղղել նորա մէջ գրուած իւր անունը և գրել Օլա փոխանակ Օսաննայի, որի ստուգութեան համար ներկայացնում է նաև իւր ծննդեան քաղուածքը, որտեղ արգարև գրուած է նորա անունը Օլգա: Վերոյիշեալ քաղուածքները համեմատելով իսկական արձանագրական մատեանների հետ, երևեցաւ, որ 1897 թուի Շամքոռեցւոց եկեղեցու պսակելոց մատենում, մասն Բ. յօդ. 13 գրուած է. Ստեփան Աստուծատրեան Տէր-Յարութիւնեանց 40 ամաց, մտել է երկրորդ օրինաւոր ամուսնութիւն Ովսաննա Գէորգեան Մուրադեանցի հետ, իսկ Սուրբ Կարապետ եկեղեցու 1888 թուի ծնելոց մատենից երևում է, որ ծնուել է նոյն թուի յունվարին և մկրտութեան ժամանակ անուանուել է Օլգա: Հրամայեցին. խնդրատուի պսակի արձանագրութիւնը ուղղել Ովսաննա անունը, փոխելով «Օլգա»»³:

1914 թ. մայիսի 26-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. Տփխիսի նահանգական դատարանը ամսոյս 17-ի № 1874 գրութեամբ յայտնում է Ատենիս, թէ իւր ամսոյս 5-ի օրագրով, կոնսիստորիայից ստուած արտաքոյ պսակի ծնուած Լևոնի № 592 ծննդեան վկայականի վերայ արեալ է մակագրութիւն. օրինաւոր ճանաչելով նորա ծնողներ Սմբատ Գէորգեան Գրիգորեանցին և Աստղիկ Դիոնէսեանին, ուստի խնդրում է ծանօթութիւն գրել այս մասին Տփխիսի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուծածին եկեղեցու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1390, թ. 30, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2322, թ. 20, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2322, թ. 35, բնագիր, ձեռագիր:

1908 թուի չափաբերական մատեանում: Հրամայեցին. Անել պատշաճ ծանոթութիւն արձանագրական մատեանում»¹:

1914 թ. հունիսի 6-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են զեկուցում. «Նատալիա Մամաջանեան Հախվերդեանցը ներկայացնելով Ատենիս իւր երեք որդիների ծննդեան, իւր պսակի և ամուսնու մահւան վկայականները, խնդրում է կոնսիստորիայից տալ իւր ամուսնու մահւան վկայականը նրա հայրանւամբ, որը մահւան մատենում բաց է թողնւած, իսկ մնացած բոլոր վկայականներում Արշակի հայրանունը գրւած կայ: Տեղեկութիւն. Շամբոռեցւոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցու 1876 թ. արձ. մատենում մասն Ա. յօդ. 17 արձանագրւած է Կեկէլի ծնունդը՝ հայրը Արշակ Բաղդասարեան Հախվերդեանց: Բ. 1871 թ. նոյն եկեղեցու մատենում մասն Ա. յօդ. 19 արձանագրւած է Մարիամի ծնունդը՝ հայրը Արշակ Բաղդասարեան Հախվերդեանց: Գ. նոյն եկեղեցու 1874 թ. արձ. մատ. արձանագրւած է Մարիամի ծնունդը՝ հայրը Արշակ Բաղդասարեան Հախվերդեանց մասն Ա. յօդ. 17 և Դ. Կողբ գիւղի արձ. մատ. մասն Բ. յօդ. 5 (1868 թ.) արձանագրւած է նոցա պսակը, որտեղ Արշակի անունը արձանագրւած է Արշակ Բաղդասարեան Հախվերդեանց: Հրամայեցին. Յառաջ բերած տեղեկութեանց հիման վրայ մատենում անել ուղղումն Արշակ Բաղդասարեան Հախվերդեանցի մահւան արձանագրութեան յօդուածի հանդէպ և պատւիրել ծխատէր Համազասպ աւագ քահանայ Տէր Յովհաննիսեանցին նոր քաղուածք տալ յիշեալ Արշակի մահւան համար, իսկ տրուած քաղուածքը խաչանիշ գծելով կցել գործին»²:

1914 թ. օգոստոսի 27-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զաքարիա Գեորգեան Գալստեանցը խնդրում է շնորհել իւր ծննդական վկայականը, յայտնելով թէ ծնուած է ինքը 1861 թ. և մկրտուած Շամբոռեցւոյ եկեղեցում, նոյն թուի մատեանում յօդ. 32, թէ և երևաց գրուած նորա անունը, բայց ազգանունը «Գալստեանց» բաց է թողնուած, ուստի հիմնուելով իր պսակի և որդւոց ծննդեան արձանագրութեանց վերայ, խնդրում է աւելացնել իւր «Գալստեանց» ազգանունը և այնպէս շնորհել ծննդականը: Շամբոռեցւոյ արձանագրական տոմարների մէջ 1895, 1896 և 1898 թթ. մասն Բ. յօդ. 15 մասն Ա. յօդ. 49 և 23 խնդրատուի ազգանունը գրուած է Զաքարիա Գէորգեան (նոյն է Գեորգեան, Գալստեանց): Հրամայեցին. յառաջ բերած տեղեկութեանց հիման վերայ տալ խնդրած վկայականը, անելով մատենի մէջ պատշաճ ծանոթութիւն»³:

1914 թ. սեպտեմբերի 10-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. Եւա Ալէքսանեան Յարութիւնեանցը խնդրում է շնորհել իւր որդու՝ Սարգսի ծննդեան և մկրտութեան վկայականը, յայտնելով՝ ծնուած է նա 1902 թ. և մկրտուած Շամբոռեցւոյ եկեղեցում, որովհետև նոյն եկեղեցու 1900-1905 թթ. մատեաններում չեղեաց գրուած նորա անունը, ուստի Ատենիս հրամանի համաձայն, Տփլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2329, թ. 24, բնագիր, ձեռագիր:

2 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2330, թ. 10 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

3 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2332, թ. 27, բնագիր, ձեռագիր:

իւր կատարած քննութիւնը. երեք վկայ երդմամբ ցոյց են տալիս, թէ Արտէմ Յարութիւնեան Յարութիւնեանցի և Եւա Ալէքսանեանի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնուած է ուստր Սարգիս 5-ն փետրուարի 1902 ամի և մկրտուած 10-ն մայիսի նոյն ամի Շամքոռեցւոյ Շմաւոն քաւանայ Տէր-Բարսեղեանցի ձեռքով: Կնքահայրն եղել է Յովհաննէս Տէր-Վարդանեանց, իսկ ծխատէր արժանապատիւ Համազասպ աւագ քաւանայն յայտնում է, թէ ինքը չէ ճանաչում, թէ Սարգիսն ո՞վ է և ու՞մ ձեռքով է մկրտուած, իսկ աշխարհագրական ցուցակում չէ արձանագրուած նորա անունը: Հրամայեցին. կատարուած քննութեան հիման վրայ տալ խնդրած վկայականը»¹:

1914 թ. հոկտեմբերի 8-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. Աղէքսանդր Անտօնեան (Ագայեան) Դաւաքաշվիլին ներկայացնում է իւր ծննդեան քաղուածը, խնդրում է ուղղել և տալ Ագա նոյն է Անտոն Նոնիեան Դաւաքաշվիլի ազգանունով: Ներկայացրած քաղուածից երևում է, որ ծնունել է Սանդրոյ Աղայեան Նոնիեանը, իսկ 1856 թ. Շամքոռեցւոյ եկեղեցու մատենի 8 յօդ. ներքոյ գրուած է Սանդրոյ Աղայեան Նոնիեան Ղափլանեանցի ծնունդը և ծննդեան վկայականը ստացուած է 1866 թուականում: Հրամայեցին. որովհետև ինչպէս երևում է, որ ներկայացրած քաղուածը, որ տրուած է 1894 թ. Ներսէս աւագ քաւանայ Տէր-Բարսեղեանի ձեռքով և արձանագրական մատեանը չեն համապատասխանում միմեանց, և բացի դրանից, Սանդրոյի ծննդեան վկայականը տրուած է մի անգամ և երկրորդ անգամ չէ տրուելու՝ առանց ներկայացնելու նախկին վկայականի կորստեան մասին հաւաստագիր, ուստի մերժել խնդրատու Աղէքսանդր Դաւաքաշվիլու խնդիրը և վերադարձնել ներկայացրած չորս րուբլին, որի համար պատուիրել Ատենիս գանձապահին գրել ծախք յիշեալ գումարը և յանձնել խնդրատուին՝ ստորագրութեամբ մատենի մէջ»²:

1914 թ. դեկտեմբերի 5-ին կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. Եղիսաբէթ Գէորգեան Խաչբաբեանցը խնդրել էր կոնսիստորիայիցս իր ամուսնու՝ Դաւթի ծննդեան և մկրտութեան վկայականը, յայտնելով, թէ ծնուած է 1852 թ. և մկրտուած է նոյն թուին Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցում: Որովհետև նոյն եկեղեցու 1847-1857 թթ. արձանագրական տուամարներում չերևեցաւ գրուած նրա ծնունդը, ուստի Ատենիս Հրամանի համաձայն, Տփլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց իր կատարած քննութիւնը: Երեք վկայ՝ երդմամբ ցոյց են տալիս, թէ Մատթէոս Մնացականեան Խաչբաբեանցի և իւր կին Խանում Յովհաննիսեանի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնունել է ուստր Դաւիթ 15-ն ապրիլի 1852 թ. և մկրտուած է նոյն ամսի 20-ին Տփլիսի Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցում՝ Ղազարոս քաւանայի ձեռքով: Կնքահայրը եղել է Դաւիթ Բեհբութեանց: Ծխատէր քաւանան վկայում է, թէ Դաւիթ, որքան իրեն յայտնի է, ծնուած պէտք է լինի 1849 թ., նրա անցագրի մէջ, որ գրուած է Տփլիսի Մեչանսկի ուլարա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2233, թ. 12 շրջ.-13, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2334, թ. 16, բնագիր, ձեռագիր:

այսից 1888 թ. գրուած է 43 ամաց: Հրամայեցին. կատարուած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրած վկայականը»¹:

1916 թ. հունիսի 1-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցումն. Կէկէլ Գաբրիէլեան Գէորգեանցը խնդրել էր կոնսիստորիայից իր դասեր Նատալիայի ծննդեան և մկրտութեան վկայականը յայտնելով թէ ծնուած է 1892 թ. և մկրտուած է Շամքոռեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցում. որովհետեւ այն եկեղեցու 1888-1896 թթ. արձանագրական մատեաններում չեղեցաւ գրուած Նատալիա Մովսէսեան Գէորգեանի ծնունդը, ուստի Ատենիս հրամանի համաձայն Տփլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց իր կատարած երդմնական քննութիւնը: Երեք վկայ երդմամբ ցոյց են տալիս թէ Մովսէս Աստուածատրեան Գէորգեանցի և Կէկէլ Գաբրիէլեանի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնել է դուստր Նատալիա 1892 թ. 20-ին օգոստոսի և մկրտուել է նոյն ամսի 30-ին Շամքորեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու Շմաւոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանի ձեռքով: Կնքաւոր եղել է Բուղդանը: Նոյնն է վկայում նաեւ ծխատէր քահանան: Հրամայեցին. կատարած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրած վկայականը»²:

1917 թ. օգոստոսի 30-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցումն. Եկատերինէ Բագրատեան Տէր-Մխիթարեանցը ծնեալ Տէր-Ղուկասեանց խնդրել էր կոնսիստորիայիցս իւր ծննդեան և մկրտութեան վկայականը, յայտնելով, որ ծնւած է 1868 թ. և մկրտուած է Տփլիսի Շամքոռեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցում: Որովհետեւ նրա ծննդականը մի անգամ տարւած է № 1909/1878, ուստի խնդրատուն մի առանձին խնդրով հայցում է վերադարձնել իր մատուցած երկու մարկան և 1 ռուբլի նուիրադրամը, որ գրւած է 8-ին փետրվարի 1917 թ. № 54 ապահովագրով: Հրամայեցին. ներկայացրած երկու մարկան ոչնչացւած են, իսկ մէկ ռուբլու մասին, պատւիրել Ատենիս գանձապահին, գրել ծախս վիճակային արդեանց մատեանում յիշեալ մէկ ռուբլին և ուղարկել խնդրատուին խնդրատուի յիշած հասցէով»³:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳՐԵՐ

1809-1817 թթ. կազմվել է Շամքորեցոց եկեղեցու մոմավաճառությունից, գանձանակից և լուսադնից ստացված եկամուտների մատյանը⁴:

1812 թ. Շամքորեցոց եկեղեցու գանձանակն՝ 2800 դրան, ի ձեռն գործակալ Տէր Յովհաննէս և Տէր Սահակ քահանաներին⁵:

1815 թ. Շամքորեցւոցն ձեռամբ Տէր Յարութիւնին և Տէր Սահակին սեպտեմբերի 1-ին 3500 դրան⁶:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2336, թ. 13 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2323, թ. 41 շրջ.-42, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2323, թ. 223, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 21, վավ. 83, սևագիր, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 12, վավ. 71, թ. 144:

⁶ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 12, վավ. 71, թ. 142:

1815 թ. 6 տարվա սրբադրամն. Շամբորեցի Տէր Յարութիւն 8100 դրան¹:

1818 թ. եկեղեցու երեցփոխ Սարգիսը կազմել է 1817-1818 թթ. հօգուտ եկեղեցու ստացած դրամների հաշվեցուցակը²:

1819 թ. ներկայացվել է երեցփոխի ստացած և ծախսած եկեղեցական դրամների հաշվեցուցակը³:

1820 թ. ներկայացվել է եկեղեցու արդյունքների հաշիվը⁴:

1821 թ. թեմի առաջնորդին է ներկայացվել եկեղեցու այդ տարվա տարեկան հասույթի հաշիվը⁵: Իսկ նույն տարվա հուլիսի 28-ին Յովհաննէս վարդապետի կողմից կազմվել է Շամբորեցիներից (եկեղեցու ծխականներ) հավաքված պտղի ցուցակը՝ վճարողների անվանացանկով⁶:

1822 թ., ներկայացվել է եկեղեցու տարեկան մուտքի և ելքի հաշիվները⁷:

1825 թ. հունվարի 1-ին եկեղեցու Սահակ քհնյ. Յովհաննիսեանը գրառել է իրեն հանձնված կանխիկ դրամների և մուրհակների ցուցակը⁸:

1829 թ. եկեղեցու ծախքը կազմել է 111 ու. 80 կ., արդյունքը՝ 267 ու. 85 կ.⁹:

1835 թ. կազմվել է եկեղեցու տոմարը. «Մարտի 25-ին Շամբորեցուց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցուց հանգուցեալ Տէր Յարութիւն քահանայի հանգուցեալ երից կնոջ հոգեբաժինն ստացայ ձեռամբ Տէր Յովսէփի նոցա և երից կնոջ որդւոյ Աւետիսի, և ընդ նմին կողոպուտն ցուցակաւ — 6 ու. արծաթ: Ապրիլի 2-ին մկրտութեան արդիւնք Շամբորեցուց նորընծայ Տէր Յարութիւնի ուստեր ստացայ մեր բաժինն ձեռամբ Տէր Մովսիսի նոյն եկեղեցւոյ — 80 կոպէկ: Ապրիլի 12-ին տերունի արդիւնք զատկի տունօրհնութիւն ստացայ Տէր Մովսէս քահանայէ Շամբորեցուց եկեղեցւոյ մեր բաժին — 90 կոպէկ»¹⁰:

1831-1836 թթ. - եկեղեցու «մայր գումարք դրամոց, թէ հին և թէ սկսեալ ի 1831 թուոյ մինչև ց1836 թիւն դեկտեմբերի- 3101 ու. 45 կ., ծախքը՝ 583 ու.: Երեցփոխան Աւետիք Յարութիւնեանցի մոտ առձեռն կա 2518 ու.»¹¹:

1838 թ. Հավլաբարի եկեղեցիների բարեկարգիչը, թեմի առաջնորդին է ներկայացրել Շամբորեցոց եկեղեցու մայր գումարը, որը «գտանէ թէ մուրհակօք տուեալք և թէ առ ձեռն պատրաստի մինչև ցվերջն 1838 ամի 1720 ռուբլի 51 կօպէկ արծաթ»¹²:

1838 թ. օգոստոսի 24-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Առաջադրութիւն. Նորին Բարձր Սրբազնութեան վիճակաւոր սրբազան Կարա-

¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 12, վավ. 71, թ. 143:

² ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 31, վավ. 197:

³ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 34, վավ. 333:

⁴ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 37, վավ. 356:

⁵ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 39, վավ. 340:

⁶ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 40, վավ. 357:

⁷ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 42, վավ. 176:

⁸ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 52, վավ. 34, բնագիր, ձեռագիր:

⁹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 68, վավ. 440, բնագիր, ձեռագիր:

¹⁰ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 86, վավ. 319, բնագիր, ձեռագիր:

¹¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 71, վավ. 400:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2589, թ. 37, բնագիր, ձեռագիր:

պետ արքեպիսկոպոսի Հայոց Վրաստանի ի 19-ն օգոստոսի այսր ամի № 330, յորում ընդ սմին առաքէ ի կոնսիստորիայս զհրաման լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոդոսին էջմիածնի գրեալ ի 6-ն օգոստոսի № 876, յորում գրէ, թէ ի Սիւնհոդոսին լուեալ զյայտարարութիւն Նորին Բարձր Սրբազնութեան ի 4-ն յունիսի № 260, յաղագս Հայոց ուսումնարանի տեղւոյս: Կարգաւորեալ է. ըստ այժմեան հանգամանաց միջոցացն հոգեւոր ճեմարանին Հայոց Տփլիսայ, որովք նոյն ո՛չ կարէ պահպանել իսպառ, ընկալեալ ի յարգանս զարդեան յայտարարութիւն Նորին Բարձր Սրբազնութեան № 260, և միանգամայն առ ի կատարել զցանկութիւն Հայազգի ժողովրդականացն Տփլիսայ յաղագս ուսուցանելոյ զարդիս նոցին ի հոգեւոր ճեմարանին Հայոց տեղւոյս ի միասին առ ի յառաջ ածելոյ ընդ մարթելոյն զգծազրեալս ի բարձրագոյն կարգադրութեան յաղագս կառավարութեան գործոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կանոնաւոր վասն թեմական հոգեւոր ճեմարանայ և ուսումնարանաց, տալ զլուծումն Նորին Բարձր Սրբազնութեան համաձայն գրութեան նորին ստանալ յամի ամի յիւրաքանչիւր եկեղեցեաց Հայոց Տփլիսայ զնշանակեալ դրամս ի նպաստաւորութիւն վասն պահպանութեան ուսումնարանին նովին իսկ կարգաւն որպէս նշանակեալ է Տեառնէ, ի Մողնի Սուրբ Գէորգայ եկեղեցւոյ գերկու հարիւր մանէթս, ի Բէղդէհեմայ երկու հարիւր, ի Կաթողիկէ եկեղեցւոյ հարիւր յիսուն մանէթս, ի Նորաշէնու հարիւր մանէթ, ի Սուրբ Նշանէ հարիւր մանէթ, յԱւետեաց եկեղեցւոյ հարիւր մանէթ, ի Վանքի եկեղեցւոյ հարիւր մանէթ, ի Զրկինեանց եկեղեցւոյ սրբոյն Գէորգայ յիսուն մանէթ, ի Հրէշտակապետի եկեղեցւոյ յիսուն մանէթ, յեկեղեցւոյն սրբոյն Գէորգայ Հալուաբարու յիսուն մանէթ, յեկեղեցւոյն Սուրբ Աստուածածնի Հալուաբարի յիսուն մանէթ, յեկեղեցւոյն էջմիածնեցոց Հալուաբարու յիսուն մանէթ, յեկեղեցւոյն սրբոյն Կարապետի հարիւր տասն մանէթ, յեկեղեցւոյն սրբոյն Մինասայ յիսուն մանէթ, և յեկեղեցւոյն Կուկիոյ քառասուն մանէթ, և զայսոսիկ դրամս ի մասին ընդ միւս արդեանց ճեմարանին ո՛չ խառնել ընդ արդեանց վիճակին, ունիլ վասն այսոցիկ զառանցին ժապաւինեալ մատեանս, յորում գրել զմուտս և զծախս դրամոցն օրինաւոր կարգաւ, որ սահմանեալն է յօրինաց և առ այս վախճան թոյլ տալ որդւոց ժողովրդականաց Տփլիսոյ ուսանել ի ճեմարանի անդ, ի միասին ընդ որդւոցն հոգեւորականաց, բաց յայսմանէ յանձնել նմա ամենայն աշխատանօք վարձու տալ ըստ առաջնումն զվերնայարկ տունն յիշեալ ուսումնարանն, որպէս զի մի մնասցէ այն ապարդիւն, ի վնաս այնորիկ, և յորժամ դիպեսցի նմա առնել զայն, որքան դրամօք և վարձու տացէ զայն վերնայարկ տունն զայն որքանութեան դրամոց յամի ամի, ի բաց հանել ի գումարէն դրամոց, որք ունին ժողովիլ յեկեղեցեաց անտի ըստ չափու որքանութիւն դրամոց իւրաքանչիւրոյն, որում որքան և անկցի իսկ որ ինչ վերաբերի առ միւս խնդիր նորա յաղագս ուսուցանելոյ ի ճեմարանի անդ զլեզու լատինացոց կամ գաղիացւոց առ այս ծանուցանել նմա թէ առ այժմ ըստ արդեան միջոցաց ճեմարանին զորմէ գանգատեալ է նա Սիւնհոդոսին անկարեւոր հա-

մարի մատակարարութեն միոյն կամ միւսոյն ի յիշեալ լեզուացն, վասն որոյ առ այժմ իսպառ թողուլ զայն յանձնեալ նմա յառաւել չօրանալ միջոցացն վասն պահպանութեան ճեմարանին մատչիլ վասն այսորիկ առ Սիւնհոգոսն առանձին առաջարկութեամբ, և զայնմ տնօրէնութիւնէ Սիւնհոգոսին Հասուցանել ընդ ձեռն Տեառն կուսակալին Վրաստանի ի ծանօթութիւն Տեառն նախարարին ներքին գործոց: Հրամայեցին. Համաձայն Հրամանի Սիւնհոգոսին էջմիածնի Հրամանագրել առ իւրաքանչիւր երեցփոխանս յիշեալ եկեղեցեաց յամի ամի յերիս նուագս Հասուցանել ի կոնսիստորիայս զյիշեալ գումար դրամոց, և յաղագս 1838 ամի զերկու տրէդս արդէն իսկ առաքել ի կոնսիստորիայս, ի տալ զբաւականութիւն ծախուց ճեմարանին, ըստ որում և կազմեալ զօրինաւոր մատեան ժապաւինեալ տալ գանձապետի Ատենիս գրել ի նմին զառանձին արդիւնս և զծախս հոգեւոր ճեմարանին, ո՛չ այլազգ, բայց եթէ ըստ առանձին Հրամանագրուեաց Ատենիս ի վախճան ամեն առաջի առնել սմին ընդ հաշուոյն և վկայագրոցն»¹:

1838 թ. անհրաժեշտություն էր առաջացել Թիֆլիսի հայոց հոգեւոր դպրոցը մեկ ուրիշ ավելի ընդարձակ շէնք փոխադրելու, և մեծացել էր աշխարհական խնդրատունների որդիներին նույնպես ուսման ընդունելու պահանջը, ուստի այդ առթիւ Վերահայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արք. Բագրատունին դպրոցի բյուջեն ի հաշիւ Թիֆլիսի եկեղեցիներից ստացվելիք գումարների, հունիսի 4-ին խնդրագրով դիմել է Սուրբ էջմիածնի Սինոդին, որում միաժամանակ նշել է, թե այդ կապակցութեամբ որ եկեղեցին իր եկեղեցական արդյունքներից ինչքան գումար կարող է տրամադրել: Այդ առթիւ Շամբորեցոյ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին պետք է տրամադրեր 50 ռուբլի (մանէթ): Հունիսի 20-ին Սինոդը ընդունել է թեմակալի առաջարկը և նրան տվել է լիազորություն²:

1839 թ. ապրիլի 14-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. որովհետև յաղագս մերձենալոյ լրման չորս ամսեայ ժամանակաց սոյն 1839 ամի պարտ է պատրաստել զոռծիկս վասն վարժապետաց հոգեւոր ճեմարանին, բայց առ այն տակաւին չէ՛ մտեալ որպիսի և իցէ գումար, և ի տեղեկութեանց գործոց երևի թէ կոնսիստորիայս Համաձայն Հրամանի լուսաւորչեան Սիւնհոգոսին էջմիածնի ըստ զօրութեան օրագրութեամբ իւրոյ ի 24-ն օգոստոսի անցեալ ամի Հրամայեաց երեցփոխանաց Տփլիսայ և Հալուաբարայ ի պահպանութիւն ճեմարանին մատուցանել Ատենիս յարդեանց եկեղեցեաց զնշանակեալ գումարն յամի ամի, այն է ի Մօղնւոյ Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ երկու հարիւր մանէթ, ի Բէթղէհեմայ երկու հարիւր, ի Կաթուղիկէ եկեղեցւոյն հարիւր յիսուն մանէթ, ի Նորաշէնու հարիւր մանէթ, ի Սուրբ Նշանէ հարիւր մանէթ, յԱւետեաց եկեղեցւոյն հարիւր մանէթ, ի Վանքի եկեղեցւոյն հարիւր մանէթ, ի Զրկինեանց եկեղեցւոյն սրբոյն Գէորգայ յիսուն մանէթ, ի Հրեշտակապետի եկեղեցւոյն յիսուն մանէթ, յեկեղեցւոյն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 409-411, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 3, վավ. 738, թ. 930-931, քնագիր, ձեռագիր:

սրբոյն Գէորգայ Հալուաբարայ յիսուն մանէթ, յեկեղեցւոյն Աստուածածնի Հալուաբարի յիսուն մանէթ, յեկեղեցւոյն Էջմիածնեցւոց Հալուաբարու յիսուն մանէթ, յեկեղեցւոյն սրբոյն Կարապետի հարիւր տասն մանէթ, յեկեղեցւոյն սրբոյն Մինասայ յիսուն մանէթ և յեկեղեցւոյն Կուկիոյ քառասուն մանէթ, ի թիւս որոց բաց յերիցփոխացն եկեղեցեաց Զրկինեանց, Հրեշտակապետի և Աստուածածնի ի Հալուաբար, մնացեալքն մատուցեալ են Ատենիս զնշանակեալն գումար յաղագս 1838 ամի: Հրամայեցին. հրամանագրել երիցփոխանաց յիշեալ եկեղեցեաց, զի նոքա ո՛չ անագան առաջի արասցին Ատենիս զնշանակեալն գումար յաղագս 1839 ամի, իսկ երեքին երիցփոխանք գերկուց ամացն միանգամայն»¹:

1839 թ. մայիսին Մովսէս աւագ քհյ. Տէր-Աբրահամեանը Սուրբ Էջմիածնի օգտին Վիրահայոց կոնսիստորիային նվիրել է եկեղեցում հանգանակված 3 ռ. 60 կ. գանձանակը²:

1839 թ. հոկտեմբերի 20-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն. յաջորդ Գէորգ վարդապետի Տէր-Դաւթեան ի 20-ն հոկտեմբերի № 10, ընդ որ մատուցանէ Ատենիս զարդիւնս սրբադրամոց 1839 ամի գոյացեալն ի ժողովրդոց Էջմիածնեցւոց քահանայից, Սուրբ Մինաս եկեղեցւոց, Շամքոռեցւոց և Սուրբ Կարապետի. ընդամէնն յիսուն երկու ռուբլի վաթսուն կօպէք արծաթի ընդ յանուանէ ցուցակին ընդ նմին, յարակցելով և զայս թէ մնայ ապառիկ ի վերայ ժողովրդոց Ներսի Հալաբարայ Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ քահանայից, Կուկիոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ ժողովրդոց և մասնաւոր գիւղօրէից մերձ եղելոց Հալուաբարայ որք ընդ բարեկարգչութեամբ Խաչատուր քահանայի, յորոց պահանջեալ է քանիցս զապառիկ դրամս բայց չեն մատուցեալ ցարդ, զորմէ յանձնէ ի տնօրէնութիւն Ատենիս: Հրամայեցին. զվերոյգրեալ գումարն յանձնել գանձապետին գրել ի ժապաւինեալ մատենին օրինաւոր կարգաւ: Իսկ յաղագս ծուլութեամբ յետաձգելոյ յիշեալ քահանայից զմատուցումն արդեանց սրբադրամոց յաջորդ Գէորգ վարդապետի Տէր-Դաւթեան հրամանագրել բարեկարգիչ Խաչատուր քահանայի սաստիկս պատուիրել յիշեալ քահանայից անպատճառ մատուցանել զյիշեալ արդիւնս սրբադրամոց երկնչելով ի յետաձգելն ի սաստկագոյն պահանջողութիւնէ օրինաց»³:

1839 թ. եկեղեցու ծխականներ Աղաջան Ներսիսեանը, Աւետիք Յարութիւնեանը, Նրա կինը, Խաչատուր Պապուլեանը, Սարգիս Յովսէփեանը, Ղազար Յովհաննէսեանը, դաւաք Մարգարի որդի Օհանը, Գրիգոր Ալահվերդեանը, Աւետիք Պետրոսեանը, Աննա Մխիթարեանը և ուրիշներ, Յարութիւն, Ղազար, Ներսէս, Մովսէս և Սիմէոն քահանաների ձեռքով վիճակային կոնսիստորիային են փոխանցել ընդհանուր 25 ռ. 70 կոպ. գումար՝ հոգեբաժնի, սուրբ Ծննդեան, Զատիկի և այլ առիթներով⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 217 և 2րջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2186, թ. 359, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2186, թ. 807 և 2րջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 127, բնագիր, ձեռագիր:

1840 թ. հեկտեմբերի 2-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. կոնսիստորիա հրամանագրօք ի 19-ն ապրիլի և յ8-ն օգոստոսի ի թիւս այլոց երեցփոխանաց հրամանագրեաց և երեցփոխանացն Վանաց, Զրկինեանց, Հրեշտակապետի, Կուկիոյ, Սուրբ Կարապետի, Շամքոռեցւոց և Նորաշէնու, անյապաղ առաջի առնել սմին զգրութիւնս՝ նշանակեալս յարդեանց իւրաքանչիւրոց՝ յօգուտ հոգևոր ճեմարանին, բայց վերոյգրեալ երեցփոխանք տակաւին չեն առաջի արարեալ զնոյն օրինակ դրամս, վասն որոյ ըստ հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան հրամայեցին. անգամ մի ևս գրել առ յիշեալ երեցփոխանս՝ անյապաղ ի կատար ածել զհրամանս Ատենիս՝ առաքեալն առ նոյն ի 19-ն ապրիլի և յ8-ն օգոստոսի ներկայ ամի»¹:

1840 թ. Թիֆլիսի հոգևոր դպրոցի համար եկեղեցւոց տրվել է 50 մանէթ²: Միաժամանակ նշվել է, որ եկեղեցին 100 մանէթ պարտք է մնացել նախորդ երկու տարիների համար:

1841 թ. մարտի 3-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Թղթակցութիւն Վրաստանի և Իմէրէթի քաղաքական գուբերնատորի ի 13 փետրվարի № 2400, յորում առ թղթակցութիւն Նորին Բարձր սրբազնութեան յ31 դեկտեմբերի անցեալ 1840 ամի № 1488, պատիւ ունի ծանուցանել, թէ յաղագս հարկադրելոյ զերեցփոխանն Հալոլաբարայ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ հայոց, զԱրքունի ստրուկ Աւետիք Դօնդախսագեանց, առ ի տալոյ զհաշիւ վասն 1839 ամի, ի մասին ընդ այսմ հրամանագրեալ է ի գաւառական կառավարութիւնէ քաղաքական պոլիցիին: Հրամայեցին. զայս թղթակցութիւն Վրաստանի և Իմէրէթի քաղաքական գուբերնատորի անցուցեալ յօրագիր կցել ընդ գործոյն»³:

1841 թ. մարտի 19-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն անդամոյ Ատենիս Գէորգ վարդապետի Տէր-Դաւթեան ի 11 մարտի այսր ամի № 3, ընդ որ առաջի առնէ Ատենիս գտասն ըուբլի արծաթ սրբադրամս Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ ժողովրդոց՝ վասն 1840 ամի ստացեալս ի Մովսէս աւագ քահանայէ Տէր-Աբրահամեան՝ նոյն եկեղեցւոյ: Հրամայեցին. զվերոյգրեալ տասն ըուբլիս արծաթոյ յանձնել գանձապետի Ատենիս գրել ի մուտս արդեանց վիճակիս օրինաւոր կարգաւ»⁴:

1841 թ. սեպտեմբերի 29-ին Յարութիւն քահանան Վիրահայոց կոնսիստորիային է ներկայացրել հավաքարարնակ Սոլոմոն Սալվեանի կնոջ՝ Թալլի հոգեբաժինը՝ 4 ռ. արծաթ դրամ⁵:

1841 թ. տարբեր առիթներով դրամական վճարումներ են կատարվել. Յարութիւն քահանայի ձեռքով ծխականներ Վանիկ Կիրակոսեանից, իշխան Գլախո Արղութեանից, Լազար Աստվածատրեանից ստացվել է 6 ռ., իսկ Մովսէս քահանայի ձեռքով՝ Միքայէլ Բարսեղեանից, Մկրտում Սարգսեա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 330 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2188, թ. 8, 299-300, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2191, թ. 220, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2191, թ. 290 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2608, թ. 479, բնագիր, ձեռագիր:

նից, Յովակիմ Աբրահամեանի կնոջից, Մարգար Մարտիրոսեանից ստացվել է 9 ու գումար¹:

1841 թ. եկեղեցու մայր գումարը կազմել է 189 ու 40 կ.: Այդ գումարից և անշարժ կալվածքներից ստացվել է 290 ու 25 կ. արդյունք, իսկ ծախսը կազմել է 29 ու 45 կ.: Հաջորդ տարի՝ 1842 թ. եկեղեցին առձեռն ունեցել է 450 ու 20 կ.²:

1842 թ. նոյեմբերի 9-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցումն. որդի Յարուլթին քահանայի Գեղամեանց Աւետիք խնդրագրով ի 21-ն հոկտեմբերի անցեալ ամսոյ գանգատեալ էր զհարուածոց զգանից ...»³:

1842 թ. հոկտեմբերի 26-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր որդւոյ Յարուլթին քահանայի Գեղամեանց Աւետիքի ի 21 ամսոյս, յորում գրէ, թէ բազմադեմի անկարգութիւնք կուիւ և վէճ ծագեալ յեղբօրէ յիւրմէ Յարուլթին քահանայի Կղեմեանց միաբանի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ հանեալ է զնա ի համբերութենէ, նա մանաւանդ հայհոյելն նորա զծնողս իւր վախճանեալ և հարկանելն նորա զեղբայր իւր և զփեսայս, հակառակ կոչման իւրոյ և աստիճանի և կոչելն զինքն հրապարակաւ գող և աւագակ, որում ո՛չ ևս ժուժեալ հասուցանէ ի լուր վիճակային Ատենիս: Ի 17-ն ամսոյս ընտանիք իւր զջուրն լուացքի թափեալ են ի դուրս ի քուչայն, զայս տեսեալ եղբօրն Յարուլթին քահանայի, սկսեալ է ի նոյն երեկոյի կծողական բանիւք անարգել զինքն, չբաւականացեալ այսու, հայհոյեալ է նաև զծնողս իւր, յորոց ծնեալ է և ինքն, թէպէտ բազմօք յորդորեալ է չհայհոյել զծնողս, սակայն նա առաւել ևս անցուցեալ է և հարեալ է զծնօտս իւր ի դահլիճ տանն, և մտեալ ի ներքո ի տուն իւր բարձրագոյն գոչմամբ զնոյն բան երկրորդեալ է, և այն ինչ կալցեալ է առ դրան, եղեալ զձեռս իւր ի վերայ ի քարշել նորա զգրունս, արկեալ է զձեռս իւր ի մէջ երկուց դրանց և ջարդեալ է, և ապա ելեալ անտի աքցի հարեալ է զաչս իւր և սուղ մնացեալ է զի զրկեալ լինելոց էր յաչաց ի կասկածմանէ որոյ չզգացեալ ինչ անկեալ է յորմս տան և բեկեալ է ողն...»⁴:

1842 թ. նոյեմբերի 2-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն բարեկարգչին Տփլիսայ յ30-ն հոկտեմբերի № 249, ընդ որում ներկայացուցանէ Ատենիս զպատասխանի Յարուլթին քահանայի Կղեմեանց ընդ դէմ բողոքանաց եղբօր իւրոյ Աւետիքի: Ի պատասխանաբանութեան Յարուլթին քահանայի յ30-ն հոկտեմբերի յանուն բարեկարգչին Տփլիսաց գրի այսպէս. «Զերդ բարձր արժանապատուութիւն ընդ հրամանագրի ի 26-ն սոյն ամսոյ սոյն ամսոյ № 2086, առաքեալ առ իս զհասուցեալ առ Ձեզ ի հրամանի կոնսիստորին Վրաստանի պատճէն խնդրագրոյ յեղբօրէ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 243, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ց. 12, գ. 291, թ. 26, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3805, թ. 153, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2195, թ. 462 շրջ.-464, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2195, թ. 379-380 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

իմոյ նմին մատուցելոյ պահանջէք զպատասխանի յանդիման այնորիկ ուստի...»¹:

1842 թ. դեկտեմբերի 23-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցումն. որովհետև վախճան է ներկայ 1842 ամի, ուստի հարկ է առնել զտնօրէնութիւն ի մասին նշանակելոյ զերդմնեցուցիչ քահանայս յԱտենական տեղիս Տփլիսայ քաղաքի, այն է նախ ի դիւանատան նահանգապետին, ի նահանգական կառավարութեան ի պալատան քրէական և քաղաքական դատարանի ի պալատն Արքունի, և Արքունի ստացուածոց երկրորդ յունգղոսի ստղն, յունգղոսի ուպրապէնիայն, և ի քաղաքական կառավարութիւն և 3. ի պօլիցիայն և յերիս մասունս քաղաքիս ի գործոց կոնսիստորիս երևի. կոնսիստորս վասն 1842 ամի նշանակեալ էր զերդմնեցուցիչ քահանայս զՍահակ քահանայն Նորաշէնու, զԱստուածատուրն քահանայն Վանքի, զՅովհաննէս քահանայն Սուրբ Նշանի, զԱւետիս քահանայն Էջմիածնեցւոց, զԲարսեղ քահանայն Միրաղեանց և զԶաքարիայ քահանայն Տէր-Յարութիւնեանց Սուրբ Մինասայ: Հրամայեցին. յառաջի տեղիսն նշանակել առ վեց ամիսս զԱւետեաց եկեղեցւոյ Յօհաննէս քահանայն Տէր-Ստեփանեան Մօյինեանց, իսկ առ միւս վեց ամիսս զԲեդդէհէմու Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ զՅօհաննէս քահանայն Տէր-Մելքիսեդեկեան Դաւթեանց, յերկրորդ տեղիսն նշանակել առ վեց ամիսս Սուղնի եկեղեցւոյ զՍարգիս քահանայն Մամասախլիսեանց, իսկ առ միւս վեց ամիսս Սուրբ Սարգիս եկեղեցւոյ Յարութիւն քահանայն և յերրորդ տեղիսն նշանակել ամիսս վեց զՏէր Պօղոսն Հասան Զալալեանց Վանքի եկեղեցւոյ, իսկ առ մնացեալ վեց ամիսն զՍիմէօն քահանայն Շամքօնեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ, ուստի առաքել զհրաման առ բարեկարգիչն Տփլիսայ պատուիրել նմա յայտնել զայսմանէ վերոյգրեալ քահանայից, պատուիրելով զնոսա ձեռագրօք, զի նոքա զնշանակեալ պարտաւորութիւնս իւրեանց կատարեսցին յամենայն ժամ անխափան, երկիւղիւ պատասխան ըստ օրինաց և զայսմանէ ի գիտութիւն յիշեալ Ատենական տեղեաց և անձանց տալ ծանօթութիւն և ըստ այսմ կազմել զնոր գործ, զոր և համարեալ վերջացեալ տալ յիրումն ժամանակի յարիւին ի պահեստ»²:

1843 թ. Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը, հաշվի առնելով հայ մանուկների հայեցի կրթութիւնն ստանալու անհրաժեշտութիւնը, առաջադրել է թեմում բացել եկեղեցական ծխական դպրոցներ, որի նպատակով էլ կազմակերպվել է նվիրատվութիւն: Շամքորեցոց եկեղեցին այդ նպատակով նվիրաբերել է 190 ռ.³:

1845 թ. դեկտեմբերի 17-ին կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն կարգապահին եկեղեցեաց Հայոց Տփլիսայ ի 26ն հոկտեմբերի № 126, յորում գրէ, թէ ի կատարումն հրամանի Ատենիս յ31^և օգոստոսի այսր ամի № 1469, պատճէնն հրամանի սորին տուեալ է նախկին երիցփոխանին Նո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2195, թ. 428 շրջ.

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2195, թ. 722 շրջ.-723, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 13, վավ. 371, թ. 540-542 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

րաչէնի եկեղեցւոյ պարոն Գաբրիէլի Քափանակեանց վասն տալոյ գրաւորն բացատրութիւն ի մասին զբամոց Մողնւոյ Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ, իսկ զհատուցմանէն փոխառեալ զբամոց յեկեղեցեաց Վանաց, Կաթողիկէի և Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն Հաւաքարի ստացեալ ի նմանէ պատճէնսն միամտագրաց, պատիւ ունի ընդ այսմ մատուցանել սմին ի տեղեկութիւն, յարակցելով և զայս, թէ երիցփոխանն Վանաց մայր եկեղեցւոյ համաձայն հրամանի Ատենիս, այժմ յանձնեալ է երիցփոխանին Մողնի եկեղեցւոյ ի հաշիւ 200 ռուբլի զբամոց 150 մանէթ արծաթ: Յառաջի արարեալ ի կարգապահէն պատճէնի միամտագրի գրի այսպէս. «Ես, ի ներքոյ ստորագրեալ Գաբրիէլ Քափանակեանց, երիցփոխանս Նորաշէնու, վասն շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյ ստացայ զերկու հարիւր մանէթ արծաթ ի Կաթողիկէ եկեղեցւոյ զբամոց երիցփոխան պարոն Աբրահամէ Քէփինեանց, հրամանաւ հոգեւոր կառավարութեան, զորս յետոյ հատուցեց յեկեղեցական գումարէ առանց տոկոսեաց, ի միամտութիւն որոյ ստորագրեմ. Գաբրիէլ Քափանակեանց»: Ի տեղեկութեանց երեւի. երիցփոխանն Մողնւոյ եկեղեցւոյ յայտարարութեամբ ի 20^ր մարտի սոյն ամի N° 1, յայտ արար սմին, թէ Նորաշէնու եկեղեցին պարտ է եկեղեցւոյն Մողնւոյ 300 ռուբլի արծաթ, և եկեղեցին Վանից՝ երկու հարիւր ռուբլի, և խնդրեաց հրամայել ում հարկն է՝ հատուցանել զայն եկեղեցւոյն իւրեանց: Ի հետևումն որոյ կօնսիստօրիայս հրամանաւ յ31^ր օգոստոսի N° 1469, պատուիրեաց կարգապահին եկեղեցեաց Տփլիսայ ծանուցանել զվերոյգրելոցն նախկին երիցփոխանին Նորաշէնու եկեղեցւոյ պարոն Գաբրիէլի Քափանակեանց՝ հրաւիրել զնա տալ զգրաւոր բացատրութիւնս, թէ արդարեւ նա հատուցեալ է եկեղեցեացն Վանաց, Կաթողիկէի, Մողնւոյ և Սուրբ Աստուածածնի Հալվաբարայ զփոխառեալ ի նոցանէ զբամոս, և եթէ հատուցեալ է, զստացեալ ի նոցանէ զապահովագիրս մատուցանել Ատենիս ի նկատումն, իսկ եթէ չէ հատուցեալ, վասն է՞ր ապա նշանակեալ է զայնոսիկ ի ծախս, և ո՞ւր արդէն գտանին: Իսկ երիցփոխանին Վանաց մայր եկեղեցւոյ հրամանաւ ի նոյն թիւ N° 1470, պատուիրեաց հատուցանել եկեղեցւոյն Մողնւոյ զպարտաւորեալ երկու հարիւր ռուբլի յեկեղեցական զբամոցն: Հրամայեցին. զներկայ յայտարարութիւն կարգապահին եկեղեցեաց Տփլիսայ ընդ առաջի արարեալ պատճէնից առեալ ի ծանօթութիւն կցել ընդ գործոյն, իսկ նմա պատուիրել միւս անգամ հրաւիրել զՔափանակեանցն համաձայն խոստման իւրում՝ տալ զգրաւոր բացատրութիւն ի մասին պարտուց եկեղեցւոյն Մողնւոյ, և մի ստիպել զԱտենանս ձեռնարկանել զայլոց միջոցաց ի ստիպել զնա ի կատարումն հրամանաց սորին¹:

1845 թ. եկեղեցու տարեկան մոտքը կազմել է 248 ռ. 41 կ., ծախքը՝ 14 ռ. 75 կ. և առ ձեռն մնացել է 233 ռ. 66 կ.²:

1846 թ. ապրիլի 29-ին Վերահայոց կոնսիստօրիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն Զաքարիա քահանայի Տէր-Ղազարեանց ի 27-ն սոյն ամսոյ,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2205, թ. 742-743 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 113, վավ. 584, թ. 14:

ընդ որում առաջի առնել զհոգեբաժին հանգուցեալ Յովհաննէսի Աւագեանց գութսուն կօպ., և բաց յայսմանէ յընթացս ապրիլ ամսոյ չեն մտեալ հոգեկան արդիւնք ի Տփլիսայ և ի Հալուաբարայ: Հրամայեցին. զյիշեալ ութսուն կօպէկն յանձնել պաշտօնաւարի գանձապետի Ատենիս, գրել ի մուտս արդեանց վիճակիս»¹:

1846 թ. եկեղեցու մուտքը կազմել է 248 ռ. 41 կ., իսկ ելքը՝ 248 ռ. 41 կ.²:

1847 թ. փետրվարի 28-ին կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն կարգապահին եկեղեցեաց հայոց Տփլիսայ ի 16-ն յուլիսի № 60, որով յայտնէ, թէ ըստ բազում պահանջմանց նորա յերիցփոխանէ Շամբօռեցւոց եկեղեցւոյ չափաբերական և ժապաւինեալ մատենից արդեանց և ծախուց նոյն եկեղեցւոյ վասն 1845 ամի, գնոյ չորս ռուբլի եօթամասուն և ութն կօպէկ չէ կարացեալ ստանալ, որոյ վասն խնդրէ հրամայել նոյն իսկ երիցփոխանին որպէս վասն նոյն ամի, նոյնպէս և վասն 1846 ամի տասցէ: Ի գործոց երևի, թէ ի վերայ Շամբօռեցւոց եկեղեցւոյ հաշուին ապառիկ գինք չափաբերական և ժապաւինեալ մատենից արդեանց և ծախուց 1845 և 1846 ամաց չորս ռուբլի եօթամասուն և ութն կօպէկ, որք տակաւին չեն մտեալք, վասն առաջի առնելոյ որոց, հրամայեալ է կարգապահին ի 28-ն փետրվարի 1846 ամի № 372: Հրամայեցին. որովհետև այս գործ ի պատճառս յետաձգութեան Շամբօռեցւոց երիցփոխանին՝ չստանայ վախճան, ուստի հրամայել նոյն իսկ երիցփոխանին՝ փութով կատարել զպահանջ բարեկարգչին՝ յանձնելով նմա զգինս յիշատակեալ մատենից, և յայսմ հետէ մի լինիլ պատճառ երկար գրագրութեան վասն սոյնօրինակ իրաց, այլ իսկութեամբ կատարել զհրաման հոգևոր իշխանութեան իւրոյ, որում ըստ պարտաւորութեան երիցփոխանի ստորագրեալն է»³:

1847 թ. եկեղեցին ունեցել է 215 ռ. մայր գումար, որը գտնվել է երեցփոխանի մոտ⁴:

1848 թ. օգոստոսի 18-ին Կարապետ վրդ. Շահնազարեանը տեղեկացրել է Վեհափառ կաթողիկոսին, որ համաձայն նրա հրամանի, Շամբօռեցոց եկեղեցու երեցփոխին վճարվել է 500 ռ.⁵:

1848 թ. դեկտեմբերի 31-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն Սիմէօն քահանայի Տէր-Սիմէօնեանց յ31-ն դեկտեմբերի ամսոյս, ընդ որում մատուցանէ Ատենիս ցուցակաւ հանդերձ զաշակերտ օրհնէքն համարուեստականացն Թիֆլիզու քսան ռուբլի արծաթ: Հրամայեցին. յիշատակեալ քսան ռուբլիս արծաթոյ յանձնել հրամանաւ պաշտօնակատարի գանձապետի Ատենիս, վասն կցելոյ ընդ վիճակային արդեանց, վասն ստացման որոց տալ յիշեալ Սիմէօն քահանային զհրաման ապահովութեան»⁶:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2206, թ. 454, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 1075, թ. 232, ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2203, թ. 215-216, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 966, թ. 15, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՄՄ, Ա. Երիցեանի արխիվ, թղթ. 154, վավ. 415:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2216, թ. 372, բնագիր, ձեռագիր:

1849 թ. հունվարի 31-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն Հալուաբարի եկեղեցեաց վերատեսուչ Մկրտիչ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց ի 19-ն յունվարի № 5, ընդ որում մատուցանէ զքառասուն ուուրլի արծաթս, ստացեալս ի Յակովբ քահանայէ՝ միաբանէ Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ, զորս պարտ է ծառայողի ի վաճառանոցին տեղօրէից Շամախի քաղաքի Սամուէլի Տէր-Մովսիսեանց, և յայտնէ թէ՝ զտոկոսիս նոցին ո՛չ հատոյց, վասն զի ասէ թէ՝ ի վերա նորա ունի զծախս, յորժամ զծախս իւր ստասցէ մաքրեսցէ ընդ նմա և զհաշիւն տոկոսեաց, ընդ որ առաջի առնէ և զնախագեպ պատասխանին Յակովբ քահանայի և զտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստորիս յորոց երևի, կոնսիստորս յորժամ ընկալաւ զխնդիր ի ծառայողէ Շամախի քաղաքի վաճառանոցին տեղօրէից Սամուէլէ Տէր-Մովսիսեանց ընդ ձեռագրոյ միոյ վասն պարտականութիւն նմին ի 1-էն հոկտեմբերի 1847 ամի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ միաբան Յակովբ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց քառասուն ուուրլի արծաթ դրամոց, վասն ստացման նոյն դրամոցն ընդ շահուցն ի Յակովբ քահանայէն, հրամանագրեց Հալուաբարի եկեղեցեաց վերատեսուչ Մկրտիչ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց, Հրամայեցին. ի Հալուաբարի եկեղեցեաց վերատեսուչ Մկրտիչ քահանայէ Տէր-Գրիգորեանց առաջի արարեալ քառասուն ուուրլի արծաթս, յանձնեալ հրամանաւ գանձապահի կոնսիստորիս, հրսամայել նմա գրեալ զայն քառասուն ուուրլի արծաթս ի ժապաւինեալ տումարին օտար արդեանց ի մուտս և ապա հանեալ ի ծախս առաքել ընդ թղթակցութեան ի դիմաց կառավարչական մասին կոնսիստորիս ի վաճառանոցն տեղօրէից Շամախի քաղաքի, վասն յանձնելոյ ծառայողի իւրում Սամուէլի Տէր-Մովսիսեանց յայտնելով ի մասին տոկոսեացն նորին զպատասխանին պարտապանի նորա Յակովբ քահանայի միաբանի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ զստացմանէ որոց առեալ ի նմանէ ձեռագիր առաքել ի կոնսիստորս, իսկ Շամախու քաղաքական պօլիցիային գրել ստանալ ի Սամուէլէ Տէր-Մովսիսեանց զ60 կոպէկս ի գին երկուց անդրուազաւոր թերթից ի կիր ածելոց ի կոնսիստորիս ընդ այժմեան գործոյ նորա զորս և առաքել ի մերձաւորագոյն գանձարանն վասն դարձուցանելոյ յարդիւնս Արքունի եկամտից...»¹:

1849 թ. Շամքորեցոց եկեղեցուն պատկանել է 5 սենյակ, 500 ու. արժողությամբ, որը նախատեսված էր ուխտավորների համար և եկեղեցու մայր գումարը կազմել է 448 ու. 11 կ., ստացվել է 332 ու. 14 կ. արդյունք, ծախսը կազմել է 66 ու. 27 կ.: Նշվել է, որ եկեղեցու «մայր գումարն ծախս արարեալ է ի մասին շինութեան եկեղեցւոյ»²: Այդ տարի եկեղեցում գրանցվել է 26 արական և 19 իգական սեռի ծնունդ, 14 ամուսնություն, 18 արական և 22 իգական սեռի մահ³:

1850 թ. հունիսի 23-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան, բարեկարգչի միջոցով Շամքորեցոց եկեղեցուց ստացել է 1849 թ. գոյացած 3 ու. 75 կ. գանձա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, 2217, թ. 133-134, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3818, թ. 142, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3818, թ. 155, քնագիր, ձեռագիր:

նակադրամ՝ հօգուտ Հաղբատի վանքի և 6 ու. արծաթադրամ՝ հօգուտ Սուրբ Էջմիածնի¹:

1849 թ. սեպտեմբերի 5-ին կոնսիստորիայում լսել են. «Երիցփոխանն Շամքոռեցուց եկեղեցույ Սողոմոնն Եղիազարեանց յայտնեաց ի սոյն թիւ Ատենի կոնսիստորի, թէ սպառեցաւ ի վերայ շինութեան Հալուաբարի գերեզմանատան մի փութ վառօդ, զորս գնեաց յարքունուստ վասն կոյս և խնդրեաց գրել պօլիցմէսարին թիֆլիզոյ զի զմի փութ վառօդ այլ ևս տացէ որոյ վասն և հրամայեցին. խնդրել ի Պօլիցմէսարէն թիֆլիզոյ, զի տացէ երիցփոխան Սողոմոն Եղիազարեանցին զմի փութ վառօդ և ստանալ զգինս նոցին»:

1850 թ. եկեղեցուն պատկանել է 5 սենյակ, 500 ու. արժողությամբ, մայր գումարը կազմել է 1157 ու. 98 կ., իսկ անշարժ կալվածքներից, մայր գումարից և եկեղեցուց ստացված արդյունքը կազմել է 302 ու. 65 կ.: Նշվել է, որ եկեղեցու գումարը «սպառեալ է ի մասին շինութեան եկեղեցույն»: Հավաքարի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու երեցփոխը փոխարինաբար Շամքոռեցոց եկեղեցու երեցփոխին է տվել 150 ու. գումար²:

1850 թ. Շամքոռեցոց եկեղեցուց Սուրբ Էջմիածնի գանձանակադրամ տրվել է 5 ու. 25 կ.³, իսկ Հաղբատի վանքի համար՝ 3 ու. 65 կ.⁴:

1851 թ. եկեղեցուն պատկանել է նույն 5 սենյակը, որ գտնվել է եկեղեցուն կից⁵: Այդ տարի եկեղեցում հօգուտ Սուրբ Էջմիածնի՝ հանգանակվել է 5 ու. գանձանակադրամ⁶, իսկ հօգուտ Հաղբատի վանքի՝ 3 ու. 70 կ.⁷:

Ի 19 հոկտեմբերի 1853 ամի և ազգական 1302, ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան, ի Սինօդիս Սրբոյ Էջմիածնի լուսն զգեկուցումն. ի յայտարարութիւնէ վիճակային կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի ի 29 սեպտեմբերի 1852 ամի № 1656, յաղագս շինութեան պարսպի գերեզմանատան Հալուաբարայ, Սինօդս ի գետ նախ՝ զի երեսփոխանն Շամքոռեցուց եկեղեցույն թիֆլիզայ Սողոմոնն Եղիազարեանց ընդ ժամանակս ժամանակս ստացեալ էր վասն այնր շինութեան ի Վեհափառ Կաթողիկոսէն ամենայն Հայոց զ4320 ռուբլիս, ի վերատեսուչ Դաւթէ Խերողինեանց զ900 ռուբլիս, ի կոնսիստորիայէն Հայոց Վրաստանի զ800 ռուբլիս և ի քաղաքացի Դաւթէ Շադինեանց զ92 ռուբլիս 50 կօպէկ. ընդ ամենն վեց հազար մի հարիւր տասն երկու ռուբլի յիսուն կօպ. արծ. և ո՛չ վեց հազար քառասուն երկու ռուբլի յիսուն կօպ, որպէս անուղղութեամբ ցուցեալ էր կոնսիստորիայն: Երկրորդ՝ ծախք յիշատակեալ շինութեան՝ ըստ հաշուազննութեան կոնսիստորիային, եղեալ էին 5727 ու. 90 կօպ., զորս հանեալ ի գումարէն մտից՝ պարտ էր մնալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3467, թ. 14-15, 19, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2220, թ. 8 շրջ.-9, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3820 (մաս 2), թ. 155, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 51 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 51 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3821 (մաս 2), թ. 117, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3469, թ. 33, բնագիր, ձեռագիր:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3469, թ. 30, բնագիր, ձեռագիր:

առ երեսփոխան Եղիազարեանցն 384 ռ. 60 կօպ, և ո՛չ ըստ հաշւոյն կոնսիստորիայի՝ 315 ռ. 30 կօպ.: Եւ երրորդ՝ կոնսիստորիայն Վրաստանի յետ կարգադրելոյ զարժանն վասն յետս պահանջելոյ զմնացեալ ի վերայ Եղիազարեանի 300 ռուբլիս արծ., համաձայն պահանջման Վեհափառ Հայրապետին ի մասին մնացեալ ըստ ուղիղ հաշւոյ Սինօդիս 84ռ. 60կօպ., և ըստ անուղիղ հաշւոյ կոնսիստորիային՝ 15 ռ. 30 կօպ. ոչինչ էր յիշատակեալ: Ուստի առ ի պարզաբանել իսկութիւն զվերոյգծագրեալ հանգամանս՝ Սինօդս ի 20 փետր. այսր ամի № 244, պահանջեաց ի կոնսիստորիայէն Վրաստանի մատուցանել Սինօդիս յանդիման վերերևեալ անուղղութեանց զիւրն բացատրութիւն՝ հանդերձ իսկական հաշուէտումարաւ երեսփոխանին Շամքօնցւոց եկեղեցւոյ, յաւելլով ընդ նմին, թէ տրեցեալ նոյն երեսփոխանի դրամքն ի Դաւթէ Խերոդինեանց, ի վիճակային կոնսիստորիայէն և ի Դաւթէ Շադինեանց, որպիսի՞ դրամք են: Ի հետևումն որոյ վիճակային կոնսիստորիայն Վրաստանի ընդ յայտարարութեամբ ի 23 սեպտեմբերի այսր ամի № 1508, մատուցմամբ իսկական հաշուէտումարին երեսփոխանի Շամքօնցւոց եկեղեցւոյ, յայտ առնէ Սինօդիս, թէ ի թիւս դրամոց՝ տուելեցոց Սողոմոնին Եղիազարեանց ի զեկուցման կոնսիստորիային, որ ի 25-ն օգոստոսի 1852 ամի, գրեալ է՝ ի քաղաքացի Դաւթէ Շադինեանց 22 ռուբլի 50 կօպ., իսկ ի յայտարարութեան կոնսիստորիային առ լուսաւորչական Սինօդս ի 29 սեպտ. № 1656, սխալմամբ գրեալ է 92 ռ. 50 կօպ., յորմէ ծագեալ է զանազանութիւն ընդ մէջ հաշւոց Սինօդիս և կոնսիստորիային, և յաւելու՝ թէ դրամքն, տրեցեալք ի Դաւթէ Շադինեանց՝ են նուէրք, յազնուական Դաւթէ Խերոդինեանց՝ են յարդեանց աթոռային կալուածոց, զորոց զհաշիւսն աւարտեալ է նա ընդ Վեհափառ կաթողիկոսին և ստացեալ է զապահովագիր, և տուեալքն ի կոնսիստորիայէն են ի վիճակային արդեանց, իսկ ի հաշուազնութիւնէ մատուցեալ տումարին բաղդադութիւն ընդ յայտարարութիւն կոնսիստորիային երևի, զի երեսփոխան Եղիազարեանցն ստացեալ է զ6042 ռուբլի 50 կօպ. և ծախեալ է 5727 ռ. և 20 կօպ., զծախսն հանեալ ի գումարէն մտից, մնայր ի վերայ նորա 315 ռ. 30 կօպ., զորս և կոնսիստորիայն՝ որպէս երևի յառաջին յայտարարութիւնէ նորին ենթ 1656 համարիւ, ստացեալ է ընդ յայտարարութեամբ նորա ի 11 ապրիլի 1852 ամի, և գրեալ է ի ժապաւինեալ մատենին ի հաշիւ վիճակային արդեանց: Վասն որոյ Հրամայեցին. Զարդեան յայտարարութիւն վիճակային կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի ընկալեալ ի ծանօթութիւն Սինօդիս կցել ընդ գործոյն, իսկ զհաշուատումարն ծախուց շինութեան Շամքօնցւոց եկեղեցւոյն Հայոց Թիֆլիզոյ՝ վերադարձուցանել ի վիճակային կոնսիստորիայն Հայոց Վրաստանի վասն կցելոյ ընդ պատկանաւորն գործոյ իւրում»¹:

1853 թ. եկեղեցուն պատկանել է նույն 5 սենյակը, 500 ռ. արժողությամբ, որը նախատեսված էր ուխտավորների համար²: Եկեղեցու տարեկան արդ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 37, վավ. 592, թ. 855 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, թ. 133:

յուճաբը կազմել է 297 ու. 75 կ.: Մայր գումարը ծախսվել է եկեղեցու շինության համար¹: Հաջորդ տարում նույնպես եկեղեցուն պատկանել են 5 սենյակները՝ 500 ու. արժողությամբ և մայր գումարը ծախսվել է եկեղեցու շինության համար²:

1853 թ. եկեղեցում հօգուտ Սուրբ Էջմիածնի հանգանակվել է 5 ու. 40 կ.³, իսկ հօգուտ Հաղբատի վանքի՝ 4 ու.⁴:

1854 թ. մայիսի 28-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. քահանայք Թիֆլիզոյ և Հաւաբարի յընթացս ներկայ մայիս ամսոյ մատուցեալ են կոնսիստորիա զհոգեբաժինս ննջեցելոց Կօլլեժսկի աստէսօր Զաքարիայի Կիրակոսեան Տէր-Ղուկասեանց երկու ըուբլի, Թինաթինի Աբագեանց երկու ըուբլի, Ստեփանի այրի Նանոյի Օնանեանց քսան ըուբլի, Նօնիի Մեսրոպեանց երկու ըուբլի...»⁵:

1855 թ. մարտին եկեղեցու երեցփոխանը Վիրահայոց կոնսիստորիային է հանձնել 5 ու. 60 կ. հանուն Հաղբատի վանքի⁶ և հանուն Սուրբ Էջմիածնի՝ 4 ու. 10 կ. գանձանակադրամ⁷:

1856 թ. եկեղեցու մայր գումարը կազմել է 123 ու. և եկեղեցուն պատկանել է նույն 5 սենյակները՝ 500 ու. արժողությամբ⁸:

1857 թ. եկեղեցում Սուրբ Էջմիածնի օգտին հանգանակվել է 10 ու.⁹:

1858 թ. եկեղեցուն պատկանել են նույն 5 սենյակները՝ 500 ու. արժողությամբ, և մայր գումարը կազմել է 60 ու. 15 կ.¹⁰:

1862 թ. օգոստոսի 17-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն երեցփոխանի Վանաց մայր եկեղեցւոյ հայոց Թիֆլիզոյ ի 28-էն մարտի անցեալ 1860 ամի № 5, յորում գրէ, թէ ի ժամանակս նախորդաց իւրոց, հրամանաւ հոգեւոր Ատենիս ի մայր գումարաց եկեղեցւոյն փոխարինաբար տուեալ են Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն հինգ հարիւր ռուբլի, Աւետեաց եկեղեցւոյն երեք հարիւր ռուբլի, և ի ստուգութիւն մատենի մտից և ելից եկեղեցւոյն յամէ ամի ցուցանեն ստանալիք, այլ մինչև ցարդ չիք արարեալ տնօրէնութիւն ինչ՝ վասն ստացման յիշեալ գումարացն: Զայսմանէ յայտնելով հոգեւոր Ատենիս, խնդրէ ամենախոնարհաբար առնել զարժանին տնօրէնութիւն և հրամայել երեցփոխանաց յիշեալ եկեղեցեաց, զի վճարեսցին զպարտս եկեղեցւոյն իւրեանց, զոր յառաջագոյն փոխարինաբար ստացեալ են ի նախորդաց իւրոց: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 966, թ. 24-25, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3825, թ. 107, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2241, թ. 60 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2241, թ. 59 շրջ. -60, քնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2241, թ. 350 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2242, թ. 124 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2242, թ. 125 շրջ.-126, քնագիր, ձեռագիր:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3828, քնագիր, ձեռագիր:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3471, թ. 42, քնագիր, ձեռագիր:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3823, թ. 24:

նախ՝ բարեկարգիչն եկեղեցեաց հայոց Թիֆլիզոյ Ղազար աւագ քահանայն Դաւթեանց յայտարարութեամբ իւրով ի 10-ն ապրիլի 1850 ամի № 3, ի միջի այլոց յայտնեալ է Ատենիս, թէ նա հրամանաւ սորին ստացեալ է ի Վանաց մայր եկեղեցւոյն զ300 ռուբլի՝ ի պէտս շինութեան ծխական ուսումնարանաց, և երկրորդ՝ կոնսիստորիայս արդէն ըստ օրագրութեան իւրոյ յ8-էն ամսոյս եզրակացուցեալ է պատուիրել երեցփոխանին Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ պարտավճար լինել Վանաց եկեղեցւոյն և հատուցանել զ500 ռուբլի՝ փոխարինաբար ստացեալս ի գումարաց նորին: Հրամայեցին. հրամանաւ պատուիրել պաշտօնակատարի երեցփոխանին Աւետեաց եկեղեցւոյ հայոց Թիֆլիզոյ Վարդան քահանայի Քամոյեանց, զի յարդեանց նոյն եկեղեցւոյ տացէ երեցփոխանին Վանաց՝ զերեք հարիւր ռուբլիս՝ ստորագրութեամբ նորա ըստ յօդ. ծախուցն, ի լրումն նոյն քանակ գումարաց փոխարինաբար տուեցելոց Աւետեաց եկեղեցւոյն, զորմէ տալ գիտել և երեցփոխանին Վանաց՝ վասն ստանալոյ զյիշեալ դրամս և զրելոյ զայնս ի մուտս ի մատենի արդեանց և ծախուց եկեղեցւոյն, և զկատարմանէն յայտնեսցէ Ատենիս»¹:

1862 թ. նոյեմբերի 16-ին Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձութիւնը հայտարարութեամբ դիմել է Վերահայոց կոնսիստորիային. «Յետ ստանալոյ զգրութիւն վիճակային կոնսիստորիայիդ ի 28 սեպտեմբերի սոյն ամի № 1910, հոգաբարձութիւնս վերահասու եղև անմիջապէս դրութեան ծխական եօթն ուսումնարանաց՝ եղելոց ի գաւիթս եկեղեցեաց Տփլիսայ և Հաւլաբարի, և արար զհետեւեալ նկատմունս. նախ՝ ուսումնարանի Մօղնոյ Սուրբ Գէորգայ եկեղեցւոյ սենեակն բաւական ընդարձակ, ապակիք լուսամտիցն ջարդեալք, և ծեփք որմոցն ի տեղիս տեղիս թօթափեալք, յատակն կարօտի կարկատանաց, վարժապետաց գրասեղան և աթոռ չիք, աշակերտք են 30, ուսուցիչք երկու՝ Հայոց և Ռուսաց. առաջինն ուսուցանէ զընթերցանութիւն սուրբ գրոց և զվայելչագրութիւն ի 8 ժամէ առաւօտեան ց11 ժամն տիրացու Յովհաննէսն Տէր-Գրիգորեանց, իսկ վերջինն՝ տիրացու Միքայէլն Արշակունեանց՝ զընթերցանութիւն և զգրութիւն Ռուսաց ի 2 ժամէ ց5 ժամն զկնի կէս աւուր: Ծառայ ո՛չ գոյ, այլ աշակերտք աւել ածեն և մաքրեն: Ուսումնարանն ստանայ փայտ և ջուր, և իւրաքանչիւր վարժապետ յամիսն 5 ռուբլի յարդեանց եկեղեցւոյն: Երկրորդ՝ Կաթողիկէ եկեղեցւոյ Բերդի, սենեակն բաւական ընդարձակ, բայց մուլն, փայտանոցն գտանի ի նմին իսկ սենեկի յառանձին տեղուջ, սանդուխք չիք, աշակերտք են 16, վարժապետք՝ 2 Հայոց լեզուի Յովհաննէսն Տէր-Յարութիւնեանց, իսկ Ռուս լեզուի և թուաբանութեան՝ Գրիգորն Դովլաթեանց, ռոճիկ նոցա և ժամք դասատուութեան՝ ըստ վերնոյն, ծառայ չիք, այլ աշակերտք աւելն և մաքրեն, փայտն և ջուրն ստանայ ուսումնարանն եկեղեցւոյն, բայց կարի սակաւ: Երրորդ՝ Սուրբ Սարգսի եկեղեցւոյ. սենեակն փոքր և մուլն, յատակն աղիւսեայ, աշակերտք են 40, վարժապետք՝ 2. Հայոց լեզուի՝ տիրացու Գրիգորն Տէր-Վարդանեանց, իսկ Ռուսացն՝ Ղահրամանն Մէլիքեանց, ռոճիկն,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2253, թ. 122 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

փայտն և ջուրն եկեղեցական արդեանց ըստ վերնոյն. ծառայ չիք, այլ աշակերտք կատարեն զայն պարտաւորութիւն: Չորրորդ՝ Շամբորեցւոց եկեղեցւոյ. սենեակն ընդարձակ, ջրոյ տակառն դնի ի նմին իսկ սենեկի, աշակերտք են 53, վարժապետք՝ 2. Հայոց լեզուի՝ Ներսէսն Մէլիքեանց, իսկ Ռուսացն՝ վերոյիշեալ Ղահրամանն Մէլիքեանց. ուսումն՝ ընթերցանութիւն, գրագրութիւն, թուաբանութիւն և երգեցողութիւն. ռոճիկք և ժամք դասատւութեան ըստ վերնոյն, փայտ չտայ եկեղեցին, ծառայէ ժամակոչն և ստանայ յաշակերտաց զ3,3 կոպէկս յամիսն: Հինգերորդ՝ Սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ. սենեակն նոր և ընդարձակ, աշակերտք 25, ուսուցիչք՝ 2. Հայոց լեզուի՝ Ստեփաննոս քահանայն, իսկ Ռուսացն՝ Ստեփաննոսն Մարտիրոսեանց. ռոճիկն, ուսումն և ժամք դասատւութեանն ըստ վերնոյն, սպասուոր չիք, փայտն և ջուրն յեկեղեցւոյ: Վեցերորդ՝ Սրբոյ Կարապետի եկեղեցւոյ. սենեակն փոքր, աշակերտք 37, վարժապետք՝ 2. Հայոց լեզուի՝ տիրացու Յարութիւն Տէր-Գրիգորեանց, իսկ Ռուսացն՝ Բարդուղիմէոսն Հասան-Ջալալեանց. ուսումն՝ ընթերցանութիւն և գրագրութիւն, ռոճիկն՝ 10 ռուբլի իւրաքանչիւրում յեկեղեցական արդեանց, նմանապէս փայտն և ջուրն, ժամք դասատւութեան՝ ըստ վերնոյն, ծառայէ ժամակոչն: Եւ եօթներորդ՝ Սուրբ Նշանի եկեղեցւոյ. սենեակն ընդարձակ, բայց կարօտի կարկատանաց և կրկնադրանց լուսամտից, աշակերտք են 35, վարժապետք՝ 2, Հայերէնի՝ տիրացու Եղիշէն Տէր-Բարսեղեանց, որ բաց ի Հայերէն ընթերցանութենէ և գրագրութենէ, ուսուցանէ ոմանց աշակերտաց, ի թիւս որոց և միոյ վրացւոյ՝ զվրաց լեզու, իսկ Ռուսացն՝ Թովմաս Զարդեղեանցն. ժամանակ դասատւութեան՝ մի և նոյն, ռոճիկն՝ 5,5 ռուբլի յամիսն, փայտն և ջուրն յեկեղեցւոյ. ծառայէ ժամակոչն և ստանայ յաշակերտաց վարձս: Ըստ վերոգրեալ նկատմանց, Հոգաբարձութիւնս հարկաւոր համարէցաւ հրաւիրել զԱւագ երիցունս և զերեսփոխանս նոյն եկեղեցեաց, և ընդ նոսա խորհուրդ արար վասն բարեկարգութեան ուսումնարանացն, և յանձնեաց նոցա լցուցանել զպակասութիւնս նոցին, վերանորոգել զխախտեալ տեղիս, և եթէ հնար իցէ՝ զուսումնարանս Կաթողիկէ և Սուրբ Սարգսի եկեղեցեաց տեղափոխել յայլ սենեակս՝ աւելի պատշաճաւորս, ի պատճառս մթութեան և ցրտութեան: Յետ որոյ խորհուրդ ի մէջ բերեալ վասն բարեկարգութեան նոյն վարժարանաց և յառաջադիմութեան աշակերտաց՝ Հոգաբարձութիւնս պատշաճ վարկաւ տնօրինել, ա. ընտրութեամբ կարգել զյարմարաւոր ուսուցիչս Հայոց լեզուի, ընթերցանութեան, վապելչագրութեան, քրիստոնէական վարդապետութեան, երգեցողութեան և աղօթից. և Ռուսաց՝ ընթերցանութեան, գրագրութեան և թուաբանութեան. որպէս յայնոսիկ ծխական ուսումնարանս, նմանապէս և յովթերորդումն՝ Զրկինեանց եկեղեցւոյ. և նշանակել իւրաքանչիւր վարժապետի ռոճիկ հաւասարապէս տասն ռուբլի յամիսն: Եւ բ. վասն ծառայի, փայտի, ջրոյ և այլոց պիտոյից սահմանել հինգ ռուբլի. ուստի իւրաքանչիւր ծխական վարժարանի առ այժմ անշուշտ հարկաւոր համարին տարեկան 300 ռուբլիք, թէ ի վարձ վարժապետաց և թէ վասն փայտի և այլոց: Կարգաւորեցին. Առ

ի կարգի դնել գծխական ուսումնարանս Տփլիսայ, և կանոնաւորել զեղանակ դասատուութեան ի նոսա՝ անհրաժեշտ հարկ ի վերա կայ ձեռն ի գործ արկանել շտապաւ և ապահովել զաղբիւրս արդեանց ի պահպանութիւն նոցին, այնու՝ զի գումարն 300 ռուբլի՝ սահմանեալ առ այժմ վասն մէն միոյ վարժարանի՝ առաքեսցի կանխիկ ի հոգաբարձութիւնս, ուր և պահպանեսցի առանձին հաշուէմատենիւ, և համաձայն կարգի դպրոցիս, ի գործ դրեցին այնոքիկ ի վարձ վարժապետաց, ստորագրութեամբ իւրաքանչիւրոց նոցա և ի լցուցումն կարեւոր պիտոյից, ապա ի կատարած ամին՝ տացի վիճակային կոնսիստորիայիդ ճիշտ հաշիւ. առանց այսր կարգապահութեան ծխական ուսումնարանքնչկարեն ունիլ զայլ իմն յառաջընթացութիւն՝ քան զոր յառաջն, և զայն օգտակար հետեանս՝ որում ակն ունի Ազգն և Հոգեւոր իշխանութիւն: Ուստի խոնարհաբար խնդրել ի վիճակային կոնսիստորիայէդ, զի հոգ տարցի փութով առնել գտնօրէնութիւն, գյաղագս հասուցանելոյ ուստի հարկն է զնշանակեալ դրամս վասն պահպանութեան վերոյգրեալ ութն վարժարանաց, գումարաւ երկու հազար չորս հարիւր ռուբլեաց, և յայնժամ հոգաբարձութիւնս պարտ համարեսցի ընդունիլ ի լիակատար տեսչութիւն իւր զայնոսիկ, և սահմանել վասն նոցին կարգս և զձև դասատուութեան, կարգել զյարմարաւոր և ընդունակ դասատուս, և կառավարել արժանապէս վասն յառաջադիմութեան և բարելաւութեան որդւոց Ազգիս»¹:

1863 թ. Շամբորեցոց եկեղեցին Ներսիսեան դպրոցին պետք է մոծեր 120 ռ.²:

1869 թ. մարտի 7-ին կազմվել է տեղեկագիր. Մասնաւոր դպրոց տղայոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Շամբօւեցւոց-հայոց ընթերցանութիւն և վայելչագրութիւն, ռուսաց ընթերցանութիւն և վայելչագրութիւն: Դասաւանդել են հայոց- Մաղաք Պլուզեանց, ռուսաց- Սարգիս Նաղջարեանց³:

1870 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 խարխուլ սենյակ և ուսումնարանը: Անշարժ կալվածքների արժեքը գնահատվել է 600 ռ.: Եկեղեցուց արդյունք ստացվել է 436 ռ. 70 կ., ծախսը կազմել է՝ 394 ռ. 13 կ., իսկ առձեռն ունեցել է 42 ռ. 57 կ., որը գտնվել է երեցփոխանի մոտ: Շամբորեցոցը ունեցել է պարտքեր. Զրկինեանց եկեղեցուն՝ 70 ռ. և Վանքի եկեղեցուն՝ 250 ռ.⁴:

1871 թ. ապրիլի 19-ին Կարապետ աւագ քհն. Տէր-Գրիգորեանը կոնսիստորիայի գանձապահ Ռ. Նաղիրեանին է հանձնել 63 ռ. 90 կ. գումար, որը եկեղեցու ծխականները հանգանակել էին Կոստանդնուպոլսի հայ հրկիզյալների օգտին: Հանգանակությունը կազմակերպել էին աւագ քահանան, Անտոն Տէր-Սարգսեանը, Մարկոս Առաքելեանը և երեցփոխան Սարգիս Ղարիբեանը: Ընդհանուր առմամբ, հանգանակությանը մասնակցել էր 39 ծխական, որոնց թվում նշվել են՝ Անտոն Տէր-Սարգսեանը, Յովհաննէս Մելիք Սարգսեանը, Քալի Տէր-Ղուկասեանը, Մովսէս Ծատուրովը, Արսեն Մխիթա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3972, թ. 8-9 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3972, թ. 10-11 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3977, թ. 36, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3857, թ. 12, բնագիր, ձեռագիր:

րեանը, Սոլոմոն Եղիազարեանը, Մայիա Տէր-Սարգսեանը, Կատարինէ Յակոբեանը (ծխականների մյուս մասը ստորագրել է վրացներեն)¹:

1872 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 խարխուլ սենյակ՝ 600 ու. արժողությամբ և ուսումնարանը²: Անցյալ՝ 1871 թ. եկեղեցում մնացել էր 72 ու. 52 կ. գումար, իսկ մոտքը՝ 1872 թ. կազմել է 381 ու. 65 կ., ելքը՝ 296 ու. 25 կ. և առձեռն երեցփոխանի մոտ եղել է 157 ու. 92 կ.³:

1873 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 խարխուլված սենյակ և ուսումնարանը: Եկեղեցու մայր գումարը կազմել է 157 ու. 92 կ., ընդհանուր մոտքը՝ 478 ու. 5 կ., ելքը՝ 338 ու. 60 կ. և երեցփոխի մոտ առձեռն եղել է 297 ու. 37 կ. գումար⁴:

1874 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 խարխուլ սենյակ և ուսումնարանը: Եկեղեցու մայր գումարը կազմել է 306 ու. 70 կ.: Այդ գումարից և անշարժ կալվածքներից ստացվել է 316 ու. 60 կ., իսկ ծախսը՝ 322 ու. 30 կ.: Եկեղեցին ունեցել է 301 ու.: Այդ «գումարաց գտանի ապառիկի վերայ Եղիազարից 29 ու. 95 կ., իսկ մնացեալ 271 ու. և 5 կոպէկն գտանի առ երեցփոխան»⁵: Նշվել է նաև, որ Զրկինեանց եկեղեցուն ունի ապառիկ 70 ու. գումար:

1875թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 խարխուլ սենյակ և ուսումնարանը⁶:

1879 թ. հունիսին եկեղեցում կատարվել է հանգանակություն Ռուբինեան երկրագործական ուսումնարանի օգտին, որին մասնակցել է 29 մարդ և հավաքվել է 67 ու. 80 կ. գումար⁷:

Արխիվային մի փաստաթղթում պահպանվել է տարբեր եկեղեցիներից մնացած ապառիկ գումարների չափը՝ 1879 թ. մինչև 1883 թ. վերջը ընկած ժամանակահատվածում: Այսպես, Շամքորեցոց եկեղեցին պարտք է մնացել Օրիորդաց գիմնազիային՝ 1881-82 թթ.՝ 40 ու., ձայնագրյալ շարականի դին՝ 120 ու., 1881 և 1883 թթ. հորդանանի կամուրջի կառուցման համար պարտք է մնացել 30 ու. և 1878, 1881-1883 թթ. եկեղեցական մատյանների գումարը կազմել է 34 ու.: Ընդհանուր պարտքը կազմել է 224 ու. գումար⁸:

1881 թ. նոյեմբերի 2-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն. Համազասպ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց յ30 հոկտեմբերի տարւոյս, ընդ որում մատուցանէ զհոգեբաժինս հանգուցեալ ծխոց իւրոց, գոյացեալս ի 1-էն յունվարի ցվերջ հոկտեմբերի տարւոյս եօթն ուրբի: Հրամայեցին. յաղագս գնելոյ գեօթն ուրբիս ի մոտս տոմարի վիճակապատկան գումարայ տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս և զստացմանէ դրամոցն հրամանագրել Համազասպ քահանային ի գիտութիւն»⁹:

¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 221, վավ. 49:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3859, թ. 11 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3859, թ. 238 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3862, թ. 19 շրջ.-20, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3864, թ. 64 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3866, թ. 103 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁷ «Փորձ», 1879, № 6, թ. 199-200:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2932, թ. 11:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 554, բնագիր, ձեռագիր:

1881 թ. նոյեմբերի 9-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն. Շմաւոն քահանայի Տէր-Բարսեղեանց ի 6 ամսոյս, ընդ որում մատուցանէ զհոգեբաժինս հանգուցեալ ծխոց իւրոց 2 ռուբլի: Հրամայեցին. յաղագս գրելոյ գերկու ռուբլիս ի մոլտս տումարի վիճակապատկան գումարաց տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս և զստացմանէ դրամոցն հրամանագրել Շմաւոն քահանային ի գիտութիւն»¹:

1882 թ. հունվարի 13-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն. Կարապետ աւագ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց ի 13 յունվարի տարւոյս, ընդ որում մատուցանէ զհոգեբաժինս հանգուցեալ ծխոց իւրոց հինգ ռուբլի: Հրամայեցին. յաղագս գրելոյ զհինգ ռուբլիս ի մոլտս տումարի վիճակապատկան գումարաց տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս, և զստացմանէ դրամոցն հրամանագրել Կարապետ աւագ քահանային ի գիտութիւն»²:

1882 թ. հունվարի 27-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն. գործակալի Տփիսիսայ ի 25 յունվարի տարւոյս № 9, ընդ որում մատուցանէ զապառիկ ոռճիկ ուսուցչի ձայնագրութեան Եզնիկ քահանայի 35 ռուբլի 60 կոպէկ, հաշուեալս ի վերայ Մուշէղ քահանայի Տէր-Ղևոնդեանց, ստացեալս նովալ յեկեղեցեացն Շամքոռեցւոց, Էջմիածնեցւոց և Սուրբ Կարապետի: Հրամայեցին. յաղագս գրելոյ զընկալեալ երեսուն հինգ ռուբլի վաթսուն կոպէկս ի մոլտս տումարի վիճակապատկան գումարաց տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս, և զստացմանէ դրամոցն հրամանագրել գործակալին ի գիտութիւն»³:

1882 թ. փետրվարի 12-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն. գործակալի Տփիսիսայ յ9 ամսոյս № 17, ընդ որում մատուցանէ զապառիկ մնացեալ զինս միոյ ձայնագրեալ շարականի 40 ռ. ստացեալս ի Շմաւոն քահանայէ Տէր-Բարսեղեանց: Հրամայեցին. յաղագս գրելոյ զքառասուն ռուբլիս ի մոլտս տումարի օտարապատկան գումարաց տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս և զստացմանէ դրամոցն հրամանագրել գործակալին ի գիտութիւն»⁴:

1882 թ. դեկտեմբերի 31-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն. Շմաւոն քահանայի Տէր-Բարսեղեանց յ30 ամսոյս, ընդ որում մատուցանէ զհոգեբաժինս հանգուցեալ ծխոց իւրոց ներկայ ամի 3 ռուբլի: Հրամայեցին. յաղագս գրելոյ գերիս ռուբլիս ի մոլտս տումարի վիճակապատկան գումարաց տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս, և զստացմանէ դրամոցն հրամանագրել Շմաւոն քահանային ի գիտութիւն»⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 569 շրջ, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 12 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 43, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 70 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 531 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

1883 թ. ապրիլի 5-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում քննվել է եկեղեցու 1881 թ. հաշվեմատյանը¹:

1883 թ. մայիսի 6-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն. գործակալի Հաւաքարի ի 6 ամսոյս № 1, ընդ որում մատուցանէ գլխաւորապէս ռուբլիս, ստացեալս յերեցփոխանէ Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյ յանուն Օրիորդական գիմնազիայի վասն 1881 և 1882 ամաց: Հրամայեցին. յաղագս գրելոյ գլխաւորապէս ռուբլիս ի մուտս տումարի օտարապատկան գումարաց տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս, և զստացմանէ դրամոցն հրամանագրել գործակալին ի գիտութիւն»²:

1883 թ. նոյեմբերի 11-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն. գործակալի Հաւաքարի յ7 ամսոյս № 74, ընդ որում մատուցանէ զ20 ռուբլիս, ստացեալս յերեցփոխանէ Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյ ի գին եկեղեցական մատենից 1881 և 82 ամաց: Հրամայեցին. յաղագս գրելոյ գլխաւորապէս ռուբլիս ի մուտս տումարի վիճակապատկան գումարաց տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս, և զստացմանէ դրամոցն հրամանագրել գործակալին ի գիտութիւն»³:

1883 թ. դեկտեմբերի 10-ին կոնսիստորիայում լսել են. «Հաշուատես անդամ Գէորգ քհն. Գալստեանցը յայտարարութեամբ ներկայացրեց Հաւաքարի Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ երեցփոխանական մտից և ծախուց 1881 և 1882 ամաց հաշիւներ ի քննութիւնքը և նոցա մասին կազմած երկուքին արձանագրութիւնքը: Յանձնաժողովը վերազննեց այդ հաշիւները և երեցեալ, որ եկեղեցին առ 1-ն յունվարի 1881 ամի ունեցել է մայր գումար 135 ռ. 67 կոպ.: Եկամուտք 1881 թ. եղել է 805 ռ. 67 կոպ., որը աւելացնելով անցեալ տարուանից մնացած մայր գումարի հետ, լինում է 940 ռ. 46 կոպ.: Ծախք 1881 թուին՝ 678 ռ. 46 կոպ.: Ծախքը հանած մուտքից մնում է առ 1-ն յունվարի 1882 ամի պատրաստի դրամ 262 ռ. 26 կոպ.: Եկամուտք 1882 ամի եղել է 683 ռ. 89 կոպէկ, որը աւելացնելով 1881 թուից մնացած գումար գումարի վերայ, լինում է 946 ռ. 15 կոպ.: Ծախք 1882 թուին եղել է 909 ռ. 15 կոպ.: Ծախքը հանած մուտքից մնում է առ 1-ն յունվարի 1883 ամի պատրաստի դրամ երեսուն և յօթն ռուբլի և անվաճառ մոմ 1 փուլ 19 ֆունտ սպիտակ և 12 ֆունտ դեղին: Երեցփոխանի մատենաններից երեցեալ, որ նա մոմերը առնելով, չէ ցոյց տուել ծախքի մէջ առաքի գինը, այլ մոմերը վաճառուելով և առքի գինը դուրս գալով, մնացեալը գրել է մուտքի մէջ: Կարգաւորեցին. յայտնել պ. երեցփոխանին, որ այսուհետև գնած մոմերի առքը գրի ծախքի մէջ, իսկ գոյացած եկամուտքը՝ մտից մէջ: Տալ այս մասին տեղեկութիւն վիճակային կոնսիստորիային՝ վերադարձնելով մատենանները, նոյնպէս և Սինօզին Սրբոյ Էջմիածնի»⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2276, թ. 7, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2275, թ. 232 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2275, թ. 613, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2276, թ. 34 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

1883 թ. Ալեքսանդր Թայիրեանին անդորագիր է տրվել, Շամքորեցոց եկեղեցուն նրա նվիրած 5 թումանի դիմաց¹:

1884 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 սենյակ: Եկեղեցու մայր գումարը կազմել է 30 ռ. 40 կ.²:

1885 թ. փետրվարի 25-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն. երեցփոխանաց Նորաշէնու և Շամքորեցւոց եկեղեցեաց Տփլիսայ ի 19 փետրվարի տարւոյս, ընդ որում մատուցանին հանդերձ ցուցակաւ զմնացորդ դրամս ի ժողովեալ դրամոց վասն շինութեան կամրջի յորդանանու ներկայ ամի 43 ռ.: Յառաջի արարեալ ցուցակէն երևի, զի ժողովեալ են յեկեղեցեաց քաղաքիս ընդ ամէնն 485 ռ., յորոց գործադրեալ ի շինութեան կամրջի և յորդանանու 442 ռ., մնայ 43 ռ.: Այլ և մնայ ապառիկ ի վերայ Բեդդէհեմի եկեղեցւոյն 20 ռ. և ի վերայ Կուկիոյ Նորաշէնի եկեղեցւոյն 20 ռ.: Հրամայեցին. յաղագս գրելոյ զքառասուն երիս ռուբլիս ի մուտս տումարի օտարապատկան գումարաց տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս, և զստացմանէ դրամոցն հրամանագրել երեցփոխանացն ի գիտութիւն: Իսկ երեցփոխանացն Բեդդէհեմի և Կուկիոյ Նորաշէն եկեղեցեաց հրամանագրել զվերոյիշեալ 40 ռ. փութով մատուցանել Ատենիս»³:

1885 թ. ապրիլի 26-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն. վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հաւաքարի ի 24 ամսոյս № 57, ընդ որում մատուցանէ զ12 ռուբլիս, ստացեալս ի Կարապետ, Համագասպ և Շմաւօն քահանայից Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ ի գին Արարատայ 1884 ամի: Հրամայեցին. զընկալեալ տասն երկուս ռուբլիս յանձնել գործակալին Արարատ ամսագրոյ Թադէոս քահանայի Խօջաէնիաթեանց և զստացմանէ հրամանագրել վերատեսչին բարեկարգութեան ի գիտութիւն, և յաղագս գրելոյ զտասն երկուս ռուբլիս ի մուտս և ի ծախս տումարի օտարապատկան գումարաց տալ զերկուս հրամանս գանձապետի կոնսիստորիայիս»⁴:

1885 թ. ապրիլի 15-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. առ բազմիցս պահանջ յաղագս մատուցանելոյ զնուիրատոմս ընդ դրամոց յօգուտ ճեմարանի Սրբոյ Էջմիածնի, վերատեսուչն բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հաւաքարի յայտարարութեամբ ի 11 յունիսի 1884 ամի № 68, մատուցանելով զայնպիսիս, ստացեալս յոմանց քահանայից, ընդ նմին յայտնեալ էր, թէ Կարապետ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ յայտնեալ է, թէ ինքն չէ ստացեալ զայնպիսի նուիրատոմս: Ի հետևումն որոյ կոնսիստորիայս վերահասու լեալ գործոց նախկին գործակալի եկեղեցեաց քաղաքիս եգետ, զի նա զընկալեալ ի կոնսիստորիայէս 57 հատ տետրակս նուիրատոմսից բաժանեալ է ցուցակաւ ի վերայ բոլոր քահանայից, ի թիւս որոց և քահանայից Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ տուեալ է գերիս տետրս, զորս ստացեալ է վասն բաժանելոյ Համագասպ քահանայն

¹ ՄՄ, Ա. Երիցեանի արխիվ, թղթ. 153, վավ. 73:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2941, թ. 138:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 103 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 193, բնագիր, ձեռագիր:

Տէր-Յովհաննիսեանց ստորագրութեամբ իւրով ի ցուցակին, ուստի կոկեալ եղեն յԱտեան կոնսիստորիայիս երեքին քահանայք Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ, ուրանոր Համագասպ քահանայն յայտնեաց, թէ ստացեալ զերիս տետրս նուիրատոմսից, յորոց մինն վասն իւր, իսկ միւս երկուսն տուեալ է Կարապետ աւագ քահանային և Տէր Շմաւօնին, այս յետինս ևս յայտնեաց թէ արդարև ստացեալ է զայն ի Համագասպ քահանայէն, իսկ Կարապետ աւագ քահանայն յայտնեաց, թէ չէ ստացեալ զայնպիսի տետր և ոչ ժողովեալ զնուէրս, և թէպէտ յԱտենի սորին պատուիրեցաւ նմա գտանել անպատճառ զայն տետրն և մատուցանել սմին, բայց նա մինչև զօր մահուան իւրոյ ոչ առաջի արար սմին զայնպիսին, ուստի Հրամայեցին. ունելով ի նկատի, զի Համագասպ քահանայն ստանալով զերիս տետրս նուիրադրամոց վասն իւր և միաբանակցաց իւրոց և յանձնելով զմինն ըստ պատկանելոյն, չունէր կարևորութիւն ծածկելոյ զմիւսն, կոնսիստորիայս գայ այնմ եզրակացութեան, զի Կարապետ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց ստացեալ է զայն տետր և առ ի ծածկելոյ զժողովեալ դրամս ցուցանէ թէ չէ ստացեալ զայն, ուստի Հրամանագրել վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հաւաքարի՝ յարդեանց հանգուցեալ Կարապետ աւագ քահանայի ստանալ զգումարն տետրի յիսուն ըուբլի և հետզհետէ մատուցանել Ատենիս»¹:

1885 թ. մայիսի 31-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն. վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հաւաքարի ի 22 մայիսի տարւոյս № 69, յորում գրէ. «Վիճակային Ատեանդ Հրամանաւ ի 19-էն ապրիլի տարւոյս № 1168, պատուիրեալ էր յարդեանց հանգուցեալ Կարապետ աւագ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ, ստանալ յիսուն ըուբլի և մատուցանել Ատենիդ, զորս պարտ էր ժողովել նա ի կոնսիստորիայէդ յանձնեալ առանձին նուիրատետրին յօգուտ ճեմարանի սրբոյ Էջմիածնի, զստացմանէն որոյ ինքն առ կենդանութեամբ իւրով յայտնեալ էր յԱտենի դորին, թէ չէ՝ ստացեալ զայնպիսի տետր: Սակայն զկնի մահուան յիշեալ քահանայի միաբնակիցք նորին գտանելով զայն յեկեղեցւոջ՝ առաքեալ էին առ իս, զոր ընդ այսմ առաջի առնեմ Ատենիդ»: Հրամայեցին. որովհետև անյայտացեալ տետրն նուիրատոմսից գրեալ է և որպէս երևի՝ ըստ այնմ չէ ժողովեալ հանգուցեալ Կարապետ աւագ քահանայն և ոչինչ, ուստի Հրամանագրել վերատեսչին բարեկարգութեան դադարեցուցանել զկատարումն Հրամանի Ատենիս ի 19 ապրիլի տարւոյս համարաւ 1168, որ յաղագս պահանջելոյ յարդեանց նոյն քահանայի զ50 ըուբլի նուիրադրամս յօգուտ ճեմարանի Սրբոյ Էջմիածնի»²:

1885 թ. հուլիսի 31-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն. վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հաւաքարի ի 29 ամսոյս № 108, ընդ որում մատուցանէ զհինգ ըուբլի տուգանս, հանեալս համաձայն Հրամանի Ատենիս յարդեանց հանգուցեալ Կարապետ աւագ քա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 174 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 239-240, բնագիր, ձեռագիր:

Հանայի Տէր-Գրիգորեանց՝ վասն չմոռանելոյ նորա ի մետրիքական մատենի զժամանակ մահուան Ղազարայ Փիրալեանց: Հրամայեցին. յազազս գրելոյ զհինգ ռուբլիս ի մոլտս տոմարի վիճակապատկան գումարաց տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս, և զստացմանէ դրամոցն հրամանագրել վերատեսչին բարեկարգութեան ի գիտութիւն»¹:

1887 թ. հունվարի 27-ին կոնսիստորիայի գանձապահ Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը՝ հօգուտ աղքատների՝ Շամքոբեցոց եկեղեցուց ստացել է 1 ռ. ժամոցադրամ²: Նույն նպատակի համար ապրիլի 21-ին ստացվել է 3 ռ. ժամոցադրամ:

1887 թ. հոկտեմբերի 14-ին Սուրբ Կարապետ եկեղեցու երեցփոխան Մ. Քոչարեանցը հայտարարութեամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Ի հետևումն յայտարարութեան իմոյ՝ մատուցելոյ Ատենիդ ի 12-ն նոյեմբերի անցեալ 1886 ամի, ի մասին պատուիրելոյ երեցփոխանին Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն Շամքոբեցոց՝ վճարել երեցփոխանական տեսչութեան իմում հաւատացեալ Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյն զերեք հարիւր ռուբլի՝ զմիամեայ վարձ շինուածոյ ուսումնարանին յիշեալ Շամքոբեցոց եկեղեցւոյ ի հաշիւ պարտեցեալ Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյն մի հազար ռուբլիաց, Ատեանդ հրամանաւ ի 21-էն նոյն նոյեմբերի № 4448, տայ ինձ գիտել, թէ եկեղեցին Շամքոբեցոց ի պատճառս ունելոյ յայնժամ զկարօտութիւն, այնոսիկ երեք հարիւր ռուբլիս, զպարտս իւր Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյն վճարեսցէ յապագայ արդեանց իւրոց. այլ որովհետև ժամանակէ այդ ստանալոյ եկեղեցւոյն Շամքոբեցոց զմիամեայ վարձ շինուածոյ ուսումնարանին իւրոյ ի Քամոյեանց եկեղեցւոյն ի գումարի երեք հարիւր ռուբլիաց, ուստի խոնարհաբար խնդրեմ հրամանագրել երեցփոխանին Շամքոբեցոց եկեղեցւոյ ի ստանալ անդ երեք հարիւր ռուբլի վարձու ուսումնարանին, վճարեսցէ զայն ինձ ի հաշիւ յիշատակեալ ի վերոյ մի հազար ռուբլի պարտուց Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյն, համաձայն խոստման Ատենիդ, որպէսզի այսու եղանակաւ՝ մասն առ մասն վճարելով ի տարին ըստ երեք հարիւր ռուբլիաց, սպառեսցէ զպարտս իւր եկեղեցւոյն Սուրբ Կարապետի»³: Այս խնդրագրի հիման վրա, հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 15-ին կոնսիստորիան հրամայել է Շամքոբեցոց եկեղեցու երեցփոխանին վճարել Սուրբ Կարապետ եկեղեցուն ունեցած պարտքը՝ վարձով տրված տան գումարներէց⁴:

1888 թ. մարտի 8-ին Սուրբ Կարապետ եկեղեցու երեցփոխան Մ. Քոչարեանցը դարձյալ հայտարարութեամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Ժողովրդականք երեցփոխանական կառավարութեան իմում հաւատացեալ Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ Հայոց Հաւաքարի, հանդիպելով դժուարութեան ի ստացման մի հազար ռուբլիաց՝ լրիւ, փոխարինաբար տուելոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն Հայոց Հաւաքարի՝ Շամքոբեցոց կոչեցելոյ, ի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 328 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3518, թ. 1, 2, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2916, թ. 39 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2916, թ. 40, բնագիր, ձեռագիր:

պետս շինութեան ծխական ուսումնարանի նոյն եկեղեցւոյ, ըստ ձեռագրոյ վերատեսչաց շինութեան այնր ուսումնարանի ի 11-էն յուլիսի 1883 ամի, նախընթաց հրամանաւ սրբազան առաջնորդի վիճակիս, ի վերջոյ յետ այլեայլ բանակցութեանց ընդ ժողովրդականաց կրկին եկեղեցեացս, ժողովրդականք Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ ընդհանուր խորհրդով համաձայնեցան ստանալ յարդեանց Շամբօռեցւոց եկեղեցւոյ զկէս մասն հազար ուրբլի գումարին՝ զհինգ հարիւր ուրբլի միայն, իսկ զմնացեալ հինգ հարիւր ուրբլին թողուլ անպահանջ՝ իբրու հանգանակութիւն ի կողմանէ ժողովրդականաց Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ ի նպաստ շինութեան այնր ուսումնարանի այնու, զի արձան մի մակագրութեամբ վերտառեալ մտօք, գետեղեսցի ի ճակատ սիմոյ դրանց շինուածոյ յիշատակեալ ուսումնարանի՝ ի յաւիտենական յիշատակ այսր նուիրագործութեան և հանգանակութեան ի կողմանէ ժողովրդականաց Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ:

Ծանուցանելով զայսմանէ վիճակային Ատենիդ մատուցմամբ յիշեալ ձեռագրոյն, խոնարհաբար խնդրեմ բարեհաճել շնորհել ինձ զհրաման՝ յաղագս գրելոյ զայնոսիկ անպահանջ թողեալ ի կողմանէ ժողովրդականաց Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ հինգ հարիւր ուրբլին՝ ի ծախս ի պատշաճեալ տուամբի»¹: Նույն օրը կոնսիստորիան հրամայել է. «Հրամանագրել երէցփոխանին Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ՝ գրել ի ծախս հաշուէմատենի եկեղեցւոյն զհինգ հարիւր ուրբլիս որպէս տուեալ ի պէտս շինութեան ուսումնարանի Շամբօռեցւոց եկեղեցւոյ»²:

1888 թ. սեպտեմբերի 7-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց Տփլիսայ ի 22-ն օգոստոսի տարւոյս համարաւ 218, ընդ որում մատուցանէ զստացեալ տուգանադրամս ի Համազասպ քահանայէ Տէր-Յովհաննիսեանց 5 ռուբլի և զգին միոյ մարկայի 60 կոպ.: Հրամայեցին. յաղագս գրելոյ զհինգ ռուբլի տուգանադրամս ի մոլտս առանձին տուամարի տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս, իսկ վաթսուոն կոպէկ գին միոյ մարկայի վասն մետրիկական քաղուածոյ, տուելոյ ի Համազասպ քահանայէն վասն մահուան Գրիգորի Խանդակելեանց, առաքել ի նահանգային գանձարանն Տփլիսայ»³:

1888 թ. եկեղեցւոն պատկանել է 3 սենյակ՝ նախատեսված ուխտավորների համար և ուսումնարանը⁴: Ըստ եկեղեցու մուտքի մատյանի, 1888 թ. մուտքագրվել է 1214 ո. 01 կ., իսկ ծախսը կազմել է 955 ո. 30 կ. գումար⁵:

1889 թ. նոյեմբերի 2-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յանձնաժողովիս անդամ Գէորգ քահանայ Գալստեանցի՝ տարւոյս հոկտեմբերի 31-ի № 77 յայտարարութիւնը, որի հետ նա ներկայացնում է քաղաքիս Շամբօռեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու 1888 թուականի ել և մտից զննեալ

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2916, թ. 41 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

2 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2916, թ. 42, բնագիր, ձեռագիր:

3 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 485 շրջ.-486, բնագիր, ձեռագիր:

4 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3882, թ. 172:

5 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2946, թ. 22:

մատենանր՝ վաւերացրած իւր և երկու հաշուատեսների ստորագրութեամբ, հանդերձ արձանագրութեամբ և համառօտ հաշուեցուցակներով: Յանձնաժողովս վերաստուգեց այդ մատենանը և հաշիւները, և երևեցաւ, որ յընթացս 1888 ամի մուտք եղել է 1214 ռուբլի 1 կոպէկ, որից 401 ռուբլի 51 կոպէկը է մնացորդ նախընթաց տարուանից. ծախք եղել է 955 ռուբլի 30 կոպէկ: Ծախքը մուտքից հանելով՝ առ 1-ն յուսուարի 1889 թ. մնում է երկու հարիւր յիսուն ռութ ռուբլի 71 կոպէկ (258 ռ. 58 կ.): Արձանագրութեան մէջ մոմահաշուի մասին գրուած է, որ յընթացս 1888 թուականի մոմավաճառութեան աւագ պահարանից գնուած է սպիտակ ամբողջ մոմ 4 փութ 32 ֆունտ՝ 192 ռուբլու. սորա կրկինն է 384 ռուբլի: Տարուայ ընթացքում աւագ պահարանին երեսփոխանը յանձնել է սպիտակ կիսայրեալ մոմ 3 փութ 5 ֆունտ և փոխարէնը ստացել է սպիտակ ամբողջ մոմ 1 փութ 22 ½ ֆունտ, որի գինն է 62 ռուբլի 50 կոպէկ. սորա կրկինն է 125 ռուբլի: Մոմի վաճառումից գոյացել է 559 ռուբլի 90 կոպէկ արդիւնք, ուրեմն մնում է աւելորդ վաստակ 50 ռուբլի 90 կոպէկ կամ առ 1 ռուբլին 20 կոպէկ: Ինչպէս երևում է հաշուատեսների ստորագրած արձանագրութիւնից, երեսփոխան պ. Գրիգոր Ղարաբեօզեանցի հաշուապահութիւնը է ըստ ամենայնի կանոնաւոր: Արձանագրութեան վերջին երրորդ յօդուածում սորա հաշուատես անդամը և երկու հաշուատեսները խնդրում են յանձնաժողովիս, որ սա յիշեալ երեսփոխանի իննամեայ հաւատարիմ և արդիւնաւոր ծառայութեան համար միջնորդէ ուր հարկն է, յիշեալ երեսփոխանին կայսերական պարգևով վարձատրելու մասին: Կարգաւորեցին. հաստատել Շամքորեցոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու 1888 թուականի ել և մտից հաշիւը, երևացածները անց կացնել օրագիր, մատենանը իւր ժամանակին մատուցանել վիճակային կոնսիստորիային: Ընդ նմին յայտարարութեամբ դիմել վիճակային Ատեանին՝ յիշեալ երեսփոխանի իննամեայ հաւատարիմ և արդիւնաւոր ծառայութեան համար պատշաճեալ վարձատրութիւնը խնդրելով: Ծանօթ. Յանձնաժողովիս փոխ-նախագահը համաձայն է սոյն կարգադրութեանը. երեսփոխանաց համար վիճակային կոնսիստորիայից վարձատրութիւն խնդրելը յանձնաժողովիս իրաւունքներից դուրս համարելով (նոյնպէս և հաշուատեսների իրաւունքից դուրս համարելով արձանագրութեան մէջ երեսփոխանաց վարձատրութեան մասին յանձնաժողովիս առաջարկութիւն անելը)»¹:

1892 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 սենյակ և ուսումնարանը: Եկեղեցին մայր գումար չի ունեցել, մուտք եղել է 1607 ռ. 21 կ., ելքը կազմել է 846 ռ. 52 կ. արծաթ²:

1894 թ. փետրվարի 24-ին Շամքորեցոյ եկեղեցու երեսփոխան Արշակ Ղոնդաղսագեանը Վիրահայոց կոնսիստորիային ներկայացրել է եկեղեցու 1893 թ. դրամական հաշիւը, ըստ որի մուտքը՝ մինչև այդ թվականի վերջը, նախորդ տարվանից մնացած 700 ռ. գումարի հետ կազմել է 1876 ռ. 92 կ.:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2281, թ. 45 շրջ., 51-51 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 3636, թ. 333, ուսերեն, քնագիր, ձեռագիր:

Այդ տարվա ընթացքում ծախս եղել է 532 ռ. 84 կ. առ 1 հունվարի 1894 թ. և մնացել է 1344 ռ. 8 կ., որից 700 ռ. պահվում է Ծովիանեանի բանկային գրասենյակում, տոկոսաբեր թղթերով: Ինչպես նշվել է «Մշակի» թղթակցութունում՝ «չատ ցանկալի է, որ մեր բոլոր եկեղեցիները այդ տեսակ հաշիվներ կազմելով, տպագրեին և բաժանեին ծխականներին»¹: Թերթի հաջորդ համարներից մեկում ուղղվել է, որ նախկին երեցփոխ Գրիգոր Ղարաբյոզեանը նոր երեցփոխին հանձնել է, ոչ թե 700 ռ., այլ 760 ռ. 70 կ., ինչպես նշվել է հաշվի մեջ²:

1901 թ. պահպանված վավերագրերից մեկում՝ Վիրահայոց կոնսիստորիայի վիճակային արդյունքների դրամական ելքի մատյանում նշվել է, որ Շամքորեցոց եկեղեցուց 59 ռ. 61 կ. գումար ուղարկվել է բանկ՝ պահպանության³:

1901 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 սենյակ, ընդհանուր մուտքը կազմել է 946 ռ. 30 կ., ելքը՝ 913 ռ. 45 կ., իսկ մայր գումարը՝ 1231 ռ. 34 կ. արձաթով⁴:

1902 թ. հունվարի 20-ին եկեղեցու երեցփոխ Արշակ Ղոնդախսագեանը դիմելով կոնսիստորիային, հայտարարել է, որ կոնսիստորիայի գանձարանում են գտնվում Շամքորեցոց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն պատկանող. 1) Մի գրքույկ խնայողական գանձարանի № 9709 փ 100 ռ., 2) մի տոմս Թիֆլիսի առևտրական բանկի № 23385-500 ռ., 3) մի տոմս փոխադարձ փոխառության ընկերության № 63338-480 ռ.: Նա խնդրել է կոնսիստորիային իրեն՝ երեցփխանին հանձնել եկեղեցուն պատկանող բանկային գրքույկներն ու տոմսերը՝ պահպանության համար⁵: Կոնսիստորիան գանձապահին պատվիրել է ստուգել, թե ինչպիսի տոմսեր են պահվում իրենց մոտ և դրանց առկայության դեպքում՝ հանձնել երեցփոխին: Հրամայեցին. «Պատուիրել գանձապահի սորին գրել ի ծախս մատենի օտարին դրամոց սորին գերկուս տոմս Շամքորեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Տփլիսաց № 34261 գումարաւ 604 ռ.- 46 կ. և գրքոյկ մի նոյն եկեղեցւոյ № 9709 գումարաւ 100 ռուբլւոյ և տալ երեցփոխանի նոյն եկեղեցւոյ վաւերացուցմամբ յօդուածոյ ծախուցն, առանձին հրամանաւ պատուիրելով նմա գրել զայն ի մուտս մատենի եկեղեցւոյն»⁶:

1902 թ. հուլիսի 15-ին եկեղեցու միաբանները հայտարարությամբ դիմել են վիճակային կոնսիստորիային. «Արքունական խնայողական գանձարանի № 9708 գրքոյկով միաբանութեան անունով կայ 150 ռ., որի տոկոսիքը մնում է ստանալու 1901 թուի յունուարէս: Ուստի խոնարհաբար խնդրում ենք կոնսիստորիայից տալ մեզանից Շմաւօն քահանայ Տէր-Բարսեղեանցի անուամբ մի վկայական, որ գրքոյկ ներկայացնողը արդարև յիշեալ քահանան է և ունի իրաւունք տոկոս ստանալու»⁷:

¹ «Մշակ», 1894, № 22, 24 փետրվարի:

² «Մշակ», 1894, № 25, 3 մարտի:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 3707, թ. 2, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, թ. 181:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 3, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 4, բնագիր, ձեռագիր:

1902 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 սենյակ: Եկեղեցական մայր գումարը կազմել է 1264 ռ. 19 կ., իսկ անշարժ գույքից ստացված եկամուտը՝ 1274 ռ. 84 կ., ընդհանուր ծախսը՝ 1058 ռ. 4 կ.¹:

1903 թ. եկեղեցուն պատկանել է նույն 3 սենյակը²: Եկեղեցու գավթում գործող դպրոցը բաղկացած էր 12 սենյակներից, իսկ եկեղեցու բակի արևելյան կողմում եղել է ևս մի հարկանի տուն՝ բաղկացած 5 սենյակից: Եկեղեցին ունեցել է դատարկ գետին՝ 30 քառ. սաժեն³:

1903 թ. եկեղեցին ունեցել է հետևյալ արժեթղթերը.

1. Вкладной билет Тифлиского Общества Взаимного Кредита от 4 октября 1901г. № 73045 на три года 5%, на шесть сот четыре руб. Сорок шесть коп.

2. Вкладной билет Тифлиского Коммерческого банка от 7 сентября 1901г. № 34261 на три года, 5% на шесть сот тринадцать руб. Пятнадцать коп..

3. Сберегальной кассы № 9709 – на сто руб. книжка⁴.

1905 թ. մայիսի 4-ին Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալ Յովհաննէս աւագ քհյ. Մարտիրոսեանցը հայտարարութեամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Վիճակային Ատեանդ ընդ հրամանաց իւրոց ի 1-էն և ի 11-էն ապրիլի անցելոյ համարօք 1031 և 1150, առաքելով զցուցակս ծախուց ընդունելութեան Վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ոռճկի գործակալաց քաղաքիս մասնադրեալ ի վերայ եկեղեցեաց, պատուիրէ յայտնել երեսփոխանաց, զի նոքա զայս գումար մատուցեն Ատենիդ: Առ այս պատիւ ունիմ յայտնել, զի երեսփոխանաց ոմանք՝ այն է՝ Էջմիածնեցւոց և Շամքորեցւոց, ստորագրեալ են, զի կարին վճարել զ24 ըուբլիս միայն՝ փոխանակ 30 ըուբլիաց»⁵: Հետագայում՝ հուլիսի 4-ին Շամքորեցոց եկեղեցու երեսփոխանը Վիրահայոց կոնսիստորիային է հանձնել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի՝ Թիֆլիս այցելելու կապակցութեամբ պարտադիր դրամական աջակցութիւն ցուցաբերելու նպատակով եկեղեցապատկան 50 ըուբլի գումարը և այդ առիթով խնդրել է ապահովագիր⁶:

1906 թ. եկեղեցու տեղեկագրում նշվել է անշարժ կալվածքները.

1. Եկեղեցու գավթում մի երկյարկանի տուն ութ սենեակից. վերի յարկում է ուսումնարանը, իսկ ներքին յարկը վարձով: Կառավարում է երեսփոխանը և ամսական ստանում է վարձը:

2. Դարձեալ երկյարկանի տուն, վարձով տրուած - նոյնպէս կառավարում է երեսփոխանը⁷:

1907 թ. փետրվարի 7-ին գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանը թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոսին է հանձնել Շամքորեցոց եկեղեցում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9688, թ. 1 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3909 (մաս 1), թ. 118:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3909 (մաս 2), թ. 175:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3568, թ. 17, ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 353, մաս 1, թ. 54 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 353, մաս 1, թ. 29, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3185, թ. 11: Տես նաև գ. 3188, թ. 4, բնագիր, ձեռագիր:

Հօգուտ աղքատ ժողովրդի հանգանակված 5 ու. 10 կ. գումարը¹:

1907 թ. մարտի 30-ին կոնսիստորիան լսել է երկու հայտարարություն՝ Շամքորեցոց եկեղեցու երեցփոխանի և հոգաբարձության, զբված նույն թվականի փետրվարի 20-ին և մարտի 22-ին, որով խնդրել են վերադարձնել եկեղեցուն պատկանող 1408 ու. 62 կ. արժողությամբ տոմսը: Կոնսիստորիան հրամայել է. «Պատուիրել գանձապահի սորին գրել ի ծախս մատենի օտարին դրամոց սորին զտոմս առևտրական դրամատան Տփլիսայ № 34782, պատկանեալ Շամքոռեցուց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցույ Տփլիսաց և տալ ծխական հոգաբարձութեան նոյն եկեղեցույ»²:

1907 թ. եկեղեցու սարկաւազին վճարվել է 144 ու. ուճիկ, դպիրին՝ 120 ու., ժամկոչին՝ 92 ու., երկու դռնապահներին՝ 60 ու., գործակալին՝ 24 ու., ծխական դպրոցին հատկացվել է նպաստ՝ 200 ու. և մանր ծախսերը կազմել են՝ 62 ու. 23 կ.³:

1907 թ. եկեղեցուն պատկանել է նույն 3 սենյակը, մայր գումարը կազմել է 1262 ու. 7 կ., անշարժ գույքից ստացված եկամուտը՝ 1250 ու. 6 կ., իսկ ընդհանուր ծախսը՝ 1308 ու. 72կ.⁴:

1908 թ. հունիսին Շամքորեցոց եկեղեցու ծխական հոգաբարձությունը հայտարարությամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Ի լրումն հոգաբարձութեան սոյն թւի ապրիլի 28-ից տուած յայտարարութեամբ և համաձայն վիճակային կոնսիստորիայից 9 մայիսի № 1475 հրամանի, պատիւ ունենք ամենախոնարհաբար խնդրել հոգևոր Ատենիդ՝ անել կարգադրութիւն Թիֆլիզի առևտրական բանկի վարչութեանը՝ եկեղեցու անունով վեց ամիս ժամանակով ի պահեստ տրուած մի հազար չորս հարիւր վաթսուոն և եօթն ր. 51 կոպ. (1467-51), տոմս ընդ № 48246, գումարը իւր տոկոսով յանձնել հոգաբարձութեանս»⁵: Գումարը վերադարձնելու խնդրանքով կոնսիստորիան առևտրական բանկին է դիմել նույն թվականի հուլիսի 2-ին:

1909 թ. հուլիսին Ադանայի հայ աղետյալների օգտին եկեղեցուց նվիրաբերվել է 1 ու. 15 կ.⁶:

Ալեքսանդր Թայիրեանը Շամքորեցոց եկեղեցուն կտակել է եկեղեցուն կից իր տունը և խանութները, որոնք տարեկան 200 ու. եկամուտ են բերում: Հանգուցյալը 3500 ու. կտակել էր Սևանի վանքին և 1500 ու. Ներսիսեան դպրոցին: Բացի այդ հանգուցյալը Ներսիսեան դպրոցին նվիրել էր նաև իր հարուստ գրադարանը⁷:

1911 թ. սեպտեմբերին եկեղեցու միաբան Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը գործակալին է հանձնել հանգանակված 1 ու. 50 կ. գումարը՝ Պարս-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 238, թ. 15, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1232, թ. 12-14, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 369, թ. 6:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 19, գ. 227, թ. 120 շրջ.:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3101, թ. 96-97, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ «Մշակ», 1909, № 150, 14 հուլիսի:

⁷ «Արձագանք», 1889, № 41, 29 հոկտեմբերի, էջ 565:

կաստանի տառապյալ հայերին օգնելու համար¹:

1912 թ. փետրվարի 16-ին եկեղեցու երեցփոխան Խաչատուր Տէր-Խաչատրեանը հայտարարությամբ դիմել է գործակալ Ղևոնդ քհնյ. Մամիկոնեանին. «Համաձայն Ձերդ արժանապատուութեան տարւոյս յունւարի 30-ի № 46 գրութեան, որով առաջարկուած է տալ տեղեկութիւն թէ ինչ գրութեան մէջ է գտնուում մեր եկեղեցուն հասանելիք այրի Եղիսաբէթ Թայիրեանից ստանալիք 5600 ռ. գործը, պատիւ ունիմք յայտնելու, որ նախ՝ մեր եկեղեցուն հասանելիք գումարը ոչ թէ 5600 ռ. է, այլ՝ 2600 ռ., երկրորդ՝ վերջերս միայն ի հաշիւ մեզ հասանելիք 2600 ռուբլու պ. Կ. Ալիխանեանից ստացել ենք երեք հարիւր (300) ռուբլի և երրորդ՝ հենց որ ստացւի ամբողջովին մեզ հասանելիք գումարը, անմիջապէս կուղարկւեն դատարանական ծախքերը»²: Փետրվարի 24-ին գործակալը վիճակային կոնսիստորիային գրել է. «Ի կատարումն հրամանի Ատենիդ 19-ն սեպտեմբերի անցեալ 1911 ամի թ. 4511, սորա հետ պատիւ ունեմ առաջի առնել Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ երեցփոխանի գրութիւնը՝ ի մասին այրի Եղիսաբէթ Թահիրեանցի՝ Շամքորեցոց եկեղեցուն վճարելիք պարտքի»³:

1912 թ. մարտի 17-ին Թիֆլիսաբնակ այրի Եփեմիա (նույն ինքը՝ Մարիամ) Կոնեան Շահլամեանը հայտարարությամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Մեր ծխատէր Շմաւօն քահանայ Տէր-Բարսեղեանի մահից յետոյ ես կամենում եմ դառնալ Նորաշէն եկեղեցու ծուխ: Ուստի խոնարհաբար խնդրում եմ վիճակային Ատենիդը կարգադրել՝ յանձնելու ինձ Նորաշէն եկեղեցու Սարգիս քահանայ Իփակեանցի հովուութեան»⁴: Կոնսիստորիան չի մերժել այրու խնդրանքը, միաժամանակ պարտավորեցնելով Սարգիս քհնյ. Իփակեանցին մինչև Շմաւոն քահանայի մահվան տարելիցը անխափան հասցնել հանգուցյալի ընտանիքին որոշված գումարը:

1913 թ. փետրվարի 11-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Արժանապատիւ Համազասպ աւագ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանցի 2-ն անցած յունվարի յայտարարութիւնը, որի հետ մատուցանելով № 58023-150 ռուբլու մի տոմս, գրում է. «Յանուն Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ միաբանութեան ընծայեաժ սրապսկի սովեպնիկ Տիգրան Տէր-Ղուկասեանցի մի հարիւր յիսուն ռուբլոյ տոմս Առևտրական տան (բանկի) № 58023-1911 թուի 25 փետրվարի, որ գտնվում էր մեր միաբանութեան մօտ, և որի տոկոսները միշտ ստացել ենք և ըստ ցանկութեան ընծայողի՝ բաժանել ենք մեր մէջ՝ կատարելով փետրվարի 14-ին հոգեհանգիստ, և որը պիտի մնայ մշտնջենաւոր նոյն բանկում և շարունակաբար մեր միաբանութիւնը ստանայ տոկոսներն ու կատարէ նշանակուած օրը հոգեհանգիստ: Այժմա ներկայացնելով Ատենիդ գանձարանում պահելու և իր ժամանակին ստանայ տոկոսը և բաժանէ միաբան քահանաներին»: Հրամայեցին. յիշեալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 681, թ. 249, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3578, թ. 12:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3578, թ. 11:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 827, թ. 14, 17, քնագիր, ձեռագիր:

յայտարարութեան միտքը բոլորագրութեամբ յայտնել Տփիսիսի Բ. մասի գործակալի միջոցաւ Շամքոռեցւոց եկեղեցու միաբանութեանը»¹:

1913 թ. մարտի 11-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են գանձապահի փետրվարի 28-ի № 22 յայտարարութիւնը, որի հետ մատուցել է 12 ո. 82 կոպ.՝ Տիգրան Տէր-Ղուկասեանցի՝ Տփսիսի Շամքոռեցւոց եկեղեցու միաբանութեանը նվիրած տոմսի տոկոսները, և խնդրել է համապատասխան տնօրինութիւնը: Հիշատակված դրամը գրված է մուտք օտարային մատյանում հոգ. 50-ի ներքո: Հրամայեցին. «Պատուիրել կոնսիստորիայիս գանձապահին գրել ծախք օտարային արդեանց մատենում յիշեալ տասն երկու ռուբլի 82 կոպ. և յանձնել Շամքոռեցւոց եկեղեցու միաբանութեան՝ ստորագրութեամբ մատենի մէջ»²:

1913 թ. դեկտեմբերի 11-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. հանգուցեալ Նինա Տէր-Ղազարեանի կտակատարներ՝ Սամսոն Յարութիւնեանցը, Միքայէլ Աթարբէգեանցը և Նիկիտա Խաչիկեանցը ներկայացնում են իրենց յայտարարութեան հետ մի հազար ինն հարիւր ռուբլու օրիգաւիաներ, որը կտակել է հանգուցեալը, յօգուտ Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցուն այն պայմանաւ, որ այդ գումարը մնալու է անձեռնամխելի, իսկ տոկոսները իւրաքանչիւր տարի տրուելու են եկեղեցու միաբանութեան հանգուցեալի և նորա ազգականների յիշատակին հոգեհանգիստ կատարելու համար և երկու հազար ինն հարիւր ռուբլու օրիգաւիաներ նոյն եկեղեցու օգտին, որի վերայ նորոգութեան համար գործադրուելու են նորա տոկոսները, իսկ դրամագլուխը մնալու է անձեռնամխելի: Հիշյալ գումարները գրուած են օտարային արդեանց մատենում 227 յօգ. ներքոյ: Հրամայեցին. վերոյգրեալ նուիրաբերութեանց մասին յայտնել Շամքոռեցւոց միաբանութեան և եկեղեցական ծխական հոգաբարձութեան Տփիսիսի Բ. մասի գործակալի միջոցաւ, իսկ Սողոմոն Յարութիւնեանցին յայտնել տոմսերը ստանալու մասին»³:

1914 թ. ապրիլի 16-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. կոնսիստորիայիս տարւոյս օտարային արդեանց մատենում, 87-րդ յօդուածի ներքոյ գրուած է մուտք վեց ռուբլի 41 կոպ. հանգուցեալ Տիգրան Տէր-Ղուկասեանցի կտակած տոմսի տոկոսներից, որը պետք է յանձնել Շամքոռեցւոց եկեղեցու միաբանութեան: Հրամայեցին. պատուիրել Ատենիս գանձապահին գրել ծախս օտարային արդեանց մատենում վերոյիշեալ վեց ռուբլի 41 կոպ. և յանձնել Շամքոռեցւոց եկեղեցու միաբանութեան»⁴:

1916 թ. հուլիսի 25-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ատենիս գանձապահի անցեալ յունիսի 30-ի № 134 յայտարարութիւնը, որի հետ ներկայացնում է Նինա Տէր-Ղազարեանի կտակած ա) Շամքոռեցւոց Սուրբ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2315, թ. 90, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2315, թ. 31, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2322, թ. 10 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2328, թ. 13, բնագիր, ձեռագիր:

Աստուածածին եկեղեցուն 300 բուբլու քաղաքային վարկի ընկերութեան օրլիգացիաների տարւոյս յուլիսի 1-ի կտրոնների գինը եօթանասուն և մէկ բուբլի 25 կոպ., ք) նոյն եկեղեցու միաբանութեան 2000 բուբլու կտրոնների գինը քառասուն եօթն բուբլի 50 կոպ., որ գրուած է մուտք օտարին արդեանց մատենում, յօդ. 147: Հրամայեցին. պատուիրել Ատենիս գանձապահին գրել ծախք օտարային արդեանց մատենում յիշեալ մի հարիւր տասն և ութ բուբլի 75 կոպ. և նրանցից եօթանասուն և մի բուբլի 75 կոպ. յանձնել Շամքոռեցոց եկեղեցու ծխական հոգաբարձութեան, իսկ մնացեալ քառասուն և եօթն բուբլի 50 կոպ. յանձնել նոյն եկեղեցու միաբանութեան»¹:

1917 թ. մայիսի 5-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ատենիս գանձապահի ապրիլի 20-ի № 54 յայտարարութիւնը, որի հետ ներկայացնում է Շամքոռեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու միաբանութեան նուիրած Մարիամ Մարտիրոսեանի 1050 բուբլու տոմսերի կտրոնների գինը՝ ծախսը 42 կոպ. հանած, ընդամենը քսան հինգ բուբլի 83 կոպ., յօդ. 94: Հրամայեցին. պատուիրել ատենիս գանձապահին գրել ծախք օտարային արդեանց մատենում յիշեալ քսան և հինգ բուբլի 83 կոպ. և յանձնել Շամքոռեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու միաբանութեան՝ ստորագրութեամբ մատենի մէջ»²:

1917 թ. օգոստոսի 28-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ատենիս գանձապահի ամսոյս 12-ի № 114 յայտարարութիւնը, որի հետ ներկայացնում է Շամքոռեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու միաբանութեան Նինա Տէր-Ղազարեանցի կտակած 2000 բ. օրլիգացիաների 1917 թ. յունիսի 1-ի կտրոնների գինը հանած 2 բ. 50 կոպ., քառասուն եօթն բուբլի 50 կոպ., որ գրուած է մուտք յօդ. 186 ի ներքոյ: Հրամայեցին. պատուիրել Ատենիս գանձապահին, գրել ծախք օտարային արդեանց մատենում վերոյիշեալ քառասուն եօթն բուբլի 50 կոպ. և յանձնել Շամքոռեցոց եկեղեցու միաբանութեան ստորագրութեամբ մատենի մէջ»³:

1917 թ. օգոստոսի 28-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Տփլիսի Շամքոռեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու ծխական հոգաբարձութեան յայտարարութիւնը, որով լիազօրում է երեցփոխան Խաչատուր Տէր-Խաչատրեանցին ստանալու կոնսիստորիայիցս հանգուցեալ Տէր-Ղազարեանի կտակած գումարի տոկոսները եկեղեցու վերանորոգութիւնների համար: Տեղեկութիւն. Ատենիս փոխանդամ օտարին արդեանց մատենի 2-րդ յօդ. ներքոյ գրուած է մուտք երկու հարիւր վաթսուն վեց բուբլի 60 կոպ. (266 բ. 60 կ.) Նանէ Տէր-Ղազարեանի նոյն եկեղեցւն նուիրած 3000 բուբլու օրլիգացիաների տոկոսներից: Հրամայեցին. պատուիրել Ատենիս գանձապահին գրել ծախք օտարային արդեանց մատենում յիշեալ երկու հարիւր վաթսուն և վեց բուբլի 60 կոպ. և Ատենիս հրամանի հետ յանձնել Շամքոռեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու հոգաբարձութեան»⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2323, թ. 106, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2346, թ. 36, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2323, թ. 217 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2323, թ. 217 շրջ.-218, բնագիր, ձեռագիր:

1917 թ. օգոստոսի 28-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ատենիս գանձապահի ամսոյս 12-ի № 113 յայտարարութիւնը, որի հետ ներկայացնում է Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւ կտակած Նինա Տէր-Ղազարեանցի 3000 ըուբլու տարւոյս յունիսի 1-ի կտրոնների գինը հանած 3 ռ. 75 կոպ., եօթանասուն և մէկ ըուբլի 25 կոպ. (71 ռ. 75 կ.), որ գրուած է մուտք յօդ. 185-ի ներքոյ: Հրամայեցին. պատուիրել Ատենիս գանձապահին գրել ծախք օտարային արդեանց մատեններում յիշեալ եօթանասուն և մի ըուբլի 25 կոպ. և յանձնել Շամքոռեցւոյ եկեղեցու հոգաբարձութեան ստորագրութեամբ մատենի մէջ»¹:

1917 թ. դեկտեմբերի 18-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ատենիս գանձապահի 30-ն նոյեմբերի № 182 յայտարարութիւնը, որի հետ ներկայացնում է Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցուն և միաբանութեան Մարիամ Մարտիրոսեանցի նուիրած 1050 ըուբլու 5% ներքին փոխառութեան 1915 թ. օրլիգացիաների կտրոնների գինը՝ քսան հինգ ըուբլի 83 կ. (25 ռ. 83կ.): Յիշեալ գումարը գրուած է մուտք օտարային արդեանց մատենում 182 յօդ. տակ: Հրամայեցին. պատուիրել Ատենիս գանձապահին գրել ծախք օտարային արդեանց մատենում յիշեալ քսան և հինգ ըուբլի 83 կոպ. և յանձնել Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու միաբանութեանը՝ ստորագրութեամբ մատենի մէջ»²:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎՈՂ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

1. Ղազար քիյ. Տէր-Ղազարեան – 1775 թ.
2. Տէր Յովհաննէս քահանա – 1810-ական թթ.
3. Գէորգ տիրացու – 1815 թ. առաջ
4. Սահակ քիյ. Տէր-Յովհաննիսեան – 1814 -1833 թթ.
5. Յարութիւն քիյ. Տէր-Ղուկասեան – 1814 - 1831 թթ.
6. Տէր Սարգիս քահանա – 1815 թ.
7. Յարություն քիյ. Տէր-Յարութիւնեան Կղեմեանց (Գեղամեանց) – 1815-1844 թթ.
8. Յովսէփ քիյ. Զաքարեան Երիցեանց (Սանահնեցի)– 1831-1841 թթ.
9. Յովհաննէս քիյ. Տէր-Յակոբեան – 1831-1837 թթ.
10. Ներսէս քահանա – 1839 թ.
11. Խաչատուր քիյ. Տէր-Բարսեղեանց – 1841 թ.
12. Ղազար քիյ. Յովակիմեան Տէր-Ղազարեան – 1837-1852 թթ.
13. Մովսէս քիյ. Տէր-Աբրահամեան – 1831-1851 թթ.
14. Սիմեոն քիյ. Տէր-Սիմոնեան – 1839-1843 թթ.
15. Յակոբ քիյ. Տէր-Աբրահամեան – 1834-1851 թթ.
16. Կարապետ տիրացու Տէր-Ղալամդարեանց* – 1843 թ.
17. Աւետիս տիրացու Տէր-Ղազարեան – 1843 թ.
18. Կարապետ քիյ.Ստեփաննոսեան Տէր-Գրիգորեանց – 1844-1885 թթ.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2323, թ. 218, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2346, թ. 24 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

19. Յովհաննէս քհյ. Տէր-Յովակիմեան – 1849-1856 թթ.
20. Գրիգոր քհյ. Գէորգեան Քեթենճեանց – 1853-1858 թթ.
21. Պետրոս տիրացու Յարութիւնեան Երանոսեանց – 1854-1858 թթ.
22. Մարտիրոս տիրացու Գաբրիէլեան Վանեանց – 1854-1858 թթ.
23. Վանո տիրացու – 1854 թ.
24. Առաքել քհյ. Առաքելեան Սուքիասեանց – 1858 – 1879 թթ.
25. Ժամկոչ Անդրէաս Տէր-Պետրոսեան Երիցեանց – 1858 թ.
26. Բեգլար Կիրակոսեան Տէր-Ղուկասեան – 1858 թ.
27. Աւագ տիրացու Ղուկեանց – 1861 թ.
28. Յակոբ ուրարակիր Մակարեանց – 1863 թ.
29. Յովհաննէս քհյ. Կարապետեան Տէր-Յովհաննիսեան – 1871-1879 թթ.
30. Յակոբ դպիր Տէր-Գրիգորեան Քեթենճեանց – 1871 թ.
31. Արտաշէս դպիր Տէր-Բարսեղեան – 1878 թ.
32. Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեան – 1880-1916 թթ.
33. Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեան – 1880-1911 թթ.
34. Նիկողայոս դպիր Տէր-Յովհաննիսեան – 1881 – 1883 թթ.
35. Աւետիք դպիր Գովամիրեան – 1881-1905 թթ.
36. Մարտիրոս դպիր Կարապետեան Տէր-Յովհաննիսեան – 1881-1893 թթ.
37. Սարգիս սարկաւազ Իփակեան (Պոպով)- 1899-1907 թթ.
38. Վասիլ տիրացու Արեշեան – 1902 թ.
39. Սարգիս քհյ. Աւետիքեան – 1911-1919 թթ.
40. Արտաշէս քհյ. Գափամաճեան – 1919 – 1927 թթ.:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎՈՂ ԵՐԵՑՓՈԽԱՆՆԵՐԸ

1. Յովակիմ – 1805 թ.
2. Սարգիս – 1817-1821 թթ.
3. Խաչատուր Յարութիւնեան – 1821-1824 թթ.
4. Յովակիմ Տէր-Ղազարեան – 1825-1828 թթ.
5. Աւետիք Յովհաննիսեան Տուգուլեանց – 1831-1836 թթ.
6. Աւետիք Յարութիւնեան Ղոնդաղսազեանց – 1836-1840 թթ.
7. Սողոմոն Վարդանեան Եղիազարեանց (Եղեանց) – 1840-1851 թթ.
8. Սարգիս Ղարիբեան – 1851-1879 թթ.
9. Բագրատ Տէր-Ղուկասեան – 1869 թ.
10. Մովսէս Բողդանեան Ծատուրյանց – 1879-1880 թթ.
11. Գրիգոր Սարգսի Ղարապյոզեանց – 1880-1893 թթ.
12. Արշակ Ղոնդաղսազեան – 1894-1906 թթ.
13. Արշակ Ստեփանեան Տէր-Խաչատրեանց – 1906-1909 թթ.
14. Եփրեմ Մկրտումեանց – 1909-1911 թթ.
15. Խաչատուր Տէր-Խաչատրեան – 1911-1914 թթ.
16. Արտաշէս Օհանիսեանց – 1919 թ.:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԾԽԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

(1804 - 1815 թթ.)

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 12, վավ. 71, բնագիր, ձեռագիր)

1804 թ.- Շամքորեցւոց Ծ (50) տան սրբադրամն առաք, 5 ռ.:

1805 թ. - Շամքորեցւոց սրբադրամն ձեռամբ երեցփոխ Յովակիմին էհաս 4ռ. 2 ապասի 50 շահի:

Շամքորեցի Մատթէոսի հոգեբաժինն 1ռ.:

1806 թ.- Շամքորեցի Զարկարենց Մկրտումի և մօր հոգեբաժինն ի ձեռն վէքիլին:

Շամքորեցի դալլաք Մխիթարի որդոյ աթոռահարկն 3ռ. ի ձեռն վէքիլին:

Շամքորեցի Յակոբի որդոյ Տօնոյենց աթոռահարկն 1ռ. ի ձեռն վէքիլին:

Շամքորեցի Մատուրն, զոր ի պատճառս /// 6ռ.:

1807 թ. - Շամքորեցի Փորթարածի աթոռահարկը 8 ապասի ի ձեռն վէքիլին:

Հոգեբաժին 1ռ., շամքորեցի կնոջ պսակադրամն Գ (3) ապասի, Գասպարի:

1808 թ. - սեպտեմբերի 22-ին Շամքորեցւոց Բ տարոյ սրբադրամն 8ռ. 8 ապասի:

1809 թ. - Հալվապարու Շամքորեցւոց մինչև սրբալոյս մէռոնը բաշխեցաք ի ձեռն Ռուշանեան Յակոբ վարդապետին, թէ՛ ժամոց և թէ՛ արդիւնք եկեալ էր ԺԵ (15) ռ. Դ (4) ապասի, որոց ԺԲ (12) ռ. տուաք ինքեան, Ա (1) ռ. ընդ նմա զնացօղ սարկաւազին:

1811 թ. - Շամքորեցւոց եկեղեցւոյ գանձանակադրամն ըստացայ Ե (5) ռ. ձեռօք գործակալ Տէր Օհանին և Ռուշանին:

1812 թ. - Շամքորեցւոց գանձանակն էհաս երկիցս ձեռն Տէր Յօհանին Գ (3) ռ.:

1814 թ. - Շամքորեցւոց ժամօրհնօղ Տէր Յարութիւնի ժողովուրդ /// Ստեփանի հոգեբաժինն առաք Բ (2) ռ.:

Շամքորեցւոց Տէր Յարութիւնի ժողովուրդ Մարգար Յակոբեանն պսակեալ այրի ընդ այրւոյ ետ առ դիան:

Շամքորեցի Տէր Յարութիւնի ժողովուրդ Գրիգորի որդի Դաւթի պսակի աջահամբոյրն Բ (2) ռ.:

Դեկտեմբերի 1-ին շամքորեցի Տէր Յարութիւնի ժողովուրդ Յովհաննիսի որդի Խաչատուրի պսակի հոգահամբոյրն ետուն Բ (2) ռ.:

Դեկտեմբերի 19-ին շամքորեցի Տէր Սահակի ժողովուրդ Յովհաննիսի որդի Մկրտումի պսակին 1500 դիան:

Դեկտեմբերի 26-ին նոցին ժողովուրդ Գրիգորի որդի Աղամի պսակին 3000 դիան:

1815 թ. - Շամքորեցւոց ժամօրհնօղ Տէր Յարութիւնի ժողովուրդ ջաւախ Յովսէփի կողակից Աննայի հոգեբաժինն 1400 դիւան:

Շամքորեցի Տէր Ղազարի որդի Յովակիմի պսակի /// 1000 դիւան:

Շամքորեցւոց Տէր Յարութիւնն ետ տնօրհնեաց երկուքն յերից 1750 դիւան:

Շամքորեցւոց Տէր Յարութիւնի գերեզման օրհնէքի երկուքն յերից 330 դիւան:

Հունիսի 28-ին շամքորեցի Տէր Յարութիւնի 3 տէրունեաց երեխայից թաղման բաժինն ետ 800 դիւան:

Սեպտեմբերի 25-ին Շամքորեցւոց Տէր Սարգսի կնոջ հոգեբաժինն Դ (4) ու., կողոպուտն 1 ջարսա, 1 բրդեայ գօտի, 1 լաչակ, 1 չիթ սուփրայ, 1 բրդեայ բարձ:

Սեպտեմբերի 25-ին շամքորեցի Տէր Յարութիւնի ժողովուրդ Եղունց Վարդանի մայր Խանուժի հոգեբաժինն 2300 դիւան:

Սեպտեմբերի 25-ին շամքորեցի Մարտիրոսի որդի Յովակիմի հոգեբաժինն Ա (1) ու.:

Սեպտեմբերի 25-ին շամքորեցի Տէր Սահակի կնոջ հոգեբաժինն, թաղելոյն և այլ ամենայն արդիւնքն:

Սեպտեմբերի 25-ին շամքորեցի Աբէլի Գաբրիէլի հարսի հոգեբաժինն 600 դիւան:

Սեպտեմբերի 25-ին շամքորեցի Տէր Յարութիւնի 1 մատաղի մորթւոյ գին ետ, որ տէրունի էր 250 դիւան:

Սեպտեմբերի 25-ին շամքորեցի Ասրու հոգեբաժինն Բ (2) ու.:

Սեպտեմբերի 25-ին շամքորեցի Մարտիրոսի որդի Յովակիմի հոգեբաժինն Ա (1) ու.:

Շամքորեցի Յակոբի որդի Եղիայի պսակի աջահամբոյրն առեալ է Տէր Յօհանն Բ (2) ու., սպասաւորաց ԳՃ դիւան:

Շամքորեցի քահանայից ժողովուրդ Տօնունց Յակոբն վախճանեցաւ, դեկտեմբերի 20-ին, հոգեբաժինն Բ (2) ու.:

Շամքորեցի ժողովուրդ Ղարիպանց Ստեփանի որդի Մատթէոսի հոգեբաժինն Բ (2) ու., վախճանեալ է ի 6-ն դեկտեմբերի:

Շամքորեցւոց ժողովուրդ Պանի որդի Պապայն վախճանեցաւ ի 13-ն դեկտեմբերի, որոյ հոգեբաժինն Բ (2) ու.:

Դեկտեմբերի 23-ին շամքորեցի Տէր Յարութիւնի ժողովուրդ Ստեփանի որդի Յոհաննիսի պսակի աջահամբոյրն Ա (1) ու.:

Դեկտեմբերի 25-ին շամքորեցի Տէր Յարութիւնի և Տէր Սահակի ժողովուրդ Եղիազարի որդի Ղազարի պսակի աջահամբոյրն առեալ է Տէր Յօհանն Գ (3) ու.:

Դեկտեմբերի 30-ին էջմիածնեցի տէրունի Շամքորեցւոց քահանայից Ղարապաղցի Պապայի հոգեբաժինն 1600 դիւան, թաղելոյն և ամբիձքն երկուքն յերից Ա (1) ու. և վերջ:

Դեկտեմբերի 30-ին Շամքորեցւոց ժողովուրդ Ղարիպեանց Մատթէոսի կին Շամամի հոգեբաժինն ԵՃ (500) դիւան:

Դեկտեմբերի 30-ին նոյն քահանայի ժողովուրդ Ղարիպեանց Ստեփանի որդի Մատթէոսի հոգեբաժինն ԵՃ (500) դիւան:

ՀԱՄԱՔՈՐԵՑՈՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1817-1818 ԹԹ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 31, վալ. 197, բնագիր, ձեռագիր: Այս մատեանը 1817 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1818 թ. դեկտեմբեր գրել է երեցփոխան պարոն Սարգիսը:)

Օգոստոս

«ԱՃ.» (100) - Ղօնդղսազենց երեխայի լուսագին

«ԱՃ.» - Միրումանց Սարգսի երեխայի լուսագին

«ԱՃ.» - Դանիէլեան Գրիգորի երեխայի լուսագին

«ԱՃ.» - Յարութիւնեան Վարդանի երեխայի լուսագին

«ԱՃ.» - Յակովբեան Դաւթի երեխայի լուսագին

«ԱՃ.» - Սարգսեան Բաբաջանի երեխայի լուսագին

«ԱՃ.» - Ղարազեօզեան Թաթօյի որդւոյ լուսագին

«ԱՃ.» - Սարգսեան Մկրտումի որդւոյ լուսագին

«ԱՃ.» - Եսայեան Մկրտումի որդւոյ լուսագին

«ԲՃ.» (200) - (Դ կիւրակէից գանձանակն եկեղեցւոյ)

«ԲՃԾ.» (250) - (սեպտեմբեր մէկ) ամսոյ եկեղեցու գանձանակն Ե. (5) շահի Ընդ. 1350:

Հոկտեմբեր

«ԱՃ.» - Գաբօյեանց Մկրտումի երեխայի լուսագին

«ԳՃ.» (300) - չորս կիւրակէից եկեղեցւոյ գանձանակն Զ. (6) շահի Ա. (1)

կոպէկ:

Նոյեմբեր

«ԴՃ.» (400) Բ. (2) կոպ. Դ կիւրակէից գանձանակ «ԴՃ.» (400) Բ. (2) կո-

պէկ:

Դեկտեմբեր

«ԱՃ.» - լուսագին անյայտ

«ԱՃ.» - պսակ անյայտ

«ԱՃ.» - մկրտութիւն անյայտ

«ԱՃ.» - չարչի Յարութիւնի պսակ

«ԱՃ.» - պարօն Աբրահամի քեռորդւոյ պսակի լուսագին

«ԳՃ.» (300) - Գ. (3) անյայտ մկրտութեան լուսագին

«ԳՃԾ.» (350) - Դ. կիւրակէից եկեղեցւոյ գանձանակ

Ընդ. 1150:

«ԱՃ.» (1818 յունվար) ջրօրհնեաց խաչելոյ

«ԱՃ.» - Թայիրեան Սահակի որդւոյ լուսագին

«Աձ.» – պարօն Յարութիւնի դստէր պսակի լուսագին

«Դձ.» – Դ. կիւրակէից եկեղեցւոյ գանձանակ

Ընդ. 600:

Փետրվար

«Աձ.» – Յակովբեան Յարութիւնի որդւոյ լուսագին

«Աձ.» – Յօհանիսեան Աղաջանի դստէր լուսագին

«Դձ.» – Դ. պսակ անանուն

«Բձ.» – Դ. կիւրակէից եկեղեցւոյ գանձանակ

Ընդ. 800:

Մարտ

«Աձ.» – Յարութիւնեան Ալէքսի դստէր լուսագին

«Աձ.» – Յօհանեան Ասատուրի դստեր լուսագին

«Ըձ.» (800) – Դ. կիւրակէից գանձանակ

«Գձ.» – Լուսաւորչի շաբաթի աւուր գանձանակ

Ընդ. 1300:

Ապրիլ

«ԵձԾ.» (550) – Դ. կիւրակէից եկեղեցւոյ գանձանակ:

Մայիս

«ԴձԾ.» (350) – Դ. կիւրակէից գանձանակ եկեղեցւոյ:

Յունիս

«Աձ.» – Կոյր Միսայէլի կնքեցի լուսագին,

«Աձ.» – Մէհրաբին Մկրտումի որդւոյ լուսագին

«ԴձԾ.» (450) Ե. (5) կոպ – չորս կիւրակէից եկեղեցւոյ գանձանակ

Ընդ. 650:

Յուլիս

«Աձ.» – Շահնազարեան Պետրոսի որդւոյ լուսագին

«Եձ.» – Դ. կիւրակէից եկեղեցւոյ գանձանակ

Ընդ. 600:

Օգոստոս

«Աձ.» – Ղուլայ որդւոյ կնքէ լուսագին

«Աձ.» – Դօնոնց Մկրտումի որդւոյ լուսագին

«Եձ.» – Դ. կիւրակէից եկեղեցւոյ գանձանակ

Ընդ. 700:

Սեպտեմբեր

«Աձ.» – Գէորգեանցի դստէր լուսագին

«Աձ.» – Թումանեան Պապի որդւոյ լուսագին

«Գձ.» Ա. (1) կոպ. – Դ. կիւրակէից եկեղեցւոյ գանձանակ

Ընդ. 500:

Հոկտեմբեր

«Աձ.» – Զաւախանց Յակովբի որդւոյ լուսագին

«Աձ.» – Աւետի դստէր լուսագին

«ԱՃ.» – Մխիթարեան Գրիգորի որդւոյ լուսագին

«ԲՃ.» – մաճկալ Թաթուլի այրւոյ լուսագին

է.(7) շահի Ա. կոպ. Դ կիւրակէից եկեղեցւոյ գանձանակ:

Նոյեմբեր

«ԱՃ.» – Փարսաղանեան Թաթոյի դստէր լուսագին

«ԱՃ.» – Փալանդուզ Ասրու որդւոյ լուսագին

«ԱՃ.» – Կիրակոսի դստէր լուսագին

է. շահի – Դ. կիւրակէից եկեղեցւոյ գանձանակ:

Դեկտեմբեր

Ե.(5) շահի – եկեղեցւոյ գանձանակ

մոմի վաստակ եկեղեցւոյն ծէս – «ԳՃ.» (300)

փողի շահ լսցեալ է Ը. (8) ադէն:

ՀԱՄԱՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1821 Թ. ՏԱՐԵԿԱՆ ՄՈՒՏՔԻ ԵՎ ԵԼՔԻ ՀԱՇՎԵՑՈՒՑԱԿԸ

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 39, վալ. 340, բնագիր, ձեռագիր)

Յամի 1821 յունվարի մտիցն սկսեալ մինչև ցելն դեկտեմբերի սոյն ամի
Շամբօրէցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ արդիւնքն եղեալն ի ձեռն
նորին էրեցփոխ Խաչատուր Յարութիւնեանին նշանակեալք լինեն աստանօր
կարգաւ:

Խաչ Հանելոյ արդիւնք երկու թունկի ձէթ:

Գանձանակի արդիւնք – 10,000

Լուսագին ի մկրտութեանց, ի պսակաց և ի ննջեցելոց – 7900

Ի զանազան անձանց մանրամասնօրէն նուերք – 4580

Ժամուցի բաժին – 6400

Իւղաբերից մոմի ժողովք – 13,000

Վարագոյր բանալոյ – 3000

Հին էրեցփոխ Սարգսէն Հասեալն ի հաշիւն սոյն ամի – 3600

Մոմի վաստակն Հանդերձ այրած մոմովք – 32,100

Ընդհանուր՝ 80,580

Ծախսն

Իւղաբերից մոմագին – 13,600

Մէկ բեռն ածուխ – 350

Երկու ստիլ խունկ – 300

Երկու ստիլ մոմ – 400 ամի

Ընդհանուր՝ 17,650:

Ծախսն եղեալ ի յարդեանց մնայ առ էրեցփոխին սոյն ամի յաւելեալ եկե-
ղեցական արդիւնք – 65,930 դիւան:

Շամբօրեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցական արդիւնքն եղ անցեալ

ամաց յաւելեալն և եթ սոյն սոյն 1821 ամի յաւելեալն, որոց և տուեալն են թէ՛ մէսուկով և թէ՛ մեսուկներն կայ ի ձեռն էրեցփոխ Խաչատուրեն՝ իւրաքանչիւրքն մի առ մի յատկութեամբ նշանակեալք լինին աստանօր:

1820 թիւ յունվարի 1, ի սոյն թիւ գրեալ մէկ թէ մէսուկով տալիք է սոյն եկեղեցւոյ Տէր Սահակն երկու թուման և շահն ևս պարտի տալ մինչև ցայսօր — 20,000

Ի սոյն թիւ մեկ թէ մէսուկով տալիք է երկու թուման Աւետիք Տէր-Յարութիւնեան շահն ևս նոյնպէս մինչև ցայսօր — 20,000

1821 հոկտեմբերի 1, գրեալ մէկ թէ մէսուկով տալիք է վեց թուման Հանդերձ անցեալ ժամանակաց շահուքն շամբօռեցի Ուսուղանն Յարութիւնեան — 60,000

1821 յունվարի 10, գրեալ թէ մէսուկով տալիք է մէկ թուման Հանդերձ անցեալ ժամանակաց շահուքն շամբօռեցի Տէր Յարութիւն Գեղամեան — 10,000:

1821 դեկտեմբերի 26, գրեալ թէ մէսուկով տալիք է երեք թուման Հանդերձ անցեալ ժամանակաց շահուքն շամբօռեցի Տէր Յարութիւն Գեղամեան — 30,000

1821 սեպտեմբերի 15, գրեալ թէ մէսուկով տալիք է հինգ թուման անցեալ ժամանակաց շահուքն շամբօռեցի Մալխասեան Յակոբի այրի Սարրայն — 20,000

1821 յուլիսի ամսոյն գրեալ թէ մէսուկով տալիք է մէկ թուման անցեալ շահուքն չուլավերցի էյումեան Ստեփանն — 10,000:

1821 մարտի 18, գրեալ թէ մէսուկով տալիք է եղիգարի այրի Աննայն Հանդերձ շահուքն մէկ թուման — 10,000

Գումարն ընդհանուր՝ 210,000:

(Վերոյգրեալ քսան և մէկ թումանն Շամբօռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ արդիւնքն իմ մօտս է լիովին Խաչատուր Արութով):

ՇԱՄԲՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1822 Թ. ՏԱՐԵԿԱՆ ՄՈՒՏՔԻ ԵՎ ԵԼՔԻ ՀԱՇՎԵՑՈՒՑԱԿԸ

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 42, վավ. 176, բնագիր, ձեռագիր)

Խաչ Հանելոյ արդիւնք ի ջրօրհնեացը — 5300

Տեառն ընդ առաջի աւուրն մոմի և խնկի ժողովք — 1200

Ի ծաղկազարդի շաբաթ երեկոյին վարագոյր բանալոյ — 5000

Ի ծաղկազարդ կիրակի երեկոյին վարագոյր բանալոյ — 8000

Գանձանակն տարեկան — 9640

Լուսագին ի պատարագաց — 2100

Լուսագին ի մկրտութեանց — 5200

Լուսագին ի պսակաց — 1500

Լուսագին ի ննջեցելոց — 4100

Մոմի տարեկան վաստակը – 46,900
 Փողի շահ ի Տէր Սահակէն – 7000
 Եւս փողի շահ ի Տէր Յարութիւնէն – 7000
 Ի շամբօրէցի Ուսուղեան – 6000
 Ի Տէր Յարութիւնէն Գեղամեան – 150
 Եւ ի Տէր Յարութիւնէն – 450
 Ի շամբօրէցի Մալխասեան Սարրայէն – 2850
 Ընդհամենը՝ 112,390

Անցեալ ամաց եկեղեցական արդեանց գումարը, որ նշանակեալ էր ի Հա-
 չիւս 1821, քսան և մէկ թուման ընդ սոյն 1822 ամի եղեալ արդեանցն առնէ
 ի մի առ մին գումարն – 322,390

Քանի ամօք յառաջ վաճառեալք են քահանայքն զճաշոց գիրք մի երեք
 թումանով և սոյն դրամ հասեալ է էրէցփոխ Խաչատուր Յարութիւնեանին
 – 30,000

Եւս քանի ամօք յառաջ վասն շուրջառի ժողովք արարեալ են և այժմ Հա-
 սուցեալ են էրէցփոխին երկու թուման – 20,000

Եւս շուրջառի ժողովք, որ հասեալ է էրէցփոխին – 6000
 Ընդհամենը՝ 378,390

Այս գումար եկեղեցական երեսուն և եօթն թուման ութն հազար երեք
 հարիւր իննսուն դիան նաղդ դրամ կայ ի պատրաստի առ էրէցփոխ Խաչա-
 տուրն Յարութիւնեան: (Երեցփոխի ստորագրությունը):

Երկու թումանի ձէթ:

Կէս լիտր խոունկ:

Ծախս ոչինչ գոյ սոյն ամի

Մինաս արքեպիսկոպոս

Տէր Եսայի Մկրտումեան

Սարգիս Իշխանեան:

ՀԱՄԱՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1825 Թ. ՏԱՐԵԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔԸ

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 52, վավ. 317, բնագիր, ձեռագիր)

Յամի 1825, յունվարի մտիցն սկսեալ մինչև ցելն դեկտեմբերի սոյն ամի
 Հալուապարոյ Շամբօրեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ տարեկան
 արդիւնքն եղեալն ի ձեռս երէցփոխ Յովակիմ Տէր-Ղազարեանին, նշանա-
 կին կարգաւ՝ մի առ մի:

Ի ջրօրհնեացն խաչհանելոյ արդիւնք ի Մկրտում Իշխանեանէն երկու
 լիտր և կէս թափեալ սպիտակ մոմ:

Ի սոյն ջրօրհնեաց ճրագալոյց երեկոյին Դանիէլի գիրքն ընթեռնելոյ նուէրք
 մէկ հազար դիան – 1000

Տեառն ընդ առաջի գիշերին արդիւնք է հազար դիան – 1000

Լուսաւորչի նախատոնուկ երեկոյն վարագոյր բանալոյ արդիւնք չորս հազար դիան – 4000

Ի ծաղկազարդ շաբաթ երեկոյին վարագոյր բանալոյ յԱղամալ Իշխանեանէն հինգ հազար դիան – 5000

Ի սոյն ծաղկազարդ երեկոյին կիւրակէի վարագոյր բանալոյ Ի Սարգիս Իշխանեանէն մէկ թուման – 10,000

Լուսազին Ի Մկրտումից վեց հազար չորս հարիւր յիսուն դիան – 6450

Լուսազին Ի պսակաց մէկ հազար մէկ հարիւր յիսուն դիան – 1150

Լուսազին Ի ննջեցելոց երկու հազար մէկ հարիւր դիան – 2100

Վերարկուի վերայ երկու հազար մէկ հարիւր դիան – 2100

Աւետարանի և պաշտօնէից արդիւնք չորս հազար մէկ հարիւր յիսուն դիան – 4150

Գանձանակի արդիւնք տարեկան մէկ թուման և մէկ հազար դիան – 11,000

Լուսազին Ի պատարագաց ութ հազար ութ հարիւր յիսուն դիան – 8850

Մոմի տարեկան վաստակն հանդերձ այրւած մոմի գնովքն եօթն թուման ութ հազար եօթն հարիւր յիսուն դիան – 78,750

Տասն և ութ թումանի ութ ամսոց շահն Յօհաննէս Գրիգորեանին, մէկ թուման չորս հազար չորս հարիւր դիան – 14,400

Սոյն տասն և ութ թումանէն Ի 1 սեպտեմբերի առեալ Տէր Սահակն գտասն թուման դրամ հասուցեալ է սրբազան առաջնորդին և վասն մնացեալ ութ թումանի չորս ամսոց շահն երեք հազար երկու հարիւր դիան – 3200

Հինգ թումանի տասն և մէկ ամսոց շահն Ի Գէորգ Տէր-Յարութեանէն և Ի Գրիգոր Տէր-Սահակեանէն հինգ հազար հինգ հարիւր դիան – 5500

Հինգ թումանի ինն ամսոց շահն ևս Ի սոյն երկուց Գէորգ և Գրիգոր ընկերացն – 5000

Երկու թումանի վեց ամսոց շահն Ի Բէլլու Պողոսեանէն մէկ հազար երկու հարիւր դիան – 1200: Ընդհանուր՝ 16,4850:

Ծախս ոչինչ գոյ

Անցեալ ամաց եկեղեցական արդեանց գումարն, որ եղեալ է երեսուն և ութ թուման երկու հազար երկու հարիւր յիսուն դիան: Ի սոյն գումարէ հասուցեալ են սրբազան առաջնորդին տասն թուման, որ յիշատակեալն է Ի վերայ, և վեց թուման Սրբազան Մինաս արքեպիսկոպոսին, մնացեալն, որ է քսան և երկու թուման երկու հազար երկու հարիւր դիան: Ընդ սոյն և մի յաւելեալ արդեանցն առնի Ի միասին եկեղեցական դրամոց գումարն երեսուն և ութ թուման եօթն հազար մէկ հարիւր դիան – 387,100:

Սոյն յիշեալ եկեղեցական արդեանց գումարն, որ է երեսուն և ութ թուման եօթն հազար մէկ հարիւր դիան լիովին իմ մօտս է, վասն որոյ ըստորադրեմ Տէր Սահակ Յօհաննէսեան:

Մինաս արքեպիսկոպոս

Եսայի քահանայ Մկրտումեան:

ՀԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1826 Թ. ՏԱՐԵԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԱՇՎԵՑՈՒՑԱԿ¹

Տերեկան հաշիւ արդեանց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն Համքորեցւոց սկսեալ ի 1-ոյ յունվարի 1826 ամի մինչև ց1 յունվարի 1827 ամի	Թուման	Մանեթ	Հաիի
Գումար արդեանց տարեկան գանձանակին է	1	5	4
Լուսագին յ8 պսակաց է	-	2	4
Լուսագին ի 24 մկրտութեանց է	-	4	-
Լուսագին ի 16 պատարագաց է	-	3	8
Լուսագին ի 17 պաշտամանց եկեղեցւոյ և Աւետարանի է	-	1	16
Արդինք ի 12 դիագարդի կիրառութենէն է	-	2	14
Արդինք ի հանելոյ գխաշն ջրօրինեաց է	-	5	-
Արդինք ի վաճառէ մոմոց լեալ է	3	5	8
Արդինք ի կիսայրեաց մոմոց է	1	3	4
Գումար այլ մանր արդեանց է	1	5	8
Ի տօնի Լուսաւորչին սեղան բացէքի արդեանց գումարն է	1	2	-
Քսան և երկու թուման և եօթն մանեթ եկեղեցական դրամոց տարեկան տոկոսեաց գումարն է	2	7	-
Գումար բոլոր տարեկան արդեանցն է	13	9	16
Զհանդիպոյ վեց մանեթ տարեկան ծախսն հանեալ ի տասն և երեք թուման, ինն մանեթ և տասն և վեց շաիի արդեանցն՝ զիտ արդինքն մնայ տասն և երեք թուման երեք մանեթ և տասն և վեց շաիի	13	3	16
Ծախք նոյն եկեղեցւոյ			
Գումար տարեկան բոլոր ծախսոց եկեղեցւոյն է վեց մանեթ	-	6	-
Մինաս արքեպիսկոպոս Յարութիւն աւագ քահանայ Ալամդարեանց Սարգիս Իշխանով:			

ՀԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1849 Թ. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՇՎԱՆԵՐԸ

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 150, վալ. 853, բնագիր, ձեռագիր:)

Ամսական մուտք և ծախք

1. Յունվար- 33ռ. 86կ.---վասն ածխոյ- 7ռ. 80կ.
2. Փետրվար- 4ռ. 60կ.---տարեկան վարձ ժամկոչին- 50ռ.
3. Մարտ- 40ռ. 91կ.-----գին ժապաւինեալ մատենից- 1ռ. 67կ.
4. Ապրիլ - 3ռ. 49կ.-----գին չորս հատ շամադանից- 3ռ. 80կ.

¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 54, վալ. 333, բնագիր, ձեռագիր:

5. Մայիս- 2ռ. 78կ.-----մանրամասն ծախք- 3ռ.

6. Յունիս- 1ռ 61կ.

7. Յուլիս- 1ռ. 45կ.

8. Օգոստոս- 2ռ. 1կ.

9. Սեպտեմբեր- 2ռ. 16կ.

10. Հոկտեմբեր- 2ռ. 32կ.

11. Նոյեմբեր- 2ռ. 48կ.

12. Դեկտեմբեր- 234ռ. 47կ.

Ընդամենն 332ռ. 14կ.

Աղբիւրք տարեկան արդեանց

13. Լուսազին մկրտութեանց և պսակաց- 10ռ. 40կ.

14. Ի տարեկան գանձանակէ- 25ռ. 54կ.

15. Խաչհանէք ջրօրհնեաց- 30ռ.

16. Ի բացմանէ վարագուրին- 30ռ.

17. Ի վաճառմանէ մեղրամոմոց- 224ռ. 40կ.

18. Ի դիազարդէ ննջեցելոցս- 2ռ. 80կ.

19. Ի կատարմանէ պաշտամանց- 4ռ. 30կ.

20. Լուսազին պատարագի- 4ռ. 70կ.

Ընդամենն 332ռ. 14կ.

1. Յանցեալ 1848 ամէ մնացեալ է առ երեցփոխանն- 448ռ. 11կ.

Ընդհանուր գումար արդեանց եկեղեցւոյ- 780ռ. 25կ.

Գումար եկեղեցական արդեանց է 780ռ. 25կ., ծախքն է՝ 66ռ. 27կ., մնայ պատրաստի զծախսն հանեալ յարդեանց- 713ռ. 98կ.

Բաց յայսմանէ եկեղեցին ունի ստանալոյ- փոխարինաբար տուեալ է Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ Տափի Թաղի ի 1828 ամի- 134 մանէթ, տուեալ է ի պէտս հարկաւորութեան Սրբոյ Էջմիածնիս- 300 մանէթ.

Ստանալիք ի Սահակ քահանայէ Յօհանիսեանց- 10 մանէթ.

Բոլոր եկեղեցական գումարն է 1157ռ. 98կ.:

Երեցփոխ Սողոմոն Եղիազարեանց:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՈՒՅՔԱՅՈՒՑԱԿՆԵՐԸ

(1815 թ.)

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 28, վավ. 135, բնագիր, ձեռագիր: Կազմվել է Ներսէս Աշտարակեցու պահանջով)

Վասն յիշատակի արծաթի խաչից Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյն
Հալուապարայ Շամքորեցոց հայոց.

1. Խաչ արծաթեայ իբրեւ չորէք և կէս երկայնութեամբ՝ ի մի երեսն հինգ չիշայ քար, և զրեալ. յիշարակ Մէլիք Առսրամին, կնոջն Մահենին, և ի միւս

երեսն ևս գրեալ. յիշարակ Հախնազարին, կնոջն Խանումին և աղոցն. խնծորն և պատուանդանն սաղայ: Կշիռն եօթանասուն մսխալ, որոց ամենեցուն յիշատակ օրհնեալ:

2-3. Բոլորակք արծաթեայ միաձև և միանման՝ ի մի երեսն երկուց ձուլածու պատկեր խաչելութեան՝ և երեք վարդաձև արծաթի բնեօք, և ի շրջանակն միոյն չորս մանր շիշայ քար. հանդերձ խնծորովք ոսկեզօծ, իսկ պատուանդանն երկուց հնուց սպիտակ արծաթ: Կշիռն միոյն քսան և երեք մսխալ և միոյնն՝ քսան մսխալ: Ընծայեալ են հասարակ ժողովրդէն, որոց յիշատակ օրհնեալ¹:

4. Խաչ արծաթեայ մի թղաչափ՝ համակ ոսկեզօծ. մի երեսն ձուլածու պատկեր խաչելութեան և ի քառաթևսն ևս մի մի փոքրիկ պատկեր, և ի միւս երեսն պատկեր Աստուածածնի: Յիշարակ Գալուստի Մկրտումեանց:

5. Խաչ ևս արծաթի մի թղաչափ՝ համակ ոսկեզօծ, մի երեսն սաղայ և միւս երեսն ձուլածու պատկեր խաչելութեան: Յիշարակ Աւերիքի Յարութիւնեանց:

Վասն յիշատակի արծաթ բուրվառի

1. Բուրվար արծաթի կաթուղիկաձև և ի ներքոյ վեց փոքր հրեշտակաց պատկերօք, ի վերայ շղթայից ինն պօծօծօք: Յիշարակ դարերց Աղանալ Իշխանանի՝ Նազանոյ և Եղիսաբէթի:

Վասն յիշատակի արծաթ մետոնամանի

1. Արծաթ միւռոնաման՝ ի գլուխն փոքրիկ խաչ ոսկեզօծ: Յիշարակ Դարթի Տէր-Ղուկասեանց:

Վասն յիշատակի արծաթապատ Աւետարանի Սուրբ Աստուածածին Շամբօրէցոց եկեղեցոյն Հայուապարոյ.

1. Աւետարան ձեռագիր ՌՃԶ. (1657) թուին, գրեալ ի Քարթման (Գարդման) գաւառի: Ի մի երեսն հաւասար արծաթի բեւեռք, ի մէջն արծաթի սաղայ խաչ՝ հինգ շիշայ քարամբ, և ի ստորոտ այնմ խաչին զնճիլով կախեալ երկու փոքր խաչք արծաթի՝ շիշայ քարամբ: Ի միւս երեսն ևս արծաթի բեւեռք խաչաձև, և շրջանակն ևս բեւեռք արծաթի. փականք ևս արծաթի զնճիլով: Յիշատակարանն գրեալ կայ, և կշիռն հարիւր ութսուն և չորս մսխալ: Սոյն Աւետարանն ամփոփեալ կայ ի մէջ մահրամալից, որք լինեն աւելի քան զերեսուն, և յիշատակն գրեալ կայ. վասն Յակոբ և Գրիգոր վարդապետացն, որոց յիշատակ օրհնութեամբ եղեցի. ամեն:

2. Աւետարան ձեռագիր, ի մի երեսն հաւասար զալպ արծաթ, հինգ շիշայ քարամբ, և ի չորս անկիւնն չորս փոքր ձուլածու արծաթի ոսկեզօծ պատկեր Աստուածածնի, և ի մէջն նոյնպէս ձուլածու ոսկեզօծ պատկեր խաչելութեան: Փականքն ևս զալպ արծաթ: Յիշատակարան գրեալ Յակոբ և Գրիգոր վարդապետացն, ի Փառիսոսու վանքն:

¹ Հանդիպակաց լուսանցքում նշված է. «Ի սոցանէ մին պակասի»:

3. Աւետարան տպեալ ի Վէնէտիկ, ի մի երեսն արծաթ չօքուրթմայ կաշիայիւ և ի միջոյ փոքր խաչելութեան պատկեր արծաթի, իսկ միւս երեսն սաղայ ամենեկին: Յիշատակ հասարակ ժողովրդոցն:

4. Աւետարան տպեալ, երկու երեսն ևս արծաթ, ի միջոյ փոքր պատկերաձև քարամբ յօրինեալ: Յիշարակ Միրիմանեան Գալուստի:

Վասն յիշատակի շուրջառաց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցոյն Հալուաբարոյ Շամքօրէցի հայոց.

1. Շուրջառ կանաչ սատայ շտօփ արծաթի փոքր չափրաստիւ: Կշիռն երեք մսխալ: Ընծայեալ են հասարակ ժողովուրդքն, որոց յիշատակն օրհնեալ (բոլորովիմբ հնացեալ և անպիտան ի գործս):

2. Շուրջառ հնոտի դեղին սատայ շտօփ արծաթի փոքր չափրաստիւ՝ չորս մսխալ: Ընծայեալ են հասարակ ժողովուրդքն, որոնց յիշատակն օրհնեալ (բոլորովիմբ հնացեալ և անպիտան ի գործս):

3. Շուրջառ հնոտի կարմիր զառ ճոթ. վերին եզերքն կարմիր ատլաս արծաթի չափրաստիւ: Կշիռն հինգ մսխալ: Ընծայեալ է Իսախանն յիշարակ իւր և կողակցոյն իւրոյն Աղապալին, որոց յիշատակն օրհնեալ (բոլորովիմբ հնացեալ և անպիտան ի գործս):

4. Շուրջառ հնոտի արծաթի չափրաստիւ: Կշիռն եօթն մսխալ և կէս: Ընծայեալ է Ղօրդանեան Յովսէփի կողակից Շուշանն, որոյ յիշատակն օրհնեալ (բոլորովիմբ հնացեալ և անպիտան ի գործս):

5. Շուրջառ հնոտի արծաթի չափրաստիւ: Կշիռն չորս և կէս մսխալ: Ընծայեալ է հասարակ ժողովրդոց, որոց յիշատակն օրհնեալ (բոլորովիմբ հնացեալ և անպիտան ի գործս):

6. Շուրջառ ծիրանի, հասարակ զառ ճոթ, փոքրիկ արծաթի հրեշտակաց և չափրաստիւ: Գնեալ ի հասարակ ժողովրդոց:

7. Շուրջառ դեղին դալբ ոռուսի, զառ կարմիր ծաղկամբ փոքրիկ արծաթի հրեշտակաձև չափրաստիւ: Գնեալ ի հասարակ ժողովրդոց:

8. Շուրջառ ոռուսի, զօլզօլ ոռուսի զառ փոքրիկ արծաթի չափրաստիւ: Գնեալ ի հասարակ ժողովրդականաց:

9. Շուրջառ ծիրանի ոռուսաց զառ արծաթի չափրաստիւ: Գնեալ յեկեղեցական արդեանց:

10. Շուրջառ ոռուսաց զօլ զառ արծաթի չափրաստիւ: Գնեալ յեկեղեցական արդեանց:

Վասն յիշատակի [բանած կամ] Ճոթից փորութարաց Շամքօրէցոց եկեղեցոյն.

1. Փորութար կարմիր զառ շտօփ ի ստորոտը կարգ կարգ եաթայի: Ընծայեալ են հասարակ ժողովրդոց, որոց յիշատակ օրհնեալ (կորուսեալ է):

2. Փորութար կանաչ [գունետուր] հին: Ընծայեալ են ի հասարակութենէ ժողովրդոց, որոց յիշատակ օրհնեալ:

3. Փորուրար ի վերայ կարմիր կոտորոյ ոսկէթել բանաց: Յիշարակ Մարթնոսի Եաղութնանց:

4. Փորուրար ծիրանի ռուսաց զառ: Գնեալ եկեղեցական արդեանց:

5. Երեք հատ փոքր գոգնոց Աստուածածնի, ռուսի հասարակ զառ ճոթ: Գնեալ ի հասարակ ժողովրդոց:

6. Մեկ հատ ղուլթնի սեղանի ծածկոց: Յիշարակ Տէր-Յարութիւնեան Աւերիքի:

7. Սեղանոյ ծածկոց ռուսաց ծիրանի զառ: Գնեալ եկեղեցական արդեանց:

Վասն յիշատակի սարկաւազի ուրարաց Շամբօրէցոց եկեղեցոյն.

1. Ուրար սարկաւազի ղուլթնի կարմիր, ընծայեալ ի հասարակութենէ ժողովրդոց, որոց յիշատակ օրհնեալ:

2. Ուրար սարկաւազի կապոյտ ռուսի զառ, յիշատակ հասարակ ժողովրդոց:

Վասն յիշատակի վարագուրաց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցոյն
Հալուապարոյ Շամբօրէցի հայոց.

1. Վարագոյր սեղանոյ հին, հասարակ չիթ, ընծայեալ ի Մելիք Ռոստամի կողակից Մահին, որոյ յիշատակ օրհնեալ (այս վարագոյր տուեալ են Ջարեքայ Անապատին):

2. Վարագոյրք փոքր երկու Աստուածածնի պատկերոց, ռուսի չիթ, ընծայեալ ի չախանիսի Սարգիսն, որոյ յիշատակ օրհնեալ (հնացեալ են):

3. Վարագոյր աւազանի ռուսի չիթ, ընծայեալ է հասարակութենէ ժողովրդոց, որոց յիշատակ օրհնեալ:

4. Վարագոյր կարմիր պլիսի, շրջանակն կանաչ պլիս, հաշիւայիւ, և ի մէջն ի վերայ սպիտակ առլասի նկարեալ պատկեր յարութեան, յիշարակ Բեսարիոփի Աշխարումեանց:

5. Վարագոյր պարսից, հնոտի, ճոթ, յիշարակ Ղաիրամանի Մելքիսեդեկեանց:

1. Այսմաւուրք տպեալ. զոր ընծայեալ է Եղոնց Վարդանն, որոյ յիշատակն օրհնեալ:

2. Այսմաւուրք ձեռագիր, ընծայեալ ի հասարակութիւնէ ժողովրդոց, որոց յիշատակն օրհնեալ — ոչ գոյ:

3. Այսմաւուրք տպեալ ի Կոստանդնուպօլիս, յիշարակ Աղամալի Իշխանեանց:

1. Ատենի ժամագիրք Էջմիածնի տիպ, ընծայեալ ի հասարակ ժողովրդոց, որոց յիշատակն օրհնեալ:

2. Ատենի ժամագիրք Էջմիածնի տիպ, յիշարակ շալապերցի Պարոտի Թոփուգեանց:

1. Տօնացոյց Էջմիածնի տիպ. Ընծայեալ է Շիրինի որդի Զորապն, որոյ յիշատակն օրհնեալ:

1. Խորհրդատետր տպեալ. ընծայեալ է տպագրու Գէորգն, որոյ յիշատակն օրհնեալ:

2. Խորհրդատետր տպեալ. ընծայեալ է Իշխանեանց Սարգիսն, որոյ յիշատակն օրհնեալ:

Վասն յիշատակի զանգակաց Շամքօրեցոց եկեղեցոյն

Մէկ զոյգ զանգակ. կշիռն երկուց տասն և երկու լիտր. ընծայեալ են հասարակ ժողովրդէն, որոց յիշատակն (օրհնեալ):

1 հատ փոքր զանգակ կախեալ ի մէջ եկեղեցւոյ:

Ուրմն հատ զանագան գրեանք. չորսն գրչեայ և չորս տիպ, ընծայեալ ի հասարակ ժողովրդոց:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1838 Թ. ՇԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆՇԱՐԺ ԿԱՅՔԸ

(ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 39, թ. 81 շրջ.- 84 շրջ., բնագիր, ձեռագիր)

Շարժական կայք

Արծաթեղէնք

1) 1 բուրվառ ինն բօծօժիւք իւր որդւոց հանգուցեալ Իշխանին, Աղամալին, Նազարին և Եղիսաբէթին – 141 մսխալ:

2) 1 խաչ քառաթև ոսկեզօծ, յորոյ մի երեսն է պատկեր խաչելութեան և միւսն՝ Աստուածածնայ չորիւք Աւետարանչօք զարդարեալ, ի պարօն երիցփոխ Աւետիք Յարութիւնեանէ – 40 մսխալ:

3) 1 ևս խաչ արծաթեայ ոսկեզօծ քառաթև, որոյ մի երեսն է պատկէր խաչելութեան և միւսն Աստուածածնայ, արդեամբ ժողովրդոց:

4) 1 բոլորակ խաչ, յորոյ վերայ է ձուլածու պատկէր խաչելութեան և շրջանակն ականակոռ, ի հանգուցեալ զարաբաղցի Պալէնէն – 20 մսխալ:

5) 1 քառաթև ևս ականակոռ, ի Մէլիք Ռօստոմէ – 76 մսխալ:

6) 1 սկիհ փոքր պատուանդանիւ և մաղզմանաւ, յորոյ վերայ գրեալ է ընծայողացն անուն և է ի Բաղդասարոյ և ի Գրիգոր վարդապետաց – 160 մսխալ:

7) 1 սկիհ ևս մաղզմանաւ և պատուանդանաւ, ի հանգուցեալ Վարդան յեղինեանէն – 100 մսխալ:

8) 1 սաղաւարտ կանաչ մախմուրէ արծաթապատ և մինաքարիւք զարդարուն, ի պարոն Մկրտում Իշխանեանէ – 70 մսխալ:

9) 1 կարմիր մախմուրէ հնոտի սաղաւարտ, որոյ խաչն է արծաթի, արդեամբ ժողովրդոց – 5 մսխալ:

10) 1 կարմիր մախմուրէ վակաս արծաթապատ ականակոռ և ձուլածու խաչիւք զարդարեալ արդեամբ ժողովրդոց – 30 մսխալ:

11) 1 Աւետարան փոքր, արծաթապատ, յորոյ վերայ է խաչ ձուլածոյ, արդեամբ ժողովրդոց – 20 մսխալ:

12) 1 ևս, յորոյ վերայ է արծաթի ձուլածոս պատկէր խաչելութեան, ի Յարութիւն Միրումեանցէ – 15 մսխալ:

13) 1 մեծ գրչեայ Աւետարան, արծաթապատ և ականակոռն ձուլեալ խաչիւ, կազմեալ ի հանգուցեալ Գրիգոր վարդապետէ – 200 մսխալ:

14) 1 մեծ ևս գրչեայ, յորոյ վերայ է փոքրիկ խաչելութիւն արծաթի, կազմեալ ի վերոյիշեալ Գրիգոր վարդապետէ – 10 մսխալ:

15) 1 մեծ ևս գրչեայ, առանց արծաթի, ի Վարդան Եղիանէ:

16) 1 փոքրիկ ևս գրչեայ, արծաթապատ և ականակոռն, և 3 փոքր խաչ արծաթի շղթայիւք ի վերայ կապեալ, ի հանգուցեալ տէր Մովսիսէ – 60 մսխալ:

17) 9 քօղք սկհւոյ հին և նոր, ի հասարակութիւնէ:

18) 3 զառ կարմիր և ռուսաց Աւետարանի աղլուխ, ի հասարակութիւնէ:

19) 3 կապոյտ ռուսաց շտօփի շապիկք դպրաց, ի հասարակութիւնէ:

20) 1 փոքր պատկէր փրկչական արծաթեայ ոսկեզօծ, կազմեալ ի վերայ փայտի – 7 մսխալ:

21) 1 ծիրանագոյն ռուսաց շտօփի սեղանի ծածկոց, արդեամբ ժողովրդոց:

22) 4 ուրար սարկաւազաց նոյն կտորէ, արդեամբ ժողովրդոց:

23) 1 կարմիր վական կերպասեայ և տողագործ, ի Մատթէոս Եաղուբեանցէ:

24) 1 կարմիր փորուրար ժամհարի կերպասեայ և տողագործ, ի յիշեալ Մատթէոսէ:

25) 1 ծիրանագոյն ռուսաց զառ շտօփի փուրուրար, արդեամբ ժողովրդոց:

26) 2 ևս հնոտի մին կանաչ և միւսն կապոյտ, ի հանգուցեալ Ղուկաս Տէր-Ղեոնդեանցէ:

27) 1 հասարակ կտորէ ևս, ի Մարթայ Սոլաղեանէ:

28) 1 զոյգ բազպան տողագործ և կերպասեայ, ի Նանոյ Ղազախէլեանցէ:

29) 2 զոյգ հասարակ բազպանք ևս, արդեամբ ժողովրդոց:

30) 1 գօտի ժամարարի, որ է կազմեալ ի պղնձեայ, արդեամբ հասարակութիւնէ:

31) 1 շուրջառ ռուսաց շտօփի, որոյ չափուաստն են արծաթի, արդեամբ հասարակութիւնէ – 24 մսխալ:

32) 1 դիագարդ սեաւ պլիսեայ, ի պարօն Մկրտում Իշխանեանցէ:

33) 1 սեղանի ծածկոց հասարակ խութօցէ, արդեամբ հասարակութիւնէ:

34) 4 փոքրագոյն ծածկոց սեղանի, արդեամբ հասարակութիւնէ:

35) 2 կարմիր զանաջօղէ շապիկք, յորոց միոյ յուսն տողագործ, արդեամբք հասարակութիւնէ:

36) 2 գրքակալի շապիկք, մինն կապոյտ չիթ և միւսն սպիտակ, ի հանգուցեալ Մատթէոսէ:

37) 1 արծաթի միւռնոնաշիշ կաթողիկաձև, ի Դաւիթ Տէր-Ղուկասեանցէ – 35 մսխալ:

38) 1 սպիտակ չիթ շապիկ մեծ, արդեամբ հասարակութիւնէ:

- 39) 1 կարմիր պլիս վարագոյր, յորոյ վերայ և նկարեալ յարութեան պատկէր և շրջանակն կանաչ պլիս, զարդարեալ, ի Բեսարիօն յԱշխարումեանէ:
- 40) 1 կերպասեայ վարագոյր հասարակ, ի Ղահրաման Մելքիսեդեկեանէ:
- 41) 1 կապոյտ չիթ վարագոյր հասարակ, ի Սանամ կնոջէ յումէմէ:
- 42) 1 Այսմաւուր գիրք, տպեալ ի Պօլիս, ի հանգուցեալ Վարդան Եղիանէ:
- 43) 1 ևս հնոյն տիպ, ի յԱղամալ Իշխանեանէ:
- 44) 1 Ճաշոց գիրք հնոյ տիպ, յԻշխանեանցէ:
- 45) 1 ևս տիպ Պօլսոյ, ի հանգուցեալ Զրկինեաց Մարտիրոսէ:
- 46) 1 ատենի ժամագիրք տիպ էջմիածնոյ, ի Թօփուզեանց Պետրոսէ:
- 47) 1 ևս ինոյն տիպ, գնեալ արդեամբ հասարակութիւնէ:
- 48) 1 ձայնքաղ շարական, տպեալ ի Պօլիս, յԱղամալ Իշխանեանցէ:
- 49) 1 ևս ի նոյն, ի Վարդան Եղիանէ:
- 50) 1 ևս տիպ էջմիածնայ, գնեալ արդեամբ հասարակութիւնէ:
- 51) 1 խորհրդատետր ժամարարի տիպ Պօլսոյ, ի Սարգիս Իշխանեանէ:
- 52) 1 զոյգ բուրվառք պղնձիք, մինն ի Փանոսեան Աղաջանէ, և միւսն արդեամբ ժողովրդոց:
- 53) 1 պատկէր Աստուածածնի, առանց արծաթի, ի Դաւիթ Խոջայեանցէ:
- 54) 1 ևս Աստուածածնի, ի Սողոմօն Վարդանեան Եղիանցէ:
- 55) 1 ևս Աստուածածնի, ի հանգուցեալ Յովակիմ Ղազարեանցէ:
- 56) 1 ևս Աստուածածնի և մի ևս խաչվառ, որոյ մի երեսն է պատկէր խաչելութեան, և միւսն Աստուածածնի, ի հանգուցեալ Յարութիւն Աւթանդիլեանէ:
- 57) 1 ևս Աստուածածնի փոքր, ի Մկրտիչ Ղազարեանցէ հանգուցելոյ:
- 58) 1 մեծ ևս Աստուածածնայ, հանդերձ երկոտասան առաքելովք նկարուն, ի Մարքար Յովակիմեանէ, որ կայ եղեալ ի վերայ սրբոյ սեղանոյ:
- 59) 1 փոքր ևս հրեշտակաց, ի յիշեալ Յովակիմեանէ:
- 60) 1 խաչելութիւն, ի Խաչատուր Յարութիւնեանէ:
- 61) 1 չարչարանաց, յԱւետիք Տէր-Ղազարեանէ:
- 62) 3 ևս խաչելութիւն, յորոց մինն երրորդութեան, մինն սուրբ Գէորգայ, արդեամբ հասարակութիւնէ:
- 63) 1 պատկէր յանուն սուրբ Գէորգայ, ի Մարտիրոս Բաբայեանէ:
- 64) 1 փրկչական, ի Սիմէօն Սարգսեանէ:
- 65) 1 Սրբոյն Գրիգոր Լուսաւորչին չարչարանաց, յԱւետիք Տուգուլեանէ:
- 66) 1 երրորդութեան, որ է կազմեալ ի վերայ տաճարի սրբոյ սեղանոյ յերկուց անձանց, ի Մկրտում Իշխանեանէ և յԱւետիք Տուգուլեանէ:
- 67) 1 ևս ձեացուցեալ ի ձեռն էջմիածնայ, յերիցփոխ Աւետիք Յարութիւնեանէ:
- 68) 1 ևս զոյգ պատկէրք, մինն սուրբ Սարգսի և միւսն սուրբ Գէորգայ, յԻշխանեանցէ:
- 69) 5 զոյգ փոքր աշտանակք Մոսկովու և Ժէշտի, մի զոյգն ընծայեալ ի

յԱղաջան Ներսիսեանէ, մի զոյգն՝ Մարտիրոս Զաքարեանէ և միւսքն՝ արդեամբ հասարակութիւնէ:

70) 3 դեղնապղնձի փոքր շամատանք և մինն երեք մատնեայ, ի Սարգիս Իշխանեանէ:

71) 10 շամատանք դեղին պղնձի փոքրիկք, արդեամբ հասարակութիւնէ:

72) 1 մեծ ևս նոյն մտէնէ, յԱւետիք Հջմեանցէ:

73) 1 զոյգ զանգակք ո՛չ մեծ և ո՛չ շատ փոքր, արդեամբ հասարակութիւնէ:

74) 1 զոյգ ևս, որ է կախեալ ի մէջ եկեղեցւոյ, ի Պետրոս Դօնեանէ:

75) 1 ջահ մեծ ժտից ինն մատնեայ, յԻշխանեանցէ:

76) 3 ևս միջակք, յորոց մինն ի Նազանի Սարգիսեան Իշխանեանցէ, և միւսքն արդեամբ ժողովրդոց:

77) 1 փոքր ջահ ևս, տուեալ ի յիշատակ Թումայեան Սարգիսէ:

78) 1 զոյգ կանթէղք, որ վառ կայ ի մէջ նորա ձէթ անպակաս, ի հասարակութիւնէ:

79) 1 զոյգ մեծ աշտանակ, որ է եղեալ ի վերայ սրբոյ սեղանոյ, Իշխանեանցէ:

80) 1 զոյգ սրովբէաձև քշոցք, արդեամբք հասարակութիւնէ:

81) 1 զոյգ քոշոց հնոտի, արդեամբ հասարակութիւնէ:

82) 1 զոյգ պղնձեայ իբրուղ լազան լուացման, արդեամբ հասարակութիւնէ:

83) 1 զոյգ ևս ի հասարակութիւնէ:

84) 8 պղնձեայ սկուտէղք, արդեամբ հասարակութիւնէ:

85) 1 զոյգ չիթ ծածկոց խորանաց, արդեամբ հասարակութիւնէ:

86) 1 գազ և կէս շտօփ ոռւսաց, վասն ուրարի սարկաւազաց:

87) 3 գիրք զանազան, թէ տպեալ, և թէ գրչեայ, որք չեն գործածելի ի մէջ եկեղեցւոյ:

88) 1 մեծ խալի, որ կայ սփռեալ յեկեղեցիսջ, յԻշխանեանցէ:

89) 2 խալի միջակ պարսից, արդեամբ հասարակութիւնէ:

90) 1 փոքր փայտաշէն կաթուղիկէ՝ վասն պահարանի Աւետարանաց, գեղազործեալ, արդեամբ հասարակութիւնէ:

91) 1 զսունդուկ ոռւսաց վասն զգեստուց, արդեամբ հասարակութիւնէ:

92) 1 փոքր պահարանիւ նշխարք Սրբոց առանց վկայականի, որ է անյայտ, թէ որոյ է:

Անշարժ կայք.

Դէպ ի կողմն հիւսիսային երկայնութիւն սաժէն — 9,

ի հիւսիսային կողմն լայնութիւնն — 4,

Հարաւային կողմն լայնութիւն, երկայնութիւն համեմատ միմեանց — 8,

Եսայեան Աւետիքին մերձ եկեղեցւոյն տնատեղիք դէպ արևելեան — 7,

Մերձ սոյն տուն տնատեղի և մի տուն ևս Յովհաննէս Մարտիրոսեանին — 6-1 գազ,

Յարևմտեան կողմն տուն և տնատեղի Թաթոյ Գալստեանին — 6,

Եվս յարեմտեան կողմն Մարմարին և Մաթոյին, որոց լայնութիւն և երկայնութիւնն է – 10,

Միւս տուն ևս երեցփոխ Աւետիքինն համեմատ միմեանց լայնութիւն և երկայնութիւն – 7,

Այսոքիկ վերոյ յիշեալ տունք և տնատեղիք յարմարին նոյն Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն՝ վասն չունելոյ նորա զօրինաւոր գաւիթս:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1840 Թ. ՇԱՐԺԱԿԱՆ ԿԱՅՔԸ

(ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3820 (մաս 2), թ. 248, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև գ. 3815.

թ. 9 շրջ.)

Մէկ երծաթեայ բուռվար ինն երծաթեայ բոժոժեայ, որոյ քաշն հարիւր քառասունևմէկ մսխալ, ընծայեալ ի դատերաց հանգուցեալ Աղամալ Իշխանեանցի՝ Նազանէն և Նղիսաբէթէն:

Մէկ ոսկէզօծ քառաթև երծաթեայ խաչ, չորիւք աւետարանչօք զարդարեալ ի վերայ ձուլեալ խաչիւ, ընծայեալ ի երեցփոխ Աւետիք Յարութիւնեանէ, քաշն որ է քառասուն մսխալ:

Մէկ ոսկէզօծ քառաթև երծաթեայ խաչ, մին երեսն խաչելութիւն Մարիամամբ և միւս երեսն Աստուածածնայ, որոյ քաշն քառասուն մսխալ:

Մէկ բոլորակ երծաթեայ ականակուռ ձուլեալ խաչ, որոյ քաշն քսան մսխալ, ընծայեալ հանգուցեալ Պալենին:

Մէկ քառաթև երծաթեայ ականակուռ խաչ, ընծայեալ ի Մէլիք Ռոստօմէ, որոյ քաշն եօթանասունևվեց մսխալ:

Մէկ երծաթեայ սկիհ իւր մաղզմանովն հարիւր վաթսուն մսխալ, ընծայեալ ի Բաղդասար և Գրիգոր վարդապետացն:

Մէկ երծաթեայ սկիհ իւր մաղզմանովն, որոյ քաշն հարիւր մսխալ, ընծայեալ ի հանգուցեալ Վարդան Նղեանէ:

Մէկ կանաչ մախմուռ երծաթապատ սաղաւարտ չորիւք մինաքարիւք կազմեալ, որոյ երծաթե քաշն եօթանասուն մսխալ, ընծայեալ ի Մկրտում Իշխանեանէ:

Մէկ կարմիր մախմուռ հնոտի սաղաւարտ, ունի երծաթեայ խաչ, որոյ քաշն հինգ մսխալ, ընծայեալ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ կարմիր վակաս արծաթապատ ականակուռ և ձուլածոյ խաչիւք զարդարեալ, որոյ արծաթի քաշն երեսուն մսխալ, ընծայեալ արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ ձեռաց հասարակ Աւետարան արծաթապատ ձուլեալ խաչիւ, որոյ քաշն արծաթի քսան մսխալ, ընծայեալ հասարակ ժողովրդոց:

Միւս ևս հասարակ Աւետարան երծաթեայ ականակուռ խաչիւ, որոյ քաշն արծաթի տասնևհինգ մսխալ, ընծայեալ ի Յարութիւն Մկրտումեանցէ:

Մէկ մեծ ձեռագիր Աւետարան արծաթապատ և ականակուռ ձուլեալ խաչիւ կազմեալ, որոյ քաշն երկու հարիւր մսխալ, ընծայեալ ի Գրիգոր վարդապետէ:

Միւս ևս մեծ Աւետարան ձեռագիր, փոքր Աւետարան երծաթեայ խաչիւ շղթայիւ կապեալ, ընծայեալ ի վերոյ յիշեալ վարդապետէ:

Միւս ձեռագիր Աւետարան մեծ առանց երծաթե, ընծայեալ ի հանգուցեալ Վարդան Եղեանէ:

Մէկ փոքր Աւետարան ձեռագիր երծաթապատ և ականակուռ և երեք փոքր խաչ կապեալ շղթայիւք, որոյ քաշն վաթսուն մսխալ, ընծայեալ ի տէր Մովսէս քահանայէ, որ է հանգուցեալ:

Ինն հատ քողը սկուհոյ հին և նոր, երեք հատ ռուսի զառ Աւետարանի եաղլուիս, երեք հատ ռուսի փարչայ մաւի զառ շապիկք դիտացուաց:

Մէկ հատ հատ ռուսի զառ փարչայ ծիրանի ծածկոց սեղանի, չորս հատ սարկաւազաց ուրար հասարակ փարչայ, ընծայեալ ի հասարակութիւնէ ժողովրդոց:

Մէկ կարմիր վակաս կերպասեայ և ասղնագործ, ընծայեալ ի հանգուցեալ Մատթէոս Եաղուբեանցէ:

Մէկ կարմիր փորուրար կերպասեայ և ասղնագործ, ընծայեալ ի սոյն հանգուցելոյ:

Մէկ ծիրանի փորուրար ռուսի փարչայ, ընծայեալ ի հասարակութիւնէ ժողովրդոց:

Երկու հնոտի փորուրար, մինն կանաչ և միւսն խաթայի, ընծայեալ ի հանգուցեալ տիրացու Ղուկաս Տէր-Ղէւոնդեանէ:

Մէկ հասարակ զառ փորուրար, ընծայեալ Մարթայ Սուղեանէ:

Մէկ կարովի բազմանդ կերպասեայ և ասղնագործ, ընծայեալ ի Նանօ Ղազախէլեանէ:

Երկու զոյգ հնոտի բազմանդք, ժողովրդոց արդեամբք:

Մէկ գօտի պղնձեայ:

Չորս հատ շուրջառ ստօփի, արդեամբ ժողովրդոց:

Մէկ դիագարդ սև պլիսեայ, ընծայեալ ի Մկրտում Իշխանեանցէ:

Մէկ սեղանի ծածկոց հնոտի:

Չորս վիմածածկոց, ռուսի զառ, արդեամբ ժողովրդոց:

Երկու զանաւոզ կարմիր շապիկք, միոյն յուսն ասղնագործ:

Երկու շապիկք գրակալի, մինն մասի, և միւսն սպիտակ, ընծայեալ ի հանգուցեալ Մատթէոսէ:

Մէկ երծաթեայ մեռոնշիշ կաթուղիկաձև, որոյ քաշն երեսունևհինգ մսխալ, ընծայեալ ի Դաւիթ Տէր-Ղուկասովէ:

Մէկ սպիտակ չիթ մեծ շապիկ, արդեամբ ժողովրդոց:

Մէկ կարմիր պլիս վարագուր՝ նկարեալ յարութեան պատկերաւ, ընծայեալ ի Բէսարիօն Աշխարումեանէ:

Մէկ կերպասեայ հնոտի վարագուր, ընծայեալ ի Ղահրաման Մէլիքսէթեանէ:

Մէկ մասի չիթ հասարակ վարագուր, ընծայեալ ի հանգուցեալ Սանամէն:

Մէկ հատ Յասմաւուր ընծայեալ ի հանգուցեալ Վարդան Եղեանէ:

Մէկ հատ ևս Յայսմաւուր, ընծայեալ, ի հանգուցեալ Աղամալ Իշխանեանցէ:

Մէկ հատ Ճաշոց գիրք, ընծայեալ ի յԻշխանեանցէ:

Մէկ հատ ևս Ճաշոց գիրք, ընծայեալ ի հանգուցեալ Զերքինեանց Մարտիրոսէ:

Մէկ հատ Ատենի, ընծայեալ ի Պետրոս Թօփուզեանէ, որ է չուլաւերցի:

Մէկ հատ Ատենի, արդեամբ ժողովրդոց:

Մէկ հատ Զայնաքաղ շարական, ընծայեալ ի հանգուցեալ Աղամալ Իշխանեանցէ:

Մէկ հատ ևս Զայնաքաղ շարական, ընծայեալ ի հանգուցեալ Վարդան Եղեանցէ:

Մէկ գոյգ Զայնաքաղ շարական, տիպ էջմիածնի արդեամբ ժողովրդոց:

Մէկ հատ Խոհրդատետր, ընծայեալ ի Սարգիս յԻշխանեանցէ:

Երկու հատ հասարակ պղնձէ բուրվառք, մինն Փանոսեան Աղաջանի յայրին ընծայեալ և միւսն արդեամբ ժողովրդոց:

Մէկ միջակ Աստուածածնայ պատկեր առանց արծաթոյ, ընծայեալ ի Դաւիթ Խօջինեանցէ:

Մէկ հատ ևս Աստուածածնայ պատկեր, ընծայեալ ի հանգուցեալ Յովակիմ Տէր-Ղազարեանցէ:

Երկու հատ ևս Աստուածածնայ պատկերք, երկու դասուց, ընծայեալ ի Սօլօմօն Վարդանեանցէ:

Մէկ հատ ևս Աստուածածնայ պատկեր, և մէկ, խաչ վառ, ընծայեալ ի հանգուցեալ Աւթուկ Աւթանդիլեանցէ:

Մէկ փոքր Աստուածածնայ պատկեր, ընծայեալ ի Մկրտում Ղազարեանցէ:

Մէկ մեծ Աստուածածնայ պատկեր հանդերձ երկոտասան առաքելովք բազմեալ ի վերայ սեղանի, ընծայեալ ի Մարգար Յակովբեանցէ:

Մէկ հրեշտակապետաց պատկեր, ընծայեալ ի յԻշեալ Մարգար Յակովբեանցէ:

Մէկ հատ խաչելութեան պատկեր, ընծայեալ ի Խաչատուր Աթոյեանցէ:

Մէկ հատ չարչարանաց պատկեր, ընծայեալ ի Աւետիք Տէր-Ղազարեանցէ:

Երեք պատկերք, մինն խաչելութեան, մինն երրորդութեան, և միւսն սուրբ Սարգսի, արդեամբ ժողովրդոց:

Մէկ սուրբ գէղվարդայ պատկեր, ընծայեալ ի Մարտիրոս Բաբայեանցէ:

Մէկ փրկչական պատկեր, ընծայեալ ի Սիմէօն Սարգսեանցէ:

Մէկ հատ չարչարանաց պատկեր սրբոյն Գրիգորին մերոյ Լուսաւորչին, ընծայեալ ի Աւետիք Տուգուլեանցէ:

Մէկ երրորդութեան մեծ պատկեր կազմեալ ի վերայ տաճարի սեղանոյն, ընծայեալ երկուց անձանց, ի Մկրտում Իշխանեանցէ, և Աւետիք Տուգուլեանցէ:

Մէկ պատկեր ձեւացուցեալ ի ձև սուրբ էջմիածնայ, ընծայեալ ի յերեցփոխ Աւետիք Յարութիւնեանցէ:

Երկու պատկերք, մինն սուրբ Սարգսի և միւսն սուրբ Գէորգեայ, ընծայեալ յիշխանեանցէ:

Հինգ զոյգ աշտանակք փոքր, Մօսկօվու շէնք, մին զոյգն ընծայեալ ի Աղա-
ջան Ներսիսեանէ, մին զոյգ ի Մարտիրոս Զարգարեանէ, և միւսքն արդեամբ
ժողովրդոց:

Տասն չամադան դեղնապղինձ փոքրիկ, որոյ քաշն է եօթն գրուանքայ,
ընծայեալ արդեամբ ժողովրդոց:

Երկու հատ դեղնապղինձ մեծ չամադանք, մինն երեք մատնեայ, ընծայեալ
ի Սարգիս յիշխանեանցէ:

Մէկ ևս դեղնապղինձ մեծ չամադան, ընծայեալ ի Աւետիք Տէր-Յարու-
թիւնեանէն, այն երեք չամադանաց քաշն եղև քսանևերկու գրուաքայ:

Մէկ զոյգ զանգակք միջակ, արդեամբ հասարակ ժողովրդոց, որոց քաշն
է երկու մսխալ:

Մէկ զոյգ փոքր զանգակք կախեալ ի մէջ եկեղեցւոյ, որոց երկուցունց
քաշն է տասնևհինգ գրուանքայ, մինն ընծայեալ Պետրոս Տօնեանէ և միւս՝
հանգուցեալ Սարգսէ:

Մէկ մեծ ջահ ժէշտէ երծաթեայ ջրած, ընծայեալ ի յիշխանեանցէ:

Երեք ջահ միջակք, ևս ժէշտեայ երծաթեայ ջրած, մինն ընծայեալ ի Նազա-
նէ Սարգիսեան Իշխանեանցէ, և երկուքն արդեամբ ժողովրդոց:

Մէկ փոքր ջահ դեղնապղինձ վեց մատնեայ, ընծայեալ ի հանգուցեալ
Սարգիս Թումանեանէ:

Մէկ զոյգ մոմա կանթեղք երկու դասուց կախեալ առաջի Աստուածած-
նին, ընծայեալ ի յիշխանեանցէ:

Մէկ զոյգ աշտանակք մեծ ի վերայ սեղանոյ, ընծայեալ ի յիշխանեանցէ:

Մէկ զոյգ սէրոբէյայձև քշոցք պղնձեայ, ընծայեալ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ զոյգ հասարակ քշոցք հնոտի, ի ժողովրդենէ:

Մէկ զոյգ դրանց ծածկոցք:

Մէկ զոյգ պղնձեայ երրուղ լազան լուացման, ընծայեալ ի հանգուցեալ
կէկէջի Սուքիասէ:

Երկու զոյգ պղնձեայ երրուղ լազան լուացման, ընծայեալ ի ժողովրդոց:

Վեց հատ պղնձեայ թէփշիք մեծ և փոքր, երկու հատ պղնձեայ թաս մեծ
և փոքր, ընծայեալ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ զոյգ չիթ ծածկոցք խորանաց, արդեամբ ժողովրդոց:

Գազուկէս կտոր ոռուսաց փարչայ՝ վասն ուրարի:

Ութն կտոր զանազան գրեանք:

Մէկ մեծ խալի, ընծայեալ ի յիշխանեանցէ:

Երկու միջակ խալի, արդեամբ ժողովրդոց:

Մէկ փոքր կաթուղիկէ փայտաշէն՝ վասն Աւետարանի դեղագործովք զար-
դարեալ:

Երկու տախտակէ զանդուկ, արդեամբ ժողովրդոց:

Մէկ զանդուկ ոռուսաց, արդեամբ ժողովրդոց:

Մէկ փրկչական պատկեր երծաթեայ ոսկեզօծ կազմեալ ի վերայ փայտի-
(չիք):

Մէկ անյայտ մասունք:

Նոր յաւելեալ է.

Մէկ երծաթեայ խաչվառ ոսկեզօծ, որոյ մէկ երեսն է խաչելութեան և միւսն Աստուածամօր պատկեր, որոյ քաշն 197 մսխալ, ընծայեալ Աւետիք Տէր-Ղազարեանց:

Անշարժ կայք սոյն վերոյ յիշեալ յեկեղեցւոյ ի ներքոյ գրեալ.

Դէպ հիւսիսային կողմն գտանի երկայնութիւն ութն սաժէն և լայնութիւն մէկ սաժէն:

Դէպ յարեմտեան կողմն մէկ սաժէն լայնութիւն, հինգ սաժէն և մէկ գազ երկայնութիւն:

Դէպ հարաւային կողմն չորս սաժէն լայնութիւն, վեց սաժէն երկայնութիւն և մէկ գազ:

Ծանօթութիւն. թէ և այսքան էր անշարժ գետին, որ գրեցաւ, բայց այժմ դրամօք եկեղեցւոյն աւելացուցեալ են և կամին ևս աւելացուցանել, վասն որոյ յիշեալ յաւելացուցեալն ոչ գրեցաւ:

Ի ծննդեան խաչն ի ջրոյն հանելոյն տասն երկու ըուբլի:

Բացման վարագուրի տասն երկու ըուբլի:

Ի մեծի պահոց ամբօկից երեք ըուբլի:

Լուսագինք թէ՛ մկրտութեան, թէ՛ պսակի, և թէ՛ ննջեցելոց պատարագի, տասն երեք ըուբլի ութսուն կօպէկ:

Աւետարանի պաշտօնէից երկու ըուբլի յիսուն հինգ կօպ:

Ի գանձանակք տասնևվեց ըուբլի հինգ կօպէկ:

Ի դիագարդի երեք ըուբլի:

Արդեանց վաճառոց մոմոյ հարիւր յիսուն եօթն ըուբլի վաթսուն կօպէկ:

Բայց յայսոց դրամոց, ունի մուրհակաւ տուեալ ի վերայ այլ և այլ անձանց հազար չորս ըուբլի արծաթ.

Ծանօթութիւն. ունէր ևս առ ձեռն պատրաստի դրամ մինչև ցեօթն հարիւր ըուբլի և կամ փոքր աւելի ինչ, բայց զայն յիշեալ գումարն արարեալ են ծախս ի վերայ եկեղեցւոյ գաւթին ինքեանց:

Եօթն հարիւր քառասուն հինգ ըուբլի վաթսունևչորս կօպէկ արծաթոյ. գին ագուռի, զորս գրեալ էին սակս շինութեան: Բոլոր՝ թէ՛ մուրհակաւ, թէ՛ առ ձեռն պատրաստի, և թէ՛ գին պատրաստի աղուռի — 2312 ը. 14 կ.:

Ի բաց հանեալ զծախս 1838 ամի վաթսուն երկու ըուբլի յիսուն կօպէկ, մնայ առ ձեռն պատրաստի երկու հազար չորս հարիւր քառասուն ինն ըուբլի վաթսունևչորս կօպէկ արծաթի»¹:

1850 թ. հունվարի 23-ին Վերահայոց կոնսիստորիայի պահանջով ներկայացրվել է եկեղեցու հավելյալ անոթների ցուցակը.

«Չորս հատ ապրիկեայ փոքր աշտանակք — արդեամբք եկեղեցւոյն,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3798 (մաս 2), թ. 319 շրջ.-321 շրջ., բնագիր, ձեռագիր

*չորս հատ չթեայ շապիկք դպրաց – արդեամբք ժողովրդաց,
մի խալիչայ – ընծայեալ ի Յարութենէ Կուրիբաբայեանց»:*

ՀԱՄԱՔՈՐԵՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1911 Թ. ԳՈՒՅԶԱՑՈՒՑԱԿԸ

(ՀԱԱ, ֆ. 53. ց. 1, գ. 1232, թ. 47-48, բնագիր, ձեռագիր,
կազմվել է դեկտեմբերի 28-ին)

- Երեք հատ արծաթե մեծ և փոքր սկիհներ - 3
- Երկու հատ մաղզմայն - 2
- Երկու հատ արծաթեայ գդալներ - 2
- Մի հատ արծաթեայ բաժակաման - 1
- Մի հատ արծաթե բաժակ - 1
- Մի հատ արծաթեայ փոքրիկ լազան - 1
- Մի հատ արծաթեայ պատարագի ջուր ածելու - 1
- Երկու հատ ապլիկեայ անգործադրելի քշոցներ - 2
- Երկու հատ արծաթեայ մեծ խաչեր - 2
- Մի հատ փոքրիկ տուփ՝ մէջը մի հատ մեծ ակներով և մի քանի հատ փոքր խաչեր և կոտ-
րուքներ
- Մի հատ հասարակ նաբանի աման - 1
- Մի հատ լացման հասարակ աման՝ իրեն ջրի ամանով
- Երկու հատ ժեշտի պաղնոցներ - 2
- Երկու հատ բուրվառներ հասարակ - 2
- Մի հատ փոքրիկ զանգակ - 1
- Մի հատ փոքրիկ կշիռ՝ երկու գրամանոց քարով
- 13 հատ աղլուխներ - 13
- Մի հատ ևս կարմիր աղլուխ - 1
- 7 հատ սեղանի փոքրիկ ծածկոցներ - 7
- 22 հատ մանր և փոքր գրքեր - 22
- Երեք հին սեղանի ծածկոցներ - 3
- Հինգ կտոր հին զառեր - 5
- Քսան հատ մեծ և փոքր խալիներ - 20
- Մի հատ կարպետ - 1
- Երկու հատ սեղանի փռուելիք - 2
- Երեք հատ փոքրիկ հնամաշ գորգեր - 3
- Երկու հատ սեղանի մահուդ - 2
- Երկու հատ սեղանի ծածկոց - 2
- Երկու քշոց ապլիկեայ - 2
- Մի հատ արծաթեայ միտոնի աղանի - 1
- Մի հատ սեղանի մեծ խաչ - 1
- 16 հատ փոքրիկ շամփուրներ - 16
- Երկու վարագոյր - 2
- Չորս հատ Աւետարան, երկուսը արծաթապատ գործադրելու - 4
- Սեղանի վեր փոքրիկ խաչելութեան պատկեր - 1
- Մի հատ արծաթեայ սկիհ իր մաղզմայով - 1
- Մի հատ հասարակ ջրի լազան իր ամանով - 1
- Մի հատ սև մահուդեայ ծածկոց - 1
- Մի շարժական աւազան - 1

- Երկու արձաթեայ խաչվառ - 2
 Մի հատ հասարակ բուրվառ - 1
 Վեց հատ փայտի աշտանակներ - 6
 Երեք հատ արձաթեայ խաչեր, մէկը մեծ է հասարակ - 3
 Վեց հատ մեծ և փոքր լալի ջահեր - 6
 Ինն հատ մաշտոցներ - 9
 Երեք հատ Ատենի - 3
 Երկու հատ շարական - 2
 Մի տօնացոյց - 1
 Մի հատ տապանակ - 1
 Երկու մասնատուփ - 2
 Վեց հատ գանձանակ թիթեղի - 6
 Մի հատ միւռնի շիշ - 1
 Մի զոյգ թագեր - 1
 Երեք հատ մեծ և փոքր դիագարդեր - 3
 Չորս հատ հին և նոր պսակներ - 4
 Մի հատ ժամացոյց պատի - 1
 Մի հատ սեղան - 1
 Մի հատ քահանայից գանձանակի Թիփլիսու - 1
 Երկու հատ սաղաւարթ - 2
 Երկու վակաս, մեկը արձաթեայ - 2
 Մի գոտի արձաթեայ - 1
 Տասն և երկու հատ շապիկներ - 12
 Ինն հատ հին և նոր շուրջառներ, չորսը՝ առանց չափոաստի - 9
 Երկու հատ զառի շապիկներ - 2
 Երեք հատ գրքակալներ - 3
 Երեք հատ փորուրար - 3
 Մի հատ շկաֆ-պահարան՝ փակուած, որի մէջ կայ մասունքներ և հինգ արծաթապատ և ակնապատ Աւետարաններ
 Հինգ հատ Աստուածածնի պատկերներ - 5
 Պատերի վերայ վեց պատկերներ - 6
 Մի հատ նոր ծածկոց սեղանի ասեղնագործ - 1
 Եօթը կտոր սպիտակ հին մահուդներ - 7
 Եօթը կտոր մահուդ քեչաներ - 7:
 Յանձնեցի՝ Եփրեմ Մկրտումեան:
 Ստացայ՝ Խաչատուր Տէր-Խաչատրեանց:
 Գործակալ՝ Ղևոնդ քահանայ Մամիկոնեանց:
 Մի շուրջառ և մի փորուրար - 2
 Երեք հատ արձաթեայ մատնիքներ - 3
 Մի հատ տապանակ արձաթեայ եկեղեցական - 1
 Մի հատ Աւետարան կաշեկազմ - 1
 Երկու նոր շուրջառներ - 2
 Երեք փորուրար - 3
 Մի հատ շապիկ ժամհարի - 1
 Մի սաղաւարթ արձաթեայ - 1
 Սպիտակ շապիկներ 9 հատ - 9
 Դեղին շապիկ 5 հատ - 5:
 Այս իրերը գտնվում են Հայր Տէր Համազասպի մօտ:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ՝ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

1

Ներսէս արք. Աշտարակեցու 1817 թ. հուլիսի 18-ի առաջադրանքը Հավլաբարի գործակալ Հովհան ասագ քահանային, որպէսզի նա հորդորի Շամբորեցոց, Հին և Նոր Երևանցոց եկեղեցիների քահանաներին՝ առանց տարածայնության կատարելու իրենց ծխերի վիճակագրությունը.

Արժանապատիւ Տէր Յոհան խաչակիր ասագ քահանայ, հարազատ գործակալ.

Յանձնեմ քեզ պատուիրել ամենայն քահանայից Հալուապարոյ՝ Շամբորեցւոց, Ներսի և Դրսի Հալուապարցւոց և ամենայն Հին և Նոր Երևանցւոց, առանց ումեք յայտնելոյ և առանց ամենևին տարածայնելոյ գրել զիւրեանց ժողովուրդսն անուն անուն՝ ըստ իւրաքանչիւր տանց այսպէս. Պետրոսն, կիննորա Աննայն, որդին Սարգիս, դուստրն Մարթայ, մայրն Շուշան, եղբայրն Թորոս, Թորոսի կինն Գայանէն, որդին Գալուստ, դուստրն Եղինէ, Սարգսի կինն Հռիփսիմէ, որդին Մարտիրոս, դուստրն Վարդուհի և այլն: Եւ յետ այսպէս մի առ մի գրել տալոյն զամենայն ժողովուրդսն իւրաքանչիւր քահանայից, ապա յատկացս զամենայն գտէրունիսն որքան և ունեւոց են քահանայք իւրաքանչիւր գիւղորէից, այլ և ինչ ժողովուրդ որ երկու քահանայից թէվթէրումն գրեալ լինի նոցա բանին հասու լեր, և ում որ իրաւունք ունեցի նմա յատկացս և միւսոյ թէվթէրեն ջնջեա՛, և այնպէս զամենայն քահանայից ժողովուրդէն թէվթէրսն ի 1 օգոստոսի ջանայ հասուցանել առ իս անպատճառ. և զգոյշ լեր և բարւոք նկատեա, զի որ քահանայ կամ վասն արբեցողութեան, կամ վասն անհնազանդութեան և կամ վասն խռովութեան հռչակեալ ունեցի ի մէջ ժողովուրդէն, զայս հրաման մեր ինքեան և չփոթել զանմեղ ժողովուրդսն, ոչ անագան ծանու ինձ վասն այնպիսումն, զի հատուցիս նմա զարժանն անիրաւութեան իւրոյ՝ ընդէմ քահանայական պարտաւորութեան: Ողջ լե՛ր, և ես և մնամ քեզ միշտ բարեացակամ:

Արքեպիսկոպոս Հայոց Վրաստանու և այլոց Ներսէս¹:

2

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1839 թ. օգոստոսի 11-ի արձանագրությունը՝ Շամբորեցոց եկեղեցու պարսպի նորոգության մասին.

Թղթակցութիւն Վրաստանի Շինութեան կոմիսիայի ի 10-ն այսր օգոստոսի № 544, յորում ի հետևումն թղթակցութեան Վրաստանի հայոց կոնսիստորիայի յ31-ն յուլիսի № 696, Շինութեան կոմիսիայն վերահայեցեալ ի պլան ի վերայ շինութեան պարսպի ընդ դրանց մերձ եկեղեցւոյ Սուրբ Աստուածածնի, կայացելոյ յ3 կարգի յ1 կվարտալի քաղաքին Տփլիսայ ի

¹ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 բ, վավ. 1126, բնագիր, ձեռագիր:

Հալուաբար, պատշաճեալն հաստատութեամբ նոցա, նահանգական կառավարչին ունի պատիւ ընդ սմին առաքել զայն ի կոնսիստորս Վրաստանի: Ի տեղեկութեանց գործոց երևի. կոնսիստորս օրագրութեամբ յ31-ն յուլիսի այսր ամի, առաքեաց ընդ թղթակցութեամբ իւրում առ Վրաստանի նահանգական Շինութեան կօմիսիայն՝ զՖասադ պարսպի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ ի վերահաստատութիւն այնորիկ, և յետ այնորիկ վերադարձուցանել ի կոնսիստորս: Հրամայեցին. կոչմամբ յԱտեան կոնսիստորիս գերեցփոխանն Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ, յանձնել նմա զհաստատեալ զՖասադ եկեղեցւոյ այնորիկ, և հրամայել նմա սկիզբն առնել շինութեան նորին, յորմէ և ստացեալ զստացագիր պահպանել ի կոնսիստորիս¹:

3

Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի 1835 թ. արձանագրութիւնը՝ Մայր Աթոռի՝ Շամքոռեցոց եկեղեցուն ունեցած պարտքի մասին.

Ձյայտարարութիւն կոնսիստորիայի հայոց Վրաստանի ի 10 հոկտեմբերի № 1273, որով բացատրէ, թէ երեցփոխան եկեղեցւոյն Սրբոյն Աստուածածնայ Շամքոռեցւոց, որ ի Տփլիսի քաղաքի, յայտարարութեամբ 12 այսր սեպտեմբերի, յայտ առնէ, թէ նախկին հոգևոր կառավարութիւն Վրաստանի Մինաս և Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսները ի 21 փետրվարի 1835 ամի վերառին պարտս ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ՝ ի դէպս հարկաւորութեան Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի երեսուն թուման արծաթս՝ վէց ամիս ժամանակաւ, այլ ցարդ չեն հատուցեալ զայնոսիկ դրամս, և որովհետեւ եկեղեցին այն ըստ բազմազան շինութեանց առայժմ նորոգ մտադրեալ կառուցման, չունի զմէկ հարկաւորութիւն դրամոց, վասն որոյ առաջի արարեալ զայն ձեռագիր՝ խնդրէ խոնարհաբար յԱտենէն՝ պահանջեալ զայն դրամ՝ ըստ զստուգութիւն ձեռագրոյն յամէն հարկն է: Կարգաւորեալ է. զառաջի արարեալ ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ երեցփոխանէ ձեռագիրն՝ տուեալ ի նախկին հոգևոր կառավարչութեանց ի 21 փետրուարի 1835 ամի, վասն առեալ ի նոցանէ ի պէտս հարկաւորութեան Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի 300 մանէթից, առաջի արարեալ Սինհոգոսիս խնդրել խոնարհաբար, եթէ այն օրինաւոր համարի զայս հատուցումն, հրամայել հատուցանել՝ ուստի հարկն է: Հրամայեցին. համայնագրութեամբ յայտարարութեան կոնսիստորիային Վրաստանի և առաջի արարեալ ձեռագրոյ, արքեպիսկոպոսին Ստեփաննոսի Արղուութեանց առաքեալ զհրաման պատուիրել՝ անյապաղ յայտ առնել Սինհոգոսիս, թէ առ ի՞նչ հարկաւորութեամբ են ստացեալ այնք ի 1835 ամի ի դրամոց Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն Տփլիսայ յանուն Աթոռոյս Էջմիածնի գերեք հարիւր մանէթս արծաթոյ, ու՞ր են ցուցեալ զայնոսիկ ի մուտս և ի ծախս, և առ ի՞նչ պատճառաւ չեն վերադարձուցեալ զայնոսիկ դրամսն յիշեալ եկեղեցւոյն ի նշանակեալ ի ձեռագրի անդ ժամանակին²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2186, թ. 622 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 12, վավ. 614, թ. 1053, բնագիր, ձեռագիր:

4

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1842 թ. սեպտեմբերի 25-ի արձանագրությունը՝
Շամբորեցոց եկեղեցու վերանորոգության մասին.

Զհրաման Սիւնհոգոսին Էջմիածնի ի 11-ն սեպտեմբերի այսր ամի № 1858, յորում լուեալ զյայտարարութիւն կոնսիստորիա ի 24-ն յուլիսի № 1381, ի մասին ցանկութեան Շամբորեցոց վերանորոգելոյ զՀալուաբարայ եկեղեցին Սուրբ Աստուածամօր: Կարգաւորեալ է. մատուցմամբ առաջի արարեալ ձեւակերպութեան զայսմ միջնորդութենէ կոնսիստորիա, առաջի արարեալ տեառն գլխաւոր կառավարչին Յայսկոյս Կովկասու կողմանց, խնդրել զտնօրէնութիւն Նորին Բարձր գերազանցութեան ի խնդիր ելանելոյ սահմանեալ կարգաւն Բարձրագոյն հրամանի Կայսերն, վասն շինութեան յիշեալ եկեղեցոյ շամբորեցի ժողովրդականացն՝ Հալուաբարու քաղաքամասին Թիֆլիզու, համաձայն ցանկութեան նոցին և խնդրել զհետեւանացն զնորայն ծանօթութիւն, զորմէ տալ գիտել կոնսիստորիա Վրաստանու այսու հրամանագրով: Ի տեղեկութեանց երևի, կոնսիստորս ըստ յայտարարութեան ի 24-ն յուլիսի № 1381, առաջի արար լուսաւորչեան Սիւնհոգոսին Էջմիածնի զպլան և զֆասադն շինութեան Շամբորեցոց եկեղեցոյ, խնդրելով զնորայն տնօրէնութիւն յաղագս ի խնդիր ելանելոյ Բարձրագոյն բարեհաճութեան ի թոյլատուութիւն շինութեան այնորիկ: Հրամայեցին. զայս հրաման Սիւնհոգոսին Էջմիածնի կցել ընդ գործոյն, զոր և համարեալ վերջացեալ՝ տալ յիւրումն ժամանակի յարխիւն ի պահպանութիւն, և ի ստանալ զհրաման թոյլատուութեան ի շինութեան եկեղեցոյն Շամբորեցոց՝ տալ զայնմանէ զառաջին զեկուցումն¹:

5

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1842 թ. նոյեմբերի 27-ի արձանագրությունը՝ Շամբորեցոց եկեղեցու վերանորոգության մասին.

Զգրութիւն գլխաւոր կառավարչին Վրաստանի յանուն Ատենապետի սորին ի 11-ներկայ ամսոյ № 5480, յորում գրէ, թէ ըստ առաջարկութեան վիճակային Ատենիս ի Սիւնհոգոսն Էջմիածնի ի 24-ն յուլիսի սոյն ամի № 1381, վասն հրամայելոյ բնակչաց Տփլիսայ Շամբորեցի հայոց նորոգել յիւրեանց հաշիւ զմերձեալն ի հնութեան զեկեղեցին յանուն Սրբոյ Աստուածամօր, որ մերձ Տփլիսայ ի Հալուաբար: Նորին Բարձր գերազանցութիւն մտեալ է ի գրագրութիւն ընդ տեառն նախարարին ներքին գործոց, որ գրութեամբ ի 23-ն հոկտեմբերի № 2809, խնդրեալ է ծանուցանել նմա զլրացուցիչ տեղեկութիւնս զորպիսի՞ յանուանէ զհայոց եկեղեցի մտադրեալ են նորոգել, մերձ քաղաքին Տփլիսայ ի Հալուաբար, այն է զքարեա՞յ, թէ զփայտեայ, նոյնպէս ի նոյն իսկ տեղո՞ջ հին եկեղեցո՞յն, թէ ի նորոյ, և յայսմ յետին դիպուածի եղեա՞լ է արդեօք յարակցութեան վասն այնպիսի շինութեան համաձայն սփօզին օրինաց 12 հատորոյ 676 յօդ. ընդ տեղւոյն յոյն ռուսաց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2195, թ. 172-173, քնագիր, ձեռագիր:

վիճակային իշխանութեան և որպիսի՞ ստացեալ է պատասխանի: Ծանուցանելով զայսմանէ՝ Նորին Բարձր սրբազնութեան վասն մերձաւորութեան խնդրէ հասուցանել առ նա զպահանջեալ տեղեկութիւնս ի տէր նախարարէն Պերովսկոյ: Ի գործոց երևի. հասարակութիւնք Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ խնդրագրաւ յ3-ն դեկտեմբերի անցեալ ամի խնդրեալ էին զթոյլատուութիւն նորոգել զեկեղեցի քարեանց ըստ առաջի արարեալ ի նոցանէ պլանի և ֆասադի, և Ատեանս զկնի հաւաքելոյ զհարկաւորեալ առ այն հմտութիւնս ի վերջոյ յայտարարութեամբ ի 24-ն յուլիսի № 1381, առաջի արարեալ Սիւնհոգոսին Էջմիածնի զպլան և զֆասադ նոյն եկեղեցւոյ խնդրեաց զնորայն տնօրէնութիւն վասն ի խնդիր ելանելոյ Բարձրագոյն բարեհաճութեան վասն շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյ: Հրամայեցին. հրամանագրել բարեկարգչին Տփլիսայ կարելին շտապաւ հասուցանել յԱտեանս զտեղեկութիւնս, թէ ժողովուրդք Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ զքարեա՞յ, թէ զփայտեայ կամին շինել զեկեղեցի և թէ ի նո՞յն իսկ ի տեղւոջ հին եկեղեցւոյն, թէ յայլու՞մ նորոգ տեղւոջ¹:

6

Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի 1842 թ. արձանագրութիւնը՝ Մայր Աթոռի՝ Շամքոռեցոց եկեղեցուն ունեցած պարտքի մասին.

Ձյայտարարութիւն փոխանորդի վիճակաւորին Երեւանու արքեպիսկոպոսին Ստեփաննոսի Արղութեանց յ8 դեկտեմբերի № 138, որով ի պատասխանի հրամանի Սիւնհոգոսիս ի 4 այսր դեկտեմբերի № 2495, յաղագս ստացեալ ի նմանէ ի միասին ընդ արքեպիսկոպոսին Մինասայ ի 1835 ամի ի գումարաց՝ պատկանելոց Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն Տփլիսայ երեք հարիւր մանէթաց արծաթ, յայտ առնէ, թէ յառնելն զտնօրէնութիւն բարեյիշատակ կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց Յովհաննու, յաղագս կարճելոյ զբազմաթիւ պարտս վանիցս Էջմիածնի ըստ հրամանի Նորին Վեհաստիճանութեան ստացեալ է նա արդարեւ բարաթագրով ընդ Մինաս արքեպիսկոպոսին յանուն Աթոռոյն Էջմիածնի ոչ միայն ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն Տփլիսայ երեք հարիւր մանէթ արծաթոյ, այլ ի վէց եկեղեցեաց նոյն քաղաքի ընդ ամէնն վեց հարիւր յիսուն և յօթն թումանս արծաթ դրամոց: Եւ յայս գումարէ դարձեալ հրամանաւ նոյն իսկ կաթողիկոսի ծախեալ է ի մասին շինութեան չորից կրպակաց չարսուի յանուն Աթոռոյ 230, ի մասին պարտուց Աթոռոյ 250 տուեալ է ի տեղի պարտուց Ենօքեանի, և հաստատեալ է ի գանձարանն Աթոռոյ 152, և առ վանահայրն Սեւանու Յովանէս՝ 25, յստուգումի որոց ունի զպահովագիր ի 20 մայիսի 1836 ամի № 90, և ստորագրութեամբ և դրոշմամբ որպէս կնքոյ կաթողիկոսի Յովհաննու, նոյնպէս և կնքոյ Սիւնհոգոսին Էջմիածնի, ըստ առաջի դրութեամբ այնորիկ և ստորագրութեամբ գլխաւոր անդամոց սրբազան արքեպիսկոպոսն աւագ լուսարար Բարսէղի և Վեհապետեան Հովսէփայ: 2) Որպէս յայժմեան հրամանագրի Սիւնհոգոսիս յիշատակեալ 300 մանէթքն, նոյնպէս և միւսքն, ընդ որում ի ձեռաց իւրոց անցեալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2195, թ. 562 շրջ.-563 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

էին ի տեսչութիւն Հանգուցեալ կաթողիկոսի, ի նմանէ չէ վերադարձուցեալ եկեղեցւոյն Շամբօռեցւոց ի նշանակեալ ի բարաթագրի իւրոում ի 21 փետրվարի 1835 ամի ժամանակին և չէ գրեալ արդէն ի մոլտս կամ ի ծախս: Եւ Նորին Բարձր Սրբազնութիւն ըստ զօրութեամբ նմա տուեալ ապահովագրի ի 20 մայիսի, պարտէ լինել ազատ ի պահանջմանէ վերոյգրեալ դրամոյն: Եւ առ այս վախճան առաջի արարեալ լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոգոսիս Էջմիածնի զպատճէն ի վէր անդր յիշատակեալ ապահովագրի, խնդրէ զքաղցր մտադրութեամբ և յամենայն նուազս պաշտպանութեամբ այսորիկ վասն ցուցեալ ի նմանէ անձանձիր ծառայութեամբ իւրոյ առ սուրբ Աթոռն, որպէս ի ստանալն յեկեղեցականաց Տփղիսայ զդրամս իւրով բարաթագրով իբր փոխարինաբար յօգնութիւն պարտուց և հարկաւորութեանց Էջմիածնի, նոյնպէս և զանազան հնարիւք յետս առնելն յերեցփոխանաց այնոցիք եկեղեցեաց և ի պատառելն բարաթագրոյ, յարգոյաբար յարակցեալ թէ յիշեալ բարաթագիր նորին և Մինաս արքեպիսկոպոսի վասն 300 մանէթ եկեղեցւոյ Շամբօռեցւոց մնաց առ երեցփոխանն առ ի յանել ձեռաց նորա այլ իմն տնօրէնութեան յիշեալ կաթողիկոսին որոյ ապահովագրով նա արդէն ազատ գտանի: Իսկ յառաջի արարեալ պատճենին ապահովագրի տուեցելոյ նմա ի Սիւնհոգոսէս Էջմիածնի ըստ նախկին դրութեամբ սորին ի 20 մայիսի 1836 ամի համար 20 ստորագրութեամբ կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց Յովհաննու և երկուց աւագ անդամոց՝ արքեպիսկոպոսն Բարսէղի և Յովսէփայ Հանդերձ կաթողիկոսական և կնքովք Սիւնհոգոսիս յանուն յաջորդի Տփղիսայ Ստեփաննոս եպիսկոպոսին Արդութեանց, գրի թէ ստացեալ զհրաման բարձր աստիճան կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց Յովհաննու ի մասին խնդրագրոյ Զեր մասն ապահովացուցանելոյ զձեզ ի կողմանէ ընկալեալ դրամոյն ձեր յեկեղեցեաց քաղաքիս և Հալվաբարայ, և ծախելոյ զայնս ի հոգեւոր պէտս հարկաւորութեանց Սրբոյ Աթոռոյն ընդ ցուցանելոյ տուամարին ձերոյ տամք ձեզ զայս ապահովագիր առ այն, զի դուք ձերով բարաթագրով զոր ինչ դրամ ստացեալ էք յեկեղեցեաց քաղաքիս յեկեղեցւոյ Վանքի Սուրբ Աստուածածնայ արծաթ դրամ թուման 135, յեկեղեցւոյ Բեթղէհեմ Սուրբ Աստուածածնայ 141, յեկեղեցւոյ Սուրբ Կարապետ 71, յեկեղեցւոյ Սրբոյն Մինասայ 20, յեկեղեցւոյ Սուրբ Աստուածածնի յանուն Շամբօռեցւոց 30, յեկեղեցւոյ Սուրբ Գէորգայ ի Ներսի Հալաբարայ 30, յեկեղեցւոյ Սուրբ Աստուածածնայ Կաթողիկէ անուանելոյ 230: Բոլորն վեց հարիւր յիսուն և եօթն թուման. ծախք վասն չորից կրպակացն չորսուի յանուն Աթոռոյ եղելոցն 230. վճարելի պարտք յանուն Աթոռոյ հասութեան առ ինքեանսն 250. հասուցեալ էք ի գանձարանն Աթոռոյ 152. առ վանահայրն Սևանայ Յովաննէս 25. բոլորն վեց հարիւր յիսուն և եօթն թուման ըստ այսոցիկ հաշվոց միամիտ կացջիք ըստ ամի. զի ազատէք դուք այսուհետև յայտոսիք պարտաւորութեանց և զեկեղեցիսն ի մասին ի ձէնջ տուել բարաթագրոցն իւրեանց ունի բաւականացուցանել սրբազան Սիւնհոգոսն Սրբոյ Աթոռոյ կաթողիկէ Էջմիածնի համաձայն բարձրագոյն բարեհաճութեան Նորին Վեհափառութեան Մեծի օծե-

լոյն: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց Սիւնհոդոսիս յորոց երեւի, թէ վիճակային կոնսիստորիայն Հայոց Վրաստանի յայտարարութեամբ ի 10 հոկտեմբերի № 1237, առաջի առնելով զձեռագիր տուեալն ի նախկին անդամոց հոգեւոր կառավարութեան Տփլիսայ արքեպիսկոպոսոյն Ստեփաննոսէ և Մինասայ ի 21 փետրվարի 1835. յաղագս ստացեալ ի նոցանէ փոխարինաբար ի գումարաց պատկանելոց Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյն Տփլիսայ վասն հարկաւորութեան Աթոռոյս 300 մանէթաց արծաթոյ, զոր ձեռագիր հասուցեալ էր յայն յեկեղեցականէն յիշեալ եկեղեցւոյն վասն պահանջելոյ յուսմէ հարկն է զայնոսիկ դրամս, որովհետեւ եկեղեցին ինքնին կարօտի այնոցիկ, խնդրեալ էր զտնօրէնութիւն Սիւնհոդոսիս որ ի մասինս այսմիք: Ի հետեւումն որոյ Սիւնհոդոսս համայնագրութեամբ յայտարարութիւնէ կոնսիստորիին և առաջի արարեալ ձեռագրի ի 4 դեկտեմբերի № 2495, արքեպիսկոպոսին Ստեփաննոսի Արղութեանց հանեալ զհրաման, պատուիրաց անյապաղ յայտ առնել Սիւնհոդոսիս առ ինչ հարկաւորութիւն են ստացեալ նոքա ի 1835 ամի յարդեանց Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյն Տփլիսայ յանուն Աթոռոյս էջմիածնի զ300 մանէթս արծաթոյ ուր են գրեալ ի մուտս և ի ծախս և վասն էր չեն վերադարձուցեալ զայնոսիկ դրամսն յիշեալ եկեղեցւոյն ի նշանակեալ ի ձեռագրի անդ ժամանակին: Հրամայեցին. յանձնել Բարձր Սրբազնութիւն արքեպիսկոպոսին Կարապետի հրաւիրել առ ինքն զեկեղեցականն և զքանի մի անձինս յականաւոր ժողովրդականաց Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ Տփլիսայ, որոց առաջի արարեալ զներկայ պակասաւորութիւն Աթոռոյս էջմիածնի ի մասին դրամավոր միջոցաց և զառաջիկայ մեծամեծ ծախս որք ունին լինիլ ի ժամ ընտրմանն նորոգ Կաթողիկոսի գրաւել յորդորանօք զյօժարութեամբ նոցա շնորհելոյ զյիշեալ 300 մանէթս արծաթոյ յօգուտ Կաթողիկոսական Ամենայն Հայոց Աթոռոյս էջմիածնի, խոստացեալ նոցա ի դիմաց Սիւնհոդոսիս, թէ բարեյաջող և ի յարմարաւոր դէպս ոչ զանց արասցէ Աթոռս վարձահատոյց լինիլ նոցա վասն յիշեալ յօգուտ այնորիկ նուիրանացն, և զհետեւմանացն յայտ առնել Սիւնհոդոսիս, իսկ զառաջի արարեալ ձեռագիրն առաքել առ արքեպիսկոպոսն Կարապետ առ այն վախճան, զի ի դէպս ժողովրդոց այնր եկեղեցւոյ զյօժարութեամբ իւրանց ընդ այն հրաւեր նորա, ոչնչասցի այն ի ներկայութեամբ նոցին: Ձայսմանէ կոնսիստորիին Վրաստանի տուեալ գիտել հրամանաւ. յուսկ ապա զգործն ի մասինս այսմիկ ի Սիւնհոդոսիս համարել աւարտեալ յաղագս տալոյ յիւրում ժամանակի ի դիւանն վասն պահպանութեան¹:

7

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1849 թ. սեպտեմբերի 30-ի արձանագրութիւնը՝
Շամքորեցոց եկեղեցու երեցփոխ Սողոմոն Եղիազարեանի կողմից Հավաքարի
գերեզմանատան պարսպի նորոգման մասին.

Ձյայտարարութիւն պաշտօնատարի գանձապահի կոնսիստորի Գէորգ աւագ քահանայի Մէհրաբեանց ի 15-ն սեպտեմբերի № 25, ընդ որում մատուցանէ զերկուս ձեռագիրս Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 12, վավ. 812, թ. 1415-1417 շրջ. քնագիր, ձեռագիր:

Տեառն Ներսիսի, վասն տուեալ հինգ հարիւր ռուբլի դրամոց երիցփոխանին Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյ Սօլոմոնի Եղիազարեանց ի կիր ածումն ի վերայ չինութեան Հալուաբարի գերեզմանատան: Մատուցեալ ձեռագիրքն գրեալ են ի սոյն միտս՝ մինն. «Ներսէս կաթողիկոս ամենայն Հայոց այսօր ի 24 օգոստոսի, տալ ետու տէր Գէորգ Մէհրապեան՝ գանձապահի կոնսիստորիային Թիֆլիզոյ, Սողոմոնին Եղիազարեանց ի վիճակային գումարաց երեք հարիւր մանէթ թղթադրամ՝ վասն չինութեան պարսպի գերեզմանատանն և զայս մի ձեռագիր՝ ետու տէր Գէորգին, յաղագս իւրումն ապահովութեան մինչև աւարտեալ զամենայն զհաշիւ ի մասին ամենայն տրեցելոցն մերով հրամանաւ ապահովացուցուք զինքն և զկոնսիստորն ի մասին ստացելոցն իւրոց և տրեցելոցն ում և իցէ: Ի միւսում գրի այսպէս. «Յամի 1849 սեպտեմբերի 19 այսու իմով ձեռագրով հրաման տուեալ տէր Գէորգ աւագ քահանային Մէհրաբեան տալ պատուէլի Սօլոմոնին Եղիազարեան՝ երէցփոխանի Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյ երկու հարիւր մանէթ վասն ծախուց պարսպին գերեզմանատան հայոց ի Հալուաբար, ետ նմա զայն գումար և նա ստորագրեաց ի կարգի այլոցն ստացելոց յինքինէ առ այն չինութիւն, որ գտանի առ իս, և զայս մեր ձեռագիր ետու տէր Գէորգ աւագ քահանային Մէհրաբեան ի նոյն օր վասն իւրումն հաշուադրութեան»: Հրամայեցին. տալ հրաման գանձապահի կոնսիստորին, զի զհինգ հարիւր ռուբլի արծաթոյ, զորս արդէն տուեալ է ի վիճակային արդեանց հրամանաւ Վեհափառ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց Տեառն Ներսիսի, երիցփոխանին Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյ Սօլոմոնի Եղիազարեանց, վասն չինութեան Հալուաբարի գերեզմանատան, գրեսցէ ի ժապաւինեալ տումարին, ի ծախս ոյր վասն և ի տումարի անդ կցեսցէ զձեռագիրս Նորին Վեհափառութեան¹:

8

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1842 թ. հոկտեմբերի 9-ի արձանագրությունը Շամքոռեցոյ եկեղեցուն ունեցած պարտքի մասին

Զյայտարարութիւն երեցփոխանի Շամքոռեցւոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ յ2-ն ներկայ ամսոյ, յորում գրէ, թէ նախկին հոգեւոր կառավարութիւն Վրաստանի Մինաս և Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսք ի 21-ն փետրվարի 1835 ամի վերառեալ են պարտս ի Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյն ի դէպս հարկաւորութեան Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի երեսուն թուման արծաթս վեց ամիս ժամանակաւ, այլ ցարդ չեն հատուցեալ զայնոսիկ դրամս, և որովհետեւ եկեղեցին այն ըստ բազմազան չինութեանց և այժմ նորոգ մտադրեալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2220, թ. 37 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր: 1849 թ. դեկտեմբերի 7-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. երեցփոխանն Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյ Սօլոմոն Եղիազարեանց յայտնեաց ի սոյն թիւ Վեհափառ կաթողիկոսին ամենայն հայոց տեառն Ներսէսի թէ՛ յամսեանն սեպտեմբերի գնեալ ի գանձարանէ գմի փութ վառօղն ի կիր էած ի վերայ շինութեան Հալուաբարի գերեզմանատան և խնդրեաց գմի փութ ևս վառօղն ի հետևումն որոյ և հրամայեցին. խնդրել ի պօլիցմէսարէն Թիֆլիզոյ տալ ի գանձարանէ երեցփոխան Սօլոմոն Եղիազարեանցին գմի փութ վառօղն և ստանալ զգինս նոցին», (ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2221, թ. 9 շրջ.-10, բնագիր, ձեռագիր):

կառուցման ունի զմեծ հարկաւորութիւն դրամոց, վասն որոյ առաջի արարեալ զայն ձեռագիր, խնդրէ խոնարհաբար ի վիճակային Ատենէս՝ պահանջել զայն գումար ըստ զօրութեան ձեռագրոյն յումմէ և հարկն է: Հրամայեցին. զառաջի արարեալ ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ երեցփոխանէ զձեռագիրն՝ տուեալ ի նախկին հոգեւոր կառավարչաց ի 21-ն փետրվարի 1835 ամի, վասն առեալ ի նոցանէ ի պէտս հարկաւորութեան Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի երեք հարիւր մանէթաց, առաջի արարեալ լուսաւորչեան Սիւն-հոգոսին էջմիածնի խնդրել խոնարհաբար, եթէ այն օրինաւոր համարի զայս հատուցումն, հրամայել հատուցանել ուստի հարկն է¹:

9

Երևանի թեմակալ փոխանորդ Ստեփաննոս արք. Արղութեանի 1842 թ. դեկտեմբերի 8-ի հայտարարությունը Սինոդին՝ Մայր Աթոռի՝ Շամքոռեցոց եկեղեցուն ունեցած պարտքի մասին.

Առ հրաման լուսաւորչական հայոց Սիւնհոգոսիդ էջմիածնի ի 4 սոյն դեկտեմբերի № 2495 յաղագս յայտնելոյ դմին, թէ՛ առ ի՞նչ հարկաւորութիւն է իմ ստացեալ ընդ Մինասայ արքեպիսկոպոսի ի 1835 ամի, ի դրամոց Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Տփլիսայ յանուն Աթոռոյն էջմիածնի 300 մանէթա արծաթոյ, ու՞ր են ցուցեալ զայնոսիկ ի մոլտս և ի ծախս, և առ ի՞նչ պատճառաւ չեն վերադարձուցեալք եկեղեցւոյն ի նշանակեալ ժամանակին, ունիմ պատիւ բացատրել: 1) Յառնելն զտնօրէնութիւն յերջանկայիշատակ Կաթողիկոսսէն Ամենայն հայոց Յովհաննու վասն զառաջս ունեւոյ բազմաբարդ պարտուց սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի, ըստ հրամանի իսկ Նորին Վեհափառութեան, ստացեալ է իմ արդարեւ բարաթագրով ընդ Մինաս Արք եպիսկոպոսին յանուն Աթոռոյն էջմիածնի ոչ միայն ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն Տփլիսայ 300 մանէթա արծաթոյ, այլ ի վեց եկեղեցեաց նոյն քաղաքի ընդ ամէնն 657 թումանս արծաթ դրամոց, և յայս գումարէ դարձեալ հրամանաւ նոյն իսկ կաթողիկոսի ծախսեալ է իմ ի մասին շինութեան չորից կրպակաց չարսուի յանուն Աթոռոյ 230 ի մասին պարտուց Աթոռոյ 250 տուեալ եմ ի տեղի պարտուց Ենօքեանի և հասուցեալ եմ ի գանձարանն Աթոռոյ 152 և առ վանահայրն Սեանու Յովհաննէս 25, յատուցութիւն որոց ունիմ զապահովագիր ի 20 մայիսի 1836 ամի № 90, ստորագրութեամբ և դրոշմամբ որպէս կնքոյ կաթողիկոսին Յովհաննու, նոյնպէս և կնքոյ Սիւնհոգոսին էջմիածնի ըստ առաջին գրութեան այնորիկ և ստորագրութեամբ գլխաւոր անդամոց սրբազան արքեպիսկոպոսացն Աւագ լուսարար Բարսղի և Վեհապետեան Յովսեփայ: 2) Որպէս յայժմեան հրամանագրի Սիւնհոգոսիդ յիշատակեալ 300 մանէթն նոյնպէս և միւսքն ըստ որում ի ձեռաց իմոց անցեալ էին ի տեսչութիւն հանգուցեալ կաթողիկոսի յինէն չէ վերադարձուցեալ եկեղեցւոյն Շամքոռեցւոց ի նշանակեալ ի բարաթագրի իմում ի 21 փետրվարի 1835 ամի, ժամանակին և չէ գրեալ արդէն ի մոլտս կամ ի ծախս, և ես ըստ զօրութեան ինձ տուեալ ապահովագրի ի 20 մայիսի, պարտիմ լինել ազատ ի պահանջմանէ վերոյ գրեալ դրամոցն: Եւ առ այս վախճան առա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2195, թ. 278 և 292., բնագիր, ձեռագիր:

Ջի արարեալ Լուսաւորչական հայոց Սիւնհոգոսիդ Էջմիածնի գպատճէն ի վեր անդր յիշատակեալ ապահովագրի, ամենախոհեմաբար խնդրիմ գքաղցր մտադրութիւն և յամենայն նուագս պաշտպանութիւն այդօրիկ վասն ցուցեալ յինէն անձանձիր ծառայութիւն իմոյ առ սուրբ Աթոռն, որպէս ի ստանալն եկեղեցականաց Տփխիսայ զդրամս իմով բարաթագրով իբր փոխարինաբար յօգնութիւն պարտուց և հարաւորութեանց Էջմիածնի, նոյնպէս և զանազան հնարիւք յետ և առնուլն յերիցփոխանաց այնոցիկ եկեղեցեաց և ի պատառնէն բարաթագրոց՝ յարգոյաբար յարակցեալ թէ՛ յիշեալ բարաթագիր իմ և Մինաս արքեպիսկոպոսի վասն 300 մանէթ եկեղեցւոյն Շամբօռեցւոց մնաց առ երիցփոխանն առ ի հանել ի ձեռաց նորա այլ իմն տնօրէնութեամբ յիշեալ կաթողիկոսին, որոյ ապահովագրով ես արդէն ազատ գտանիմ¹:

10

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1843 թ. հունիսի 7-ի արձանագրութիւնը Մայր Աթոռի՝ Շամբօռեցոց եկեղեցուն ունեցած պարտքի մասին.

Ջհրաման Սիւնհոգոսին Էջմիածնի ի 22 յունվարի 1843 ամի № 58, յորում գրէ, թէ ի Սիւնհոգոսին լուեալ գյայտարարութիւն փոխանորդի վիճակաւոր առաջնորդին Երեւանո՝ արքեպիսկոպոսին Ստեփաննոսի Արղուութեանց յ8-ն դեկտեմբերի № 138, որով ի պատասխանի հրամանի Սիւնհոգոսին ի 4-ն դեկտեմբերի № 2495, յաղագս ստացեալ ի նմանէ ի մասին ընդ արքեպիսկոպոսին Մինասայ ի 1835 ամի ի գումարաց, պատկանելոց Շամբօռեցւոց եկեղեցւոյն Տփխիսայ 300, մանէթաց արծաթ, յայտ առնէ թէ ի յառնելն զտնօրէնութիւն բարեյիշատակ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց Յովհաննու յաղագս կարճելոյ զբազմաթիւ պարտս վանիցն Էջմիածնի ըստ հրամանի իսկ Նորին Վեհաստիճանութեան, ստացեալ է նա արդարեւ բարաթագրով ընդ Մինաս արքեպիսկոպոսին յանուն Աթոռոյն Էջմիածնի ոչ միայն ի Շամբօռեցւոց եկեղեցւոյն Տփխիսայ 300 մանէթս արծաթոյ, այլ ի վեց եկեղեցեաց նոյն քաղաքի ընդամէնն 657 թումանս արծաթ դրամոց և յոյս գումարէ դարձեալ հրամանաւ նոյն իսկ կաթողիկոսի ծախսեալ է նորա ի մասին շինութեան չորից կրպակաց [չարսուի] յանուն Աթոռոյն 230, ի մասին պարտուց Աթոռոյ 250, տուեալ է ի տեղի պարտուց Ենօքեանի և հասուցեալ է նա ի գանձարանն Աթոռոյս 152 և առ վանահայրն Սեանու Յովհաննէս 25, ի ստորագրութիւն որոց ունի ապահովագիր ի 20 մայիսի 1836 ամի № 90, ստորագրութեամբ և դրոշմամբ որպէս կնքոյ կաթողիկոսին Յովհաննու, նոյնպէս և կնքոյ Սիւնհոգոսին Էջմիածնի ըստ առաջին դրութեան նորին և ստորագրութեամբ գլխաւոր անդամոց սրբազան արքեպիսկոպոսաց աւագ լուսարար Բարսեղի և Վեհապետեան Յովսէփայ: Եւ 2. Որպէս յայժմեան հրամանագրի Սիւնհոգոսին յիշատակեալ 300 մանէթքն նոյնպէս և միւսքն, ընդ որում ի ձեռաց իւրոց անցեալ էին ի տեսչութիւն հանգուցեալ կաթողիկոսին ի Նորին Բարձր Սրբազնութիւնէ չէ վերադարձուցեալ եկեղեցւոյն Շամբօռեցւոց ի նշանակեալ բարաթագրի իւրում ի 21

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 596, թ. 5-6, քնագիր, ձեռագիր:

փետրվարի 1835 ամի ի ժամանակին, և չէ գրեալ արդէն ի մուտս կամ ի ծախս և նա ըստ գորութեան տուեալ Նորին Բարձր Սրբազնութեան ապահովագրի ի 20 մայիսի պարտ ի լինել ազատ ի պահանջմանէ վերոյգրեալ դրամոցն, և առ այս վախճան առաջի արարեալ լուսաւորչեան Սիւնհոգոսին զպատճէնն ի վեր անդր յիշատակեալ ապահովագրի, խնդրէ զքաղցր մտադրութիւն և յամենայն նուազս պաշտպանութիւն նորին վասնորոյ ցուցեալ ի նմանէ անձանձեր ծառայութեան իւրոյ առ սուրբ Աթոռն, որպէս ի ստանալն յեկեղեցականաց Տփլիսայ զգրամս իւրով բարաթագրով իբր փոխարինաբար յօգնութիւն պարտուց և հարկաւորութեանց էջմիածնի, նոյնպէս և զանազան հնարիւք յետս առնուլ յերեցփոխանաց այնոցիկ եկեղեցեաց և ի պատառելն բարաթագրոց, յարգոյաբար յարակցեալ թէ յիշեալ բարաթագիր նորա և Մինաս արքեպիսկոպոսին վասն 300 մանէթ եկեղեցւոյն Շամքօուեցւոց մնայ առ երեցփոխանն առ ի հանել ի ձեռաց նորա այլ իմն տնօրէնութեամբ յիշեալ կաթողիկոսին որոյ ապահովագրով նա արդէն ազատ գտանի և զտեղեկութիւնս ի գործոց Սիւնհոգոսին կարգաւորեալ է յանձնել Սրբազան արքեպիսկոպոսին Կարապետի, հրաւիրել առ ինքն զեկեղեցականն և զքանի մի անձինս յակնաւոր ժողովրդականաց Շամքօուեցւոյն Տփլիսայ, որոց առաջի արարեալ զներկայ պակասաւորութիւն Աթոռոյն էջմիածնի ի մասին դրամաւոր միջոցաց և զառաջիկայ մեծամեծ ծախս, որք ունին լինել ի ժամ ընտրման նորոգ կաթողիկոսի գրաւել յորդգանօք զյօժարութեան նոցա շնորհելոյ զյիշեալ 300 մանէթս արծաթոյ յօգուտ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց Աթոռոյն էջմիածնի՝ խոստացեալ նոցա ի դիմաց Սիւնհոգոսին, թէ ի բարիյաջող և ի յարմարաւոր դէպս ո՛չ զանց արասցէ Աթոռն վարձահատոյց լինել նոցա վասն յիշեալ յօգուտ այնորիկ նուիրանացն և զհետեւմանցն յայտ առնել Սիւնհոգոսին, իսկ զառաջի արարեալ ձեռագիրն առաքել առ արքեպիսկոպոսն Կարապետ առ այն վախճան, զի ի դէպս ժողովրդոց այնր եկեղեցւոյ յօժարութեան իւրեանց ըստ այն հրաւէր նորա ոչնչասցի այն ի ներկայութեամբ նոցին, զայսմանէ և կոնսիստորիիս Վրաստանի տայ գիտել այսու հրամանաւ. Ի գործոց երեւի երեցփոխան Շաքօուեցւոց եկեղեցւոյ ըստ յայտարարութեան յ2-ն հոկտեմբերի 1842 ամի առաջի արարեալ զմուրհակ պարտուց Մինաս և Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսաց որով պարտականին նոյն եկեղեցւոյ զ300 մանէթս, խնդրեալ էր պահանջել ի նոցանէ զայնոսիկ, կոնսիստորիայս ըստ յայտարարութեան ի 10-ն հոկտեմբերի 1842 ամի № 1937, առաջի արար զմուրհակն Սիւնհոգոսին էջմիածնի, և խնդրեաց եթէ այն օրինաւոր համարի զայս հատուցումն հրամայել հատուցանել ուստի հարկն է. հրամայեցին. որովհետեւ Սիւնհոգոսն էջմիածնի զայս առարկայ յանձնեալ է Բարձր Սրբազան Ատենապետին կոնսիստորիս ընդ նմին և զմուրհակ պարտուց առ ի յորդորել զժողովուրդս Շամքօուեցւոց եկեղեցւոյ յընծայումն նոյն դրամոց սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի, վասնորոյ զքաղուած յօրագրութիւնէս տալ ի գործս Նորին Բարձր Սրբազնութեան¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2624, թ. 4-5 շրջ., պատճեն, ձեռագիր:

11

Սուրբ Էջմիածնի Սինդոքի 1844 թ. դեկտեմբերի 27-ի որոշումը՝ Մայր Աթոռի՝ Շամբորեցոց եկեղեցուն ունեցած պարտքի մասին.

24 նոյեմբերի 1844 ամի ըստ հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան Ինքնակալին ամենայն Ռուսաց, ի լուսաւորչական հայոց Սիւնհոգոսի Էջմիածնի լուսնի զյայտարարութիւն վիճակաւոր Կարապետ արքեպիսկոպոսի Վրաստանի, ի նոյեմբերի № 276, որով յայտ առնէ թէ՛ նա ի կատարումն հրամանի սորին ի 22-ն յունվարի 1843 ամի № 57 ի մասին պարտուց Աթոռոյս Էջմիածնի եկեղեցւոյն Շամբօռեցւոյն 300 մանէթ արծաթոյ, կոչեալ զեկեղեցպանն յիշեալ եկեղեցւոյն ընդ քանի մի պատուաւոր անձանց ժողովրդականաց նոյն եկեղեցւոյ, յորդորեաց շնորհել Աթոռոյս զվերտառեալ դրամս ըստ ինչ ինչ յարգելի պատճառանաց, առ որ և ցուցեալ նոցա զյօժարութեան իւրեանց հանին զայն գումար դրամոց ի թուոյ յապառկաց ի մատեանս եկեղեցւոյ և ձեռագիրն ոչնչացուցել: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց Սիւնհոգոսիս յորոց երևի, թէ նախկին հոգևոր կառավարութիւն Վրաստանի վասն լցուցանելոյ զհարկաւոր պէտս Աթոռոյս ստացեալ էր փոխարինաբար ի գումարաց Թիֆլիզոյ հայոց եկեղեցւոյն Շամբօռեցւոյն զ300 մանէթ արծաթ, առ որ և տուեալ էր ի 21 փետրվարի 1836 ամի ձեռագիր: Սիւնհոգոսս Էջմիածնի ստացեալ զյայտարարութիւն վիճակային կոնսիստորիին Վրաստանի ի 10 հոկտեմբերի 1842 ամի համար 1937, յորով յայտարարեալ զխնդրագործութիւն երեցփոխանի յիշեալ եկեղեցւոյ ի մասին հատուցանելոյ զայն քանակութեան դրամոց առ ի լցուցանելոյ զհարկաւորութիւնս նորին մատուցանել զիսկական ձեռագիր նախկին կառավարչացն վիճակին Վրաստանի արքեպիսկոպոսն Մինասայ և Ստեփաննոսի Արղութեանց. ի 22-ն յունվարի 1843 ամի № 57, յանձնեաց Կարապետ արքեպիսկոպոսին Վրաստանի, հրաւիրել առ ինքն զեկեղեցպանն և զքանի մի ականաւոր անձինս ի ժողովրդականաց Շամբօռեցն եկեղեցւոյ Տփլիսայ, որոց առաջի արարեալ զներկայ պակասաւորութիւն Աթոռոյս Էջմիածնի ի մասին դրամաւոր միջոցայ և զառաջիկայ մեծամեծ ծախս, որք ունին լինիլ ի ժամ ընտրութեան նորոգ կաթողիկոսի, գրաւել յորդորանօք զյօժարութիւն նոցա շնորհելոյ զյիշեալ 300 մանէթ արծաթ յօգուտ կաթողիկոսական ամենայն հայոց Աթոռոյս Էջմիածնի խօստացեալ նոցա ի դիմաց Սիւնհոգոսիս, թէ ի բարեյաջող և յարմարաւոր դէպս ոչ զանց արասցէ Աթոռոյս վարձահատոյս լինիլ նոցա վասն յիշեալ յօգուտ այնորիկ նուիրանացն, և զհետեւանցն յայտ առնել Սիւնհոգոսիս: Ընդ նմին առաքեաց զձեռագիր վերոյիշեալ արքեպիսկոպոսն, զի ի դէպս յայտնելոյ ժողովրդոցն այնր եկեղեցւոյ զյօժարութեամբ իւրեանց, ընդ այն հրաւէր նոցա ոչնչասցի այն ի ներկայութեամբ նոցին: Որ և կրկնեցաւ նմա ի 27 նոյեմբերի 1843 ամի համար 2791 և ի 27 հոկտեմբերի 1844 ամի № 2476: Հրամայեցին. Տեսանելով յարդեան յայտարարութիւնն արքեպիսկոպոսի Կարապետի բարեպաշտօն ժողովրդականք եկեղեցւոյն Շամբօռեցւոյ յապացոյց ջերմեռանդութեանց իւրեանց յօժարեալ ընդ հրա-

ւէր յիշեալ արքեպիսկոպոսին, թողեալ են յօգուտ աթոռոյս զնախկին պարտիս սորին եկեղեցւոյն այնորիկ զ300 մանէթ արծաթոյ, և հանեալ են զայն քանակութիւն յապառկաց, ուստի վասն այսորինակ ջերմեռանդութեան նոցա առ Մայր Աթոռն իւրեանց յայտնել նոցա զգոհունակութիւն ի դիմաց այնորիկ ընդ ձեռն յիշեալ արքեպիսկոպոսին Կարապետի, ի կատարումն որոյ առաքել զհրաման առ Նորին Բարձր Սրբազնութիւն: Իսկ զգրագրութիւնն ընդ այսմ առարկայ կարճել ի Սիւնհոգոսիս¹:

12

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1838 թ. մարտի 4-ի արձանագրությունը երդմնացուցիչ քահանաներ նշանակելու մասին.

Թղթակցութիւն ի չասարնի պրիստրավէ I նոյն կարգի քաղաքին Տփլիսայ, գրեալ ի 2-ն մարտի 1838 յամի № 465, յորում գրէ, թէ «Ի ժամանակի առնելոյ զքննութիւն, վասն տալոյ գերդումն զմարդիկ ի հայոց դաւանութեան, պատահի դժուարութիւն, առ որ քահանայքն ասին, թէ զկարգն մեր աւարտել եմք, վասն որոյ խնդրէ յայսմ կոնսիստորիայէ, նշանակել զքահանայ՝ վասն վերոյիշեալ հարկաւորութեան, և ո՛վ որ նշանակեալ լինի՝ յարգել զիս տեղեկութիւն: Հրամայեցին. նշանակել ի կողմանէ հայոց՝ վասն երգումն տալոյ զդաւանակից ժողովուրդս հայոց՝ յառնելն զքննութիւն ի քաղաքական պօլիցիայն, զՏէր Պետրոս քահանայն՝ Սուրբ Նշան եկեղեցւոյ ի 1-ն յունվարի մինչև ցապագայ մայիս ամիսն, զՏէր Մկրտիչ քահանայն՝ Նորաշէն եկեղեցւոյ ի 1-էն մայիսի մինչև ցապագայ սեպտեմբեր ամիսն, և զՏէր Մկրտիչ քահանայն Հաւլաբար Շամբոռեցւոց եկեղեցւոյ ի 1-էն սեպտեմբերի մինչև ցապագայ յունվար ամիսն 1839 ամի, զորմէ տալ գիտել հրամանաւ նոցա ի ձեռն բարեկարգիչ Ղազար քահանայի հայոց, զի նոքա ըստ կարգի ներկայասցին ի քաղաքական պօլիցիայն, նոյնպէս քաղաքական պօլիցիայն և չասարնի պրիստրաին թղթակցութեամբ ի տեղեկութիւն²:

13

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1840 թ. սեպտեմբերի 11-ի արձանագրությունը՝ Շամբորեցոց եկեղեցւոյ Տէր Մովսէսին և Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տէր Ներսէսին երդմնացուցիչ քահանաներ նշանակելու մասին.

Թղթակցութիւն պրիստաւին 3-րդ քաղաքամասին Տփլիսայ ի 19-ն օգոստոսի 1840 ամի № 1856, յորում գրէ թէ, յառնելն զքննողական գործս ի յանձնեալ ինքեան 3-րդ մասին քաղաքին Տփլիսայ, ունի զհանապազօրեայ նեղութիւնս երդմնեցուցանելոյ զանձինս ի հայոց դաւանութիւնէ, որպիսի գործք մնան անկատար, միայն վասն այնր, զի հայ քահանայք, որք բնակին յայնմ մասին ի Հալուաբար աւելի քան զքառասուն, այլ ի նոցանէ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 17, վավ. 498, թ. 852, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 86 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Վավերագրում հիշատակվող Շամբորեցոց եկեղեցւոյ Տէր Մկրտիչ քահանայի մասին որևէ տեղեկություն հայտնի չէ: Հավանաբար գրագիրը քահանայի անունը գրելիս սխալվել է:

ո՛չ ոք չկամի կատարել զպարտաւորութիւնս այս՝ ըստ պահանջման նորին հրաժարին՝ պատճառելով թէ չէ՛ իւրեանց կարգն, վասն որոյ խոնարհաբար խնդրէ ի կոնսիստորէս, յաղագս նշանակելոյ զմին Հալուաբարայ քահանայից վասն կատարելոյ զպարտաւորութիւնս այն ի յանձնեալ նմա մասին և զնշանակեալն տալ ինքեան տեղեկութիւն: Հրամայեցին. յաղագս կարճելոյ զպահանջ յիշեալ պրիստաւին, նշանակել յաղագս զերզմնեցուցանելոյ զանձինս հայ դաւանութեան առ չաստիս պրիստաւն 3-րդ կարգին Տփլիսայ, զաւագ քահանայ Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ զՏէր Մովսէսն, և Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զՏէր Ներսէս քահանայն, և հրամայել բարեկարգիչ Խաչատուր քահանայի՝ յայտնել նոցա առանց յապաղման միշտ ներկայասցին առ յիշեալ պրիստաւն, մինչ ցլրանալ յայսմ տրէտի, յաւելլով և զայն, թէ, եթէ նոքա զանցառու գտցին, ենթարկեսցին սաստիկ պատասխանատութեան՝ ըստ օրինաց, զորմէ տալ տեղեկութիւն յիշեալ պրիստաւին 3-րդ կարգի¹:

14

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1838 թ. հունիսի 10-ի արձանագրութիւնը Շամքոռեցոց եկեղեցու անմխիթար վիճակի, պարսպի և սրահի վերանորոգության անհրաժեշտության մասին.

Խնդիր Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ միաբան քահանայից և ժողովրդականաց ի 21-ն մայիսի այսր ամի, յորում գրէ. «Հասարակութիւն նոցա եկեալ ի ժամանակս թագաւորութեան Հերակլ Արքայի, բնակեալ են ի Հալուաբար, ուրանոր հրամանաւ նոյն Արքայի կառուցեալ են զեկեղեցի, և այնպէս հետզհետէ յաւելլով զշինութիւն բնակչաց՝ զրկեալ է եկեղեցին ի պարսպէ և ի սրահէ իւրմէ, և զանազան անվայելչութիւնք և անպատշաճութիւնք հասեալ են և հասանեն եկեղեցւոյն, նախ՝ զի բնակարանք նոցա և օթեւանք կից են եկեղեցւոյն, և երկրորդ՝ զի բնակիչքն այնոքիկ ելեալ երբեմն-երբեմն գործեալ են զայնպիսի այնվայել գտեղեկութիւնս, որք ըստ ամենի անարժան են սրբութեան տէրունեան տաճարին, և բաց յայնմանէ, երբեմն ևս կապեն զէջ և զերիվարս, և զայլ նոցին նմանս ի դուռն եկեղեցւոյն թափին զաղբ, և զայլ անմաքրութիւնէ յելումուտս եկեղեցւոյն և զայլ այնպիսիս: Հասարակութիւն նորա տեսանելով զայնպիսին և կրելով զմեծ նեղութիւն ի մասին պարսպի եկեղեցւոյն, գնեալ են ի բնակչաց, ի նոսին զսնեական կցեալս ըստ որմով եկեղեցւոյն, առ ի տալ նոցա զայնոսիկ տնատեղիսն, որք հարկաւոր են եկեղեցւոյն ի շինութեան սրահի և պարսպի, վասն որոյ խնդրեն ի կոնսիստորիայէս՝ ընկալեալ զխնդիր իւրեանց և տալ զբաւականութիւն: Ի տեղեկութեանց գործոց երևի, զի ժողովրդականք Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ ի 29-ն նոյեմբերի 1834 ամի մատուցեալ զխնդիր անցեալ հոգևոր կառավարութեան, յաղագս պարսպի նոյն եկեղեցւոյ և սնեկաց, կցելոց ընդ նմին՝ տալ ինքեանց ի վերաշինութիւն յօգուտ եկեղեցւոյ՝ թղթակցելով ուր հարկն է, և հոգևոր կառավարութիւն ի 4-ն փետրվարի 1835 ամի № 64 գրով,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 237 շրջ.-238, բնագիր, ձեռագիր:

Թղթակցեալ առ քաղաքական գուբերնատորն, խնդրեալ է ի նմանէ գրել ում հարկն է՝ հաստատել զայնոսիկ տեղիս ֆասադիւ և պլանաւ, զի մի ոք կարասցէ մտանել ի վիճաբանութիւն այնոքիկ տեղեաց, այլ լիցին այնոքիկ ըստ անվիճելի իշխանութեան սրբոյ եկեղեցւոյ: Հրամայեցին. զայս ամենայն առեալ ի յարգանս և ի ձեռն Նորին Բարձր Սրբազնութեան վիճակաւոր Կարապետ արքեպիսկոպոսի, խնդրել պարոն վոյեննի գուբերնատորի՝ հրամայել կօմիտէտի շինութեան՝ տալ հասարակութեան Շամքոռեցւոց զպլան և զֆասադ, յաղագս շինութեան պարսպի եկեղեցւոյ նոցա, և հետևանացն խնդրել յարգել զկօնսիստօրիայս Թղթակցութեամբ¹:

15

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1838 թ. հունիսի 24-ի արձանագրությունը՝ եկեղեցու պարսպի վերանորոգության պլանը հաստատելու մասին.

Թղթակցութիւն վոյեննի գուբերնատորի 15-ն մայիսի 1838 յամի № 1173, յանուն Նորին Բարձր Սրբազնութեան և ի Նորին Բարձր Սրբազնութիւնէ՝ տուեալն Ատենիս ի տնօրէնութիւն, յորում գրէ, թէ ըստ Թղթակցութիւնէ Նորին Բարձր Սրբազնութեան, որ առ նա ի 14-ն յունիսի այսր ամի № 221, յաղագս տալոյ զպլան և զֆասադ Հալուաբարայ բնակչաց՝ ի վերանորոգման պարսպի եկեղեցւոյ նոցա՝ յանուն Սուրբ Աստուածածնի: Ըստ պատահման պարապորդութեան կօմիտէտի շինութեան Տփլիսայ քաղաքի, ընդ նմին առաքեալ է ի նմանէ ի կարգադրութիւն Վրաստանի գաւառական շինութեան կօմիսիայի, վասն որոյ խնդրէ բարեկարգել Նորին Բարձր Սրբազնութեան յապառնի ժամանակս անդր զայնմանէ Թղթակցել: Հրամայեցին. զայս Թղթակցութիւն վոյեննի գուբերնատորի կցել ընդ գործոյն, և հրամայել բարեկարգիչ Խաչատուր քահանայի Տէր-Բարսեղեանց՝ ունել վերահասութիւն ի վերայ այսր գործոյ²:

16

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1838 թ. հոկտեմբերի 10-ի արձանագրությունը՝ եկեղեցու պարսպի շինության մասին.

Թղթակցութիւն քաղաքական գուբերնատորին ի 6-ն հոկտեմբերի այսր ամի № 1973, յանուն Նորին Բարձր Սրբազնութիւն վիճակաւոր սրբազան Կարապետ արքեպիսկոպոսի հայոց Վրաստանի և ի նմանէ տուեալն Ատենիս, յորում գրէ, թէ՝ Վրաստանի նահանգական կամիսիայն ըստ առաջադրութեան իւրոյ հետեւեցելոյ, ի հետեւումն Թղթակցութեան Նորին Բարձր Սրբազնութեան ի 14-ն անցեալ յունիսի № 221, ծանուցեալ է նմա, թէ յաղագս կայացուցանելոյ զպլան և զֆասադ յաղագս շինելոյ Հալուաբարայ բնակչաց զպարիսպ եկեղեցւոյ՝ յանուն Սուրբ Աստուածածնի, չվերաբերի ի պարտաւորութիւն ծառայութեան անդամոց շինութեան կօմիսիի, ըստ նկարագ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 267-268 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 291 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

րական մասին, բայց պարտէ բնակչաց զայն արդիւնս դարձուցանել չաւարնի կարգաւ ի գիտութիւն այնմ չաստի նկարագրի, առ այս, եթէ բարեհաճեսցի Նորին Բարձր Սրբազնութիւն զայսմանէ թղթակցեսցի առ չաւարնի ճարտարապետն, զորմէ յայտնեալ է Նորին Բարձր Սրբազնութեան՝ ի տեղեկութիւն նորին: Հրամայեցին. զայս թղթակցութիւն պարոն քաղաքական գոյրերնապորին Տփլիսայ քաղաքի կցորդել ընդ գործոյն¹:

17

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1839 թ. օգոստոսի 11-ի արձանագրութիւնը՝ Շամքորեցոց եկեղեցու պարսպի նորոգութեան մասին.

Թղթակցութիւն Վրաստանի Շինութեան կոմիսիայի ի 10-ն այսր օգոստոսի № 544, յորում ի հետեւումն թղթակցութեան Վրաստանի հայոց կոնսիստորիայի յ31-ն յուլիսի № 696, Շինութեան կոմիսիային վերահայեցեալ ի պլան ի վերայ շինութեան պարսպի ընդ դրանց մերձ եկեղեցւոյ Սուրբ Աստուածածնի, կայացելոյ յ3 կարգի յ1 կվարտալի քաղաքին Տփլիսայ ի Հալուաբար, պատշաճեալն հաստատութեամբ նոցա, նահանգական կառավարչին ունի պատիւ ընդ սմին առաքել զայն ի կոնսիստորս Վրաստանի: Ի տեղեկութեանց գործոց երևի. կոնսիստորս օրագրութեամբ յ31-ն յուլիսի այսր ամի, առաքեաց ընդ թղթակցութեամբ իւրում առ Վրաստանի նահանգական Շինութեան կոմիսիային՝ զՓասաղ պարսպի Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ ի վերահաստատութիւն այնորիկ, և յետ այնորիկ վերադարձուցանել ի կոնսիստորս: Հրամայեցին. կոչմամբ յԱտեան կոնսիստորիս գերեցիփոխանն Շամքորեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ, յանձնել նմա զհաստատեալ զՓասաղ եկեղեցւոյ այնորիկ, և հրամայել նմա սկիզբն առնել շինութեան նորին, յորմէ և ստացեալ զստացազիր պահպանել ի կոնսիստորիս²:

18

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1840 թ. օգոստոսի 14-ի արձանագրութիւնը՝ Կարապետ Ստեփաննոսեան Տէր-Գրիգորեանցին հոգևորականութեան մեջ ընդունելու և Շամքորեցոց եկեղեցում ծառայելու մասին.

Խնդիր Կարապետի՝ որդւոյ չորս աստիճանաւոր Ստեփաննոս զպրի Տէր-Գրիգորեան ի 6-ն ապրիլի այսր ամի, յորում գրէ, թէ՝ սերեալ նորա ի հոգևորական տոհմէ, ընդ որում հաւն իւր՝ Տփլիս Գրիգորն, եղեալ է աւագ քահանայ Հալաբարայ Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ, որոյ ապացոյց բաց ի բաղմամբիւ վկայից, ունի զկոնդակս՝ տուեալն առաջինն՝ յԱստուածատուր արքեպիսկոպոսէ ի 21-ն փետրվարի 1814 ամի, իսկ երկրորդն՝ ի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսէ Ռուսաստանու ի 5-ն ապրիլի 1807 ամի, վերահաստատեալ յարքեպիսկոպոսէն Աստուածատուրոյ ի թուականի հայոց ՌՄԿԳ (1814) ի Ժէ (17) փետրվարի, որոյ վախճանն չէ աւելի քան զամս քսան երկու, իսկ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 495-496, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2186, թ. 622 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Հանգուցեալ հայրն իւր՝ Ստեփաննոսն, կամելով քահանայանալ, ընկալեալ է զչորս աստիճան դպրութիւն, բայց ո՛չ հասեալ բաղձանաց, հանդիպեալ ախտի կաթուածոց վախճանեալ է դանդաղ հիւանդութեամբ, թողեալ զնա որբ ի մանկական տես թշուառական կենօք հասեալ իւր յարբուեստ, ցանկացեալ հոգևորական աստիճանի ծառայէ ցարդ յեկեղեցւոյ Սուրբ Աստուածածնի Շամքօռեցւոց ի Հալուաբար, և յօրէ անտի կարգադրութեամբ հոգևոր ճեմարանին՝ ի ձեռն արդեան թէմակալի, ուսանի անդէն զարուեստս քերականութիւն և քրիստոնէական կրօնագիտութիւն, չէ անկեալ որպէս հայրն իւր, նոյնպէս և ինքն բնաւ ի թիւս հարկատուաց կորուսեալ զազատ վիճակ ազգին իւրոյ, վասն որոյ մատուցեալ ընդ նմին զվկայագիրս հասու իւրոյ, վասն որոյ խնդրէ ընդունել զիւր խնդիր ու ըստ զօրութեան 103 յօդուածոյ Բարձրագոյն կարգադրութեան, որ յաղագս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առաջարկեալ զինքենէ ուր հարկն է յընդունելութիւն չորից աստիճանաց դպրութեան, զկնի հարկաւորութիւն վերադարձուցանել առ ինքն զվկայագիրս՝ մատուցեալսն ի նմանէ և սահմանեալ խնդրոյ իւրոյ զվճիռ։ Հրամայեցին. որովհետև յառաջի արարեալ կոնդակաց երևի միայն աւագ քահանայութիւն հաւու խնդրատուին, իսկ զհօրէ նորա չգրի ինչ, վասն որոյ խնդրել ի քաղաքական պօլիցիայէն՝ առնիլ զօրինաւոր քննութիւն ի ձեռն ում հարկն է՝ հարցանելով զծեր բնակիչս Հալուաբարայ, թէ արդա՞րև հայր խնդրատու Կարապետի՝ Ստեփաննոսն եղեալ է դպիր, և Կարապետն ի ժամանակ դպրութեան նորա ծնեա՞լ է, թէ ո՛չ, անկեալ են ընդ հարկաւ ինքն կամ հայր նորա, թէ ո՛չ, ի ներկայութեան դէպուտատի ի հոգևոր կողմանէ խաչատուր քահանայի Տէր-Բարսեղեան, և զայն գործ ընդ երդմնաթղթոյն առաքել ի կոնսիստորս¹։

19

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1841 թ. փետրվարի 5-ի արձանագրությունը՝ Կարապետ Տէր-Գրիգորեանցին հոգևորականության մեջ ընդունելու մասին.

Թղթակցութիւն քաղաքական պօլիցիային Տփլիսայ յ2 դեկտեմբերի 1840 ամի № 11471, յորում քաղաքական պօլիցիայն լուեալ զգեկուցումն թէ չասարնի պրիստան 3 մասին յայտարարութեամբ ի 15 այնր նոյեմբերի № 2741, առաջի արարեալ է զարարեալն յինքենէ զերդմամբ ցուցմունս, առ այն թէ իսկապէս արդեօք հալուաբարաբնակ Կարապետն որդի՞ է չորս աստիճանաւոր տիրացու Սիմէօնի Տէր-Գրիգորեան։ Ի մասին ընդ այն ի գործոց երևեալ է։ Կոնսիստորս այս թղթակցութեամբ ի 13 սեպտեմբերի № 840, խնդրեալ է յայն պօլիցիայէ առնել զօրինաւոր ծանօթութիւն ի ներկայութեան դէպուտատի ի հոգևորական կողմանէ քահանային խաչատուր Տէր-Բարսեղեան, առ այն իսկապէս հայր հալուաբարաբնակ Կարապետի Տէր-Գրիգորեան Ստեփանն է՞ր չորս աստիճանաւոր տիրացու, և նա Կարապետն ծնեալ է ի չորս աստիճանաւորութեան կոչմա՞ն, թէ ո՛չ նմանապէս են որպէս հայրն՝

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2253, թ. 159-160 շրջ., քնագիր, ձեռագիր։

նոյնպէս և նա ի հարկատու վիճակի՞ թէ ո՛չ: Ի հետևումն հրամանագրեալ է չաստիճանի պրիստաւի 3 մասին ի 14 հոկտեմբերի № 9004, վասն առնելոյ յանդիման հանգամանաց այնր թղթոյ զքննութիւն: Կարգաւորեալ է. զառաջի արարեալն ի չաստիճանի պրիստաւէ երրորդ մասին զվերոյգրեալ ցուցմունսն, հանդերձ երդմնական թերթի, պարունակողի յինքն զ6 թերթս առաքել յայս կոնսիստոր: Ի ցուցմունս վկայից զրի 1. Նիկողայոս Մկրտումեան ցուցեալ է երդմամբ թէ հալուաբարաբնակ Կարապետ Տէր-Գրիգորեան իսկապէս ծնեալ է ի սարկաւազութեան 4 աստիճանաւոր Ստեփանայ Տէր-Գրիգորեան, և է հարազատ որդի նորա, և չէ՛ երբէք գրեալ հայր նորա նմանապէս և նա ի հարկատուաց վիճակի: 2. Մարգար Յակօբեան ցուցեալ է համաձայն առաջնոյն առանց ինչ փոփոխութեանց: 3. Աղաջան Ղարիբով ցուցեալ է համաձայն 1- նոյն առանց երեք բացառութեան: 4. Ստեփաննոս Ասլամազեանց ցուցեալ է համաձայն առաջնոյն առանց երեք բացառութեան: 5. Գէորգ Թէմուրով ցուցեալ է համաձայն 1-նոյն առանց փոփոխութեան երեք: 6. Սարգիս Խօջայեան ցուցեալ է համաձայն առաջնոյն առանց փոփոխութեան երեք: 7. Միքէլ Պաբով ցուցեալ է համաձայն առաջնոյն առանց երեք զանազանութեանց: 8. Մէլքոյ Հախվէրդեան ցուցեալ է համաձայն 1-նոյն առանց երեք զանազանութեանց: 9. Պետրոս Գրիգորեան ցուցեալ է ըստ ամենի համաձայն առաջնոյն: 10. Յովհաննէս Աղաբէգեան ցուցեալ է ըստ ամենի համաձայն 1-նոյն: 11. Յարութիւն Ամբարդանեան ցուցեալ է համաձայն ըստ ամենի համաձայն 1-նոյն: 12. Միկիրտում Ղազարեան ցուցեալ է ըստ ամենի համաձայն 1-նոյն: Ի գործոց կոնսիստորիս երևեցաւ տփխիսեցի Կարապետ Ստեփաննոսեան Տէր-Գրիգորեանց խնդրագրով յ8 ապրիլի 1840 ամի մատուցեալ է կոնսիստորիս զկոնդակս տուեալս յոմանց արքեպիսկոպոսաց հասու իւրոյ Տէր Գրիգոր քահանայի յապացոյց աւագ քահանայութեան նորա, և հայր իւր կամեցեալ ստանալ զաստիճան քահանայութեան, չէ հասեալ յայն բաղձանս ի պատճառս յանկարծ մահուան իւրոյ, և ինքն ուսանի ի ճեմարանն Տփխիսայ, և ցանկայ ընդունել զհոգեկան աստիճանս հետևաբար, ուստի և ըստ զօրութեան 103 յօդ. Բարձրագոյն կարգադրութեան խնդրեալ էր առաջարկել զինքինէ ուր հարկն էր յընդունելութիւն չորից աստիճանաց դպրութեան: Կոնսիստորս օրագրութեամբ ի 14 օգոստոսի նոյն ամի կարգաւորեաց. որովհետև յառաջի արարեալ կոնդակաց երևեցաւ միայն աւագ քահանայութեան հասու խնդրատուին, իսկ զհօրէ նորա չգրէր ինչ, վասն որոյ խնդրեաց ի քաղաքական պօլիցիայէն Տփխիսայ, առնել զօրինաւոր քննութիւն ի ձեռն ում հարկն է, հարցանելով զծեր բնակիչս Հալուաբարայ, թէ արդարև հայր խնդրատու Կարապետի Ստեփաննոսեան եղեա՞լ է դպիր և Կարապետն ի ժամանակս դպրութեան նորա ծնեալ է, թէ ո՛չ. անկեա՞լ են ընդ հարկաւ ինքն կամ հայրն թէ ո՛չ, ի ներկայութեան դէպուտատի ի հոգեւոր կողմանէ Խաչատուր քահանայի Տէր-Բարսեղեան, և զայս գործ ընդ երդմնաթղթոյն առաքել ի կոնսիստորս:» Հրամայեցին. որովհետև աշխարհագրական տուժարք քաղաքին Տփխիսայ գտանին առ պ. պօլիցմիստրն

Տփլիսայ, վասն որոյ թղթակցութեամբ առ նա խնդրել հասուցանել ի կոնսիստորս զճիշտ տեղեկութիւնս, թէ Հալուաբարանակ Կարապետն Տէր-Գրիգորեանց և հայր նորա Սիմէօն Տէր-Գրիգորեան զիւրդ գրեալ կան յաշխարհագրական տուժարս Տփլիսայ տ. ի կարգս հարկատուաց են դառնալք Արքունի ստրկաց, թէ հոգևորականաց¹:

20

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1842 թ. օգոստոսի 12-ի արձանագրութիւնը՝ Կարապետ Տէր-Գրիգորեանի խնդրագրի՝ իրեն չորս աստիճանի դպրութիւն շնորհելու մասին.

Զգրութիւն Տփլիսայ քաղաքի հասարակութեան կառավարութիւն ի 23-ն յունիսի անցեալ ամսոյ N° 1029, յորում լուեալ զգրութիւն կոնսիստորիիս ի 5-ն յունիսի N° 1073, ի տեղեկութեանց երևեալ է, թէ Կարապետ Տէր-Գրիգորեանցն նմանապէս և հայր նորա Ստեփաննոս և յոչ մի ի քաղաքի հասարակութիւն չէ գրեալ, զայսպիսի տեղեկութենէ ծանուցանէ կոնսիստորիիս: Ի տեղեկութեանց երևի, Կարապետ՝ որդի չորս աստիճանաւոր Ստեփաննոս դպրի Տէր-Գրիգորեանց խնդրագրով ի 6-ն ապրիլի 1840 ամի, մատոյց կոնսիստորիիս խնդրեալ էր, թէ նա սերեալ գոլով ի հոգևորական տոհմէ՝ թոռն Գրիգոր աւագ քահանայի Հալուաբարու Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ, յապացոյց որոյ բաց ի բազմաթիւ վկայից ունի և զկոնդակս տուեալս առաջինն՝ յԱստուածատուր արքեպիսկոպոսէ ի 21-ն փետրվարի 1814 ամի, իսկ երկրորդն ի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսէ ի 5-ն ապրիլի 1817 ամի վերահաստատեալ յարքեպիսկոպոսէն յԱստուածատուր ի թուին հայոց ՌՄԿԳ [1814 թ.] ի Ժէ[17] փետրվարի, և հայրն նորա եղեալ է չորս աստիճանաւոր, և ինքն ծառայէ ի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ, վասն որոյ խնդրեալ էր տալ նմա զչորս աստիճան դպրութիւն: Կոնսիստորիայս տեսեալ զի յառաջի արարեալ կոնդակս միայն, յիշի աւագ քահանայութեան հասու խնդրատուին, իսկ զհօրէ նորա զգրի ինչ, վասն որոյ գրութեամբ ի 13-ն սեպտեմբերի նոյն ամի N° 840, խնդրեաց ի Տփլիսու պօլիցիէն առնել զօրինաւոր քննութիւն, ի ձեռն ում հարկն է հարցանելով զծեր բնակիչս Հալուաբարայ, թէ արդարև հայր խնդրատու Կարապետի Ստեփաննոսեան եղեալ է դպիր, և Կարապետն ի Ժամանակս դպրութեան նորա ծնեալ է, թէ ոչ, անկեալ են ընդ հարկաւ ինքն, կամ հայր նորա, թէ ոչ, ի ներկայութիւն դէպուտատի ի հոգևոր կողմանէ Խաչատուր քահանայի Տէր-Բարսեղեան և զայս գործ ընդ երգմնաթղթոյն առաքել ի կոնսիստորիայս: Քաղաքական պօլիցիայն ընդ գրութեան յ2-ն դեկտեմբերի 1840 ամի N° 11471, առաքեաց յԱտեանս զցուցմունս վկայից ընդ վերոյիշեալ առարկայի: Յառաջի արարեալ ցուցմանցն երևեցաւ զի Նիկողայոս Մկրտումեանն, Մարգար Յակոբեան, Աղաջան Ղարիբեան, Ստեփաննոս Ասլամազեան, Գէորգ Թէմուրազեան, Սարգիս Խօլոցեան, Միքայէլ Պօպով, Մէլքօյ Հախվերդեան, Պետրոս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2191, թ. 111-113 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Գրիգորեան, Յովհաննէս Աղաբէգեան, Յարութիւն Ամբարդանեան և Մկրտում Ղազարեան ցուցեալ են Համաձայն միմիանց, թէ Հալուաբարաբնակ Կարապետ Տէր-Գրիգորեանն իսկապէս ծնեալ է ի չորս աստիճանաւոր Ստեփանայ Տէր-Գրիգորեան ի լինելն նորա ի Հոգեւորական կոչման, և է Հարազատ որդի նորա և չէ երբէք գրեալ զՀայր նորա նմանապէս և նա ի Հարկատու վիճակի: Առ այս կոնսիստորիայս խնդրեաց ի Տփլիսու պօլիցմէսարին, թէ Կարապետ Տէր-Գրիգորեանն և Հայր նորա Սիմէօն զիւրդ գրեալ կան Հոգեւորական տուժարին Տփլիսայ, առ որ պօլիցիայն գրեութեամբ կյՅ-ն մարտի նոյն ամի № 579, թէ աշխարհագրական տուժարն գրեալն առ նա տուեալ է ի Տփլիսու քաղաքի Հասարակութեան կառավարութիւն, վասն որոյ և Ատեանս խնդրեաց ի նոյն Հասարակութիւն կառավարութենէն զվերոյգրեալ Հմտութիւնս ի 5-ն յունիսի № 1073: Հրամայեցին. որովհետև Կարապետն Տէր-Գրիգորեան արդէն գրեալ է ի շտատին Հոգեւորականաց, զոր առաջի արարեալ է Ատեանս Սիւնհոգոսին Էջմիածնի ի թիւս շտատի դպրաց Շամքօռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ, և զի զՀաստատութիւն շտատին արգելեալ է ի Սիւնհոգոսէն մատչել յառաջարկութիւն ի ձեռնադրութիւն Հոգեւորականաց ի զանազան աստիճանս, վասն որոյ առաքելով առ բարեկարգիչն Տփլիսայ զերկուս կոնդակս առաջի արարեալս ի Կարապետէ Տէր-Գրիգորեան զպատճէն որոց թողեալ ի գործս Ատենիս պատուիրել նմա յայտնել Կարապետի Տէր-Գրիգորեան սպասել զՀաստատութիւն շտատին, և մինչև ցայն ժամ ուսմամբ և բարեբարոյութեամբ արժանի կացուցանել զինքն սրբազան աստիճանաց, ընդ սմին պատուիրել բարեկարգչին պահանջել ի Կարապետէ Տէր-Գրիգորեան վասն չորից թերթից Հասարակ թղթոց ծախելոց ի կոնսիստորիս զմի ուրբի քսան կօպէկս արծաթոյ և առաքել յինքննէ ուղղակի յԱրքունի գանձարանն Տփլիսայ, զոր և ցուցանել յամսական ցուցակի սոյն օրինակ դրամոց առաքելոց յԱրքունի պալատն, և այսու զայս գործ Համարելով վերջացեալ տալ յիւրում ժամանակի ի դիւանն վասն պահպանութեան, իսկ զկնի Հաստատութիւն շտատին յաղագս տալոյ խնդրատուին զաստիճանս, տալ զառանձին զեկուցումն¹:

21

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1840 թ. հոկտեմբերի 2-ի արձանագրությունը՝
Շամքորեցոց եկեղեցու նախկին երեցփոխ Աւետիք Յարութիւնեան Ղոնղաղսա-
զեանցի՝ եկեղեցու եկամտից հաշիվների քննության մասին.

Նախ՝ լուեալ զյայտարարութիւն Հասարակութեան Շամքօռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ յ2-ն յուլիսի ներկայ ամի, յորում գրեն, թէ «Ի 1836 ամի ի 1-ն յունվարի, ընտրեալ է ի Հասարակութենէ նոցա երեցփոխ եկեղեցւոյ նոցա Աւետիքն Յարութիւնեան Ղոնղաղսազեանց՝ ի տեղի նախկին երեցփոխանի Աւետիքի Տուգուլեանց, և այս չորրորդ ամէ, յորմէ հետէ կատարէ նա զպաշտօն երեցփոխանութեան: Բայց այժմ նկատելով նոքա, թէ նա ծանրաբեռնեալ գոլով Հոգովք յանձնական գործոց իւրոց, չկարէ նա

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2194, թ. 718 շրջ.-721, քնագիր, ձեռագիր:

արիութեամբ կատարել զնոյն պաշտօն, յանձնեցեալն ինքեան՝ ցուցանելով ի նմին զծուլութիւն և զանհոգութիւն, մանաւանդ թէ չգիտէ զգրականութիւն, որով կարողանայցէ իսկապէս ի գործ դնել զամենայն հաշիւ ելեմտից եկեղեցւոյն, զի նովաւ գոնեայ կարողանայցէ ճանաչել զօգուտն և զվնասն, վասն որոյ խորհելով բոլոր հասարակութիւն նոցա, թէ այնու պակասութիւն լինի արդեանց եկեղեցւոյ նոցա, արձակեալ են զնա ի պաշտօնէ իւրմէ ի 24-ն ապրիլի այսր ամի, և ընտրեալ են ի տեղի նորա զբարեյոյս անձնս՝ զպարօն Սօլոմոն Վարդանեան Եղիազարեանց, յայտնելով նմա զամենայն եկեղեցական անօթս, նոյնպէս պահանջեալ են առաջի հասարակութեան նոցա ի նմանէ զհաշիւ երեցփոխանութեան իւրոյ՝ սկսեալ ի 15-էն յունիսի 1836 ամի ց24-ն ապրիլի այսր ամի, և յետ լրացուցանելոյ զամենայն հաշիւ նորա՝ ըստ օրենի, մնացեալ է պարտական եկեղեցւոյն յիշեալ երեցփոխանն Ղոնդաղսագեանց երկու հարիւր յիսուն ռուբլի արծաթ, զոր հատուցանելոց է եկեղեցւոյն, վասն որոյ ամենախոնարհաբար յայտնեն Ատենիս ի գիտութիւն»։ Երկրորդ՝ լուեալ զյայտարարութիւն այժմեան երեցփոխանի նոյն եկեղեցւոյ յ8-ն յուլիսի ներկայ ամի, յորում գրէ, թէ «Նախորդն նորա՝ Աւետիքն Ղոնդաղսագեանց, յետ հրաժարման իւրոյ ի պաշտօնէ երեցփոխանութեան և յետ մանրամասն հաշուէտուութեան առաջի հասարակութեան նոյն եկեղեցւոյ նոցա, մնացեալ է պարտական երկու հարիւր յիսուն ռուբլի արծաթ, զոր հատուցանելոց է յիշեալ եկեղեցւոյն, յետ որոյ քանիցս անգամ պահանջեալ է ի նմանէ տալ զվերդասեալ դրամն։ Բայց նա յայլ և այլ սնօտի պատճառանօք յետս կասեալ է ցարդ և չկամի հատուցանել, վասն որոյ յայտնէ Ատենիս ի գիտութիւն, և խնդրէ յայսմ մասին առնել զտնօրէնութիւն՝ պահանջել ի նմանէ զերկու հարիւր յիսուն ռուբլի արծաթն ի ձեռն ում հարկն է, զի եկեղեցի նոցա ունի կարի հարկաւորութիւն՝ յաղագս ի կատար ածելոյ զթէրութիւն նորաչէն պարսպացն իւրոց, զի թէ յիտակ [գիոցի] նոյն շինութիւն յայմ պատշաճ ժամանակի քայքայի և անպիտանանայ ի բաղիմանէ անձրեաց և հողմոց, և յապայն կարօտի կրկին մեծայ ծախուց»։ Եւ երրորդ՝ կրկին նոյն հասարակութիւն Շամքօեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ առանց թուոյ, յորում գրէն, թէ «Ի 1836 ամի ի 5-ն յունիսի ընտրեալ է ի հասարակութիւնէ նոցա երեցփոխան եկեղեցւոյն նոցա Աւետիքն Յարութիւնեան Ղոնդաղսագեանց, և ահա չորրորդ ամէ, յորմէ հետէ կատարէ նա զպաշտօն երեցփոխանութեան՝ յանձնեցեալն ինքեան, բայց նկատելով նոցա զանարիւթիւն և զթուլութիւն նորա ի պաշտօնի իւրում, մանաւանդ և զանհաւատարմութիւն յայլ և այլ դէպս, հարկադրեալ են նմա ըստ զօրութեան Բարձրագոյն կարգադրութեան՝ յաղագս կառավարութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ յօդ. տալ զճիշտ հաշիւ իւր առաջի հասարակութեան նոցա, բայց ընդ իմացեալ նորա հրաժարէր յինքինէ բազմիցս, ուստի տեսեալ նոցա զյամառութիւն նորա ի կամս իւր, եկեալ յայտնեալ են Նորին Բարձր Սրբազնութիւն վիճակաւոր Կարապետ արքեպիսկոպոսի և խնդրեալ են առաջի առնել զկարգադրութիւն, և Նորին Բարձր Սրբազնութիւն հրա-

մայեալ է բարեկարգչի Հալուաբարայ, և անդամոյ Ատենիս Աւետիս քահանայի Պոպովեանց, յառնելն նոցա զՀաշիւ երեցփոխանէ իւրեանց, ներկայ գտեալ են անդ, և նոքա զի մի խոռովութիւն ինչ ծագեցի, ի միջի նոցա, իսկ ի ժամանակս Հաշուէտուութեան երեւեալ է արդեանց և ծախուց Հաշուէթղթոյ նորա գոլ պարտական եկեղեցւոյն երկու Հարիւր յիսուն ռուբլի արծաթ դրամ: Բայց ի յետագայ թերութեանց, որոց իսկութիւնցն հաւաստիաւ տեղեկացեալ են յայտնի անհաւատարմութիւն նորա, յորմէ երեւեալ է առաջինն՝ զքառասուն և վեց հազար և զհինգ հարիւր աղիւս, որ հաշուեալ էր ի վերայ եկեղեցւոյն նոցա զեթանասուն և զհինգ հազար, որոց ի սակաւութիւնէն կասկածեալ նոցա ձեռն արկեալ հաշուեալ են նոքա և գտեալ են միառ մի զքառասուն վեց հազար և զհինգ հարիւր միայն վերահասութեամբ Տէր Մովսէս աւագ քահանայի իւրեանց և Տէր Յարութիւնի Կղեմեանց, որոյ հաշուէթուղթն գտանի առ նոցա, երկրորդ՝ որմնադիր վարպետի տուեալ է տասն ռուբլի արծաթ և ի ծախս իւր գրեալ է քսան ռուբլի, նոյնապէս և քարհատ Բաբայի տուեալ է տասն ռուբլի, գրեալ է քսան ռուբլի, վասն որոյ արժան արկեալ են ընտրել ի տեղի նորա երեցփոխան՝ զբարեյոյս անձն զպարոն Սօլոմոն Եղիազարեանց և յայտնին կօնսիստորիս ի տնօրէնութիւն: Իսկ այժմ հարկաւոր գոլով վասն շինութեան եկեղեցւոյն նոցա զգրամս, բազմիցս պահանջեալ են ի նմանէ, զնոսա տուեալ գումարն զերկու հարիւր յիսուն ռուբլի արծաթ հատուցանել նոցա, բայց նա յայլ և այլ սնոտի պատճառանս [յօդեալ] չկամի վճարել զպարտս նոցա»: Հրամայեցին. հրամանագրել անդամոյ Ատենիս Աւետիս քահանայի Պոպովեանց ի միասին ընդ վարձկան գրագրի Ստեփանի Մանդինեանց՝ ի ներկայութեամբ ժողովրդոյ յիշեալ եկեղեցւոյ, մանրամասն հետևողութեամբ հասու լինել հաշուոյ նախկին երեցփոխանի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ և զյայտ եղելոցն յայտնել Ատենիս, մատուցանելով ընդ նմին և հաշուեմատեան ելից և մտից նոյն եկեղեցւոյ անցեալ՝ 1839 ամի՝ ստորագրեալ ի ժողովրդոց եկեղեցւոյն, վասն առնելոյ զպարտուպատշաճն տնօրէնութիւն¹:

22

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1840 թ. դեկտեմբերի 27-ի արձանագրութիւնը՝ երեցփոխան Աւետիք Դոնդաղսագեանցի կողմից հաշիվները չներկայացնելու և նրա անհնազանդության մասին.

Յայտարարութիւն անդամոյ նոյն իսկ Ատենիս Աւետիս քահանայի Պոպովեանց ի 25-ն դեկտեմբերի այսր ամի № 2, յորում գրէ, թէ «Համաձայն հրամանի Ատենիս յ7 հոկտեմբերի այսր ամի № 1044, յաղագս առնելոյ զՀաշիւ եկեղեցւոյն Շամքոռեցւոց յերեցփոխանէ նորին յԱւետիքէ Դոնդախսագեանց առաջի հասարակութիւն նոյն եկեղեցւոյ, ինքն բազում անգամ կոչեալ զնա յորդորեալ է տալ զՀաշիւն եկեղեցւոյ, սակայն ոչի՛նչ հնարիւք չէ՛կարացեալ ստանալ, պատճառելով զանհիմն բանս, որպէս թէ ի վաղուց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 328 շրջ.-330, բնագիր, ձեռագիր:

տուեալ է նա զայն քահանայից նոյն եկեղեցւոյ, յաւուրս փոխելոյ զնա յայն պաշտօնէ, տեսանելով ինքն զերկարումն գործոյն, և զհզալն նորա ի հնազանդութիւն, հարկաւորեալ ապա թղթակցութեամբ խնդրեալ է ի պրիստաւէ 3-րդ մասին Տփլիսայ ի 16 դեկտեմբերի № 1, ածել զնա ի հնազանդութիւն, զի ի ժամ պահանջման իւրոյ ներկայասցի առ ինքն, և տացէ առաջի ժողովրդոց Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ զլիակատար հաշիւ գործառնուից իւրոց, յաւուրս երեցփոխանութեան իւրոյ եղելոց, սակայն և այնու ո՛չինչ օգտեալ է, այլ ի նոյն միտս յամառեալ կացեալ է, և առաջի պրիստաւին ևս աղմուկս յարուցեալ է, վասն որոյ արգելեալ է ի բանտի, գորմէ յայտնելով Ատենիս խնդրէ զտնօրէնութիւն: Հրամայեցին. ի ձեռն ատենակալի սորին ծանուցանել զայսմանէ քաղաքական գուբերնատօրի, և խնդրել հրամայել ու՛մ հարկն է, ստիպել զհալուաբարաբնակ Աւետիսն Ղօնդախսազեանց՝ նախկին երեցփոխանն Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շամքոռեցւոց, վասն տալոյ զհաշիւ բոլոր ելումտից եկեղեցւոյն այնորիկ՝ ի ժամանակս երեցփոխանութեան իւրոյ, առաջի բոլոր ժողովրդեանն ըստ զօրութեան 125 յօդ. Բարձրագոյն կարգադրութեան, յաղագս կառավարութեան լուսաւորչեան եկեղեցեաց, յայտնելով միանգամայն զանհնազանդութիւնէ նորա առ այսորիկ, որ յարուցեալ է զաղմուկ չփոթի առաջի որպէս անգամոյ կոնսիստորիս Աւետիս քահանայի Տէր-Աւետիսեանց, յորում և յանձնեալն էր առնել զլիակատար հաշիւ նորին առաջի ժողովրդականաց, նմանապէս և առաջի պրիստաւին 3 մասին քաղաքիս և ի պատճառս անհնազանդութեան նորին, մնայ տակաւին անկատար գործն հաշուոյ վերայ յիշատակեալ եկեղեցւոյն¹:

23

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1840 թ. հոկտեմբերի 9-ի արձանագրութիւնը՝ Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տան և նրա՝ Շամքոռեցոց եկեղեցուն ունեցած պարտքի մասին.

Թղթակցութիւն ծայրագոյն կառավարութեան Վրաստանի էկսպէդիցիայ սուդայ րասպրաւի ի 14-ն յունիսի այսր ամի № 2299, յորում գրէ, թէ յայնր էկսպէդիցիի յետ լսելոյ զթղթակցութիւն կոնսիստորիս ի 21-ն մարտի № 271, ի տեղեկութեանց երեւել է ի գործոց՝ յաղագս կայից Յովհաննիսի Մարտիրոսեանց երեւի, թէ Տփլիսայ ազնուական օրէկայն յայտարարութեամբ ի 27-ն նոյեմբերի № 469, յայտնեալ է այնր էկսպէդիցիի, թէ թղթակցութիւնէ ի քաղաքական պօլիցիայն, և խնդրեալ է զի նա յայնմ իսկ ժամու կարգադրեսցէ զպաշտպանութիւնէ հոգաբարձուաց և զժառանգութիւնէ որբոց յամենայն հարստահարութիւնէ հոգեւոր իշխանութեանն, առ որ չունելով զյետին որպէս և իցէ իրաւունս, բռնութեամբ ջանայ ի ձեռս բերել զայն. երբ այն պատկանի հանգուցեալ Մարտիրոսեանի՝ օրինաւոր կալուածագրօք: Ըստ այնմ, խնդրեալ է յայնմ էկսպէդիցիայէ՝ յաղագս կալնլոյ զչափ պահպանութեան որբոց՝ յաւերածութիւնէ հոգեւոր իշխանութեան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 657 շրջ.-658 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Հայոց: Ի հետևումն այնր յայտարարութեան այն էկսպէդիցիայ հրամանաւ ի 27 դեկտեմբերի № 4539, երկրորդեալ է այնր օրենկայի, թէ դարձուցումն բռնութեան, և հասուցումն բաւականութեան զրպարտելոյ ո՛չ վերաբերի առ պարտաւորութիւն ստդայ ռասպրաւի, առ այն կարէ հաւաստել ընթեռնելով մտադրութիւն զսլօդին քաղաքական օրինաց հատոր 10-րդ յօդ. 1475, 1476 և 1477, կարգադրեալ է. զարդահանեալ տեղեկութեանց ծանուցանել կոնսիստորիս Վրաստանի, առ այն, թէ՛ եթէ բարեհաճեսցի նա ըստ այժմեան պահանջողութեան դառնալ ի տեղույս իսպօլնիպելնի էկսպէդիցիայն, իսկ ի պարտաւորութիւն այնր էկսպէդիցիի պահանջողութիւն սորա ո՛չ վերաբերի: Երկրորդ՝ յայտարարութիւն երեցփոխանի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ յ7 օգոստոսի, յորում յայտնէ, թէ ի հետևումն խնդրագրոյ նորա, Բարձր կառավարութիւն Վրաստանի իսպօլնիպելնի էկսպէդիցիայն յ2 օգոստոսի այսր ամի № 14824, ի մասին պահանջելոյ յօգուտ եկեղեցւոյն Շամքոռեցւոց զ100 ռուբլի արծաթ ի Յովհաննէս Մարտիրոսեանէ՝ բնակչէ ներսի Հալուաբարայ, որ պարտական է նոյն եկեղեցւոյն: Հրամանագրեալ է պօլիցիային Տփլիսայ՝ յայտնել նմա, թէ նա զներկայ պահանջողութիւն իւր յայտնեսցէ հոգևոր իշխանութեան, որ նա թղթակցեցէ ըստ ում հարկն է: Վասն որոյ յայտնելով զայնմանէ կոնսիստորիս, խնդրէ առնել զտնօրէնութիւն ըստ որում, և առաջի առնէ զձեռագիր պարտուց նորա, յառաջի արարեալ ձեռագրին գրեալ ի լեզու վրաց գրի այսպէս. «Ի 1822 ամի, ի վախճան դեկտեմբերի ստացայ ես՝ ներքոյ ստորագրեալս, ի Տէր Սահակ Տէր-Յովհաննէսեանէ յեկեղեցական գումարէ տասն թուման արծաթ դրամ, որ կէսն լինի հինգ թուման: Ի վերոյգրեալ թուոյ որքան մնասցէ առ իս, այն գումար առ իւրաքանչիւր թուման երկու շահի տոկոսեօք, զոր յորժամ պահանջեցին՝ անպատճառ հատուցեց. վասն որոյ ստորագրեմ Յովհաննէս Մարտիրոսեան»: Երրորդ՝ ի գործոց Ատենիս երեցաւ, թէ Տփլիսայ ազնուականաց օրենկայն թղթակցութեամբ ի 18-ն սեպտեմբերի 1839 ամի № 403, ծանուցեալ Ատենիս, իբրու թէ հոգևոր իշխանութիւն կարի նեղացուցեալ է զհոգաբարձուս հանգուցեալ Յովհաննու Մարտիրոսեան՝ ի մասին պարտուց նորա եկեղեցւոյն Շամքոռեցւոց, ստիպելով քանդել զտուն նորա ի պէտս հարկաւորութեան եկեղեցւոյն, խնդրէ առ ժամանակ մի երկայնամտել, ցհասանել որբոցն յարբունս հասակի, և կոնսիստորս օրագրութեամբ ի 18 մարտի ներկայ ամի, զկնի այլոց, հրամայեաց բարեկարգչին Տփլիսայ, առաջի առնել Ատենիս զձեռագիր պարտուց հանգուցեալ Յովհաննու Մարտիրոսեան: Չորրորդ՝ յայտարարութիւն երեցփոխանի Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ յ8 հոկտեմբերի, յորում գրէ, թէ պարիսպ Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն շինեալ ըստ մակարդակին և ձևոյ յ9 օգոստոսի № 545, մնացեալ է պակաս ի հիւսիսոյ կողմանէ, ուր առ պարսպան բնակի Յովհաննէս Մարտիրոսեանն, և տուն նորա յիշեալ մակարդակին տուեալ է ի շինութիւն պարսպի, և գինն է արքունի, և ո՛չ թէ գնեալ [դռննայիւ], և նա ինքն պարտական է եկեղեցւոյն ձեռագրաւ հարիւր մանէթ արծաթ, զոր առաջի արարեալ է Ատենիս ձեռագիրն: Որովհետև

յիշեալ Մարտիրոսովն մեռեալ է, և եղբայր նորին Բաբաջանն, արգելս տայ շինութիւն պարսպի, ո՛չ զպարտս եկեղեցւոյն հատուցանէ, և ո՛չ զտուն, որ ի մակարդակին հաստատեալ տուեալ է եկեղեցւոյն, վասն որոյ զայսմանէ յայտնէ վիճակային Ատենիս, խնդրէ առնել յայսմ մասին զմերձաւորագոյն տնօրէնութիւն, առաջի առնէ ընդ սմին և զմակարդակն պարսպին գրել ուր հարկն է, զի ի տեղի դրամոց, զոր պարտական է եկեղեցւոյն, տացին զտունն՝ վասն հարկաւորութեան եկեղեցւոյն, համաձայն տուեալ մակարդակին: Հրամայեցին. զառաջի արարեալ ընդ սմին յայտարարութիւն երեցփոխանի եկեղեցւոյն Շամքոռեցւոց, զմակարդակ պարսպի նոյն եկեղեցւոյ զհաստատեալն ի նախկին նահանգապետէն Վրաստանի, առաջի արարեալ նահանգապետին Վրաստանի խնդրել զտնօրէնութիւն նորին՝ յաղագս հրամայելոյ ում հարկն է, զի Բաբաջան Մարտիրոսեանն զշինութիւն կայացեալ ի վերայ արքունի հողոյ ի տեղւոջ նախակարգեալ պարսպի եկեղեցւոյն կամ բարձցէ յայնմ տեղւոջէ, և մի այնու խափան լիցի շինութեան պարսպի եկեղեցւոյն և անմաքրութիւն շուրջ զեկեղեցեալ: Երրորդ՝ զձեռագիր պարտուց հանգուցեալ Յովհաննու Մարտիրոսեան առաքելով առ ազնուականաց օրեկայն, խնդրել զնորին տնօրէնութիւն՝ յաղագս բաւ առնելոյ զեկեղեցին հատուցմամբ պարտուց հանգուցեալ Յովհաննու Մարտիրոսեան՝ համաձայն ձեռագրոյ նորին, և զհետեանացն յայտնել Ատենիս¹:

24

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1840 թ. դեկտեմբերի 13-ի արձանագրութիւնը՝ Յովհաննէս Մարտիրոսեանի տան քանդման և տեղում եկեղեցու պարսպի կառուցման մասին.

Թղթակցութիւն քաղաքական գուբերնատորին ի 22-ն նոյեմբերի այսր ամի № 21270, յորում առ թղթակցութիւն կոնսիստորիս ի ձեռն Նորին Բարձր Սրբազնութեան ի 10 հոկտեմբերի այսր ամի № 1060, որով խնդրեալ էր քակել զշինութիւն արքունի ստրուկ Մարտիրոսեանցի, նշանակելոյ ի պլանին ի քանդումն, ընդ շինութեան պարսպի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ հայոց: Ըստ եզրակացութեան Վրաց Իմէրէթի գաւառական կառավարութեան, պատիւ համարի տեղեկացուցանել, թէ կառավարութիւն չտեսանելով ի թղթակցութիւնէ սորին ի վերայ որո՞յ հիման, և որո՞յ կարգադրութեամբ շինութիւն արքունի ստրուկ Յովհաննէս Մարտիրոսեանի, նշանակեալ է ի քանդումն, չկարէ բաւականացուցանել զպահանջ սորին, վասն որոյ խնդրէ հրամայել երեցփոխանի Եղիազարեան դիմել պահանջողութեամբ իւրով ի Տփլիսայ քաղաքական պօլիցիայն, որում առաւել մերձաւորագոյն է հանգամանք գործոյն, զոր պարտուպատշաճն ընտրութեամբ չթողուլ առանց օրինաւոր բաւականութեան, նմանապէս և զայնմանէ, զի այսուհետեւ ի նմանօրինակ դիպուածս անձինք ընդ վիճակային իշխանութեամբ, դիմեսցին անընդմիջաբար պօլիցիայն, և գաւառական կառավարութիւն վերաբե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 351-354, քնագիր, ձեռագիր:

րի յայն ժամ՝ յորժամ պօլիցիայն չտացէ զբաւականութիւն ինչ, վասն որոյ դարձուցանէ յետս զՓասաղն առաքեալ ընդ վերոյ գրեալ թղթակցութեան: Հրամայեցին. կոչեալ յԱտեան գերեցեալիսան Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շամքոռեցւոց, և յայտնել նմա, զի ըստ զօրութեան 124 յօդ. Բարձրագոյն կարգադրութեան՝ յաղագս կառավարութեան գործոց հայոց եկեղեցւոյ, դիմեսցէ ուր հարկն է պահանջողութեամբ՝ վասն քակելոյ զշինութիւն արքունի ստրկի Մարտիրոսեանց, նշանակելոյ ի պլանին ի քանդումն, իսկ որովհետև ըստ թղթակցութեան քաղաքական գուբերնատօրի չերեցեալ դարձուցեալ Փասաղն, վասն որոյ ի դիւանատանէ Ատենիս թղթակցել ընդ դիւանատան Նորին գերագանցութիւն, խնդրելով առաքել զՓասաղն զայն¹:

25

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1841 թ. դեկտեմբերի 5-ի արձանագրութիւնը՝ Շամքոռեցոց եկեղեցու պարսպի կառուցման և եկեղեցու նորոգման մասին.

Զինդիր հասարակութեան Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ յ3-ն ներկայ ամսոյ, յորում գրին, թէ եկեղեցի իւրեանց որպէս ըստ հնութեան, նոյնպէս և ըստ անհաստատ շինութեան, օր ըստ օրէ եկեալ կայ ի քայքայումն, մինչ զի ի բազում տեղիս նորին ճայթուածք տեսանին, որք կարի վտանգաւոր են վասն ժողովրդականաց, յորմէ նախատեսանելոց է վնաս իմն, ուստի թէև ինքեանք անդադար կարկատանօք, և այլով իւրեք եղանակաւ պահպանին զնա յիսպառ անկանելոյ, սակայն այսուհետև այլև չտեսանին, և չգտանին զհնար իմն ի պահպանումն զայն նորոգութիւն կարկատանօք, որք մեծի ծախուց պէտք լինին: Յառաջ քան զայս երեք ամ որովհետև պարիսպ եկեղեցւոյ իւրեանց իսպառ քայքայեալ կայր, վասն որոյ նոքա առաջի արարեալ վիճակային իշխանութեան տեղոյս զպլան և զՓասաղ պարսպին խնդրեալ են առ այն զհրաման: Ի հետևումն առ այս ստացեալ լուծման ի գլխաւոր կառավարչէ Յայսկոյս Կովկասու, արդէն իսկ պարիսպն այն քարաշէն և հոյակապ կառուցեալ կայ ի վերա որոյ յեկեղեցական գումարէ ծախեալ կան մօտ իբր 1600 մանէթ: Տեսանելով նոցա զայս ամենայն ինքեանք ժողովրդականքն յիշեալ եկեղեցւոյ, կամելով ի պատճառս անվայելչութեան ներկայ եկեղեցւոյ իւրեանց ի նման տան կառուցելոյ ունիլ ի հռչակաւոր քաղաքիս զվայելուչ եկեղեցի, ցանկան կառուցանել ի մի և նոյն տեղով յիշեալ եկեղեցւոյ իւրեանց գնոր եկեղեցի հիմնաւոր, քարաշէն և գմբեթաշէն, առ ինչ վախճան առեալ ունին, զպլան և զՓասաղ նորին ի քաղաքական երկրաչափէ: Վասն նոքա ի միջի իւրեանց ըստ արարեալ ստորագրութեան յօժարակամ լեալ են ի շինութեան նորոգ մտադրեալ եկեղեցւոյ իւրեանց, եթէ առ այս հետևեսցի Բարձրագոյն Նորին Կայսերական Մեծութեան բարեհաճութիւն, սեփական ծախուք իւրեանց առանց ձեռնամուխ լինելոյ եկեղեցական գումարաց, որքան և պիտոյ առցի մինչև ցվախճան շինութեան կառուցանել ըստ այնմիկ մակերևութի գնոր եկեղեցի: Ուստի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 564-565, քնագիր, ձեռագիր:

յայտնելով զվերոյգրելոցն ամենայնէ մատուցմամբ ընդ սմին թերթի պլանի և ֆասադի նախամտադրեալ ի կառուցանել նորոգ եկեղեցւոյ իւրեանց, խնդրին ի բաւականութիւն այսորիկ առնել զարժանապարտն փութանակի տնօրէնութիւն: Զի կարասցին արդէն պատրաստել զհարկաւոր նիւթեղէնս, և ի հասանիլ գարնան առաջիկայ 1842 ամի կարասցին ձեռնամուխ լինել շինութեան եկեղեցւոյն: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց յորոց երևի, թէ յիշեալ հասարակութիւն խնդրագրաւ յանուն անցեալ հոգեւոր կառավարութեան ի 29-ն նոյեմբերի 1834 ամի խնդրեալ էին նորոգել զպարրիսպ եկեղեցւոյն առանց ինչ յիշելոյ վասն նորոգելոյ եկեղեցւոյն, և զնոյն կրկնեալ էին յանուն վիճակային Ատենիս ի 21-ն մայիսի 1838 ամի, և Ատենան ստացեալ զձեակերպութիւն յիշեալ պարսպին յումմէ հարկն է ըստ օրագրութեան իւրում ի 11-ն օգոստոսի 1839 ամի յանձնեալ զնոյն երեցփոխանի նոյն եկեղեցւոյ պատուիրելով նմա սկիզբն առնել շինութիւն նորին: Հրամայեցին. հրամանագրել բարեկարգչին եկեղեցեաց Տփխիսայ և Հալուաբարայ յայտնել խնդրատու հասարակութեան նախ՝ ստանալ յերեցփոխանէ նոյն եկեղեցւոյ զմանրամասն հաշիւ արարեալ ծախուց նորա վասն շինութեան պարսպի նոյն եկեղեցւոյ, զոր նոքա գրին հասանել ց1600 մանէթ արծաթոյ և առաջի առնել ի տես Ատենիս: Երկրորդ՝ Ատենան յայտ յանդիման նշմարէ ի գործոց իւրոց և հաշուոյ եկեղեցեաց, թէ ոմանք ի հասարակութիւնէ վիճակային սոյն օրինակ խնդրագրով խոստացեալ ծախուք իւրեանց նորոգել կամ կառուցանել զեկեղեցիս սկիզբն արարեալ են մեծածախ շինութեանց, բայց ապա ո՛չ կարելով ածել ի կատար թողեալ են թերի, և հոգեւոր իշխանութիւն տեսանելով զկորուստ սկզբնաւորեալ շինութիւն, և միանգամայն վերագրելով զնոյն անարգանս ընդհանուր ազգիս լրացուցեալ է զնոյնս պատրաստակամ դրամովք եկեղեցեաց, ուստի և եկեղեցիք մեր գո՛գ զուրկ են ի պատրաստակամ գումարաց վասն ի կիր արկանելոյ ի վսեմ դիպուածս հարկաւորութեան, ուստի զի մի և այսօրինակ դիպեսցի կառուցումն մտադրեալ եկեղեցւոյ, խնդրատու հասարակութիւն, պատուիրել նոցա, նախ՝ ի ձեռն գիտուն և օրինաւոր ճարտարապետաց կշռադատեալ զծախս շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյն ըստ առաջի արարեալ ձեակերպութեան, զոր յայս դէպս վերադարձուցանել առ նոքա, և ապա ստորագրելոց են իւրաքանչիւր ի նոցանէ զոր ինչ կամին նուիրեալ ի պէտս այնր շինութեան, առաջի արասցին Ատենիս որպէս զքանակութիւն ծախուցն, նոյնպէս և զստորագրութիւն հասարակութեան, և յայնժամ Ատենան եթէ տեսանիցէ զնուէր նոցա համեմատ այնր ծախուց, գէթ ըստ մեծի մասին, յայնժամ արասցէ զմիջնորդութիւն ուր հարկն է վասն ելանելոյ ի խնդիր Բարձրագոյն բարեհաճութեան¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2192, թ. 813-815, քնագիր, ձեռագիր:

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1842 թ. հուլիսի 22-ի արձանագրությունը՝ Շամքո-
րեցոց եկեղեցու նորոգման մասին.

Ձյայտարարութիւն բարեկարգչի եկեղեցեացն Տփլիսայ ի 16-ն ներկայ
ամսոյ և ամի № 667, յորում գրէ, թէ համաձայն հրամանի վիճակային Ատե-
նիս ի 13-էն դեկտեմբերի անցեալ 1841 ամի № 1872, ի մասին վերանորոգե-
լոյ զեկեղեցին Շամքօռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն, նա յայտ-
նեալ է հասարակութեան զմիտս հրամանի, զի ըստ զօրութեան ստանալ
յերեցփոխանէ զմանրամասն հաշիւ վասն արարեալ ծախուց վասն շինու-
թեան պարսպին նոյն եկեղեցւոյն, զորմէ ի 16-ն ներկայ ամսոյն ստորագ-
րութեամբ քանի մի անձանց առաջի առնեն զիւրեանց բացաբանութիւն, որ
ընդ այնմ ներկայացուցանէ վիճակային Ատենիս ի տեղեկութիւն, նոյնպէս
ևս զձեակերպութիւն նոյն եկեղեցւոյն, իսկ վասն նուիրելոյ ի պէտս շի-
նութեան, թէ իւրաքանչիւրք որքան նուիրեն առ այս որպէս խոստացեալ
է հասարակութիւն և ստորագրեալ են ի վերայ խնդրոյ, կան հաստատ ի
նոյն խոստման և սպասեն զօրինաւոր բաւականութեան: Ձայնմանէ պատիւ
ունի յայտնելոյ վիճակայինս Ատենի ի պարտուպատշաճն տնօրէնութիւն:
Յառաջի արարեալ բացաբանութիւն գրի այսպէս. «Ի հետևումն ծանուցա-
նելոյ Ձեր ժողովրդականացս զհրաման վիճակային կոնսիստորիայի հայոց
Վրաստանի ի 13-էն դեկտեմբերի անցեալ 1841 ամի № 1872, յաղագս շինու-
թեան պարսպի եկեղեցւոյ մերոյ, մեք հաւաստիաւ վերահասու լեալ եմք և
ստորագրութեամբ տեսեալ եմք զհաշիւ երեցփոխանին, որոյ իսկական ստո-
րագրութիւն մեր կայ ի ժապաւինեալ մատենի, որ և կարէ կոնսիստորիայն
լիովին տեղեկանալ ի մատենէ յայնմանէ, մատուցեալ է երեցփոխանն ի վի-
ճակային Ատենի ի վերազննութիւն»: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց, յորոց
երևի, թէ հասարակութիւն Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շամքօռեցւոց,
որք բնակին ի Հալուաբար խնդրագրաւ ի Բարձրագոյն անուն յ3-ն սեպտեմ-
բերի անցեալ ամի յայտնեալ էին Ատենիս, թէ եկեղեցին նոցա որպէս ըստ
հնութիւն, նոյնպէս և ըստ անհաստատ շինութիւն, օր ըստ օրէ մատնի քայ-
քայման, մինչ զի ի բազում տեղիս նորին ճայթեալ են, և թէպէտ մինչ ցարդ
կարկատանօք պահեալ են, սակայն ոչ գոյ այսուհետև հնար պահպանողու-
թեան ի ձեռն կարկատանաց, և յառաջ քան զայս ի ձեռն միջնորդութիւն
վիճակային իշխանութիւնս ըստ բարեհաճութեան կուսակալին Յայկոյս
Կովկասու, կառուցեն զպարիսպ շուրջ զեկեղեցեալն, և այժմ ցանկալով
կառուցանել զնոր եկեղեցի ի տեղի հնոյն ի նոյն տեղով սեպհական ծա-
խուք իւրեանց, վասն որոյ առաջի արարեալ զպլանն և զՓասաղն՝ խնդրեալ
են միջնորդել ուր հարկն է յաղագս թոյլ տալոյ կառուցանել զնոր եկեղե-
ցի: Ի հետևումն այսր կոնսիստորիայս օրագրութեամբ ի 5-ն դեկտեմբերի
1841 ամի եզրակացոց՝ հրամանագրել բարեկարգչին եկեղեցեաց Տփլիսայ
և Հալուաբարայ յայտնել խնդրատու հասարակութեան, նախ ստանալ յե-
րեցփոխանէ նոյն եկեղեցւոյ զմանրամասն հաշիւ վասն արարեալ ծախուց

նորա յաղագս շինութեան պարսպի նոյն եկեղեցւոյ, զոր նոքա գրեն հասանել ցհազար վեց հարիւր մանէթ արծաթոյ և առաջի առնել ի տես Ատենիս: Երկրորդ՝ Ատենան յայտ յայն դիման նշմարէ ի գործոց իւրոց և հաշւոյ եկեղեցեաց, թէ ոմանք ի հասարակութենէ վիճակիս սոյն օրինակ խնդրագրով խոստացեալ ծախուք իւրեանց նորոգել կամ կառուցանել զեկեղեցիս՝ սկիզբն արարեալ են մեծածախ շինութեանց, բայց ապա ո՛չ կարելով ածել ի կատար, թողեալ են թերի, և հոգեւոր իշխանութիւն տեսանելով զկորուստ սկզբնաւորեալ շինութեան և միանգամայն վերագրելով զնոյն անարգանս ընդհանուր ազգիս, լրացուցեալ է զնոյնս պատրաստական դրամովք եկեղեցեաց, ուստի և եկեղեցիք մեր գո՛գ զուրկ են ի պատրաստական գումարաց վասն ի կիր արկանելոյ ի վսեմ դիպուածս հարկաւորութեան, ուստի զի մի և այսօրինակ դիպեսցի կառուցման մտադրեալ եկեղեցւոյ խնդրատու հասարակութեան, պատուիրելով նոցա նախ՝ ի ձեռն գիտունն և օրինաւոր ճարտարապետաց կշռադատել զծախս շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյն ըստ առաջի արարեալ ձեւակերպութեան, զոր յայս դէպս վերագարձուցանել առ նոսա, և ապա ստորագրեսցին իւրաքանչիւր ի նոցանէ, զոր ինչ կարին նուիրել՝ ի պէտս այնր շինութեան առաջի արասցեն Ատենիս որպէս զքանակութիւն ծախուցն, նոյնպէս և զստորագրութիւն հասարակութեան, և յայնժամ Ատենան եթէ տեսանցէ զնոյն՝ համեմատ այնր ծախուց գէթ ըստ մեծի մասին, յայնժամ արասցէ զմիջնորդութիւն, ուր հարկն է վասն երանելոյ ի խնդիր Բարձրագոյն բարեհաճութեան: Հրամայեցին. զվերոյգրելոցն ամենէ յարգոյաբար ծանուցեալ Սիւնհոգոսին Էջմիածնի, մատուցանել նմին զպլանն առաջի արարեալ ի հասարակութենէ Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ, խնդրել ելանել ի խնդիր Բարձրագոյն բարեհաճութեան վասն թոյլ տալոյ զնոյն ժողովրդականաց շինել մտադրեալ եկեղեցին ըստ առաջի արարեալ ձեւակերպութեանն, իսկ բարեկարգչին եկեղեցեաց պատուիրել՝ առաջի առնել զմատենանս մի վասն ժապաւինելոյ և յանձնելոյ երեցփոխանի և չորից ականաւոր անձանց ի նոյն ժողովրդականաց զորս և արգէն իսկ նշանակեսցին նոքա վասն գրելոյ ի նմին զկամաւոր տուրս վասն շինութեան նոյն եկեղեցւոյ և զելեալ ծախսն և յաւարտ շինութեան առաջի առնել զայն մատենանս ի վերազննութիւն Ատենիս, իսկ վասն ստուգելոյ զհաշիւ դրամոց ծախելոց ի վերայ շինութեան պարսպի ի չափ հազար վեց հարիւր մանէթոյ տալ զառանձին զեկուցումն¹:

27

Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արք. Բագրատունու 1842 թ. հուլիսի 24-ի հայտարարութիւնը Սինդին՝ Շամքօռեցւոց եկեղեցու վերանորոգութեան մասին.

Ի կօնսիստորիայս լուեալ զյայտարարութիւն բարեկարգչին եկեղեցեաց Տփլիսայ ի 16-ն ներկայ ամսոյս № 167, յորում գրէ, թէ համաձայն հրամա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2194, թ. 549-551 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

նի վիճակային Ատենիս ի 13-էն դեկտեմբերի անցեալ ամի № 1872, ի մասին վերանորոգելոյ գեկեղեցին Շամբոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ, նա յայտնեալ է հասարակութեան զմիտս հրամանի, զի ըստ զօրութեան ստացեալ յերեցփոխանէ զմանրամասն հաշիւ՝ վասն արարեալ ծախուց վասն շինութեան պարսպին նոյն եկեղեցւոյն, զորս ի 16-ն ներկայ ամսոյս ստորագրութեամբ քանի մի անձանց, առաջի առնեն զիւրեանց բացաբանութիւն, որ ընդ այսմ ի միասին ընդ ձեակերպութեան ներկայացուցանէ վիճակային Ատենիս ի տեղեկութիւն, իսկ վասն նուիրելոյ ի պէտս շինութեան, թէ իւրաքանչիւրք որքան նուիրին, առ այս, որպէս խոստացեալ են հասարակութիւն և ստորագրեալ են ի վերայ խնդրոյ, կան հաստատ ի նոյն խոստման, և սպասին զօրինաւոր բաւականութեան: Յառաջի արարեալ բացաբանութեան, գրի այսպէս. «Ի հետեւումն ծանուցանելոյ ձեր՝ ժողովրդականացն, զհրաման վիճակային կոնսիստորիի հայոց Վրաստանի ի 13-էն դեկտեմբերի անցեալ 1841 ամի № 1872, յաղագս շինութեան պարսպի եկեղեցւոյ նոցա, նոքա հաւաստիաւ վերահասու լեալ են, և ստորագրութեամբ տեսեալ են զհաշիւ երեցփոխանին, որոյ իսկական ստորագրութիւն նոցա կայ ի ժապաւինեալ մատենին, որ և կոնսիստորիայս կարէ տեղեկանալ լիովին: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց, յորոց երևի, թէ հասարակութիւն Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շամբոռեցւոյ, որք բնակին ի Հալուաբար, խնդրագրաւ ի Բարձրագոյն անուն յ3-ն սեպտեմբերի անցեալ ամի, յայտնեալ էին Ատենիս, թէ եկեղեցին նոցա որպէս ընդ հնութեան, այնպէս և ընդ անհանդատ շինութեան, օր ըստ օրէ մատնի քայքայման միջոցի: Ի բազում տեղիս զորմին ճայթեալ են, և թէպէտ մինչ ցարդ կարկատանօք պահեալ են, սակայն ո՛չ գոյ յայսուհետև հնար պահպանօղութեան ի ձեռն կարկատանաց, և յառաջ, քան զայս, ի ձեռն միջնորդութեամբ վիճակային իշխանութեանս, ըստ բարեհաճութեան կուսակալին Յայսկոյս Կովկասու, կառուցին զպարիսպ շուրջ գեկեղեցեաւն, և այժմ ցանկալով կառուցանել զնոր եկեղեցի ի տեղի հնոյն՝ ի նոյն տեղումը սեպհական ծախուք իւրեանց, վասն որոյ առաջի արարեալ զպլանն և զֆասատն, խնդրեալ են միջնորդել ու՛ր հարկն է՝ յաղագս թոյլատրելոյ կառուցանել զնոր եկեղեցի: Ի հետեւումն այսր, կոնսիստորիայս օրագրութեամբ ի 5-ն դեկտեմբերի 1841 ամի, եզրակացոյց հրամանագրել բարեկարգչին եկեղեցեաց Տփխիսայ՝ յայտնել խնդրատու հասարակութեան, նախ՝ ստանալ յերեցփոխանէ նոյն եկեղեցւոյ զմանրամասն հաշիւ՝ վասն արարեալ ծախուց նորա, յաղագս շինութեան պարսպի նոյն եկեղեցւոյ, զոր նոքա գրէն հասանեալ զ1600 մանէթ արծաթոյ, և առաջի առնել ի տես Ատենիս: Երկրորդ՝ Ատենանս յայտ յանդիման նշմարէ ի գործոց իւրոց և ի հաշւոյ եկեղեցեաց, թէ ոմանք ի հասարակութեան վիճակիս սոյն օրինակ խնդրագրով խոստացեալ ծախուք իւրեանց նորոգել կամ կառուցանել գեկեղեցիս զկիզբն արարեալ են մեծածախ շինութեանց, բայց ապա ո՛չ կարելով ածել ի կատար, թողեալ են թէրի, և հոգեւոր իշխանութիւն՝ տեսանելով զկորուստ սկզբնաւորեալ շինութեան, և միանգամայն վերագրելով զնոյն անարգանս ընդհանուր ազգիս, լրացուցեալ է զնոյնս պատրաստական դրամովք եկեղե-

ցեաց, ուստի և եկեղեցիք մեր գոգ գուրկ են ի պատրաստական գումարաց, վասն ի կիր արկանելոյ ի վսեմ դիպուած հարկաւորութեան, ուստի զի մի և այս օրինակ ստիպեսցի կառուցումն մտադրեալ եկեղեցւոյ խնդրատու հասարակութեան պատուիրել նոցա, նախ՝ ի ձեռն գիտուն և օրինաւոր ճարտարապետաց կշռադառել զծախս շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյն ընդ առաջի արարեալ ձեակերպութեան, զոր յայս պէտս վերադարձուցանել առ նոցա, և ապա ստորագրեցին իւրաքանչիւր ի նոցանէ՝ զոր ինչ կարին նուիրել ի պէտս այնր շինութեան: Առաջի արասցին Ատեանս, որպէս զքանակութիւն ծախուցն, նոյնպէս և զստորագրութիւն հասարակութեան, և յայնժամ Ատեանս, թէ տեսանիցէ զնոյն համեմատ այնր ծախուց զէթ ընդ մեծի մասին, յայնժամ արասցէ զմիջնորդութիւն ուր հարկն է՝ վասն ելանելոյ ի խնդիր Բարձրագոյն բարեհաճութեան: Կարգաւորեցին. զվերոյգրելոցն ամենայնէ յարգոյաբար ծանուցեալ Սիւնհոգոսիդ Էջմիածնի, մատուցանել նմին զպլանն առաջի արարեալ ի հասարակութիւնէ Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ, խնդրել ելանել ի խնդիր Բարձրագոյն բարեհաճութեան՝ վասն թոյլ տալոյ նոյն ժողովրդակալանաց շինել զմտադրեալ եկեղեցին՝ ընդ առաջի արարեալ ձեակերպութեամբ: Իսկ բարեկարգչին եկեղեցեաց պատուիրել առաջի առնել զմատեան մի՝ վասն ժապաւինելոյ և յանձնելոյ երեցփոխանի և չորից ականաւոր անձանց ի նոյն ժողովրդակալանաց, զորս արդէն իսկ նշանակեսցին նոքա, վասն գրելոյ ի նմին զկամաւոր տուրս վասն շինութեան նոյն եկեղեցւոյ և զելեալ ծախսն, և յաւարտ շինութեան առաջի առնել զայն մատեան՝ ի վերազննութիւն Ատենիս, իսկ վասն ստուգելոյ զհաշիւ դրամոց ծախելոց ի վերայ շինութեան պարսպի ի հափ 1600 մանէթաց՝ տալ զառանձին զեկուցումն¹:

28

Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի 1842 թ. որոշումը՝ Շամքոռեցոց եկեղեցու վերանորոգութեան մասին.

Ձյայտարարութիւն նոյն կոնսիստորին ի 24 յուլիսի N° 1381, յորում գրի, թէ՝ յայնմիկ լուեալ զյայտարարութիւն բարեկարգչին եկեղեցեաց Տփլիսայ ի 16 ներկայ ամսոյս N° 167, յորում գրեալ էր, թէ՝ համաձայն հրամանի վիճակային Ատենի ի 13 դեկտեմբերի անցեալ ամի N° 1872, ի մասին վերանորոգելոյ զեկեղեցին Շամքոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ, յայտնեալ է հարկաւորին զպէտս հրամանի, զի ըստ զօրութեան ստացեալ յերեցփոխանէ զմանրամասն հաշիւ՝ վասն արարեալ ծախուց ի շինութեան պարսպին նոյն եկեղեցւոյն, զորս ի 16 ներկայ ամսոյս, ստորագրութեամբ քանի մի անձանց, առաջի առնին զիւրեանց բացաբանութիւն, որ ընդ այսու ի միասին ի ձեակերպութիւն ներկայացուցանէ վիճակային Ատենին ի տեղեկութիւն, իսկ վասն նուիրելոյ ի պէտս շինութեան, թէ իւրաքանչիւրք որքան նուիրեն, առ այս որպէս խոստացեալ են հասարակութիւն, և ստորագրեալ են ի վերայ խնդրոյ, կան հաստատ ի նոյն խոստման և սպասին զօրինաւոր բաւա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1146, թ. 1-2, քնագիր, ձեռագիր:

կանուլթեան: Յառաջի արարեալ բացաբանութիւն գրի այնպէս, ի հետեւումն ծանուցանելոյ ձեր ժողովրդականացն զհրաման վիճակային կոնսիստորիի հայոց Վրաստանի ի 13-էն դեկտեմբերի անցեալ 1841 ամի № 1872, յաղագս շինութեան պարսպի եկեղեցւոյ նոցա, նոքա հաւաստիաւ վերահասու լեալ են, և ստորագրութեամբ տեսեալ են զհաշիւ երեցփոխանին, որոյ իսկական ստորագրութիւն նոցա կայ ի ժապաւինեալ մատենի, որ և կոնսիստորիայն կարէ տեղեկանալ լիովին: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց յորոց երևի, թէ հասարակութիւն Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շամբոռեցւոց, որք բնակին ի Հալուաբար, խնդրագրաւ ի Բարձրագոյն անուն յ3 սեպտեմբերի անցեալ ամի, յայտնեալ էին Ատենին, թէ եկեղեցին նոցա որպէս ընդ հնութեան, նոյնպէս ևս անընդհատ շինութեան օր ըստ օրէ մատնի քայքայման, մինչ զի ի բազում տեղիս նորին ճայթեալ են, և թէպէտ մինչ ցարդ կարկատանօք պահեալ են, սակայն ո՛չ գոյ այսուհետեւ հնար պահպանութեան ի ձեռն կարկատանաց, և յառաջ, քան զայս, ի ձեռն միջնորդութեան վիճակային իշխանութեան, ընդ բարեհաճութեամբ կուսակալին Յայսկոյս Կովկասու, կառուցին զպարիսպ շուրջ գեկեղեցեան, և այժմ ցանկալով կառուցանել զնոր եկեղեցի ի տեղի հնոյն, ի նոյն տեղով սեփական ծախուք իւրեանց, վասն որոյ առաջի արարեալ զպլանն և զֆասատն խնդրեալ են միջնորդել ուր հարկն է՝ յաղագս թոյլատրելոյ կառուցանել զնոր եկեղեցի: Ի հետեւումն այսր, կոնսիստորիայն օրագրութեամբ ի 5 դեկտեմբերի 1841 ամի, եզրակացոյց հրամանագրել բարեկարգչին եկեղեցիաց Տփիսիսայ՝ յայտնել խնդրատու հարկուաւորին, նախ՝ ստանալ յերեցփոխանէն նոյն եկեղեցւոյ զմանրամասն հաշիւ վասն արարեալ ծախուց նորա, յաղագս շինութեան պարսպի նոյն եկեղեցւոյ, զոր նոքա գրէն հասանել ց1600 մանէթին արծաթոյ, և առաջի առնել ի տես Ատենին: Երկրորդ՝ Ատենան յայտ յանդիման նշմարէ ի գործոց իւրոց և ի հաշուոյ եկեղեցեաց, թէ ոմանք ի հասարակութիւնէ վիճակին այնօրինակ խնդրագրով խոստացեալ ծախուք իւրանց նորոգել կամ կառուցանել գեկեղեցիս: Սկիզբն արարեալ են մեծածախս շինութեանց, բայց ապա ոչ կարելով ածել ի կատար, թողեալ են թէրի և հոգեւոր իշխանութիւնն՝ տեսանելով զկորուստ սկզբնավորեալ շինութեան, և միանգամայն վերագրելով զնոյն անարգանս ընդհանուր ազգիս, լրացուցեալ է զնոյնս պատրաստակամքն դրամովք եկեղեցեաց, ուստի և եկեղեցիք մեր զուրկ են ի պատրաստական գումարաց, վասն ի կիր արկանելով ի վսեմ դիպուած հարկաւորութեամբ, ուստի զի մի և այս օրինակ դիպեսցի կառուցումն մտադրեալ եկեղեցւոյ խնդրատու հասարակութեան պատուիրել նոցա նախ՝ ի ձեռն գիտուն և օրինաւոր ճարտարապետաց կշռադատել զծախս շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյն ըստ առաջի արարեալ ձեւակերպութեամբ, զոր յայս պէտս վերադարձուցանեալ առ նոցա, և ապա ստորագրեսցին իւրաքանչիւր ի նոցանէ, զոր ի՞նչ կարին նուիրել ի պէտս այնր շինութեան: Առաջի արասցին Ատենան, որպէս զքանակութիւն ծախուցն, նոյնպէս և ստորագրութեամբ հասարակութեան, և յայն ժամ Ատենան՝ եթէ տեսանեցէ զնոյն համեմատ այնր ծախուց գէթ

ըստ մեծի մասին, յայն ժամ արասցէ զմիջնորդութիւն ուր հարկն է՝ վասն ելանելոյ ի խնդիր Բարձրագոյն բարեհաճութեան: Կարգավորեալ է. զվերոյ գրելոցն ամէնայն յարգոյաբար ծանուցեալ Սիւնհոգոսիս Էջմիածնի, մատուցանել սմին զպլանն առաջի արարեալ ի հասարակութիւնէ Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ, խնդրեալ ելանել ի խնդիր Բարձրագոյն բարեհաճութեան՝ վասն թոյլատրելոյ նոյն ժողովրդականաց շինել զմտադրեալ եկեղեցին ընդ առաջի արարեալ ձեւակերպութեամբ: Իսկ բարեկարգչին եկեղեցեաց պատուիրիք առաջի առնել զմատեանն մի՝ վասն ժապավինելոյ և յանձնելոյ երեցփոխանին և չորից ականաւոր անձանց ի նոյն ժողովրդականաց, զորս արդէն իսկ նշանակեսցին նոքա վասն գրելոյ ի նմին զկամաւոր տուրս՝ վասն շինութեան նոյն եկեղեցւոյ և յիշեալ ծախսն, և յաւարտ շինութեան առաջի առնել զայն մատեան ի վերազննութիւն Ատենին, իսկ վասն ստուգելոյ զհաշիւ դրամոց ծախելոց ի վերայ շինութեան պարսպի ի հափ 1600 մանէթաց՝ տալ զառանձին զեկուցումն: Հրամայեցին. մատուցմամբ առաջի արարեալ ձեւակերպութեան զայն միջնորդութիւնէ կոնսիստորիին Վրաստանի, առաջի արարեալ Տեառն Գլխաւոր կառավարչին Յայսկոյս Կովկասու կողմանց, խնդրել զտնօրէնութիւն Նորին Բարձր Գերագանցութեան՝ ի խնդիր ելանելոյ սահմանեալ կարգաւն Բարձրագոյն հրամանի Կայսերն, վասն շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյն շամքոռեցի ժողովրդականաց Հաւաքարու քաղաքամասի Թիֆլիզոյ, համաձայն ցանկութեան նոցին խնդրել զհետեւանցն զնորայն ծանոթութիւն, զորմէ տալ գիտել կոնսիստորիին Վրաստանի հրամանաւ: Եւ ապա զայս գործ ի Սիւնհոգոսիս աւարտեալ համարել՝ տալ ի ժամու ի դիւանն ի պահպանութիւն¹:

29

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1842 թ. օգոստոսի 31-ի արձանագրութիւնը՝ Շամքոռեցոց եկեղեցու պարսպի կառուցման մասին.

Զգեկուցումն. հասարակութիւնք Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Հալուաբարայ խնդրագրաւ ի 29-ն նոյեմբերի 1834 ամի, խնդրեալ էին յանցեալ հոգևոր կառավարութենէն Վրաստանի զբնակիչս եղեալս առ նոյն եկեղեցեաւ արտաքսեալ տան նոցա շուրջ զեկեղեցեաւն պատել զպարիսպ յարմար: Եւ կառավարութիւն ըստ այնմ առարկայի խնդրեալ էր զտնօրէնութիւն քաղաքական գուբերնատօրին ի 4-ն փետրվարի 1835 ամի № 64, բայց զրնկալեալ առ այն զբաւականութիւն նոյն հասարակութեան խնդրագրաւ ի 21-ն մայիսի 1838 ամի դիմեալ յԱտենանս խնդրեալ զբաւականութիւն իւրեանց բաղձանաց, և Ատենանս յառաջ բերեալ զտեղեկութիւնս ի գործոց թղթակցութեամբ ի 13-ն յունիսի նոյն ամի № 221, խնդրեաց զտնօրէնութիւն զինուորական նահանգապետին, որ գրութեամբ ի 15-ն յունիսի նոյն ամի № 1173, ծանու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 12, վավ. 190, թ. 268-270, քնագիր, ձեռագիր:

ցեալ էր, թէ տնօրէնութիւն ըստ վերոյգրեալ առարկայի յանձնեալ է ի նորեն գերազանցութենէ ժողովոյն շինութեայն, զկնի որոյ նոյն նահանգապետն գրութեամբ ի 6-ն հոկտեմբերի նոյն ամի № 1973, ծանուցեալ էր, թէ ժողովն շինութեան յայտնեալ է նորեն գերազանցութեան, թէ կազմումն պլանի և ֆասադի վասն վերտառեալ պարսպի կախի զպարտաւորութենէ ճարտարապետին, զկնի այնորիկ ժողովն Շինութեան վերազննեալ և հաստատեալ զպլան պարսպի Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ առաքեալ է յԱտեանս ընդ գրութեան իւրում ի 10-ն օգոստոսի 1839 ամի № 544, զոր և Ատեանս ըստ օրագրութեան իւրում ի 11-ն օգոստոսի նոյն ամի յԱտենի իւրում յանձնեալ երեցփոխանի Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ՝ պատուիրեաց նմա սկիզբն առնել շինութիւն պարսպի յիշեալ եկեղեցւոյն: Զկնի այսորիկ նոյն հասարակութիւն խնդրագրաւ յ3-ն դեկտեմբերի 1841 ամի խնդրեալ էր յԱտենէս նորոգ կառուցանել և զեկեղեցին, հաւաստի արարեալ, թէ շինութիւն պարսպին արդէն վերջացեալ է ծախելով ի վերայ նորա յեկեղեցական դրամոց իբր հազար վեց հարիւր մանէթս արծաթոյ: Եւ Ատեանս ըստ օրագրութեան իւրում յ5-ն դեկտեմբերի նոյն ամի ի միջի այլոց հրամայեաց բարեկարգչին յայտնել հասարակութեան նոյն եկեղեցւոյ պահանջել յերեցփոխանէ եկեղեցւոյն զհաշիւ արարեալ ի նմանէ ծախուց ի շինութիւն պարսպին ի չափ հազար վեց հարիւր մանէթաց: Զկնի այնորիկ բարեկարգչին յայտարարութեամբ ի 16-ն յուլիսի ներկայ ամի № 167, առաջի արար զպատասխանի հասարակութեան Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ զտուեալն նմա ի նոյն թիւ, որով նոքա հաւաստի առնեն, թէ նոքա տեսեալ են զհաշիւ երեցփոխանին որպէս մանրամասնաբար գրեալ է ժապաւինեալ մատենին, իսկ ի վերայ այսր պատասխանւոյ ստորագրեալ են, ո՛չ թէ գէթ կէսք ի խնդրատուաց կառուցանել զեկեղեցին, այլ միայն Սարգիս Իշխանով, Աւետիք Տէր-Ղազարով, Զաքար Նարիմանով, Յարութիւն Զալիով, Մարգար Յակօբով, և Օհաննէս Մասրմով: Իսկ ի հաշու ի մատենի 1841 ամի երեւի, թէ բոլոր մուտք և գումարն մնացեալ յանցեալ ամաց, թէ արդիւնքն մտեալք ի նոյն և թէ փոխառեալ դրամքն ի պէտս պարսպի եկեղեցւոյն յայլ և այլ անձանց եղեալ երկու հազար երկու հարիւր երեսուն և եօթն ռուբլի իննսուն ինն կոպ.: Հաւասար նմին և ծախքն առ ձեռն պատրաստ ո՛չ ինչ, ի սոյն ծախս բովանդակեն և դրամքն յապառիկք ի վերայ եկեղեցեաց և մասնաւոր անձանց, նոյնպէս և արարեալ ծախքն ի նախկին երեցփոխանէն ցնոր երեցփոխանութեան նորոգ երեցփոխանի քսան հինգ մանէթ, գումար բոլորովին հինգ հարիւր վաթսուն և ինն ռուբլի քսան կոպ.: Իսկ մնացեալ հազար վեց հարիւր վաթսուն և ութ ռուբլի եօթանասուն ինն կոպեկն ծախեալ է ի 24-էն ապրիլի 1841 ամի ցվախճան տարւոյն ի ձեռն երեցփոխ Սօլօմօնի Եղիազարեանց: Եւ նախ՝ բանահից և մշակաց տուեալ է ի ձեռն ուստայ Գրիգորի Մանուկեան, որում և տուեալ է կապալաւ վեց հարիւր վեցստասան ռուբլի յիսուն կոպ.: Ընդ որով ստորագրեալ է ուստայ Գրիգոր Մանուկով, և վասն անգրագիտութեան նորա ստորագրեալ է Իվանէ Բուշիով: Երկրորդ՝ ի պէտս ջուր կրելոյ ռամկաց

մաղից տուեալ է Բաղալ Մանուկեանի քսան երկու ուրբի քսան ինն կոպ., ի տեղի որոյ ստորագրեալ է ըստ խնդրոյ նորա Իվանէ Պետրոսով: Երրորդ՝ վասն գաջի տուեալ է գաջբազ Օհաննէսի Տէր-Օհաննիսեան վաթսուն երկու ուրբի ութսուն կոպ., ստորագրեալ է Օհաննէս Աբազով: Չորրորդ՝ խուրոյից տուեալ է ի ձեռն ուստաբաշի Գրիգորին քառասուն մէկ ուրբի երեսուն և հինգ կոպ., վասն անգրագիտութեան որոյ ստորագրեալ է նոյն Իվանէ Քուշիովն: Հինգերորդ՝ վասն ծածկելոյ զյարկ օթաղաց տուեալ է կապալաւ Օհաննու Գանջեւեան յիսուն և հինգ ուրբի, վասն անգրագիտութեան որոյ ստորագրեալ է Մարկոս Առաքելով: Վեցերորդ՝ վասն մուխայից տուեալ է ի ձեռն քահանայից Ղազարու Տէր-Ղազարեան, և Յարութիւն Կղէմեան հարիւր եօթանասուն և երկու ուրբի յիսուն կոպ., ստորագրեալ են յիշեալ քահանայքն: Եօթներորդ՝ վասն աղիւսից տուեալ է Պետրոս Դօնիօվի յիսուերկու ուրբի ութսուն կոպ., վասն անգրագիտութեան որոյ ստորագրեալ է Եօվանէ Պետրոսով: Ութերորդ՝ վասն աղիւսից տուեալ է խօյեցի Առաքելին երկու հարիւր ութսուն և ութն ուրբի, ստորագրեալ է Առաքել Մարգարով: Իններորդ՝ վասն աղիւսից տուեալ է սալմաստեցի Մատթէոսին վաթսուն երկու ուրբի քառասուն կոպ., որոյ ստորագրութիւն վկայեն քահանայքն, Յարութիւն և Յակօբ: Տասներորդ՝ վասն աղիւսոց տուեալ է ի ձեռն Սարգիս Իշխանեանցի հարիւր ութսուն երկու ուրբի յիսուն կոպ., ստորագրեալ է Սարգիս Իշխանով: Մետասաներորդ՝ վասն մխից տուեալ է չինկտար Գէվօյին ութն ուրբի քսան կոպ., ստորագրեալ է Գէվօյ Զազեան: Երկստասաներորդ՝ դուրգալին իւր տախտակովն Տէր-Յովհաննիսեան Պետրոսին և Սարգիս Զարագօլովին տուեալ է երեսուն հինգ ուրբի ութսուն կոպ., ստորագրեալ են վերտառեալ անձինքն: Երեքտասներորդ՝ վասն շինելոյ զերկուս մեծ դրունս պարսպաց եկեղեցւոյն տուեալ է կապալաւ դուրգար Մելքոյ Բուդուրովին ի ձեռն քահանայից եկեղեցւոյն յիսուն և չորս ուրբի, ստորագրեալ են աւագ քահանայն Մովսէս, և քահանայն Յարութիւն: Նոյնպէս եղեալ են մանրամասն ծախք տասնուչորս ուրբի վաթսուն և հինգ կոպ.: Բոլորն հազար վեց հարիւր վաթսուն ութ ուրբի եօթանասուն ինն կոպ., ընդ որ միաւորեալ զապառիկն և զծախս նախկին երեցփոխին հինգ հարիւր վաթսուն ինն ուրբի քսան կոպէկս լինի բովանդակն երկու հազար երկու հարիւր երեսուն եօթն ուրբի իննսուն ինն կոպէկ: Հրամայեցին. որովհետեւ ի հաշուեմատենէն հաշւոյ եկեղեցւոյն Շամքօեցւոց երեւի ստուգութիւն արարեալ ի նմանէ ծախուց վասն շինութեան պարսպի նորեն յորում և ստորագրեալ են անձինք ստացողք դրամոց, և մատեանն այն ստուգեալ է ըստ կարգի, վասն որոյ զպատճէն օրագրութեան կցեալ նախ ընդ շինութեան պարսպի եկեղեցւոյն Շամքօեցւոց, և երկրորդ՝ շինութիւն նոյն եկեղեցւոյն, երրորդ ընդ գործոյն ստուգութեան հաշւոյ մատենի նոյն եկեղեցւոյն զառաջինն և զվերջինն համարել վերջացեալ, իսկ զգործոյն վասն շինութեան եկեղեցւոյն սպասել ապագայ տնօրէնութեան¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2194, թ. 933-937 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

30

**Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1842 թ. սեպտեմբերի 25-ի արձանագրությունը՝
Շամքորեցոց եկեղեցու վերանորոգության մասին.**

Զհրաման Սիւնհոդոսին Էջմիածնի ի 11-ն սեպտեմբերի այսր ամի № 1858, յորում լուեալ զյայտարարութիւն կոնսիստորիս ի 24-ն յուլիսի № 1381, ի մասին ցանկութեան Շամքորեցոց վերանորոգելոյ զՀալուաբարայ եկեղեցին Սուրբ Աստուածամօր: Կարգաւորեալ է. մատուցմամբ առաջի արարեալ ձեւակերպութեան զայսմ միջնորդութենէ կոնսիստորիս, առաջի արարեալ տեառն գլխաւոր կառավարչին Յայսկոյս Կովկասու կողմանց, խնդրել զտնօրէնութիւն Նորին Բարձր գերագանցութեան ի խնդիր ելանելոյ սահմանեալ կարգաւն Բարձրագոյն Հրամանի Կայսերն, վասն շինութեան յիշեալ եկեղեցոյ շամքորեցի ժողովրդականացն՝ Հալուաբարու քաղաքամասին Թիֆլիզու, Համաձայն ցանկութեան նոցին և խնդրել զհետեւանացն զնորայն ծանօթութիւն, զորմէ տալ գիտել կոնսիստորիս Վրաստանու այսու հրամանագրով: Ի տեղեկութեանց երևի, կոնսիստորս ըստ յայտարարութեան ի 24-ն յուլիսի № 1381, առաջի արար լուսաւորչեան Սիւնհոդոսին Էջմիածնի զպլան և զֆասադն շինութեան Շամքորեցոց եկեղեցոյ, խնդրելով զնորայն տնօրէնութիւն յաղագս ի խնդիր ելանելոյ Բարձրագոյն բարեհաճութեան ի թոյլատուութիւն շինութեան այնորիկ: Հրամայեցին. զայս հրաման Սիւնհոդոսին Էջմիածնի կցել ընդ գործոյն, զոր և համարեալ վերջացեալ՝ տալ յիւրումն ժամանակի յարիսին ի պահպանութիւն, և ի ստանալ զհրաման թոյլատուութեան ի շինութեան եկեղեցոյն Շամքորեցոց՝ տալ զայնմանէ զառաջին զեկուցումն¹:

31

**Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսի 1831 թ. հոկտեմբերի 4-ին Շամքորեցոց եկեղեցու
երեցփոխ Աւետիք Տուգուլեանցին շնորհած կոնդակը.**

Յիսուս Քրիստոսի ծառայ Տէր Եփրեմ և շնորհիւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց և ծայրագոյն պատրիարք Առաքելականի սուրբ եկեղեցոյ Քրիստոսի և գերագահ Մայր Աթոռս միածնի կաթողիկէ Էջմիածնի Յիսուսաւանդ սուրբ ողջունի Ատուածապարզ և բազմառատ օրհնութիւն նուիրիմք հարազատ գաւակիդ սրբոյ մօրս լուսոյ լուսակառոյց տէրունական Տաճարիս պատուելի պարոն Աւետիսիդ Յովհաննէսեան Տուգուլեանց, բազմաշխատ և հարազատ երեսփոխան Հալուաբարու սուրբ Գէորգ և Սուրբ Աստուածածին եկեղեցեացն մերոց, կալ մնալ Ձեզ և համայն ձերայնոց որդւոց և ընտանեաց, ազգովին անտխոր խնդութեամբ և անխռով խաղաղութեամբ ի Տէր Յիսուս Քրիստոս: Այլև աղօթս առնիմք, զի շնորհք, սէր, խնամք, մարդասիրութիւն և քաղցր ակնարկութիւն վերնախամ Աստուածապետական սուրբ տեսչութիւն եղցէ, հանգեցէ և ճառագայթեալ փայլեսցի ի հոգի և ի մարմին Ձեր առ ի աճեցուցանել և բարգաւաճեցուցանել զձեզ ամենատեսակ բազմապատիկ բարեմասնու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2195, թ. 172-173, քնագիր, ձեռագիր:

թեամբ հոգւոյ և մարմնոյ անդառնալի մաղթանօք մի ծին Գրիգորի Լուսաւորչի Հայաստանեայց կենդանի նահատակ սուրբ Հայրապետի և շնորհիւ կողամուխ սրբոյ գէղարդեան Քրիստոսի և ամենայն սրբազան մասանց, ի մայրագորով ծոց լուսաձև Տաճարիս Սրբոյ Էջմիածնի զետեղելոց իբրև զպատուական ակունս ի հարուստ գանձարանի, պահպանել զձեզ յայսմ աշխարհի ազատս յամենայն չարահնար փորձանաց երևելի և աներևոյթ թշնամեաց և կենցաղել ձեզ ի մէջ բարեկենդանութիւն, բարօրութիւն և անտրտում խնդութիւն:

Եւ ընդ Աստուածապարզև ողջունիս և Հայրապետական լիառատ օրհնութիւնս ծանուցումս լիցի հարազատիդ մեր և սիրելոյ, զի գրեալ է «այր հաւատարիմ օրհնեցի», այլ յայտ է, զի օրհնութեան հետևի նշան և վարձատրութիւն, ըստ որոյ սրբազան փոխանորդն մեր՝ Վեհաստիճան Կաթողիկոսն Յովհաննէս, բազմիցս յայտնեալ է մեզ զհաւատարիմ հպատակութեանդ առ սուրբ Աթոռս Էջմիածնի և գոյթ և տասնամեայ արդիւնակատար հարազատ երեսփոխանութեանդ վերոյիշեալ երկուց եկեղեցեացն: Սորին աղագաւ և այժմ տեսանելով զինքնայորդոր ջերմեռանդ ուխտաւորութիւն քոյ, զբարեպաշտ հաւատ և զկատարեալ ջերմեռանդութիւն և անձնընկայութիւն ի ծառայութեան սրբոյ Աթոռոյս, օրհնելով օրհնեցաք և օրհնիմք զպատուական ձեռանս ձեր և ծաղկահասակ որդւոցդ և օրհնեալ ընտանեացդ ի վարձ և ի նշան վաստակոցդ այդպիսեաց և բարեպաշտութեանդ և բազմամեայ աշխատաւոր երեսփոխանութեանդ և յապացուցութեան մերս օրհնութեան բարեհաճիմք շնորհել քեզ զայս ճաճանչազարդ Կոնդակ սուրբ օրհնութեամբ, ունիլ քեզ ի տամբում յազգաց յազգս, յորդոց յորդիս և թոռանց ի թոռունս վայելելով անկապուտ խնդութեամբ, որպէս զի և ևս առաւելեալ սիրով և ջերմեռանդութեամբ ունեցիս նուիրել զանձնդ յայդպիսի ծառայութիւնս սրբոյ եկեղեցւոյ և ցուցանել զպանծալի հանդէս հաւատարմութեանդ, գովութեամբ արժանաւոր: Եւ խնդրիմ յԱստուածապետական կառավարութիւնէն վարձատրել զքեզ և զհաւատարմութիւնդ յանսպառ գանձարանէ սուրբ շնորհաց իւրոց:

Յանձնելով զքեզ և զամենայն քոյայինս շնորհաց և խնամոց Սուրբ Աստուածանին իմ և մնամ վասն ձեր աղօթարար՝ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Եփրեմ (ստորագրություն)¹:

32

Անտիք Տուգուլեանցի 1838 թ. օգոստոսի 27-ի խնդրագիրը Սինոդին՝ իրեն վարձատրելու մասին.

Ընտրեալ գոլով յերեսփոխանութեան Հաւաքարի Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ, ես անմիջապէս կացի մնացի յերեսփոխանութեան այնր եկեղեցւոյ ամբողջ 17 ամ, յայսմ ժամանակի ի միասին ընդ այսմիկ կարգեցայ յայս պարտաւորութեան երեսփոխանութեան և յեկեղեցւոյ Սուրբ Աստուածածնի Շամքօռեցւոյ կոչեցելոյ, և զամս եօթն կատարեցի զպաշտօն իմ առանց ամենայն ձանձրութեան: Աճեցուցանելն իմ զարդիւնս յիշեալ եկեղեցեաց երիցս և չորիցս աւելի քան զնախորդն իմ, կառուցանելն իմ, ի հիմանց զՍուրբ Գէորգ եկեղեցին ըստ տուեալ պլանի, և գեղազարդութիւնք եկեղեցեացն այնոցիկ ներքուստ և արտաքուստ ամենայն պարտուպատշաճ հարկաւո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1197, թ. 2 և 2րջ., պատճեն, ձեռագիր:

րութեան, ըստ վկայութեան Նորին Վեհափառութեան ի 1831 ամի, ի 4-ն հոկտեմբերի դարձուցին առ իս զխնամ գերերջանիկ հանգուցեալ Կաթուղիկոսին Տեառն Եփրեմայ, որ օրհնութեան կոնդակի իւրում արժանի արար զբազմամեայ ծառայութիւնս իմ սրբոյ եկեղեցւոյ: Յետ որոյ Վրաստանի հայոց հոգեւոր կառավարութիւն գոլով ականատես և հաւատարիմ վկայ հոգաբարձուեաց իմոց եկեղեցւոյ, յայտարարեալ է ի 25-էն փետրվարի № 99, և ի 18-էն յուլիսի 1835 ամի № 357, Նորին Վեհափառ Տնօրէնութեան խնդրելով վարձատրել զիս համաձայն կայսերահաստատ կարգադրութեան: Սորին աղագաւ ամենախոնարհաբար խնդրիմ ի սրբազան Սիւնհոգոսէ բարեհաճել արժանաւորել զիս վարձատրութեան, որ սահմանեալն է յաղագս երեսփոխանաց ըստ զօրութեան 126 յօդուածոյն¹:

33

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1838 թ. նոյեմբերի 28-ի արձանագրութիւնը՝ Աւետիք Տուգուլեանցին պարզեատրելու մասին.

Հրաման Սիւնհոգոսին էջմիածնի ի 29-ն հոկտեմբերի այսր ամի № 1311, յորում գրէ, թէ ի Սիւնհոգոսին լուեալ զխնդրագիր Տփլիսայ բնակիչ Աւետիք Յովհաննիսեան Տուգուլեանց ի 24-ն օգոստոսի այսր ամի յորում գրեալ է, թէ ընտրեալ գոլով յերեցփոխանութեան Հալուաբարի Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ, նա անմիջապէս կացեալ մնացեալ յերեցփոխանութեան այնր եկեղեցւոյ ամբողջ 17 ամ, յայսմ ժամանակի ի միասին ըստ այնմիկ կարգեցեալ է յայն պարտաւորութիւն երեցփոխանութեան և յեկեղեցւոյ Սուրբ Աստուածածնի Շամքուռեցւոյ կոչեցելոյ, և զամս Բ. կատարեալ է զպաշտօն իւր առանց ամենայն ձանձրութեան: Աճեցուցանելն իւր զարդիւնս յիշեալ եկեղեցեաց երիցս և չորիցս աւելի քան զնախորդս իւր, կառուցանելն իւր հիմանց զՍուրբ Գէորգ եկեղեցին ըստ տուեալ պլանին, և գեղազարդութիւնք եկեղեցեացն այնոցիկ ներքուստ և արտաքուստ ամենայն պարտուպատշաճ հարկաւորութեամբ, ըստ վկայութեան Նորին Վեհափառութեան ի 1831 ամի ի 4-ն հոկտեմբերի դարձուցեալ են առ ինքն զխնամ գերերջանիկ հանգուցեալ Կաթուղիկոսին Տեառն Եփրեմայ, որ օրհնութեան կոնդակի իւրում արժանի արարեալ է: Հոգեւոր կառավարութիւնն գոլով ականատես և հաւատարիմ վկայ հոգաբարձուաց իւրոց եկեղեցեաց, յայտարարեալ է ի 25-էն փետրվարի № 29 և ի 18-ն յուլիսի 1835 ամի № 357, Նորին Վեհափառութեան խնդրեալ է վարձատրել զնա՝ համաձայն կայսերահաստատ կարգադրութեան: Կարգաւորեալ են. յայտնել ընդ ձեռն կոնսիստորիայիս խնդրատու Աւետիքին Տուգուլեանց, թէ վասն վարձատրելոյ զեկեղեցպանն վիճակիս պարտի կոնսիստորիայս տեղւոյս մատչել առ Սիւնհոգոսն առաջարկութեամբք իւրովք՝ վասն արժանաւորագունիցն ի նոցանի, և ո՛չ իսպառ նա ինքն միջամուկ լինիլ առաջարկութեամբ վասն ինքեան, որպէս արարեալ է այժմ: Հրամայեցին. զայս հրաման Սիւնհոգոսն էջմիածնի յայտ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 386, թ. 1, քնագիր, ձեռագիր:

նել երեցփոխանի Հայուաբարի Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ Աւետիքի Յօհան-
նէսեան Տուգուլեանց¹:

34

Շամքորեցոց եկեղեցու նախկին երեցփոխ Աւետիք Տուգուլեանցի 1841 թ. մայիսի
7-ի խնդրագիրը Ռուսաց Նիկոլայ I կայսրին՝ իրեն պարգևատրելու մասին.

*Պերճապայծառ Վսեմափառ Մեծ Թագաւոր Կայսեր Նիկոլայ Պաւլովիչ՝
ինքնակալ Ամենայն Ռուսաց Թագաւոր Ամէնաողորմած.*

*Ընտրեալ գոլով իմ յերեցփոխանութեան Հաւաբարի Սուրբ Գէորգ եկե-
ղեցւոյ, անընդմիջապէս կացի մնացի յերեցփոխանութեան այնր եկեղեց-
ւոյ ամբողջ 17 ամ: Յայսմ ժամանակի ի մասին ընդ այսմիկ կարգելոյ յայս
պարտաւորութիւն երեցփոխանութեան և յեկեղեցւոջ Սուրբ Աստուածածնի
Շամքօռեցւոյ կոչեցելոյ, և զամս եօթն կատարեցի զայս պաշտօն առանց
ամենայն ձանձրութեան, ի թուոյ վերոյիշեալ 17 ամաց ես զամս երկուս միա-
տեղ կատարեցի զպարտաւորութիւն երեցփոխանութեան յայնոսիկ երկու
եկեղեցիս միանգամայն:*

*Աճեցուցանել եմ զարդիւնս յիշեալ եկեղեցեաց երից և չորից, աւելի քան
զնախորդս իմ, զոր կարին հաստատել տուեալ հաշիւքն իմ սրբազան վիճա-
կաւոր Առաջնորդաց քաղաքիս, կառուցանել եմ ի հիմանց զՍուրբ Գէորգ
եկեղեցին ըստ տուեալ պլանին, և գեղազարդութիւն յիշեալ եկեղեցեաց,
թէ՛ ներքուստ և թէ՛ արտաքուստ ամենայն պարտուպատշաճ հարկաւորու-
թեամբ: Ըստ վկայութեամբ Նորին Վեհափառութեան կաթողիկոսի Ամե-
նայն Հայոց Յովհաննու, ի 1831 ամի դարձուցին առ իս զխնամս հանգու-
ցեալ նախորդի նորա՝ Տեառն Եփրեմայ, որ օրհնութեամբ կոնդակի իւրում
արժանի արար զբազմամեայ ծառայութիւնս իմ սուրբ եկեղեցեաց, յետ որոյ
անցեալ հոգևոր կառավարութիւն հայոց Վրաստանի, գոլով ականատես և
հաւատարիմ վկայ հոգաբարձութեան իմոյ սրբոյ եկեղեցւոյ, յայտարարու-
թեամբք ի 25-էն փետրվարի և ի 18-էն յուլիսի 1835 ամի համարաւ 99 և
357, խնդրեաց ի Վեհափառ կաթողիկոսէն Յովհաննու՝ յաղագս առաջար-
կելոյ զիս ի վարձատրութիւն բազմամեայ ծառայութեան իմոյ, իսկ ի 16-ն
յունիսի 1836 ամի արձակեցայ ի պաշտօնէ երեցփոխանութեան համաձայն
խնդրանաց, ոյր վասն և ստացայ ի հոգևոր կառավարութիւնէ զվկայական
ի 23-ն ապրիլի 1837 ամի համարաւ 177, յաղագս հարազատ և ջերմառանդ
ծառայութեան իմոյ, վասն որոյ առաջի առնելով զերկուսին վկայականս՝
մինն Տեառն Եփրեմայ կաթողիկոսի, և միւսն անցեալ հոգևոր կառավարու-
թեան հայոց Վրաստանի, և զերկուս ևս ի հասարակութեանց Շամքօռեցւոյ
և Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ, վասն որոյ ամենահպատակօրէն խնդրիմ: Որպէս
զի հրամայեսցի ընդունել զայս իմ խնդիր և համաձայն 126 յօդ. Բարձրա-
գոյն կամօք հաստատեալ կարգադրութիւն՝ յաղագս կառավարութեան գոր-*

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 636 շրջ.-637 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ծոց լուսաւորչեան եկեղեցւոյ, միջնորդիլ ուր հարկն է ի վարձատրութիւն տասն և չորս ամեայ ծառայութեանց իմոց սուրբ տաճարին Աստուծոյ¹:

35

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1841 թ. օգոստոսի 1-ի արձանագրությունը հավվաբարցիների՝ երեցփոխան Աւետիք Տուգուլեանցին ունեցած եկեղեցապատկան դրամի պարտքի մասին.

Զեկուցումն. Տփլիսու քաղաքական պօլիցիայն թղթակցութեամբ ի 28 յունվարի 1839 ամի № 983, առ գրութիւն նախկին հոգեւոր կառավարութեան ի 28 ապրիլի 1835 ամի № 108, ի մասին բռնադատելոյ զոմանս հալուաբարաբնակ անձինս, հատուցանել Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ երեցփոխան Աւետիք Տուգուլեանցին զեկեղեցական դրամս, ծանուցեալ էր, թէ հրամանագրեալ է պրիստաւին 3-րդ մասին, տեղեկանալ յերեցփոխանէ Տուգուլեանց, զի եթէ վերոյիշեալ անձինքն չեն հատուցեալ նմա զդրամս, յայտնեմ օրինաւոր եղանակաւ բռնադատել զնա առ հատուցումն այնոցունց, ուստի կոնսիստորս ի 22 յուլիսի 1839 ամի № 661, գրեաց պրիստաւին 3-րդ մասին Տփլիսայ, խնդրելով համաձայն հրամանագրութեան Տփլիսայ քաղաքական պօլիցիայի, փութալ ի պահանջումն յումմէ և հարկն է ի պարտապանաց անտի եկեղեցական դրամոց, առանց հայելոյ ի պատճառաբանութիւն այնպիսւոյն, և զհետեւելոցն ծանուցանել կոնստորիայիս: Այլ սակայն Ատեանս ցարդ չունի անտի տեղեկութիւն ինչ ի մասինս այսմիկ, վասն որոյ հրամայեցին. թղթակցութեամբ ընդ Տփլիսու քաղաքական պօլիցիայն, խնդրել առաջադրել պրիստաւին 3-րդ մասին ի շուտափոյթ բաւարարումն պահանջմանց Աւետիքի Տուգուլեանց, համաձայն հրամանի նորին ի 28 յունվարի 1839 ամի № 183, և գրութիւն Ատեանիս ի 22 յուլիսի նոյն ամի № 661 և այս գործ այսու վերջացեալ համարեալ, տալ յիւրում ժամանակի յարխիւն ի պահպանութիւն²:

36

Աւետիք Տուգուլեանցի 1842 թ. սեպտեմբերի 28-ի խնդրագիրը Սինոդին՝ իր բազմամյա ծառայության համար վարձատրվելու մասին.

Զամս աւելի, քան զքսան և չորս, կատարեցի զպաշտօն երեցփոխանութեան՝ ըստ ընտրութեան հասարակութեանց, և նոյն ժամանակեայ հոգեւոր կառավարչաց, յերկուս եկեղեցիս հայոց Հալուաբարայ՝ Սուրբ Աստուածանի Շամքոռեցւոց և Սուրբ Գէորգայ, և որքան հնար էր աճեցուցի զարդիւնս այնոցիկ. կառուցի ի հիմանց զսուրբ Գէորգ եկեղեցին ըստ տուեալ ձևակերպին, լցուցի զայնոսիկ եկեղեցիս ամենայն հարկաւորօքն և զարդարեցի ներքուստ և արտաքուստ՝ ըստ վայելչութեան սրբոյ տաճարիս Տեառն Աստուծոյ: Այսօրիկ բազմամեայ իմ ծառայութիւնք դարձուցին առ իս, չնորհս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1197, թ 3-4 շրջ., պատճեն, ձեռագիր (ձեռագիրը Ա. Տուգուլեանցի խնդրանքով գրել է Խաչատուր Աովանեանցը):

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2192, թ. 140-141, բնագիր, ձեռագիր:

Հանգուցեալ Հայրապետին Եփրեմայ, որ օրհնութեան Կօնդակի իւրում արժանաւորեաց զիս վասն բազմամեայ ծառայութեանցս: Յետ այսորիկ հոգեւոր կառավարութիւն հայոց Վրաստանի տեսանելով զչարունակութիւն երեցփոխանութեան իմոյ, և հաւատարմութիւն առ սուրբ եկեղեցին Աստուծոյ, յայտարարութեամբք ի 25-էն փետրվարի և ի 18-էն յուլիսի 1835 ամի խնդրեաց ի Յովհաննէս սրբազան կաթողիկոսէ առաջարկել զիս ի վարձատրութեան ըստ չափու բազմամեայ ծառայութեանց իմոց, որպէս առաջին և երկրորդ անդամոց Սիւնհոգոսիդ յայտնի է, և ի 16 յունիսի 1836 ամի, ըստ խնդրանաց իմոց արձակեաց զիս հանդերձ շնորհակալութեան թղթով ի պաշտօնէ երեցփոխանութեան: Որպէս զայսոսիկ երկուս վկայականս՝ Հայրապետին Եփրեմայ և հոգեւոր կառավարութեան հայոց, նմանապէս և գերկուս վկայականս՝ տուեալ ինձ ի քահանայից և ի ժողովրդոց յիշեալ յերկուց եկեղեցեաց, ներկայացուցեալ խնդրագրով վիճակային կօնսիստօրիայի հայոց Վրաստանի, խնդրեցի զտնօրէնութիւն նորա, յաղագս առաջարկելոյ զիմս բազմամեայ ծառայութեան ի վարձատրութիւն, այլ կօնսիստօրն զարար ինձ բաւականութիւն, վերադարձուցանելով ինձ զիմ խնդիր, ի մէջ այլոց բանից մակագրեալ ի նմին, թէ ես վարձատրեալ եմ ճաճանչազարդ սուրբ Կօնդակաւ: Վասն որոյ ի մասին ըստ այսմիկ ներկայացուցանելով և Սիւնհոգոսիդ ի տես, որպէս զվերտառեալ չորս վկայական, նմանապէս և զխնդիրն իմ մակագրութեամբ վերադարձուցեալ ինձ ի կօնսիստօրիայէն, յորում մի ըստ միոջէ նշանակի ամենայն անցք ծառայութեան իմոյ: Ամենախոնարհաբար խնդրիմ առնել զտնօրէնութիւն, յաղագս վարձատրելոյ զիս համաձայն 126 յօդուածոյ Կայսերահաստատ կարգաւորութեան, ըստ չափու հաւատարիմ ծառայութեանց իմոց, գծագրելոց ի վերոյգրեալ չորս վկայականս տուեալս ինձ յորոց հարկն է¹:

37

Սուրբ Էջմիածնի Սինդդի 1844 թ. հունվարի 14-ի որոշումը՝ Աւետիք Տուգուլեանցի պարգևատրումը մերժելու մասին.

Զյայտարարութիւն կօնսիստօրիային Վրաստանի ի 24 սեպտեմբերի անցելոյ, № 1881, որով առ հրամանսն Սիւնհոգոսիս ի 13 նոյեմբերի և յ31 դեկտեմբերի 1842 ամի № 2425 և 2709 ի մասին վարձատրելոյ զտփխիսեցի Աւետիկ Տուգուլեանցն վասն կատարելոյ նորա զպաշտօն երեսփոխանութեան, յառաջ բերելով զտեղեկութիւնս ի գործոց իւրոց, յայտնէ թէ այն լուեալ զխնդրագիր Տուգուլեանի և զվկայականս նորա օրագրութեամբ ի 28 նոյեմբերի 1841 ամի եզրակացոյց «որովհետեւ խնդրատու Աւետիքն Տուգուլեանց վասն ծառայութեան իւրոյ ց4-ն հոկտեմբերի 1831 ամի վարձատրեալ է յարժանայիշատակ կաթողիկոսէն Եփրեմայ ճաճանչազարդ սուրբ կօնդակաւ վասն ունելոյն զայն կօնդակ ի զարդ տան իւրոյ յազգաց յազգս, յորդոց յորդիս և թոռանց ի թոռունս, իսկ ծառայութիւն նորա ի 1831 ամէ յամն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1197, թ. 1 և 2րջ., բնագիր, ձեռագիր:

1836 ոչ կարէ կացուցանել զնա արժանաւոր վարձու մանաւանդ նա մանաւանդ արդիւնաւոր ծառայութիւն երեցփոխանի այնորիկ պարտ էր վկայել ի հասարակութիւնէ եկեղեցւոյն, յորս ծառայեալ է, և այն յայնժամ երբ գտանիւր ի ծառայութեան, և ոչ քանի ամօք զկնի արձակման, և յայնժամեան հոգեւոր կառավարութիւն եթէ նկատէր զարժանաւորութիւն նորա, ի հարկէ ոչ զանց առնէր միջնորդել ուր հարկն է վարձատրել զնա սահմանեալն կարգաւ, վասնորոյ մակագրեալ զխնդրագիր նորա վերադարձուցեալ է առ նա ի ձեռն պօլիցիային ըստ առաջի արարեալ վկայագրոցն և յայտնեաց նմա թէ Ատեանն չկարէ յայսմ մասին առնել զհեռաւորն տնօրէնութիւն վասն ելանելոյ ի խնդիր վարձատրութեան նորա, այլ եթէ կամեսցի խնդրեսցէ որպէս և ուստի հարկն է: Կարգաւորեալ է. ի լրումն վերտառեալ հրամանաց Սիւնհոգոսիս էջմիածնի խոնարհաբար յայտ առնել, թէ վիճակային Ատեանն ըստ պատճառանաց ետելոյ ի վերոյ ի տեղեկութիւնս գործոյ չհամարի յիւրմէ կողմանէ զՏուգուլեանցն արժանաւոր վարձատրութեան, ևս առաւել և վասն այնր չի են ի թեմին և այլևս բազում երեցփոխանք արժանաւորք քան զնա արձակեալք ի ծառայութիւնէ, որք յապայն կարեն յօրինակ առեալ զՏուգուլեանցն ձանձրացուցանեալ որպէս զծայրագոյն հոգեւոր իշխանութեան նոյնպէս և զկոնսիստորիայն: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց յորոց երևի, թէ Տփլիսեցի Աւետիք Տուգուլեանն ըստ խնդրագրոյ ի 28 սեպտեմբերի անցեալ ամի առաջի առնելով ի Սիւնհոգոսս գտուեալ նմա ի կաթողիկոսէն Եփրեմայ կոնդակն, և զվկայականս, տուեալս նմա ի հոգեւոր կառավարութիւնէն Վրաստանի և ի ժողովրդականաց եկեղեցեացն Հալուաբարու սրբոյն Գէորգայ և Շամբօռեցոյ վասն հաւատարիմ և արդիւնաւոր ծառայութեանց նորա պաշտօնիւ երիսփոխանի յայնոսիկ եկեղեցիս, ևս և զխնդրագիր իւր, տուեալն ի նմանէ ի կոնսիստօրն Վրաստանի և վերադարձուցեալն նմա մակագրութեամբ նորին խնդրեալ էր զտնօրէնութիւն Սիւնհոգոսիս, միջնորդելոյ, ուր հարկն է վարձատրել զնա վասն ջերմեռանդ երիսփոխանութիւն նորա համաձայն 126 յօդ. Բարձրագոյն կարգադրութեան: Ի հետևումն որոյ լուսաւորչական հայոց Սիւնհոգոսս էջմիածնի յառաջի արարեալ ի յիշեալ Տուգուլեանէ վկայագրաց նկատեալ թէ նա իսկապէս կատարեալ է զպաշտօն երիսփոխանի յերկուս եկեղեցիսն Թիֆլիզոյ սրբոյն Աստուածածնի և սրբոյն Գէորգայ, աճեցուցանելով զգումարս այնոցիկ եկեղեցեաց ի կատարեալ հաճութեան հոգեւոր իշխանութիւնէ իւրոյ յընթացս աւելի քան 24 ամաց, վասնորոյ համաձայն օրագրական սահմանադրութեան իւրում ի 16 հոկտեմբերի անցեալ 1842 ամի հրամանաւ ի 13 նոյն նոյեմբերի համարաւ 2425, պատուիրեաց կոնսիստորիային Վրաստանի, ո՛չ անցկացեալ սահմանադրութեամբ իւրով ի 24 նոյեմբերի 1841 ամի, որով բացառեալ էր նմա Տուգուլեանին մատչիլ առաջարկութեամբ առ Սիւնհոգոսս վասն յիշեալ Տուգուլեանին սահմանեալ կարգաւն, յաղագս խնդրելոյ նմա զվարձատրութիւն համաձայն 126 յօդուածոյ կարգադրութեան յաղագս կառավարութեան գործոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, բայց միայն այնուզի առաջար-

կուլթիւն նորին հասցէ ի Սիւնհոդոսս ոչ անագան քան զ15 դեկտեմբերի, զի մարթ իցէ առնել ի մասինս այսմիկ զպապագայ տնօրէնութիւն առ նշանակեալ ի ծայրագոյն իշխանութիւնէ ժամանակին, զորմէ ի չստանալ յիւրում ժամանակի զպահանջեալ առաջարկութիւն կրկնեաց և վերակրկնեաց յիշեալ կոնսիստորիին յ31 դեկտեմբերի նոյն 1842 ամի և յ7 մայիսի անցեալ 1843 ամի համարօք 2709 և 690, իսկ յաղագս յայտնելոյ զայսմանէ յիշեալ Տուգուլեանին և պահանջելոյ ի նմանէ ի գին երկուց թերթից անդրուագաւոր թղթոց զ60 կօպէկս արծաթոյ, գրութեամբ ի դիմաց կառավարչական մասին իւրոյ ի 27 նոյեմբերի նոյն 1842 ամի համարաւ 2457 խնդրեաց զտնօրէնութիւն պօլիցիային Թիֆլիզոյ: Հրամայեցին. ընկալեալ ի յարգանս զյառաջբերեալ ի կոնսիստորիայէն Վրաստանի պատճառանս, և զայն թէ հոգեւոր մերձաւորագոյն իշխանութիւն Տուգուլեանի ոչ արժանի համարի զնա խնդրեալ ի նմանէ վարձատրութեան, վերադարձուցանեալ յայն չեղեալ ի գործին վկայագիրս Տուգուլեանի վասն յանձնելոյ նմա ըստ պատկանելումն, յայտնելով նմա թէ Սիւնհոդոսս ի պատճառս անցուցանելոյ նորա զժամանակն կարգեալ վասն վարձատրութեան, ոչ կարէ բաւարարութիւն տալ նմա ըստ արդեան խնդրագրութեան նորին մանաւանդ, զի մերձաւորագոյն իշխանութիւն նորա ոչ արժանի համարի զնա այնմ¹:

38

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1845 թ. հունվարի 24-ի արձանագրությունը՝ Շամբրեցոց եկեղեցու հանգուցյալ միաբան Յարութիւն քիյ. Կղեմնացի այրի Օսանի բողոքագրի մասին.

Զգրութիւն Տփլիսսու քաղաքական պօլիցիային յ31-ն անցեալ դեկտեմբերի № 5520, որով ի հետեւումն գրութեան կոնսիստորիիս, որ ի 22-ն դեկտեմբերի անցեալ ամի № 2704, առաքէ ընդ սմին զպատասխանիս տփլիսաբնակ արքունի ստրուկ Աստուածատրոյ Տէր-Յարութիւնեանց: Յառաքեալ պատասխանելոյ յիշեալ Աստուածատրոյ Տէր-Յարութիւնեանց մատուցելոյ յանուն պրիստաւին 3 չաստի քաղաքին Տփլիսայ ի 15-էն սոյն յունվար, գրի այսպէս. «Ի 12-ն սոյն յունվարի Զերդ Բարեծնութիւն կոչեալ էր զիս ի չաստն, և բարեհաճեալ էր յայտնել ինձ բերանացի, թէ այրին եղբօր իմոյ Տէր Յարութիւնի՝ Օսանն, գանգատեալ զինէն որպէս զի ես զնա նախատեմ և անպատուեմ, յայնժամ, երբ ես նմա զայնպիսիս չեմ արարեալ և նա զայս չկարէ ապացուցանել, այլ միայն նա կամի զի տունն իմ տուեալ լիցի ընդ հոգաբարձութեան՝ առանց առ այն իրաւանց, քանզի տունն այն գնեալ է յինէն և հանգուցեալ յեղբօրէ իմմէ՝ յԱւետիքէ, կալուածագիրն որոյ հաստատեալ է յէկսպէդիցիային ստղայ և րասպրաւի, որէ արդէն Վրաստանի և Իմէրէթիոյ պալատ քրէական և քաղաքական դատարանի ի 28-էն նոյեմբերի 1831 ամի № 78, և այս կալուածագիր գտանի ի գրաւ առ Տփլիսայ քաղաքացի Յովհաննէսն Մնացականեանց և ի նմա զյիշատակի եղբայրն իմ՝ Յարութիւն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 15, վավ. 35, թ. 49-51 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

քաճանայն, վասն ստուգութեամբ որոյ մարթէ պաճանջել զայն կալուածագիր: Ընդ սմին յարակցեմ և զայս, թէ մեք երեք եղբայրք եմք, ի 1842 ամի ընտրեցաք մէտիատոր հասարակապես զՄնացականեանին, զԱդամն Փօրաքեան և զԱւետիքն Տէր-Ղազարեան, և նոքա կազմեցին զբաժանագիր, որ գտանի առ մին ի յիշեալ մէտիատորաց՝ առ Տէր-Ղազարեանն: Յետոյ, ի 1843 ամի, միւս անգամ ընտրեցաք մէտիատոր՝ ըստ հրամանի հոգևոր կոնսիստորիային հայոց՝ զԴաւիթ քաճանայն Քակարեանց, զՄկրտումն Իշխանեանց և զԳրիգորն Սպանդարեանց, որք և կազմեցին նմանապէս զբաժանագիր, որ գտանի առ յիշեալ Դաւիթ քաճանայն, յորմէ և խնդրիմ պաճանջել զայն և այնու վախճան դնել այսր գործոյ՝ համաձայն այնր դաշնագրութեան: Բաց յայսմանէ, յայսմ տանէ միմիայն յինէն պաճանջեն հատուցանել զընդհանուր պարտս զանազան անձանց գող 1200 ռ. արծաթիս, զկնի մահուան եղբարցն իմոց, և զի ի որբքն երէց եղբօրն իմոյ՝ Աւետիքի, չգրկեսցին յետոց մասանց»: Ի գործոց երեւի, նախ՝ վիճակային Ատենիս շարունակեալ է գործ ընդ խնդրոյ որդւոյ Յարութիւն քաճանայի Կղեմեանց՝ Աւետիքի, ի 21-ն հոկտեմբերի 1842 ամի, յաղագս զրկանաց ջանից ու կալուածոց կրելոց յեղբօրէ իւրմէ՝ ի Յարութիւն քաճանայէ: Ի վերայ այսր գործոյ Ատենան զկնի հաւաքելոյ գտեղեկութիւնս և առնելոյ զինչ ինչ տնօրէնութիւն, ի վերջոյ կայացրեալ էր յայնմ, զի Ատենան նշանակեալ էր զբաժանորդս ի մէջ երկուց եղբարցն ի հոգևորականաց թէմիս զԴաւիթ քաճանայն Քակարեանց և զայլս, սակայն և այսու չէ վերջացեալ այսր գործոյ: Յարութիւն քաճանայն Կղեմեանց վախճանեցաւ, ընդ որում և Ատենան վասն նշանակելոյ ի վերայ որբոց և կայից հանգուցելոյն հոգաբարձու ունէր առնել զառանձին տնօրէնութիւն և ցհասանել որբոցն յարբունս հասակի չէր մարթ բաժանել զկայս նոցա: Ուստի զգործն, որ յաղագս արարեալ զրկանաց Յարութիւն քաճանայի՝ եղբօր իւրում՝ Աւետիքի, կոնսիստօրս ի վերայ հիման օրագրական եզրակացութեան իւրում, որ 8-ն մարտի անցեալ 1844 ամի, յանձնեաց կամացն Աստուծոյ, իսկ զբաժանումն կայից նոցա ի թող ցհասանել որբոցն յարբունս հասակի: Երկրորդ՝ վիճակային Ատենան զկնի կարգելոյ ի վերայ կայից և որբոց յիշեալ հանգուցեալ քաճանային զհոգաբարձու զԽաչատուր աւագ քաճանայն Տէր-Յակօբեան եկեղեցւոյ, սոյն այս հոգաբարձուն յ8-էն դեկտեմբերի անցեալ 1844 ամի հասուցեալ էր ի լուր Ատենիս ի մասին հասուցեալ նախատանաց և անպատուութեանց Աստուածատրոյ Գեղամեանց՝ այրւոյ եղբօրն իւրոյ, ի ստուգութիւն որոյ կայանայ և այն, զի այրին այն ունեւորվ սենեակ մի, կամի տալ քիրահիւ, սակայն Աստուածատուրն Գեղամեանց արգելու նմա զայն, ըստ որոց և խնդրեալ էր առնել գտնօրէնութիւն: Ի բաւարարութիւն որոյ և Ատենան գրութեամբ ի 22 դեկտեմբերի № 2704, խնդրեաց ի պօլիցիայէն Տփլիսայ, հրամայել ում և հարկն է, պարտաւորել ձեռագրաւ զԱստուածատուրն Գեղամեանց մի ևս վստահանալ նախատել և անպատուել զայրին եղբօր իւրոյ և թոյլ տալ նմա տալ վարձու զսենեակն եղեալ ի ձեռքն նորա: Հրամայեցին. թղթակցութեամբ ըստ քաղաքական պօ-

լիցիտային, խնդրել յայտնել Աստուածատուրյ Տէր-Յարութիւնեանին, թէ որովհետեւ ինքն է ի թուոյ արքունի ստրկաց, և զկնի վախճանի Յարութիւն քահանայի Կղեմեանց, մնացեալ է դեռահաս որբ, ուստի և ատեանս չկամի և չկարէ մտանել ի բաժանումն կայից նոցա, այլ այն ամի կայք, որք ցօր վախճանի Յարութիւն քահանայի գտանէին ըստ նորայն տեսչութեան, պարտի մնալ և յայսմ հետէ ի ձեռս այրւոյ և որբոյ նորա, իսկ եթէ ունի նա զորսպիսի և իցէ օրինաւոր բողոք, կարէ, եթէ կամի, դիմեալ ուր և հարկն է¹:

39

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1849 թ. սեպտեմբերի 30-ի արձանագրությունը՝ Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսի հրամանով Շամքորեցոց եկեղեցու երեցփոխան Սողոմոն Եղիազարեանին՝ Հավաքարի հայոց գերեզմանատան պարսպի կառուցման համար վիճակային արդյունքներից 700 ռ. հատկացնելու մասին.

Հրաման Նորին Կայսերական Մեծութեան Ինքնակալին ամենայն Ռուսաց ի Վրաստանի և Իմէրէթի Հայոց վիճակային կոնսիստորիայէ՝ արժանապատիւ գանձապահի Ատենիս Գէորգ աւագ քահանայի Մէհրաբեանց, ըստ հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան ի կոնսիստորիայիս լուեալ զյայտարարութիւն Ձեր ի 15-ն սեպտեմբեր ամսոյս № 25, ընդ որում մատուցանէք զերկու ձեռագիրս Վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց տեառն Ներսիսի, վասն տուեալ հինգ հարիւր ռուբլի դրամոց երեցփոխանին Շամքօռեցոց եկեղեցւոյ Սողոմոնի Եղիազարեանց, ի կիր ածումն ի վերայ չինութեան Հալուաքարի գերեզմանատան, մատուցեալ ձեռագիրքն գրեալ են ի սոյն միտս, մինն. «Ներսէս Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց այսօր ի 24 օգոստոսի տալ ետու տէր Գէորգ Մէհրապեան գանձապահի կոնսիստորիային Թիֆլիզոյ՝ Սողոմոնին Եղիազարեանց ի վիճակային գումարաց երեք հարիւր մանէթ թղթադրամ վասն շինութեան պարսպի գերեզմանատան, և զայս իմ ձեռագիր ետու տէր Գէորգին յաղագս իւրումն ապահովութեան մինչև աւարտեալ զամենայն զհաշիւ ի մասին ամենայն տրեցելոցն մերով Հրամանաւ ապահովացուցուք զինքն և զկոնսիստորն ի մասին ստացելոյն իւրոյ և տրեցելոյն ումու իցէ»: Միևսում գրի այսպէս. «Յամի 1849 սեպտեմբերի 19-ին այսու իմով ձեռագրով Հրաման տուեալ տէր Գէորգ աւագ քահանային Մէհրաբեան տալ պատուելի Սողոմոնին Եղիազարեանց՝ երեցփոխի Շամքօռեցոց եկեղեցւոյ երկու հարիւր մանէթ, վասն ծախուց պարսպին գերեզմանատան հայոց ի Հալուաքար ետ նմա զայն գումար և նա ստորագրեաց ի կարգի այլոցն ստացելոցն յինքենէ առ այն շինութեան, որ գտանի առ իս և զայս մեր ձեռագիր ետու տէր Գէորգ աւագ քահանային Մէհրապեան ի նոյն օր վասն իւրում հաշուադրութեան»: Հրամայեցին. տալ զայս հրաման արժանապատուութեանդ, զի զհինգ հարիւր ռուբլիս արծաթոյ զորս արդէն տուեալ էք ի վիճակային արդեանց հրամանաւ Վեհափառ Կաթողիկոսին ամենայն հայոց տեառն Ներսիսի, երեցփոխանին Շամքօռեցոց եկեղեցւոյ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2203, թ. 90-92, քնագիր, ձեռագիր:

Սողոմոնի Եղիազարեանց, վասն շինութեան Հալուաբարի գերեզմանատան, գրեսցէս ի ժապաւինեալ տումարին ի ծախս, ոյր վասն և ի տումարի անդ կցեսցէս զձեռագիրս Նորին Վեհափառութեան¹:

40

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1850 թ. հուլիսի 10-ի արձանագրությունը՝ Շամքո-րեցոց եկեղեցու նախկին երեցփոխան Աւետիք Տուգուլեանցի անշարժ կայքը ար-գելանքից ազատելու մասին.

Զխնդիր Թիֆլիսաբնակ նախկին երեցփոխանի Շամքոեցւոց եկեղեցւոյ Արքունի ստրուկ Աւետիսի Յովհաննիսեան Տուգուլեանց ի 19-ն յունի-սի սոյն ամի, յորում գրէ, թէ յետ ելանելոյն իւր ի պաշտօնէ երեցփոխա-նութեան Շամքոեցւոց սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ, մնացեալ է առ ինքն եկեղեցական գումար, որոց վերայ տուեալ է զվէքսիլ, և յետ լրանալոյ ժամանակին վճարեալ է զգրաման, սակայն կայքն իւր անշարժ ըստ գրու-թեան կոնսիստորիի, գտանի ընդ արգելանօք, և որովհետեւ ըստ հարկա-ւորութեան իւրում, կամի տալ ի գրաւ արքունի, սակայն պալատն քրէա-կան և քաղաքական դատարանի ո՛չ հաստատէ զգնահատական թուղթն, վասն ո՛չ արձակեալ լինելոյ դեռեւս կայից իւրոց յարգելանաց, վասն որոյ խնդրէ զկնի վերահասութեան վճարելոյն իւրոյ գեկեղեցական գումարն, առ-նել գտնօրէնութիւն՝ գրելոյ ի պալատն քրէական և քաղաքական դատարա-նի, վասն չունելոյ զարգելս ի կողմանէ հայոց հոգեւոր իշխանութեան՝ առ հաստատութիւն գնահատական թղթոյն և ի գրաւ դնելոյ կայից իւրոց: Եւ գտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստորիս, յորոց երեւի՝ յիշեալ աղերսարկու Տուգուլովն յաւուրս երեցփոխանութեան իւրոյ ի 1836 ամին, ինքնագլուխ տուեալ է զանազան անձանց զմայր գումարս եկեղեցւոյ, որոց վասն և զկնի ինչ ինչ գրագրութիւնց, վերջապէս ի պատասխանի պահանջմանց հոգեւոր իշխանութեան, Թիֆլիզոյ քաղաքական պօլիցիայն ի 28-ն յունվարի 1839 ամի № 983, ծանոյց կոնսիստորիս, թէ հրամանագրեաց պրիստաւին 3. մա-սին քաղաքին Թիֆլիզոյ՝ ստիպելոյ զպարտապանս ի վճար պարտեաց, զկնի ընդ երկար միջոցի կոնսիստորս զոչինչ բաւարարութիւն ստացեալ, յաղագս ստիպելոյ զքաղաքական պօլիցիայն ի կատարումն յիշեալ գործոյն ի 16-ն օգոստոսի 1841 ամի № 1155, գրեցաւ քաղաքական պօլիցիային Թիֆլիզոյ, այլ թէ պօլիցիայն զի՞նչ տնօրէնութիւն է արարեալ, չիք ինչ զայնմանէ ի գործին ծանօթութիւն: Հրամայեցին. որովհետեւ ի կոնսիստորիս չիք ինչ տե-ղեկութիւն ի մասինս այնորիկ, որպէս թէ կոնսիստորս երբ և իցէ գրեալ իցէ պալատան քրէական և քաղաքական իրաւարանի՝ դնելոյ զարգելանս ի վերայ կայից աղերսարկու Աւետիսի Տուգուլեանց, իսկ ընդ հակառակն, ի

¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 149, վավ. 820, թ. 53-54, բնագիր, ձեռագիր: Պահպանվել է 1847-49 թթ. ընթացքում Հավլաբարի «Խոջենց» գերեզմանատունը պարսպապատելու համար երեց-փոխան Սողոմոն Եղիազարեանին և այլ անձանց Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսի կողմից տրված հաշվեցուցակը (ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 149, վավ. 747):

տեղեկություններն զործոցն տեսանի, թէ տակաւին ի Տուգուկովէն տուեալ զանազան անձանց դրամքն չեն ժողովեալ, հակառակ զոչինչ տնօրէնութեան կարեւոր վարկեալ ի բաւարարութիւն խնդրանաց նորա, վասն յայտնելոյ նմա և զխնդիր ի մասին ստանալոյ ի պարտապանաց Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ զպարտեցեալ դրաման և զհետեւանացս ծանուցանել կոնսիստորիս¹:

41

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1851 թ. մայիսի 4-ի արձանագրութիւնը Շամքորեցոց եկեղեցու երեցփոխանի հայտարարութեան՝ Հավաքարի գերեզմանատան շինութեան մասին.

Ջերկուս յայտարարութիւնս երեցփոխանի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ ի 15-ն յունվարի և 14-ն ապրիլի սոյն ամի, յառաջնումն խնդրէ զհամառօտ ժամանակ ի մատուցման հաշւոյն շինութեան գերեզմանատան Հալուաբարի, իսկ ի միւսումն երկու հարիւր ուրբի արծաթս խնդրէ վասն կատարելագործելոյ զշինութիւն գերեզմանատան: Ի տեղեկութեանց զործոց կոնսիստորիս երեւի, սրբազնագոյն կաթողիկոսն ամենայն հայոց կոնդակաւ ի 11-ն նոյեմբերի անցեալ 1850 ամի հմր. 379, ծանոյց կոնսիստորիս, թէ՝ երեցփոխանն Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Սուրմոնն Եղիազարեանց, զմեծամեծ գումարս դրամոց ի կիր է ածեալ ի վերայ շինութեան գերեզմանատան Հալուաբարի, վասն որոյ հրամայեալ էր համաձայնութեամբ ազնուական Դաւթի Խէրոզինեանց ստանալ ի նմանէ: Ի կատարումն որոյ և զայնմանէ հրամանագրեցաւ երեցփոխանին Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ ի 18-ն, 29-ն նոյեմբերի և 27-ն դեկտեմբերի հմր. 2135, 2283 և 2625: Հրամայեցին. զարդեան յայտարարութենէ Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ երեցփոխանի յայտ առնել Վեհափառ Կաթողիկոսին ամենայն հայոց, և խնդրել զլուծումն²:

42

Հայոց եկեղեցիների բարեկարգիչ Մկրտիչ քիյ. Տէր-Գրիգորեանի 1851 թ. հոկտեմբերի 15-ի հայտարարութիւնը՝ ուղղված Վրաստանի վիճակային կոնսիստորիային՝ Կարապետ սրկ. Տէր-Գրիգորեանին քահանա ձեռնադրելու և հանգուցյալ Մովսէս աւագ քիյ. Տէր-Աբրահամեանի փոխարեն նշանակելու մասին.

Ի հետեւումն պարտաւորութեան իմոյ, պատիւ ունիմ ամենախոնարհաբար յայտնել հոգեւոր Ատենիդ՝ թէ ի միաբան քահանայից Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Շամքոռեցւոց՝ Մովսէս աւագ քահանայն վախճանեալ է, և Յակոբ քահանայն ի բազում ժամանակաց հետէ գնացեալ ի Ռուսաստան՝ վասն լուսաւորութեան աչացն միող, ցարդ չէ վերադարձեալ, ուստի եկեղեցին այն այժմ ունի կարի յոյժ զգալի կարօտութիւն արժանաւոր քահանայի: Զի Ղազար քահանայն այնր եկեղեցւոյ, որպէս և հոգեւոր Ատենիդ բանիւ յայտնեալ է, դժուարանայ միայնակ լցուցանել զհոգեւոր պէտս բազմաթիւ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2231, թ. 16 և 2րջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 245 և 2րջ., բնագիր, ձեռագիր:

ժողովրդականաց այնր եկեղեցւոյ: Զայսմ ամէ ամենախոնարհաբար յայտնելով դմին, խնդրեմ առնել զարժանին տնօրէնութիւն, նախ՝ վասն ժամեցման վերադարձի Յակոբ քահանայի ի պաշտօն իւր, և երկրորդ՝ եթէ հոգեւոր Ատեանդ արժանաւոր համարեսցի զիմ այս միջնորդութիւն, բարեխօսել ուր հարկ է, յաղագս ձեռնադրելոյ զԿարապետ սարկաւազն այնր եկեղեցւոյ ի քահանայ՝ ի տեղի հանգուցեալ Մովսէս քահանայի, ըստ զօրութեամբ շտատին, որոյ վարք և բնաւորութիւնք, և չափ արժանաւորութիւն ուսմանն համապատասխանին արդարեւ քահանայական սրբազան կոչման, ուր զի ժողովրդականք այնր եկեղեցւոյ անդադար թախանձեն զիս՝ բանիւ միջնորդ լինել առ հոգեւոր Ատեանդ՝ բարձրացուցանել զնա յաստիճան քահանայութեան՝ վասն հովուութեան ինքեանց¹:

43

Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսի 1852 թ. մարտի 25-ի կոնդակը՝ Ղազար Տէր-
Ղազարյանցին աւագ քահանայության աստիճան շնորհելու մասին.

Ներսէս ծառայ Քրիստոսի... բարեհամբաւեալ տէր Ղազար քահանայ Տէր-Ղազարեանց միաբան Շամբօռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ ի Հայրաբար, լսելով վասն քահանայավայելուչ արժանաւորութեամբ կենցաղավարութեանց ձերոց և ջերմեռանդութեամբ աշխատութեանց յամենայն եկեղեցական գործս և արիական պաշտօնատարութեանց ձերում քահանայական կոչմանց ի սպասահարկութիւն տաճարի տեառն Աստուծոյ և ժողովրդեան նորա կարգեմք զձեզ Աւագ քահանայ այնմ եկեղեցւոյ, և պատուիրեմք զի ի նմին ջատագովեցեալ սրբազան պարտաւորութիւն ձերում յարատեւելով յամենայն կեանս ձեր ունելով անմոռաց տպաւորութեամբ յաւէրժացուցեալ ի սիրտս ձեր զսէր երկնաւոր Քահանայապետի մերում Քրիստոսի Աստուծոյ, և զհա և զերկիւղ ամենագօր սուրբ Աստուածութեան նորա ահեղալուր վճռադատութեանց վասն ամենայն գործոց իւրաքանչիւրոց, մշտնջենաւոր ջանացողութեամբ ըստ ամենայն զօրութեանց ձերոց մտաց և անձնական կարողութեանց, փոյթ կալցիս կատարել զպաշտօնն հաւատացեալ ձերում քահանայութեանց առ յԱստուծոյ Օծութեամբ իւրով սրբարար մեռօնաւ, առ որ գոչեցուցանէ մարգարէն զպատգամն Աստուածային՝ մխիթարեցէք, մխիթարեցէք զժողովուրդ իմ ասէ Աստուած: Քահանայքդ խօսեցարուք ի սիրտ երկրի և մխիթարեցէք զզա, ըստ որոյ ունի պահանջել և նա ինքն Քահանայապետն յաւիտենից զմշտաջան քահանայավայելուչ աշխատութիւն ամենայն քահանայից վասն իւրով արեամբ գնեալ ժողովրդեան իւրոյ յանձնեցելոյ հովուութեանց և մխիթարութեանց օծութեամբ իւրով վերապատուեալ քահանայից իւրաքանչիւրոց:

Իսկ զի արժանաւորութիւնք ձերում ջատագովեցեալ քահանայական պաշտօնատարութեանց արժանաւորեցին զձեզ կարգել Աւագ քահանայ այնմ եկեղեցւոյ Սուրբ Աստուածածնի, այդ կոչումն ձեր ևս պահանջէ ի ձէնջ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 471, թ. 47, բնագիր, ձեռագիր:

մշտաջան աչալրջութեամբ կալ յարարիթուն, և հսկել հանապազ վասն ամենայն արժանաւորութեանց մեծ վայելչութեանց տաճարի տեառն Աստուծոյ լինելոյ մշտնջենապէս ի համապատշաճ դրութեան իւրաքանչիւրոց, նոյնպէս և ամենայն պաշտօնէից եկեղեցւոյ՝ քահանայից, սարկաւազաց, վասն եկեղեցականութեան յատկացեալ դպրաց, լուսարարաց և զանգակահարաց ժամկոչաց՝ գտանել բարեխրատ կալ հանապազ ըստ իւրաքանչիւրոցն կոչմանց յիւրաքանչիւր պարտաւորութիւն արիական բարեջանութեամբ՝ և վարել զիւրաքանչիւր պաշտօն այնպէս՝ որպէսիցէ վայելուչ կոչմանցն իւրեանց քահանայ, սարկաւազ, դպիր, լուսարար, ժամակոչ, որք գտանին պաշտօնեայ սրբութեանց տեառն տաճարի ըստ իւրաքանչիւր կարգի և պաշտօնի: Եւ ի ստահակելն ուրուք ի նոցունց և ի մնալն ի յամառութեան ո՛չ անսալով ձերում Աւագէրիցական խրատուց և Աստուածահաճոյ յառաջադրութեանց վասն ուղղութեանց իւրումն կոչման անվայելչական կենցաղավարութեանց, մարդասիրաբար երկայն մտութեամբ երկրորդել և երրորդել զխրատ ձեր և Աստուածահաճոյ յորդորանօք համոզել զայնպիսիսն կալ ի կարգի և ի կանոնի կոչմանցն իւրեանց, և ի գտանելն այնպիսեաց անլուր քում խրատուց և յորդորանաց լիալիր ծանօթութեամբ վասն որոց և իցէ անարժան գործոց նոցա յայտնել վիճակային կոնսիստորիին և նա՝ Սինօդին էջմիածնի:

Եւ, այսպիսի ո՛չ թէթեւ պարտաւորութեանց Աւագէրիցական պաշտօնի ի սպասարկութիւն Աստուծոյ և սուրբ եկեղեցւոյ նորա ի բարեկրօն պահպանութեան եկեղեցականաց իւրաքանչիւր կարգի և ժողովրդեան՝ առ օժանդակելոյ զիւրութեանց ձերում Աւագէրիցական կառավարութեանց, այսու մերով կոնդակաւ պատուիրեմք ձեզ՝ ընդ ստանձնելն ձեր զայն կոչումն Աւագ էրէց՝ սեպուհ պարտուպատշաճ պաշտօնի այնմ կոչման ձերոյ ճանաչել զայսոսիկ նշանակեցեալսն ի մէնջ:

Ա). Առանց անագանելոյ ընթեռնուլ աչալուրջ նկատողութեամբ զմատենան կազմեցեալ տնօրէնութեամբ հոգեւոր իշխանութեանց, վասն եկեղեցական շարժական և անշարժ կայից և բարւոք զգուշութեամբ հասուլ լինել վասն ամենից գրեցելոցն ի նմին եկեղեցական և արտաքին տնական թանկագին և դիւրագին անօթոց և զարդուց, հանդերձեղենաց և հանքայնոց՝ ոսկեղենաց, արծաթեղենաց, պղնձեղենաց, երկաթեղենաց և յորոց և իցէ նիւթեղենաց ըստ իւրաքանչիւրոց նոցուն որքանութեանց հատիցն և կշռոց և չափուց, և ամենեցուն նոցա որպիսութիւնցն և ամբողջութիւնցն և ո՛չ ամբողջութեանցն, ևս և մաքուր կամ անմաքուր պահպանութեանցն, և այնպէս ունիլ վասն եղելոցն իւրաքանչիւրոց զբարեջան հոգունակութեան, զի գտանեցեալքն յայնցանէ յիւրաքանչիւր արժանաւորութեան պաշտպանեացին ի նմին արժանաւորութիւն իւրեանց, և զո՛չ գտեալսն յիւրեանց արժանաւորութեան հոգ կալցիս վերածել յիւրաքանչիւրոցն արժանաւորութիւն, զի հանդերձանք Աստուածային տաճարաց պահանջն զԱստուածավայելուչ արժանաւորութիւն ըստ իւրաքանչիւրոցն ամբողջութեանց և մաքրութեանց:

Բ). Ունիլ յեկեղեցւոյ զերիս բազմաթերթ մատեանս վասն շարունակելոյ ի

նոսին զամս քանիս զմէտրիական գրութիւնսն՝ ի միումն զծնեալսն և զմկրտեալսն, ի միումն զպսակեցեալսն, և ի միումն զննջեցեալսն ըստ ձեռոցն տրեցելոց ի վիճակային իշխանութեանց վասն նոցուն իւրաքանչիւրոց: Նոյնպէս ունիլ նաև միամեայ բաւական թերթիւ գերիս մատեանս զորս տայ կօնսիստօրն, որոց ևս ի միումն գրեալ զծնեալսն և զմկրտեալսն, ի միումն զպսակեցեալսն, և ի միումն զննջեցեալսն ըստ նոյնօրինակ ձեռոցն իւրաքանչիւրոց՝ ի լրման տարւոյն յառաջի աւուրն նոր տարւոյն մատուցիք վիճակային կօնսիստօրին: Եւ առ այս պաշտօն պարտաւոր գտանի Աւագ քահանայն լինել մշտահոգ հոգաբարձու հանապազօրեայ՝ զի իւրաքանչիւր քահանայ յաւարտելն զմկրտութիւն, կամ զպսակն և կամ զթաղումն ի նմին աւուր ունեցի գրել ի մատեանսն իւրաքանչիւրոց ըստ իսկական ձեռոցն տրեցելոց ի վիճակային իշխանութիւնէն, և եթէ ինքն կատարող խորհրդոցն քահանայն չունեցի գկարողութիւն գրելոյ տիրական պարտաւորութիւն իւր՝ համարեսցի տալ գրել արժանապէս գրողաց: Եւ վասն զանցառու քահանայից ի յայտ գալն զանցառութեանց, որոց և իցէ առաջնոց և երկրորդաց՝ ունի կօնսիստօրն զհրաման առանց զանցառութեան պահանջել և ընկալնուլ զնշանակեալ առ ի մէնջ գրամական տուգանսն, ընդ այնմ և զայլ համապատշաճ վրէժխնդրութիւն վասն անվայելչական քահանայութեանց անհոգութեանցն յաղագս իւրումն պարտաւորութեանց:

Գ). Պարտաւորութիւն Աւագէրիցական ճանաչելով՝ չունեցի երբէք անհոգանալ հասու լինել յամենայն աւուր, թէ զի՞նչ խորհրդակատարութիւն իցէ կատարեալ յայնմ աւուր յեկեղեցւոյ կամ ի տունս ժողովրդոց մկրտութիւն, կամ պսակ, կամ թաղումն ննջեցելոց, և որ քահանայ է եղեալ կատարողն, և թէ՛ նուիրանք յանուն եկեղեցւոյն լուսագին անուամբ վասն որոց և իցէ նշանակեցեալ խորհրդակատարութեանց զի՞նչ ունեցի նուիրեալ խնդրօղն խորհրդակատարութեանց, և ում ունեցի նուիրեալ՝ էրէցփոխանին, թէ քահանային կամ այլոց, և ձեր վերահասութեամբ ի նմին աւուր կամ յերկրորդումն աւուր գրել տալ ամբողջութեամբ զայն գումար ի ժապաւինեալ հաշուեմատենին տրեցելոյ էրէցփոխանին:

Դ). Յաւուրս կիւրակէից կամ երկուշաբաթուց առանց զանցառութեանց ունելով ընդ ձեզ զքահանայսն ձեր և զսարկաւագն վերաքննել զհաշուադրութիւնսն էրէցփոխանին վասն նուիրանաց յանուն եկեղեցւոյն ի նախանցեալ եօթնեկի և թէ գտանեցին սխալանք իմն՝ ուղղել, և վասն ուղղութիւն շաբաթական հաշուոց ստորագրել տուք և այլքն վերաքննողք զանուանսն ձեր միայն:

Ե). Ըստ որում բազումք յէրէցփոխանաց չգիտեն գրել հայերէն, կամ որպէս արժանաւոր հաշուադրութիւն պահանջէ՝ անզանցառնելի պարտաւորութիւն իւրումն կոչմանց համարեսցի Աւագէրէցն՝ որն և յիւրոց քահանայից կամ սարկաւագաց և կամ վասն եկեղեցականութեան յատկացեալ դպրաց եղիցի կարօղ գրելոյ արժանապէս ի հաշուեմատենի էրէցփոխանին, զմին յայնցանէ ունեցի պարտաւորել Աւագէրէցն զի որպէս պաշտօնեայ տա-

ճարին Աստուծոյ որեւիցէ օրական նուիրանք պատահական առանց իրիք իւրոց անհարազատութեանց, առանց իրիք դժկամութեանց իւրոց ունեցի գրել զամենայն օրական պատահական արդիւնսն եկեղեցական յորոց և իցէ ի նուիրանաց կամաւորականաց, կամ յիւրոց կալուածոց, նոյնպէս և զծախսն օրական արժանաւոր պարագայիւք ըստ յատկութեանց հարկաւորացն վասն անտարակոյս տեղեկութեանց ատենակալացն ի վիճակային կօնսիստօրի և Սինօգի էջմիածնի:

2). Եկեղեցական մոմավառութեանց մասն յանձնեցեալ էրէցփոխանաց՝ հոգաբարձութեան որպիսաբար ընթացից այնմ էրէցփոխանական մոմավաճառութեանց ևս յանձնեալ աւագէրիցանց՝ պատուիրեմք, զի ի լրման իւրաքանչիւր ամսոց հասու լինի թէ յընթացս այնմ ամսոյ որքան հատիւ կամ կշռով մոմ է ստացեալ էրէցփոխանն ի մեծ պահարանէն մոմավաճառութեան և որքանն է վաճառեցեալ յայնցանէ ի նմին ամսեան, և նշանակել վասն որքանութեանց վաճառեցելոցն ի հաշուեմատենի էրէցփոխանի ի ներքոյ ամենայն ամսական հաշուոց այնմ ամսեան¹:

44

Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի 1852 թ. մայիսի 21-ի որոշումը՝ Շամքորեցոց եկեղեցու Յովհաննէս քիյ. Յովակիմեանի վարքի, հանգուցյալ Մովսէս քիյ. Տէր-Արքաիւմենանի ծխերից նրան հասանելիք գումարի և այլ հարցերի մասին².

Յամի ազգական 1301, և փրկչական 1852 ի 21 մայիսի, ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան, ի Սինօգիս Սրբոյ էջմիածնի լուան, նախ՝ զյայտարարութիւն 1. Կոնսիստօրիային հայոց Վրաստանի յ8 նոյեմբերի 1851 ամի № 2426, յորում գրէ այսպէս. «Ի կոնսիստօրիայիս լուեալ նախ՝ զյայտարարութիւն գործակալի Գօրւոյ և Իմէրէթի Ստեփաննոս քահանայի Տէր-Ստեփանեանց ի 4 անցեալ հոկտեմբերի, ստացեալն աստանօր ի 10 հոկտեմբերի № 169, յորում յայտ առնէ, թէ՛ ի Գօրւոյ հօտին գոյ այժմ դատարկ տեղի քահանային ի շտատին Ղարաղաջու քառասուն և երկու տուն ժողովրդոց: Երկրորդ՝ զհրաման Սինօգիէ էջմիածնի, ստացեալն աստանօր ի 1-ն նոյեմբերի № 1324, ի մասին Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յովակիմեանց: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստօրիայիս երևի, Կաթողիկոսն ամե-

¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 165, վավ. 266, պատճեն, ձեռագիր:

² 1836 թ. ապրիլի 22-ին նորընծա Տէր Յովհաննէս Տէր-Յովակիմեանը խնդրագիր է գրել Վիրահայոց հոգևոր կառավարութեանը. «Բարեկարգ կառավարութիւն Ձեր հայրական գթութեամբ արժան դատեցաւ զամենանուաստս արժանացուցանել կոչման սուրբ աստիճանի քահանայութեան, բայց յօրէ անտի յորմէ հետէ ձեռնադրեցայ մինչև ցայսօր առանց իրիք տնօրէնութեան աստանդական անհանգիստ թափառեալ դեգերեմ, թէև հասակաւ եմ, զի բարեգութեան կառավարութիւն զիր հոգաբարձութիւն և զտնօրէնութիւն անկորուստ ունի ի մտի, որովհետև և ես մի եմ ի հոգեծին զաակաց իւրոց, սակայն որդիական, համարձակութեամբ մատչեմ ի խնդիր, զի մի բարդութիւնք կառավարութեան գործոց տան յամեցուցանել իմոյ փոքրիկ տնօրէնութեան: Որոյ վասն ամենախոնարհ խնդրեմ ի սրբազան հարցդ, բարեհաճել տնօրինել վասն իմ զտեղի մի ապաւինի և սպասատրութեան սուրբ եկեղեցւոյ և կարգել ինձ միաբան ուրանօր արժան համարեցի բարեկարգ կառավարութիւն Ձեր», (ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 88, վավ. 150, բնագիր, ձեռագիր):

նայն Հայոց կոնդակաւ յ7 հունվարի 1849 ամի № 4, հրամանագրեալ էր կոնսիստորիս զքաւանայն Թէլաւի գաւառի Սանիօր գիւղի Տէր Յովհաննէսն Տէր-Յովակիմեան արգելուլ ի քաւանայագործութիւնէ, յաղագս հրապուրելոյ նորա զծառայն իւր Գէօրգիին Յարալեանց ի կամս իւր: Հուսք յետոյ զկնին առնելոյ մարմնաւոր իշխանութիւն զքննութիւն ի մասինս այսմիկ, և արդար երևելոյն Յովհաննէս քաւանայի Տէր-Յովակիմեանց, կոնսիստորս առաջարկութեամբ ի 29 յուլիսի № 1250, յայտ արարեալ Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց, խնդրեաց զլուծումն՝ ընդարձակելոյ Յովհաննէս քաւանային զքաւանայագործութեան, և զայս խնդրեալ լուծումն Նորին Վեհափառութեան կոնդակաւ ի 26 օգոստոսի 1850 ամի, № 271, շնորհեալ էր պայմանաւ կարգելոյ զնա վասն քաւանայագործութեան ի միւսում գիւղօրէից միւս վիճակաց, և ո՛չ Թէլաւի, ուստի և կոնսիստորս ըստ զօրութեան օրագրական սահմանադրութեան իւրոյ ի 1-ն սեպտեմբերի 1850 ամի, ի մտադրութիւն նուազութեան քաւանայից ի Գօրւոյ հօտին եզրակացոյց՝ հրամայել գործակալին Գօրւոյ զՏէր-Յովակիմեան Յովհաննէս քաւանայն զետեղել ի Գօրւոյ հօտին՝ վասն քաւանայագործելոյ ի միւսում ի գիւղօրէից, որք գտանեցին ըստ մասի քաւանայի ի պարապօրութեան: Զայս եզրակացութիւն կոնսիստորս յայտնեալ Յովհաննէս քաւանային Տէր-Յովակիմեանց, ուղևորեաց զնա առ Գօրւոյ և Իմէրէթի գործակալն, որում և յեզրակացութիւնէ անտի յ7 սեպտեմբերի № 1535, առաքեաց հրաման այնու, զի ի ժամանել անդ Տէր-Յովհաննէսին ցուցցէ նման զքաւանայագործութեան տեղին և այնու կարճել զտրտունջն իւր, որ ի մասին կարևորութեան Գօրւոյ հօտին ի քաւանայս, և առ այս ստացաւ զկատարողական յայտարարութիւն գործակալին Գօրւոյ ի 26 հոկտեմբերի № 184, թէ զՅովհաննէս քաւանայն Տէր-Յովակիմեանց նշանակեաց քաւանայագործութեան Մուխրան գիւղի, ուրանօր գոն 158 գերդաստանք, բաց ի միւս ընդ նմին համաթուեալ գիւղօրէից, որք են Զատիջվար, Դամպալայ, Քանդալ, Կասպ և Սամթամիս ճալայ, որք ունին զ61 տուն ժողովրդականս՝ վասն ի միասին հովուելոյ ընդ բնիկ Մուխրան գիւղացի Յովհաննէս քաւանայի Դէմուրեանց, սակայն նոյն քաւանայն Դէմուրեանց ըստ ինչ ինչ սնոտի պատճառանաց, ո՛չ ընդունի զնա զՅովհաննէս քաւանայն Տէր-Յովակիմեանց: Կոնսիստորս առ այն ըստ օրագրական սահմանադրութեան իւրոյ, ի 13 նոյեմբերի հրամանաւ ի 18 նոյն ամսոյ № 2158, պատուիրաց գործակալին Գօրւոյ, զՏէր Յովհաննէսն Տէր-Յովակիմեանց անպատճառ կարգել ի գիւղն Մուխրան, իսկ զմիւս Տէր Յովհաննէսն Դէմուրեանց, որ դժկամակի ընդ կարգադրութիւն, նշանակելով զնա նորին ընկեր՝ ուղևորել վասն քաւանայագործութեան ի գիւղօրայսն, որք ըստ շտատին միաւորեալ են ընդ Մուխրան գիւղին, մինչ այս մինչ այն, Սինօդդ Էջմիածնի ի դիմաց կառավարչական մասին ի իւրոյ ի 29 դեկտեմբերի 1850 ամի № 1449, ծանուցեալ կոնսիստորիս զստացմանէ ի Սինօդիդ բողոքանաց Յովհաննէս քաւանայի Տէր-Յովակիմեանց, ի մասին ի տարապարտուց արգելոյ կոնսիստորիս զնա ի քաւանայագործութիւնէ և տեղափոխելոյն զնա ի միաբա-

նութիւնէ Սուրբ Նշան եկեղեցւոյն Թիֆլիզու՝ ի Թէլաւի գաւառն ի հովուութեան Սանիօր և կից նմին գիւղօրէից, և չարամտութեամբ մուծանելոյն ի շտատին հաստատ քահանայն վասն գիւղօրէից, հրամանագրեալ էր մատուցանել Սինօղիդ զբովանդակ գործն վասն վերագնանելոյ, որ և մատուցաւ ընդ յայտարարութեամբ ի 27 յունվարի № 184: Զգործն այն Սինօղիդ ընդ հրամանագրի իւրում ի 20 յուլիսի, որ ստացաւ աստանօր ի 27 յուլիսի № 837, վերադարձուցեալ կոնսիստօրիս ետ գիտել, թէ ի գործոց անտի տեսանի, զեարգելումն նորա ի քահանայագործութիւնէ, լեալ է զտնօրէնութեամբ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, և թէ զկնի արձակման քահանայագործութիւն նորա բարեհաճութեամբ Նորին Վեհ Սրբազնասրբութեան, ի բազմաց հետէ տուեալ է նմա քահանայագործութիւն տեղի ի Գօրւոյ հօտին, ուստի ըստ առարկայիցս այսօցիք Սինօղիդ ո՛չ մտեալ ի դատ, հրամանագրեալ էր զանուն Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յովակիմեանց մուծանել ի շտատին ի վերայ նոյն եկեղեցւոյ, յորոց վերայ կոնսիստօրս ունեցիլ հաշուել զնա հաստատապէս, ստացեալ միանգամայն ի նմանէ և զ90 կօպէկս արծաթոյ ի գին հասարակ թերթից ի կիր ի Սինօղիդ, փոխանակ Արքունի դրուագաւորի, և վասնօրիկ կոնսիստօրս ընդ օրագրական սահամանադրութեան իւրոյ ի 10 սեպտեմբերի, վասն ի կատար ածելոյ զհրաման Սինօղիդ Էջմիածնի, հրամանաւ ի 20 նոյն սեպտեմբեր ամսոյ № 2069, պատուիրեաց գործակալին Գօրւոյ, անպատճառ առաջին իսկ փոստիւ յայտ առնել կոնսիստօրիս զանուանս այնց գիւղօրէից, որք չունին զքահանայ, զորս պարտական է Յովհաննէս քահանայն Տէր-Յովակիմեանց անկախ ի միւս քահանայից, հովուել հաստատաբար, յաղագս մուծանելոյ զանուն նորա ի շտատին հոգեւորականութեան: Անկախ յայսմանէ, Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց յ7 սեպտեմբերի սոյն ամի № 329. ծանոյց կոնսիստօրիս, թէ ըստ ընտրման Թիֆլիզու եկեղեցեաց բարեկարգիչ Ղազար աւագ քահանայի, հրամայեալ է նմա ընդ ձեռն որոց արժաննէ, ձեռնադրել ի կարգ քահանայութեան զՅակովբ սարկաւազն Զառափեանց՝ զորդին հանգուցեալ Յովհաննէս աւագ քահանային Թիֆլիզու Սուրբ Նշան եկեղեցւոյ, և կարգել զնա միաբան այնր եկեղեցւոյ, զիարդ և բարեկարգիչ Ղազար աւագ քահանայն պատեհ ծանուցէ, իսկ բարեկարգիչ Ղազար աւագ քահանայն ի 18-ն սեպտեմբերի սոյն ամի № 52, յայտարար կոնսիստօրիս, թէ համարի կարեւոր կարգելոյ զՅակովբ սարկաւազն՝ այժմ ձեռնադրեալն քահանայ միաբան Վանքի մայր եկեղեցւոյ, յանձնելով նմա զծուխս հանգուցեալ Տէր Գէորգայ Մէհրաբեանց աւագ քահանային նոյն եկեղեցւոյն, և ի բաւարարութիւն սորին կոնսիստօրս, ըստ օրագրական սահամանադրութեան իւրում, ի 21 սեպտեմբերի սոյն ամի, արար զպարտուպատշաճն տնօրէնութիւն, կարգելով զնա զկնի ձեռնադրութեան ի Վանքի մայր եկեղեցւոյ Թիֆլիզու, իսկ որ ինչ վերաբերի առ Իսահակ քահանայն Զիալեանց, սոյն սա հաստատեալ է ժամօրհնող Սուրբ Նշան եկեղեցւոյն Թիֆլիզու՝ կարգադրութեամբ Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց, և ըստ շտատին Սուրբ Նշան եկեղեցւոյ Թիֆլիզու՝ արդէն գոյ լրիւ թիւն միաբանից՝

բաղկացելոյ ըստ շտատին յերից քահանայից՝ յանուանէ ժամօրհնող Իսահակ քահանայ Զիալեանց, Պետրոս քահանայն Տէր-Կարապետեանց, և Անդրիաս քահանայն Ամբարդանեանց, բացի սոցանէ Գրիգոր քահանայն Իգմիրեանց, յաղագս ծերութեան նստիլ սելեացն և ստանայ զիւրապատկան մասն արդեանց ի նոյն եկեղեցւոյն: Նոյնպէս Տէր Եսային Զիալեանց աւագ քահանայն Բէտղէհէմ եկեղեցւոյ, թէպէտ ի մօտակայ ժամանակս վախճանեցաւ, այլ զտեղին նորա ունի արդէն Ստեփաննոս քահանայն Շահպազեանց, ըստ զօրութեան շտատին համաթուեալ գոլով ի միաբանութիւն Բէտղէհէմ եկեղեցւոյ՝ վասն լինելոյ ի նմին լրիւ թուոյ միաբանից, չունէր զծուխս, ուստի և համարիւր զաշտատնի, միայն թէ բարեկարգիչն եկեղեցեաց Հաւլաբարի ի 15 հոկտեմբերի յայտնեաց կոնսիստօրիս զվախճանմանէ Սովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ և բացատրելով զայն, թէ միւս միաբան նոյն եկեղեցւոյ՝ Յակովբ քահանայն Տէր-Աբրահամեանց, ի պատճառս աչացաւութեան, ի բազմաց հետէ գտանի մեկնեալ ի Ռուսաստան՝ վասն գտանելոյ զառողջութիւն, և թէ Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ կառավարութիւն այժմ մնացեալ է ի վերայ միւս քահանայի՝ Տէր Ղազարայ Տէր-Ղազարեանց, ուստի և ջատագովելով զվարս և զբարս, նոյնպէս և զարիաջան բազմամեայ ծառայութիւն ի Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ սարկաւագի նորին Կարապետի Տէր-Գրիգորեան, բարեխօսեալ է ձեռնադրել զնա յաստիճան քահանայութեան, զայս միջնորդութիւն ընկալնուլ ի յարգանս ըստ ի բարեկարգչէն զծագրեալ պատճառանաց, խնդրէ և հասարակութիւն Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ՝ մատուցեալ խնդրագրաւ ի 24 հոկտեմբերի, այս առարկայ կայ տակաւին ի զննութեան Ատենին կոնսիստօրիս և ընդ փոյթ ունի վճռել: Կարգաւորեցին, զնկարագրեալ հանգամանս առեալ ի համեմատութեան՝ տեսանի, թէ՛ Յովհաննէս քահանայն Տէր-Յովակիմեանց ի բազմաց հետէ կարգեալ է վասն քահանայագործութեան ի Գօրւոյ գաւառի, և անցուցումն անուն նորա ի շտատին հոգեւորականութեան ըստ զօրութեան հրամանի Սինօդի № 837. կարօտիւր մի միայն պահանջեալ ի Գօրւոյ գործակալէն տեղեկութեանցն, ուստի և չէ՛ մնացեալ նա առանց միջոցաւ, ըստ որում լքեալ իցէր ի կարելութիւնէ հայթայթելոյ ինքեան զապրուստ, այլ նպատակն բողոքանաց նորա նշմարի ի ցանկութիւն լինելոյ միաբան Թիֆլիզու եկեղեցեաց, և այսու պատճառաւ ձեռնամուխ է լեալ դատապարտ բողոքանաց, ի ստորագրութիւն որոյ անպարտելի քարոզ բողոքանաց նորա է նոյն իսկ խնդրագիրն նորա ի մասին արգելոյ զնա իբրու կոնսիստօրիս ի քահանայագործութիւնէ, և թոյլատրելոյ զնմանէ չարամտութիւն ի շտատին, և զայսպիսի անհիմն բանից նորա, ըստ կարծեաց կոնսիստօրիս, անտանելի են՝ ըստ օրինաց առանց պահանջողութեան: Ի վերայ այսր ամի, ի կատարումն հրամանի լուսաւորչական հայոց Սինօդիդ Էջմիածնի ի 1-ն նոյեմբերի № 1324, ի մասին ցուցանելոյ բաւարարութիւն աղերսանաց նորա, որ խնդրէ զքահանայագործութիւն տեղի ի Թիֆլիզ քաղաքի, զանուն նորա ներմուծանել ի շտատին հոգեւորականութեան ի վերայ Շամքօռեցւոց եկե-

ղեցւոյն՝ փոխանակ Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց, և գայսմանէ հանեալ հրաման Թիֆլիզու եկեղեցեաց բարեկարգչին, պատուիրել զայս եզրակացութիւն յայտնել Յովհաննէս քահանային Տէր-Յովակիմեանց, և առնել զտնօրէնութիւն վերաբերեալ նմա, իսկ Գօրւոյ և Իմէշէթի գործակալին հանեալ նոյնպէս հրաման, պատուիրել՝ զգիւղն Ղարաղաջ յանձնել հովուութեան միոյ ի քահանայից մերձակայ գիւղօրէից, մինչ ցլինելն ի մասինս այսմիկ տնօրէնութիւն ի կոնսիստօրիս, զօրմէ և մատուցանել զառանձին զեկուցումն, առ ի ընտրել քահանայագործութեան վասն նոյն գիւղի յաշակերտաց Ներսիսեան հայոց ուսումնարանին Թիֆլիզու՝ աւարտողաց զկատարեալ ընթացս ուսման, զայսմանէ հասուցանել և ի գիտութիւն Սինօղիդ Էջմիածնի»։ Եւ երկրորդ՝ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յովակիմեանց ի 12 ապրիլի այսր ամի, յորում գրէ այսպէս. «յժ գեկտեմբերի անցեալ ամի, ընդ ձեռն փոշտայի մատուցի զխնդիր Սինօղիդ Էջմիածնի, յորում բացատրեալ զհանգամանս դատապարտ զրկանաց և անտանելի վշտացս, կրեցելոց են և ի վիճակային կոնսիստօրիայէն հայոց Վրաստանի մինչև ցայժմ։ Աղերսցի հասուլեալ այնց ամենի ձեռն կարկառել և շնորհել զտիւր ինչ վշտացս, բայց տակաւին չեղէ արժանի բաւարարութիւն իւրեք, յայսմիկ ժամանակի գոլով իմ բոլորովիմբ զուրկ ի միջոցաց ապրուստի, մինչև չկարելով ընձեռել խղճալի ընտանեաց և զաւակաց իմոց զաւուրն աշտուճ հաց, վերստին դիմեցի ի վիճակային կոնսիստօրն այն, ուր որպէս խնդրագրաւ զորոց պատճէնն մատուցանիմ ընդ այսմ, նոյնպէս և բերանացի յայտնեալ զողորմելի վիճակին և գերդաստանին իմոց, խնդրեցի ի պատճառս միաւորեալ գոլով ծխոցն Շամքօուց եկեղեցւոյն, հրամայել միաբանակցաց իմոց, զի գոնեայ տային ինձ ընտանեաց նորոգ հանգուցեալ Մովսէս աւագ քահանային նոյն եկեղեցւոյ՝ զսահմանեալ մասն տարեկան արդեանց հոգեւոր պիտոյից յարդեանց միաբանութիւնէ մերոյ հաւասարապէս, և մի զարդիւնս իմ միայն հասուցանել նոցա, թողուլ զիս և զընտանիս իմ կարօտ աւուրն պարենի, բայց ի վերայ այսր ամենի ո՛չ արար կոնսիստօրն զտնօրէնութիւն ինչ ի բաւարարութիւն իմ։ Վասն որոյ այժմ ևս ստիպեալ ի վերջին չքաւորութեանց և յանժմբերելի տառապանաց իմ և ընտանեացս, վերստին համարձակիմ դիմել ի Սինօղիդ Էջմիածնի և խնդրիմ ամենախոնարհաբար քաղցրութեամբ ակնարկեալ յայս իմ աղերս ձեռնտու լինել վհատելոյս, և առնել զվերոյգրելոցն զպարտուպատշաճն տնօրէնութիւն ի բաւարարութիւն իմ»։ Յառաջի արարեալ պատճէնի յայտարարութիւն յանուն կոնսիստօրիային Վրաստանի, գրի. «Ի 13 անցեալ նոյեմբեր ամսոյ հրամանագրաւ յԱտենէդ կարգեցայ ես միաբան յեկեղեցին Շամքօուոյ, որ ի Հաւլաբար, ի տեղի նորոգ հանգուցեալ Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեան, որպէս ինձ թէ և նոյնպէս և յայտնեցաւ ստորագրութեամբ ի նոյն հրամանագրոյն միաբանի իմոյ Ղազար քահանայի Տէր-Ղազարեանց, բայց և յետ այնօրիկ զկնի միոյ եօթնեկի յիշեալ Ղազար քահանայն, չգիտեմ արդէօք առ ի՞նչ պատճառ յերից մասանց եկեղեցական արդեանց իմոց զերկուս մասունս առաքեաց ի տունս

Հանգուցելոյն, և զմի մասն ետ ինձ վարձ աշխատութեան իմոյ, զոր չէ՛ր երբէք ի հրամանագրոյն կոնսիստորիային պարզաբանեալ յայս ամենայն, որ և այսու մինչ ցայսօր լուռ և եթ տարակուսութեամբ և շուարմամբ կամ ի տառապանս մտատանջողութեան, այնու զի ընտանիք իմ միշտ նեղին զիս ի կեցուցանելոյ զկեանս իւրեանց ըստ կարեացն, իսկ եթէ հոռնեցինք արդիւնք այնր ժողովրդոց իմոց, ուստի՞⁶ կարիմք ի ձեռս բերել վասն մեր ապրուստ յօր աւուր ի կառաւարութիւն մեզ, և մանաւանդ ի վճարելոյ 600 մանէթի տոկսոն Արքունւոյ, զմտաւ ածեալ իմ, զի աւագ սարկաւագն նոյն եկեղեցւոյ ի ժամուցէ զկէս մասն քահանայի ստանայ միշտ, իսկ ես իբրեւ վարձկան՝ յերից մասանց զմին միայն, մի թէ չէ՛ բաւական, զի այս երեք ամբ աւելի են, յորմէ հետէ կրեալ իմ զզանազան նեղսակրութիւնս, որպէս և կրիմ իսկ, և յօրէ անտի՝ ցայսօր տարեալ եմ բազմադեմի տառապանօք զիմ տառապանաս, որպէս միշտ յայտ յանդիման ցուցեալ եմ ի խնդրատուութիւնս յայդ Ատեան բոլոր տառապանք իմ, և մանաւանդ զրկեալ ի նախկին հօտէ, որս անկայ ընդ ծանր պարտութեալ, որոյ վասն ստիպեալ ի պարտատեարց զհայրենի ժառանգութիւն՝ զտունս իմ ի գրաւ եղեալ 600 մանէթի արծաթոյ ի գանձարանն Արքունի, յատուցի զամենայն, որ և զարդիս անկայ ըստ ամենի ի խղճագին վիճակի, և հոռնիմ այսուհետեւ կարողութիւն յայս թանգութեան ժամանակիս զհինգ անձինս կառավարելոյ 25 կօպ., կամ զշաբաթսն աւելի կամ պակաս 30 կօպ. արծաթիւք, նաև զամիսն երեք մանէթ տասն շահի վարձս սենեկի հատուցանելոյ ի պատսպարութիւն թշուառ գերդաստանիս: Այսպիսի դառնաղէտ վիճակ ի տեսանելով զիմ գլուխ զրկեցեալ արդեամբ եկամտից եկեղեցւոյն ժողովրդոց, և ի մեզ եղբարց իմոց, ամենախոնարհաբար մատչիմ ի խնդիր հոգեւոր կոնսիստորիայի, առնել զարժանաւորն տնօրէնութիւն առ այսպիսի նեղսակրութիւնս, բաւականացուցանելով տառապելոցս, չթողլով յետին թշուառական կենաց՝ որ եմ իսկ, փութով տալ ինձ զբաւականութիւն, զի թէրևս այսուհետեւ ըստ արդար իրաւամբք Ձեօք և ես արժանի եղէց լիովին ստանալոյ զարդիւնս քահանայականառ ի կառավարութիւն և ի պահպանութիւն տան իմոյ և զխղճալի ընտանեացս, և բաց յայսմանէ, ընդ սմին կցորդեմ և զայս, որովհետեւ են անծանօթք իմ բոլոր ժողովրդականք այնր եկեղեցւոյ, և ցանկամ ծանօթանալ զտունս ժողովրդեան իմոյ ի դէպս կատարման հոգեւոր պիտոյից նոցին, վերստին ամենախոնարհաբար խնդրիմ ի վիճակային Ատենէդ, բաժանել աւելի քան զերկու հարիւր տուն ժողովուրդսն ի վերայ մեր հաւասարաբաժին, Հանգոյն քաղաքի եկեղեցւոյ քահանայից, որպէս զի իւրաքանչիւր ոք ի մէնջ բաւականացեալ արդիւնք սեփական ժողովրդոց մերոց ընդ ցուցակացն՝ որ տուեալ լինի յԱտենէդ մեզ հաստատութեամբ դորին: Ի գործոց Սինօգիս երեւի, զի հանգամանք, գծագրեալ ի վերտողեալ յայտարարութեան կոնսիստորիային Վրաստանի, համեմատին տեղեկութիւնցն, երեւոյց ի գործսն սորին: Հրամայեցին. Ի վերոյգրեալ հանգամանաց երեւի, զի կոնսիստորիայն Վրաստանի յայտարարութեամբ իւրով յ8 նոյեմբերի 1851 ամի, № 2426, յայտնեաց Սինօգիս

զտնօրէնութեանց իւրոց՝ վասն կարգելոյ զՅովհաննէս քահանայն Տէր-Յովակիմեանց ի Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյն Տփլիսայ, ի տեղի հանգուցեալ Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց, այլ քահանայն Տէր-Յովակիմեանց յայտնեալ զկարգմանէ իւր յայնմ եկեղեցւոյ՝ ընդ նմին և բողոքաւոր լինի վասն նորոգ զրկանաց իւրոց ի քահանայական արդեանց, յորոց երկու մասն տուեալ լինի ի սնունդ ընտանեաց վերոյիշեալ աւագ քահանային և երրորդ մասն ինքեան՝ բողոքաւորին, այլ այս արդիւնք գոյով կարի աննշան՝ բոլորովին ո՛չ բաւականանան ի սնունդ ապրուստի աղերսարկուին և գերդաստանի նորա: Անծանօթ գոյով եղեալն մինչ ցայժմ ի քահանայս հայոց Թիֆլիզու սովորութեանց յայսօրինակ դիպուածս՝ հրամանագրել կոնսիստօրիային հայոց Վրաստանի, առաջի առնել Սինօդիս զծանօթութիւնս. Ա. թէ կարգն նոյնանման մասնադրութեանց քահանայական արդեանց ի Տփլիս քաղաքի յո՞ր ժամանակաց հետէ սկսեալ է և ըստ որպիսի՞ կառավարութեանց, և այժմ ևս շարունակի ընդհանրապէս թէ ո՛չ: Բ. ընդէ՞ր կոնսիստօրիայն չէ՛ր զետեղեալ ի յայտարարութիւն իւրում յանուն Սինօդիս № 2426, զկարգադրութիւն իւր վասն բաւականացուցանելոյ զաղերսարկու Տէր-Յովակիմեանցն, մի միայն երրորդ մասամբ հասանելի նմա քահանայական արդեանց: Գ. եթէ կոնսիստօրիայն զայրին և զորքսն հանգուցեալ Մովսէս աւագ քահանային գտանէ կարօտս օժանդակութեան, ընդէ՞ր հակառակ սահմանեալ կարգին ո՛չ ցուցանէ նոցա զայնպիսի օժանդակութիւն յարդեանց հոգաբարձութիւն որքոց և այրիաց հայոց հոգեւորականութեան, այլ զրկէ ի տարապարտուց զաշխատող մշակ եկեղեցւոյ յարդեանց իւրոց արդար վաստակոց: Դ. յետ աղերսագրութեան նոյն քահանային ի մարտի անցելոյ՝ կոնսիստօրիայն ե՞րբ և զորպիսի՞ տնօրէնութիւնս արարեալ է ի բաւականութիւն նորա: Իսկ մինչ զայն յընկալնուն ի Սինօդիս զվախճանական լուծումն ընդարձակել բողոքաւորին զկարելին միջոցս անտրտունջ բաւականութեան, և այնու կարճել զլալազին աղաղակ նորա, զոր նկատմամբ նախանցեալ և ներկայ տառապակրութեանց նորա չէ՛ պարտ թողուլ առանց կարեկցութեան և արժանավայելն բաւականութեան: Զայսմ կարգադրութիւնէ Սինօդիս յայտնել և յիշեալ քահանային առանձինն ի կառավարչական մասնէ Սինօդիս¹:

45

Սուրբ Էջմիածնի Սինդի 1852 թ. օգոստոսի 4-ի որոշումը՝ վերստին Թիֆլիս վերադարձած և Շամքօռեցոց եկեղեցում պաշտոնի անցած Յովհաննէս քիյ. Տէր-Յովակիմեանի խնդրի մասին.

Ի 4 օգոստոսի, յամի ազգական 1301. և փրկչական 1852, ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան, ի Սինօդիս Սրբոյ Էջմիածնի լուան զյայտարարութիւն վիճակային կոնսիստօրիային հայոց Վրաստանի ի 26 յուլիսի այսր ամի № 1290, յորում յառաջ բերեալ զպատճառանս արգելմանց ի քահանայագործութիւնից Յովհաննէս քահանայի Յակովբեանց, տեղափոխու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 35, վավ. 266, թ. 498-501 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Թեամբ նորա ի քաղաքէն ի գիւղօրայս, կրկին նշանակման նորա ի Տփլիս քաղաքի ի քահանայադործութեան և այլն, ծանուցանէ, թէ՝ կոնսիստօրն Վրաստանի ո՛չ ղիտաւորութեամբ իւրք դժկամելոյ որեւիցէ նպատակաւ, այլ ի մտադրութիւն ունելով արտայայտել զհանգամանս իսկական ճշմարտութեան, թէ յօրէ անցման կողմանցն Յայսկոյս Կովկասու, ընդ հպատակութեամբ գայիսոնի Ռուսաց թագաւորութեան ի վաղեմի ժամանակաց կարգէ առեալ լեալ է, և մինչև ցայսօր անխրամատելի գոյ սովորութիւն ի Վրաստանի և Իմէրէթի թէմին ի քահանայս մեր, զի ի դէպս վախճանելոյ քահանային փոխանակ նորա քահանայն, որ հովուէ գվիճակեալ նմա ծուխս, զմիւս հարկ անձին ունի հասուցանել գերդաստանի հանգուցելոյն գերկու մասն արդեանց, զմի մասն բարձեալ ի վարձ աշխատանաց իւրոց, կարգս այս պահպանի միաձև առանց զխտրութեան ինչ ունելոյ յաղքատութիւն կամ ի հարստութիւն վախճանեալ քահանային: Ուստի և ի կարգելն զՅովհաննէս քահանայն Տէր-Յովակիմեանց ի Շամքոռեցւոց եկեղեցին, հրամայեալ է բարեկարգչին ի մասին հասանելի նմա արդեանց՝ վարել ըստ հասարակեալ օրինաց, զորմէ յ8 նոյեմբերի 1851 ամի № 2426, հասուցեալ է ի ծանոթութիւն Սինօդիս Էջմիածնի առանց մէկին նշանակելոյ ի յայտարարութիւն անդ զյարատեալ ի Վրաստանի ծէսն ի մասին երկուց մասանց արդեանց վախճանեալ քահանայից, և այս ըստ այսմ ճշմարիտ և իրաւացի համեմատութեամբ, զի Տէր Յովհաննէսն Տէր-Յովակիմեանց ի կաթողիկոսէն ամենայն Հայոց և ըստ գորութեամբ հրամանագրի Սինօդիս Էջմիածնի ի 20 յուլիսի 1851 ամի № 837, գոլով կարգեալ վասն քահանայութեան ի Գօրւոյ գաւառին, եթէ այսորիկ յօգուտ նորա թոյլատրեալ է բարեմտութիւն նշանակելոյ զնա ի Շամքոռեցւոց եկեղեցին, այս մէն միայն ըստ բաղդատութեամբ նորին յաղագս ցուցանելոյ զկատարումն գորութեամբ նոյն միւս հրամանագրի Սինօդիս ի 1-ն նոյեմբերի 1851 ամի, № 1324 ստացելոյ ի հետևումն անդադար մատուցեալ ամբաստանութեանց ի Յովհաննէս քահանայէ Տէր Յովակիմեանց ի մասին կրեալ իբրու թէ՝ նեղսակրութիւնց ի կոնսիստօրէն յաղագս չտալոյ նմա զտեղի ի Թիֆլիզ, ոյր վասն և գոյր սաստկագոյն պատուէր ի հրամանագրի անդ վասն բաւարարելոյ զաղերսանս նորա: Ապա ուրեմն և կոնսիստօրն ի մտադրութիւն այս հրամանագրի նշանակելով զնա ի Շամքոռեցւոց եկեղեցին, բազմամարդ թիւն ծխոց, որոյ գոլով գողցիս, թէ՝ ընդ ամէնն յականաւորագոյն հարստացն, ընդ հակառակն թիւն միաբանից այնորիկ բաղկանալով մէն միակ ի Ղազար աւագ երիցուէ Տէր-Ղազարեանց և ի նոյն իսկ ամբաստան Յովհաննէս քահանայէ Տէր-Յովակիմեանց, մարթ է առել թէ՝ մասն արդեանց զորս ստանայ նա հաւաստի ընդողջոյն արդեանց քահանայից միւս եկեղեցեաց, ըստ այսոցիկ հանգամանաց և գերդաստանն Մովսէս աւագ քահանայի թէպէտ և չունի զկարօտութիւն նպաստից հոգաբարձութեան, այլ առ ստացումն զմի ամ երկուց մասանց արդեանց, ունի զլիուլի իրաւունս հանգոյն նախքան զինքը և զկնի նորա եղեալ քահանայից: Առ որ ոչ աւելորդ վարկ անի կոնսիստօրն յարգոյաբար

յարակցել, թէ՛ որ ինչ վերաբերի առ սոյն պահանջողութեան նորա, զի նա ձեւացուցանելով զինքն տնանկ, և թագուն թողլով զարարմունս իւր, որ զհահեցեալ վաստակս վատնէ անկարգութեամբ, ի խնդիր լինի խանգարելոյ զյիշեալ հասարակեալ կարգն, անկարելութիւն այսպիսի պահանջման նորա նկատի աստի, զի եթէ նա ոչ ըստ օրինակի միւս քահանայից զերծ կացցէ ի տուչուէ նոյնանման մասին, աստի միայն յառաջասցի այս, զի միւս քահանայքն առ յապայն ի հանդիպեալ դէպս հովուելոյ զծուխս վախճանեալ քահանայի քան զտէր Յովհաննէսն, ունեցի զլիուլի իրաւունս խնդրելոյ զհամանման բացառութիւն, իսկ ընդ հակառակը, քահանայք մեր վախճանելով ըստ եղեալ մինչև յայտնի օրինակի ի չքաւորութեամբ ուստի և զկնի վախճանման գերդաստանն նոցա որք զապահովութիւն ստանան իւրիւք յարկղէ հոգաբարձութեան առօրեայ հացի, եթէ զոյգ ընդ նոյն մասնաւոր նպաստից ոչ տացի նոցա և տարեկան մասն, զկնի միոյ ամի ո՛չ թուի օտար ինչ թէ ոչ անագանեսցի նոցա կարօտութիւն ի մասին ապրուստի և կարեւորագունիցն անգամ, թող թէ ասացեալ բացառութիւն, արասցի վասն այնպիսի քահանայի, որոյ վատահամբաւութիւնքն մերձաւորապէս քաջայայտ են Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց: Եւ եթէ արդեան անտեղի ամբաստանութիւն նորա ո՛չ յայտնեսցի բացառումն ի պատասպարումն իւրանց վիճակայինս իշխանութեան զոչ ինչ յիշատակելով զայսմանէ, զի վիճակային իշխանութիւն համարելի է ի միոյ քահանայէ յաղթեալ, ոչ սակաւ քան զայս առիթ ունեցի այն երկուցման ըստ միւս մասանց կառավարութեամբ իւրով վերաբերելոյ առ քահանայս, և վատահութիւն Տէր Յովհաննէսին մատուցման դարձեալ տարապարտ ամբաստանութիւնէ որպէս այս ի մասին ամբաստան լինելոյ յաղագս չլինելոյ տակաւին իբրու տնօրէնութեամբ ըստ վերջին նուագի ստացեալ ի նմանէ խնդրագրին, յոյն ժամ մինչ կոնսիստօրն ստացեալ է զայն ի 5 մարտի, որոյ վասն և արարեալ զօրագրութիւն ի 16 մարտի յօրագրութիւնէ աստի ի 22 նոյն մարտի № 547, պատրաստեալ հրամանագիր առաքելով զխնդրագիրը նորա առ բարեկարգիչն եկեղեցեաց Հաւլաբարի հրամայեալ է նմա ըստ չափու իրաւանց նորա ցուցանել զբաւարարութիւն, յայտ է, թէ զկնի այնօրիկ ոչ անցեալ ընդ երկար ժամանակ մատուցեալ ի նմանէ ամբաստանութիւն է ընդ վայր հանգոյն առաջի ամբաստանութեանցն զորս սոյն իսկ Սինօդս ցանուցեալ էր անտեղի: Ըստ այսոցիկ հանգամանաց ամենախոնարհաբար խնդրել ի Սինօդէս էջմիածնի մի անտես առնել ընկալեալ ի յարգանս չնկարագրեալ ի վերոյ հանգամանս նոյնպէս և զայս պարագայ հարկաւորագոյն, զի կրելն զյաղթութեան նախատինս ի վատահամբաւ քահանայէ ումեքէ գոնէ և Սինօդիս ծայրագոյն իշխանութիւն նորին ոչ ախորժ թուեսցի զխնդիր Յովհաննէս քահանայի Տէր Յովակիմեանց թողուլ առանց բաւարարութեան ի վերայ այսր ամի ի մտադրութիւն արդեան հրամանագրի Սինօդիս էջմիածնի, հանեալ հրաման բարեկարգչին եկեղեցեաց Հաւլաբարի անգամ մի ևս կրկնել նմա զպատուէր հրամանի ամենակարեւորն միջոցաւ ցուցանել Տէր Յովհաննէսին զբաւարարութիւն ի մասին անթե-

րի Հասուցանելոյ նմա զՀասանելի նմա մասն արդեանց ծխոց, զոր յաւելուլ և ի յայտարարութիւն Սինօդիս Էջմիածնի ի ծանօթութիւն սորին: Իսկ ի գործոց Սինօդիս երևի, զի Յովհաննէս քահանայն Տէր-Յովակիմեանց ի 12 ապրիլի, այսր ամի, յայտնեալ Սինօդիս զտարականոն ներգործութիւնէ վիճակային կոնսիստորիային Վրաստանի վասն ոչ լրիւ Հասուցանելոյ նմա զարդիւնս քահանայական ծխոց իւրոց, խնդրեալ էր առ այն զտնօրէնութիւն սորին: Սինօդս ի Հանգամանաց զետեղելոց ի յայտարարութիւն նոյն կոնսիստորիային ընդ № 2426, նկատեաց՝ զի այն վերոյիշեալ յայտարարութեամբ իւրոյ յայտնեալ էր սմին զտնօրէնութեանց իւրոց վասն կարգելոյ զՅովհաննէս քահանայն Տէր-Յովակիմեանց ի Շամքօուեցւոց եկեղեցւոջ Տփլիսայ ի տեղի Հանգուցեալ Մովսէս աւագ քահանային Տէր-Աբրահամեանց, այլ քահանայն Տէր-Յովակիմեանց յայտնեալ զկարգմանէ իւր յայնմ եկեղեցւոջ ընդ նմի և բողոքաւոր լինի վասն նորոգ զրկանաց իւրոց ի քահանայական արդեանց, յորոց երկու մասն տուեալ լինի ի սնունդ ընտանեաց վերոյիշեալ աջագ քահանային և երրորդ մասն ինքեան՝ բողոքաւորին, այլ այս արդիւնք գոյով կարի անշան բոլորովին՝ ոչ բաւականան ի սնունդ ապրուստի աղերսարկուին և գերգաստանի նորա: Ուստի Սինօդս անծանօթ գոյով եղեալ մինչ ցարգ ի քահանայս Հայոց Թիֆլիզու սովորութեանց յայս օրինակ դիպուածս, ի 6 յունիսի այսր ամի № 859. հրամանագրեաց կոնսիստորին Վրաստանի, առաջի առնել սմին զծանօթութիւնս՝ Ա) Թէ կարգ սոյնանման մասնադրութեանց քահանայական արդեանց ի Տփլիս քաղաքի՝ յո՞ր ժամանակաց հետէ սկսեալ է և ըստ որպիսի՞ կարգաւորութեանց, և այժմ ևս շարունակի՞ ընդհանրապէս թէ ո՛չ: Բ) Ընդէ՞ր կոնսիստորիայն չէր զետեղեալ ի յայտարարութիւն իւրում յանուն Սինօդիս № 2426. զկարգադրութիւն իւր վասն բաւականացուցանելոյ զաղերսարկու Տէր-Յովակիմեանցն մի միայն երրորդ մասամբ Հասանելի նմա քահանայական արդեանց: Գ) Եթէ կոնսիստորիայն զայրին և զորքսն Հանգուցեալ Մովսէս աւագ քահանային գտանէ կարօտս օժանդակութեան, ընդէ՞ր Հակառակ սահմանեալ կարգի ո՛չ ցուցանէ նոցա զայնպիսի օժանդակութիւն յարդեանց հոգաբարձութիւն որբոց և այրիաց Հայոց հոգեւորականութեան, այլ զրկէ ի տարապարտուց զաշխատօղ մշակ եկեղեցւոյն յարդեանց իւրոց արդար վաստակոց: Իսկ մինչ ցընկալնուն ի Սինօդէս զվախճանական լուծումն ընդարձակել բողոքաւորին զկարելին միջոցս անտրտունջ բաւականութեան, և այնու կարճել զլալագին աղաղակ նորա, զոր նկատմամբ նախանցեալ և ներկայ տառապակրութիւնց նորա չէ պարտ թողուլ առանց կարեկցութեան և արժանավայելն բաւականութեան: Հրամայեցին. Զգծագրեալ յարդեան բացատրութեամբ կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի Հանգամանս՝ բաղդադեալ ընդ իսկական էութեամբ գործոյն և այլոց կարեւորագոյն ձեռնատու պարագայից վիճակի հոգեւորականութիւն ազգիս, Սինօդս սրբոյ Էջմիածնի գտանէ նախ՝ զի յիշեալ կոնսիստորիայն բացատրէ՝ թէ տուչութիւն երկուց մասանց ծխական արդեանց ի սնունդ գերգաստանաց վախճանեալ ծխատէր

քաճանայից, և երրորդ մասին՝ քաճանայից հովուողաց զծուխս վախճանելոյն լինի ի Տփլիս քաղաքի անխտիր ըստ նախնաւանդ սովորութեամբ առանց հայելոյ կարօտութիւն և յանկարօտութիւն այնպիսի գերդաստանաց. սակայն զայն նախնաւանդ սովորութեամբ թէմական իշխանութեան տեղւոյն կամ անուղիղ մտօք հասկանայ և կամ անբարեմիտ հպատակաւ անուղղութեամբ զնէ ի գործ ըստ յետագայ անպարտելի փաստից: 1) Ստացումն անկարօտ գերդաստանաց քաճանայից զդրամական կամ զայլ տեսակ օժանդակութիւնս յարդեանց ժողովրդեան ի կարգի կարօտաւորց բոլորովին հեռի է յամենայն դատողութիւնէ մտաց և խելաց: 2) Ստացումն այսպիսի օժանդակութեան վայել է և պատկանի առավելապէս կարօտաւոր գերդաստանաց վախճանեալ հոգեւորականաց՝ և այն ո՛չ երկուց մասանց, այլ հաւասարաքանակ կիսոյ մասին ծխական արդեանց վախճանելոցն և միւս կէսն հասանէ քաճանայից, հովուողած զծուխս վախճանելոց: Եւ 3) Այսպիսի մասնադրութիւն ի ծխական արդեանց յօգուտ կարօտաւոր գերդաստանաց վախճանեալ քաճանայից յայնժամ միայն պարտի լինիլ, երբ հովուող ծխոց վախճանելոցն քաճանայքն ունեցին և զառանձին սեփական ծուխս ժողովրդեան, իսկ երբ այնպիսիք չունելով զսեփական ծուխս ժողովրդեան՝ կարգին ի հովուութիւն մի միայն ծխոց հանգուցեալ քաճանայից, որպիսեաց կարգի է և բողոքաւոր Տէր-Յովակիմեանց քաճանայն, ըստ ամենայն արդար իրաւանց նոքա պարտին յօգուտ իւրանց ստանալ զբովանդակ քաճանայական արդիւնս ծխոց վախճանելոց, իսկ հոգացողութիւն վասն սննդոյ ապրուստի չքաւոր գերդաստանաց վախճանեալ ծխատէր քաճանայից մնայ այնուհետև ի խնամս կարգեցեալն հոգաբարձութեան վասն որբոց և այրիաց հոգեւորականութեան համաձայն հրամանագրեալ կարգին: Երկրորդ՝ կոնսիստօրիայն յառաջ բերեալ ի նմին բացատրութիւն զստացումն բողոքաւոր Յովհաննէս քաճանային բազմաքանակ արդեանց՝ որ կայանայ յերրորդ մասնէ արդեանց ծխոյ հանգուցեալ Մովսէս աւագ քաճանային, և անտեղի բանիւք յիշատակեալ զշռայլ, վատաշուէր և անբարեհամբաւ գործոց նորա, յայտնի եղելոց իբրու թէ՛ և Վեհափառ Հայրապետէն խնդրէ ի Սինօդէս անխախտ թողուլ զվերոյ գրեալն նախնաւանդ սովորութեան, որ իբրու թէ հացի յատկապէս յապահովութիւն ապրուստի կենաց չքաւոր գերդաստանաց վախճանեալ քաճանայից, սակայն և այս մասն բացատրութեամբ կոնսիստօրիայինգով բոլորովին անհամապատասխան պարագայից առարկայիցն, յառաջ բերելոց ի նոյն իսկ կոնսիստօրիայէն, և գոլով սեթեթեալ շարադասութեամբ անտեղի բառից և բանից՝ համարի բոլորովին մերկաբան առարկութիւն ըստ յետագայ հիմանց. 1) Հետեւելով հասարակեալ ասածին, թէ մշակն արժանի է վարձու իւրում չմնաց ու մեք առիթ չմտաւ ածելոյ և առարկելոյ վասն ստանալոյ բողոքաւորին ի յատկացուցեալ ինքեան ծխոց զքաճանայական արդիւնս առաւել կամ պակաս, քան զայլս: 2) Եթէ քաճանայն, այն է՝ տէր անգոսնելի վարուցեւ գործոց, դատաքննութիւն վասն այնր չունի զհաղորդակցութիւն ընդ առարկայի իրաւախնդրութեամբ նորա վասն հասանելի ին-

քեան քաճանայական արդեանց, այլ պարտի թշմական իշխանութիւն առանձին գործով և գրագրութեամբ մտանիլ ի դատ այնպիսի վատաշուէր կենաց նորա համաձայն կանոնադրեալ կարգին, սահմանեցելոյ օրինօք Տէրութեան վասն անսայթաք ձեռնարկութեան ամենայն Ատենական տեղեաց, 3) Կոնսիստօրիայն ի սկզբաւ եզրակացութեամբ իւրոյ ըստ վերտողեալ յայտարարութեան բացատրէ՝ թէ մասնադրութիւն երկուց մասանց քաճանայական արդեանց յօգուտ գերդաստանաց վախճանեալ քաճանայից լինի ի Տփլիս քաղաքի համաձայն նախնաւանդ սովորութեան առանց հայելոյ ի կարօտութիւն և յանկարօտութիւն նոցին, իսկ հակառակ այսմ ի վախճանի նոյն եզրակացութեամբ իւրոյ խնդրէ ի Սինօդէս թողուլ անխախտ զնոյն նախնաւանդ սովորութիւն, որ հացի յապահօտութիւն վիճակին կենաց չբաւոր գերդաստանաց այնպիսեաց: Եւ չորրորդ՝ Կոնսիստօրիայն ի բովանդակ բացատրութեամբ իւրում պախարակական բանիւք առարկելով ընդդէմ իրաւախնդրութեան Յովհաննէս քաճանային ի մասին իւրոց ծխական արդիանց, թախանձէ զՍինօդս թողուլ զայն իրաւախնդրութիւն նորա առանց մտադրութեան, զի ի Կոնսիստօրիայն մնասցէ յաղթեցեալ ի քաճանայէն յայնմանէ, և թէ բողոք նորա սուտ է բոլորովին, վասն զի որպէս յառաջագոյն, նոյնպէս և յետ ստացման վերջին հրամանագրութեամբ Սինօդիս, հրամանագրեալ է բարեկարգչին բաւականացուցանել զնա ըստ կարելոյն, սակայն և այսօրիկ բանք երեւին անտեղի և անհիմն գլխովին, վասն զի բոլորովին աննեբելի է կարգեցեալն իշխանութիւնից թողուլ յանմտադրութիւն զարդար իրաւունս բողոքաւորաց մտածողութեամբ անպատուութիւնից յաղթութիւնից ի նոցանէ, և զի՝ քաճանայն Տէր Յովակիմեանց զորպիսի՞ բաւականութիւն կարէր ստանալ ի բարեկարգչէն՝ երբ գոյր ի միջի վերոյ գրեալ անխախտ կարգն նախնաւանդ սովորութեան ի մասին մասնադրութեան քաճանայական արդեանց: Ընկալեալ ի նկատողութիւն զգծագրեալ ի վերոյ հանգամանս, և զայն, զի ամենայն պախարակական բանք, զետեղեալք ի բացատրութեամբ Կոնսիստօրիային յանդիման իրաւախնդրութեան բողոքաւոր Յովհաննէս քաճանային՝ թոյլատրեալքին կրիւք թշնամական անբարեմտութիւնց քան դիտմամբ յառաջ ածելոյ և հաստարմատ առնելոյ զիրաւունս արդարութեան՝ զգծագրութեամբ տողելոցն ի վերոյ սաստիկս հրամայել յիշեալ Կոնսիստօրիային, այժմոյս իսկ ընդարձակել Տէր-Յովակիմեանց Յովհաննէս քաճանային զբացարձակ իրաւունս ստանալոյ յօգուտ իւր զբոլոր արդիւնս ծխոյն իւրոյ առանց երեք մասնադրութեան յայնցանէ յօգուտ գերդաստանի վախճանեալ Մովսէս աւագ քաճանային Շամբօռեցուց եկեղեցւոյ, որ ըստ վկայութեամբ նոյն իսկ Կոնսիստօրիային, չունի կարօտութիւն այսպիսի օժանդակութեանց: Իսկ զմասնադրութիւն ի քաճանայական արդեանց յօգուտ կարօտաւոր գերդաստանաց վախճանեալ հոգեւորականաց՝ կարգադրել յայսմ հետէ բոլորովին համաձայն 1 և 3 պարբերութեանց առաջին յօդուածոյ այսր վճռահատութեամբ: Զվերոյգրելոցն տալ գիտել և բողոքաւոր Յովհաննէս քաճանային ի կառավարչական մասնէ Սինօդիս

վասն տեղեկութեան և ի խնդիր լինելոյ բաւականութիւն ինքեան ըստ տողելոցն ի վերոյ¹:

46

Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի 1852 թ. դեկտեմբերի 12-ի որոշումը՝ Շամքորեցոց եկեղեցու միաբան Յովհաննէս քիյ. Տէր-Յովակիմեանի խնդրի մասին.

Ի 12 դեկտեմբերի, յամի ազգական 1301 և փրկչական 1852, ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան, ի Սինոդիս Սրբոյ Էջմիածնի լուան նախ՝ զխնդրագիր Հալուաբարայ Շամքորեցոց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ միաբան Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յովակիմեան ի վերայ անդրոշմ թղթոյ ի 14 օգոստոսի սոյն ամի հանդերձ չորեքին պատճենեօք, յորում գրէ այսպէս. «Ի լինելն աստ Վեհափառ Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց, նախ յառաջ քան զամիսս երկուս արժանապատիւ անդամն կոնսիստօրի և բարեկարգիչն եկեղեցեաց Հալուաբարայ Մկրտիչ քահանայն Տէր Գրիգորեանց, յաւուր միում յառաւօտեան ժամերգութիւնին յանկարծ եկն և յեմուտ ի խորանն եկեղեցւոյ մերոյ, ուր զկնի աւարտման ժամերգութիւնն, կոչեալ զիս առ ինքն հարցումն առնէր ինձ, իբրու թէ յանչափ արբեալ իցեմ զգիրն ի միկիտան կրպակի գինէվաճառ Յակովբայ Կօլատեանց, որով գրէ, թէ խելացնորեալ բարձրագոյ ճայնիւ յարձակեալ իցեմ ի տուն իմ ի վերայ ամուսնոյն իմոյ և գանակոծ առնելով զնա փետեալ իցեմ զհերս նորա մինչև հագիւ ուրեմն զերծուցանել զրացիացն զնա ի ձեռաց իմոց, այլև որպէս թէ՛ զկնի գանելոյ զնա խորտակեալ իցեմ զբոլոր պատուհանս տան իմոյ, և ապա ելեալ անտի շրջագայեալ իցեմ կառօք մինչև ցթաղն գերմանացոց հինգ վերստ հեռավորութեամբ: Բայց Տէր Մկրտիչն յետ առնելոյ զհարցաքննութիւն զվերոյգրելոցն իբրև երեցաւ իսկական արդարութիւնս իմ և յայտնի ստութիւն այնոցիք յիմ վերայ բարդեալ զրպարտութիւնցն իսպառ լուեաց և ոչ իսկ յայտնեաց զայնմանէ գիր ինչ վիճակային կոնսիստօրին, իսկ թէ յումմէ՞ էր լուալ զվերոյգրեալսն, որո՞յ հրամանաւ եկն և քննեաց կամ զի՞նչ արար յետ այնորիկ՝ տակավին չգիտեմ ինչ բնաւ: Երկրորդ՝ յետ ստանալոյ իմ զհրաման Սինոդիգ Էջմիածնի ի 6 յունիսի № 859. մինչ ուրախութեամբ սրտի սպասէի ընդունելոյ զբաւարար իրաւունս ինչ ի կոնսիստօրէն, ընդ հակառակն պատահեցայ մեծագոյն ևս չարեաց, զի ի 26 յունիսի սոյն ամի, Մկրտիչ անուն ծառայն արքեպիսկոպոսարանի տեղոյս և ժամհար Սուրբ Նշան եկեղեցւոյ Թիֆլիզոյ Դաւիթն Յովհաննիսեանց վերահասութեամբ յիշեալ Տէր Մկրտիչի մինն տաշնակի դանակաւ և միւսն տիգաւ խորտակեալ զգուռն նիրհատան իմոյ, որ ի գաւթի նոյն եկեղեցւոյ մտեալ են ի ներքո իբրու վասն ըմբռնելոյ զիս ընդ պոռնկի միոյ, յայն ժամանակի՝ երբ ես եղեալ եմ յանգէտս ի բնակութիւն իմում, ի Հալուաբար, այլ չեն գտեալ զոք անդէն, և ոչ այս չափ միայն, այլ և վատահամբավեալեն, ևս զիս չարաչար առաջի բազմութեան քահանայից և ժողովրդոց ըստ պատահման անդր ներ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 36, վավ. 93, թ. 172-175, քնագիր, ձեռագիր:

կայ գտելոց, և յետ այնորիկ ի չգտաներն յիս զոր և իցէ յանցանս ինչ լուեցին, այլ թէ որո՞յ հրամանաւ արարեալ էին զայն և ո՞վ էր եղեալ զրպարտողն զիս այսպիսի մեղս, տակաւին չկարացի գիտել ինչ, միայն ի վերջն նոյն յուսնիս ամսոյ ի գնալն իմ վասն ստանալոյ զվարձս այնոցիկ քանի մի հնաչէն սենեակացն իմոց ի մերձակայ կրպակաւորացն, յանկարծ տեղեկացեալ վերոյգրեալ անակնուկէլի անձիցն մնացի ընդարմացեալ մեծագոյն զարմացմամբ, զորոց թէպէտ արարի զհարցափորձութիւնս ինչ վերոյիշեալ երկուց անձանցն խորտակողաց զըրունս ներնատան իմոյ, նաև բերանացի գանգատեաց ի կոնսիստորն, և կոնսիստորն թէպէտ կոչեաց նոցա, բայց նոքա չխոստովանեցան զճմարիտն, ուստի զսկզբնապատճառն այսոցիք չարեաց ոչ այլով իւեք ի յայտ ածելայլ մի միայն հանճարաւոր քննութեամբ: Երրորդ՝ եթէ կոնսիստորմ պատճառէ, թէ հասարակեալ սովորութիւն է ի Վրաստանի և Իմէրէթի թեմիս տալ զմիամ գերկու մասն ծխական արդիւնս ընտանեաց հանգուցեալ քահանայից, ո՞չ ապաքէն ես յայն ժամ գոլով յառաւելագոյն ևս աղքատին վիճակի հանդերձ մերանովք մնացել զկնի հօր իմոյ հանգուցեալ Յովակիմ քահանայի Տէր-Նիկողոսեանց միաբանի նոյն Սուրբ Նշան եկեղեցւոյն Թիֆլիզոյ, չորցս խնդրամատոյց եղէ զառաջինն հանգուցեալ Յովհաննու Սրբազնագոյն Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց յառաջնորդութեան նորին ի Վրաստան ի 23 յունվարի 1831 ամի: Երկրորդ՝ նախկին հոգևոր կառավարութիւն Վրաստանի ի 25 օգոստոսի նոյն ամի, երրորդ՝ ի 17 օգոստոսի 1845 ամի, ի վիճակային կոնսիստորիայն Հայոց Վրաստանի և չորրորդ՝ Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Տեառն Ներսէսի յ3-ն օգոստոսի 1846 ամի, վասն հասուցանելոյ ինձ և խղճալի ընտանեաց իմոց զմի ամեայ ծխական արդիւնս յիշեալ հօրն իմոյ վախճանելոյ ի 15 օգոստոսի 1830 ամի, զորոց պատճէն ի այսմ մատուցանիմ ի նկատողութիւն Սինօղիդ, բայց և ոչ և ի միոլմ և եթ նուազի ընկալեալ եմ զբաւականութիւն ինչ, զի կոնսիստորն հարկ էր զայսպիսի հասարակեալ օրէնս առաւելապէս ի գործ դնել վասն ի յարգանս չքաւորութեան իմոյ, հասուցանելով ինձ և մեր այնոցն զիամեայ ծխական արդիւնս հանգուցեալ հօրն իմոյ, քան թէ վասն ընտանեաց հանգուցեալ Մովսէս աւագ քահանայի եկեղեցւոյ մերոյ, որք ըստ բազում հարստութեամբ իւրանց բնաւ չկարօտին խնամարկութեան իմեք: Առ այսպիսի օրինակաւ ոչ միայն նեղեն զիս, այլ և ի տարապարտուց չարաչար վատահամբաւ են զիս առաջի մերազնէից և օտարազնէից, որպիսի վատանունանք ո՛չ միայն վերաբերի ինձ, այլև իմոլմս հոգևորդ ծայրագոյն իշխանութեան ազգի և հայրենեաց, որոց վասն զայսպիսի իմս դժնդակ վիճակ նկարագրեալ առաջի քաղցրանկատ աչաց լուսաւորչական հայոց Սինօղիդ էջմիածնի միոյ միայնոյ պաշտպանեղ իմոլմս արդարութիւն, խնդրիմ ամենախոնարհաբար զվերոյգրելոցն արարեալ զպատկանաւորն տնօրէնութիւն շնորհել զիւր ինչ ասոցիք անտանելի վշտացս, և ի յայտ ածեալ որով և իցէ միջոցաւ զիմս արդարութեան և զիսկական ստութիւն իմոց զրպարտողաց և նեղեաց արժանաւորել արդարադատ և ամենաքաղցր հովանաւո-

րուլթեամբ դորին գիմս անմեղուլթիւն և խղճալի վիճակ: Եւ երկրորդ՝ զյայտարարուլթիւն վիճակային կոնսիստորիային հայոց Վրաստանի ի 29 նոյեմբերի անցելոյ № 2024, որով յայտնէ, թէ համաձայն հրամանագրուլթեան Սինօդիս ի 26 սեպտեմբերի այսր ամի № 1527, կոնսիստորիայն ի 25 հոկտեմբերի № 1811, պատուիրեաց բարեկարգչին եկեղեցեաց Հաւաքարու իսկոյն տնօրինել, զի Յոհաննէս քահանայն լրիւ ինքն ստասցի զբոլոր արդիւնս՝ յառաջացեալս ի ծխոց իւրոյ, ո՛չ հասուցանելով յայնցանէ զմասն գերդաստանին հանգուցեալ Մովսէս աւագ քահանայի Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ, հաշուելով զստացումն այսպիսի արդեանց յօրէ յայնմանէ, յորմէ ետէ կարգեալ է նա միաբան ի նմին եկեղեցւոյ, և զկատարմանէ հրամանին ամենայն իսկուլթեամբ շուտափուլթուլթեամբ ազդ առնել կոնսիստորին: Իսկ բարեկարգչին եկեղեցեաց հայոց Թիֆլիզու և բոլոր հոգեւոր կառավարուլթեանց և գործակալաց հանեալ հրամանս, պատուիրել նոցա ի դէպս մահուան ուրուք ի քահանայից ինքնագլուխ զո՛չ ինչ տնօրէնուլթիւն առնել ի մասին հասանելի մասին գերդաստանի հանգուցելոյն, այլ ի մասին այնորիկ մատչիլ առաջարկուլթեամբ ի կոնսիստորն լուսաբանելով զչափ հարստուլթեան կամ չքաւորուլթեան վախճանելոյն, ըստ որում Սինօդս ներկայ հրամանաւ պատուիրէ զկնի վախճանման քահանայի զմիում ոչ երկու մասն, այլ զկէս արդեանց մասն հասուցանել նոցին գերդաստանաց և այս մի միայն չքաւորագուլթնց, և եթէ հովուօղին ունեցի և զսեփական ծուխս և զիցէ ապաստանեալ, մէն միայն ի ծուխս վախճանելոյն: Իսկ ի գործոց Սինօդիս երևի քահանայն Տէր-Յովակիմեանց ի 12 ապրիլի այսր ամի, յայտնեալ Սինօդիս զտարականոն ներգործուլթիւնէ վիճակային կոնսիստորիային Վրաստանի վասն ոչ լրիւ հասուցանելոյ նմա զարդիւնս քահանայական ծխոց իւրոյ, խնդրեալ էր առ այն զտնօրէնուլթիւն սորին: Սինօդս ի հանգամանաց՝ զետեղելոց ի յայտարարուլթիւն նոյն կոնսիստորիային ընդ № 2426, նկատեաց, զի այն վերոյիշեալ յայտարարուլթեամբ իւրով յայտնեալ էր սմին զտնօրէնուլթեանց իւրոց վասն կարգելոյ զՅովհաննէս քահանայն Տէր-Յովակիմեանց ի Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ Տփլիսայ ի տեղի հանգուցեալ Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց, այլ քահանայն Տէր-Յովակիմեանց յայտնեալ զկարմանէ իւր յայն եկեղեցւոյ ընդ նմին և բողոքաւոր լինի վասն նորոգ զրկանաց իւրոց ի քահանայական արդեանց, յորոց երկու մասն տուեալ լինի ի սնունդ ընտանեաց վերոյիշեալ քահանային աւագ և 3-րդ մասն ինքեան բողոքաւորին, այլ այս արդիւնք գոլով կարի անշան, բոլորովին ո՛չ բաւականանան ի սնունդ ապրուստի աղերսարկուին և գերդաստանի նորա, ուստի Սինօդս անծանօթ գոլով եղեալ մինչ ցարդ ի քահանայս հայոց Թիֆլիզու սովորուլթեանց յայս օրինակ դիպուածս ի 6 յունիսի այսր ամի № 859, հրամանագրեաց կոնսիստորիային Վրաստանի առաջի առնել սմին զծանօթուլթիւնս. Ա) Թէ կարգ սոյնանման մասնադրուլթեանց քահանայական արդեանց ի Տփլիս քաղաքի յո՞ր ժամանակաց հետէ սկսեալ է և ըստ որպիսի՞ կարգադրուլթեանց և այժմ ևս չարունակի ընդհանրապէս, թէ

ո՛չ: Բ) Ընդէ՞ր կոնսիստորիայն չէր գետեղեալ ի յայտարարութիւն իւրում յանուն Սինօդիս № 2426, զկարգադրութիւն իւր վասն բաւականացուցանելոյ զաղերսարկու Տէր Յովակիմեանցն մի միայն երրորդ մասամբ հասանելի նմա քահանայական արդեանց: Գ) Եթէ կոնսիստորիայն զայրին և զորքսն հանգուցեալ Մովսէս աւագ քահանային գտանէ կարօտս օժանդակութեան ընդէ՞ր հակառակ սահմանեալ կարգին ոչ ցուցանէ նոցա զայնպիսի օժանդակութիւն յարդեանց հոգաբարձութիւն որբոց և այրիաց հայոց հոգեւորականութեան, այլ զրկէ ի տարապարտուց զաշխատող մշակ եկեղեցւոյն յարդեանց իւրոյ արդար վաստակոց, իսկ մինչ ցընկալնուլն ի Սինօդէս զվախճանական լուծումն ընդարձակել բողոքաւորին զկարելին միջոցս անտրտունջ բաւականութիւն, և այնու կարճել զլալագին աղաղակ նորա զոր նկատմամբ անցեալ և ներկայ տառապակրութեանց նորա չէ պարտ թողուլ առանց կարեկցութեան և արժանավայելն բաւականութեան: Ի հետեւումն այսորիկ կոնսիստորիայն հայոց Վրաստանի ի 26 յուլիսի այսր ամի № 1290, յայտնեալ Սինօդիս, թէ տուչութիւն երկուց մասանց ծխական արդեանց ի սնունդ գերդաստանեաց վախճանեալ ծխատէր քահանայից և երրորդ մասինն քահանայից հովուողաց զծուխս վախճանելոյ լինի ի Տփլիս քաղաքի անխտիր ըստ նախնաւանդ սովորութեանց առանց հայելոյ ի կարօտութիւն և յանկարօտութիւն նոյնպիսի գերդաստանեաց, ուստի և խնդրեաց ի սմանէ թողուլ առանց երեք մտադրութեան: Յետ այնորիկ Սինօդս ի 26 սեպտեմբերի նոյն իսկ ամի № 1527, ետ գիտել նոյն կոնսիստորիային Վրաստանի թէ զգծագրեալ յայնմ բացարութիւն նորին հանգամանս բաղդատեալ ընդ իսկական էութեան գործոյն և այլոց կարեւորագոյն ձեռնտու պարագայից վիճակի հոգեւորականութիւն ազգիս, Սինօդս սրբոյ Էջմիածնի եգիտ նախ՝ զի յիշեալ կոնսիստորիայն բացատրէ թէ տուչութիւն երկուց մասանց ծխական արդեանց ի սնունդ գերդաստանաց վախճանեալ ծխատէր քահանայից և երրորդ մասինն քահանայից հովուողաց զծուխս վախճանելոյ լինի ի Տփլիս քաղաքի անխտիր ըստ նախնաւանդ սովորութեան առանց հայելոյ ի կարօտութիւն և յանկարօտութիւն այնպիսի գերդաստանաց, սակայն զայն նախնաւանդ սովորութիւնի թէմական իշխանութեան տեղոյն կամ անուղիղ մտօք հասկանայ և կամ անբարեմիտ նպատակաւ անուղղութեամբ դնէ ի գործ ըստ յետագայ անպարտելի փաստից 1. ստացումն անկարօտ գերդաստանաց վախճանեալ քահանայից զգլխամական կամ զայլ տեսակ օժանդակութիւնս յարդեանց ժողովրդեան ի կարգի կարօտաւորաց բոլորովին հեռի է յամենայն դատողութիւնը մտաց և ելաց, 2. ստացումն այսպիսի օժանդակութիւն վայելէ և պատկանի առաւելապէս կարօտաւոր գերդաստանաց վախճանեալ հոգեւորականաց, և այն ոչ երկու մասանց, այլ հաւասարաքանակ կիսոյ մասին ծխական արդեանց վախճանելոյ, իսկ միւս կէսն հասանէ քահանայից հովուողաց զծուխս վախճանելոյ, և 3. այսպիսի մասնադրութիւն ի ծխական արդեանց յօգուտ կարօտաւոր գերդաստանաց վախճանեալ քահանայից յայնժամ միայն պարտի լինել, երբ հովուող ծխոց վախճանելոյ

քաճանայքն ունեցին և զառանձին սեփական ծուխս ժողովրդեան, իսկ երբ այնպիսիք չունեիով զսեփական ծուխս ժողովրդեան կարգին ի հովուութիւն մի միայն ծխոց հանգուցեալ քաճանայից, յորպիսեաց կարգի է և բողոքաւոր Տէր-Յովակիմեանց քաճանայն, ըստ ամենայն արդար իրաւանց նոքա պարտին յօգուտ իւրեանց ստանալ զբովանդակ քաճանայական արդիւնս ծխոց վախճանելոյ, իսկ հոգացողութիւն վասն սննդոյ ապրուստի չքաւոր գերդաստանաց վախճանեալ ծխատէր քաճանայից մնայ այնուհետեւ ի խնամս կարգեցեալն հոգաբարձութեան համաձայն հրամանագրեալ կարգին: Երկրորդ՝ կոնսիստորիայն յառաջ բերեալ ի նմին բացատրութիւն զստացումն բողոքաւոր Յովհաննէս քաճանային բազմաքանակ արդեանց, որ կայանայ յերրորդ մասէ արդեանց ծխոյ հանգուցեալ Մովսէս աւագ քաճանային և անտեղի բանիւք յիշատակեալ զշուայլ, վատաշուէր և անբարեհամբաւ գործոց նորա, յայտնի եղելոց իբրու թէ և Վեհափառ Հայրապետին, խնդրէ ի Սինօդէս անխախտ թողուլ զվերոյգրեալ նախնաւանդ սովորութիւնն, որ իբրու թէ հացի յատկապէս յապահովութիւն ապրուստի կենաց չքաւոր գերդաստանաց վախճանեալ քաճանայից, սակայն և այս մասն բացատրութեամբ կոնսիստորիային գոլով բոլորովին անհամապատասխան պարագայից առարկային՝ յառաջ բերելոյ ի նոյն իսկ կոնսիստորիայէն և գոլով սեթեթեալ շարադարութեամբ անտեղի բառից և բանից համարի բոլորովին մերկաբան առարկութիւն ըստ յետագայ հիմանց, 1. հետեւելով հասարակեալ առաժին թէ մշակն արժանի է վարձու իւրում չմնայ ումեք առիթ չմտաւ ածելոյ և առարկելոյ վասն ստանալոյ բողոքաւորին ի յատկացեալ ինքեան ծխոյն զքաճանայական արդիւնս առաւել կամ պակաս քան զայլս: 2. եթէ քաճանայն այն է տէր անգումնելի վարուց և գործոց, դատաքննութիւն վասն այնր չունի զհաղորդակցութիւն ընդ առարկայի իրաւախնդրութեան նորա վասն հասանելի ինքեան քաճանայական արդեանց, այլ պարտի թէմական իշխանութեան առանձին գործով և գրադրութեամբք մտանել ի դատ այնպիսի վատաշուէր կենաց նորա համաձայն կանոնագրեալ կարգին սահմանեցելոյ օրինօք Տէրութեան վասն անսայթաք ձեռնարկութեան ամենայն Ատենական տեղեաց, և 3. կոնսիստորիայն ի սկզբան եզրակացութեան իւրոյ ըստ վերտողեալ յայտարարութեան բացատրէ թէ մասնադրութիւն երկուց մասանց քաճանայական արդեանց յօգուտ գերդաստանաց վախճանեալ քաճանայից լինի ի Տփլիս քաղաքի համաձայն նախնաւանդ սովորութեան առանց հայելոյ ի կարօտութիւն և յանկարօտութիւն նոցին, իսկ հակառակ այսմ ի վախճանի նոյն եզրակացութեան իւրոյ խնդրէ Սինօդէն թողուլ անխախտ զայն նախնաւանդ սովորութեան, որ հացի յապահովութիւն վիճակի կենաց չքաւոր գերդաստանաց այսպիսեաց, և չորրորդ՝ կոնսիստորիայն ի վերտողեալ բովանդակ բացատրութեամբ իւրումպախարարական բանիւք առարկելով ընդդէմ իրաւախնդրութեան Յովհաննէս քաճանային ի մասին իւրոց ծխական արդեանց՝ թախանձէ զՍինօդս թողուլ զայն իրաւախնդրութիւն նորա առանց մտադրութեան, զի մի կոնսիստորիայն մնասցէ յաղթե-

ցեալ ի քահանայէն յայնմանէ, և թէ բողոք նորա սուտէ բոլորովին, վասն զի որպէս յառաջագոյն նոյնպէս և յետ ստացման վերջին հրամանագրութիւն Սինօզիս հրամանագրեալ է բարեկարգչին բաւականացուցանել զնա ըստ կարելոյն, սակայն և այնքիկ բանք երեւին անտեղի և անհիմն գլխովին, վասն զի բոլորովին աններելի է կարգեցեալն իշխանութեանց թողուլ յանմտադրութիւն զարդար իրաւունս բողոքաւորաց մտածողութեամբ անպատուութիւնից յաղթութեանց ի նոցանէ, և զի քահանայն Տէր Յովակիմեանց զորպիսի բաւականութիւն կարէր ստանալ ի բարեկարգչէն, երբ գոյր ի միջի անխախտ վերոյգրեալ կարգն նախնաւանդ սովորութեան ի մասին մասնադրութեան քահանայական արդեանց: Ընկալեալ ի նկատողութիւն զգծագրեալ ի վերոյ հանգամանս և զայն, զի ամենայն պախարարական բանք զետեղեալք ի բացատրութիւն կոնսիստորիային յանդիման իրաւախնդրութեան բողոքաւոր Յովհաննէս քահանային՝ թոյլատրելի են կրիւք թշնամական անբարեմտութեանց քան դիզմամբ յառաջ ածելոյ և զհաստարմատ առնելոյ զիրաւունս արդարութեան: Գծագրութեամբ տողելոցն ի վերոյ աստիկս հրամայել յիշեալ կոնսիստորիային այժմոյս իսկ ընդարձակել Տէր Յովակիմայ Յովհաննէս քահանային զբացարձակ իրաւունս ստանալոյ յօգուտ իւր զբոլոր արդիւնս այժմեան ծխոյն (յայնցանէ) իւրոյ առանց երեք մասնադրութեան յայնցանէ յօգուտ գերդաստանի վախճանեալ Մովսէս աւագ քահանային Շամբօռեցւոյ եկեղեցւոյ, որ ըստ վկայութեան նոյն իսկ կոնսիստորիային չունի կարօտութիւն այսպիսի օժանդակութիւնից, իսկ զմասնադրութիւնն ի քահանայական արդեանց յօգուտ կարօտաւոր գերդաստանաց վախճանեալ հոգեւորականաց կարգադրել յայսմ հետէ բոլորովին համաձայն 2. և 3. պարբերութեանց առաջին յօդուածոյ այսր վճռահատութեան: Հրամայեցին. որովհետեւ համաձայն վերոյ գծագրեալ կարգադրութեան Սինօզիս՝ վիճակային կոնսիստորիայն հայոց Վրաստանի տնօրինեալ է արդէն ի կողմանէ իւր զարժանն վասն բաւականացուցանելոյ զբողոքաւոր Տէր-Յովակիմեան Յովհաննէս քահանային հասանելի նոքա ամբողջ քահանայական արդեամբք արդեան ծխոյն իւրոյ, ուստի զբողոք նորա վասն այնր՝ զետեղեալ ի վերջին գանգատագրի նորա՝ թողուլ առանց երեք տնօրէնութեան: Սոյնպէս և զմիւս բանս գանգատանաց նորա զՄկրտիչ քահանայէն Տէր-Գրիգորեանց և զմիւս երկուց անձանց, գտեալ անհիմն և անտեղի ի պատճառս առանց բացատրութեան հարկաւորն ապացուցութեանց՝ թողուլ առանց մտադրութեան, զորմէ ի դիւանատանէ Սինօզիս տալ գիտել բողոքաւորին վերադարձուցմամբ ամենայն առաքեցեալ ի նմանէ պատճէնից գրագրութեանց, ազդելով նմա մի ևս ներել ինքեան ձանձրացուցանել զսինօզս այսպիսի անպացոյց և անտեղի բողոքարկութեամբ՝ երկիւղիւ ենթարկելոյ զանձն օրինական պահանջադրութեանց ի հակառակ դէպս: Իսկ վասն հասանելի ի նմանէ բաժից դրոշմաւորի ըստ այսմ գործոյ՝ զառնել զտնօրէնութիւն ինչ ի պատճառս չքաւորութեան նորա¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 36, վավ. 344, թ. 568-571 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

47

Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձության 1862 թ. սեպտեմբերի 4-ի հայտարարությունը Վիրահայոց կոնսիստորիային՝ մանավոր ուսումնարանների մասին.

Նորին Վեհափառութեան Սրբազնագոյն Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց Տեառն Մատթէոս, ամենապատուական կոնդակաւ ի 9 ամսոյս № 280, բարեհաճեցաւ ենթադրել ըստ անմիջական տեսչութեամբ Հոգաբարձութեան դպրոցիս զմասնաւոր ուսումնարանս՝ բացեալս առ եկեղեցեօք Տփլիսայ և Հաւլաբարի, և եղեալ է ի սեպուհ պարտաւորութիւն սորին՝ հասու լինել յառաջադիմութեանց և ընդունակութեանց վարժապետաց և ուսանողաց ի նոսին, և թէ յորո՞ց աղբերաց արդեանց վճարին ոռճիկք և մանրամասն ծախք նոցին, և զամէնայն համարս տալ իւրոյ Աստուածարեալ օծութիւն: Առ որ ի Հոգաբարձութիւնս կարգաւորեցին. յառաջ քան զմատչիլն ի կատարումն կոնդակի Նորին Վեհափառութեան՝ ամենախոնարհաբար խնդրել ի վիճակային Ատենէդ, տալ գիտել երեսփոխանաց այնոցիկ եկեղեցեաց՝ առ որ ովք գտանին մասնաւոր վարժարանք, զի ծանուցեն նոքա նախընթացաբար զբարեհաճ կամս Նորին Սրբազնութեան, և ապա հաղորդել Հոգաբարձութեանս զայնպիսի տնօրէնութիւնէ իւրմէ, նմանապէս՝ թէ առ ո՞ր եկեղեցիս յանուանէ կան այն ուսումնարանք¹:

48

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1863 թ. հունիսի 22-ի արձանագրությունը՝ Յովակիմ Տէր-Ղազարեանցին Շամքորեցոց եկեղեցուն կատարած նվիրաբերությունների համար պարգևատրելու մասին.

Նախ՝ զգրութիւն դէպարտամենտի ընդհանուր գործոց գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու ի 25-ն մայիսի սոյն ամի № 3167, յորում գրէ, թէ՛ ի լրումն միջնորդութեան ծայրագոյն պատրիարք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց ի 11-ն մայիսի № 180, յաղագս վարձատրելոյ գորդի հանգուցեալ Թիֆլիզոյ քաղաքացւոյ Աւետիքի Տէր-Ղազարեանց՝ զՅովակիմն Տէր-Ղազարեանց, վասն ընծայաբերութեան մեծագումար դրամոց, որպէս ի հանգուցելոյն, նոյնպէս և յորդոյ նորա, առ ի կատարելագործել զչինութիւն Հաւլաբարու Հայոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ, դէպարտամենտն ընդհանուր գործոց պատիւ ունի խոնարհաբար խնդրել ի կոնսիստորիայէս՝ հաղորդել վասն զեկուցանելոյ Նորին Կայսերական Բարձրութեան փոխարքային Կովկասու գտեղեկութիւնս, թէ յականէ յանուանէ որքա՞ն են ընծայեալ դրամք ի Տէր-Ղազարեանց՝ վասն յիշեալ տաճարին: Երկրորդ՝ ազդարարութիւն Յովակիմայ Տէր-Ղազարեանց ի 12-ն յունիսի այսր ամի, յորում գրի այսպէս. «Նորին Վեհափառութիւն սրբազնագոյն Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց Տէր Մատթէոս, զկնի վերահասու լինելոյ հանգամանաց չինութեան Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ Շամքորեցւոց, և ստուգելոյ նա և զերևելի նուիրագործութեանց հօր իմոյ և իմ՝ յօգուտ այնր չինութեան, հա-

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3972, թ. 6, քնագիր, ձեռագիր:

ճեցաւ առաջարկել զիս ի վարձատրութիւն չքանչանաւ սրբոյն Ստանիսլաւի երրորդ աստիճանի: Ի հետևումն այնորիկ, դէպարտամենտն ընդհանուր գործոց հարցանէ ի վիճակային Ատենէդ, թէ յո՞ր քանակութիւն է յանուանէ նուիրեալ ի Տէր-Ղազարեանց գումարն՝ յօգուտ այնր շինութեան: Առ այս, պատիւ համարիմ ազդ առնել թէմական Ատենիդ, թէ հանգուցեալ հայրն իմ և ես, մինչև ց1853 ամն, նուիրեալք եմք յօգուտ շինութեան վերագրեալ եկեղեցւոյ, որպէս յայտնի է ի ժապաւինեալ մատենէ նորին, զ6,400 ռուբլիս, և յայնմ ժամանակէ մինչև ցայսօր՝ յընթացս տասն ամաց, արտաքոյ այնր մատենի նուիրեալ եմք 2000 ռուբլիս, որք նշանակեալ կան յառանձին ցուցակի: Բաց յայսմանէ, զնեալ ունիմ զկրպակ մի՝ առընթեր եկեղեցւոյն այնորիկ, որ արժէ 300 ռուբլի, նմանապէս վասն ի կատար հասուցանելոյ զշինութիւն եկեղեցւոյն՝ խոստացեալ իմ զհազար հինգ հարիւր ռուբլիս, և որպէս զայս գումար պարտաւոր եմ լցուցանել յընթացս հնգից ամաց՝ հատուցանելով յամենայնուամի զ300 ռուբլիս, նոյն և զյիշեալ կրպակն ունիմ առանձին թղթով նուիրել եկեղեցւոյն, ըստ այսմ բացատրութեանց քաջայայտ է, թէ բոլոր ընծայաբերութիւնք Տէր-Ղազարեանց է տասն հազար երկու հարիւր ռուբլի արծաթոյ, յօգուտ շինութեան յիշատակեալ եկեղեցւոյ, ուստի խնդրիմ զերևելոցն հասուցանել ի գիտութիւն ուր հարկն է»: Երրորդ՝ յայտարարութիւն Կարապետ աւագ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց ի 22 յունիսի սոյն ամի, յորում գրէ, թէ՝ ի հետևումն հրամանի կոնսիստորիայիս ի 14-ն յունիսի ամսոյս № 1162, պատիւ ունի ամենախոնարհաբար յայտնել, թէ, թէև ի 1853 ամէ շարունակի շինութիւն իւրեանց եկեղեցւոյ, բայց յուստեքէ չի՛ք ինչ նուիրագործութիւնք բացի միաբան յրնկերաց խանութացն զօրանիստ գեղորէիցն Մանգլիզոյ և Աղբուլաղի, և ցուցակն բոլոր ծախուց գտանի ի ձեռն Տփլիսայ քաղաքացի Զաքարայ Նարիմանեանց և Անտոնի Տէր-Սարգսեանց, երկրորդն ի նոցանէ ցուցեալ է, թէ ի նոյն թուէ մինչ ցայժմ ի մասնէ Յովակիմայ Տէր-Ղազարեանց արարեալ են ծախք հարիւր երեսուն ռուբլի, իսկ առաջինն՝ այն է Զաքարն Նարիմանեանց, յետ իւրոյ պահանջմանն պատասխանեալ է, թէ՝ թող կոնսիստորիայս առաքեսցէ զմայր մատեան շինութեան ունին, յականէ յանուանէ ըստ կարգին մուծանել ի նոյն զբոլոր ծախքն և անտի կարէ տեղեկանալ, զորմէ յայտնեալ Ատենիս խնդրին առնել զտնօրէնութիւն, և զձեռագիր նոյն Յովակիմայ Տէր-Ղազարեանց, յորում գրի այսպէս. «Տամ զայս ձեռագիր յԱտենի վիճակային կոնսիստորիային Վրաստանի և Իմէրէթի առ այն, զի ես՝ յազգարարութիւն իմում, զոր եղու Ատենիդ ի 12-ն յունիսի սոյն ամի, մի առ մի նշանակեալ զյօժարակամ տուրս իմ ի շինութեան և ի պահպանութեան Շամբռուցեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյն: Այսու ձեռագրաւ պարտաւոր եմ, զի ի վերազննել զհաշիւս յիշեալ եկեղեցւոյն, եթէ պակաս երևեսցին տուրք իմ, քան զնշանակեալն յայնմիկ ազգարարութեան, պարտիմ լրացուցանել զիմմէ սեպհականութիւնէ՝ վասն որոյ ստորագրիմ»: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց, յորոց երևի՝ նախ ի ժապաւինեալ մատենք շինութեան եկեղեցւոյն մինչև ց1853 ամն, գրեալ են յակկանէ յանուանէ նուիրագործութիւնք Տէր-Ղազարեանց՝

ի պէտս շինութեան եկեղեցւոյն Շամքոռեցւոց 6400 ռուբլի 30 կոպէկ, երկրորդ՝ սկսեալ ի 1853 ամէ մինչև ցարդ՝ յընթացս տասն ամբողջ ամաց յետ վախճանի Ղազար աւագ քահանայի Տէր-Ղազարեանց, ո՛չ երևի մոռնալ որպէս նուիրագործութիւնք, նոյնպէս ծախս նոյն եկեղեցւոյ, այլ միայն ի գործոց Ատենիս երևի ի պէտս նոյն եկեղեցւոյ ընծայեալ ի Տէր-Ղազարեանց 3800 ռուբլի: Բոլոր նուիրագործութիւնս Տէր-Ղազարեանց՝ է 10,200 ռուբլի 30 կոպէկ: Հրամայեցին. ի բաւարարութիւն ներկայ պահանջման դէպարտամենտի ընդհանուր գործոց գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու, հաղորդեալ թէ՛ բոլոր զբամաւոր նուիրագործութիւնք Տէր-Ղազարեանց ի մասին շինութեան յիշատակեալ եկեղեցւոյն՝ է տասն հազար երկու հարիւր ռուբլի երեսուն կոպէկ: Անկախ յայսմանէ, վասն ստանալոյ զցուցական նուիրագործութեանց և ծախուց նոյն եկեղեցւոյն, որ ընդ անփութութեան չէ մոռնալ ի ժապաւինեալ մատենի շինութեան նոյն եկեղեցւոյ, տալ առանձին զեկուցումն, վասն ի յայտ ածելոյ, թէ ցայսօր որքա՞ն արդիւնք են եղեալ և ի՞նչ պէտս են ծախեալք ի ձեռն որոց յականէ յանուանէ¹:

49

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1864 թ. հունվարի 3-ի արձանագրութիւնը՝ Յովակիմ Տէր-Ղազարեանցին պարգևատրելու մասին.

Ձառաջադրութիւն Նորին Բարձր սրբազնութեան Տէր Ատենապետի կոնսիստորիա Մակար արքեպիսկոպոսի յ3-ն սեպտեմբերի անցեալ ամի № 66, յորում գրի, թէ ընդ այնմ առաքեալ յԱտենան սորին զերկու ոսկեայ մէդալս՝ մին յանուն երեսփոխանի Վանաց մայր եկեղեցւոյ Ղազարու Ամիրխանեանց, ի վերայ լէնթի սրբոյն Վլադիմիրի, և միւսն յանուն Տփլիսիս քաղաքացի Յովակիմայ Տէր-Ղազարեանց, ի վերայ լէնթի սրբոյն Ստանիսլաւի, և զպարգևագիրս նոցին՝ հանդերձ չորիւք վկայականօք Տէր-Ղազարեանցի և այլ գրագրութեամբք, զորս առաքեալ է առ նոսա Վեհափառ Կաթողիկոսն ամենայն հայոց կոնդակաւ ի 18-ն օգոստոսի անցելոյ № 391, առաջադրին սմին յանձնել զայնս ընդ պատկանելումն իսկական ստորագրութեամբ ստացողացն: Հրամայեցին. կոչեալ յԱտենան կոնսիստորիա զերեցփոխանն Վանաց մայր եկեղեցւոյ Ղազարն Ամիրխանեանց և քաղաքացի Յովակիմն Տէր-Ղազարեանց և յանձնել (որ և յանձնեալ են ստորագրութեամբ նոցա) իւրաքանչիւրոյն ի նոցանէ զմէդալս և զպարգևագիրս՝ հանդերձ պատկանեալ վերջնոյն չորիւք վկայականօք ստորագրութեամբ նոցա, ի վերայ գրութեանց կառավարչի գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու № 5438 և № 5436, զստացմանէ նոցին, իսկ վասն ստացման յԱտենիս այնոցիկ մէդալաց, ամենախոնարհաբար յայտնել Նորուն Վեհափառութեան՝ մատուցմամբ վերոյգրեալ երկուց գրութեանց, ստացելոց յանուն Նորին Սրբութեան²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2254, թ. 372-373, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2256, թ. 4 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

50

1864 թ. մարտի 16-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1864 թ. մարտի 16-ի արձա-
նագրությունը՝ Շամբորեցոց եկեղեցու շինության և Յովակիմ Տէր-Ղազարեանցի
նվիրաբերությունների մասին.

Զյայտարարութիւն վերատեսչի եկեղեցեաց Տփխիսայ ի 6-էն սոյն մար-
տի № 19, յորում գրի, թէ ընդ պահանջման Ատենիս, նախորդն իւր ընդ
յայտարարութեան իւրոյ, մատուցեալ է կոնսիստորիս մայր մատեան շինու-
թեան Շամբօռեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Հալուաբարայ: Այժմ
երեցփոխանն և Հոգաբարձուքն շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյ, խնդրեն ի
նմանէ գլիշեալ մատեան՝ առ ի գրելոյ ի նմին շարունակաբար զմուտս և
զծախս նորին, ուստի խնդրէ յԱտենիս շնորհել ինքեան զմատեան առ ի
յանձնելոյ ընդ պատկանելոյն՝ վասն Հարկաւորութեան նոցա: Եւ զտեղեկու-
թիւնս ի գործոց, յորոց երեւի, դէպարտամէնտն ընդհանուր գործոց գլխաւոր
կառավարութեան փոխարքային Կովկասու, ի Հետեւումն միջնորդութեան
Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց ի մասին վարձատրելոյ զՏփխիսայ
քաղաքացի Յովակիմն Տէր-Ղազարեանց նշանաւ ասպետութեան սրբոյն
Սրանիսլաւայ 3-րդ աստիճանի՝ վասն ջերմեռանդն ու նշանաւոր նուիրա-
նաց հօր նորա և իւր ինքեան՝ յօգուտ շինութեան եկեղեցւոյն Հայոց Հաւա-
բարու Սրբոյ Աստուածածնի, գրութեամբ ի 25-ն մայիսի անցեալ 1863 ամի
№ 3167, հարցեալ էր ի կոնսիստորիայէս զքանակութենէ նուիրեալ ի յիշեալ
Տէր-Ղազարեանցէ գումարի՝ յօգուտ այնր եկեղեցւոյ: Յետ այսորիկ անմի-
ջապէս յիշատակեալ Յովակիմն Տէր-Ղազարեանց իրազեկ լեալ զայնմանէ,
գրաւոր ազդարարութեամբ ի 12-ն յունիսի նոյն ամի, ծանոյց կոնսիստո-
րիայիս, թէ հանգուցեալ հայր իւր և ինքն մինչև ց1853 ամն նուիրեալ են
յօգուտ շինութեան նոյն եկեղեցւոյ զ6400 ռուբլիս, և ապա յետ այնորիկ ի
միջոցի տասն ամաց ընծայեալ են գերկուս հազար ռուբլի, բաց յայսմանէ,
գնեալ է զկրպակ մի՝ առընթեր եկեղեցւոյն այնորիկ, որ արժէ երեք հարիւր
ռուբլի, զոր պարտաւորի առանձին թղթով նուիրել եկեղեցւոյն, և ընդ նմին
վասն ի կատար հասուցանելոյ զշինութիւն այնր եկեղեցւոյ, խոստացեալ է
զհազար հինգ հարիւր ռուբլի հատուցանելով՝ յամենում ամի գերեք հարիւր
ռուբլիս, որոց ամենից ընծայաբերութեանց գումարն հասանէ ցտասն հա-
զար երկու հարիւր (10,200) ռուբլի: Անկախ յայսմանէ, յիշեալ Տէր-Ղազա-
րեանցն ի հաստատութիւն բանից իւրոց, տուեալ է Ատենիս զառանձին ձե-
ռագիր ի 22-ն յունիսի, առ այն, զի ի վերազննելն զհաշիւս եկեղեցւոյն, եթէ
պակաս երևեսցին տուրք իւր, քան զնշանակեալս յայնմիկ ազդարարութեան
իւրոյ, պարտի լրացուցանել յիւրոց սեպհականութեանց: Ի բացատրութիւն
այսոցիկ վերոյգրելոց, կոնսիստորս պահանջեաց զմատեան շինութեան եկե-
ղեցւոյն, յորմէ և երևեցան գրեալ նուէրք դրամոց ի Տէր-Ղազարեանց մինչև
ցամն 1853, արդարև վեց հազար չորս հարիւր ռուբլի, իսկ յետ այնորիկ ո՛չ
էր նշանակեալ ինչ ի նմին մատենի, այլ յառանձինն ցուցակի՝ եղելոյ առ վե-
րակացուս շինութեան եկեղեցւոյն, որ թողու առանձին հետազօտութեան:

Ըստ այսմ գերեկելոցն ի գործոց, Ատեանս գրութեամբ ի յուլիսի նոյն ամի № 1216, ետ տեղեկութիւն դէպարտամէնտին ընդհանուր գործոց, թէ քանակութիւն նուիրանաց Տէր-Ղազարեանց յօգուտ շինութեան Սրբոյ Աստուածամօր եկեղեցւոյն Հաւաքարու՝ հասանէ գտասն հազար երկու հարիւր ուուրլի արծաթոյ: Հրամայեցին. զմատեան շինութեան Սրբոյ Աստուածածնի եկեղեցւոյն Հաւաքարու առաքել ընդ հրամանի սորին առ բարեկարգիչ աւագ քահանայն Արարատեանց, որում և պատուիրել, նախ՝ յանձնել զայն կառավարչաց եկեղեցական շինութեան՝ գիտութեամբ աւագերեցու նորին Տէր Կարապետի Տէր-Գրիգորեանց, որոց միանգամայն առնել զսաստիկ նկատմունս՝ վասն չմոծանելոյ յայն զարդիւնս և զծախս եկեղեցւոյն ի 1853 ամէ մինչև ցայսօր, ընդ նմին պատուիրել նոցա, զի այժմէն իսկ շարունակաբար գրեսցեն ի նմին մատենի մանրամասնաբար զմոլտս և զծախս արդեանց՝ սկսեալ ի վերոյգրեալ թուականէ, յետ լրմանն առաջի արասցեն միւս անգամ ի նկատողութիւն կոնսիստորիայիս, զկատարումն այսորիկ դնել յատկապէս ի պարտաւորութիւն յիշեալ աւագերեցու Տէր-Գրիգորեանց՝ երկրւղիւ խստագոյն պահանջողութիւն ի դէպս զանցառութեան: Եւ երկրորդ՝ ստուգել յորոց հարկն է, թէ Յովակիմն Տէր-Ղազարեանց, համաձայն գրաւոր պարաւանդութեան իւրոյ, ընծայեալ է վերոյիշեալ եկեղեցւոյն զգնեալ իւր և առընթեր նորին զկրպակն, թէ ո՛չ, և եկեղեցին ստանա՞յ զարդիւնս յայնմանէ, յո՞ր ժամանակէ հետէ և որքա՞ն, նմանապէս յիշեալ Տէր-Ղազարեանցն նուիրեալ է յայսմ ամի եկեղեցւոյն ի հաշիւ հազար հինգ հարիւր ուուրլի գումարին գերեք հարիւր ուուրլի, զորս խոստացեալ է յամի ամի հատուցանել յօգուտ շինութեան եկեղեցւոյն: Եթէ այսոքիկ երկոքին յօգուածք նուիրագործութեան չիցին ի կատար ածեալ ի կողմանէ յիշեալ Տէր-Ղազարեանցի, միջնորդութեամբ կառավարչացն եկեղեցաշինութեան յորդոր լիցի նմա ի կատարումն, իսկ ի դէպս զանցառութեան և կամ բացառութեան՝ յայտնեցէ ի հեռաւոր տնօրէնութիւն Ատենիս¹:

51

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1867 թ. փետրվարի 10-ի հայտարարությունը՝ Վիրահայոց թեմում Մակար արքեպիսկոպոսի տնօրինությամբ հայոց դպրոցներ բացելու և այնտեղ ուսանելու և ուսուցանելու կարգի մասին.

Ըստ տնօրինութեան Տփլիսայ Հայոց թեմակալ Առաջնորդի Արքեպիսկոպոսին Մակարայ, բացեալ լինին ժողովրդական վարժարանք ընդ հովանեաւ կարեւոր դատեցեալ եկեղեցիաց Հայոց ի քաղաքն Տփլիս և ի մասունս նորա՝ ի Հաւաքար, ի Զուղուրէթ և ի Կուկիա առանց բացառութեան վասն տարածելոյ զընդհանուր գրագիտութիւն ի դասս տուր և առականաց, արհեստավորաց և չքաւոր հայազգի բնակչաց:

Առարկայք դասատուութեան յայսոսիկ վարժարանս լինելոց են՝

1) Ուսանել և հաստատ գիտեալ ի բերան «զՀայրն մերն, զհանգանակն

հաւատոյ և գտասն պատուիրանս»:

2) Կարդալ և գրել հայերէն լեզուաւ:

3) Կարդալ և գրել ռուսերէն լեզուաւ:

4) Առաջին չորս կանոնք թուաբանութեան:

Ուսումն լինելոց է յամենայն օր (բաց՝ի տօնից և ի կիւրակէից) յ2^{ու} ժամուց յետ կէս աւուր՝ ի ձմերսն մինչև ց5 ժամն, իսկ յամարսն մինչև ց6 ժամ երեկոյի:

Վարժարանք պարտին ըստ ամենայնի կախեալ լինիլ ի թեմակալ Առաջնորդէն: Լուսաւորեալ ժողովրդականք՝ ըստ հրաւիրանաց թեմակալ Առաջնորդին, պա՛րտին ցուցանել զգործակցութիւն վերատեսչութեան և նկատողութեան վարժարանաց:

Վարժարանք զետեղիլ ունին ի շինութիւնս եկեղեցեաց, որ ի մէջ սրահից նոցա, կամ ի մերձակայ առանձին տունս, որք բաւական իցեն ի պարունակել զամենայն մանկունս ժողովրդեան իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ:

Ուսումն ի մէջ վարժարանացս լինելոց է ձրի:

Ամենայն ծախք պահպանութեան վարժարանացս, այսինք՝ վարձել գտունս, ունիլ զսարքուկարգս, տալ վարձս պահպանաց, գնել զգրական պիտոյս, և տալ զուոճիկ վարժապետաց լինելոց են յեկեղեցական գումարաց, որոց կարգաւորումն ըստ չափու և հարկաւորութեանց իւրաքանչիւր վարժարանի պա՛րտի լինել բարեհաճութեամբ և տնօրէնութեամբ Վիճակաւոր Առաջնորդին:

Ժողովուրդք իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ պա՛րտին գործակից լինել բարեդրութեան և պայծառութեան այսոցիկ վարժարանաց:

Աւագ քահանայք իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ պարտաւորեն զժողովուրդս իւրեանց, որոց որդիք ոչ գտանին յո՛ւ և իցէ վարժարանս, կամ ո՛չ ուսանին ի տան, յուղարկել (առաքել) զնոսա անշուշտ յայսոսիկ ժողովրդական վարժարանս, յորս նշանակեալ վասն ուսման յետկէսօրեայ (աւուր) ժամքն ո՛չ բառնան ի նոցանէ զժամանակ՝ զոր պահանջէ առ և տրական, արհեստական և կամ տնտեսական պարապումն նոցա:

Ուլթն վարժարանք վասն մանկանց և չորս վարժարանք վասն օրիորդաց բացեալք արդէն առընթեր եկեղեցեաց Հայոց Տփլիսայ մնան ի ներկայ դրութեան իւրեանց¹:

52

Սուրբ Էջմիածնի Սինդի 1869 թ. որոշումը՝ Յովակիմ Տէր-Ղազարեանին՝ Շամբորեցոց եկեղեցուն 10,000 ռ. նվիրաբերելու համար Սուրբ Ստանիսլավի 3-րդ աստիճանի շքանշանով պարգևատրելու մասին.

Ի 7 փետրվարի 1869 ամի, ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան ի Սինօդիս սրբոյ Էջմիածնի լուսն զյայտարարութիւն վիճակային կոնսիստօրիային Հայոց Թիֆլիզու ի 24-ն դեկտեմբերի 1868 ամի № 2710,

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3972, թ. 25-26, քնագիր, ձեռագիր:

յորուժ գրէ, թէ Սինօդդ Էջմիածնի առաջադրութեամբ կառավարչական մասին իւրոյ ի 20-էն օգոստոսի 1868 ամի № 1731, ի միջի այլոց պահանջեալ էր նախ՝ զմանրամասն տեղեկութիւնս զգովանի ծառայութեանց Յովակիմայ Տէր-Ղազարեանց, ցուցելոց յօգուտ և ի պայծառութիւն Շամքօեցւոց եկեղեցւոյն Թիֆլիզոյ մատուցմամբ ցուցակի ծառայութեան նորա ի ռուս լեզու: Եւ երկրորդ՝ զհաւաստութիւնս տեղական քաղաքական իշխանութեան, վասն ո՛չ գոյոյ ի կողմանէ նորին արգելանաց առ առաջարկութեան Տէր-Ղազարեանցի ի խնդրեալն ի ժողովրդականաց յիշեալ եկեղեցւոյ վարձատրութիւն ասպետական չքանշանաւ: Ի կատարումն որոյ կոնսիստօրիայս հրամանաւ ի 13-ն սեպտեմբերի № 1979 պահանջեաց յօգնականէ բարեկարգչին եկեղեցեաց Թիֆլիզոյ առ բացակայութեամբ վերջնոյս զկարևոր առ այն տեղեկութիւնս, առ որ և ընկալաւ յայտարարութեան նորա ի 20 նոյն սեպտեմբերի № 35 յորում գրէ թէ՛ ի կատարումն հրամանի վիճակային Ատենիս ի 13 սեպտեմբերի № 1979, պատիւ ունի ամենախոնարհաբար յայտնել թէ՛ ի 1863 ամէ մինչև ց1868 այսր ամի զննեաց զբոլոր մտից և ծախուց մատենաս Շամքօեցւոց եկեղեցւոյ և երևեալ են ընծայաբերութիւնս Յովակիմայ Տէր-Ղազարեանց հարիւր մանեթ ի մատեն շինութեան այնր եկեղեցւոյ ի 1867 ամի առանց յօդուածոյ, բայց ըստ ասութեան երեցփոխանի այնր եկեղեցւոյ ընկերութիւն յորում մասնակից է և Տէր-Ղազարեանցն ընծայեալ է եկեղեցւոյն զ1600 ռուբլիս: 2-րդ ըստ ասութեան նոյն երեցփոխանի Տէր-Ղազարեանցն զնեալ է մերձ յիշեալ եկեղեցւոյ զկրպակ մի յանուն եկեղեցւոյ երեք հարիւր ռուբլիաւ, բայց կալուածագիրն հաստատեալ է յանուն նորա: 3-րդ յիշեալ Տէր-Ղազարեանցն մերձ եկեղեցւոյն գրաւեալ է գտունմի յանուն եկեղեցւոյ երեք հարիւր ռուբ., դարձեալ գրաւագիրն է իւր անուամբ, և զմնացեալ գումար խոստացեալ նովաւ 1500 ռուբլիաց խոստանայ յիշեալ Տէր-Ղազարեանցն հետ զհետէ կատարել զխոստումն իւր, յարգոյաբար յարակցելով թէ, ըստ վկայութեան երեցփոխանի այնր եկեղեցւոյ և ոմանց ժողովրդականաց նորին բոլոր նուիրատութեան յանուն շինութեան այնր եկեղեցւոյ որ 20,000 ռուբլի հասանէ այլ և այլ անձանց, գրէ թէ եղեալ է հոգատարութեամբ և յորդորանօք ազգին Տէր-Ղազարեանց: Երկրորդ՝ կոնսիստօրիայս գրութեամբ ի 27-էն այնր սեպտեմբերի № 2099, խնդրեաց ի Տէր նահանգապետէն Թիֆլիզոյ ծանուցանել սմին, թէ չի՞ք արդեօք արգելք ինչ առ միջնորդութիւն չքանչանի Թիֆլիզոյ քաղաքացի Յովակիմայ Տէր-Ղազարեանց, վասն նուիրագործելոյ նորա զնշանաւոր գումար դրամոց յօգուտ շինութեան Սուրբ Աստուածածնոյ եկեղեցւոյն հայոց Շամքօեցւոց: Այս նորին Գերագանցութիւն գրութեամբ յ9-էն հոկտեմբերի № 3477 ծանոյց կոնսիստօրիային, թէ միջնորդութիւն չքանչանի Թիֆլիզոյ քաղաքացի Յովակիմայ Տէր-Ղազարեանց, վասն նուիրագործեալ ի նմանէ դրամոց յօգուտ շինութեան Հայուաբարի եկեղեցւոյ, չիք ինչ արգելք: Ի տեղեկութեանց գործոց կոնսիստօրիայիս երևի, նախ՝ դեպարտամենտն ընդհանուր գործոց գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու գրութեամբ ի 25-էն

մայիսի 1863 ամի № 3167 ի լրումն միջնորդութեան Սրբազնագոյն կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Տեառն Մատթէոսի ի 11-էն նոյն մայիսի № 180, յազապս պարզեցողութեան որդւոյ Հանգուցեալ Թիֆլիզոյ քաղաքացի Աւետիքայ Տէր-Ղազարեանց Յովակիմայ Տէր-Ղազարեանց վասն նուիրագործելոյ զնշանաւոր դրամագլուխ որպէս ի Հանգուցելոյն նոյնպէս և յորդոյն նորա ի կատարելագործութիւն շինութեան եկեղեցւոյն Հայոց Հալուաբարայ յանուն սրբուհւոյն Աստուածածնի, խնդրեալ էր ի կոնսիստօրիայէս Հաղորդել նմին վասն զեկուցանելոյ Նորին Կայսերական Բարձրութեան փոխարքային Կովկասու, գտեղեկութիւնս, թէ յո՞րպիսում յանուանէ քանակութիւն եղեալ է նուիրագործեալն դրամագլուխ ի Տէր-Ղազարեանցից վասն յիշեալ տաճարին: Երկրորդ՝ յիշեալ Յովակիմն Տէր-Ղազարեանց իրազեկ լեալ զայնմանէ գրաւոր ազդարարութեամբ ի 12 յունիսի նոյն ամի ծանոյց կոնսիստօրիայիս, թէ Հանգուցեալ Հայր իւր և ինքն մինչև ց1853 ամն նուիրեալ են յօգուտ շինութեան նոյն եկեղեցւոյ զ6400 ռուբլի, և ապա յետ այնորիկ ի միջոցի տասն ամաց ընծայեալ են զ2000 ռուբլի, բաց յայսմանէ գնեալ է զկրպակ մի առընթեր եկեղեցւոյն այնորիկ որ արժէ 300 ռուբլի, զոր պարտաւորի առանձին թղթով նուիրել եկեղեցւոյն, և ընդ նմին վասն ի կատար Հասուցանելոյ զշինութիւն այնր եկեղեցւոյ խոստացեալ է զ1500 ռուբլիս Հատուցանելով յամենում ամի զ300 ռուբ., որոց ամենից ընծայաբերութեանց գումարն Հասանէ զ10,200 ռուբ., անկախ յայսմանէ յիշեալ Տէր-Ղազարեանցն ի Հաստատութիւն բանից իւրոց տուեալ է Ատենիս զառանձին ձեռագիր ի 22 նոյն յունիսի, առ այն, զի ի վերազննելն զհաշիւս եկեղեցւոյն, եթէ պակաս երևեացին տուրք իւր քան զնշանակեալս յայնմիկ ազդարարութեան իւրոյ պարտի լրացուցանել յիւրոց սեփականութեանց: Ի բացատրութիւն այսոցիկ վերոյգրելոց կոնսիստօրիայս պահանջաց զմատեան շինութեան եկեղեցւոյն, յորմէ և երևեցան գրեալ նուէրք դրամոց ի Տէր-Ղազարեանց մինչև զամն 1853, արդարև 6400 ռուբլի յետ այնորիկ ո՛չ էր նշանակեալ ինչ ի նմին մատենի, այլ յառանձինն ցուցակի եղելոյ առ վերակացուս շինութեան եկեղեցւոյն որ թողաւ առանց հետազօտութեան. ըստ այսմ զերևելոցն ի գործոց Ատենիս գրութեամբ ի 22 յունիսի նոյն ամի № 1216, յետ տեղեկութիւն դեպարտամենտին ընդհանուր գործոց, թէ քանակութիւն նուիրանաց Տէր-Ղազարեանց յօգուտ շինութեան սրբոյ Աստուածամօր եկեղեցւոյն Հալուաբարու Հասանէ ց10,200 ռուբլի արծ.: Ապա Տէր Ատենապետ կոնսիստօրիայիս Բարձր Սրբազան Մակար արքեպիսկոպոսն ընդ առաջադրութեան իւրում յ3-ն սեպտեմբերի նոյն 1863 ամի № 66 ի թիւս այլոց առաքելով ի սոյն զմի ոսկեայ մեդալ ի վերայ ժապաւենի սրբոյն Ստանիսլաւի Հանդերձ վկայականաւ նորին յանուն յիշեալ Տէր-Ղազարեանցի և գրութեամբ գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու ի 5-էն օգոստոսի այնր ամի № 5436 յանուն Վեհափառ կաթողիկոսի և ի նորին սրբութիւնէ ընդ կոնդակի ի 18-էն այնր օգոստոսի № 371, յանձնելոյ ինքեան պատուիրեալ էր զայն մեդալ վկայականաւն Հանդերձ յանձնել ըստ պատկանե-

լոյն, որ և յանձնեցաւ ստորագրութեամբ պարգևառուին ի վերայ նոյն իսկ գրութեամբ գլխաւոր կառավարութեան: Երրորդ՝ բարեկարգիչն եկեղեցեաց հայոց Թիֆլիզոյ յայտարարութեամբ ի 6 մարտի 1864 ամի № 19, խնդրեալ էր վերադարձուցանել ինքեան զմատեանն շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյ առ ի տալ վերատեսչաց նորին ի գործադրութիւն: Ի հետեւումն որոյ Ատեանս ըստ օրագրութեան իւրոյ կայացելոյ ի 16 նոյն մարտի հրամանաւ ի 25 այնր ամսոյ № 622 վերադարձուցմամբ յիշեալ մատենին, պատուիրեաց բարեկարգչին եկեղեցեաց Թիֆլիզոյ, ստուգել յորոց հարկն է, թէ Յովակիմն Տէր-Ղազարեանց համաձայն գրաւոր պարտաւորութեան իւրոյ ընծայեալ է վերոյիշեալ եկեղեցւոյն զգնեալ իւր և առնթեր նորին զկրպակն թէ ո՛չ, և եկեղեցին ստանա՞յ զարդիւնս յայնմանէ, յո՞ր ժամանակէ հետէ և ո՞րքան, նմանապէս յիշեալ Տէր-Ղազարեանցն նուիրեալ է յայսմ ամի եկեղեցւոյն ի հաշիւ 1500 ռուբ., զ300 ռուբ., զորս խոստացեալ է յամի ամի հատուցանել յօգուտ շինութեան եկեղեցւոյն, եթէ այսոքիկ երկոքին յօգուածք նուիրագործութեան զիցեն ի կատար ածեալ ի կողմանէ յիշեալ Տէր-Ղազարեանց միջնորդութեամբ կառավարչացն եկեղեցաշինութեան յորդոր լիցի նմա ի կատարումն, իսկ ի դէպս զանցառութեան և կամ բացառութեան յայտնեսցէ ի հռաւոր տնօրէնութիւն Ատենիս, առ այս յիշեալ բարեկարգիչն յայտարարութեամբ 30 նոյն մարտի № 23 ծանոյց Ատենիս թէ Յովակիմն Տէր-Ղազարեանց զխոստացեալ իւր և գերկուսին նուիրատուութիւնս յանուն յիշեալ եկեղեցւոյ դեռ նա չէ ի կատար ածեալ: Ի զեկուցանելն զայսմանէ յիշեալ Տէր-Ղազարեանցն առաջի արար Ատենիս զչորեաին վկայականս ի 11-էն յուլիսի 1857 ամի յ2-էն օգոստոսի և ի 1-էն հոկտեմբերի 1863 ամի և ի 24-էն յուլիսի 1857 ամի № 1537, 3025, և 263, առաջինն վասն ունելոյ նորա զուկեայ պարանոցական մեղալ ի վերայ ժապաւենի սրբոյն Ստանիսլաւի յաղազս նուիրելոյ նորա զնշանաւոր գումար ի կատարելագործութեան շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյ: Երրորդ՝ յաղազս մասնակից գտանելոյ նորա ի 1859 ամի ի պատերազմական իրողութիւնս ընդ դէմ լեռնականաց ի նուաճելն Դաղստանի, և չորրորդն՝ վասն ունելոյ նորա նոյնպէս զուկեայ մեղալ ի վերայ ժապաւենի սրբուհւոյն Աննայի վասն վարելոյ նորա զպաշտօն անդամութեան ի Թիֆլիզոյ քաղաքական հասարակական կառավարութեան, նմանապէս հանդերձ մակագրութեամբ «վասն ջերմեռանդութեան», կարգաւորեալ է, բոլորագրութեամբ վերոյգրելոցս և մատուցմամբ ցուցակի ծառայութեան Թիֆլիզոյ քաղաքացի Յովակիմայ Տէր-Ղազարեանց ի ռուս լեզու, ամենախոնարհաբար հատուցանել ի տեղեկութիւն Սինօդիդ սրբոյ Էջմիածնի ի կատարումն վերտառեալ յառաջագրութեան կառավարչական մասին դորին № 1731, և ի լրումն յայտարարութեան սորին յ2-էն հոկտեմբերի ունելոյ № 2170, մատուցելոյ Սինօդիդ: Հրամայեցին. վերտողեալ արդիւնաւոր ծառայութիւն, Տիխիսաբնակ Յովակիմայ Տէր-Ղազարեանց, ցուցելոց յօգուտ և ի պայծառութիւն եկեղեցւոյն Շամբօնեցւոց, նուիրմամբ ի սեփհականութեանց իւրոց առ այն, զ10,000 ռուբլիս առաջարկեալ ի բարենկատողութիւն Տեառն

գլխաւոր կառավարչի քաղաքական կառավարութեան փոխարքային Կովկասու, խնդրեալ վարձատրել զնա չքանչանաւ սրբուհւոյն Ստանիսլաւի երրորդ աստիճանի, ի խրախոյս նորա և առ յապայն ի սոյն օրինակ Աստուածահաճոյ գործս, առ որ և մատուցանել զցուցակ ծառայութեան նորա, զորմէ և տալ գիտել կոնսիստորիային Տփլիսայ ի տեղեկութիւն¹:

53

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1862 թ. հոկտեմբերի 15-ի արձանագրութիւնը՝
Շամքորեցոց եկեղեցու՝ Վանքի մայր եկեղեցուն ունեցած պարտքի մասին.

Զյայտարարութիւն ժողովրդոց Շամքորեցոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Թիֆլիզոյ առանց ամսոյ և ամսաթիւոյ, ստացեալն ի կոնսիստորիա ի 10 հոկտեմբերի ամսոյս, յորում գրէն, թէ. «Ի հետեւումն հրամանի վիճակային Ատենիս ի 17-ն օգոստոսի, № 1574, պատիւ ունին ամենախոնարհաբար յայտնել, թէ յայտնի է Տիարց Ատենակալաց սորին, եկեղեցին նոցա ունի զգալի պակասութիւնք ի մասին շինութեան, որ յուստեքէ չունի արդիւնք ինչ՝ բաց եկեղեցական արդեանց, և այնու սակաւաքանակ արդեամբ կառուարէ մասնաւոր ուսումնարանն տեղւոյն, առնելով ծախս տարին հարիւր երեսուն և կամ քառասուն ռուբլի, իսկ մնացեալքն՝ համաձայն հրամանի Ատենիս և Սինօդին էջմիածնի, առնին ծախք ի վերայ շինութեան: Եւ այժմ եկեղեցին նոցա չունի առ ձեռն պատրաստի դրամ այնչափ, զի մարթայի վճարել զպարտս Վանաց մայր եկեղեցւոյն, վասն որոյ խնդրին ամենախոնարհաբար հոգեւոր Ատենէս, միջնորդել առ Նորին Վեհափառութիւն, զի հրամայեցէ երիցփոխան Ղազարայ Ամիրխանեանց՝ դադարեցուցէ զպահանջ պարտուց եկեղեցւոյն, մինչ ցերեք կամ ցշորս ամն, զի ժողովեալ արդիւնս եկեղեցւոյն վճարեսցէ: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց, յորոց երեւի, նախ՝ կոնսիստորիայս ըստ գորութեան օրագրութեան իւրոյ ի 5-ն նոյեմբերի 1848 ամի, փոխարինաբար տուեալ է ի գումարէն Վանաց մայր եկեղեցւոյ քաղաքիս՝ Շամքորեցոց եկեղեցւոյն հինգ հարիւր ռուբլի դրամք, և յօրէ յայնմանէ մինչև ցայսօր մնայ ի վերայ նորին ապառիկ: Եւ երկրորդ՝ Ատենաս ի հետեւումն յայտարարութեան երիցփոխանի Վանաց մայր եկեղեցւոյ Ղազարու Ամիրխանեանց, հրամանաւ ի 17-ն օգոստոսի սոյն ամի № 1574, պատուիրեաց երիցփոխանին Շամքորեցոց եկեղեցւոյն՝ յաղագս պարտավճար լինելոյ Վանաց եկեղեցւոյն՝ տալով յարդեանց նորին զ500 ռուբլի, վասն կարի զգալի հարկաւորութիւն Վանաց եկեղեցւոյ: Հրամայեցին. որովհետեւ առ այժմ Վանաց մայր եկեղեցին անհրաժեշտ պէտս ունի ինչինչ վերանորոգութեանց՝ հրամայելոց ի Նորին Վեհափառութենէ, և եկեղեցին չունի ի ներկայումս զգումար ինչ դրամոց, վասն որոյ կոնսիստորիայս անմարթանայ դադարեցուցանել այժմ զպահանջումն հինգ հարիւր ռուբլի դրամոց, բաւական համարելով զտօկոսիւք տասն ամեայ միջոց՝ պարտականութիւն այնորիկ, որ մնացեալ է ի վերայ նոյն եկեղեցւոյ ապառիկ: Ուստի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 76, վավ. 101, թ. 166-169, բնագիր, ձեռագիր:

վերստին հրամանագրել երիցփոխանին Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ, փութով յոյժ զի արդ և իցէ պարտահատոյց լինել Վանաց եկեղեցւոյ հինգ հարիւր ռուբլի դրամօք, վասն վերոյգրեալ հարկաւորութեանց, տալով զայն դրամս երիցփոխանին նոյն եկեղեցւոյ՝ ստորագրութեամբ նորա ընդ յօդուածով ծախուցն, զորմէ հանեալ հրաման երիցփոխանին Վանաց եկեղեցւոյ՝ պատուիրել նմա զստացմանէն այնր դրամոց յայտնել Ատենիս¹:

54

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1863 թ. ապրիլի 8-ի արձանագրութիւնը՝ ուրարական Յակոբ Մակարեանին Շամքոռեցոց եկեղեցում ստորին սպասավոր նշանակելու մասին.

Զխնդրագիր ուրարակիր Յակովբայ Մակարեան յանուն Նորին Վեհափառութեան ի 26-մ մարտի սոյն ամի, յորում գրի այսպէս. «Մի ինչ ծանր թուեսցի տէրութեան Զերում սակաւատող բանք մաղթանաց որբիկ զաւակի միոյ ապաքաղաքար տարագրեցելոյ ի գրկաց շնորհաց մօրն լուսոյ Կաթողիկէ էջմիածնի և Զեր հովուապետութեան, զի ո՛չ թերս ինչ է միոյ անհայր, անմայր և անտերունջ անձին հալածել ի ծախող բերմանց առանց տալոյ դուլ և դադար մտաց և հոգւոյս: Ուստի Վեհափառ Տէ՛ր, խնդրիմ և արտասուելից դիմօք աղաչիմ, գթալ իբրև հայր հասարակաց յիս՝ տառապեալս չքաւորութեամբ, անտերութեամբ և անյաջողութեամբ և բանալ ինձ դուռն ողորմութեան, գթածաբար բացեալ էք բազմաց, տալով ինձ հրաման՝ սպասաւորել ի միում յեկեղեցեաց քաղաքիս և պարապել առ ժամանակ ինչ գրագրութեամբ ի կոնսիստորի տեղւոյս ի գիւտ օրական ապրուստի կենաց, որով եղէց երախտապարտ Զերում Վեհափառ Տէրութեան»: Նորին Սրբութիւն զայս խնդիր Մակարեանի տուեալ է ի տնօրէնութիւն Ատենիս այսպիսի մակագրութեամբ. «Յանձնիմ վիճակային կոնսիստորիային Վրաստանի՝ տնօրինել զարժանն և ըստ ընդունակութեան իւրում՝ կարգել ի գրագրութեան պաշտօն ի կոնսիստորիայիդ, և դպիր միում յեկեղեցեաց քաղաքին Տփլիսոս»: Հրամայեցին. համաձայն մակագրութեան Նորին Վեհափառութեան, զխնդրատու Յակովբն Մակարեան կարգել ժամանակաւորապէս ստորին եկեղեցական պաշտօնեայ ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Թիֆլիզոյ, զորմէ հրամանագրել բարեկարգչին Թիֆլիզոյ՝ գլիշեալ Մակարեանն յանձնել միաբանութեան այնր եկեղեցւոյ և պատուիրել նոցա տալ նմա զմասն յեկեղեցական արդեանց՝ ըստ արիաջան ծառայութեան նորա, իսկ վասն ընդունելոյ զնա ի կոնսիստորիա ի թիւ ռոճկառու գրագրաց, չառնել առ այժմ զտնօրէնութիւն ինչ, վասն զի չիք ի կոնսիստորիա այժմ պարապորդ տեղի այնպիսւոյ, այլ միայն թոյլատրել նմա շարունակել զգրագրութիւն ճրիաբար ցեացումն տեղւոյ ռոճկառու գրագրի²: Դեկտեմբերի 16-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում դարձյալ լսել են Յակոբ Մակարեանի խնդիրը. «Զգեկուցումն.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2253, թ. 257 և 2րդ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2254, թ. 195 2րդ.-196, բնագիր, ձեռագիր:

ի հետևումն խնդրագործութեան ուրարակիր Յակոբայ Մակարեան Գանձակեցւոյ ի 26-էն մարտի տարւոյս, մատուցելոյ Նորին Վեհափառութեան և օրագրական սահմանադրութեան վիճակային կոնսիստորիայիս կայացելոյ յ8-ն ապրիլի, սոյն սա հրամանաւ ի 26-էն նոյն ամսոյ № 783, պատուիրեաց բարեկարգչին եկեղեցեաց Տփլիսայ՝ գլխեալ Յակոբն Մակարեանց կարգել ժամանակաւորապէս ստորին եկեղեցական պաշտօնեայ ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ քաղաքիս, և զպարտաւորել զմիաբան քահանայս տեղւոյն՝ տալ նմա զմասն յեկեղեցական արդեանց ըստ արիաջան ծառայութեան նորա, իսկ առ ի հգոյէ յայնժամ պարապորդ տեղւոյ ռոճկառու գրագրի ի դիւանատան սորին, թոյլ տալ յետ նմա շարունակել զգրագրական պաշտօն մինչ ցրացումն այնպիսի տեղւոյ, որ և ապա եմուտ ի թիւս ռոճկառու գրագրաց ի դէպս բանելոյ պարապատեղւոյ: Այլ որովհետեւ տէր Ատենապետ սորին քանիցս անգամ բանիւ բերանոյ պատուիրեաց նմա յԱտենիս՝ շարունակել յայսմ հետէ զպաշտօն ստորին եկեղեցականութեան ի Վանաց մայր եկեղեցւոյն, զգենուլ զվերարկու հոգեւորականի և ձեռնաթափ լինել ի դերասանական պաշտօնէ ի թատրօնս որ անվայել է հոգեւորականի և նա զանց արար զպատուիրանաւ Նորին Բարձր Սրբազնութիւն զշարունակելով զիւր պաշտօն ի նմին եկեղեցւոյ, հփոխելով զհանդերձս և ո՛չ իսկ ձեռնափայտ լինելով ի դերասանութեան պաշտօնէն ցայսօր ժամանակի: Վասն որոյ հրամայեցին. նախ՝ արձակել գլխեալ Յակոբն Մակարեանց ի վարձկան գրագրական պաշտօնէ կոնսիստորիայիս՝ չտալով նմա ռոճիկ ինչ վասն անցելոց աւուրց սոյն ամսոյ ի պատճառս զգուելի ծառայութեան նորա, և երկրորդ՝ հրամանագրել բարեկարգչին եկեղեցեաց Տփլիսայ արձակել զնա և ի պաշտօնէ ստորին եկեղեցականութեան, զորմէ և յայտնել միաբանութեան Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ, ստորագրութեամբ նոցա ի վերայ հրամանի սորին, և զկատարմանէ յայտնել Ատենիս, իսկ եթէ կարգեալ իցէ նա և մանկավարժ ի ծխական ուսումնարանի ուրուք եկեղեցեաց քաղաքիս, որ հարեանցի, իմն եղանակաւ յայտնի է Ատենիս, արձակել զնա և յայնմ պաշտօնէ իբրեւ զանձն ծոյլ և անարժան այնմ բարեմասնութեան¹:

55

Շամքորեցոց եկեղեցու ծխականների 1864 թ. դեկտեմբերի 10-ի բողոքը թեմի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսին՝ նոր հոգաբարձուներ ընտրելու մասին.

Ի 6-ն ներկայ ամսոյ աւագ քահանայս մեր եկեղեցւոյ յայտնեց մեզ մի նորապահնչ տնօրէնութիւն ի կողմանէ հոգեւոր իշխանութեան, այն է Զեռ Բարձր սրբազնութիւնը իբրու ըստ հրամանի Վեհափառ Հայրապետին մերոյ հրաւիրում էք մեր 1861 թուին մի անգամ միայն ընտրած պատգամաւորները առաջիկայ կիւրակէին գալ, ժողովել առ Զեզ և ընտրել նոր հոգաբարձուք Թիֆլիզոյ հայոց հոգեւոր ազգային ներսիսեան զպրոցին: Այս հրաւէրի մէջ մենք տեսնում ենք նախ՝ որ այս տնօրէնութիւնը հակառակ է

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2255, թ. 357 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

այն նախագծին, որը մեր երեսփոխանքը ներկայացրին Նորին Վեհափառութեանը ի 25-ն մայիսի 1861 ամի, և որը որ արժանացաւ Հաստատութեան Վեհափառ Հայրապետին ամենայն Հայոց և Սինոդին Սրբոյ Էջմիածնի, որպէս յայտնի է Նորին Վեհափառութեան առ մեր Հասարակութեանը գրած կոնդակից յ9-ն յունիսի նոյն ամի N° 397: Այն նախագծի հինգերորդ յօդուածի զօրութեամբ (անդամք խորհրդարանի դպրոցին պարտին ընտրել ի ձեռն Հասարակութեան քաղաքիս), ուրեմն դպրոցի խորհրդարանի անդամոց ընտրութիւնը ի ձեռն մի անգամ և իր ընտրած պատգամաւորներին համարում ենք մեք հարստահարութիւն իրաւանց Հասարակութեան, ուստի և խնդրեցինք մեր նախնի պատգամաւորներից, որ առանց ստանալու մեզանից նոր գրաւոր հաւատարմագիր, մասնակից չ'լինին որպիսի և իցէ տնօրէնութեան ի մասին նոյն դպրոցին: Եւ այսպիսի հասարակաց իրաւունքների հարստահարութեան դէմ բողոքելով՝ խնդրում ենք Ձեր Բարձր սրբազնութիւնից, մեր այս արդարացի բողոքը հանձնել առ Վեհափառ Հայրապետը և առ Սինոդն Սրբոյ Էջմիածնի, ըստ որում նոյն նախագծի հինգերորդ յօդուածի զօրութեամբ (դպրոցն պարտի լինել միշտ ի լիակատար կախման պատրիարք կաթողիկոսին ամենայն Հայոց և Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի) և միայնգամայն միջնորդել որպէս առ Վեհափառ Հայրապետը, նմանապէս և առ Էջմիածնի Սինոդը, թոյլ տալ մեզ մեր իրաւանց համաձայն ընտրել մեր միջից նոր պատգամաւորներ, տալ նոցա գրաւոր հաւատարմագիր և ներկայացնել Ձեր Բարձր սրբազնութեանը յընտրութիւն նորոգ հոգաբարձուաց:

Երկրորդ՝ 1861 թուի մեր ընտրած պատգամաւորները մեզ յայտնեցին, թէ նոքա համաձայն վերոյիշեալ կոնդակին Վեհափառ Հայրապետին, կազմելով մանրամասն կանոնադրութիւն վասն ներքին և արտաքին կառավարութեան դպրոցին, վասն կարգի ընտրութեան պատգամաւորաց և հոգաբարձուաց և այլն: Ի ձեռն յատուկ պատգամաւորաց առաջարկել են ի Հաստատութիւն Վեհափառ Հայրապետին և Սինոդին Սրբոյ Էջմիածնի, որք և ինչ ինչ փոփոխմամբ հաստատելով նոյն կարգադրութիւնը, առաքել են ի գործադրութիւն. ուրեմն ուր կայ ընդհանուր հասարակութեան պատգամաւորների ձեռամբ յօրինած, Վեհափառ Հայրապետի և Սինոդի հաստատած կանոնադրութիւն, այնտեղ պարտ է, որ պատգամաւորաց և հոգաբարձուաց ընտրութիւնը լինի ըստ ամենայն մասանց նոյն կարգադրութեան համաձայն: Եւ երրորդ՝ խոնարհաբար յայտնում ենք, որ մենք բնաւ չենք հաւատում, թէ մեր հոգեւոր տէրը և Էջմիածնի Սինոդը առանց պատճառի առ ոտն հարկանէին հասարակութեան սրբազան իրաւունքը, այլ կարելի է մի քանի անձինք ունելով իրանց առանձին դիտաւորութիւնը ի դիմաց հասարակութեան յայտնել են, թէ ժողովուրդը կամենում է, այս անգամ ընտրել հոգաբարձուք ի ձեռն հին պատգամաւորներին, և ըստ այնմ հետեւել է այս նոր տնօրէնութիւնը: Եթէ յիրաւի այսպիսի գործ եղած լինի մենք բողոքում ենք նորա դէմ, և յայտնում ենք հրապարակաւ, որ մեր կողմից այդպիսի խորհուրդ բնաւ եղած չէ, և երբէք չէինք թոյլ տալ մեզ, խնդրել, որ երէկ

Հաստատած կանոնադրութիւնը այսօր քանդուի տակաւին առանց գործադրութեան: Անտօն Գաբրիէլեան Տէր-Սարգսեանց, Յ. Ա. Տէր-Ղազարեանց, Կոլլեժսկի ասէսօր Կարապետ Զոհրաբեանց, Աւետիք Իշխանեանց, Յակոբ Միքայէլեանց, Կոլլեժսկի ասէսօր Աղէքսանդր Թաճիրով, Սարգիս Սարգսեանց, Սարգիս Առաքելեանց¹:

56

Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձության 1869 թ. հունվարի 30-ի տեղեկագիրը
Վիրահայոց կոնսիստորիային՝ Թիֆլիսի եկեղեցական ծխական դպրոցների
մասին.

Հոգաբարձութիւնս համահաճ խորհրդով Նորին Բարձր Սրբազնութեան վիճակաւոր Առաջնորդ Մակար Արքեպիսկոպոսի և երեցփոխանաց եկեղեցեաց քաղաքիս, զծխական ուսումնարանս ընդունելով ընդ տեսչութեամբ իւրով, համաձայն 34 յօդ. կանոնադրութեան դպրոցիս, արար սոյնատեսակ կարգադրութիւն: Նախ՝ զի առ եկեղեցեօք Թիֆլիզոյ իցեն վեց ծխական ուսումնարանք: Մին՝ եղեալն առ եկեղեցեաւն Մողնւոյ Սրբոյն Գէորգայ, երկրորդն՝ եղեալն առ եկեղեցեաւն Կաթողիկէի Սրբոյն Գէորգայ, երրորդն՝ բացցի առ եկեղեցեաւն Աւետեաց, չորրորդն՝ եղեալն առ եկեղեցեաւն Սրբոյն Կարապետի Հաւաբարու, հինգերորդն՝ եղեալն առ եկեղեցեաւն Սուրբ Մինասայ և վեցերորդն բացցի առ եկեղեցեաւն Սուրբ Աստուածածնայ Շամքոռեցւոց: Երկրորդ՝ վասն իւրաքանչիւր ուսումնարանին սահմանեսցին ի տարին ծախք ի ոռճիկ երկուց վարժապետաց՝ 360 ռ. և վասն վառելափայտից, վասն ծառայի և այլ հարկաւորութեանց՝ 40 ռ., բոլորն առնէ 400 ռ.: Երրորդ՝ եկեղեցիքն Աւետեաց, Մողնւոյ և Կաթողիկէի, ունելով զգլուխ դրամս և բաւականաչափ տարեկան արդիւնս, ինքեանք զիւրեանց ուսումնարանաց զծախսն արասցեն որպէս և մինչև ցարդ եղեալ է: Չորրորդ՝ որովհետև վերոյիշեալ միւս երեք եկեղեցիքն Սուրբ Կարապետի, Սուրբ Մինասու և Շամքոռեցւոց, առ նուազութիւն արդեանց իւրեանց, չկարեն առանց օգնութեան զիւրեանց ուսումնարանացն հոգալ զծխական, վասն որոյ զտարեկան ծախսն նոցին բաժանել և ի վերոյ այլոց եկեղեցեաց քաղաքիս, ունելով ի նկատի, զի չիք խտրութիւն յեկեղեցիսն և յուսումնարանսն: Հինգերորդ՝ տարեկան ծախք ուսումնարանին Սուրբ Կարապետի բաժանեսցի ի վերայ երից եկեղեցեաց.- նոյն Սուրբ Կարապետի՝ 200 ռ, Չուղուրէթով՝ 100 ռ. և Տափի Թաղի՝ նոյնպէս 100 ռ.: Տարեկան ծախք ուսումնարանին Սուրբ Մինասու, բաժանեսցի ի վերայ երից եկեղեցեաց.- նոյն Սուրբ Մինասու՝ 50 ռ., Նորաշէնով՝ 200 ռ. և Վանաց՝ 150 ռ.: Տարեկան ծախք ուսումնարանին Շամքոռեցւոց բաժանեսցի ի վերայ հինգ եկեղեցեաց.- նոյն Շամքոռեցւոց՝ 100 ռ., Էջմիածնեցւոց՝ 100 ռ., Չորաբաշի՝ 25 ռ., Հրեշտակապետաց՝ 25 ռ. և Սուրբ Նշանով՝ 150 ռ.: Թողլով ի պարտաւորութիւն երեցփոխանաց Սրբոյն Կարապետի,

¹ ՄՄ, Ա. Երիցեանցի արխիվ, թղթ. 157, վավ. 279, բնագիր, ձեռագիր (ևս 14 վրացերեն ստորագրություն):

Սուրբ Մինասայ և Շամքոռեցւոց, նմանապէս երիցփոխանացն Վանաց, Տափի Թաղի Սուրբ Գէորգայ, Սուրբ Նշանու, Նորաշէնու, Հրեշտակապետաց, Չուղուրէթու, Էջմիածնեցւոց և Ձորաբաշի, զի առաջին երեք երիցփոխանքն ստացին ի վերջին ութն երիցփոխանացն և վերջինքն անխափան հասուցեն նոցա զսահմանեալ ի վերոյ ի վերայ իւրաքանչիւր եկեղեցեացն դրամական օժանդակութիւն վասն ծխական ուսումնարանացն ի վեց ամսոյ ի վեց ամիս և այն կանխիկ միշտ, զի մի ծախսարարութիւն վասն ուսումնարանացն դադար առնուցու և անկարգութիւն ինչ յառաջացի: Չվերոգրելոցն ամենից ծանուցանելով վիճակային Ատենիդ ի տեղեկութիւն դորին, Հոգաբարձութիւնս խոնարհաբար խնդրէ առնել զտնօրէնութիւն, զի յիշատակեալ ի վերայ երեցփոխանքն Վանաց, Տափի Թաղի Սուրբ Գէորգայ, Սուրբ Նշանու, Նորաշէնու, Հրեշտակապետաց, Չուղուրէթու, Էջմիածնեցւոց և Ձորաբաշի, հասուցին յեկեղեցական գումարայ զսահմանեալ դրամական օժանդակութիւնս վասն ծխական ուսումնարանացն, միւս երեցփոխանացն, որպէս զառաջին վեց ամսեանն այժմէն իսկ, նմանապէս և այսուհետև զիւրաքանչիւր վեց ամսեանն կանխիկ համաձայն վերոյիշեալ կարգադրութեան¹:

57

Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի 1871 թ. հրամանը՝ Յովհաննէս Տէր-Յովհաննիսեանին հարկերից ազատելու և Շամքոռեցոց եկեղեցու միաբանության մեջ ընդգրկելու մասին.

Ի 15 յունվարի 1871 ամի ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան ի Սինոդիս լուան զեկուցումն վիճակային կոնսիստորիային հայոց Վրաստանի ի յայտարարութիւն իւրում ի 12 նոյեմբերի 1869 ամի № 2223, բացատրեալ էր թէ՝ Յովհաննէսն Կարապետեան Տէր-Յովհաննէսեանց, խնդրազրաւ մատուցելով կոնսիստորիայիս ի 5-ն փետրվարի այսր ամի, առաջի արարեալ զիսկական արձակաթուղթ իւր ի հարկաց տուեալն նմա ի Թիֆլիզոյ քաղաքական հասարակական կառավարութեան ի 19/20-էն յունիսի 1865 ամի № 137, և զվկայական ուսման և վարուց իւրոց զտուեալն ի հոգաբարձութիւնէ Ներսիսեան ազգային հոգեւոր դպրոցի յ30-ն յունվարի տարւոյս № 40, խնդրեալ էր ընկալնուլ զինքն ի հոգեւորականութիւն ի վրայ Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն հայոց Թիֆլիզու Շամքոռեցւոց կոչեցելոյ: Ի հետեւումն որոյ կոնսիստորիայս մակազրութեամբ յ30-ն յուլիսի տարւոյս № 1475, պահանջեաց ի բարեկարգչէն եկեղեցեաց հայոց Թիֆլիզու զտեղեկութիւնս կարեւոր առ ընդունելութիւն ի հոգեւորականութիւն յիշեալ Տէր-Յովհաննէսեանցի, առ որ և նա մակազրութեամբ ի 17-էն սեպտեմբերի № 89, ծանոյց Ատենիս, թէ՝ Յովհաննէսեանցն ի մանկութիւնէ իւրմէ ցարդ ծառայէ ի նմին եկեղեցւոյ պաշտօնիւ ստորին զեկեղեցական պաշտօնէից, վարք և բարք նորա համապատասխանին հոգեւորականութեան, ի եկեղե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3978, թ. 3-4 և շրջ.: Տէն նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 3855, թ. 19, բնագիր, ձեռագիր:

ցին այն ունի զգալի կարօտութիւն այնպիսի պաշտօնէի, է նա 28 ամաց, չէ ամուսնացեալ տակաւին և է ի միջին դասակարգէ ժողովրդեան: Ապա յիշեալ Տէր-Յովհաննէսեանցն յաւելուածական խնդրով ի 29-էն սեպտեմբերի անցելոյ ծանոյց Ատենիս, թէ՛ ի յաւելուած խնդրոյ իւրոյ մատուցելոյ վիճակային կոնսիստօրիայիս ի 5 փետրվարի այսր 1869 ամի, յաղագս ընդունելոյ զնա ի թիւ հոգևորականաց տեղւոյս, պատիւ ունի ընդ այնմ առաջի առնել սմին զնորոգ վկայական արձակման նորա ի հարկատու վիճակէ տուեալն ի քաղաքական կառավարութիւնէ Թիֆլիզոյ ի 25-ն սեպտեմբերի այսր ամի № 4036, և ամենախոնարհաբար խնդրել ի հոգևոր Ատենէս զմատուցեալ նովաւ ընդ վերոյգրեալ խնդրագրոյ նորա ի 5-ն փետրվարի տարւոյս, հին վկայականն արձակման ի հարկատուութիւնէ, որ ի պատճառս անցանելոյ ես ամեայ ժամանակի կորուսեալ է զիւր կանօնական զօրութիւն, ոչնչացուցանել: Ի գեկուցանելն զայսմանէ յիշեալ Յովհաննէսն Տէր Յովհաննէսեանց ներկայացեալ յԱտենս կոնսիստօրիայիս ենթարկեցաւ հարցաքննութեան, և ըստ ցուցեալ ընդունակութեան և ըստ վկայականի ուսման նորա արժանի դատեցաւ ընդունելութեան ի հոգևորականութիւն: Կարգաւորեցին. բոլորագրութեամբ վերոգրելոցս և մատուցմամբ նորոգ իսկաական արձակաթղթոյ նորա ի հարկաց և իսկական վկայականի ուսման, յետ թողլոյ ի մէջ գործոյն զվաւերացուցեալ պատճէնս նոցին, յարգոյաբար հասուցեալ ի գիտութիւն յուսաւորչեան հայոց Սինօդիդ Սրբոյ Էջմիածնի, ամենախոնարհաբար խնդրել զտնօրէնութիւն դորին, յաղագս ընկալնլոյ զյիշեալ Յովհաննէսն Տէր-Յովհաննիսեանց ի հոգևորականութիւնի վերայ Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն հայոց Թիֆլիզոյ Շամքոռեցւոց կոչեցելոյ, և զհետեանաց տնօրէնութիւն իւրոց զայսմ առարկայէ բարեհաճել տալ գիտել կոնսիստօրիայիս հրամանաւ: Ի լրումն այսր յայտարարութեան, Սինօդս պահանջեալ ստացաւ ի կոնսիստօրիայէ անտի զտեղեկութիւնս. յայտարարութեամբք ի 5 յունիսի և ի 13 նոյեմբերի 1870 ամի № 1,142 և 2,215 յորոց առաջնովն ծանուցանէ, թէ տուեալ ժողովրդականաց Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն հայոց Տփլիսայ են 270, ըստ շտատին հոգևորականաց քաղաքին կազմեցելոյ ի 1868 ամի պարտ են լինել ի նմին եկեղեցւոյ քահանայք երեք, սարկաւագ՝ մէկ և դպիրք՝ չորս, իսկ արդէն գտանին միայն երեք քահանայք, իսկ հաստատուն պաշտօնեայք ո՛չ գոն: Այժմեայն քահանայքն ունին ուստերս, բայց նոքա դեռահասակ են, ի պատճառս որոյ և չկարին պարապել յայսմ պաշտօն, այլ պարապին ուսումնառութեամբ և երեքն ընդունակ հոգևորականութեան: Եւ երկրորդովն ծանուցանէ, թէ՛ որպէս հաւաստի առնէ բարեկարգիչն եկեղեցեաց Թիֆլիզոյ՝ յեկեղեցւոյ այնմիկ բացի դեռահաս որդւոյ միաբան քահանայից նորին և յառաջարկեալ Յովհաննէսն Տէր-Յովհաննիսեանց ո՛չ գոն այլ անձինք, որ ընդունակք իցէն հոգևորականութեան: Հրամայեցին. ըստ հաւաստութեան վիճակային կոնսիստօրիային Վրաստանի, յաղագս պակասութիւն եկեղեցական դպրի ի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Թիֆլիզու, զառաջարկեալ արձակագիրն Յովհաննիսի Տէր-Յովհաննիսեանց առաքեալ առ

տէր նահանգապետն թիֆլիզու խնդրել գտնօրէնութիւն Նորին Գերագանցութեան, յաղագս հանելոյ զնա ի հարկատու վիճակէ առ ի ընդունելոյ ի հոգևորականութիւն և կարգելոյ դպիր ի յիշատակեալ եկեղեցւոյն, զորմէ և տալ ծանօթութիւն կոնսսիստօրիային այնմիկ¹:

58

Վիրահայոց կոնսիստօրիայի 1876 թ. հունիսի 21-ի հայտարարութիւնը
Հայոց Գեորգ Դ. կաթողիկոսին՝ Կարապետ աւագ քիյ. Գրիգորեանի՝ Վասիլ
Կովտունովին (Բարսեղ Կովտունեանց) ունեցած պարտքի մասին.

Առ մակագրութիւն Վեհափառութեան Ձերոյ յ9-ն սոյն յունիսի թ. 177, արարեալ ի վերայ խնդրոյ նախկին գրասեղանապետի Տփլիսայ պօլիցիայի Վասիլ Կովտունովի, ուղղելոյ առ Սրբութեան Ձեր ի 24-էն մայիսի այսր ամի, ի մասին 255 ռուբլի պահանջից նորա ի Կարապետ աւագ քահանայէ Տէր-Գրիգորեանց, վիճակային կոնսիստօրիայս շնորհ ինքեան համարի ամենախոնարհաբար յայտ առնել, թէ յիշեալ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց կոչեալ եղև յԱտեան կոնսիստօրիայիս և յայտնեաց, թէ չկարէ նա շարունակել գտուչութիւն յիշեալ Կովտունովին ամսական տասն ռուբլեաց, վասն զի նախկին Ատեանապետ սորին և անդամք՝ ըստ ասից յիշեալ քահանայի գրի թէ ընդդէմ կամաց իւրոց պարաւանդեալ են զնա առ այն, որպէս ի պատճառս կարի յոյժ սակաւութեան քահանայական արդեանց իւրոց, նոյնպէս և ի պատճառս այնորիկ, զի նա ի միասին ընդ գերդաստանի իւրում պահպանէ և զդուստր իւր զաւակօքն հանդերձ, յայտնելով միանգամայն, թէ դրամքն այնոքիկ, զորս պահանջէ յինքինէ Կովտունովին, պատկանին յիշեալ դստեր իւրում յօժիտս, զորոյ զմուրհակն այդ նորա՝ փեսայ յիշեալ քահանայի, տուել ի ձեռս նոյն Կովտունովի և պահանջելով ի նմանէ զայն գումար ի ձեռն նորա, ինքն բարձի թողի արարեալ է զընտանիս իւր ի քաղաքի աստ և գտանի յանյայտ բացակայութեան՝ որպէս զթափառական, և թէ նա Կարապետ աւագ քահանայն առ այսպիսի հանգամանօք, անտեղի և ընդդէմ խղճի և օրինաց համարի վճարել յօգուտ փեսայի իւրոյ զգրամս, և ի միասին ընդ այնմ պահպանել զանխնամ թողեալ ի նմանէ զընտանիս նորա առ նեղ դրութեամբ իւրով, զոր և Ատեանս առեալ ի կշռադատութիւն յառաջ քան զայս՝ չկարաց ի գործ դնել զոր և իցէ ստիպողական չափու միջոցս յաղագս պահանջելոյ ի յիշեալ աւագ քահանայէն զամսական տասն ռուբլիս, մանաւանդ՝ զի և նախկին Անդամք սորին, որք վճուել էին ստանալ ի քահանայէն յօգուտ Կովտունովի գտասն ռուբլիս, ի սկզբանէ յունվարի ցվերջն մարտի և այն առաւել յարդիւնաւոր ամիսս վասն քահանայից, չէին կարացեալ ստանալ ի նմանէ զվճուահատեալ յինքենց գումարն, թուի, թէ ի յարգանս վերոյգրեալ զօրաւոր պատճառաց, բայց և այնու ամիւ Ատեանս միշտ համոզէր զԿարապետ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց կամ ի վճարումն ամսական հինգ ռուբլեաց և կամ կիսոյ մասին բոլոր ժամոցադրամոց իւրոյ, առ որ համաձայն գտանէր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 82, վավ. 28, թ. 45, բնագիր, ձեռագիր:

և գտանի այժմ ևս յիշեալ աւագ քահանայն, սակայն Կովտունովն անհամաձայն գտաւ առ այն և սկսաւ յԱտենի սորին խօսել զանազան անվայել և ընդդէմ օրինաց բանս և զխրոխտանս: Զայսմանէ կոնսիստորիայս խորին խոնարհութեամբ յայտ արարեալ Վեհափառութեան Զերում, վերադարձուցանէ զիսկական խնդիր յիշեալ Կովտունովի հանդերձ եղեալ ընդ նմին թարգմանութեամբն ի հայ բարբառ, և ամենախոնարհաբար խնդրէ զպաշտպանութիւն Վեհափառութեանդ ընդդէմ յայտնի զրպարտութեանց նորա բարդելոց ի նմանէ ի վերայ Ատենապետի և անդամոց սորին՝ յառաջացելոց ի կրից, յարգոյաբար յարակցելով և զայս, թէ յիշեալ Կովտունովն ըստ զօրութեան կատարողական թերթին՝ յիշատակելոյ ի խնդրագրին իւրում, անգամ մի տուեալ է ենթարկել հրապարականվաճառման զբոլոր տնական կահկարասիս նորա և զգոյացեալ ի վաճառմանէ նոցին դրամս ստացեալ է յիւր օգուտ¹:

59

Վիրահայոց կոնսիստորիան 1878 թ. հոկտեմբերի 21-ի արձանագրոյթոյնը՝ Կարապետ աւագ քիյ. Տեր-Գրիգորեանի պարտքի մասին.

Ի կոնսիստորիայիս լուան զառաջադրութիւն դատաստանական մասին Սինօդի Սրբոյ Էջմիածնի ի 25 սեպտեմբերի տարւոյս № 2241, ընդ խնդրոյ Վասլի Կովտունովի յաղագս դրամական պահանջից նորա ի Կարապետ աւագ քահանայէ Տէր-Գրիգորեանց: Տեղեկութիւն. նախ՝ Սինօդն Սրբոյ Էջմիածնի հրամանաւ ի 20 նոյեմբերի 1876 ամի № 2666, պատուիրեալ էր կոնսիստորիայիս պարտաւորել զԿարապետ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց ի բաւարարութիւն պահանջից Կովտունովի ըստ չափու և ըստ կարօղութեանն. ի հետևումն որոյ կոնսիստորիայս հրամանագրեաց նոյն քահանային ի 24 դեկտեմբերի նոյն ամի № 3189, վճարել զպարտաւորութիւն իւր Կովտունովի ըստ չափու և ըստ կարօղութեանն. զորմէ և յայտնեաց Կովտունովին ի ձեռն պօլիցիական կառավարութեան Տփլիսայ ի նոյն աւուր № 3190: Երկրորդ՝ յիշատակեալ Կովտունովն խնդրագրով յ8 ապրիլի 1877 ամի յայտնելով Ատենիս, թէ Կարապետ աւագ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց ոչ հատուցանէ նմա զպարտս իւր 235 ռուբլի, խնդրեաց զտնօրէնութիւն և կոնսիստորիայս տեսանելով, զի Կարապետ աւագ քահանայն ոչ վճարէ զպարտաւորութիւն իւր Կովտունովայ ոչ ըստ նախկին կարգադրութեան սորին ամսական 10 ռուբլիս և ոչ ըստ հրամանի Սինօդի Սրբոյ Էջմիածնի ըստ չափու և ըստ կարօղութեան իւրոյ, վասն որոյ առ ի վախճան դնելոյ գործոյս հրամանագրեաց գործակալին Հաւլաբարի ի 13 ապրիլի 1877 ամի № 1163 արգելուլ զժամոցադրամս նորա և ամսոյ յամիս առաջի առնել զայնս կոնսիստորիայիս մինչև ցլրումն պարտուց նորա Կովտունովի, զորմէ կրկնեալ եղև գործակալին ի 5 հոկտեմբերի նոյն ամի № 2844, բայց չստա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 596, թ. 1 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Այդ հայտարարոյթանը կից կոնսիստորիան ներկայացրել է նաև Բարսեղ Կովտունեանցի խնդրագիրը ոռուերեն և հայերեն լեզվով թարգմանված՝ ուղղված Գեորգ Դ. կաթողիկոսին:

ցաւ ի նմանէ զբաւարարութիւն ինչ: Երրորդ՝ ի հետեւումն անդադար գանգատանաց Կովտունովի, ի վերջոյ ի 16 յունվարի ներկայ ամի աւագ քահանայն Կարապետ Տէր-Գրիգորեանց կոչեալ եղև առ վիճակաւոր Առաջնորդն թէմիս և առաջի Նորին Սրբազնութեան և Անդամոյ Ատենիս խոստացաւ յընթացս միոյ եօթնեկի աւարտել զհաշիւ իւր ընդ Կովտունովի և մատուցանել Ատենիս զստորագրութիւն նորա զստացմանէ դրամոցն, սակայն և առ այս անգամ ոչ կատարեաց զպատուէր Սրբազան Առաջնորդի և զխոստումն իւր: Ուստի կոնսիստորիայս ըստ օրագրական սահմանադրութեան իւրոյ, կայացելոյ բարեհաճութեամբ Նորին Սրբազնութեան ի 24 յունվարի սոյն ամի եզրակացոյց՝ արգելուլ զԿարապետ աւագ քահանայն յամենայն քահանայագործութիւնէ և զարդիւնս նորա դարձուցանել ի վճար պարտուց նորա Վասլի Կովտունովայ, զորմէ հրամանագրեաց գործակալին Տփլիսայ ի 24 յունվարի № 271, վասն յայտնելոյ նմա և համարելոյ զնա արգելեալ ի քահանայագործութիւնէ մինչև ցայլ տնօրէնութիւն, և վասն յայտնելոյ միաբանից Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ, զի նոքա զհասանելի Կարապետ աւագ քահանային մասն ամենատեսակ արդեանց հասուցին կոնսիստորիայիս ի վերջ իւրաքանչիւր ամսոյ մինչև ցառանձին տնօրէնութիւն: Բայց որովհետև և այս տնօրէնութիւն ոչ կարաց ազդել Կարապետ աւագ քահանային աւարտել զհաշիւս իւր ընդ Կովտունովի, վասն որոյ Նորին Սրբազնութիւնս յԱտենի կոնսիստորիայիս յայտնեաց Կովտունովին, թէ զպարտս իւր ի նոյն քահանայէ կարէ նա պահանջել համաձայն օրինաց դատաստանական կարգաւ, իսկ զԿարապետ աւագ քահանայն յանդիմանեալ արձակեաց յարգելանաց, զորմէ և կոնսիստորիայս հրամանագրեաց գործակալին ի գիտութիւն ի 21 փետրվարի № 594: Կարգաւորեցին. զվերոգրելոցն յայտ առնել խոնարհաբար Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի վերադարձուցմամբ խնդրոյ Կովտունովի ընդ եղեալ պատճէնի օրագրութեան կոնսիստորիայիս¹:

60

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1878 թ. օգոստոսի 19-ի հայտարարութիւնը Սինօդին՝ դպիր Արտաշէս Տէր-Բարսեղեանին քահանա ձեռնադրելու մասին.

Ի կոնսիստորիայիս լուեան զյայտարարութիւն գործակալի Տփլիսայ ի 22 մայիսի տարւոյս № 41, ընդ որում ի կատարումն հրամանի Ատենիս մատուցանէ զվկայականս դպրի Արտաշէսի Տէր-Բարսեղեանց՝ ծննդեան և մկրտութեան, ուսման, ձայնագրութեան և չորս աստիճանաւորութեան: Տեղեկութիւն. Ժողովրդականք Շամքօռեցւոց եկեղեցւոյ Տփլիսայ խնդրագրով ի 28 ապրիլի տարւոյս, յայտնելով կոնսիստորիայիս զմահուանէ միաբան քահանայի նոյն եկեղեցւոյ Առաքելի Սուքիասեանց, խնդրեցին ձեռնադրել ի տեղի հանգուցելոյն զքահանայորդի դպիր Արտաշէսն Տէր-Բարսեղեանց ի վերայ նոյն եկեղեցւոյ: Ի հետեւումն որոյ կոնսիստորիայս հրամանագրութեամբ ի 17 մայիսի № 1494, պատուիրեաց գործակալին Տփլիսայ պահանջել յԱր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 596, թ. 29 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

տաշէս դպրէ Տէր-Բարսեղեանց զվկայականս ծննդեան և մկրտութեան նորա, ուսման և ձայնագրութեան, զորս և մատուցանել Ատենիս ի տնօրէնութիւն, առ որ ընկալլաւ ներկայ յայտարարութիւն նորա: Կարգաւորեցին. Առաջարկմամբ վկայականաց ծննդեան և մկրտութեան, ուսման, ձայնագրութեան և չորս աստիճանաւորութեան դպրի Արտաշէսի Տէր-Բարսեղեան Իսրայէլեանց, խնդրել խոնարհաբար զլուծումն Սինօղի Սրբոյ Էջմիածնի յաղագս ձեռնադրելոյ զնա յաստիճան քահանայութեան ի տեղի Հանգուցեալ Առաքել քահանայի Սուքիասեանց ի վերայ Շամբօռեցւոց եկեղեցւոյն Տփխիսայ¹:

61

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1880 թ. օգոստոսի 25-ի արձանագրութիւնը՝ Համագասպ քիյ. Տէր-Յովհաննիսեանցի պարգևատրման և այդ մասին ծառայական ցուցակում գրառելու մասին.

Զյայտարարութիւն Համագասպ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց ի 25 օգոստոսի տարւոյս, յորում գրէ «Այսու յայտարարութեամբ պատիւ ունիմ յայտ առնել վիճակային Ատենիդ թէ՛ Հանգուցեալ առաջնորդն թեմիս սրբազան Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսն Այվազեանց յամսեանն յուլիսի անցեալ ամի բարեհաճեաց վարձատրել զիս կերպասեայ խառայ փիլոնիւ: Եւ երկոքին հրամանօք Սինօղի Սրբոյ Էջմիածնի կարգեալ եմ անդամ յանձնաժողովոյն նուիրակութեան մոմոյ և գանձապահ գանձանակաց հաւաքելոց յեկեղեցւոյ մերում յանուն Մայր Աթոռոյն Սրբոյ Էջմիածնի: Ուստի առաջի առնելով դմին զվկայականն տուեալ ինձ ի Հանգուցեալ առաջնորդէն և զերկոսին հրամանագիրսն Սինօղի Սրբոյ Էջմիածնի ի բարեհաճ տեսութիւն ատենակալացդ, խոնարհաբար խնդրեմ գլիշեալ վարձատրութիւն և ծառայութիւն իմ նախ մուծանել ի ցուցակի ծառայութեան իմոյ և ապա ըստ այնմ չնորհել ինձ զվաւերացուցեալ պատճէն նորա վասն անձնական անհրաժեշտ հարկաւորութեան իմոյ, վասն առաջարկելոյ թեմական տեսչին»: Հրամայեցին. զվերոյիշեալ վարձատրութիւնն և զծառայութիւնն Համագասպ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց, մուծանել ի ցուցակ ծառայութեան նորա և ըստ այնմ տալ նմա զպատճէն այնր ցուցակի վասն յիշատակեալն հարրկաւորութեան վերադարձուցմամբ առաջի արարեաց վկայաթղթոց²:

62

Սուրբ Էջմիածնի Սինդի 1884 թ. օգոստոսի 10-ի հրամանը Վիրահայոց կոնսիստորիային՝ եկեղեցական սպասավոր Աւետիք Գուլամիրեանցին սարկաւազ ձեռնադրելու և Սուրբ Աւետեաց եկեղեցոյ Շամբօռեցոց եկեղեցին փոխադրելու մասին.

Հրաման Նորին Կայսերական Մեծութեան ինքնակալին ամենայն Ռուսաց, ի Լուսաւորչական Հայոց սինօղէ սրբոյ Էջմիածնի. վիճակային կոնսիստոր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7000, թ. 1-2 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 575 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

րիային Հայոց Տփլիսու: Ըստ հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան ի սինօդիս լուան զյայտարարութիւն կոնսիստորիայիդ ի 16 ապրիլի տարւոյս № 1102, վասն հրաժարեցուցման Աւետիքի Գուլամիրեանց ի սպասաւորութենէ Սուրբ Աւետեաց եկեղեցւոյ տեղւոյդ ի պատճառս անընդունակութեանն: Ի տեղեկութեանց գործոց սինօդիս երեւի, նախ՝ զի Երեւանցի այժմ վերաբնակեալ ի Տփլիս քաղաքի Աւետիքն Գուլամիրեանց ընդ խնդրոյ իւրոյ մատուցանելով սինօդիս զարձակման թուղթ ի հարկաց, տուեալն ի հասարակութենէն Երեւան քաղաքի, զծննդական և զուսման վկայականս, նաև զվկայական տուեալ նմա ի Կարապետ աւագ քահանայէ Շամքօնեցւոյ եկեղեցւոյ Տփլիսու, խնդրեալ էր ընդունել զինքն ի հոգեւոր կոչումն և ձեռնադրել սարկաւագ ի վերայ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շամքօնեցւոց Տփլիսայ: Ի վկայականէն տուեցելոյ ի 22 ապրիլի 1883 ամի ի Կարապետ աւագ քահանայէ երեւի, զի ստորին եկեղեցական պաշտօնեայ Աւետիքն Գուլամիրեանց գովանի վարուք և բարուք իւրով, ծառայէ ի 1878 ամէ սկսեալ մինչև ցարդ Հալվաբարի Շամքօնեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ: Եւ երկրորդ՝ ժամաւորք և ծխականք Շամքօնեցւոց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ ի յամսեանն փետրվարի տարւոյս դիմեալ նոյնպէս ի սինօդս խնդրեալ էին վերստին նշանակել յիշեալ Գուլամիրեանցին ի նախկին պաշտօն իւր՝ տիրացութեան Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ: Հրամայեցին. Որովհետև ժամաւորք և ծխական ժողովրդականք Շամքօնեցւոց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ Տփլիսու և Կարապետ աւագ քահանայն վկայեն զարժանաւոր վարուց և զբազմամեայ արիւնջան և ջերմեռանդ ծառայութեանց Աւետիքի Գուլամիրեանց ի նմին եկեղեցւոյ, և որպէս տեսանի ի մատուցեալ ուսամն վկայականէն՝ նա ուսեալ է զբաւականաչափ առարկայս ի սեմինարիային Հայոց Երեւանայ: Վասն որոյ և ի յարգանս ժողովրդականաց, զարձակութուղթն Գուլամիրեանցի առաքել առ նահանգապետն Երեւանայ վասն հանելոյ զնա ի թուոյ հարկատուաց առ ի ընդունելոյ ի հոգեւորականութիւն ի վերայ Շամքօնեցւոց եկեղեցւոյն Տփլիսու: Զայսմանէ տալով տեղեկութիւն կոնսիստորիայիդ՝ պատուիրել թոյլատրել խնդրատուին շարունակել զսպասաւորութիւն իւր ի նմին եկեղեցւոյ մինչ ցատացումն վախճանական լուծման ի սինօդէս և յարձակումն նորա իսպառ ի հարկատու վիճակէ¹:

63

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1885 թ. սեպտեմբերի 16-ի արձանագրութեամբ՝
Թիֆլիսի քաղաքացի Դաւիթ Յովհաննիսեան Պոպովեանցի կտակի մասին.

Զեկուցումն. պրօկուրորն Տփլիսայ օկրուժնոյ դատարանի գրութեամբ ի 17 օգոստոսի 1876 ամի № 5760, առաքեալ է ի կոնսիստորիայս զպատճէն կտակի Տփլիսայ քաղաքացի Դաւիթ Յովհաննիսեան Պոպովայ, կցորդելով թէ Կէկէլն Գասպարեան Պոպով, որում յանձնեալ է իսկական կտակն, բնակի ի 14 թաղի Տփլիսայ ի սեպհական տան, ի կտակէ Պոպովայ երեւցաւ,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 221, թ. 12, պատճեն, ձեռագիր:

զի նա ի միջի այլոց կտակեալ է ի շինութիւն խաչկալից Տփխիսայ Սուրբ Սարգիս և Շամբոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցեաց մի հազար բուրլի, իւրաքանչիւրն 500 բուրլի, և ի շինութիւն ենթադատեալ Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ Հաւլաբարի 5000 բուրլի: Կտակատար նշանակեալ է կին նորա Կէկէլ Պոպովեանց: Ի շարունակեալ օրագրութիւնէ կոնսիստորիայիս երևեցաւ, զի այրի կէկէլն Պոպովեանց զմի մասն կտակին արդէն կտակեալ է, այն է՝ հատուցեալ է զմի հազար բուրլիս ի շինութեան խաչկալից Սուրբ Սարգիս և Շամբոռեցւոց եկեղեցեաց, իսկ ի վճարմանէ 5000 բուրլիաց հրաժարի նա այժմ, պատճառելով թէ համաձայն կտակի առն իւրոյ պարտաւոր է նա վճարել զայն գումար ի դէպս հիմնարկութեան ենթադատեալ Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյն Հաւլաբարի: Հրամայեցին. առաքմամբ գործոյն կտակի Դաւթի Պոպովեանց յանձնել հաւատարմատարի սորին պարոն Յակովբայ Տէր-Յովհաննիսեանց՝ պահանջել դատաստանական կարգաւ յայրւոյն Կէկէլայ Պոպովեանց զհինգ հազար բուրլիս, կտակեալս ի շինութիւն ենթադատեալ Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ Հաւլաբարի¹:

64

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1885 թ. հոկտեմբերի 18-ի արձանագրութիւնը՝
Շմաւոն քիյ. Տէր-Բարսեղեանցին երդմնեցուցիչ քահանա նշանակելու մասին.

Զյայտարարութիւն Շմաւոն քահանայի Տէր-Բարսեղեանց ի 20 սեպտեմբերի տարւոյս, յորում գրէ. «սկսեալ ի 1882 ամէ վիճակային Ատեանդ նշանակեալ է զիս օգնական երդմնեցուցչի ի չորրորդ բաժանման հաշտարար դատարանի քաղաքիս Յայնկոյս Կուր գետոյն, նշանակելով ի նմին իսկական երդմնեցուցիչ զՍարգիս քահանայն Իգիթեանց, սակայն յօրէ յայնմանէ նշանակելոյ զմեզ յայն պաշտօն յիշեալ քահանայն Իգիթեանց չնայելով զի ինքնէ յատկապէս որոշեալ երդմնեցուցիչն, սակայն և ոչ անգամ մի գրեմ գալ իցէ ի դատարանին և դատարանն անգամ ո՛չ ճանաչելով զանուն նորին որպէս երդմնեցուցչի, միշտ ազատ պահէ զնա ի կոչնագրէն և զիս յաճախակի կոչելով ի նոյնն, բազում նեղութիւնս և զրկունս հասուցանէ: Զայսմանէ ամենախոնարհաբար յայտարարելով Ատենիդ՝ խնդրիմ բաւ համարել զայս չափ նեղութիւնս յայտ օրինակ ծառայութեանց և կարգադրել՝ վասն ազատ կացուցանելոյ ինձ երդմնացուցչական պաշտօնավարութիւնէ»: Տեղեկութիւն. օրագրութեամբ Ատենիս յ99 օգոստոսի 1882 ամի նշանակեալ է երդմնեցուցիչ առ հաշտարար դատաւորն 4-րդ մասին քաղաքիս Սարգիս քահանայն Իգիթեանց և օգնական նմա Շմաւոն քահանայն Տէր-Բարսեղեանց: Հրամայեցին. զՍարգիս քահանայն Իգիթեանց արձակեալ ի պաշտօնէ երդմնեցուցչութեան, նշանակեալ ի տեղի նորա երդմնեցուցիչ զնոյն իսկ Շմաւոն քահանայն Տէր-Բարսեղեանց և օգնական նմա՝ զՀամազասպ քահանայն Տէր-Յովհաննիսեանց, զորմէ հրամանագրել վերատեսչին բարեկարգութեան յեկեղեցեաց Հաւլաբարի, վասն յայտնելոյ յիշատակեալ քահանայից ի զի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 400 շրջ.-401 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

տուլթիւն և ի կատարումն, և զայսմանէ հաղորդագրել հաշտարար դատաւորին 4-րդ մասին ի տեղեկութիւն¹:

65

Դպիր Աւետիք Գուլամիրեանի 1887 թ. սեպտեմբերի 24-ի խնդրագիրը Սինոդին՝ իրեն Շամքորեցոց եկեղեցում քահանա ձեռնադրելու մասին.

յԱմէ 1874, ամենայն հաւատարմութեամբ սպասաւորիմ ի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շամքորեցոց, որ ի Տփլիս, ծխականք այսր եկեղեցւոյ, յամենայն ժամ տեսանելով զամբիծ ծառայութիւնն իմ, նա մանաւանդ ի նկատի ունելով և զբազմաթիւ գերդաստունն իմ, որոց հազիւ հազ պահիմ ոչ ապահովս յաղքատիկ գանձանակաւ իմով, վասն քահանայացուցանելոյ զիս ի վերայ իւրեանց, երկիցս խնդիր առաջարկեալ են ի Սուրբ Սինոդդ, զորոց զհետեւանաց տակաւին ոչ ծխականք նոյն եկեղեցւոյ և ոչ ես ունեմ զտեղեկութիւն, բաց յայսմանէ արդարամիտ երեցն նոյն եկեղեցւոյ արժանապատիւ հանգուցեալ ի Տէր Կարապետ քահանայ Տէր-Գրիգորեանց, յիւրմէ կողմանէ դարձեալ ունի տուեալ ի սրբազան Սինոդդ զխնդիր մի ի նոյն միտս, որով բարեխիղճ հայրն զբարի վարուց և զբարուց իմոց՝ երաշխաւորս լինելով, խնդրէր քահանայացուցանել ի տեղի իւր, իսկ ես առանց ի գրի առնելոյ զաշխատանս և զջանս, զորս անտրտունջ ցուցեալ եմ, յամենայն դէպս ի տան Տեառն այսու խոնարհ խնդրագրութեամբ իմով, դիմեալ ի Սուրբ Ատեանդ աղաչիմ արժանացուցանել զիս ի սուրբ աստիճան քահանայութեան, որոյ վասն թողեալ զամենայն ինչ ահա զամս տասն և չորս ծառայեմ կամակար մտօք ի տան Տեառն: Ընդ սմին ներկայացնելով զվկայական արձակմանն իմոյ ի հարկաց՝ տուեալ ի քաղաքային խորհրդարանէն Երևանայ, ամենախոնարհաբար խնդրեմ ի Ս. Սինոդէդ առնել ըստ այնմ զպատշաճաւոր տնօրէնութիւն²:

66

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1888 թ. օգոստոսի 8-ի հայտարարությունը Սինոդին՝ Աւետիք Գուլամիրեանցին Շամքորեցոց եկեղեցում սպասավոր նշանակելու մասին.

Ի կոնսիստորիայիս լուան զՀրաման Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի ի 20 մայիսի տարւոյս ընդ համարաւ 1963, որ ի մասին ընդունելոյ ի հոգևոր տեսչութիւն զԱւետիքն Գուլամիրեանց: Տեղեկութիւն. Նախ՝ Աւետիքն Գուլամիրեանց խնդրագրով յանուն նախկին առաջնորդի թեմիս ի 19 Յունիսի 1878 ամի խնդրեալ էր ընդունել զինքն ի հոգևորականութիւն ի սպասաւորութիւն Աւետեաց եկեղեցւոյ քաղաքիս, կցորդելով, թէ արձակաթուղթն իւր ի հար-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 456-457, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 13, բնագիր, ձեռագիր: Կից ռուսերեն լեզվով ներկայացված է նաև Երևանի նահանգապետի գրությունը՝ Աւետիք Գուլամիրեանի՝ հարկերից արձակման վկայականը:

կաց գտանի ի Սինօղն Սրբոյ Էջմիածնի. ի հետևումն որոյ կոնսիստորիայս հրամանագրեալ էր գործակալին պահանջել ի նմանէ զվկայականս ծննդեան, ուսման և ձայնագրագիտութեան. այլ ի չառաջարկել նորա զպահանջեալ վկայաթուղթս գործս այս կարճեցաւ ի կոնսիստորիայիս: Երկրորդ՝ ըստ առանձին կարգադրութեան այժմու առաջնորդի թեմիս Աւետիք Գուլամիրեանց հրաժարեցուցեալ էր ի սպասաւորութենէ եկեղեցւոյ ի պատճառս անընդունակութեան իւրոյ ընդ այլոց ոմանց տգէտ տիրացուաց. և զայսմանէ յայտնեալ է կոնսիստորիայս Սինօղին Սրբոյ Էջմիածնի յայտարարութեամբ ի 16 Ապրիլի 1884 ամի ընդ համարաւ 1102 ի կատարումն առաջադրութեան կառավարչական մասին Նորին ի 12 Մարտի նոյն ամի ընդ համարաւ 636, որով պահանջէր զտեղեկութիւն, թէ «ի կողմանէ թեմական Ատենիդ չի՞ք արդեօք օրինական պատճառ ինչ առ ընդունելութիւն Գուլամիրեանցի ի հոգեւորականութիւն, բայց Սինօղն Սրբոյ Էջմիածնի հրամանաւ ի 10 օգոստոսի նոյն ամի ընդ համարաւ 2176, պատուիրեաց դարձեալ կարգել զնոյն տիրացու ի սպասաւորութիւն Շամբոռեցւոց: Ի զեկուցանելն զայսոսիկ՝ սրբազան առաջնորդն թեմիս յայտնեաց զյետագայս — Սինօղն Սրբոյ Էջմիածնի հրամանաւ յ8 Յունիսի տարւոյս ընդ համարաւ 2193 բացասեալ է խնդրոյ ժողովրդոց Սանահին գեղջ, որք խնդրէին ընդունել ի հոգեւորականութիւն զգլխի Բէկլար Էփոյեանց, գտանելով զայն խնդիր ոչ արժանի կատարման, և հակառակ օրինաց. զի «ըստ 985 յօդ. ժա. հատ. 1 մասին օրինաց առաջարկութիւնք վասն թոյլատրելոյ մտանել ի հոգեւոր կոչումն մտանեն ի շրջան գործողութեան կոնսիստորիայից, իսկ ի կողմանէ սորին չիք արարեալ միջնորդութիւն»: Արդ՝ վասն ընդունելութեան Գուլամիրեանցի ևս կոնսիստորիայս ոչ միայն չէ միջնորդեալ, այլ ընդհակառակն յայտնեալ է զանյարմարութիւն նորա. Ուրեմն եթէ գոն օրէնք վասն Էփոյեանցի, պարտ էր լինել և վասն Գուլամիրեանցի. Վասն որոյ անհրաժեշտ համարի վերստին խնդրել խոնարհաբար զբարեհաճութիւն Սինօղի Սրբոյ Էջմիածնի ի բաց հանել ի սպասաւորութենէ եկեղեցեաց քաղաքիս զԱւետիք Գուլամիրեանց նախ՝ զի մի տգէտք և անընդունակք ելցեն անուամբ սպասաւորութեան ի սեղան եկեղեցւոյ ի նուազեցուցանել և նսեմացուցանել զչուք և զպատիւ նորին. Երկրորդ՝ ի յարգանս վերոգրեալ օրինաց, զի պահպանեսցի այն ճշտութեամբ. Իսկ եթէ դարձեալ կամք իցեն Սինօղի Սրբոյ Էջմիածնի հրամայել, զի Գուլամիրեանցն ընկալցի ի հոգեւորականութիւն ի վերայ Շամբոռեցւոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ, եղիցին կամք նորին: Կարգաւորեցին. Զվերոգրելոցն յայտ առնել խոնարհաբար Սինօղին Սրբոյ Էջմիածնի և խնդրել զվախճանական տնօրէնութիւն Նորին վասն Աւետիքայ Գուլամիրեանց¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 22-23, բնագիր, ձեռագիր: Տես նաև գ. 2282, թ. 431-432 շրջ., բնագիր, ձեռագիր (1892 թ. նոյեմբերի 3-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան հայտարարութիւն է ուղղել Սինօղին՝ դպիր Ավետիք Գուլամիրեանցին Թիֆլիսի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու քահանա ձեռնադրելու մասին, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 24 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր):

67

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1888 թ. մարտի 11-ի արձանագրությունը՝ Շամքո-րեցոց եկեղեցու՝ Հավլաբարի Սուրբ Կարապետ եկեղեցուն ունեցած պարտքի մասին.

Զյայտարարութիւն երեցփոխանի Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ Հաւլաբարի յ8 ամսոյս, յորում գրէ. «Ժողովրդականք երեցփոխանական կառավարութեան իմում հաւատացեալ Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ հայոց Հաւլաբարի, հանդիպելով դժուարութեան ի ստացման մի հազար ռուբլեաց լրիւ, փոխարինաբար տուելոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն հայոց Հաւլաբարի՝ Շամքոռեցւոց կոչեցելոյ, ի պէտս շինութեան ծխական ուսումնարանի նոյն եկեղեցւոյ ըստ ձեռագրոյ վերատեսչաց շինութեան այնր ուսումնարանի ի 11-էն յուլիսի 1883 ամի, նախընթաց հրամանաւ սրբազան առաջնորդի վիճակիս, ի վերջոյ՝ յետ այլեայլ բանակցութեանց ընդ երիարս ժողովրդականաց կրկին եկեղեցեացս, ժողովրդականք Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ ընդհանուր խորհրդով համաձայնեցան ստանալ յարդեանց Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ զկէս մասն հազար ռուբլի գումարին՝ զհինգ հարիւր ռուբլի միայն, իսկ զմնացեալ հինգ հարիւր ռուբլին թողուլ անպահանջ, իբրու հանգանակութիւն ի կողմանէ ժողովրդականաց Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ՝ ի նպաստ շինութեան այնր ուսումնարանի այնու, զի արձան մի մակագրութեամբ վերտառեալ մտօք, զետեղեսցի ի ճակատ սեմոյ դրանց շինուածոյ յիշատակեալ ուսումնարանի, ի յաւիտենական յիշատակ այնր նուիրագործութեան և հանգանակութեան ի կողմանէ ժողովրդականաց Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ: Ծանուցանելով զայսմանէ վիճակային Ատենիդ մատուցմամբ յիշեալ ձեռագրոյն, խոնարհաբար խնդրիմ բարեհաճել շնորհել ինձ զհրաման՝ յաղագս գրելոյ զայնոսիկ անպահանջ թողեալ ի կողմանէ ժողովրդականաց Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ հինգ հարիւր ռուբլին՝ ի ծախս ի պատշաճեալ տումարի»: Հրամայեցին. հրամանագրել երեցփոխանին Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ՝ գրել ի ծախս հաշուէմատենի եկեղեցւոյն զհինգ հարիւր ռուբլիս որպէս տուեալ ի պէտս շինութեան ուսումնարանի Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ¹:

68

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1888 թ. հունիսի 13-ի արձանագրությունը՝ հանգուցյալ Տիգրան Տէր-Ղուկասեանցի կտակի մասին.

Զյայտարարութիւն կտակակատարի հանգուցեալ դէյսուվիդելիսի սրապուկի սովետրնիկ Տիգրանայ Տէր-Ղուկասեանց՝ Աստուծայ Գէորգեան Տէր-Ղուկասեանց յ3 յունիսի տարւոյս, ընդ որում համաձայն կտակի հանգուցելոցն մատուցանէ զ275 ռուբլիս և խնդրէ կարգադրել այսպէս. զ150 ռուբլիս դնել յԱրքունի դրամատան Տփխիսայ մշտնջենաւորապէս յանուն միաբանու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 144 շրջ.-145, քնագիր, ձեռագիր:

Թեան Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյ և գտնուող տալ միաբանութեան այնու, զի քահանայք նոյն եկեղեցւոյ յիւրաքանչիւր ամի ի 15-ն փետրվարի յաւուր մահուան հանգուցելոյն մատուցին զսուրբ պատարագ վասն փրկութեան հոգւոյ նորա և զկնի պատարագին կատարեսցին զհոգեհանգիստ, իսկ ի մնացեալ 125 ըուբլեաց զ100 ըուբլիս դնել նոյնպէս յԱրքունի դրամատան յանուն եկեղեցական ծխական ուսումնարանի Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյ և զմնացեալ 25 ըուբլիս յանձնել հոգաբարձութեան դպրոցի ի պէտս դասական պիտոյից կամ այլ կարևորութեանց: Ի նոյն յայտարարութեան կտակակատարի յաւելեալ է, թէ զ125 ըուբլի ևս յանձնեալ է նա երեցփոխանին Զրկինեանց եկեղեցւոյ յօգուտ ծխական ուսումնարանի նոյն եկեղեցւոյ նոյնպիսի պայմանաւ և զստացմանէ այսոցիկ դրամոց առաջարկեալ է զստորագրութիւն երեցփոխանի, որով գումար կտակաւանդ դրամոց լինի ընդամէնն չորս հարիւր ըուբլի: Տեղեկութիւն. պրօկուրորն նահանգական դատարանի Տփլիսայ գրութեամբ ի 12 յունիսի 1887 ամի № 6996, առաքեալ է ի կոնսիստորիայ զքաղուած կտակի հանգուցեալ դէյսարկիսիս սովետիկ Տիգրանայ Տէր-Ղուկասեանց, յորմէ երեւի զի հանգուցեալն ի միջի այլոց յանձնեալ է կտակակատարաց իւրոց զմասն ինչ յետնամնացեալ դրամոց նուիրել ըստ նկատման իւրեանց յօգուտ աստուածահաճոյ և ուսումնարանական հաստատութեանց հայոց Տփլիսայ և յօգուտ միաբանից այնր եկեղեցւոյ Հաւլաբարի, ուր թաղեալ են ծնողք նորա ի 1830 ամի ի յիշատակ հոգւոյ նորա: Հրամայեցին. հրամանագրել գանձապետի կոնսիստորիայիս զնկալեալ երկու հարիւր եօթանասուն հինգ ըուբլիս գրել ի մուտս տումարի օտարապատկան գումարաց, յորոց զերկու հարիւր յիսուն ըուբլիս դնել մշտնջինաւ որպէս ի Տփլիսայ բաժն թագաւորական բանկի և ստացեալ զերկուս տոմսս, մինն 150 ըուբլոյ յանուն միաբանից Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյ և միւսն 100 ը. յանուն ծխական դպրոցի նոյն եկեղեցւոյ, մատուցանել զայնս ի տնօրէնութիւն կոնսիստորիայիս, և յաղագս գրելոյ զերկու հարիւր յիսուն ըուբլիս ի ծախս տումարի օտարապատկան գումարաց տալ գանձապետին զառանձին հրաման: Եւ որովհետեւ երեցփոխանին Զրկինեանց եկեղեցւոյ արդէն հրամանագրեալ է զստացեալ նորա 125 ըուբլի կտակաւանդ դրամս Տէր-Ղուկասեանցի մատուցանել Ատենիս, ուստի կրկնել նմա զպատուէր հրամանին յաղագս փութով մատուցանելոյ Ատենիս զայն գումար վասն տնօրինելոյ համաձայն կամաց կտակակատարին: Զայսմանէ հրամանագրել վերատեսչին բարեկարգութեան եկեղեցեաց քաղաքիս վասն յայտնելոյ որպէս կտակակատարին պարոն Ատովմայ Տէր-Ղուկասեանց ի գիտութիւն, նոյնպէս և միաբանից Շամքոռեցւոյ եկեղեցւոյ վասն մատուցանելոյ յիւրաքանչիւր ամի ի նշանակեալ աւուր զպատարագ և կատարելոյ զհոգեհանգիստ ի յիշատակ հանգուցեալ Տիգրանայ Տէր-Ղուկասեանց¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 335-336 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

69

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1888 թ. օգոստոսի 24-ի արձանագրությունը՝ Տիգրան Տէր-Ղուկասեանցի կտակի մասին.

Ի կատարումն հրամանի թեմական Ատենիդ ի 27 յուլիսի և յ8 օգոստոսի տարւոյս № 2595 և № 2827, առաջի արարի ի բաժին թագաւարական բանկի - ի խնայողական մասն զկտակեալ գումարն ի հանգուցեալ Տիգրանայ Տէր-Ղուկասեանց ի շահեցողութիւն յօգուտ ի ներքոյ նշանակելոցն, 1) յանուն միաբան քահանայից Շամբոռեցւոյ եկեղեցւոյ 150 ռ., 2) ծխական ուսումնարանի նոյն եկեղեցւոյ 100 ռ. և 3) ծխական ուսումնարանին Զրկինեանց եկեղեցւոյ 100 ռ. ընդամէնն երեք հարիւր յիսուն ռուբլի, և ստացայ անտի գերիս տետրակս ենթ համարօք 9708, 9709 և 9710, յորս արձանագրեալ են առանձին առանձինն զյիշատակեալ գումարն, զորպիսիս ընդ այսմ մատուցանիմ թեմական Ատենիդ ի տնօրէնութիւն»։ Հրամայեցին. ի վերոյիշեալ գրքուկաց խնայողական գանձարանի զմին՝ № 9708 յանուն միաբանից Շամբոռեցւոյ եկեղեցւոյ ի գումարի մի հարիւր յիսուն ռուբլեաց առաքել առ երեցփոխանն նոյն եկեղեցւոյ ի պահեստ այնու, զի միաբանք յամի ամի ստացեն զտոկոսիս նորին համաձայն կտակի հանգուցեալ Տիգրանայ Տէր-Ղուկասեանց, միւս գրքոյկն № 9710 յանուն ծխական ուսումնարանի Զրկինեանց եկեղեցւոյ ի գումարի մի հարիւր ռուբլի առաքել առ երեցփոխանն նոյն եկեղեցւոյ, զի յիւրաքանչիւր ամի ստացէ զտոկոսիս նորին յօգուտ ուսումնարանի նոյն եկեղեցւոյ, իսկ զգրքոյկն № 9709 յանուն ծխական ուսումնարանի Շամբոռեցւոյ եկեղեցւոյ ի գումարի մի հարիւր ռուբլի պահպանել ի կոնսիստորիայիս, տալով զայսմանէ տեղեկութիւն երեցփոխանի նոյն եկեղեցւոյ, և յաղագս գրելոյ զվերոյիշեալ երիս գրքոյկս ի գումարի երեք հարիւր յիսուն ռուբլի ի մոլտս տոմարի օտարապատկան գումարաց և զերկուս գրքոյկս ի գումարի երկուս հարիւր յիսուն ռուբլի ի ծախս նոյն տոմարի տալ զերկուս հրամանս գանձապետի կոնսիստորիայիս¹։

70

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1890 թ. հունվարի 19-ի հայտարարությունը Սինդիկն՝ Ալեքսանդր Թայիրեանցի կտակի մասին.

Ցայտարարութիւն

Ի հետևումն առաջադրութեան Սինդիկ Սրբոյ Էջմիածնի ի 1 նոյեմբերի անցելոյ հմրւ 3711, կոնսիստորիայս հրամանագրեալ էր ծխական քահանային տեղեկանալ ճշտիւ և յայտնել Ատենիս, թէ հանգուցեալ Աղէքսանդր Թայիրեանց ունի^օ արդարեւ զկտակ և ըստ այնմ զի^օնչ աւանդեալ է յօգուտ հոգևոր հաստատութեանց։ Ի հետևումն որոյ, ծխական Շմաւոն քահանայն Տէր-Բարսեղեանց յայտարարութեամբ ի 27 դեկտեմբերի յայտնեաց Ատենիս, թէ բովանդակութիւն իսկական կտակի Թայիրեանցի է այսպէս. «Առաջին 3500 ռուբլի կտակեալ է վանուցն Սևանայ, որպիսին պարտի մնալ յարքու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 463 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր։

նական բանկին յերեսուն տարի ժամանակաւ (30) ի շահեցողութիւն և զկնի 30 ամաց, պարտին կառուցանել և բանալ ի նոյն վանսն զյարատե դպրոց յանուն հօրն հանգուցելոյ Ղազարոս վարդապետի և իւր այն է Աղէքսանդրի Ղազարեան Թայիրեանց, ընդ տեսչութեամբ թեմական առաջնորդին Երեւանու: Երկրորդ՝ հազար հինգ հարիւր ըուբլի (1500) կտակեալ է յօգուտ Ներսիսեան դպրոցին Տփլիսայ, որպէս զի յընթացս տասն ամաց շահելով յարքունական բանկին, կազմեսցի գումար ինչ, որոնց տոկոսիւքն շարունակ ուսցի ի նոյն դպրոցի որդեգիր յանուն հանգուցելոյ և ամուսնոյ իւրոյ ստեպենդիատներ: Երրորդ՝ ընծայեալ է զգրադարանն իւր դարձեալ նոյն դպրոցին և չորրորդ՝ հանգուցեալն որպէս ծուխ Շամբոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Տփլիսայ, նոյն եկեղեցւոյ արեւելեան և արեւմտեան կողմունս գնեալ է երկու կալուածս յօգուտ նոյն եկեղեցւոյ, որոց արժողութիւնն պարզապէս ոչ է յայտնեալ, ընդ որս և զսեփհական երկյարկեան տուն իւր Հաւլաբարի, զորոց տարեկան արդիւնս պարտէ բաժանել զերիս մասն, զմի մասն յօգուտ եկեղեցւոյն, զմիւսն՝ միաբան քահանայից, և զերրորդն՝ յօգուտ դպրոցի եկեղեցւոյն»: Զայսմանէ Վիճակային Ատեանս պատիւ ունի խոնարհաբար յայտնել Սինօղին Ս. Էջմիածնի, կցորդելովով, թէ պատճէն կտակին առաքեսցի ի կոնսիստորիայս ի դատարանէն ի ժամանակին զկնի հաստատութեանն և այնժամ զօրինակ նորին ունի կոնսիստորիայս մատուցանել Սինօղին Սրբոյ Էջմիածնի¹:

71

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1890 թ. հուլիսի 18-ի հայտարարություը Սինօղին՝
Ալեքսանդր Թայիրեանցի կտակի մասին.

Յայտարարութիւն

Ի կոնսիստորիայիս լուան զգրութիւն Պրօկուրորի նահանգական դատարանի Տփլիսայ ի 20 յունիսի տարւոյս համարաւ 6155, յանուն Սրբազան Առաջնորդի թեմիս, ընդ որում առաքէ զպատճէն հաստատեալ կտակի հանգուցեալ Աղէքսանդրի Ղազարեան Թայիրեանց, յորմէ երեւի, զի հանգուցեալն աւանդեալ է ա) ի պատրաստի դրամոց իւրոց 3500 ըուբլի յօգուտ Սեանայ անապատի դնել յարքունի բանկն ի շահեցողութիւն երեսունամեայ ժամանակաւայնու, զի առ մայր գումարն յաւելով ի վերայ և զտոկոսիս այսր միջոցի, բացեալ լիցի ի նոյն անապատի Հայոց հոգեւոր դպրոց յանուն Աղէքսանդրի Թայիրեանց, որպիսի գումար, նոյնպէս և դպրոցն պարտի մնալ ընդ անընդմեջական տեսչութեամբ հոգեւոր իշխանութեան Երեւանայ: Բ) Երկյարկեայ տունն իւր հանդերձ գետնով, որ ի Հաւլաբար, յօգուտ Շամբոռեցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ, որում ընծայեալ է նոյնպէս զգնեալ ի գաւթի նոյն եկեղեցւոյ զերկուս կրպակս և զերկուս տունս, յարդեանց զմի մասն երից՝ յօգուտ քահանայից և հոգեւորականաց, իսկ զերկուս մասունս յօգուտ հոգեւոր դպրոցի նոյն եկեղեցւոյ: Գ) յօգուտ Ներսիսեան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 19, գ. 32, թ. 3 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

դպրոցի Տփլիսայ դնել յարքունի բանկն 1500 ռուբլի ի շահեցողութիւն տասնամեայ ժամանակաւ և ապա պահպանեսցի ի նմին դպրոցի որդեգիր անուան Աղէքսանդրի և կնոջ նորա՝ Կատարինէի Թայիրեանց: Նոյնպէս և զգրադարանն իւր ականդեալ է նոյն դպրոցին: Կարգաւորեցին. հրամանագրել ծխական քահանային հանգուցեալ Աղէքսանդրի Թայիրեանց՝ հրաւիրել զայրին հանգուցելոյն զԿատարինէ Թայիրեանց, ի կատարումն վերոյիշեալ կտակաւանդութեան առն իւրոյ յօգուտ Սեանայ անապատի և Ներսիսեան դպրոցի, իսկ վասն կտակեալ անշարժ կալուածոց յօգուտ Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ զկալուածագիրս մատուցանել ի տնօրէնութիւն Ատենիս: Զայսմանէ յայտ առնել խոնարհաբար Սինօղին Սրբոյ Էջմիածնի, մատուցմամբ օրինակի կտակին, զորմէ ծանուցանել և հոգաբարձութեան Ներսիսեան դպրոցի՝ առաքմամբ միոյ օրինակի կտակին՝:

72

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1891 թ. մարտի 30-ի հայտարարութիւնը Սինօղին՝ Ալեքսանդր Թայիրեանցի կտակի մասին.

Յայտարարութիւն

Ի կոնսիստորիայիս լուան զգեկուցումն. ի կոնսիստորիայիս ստացեալ գտանի պատճէն կտակի հանգուցեալ Աղէքսանդրի Ղազարեան Թայիրեանց, որով նա ականդեալ է յօգուտ Սեանայ անապատի 3500 ռուբլի, յօգուտ Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Տփլիսայ՝ երկյարկեայ տունն իւր, երկուս կրպակս և երկուս այլ տունս՝ Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ, յօգուտ Ներսիսեան դպրոցի Տփլիսայ՝ 1500 ռուբլի և գրադարանն իւր: Զորմէ կոնսիստորիայս յայտնեալ է արդէն Սինօղին Սրբոյ Էջմիածնի ի 18 յուլիսի 1890 ամի համարաւ 3029 և հրամանագրեալ է ծխական քահանային վասն հրաւիրելոյ զայրին հանգուցելոյն՝ ի կատարումն կտակին: Այժմ նա՝ այրին, Կատարինէ Թայիրեանց յայտարարութեամբ ի 15 մարտի տարւոյս խնդրէ ի կոնսիստորիայէս ներողամիտ լինել ցժողովումն ցրուեալ դրամոց հանգուցելոյն, զի ինքն ոչ զլանայ և ունի կատարել զամենայն, զոր ինչ յիշատակեալ է ի կտակի հանգուցեալ առն իւրոյ: Կարգաւորեցին. զայսմանէ յայտնելով Սինօղին Սրբոյ Էջմիածնի առաջարկմամբ պատճէնի կտակի Աղէքսանդրի Թայիրեանց, խնդրել խոնարհաբար զտնօրէնութիւն Նորին յաղագս ի ձեռս բերելոյ զլուծումն ըստ զօրութեան 1011 յօդ. XI հատ. I մասին օրինաց, վասն ընդունելոյ զկտակեալ անշարժ կալուածս Թայիրեանցի յանուն Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյ Տփլիսայ, կցորդելով, թէ արժողութիւն կտակեալ կալուածոցն ըստ բացատրութեան ծխական քահանայի, լինի ընդ ամէնն 2000 ռուբլի²:

1891 թ. մայիսի 24-ին Սինօղը դարձյալ քննարկել է Ալեքսանդր Թայիրեանի կտակը և հրամայել է. «զմատուցեալ պատճէնն կտակի տփլիս-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 19, գ. 32, թ. 4 և 2րդ., բնագիր, ձեռագիր: Կից ներկայացվել է նաև Ալ. Թայիրյանցի կտակի պատճեն:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 19, գ. 32, թ. 7 և 2րդ., բնագիր, ձեռագիր:

սաբնակ Աղէքսանդրի Ղազարեան Թայրեանց առեալ ի տեղեկութիւն կցել ընդ գործոյն, իսկ կոնսիստորիայի վիճակին հայոց Տփլիսայ պատուիրել տալ ընդունել զկտակեալ կրկնայարկ տունն, երկուս կրպակս և երկուս այլ տունս ի տեսչութիւն Շամքոռեցւոց եկեղեցւոյն և ցուցանել զայնս ի տարեկան ծանօթութիւնս ենթ տառիւն Ե.»¹:

73

Շամքոռեցոց եկեղեցու ստորին եկեղեցական պաշտոնյա Նիկողայոս Տէր-Առաքելեանի կնոջ՝ Գայանէի 1892 թ. փետրվարի 12-ի աղերսագիրը թեմի առաջնորդին՝ իր թշվառ վիճակի մասին.

Հայ՛ր իմ, Տէր՛ իմ, չէ ծածկուած Ձերդ Սրբազնութիւնից, որ իմ ամուսին Նիկողայոս Տէր-Առաքելեանն անցեալ տարի յունիս ամսին մեր դրացու հարախօսութեան, զրաբանութեան և անպատմելի զրպարտութեան զոհ գնաց, իսկ Շամքոռեցւոց միաբան քահանայք փոխանակ օգնելու իրանց շատ տարուայ հաւատարիմ սպասաւորին, անմիջապէս արձակեցին նորան եկեղեցուց, նա ևս բոլորովին անպաշտպան և անպաշտօն մնալով՝ յուսահատութիւնից ենթարկուեցաւ ծանր և երկարատե հիւանդութեան, մինչև որ հմուտ բժիշկներն անգամ յոյս չունէին, թէ կարող է նա բժշկուել: Իսկ ինձ՝ թշուառիս, ամենակարողն Աստուած ոյժ տւեց համբերատար հոգևով կառավարել հիւանդ ամուսինս և երեք փոքրահասակ զաւակներս, վաճառելով տանից ամենակարևոր առարկաներն անգամ: Սրբազան Տէր՛, ցաւ է ինձ մերկացնել հասարակաց Հօրդ առաջ ընտանեկան գաղտնիք, բայց ծածկել այժմ անհնարին է, վասն զի ամուսինս, որ միայն ընդունակ է եկեղեցական սպասաւորութեան և ի մանկութենէ դպրութեան է վարժուած, և գրեթէ անընդունակ է որևէ աշխարհային գործերով պարապելուց, նա մանաւանդ այս վերջին ութն ամսեայ զրկանքն ու ամօթապարտ վիճակը, երկարատե հիւանդութիւնն ու կից ընդ նմին դառն չքաւորութիւնը, զաւակաց ու ընտանեկան հոգսը՝ նորա հոգեկան, մտաւոր և անձնական ընդունակութիւնները բոլորովին բթացրին, որ այժմ դարձած է իբրև մի տկար մանուկ, ամենայն հոգմից շարժվում է՝ ողբալով իւր թշուառ և բարոյապէս անկեալ վիճակը: Հոգևոր Հայ՛ր, ո՞ր ցաւս պատմեմ և որո՞վ գանց առնեմ, Դու՛ք էք միմիայն իմ յոյս ու ապաւէնս. Հայ՛ր, նաւաբեկեալ և ալեաց հոսանքների խաղալիք դարձած մի թշուառ ընտանեաց երեք անմեղ զաւակաց ծնողներին օգնութեան և փրկութեան ձեռք կարկառեցէք. Տէ՛ր, նիւթ աղերսիս է, որ բարեհաճեք հրամայել Թիֆլիզու որևէ մի եկեղեցու միաբան քահանայից ընդունել բաղդի խաղալիք դարձած և ի զուր զրպարտուած ամուսնուս՝ Նիկողայոսին, ստորին եկեղեցական պաշտօնեայ, որպէսզի կարողանայ նա փոքր ինչ արդիւնք ստանալով՝ գոնէ մի պատառ հաց հայթայթել իւր սովաւուկ մանրիկ հարազատներին: Մնամ ակնկալեալ սպասու Ձերոյին Բարձր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 19, գ. 32, թ. 8, քնագիր, ձեռագիր:

Սրբազնութեան հրամանաց, խորին խոնարհութեամբ սուրբ Աջոյդ համբոյր մատուցանող աղախին Գայանէ Աղէքսանդրեան Տէր-Առաքելեանց¹:

74

Սինոդի անդամ Գրիգորիս եպս. Գառնակերեանի 1893 թ. մարտի 5-ի հայտարարութիւնը՝ դպիր Աւետիք Գուլամիրեանցին քահանա ձեռնադրելու մասին.

Ընդ վճիռ օրագրութեանդ կազմեալ յ3 մարտի ներկայ 1893 ամի, գտանիմ անհամաձայն, վասն հետեւեալ յարգելի պատճառանաց. ա) յիշատակեալ ի նմին Աւետիք Գուլամիրեանց ունի զվկայագիր ուսման, որպէս յիշատակեալ է յօրագրութեանդ, այլ սակայն Ատեանդ զոչինչ պատճառս ի յայտ ածէ զթերութենէ և զսպասաւորութենէ վկայականի նորին և լսելեայն անցանէ զնովաւ ի քաղուածն օրագրութեանդ. բ) ի 20 մայիսի 1888 ամի թ. 1963 դարձուցանէ զվկայական ուսման և բարիբարոյութեան Աւետիքի Գուլամիրեանց առ կոնսիստորիայն Տփլիսաց, պատուիրէ նմին ընդունել զնա ի հոգեւոր տեսչութիւն և նշանակել ի սպասաւորութիւն եկեղեցւոյ, իսկ այսօր ի գործ վճռահատութեան քահանայական կոչման՝ անփոյթ լինի քննել զվկայական ուսման, այլ հինու միայն ի վերայ վկայութեան նախկին առաջնորդի Տփլիսաց և այնու բաւ համարէ մերժել զԳուլամիրեանցն առ ի չընդունելոյ ի պաշտօն քահանայութեան, և առ ի՞նչ միտս արդեօք, Ատեանդ այսօր ոչ ի քննին առնու զվկայականն, որպէս արարն երբեմն ի ժամանակի տիրացութեան Գուլամիրեանցի. և ու՞ր արդեօք այժմ գտանի յիշատակեալ վկայականն, և ընդէ՞ր ոչ կամի Ատեանդ, ի յայտ ածել զնա, և ընդէ՞ր վերստին ոչ քննէ զքահանայապատշաճ ուսումն Գուլամիրեանցի, զի անցեալ են քանի ինչ ամբ ի վերայ, յօրէ անդի կարգադրութեան նախկին առաջնորդի վասն քահանայական գործոյ Գուլամիրեանցի և անուսումն անուանելոյ զնա. և գ) խնդրեմ ի Սինոդէդ ի նկատի առնուլ զյայտարարութիւն իմ գրեալ ի 12 յունվ. Ներկայ տարւոյս. թ. 22, վասն քննութեան և ձեռնադրութեան քահանայացուացն և շրջաբերականի Սինոդիդ կազմելոյ ի 25 Յունիսի անցեալ 1892 ամի՝ վերաբերելոյ յայս գործ²:

75

Շամքորեցոց եկեղեցու դպիր Աւետիք Գուլամիրեանցի 1893 թ. հոկտեմբերի 30-ի խնդրագիրը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ իրեն Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցու համար քահանա ձեռնադրելու մասին.

Ես՝ նուաստս, Սինոդի կարգադրութեամբ 1888 թւից արձակուելով օրինական կարգաւ հարկատու դասակարգից ընդունվել հոգեւորականութեան մէջ և կարգուել եմ սպասաւոր Սուրբ Աստուածածին եկեղեցում Շամքորեցոց Տփլիսու, այն յոյսով, որ մի օր կձեռնադրուիմ քահանայ: Հասաւ ժամանակը քահանայական սուրբ աստիճանին արժանանալու, այսպէս: Հաւ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 59, թ. 59 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7775, թ. 25 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

լաբարի Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ ժողովուրդը տեսնելով իրենց միակ քահանայի չափազանց ծերութիւնը և տկարութիւնը, որ անկարող է լինում ըստ արժանոյն հովուել նոցա և Շէն, Վարդիսուբան և Շավի գիւղ անուանեալ թաղերի ժողովրդոց, որոնք ի միասին 150 տնից աւելի են, իսկ ժամաւորք մօտ 2000 տուն, և որոնք ի միասին տեսնելով և իմ արժանաւորութիւնը և վարքս ու բարքս, այս տարուայ փետրվար և մարտ ամիսներին խնդրեց Սինօղից ինձ քահանայ ձեռնադրէ իրենց հովուելու համար, բայց սրբազան Սինօղն մերժեց այդ խնդիրները, ժողովրդոց ասելով, թէ ուսումն չունիմ և չեմ կարող քահանայ լինել: Վեհափառ Հայրապետ, եթէ թեմական դպրանոցից աւարտածը և այսքան տարի եկեղեցում սպասաւորողը չի կարող քահանայ լինել, ապա ուրեմն ո՞վ կարող է: Ես աւարտել եմ իմ ուսումը Երեւանի թեմական դպրանոցում, որի հոգաբարձութիւնից ինձ տուած վկայականը ներկայացնելով Վեհափառութեանդ, ամենախոնարհաբար խնդրում եմ գթալ ինձ վրայ և հրամայել Սինօղին կարգադրէ ինձ ձեռնադրելու քահանայ Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ և վերոգրեալ թաղերի ժողովրդոց համար, համաձայն նոցա խնդրանաց, որով խոնարհ սպասաւորդ կօրհնէ միշտ Ձեր անգին կեանքը¹:

76

Շամքորեցոց եկեղեցու տիրացու Յովսէփ Սարգսեան Առաքելեանցի 1899 թ. նոյեմբերի 10-ի խնդրագիրը Հայոց Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին՝ ուրաք կրելու թոյլաւորության մասին.

Երկար տարիներ ի վեր՝ որ է 25 տարի, սկսած մանկութիւնից, նուիրելով սպասաւորութեան Աստուածային տանը, ապագայում քահանայանալու յուսով, ահա երրորդ տարին է՝ իմ ձեռնադրութեան գործը առաջարկուած էր Տփլիսի կոնսիստորիայի կողմից Սրբազան Սինօղին ի տնօրէնութեան, սակայն ես մինչև այժմ ակնապիչ սպասում էի: Երբ համբերութեան բաժակ լցուեց՝ թողի իմ բազմագումար ընտանիքս, այն է՝ կինս և վեց որդոցս սակաւ միջոցով, այն բազմապահանջ քաղաքում, ուստի Սրբազան Սինօղը խնդիրս կատարելով՝ կարգադրեցին ելք տալ իմ ազատման թղթին: Այժմ, Վեհափառ Տէ՛ր, որ Դուք էք յոյս մեր և ամբողջ Հայոց ազգի պետ և պարգևատու ամենեցուն, ուստի ծնկաչոք ընկնելով առաջի Վեհափառութեանդ, հրաման տաք Աստուածապաշտութեան ժամանակ ուրար կրելու, որով մխիթարուած կը լինիք ինձ և իմ թշուառ ընտանիքիս, որոնք այժմ յուսով աչքերը յառած ի Սուրբ Էջմիածին, գթութիւն են խնդրում ի Սուրբ Վեհափառութենէդ, որ և այժմ և յաւիտեան կը բարեմաղթենք Ձեր ազնիւ և անգին կենաց երկար և խաղաղութեան համար: Ձեր Վեհափառութեանդ խոնարհ որդի տիրացու Յովսէփ Առաքելեանց»: Նոյեմբերի 13-ին նույն խնդրագրի վրա կաթողիկոսը մակագրել է. «Ի նկատ առեալ զբազմամեայ ծառայութիւնս խնդրատուիս ի սուրբ եկեղեցւոյ, յանձնեմք գեր. Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսի տալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8918, թ. 12 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

նմա ուրուր՝ ի հետ արկանել ի ժամ ժամերգութեանց և յայլ պաշտօնակատարութիւնս եկեղեցականս¹:

77

Արտաշէս Տէր Եղիշեան Գափամաճեանցի 1900 թ. օգոստոսի 8-ին գրված խնդրագիրը Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին՝ Լազարեան ճեմարանում թոշակառուների կարգում սովորելու համար.

Վեհափառ Տէր,

Ձերդ Սրբութեան քաջ յայտնի է մեր ընտանիքի աննախանձելի թշուառ դրութիւնը, թէ ինչպէս է տառապում զառամեալ հիւանդ հայրս իւր ութ հոգուց բաղկացեալ ընտանիքով հանդերձ, հայտնի է նոյնպէս, թէ ինչպէս չորս անբաղդ եղբայրներս էլ առայժմս թերուս և չ'կատարելագործուած ենք մնացել: Մեծ եղբայրս սրանից չորս տարի առաջ սովորում էր Թեւալի քաղաքային դպրանոցում, որը դեռ երկրորդ դասատուն չ'հասած՝ սաստիկ հիւանդացաւ և մի քանի ամիսներ պարկելուց յետոյ չ'կարողացաւ ուսումը շարունակել հօրս աղքատութեան պատճառաւ:

Ես, Վեհափառ Տէ՛ր, Հառիճեան Ժառանգաւորաց դպրոցի դասընթացը աւարտելուց յետոյ սովորում էի Ներսիսեան դպրանոցում. նիւթականապէս հազար ու մի նեղութիւն կրելով հասայ 5-րդ դասարան, բայց կրկին մեր թշուառութեան պատճառաւ ստիպուած եղայ անցեալ մարտ ամսին թողնել դպրոցը՝ ուսման տարեշրջանը չ'լրացած: Մնացեալ (2) երկու եղբայրներս, որից մէկը աւարտեց Հառիճոյ վանքի առաջին դասարանը, իսկ երկրորդը թէև աւարտեց Տփլիսի միդասեան քաղաքային դպրոցը, բայց առայժմս նստում են տանը՝ իւրեանց սիրած և փայփայեած քաղցր ուսումը կիսատ թողնելով:

Վեհափառ Տէ՛ր, հազիւ մինչ Աղէքսանդրապօլ հասնելու կոպէկները կարողացայ պարտք վերցնել, իսկ Աղէքսանդրապօլից ոտով գալով եկայ խնդրելու Ձերդ Սրբութեան. գթացէ՛ք հիւանդ հօրս, մի կորուսանէք զիս, միք թողնիլ, որ իմ բազմամեայ նեղութեամբ ստացած և իւրացրած այբուբէնը կորչի և անօգուտ անցկենայ, աղերսում եմ, հրամայեցէ՛ք, որ ինձ ընդունեն Լազարեան ճեմարանի այն թոշակառուների կարգը, որոնց ծախսը հոգում է իշխան Աբամէլլիք Լազարեանը:

Լիայոյս եմ, գորովագութ Հայրիկ, Ձերդ հայրական անհուն հոգածութիւնից, մի չնչին բաժին ևս կ'հանէք Հայոց Հայրիկիդ խոնարհ որդի Արտաշէս Գափամաճեանցին²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 683, թ. 1 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 225, թ. 14, բնագիր, ձեռագիր: Ծանոթ. նամակի պատասխանն անհայտ է (հեղ.):

78

Սուրբ Էջմիածնի Սինդոի 1901 թ. հուլիսի 4-ի արձանագրությունը՝ Սարգիս Իփականցին հոգևոր կոչման մեջ ընդունելու և Շամքորեցոց եկեղեցում սպասավորելու մասին.

1901 թ. հուլիսի 4-ին ըստ հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան ի Սինդոիս լուսն զեկուցումն յաղագս ընդունելութեան բնակչի Տփլիս քաղաքի Սարգիս Իփականց (նոյն և Պոպով), ի հոգևոր կոչումն առ ի կարգելոյ զնա սպասաւոր Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ տեղւոյն: Օրէնք. 500 յօդ. IX հատ. ժող. օր. հրատ. 1899 ամի և 1171 յօդ. I մ. XI հատ. ժող. օր. հրատ. 1896 ամի: Հրամայեցին. թոյլ տալ կոնսիստորիային Վրաստանի ընդունել զՍարգիսն Իփականց (նոյն և Պոպով), ի հոգևոր կոչումն առ ի կարգելոյ զնա սպասաւոր Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ տեղւոյն, ի կատարումն որոյ տալ հրաման կոնսիստորիային դարձուցմամբ վկայականաց Իփականցի և թեմակալ առաջնորդին Վրաստանի՝ յանկաւոր կարգադրութիւն ըստ յիշեալ 1171 յօդ. օրինաց¹:

79

Շամքորեցոց եկեղեցու միաբան Համագասպ աւագ քիյ. Տէր-Յովհաննիսեանցի 1906 թ. օգոստոսի 1-ի հայտարարությունը Վիրահայոց թեմի առաջնորդին՝ Ռուսահայոց կենտրոնական ժողովի պատվիրակներ ընտրելու մասին.

Ըստ առաջադրութեան Բարձր Սրբազնութեանդ յ30-ն յունիսի տարւոյս № 842, այսու պատիւ ունիմ յարգոյաբար յայտ առնել թէ՛ յ30-ն յուլիսի տարւոյս ի ծխականս մեր կայացաւ ընտրութիւնն երեք պատգամաւորաց, վասն մասնակցելոյ չորից պատուիրակաց կեդրոնական ժողովոյն ռուսահայոց, զոր և ընդ սմին մատուցանիմ ընտրողական թերթ, ստորագրութիւն ներկայ եղեալ ծխոց և ցուցակս ծխոց մերս եկեղեցւոյ²:

Ընտրողական թերթ

Մեք ի ներքոյ ստորեւ ստորագրողքս, Շամքորեցոց սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ ծխականքս Համաձայն առաջադրութեան թեմակալ առաջնորդի 30-ն յունիսի 1906 ամի № 842, ժողովւեցանք երկրորդ անգամ մեր միջից ընտրելու երեք պատուիրակ Ռուսահայոց կենտրոնական ժողովի համար չորս պատգամաւորի ընտրութեան մասնակցելու՝ հետեեալ անձինք պ.պ. Գարեգին Գրիգորեան Գարտիշեան, Արշակ Տէր-Ստեփանեան Տէր-Խաչատրեան և Միքայէլ Բէգլարեան Ղուկազեան: Որոց վերայ յոյս ունենալով, որ կը կատարեն իրենց սուրբ պարտականութիւնը, և որի վրայ ստորագրում ենք՝ 1. Երուսաղէմ Տէր-Ղուկասեանց, 2. Խաչատուր Տէր-Խաչատրեանց, 3. Յովսէփ Ամիրեանց, 4...., 5. (վրացերեն), 6. Տիգրան Տէր-Ղուկասեանց, 7. Սարգիս Մազմանեանց, 8. Արշակ Տէր-Խաչատրեանց, 9. Մինաս Խազնադարեան, 10. Թևան Պողոսեանց, 11. Տիկին Մարիամ Խազնադարեան, 12. Տիկին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 683, թ. 84, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 219, թ. 95, բնագիր, ձեռագիր:

Եւա Տէր-Խաչատրեան, 13. Սարգիս Պապեանց, 14. Գալուստ Ստեփանեանց, 15. Ղազարեանց, 16. Եփրեմ Մկրտումեան, 17. Սարգիս Վարդանեան, 18-19-20. (վրացերեն), 21. Հայկ Պապեանց, 22. Սարգիս Յարութիւնեանց, 23. Ղազար Ղազարով, 24. Արութիւն Մարջանեանց, 25. Միքայէլ Ղուչեանց, 26. Վահան Տէր-Ղուկասեանց, 27. (վրացերեն), 28...., 29. Լևոն Երիցեան, 30. Մինաս Խազնադարեան, 31. Աւետիք Մարջանով, 32. օր. Մարիամ Թումանեան, 33. տ. Օվսաննա Թումանեան, 34. տ. Եղիսաբեթ Ղոնդաղսագեան, 35. Աննա Պետրոսեան, 36. Եղիսաբեթ Յարութիւնեան, 37. Եղիսաբեթ Հախվերդեան, 38. Սօֆիա Սարվեանց (№ 34, 35, 36, 37, 38, անգրագէտ լինելու պատճառաւ սոցա փոխարէն ստորագրեցի օր. Մ. Թումանեանը), 39. Սմբատ Խուցեան, 40. Եղիշէ Յակոբեան, 41. Խաչատուր Տէր-Սարգիսեան, 42. Գէորգ Յովհաննիսեանց, 43. Գրիգոր Դաւթեանց, 44. Խաչատուր Յօտապալեանց, 45. Մկրտիչ Տալեանց, 46. Պետրոս Շահպարտեանց, 47. Գէորգ Ղազարով, 48. Շամիր Սահակիչ Ավակիմով (սորա փոխարէն ստոր. Տէր Ղազարը), 49. Գարեգին Փորտիչեան, 50. Յարութիւն Աբրահամեան, 51. Տիգրան Ֆրանգուլեան, 52. Գալստեանց Յովհաննէս, 53. օր. Ս. Պապովեանց, 54. Պօղոսեանց, 55. Գրիգոր Պապովեանց, 56. Արտաշէս Առաքելով:

Նախագահ ժողովի՝ Խաչատրեան, քարտուղար էի՝ Գարեգին Գարտիչեան 1906 թ. յունիսի 30-ին:

ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԻ ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՐԵՎԱՆՑԻՆԵՐԻ ԳԱՂԹԸ ՀԱՎԼԱԲԱՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԻՄՆԱԴԻՌՈՒՄԸ

Սուրբ Մինաս եկեղեցին կանգուն է հին Թիֆլիսի հայաշատ թաղամասերից մեկում՝ Հավլաբարում: Վերջինս նախկինում բաժանված էր երկու մասի՝ Ներսի և Դրսի: Եկեղեցին գտնվում էր Դրսի Հավլաբարում: Շիրաջ-խանայով դեպի Հավլաբարի հրապարակը բարձրանալիս, ձախ կողմից մի փոքրիկ դարիվերի բարձրունքում էլ կանգուն է Սուրբ Մինաս եկեղեցին (ներկայումս՝ Գելաթի փող. № 13): Այն հին Թիֆլիսի հայոց չուրջ 25 եկեղեցիների ցուցակում, թվահամարով սովորաբար համարվել է 10-րդը: Այդ «եկեղեցեաց կարգը» 1827 թ. սահմանել էր Ներսէս արք. Աշտարակեցին¹:

19-րդ դարի առաջին կեսում եկեղեցուն անդրադարձել է էգնատի Իոսելիանին. «Հավլաբարի Վրաց եկեղեցուն մոտ կա Հայոց ժամ՝ հանուն Սուրբ Մինասի, հեռու այն տեսարանից, որ բացվում է Տփղիսի Կուր ավազոտ գետափի վերևից, առանց գմբեթի, որը հին տան նման է, շինված 1790 թ. հավլաբարցիների ծախքով, կղմինդրով ծածկված, հանուն վկայի»²: Հեղինակը նշելով «Վրաց եկեղեցուն մոտ», անշուշտ, նկատի է ունեցել, Մետեխի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին: Կարևոր է նաև այն փաստը, որ նա Սուրբ Մինասը նշել է որպես «Հայոց ժամ»:

19-րդ դարի կեսերին Սարգիս արք. Զալալեանցը Հավլաբարի հայոց եկեղեցիները, որոնց թվում և Սուրբ Մինասը, անվանել է «փառաւոր և հոյակապ»³:

Հարկ է նշել, որ Հայոց Առաքելական եկեղեցին երկու Սուրբ Մինաս է ճանաչում՝ մեկը Մինաս Եգիպտացին է, որ ծառայել է Կուտինայում, Դիոկղետիանոս կայսեր հալածանքի տարիներին⁴, իսկ մյուսը՝ Մինաս Մեծ Աթենացին⁵: Վերջինիս անունով էլ նրա հետ նահատակվածները անվանվել են «Մինասեանք»:

Մինաս Եգիպտացին Մաքսիմիանոսի օրոք որպես զինվորական ծառայել է Հռոմեական բանակի Բուտիակունի գնդում, Փոյուզիայի Կուտինա քաղաքում: Նա քրիստոնեությունն ընդունելով՝ չի կարողացել տեսնել կռա-

¹ Պ. Մուրադյան, Թիֆլիսի եկեղեցիները, էջ 178:

² Նույն տեղում, էջ 115:

³ Զալալեանց, Ճանապարհորդություն, Բ., էջ 68:

⁴ «Լիակատար վարք և վկայաբանությունը սրբոց...», հատ. Ը, Վենետիկ, 1813, էջ 318-330:

⁵ Նույն տեղում, հատ. Թ, էջ 341:

պաշտների մոլորությունները և բարքը, ու քաշվելով անապատ՝ սկսել է ապրել ճգնափորական կյանքով: Սակայն, երբ սկսվել են Դիոկղետիանոսի հալածանքները, նա չի ցանկացել հեռու մնալ իր հավատակիցներից և գալով քաղաք՝ հրապարակավ հայտնել է, որ ինքը քրիստոնյա է: Այդ պատճառով էլ ծանր չարձարանքների է ենթարկվել և ապա գլխատվել: Կռապաշտները նրա մարմինը նետել են հուրը: Ենթադրվում է, որ նահատակվել է 304 թ., և այդ ժամանակներից էլ նրա նահատակության վայրը հավատացյալների համար դարձել է սրբատեղի: Քրիստոնյաները վերցրել են Սուրբ Մինասի գլուխը և տարել ու ամփոփել Կոստանդնուպոլսում: Համաձայն ավանդության, ոչ միայն ամփոփարանը դիմողներն են բժշկվել, այլև փրկության հավատով նրա անունն են տվել ծովային ալեկոծության ենթարկվածները: Սուրբ Մինասի կերպարը հանրահայտ է դարձել հատկապես միջին դարերում՝ միշտ պատկերված ուղտի վրա:

Հայ Առաքելական եկեղեցին սուրբ Մինաս Եգիպտացու, ինչպես նաև՝ Անտիոքի սուրբ Մելիտոս Հայրապետի, մյուս Մելիտոս եպիսկոպոսի, Բուրա քահանայի և Շինու սարկալազի հիշատակը տոնում է Խաչվերացի Թ. կիրակին հաջորդող երկուշաբթի օրը¹:

Ի դեպ, Սուրբ Մինաս եկեղեցու 1906 թ. կազմված գույքացուցակում գրառված է նաև սուրբ Մինասի սրբապատկերը՝ դեղին շրջանակի մէջ առնված, որը հավանաբար վաղուց ի վեր դրված է եղել եկեղեցում²: Իսկ սուրբ Մինասի մեկ ուրիշ պատկեր էլ եղել է Թիֆլիսի Սուրբ Նշան եկեղեցում, որը 1715 թ. նվիրաբերել էր Հոբինեանց Ռոստոմի որդի Հոբինը: Այն ներառված էր եկեղեցու 1838 թ. գույքացուցակում. «Պատկեր սրբոյ Մինասայ. ի ներքին կողմն արծաթապատ դրամբք և պատկերաւ Հօր Աստուծոյ պատկերն և սրբոյն միայն է ոսկեգօծ»³:

Սուրբ Մինաս եկեղեցին կառուցվել է 1790 թ. և, ինչպես ենթադրելի է, սկզբնական շրջանում եղել է փայտածածկ՝ փոքրիկ կառույց: Սակայն պահպանված հին վավերագրերից մեկում նշվել է, որ եկեղեցին «Սուրբ Մինաս Հին Երևանցոց, շինեալ ի հասարակութենէ 1811 թ. (առաջին շինուածք)»⁴: Հավանաբար այդ թվականին եկեղեցին ենթարկվել է հիմնովին վերանորոգության, որն, անշուշտ, առաջին շինվածքը չէր:

Սուրբ Մինաս եկեղեցին ամբողջապես շրջապատված էր հայաբնակ տներով: Այստեղ բնակություն էին հաստատել գլխավորապես Երևանից գաղթած հայերը, ուստի և եկեղեցին անվանվել է նաև Հին Երևանցոց: Եկեղեցու շրջակայքում բնակվել են Թիֆլիսում հայտնի և նշանավոր մի շարք հայկական ընտանիքներ (Նազիրեաններ, Պետրոսեաններ, Էլիսբարեաններ և այլն): Այն կենտրոնատեղի էր թաղամասի հայերի համար:

¹ «Լուսաւորիչ», 1992, № 32, 5 նոյեմբերի:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 38, բնագիր, ձեռագիր:

³ Ա. Ասատրյան, Թիֆլիսի հայկական Մոդնո Սուրբ Գևորգ և Սուրբ Նշան եկեղեցիները (Պատմություն և տարեգրություն), Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 267:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 102, թ. 16 շրջ., տես նաև Պ. Մուրադյան, Թիֆլիսի եկեղեցիները, էջ 161:

Մի շարք պատմական փաստեր վկայում են, որ երեւանցիներին 1779-1780 թթ. Հավլաբար գաղթեցրել է վրաց Հերակլ արքան: Վերջինս Երեւանի խանի կողմից պարտավորված հարկերը չվճարելու պատրվակով հերթական անգամ արշավանք է ձեռնարկել դեպի Երեւան: Հիշատակարաններից մեկում նշվել է, որ Հերակլը վերջին արշավանքի ժամանակ Արարատյան երկրի բնակիչներին բնակեցրել է Գորիում, Հավլաբարում և Սղնախում¹: Մարտիրոս Խալֆան գրել է, որ Հերակլ արքան 40 հազար զորքով արշավել է Երեւան, շատ ավերածություններ կատարել և 150 գյուղերի բնակիչներին գաղթեցրել է Վրաստան, որոնց թիվը կազմել է շուրջ 30 հազար շունչ²: Այդ դեպքերին անդրադարձել է նաև Սարգիս արք. Զալալեանցը, և գրել է, որ Հավլաբարի բնակիչներին «նախքան գհարուածն Տփլիսայ» (1795 թ.), Հերակլ արքան գաղթեցրել է Գանձակից և Երեւանից³: Իսկ Յարութին Արարատեանը մանրամասնորեն նկարագրել է Արարատյան դաշտի բնակավայրերի ամայացումը և այն նմանեցրել է բաբելոնական գերութեանը. «Հարուստ թէ աղքատ բոլորին միասին Հերակլը գերի արաւ, տարաւ Թիֆլիզ և իւր իշխանների վերայ բաժին արեց... Հերակլի զօրքն կողոպտեց, քարուքանդ արեց Արագած լեռան վերայ և ուրիշ տեղերում գտնուած բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները, այնպէս, որ միայն դատարկ պատերը մնացին...այնպիսի նեղութիւններ երբէք չէին տեսել հայերը, մինչև անգամ լեզգիների և ուրիշ լեռնականների ասպատակութիւնների ժամանակ: Նրանցից շատերը սովից մեռան, ոմանք փախչելով ազատվեցին, իսկ Թիֆլիզ բերածներից մի մասին բնակեցրին աւազակների բուն դարձած վտանգաւոր կողմերում, մնացածներին բաժանեցին վրաց իշխաններին և ազնուականներին: Նրանք էլ բոլորին ստրուկ, կամ ճորտ անուն տուին, ազատութիւնից զրկեցին և սկսեցին ճնշել, տանջել և հարստահարել»⁴:

Ներկայիս Սուրբ Մինաս եկեղեցին, որը հիմնովին վերակառուցվել է նաև 1883 թ., իր ոճական հորինվածքով բնորոշ է ուշ միջնադարյան հայկական ճարտարապետությանը: Այն եռանավ բազիլիկա է՝ երկու զույգ մուլթերով, երկու կողմերում ուղղանկյուն ավանդատներով և կիսաշրջանաձև աբսիդով⁵:

Պ. Սուրաբյանը, անդրադառնալով եկեղեցուն, գրել է. «Եկեղեցու հարավային մուտքի պատը պահպանվել է, մուտքի երկու կողմերի պատուհանները մեր այցելության տարիներին երկաթապատ էին (ներսում հավանաբար ինչ-որ պահեստարան էր), իսկ նրանց շարունակության վրա՝ կեղծ պատուհանախորշեր: Իհարկե, պատի ոճական նկարագրից երևում է արդեն նոր

¹ «Կոռնկ հայոց աշխարհի», 1862, № 4, էջ 280: Տե՛ս նաև Գ. Кикодзе, Ираклий Второй, Тбилиси, 1848, ст. 104.

² «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Ա, էջ 378-380, և հ. Բ, էջ 494:

³ Զալալեանց, Ճանապարհորդություն, Բ., էջ 57:

⁴ Վաղարշապատցի Յարութին Արարատեանի կեանքը, Թիֆլիս, 1892, էջ.35-36:

⁵ Մ. Հասրաթյան, Թբիլիսիի հայկական եկեղեցիների ճարտարապետությունը, «Էջմիածին», 2009/Զ., էջ 74:

ժամանակների հակումը՝ պայլատական ճարտարապետությունից հարդարանքի կիրառումը»¹:

Սուրբ Մինաս եկեղեցում հիշատակվող առաջին հոգևորականը 1806 թ. աւագ քահանա հիշվող Յովհաննէս Տէր-Աստուածատրեանն է²: Նա քահանա է ձեռնադրվել դեռևս 1800 թ.: Յովհաննէս քահանան բազմիցս հիշատակվում է նաև հետագա տարիներին: Հավանաբար նրա հայրը՝ Տէր Աստուածատուր քահանան 1790 թ. Սուրբ Մինաս եկեղեցու հիմնադրման ու կառուցման նախաձեռնողներից էր:

1815 թ. Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսէս Աշտարակեցու պահանջով կազմվել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու շարժական և անշարժ գույքի ցուցակը³: Այդ ցուցակում, մինչև 1815 թ., հիմնականում՝ 18-րդ դարի վերջում, եկեղեցուն նվիրաբերություններ կատարելով հիշատակվում են տիրացու Պետրոսը (ձեռագիր «Գանձարան» է նվիրել), Սահակ Տէր-Գրիգորեանը, Մարտիրոս Տէր-Եսայեանը, Ղազար Մելիքեանը, Մելքո Խաչատրեանը, Յովհաննէս Աբրահամովը, Աւետիքը, պղնձագործ Պապի կողակիցն ու որդի Գասպարը, Տէր Յովհաննէսի դուստր Ուսնիփերին, Յարութիւնի կողակից Հոռոմը, Գրիգորի կողակից Գյուլգեազը, Այվազի կողակից Մարթան, Աղաբաբի դուստրը և այլոք: Հատկապես արժեքավոր էր Վրաց Հերակլ արքայի նվիրած արծաթյա խաչը, որը ամենայն հավանականությամբ նվիրաբերվել էր 1790 թ.՝ եկեղեցու օծման ժամանակ: Հավանաբար այդ ժամանակաշրջանի հոգևորականներից էր տիրացու Պետրոսը, որի նվիրած ձեռագրի հետագա ճակատագիրն անհայտ է: Այն արդեն բացակայում էր 1838 և 1840 թթ. եկեղեցու գույքացուցակներում: Իսկ Տէր Յովհաննէսը ամենայն հավանականությամբ հիշվող Տէր-Աստուածատրեանն էր, որը, ինչպես հետագայում կտեսնենք, 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին Թիֆլիսի ամբողջ Հայ հոգևորականությունից մեջ հանրահայտ և աչքի ընկնող դեմք էր: Նրա մասին ծխականներից մեկը՝ ծերունի Խաչատուր Մակարեանցը պատմել է. «1815 թուականաց քահանայագործէր Տէր Յովհաննէսն զժողովուրդը իւր, արիւնքն և քաջ հովիւ էր ի վերայ ծխականաց իւրոց, արդուն և բարի օրինակ այլոց»⁴:

Նվիրաբերողների մեջ հիշատակվող առաջին երեցփոխը Զաքարիան է, 1815 թ.՝ արդեն հանգուցյալ, որը եկեղեցուն նվիրել էր կապույտ կտավից մի մեծ սեղանի վարագույր: Այդ նվիրատվությունները ևս վկայում ու հաստատում են, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցին սկզբնապես կառուցվել էր 1790 թ.:

1816 թ. հունվարի 5-ին Ներսէս Աշտարակեցին Հին Երևանցոց եկեղեցու քահանաներին պատվիրել է հովվել Մինաս արքեպիսկոպոսի կողմից իրենց հանձնված 12 ընտանիքը և ղարաբաղցի Յարութիւն քահանայի կողմից ուսնձգություն լինելու դեպքում՝ հայտնել⁵: Իսկ հունվարի 17-ին Ներ-

¹ Պ. Մուրադյան, Նույն տեղում, էջ 116:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1395, թ. 5, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 28, վավ. 135, թ. 251-260, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 218, թ. 183, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 բ, վավ. 788, բնագիր, ձեռագիր:

սէս արքեպիսկոպոսը եկեղեցու քահանաներին արգելել է թույլ տալ, որ աղքատները եկեղեցիներից ներս ժողովրդի մեջ ողորմություն հավաքեն¹:

1817 թ. դեկտեմբերի 18-ին Ներսէս Աշտարակեցին Հավլաբարի գործակալ Հովհան քահանային հանձնարարել է, որպեսզի Սուրբ Մինաս եկեղեցու քահանաներին պատվիրել՝ առանց աղմուկի ու տարածայնության կատարեն իրենց ծխերի վիճակագրությունը և տեղեկացնեն տարածայնողների անունները²: Անշուշտ, ծխերի բաշխման ընթացքում եղել են վեճեր, անհամաձայնություններ, որն էլ ստիպել էր առաջնորդին նման որոշում կայացնելու:

1818 թ. եկեղեցու երեցփոխ Գրիգորը ներկայացրել է 1817 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1818 թ. դեկտեմբերի 31-ը գրանցված եկեղեցական մուտքի և ելքի հաշվեցուցակը³: Այդ եկեղեցական հաշվեցուցակները հատկապես կազմվել են 1814-1815 թթ. սկսած, երբ Վիրահայոց թեմի առաջնորդ է նշանակվել Ներսէս Աշտարակեցին: Այսպիսով, եկեղեցու երեցփոխանության պաշտոնում հավանաբար Զաքարիային 1815 թ. փոխարինել էր Գրիգորը:

Պահպանվել է նաև եկեղեցու 1819 թ. երեցփոխի դրամական եկամուտների և ծախսերի ցուցակը⁴, 1820 թ. կազմված եկեղեցու արդյունքների հաշիվները⁵ և այլն: Իսկ 1820 թ. մարտի 18-ին ներկայացվել է եկեղեցու 1818-1819 թթ. ընթացքում ունեցած ելքի, մուտքի և մնացորդ գումարի մասին տեղեկագիր, որ ստորագրել են գործակալը, ավագ քահանան և երեցփոխը⁶: 1821 թ. կազմվել է եկեղեցու տարեկան հասույթի հաշիվը⁷:

1820 թ. օգոստոսի 30-ին Ներսէս արք. Աշտարակեցին պատվիրել է Թիֆլիսի և Հավլաբարի եկեղեցիների քահանաներին ծիսակատարության հերթապահություն սահմանել նաև Թիֆլիսի նորաբաց հիվանդանոցում⁸: Իսկ 1824 թ. մարտի 4-ին Աշտարակեցին պատվիրել է Թիֆլիսի և Հավլաբարի հայկական եկեղեցիների երեցփոխներին՝ ռուս-պարսկական պատերազմում տուժածների օգտին յուրաքանչյուր եկեղեցուց նպաստ հատկացնելու մասին⁹:

1827 թ. եկեղեցու աւագերեցը (աւագ քահանան) եղել է նույն Տէր Յովհաննէս Տէր-Աստուածատրեանը, իսկ քահանաները՝ Տէր Ներսէսն ու Տէր Հայրապետը: Վերջին երկուսը քահանա են ձեռնադրվել 1814 թ.: Հայտնի է, որ 1818 թ. հուլիսի 10-ին Ներսէս Աշտարակեցին Հավլաբարի գործակալ Հովհան քահանային պատվիրել էր Ներսէս քահանային ուղարկել Դերբ գյուղը՝ քահանայագործելու. «... զՏէր Ներսէսն Հին Երևանցուց յատկացուցիք, որ գնացեալ ի Դերպ, անդ արասցէ զքահանայութիւն ժողովրդեանն հայոց,

¹ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 բ, վավ. 792, բնագիր, ձեռագիր:

² ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 բ, վավ. 1126, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 31, վավ. 198, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 34, վավ. 335, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 37, վավ. 356, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 36, վավ. 62, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 36, վավ. 340, բնագիր, ձեռագիր:

⁸ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 384, բնագիր, ձեռագիր:

⁹ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 22, բնագիր, ձեռագիր:

որք էին աւելի քան գերեսուն և հինգ տուն, և յորժամ կամէսցի՝ գկինն ևս կարող է տանել անդ, ուր վայելել խաղաղութեան զկեանս իւր և զարդիւնս ժողովրդեանն»¹: Կարծում ենք, որ այդ քաճանան հիշատակվող նույն Տէր Ներսէս Նազարեանցն է, որի որդին՝ Աւագը, հետագայում քաճանայագործել է Սուրբ Մինաս եկեղեցում:

Ինչպես վերը նշվեց, Տէր Յովհաննես քաճանան աւագերեց է հիշատակվում 1806 թ. սկսած: Նա հիշվում նաև 1819 թ.՝ երբ ծնվել է միջնեկ որդին՝ Գէորգը²: Վերջինիս կնքել է Տէր Յովհաննէսի եղբայրը՝ Մկրտիչ Տէր-Աստուածատրեանը, որը նույնպես եղել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու քաճանա: Մկրտիչ քաճանան հիշվում է նաև 1815 թ.՝ մեկ այլ առիթով: Մարտի 20-ին Ներսէս Աշտարակեցին ձեռնադրելով Մկրտիչ քաճանայի ներկայացրած՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցում ամուսնացող զուգի ճյուղագրությունը, թույլատրել է պսակադրությունը կատարել հարսանիքին 5 լիտր մոմ տալու պայմանով³: Ի դեպ, Ներսէս Աշտարակեցուն Վիրահայոց թեմի առաջնորդ նշանակելու առթիվ Մկրտիչ քաճանան նրան նվիրել է մեկ գառ և մեկ գառ էլ նվիրել են Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականները (Հին Երևանցիներ)⁴:

1827 թ. նոյեմբերի 11-ին Երևանի արդեն ազատագրված բերդից Ներսէս Աշտարակեցին Տէր Յովհաննէս քհյ. Տէր-Աստուածատրեանին պարգևատրել է կապույտ խառա փիլոնով, քանի որ վերջինս առաջապահ գնդի կազմում մասնակցել և մեծ ներդրում է ունեցել ռուս-պարսկական պատերազմում: Նրան ուղղված նամակում Ներսէս Աշտարակեցին գրել է. «Հանճարունակ Տէր Յովհաննէս Աստուածատուրեան, պատուելի աւագ քաճանայ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հին Երևանցւոց: Զփորձ առեալ քաճանայավայելուչ քաղաքավարութիւն ձերոյ, առաքինասիրական բարեպաշտութեամբ յամենայն ժամանակս լինելոյ ձեր, առ իս յընթացս բարեվաղճան պատերազմուաց քաջայաղթ զօրաց ռուսաց, յայտնելով ձեզ զբաւական շնորհակալութիւն իմ, հրաման տամ քեզ ծածկելոյ յայսմ հետէ զկապույտ խառա փիլոն՝ ի նշան յարգի կրօնասիրութեան ձերոյ, զորոյ և զառաջինն պարգևեմ ձեզ ըստ այսմ հանդերձ՝ շնորհակալութեամբ իմով և օրհնութեամբ»⁵: Նույն օրը Ներսէս Աշտարակեցին պատվիրել է Սիմեոն արք. Բզնունուն, որպեսզի վերջինս Յովհաննէս քաճանայի համար կարել տա կապույտ խառա փիլոն. «Գերապատիւ Սիմէօն արքեպիսկոպոս, պատուական եղբայր իմ ի Քրիստոս. Տէր Յովհաննէս Աստուածատուրեան՝ աւագ քաճանայ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն Հին Երևանցւոց՝ բարուք գնացիւք, յայտնեալ զանձն յամենայն ժամանակս, լինելոյ ընդ մեզ յընթացս պատերազմաց ի հայրենիս Հայաստանեայց, արժան համարելով այնմ յարգի տուաք զհրամանագիր՝ կրելոյ յայսմ հետէ զկապույտ

¹ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 բ, վավ. 1215, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1360, թ. 5 և 2րդ., բնագիր, ձեռագիր: **Տէր-Յովհաննէսի** աւագ որդուն կոչել են **Մինաս**, իսկ թողին՝ **Կարապետ**:

³ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164 ա, վավ. 216, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 12, վավ. 71, թ. 141:

⁵ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 874, բնագիր, ձեռագիր:

խարայ փիլոն, գորոյ և զառաջինն պարգեւելով նմա ընդ այնմ հրամանագրոյ, յանձնեմ սիրեցեալ եղբայրութեան ձերոյ՝ տալ կարել զգեղեցկագոյն մուգ կապոյտ խարայ անծաղիկ արժանաւոր պարագայիւք և ծածկեալ ընդ վայելչութիւն յառաջակայութեան արժանաւորաց: Եւ ես վերապատուութեամբ ձերում, մնամ այժմ և յաւէրժ. խոնարհ ծառայ արքեպիսկոպոս հայոց Վրաստանի Ներսէս»¹: Յովհաննէս քահանան հիշատակվում է նաև Ներսէս Աշտարակեցու նույն օրը, այս անգամ Եփրեմ եպիսկոպոսին գրված նամակում, որտեղ վիրջինիս հորդորում է հիվանդությունը դարմանելու համար քահանայի հետ միասին այցելել բժիշկ Մարտինենկոյին²:

Վերոհիշյալ նամակները հավաստում են, որ Յովհաննէս քահանան, լինելով ազնիվ հոգևորական, մեծ վստահություն ու հարգանք է վայելել Ներսէս Աշտարակեցու կողմից: Այդ պատճառով էլ վերջինս նրան հանձնարարել է պատասխանատու գործեր: Դեռևս 1826 թ. ապրիլի 24-ին Ներսէս Աշտարակեցին քահանային պատվիրել էր մեկնել Դուռնի ճանապարհով և մասնակցել մի նորահարսի՝ պսակից օրեր հետո մահանալու պատճառները քննող հանձնաժողովի աշխատանքներին³: Այդ կապակցութեամբ Աշտարակեցին Յարութիւն ք. Ս. Ալամդարեանին պատվիրել է լիազորագիր տալ Յովհաննէս քահանային՝ որպես հոգևոր ներկայացուցիչ⁴:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԵՐԵՅՓՈԽԱՆՆԵՐԸ՝ 1830-1840 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1829 թ. նշվել է, որ եկեղեցում գործել է երեք քահանա⁵: Անշուշտ, խոսքը՝ Տէր Յովհաննէս, Տէր Ներսէս և Տէր Հայրապետ քահանաներին է վերաբերում: Եկեղեցու երեցփոխանն է եղել Պետրոս Մարգարեանը, որին էլ փոխարինել է Վարդան Պետրոսեանը:

1831 թ. հունիսին կազմվել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու այն քահանայորդիների ցուցակը, որոնք պետք է ուսանեին հոգևոր ուսումնարանում.

1. Գրիգոր Տէր-Յօհաննէսեան - 27 ամաց
2. Կարապետ Տէր-Յօհաննէսեան - 14 ամաց
3. Ներսէս Տէր-Խաչատուրեան Ամիրպեկեան - 12 ամաց
4. Սահակ Տէր-Հայրապետեան - 13 ամաց
5. Աստուածատուր Տէր-Մկրտչեան - 14 ամաց
6. Աստուածատուր Տէր-Յօհաննէսեան - 11 ամաց⁶:

Մեկ ուրիշ՝ անթվակիր ցուցակում դարձյալ գրվել է. Տէր Յովհաննէս

¹ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 873, բնագիր, ձեռագիր:

² ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 871, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 469, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 470, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ Պ. Մուրադյան, Թիֆլիսի եկեղեցիները, էջ 176:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1, թ. 4, 5 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

աւագ քհյ. Աստուածատուրեան, որոյ որդիքն՝ Գրիգոր 27 ամաց, Կարապետ 14 ամաց և Աստուածատուր 11 ամաց, Տէր Հայրապետ Տէր-Իսրայէլեան, որոյ որդին Սահակ 13 ամաց, Տէր Մկրտիչ Տէր-Աստուածատուրեան վախճանեալ, որոյ որդին Աստուածատուր 14 ամաց¹:

1837 թ. կազմված տեղեկագրի համաձայն, եկեղեցին ունեցել է 3 քահանա և 2 դպիր²: Նոյեմբերի 10-ին Հավլաբարի հայոց եկեղեցիների բարեկարգիչ ինչատուր քհյ. Տէր-Բարսեղեան Արարատեանցը կոնսիստորիային ներկայացրել է եկեղեցու հետևյալ միաբաններին.

1. Տէր Ներսէս աւագ քհյ. Տէր-Յօհաննէսեան Սարգսեանց
2. Տէր Ղազար քհյ. Տէր-Խաչատուրեան
3. Տէր Աւագ քհյ. Տէր-Ներսիսեան Նազարեանց
4. Դպիր Կարապետ Տէր-Յօհաննէսեան
5. Դպիր Ներսէս Տէր-Խաչատուրեան Քալանթարեանց
6. Մահտեսի Վարդան Յարութիւնեանց³:

Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբանների մեջ առաջին անգամ հիշվում է Տէր Աւագ քահանան: Դեռևս 1835 թ. փետրվարի 15-ին եկեղեցու մի խումբ ծխականներ խնդրագիր էին ուղղել Վիրահայոց հոգևոր կառավարությանը՝ տիրացու Աւագին քահանա կարգելու համար. «Մեք ունեմք տիրացու մի Աւագ յանուն, որդի սրբոյ եկեղեցւոյն Մինասայ հանգուցեալ Տէր Ներսէս քահանայի, զոր և ընկալեալ զուսումն գրոց, գտանի ի պաշտօնս եկեղեցական վայելուր ժամասացութեամբ և հեզութեամբ: Վասն որոյ մեք ամենքն միաբերան հայցեմք հոգևոր կառավարութենէդ, արժան առնել զնա ի կարգ քահանայութեան, ի լինել հովիւ ժողովրդեան և պաշտօնակից ընդ միաբանաց սրբոյ տաճարին Աստուծոյ, առ որ լինելոց եմք միշտ գոհաբանողք զսուրբ անուանաց ձերոց հոգևոր կառավարութեան, բոլորով սրտիւ:

Երեցփոխ Վարդան Պետրոսեան, Բարսեղ Զալալեան, Սարգիսով, Բաբաջան Շամամով, Սարգիս Ակոբով, Թաթուլ Առաքելով Թաթուլի, Կարապետ Շահդեանով, Եփրեմ Ակոբով, Ղազար Արութունով, Խէչատուր Աւետիսով, Պետրոս Մանուկով»⁴:

Ավելացնենք նաև, որ 1836 թ. փետրվարի 29-ին սպասավոր Աւագ Տէր-Ներսիսեանը Վեհափառ Հայրապետին ուղղել է եկեղեցուն «մշտնջենական ծառայելու ուխտադրությունը»: Նա գրել է. «Ըստ ներքին յօժարութեան հոգւոյ իմոյ անբռնադատ յումեքէ փափագելով սպասաւորութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, և հոգևորական կարգի, խնդրեմ արժանացանել զիս յայնմ շնորհի, և որպէս խնդրեմ, այնպէս և խոստանամ մինչ ցկատարած իմոց կենաց կալ միշտ յիմումս պաշտօնի, և սպասաւորել Աստուծոյ և տա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 38, թ. 12, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4077, թ. 20, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 450, թ. 16, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 284, թ. 19 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր: (Նաև 53 վրացերեն ստորագրություն):

ճարի նորա: Պարզ մտօք և անարատ կամօք ի ծոց մայրենի հովանաւորութեան Սրբոյ Սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ հայոց, որ ի Հաւլաբար...»¹:

Հիշատակվող Ղազար Տէր-Խաչատրեանը եկեղեցու աւագ սարկաւագ է հիշվում դեռևս 1828 թ.²: Մահտեսի Վարդան Յարութիւնեանը հովանաբար երեցփոխ՝ Վարդան Պետրոսեանն է: Վերջինս 1834 թ. ապրիլի 6-ին Վիրահայոց հոգևոր կառավարութեան հրամանով, Տափի թաղի Զրկինեանց եկեղեցին վերանորոգելու համար, եկեղեցական գումարներից 50 մանէթ արծաթ հատկացրել է այդ եկեղեցուն՝ հետագայում վերադարձնելու պայմանով: Այդ մասին Վիրահայոց վիճակային կոնսիստորիայի կողմից կազմվել է արձանագրութիւն³: Հետագայում՝ 1844 թ., երբ Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխը Բաղդասար Ափեանն էր, և եկեղեցին էլ 80 ուրբի արծաթ էր պարտք թիֆլիսի մեկ այլ՝ Չուղուրէթի հայկական եկեղեցուն, նա հարց է առաջադրել՝ Զրկինեանց եկեղեցուց պահանջելով նախկին հասանելիք պարտքը: Բաղդասար Ափեանը այդ խնդրանքով փետրվարի 29-ին դիմել է Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արք. Բագրատունուն. «Նախորդն իմ՝ Վարդան Պետրոսեանն, հրամանաւ նախկին կառավարչութեան տեղւոյս հայոց, տուեալ է, յիսուն ուրբի արծաթ, ի գումարաց մերս եկեղեցւոյն, ի պէտս վերանորոգութեան Զրկինեանց Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյն, ի 6-ն ապրիլի 1834 ամի, № 139 այնու հրամանագրութեամբ, որպէսզի կրկին յետս դարձուցին գլխեալ գումարն լրիւ: Այժմ, որովհետև, որ վասն պարտուց մերս եկեղեցւոյն ունիմք առաւել ի Չուխուրէթի եկեղեցւոյն ութսուն ուրբի արծաթ պարտս, պահանջէ յինէն գլխեալ եկեղեցւոյ երեցփոխանն, վասն որոյ խնդրիմ ամենախոնարհաբար հրամայել երեցփոխանին Զրկինեանց եկեղեցւոյ, զի հատուցէ ինձ գլխոյգրեալ գումարն, որ և ես լրացուցեալ զպակասն դրամոց արդեանց մերս եկեղեցւոյ՝ հատուցից երեցփոխանին Չուխուրէթի եկեղեցւոյն: Ընդ սմին և մատուցանեմ զառաջարկութիւնն նախկին կառավարութեան վերոյգրեալ դրամուն»⁴: Այս խնդրագրից էլ պարզվում է, որ եկեղեցու երեցփոխանի պաշտոնում Բաղդասար Ափեանը փոխարինել է Վարդան Պետրոսեանին:

1838 թ. հունվարի 13-ին Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի հրամանով Վրաստանի հայոց կոնսիստորիան ներկայացրել է վիճակի հոգևոր պաշտոնյաների այրիների և որբերի ցուցակը, որտեղ, տեղ է գտել նաև՝ «Տէր Հայրապետի այրին (55 տ.), ունի զերկուս որդիս, Եսայի (25 տ.) կայ պարապուրդ, Սահակ (18 տ.) պարապէ վաճառականութեամբ: Ունի զմի կոյր դուստր Եփ-

¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 82, վավ. 28, թ. 4 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Ծանոթ. 1835 թ. փետրվարի 22-ին Վեհափառ կաթողիկոսին եկեղեցուն «մշտենջենական ծառայութեան ուխտ» են տվել նաև Շամբորեցոց եկեղեցու տիրացուներ՝ հանգուցյալ Տէր Ղազարի թոռ չորս աստիճանավոր ուրարակիր Սիմէօն Յովակիմեան Տէր-Ղազարեանցը և հանգուցյալ Տէր Յարութիւնի որդի չորս աստիճանավոր և ուրարակիր Վարդանէս Տէր-Յարութիւնեան Կոնստանցը (ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 82, վավ. 28, թ. 15 և շրջ., թ. 17 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր):

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2168, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3314, թ. 2, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3314, թ. 4:

րոսին է (16 տ.) յոտի յանցս ճանապարհաց մուրացիկ: Կարօտ են խնամարկութեան»¹: Վավերագրի մեկ ուրիշ թերթում նշվել է, որ Տէր Հայրապետի այրին՝ Փերիզատը երկու աչքերից կույր է: Տէր Հայրապետ քհն. Տէր-Իսրայելեանը մահացել է 1831-1837 թթ. միջև:

Սուրբ Մինաս եկեղեցու մյուս՝ Տէր Յովհաննէս աւագ քահանան նույնպես մահացել է մինչև 1837 թ.: 1841 թ. նոյեմբերի 5-ին Վերահայոց կոնսիստորիան Սինոդին է ներկայացրել հոգևորականների այն որոշումը և այրիների ցուցակը, ովքեր կարոտ են օգնություն: Սուրբ Մինաս եկեղեցուց նշվել են հանգուցյալ Յովհաննէս աւագ քահանայի այրի Սարրան - 52 տ., որդիները՝ Մինաս - 27 տ., Գէորգ - 24 տ. և Աստուածատուր - 18 տ.: Որդիները զբաղվել են գինեվաճառությամբ, «բնակին ի սեփական տան, կեան վաստակօք իւրեանց և չունին զայլ կալուած»: Ցուցակում նշվել են նաև հանգուցյալ Տէր Հայրապետի որդիները՝ Եսայի - 33 տ. և Սահակ - 22 տ., որոնք «կեան ի քաղաքային գործս»²:

1838 թ. քանի որ անհրաժեշտություն էր առաջացել Թիֆլիսի հայոց հոգևոր դպրոցը մեկ ուրիշ ավելի ընդարձակ շենք փոխադրելու և մեծացել էր աշխարհական խնդրատուների որդիներին նույնպես ուսման ընդունելու պահանջը, ուստի այդ առթիվ Վերահայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը դպրոցի բյուջեն ի հաշիվ Թիֆլիսի եկեղեցիներից ստացվելիք գումարների, հունիսի 4-ին խնդրագրով դիմել է Սուրբ Էջմիածնի Սինոդին, որտեղ միաժամանակ նշել է, թե, որ եկեղեցին իր եկեղեցական արդյունքներից ինչքան գումար կարող է տրամադրել: Այդ առթիվ Սուրբ Մինաս եկեղեցին պետք է տրամադրեր 50 մանէթ: Հունիսի 20-ին Սինոդը, ընդունելով թեմակալի առաջարկը, նրան տվել է լիազորություն³: Հավանաբար այդ նկատառումով էր, որ հաջորդ տարի՝ 1839 թ. ապրիլի 20-ին Վերահայոց վիճակային կոնսիստորիան պատվիրել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխին ճեմարանի եկեղեցական գումարներից 50 մանէթ հատկացնել կոնսիստորիային⁴: Նույն թվի սեպտեմբերի 16-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում այդ առթիվ լսել են. «Յայտարարութիւն Հալուաբարայ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ երեցփոխան Բաղդասարայ Պապանեան, ի 15-ն սեպտեմբերի № 1, յորում ըստ հրամանի կոնսիստորիայիս յ30-ն օգոստոսի այսր ամի № 377, ըստ այսմ առաջի առնէ Ատենիս զյիսուն մանէթ արծաթ դրամս յազազս նպաստամատոյց լինելոյ ծախուց հոգևոր դպրոցի քաղաքիս: Հրամայեցին. զառաջի արարեալ ըստ յայտարարութեան Հալուաբարայ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ երեցփոխան Բաղդասարայ Պապանեան զյիսուն մանէթ արծաթ դրամս յանձնել գանձապետի Յակոբայ Կարինեանց, գրել յառանձին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 75, թ. 47 շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Տես նաև թ. 126 շրջ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1077 (մաս 2), թ. 467, բնագիր, ձեռագիր: Տես նաև ֆ. 56, ց. 4, գ. 75, թ. 257 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 3, վավ. 738, թ. 930-931, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 99, վավ. 87, բնագիր, ձեռագիր:

ժապաւինեալ մատենին հոգևոր դպրոցի Տփիսիսայ օրինաւոր եղանակաւ»¹։ Հիշատակվող երեցփոխը նույն ինքը՝ Ափեանն է։

1839 թ. սեպտեմբերի 15-ին բարեկարգիչ Խաչատուր քհյ. Տէր-Բարսեղեանը ներկայացրել է եկեղեցու հոգևորականներին.

1. Տէր Ներսէս Տէր-Յօհաննէսեան Տէր-Թադէոսեանց - քահանայության աստիճան ստացել է 1831 թ. նոյեմբերի 5-ին, 46 տարեկան է։

2. Տէր Ղազար Տէր-Խաչատուրեան Տէր-Երեմեանց - քահանա է ձեռնադրվել 1835 թ. հունիսի 4-ին, 48 տ. է։

3. Տէր Աւագ Տէր-Ներսէսեան Նազարեանց - քահանա է ձեռնադրվել 1836 թ. մարտի 4-ին, 31 տ. է։

4. Տէր Զաքար Տէր-Դավթեան Գիւլնազարեանց - քահանայության աստիճան է ստացել 1831 թ. ապրիլի 1-ին, 36 տ. է։

5. Տիրացու Աստուածատուր Տէր-Մկրտչեանց - կատարում է դպրի և լուսարարի պարտականութիւնները, չունի դպրության աստիճան և ուրար, բայց քահանայորդի է և եկեղեցու ժառանգ, ուսանում է հայոց հոգևոր ճեմարանում։

6. Տիրացու Սողոմոն Տէր-Ներսէսեան Տէր-Յօհաննէսեանց - կատարում է դպրի պաշտոն և ուսանում է հոգևոր ճեմարանում, քահանորդի է և եկեղեցու ժառանգ²։

1840 թ. սեպտեմբերի 11-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում որոշվել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու Տէր Ներսէս և Շամքորեցոց եկեղեցու Տէր Մովսէս քահանաներին նշանակել երդմնեցուցիչ քաղաքի 3-րդ կարգի (Հավլաբարի) համար։ Կոնսիստորիան հրամանագրել էր. «Յաղագս կարճելոյ զպահանջ յիշեալ պրիստաւին նշանակել յաղագս զերդմնեցուցանելոյ զանձինս հայ դաւանութեան առ չասարնի պրիստաւն 3-րդ կարգին Տփիսիսայ, զաւագ քահանայ Շամքորեցոց եկեղեցւոյ զՏէր Մովսէսն, և Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զՏէր Ներսէս քահանայն, և հրամայել բարեկարգիչ Խաչատուր քահանայի յայտնել նոցա առանց յապաղման միշտ ներկայացնեն առ յիշեալ պրիստաւն, մինչ ցլրանալ յայսմ տրէտի, յաւելլով և զայն թէ, եթէ նոքա զանցառու գտցին, ենթարկեսցին սաստիկ պատասխանատուութեան ըստ օրինաց, զորմէ տալ տեղեկութիւն յիշեալ պրիստաւին 3-րդ կարգի»³։

1840 թ. փետրվարի 14-ին կոլեժսկի ռեգիստրատոր Թայիրեանցը Սինոդին է ուղարկել Սուրբ Մինաս եկեղեցու Աւագ քհյ. Տէր-Ներսիսեանի պարտամուրհակի պատճեն և հայտնել, որ քահանան չի վերադարձնում իր պարտքը։ Այդ առթիվ Վիրահայոց կոնսիստորիան բացատրություն է պահանջել հիշյալ քահանայից և պարզել է, որ նա գտնվում է չքավորության մեջ, սակայն չի հրաժարվում իր պարտքից։ Կոնսիստորիան պատվիրել է քահանային լինել պարտավճար և հնարավորության դեպքում վճարել պարտքը։

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 442 շրջ.-443, բնագիր, ձեռագիր։

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 457, թ. 67 շրջ., 69, բնագիր, ձեռագիր։

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 237 շրջ.-238, բնագիր, ձեռագիր։

Իսկ Սինոդը Վերահայոց կոնսիստորիային հրամայել է հետևել, որպեսզի պարտքը հատուցվի¹:

1840 թ. ապրիլին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալուաբարայ, ի 22-ն ապրիլի № 2, յորում գրէ, թէ վասն հարկաւորութեան եկեղեցւոյ իւրեանց, գնեալ է զկոշտ մոմս ի փողոցէ և տուեալ է մոմթափի եկեղեցեաց հայոց՝ թափել և առաքել յեկեղեցի իւրն: Բայց յետ աւարտմանն ի տանել աշակերտի յեկեղեցի իւրեանց. կապալառուք մոմոյ եկեղեցւոյն ռուսաց (Սիօնի) կալեալ ի փողոցի բռնութեամբ յափշտակեալ է ի ձեռաց նորա՝ իբր լտրաչափ մոմս, որպէս գողունի ինչ, վասն որոյ յայտնեալ Ատենիս՝ խնդրէ առնել զտնօրէնութիւն: Հրամայեցին. որովհետեւ հայոց եկեղեցիք ունին իւրաւունս առանց արգելանաց ինչ վաճառել զմոմս յօգուտ ինքեանց, երեցփոխանն գնեալ է ի կոշտ մոմս և տուեալ է մոմթափին՝ թափել յօգուտ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ: Բայց կապալառուն մոմոյ եկեղեցւոյն ռուսաց Սիօնի յափշտակեալ է ի ձեռաց աշակերտից երեցփոխանի զմին լիտր մոմս, վասն որոյ զայսման էլ թղթակցել առ ի սինոդալին կոնստորն և խնդրել խոնարհաբար առնել զպարտուպատշաճ տնօրէնութիւն՝ վերադարձուցանել յափշտակեալ ի ձեռաց երեցփոխանաց զմոմսն, նոյնպէս պատուիրել նոքա, քանզի նոքա [ամենևին ինչ] մարկայից են յափշտակել ի ձեռաց նոցա զմոմսն և զհետևանացն յայտնել կոնսիստորիայիս՝ թղթակցութեամբ»²:

1841 թ. փետրվարի 28-ին Սինոդը ստանալով Վերահայոց կոնսիստորիայի հայտարարությունը, հայոց եկեղեցիներին գավթում մոմավաճառությունն արգելելու և Հավլաբարի Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխից 9 ֆունտ մոմ բռնագրավելու մասին, մարտի 24-ին որոշել է այդ մասին բողոքել կառավարչապետին, և խնդրել, որ կարգադրի արգելել նման արարքը ու վերադարձնել գիշյալ երեցփոխից խլված մոմը³: Սեպտեմբերի 5-ին Սինոդը որոշել է գործին կցել Թիֆլիսի նահանգապետի գրությունը, առ այն, որ կառավարչապետի տնօրինութեանն է հանձնված հայոց եկեղեցիներում մոմ վաճառելու իրավունքի հարցը, անկախ նրանից, թե ինչ է որոշել Վրաստանի և Իմերեթի նահանգային կառավարությունը⁴: Հետագայում, 1842 թ. դեկտեմբերի 31-ին, Սինոդը նախօրոք ստանալով Վրաստանի նահանգական կառավարութեան գրությունը, հայոց եկեղեցիներում մոմավաճառությունը վերստին թույլատրելու և Հավլաբարի Սուրբ Մինաս եկեղեցուն 9 ֆունտ մոմը վերադարձնելու մասին, որոշել է այդ բոլորը տեղեկացնել Վերահայոց կոնսիստորիային⁵: 1849 թ. հուլիսի 14-ին իշխան Ալեքսանդր Չերնիշովը գրություն է ուղղել Կովկասի փոխարքա Վորոնցովին, որ ի պատասխան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 698, թ. 5, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2189, թ. 37 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 9, վավ. 381, թ. 452-455, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 10, վավ. 294, թ. 444 շրջ.- 445, քնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 10, վավ. 838, թ. 1426 շրջ.-1428, քնագիր, ձեռագիր:

ներա դիմումի, Կայսրը հրամայել է հայոց եկեղեցուն թուլյատրել մոմավաճառությունը¹: Այդ մասին Վեհափառ կաթողիկոսին տեղեկացրել է Այսրկովկասի քաղաքացիական վարչության պետ Վ. Բեհրուդովը, թե Կայսերը փոխարքայի առաջարկության համաձայն թուլյատրել է բոլոր հայկական եկեղեցիներում և հատուկ կրպակներում վաճառել սեփական պատրաստության մեղրամոմ՝ ծիսական օգտագործման համար²:

1841 թ. հոկտեմբերի 6-ին Սինոդը Վերահայոց կոնսիստորիայի հայտարարության հիման վրա, խնդրել է Վրաստանի և Իմերեթի նահանգային կառավարությանը, որպեսզի ստիպի ոստիկանությանը, որ էջմիածին ուղարկի հանգուցյալ Աստուածատուր վարդապետի կտակագիրը, որով հանգուցյալը էջմիածին էր նվիրել Օբոյեաններից իր ունեցած պահանջը³:

Նոյեմբերի 12-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն բարեկարգչին Տփլիսայի 11-ն հոկտեմբերի այսր ամի № 200, յորում ըստ հրամանի հոգևոր Ատենիս ի 10-էն հոկտեմբերի № 1495, ընդ սմին առաջի առնէ զձեռագագիր ստացեալ ի միաբանից Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Ղազար քահանայէ Տէր-Խաչատրեանց, Զաքարիայ քահանայէ Տէր-Դաւթեանց և Զաքարիայ քահանայէ Տէր-Յարութիւնեան Տէր-Ղազարեանց, յառաջի արարեալ ձեռագրի գրի. «Մեք ներքոյ ստորագրեալ միաբանքս Հալուաբարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, տամք զայս ձեռագիր բարեկարգչին Տփլիսու Դաւիթ քահանայի Քակարեանց առ այն, զի լուեալ մեր ի ձեռն Զերդ արժանապատուութեան զհրաման վիճակային կոնսիստորիայի ի 10-ն հոկտեմբերի № 1495, ի մասին արգելոյ զկէս մասն ամենատեսակ արդեանց միաբանի մերոյս եկեղեցւոյ Աւագ քահանայի Տէր-Ներսիսեանց ի վճարումն պարտուց նորա աստիճանաւորի պարօն Աղէքսանդրի Թայիրեանց, այսու պարտաւորեմք, զի որպէս յառաջ քան զայս արգելեալս, սոյնպէս և այսուհետև ստանալիս առանց երեք ականաւորութեան և խարդախութեան ժողովեալ զայնոսիկ արդիւնս և արժանացուցանել ի ցուցակ զկէսն մատուցուք վիճակային կոնսիստորին, իսկ զմիւս կէսն տացուք գերդաստանի նոյն Տէր Աւագի, և եթէ անուղղութիւն կամ անզգուշութիւն ինչ արասցուք ըստ այսմիկ մասին, պարտաւոր եմք ենթարկել օրինաւոր պատասխանատուութեան, որպէս անհնազանդի իշխանութեան մերում, վասն որոյ և ստորագրեն»:

Հրամայեցին. զներկայ յայտարարութիւն բարեկարգչին Տփլիսայ ընդ ձեռագրոյն քահանայից Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալուաբարայ կցեալ ընդ գործոյն ունիլ ի հմտութիւն»⁴:

Դեկտեմբերի 6-ին Հավլաբարի գործակալը կոնսիստորիային է ներկայացրել եկեղեցու հոգևորականների ցուցակը⁵.

¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 150, վավ. 921, ուսերեն:

² ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 148, վավ. 640, հայերեն, կից ուսերեն:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 10, վավ. 441, թ. 701-701 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2192, թ. 698 շրջ.-699 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1077 (մաս 1), թ. 153 շրջ.-154 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Ներսէս քհյ. Տէր-Յովհաննիսեան Տէր-Թադէոսեանց – 49 տ., քահանա է ձեռնադրվել 1831 թ. նոյեմբերի 4-ին:

Ղազար քհյ. Տէր-Խաչատրեան Տէր-Երեմեանց – 51 տ., հոգեւորականութեան մեջ է 1815 թ., քահանա է ձեռնադրվել 1835 թ. հունիսի 4-ին:

Տէր Աւագ քհյ. Տէր-Ներսիսեան Նազարեանց – 34 տ., հոգեւորականութեան մեջ է 1832 թ., քահանա է ձեռնադրվել 1836 թ. մարտի 4-ին:

Զաքարիա քհյ. Տէր-Դաւթեան Գիւլնազարեանց – 39 տ., հոգեւորականութեան մեջ է 1827 թ. օգոստոսի 14-ից, քահանա է ձեռնադրվել 1831 թ. ապրիլի 1-ին:

Դպիր Զաքարիա Տէր-Ղազարեան Տէր-Երեմեանց – 20 տ.

Դպիր Սարգիս Տէր-Ներսիսեան Տէր-Թադէոսեանց – 22 տ., հոգեւորականութեան մեջ է մտել 1836 թ. հոկտեմբերի 14-ին:

Ստորին եկեղեցական Աստուածատուր Տէր-Մկրտչեան Տէր-Աստուածատրեանց – 25 տ.: Նույն տարվա մեկ ուրիշ վավերագրում նշվել է, որ Ներսէս քհյ. Տէր-Թադէոսեանը ունի որդի՝ Սողոմոն – ծն. 1815 թ., իսկ Ղազար քհյ. Տէր-Խաչատրեանը՝ Գէորգ – ծն. 1828 թ. և Յովհաննէս – ծն. 1830 թ.¹: Ի դեպ, Տէր Ղազարին 1835 թ. քահանա է ձեռնադրել Սարգիս եպս. Զալարեանցը²:

Սուրբ Մինաս եկեղեցու սարկաւազներից 1843 թ. հիշատակվում է Միքայէլ Մինասեան Լաբիոնովը, որն արքունական ստրուկի որդի էր և 1838 թ. սեպտեմբերի 28-ին Սինոդի հրամանով արձակվել էր հարկատու վիճակից: Նա սովորել է ավարտել է Թիֆլիսի նահանգային ուսումնարանի դասընթացը՝ 1838-1841 թթ., և 1841 թ. հուլիսի 20-ին ստացել է վկայական (№ 290): Իր խնդրանքով, օրագրական սահմանադրութեամբ և Վիրահայոց վիճակային կոնսիստորիայի հրամանով, 1841 թ. օգոստոսի 26-ին կարգվել է՝ ի թիվս եկեղեցական պաշտոնյաների Թիֆլիսի Սողոմոն եկեղեցում: 1842 թ. սեպտեմբերի 27-ի Սինոդի հրամանով և Ղուկաս արքեպիսկոպոսի ձեռամբ ձեռնադրվել է սարկաւազ ու կարգվել է Սուրբ Մինաս եկեղեցում՝ Անտոն սարկաւազ Յովսէփեանի փոխարեն: Նշվել է, որ նա կուսակրոն է և ընդունակ, և արժանի կրելու քահանայութեան աստիճանը³:

1841 թ. դեկտեմբերի 13-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալուաբարայ ի 10-ն յունիսի այսր ամի № [թիվը բաց թողած է - Ա.Ա.], յորում գրէ, թէ համաձայն առաջարկութեան անցեալ անգամոց հոգեւոր կառավարութեան Վրաստանի՝ Մինաս և Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսաց ի 6-ն ապրիլի 1834 ամի № 139, (զոր ընդ սմին մատուցանէ Ատենիս ի տես), տուեալ է ի պէտս չինութեան Զրկինեանց եկեղեցւոյ քաղաքիս գյիսուն մանէթ արծաթ, իսկ այժմ, որովհետև եկեղեցի իւրեանց ունի զհարկաւորութիւն դրամոց, վասն որոյ խնդրէ ի կոնսիստորէս հրամանագրել Զրկինեանց եկեղեցւոյ երեցփոխանի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 48 (մաս 2), բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 449, թ. 1 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1360, թ. 10, բնագիր, ձեռագիր:

Հատուցանել գլխեալ յիսուն ռուբլիսն եկեղեցւոյ իւրեանց: Ի նմանէ առաջի արարեալ առաջարկութեան գրի. «Վասն բազմադեմի Հայազգի ժողովրդոց եղելոց ի շրջակայս Զրկինեանց եկեղեցւոյ, որ ի Տափի թաղ, հարկաւոր է բանալ զայն եկեղեցի, և զքակտեալս նորա կարկատել, և վերանորոգել վայելչապէս ի պէտս շինութեան, որոյ գրիմք քեզ տալ զյիսուն մանէթ արծաթ, և զայս թուղթ պահպանել առ քեզ մինչև վճարեսցի անդրէն քեզ նոյն գումար լրիւ: Յետևոյս թերթի առաջարկութեան թղթոյս ստացող դրամոցն ստորագրեալ է այսպէս. «Յիշեալ յիսուն մանէթն ստացայ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ երեցփոխան պարօն Վարդանէդ, վասն որոյ և ձեռագրեմ առ ի միամտութիւն ապագային Խաչատուր քահանայ Սուրադեան»»: Հրամայեցին. զիսկական առաջարկութիւն նախկին հոգևոր կառավարութեան ի մասին վերոյգրեալ դրամոց առաքելով հրամանագրել բարեկարգչին Տփխիսայ և Հալուաբարայ տեղեկանալով իսկապէս յերեցփոխանէ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, թէ ո՞վ է Խաչատուր քահանայ Սուրադեան, յորմէ ապա պահանջել զտեղեկութիւն, թէ զայն ստացեալ յերեցփոխանէ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ յիսուն ռուբլի արծաթ դրամն ու՞մ է տուեալ նա, կամ յո՞ր պէտս է ծախեալ, և վերահասութեան որո՞յ, զորպիսի հմտութիւնս փութով հասուցանել յԱտեանս ի պարտուպատշաճն տնօրէնութիւն»¹:

1843 թ. Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արք. Բագրատունին հաշիւի առնելով Հայ մանուկների Հայեցի կրթություն ստանալու անհրաժեշտությունը, առաջարկել է թեմում բացել եկեղեցական ծխական դպրոցներ, որի պատճառով և կազմակերպվել է նվիրատվություն: Սուրբ Մինաս եկեղեցուց այդ նպատակով նվիրաբերվել է 170 ռ.²:

1843 թ. հուլիսի 15-ին Վիրահայոց վիճակային կոնսիստորիան Հայտարարությամբ դիմել է Սինոդին՝ Յովհաննէս աւագ քհյ. Աստուածատրեանի որդուն՝ Գէորգ Տէր-Յովհաննիսեանին հոգևոր կոչումից ազատելու համար: Վերջինս սովորել էր Թիֆլիսի Հայոց հոգևոր ուսումնարանում և հոր մահից հետո մնացել էր անտերունչ, ու ստիպված դուրս էր եկել ուսումնարանից և զբաղվել վաճառականությամբ³: Դեկտեմբերի 25-ին Սինոդը քննել է Վիրահայոց կոնսիստորիայի Հայտարարությունը և որոշել է. «Ի լրումն ներկայ յայտարարութեան կոնսիստորին Վրաստանի, պահանջել ի նմանէ զտեղեկութիւն, թէ խնդրատուն յո՞ր աստիճանի հօրն իւրոյ է ծնեալ, ընդ ի ժամանակա դպրութեան, սարկաւագութեան, թէ՞ քահանայութեան, և ընդ որո՞վ համարաւ նշանակեալ դպրութեան հոգևորականաց»⁴: Հետագայում, 1844 թ. հուլիսի 29-ին, Վիրահայոց կոնսիստորիան Գէորգ Տէր-Յովհաննիսեանի խնդրով նորից դիմել է Սինոդին⁵: Վերջինս սեպտեմբերի 8-ին դարձյալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2192, թ. 807-808, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 13, վավ. 371, թ. 540-542 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1395, թ. 1 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1395, թ. 2, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1395, թ. 5 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

քննարկել է կոնսիստորիայի հայտարարությունը՝ Գէորգ Տէր-Յովհաննիսեանին հոգևոր դասից ազատելու մասին և հրամայել է. «Որովհետև որդին աւագ քահանայի Յովհաննէսի՝ Գէորգն Տէր-Աստուածատրեանց չէ նշանակեալ ի շտատին՝ ի շարս հոգևորականաց թեմին Վրաստանի, ի դէպս պարապելոյ նորա յառևտուրս, վասն որոյ հրամայէ վիճակային կոնսիստորիային Վրաստանի զհաւաստութիւն ի քաղաքային իշխանութենէ, թէ եղեալ է արդեօք յիշեալ Գէորգն Տէր-Աստուածատրեանց ի հարկատու վիճակ, թէ ո՛չ...»¹: 1844 թ. նոյեմբերի 17-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան Գէորգ Տէր-Յովհաննիսեանի խնդրով դարձյալ հայտարարությամբ դիմել է Սինոդին²: Ի վերջո 1845 թ. մարտի 2-ին կոնսիստորիան հրամայել է. «Համաձայն ներկայ հրամանի լուսաւորչական հայոց Սիւնհոգոսին էջմիածնայ, արձակել ի հոգևոր տեսչութենէ զԳէորգն Տէր-Յովհաննէսեանց՝ զորդին հանգուցեալ Յովհաննէս աւագ քահանայի Հաւլաբարայ, վասն մտանելոյ ի թիւս հարկատու քաղաքացիաց Տփլիսայ հասարակութեան...»³:

1843 թ. եկեղեցու հոգևորականներն էին՝ Զաքարիա քհյ. Տէր-Դաւթեանը, Տէր Ղազար քհյ. Խաչատրեանը, Զաքարիա քհյ. Տէր-Յարութիւնեանը և տիրացու Աստուածատուր Տէր-Մկրտչեանը⁴: Վերջինս Յովհաննէս աւագ քհյ. Տէր-Աստուածատրեանի եղբոր՝ Տէր Մկրտչի որդին էր: Հետագայում՝ 1846 թ. նոյեմբերի 9-ին, Վիրահայոց կոնսիստորիան հայտարարությամբ դիմել է Սինոդին և հայտնել, որ թեմի առաջնորդի առաջարկությամբ, Ախալցխայի հաջորդ Գէորգ եպիսկոպոսի ձեռամբ, Սուրբ Մինաս եկեղեցու ստորին եկեղեցական պաշտոնյա Աստուածատուր Տէր-Մկրտչեանը մայիսի 16-ին ձեռնադրվել է չորս աստիճանի դպրության և սարկաւագության, իսկ նույն ամսվա 21-ին՝ որպէս քահանա Գորու վիճակի Ռուիս, Ախլդաբա, Իսվերուեղ, Քարել և Սաժուրեիս գյուղերում հովվելու համար⁵:

1846 թ. եկեղեցում քահանայագործել են Տէր Զաքարիա Տէր-Դաւթեանը, Տէր Ղազար Տէր-Խաչատրեանը և Տէր Զաքար Տէր-Յարութիւնեանը⁶:

1847 թ. մայիսի 10-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան խնդրագրով դիմել է Սինոդին՝ այս անգամ Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Ղազար քհյ. Տէր-Խաչատրեանի որդուն՝ Գէորգին հոգևորականությունից ազատելու մասին. «... Ընկալեալ ի հիմնաւորութիւն քննութեան, զոր կազմեալ է տեղւոյս քաղաքական պօլիցիայն ի մասին ծննդեան Գէորգայ Տէր-Խաչատրեանց՝ ի ժամ սարկաւագութեան հօրն, զվերոյգրելոցն ամենայնէ առաջի արարեալ Սիւնհոգոսիդ, խոնարհաբար խնդրէ մի անտես առնել զկնի տնտղելոյ զվերոյգրեալ հանգամանս՝ շնորհել սմին զլուծումն ի մասին արձակելոյ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1395, թ. 6, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1395, թ. 8 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2203, թ. 268-269, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 66 (մաս 1), թ. 50, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2052, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր: Տես նաև գ. 1077 (մաս 2), թ. 813-814, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 123, վավ. 341, թ. 11, բնագիր, ձեռագիր:

զ Գէորգն Տէր Խաչատրեանց ի հոգևորականութիւնէ»¹: 1848 թ. փետրվարի 4-ին ՎիրաՀայոց կոնսիստորիան նույն խնդրով կրկին դիմել է Սինոդին. «Ի կոնսիստորիայս լուեալ զգեկուցումն. Ղազար քահանայն Տէր-Ղազարեան ի 18-ն նոյեմբերի 1846 ամի խնդրեաց զարձակուրդ որդւոյ իւրում Գէորգայ ի հոգևորականութիւնէ, ոյր աղազաւ և կօնսիստօրն գրեաց Սիւնհոդոսիդ էջմիածնի: Սինօդդ ի 27 յունիսի 1847 ամի № 1159, պահանջեաց զտեղեկութիւն, թէ՛ զինչ պատճառաւ կօնսիստօրն Համաձայնի ընդ արձակուրդ նորա ի հոգևորականութիւնէ և եթէ արձակեացի նա կրտսէր եղբայր նորա Համարի յարմար եկեղեցականութեան, թէ ո՛չ: Կարգաւորեցին. յայտնել Սինօդիդ էջմիածնի, թէ՛ կօնսիստօրն Համաձայնի ընդ արձակուրդ Գէորգայ Տէր-Ղազարեան ի հոգևորականութիւնէ, այնու զի նա ո՛չ ցանկայ զեկեղեցականութիւն, իսկ կրտսեր եղբայր նորա արդէն վախճանեալ է»²: 1848 թ. մայիսի 14-ին Սինոդը հրամայել է. «Տալ կոնսիստորիային Վրաստանի հրամանաւ զխնդրեալ լուծումն արձակելոյ գլխատակեալ Գէորգն Տէր-Ղազարեանին ի հոգևոր կոչմանէ՝ Համաձայն կարգին՝ սահմանեցելոյ յօրինաց...»³:

1847 թ. վավերագրերից մեկում նշվել են եկեղեցու հետևյալ քահանաները՝ Ղազար քհյ. Տէր-Խաչատրեան (վախճանվել է որդին՝ Միքայէլը), Զաքարիա քհյ. Տէր-Դաւթյան և Զաքարիա քհյ. Տէր-Յարութիւնեան (հետագայում տեղափոխվել է Սաչխերէթ գյուղը)⁴:

1848 թ. մարտի 10-ին Հավլաբարի եկեղեցիների բարեկարգիչ Մկրտիչ քհյ. Տեր-Գրիգորեանցը հայտարարութեամբ դիմել է ՎիրաՀայոց կոնսիստորիային. «Ի քսան ամաց հետէ, գոյ շինեալ եկեղեցական սենեակ կից Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ո՛չ հեռի, քան զերիս ոտնաքայլս. ի կողմն հիւսիսային, որում այժմ ականատես եղէ, զի է պատճառ անշքութեան սրբոյ եկեղեցւոյն, և ըստ ամենի անօգտակար, վասն զի ի կողմն արևմտեան՝ ունելով կից զտեղի նստելոյ ի կարիս որովայնի անպակաս հոտոտին ի նոյն սենեկի ժանգահոտութիւնք, որ վասն ոչ ցանկան ունիլ զայն ի վարձու և ոչ հարկաւորի եկեղեցւոյն: Վասն զի որմունք այնր սենեկի գոլով քայքայեալ, յաղազս հնութեան, բերէ անշուքութիւն յիշեալ եկեղեցւոյն, զորմէ յայտնեալ հոգևոր Ատենիդ, խնդրիմ խոնարհաբար առնել վասն այնր զարժանին տնօրէնութիւն, նախ՝ զի մի լիցի մերձ եկեղեցւոյն տեղի ապականութիւն, երկրորդ՝ զի եթէ պէտք են վերանորոգութիւն սենեկին, հրամայեացի երիսփոխանի այնր եկեղեցւոյ, զի նորոգեալ զայն, տացէ վարձու յօգուտ եկեղեցւոյն, և կամ եթէ բնաւին չէ պատշաճ մերձ յեկեղեցին լինել բնակութիւն, զհնացեալ շինութիւն բառնալ և հաւասարել ընդ գաւթի եկեղեցւոյն, և զտեղին նստելոյ ի կարիս որովայնի՝ իսպառ հեռացուցանել ի սուրբ եկեղեցւոյն»⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2168, թ. 1-2, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2168, թ. 4, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2168, թ. 5, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 966, թ. 4, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2680, թ. 133, բնագիր, ձեռագիր:

1848 թ. հիշատակվել է եկեղեցու տիրացու Յարուլթին Պողոսեանցը: Նույն թվի սեպտեմբերի 1-ին բարեկարգիչ Մկրտիչ քհյ. Տէր-Գրիգորեանը հայտարարությամբ դիմել է Վիրահայոց կոնսիստորիային՝ տիրացու Յարուլթինին դպրի կամ սարկալագի աստիճան շնորհելու խնդրանքով. «Արժանապատիւ Զաքարիա քահանայն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ յայտ արար թղթակցութեամբ իւրով՝ զկնի վկայելոյ վասն բարեւաւութիւն վարուց և բարուց տիրացու Յարուլթինի Պողոսեանց, և ցուցանելոյ զկարօտութիւն այնր եկեղեցւոյ չորս աստիճանաւոր դպրի կամ սարկալագի, խնդրէ յինէն միջնորդել առ վիճակային հոգեւոր Ատեանդ, ըստ շտատին նշանակել զնա ի պաշտաման դպրութեան յիշեալ եկեղեցւոյ, ուստի ընդ սմին առաջի առնելով դմին զիսկական թղթակցութիւն նորուն, խնդրեմ խոնարհաբար առնել զարժանին տնօրէնութիւն»¹: Բարեկարգիչը կից ներկայացրել է նաև Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Զաքարիա քհյ. Տէր-Դաւթեանի հայտարարությունը՝ գրված օգոստոսի 27-ին. «Ստորագրեալքս ստուգիւ գիտեմ և ճանաչիմք զտիրացու Յարուլթին Պողոսեանց և ունեմ զտեղեկութիւն նորին վարուց և բարուց: Վասն որոյ խնդրիմ շնորհել մեզ նոյն տիրացու պաշտօնեայ եկեղեցւոյն մերոյ և տալ զտեղեկութիւն հոգեւոր Ատեանն, որ ոչ գոյ աւելի դպիր կամ սարկալագ, առանց որոց յայտ է՝ չկառաւարի եկեղեցական պաշտօնեղութիւն, որոյ աղագաւ զորս հաճոյէ մեզ, որպէս օրէնէ հրամանաւ հանճարունակ անդրանիկ անդամ Կարապետ վարդապետի հոգեւոր Ատեան՝ նշանակել զնա ի վերայ եկեղեցւոյ մերոյ»²:

Հաջորդ տարի՝ 1849 թ. մարտի 16-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձյայտարարութիւն վերատեսչի եկեղեցեաց Հալուաբարի Մկրտիչ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց ի 1-ն սեպտեմբերի անցեալ 1848 ամի № 55, որով յայտնէ, թէ Զաքարիա քահանայն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն Թիֆլիզոյ յայտ արար թղթակցութիւն իւրով զկնի վկայելոյ վասն բարեւաւութիւն վարուց և բարուց տիրացու Յարուլթինի Պողոսեանց, և ցուցանելոյ զկարօտութիւն այնր եկեղեցւոյ չորս աստիճանաւոր դպրի կամ սարկալագի, խնդրէ ի նմանէ միջնորդել առ Ատեանս ընդ շտատին նշանակել զնա ի պաշտաման դպրութեան յիշեալ եկեղեցւոյ, ուստի ընդ սմին առաջի առնելով սմին զիսկական թղթակցութիւն նորին խնդրէ առնել զարժանին տնօրէնութիւն, ի շտատին հոգեւորականութեան Վրաստանի թէմի, որ յանցելում 1848 ամի կազմեցաւ բարեհաճութիւն կաթողիկոսին ամենայն հայոց ի թիւս դպրաց ցուցանի ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Ղազար Տէր-Զաքարեանց: Հրամայեցին. որովհետև յանցեալ 1848 ամի վասն բոլոր հոգեւորականութիւն մերում Վրաստանի թէմի բարեհաճութիւն կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց հաստատեցաւ շտատ, ուստի և ստորին եկեղեցական պաշտօնեայ Յարուլթին Պողոսեանց, եթէ պիտանի հոգեւորականութիւն ունեցէր, ի հարկէ ունէր նա ևս յայնժամ կարգել դպիր կամ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, կամ թէ՛ յորեւիցէ ի մնացեալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 469 (մաս 1), թ. 190, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 469 (մաս 1), թ. 191, բնագիր, ձեռագիր:

եկեղեցիս, վասն որոյ և տալ գիտել վերատեսուչ Մկրտիչ քահանային զանհաստատութենէ և զանհիմնաւորութենէ միջնորդութիւն Ձաքարիայ քահանայի Դաւթեանց, ուստի և Սուրբ Մինաս եկեղեցին ի մասին զպրի պարտ է բաւականաւ մէն միայն ի Ղազարէ Տէր-Ձաքարեանց, որ յատկացեալն է նմին ըստ շտատին»¹:

1848 թ. եկեղեցում քահանայագործել են Ձաքարիա քհյ. Դաւթեանը և Ղազար քհյ. Տէր-Խաչատրեանը և զպրի Ղազար Տէր-Ձաքարեանը: Ընդհանուր եկեղեցին ունեցել է 225 տուն ծուխ²: Նշենք, որ 1849 թ. հունվարի 10-ին Ղազար քհյ. Տէր-Խաչատրեանը նշանակվել է քաղաքի երրորդ մասի երդմնեցուցիչ քահանա³:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

1850 թ. փետրվարի 7-ին եկեղեցու հանգուցյալ միաբան Ներսէս քահանայի այրին՝ երիցուհի Նունիա Տէր-Ներսիսեան Տէր-Յովհաննիսեանը խնդրագրով դիմել է Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսին. «Ո՛վ, ամենախնամ Տէր, մատչիմ մեծաւ զողութեամբ յայտնել զիմա պաղատախառն զաղերսանս: Այրն իմ՝ Ներսէս քահանայն զկնի ձեռնադրութեան կարգեցաւ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ միաբան, և շարունակեաց զպաշտօն քահանայութեան տասն և եօթն ամ արիական գործով և բարի վարութեամբ հովուեց զհօտն իւր, և զկնի այնորիկ է հաս մահն հասարակեալ զբաւեցաւ ի կենաց՝ թող մեզ ապաքանտ և զմի զուստր տասնամեայ, որոյ վասն միանգամայն չէ թող գոնէ զառօրեայ սնունդ՝ կամք բոլորովին ի մեծի թշուառութեան և չքաւորութեան: Մնաց ինձ միայն յոյս կենաց կեցութիւն ուստրն իմ այժմ նորընծայ Տէր Սարգիս քահանայն: Նորընծայս այս ի սկզբանէ պատրաստեաց զանձն քահանայութեան փոխանակ հօրն, սովին նպատակաւ աւարտեաց լիովին զընթացս ուսման ի վարժարանի, զոր կառուցեալ է Վեհափառութենդ, ընկալաւ զօրինաւոր վկայական, էր չորս ամ ժամանակաւ ուսուցիչ վարժարանին Դարբանդու, յետ չորից ամացն վերադարձաւ հանդերձ գոհանակութեան թղթով վերատեսչի և ժողովրդոց ի քաղաքս: Ձերդ Վեհափառութիւն, պատճառն ուսանելոյն նորա էր այն, զի ուսմամբն ունեցի զտեղի, մեռաւ հայրն նորա՝ փոխանակ նորա ձեռնադրեցաւ նա, ի հարկէ, եթէ չլինէր ուսեալ, չէր բաւական լինել նմա քահանայ մահ հօրն, եւ գոհ եմ ի Տեառնէդ և Վեհափառութենէդ, ձեռնադրել է տուք զկնա քահանայ ի վերայ եկեղեցեաց քաղաքիս ի տեղի հօրն, բայց չէ յայտ, թէ՛ զիս՞րդ կարգեալն զնա ի գեղջ, ուր և ահա երկար ժամանակեն, և այն յայնմ գեղջ, ուր գոյ քահանայ, և չգոյ կարօտութիւն երկուց քահանայից: Ընդմարտիւ ասեմ, ի նախանձու միայն կայ աքսորեալ անդ, իսկ ես մնամ կարօտ օրական ապրուստի, չգոն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2217, թ. 319 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 142, վավ. 470, թ. 6, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2217, թ. 11 շրջ.-13, բնագիր, ձեռագիր:

ինձ միջոցք կեցութեան, նա ի հեռաստանէ իւրումն գերդաստանի գիւղական քահանայի արդեամբք հազիւ դարմանէ զսնունդ, իսկ ես մնամ այսպէս, գոն ինձ մի դուստր հասեալ ի տես կատարելութեան. պարտի և զնա ճանապարհորդել ըստ սովորութեան քաղաքիս, ո՛չ թէ բազում ընչիւք, ո՛չ ասեմ, այլ գոնէ սակաւիւ, սակայն ստուգիւ խոստովանիմ, մնայ ինձ միայն մուրանալ ի դրուն այլոց: Ուրեմն անկեալ ի սուրբ գարշապարս Զերդ Վեհափառ Օծութեան, արտասուլթուն պաղատանօք հայցեմ ամենախոնարհաբար ի մարդասիրութենէ Զերմէ, ողորմեցարուք, հրամայեցէք ում և արժանն է, կարգել ի մին յեկեղեցիս Թիֆլիզոյ ի տեղի հօրն, և կամ ուր տեղի գոյ, իսկ եթէ յայտնեսցին Տեառնդ՝ իսպառ չգոյ տեղի, մնասցէ նա արտաքոյ շտատի, ոյր վասն պարտաւոր եմ որքան և կամք իցէ Տեառնդ՝ նա ձրի ծառայելոց է վարժապետութեամբ նոյն ուսումնարանի, որք մտադրին բանալ ի գաւիթս եկեղեցեաց, կամ գրազրութեամբ կոնսիստորիայիդ: Արդար դատաւոր, եթէ ի դօրուս յայսմ չլինիցի ուսման պատ, իսկ անուսումնականաց յարգ՝ ապա յորում ժամու այնմակն կալցուք»¹: Սինոդը ապրիլի 25-ին քննարկել է երիցուհու խնդրագիրը և հրամայել է. Ներսէս կաթողիկոսի բարեհաճությամբ՝ Սարգիս քհյ. Տէր-Ներսիսեանին կարգել Թիֆլիսի Զորաբաշի Սուրբ Գէորգ եկեղեցու միաբան²:

1850 թ. եկեղեցիների բարեկարգիչը կոնսիստորիային է ներկայացրել եկեղեցու քահանաների և նրանց որդիների ցուցակը. Ղազար քհյ. Տէր-Նաչատուրեան, Զաքարիա քհյ. Տէր-Դաւթեան (վախճանվել է, 1850 թ. ծնվել է որդին՝ Գէորգը), Զաքարիա քհյ. Տէր-Ղազարեան (տեղափոխվել է գյուղից՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցի), Գրիգոր քհյ. Վանանդեան (տեղափոխվել է Ախալցխայից՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցի, ծնվել է որդին՝ Կարապետը)³:

Հանգուցյալ Զաքարիա քահանայի այրի Վարդիթերը և որդի Գէորգը 1858 թ. հուլիսի 18-ի կոնսիստորիայի № 1544 հրամանով տարեկան ստացել են 18 ռ. սննդադրամ, որը շարունակվել է հատկացվել մինչև 1865 թ.⁴: Գէորգը, եղել է թատրոնի մեծ սիրահար և աշխատանքից ազատ ժամերին խաղացել է Թիֆլիսի Հայոց թատրոնի բեմում: Նրա թատերական գործունեության 22-ամյա հոբելյանին անդրադառնալով՝ 1892 թ. հոկտեմբերին «Տարազ» հանդեսը գրել է. «Մեր տեղական թատրոնական ոյժերից իր տաղանդի՝ կարելի եղած՝ կատարեալ զարգացման և բեմական գործունեութեան ամբողջութեան հասաւ համարեա մի-միայն, այս շնորհալի և բեմին իսպառնւիրւած և հաւատարիմ դերասանը. Այո՛, նա միակ դերասանն է, որ իր կեանքի ծաղիկ և արբուն հասակը բոլորուին նւիրել է Մելգոմենայի տաճարին: Կոմիկ Գէորգ Տէր-Դաւթեան բուն թիֆլիսեցի է, որդի Հաւաբա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 471, թ. 3 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր (Նունիա Տէր-Ներսիսեանի անգրագիտության պատճառով, խնդրագիրը գրել է կոլլեժսկի սեկրետար Սերկէ Կասպարեան Յաղութանցը):

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 471, թ. 4 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3820 (մաս 2), թ. 218, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 1914, թ. 29, բնագիր, ձեռագիր:

րի Սուրբ Մինաս եկեղեցու քահանայ Տէր-Զաքարի. Ծնւել է 1850 թւին, օգոստոսի 25-ին, ուսումն առել է Ներսիսեան դպրոցում: Բեմ դուրս է եկել առաջին անգամ 1870 թւին, 20 տարեկան հասակում, մասնակցելով «Հազար թումանոց գաբա» կատակերգութեան մէջ, Սարուխանի դերում, այն ժամանակայ քաղաքային թատրոնում, որ այժմ յայտնի է Թամամշեան քարանասարայ անունով: Հէնց առաջին ներկայացումներից յետոյ՝ նա թատրոնական ղեկավարների ուշադրութիւնն և հասարակութեան սէրը միանգամայն գրաւեց: Այնուհետև նա, ահա, ամբողջ 22 տարի է, որ միշտ հայկական բեմի փայլուն աստղն է եղել, որ չի խամրել այնպիսի նշանաւոր աստղերի առաջ, ինչպէս են Աղամեան, Մնակեան, և այլք, այլև մրցել է նրանց հետ ու նշանաւոր է եղել նրանց ժամանակ ոչ պակաս նրանցից: Պ. Գէորգ Տէր-Դաւթեան օտարազգի և հայ յայտնի պիէսներում մասնակցել է, անմոռաց և կրթիչ ու բերկրալի տպաւորութիւն գործելով հասարակութեան վրայ: Տէր-Դաւթեան արժանացել է նոյն իսկ աշխարհահռչակ Րօսսիի սրտագին դրատին և հիացման: Չենք կարող ասել, որ հայ հասարակութիւնը պէտք եղած կերպով երախտապարտ եղած լինի այս հեղ, անդուլ ջանասէր բեմին անձնէր տաղանդաւոր դերասանին: Սակայն մեծայոյս ենք, որ հայերն իրանց այդ սեպուհ պարտաւորութիւնը պիտի կատարեն անշուշտ նրա մօտաւոր բեմական քսանհինգամեայ յորելեանին: Պ. Գէորգ Տէր-Դաւթեանն իր մասնաւոր կեանքում վարում է բանկի հաշւապահի օգնականի պաշտօն: Արտիստ, կօմիկ պ. Գ. Տէր-Դաւթեան բեմ է դուրս եկել հետևեալ պիէսներում. «Վերաքննիչ»՝ Դօրչինսկի, «Արքայ Լիր»՝ Մադրաժու, «Դիմակահանդէս»՝ Շպրիխ, «Կողոպտած փօստ»՝ Կուրիօլ, «Կախարդւած պրինց»՝ Հանս, «Մայրական սէր»՝ Րէմիս, «Հարստահարւած առաքինութիւն»՝ Ֆրանսինէ, «Խելքից պատուհաս»՝ Մոլլալին, «Ամուսնութիւն»՝ Ժէվակին, «Տարտիւֆ»՝ Օրգոն, «Կարդինալ Րիչիլլեօ»՝ Ժօզէֆ, «Վենետիկի վաճառական»՝ Գրացիանօ, «Էլի մէկ զոհ»՝ Ժօզէֆ, «Խաթաբալա»՝ Սարգիս և Իսայի, «Մի թաս թէյ»՝ Ստուկոլկին, «Դալալ Ղազօ»՝ Կիւկիւ և Ղազօ, «Տիրուհի աղախին»՝ Էդգարդ, «Հին մաթեմատիկոս»՝ Սալօմիին, «Ամուսնացեալ ամուրի»՝ Ֆրոնթէն, «Էս էլ քի մօցիքութիւն»՝ Իսայի, «Անանուն կատակ»՝ Մառայ, և այլն, և այլն»¹:

Հոգեւորականների և նրանց որդիների ցուցակը կոնսիստորիային ներկայացվել է նաև 1851 թ. փետրվարին, որտեղ նշվել են. Ղազար քհյ. Տէր-Խաչատրեանը (կինը՝ Հռիփսիմէ, որդիները՝ Զաքար և Գէորգ), Զաքարիա քհյ. Տէր-Ղազարեանը (այրի, որդիները՝ Ղազար և Գէորգ) և Գրիգոր քհյ. Վանանդեանը (կինը՝ Սիրամարգ, որդիները՝ Յովհաննէս և Կարապետ, դուստր Մարիամ): Այդ տարի վախճանվել է եկեղեցու միաբան Ղազար քհյ. Տէր-Խաչատրեանը²: Նրա որդին՝ Զաքարիան, որը ծնվել էր 1819 թ.՝ հոր աշխարհականության ժամանակ, զբաղվել է վաճառականությամբ³:

¹ «Տարազ», 1892, № 41, 25 հոկտեմբերի:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3821 (մաս 2), թ. 197:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 469 (մաս 2), թ. 225 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

1851 թ. Իսահակ քհչ. Սահառունին Ներսէս կաթողիկոսին գրել է, Սուրբ Մինաս եկեղեցու սահմանը լայնացնելու մասին¹:

1853 թ. հոկտեմբերի 7-ին գործակալ Մկրտիչ քհչ. Տէր-Գրիգորեանը կոնսիստորիային ներկայացրել է եկեղեցու միաբաններին.

1. Զաքարիա քհչ. Տէր-Ղազարեան – քահանա է ձեռնադրվել 1833 թ.:

2. Գէորգ քհչ. Արամեանց - քահանա է ձեռնադրվել 1848 թ.²: Ի դեպ, Զաքարիա քահանայի որդի Ղազարը, 1862 թ. դիմել է Սինոդին՝ իր ծննդյան ու մկրտության վկայականը ստանալու խնդրանքով³: Դեկտեմբերի վերջին Սինոդը անդրադարձել է նրա խնդրին և որոշել է. «Որովհետև ըստ երկակի արարեալ ստուգութիւնէ ընդ ձեռն օգնականի բարեկարգին Թիֆլիզու, հաւաստի ծնունդ Ղազարու լեալ ի Տփլիս քաղաքի ի 1834 ամի, առ քահանայութեամբ հօրն, վասն որոյ և վերադարձուցմամբ առաջարկեալ գործոյն, հրամանագրել կոնսիստորիային հայոց Վրաստանի՝ տալ յիշատակեալ Ղազարու զծննդական վկայական՝ իրաւամբ որդւոյ քահանայի»⁴:

1854 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութիւնը գործակալ Մկրտիչ քահանային առաքել է 30 հատ 1855 թ. օրացույց և խնդրել յուրաքանչյուրը 20 կ. արծաթով հոգեւորականներին վաճառելու համար: Սուրբ Մինաս եկեղեցուց օրացույցներ են գնել Տէր Զաքարիա և Տէր Ստեփաննոս քահանաներն ու տիրացու Գէորգը⁵:

1855 թ. հունիսի 27-ին գործակալ Մկրտիչ քահանան հայտնել է հոգեւոր Ատյանին, որ 1854 թ. Սուրբ Մինաս եկեղեցու վախճանված Գրիգոր քհչ. Վանանդեանի փոխարեն, Ներսէս կաթողիկոսի տնօրինութեամբ, այդտեղ է տեղափոխվել Թիֆլիսի հայոց Բեթղեհեմի եկեղեցուց Ստեփաննոս քհչ. Տէր-Յակոբեանը (Շահբազեանց)⁶: Նշենք նաև, որ 1857 թ. բարեկարգիչ - գործակալ Մկրտիչ քհչ. Տէր-Գրիգորեանին փոխարինել է Յարութիւն քհչ. Սուզանաձեանը⁷:

1856 թ. օգոստոսի 20-ին Թիֆլիսի քաղաքացի Մկրտիչ Ղասումեանը հայտարարութեամբ դիմել է Վերահայոց կոնսիստորիային. «Մերձ առ Սուրբ Մինաս եկեղեցին Հալուաբարայ, հարաւային կողմն ունեմ մնացեալ ի նախնեաց իմոց տնատեղի /// № 884, և որովհետև ժողովրդականքն յիշեալ եկեղեցւոյ մտադիր են նորոգել զեկեղեցին զայն և ընդարձակել զպարիսպն նորին, և ես մի եմ ի ծխոց յիշեալ եկեղեցւոյ, ուստի իմ յօժար կամաւն ցանկամ յիշատակ տալ վասն հոգւոյն ծնողացս և ի յաջողութիւն իմ և իմ որդւոյ Կարապետի՝ ի յիշեալ տնատեղւոյ իմոյ՝ երկայնութեամբ տասն և հինգ արշին և լայնութեամբ հինգ արշին ուսաց, ի յաւիտենական հարկաւորու-

¹ ՄՄ, Ա. Երիցեանի արխիվ, թղթ. 152, վավ. 112:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 469 (մաս 2), թ. 273, 364, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 57, վավ. 58, թ. 102-103 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 57, վավ. 377, թ. 834-836 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 742, թ. 9 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 981, թ. 1-2, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3471, թ. 42, բնագիր, ձեռագիր:

թիւն և ի տիրապետութիւն եկեղեցւոյն այնորիկ, և զկնի մահուան իմոյ, ոչ ո՛ք ի ժառանգաց իմոց չհամարձակեսցի վիճել ընդ եկեղեցւոյն վասն յիշեալ տեղւոյն կամ յետս առնուլ զայն: Իսկ վասն գետնատան հարկի յօգուտ Արքունի, խնդրեմ Ատեանդ առնիլ զիւր արժանաւոր տնօրէնութիւն, ի բառնալոյ յինէն զարքունական պահանջողութիւն վասն յիշեալ տեղւոյն»¹: Նույն թվականի հոկտեմբերի 8-ին կոնսիստորիան քննել է Մկրտիչ Ղասումեանի հայտարարութիւնը և հրամայել է. «Առնել զհետեւեալս. նախ՝ Ատենի կոնսիստորիա այժմէն իսկ յոտին կացեալ կարգալ զպահպանիչ բարեմադրութիւն՝ վասն արևշատութեան կենդանեաց ընծայողի տեղւոյն այնորիկ պրն. Ղասումեանի, նոյնպէս և զհոգւոյ վասն ննջեցելոց նորա (որք և կատարեսցան), և երկրորդ՝ որովհետեւ ի Հալուաբարայ, ուր ընծայեալ տեղին է ամենայն գետին է Արքունի, և չիք հարկաւորութիւն հաստատութեան կալուածագրոյ, վասն որոյ հրամանագրել երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն զայն ընծայաբերեալ գետին, որ կայ ի պարսպի եկեղեցւոյն, այժմէն իսկ թեթեւագին որմով պարսպել ի հիւսիս կողմանէ և կցել ընդ պարսպի եկեղեցւոյն, և զհետեւանացն յայտնել կոնսիստորիա: Եւ զայսմանէ ամենախոնարհաբար տալ յայտարարութիւն լուսաւորչեան հայոց Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի: Եւ զայսմանէ կազմել ի կոնսիստորիա զառանձին գործ, զոր և համարել վերջացեալ, տալ յետումն ժամու յարիսին ի պահեստ»²:

1858 թ. եկեղեցւում քահանայագործել են՝ Զաքարիա քհյ. Տէր-Ղազարեանը և Ստեփաննոս քհյ. Տէր-Յակոբեանը³: 1861 թ. ծխականներից Յարութիւն Անտօնեան Մարտիրոսեանցը ինչ-ինչ պատճառով կոնսիստորիային բողոքագիր է ներկայացրել Զաքարիա քահանայի դեմ⁴:

1861 թ. գեկտեմբերի 13-ին Վերահայոց կոնսիստորիան որոշել է քաղաքի 3-րդ մասում երդմնեցուցիչ քահանա նշանակել Յակոբ քահանայն Տուգուլեանցին՝ Հավլաբարի Սուրբ Գէորգ եկեղեցուց և նրա օգնական Ստեփաննոս քհյ. Շահբաղեանցին՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցուց⁵:

1862 թ. ապրիլի 4-ին Վերահայոց կոնսիստորիան քննարկել է Սղնախի վիճակի Մանաւ և շրջակա գյուղերը առանց քահանա մնալու հարցը, քանի որ նախորդ տարի վախճանվել էր տեղի Կարապետ քհյ. Կախեանցը, և որոշել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Ստեփաննոս քհյ. Շահբաղեանցին գործուղել այդ գյուղերը հովվելու համար⁶: Այդ մասին կոնսիստորիան տեղեկացրել էր Վեհափառ Հայրապետին դեռևս մարտի 23-ին և 30-ին: Նրան վիճակային արդյունքներից հատկացվել է 10 ռ. ճանապարհածախս⁷:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2680, թ. 225ա, բնագիր, ձեռագիր: (Ծանոթ. փաստաթուղթը խիստ վնասված է և դժվարընթեռնելի):

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2680, թ. 226 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3823, թ. 70, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2251, թ. 357-358 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2251, թ. 597 շրջ.-598 շրջ.: Տե՛ս նաև գ. 2253, թ. 442 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4254, թ. 4-5, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2252, թ. 304-305, բնագիր, ձեռագիր:

Իսկ նոյեմբերի 30-ին կոնսիստորիան Սինոդին տեղեկացրել է, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցում Ստեփաննոս քահանայի փոխարեն, միաբան է կարգվել Աբրահամ քհյ. Զառափեանը. «Ի կատարումն առաջադրութեան կառավարչական մասին լուսաւորչական Սինոդիդ Սրբոյ էջմիածնի յ9-ն սոյն ամսոյ, հրամանաւ 3329, վիճակային կոնսիստորիայս պատիւ ունի ամենախոնարհաբար յայտնել Սինոդիդ, թէ նորրնծայ Աբրահամ քահանայն Զառափեանց, ընդ զօրութեան օրագրական սահմանադրութեան կոնսիստորիայիս յ8-ն հոկտեմբերի սոյն ամի՝ կարգեալ է միաբան քահանայ՝ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ թիֆլիզոյ»¹: Հետագայում՝ 1865 թ. նոյեմբերի 27-ին, Աբրահամ քհյ. Զառափեանը խնդրագրով դիմել է Սինոդին՝ իրեն Սուրբ Նշան եկեղեցի տեղափոխելու համար. «Ամենախոնարհաբար խնդրեմ բարեհաճել հրամայել ում հարկն է առնել զտնօրէնութիւն, յաղագս տեղափոխելոյ զիս ի Սուրբ Նշան եկեղեցին՝ համաձայն վերդասեալ տնօրէնութեան կոնսիստորիային, հիմնեցելոյ ի վերայ սուրբ կամաց Նորին Վեհափառութեան, կամ ի տեղի հանգուցեալ Անդրէաս աւագ քահանայի Ամբարդանեանց, և կամ ի տեղի Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յովակիմեան՝ այժմ արգելլոյ ի քահանայադործութիւնէ, և այնու տուեալ ինձ զմիջոց հոգալոյ զկենսական պիտոյս գերդաստանի իմոյ, նամանաւանդ որ ի ծնէ քան զայն՝ ձեռնահաս գտանելոյ հոգալ զպիտոյս օժտի և պսակի չափահաս դստեր իմոյ, պարտաւորս զմեզ զամենեսին կացուցանել անփոխարինելի բարերարութիւն և երախտեաց Ծայրագոյն Հոգեւորդ իշխանութեան: Վասն չքաւորութեան իմոյ ետու գրել զայս խնդիր ի վերայ հասարակ թղթոյս»²: Հաջորդ տարի հունվարի 17-ին, Սինոդը Վերահայոց կոնսիստորիային կարգադրել է, որպեսզի Աբրահամ քհյ. Զառափեանի խնդիրը պատշաճօրեն լուծվի վիճակավոր առաջնորդի հայեցողությամբ³: Այդ առթիվ Սինոդը հրամայել է. «...զառարկայն ներկայ խնդրոյ Աբրահամ քահանայի Զառափեանց իբրև պատկանաւոր թեմական իշխանութեան, յանձնել ի պատշաճական տնօրէնութիւն սրբազան Մակար արքեպիսկոպոսի՝ վիճակաւորի տեղւոյն, այնուզի զհետևանացն յայտնեսցէ Սինոդիս»⁴:

1871 թ. օգոստոսի 2-ին եկեղեցու ժամօրհնող Գէորգ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը Վերահայոց կոնսիստորիայի գանձապահ Ռ. Նաղիրեանին է հանձնել 23 ո. 90 կ. գումար, որը եկեղեցու ծխականները հանգանակել էին Կոստանդնուպոլսի հայ հրկիզյալների օգտին⁵: Ի դեպ, Գէորգ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը հիշատակվում է նաև 1873 և 1874 թթ., երբ բաժանորդագրվել է «Արարատ» հանդեսը⁶: Իսկ 1875 թ. փետրվարի վերջին Արիստակէս քհյ. Բենքլեանը կազմակերպել է հանգանակություն, Փոքր Ասիայի սովատանջ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3364, թ. 51, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3364, թ. 52, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3364, թ. 53, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 67, վավ. թ. 52-53, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 221, վավ. 48, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ «Արարատ», 1874/ԺԲ, էջ 474, 481:

Հայերին օգնելու նպատակով, որին մասնակցել է 60 ծխական¹: Արիստակէս քահանան նույնպես 1873 և 1874 թթ. բաժնորդագրվել է «Արարատ» հանդեսը²: Տարիներ անց, 1881 թ. փետրվարի 23-ին Թիֆլիսի Շան-թաղում բնակվող միկիտան Յովհաննէս Ղահրամանեան Վարդանեանցի Հարսանյաց հանդեսին ներկա գտնվողները, Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան, նորընծա Ղազարոս քհյ. Յովսէփեանի ազդեցիկ հորդորից դրդված՝ հետևել են նրա բարի օրինակին և յուրաքանչյուրը նվիրատվություն է կատարել Վան քաղաքի սովյալ Հայերի օգտին³:

1872 թ. սեպտեմբերին Ներսիսեան դպրոցի նոր հոգաբարձուներ ընտրելու համար եկեղեցուց պատգամավորներ են ընտրվել Ղազար Ղազարեանը, Ռուբեն Զուլալեանը և Մարտիրոս Սիմոնեանը⁴, իսկ 1880 թ. նոյեմբերին ընտրվել են Նազար Սարգսեան Ափեանցը, Նազար Կարապետեան Ղազարեանցը և Գալուստ Գրիգորեան Ղարիբեանցը⁵:

1875 թ. հուլիսի 4-ին եկեղեցու տիրացու Սարգիս Սուքիասեան Գրիգորեանցը խնդրագրով դիմել է Սինոդին իրեն հոգևորականությունյան մեջ ընդունելու համար: Սակայն եկեղեցու երեցփոխ Խաչատուր Մակարեանը նոյեմբերի 25-ին հայտարարություն է ուղղել Սինոդին, նշելով, որ Սարգիս տիրացուն անարժան է քահանայագործություն և եկեղեցու ծխականները դեմ են նրա պաշտոնավարմանը: Սինոդը, հաշվի առնելով բոլոր փաստերը, 1876 թ. նոյեմբերի 3-ին որոշել է տիրացուի խնդրանքը թողնել առանց հետևանքի. «... Անպատշաճ համարելով զտուժութիւն խնդրեալ ի Սարգիսէ Գրիգորեանց պատճենի հեռագրոյն, զներկայ խնդրի նորա թողուլ առանց հետևանաց: Իսկ ի մասին միւս վկայականց, զորոց պատճէնս խնդրէ Գրիգորեանցն յայտնել երեսփոխանի նորա Վարդանեանցի թէ՛ ի գործս սորին չի՛ք վկայական, այլ զարձակմանն ի հարկաց՝ Սինոդս ընդ հրամանի ի 20-ն դեկտեմբերի 1875 ամի № 3360, վերադարձուցեալ է ի կոնսիստորիայն Տփլիսու՝ վասն յանձնելոյ ինքեան»⁶:

Սարգիս Գրիգորեանցը, որպես ստորին սպասավոր շարունակել է ծառայել է Սուրբ Մինաս եկեղեցում մինչև 1880-ական թթ.⁷, իսկ հետագայում տեղափոխվել է Թիֆլիսի Սուրբ Սարգիս եկեղեցին և ծառայել է լուսարար: 1882 թ. սեպտեմբերի 23-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Սարգիս քհյ. Իգիթեանը տվել է Սարգիս Գրիգորեանին հետևյալ վկայականը. «Տուաւ այս վկայական ի միաբան քահանայէ հայոց Հաւլաբարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ սպասաւորի նոյն եկեղեցւոյ, տիրացու Սարգսի Սուքիասեան Գրիգորեանց, առ այն, թէ յեօթն ամաց հետէ ծառայեալ է և շարու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1832, բնագիր, ձեռագիր:

² «Արարատ», 1874/ԺԲ, էջ 474, 481:

³ «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 32, 6 մարտի:

⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1872, № 30, 23 սեպտեմբերի:

⁵ «Մեղու Հայաստանի», 1880, № 87, 12 նոյեմբերի:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 99, վավ. 250, թ. 360 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2994, թ. 151, բնագիր, ձեռագիր:

նակէ ևս անխափան զծառայութիւն իւր ստորին եկեղեցական պաշտօնիւ, ի մերս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ուստի և ես՝ միաբան քահանայս, վկայիմ այսու, թէ վարք և բարք նորա եղեալ է յոյժ գովանի: Վասն որոյ ի ստուգութիւն պարկեշտ վարուց և բարուց նորա՝ տամ զայս վկայական ստուգութեամբ իմով և դրոշմամբ անուանական կնքոյս»¹: Հետագայում՝ 1888 թ. փետրվարի 25-ին, նրան տրվել է նաև մեկ այլ վկայական. «Տուաւ այս վկայական ի ներքոյ ստորագրող ծխական քահանայիցս՝ Տփխիսայ քաղաքացի տիրացու Սարգսի Սուքիասեան Գրիգորեանց, առ այն, զի թէ յիշատակեալ Գրիգորեանցն ծառայեալ է ի ներքոյ գրեալ յեկեղեցիս . այն է, ի 1845 ամէ ց1880 ամն՝ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի, ի 1880 ամէ ց1884 ամն՝ Էջմիածնեցւոց Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ և ի 1884 ամէ ցայժմ ի Սուրբ Սարգիս եկեղեցւոյ Տփխիսայ, ուր շարունակէ և այժմ ամենայն ջերմեռանդութեամբ, արիութեամբ և հաւատարմութեամբ յարակցիմք և զայս, թէ յընթացս ներկայ եկեղեցական սպասաւորութեան իւրում, միշտ զանձն իւր կացուցեալ է գովանի առ աջի միաբան քահանայիցս: Վորոյ վասն ստորագրութեամբք և անուանական կնքովք մերովք վկայիմք»²:

1876 թ. վավերագրերից մեկում հիշատակվում է եկեղեցու միաբան Գէորգ քհյ. Տէր-Ղազարեանը³: Նա մահացել է 1877 թ.: Այդ տարի հիշատակվում են նաև եկեղեցու երեցփոխ Խաչատուր Մակարեանը և տիրացու Սարգիս Սուքիասեան Գրիգորեանցը:

1876 թ. սեպտեմբերի 30-ին Վերահայոց կոնսիստորիան հայտարարությամբ դիմել է Սուրբ Էջմիածնի Սինոդին և նկարագրելով Սուրբ Մինաս եկեղեցու քայքայված վիճակը, խնդրել է համաձայնություն՝ այն հիմնովին վերանորոգելու համար. «Ի կոնսիստորիայիս լուան զգեկուցումն. ժողովրդականք Հաւաքարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց, խնդրագրով ի 23 յունիսի սոյն ամի, յայտնեցին կոնսիստորիայիս, թէ կառուցեալ ի վաղ ժամանակաց հետէ եկեղեցին նոցա, այժմ քայքայեալ գոլով՝ մերձ է ի կործանումն, ուստի մտադիր են նոքա ի հիմանց, նոր ի նորոյ կառուցանել զնոր եկեղեցի, որոյ վասն պատրաստեալ ունեն զպլան և ֆասադ, զորս մատուցանելով կոնսիստորիայիս, խնդրեցին նախ՝ առաջարկել զայնս ուր հարկն է՝ ի հաստատութիւն: Երկրորդ՝ հաստատել զչորեսին ընտրեալ ի նոցանէ անձինս ի հոգաբարձութիւն և օգնականութիւն երեցփոխանին՝ վասն շինութեան եկեղեցւոյն: Երրորդ՝ ընդարձակել նոցա իրաւունս՝ շինել զգտանեցեալ ի գաւթի եկեղեցւոյն ուսումնարանն՝ ժամանակաւորապէս աղօթատուն, մինչև ցաւարտումն նոր եկեղեցւոյն: Չորրորդ՝ տալ ընտրեալ հոգաբարձուաց զմի ժապաւինեալ մատեան՝ վասն գրելոյ ի նմին զկամաւոր տուրս ժողովրդոց՝ յօգուտ շինութեանն: Կոնսիստորիայս ըստ օրագրական առաջադրութեան իւրոյ՝ կայացելոյ յ30 յունիսի սոյն ամի, հաստատեաց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 45, թ. 53, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 45, թ. 52, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 100, վավ. 336, թ. 432, քնագիր, ձեռագիր:

գչորսին ընտրեալ անձինս ի պաշտօն հոգաբարձուաց նորոգ կառուցանելի եկեղեցւոյն, և ընդ հրամանի ի 6 յունիսի № 1016, առաքելով առ նոսա զմի ժապաւինեալ մատեան՝ վասն գրելոյ ի նմին զնուիրադրամս, պատուիրեաց նոցա նախ՝ յայտնել կոնսիստորիայիս, թէ որքա՞ն ծախսուց պէտս ունի սենեակն ուսումնարանի, որ ի գաւթի եկեղեցւոյն, յաղագս դարձուցանելոյ զայն ի ժամանակաւոր աղօթատուն, և երրորդ՝ տալ կազմել ի ձեռն ճարտարապետի զպատկեր ծախուց նորոգ կառուցանելի եկեղեցւոյն և առաջի առնել սմին: Ի հետևումն որոյ երիցփոխանն և ժողովուրդք յիշատակեալ եկեղեցւոյ, յայտարարութեամբ ի 14 սեպտեմբերի յայտնեն կոնսիստորիայիս, նախ, թէ՛ ըստ վկայութեան երեւելի որմնադրաց քաղաքիս ի շինութիւն եկեղեցւոյն հարկաւորի գումար մինչև ց20.000 ռ., իսկ վասն դարձուցանելոյ զուսումնարանն ի ժամանակաւոր աղօթատուն հարկաւորի 500 ռ.: Երկրորդ՝ թէ եկեղեցին այժմ ունի զառձեռն պատրաստի դրամս ց6000 ռ., բաց յայսմանէ կտակեալ յանուն եկեղեցւոյն ի հանգուցեալ Աղաբաբեանցէ՝ 500 ռ., և ի մահտեսի Ղազարեանցէ՝ 500 ռ., որ լինի ընդամենն 7000 ռ.: Եւ երրորդ՝ որպէս յայտնեալ են յառաջագոյն ժողովրդականք, ըստ ջերմեռանդութեան իւրեանց զմնացորդ ծախս ունին լնուլ ի սեպհականութիւնից իւրեանց: Կարգաւորեցին. զառաջի արարեալ պլանն և ֆասադն նորոգ կառուցանելի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց Տփխիսայ, որ ի Հաւլաբար, առաքել առ նահանգապետն Տփխիսայ ի հաստատութիւն, իսկ յաղագս տալոյ զլուծումն գործադրելոյ զեկեղեցական եօթն հազար ըութլի ի շինութիւն նորոգ եկեղեցւոյն, խնդրել զլուծումն լուսաւորչական հայոց Սինօդի Սրբոյ էջմիածնի»¹: Այդ հայտարարութիւնը քննարկելով, նոյեմբերի 26-ին Սինոդը հրամայել է. «Տալ լուծումն կոնսիստորիային Տփխիսայ յաղագս գործադրելոյ զեկեղեցւոյ 7000 ռութլիս ի շինութիւն նորոյ եկեղեցւոյն յանուն Սրբոյն Մինասի, որ Հաւլաբար, իսկ որ ինչ վերաբերի առ այն, զի ժողովրդականք կամին զշինուածս ուսումնարանի տեղւոյն դարձուցանել ի ժամանակաւոր աղօթատուն՝ ծախսելով ի վերայ այնր 500 ռ., Սինօդս դատի անյարմար, վասն անտեղի գտանին անդ մերձաւոր եկեղեցիք, ուր կարէն դիմել ժողովրդականք ի ժամադրութից առ ժամանակ մի, և կատարել զհոգեւոր պիտոյս իւրանց, մինչ զվերջաւորութիւն շինութեան նորոյ եկեղեցւոյն, զի զ500 ռ. յատկացուցեալն ի պէտս աղօթատան, գործադրել յառաւել կարեւոր պիտոյս եկեղեցւոյն, և զուսումնարանն թողուլ ի յիւրումն անխախտ դրութեամբ, առ ի ժողովելոյ և ուսուցանելոյ անդ զմանկունս, զորմէ պարտաւորի թեմական Ատեանն ունիլ զառանձին զփոյթ»²:

1880 թ. ապրիլի 16-ին եկեղեցու երեցփոխը և հոգաբարձուները կոնսիստորիային գրել են. «Ունելով արդէն զպատրաստի ի բարձրագոյն կառավարութիւնէ հաստատեալ մակարդակ եկեղեցւոյն մերոյ, ըստ թախանձանաց ժողովրդականաց, ց1 մայիսի տարւոյս առանց յետաձգութեան երեք պատճա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 2839, թ. 1 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 99, վավ. 364, թ. 535, բնագիր, ձեռագիր:

ուանաց, կարևոր վարկանիմք ձեռնարկել զշինութիւն եկեղեցւոյն մերոյ, վասն որոյ համաձայն անդառնալի հրամանի Նորին Վեհափառութեան, այժմէն իսկ խոնարհաբար խնդրել հարկ համարիմք, ի վիճակային Ատենէդ առնել զարժանին տնօրէնութիւն, վասն առաքելոյ զծխատէր քահանայն մերս եկեղեցւոյ՝ զՍարգիս քահանայն Իգիթեանց, հանդերձ ժողովրդականօք ի մերձ յեկեղեցին էջմիածնեցւոց, որ յարմարագոյնն է դրութեամբ տեղւոյն ժողովրդականաց հանդերձ բնակելոց նորին թաղի, և համաձայն է մակագրութեան Վեհափառ Հայրապետին, որ ի վերայ խնդրագրոյ ժողովրդականաց»:

Նշենք, որ դեռևս 1876 թ. հունիսի 30-ին կոնսիստորիան հաստատել էր եկեղեցու վերակառուցման համար ծխականների կողմից ընտրված 4 հոգաբարձուներին (Յովակիմ Աղաբաբեանց, Եագոր Տէրունեանց, Ղազար Ափեանց և զՆազար Ղազարեանց), և հուլիսի 6-ին նրանց հրամանագրել էր գործել երեցփոխի հետ միասին ու ժողովել կամավոր նվերներ շինության համար, որի համար տրամադրել էր ժապավինյալ մատյան: Հետագայում՝ 1877 թ. հունվարի 25-ին, Սինոդը, Վիրահայոց կոնսիստորիայի առաջարկության հիման վրա, թույլատրել էր եկեղեցու շինության համար գործածել հավաքված 7000 ռ. գումարը և եկեղեցու հաստատված մակարդակը (պլանը) ուղարկել էր կոնսիստորիային՝ երեցփոխին ու հոգաբարձուներին տրամադրելու համար: Եվ ահա 1880 թ. մայիսի 5-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում քննարկել են եկեղեցու երեցփոխի ու հոգաբարձուների գրած խնդրագիրը ու հրամայել. «Առաքմամբ միոյ ժապաւինեալ մատենի թոյլ տալ երեցփոխանին և հոգաբարձուաց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարի սկսանել զշինութիւն եկեղեցւոյն համաձայն հաստատութեան մակարդակի, պատուիրելով գրել ի ժապաւինեալ մատենին զամենայն ծախս շինութեանն օրինաւոր եղանակաւ և զկնի աւարտման շինութեան զայն մատեան ընդ միւս մատենի նուիրադրամոց առաջի առնել Ատենիս, իսկ գործակալին Տփլիսայ հրամանագրել՝ զմիաբան քահանայն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զՏէր Սարգիսն Իգիթեանց կարգել էջմածնեցւոց եկեղեցւոջ, իբրև մերձաւոր եկեղեցւոյ մինչև ցաւարտումն շինութեան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, և անտի հովուիլ զժողովրդականս իւր և ընկերակցին»¹:

1880 թ. հունիսին սկսվել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու հիմնովին վերանորոգությունը: Այդ առթիվ «Մեղու Հայաստանին» գրել է. «Սուրբ Մինաս եկեղեցին հիմնայատակ քանդել են և փորում են նոր եկեղեցու հիմքը, որ թէ մեծութեամբ պէտք է գերազանցէ հինն: Շնորհակալութիւն այն պարոններին, որոնք չեն խնայում իւրանց ջանքերը Աստուծոյ տան շինութեան և բարեգարդութեան համար»²: Արդեն հուլիսի 20-ին եկեղեցու հիմքը մեծ շուքով օծվել է: Պատարագը սկսվել է առավոտյան ժամը 10-ին Հավլաբարի Սուրբ էջմիածնեցոց եկեղեցում: Իսկ Սուրբ Մինաս եկեղեցու օծման կարգը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 275 շրջ.-276 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² «Մեղու Հայաստանի», 1880, № 49, 2 հուլիսի:

կատարել է Գրիգոր եպս. Աղափիրեանը¹: Նույն լրագիրը իր հետագա համարներից մեկում առավել մանրամասն գրել է. «Յուլիսի 20-ին, կիւրակէ օրը Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրեանցը հանդիսաւոր կերպով օծեց Հաւլաբարի Սուրբ Մինաս եկեղեցու հիմքը: Նոր շինուող եկեղեցու գաւթում և մերձակայ տների պատշգամբներում ու տանիքների վերայ խոնուած էր արանց և կանանց մեծ բազմութիւն: 16 կնքահայրով օծուեցաւ եկեղեցու հիմքը: Երկու մեծ քարի վերայ փորագրուած էր «Սուրբ Մինաս եկեղեցի Հայոց», իսկ չորս անկիւնում մի-մի շիշ թաղեցին, որոնց մէջ ձգած էր մի-մի գրուածք հետեւեալ բովանդակութեամբ, թէ՛ Սուրբ Մինաս եկեղեցին շինուեցաւ այս ինչ կայսեր և կաթողիկոսի օրով և այս ինչ երեսփոխանի, ծխատէր քահանայի և աջակցող պարոնների աշխատութեամբ՝ փրկչական և ազգային այս ինչ թուին: Օծման հանդիսին առանձին տպագրուած տոմսակներով հրաւիրուած էին 120 պատուաւոր անձինք, որոնցից 100-ի չափ ներկայ էին: Արարողութեան վերջն այդ անձինք հացկերոյթի հրաւիրուեցան: Հետեւեալ օրը խաղաղորդների (դաբաղ) համբարն եկաւ և զուռնայ ածելով՝ սկսեց քարեր լցնել հիմքումը ու բանել: Ապա կանայք ու աղջկերք, ծերք և մանկունք շարունակեցին միևնոյնը: Եկեղեցին էջմիածնեցոց եկեղեցուց 1 1/2 արշին երկայն է և 1 արշին լայն»²:

Սուրբ Մինաս եկեղեցու կառուցումը ավարտվել է 1882 թ. վերջին և 1883 թ. հունվարի 2-ին մեծ հանդիսավորութեամբ ու խուռն բազմութեան ներկայութեամբ օծվել է: Այդ առթիվ նշվել է. «Եկեղեցում կարգի, մոմավաճառութեան վերայ հսկողը պ. Ապեանցն էր, և ինչպէս նկատեցինք, պարոնը շատ եռանդով կատարում էր իւր վերայ առած հասարակական պարտքը: Այդտեղ տեսանք և աշխատելիս արդէն մեզ յայտնի երիտասարդ քահանայ Ղազարոս Յովսէփեանցին, որի համար մեզ հաւատացնում են, որ շատ աշխատանք ունի դրած այդ եկեղեցու կառուցանելու գործումը: Այդ եկեղեցու բազումը մի հին և անպիտան խուցի պատի վերայ գրուած էր «Իզմիրեան դպրոց»: Մենք ներս մտանք և զարմացած նայում էինք այդ խուցի մաշուած, ծակծկոտ և կեղտոտ չորս պատերի վերայ, և չը գիտէինք, թէ դա ճամարիտ ծխական դպրոց է այժմս էլ... որտեղ ուրիշ առարկաների դասատուութեան ժամերը աւելին էին, քան մայրենի լեզուի...»³: 1883 թ. մայիսի 9-ին եկեղեցու ոմն ծխական «Պ. Գ.» գրել է. «Շատ ժամանակ չէ, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցում ժամասացութիւն է լինում: Նոր երեսփոխ պ. Նազար Ղազարեանցը իւր ընտրութիւնից մինչև օրս եկեղեցու պայծառութեան վերայ է մտածում, եկեղեցին հետզհետէ գեղեցկացնում — զարդարում է. գնել է նոր ջահեր, օթոցներ, եկեղեցու շուրջը ծառեր է տնկոտել և շուտով՝ աւերակ դարձած պարիսպն էլ կանգնելու է, այդ բոլորից յետոյ ձեռնարկելու է իւր ընկերների (նա ուսումնարանի հոգաբարձու ևս է) հետ եկեղեցու բազում գտանված

¹ «Մշակ», 1880, № 130, 26 հուլիսի:

² «Մեղու Հայաստանի», 1880, № 59, 6 օգոստոսի:

³ «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 1, 12 հունվարի:

ուսումնարանի չինուլթեան վերանորոգութեանը: Արդարութիւնը պահանջում է յիշել այստեղ այն մարդոց անունները, որոնք աշխատել են և աշխատում են եկեղեցու կաթողիկէ կանգնելու համար, դրանք են հաշուետեսներ պ.պ. Ղ. Ափեանց, Յ. Աղաբաբեանց և Եգոր Տերունեանց, որոնք երեցփոխի հետ համակամ, համամիտ իրենց մասնաւոր գործերը շատ անգամ թողնում են, որ մի այսպիսի ընդհանուր գործ կատարեն»¹:

1878 թ. վերջին հիշատակվել են եկեղեցու Արիստակէս քհյ. Բենքլեանը, Սարգիս քհյ. Իգիթեանը, Իսահակ քհյ. Խախանեանը և տիրացու Սարգիս Գրիգորեանը, որոնք հաջորդ տարվա համար բաժանորդագրվել են «Արարատ» հանդեսին²: Նույն թվի օգոստոսի 13-ին Սուրբ Մինասի ծխականները հավաքվելով եկեղեցու ուսումնարանում, քննել են երեք քահանաների վեճը: Ժողովի ընթացքում տեղեկացվել է, որ այդ քահանաներից հայր Սարգիսը և հայր Խախանեանցը բոլորովին չեն ճանաչում իրենց կոչումն ու պարտավորութունները: Սարգիս քահանան յուրաքանչյուր օր գնալով գյուղերը, գնում է ալյուր և գարի ու վերադառնալով Թիֆլիս՝ վերավաճառում ավելի թանկ գներով, որը բոլորովին վայել չէ քահանային: Բացի այդ, նրա ծխականները համարվում էին եկեղեցու ամենահարուստ դասը: Իսկ հայր Խախանեանը հաճախակի եկեղեցուց բացակայելով, գնում է իր հայրենի Յիսինվալ և մնում այնտեղ ամիսներով, ու միայն առատ հուճճը վերջացնելուց հետո, վերադառնում է Թիֆլիս: Երրորդ քահանան՝ հայր Գնուկին, որ ժամանակավորապես նշանակված էր Խախանեանցի տեղը, միջոցներ չունենր կերակրելու իր բազմանդամ ընտանիքը: Ծխականները, այս և այլ հարցեր նկատի ունենալով, հայտնեցին, որ չեն կարող երեք քահանա պահել և ցանկանում են հայր Գնուկուն տեսնել որպես հիմնական քահանա, իսկ ինչ վերաբերում է մյուս երկուսին, ապա պահանջում էին, որ նրանցից մեկը հրաժարական տա: Այս մասին նրանք տեղեկացրել էին նաև թեմակալ առաջնորդին³: Սակայն, ինչպես հայտնի է ժողովը ոչ մի որոշում չի ընդունել և միայն սպասել են առաջնորդի կարգադրութանը:

Հաջորդ տարի՝ 1879 թ. եկեղեցում քահանայագործել են՝ Արիստակէս քհյ. Բենքլեանը և Սարգիս քհյ. Իգիթեանը⁴:

1880 թ. օգոստոսի 8-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զայտարարութիւն փոխանորդի Ախալցխոյ յ7 օգոստոսի տարւոյս № 43, յորում գրէ. «Առ հրաման վիճակային Ատենիդ գրեցելոյ յ3 յուլիսի ներկայ ամի, ընդ № 1960, ունիմ պատիւ յայտնել դմին, թէ համաձայն հրամանի լուսաւորչեան Սինդիին Սրբոյ Էջմիածնի ի 24 յունիսի տարւոյս № 3536, ձեռնադ-

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 48, 9 մայիսի:

² «Արարատ», 1878/ԺԱ-ԺԲ, էջ 471-472:

³ «Մշակ», 1878, № 140, 17 օգոստոսի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 372, թ. 12, քնագիր, ձեռագիր:

րեալ եմ յաստիճան քահանայութեան զսարկալազունս Յարութիւն Առաքելեանց և Ղազարոսն Յովսէփեանց, առաջնոյն անունն փոխելով Գիւտ քահանայ՝ և զվկայագիրս ձեռնադրութեան նոցին ևս առաջի արարի ի հաստատութիւն նոյնոյ Ատենի: Տեղեկութիւն. նախ՝ Սինօղն՝ Սրբոյ Էջմիածնի հրամանաւ ի 28 յունվարի տարւոյս № 178, ծանոյց կոնսիստորիայիս, թէ յանձնեալ է վիճակաւորին թեմիս զկնի սրբոյ Զատկին վերածել զՅարութիւն սարկալազն Առաքելեանց յաստիճան՝ քահանայութեան ի վերայ Կուկիոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ համաձայն խնդրոյ ժողովրդականաց նորին միայն այնու, զի չյանձնեսցի նմա խոստովանութիւն ժողովրդեան ըստ փոքրութեան հասակին, այլ խոստովանութեան առնեցէ ընկերակից քահանայն մինչ ցհասանելն նորրնծային յերեսնամեայ հասակ: Երկրորդ ի հետևումն առաջադրութեան կառավարչական մասին Սինօղի Սրբոյ Էջմիածնի ի 24 յունիսի տարւոյս № 3535, կոնսիստորիայս հրամանաւ յ3 յուլիսի № 1960, առաքեաց առ սրբազան փոխանորդն Ախալցխոյ զսարկալազունս Յարութիւն Առաքելեանց և Ղազարոս Յովսէփեանց առ ի ձեռնադրելոյ ի քահանայ, զառաջինն ի վերայ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Կուկիոյ, և զերկրորդն ի վերայ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարի: Հրամայեցին. հրամանագրել գործակալին Տփլիսայ՝ զկնի լրացուցանելոյ յիշատակեալ նորրնծայ քահանայից Առաքելեանց և Յովսէփեանց զքառասնօրեայ տքնութիւնս իւրեանց, կարգել զնա յեկեղեցիս՝ յորոց վերայ ձեռնադրեալք են և յայտնել ժողովրդականաց և միաբանից նոցին ի գիտութիւն»¹:

Շուտով, սեպտեմբերի 12-ին Թիֆլիսի եկեղեցիների գործակալ Կարապետ քհն. Տէր-Սարգսեանը հայտարարութեամբ դիմելով կոնսիստորիային, հայտնել է Տէր Ղազարոս Յովսէփեանին՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու քահանա կարգելու մասին: Նա գրել է. «Ի կատարումն հրամանի կոնսիստորիայիդ ի 11 անցեալ օգոստոսի № 2340, զկնի լրացուցանելոյ նորրնծայ Տէր Ղազարոսի Յովսէփեանց զքառասունօրեայ տքնութիւնս՝ կարգեցի զնա ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարի, յորոյ վերայ ձեռնադրեալ է, յանձնելով նորան զցուցակս ծխոցն պատկանելոց հովուութեան իւրոյ՝ վաւերացուցելս յանդամոց յանձնաժողովոյն յանցեալ ամի, զորոյ յայտնեցի միաբան քահանայից յիշեալ եկեղեցւոյ՝ պարտաւորելով զնա ձեռագրաւ առ ի կատարել իսկութեամբ զվերդասեալ հրաման դորին...»²:

1881 թ. փետրվարի 16-ին վիճակային կոնսիստորիան դիմել է Սինօղին և ներկայացրել Սուրբ Մինաս եկեղեցու օգտին Իզմիրեան եղբայրների կողմից կատարվող նվիրատվությունը և խնդրել «... զտնօրէնութիւն Սինօղի Սրբոյ Էջմիածնի, յաղագս զնելոյ համաձայն 1011 յօդ. XI հատ. մասին օրինաց, զվերոյիշեալ երիս կրպակս, պատկանեալս հանգուցեալ Յովսէփայ Յարութիւնեան Խերումեանց, արժողութեամբ ինն հազար ռուբլի՝ յանուն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարի, զորպիսի գումար և զհարկաւորելի ծախս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 531 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 51, բնագիր, ձեռագիր:

խոստանան հասուցանել ըստ պատկանելոյն խնդրատու երկու եղբարք Իգմիրեանք ի հաշիւ հասանելի ի նոցանէ 10626 ռուբլի նուիրանաց»¹։ Մարտի 27-ին Սինոդը քննելով կոնսիստորիայի խնդրագիրը, գրել է. «Զվերոյգրեալ առաջարկութենէ թեմական առաջնորդին Տփլիսայ ծանուցանելով կառավարչին գլխաւոր կառաւարութեան փոխարքային Կովկասու, խնդրել զտնօրէնութիւն նորին՝ համաձայն 1011 յօդ. XI հատ. քաղաքական օրինաց տալ սմին լուծումն՝ յաղագս գնելոյ գերիս կրպակս պատկանեալս Տփլիսոյ քաղաքացի հանգուցեալ Յովսէփայ Յարութիւնեան Խերումեանց ինն հազար ռուբլոյ յանուն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարի և հաստատելոյ առ այն զօրինաւոր կալուածագիր»²։ Օգոստոսի 3-ին Սինոդը թույլատրել է եկեղեցու ծխական դպրոցի օգտին գնել Յովսէփ Խերումեանցին պատկանող երեք կրպակները։ Այդ առթիւ նշվել է. «Զվերոյգրեալ թոյլատուութենէ գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու ծանուցեալ վիճակային կոնսիստորիային հայոց Վրաստանի, առաքմամբ պատճէնի գրութեան նորեն պատուիրել նմին տալ հաստատել ուր հարկն է զօրինաւոր կալուածագիր՝ վասն երից կրպակաց, որ առ եկեղեցիաւ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն Յովսէփայ Խերումեանց ի սեպհականութիւն յանուն ծխական դպրոցին Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն Հաւլաբարի Տփլիսոյ, և զկատարմանէն յայտնել Սինօդիս, իսկ զգործն զայս այժմէն իսկ համարել վերջացեալ, վասն տալոյ ի ժամուն ի դիւանն ի պահ»³։

1881 թ. փետրվարի 16-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն միաբան քահանայից Նորաշէնու եկեղեցւոյ ի 11 փետրվարի տարւոյս, յորում գրին «որովհետեւ երկուքն ի մէնջ տկար են և մնացեալ միաբան քահանայքս ո՛չ կարիմք վայելչապէս կառավարել զեկեղեցին մեր, մանաւանդ Ղազարոս նորընծայ քահանայս գտանի պարապ առանց եկեղեցւոյ ի պատճառս նորոգ հիմնարկութեան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարի որոյ է միաբան, վասն որոյ խոնարհաբար խնդրիմք ի կոնսիստորիայէդ հրամայել նմա ժամանակաւորապէս երթեկեկել յեկեղեցին մեր և օգնել տկարացս ի մէնջ քահանայագործութեամբ և ժամերգութեամբ ի տեղի նոցա մինչև ցաւարտելն շինութեան յիշեալ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ իւրոյ, կամ զսկսանելն ժամերգութեան ի նմին։ Հրամայեցին. որովհետեւ Ղազարոս քահանայն ո՛չ յօժարի երթեկեկել յեկեղեցին Նորաշէնու, ուստի ի պատճառս տկարութեան երկուց քահանայից նոյն եկեղեցւոյ՝ նշանակել զՍիմէօն քահանայն Աբրահամեանց ժամանակաւորապէս օգնական նոցա, զորմէ հրամանագրել գործակալին Տփլիսայ, պատուիրելով յայտնել զայսմանէ միաբանից Նորաշէնու եկեղեցւոյ և Սիմէօն քահանային, պարտաւորելով զվերջինն անխափան երթեկեկել յեկեղեցին Նորաշէնու, իսկ տկար քահանայից պարտաւորել

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 2914, թ. 10-11, բնագիր, ձեռագիր։

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 2914, թ. 13 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր։

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 112, վավ. 294, թ. 341, բնագիր, ձեռագիր։ Տե՛ս նաև ֆ. 56, ց. 4, գ. 2914, թ. 17-19, բնագիր, ձեռագիր։

տալ նմա զչորրորդ մասն արդեանց զորչափ օգնական պիտանեցի նոցա»¹:

1882 թ. հոկտեմբերի 29-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն Սարգիս քահանայի Իգիթեանց ի 28 ամսոյս, որով խնդրէ տալ նմա զպատճէն ծառայական ցուցակի նորա ի ռուս լեզու վասն մատուցանելոյ յԱրքունի Նիկօլաւսկի ուսումնարանն Հաւլաբարի: Հրամայեցին. տալ Սարգիս քահանային Իգիթեանց զպատճէն ծառայական ցուցակի նորա օրինաւոր վաւերացումամբ վասն յիշատակեալ հարկաւորութեան»²:

1883 թ. հունվարի 12-ին եկեղեցու երեցփոխ Նազար Ղազարեանը ստորագրել է, որ գործակատար Մկրտիչ Տէր-Մկրտչեանցի ձեռքով ստացել է Ալեքսանդր Լազարի Թայիրեանցի՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցուն ընծայած 50 մանէթ գումարը³:

Մարտի 22-ին, Վերահայոց թեմի առաջնորդական հանձնարարությունների հանձնաժողովը վճռել է կազմել հաշվետես անդամներից կազմված մի մասնաժողով, որը պետք է քններ եկեղեցիների հաշիվները: Հանձնաժողովի հաշվետես անդամը իրավունք էր ձեռք բերում մտնել և ստուգել իրեն հանձնված եկեղեցու հաշվեմատյանները՝ իրեն հարմար ժամանակ: Եկեղեցու երեցփոխանները պարտավոր էին ներկայացնելու այդ մատյանները, հակառակ դեպքում թեմի առաջնորդը կարող էր դիմել հատուկ միջոցների: Այսպես, Սուրբ Մինաս եկեղեցում հաշվետես է նշանակվել Յովհաննէս քհյ. Տէր-Յակոբեանը⁴: Վերջինս հաշվետես էր նաև Սուրբ Կարապետ և Էջմիածնեցոյ Սուրբ Գէորգ եկեղեցիների երեցփոխանական հաշիվների քննությանը⁵:

Մարտի վերջին վիճաբանություն է սկսվել Պողոս Քաթանեանի և Արիստակէս քհյ. Բենքլեանի միջև: Վերջինս Սուրբ Մինաս եկեղեցուց տեղափոխվելով, իբրև թէ իր հետ տարել էր եկեղեցուն պատկանող հին տպագրությամբ և իր գեղեցկությամբ հազվագյուտ արծաթապատ մի Աւետարան ու գրքերով լի պահարան, որն էլ վիճաբանության առարկա էր դարձել քահանայի և Աւետարանը նվիրաբերողի թուան՝ Պողոս Քաթանեանի միջև⁶: Նույն թվի ապրիլի 2-ին Պողոս Քաթանեանը գրել է. «Արիստակէս քահանայ Բենքլեանցը, որ երբեմն էր Հաւլաբարի Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան և նոյն տեղի Սարիամեան ուսումնարանի կառավարիչ կարժ ժամանակով, իսկ այժմ աւագ քահանայ Մողնու եկեղեցու և անդամ Վրաստանի և Իմէրէթի թեմի կոնսիստորիայի: Մարիամեան ուսումնարանը, որ զետեղվում էր նիւթական միջոց չունենալու պատճառով Սուրբ Մինաս եկեղեցու գաւթում գտնված տղայոց ուսումնարանի շինութեան մէջ, փակելով, տղայոց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 88 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 428 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՄՄ, Ա. Երիցեանցի արխիվ, թղթ. 153, վավ. 65, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ «Մշակ», 1883, № 57, 31 մարտի: Տե՛ս նաև «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 33, 30 մարտի:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2276, թ. 3 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁶ **Պ. Քաթանեան**, Մողնույ եկեղեցույ աւագ քահանայ եւ Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի հայոց վիճակավոր կոնսիստորիայի անդամ Արիստակէս Բենքլեանցին ի սրտէ նուէր, Թիֆլիս, 1883:

ուսումնարանին հանգուցեալ Էֆէնդեանի կտակի համաձայն Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութիւնից շնորհված գեղեցիկ պահարանը՝ իր մէջ ամփոփող բոլոր գրքերով և դասական պիտոյքներով, տարել է իր տուն և չը նայելով, թէ նախկին թեմական վերատեսուչ պ. Տէր—Յովհաննիսեանի և թէ առ տէր հանգուցեալ վիճակաւոր առաջնորդ Գաբրիէլ սրբազանի առաջադրութեանց՝ վերադարձման մասին՝ մինչև այսօր չէ վերադարձուցած: Նմանապէս Սուրբ Մինաս եկեղեցուց Մողնու եկեղեցին տեղափոխվելու ժամանակ տարել է իր հետ իմ հանգուցեալ պապիս՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցուն յիշատակ տուած արծաթապատ Աւետարանը, որ ահա չորս տարի է, իր մօտ պահելով, չէ վերադարձնում: Այս հանգամանքներից դրդված, լրագրութեան միջոցով խնդրում ենք տէր Արիստակէս Բէնքլեանցից այս երկու հարցերին վերաբերեալ պատասխան. առաջին՝ ինչու՞ Սուրբ Մինաս եկեղեցու ուսումնարանի պահարանը գրքերով հանդերձ իր մօտ պահելով, ջնջել է ուսումնարանից հանգուցեալ արժանայիշատակ Էֆէնդեանցի յիշատակը, և երկրորդ՝ ինչու՞ մեր արծաթապատ Աւետարանը եկեղեցուց տանելով, ջնջել է իմ պապիս յիշատակը: Առաջին հարցի վերաբերութեամբ թող ինչպէս կամենում է վարվի այժմեան թեմական վերատեսուչը, իսկ ինչ որ վերաբերում է երկրորդ հարցին՝ պահանջում եմ, որ անպատճառ մինչև սուրբ Յարութեան տօնը՝ մեր յիշատակ Աւետարանը լինի Սուրբ Մինաս եկեղեցու սուրբ սեղանի վրա»¹:

Հետագայում Արիստակէս աւագ քհն. Բենքլեանը, որպէս պատասխան նամակ մայիսի 12-ին գրել է. «Կարդացի... այն զրպարտիչ նամակը, որ ուղղած էր դէպի իմ անձնաւորութիւնը, պ. Պողոս Քաթանեանը, որով կամեցել էր շօշափել իմ պատիւս: Պ. Ք. թող դառնայ նախկին թեմական տեսուչ պ. Յակոբ Տէր—Յովհաննիսեանին և իր գրվածոց համար բացասական պատասխան ստանալով, եթէ փոքր ի շատէ պատկառանք ունի իր երեսին, թող կարմրի իր կեղծ գրութեան համար, որովհետև ոչ ես գրատուն եմ տարել և ոչ այդ մասին պահանջ է եղած ո՛չ հանգուցեալ Այվազովսկու կողմից և ո՛չ տեսչից, ինչպէս պ. Ք. յիշում է: Գրադարանը տեսնող կենդանի վկաներ կան՝ պ. Կոստանդին Շահբուղդեանը և Յովսէփ Տէր—Թովմասեանց, որոնք իմ հեռանալուցս յետոյ ուսուցչի պաշտօն են վարել նոյն ուսումնարանում, և պ. Յովսէփ Տէր—Թովմասեանցը կը պատմէ, թէ Սողոմոն Աբամելիքեանն էր կառավարիչ նոյն Սուրբ Մարիամեան օր. ուսումնարանին և նա ցրեց այն գրադարանի գրեանքը՝ զանազան անձանց բաժանելով: Զմարտութիւնը կը պահանջէր, որ մեր ձրի աշխատութիւն ևս յիշէր պարօնը, եթէ ճմարտասէր է: Վասն զի ես և ինձ հետ Սուրբ Մարիամեան օրիորդաց ուսումնարանի հոգաբարձուք, պ. Գրիգոր Արծրունին, Գ. Իգմիրեանց, Ս. Տէր—Ստեփանեանց և Յ. Թամամչեանց, տեսնելով Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ օրիորդաց ուսումնարանի կարօտ դրութիւնը և աղքատիկ վիճակը, տալիս էինք նոյն ուսումնարանի գոյութեան համար բաւական երկար միջոց՝ ամսական երեք ռուբլի իւրաքանչիւրս, և բացի սորանից, պէտք է ճմարտիտն ասել, որ պ. Գրիգոր

¹ «Աշակ», 1883, № 61, 6 ապրիլի:

Արծրունին շարունակ այցելութիւններ էր անում, հսկելով ուսումնարանի յառաջադիմութեան վրա: Իսկ ինչ վերաբերում է Սուրբ Մինաս եկեղեցու Ս. Աւետարանի մասին, այս կասեմ, որ այն Աւետարանը գտնվում էր երբեմն ինձ մօտ՝ գիտութեամբ երեսփոխանին, հաշուատեսած և միաբան քահանայից, որի համար տուած էի և ստորագրութիւն. և այդ Աւետարանը արդէն նոր երեսփոխանի մօտն է գտնվում և ոչ թէ ինձ մօտ: Եթէ ես նոյն եկեղեցու շինութեան և պայծառութեան համար չեմ խնայած իմ ամեն ջանքը գործ դնել, որոյ համար կը վկայեն և հաշուատեսք, ուրեմն միթէ՞ մեծ բան էր, որ ես նոյն եկեղեցու Աւետարանը առժամանակ գործադրէի. չէ որ դա տանու գործիք չէր, այլ սուրբ գիրք, որը հայ ժողովրդոց հոգեկան պիտոյից համար ենք գործ ածում, ուրեմն թող ներէ պ. Ք. այս յանցանացս համար, եթէ յանցանք կը համարէ: Պարօն Ք. պարծենում է իր պապի տուած յիշատակով, որ այսինքն Աւետարանի վերնագիրը կրում է ուրիշ յիշատակ: Միթէ այսքանը չէ հասկանում պ. Ք. թէ ինչ բան, որ եկեղեցուն ընծայվեցաւ, նորա տէրը այնուհետեւ եկեղեցին է, ընդհանուր ծուխից ընտրված երեսփոխանն է, որը մի և նոյն ժամանակ պաշտպանն է եկեղեցու ընդհանուր շահերին, ուրեմն պ. Ք. իբրեւ ժառանգ իր պապին՝ չունի իրաւունք հրապարակ դուրս գալ և Աւետարան պահանջել. միմիայն Հռօվմայ սագերը կարող էին պարծենալ իրենց պապերով: Արի տեսնենք, թէ պ. Պօղոս Ք. ինչ բարեբարութիւն ունի արած թէ՛ եկեղեցում, և թէ՛ եկեղեցականաց. ճշմարիտ է, եկեղեցու շինութեան համար ստորագրվել է երեսուն ընթերցի թէ ինքը և թէ իր ամուսինը, ահա մինչև ցայսօր դեռ չէ վճարած. նոյն եկեղեցու հաշուատեսները նրանից ուզելով յոգնեցին և մտադիր են սոցա անունը ժապավինեալ մատեանից ջնջել և կամ կորուստ համարել: Ծշմարիտ է ասել պ. Ք., թէ նրա պապը այնքան բարեպաշտ է եղել, որ եկեղեցուն Աւետարան է ընծայել, այդ պապին է վերաբերում և ոչ իրան»¹:

1883 թ. եկեղեցում քահանայագործել են ժամօրհնող Սարգիս քհյ. Իգիթեանը և Ղազարոս քհյ. Յովսէփեանը: Երեցփոխը եղել է Նազար Կարապետեան Ղազարեանցը²: Հայտնի է, որ Ղազարոս քահանան եղել է բանիմաց քարոզիչ: Միականները բազմիցս հիացել են նրա ժամանակակից և ազդու քարոզներով: Այդ է վկայում 1883 թ. մարտին եկեղեցու ծխականներից մեկի նամակը «Մեղու Հայաստանի» լրագրին. «Անցեալ կիւրակէ մարտի վեցին, բաղդ ունեցայ ներկայ գտնուել Հաւաքարի Սուրբ Մինաս եկեղեցում, ուր քարօզ խօսեց եկեղեցու միաբան հայր Ղազարոս քահանայ Յովսէփեանը: Ուրախ ենք, որ տէր-հօր բերանից լսուեցան միմիայն ժամանակակից, թարմ և առօրեայ խնդիրների և հարցերին վերաբերեալ խորհուրդներ, որոնք եթէ ուշադրութեան առնուին, կարող են հետզհետէ դարմանուել ժողովուրդի հազար ու մի վէրքերը: Տէր հօրը յաջողութիւն կը ցանկանք իւր ստանձնած պարտաւորութեան մէջ յառաջագայելու»³: Ավելացնենք, որ օգոստոսի 22-

¹ «Մշակ», 1883, № 85, 4 հունիսի:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2932, թ. 4 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

³ «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 28, 18 մարտի:

ին Սուրբ Մինասի հոգաբարձությունը եկեղեցու վերաշինութեան համար չնորհակալություն է հայտնել Ղազարոս քհյ. Յովսէփեանին, որի ձեռամբ հավաքվել է 372 ո. և մի արծաթե ոսկեզօծ ընտիր սկիհ՝ իր մաղղմայով՝ 70 ո. արժողութեամբ¹:

Ապրիլի 24-ին հանգուցյալ բարեգործ Յովսէփ Էֆենդեանցի գերեզմանին, որը Վանքի մայր եկեղեցու գավթում էր, Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձության կարգադրությամբ և նրա կտակի համաձայն, կատարվել է հոգեհանգիստ: Սուրբ Մինաս եկեղեցուց ներկա են եղել Սարգիս քհյ. Իգիթեանը և Ղազարոս քհյ. Յովսէփեանը²:

1884 թ. հունվարի 29-ին Վերահայոց թեմի առաջնորդի կարգադրությամբ Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիներում տեղի է ունեցել թեմական պատգամավորների ընտրություն: Յուրաքանչյուր եկեղեցի պետք է ընտրեր չորս պատգամավոր, որոնք մարտի 24-ին, գավառական քաղաքների պատգամավորների հետ միասին պետք է հավաքվեին առաջնորդարանում և ընտրեին մի ներկայացուցիչ, որն էլ թեմի առաջնորդի հետ կմասնակցեր կաթողիկոսական ընտրությանը: Սուրբ Մինաս եկեղեցում պատգամավորներ են ընտրվել Նազար Ափեանը, Բագրատ Պոպովեանը, Ղազար Տէր-Ղազարեանը և Պօղոս Քաթանեանը³: Այդ ընտրության անցկացման մասին եկեղեցու ծխականներին չ. Յուսուփեանը գրել է. «Կիւրակի, 10 ½ ժամին գնացի, Սուրբ Մինաս եկեղեցին իբրև ժողովրդական, ընտրութեան մասնակցելու, և պէտք է փակագծի մէջ աւելացնեմ, որ միաբան քահանաներից մի օր առաջ իմացել էի, որ այդ օրը հակառակ սովորականին, պատարագը սկսուելու էր 10 ժամին: Ինչպէս ասացի, 10 ½ ժ. գնացի եկեղեցի և տեսնեմ միաբան քահանաները և չորս հոգի էլ աշխարհական անձինք եկեղեցու հէնց սանդուղքների վրայ կանգնած խոսում էին մի կողմնակի հարցի մասին: Ես առաջ կարծեցի, թէ դեռ պատարագը չէ սկսուել, բայց կասկածելով այդ մասին մօտեցայ պ. Քաթանեանցին և հարցրի, արդեօք պատարագը վերջացե՞լ է, և թէ պատգամավորներ ընտրուեցա՞ն: Պարոնը պատասխանեց, որ ընտրուեցան. այդ միջոցին եկեղեցու աւագ քահանան մի թերթ թուղթ տուեց ինձ և ասաց, որ ստորագրեմ: Բաց արի և տեսնեմ՝ ընտրողական թերթ. «... թէ մենք Սուրբ Մինաս եկեղեցու ժողովրդականներս ընտրեցինք (չորս անձանց ազգանուններ) պատգամավոր» և յետոյ տակին չորս վրացերէն ստորագրութիւն: Ես սկզբունքով բոլորովին անկանոն համարելով այդ ընտրութիւնը՝ չը ստորագրուեցի, նոյնը յայատնեցի միաբան քահանաներին: Ես այդ ընտրութիւնը անկանոն եմ համարում, ինչպէս ասացի, սկզբունքով և ոչ թէ այն պատճառով, որ ընտրուած (Աստուած ընտրուած համարէ) անձինքներին անարժան գտնելով՝ ամենևին ոչ: Ես անկանոն եմ համարում և ընտրողական սկզբունքի և նրան հակառակ, երբ չորս մարդ, չորս հոգու պատգա-

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 89, 22 օգոստոսի:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3475, թ. 30 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ «Արձագանք», 1884, № 6, էջ 91: Տե՛ս նաև «Մեղու Հայաստանի», 1884, № 21, 18 մարտի:

մաւոր է ընտրում: Եկեղեցու ժողովականների անունով աւագ քահանան իմ այս նկատողութիւնները իրաւացի գտնելով, ասաց, «մարտի 24-ը դեռ չատ հեռու է, մենք կարող ենք միւս կիւրակի նորից ընտրութիւն անել», բայց յետոյ, ինչպէս լսեցի, արժ. Հայրը նորից փոխել է միտքը և մտադիր է ընտրողական թերթը տնէ տուն ման ածել և ստորագրել տալ, որովհետեւ ինքն էլ ընդունում է, որ չորս հոգին չեն կազմում ժողովուրդ և 4 հոգին չէ կարող չորս պատգամաւոր ընտրել»¹:

1885 թ. փետրվարի 10-ին եկեղեցում կայացել է թեմական պատգամավորի ընտրութիւն և ընտրվել են Ն. Ափեանը, Նազարեանը և Բ. Պոպովեանը²: Նույն օրը մի խումբ ծխականների գրած համախոսականում ասված է. «Մենք՝ ներքոյ ստորագրեալ ժողովրդականքս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի, համաձայն կարգադրութեան թեմական հոգևոր իշխանութեան, ժողովելով այսօր ի 10-ն փետրվար ամսոյս, ընտրեցինք ներկայացուցիչներ մեր կողմից հետեւեալ պարոններին՝ Նազար Սարգսեան Ափեանց, Բագրատ Բաղդասարեան Պապիեանց և Գալուստ Գրիգորեան Ղարիբեանց, որոնք տարւոյս մարտ ամսի 9-ին ժողովելով թեմիս սրբազան առաջնորդի մօտ, պիտի մասնակցեն ընտրութեան մի թեմական պատգամաւորի, որ պիտի մասնակցէ Ամենայն հայոց վեհափառ կաթողիկոսի ընտրութեանը Սուրբ Էջմիածնում տարւոյս ապրիլի 19-ին: Ուստի և ստորագրիմք. Նազար Ղազարեանց, Ղազար քհյ. Ղազարեանց, Պողոս Վարդապետեանց, Արտէմ Մակարեանց, Աղէքսանդր Տէր-Գասպարեան, Ալեքսի Աղասեանց, Կարապետ Ղարիբեանց, Սարգիս Մազմանեանց, Արտէմ Մարքարեանց, Մատթէոս Խուղավերդեանց, Նոյ Ղասումեանց, Օհան Բուղումեանց, Խաչատուր Յարութիւնեանց, Սարգիս Բաղդասարեանց, Մելքո Բարսեղով»³:

Մարտի 9-ին Վանքի մայր եկեղեցում տեղի ունեցող պատարագին, և ապա թեմի առաջնորդի ընտրութիւնը մասնակցելու համար եկեղեցուց հրավիրվել են Նազար Ափեանը, Բագրատ Պոպովեանը և Գալուստ Ղարիբեանը⁴:

1885 թ. հունիսի 19-ին կոնսիստորիան լսել է «Զյայտարարութիւն վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հաւաքարի ի 12 յունիսի տարւոյս, № 84, յորում գրէ. «Միաբան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Սարգիս քահանայն Իգիթեանց, յայտնեաց ինձ բանաւոր, զի յ9 ամսոյս զկնի երեկոյեան ժամերգութեան, անյայտացեալ է յեկեղեցւոյ իւրեանց մի խաչվառի խաչարծաթեայ ոսկեզօծ, մի «Ամենափրկիչ» անուանեալ մասունք և դարձեալ մասունք զանազան սրբոց արծաթեայ փոքրիկ պահարանիւն իւրեանց, և ի միևնոյն աւուր անյայտացեալ է նաև ի Զորաբաշի Սուրբ Գէորգ եկեղեց-

¹ «Նոր Դար», 1884, № 16, 31 հունվարի:

² «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 12, 14 փետրվարի: (Նազարեանի փոխարեն պետք է գրվեր Ղարիբեանց):

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 130, թ. 24 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր: (Ծանոթ. ևս 16 ծխական ստորագրել է վրացերեն լեզվով):

⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 18, 7 մարտի:

ւոջ Հաւլաբարի մի մեծադիր խաչ ձեռի, դարձեալ արծաթեայ ոսկեզօծ և մինչև ցայժմ չեն եկեալ ի յայտ տանողք յիշեալ զարդուց: Ուստի, զայսմանէ պատիւ ունիմ յայտնել ամենախոնարհաբար վիճակային Ատենիդ, ի գիտութիւն և ի տնօրէնութիւն»: Հրամայեցին. հրամանադրել վերատեսչին բարեկարգութեան առնել զօրինաւոր քննութիւն ի մասին պատահեալ գողութեան յեկեղեցւոյ Սուրբ Մինասի, գուն գործելով ի յայտ ածել զյանցաւորն, և զարարեալ քննութիւն մատուցանել Ատենիս ի տնօրէնութիւն»¹:

1885 թ. դեկտեմբերի 30-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հաւլաբարի ի 11 ամսոյս № 179, ընդ որում մատուցանէ զհամախօսական թուղթ ժողովրդոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ յաղագս ընտրութեան երեցփոխանի: Հրամայեցին. համաձայն ընտրութեան ժողովրդոց՝ վերստին հաստատել ի պաշտաման երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զներկայ երեցփոխանն Նազար Ղազարեանց՝ եռամեայ ժամանակաւ, զորմէ հրամանադրել վերատեսչին վասն յայտնելոյ նմա»²:

Այդ տարի եկեղեցին ունեցել է 2 միաբան՝ Սարգիս քհյ. Իգիթեան - 48 տ., աշխարհական կոչումից, հոգևորականության մեջ է մտել 1858 թ., չորրորդ աստիճանի դպրութիւն և սարկաւազութիւն ստացել է 1864 թ. մարտի 28-ին, իսկ քահանա է ձեռնադրվել նույն ամսվա 29-ին: Ամուսնացած է, որդիներն են՝ Սեդրակ - 20 տ., Յովհաննէս - 17 տ. և Երվանդ - 15 տ.: Ղազարոս քհյ. Յովսէփեան - 30 տ., աշխարհական կոչումից, հոգևորականության մեջ է մտել և չորրորդ աստիճանի դպրութիւն է ստացել 1874 թ.: Ձեռնադրվել է սարկաւազ 1878 թ., իսկ քահանա՝ 1880 թ. հուլիսի 7-ին: Ամուսնացած է, որդին՝ Գարեգին - 1 տ.³:

1886 թ. մարտի 16-ին Վիրահայոց թեմի առաջնորդի կարգադրութեամբ նշանակվել է Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութեան ընտրութիւն: Տարբեր եկեղեցիներից ընտրված պատգամավորները հավաքվել են Վանքի եկեղեցին, և այնտեղ կատարված պատարագից հետո, Ներսիսեան դպրոցի դահլիճում մասնակցել են հոգաբարձուների ընտրութեանը: Սուրբ Մինաս եկեղեցու պատգամավորներն էին՝ Նազար Ափեանը, Գէորգ Բաշինջաղեանը և Աւետիք Արասխանեանը⁴:

1886 թ. հոկտեմբերի 11-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցւում կատարվել է Մողնու եկեղեցու աւագ քահանա Արիստակէս Բենքլեանի հոգեհանգիստը: Հուղարկավորութիւնը կատարվել է հաջորդ օրը: Արիստակէս քահանան ծնվել է Ախալցխայում: Նա 1883 թ. Սուրբ Մինաս եկեղեցուց տեղափոխվել էր Մողնու եկեղեցի՝ որպէս աւագ քահանա: Նա միաժամանակ 1877 թ. եղել է Վիրահայոց վիճակային կոնսիստորիայի անդամ: Հանգուցյալի այրին՝ Տի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 275 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 611 շրջ.-612, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 3, թ. 20, բնագիր, ձեռագիր: Տես նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 491 (մաս 1), թ. 98, գ. 3877, թ. 20:

⁴ «Արձագանք», 1886, № 10, էջ 149, «Մշակ», 1886, № 30, 15 մարտի:

րուհի Բենքլեանը, որը Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծուխ էր, մահացել է 1912 թ. օգոստոսին: Նրա մահվան ժամանակ Սարգիս ավագ քհյ. Իգիթեանը գտնվել է ամառանոցում, իսկ նրա տեղապահ, նույն եկեղեցու միաբան Յարուլթին քհյ. Շախեանին թույլ չեն տվել կատարելու թաղման կարգը: Վերադառնալով ամառանոցից, Սարգիս քահանան օգոստոսի 22-ին բողոքագիր է ներկայացրել կոնսիստորիային ընդդեմ Սուրբ Նշան եկեղեցու Գարեգին քհյ. Առաքելեանի, քանի որ վերջինս ինքնագլուխ կերպով կատարել էր բոլոր արարողությունները՝ պատճառաբանելով, որ հանգուցյալը հանդիսանում էր իր ծուխը: Կոնսիստորիան քննարկելով այս խնդրի, հրամայել է. «Գարեգին քահանայ Առաքելեանցին համարելով յանցաւոր Սարգիս ավագ քահանայի հանգուցեալ ծխին ինքնագլուխ թաղելու համար, յայտնել նորան յանդիմանութիւն և պատուիրել նորան ներկայացնել ատենիս քսան ռուբլի՝ յանձնելու Սարգիս ավագ քահանայ Իգիթեանցին»¹:

1887 թ. հուլիսի 6-ին թեմի առաջնորդ Արիստակէս եպս. Սեդրակեանը՝ Մակար կաթողիկոսին ուղղած հայտարարության մեջ տեղեկացնելով Խոջիվանքի հայոց հանգստարանի Սողոմոն քահանայի մահվան մասին, հայտնել է, որ իր կարգադրությամբ Խոջիվանքում ժամանակավորապես քահանայագործում են Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբանները²: Նույն թվականի սեպտեմբերի 3-ին եկեղեցու միաբաններ Սարգիս քհյ. Իգիթեանը և Ղազարոս քհյ. Յովսէփեանը աղերսագրով դիմել են Մակար կաթողիկոսին. «Աստուածագութ ազգասէր Վեհ Հայրապետ լրութեան ազգիս և Հոգեւոր ծնող մեր. սրտաբէկ հարուած նեղակիր վիճակի մերոյ՝ յակամայիցս ստիպէ զմեզ՝ դիմելով առ Աստուածարեալ Հայրդ մեր անհանգիստ առնել, վասնզի յօրէ մերոյ ձեռնադրութեան մինչ ցփակումն ուսումնարանաց վարէաք յուսումնարանս քաղաքիս զպաշտօն ուսուցչութեան, որոց սակաւաքանակ ռոճիկք ընդ արդեանց եկեղեցւոյ մերոյ, լինէր համեստ ապրուստ բազմաթիւ գերդաստանաց մերոց, իսկ վիճակաւորն թէմիս, հակառակ խօստման իւրոյ, թէ «ապահովացուցանելոց եմ զվիճակ քահանայից»: Նախ՝ ի բացման ուսումնարանց ի տեղի մեր զայլ օտարոտիս և յաշխարհականս կարգեաց՝ զրկելով զմեզ յուսուցչական պաշտօնէ, և Բ) յօրէ փակման ուսումնարանց մինչև ցայսօր հաճութեամբ իշխանագնեայ Բէհբուլթեանց և հրամանաւ հոգեւոր իշխանութեան մերոյ, հերթակալութեամբ ի հարկաւոր դէպս կատարէաք զպաշտօն քահանայութեան, այլև ի Մեծի պահոց քարոզութեան յեկեղեցւոջ Խոջիվանից գերեզմանատան Հաւաքարի, որոյ և սակաւաքանակ արդիւնք փոխարինէր զրկանաց արդեանց ուսուցչութեանց մերոց: Սակայն վիճակաւորն թէմիս ի ներկայիս ձեռնադրելով զսարկաւազն Վանաց մայր եկեղեցւոյ քահանայ ի վերայ վերոյիշեալ եկեղեցւոյ, որով իսպառ զրկելով արկ զմեզ զրէթէ ի մուրացկանութեան վիճակի, վասնզի արդիւնք սակաւաքանակ ծխոց մերոց ո՛չ բաւելով ապրուստ բազմաթիւ գերդաստանաց մերոց, ոյր աղաճաւ կրիմք անբացատրելի նեղութիւնս: Այսպէս յուսահատութիւն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1163, թ. 1-5, 33-34 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8288, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

մեր հասանելիով ի ծայրայեղական աստիճանի՝ ստիպեաց զմեզ դիմելով յՈսոս ծայրագոյն իշխանութեանդ՝ ամենախոնարհաբար խնդրել յԱստուածանման գլխառատ Հօրէդ, զի գլխալով ի նեղսակիր վիճակ մեր, բարեհաճեսցի հրամայել վերստին կցել զՍուրբ Աստուածածին եկեղեցին խօջովանից գերեզմանատան ընդ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ մերոյ, որով ազատէք զբազմաթիւ գերդաստանս մեր և զմեզ՝ զորդիս Աստուածապատիւ Վեհափառութեանդ, յանվայելուչ կոչման և քահանայական պատուոյ դառն չքաւորական վիճակէ և յաւիտենական երախտապարտս կացուցանէք: Որում յուսալիր որդիւք ակնապիչ սպասեմք»¹: Խնդրագրի վրա Մակար կաթողիկոսը 1887 թ. սեպտեմբերի 10-ին մակագրել է. «Պատուիրեմք Սինօդին, ի նկատի առնուլ զմակագրութիւն մեր յանուն զորին ի 17 յուլիսի անցելոյ ընդ համարաւ 365 և այնպէս տնօրինել, որ ինչ արժանն է»:

1887 թ. սեպտեմբերի 30-ին եկեղեցու ծխականները խնդրագիր են ուղղել Մակար կաթողիկոսին՝ իրենց ծխատեր Սարգիս քհն. Իգիթեանին աւագ քահանայութեան կոչում շնորհելու համար: Նրանք նշել են Սարգիս քահանայի ջերմեռանդ նվիրվածությունը և այն բոլոր բարեկարգումներն ու բարեզարդումները, որոնք նա կատարել է 1873 թ. սկսած երբ մուտք է գործել Սուրբ Մինաս եկեղեցին: Նա հատկապես եկեղեցու վերաշինության ժամանակ առավոտից մինչև ուշ երեկո մասնակցել է շինարարական աշխատանքներին, կազմակերպել նվիրատվություններ՝ միաժամանակ ներդնելով սեփական միջոցները²:

1888 թ. հունիսի 17-ին Սարգիս քահանան դիմել է Վերահայոց կոնսիստորիային՝ խնդրել իրեն տալ իր ծառայական ցուցակի պատճեն՝ ուղարկել լեզվով, քանի որ որդին՝ Յովհաննէսը պատրաստվել է մեկնել Մոսկվա ուսումնառության: Հունիսի 27-ին կոնսիստորիան որոշել է տալ ծառայական ցուցակի պատճեն³: Նույն օրը կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր քահանայորդւոյ Յովհաննիսի Տէր-Սարգսեան Իգիթեանց ի 17 յունիսի տարւոյս, ընդ որում մատուցանելով զծննդական վկայական իւր, խնդրէ տալ նմա զվկայական պատուաւոր քաղաքացութեան համաձայն օրինաց: Յառաջի արարեալ վկայականէն երևի, զի խնդրատուն ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ Սարգիս քահանայի Իգիթեանց՝ ի 20 յունիսի 1868 ամի: Իսկ ի շտատէ հոգևորականաց վիճակիս, կազմելոյ ի 1885 ամի, երևի, զի Սարգիս քահանայն Իգիթեանց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփիսիսայ ունի զորդիս Սեդրակ 20 ամաց, Յովհաննէս 17 ամաց և Երուանդ 15 ամաց: Հրամայեցին. ըստ զօրութեան 3 պարբ. 502 յօդ. IX հատ. օրինաց 1876 ամի, տալ քահանայորդւոյ Յովհաննիսի Տէր-Սարգսեան Իգիթեանց զվկայական պատկանելութեան տոհմական պատուաւոր քաղաքացութեան, վերադարձուցմամբ ծննդական վկայականի նորա»⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8288, թ. 3, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 52, թ. 1 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 365, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 365 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

1888 թ. հուլիսի 1-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց քաղաքիս ի 14 յունիսի տարւոյս համարաւ 187, ընդ որում մատուցանէ զհամախօսական թուղթ ժողովրդոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, յաղագս նորոգ ընտրեալ հաշուատեսաց: Հրամայեցին. համաձայն ընտրութեան ժողովրդոց կատարել ի պաշտաման հաշուատեսաց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ՝ զՅովակիմն Աղաբաբեանց, զԳէորգ Բաշինջաղեան և զԵագոր Տէրունեան եռամեայ ժամանակաւ, զորմէ հրամանագրել վերատեսչին բարեկարգութեան վասն յայտնելոյ նոցա և հրաւիրելոյ կատարել զպաշտօնն ըստ պատշաճին»¹:

1889 թ. մարտի վերջին Թիֆլիսի համապատասխան վարչութեան անդամները խնդրագրով դիմել են Մակար Ա. կաթողիկոսին՝ Ղազարոս քհն. Յովսէփեանին լանջական խաչով պարգևատրելու համար.

«Վեհափառ Տէ՛ր.

Վարչութիւնս համարուեստականաց ուրախ եղև յոյժ յօրէ յայնմանէ, յորժամ հոգևոր իշխանութիւնն տեղւոյս ըստ խնդրանացն մերոց նշանակեաց ի պաշտօն երդմնեցուցչութեան զարժանապատիւ Ղազարոս քահանայն Յովսէփեան: Յոյսք վարչութեան և իղձի համօրէն արհեստաւորացս պսակեալք եղեն առ յիշեալ քահանայն, քանզի նա օրինակելի կարգապահութեամբ և փոյթեռանդն արիաջանութեամբ իւրով կատարեաց զպաշտօն երդմնեցուցչութեան. յրնտրութեանց ոչ երբէք լեալ է բացակայ, իսկ զկնի կատարման երդմնեցուցչութեանց՝ սորա տեսեալ զբազմութիւն համօրէն արհեստաւորաց և ժողովրդեան ի մի խմբեալ, նոյն ժամացն օգուտ քաղեալ ի բարեպատեհ հանգամանաց, յատուկ ճարտարախօսութեամբ իւրով զմիտս համօրէն ժողովրդեան առ ինքն գրաւեալ՝ ի լուր ամենեցուն խօսեալ նորա ի վերայ պէսպէս արհեստից բազմագունից՝ գտանեցելոց ի լուսաւոր աշխարհս եւրոպացւոց և ամերիկացւոց՝ կշտամբելով ցուցեալ է նորա զեղանակ ծաղկեցուման արդի նախնական դարհաստից մերոց, յօգուտ և ի տխրութիւն բնակչաց երկրին և յանդորրութիւն անձանց մերոց:

Միշտ և հանապազ, իբրև ճշմարիտ հովիւ՝ խրատէ զմեզ ի սէր և միաբանութեան կալ առ ամենայն զիրաւունս և զիրաւադատութիւնս, լինել արդարադատ և իրաւախոհ, պատրաստ գտանել առ ամենայն գործս Աստուածահաճոյս, որպիսիք են՝ շինութիւնք եկեղեցեաց և դպրոցաց, ողորմել աղքատաց և տնանկաց և ի դէպս տառապելոց: Բազում մասամբք և օրինակօք յամենայն ժամ բարոյապատում քարոզիւք խրատեալ զմեզ, զի յամենայն դէպս սիրել զօգտակար բարեպաշտական սովորութիւնս և պահել անթերի հնաւանդ կարգապահութիւնս, հեռի լինել ի շռայլութիւնէ, յարբեցողութիւնէ, ի զեղխութիւնէ, ներող և անյիշաչար լինել առ ամենայն ստորագրեցեալ աշակերտսն մեր, սիրել և պաշտել ջերմեռանդն սրտիւ զսուրբ կրօնն հայրենի և փոյթ յանձին կալնուլ յօգուտ Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, իւրաքանչիւրն ըստ կարողութեան իւրոյ նուիրանս մատուցանել ի շինութիւն և

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 375 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

պայծառութիւն Միաձնաէջ Տաճարի՝ ի փառս Աստուծոյ և ի պարծանս Համայն ազգիս Հայոց: Վասն որոյ, մեք՝ բոլոր արհեստաւորքս և ժողովուրդքս Տփլիսոյ, քաջ գիտելով զպէսպէս աշխատութիւնս և զարժանաւորութիւնս Հանդերձ առաքինի ամբասիր վարուք և բարուք Ղազարոս քահանայի Յովսէփեան, այսու ստորագրութեամբ մերով, դիմենք առ ոտս Սուրբ Օծութեան Զերոյ՝ ամենախոնարհաբար խնդրիմք, զթառատ Տէր, շնորհել յիշեալ շնորհունակ քահանայի զիրաւունս կրելոյ Սուրբ խաչն լանջական, որ զօրավիգ է ամենայն յուսացողաց: Որով յանչափս երախտապարտ կացուցեալ զհոգևոր որդիս զթառատ Հօրդ Հասարակաց, միշտ և յաւէտ օրհնեսցուք զերկարութիւն կենաց Վեհիգ Համայն Հայոց»¹: Խնդրագիրը տորագրել են. երեցփոխան՝ Նազար Ղազարեանց, Հայրապետ Աւետիսեանց, Ալեքսի Աղասեանց, Եագոր Պետրոսեան Մէլիքեանց, Մանուկ ձերմակեանց, Կարապետ Մինասեանց, Սարգիս Վարդանեանց, Զուրաբ Զուրաբով, Պետրոս Գասպարեանց, Յ. Պապովեանց, Նիկողայոս Խօջայեանց, Բուզդան Դովլաթեանց, Արշակ Տէր-Յովհաննիսեանց, Արտէմ Խիթարեանց, Էագի Մաղալեանց, Նիկողայոս Կաճկաճեանց, Դաւիթ Բասիլեանց, Զաքարիա Դովլաթեանց, Դարչօ Կարապետեան, Գէորգ Խարազեանց, Ստեփան Միրիջոզեանց Աղա Մուրադեանց, Միքայէլ Ղազարեանց, Արտէմ Մէլիքեանց, Աւետիք Միկիրտիչով, Ալեքսի Աղայմիրով, Սարգիս, Անտօնով՝ արարչինայ բօյաղչեցոց, Բեգլար Մաղաբելով, Արտէմի Գրիգորեիչ Թամամչով, Միքայէլ Բոգդանովիչ Սարգիսով» (և 18 ստորագրութիւն վրացերեն)²:

Ապրիլի 4-ին խնդրագիրը հանձնելով թեմի առաջնորդին, նրանք վերջինիս հորդորել են այն հանձնել Վեհափառ Հայրապետին³: Նույն օրը կոնսիստորիայից գրութիւն են ուղղել Ղազարոս քահանային, որ «մեք արժանի դատեմք վարձատրել զքեզ քահանայական արծաթեայ ոսկեզօծ խաչիւ պարանոցի, զոր կրելով ի լանջս քո ևս քան զայս փայլեցուցիս յանձին քում, զներքին բարոյական խաչակրութեանդ զոր ունիս՝ ի սրտիդ»⁴:

1890 թ. եկեղեցին ունեցել է 2 միաբան քահանա՝ Սարգիս Իգիթեան և Ղազարոս Յովսէփեան⁵: Իսկ եկեղեցու մասին գրվել է, որ այն նորակառույց լինելով, գավիթը չըջապատող պարիսպ չունի, «Իգմիրեան» դպրոցը մի հարմարավոր չենք չունի: Եկեղեցին այնքան աղքատ է, որ մի ժամկոչի և լուսարար տիրացուի ամսական 5-ական ռուբլի վարձ չի կարողանում վճարել: Քննարկվել է, որ էջմիածնեցոց Սուրբ Գէորգ եկեղեցուց, որն ունի մոտ 1000 ծուխ, 200 տուն հատկացնել Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբանութեանը, առանց որի այդ եկեղեցին միշտ խղճալի ու աղքատ կացութեան մեջ կլինի⁶:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 66, թ. 10-11 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 66, թ. 10-11 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 66, թ. 12, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 66, թ. 13, սևագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3886, թ. 17-18: Նույն քահանաները հիշատակվում են նաև 1889 թ. (գ. 133 (մաս 2), թ. 326):

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7650, թ. 7-9:

1891 թ. հունվարի 27-ին, առավոտյան ժամը 9 1/2 -ին, Հավլաբարում Ղազարոս քհյ. Յովսէփեանի բնակարանում հրդեհ է բռնկվել այն պահին, երբ որ ինքը Սուրբ Մինաս եկեղեցում մատուցել է պատարագ: Հրդեհը առաջացել է ծխնելույզը լավ չմաքրելուց: Հարեանները բարձրանալով տանիք, ջուր են լցրել, իսկ մյուսները ծխնելույզը քանդելով, տունը հրդեհից ազատել են: Թաղի ոստիկանը սուրը ձեռքին քաջությամբ դիմադրել է հարյուրավոր կինտոներին, որոնք տունը հրդեհից ազատելու պատրվակով, ցանկացել են զոռով տուն մտնել և եղած չեղածը սրբել տանել, ինչպես որ սովորաբար անում էին հրդեհի ժամանակ¹: Հարկ է նշել, որ Ղազարոս քհյ. Յովսէփեանը կաթողիկոսի կոնդակով նույն թվականի գարնանը տեղափոխվել է Մոսկվա՝ տեղի հայոց եկեղեցու երգչախումբը ղեկավարելու համար: Այդ մասին են վկայում Մակար կաթողիկոսի կոնդակը՝ գրված 1891 թ. փետրվարի 6-ին և Սինոդի մայիսի 25-ի գրուկթյունը Վրաստանի կոնսիստորիային. «Ի տէր հանգուցեալ Վեհափառ Հայրապետն Ազգիս ըստ միջնորդութեան խորհրդարանի վարչութեան եկեղեցեաց հայոց Մոսկվայի կոնդակաւ իւրով, յանուն իւր ի 6-ն փետրվարի տարւոյս № 49, պատուիրէ մեզ արձակել զբարեկրօն Ղազարոս քահանայն Յովսէփեան՝ միաբան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քաղաքիս ի ներկայ քահանայական պաշտօնէ իւրմէ և թոյլատրել նմա գնալ ի Մոսկվա՝ ի վարումն պաշտաման դպրապետի երգեցիկ խմբի եկեղեցւոյն տեղւոյն: Վասն որոյ համաձայն յիշեալ պատուիրանի լուսահոգի հանգուցեալ Հայրապետին, այսու առաջադրիմք թեմական Ատենիդ փութով կարգադրել արձակել զբարեկրօն Ղազարոս քահանայն Յովսէփեան ի միաբանութիւնէ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն և թոյլ տալ նմա գնալ ի Մոսկվա: Իսկ գծողովուրդս նորին առ այժմ յանձնել ի հովուութիւն միաբանակցի նորին՝ բարեկրօն Սարգիս քահանայի Իգիթեանց՝ մինչ ցառանձին տնօրէնութիւն»²:

1891թ. ապրիլի 7-ին եկեղեցուց Ներսիսեան դպրոցի համար հոգաբարձական պատգամավորներ են ընտրվել Պողոս Քաթանեանը, Նազար Ափեանը և Ղազար Տէր-Ղազարեանը³: Կոնսիստորիային է ներկայացվել ընտրողական թերթը. «Մեք ի ներքոյ սորին ստորագրող ծխականքս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, համաձայն կարգադրութեան Նորին Սրբազնութեան առաջնորդի թեմիս, ընտրեցաք ի միջոյ մերմէ ի պաշտաման պատգամաւորաց վասն հոգաբարձական ընտրութեան Ներսիսեան ազգային հոգեւոր դպրանոցի, զպարոնայս՝ Պողոս Քաթանեանց՝ /// ձայնիօք, Նազար Ափեանց՝ 34 ձայնիօք և Ղազար Տէր-Ղազարեանց՝ 27 ձայնիօք, վստահ գոլով յանաչառութիւն եւ յուսումնասիրութիւն նոցին. թէ՛ նոքա ունին ընտրել զայնպիսի հոգաբարձուս, որք կարեն համապատասխան լինել կոչման իւրեանց եւ օգտաւէտ ուսումնարանին:

¹ «Նոր Դար», 1891, № 13, 30 հունվարի:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 60, թ. 37 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ «Մշակ», 1891, № 41, 11 ապրիլի:

Ծխականք Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ՝ Սարգիս Եկանեանց, Գրիգոր Վարդանեան Ազնաւուրեանց, Աւետիք Չոբանով, Մկրտում Շաքրեանց, Սարգիս Մեհրաբեանց, Ղազար Իգիթեանց, Քիտէս Իսայեանց, Նազար Ափեանց, Զաքարիայ Յարութիւնեանց, Դաւիթ Էլչեանց, Պօղոս Վարդապետեանց, Ա. Տէր-Յովհաննէսեանց, Իսահակ Աղամիրեանց, Շաքար Իսայեանց, Դարչօ Սուսանով, Յովսէփ Էլչեանց, Սեդրակ Իգիթեանց, Ալէքս Ղազարեանց, Ամիրջան Եղիօվ, Պօղոս Քաթանեանց, Նազար Աւետիսեանց, Արշակ Սահակեանց, Խեչատուր Յարութիւնեանց, Գրիգոր Սահակեան, Ղազար Տէր-Ղազարեանց, Արամ Քաթանեանց, Աստուածատուր Յակովբեան, Գէորգ Էլիզբարեանց, Յովակիմ Ղուգանեանց, Կարապետ Տէր-Յովհաննիսեան, Գէորգ Գրիգորեան (ևս 14 ծխական՝ վրացերեն լեզվով ստորագրած), նախագահ ընտրութեան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Սարգիս քահանայ Իգիթեանց, յ7-ն ապրիլի 1891 ամի»¹:

1891 թ. հունվարի 3-ին Մոսկվայի Հայոց եկեղեցեաց խորհրդարանը խնդրագիր է ուղղել Վեհափառ Հայրապետին՝ Ղազարոս քհյ. Յովսէփանին թույլատրելու տեղափոխվել Մոսկվա՝ տեղի հայոց եկեղեցու երգեցիկ խումբը ղեկավարելու համար: Խնդրագրում նշվել է, որ Ղազարոս Յովսէփեանը «ուսումնասիրած լինելով թէ՛ եկեղեցական, և թէ՛ ընդհանուր ճայնագրութիւն՝ կարող է լրումն տալ երկու պահանջներին ևս — իբրև քաջ ճայնագրագետ երգեցողութեան ներդաշնակութեան կողմից և իբրև հայ հոգևորական՝ մանաւանդ թէ ուսած եկեղեցական ճայնագրութիւն՝ եղանակների հարազատութեան կողմից»²: Մինողը քննելով խնդրագիրը, փետրվարի 6-ին պատվիրել է Վերահայոց թեմի առաջնորդ Մամբրէ եպիսկոպոսին. «Բարիջան անդամք խորհրդարանի եկեղեցեաց հայոց Մոսկուայի գրութեամբ յ3 յունվարի անցելոյ խնդրին ի մէջ թոյլատրել արձակել Ղազարոս քահանայն Յովսէփեան ի պաշտօնէ քահանայագործութեան յեկեղեցիս քաղաքիդ և կարգել զնա դպրապետ երգեցիկ խմբի եկեղեցեաց հայոց Մոսկուայի, յաւելլավ թէ՛ ի մասին լիովին վարձատրութեան յիշեալ քահանայի արդէն կայացեալ է համաձայնութիւն ի մէջ երկոցունց կողմանց: Վասն որոյ պատուիրիմք գերապատութեանդ արձակել Ղազարոս քահանայն Յովսէփեան ի պաշտօնէ քահանայագործութեան ի քաղաքիդ և թոյլատրել նմա տեղափոխել ի Մոսկուա ի վարումն պաշտաման դպրապետի երգեցիկ խմբի եկեղեցեաց հայոց տեղւոյն»³: Նույն օրը Մինողը նաև գրություն է ուղղել Մոսկվայի Հայոց եկեղեցիների խորհրդարանի անդամներին. «Համաձայն գրութեան Զերում յ3 յունվարի անցելոյ Հայրապետական կոնդակաւ մերով ի 4 ամսոյս ընդ համարաւ 49 պատուիրեցաք գերատիւ առաջնորդի թեմին հայոց Վրաստանի և Իմերէթի, արձակել զբարեկրօն Ղազարոս քահանայն Յովսէփեան ի պաշտօնէ քահանայագործութեան եկեղեցիս հայոց Տփլիսայ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 67, թ. 79-80, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 158, թ. 3 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 158, թ. 1, սևագիր, ձեռագիր:

և թոյլատրել նմա տեղափոխել ի քաղաք, որ Մոսկուա՝ ի վարումն պաշտաման դպրապետի երգեցիկ խմբի եկեղեցեաց Հայոց տեղւոյն, յուսալով՝ զի յիշեալ քահանայն արդիւնաւոր ծառայութեամբ իւրով բարեգարդեացէ զեկեղեցիս տեղւոյն կանոնաւոր ներդաշնակ հայկական երգեցողութեամբ ի հոգւոր մխիթարութիւն բարեպաշտօն հայ ժողովրդականաց քաղաքիդ»¹։ Ի դեպ, 1891 թ. մայիսի 24-ին Ղազարոս քհն. Յովսէփեանը դիմել է կոնսիստորիային և խնդրել, որ իրեն տրամադրեն իր ծառայողական ցուցակի պատճեն ուսաց լեզվով, քանի որ որդին՝ Սարգիսը, ուսանում է Մոսկվայի Ղազարյան ճեմարանում և այն հարկավոր է ներկայացնել ուսումնական հաստատություն։ Կոնսիստորիան բավարարել է քահանայի խնդրանքը²։ Ծառայողական ցուցակի մեջ գրված է հետևյալը. «Սուրբ Մինաս եկեղեցու Ղազար քհն. Յովսէփեանց, 36 տ., քահանայական տոհմից։ 1868-1875 թթ. սովորել է Էջմիածնի ճեմարանում և ավարտել է ամբողջ ուսումնական կուրսը։ Հոգևորականության մեջ է մտել 1876 թ. մարտի 28-ին։ Դպրության աստիճան է ստացել 1878 թ. հուլիսի 8-ին՝ Վանքի եկեղեցում։ Սուրբ Մինաս եկեղեցու համար ձեռնադրվել է քահանա 1880 թ. հուլիսի 17-ին։ 1877-1885 թ. մարտի 1-ը հանդիսացել է Գայիանեան և Մարիամեան-Յովնանեան ուսումնարանների կրոնոսուլյց, իսկ 1883-1885 թթ.՝ Սուրբ Նշանի օրիորդաց ուսումնարանի կրոնոսուլյց։ Ջանասեր ծառայության համար 1889 թ. ապրիլի 4-ին պարգևատրվել է լանջախաչով։ Զավակներն են՝ Արուսյակ-12 տ., Աստղիկ-10 տ., Սարգիս-1 տ.։ Բոլորը հայ առաքելական եկեղեցու հետնորդներ են և գտնվել են ծնողների խնամակալության ներքո»³։

Հարկ է նաև նշել, որ 1891 թ. մարտի 22-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականները խնդրագիր են ուղղել Մակար կաթողիկոսին՝ Ղազարոս քհն. Յովսէփեանին կաախարակա անվանյալ գլխարկ շնորհելու մասին։ Նրանք բազում գովեստի խոսքեր են հղել Ղազարոս քահանայի մասին⁴։

1891 թ. նոյեմբերի 1-ին եկեղեցու ծխականները խնդրագրով դիմել են թեմի առաջնորդ Մամբրէ եպիսկոպոսին. «Մենք՝ վերոյիշեալ եկեղեցւոյ բոլոր ծխականներս պատիւ ունինք խոնարհաբար խնդրամատոյց լինել և ծանուցանել Ձերդ Սրբազնութեանը, թէ մեր համաբնակիչ տիրացու Սարգիս Սուքիասեան Գրիգորեանցը, որը 1845 թուից սկսեալ մինչ 1880 թիւը անընդհատ և շարունակ ծառայել է մեր եկեղեցում ամենայն ջերմեռանդութեամբ և հաւատարիմ արիաջանութեամբ՝ նոյնպէս և այժմ, ընդ նմին զարգացած և պատրաստած է իւր անձը եկեղեցական պատշաճաւոր գիտելիօք և բոլոր հմտութեամբ։ Իւր գովանի համեստաբարոյ վարուք, պարկեշտ և խոնարհ բնաւորութեամբ՝ մեր ամենիս համակրանքը և ուշադրութիւնը դարձրել է իւր վերայ, և այսպիսով սիրելի է եղած մեզ, որի արժանաւորութեանց մասին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 158, թ. 2, սևագիր, ձեռագիր։

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 500, թ. 26, քնագիր, ձեռագիր։

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 500, թ. 28-29, ուսերեն, պատճեն, ձեռագիր։

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 52, թ. 133-134, քնագիր, ձեռագիր։

ի 25-ն յունիսի 1875 թուին, յանուն տեղւոյս կոնսիստորիայի, ժողովրդականներին կողմից վկայած է և վկայականը ներկայացրած Սուրբ Մինօդում: Ուստի, ի նկատի ունենով յիշեալ տիրացուի գովելի յատկութիւնները, որին ի մօտոյ և քաջածանօթ լինելով, մենք բոլորեքեանքս հարկադրուած, ըստ ցանկութեան սրտի մերոյ, միաձայն հաճութեամբ, ամենախոնարհաբար խնդրում ենք Սրբազնութիւնիցդ՝ բարեհաճել միջնորդել ուր հարկն է և հաստատել մեր Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ շտատում, որի հարկից արձակման և մեր կողմից տուած վկայականները արդէն ի 4-ն յուլիսի 1875 ամի՝ առաջարկուած է հանդերձ խնդրագրով լուսաւորչական Սուրբ Մինօդում, իսկ միւս հարկաւոր վկայականները՝ այն է ծննդեան, ուսման, ձայնագրութեան, վարուց և բարուց և նոյնպէս իւր բազմամեայ եկեղեցական ծառայութեանցը՝ կոնսիստորիայի կողմից վաւերացրած, մատուցած է ի տէր հանգուցեալ Մակար կաթողիկոսին ի 18-ն հոկտեմբերի 1888 ամի, որոց մասին մինչ ցարդ որեւէ տնօրէնութիւն չէ եղած: Առ որ մնամբ բարեհաճ կամաց Սրբազնութեան Զերում և կատարման խնդրանաց մերոց Սուրբ Մինասիս եկեղեցւոյ երէցփոխ Առաքել Տէր-Յակոբեանց, ծխականք՝ Ն. Աւագեանց, կոլլեժսկի սէկրետար Պօղոս Քաթանեանց, Յովակիմ Աղաբաբեանց, Մանուկ Քաթանեանց, Իսահակ Խաչատրեանց, Ալէքսի Մելիքեանց, Արշակ Սահկեանց, Աւետիք Զորոնով, Աւետիք Ղազարով, Գոսթերնսկի սէկրետար Ղազար Տէր-Ղազարեանց, Վասիլ Ափրիկեանց, Աբրահամ Աբրահամով, Գէորգ Տէր-Յովհաննէսով»¹, 36 ծխական ստորագրել են վրացերէն լեզվով: Այդ խնդրագրի վրա Վեհափառ մակագրել է. «Ձայս խնդիր թողուլ առանց հետեանաց»: Ի դեպ, դեռևս 1883 թ. հեկտեմբերի 9-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել էին զեկուցում. «Ըստ գործոյն յաղագս ընդունելոյ ի հոգեւորականութիւն զտփխիսեցի Սարգիսն Սուքիասեան Գրիգորեանց, կոնսիստորիայս ի 15 նոյեմբերի 1882 ամի № 3298, հրամանագրեալ է գործակալին Տփխիսայ պատուիրել նմա ներկայանալ յԱտեան կոնսիստորիայիս վասն հարցաքննութեան, բայց մինչև ցայժմ չէ՛ ներկայացեալ նա: Հրամայեցին. որովհետև Սարգիսն Գրիգորեանց մինչև ցարդ չէ ներկայացեալ ի կոնսիստորիայս վասն հարցաքննութեան, իսկ այժմ ընդունելութիւն հարկատու անձանց ի հոգեւորականութիւն հրամանաւ բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութեան դադարեցուցեալ է, ուստի զսոյն գործ ի կոնսիստորիայիս կարճել, և զվկայաթուղթս Գրիգորեանցի ծննդեան, ձայնագրութեան, վարուց և բարուց և ուսման առաքել առ գործակալն Հաւլաբարի վասն յանձնելոյ ըստ պատկանելոյն»²:

1892 թ. փետրվարի 2-ին եկեղեցում անցկացված կաթողիկոսական պատգամավորների ընտրութիւնում պատվիրակ են ընտրվել Նազար Ղազարեանը, Նազար Ափեանն ու Ստեփան Մալխասեանը³:

1893 թ. մայիսի 23-ին եկեղեցում տեղի է ունեցել հոգաբարձական պատ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 63, թ. 100-101, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2275, թ. 677 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

³ «Արձագանք», 1892, № 15, 5 փետրվարի, 1892: Տե՛ս նաև «Մուրճ», 1892, № 1, էջ 150:

գամավորական ընտրութիւն, որի ժամանակ ընտրվել են Խաչատուր Մալու-մեանը, Նազար Ափեանը և Սամուէլ Բալուղեանը: Ծխականներից շատերը բողոքարկելով այդ ընտրութիւնը, դիմել են վիճակային կոնսիստորիային՝ այն անվավեր ճանաչելու համար, քանի որ ընտրութիւնը մասնակցել է Ներսիսեան դպրոցի ուսուցիչ Ս. Մալխասեանը: Հայտի է, որ ըստ հատուկ հրահանգի՝ Ներսիսեան դպրոցի ուսուցիչներին արգելված էր մասնակցել ընտրութիւնը: Սակայն, ինչպես Պօղոս Քաթանեանն է գրել. «Ներսիսեան դպրանոցի ուսուցիչ պ. Ստեփան Մալխասեանցը քաջ գիտեանալով, թէ իրան, իբրև Ներսիսեան դպրանոցի ուսուցչի, արդարացի թէ անարդարացի, արգելվում է մասնակցել պատգամաւորական ընտրութիւններին՝ թէ իբրև ընտրող, և թէ իբրև ընտրուող, ոչ միայն մասնակից էր այդ ընտրութեանը, այլև 10 ժամից սկսած Սուրբ Մինասի ուսումնարանում նստած պատրաստում էր ամբողջ մի դաստա թերթիկներ և ամենայն մի եկողին մոտեցնում էր պ. Բալուղեանցին ձեռքիցը բռնած և ներկայացնելով ու կարճ խօսքերով պատմելով նրա արժանաւորութիւնները՝ վերջացնում էր իւր պերճախօսութիւնը հետևեալ բառերով. «սրան մենք ուզում ենք ընտրել այսօր պատգամաւոր» և տալիս թերթիկը ձեռքը»: Այս բաւական չը համարելով, անգրագէտների համար նախագահի բաժանած թերթիկների վրայ, քաջ տալով նրանց եկեղեցու բակը, գրում էր մասամբ ինքը և մասամբ Ներսիսեան դպրանոցի չորրորդ դասատան աշակերտ Խանոյեանցի ձեռքով իրան յայտնի ազգանունները, ժողովականներից ոմանց նախագահին առաջարկած հարցերը՝ առանց նախագահին ժամանակ ու միջոց տալու ինքը վճռում ու դատում, չափում ու կտրում: ...Հրապարակապէս բողոքելով այդպիսի պախարակելի արարմունքի դէմ, մենք պահանջում ենք, որ անուշադիր չթողնուի պ. Ստ. Մալխասեանցի այս գործողութիւնը, ի գգուշութիւն այլոց: Ընդ սմին պարտ ենք համարում յայտնել, որ ընտրուած անձանց արժանաւորութեանց դէմ ոչինչ չենք կամենում ասել, միայն ցաւում ենք, որ մինչդեռ մեր ծխականաց մէջ կային շատ աւելի արժանաւոր ու եկեղեցու և ուսումնարանի ճշմարիտ շահերին ծառայած անձինք, ընտրուեցան պ.պ. Մալումեանը և Բալուղեանը, որոնք ոչ մեր ծխականներից են և ոչ անգամ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ճանապարհը գիտեն: Այս բոլորից միանգամայն ակներև է, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ընտրութիւնները չէ կարելի վաւերական ճանաչել»¹: Պօղոս Քաթանեանի նմանատիպ բովանդակութեամբ մեկ այլ նամակ էլ մայիսի 26-ին տպագրել է «Արձագանք» թերթը²: Իսկ հունիսին «Նոր Դարը» գրել է. «Ամեն անգամ երբ քաղաքային ընտրութիւններ են նշանակւում, միևնոյն ժամանակ յայտարարւում է, թէ երբ և որքան ժամանակամիջոցում կարելի է տեղի ունեցած զեղծումների մասին բողոքներ ներկայացնել: Արժ. Անանիա վարդապետը Թիֆլիսի եկեղեցիներում եկեղեցական-պատգամաւորների ընտրութիւնը նշանակելով՝ կանխաւ յայտնել է, որ ոչ մի բողոք չէ

¹ «Նոր Դար», 1893, № 89, 28 մայիսի: Տե՛ս նաև «Նոր Դար», 1893, № 88, 27 մայիսի:

² «Արձագանք», 1893, № 59, 26 մայիսի:

ընդունում: Այնուամենայնիվ, հարկաւոր ենք համարում ազդարարելու, որ եկեղեցական պատգամաւորների ընտրութեանը մասնակցելու արգելուած էր Ներսիսեան դպրանոցի ուսուցիչներին, իսկ Սուրբ Մինաս եկեղեցու ընտրութիւնը ղեկավարել, և ընտրութեանը մասնակցել, և ընտրութեան թերթին ստորագրել է Ներսիսեան դպրանոցի ուսուցիչ Ստեփաննոս Մալխասեանը- հետեւաբար Սուրբ Մինաս եկեղեցու ընտրութիւնն ապօրինի է: Բացի այդ, կան հանգամանքներ, որոնք արգելում են որոշ մարդկանց մի որեւէ հասարակական պաշտօն վարելու, մի որեւէ եկեղեցու կողմից եկեղեցական պատգամաւոր լինելու...»¹:

1893 թ. դեկտեմբերի 30-ին նշվել է, որ եկեղեցու միաբան Սարգիս քհյ. Յովհաննիսեան Իգիթեանցը ունի 130 տուն ժողովուրդ, 58 տ. է, հոգևորականության մեջ մտել է 1858 թ., չորս աստիճան դպրություն և սարկաւազություն ստացել է 28 մարտի 1864 թ. և քահանա՝ հաջորդ օրը: Նրա որդիներն են՝ Սեդրակ – ծն. 25 մայիսի 1865 թ. և Յովհաննէս – ծն. 20 հունիսի 1867 թ.²: Ավելացնենք նաև, որ 1895 թ. դեկտեմբերի 8-ին Վեհափառ Հայրապետի թ. 2106 կոնդակով Սարգիս քհյ. Իգիթեանին շնորհվել է աւագ քահանայության պատիվ: Այդ խնդրանքով միջնորդել էր Վերահայոց թեմի առաջնորդը³:

1894 թ. ապրիլի 21-ին թեմի առաջնորդարանում հրավիրվել է ժողով քաղաքի հասարակության հայտնի անձանց մասնակցութեամբ: Թեմի առաջնորդը բացելով ժողովը հայտնել է, որ իր կարգադրութեամբ քաղաքի հայկական եկեղեցիներում կազմակերպվել է հանգանակութուն՝ հօգուտ սովյալ հայերի: Այդ հանգանակութունը կազմակերպելու համար յուրաքանչյուր եկեղեցում առաջնորդի հանձնարարութեամբ ընտրվել է մի մասնախումբ: Սուրբ Մինաս եկեղեցում հանձնաժողովի անդամներ են ընտրվել Ն. Ափեանը և Ս. Մալխասեանը⁴: Նշենք նաև, որ դեռևս 1875 թ. եկեղեցում հանգանակութուն էր կազմակերպվել Կոստանդնուպոլսի հրկիզյալ հայերին օգնելու նպատակով: Կոնստնտնուպոլսի հատկացրել էր ժապավինյալ մատյան⁵:

1894 թ. հունիսի 19-ին եկեղեցում կայացած ընտրութեանը պատգամավորներ են ընտրվել Ա. Խաչատուրեանը, Խաչատուր Մալումեանը և Պողոս Քաթանեանը⁶: Այդ ընտրութունում կատարված զեղծումների և զանազան անկարգությունների առթիվ ծխականները բողոք են ներկայացրել հոգևոր իշխանութեանը, որը արձագանք է գտել նաև մամուլում⁷: «Նոր Դարը» գրել

¹ «Նոր Դար», 1893, № 91, 1 հունիսի:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3893 (մաս 2), թ. 129, բնագիր, ձեռագիր:

³ «Արարատ», 1895/Ա, էջ 38:

⁴ «Արձագանք», 1894, № 46, 24 ապրիլի:

⁵ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 221, վավ. 48, (Մատեան տունեալի Վրաստանի և Իմերեթի հայոց վիճակային կոնսիստորիայի ժամօրհնօղբահանայի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Թիֆլիզոյ Տէր Գեորգայ Տէր-Յովհաննիսեանց և գործակցած նորա երեցփոխան Խաչատուրոյ Մակարեանց, Մկրտումայ Շախեանց և Սարգսի Եգանեանց, վասն գրելոյ ի սմին զկամաւոր ընծայաբերութիւնս յօգուտ հրկիզելոյ Կոստանդնուպոլսոյ):

⁶ «Արձագանք», 1894, հունիս:

⁷ «Նոր Դար», 1894, № 104, 21 հունիսի:

է. «Ծխականներից շատերը դուրսն են մնացել, ահագին անկարգութիւններ են տեղի ունեցել. ընտրութիւնն այդտեղ չկատարուած է համարուում»¹: Իսկ «Արձագանքը» նկարագրել է հետևյալ կերպ. «Այս եկեղեցում միշտ ընտրուել է պ. Ն. Ափեանցը, որովհետև մի ժամանակ երեցփոխ է եղել այդտեղ և դեռ ևս իւր հաշիւները չէ մաքրել: Ժողովրդականք էլ միշտ ի վրէժ այդ բանի նրան ընտրել են, միայն այս անգամին են դաւաճանել: Այս եկեղեցին նշանաւոր է նրանով, որ նախկին ընտրութեան ժամանակ այստեղ պ. Ստեփաննոս Մալխասեանը գործնական կերպով «ազիտացիա անելու» դաս էր տուել Ներսիսեան դպրոցի աշակերտներից մէկին: Այդ դասի արդիւնքն երևեցաւ. այն մանկավարժը, որ անցեալ տարի բողոքեց այդ հակամանկավարժական դաստիարակութեան դէմ, այսօր ընտրուեցաւ շնորհիւ այդ մեթոդի: Տեսնենք այժմ էլ դժգոհ կը լինի՞ պ. Պօղոս Քաթանեանցը: Այդտեղ ընտրուած է մի անձն, որ թերևս Թիֆլիզումն է ապրում, բայց ոչ մի եկեղեցու և ոչ մի քահանայի ծուխ չէ: Ահա մի նոր խնդիր, որ վճռելու համար անշուշտ կարիք կը լինի մի քանի հին նոտարների կարծիքը: Ինչ իրաւունք ունի ընտրուելու մի անձն, որ ինքն անդամ չէ եկեղեցու, ասում է այս եկեղեցու ծխականներից մէկը. սակայն ստուգութեան կարօտ է այս փաստը, եթէ այն պարոնի անունը չկայ հաստատուն ցուցակներում, թերևս լինի շարժականների մէջ»²:

1895 թ. հունվարին հիշատակվել է եկեղեցու միաբան Յովհաննէս քհյ. Տէր-Յարութիւնեանը: Նույն ամսի 18-ին վերահայոց թեմի առաջնորդ Գէորգ արք. Սուրենեանը խնդրագրով դիմել է Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին. «Ըստ վաղընջուց սովորութեան վիճակիս, քահանայք, որք յուղարկին յԱռաջնորդաց ի Մայր Աթոռն ի բերել զսրբալոյս միւռոնն, արժանացեալ լինին շնորհաց Վեհափառ Հայրապետի՝ ընդունելով զքահանայական պարգևս: Արդ՝ ծերունագարդ և համեստափայլ Յովհաննէս քահանայն Տէր-Յարութիւնեանց՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփլիսայ, ընդ յայտարարութեան իմոյ ի 15 դեկտեմբերի անցելոյ թ. 831, առաքեալ գոլով ի Սուրբ Էջմիածին և բերեալ ընդ ինքեան զսուրբ միւռոնն, չէ՛ արժանացեալ շնորհաց Վեհիդ մեծի, վասն որոյ սովամատչիմ առ Հոգեւոր Տէրդ իմ և հայցիմ շնորհ առնել քահանային այնմիկ՝ տալով իրաւունս կրել ի գլուխ իւր զգլխարկ «կամիլալկա» անուանեալ, որով խրախուսեալ առաւել ևս արիասցի ի քահանայական պաշտաման իւրում»³:

1895 թ. մարտի 29-ին Վերահայոց վիճակային կոնսիստորիան խնդրագրով դիմել է Սինոդին, Յարութիւն Շախեանին հոգեւորականության մեջ ընդունելու և Սուրբ Մինաս եկեղեցւում շտատնի դպիր նշանակելու համար. «Ի կոնսիստորիայիս լուան զխնդիր տիրացու Յարութիւնի Խաչատրեան Շախեանց ի 22 մարտի տարւոյս, ընդ որում մատուցանելով զվկայաթուղթս իւր, խնդրէ ընդունել զնա ի շարս հոգեւորականաց և կարգել սպասաւոր

¹ «Նոր Դար», 1894, № 105, 22 հունիսի:

² «Արձագանք», 1894, № 73, 29 հունիսի:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 185, թ. 8, բնագիր, ձեռագիր:

Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քաղաքիս: Տեղեկութիւն. ի շտատէ Հոգեւորականաց թեմիս երեւի, զի Սուրբ Մինաս եկեղեցին Տփլիսաց ունի զ230 տուն ժողովուրդս, զերկուս քահանայս, բայց ոչ գոյ ի նմին շտատնի դպիր: Կարգաւորեցին. առաջարկմամբ վկայաթղթոց Յարութիւնի Խաչատրեան Շախեանց ծննդեան, ուսման, արձակման ի հարկաց և համախօսական թղթոյ ժողովրդոց, խնդրել խոնարհաբար զտնօրէնութիւն Սինօղիդ՝ յաղագս ընդունելոյ զնա ի Հոգեւոր կոչումն և կարգելոյ ի սպասաւորութիւն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփլիսաց»¹: Սինոդը հուլիսի 17-ին քննարկել է Յարութիւն Շախեանի ուսման վերաբերող տեղեկությունները և պարզել է, որ նա մինչև 1885 թ. սեպտեմբերը սովորել է Ներսիսեան դպրոցում, այնուհետև իր խնդրանքի համաձայն ազատ է արձակվել դասերից, ուստի հրամայել է. «Դարձուցմամբ վկայականացն, մերժել զմիջնորդութիւն կոնսիստորիային հայոց Տփլիսաց վերայ ընդունելոյ զՅարութիւն Շախեանց ի Հոգեւոր տեսչութիւն և կարգելոյ ի սպասաւորութիւն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց տեղւոյն, զի ընդունելութիւն նորա ի Հոգեւորականութիւն հակառակ է շրջաբերական հրամանի Սինօղիս ի 17 յունիսի 1892 ամի»²: Սեպտեմբերի 30-ին, այս անգամ եկեղեցու ծխականներն են խնդրագրով դիմել Սինոդին. «Առաջ, քան զայս ամիսս եօթն խնդրամատոյց եղաք առ կոնսիստորիայն հայոց Տփլիսաց, վասն միջնորդ լինելոյ առաջի սրբազան Ատենիդ առ ի վերածել յաստիճան ջահնկալ դպրութեան զբնակիչն քաղաքիս զՅարութիւն Շախեան, վասն եկեղեցւոյ մերոյ Սուրբ Մինասայ: Բայց ցաւ է մեզ, զի սրբազան Սինօղի չ'ընկալեալ ի յարգանս զխնդիր մեր, մերժեալ է զայն, զրկելոյ զմեզ յարժանաւորագոյն դպրէ, որ վարէ ի հերուն հետէ զպաշտօնն դպրութեան յեկեղեցւոյ Թանդոյեան ի Կուկիայ: Արդ՝ դիմելով այսու ի Սինօղի էջմիածնի, խոնարհաբար խնդրեմք տնօրինել, զի պարոն Շախեանն կոչեսցի ի կոչումն դպրութեան յեկեղեցւոյ մերում, ուր սպասարկեալ տանն Աստուծոյ մխիթարեսցէ զմեզ ի հոգի արժանաւորութեամբն իւրով, զոր մեք գիտեմք և տեսեալ եմք»: Խնդրագիրը ստորագրել են Սարգիս Աբրահամեանը, Գարսո Շախեանը, Սեդրակ Սահակեանցը, Աւետիք Չոբանեանցը, Մարտիրոս Էլչեանցը, Ա. Տէր-Յովհաննիսեանցը, Արշակ Սահակեանցը, Ալեքսի Ալավերդեանցը և ևս 13 ծխական՝ վրացերեն լեզվով³:

Հոկտեմբերի 19-ին Սինոդը ընդառաջելով ծխականների խնդրանքին, պատվիրել է Վիրահայոց կոնսիստորիային առաքել Յարութիւն Շախեանի ծննդան, ուսման և հարկերից ազատման վկայականները: Նոյեմբերի 1-ին կոնսիստորիան Սինոդին պատասխանել է հետևյալ հայտարարությամբ. «Ի կոնսիստորիայիս լուան զառաջադրութիւն կառավարչական մասին Սինօղի Սրբոյ էջմիածնի ի 19 հոկտեմբերի տարւոյս թ. 1381, որով պատուիրէ առաքել ի Սինօղն զվկայականս ծննդեան, ուսման և արձակման ի հարկաց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9056, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9056, թ. 2-3, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9056, թ. 4 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Յարութիւնի Շախեանց, վասն արձակել տալոյ զնա ի դասակարգէ Հարկատուաց, ի սպասաւորել ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի: Տեղեկութիւն. Կոնսիստորիայս ընդ յայտարարութեան ի 29 մարտի տարւոյս թ. 1121, առաջարկմամբ վկայականաց Յարութիւնի Շախեանց և Համախօսական թղթոց ժողովրդոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, խնդրեալ էր զտնօրէնութիւն Սինօդիդ Սրբոյ Էջմիածնի յաղագս ընդունելոյ զնա ի հոգեւոր կոչումն և կարգելոյ ի սպասաւորութիւն նոյն եկեղեցւոյ, սակայն Սինօդի ընդ հրամանի ի 5 օգոստոսի տարւոյս թ. 893, դարձուցմամբ վկայականացն մերժեաց զմիջնորդութիւն կոնսիստորիայիս, վասն ընդունելոյ զՇախեանցն ի հոգեւոր տեսչութիւն ի սպասաւորութիւն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, զի ընդունելութիւն նորա հակառակ է չըջաբերական հրամանի Սինօդիդ ի 17 յունիսի 1892 ամի: Կարգաւորեցին. Ի կատարումն ներկայ առաջադրութեան կառավարչական մասին զվկայականս ծննդեան, ուսման և արձակման ի հարկաց Յարութիւնի Շախեանց հանդերձ Համախօսական թղթով ժողովրդոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի, մատուցանել Սինօդիդ Սուրբ Էջմիածնի ի տնօրէնութիւն՝ յայտնելով, թէ զարդիս գոյ կարօտութիւն սպասաւորի ի նմին եկեղեցւոյ»¹: Նոյեմբերի 17-ին Սինոդը հրամայել է. «Առաջմամբ թղթոյն արձակման Յարութիւնի Շախեանց, խնդրել զտնօրէնութիւն նահանգապետին Տփլիսաց, վասն թոյլ տալոյ նմա մտանել ի հոգեւոր տեսչութիւն ի սպասաւորել Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի»²: Հետագայում, 1896 թ. փետրվարի 29-ին, Սինոդը քննարկելով նահանգապետի գրությունը՝ քաղաքային վարչության՝ դեմ չլինելու մասին, հրամայել է. «Դարձուցմամբ վկայականացն, թոյլ տալ կոնսիստորիային հայոց Տփլիսաց ընդունել զՅարութիւնն Շախեանց ի հոգեւոր տեսչութիւն և կարգել սպասաւոր Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց Հաւաքարի Տփլիս քաղաքի»³:

1897 թ. հունվարի 20-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբաններ Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը և Յովհաննէս քհյ. Տէր-Յարութիւնեանը հայտարարությամբ դիմել են Վերահայոց կոնսիստորիային, որում նշել են եկեղեցու սարկաւագ Յարութիւն Շախեանի վարքի մասին: Նրանք նշել են, որ իրենց եկեղեցին չունի զգալի կարօտություն սարկաւագի և չի կարող հոգալ սարկաւագի պահանջը, հոգալ նրա կարիքները, քանզի սակավաթիվ է եկեղեցու ծովսրդ և արդյունքը: Ուստի «Համեստութեամբ խնդրում ենք տեղափոխել սորան մի այլ առատ և արդիւնաւետ եկեղեցի իւր ախորժակին և արժանաւորութեան յարմար»⁴: Իսկ փետրվարի 26-ին եկեղեցու երեցփոխան Նազար Ափեանը նույնպէս դիմելով վիճակային կոնսիստորիային հայտարարել է, որ եկեղեցին չունի կարողություն տիրացուի կամ սարկաւագի ամսական ռոճիկ վճարելու համար⁵: 1897 թ. սեպտեմբերի 24-ին Վերահա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9056, թ. 6 և 2րդ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9056, թ. 7 և 2րդ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9056, թ. 11 և 2րդ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 197, թ. 1:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 197, թ. 1:

յոց կոնսիստորիայում լսել են զեկուցում, եկեղեցու ծխականների համախոսականի մասին՝ Յարուժին սարկալագ Շախեանին քահանա ձեռնադրելու համար և այն համարել անօրինական: Կոնսիստորիան այդ առթիվ հրամայել է. «Որովհետև համախոսական թուղթն ժողովրդոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ յաղագս ձեռնադրելոյ ի քահանայ զՅարուժին սարկալագն Շախեանց, որպէս երևի, կազմեալ է խարդախ եղանակաւ, ուստի թողուլ զայն առանց հետեանաց: Եւ թէպէտ վասն այսպիսի խարդախութեան հարկ էր արկանել զսարկալագն զայն ընդ օրինական պատասխանատուութեամբ, սակայն, յայս առաջին նուագ զգուշացուցանել զնա ի ձեռն գործակալի»¹: 1898 թ. հունվարի 23-ին Յարուժին սարկալագ Խաչատուրեան Շախեանցը Վեհափառ կաթողիկոսին գրել է. «Ամենախոնարհ խնդիր. Ահա լրանում է տասն և երկրորդ տարին՝ այն օրից, որ նուաստս նուիրել եմ ինձ Աստուծոյ սեղանի սպասաւորութեան և երկրորդ տարին եմ մտնում սարկալագութեան: Վեհափառ Տէր, զթոտ Հայրապետ, թող յայտնի լինի Ձեզ՝ որ դժուար է նուաստիս նիւթական դրութիւնը, ըստ որում սարկալագական պաշտօնս Սուրբ Մինասի նման աղքատ եկեղեցում այնքան արդիւնք չէ տալի, որ կարողանայի գէթ բաւարար կերպով ապահովել ընտանիքիս դրութիւնը, նա՛ մանաւանդ որ՝ սահմանեալ ուժիկ առ չեմ ստանում: Բացի դրանից անցնում են երիտասարդական օրերս, երբ մարդ աւելի ոյժ և ընդունակութիւն է ունենում կատարել իւր վրայ դրած պարտքը: Այդ հիման վրայ՝ առ ոտս անկանելով Ձերոյդ՝ Օծութեան՝ որդիաբար աղերսում եմ ուշք դարձնել նուաստիս վրայ և հրաման տալ քահանայացնել ինձ Տփլիսու Միքայէլեան հիւանդանոցի և կամ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ վրայ, որի միաբաններից եմ: Այդ եկեղեցւոյ ծխականներից ստացած համախոսականս գտնւում է Տփլիսի հայոց կոնսիստորիայում: Աղերսում եմ պահանջել այդ համախոսականը և նրա հիման վրայ հրամայել ձեռնադրել ինձ»²:

1897 թ. ապրիլին քաղաքի եկեղեցիների գործակալը հայտարարութեամբ դիմել է վիճակային կոնսիստորիային, և նկարագրելով եկեղեցիներում տիրող իրավիճակը և այնտեղ բնակվող գաղթականների թիվը, նշել է նաև, որ «...Ի գաւթի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ բնակեն հայ գտասն երիտասարդք, առողջակազմս և ընդունակս յաշխատութեան՝ ըստ նոսա ապրի և կին մի միջահասակ-արդեօք ո՛չ գոյ ունին ի տեղ կասկածիլ վասն վարուց նոցա յանցանս բարդին ի նոսա, որք այն օրինակ առնին զկարգադրութիւն...»³:

1897 թ. նոյեմբերի 19-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան հայտարարել է Սինոդին՝ Նազար Ափեանի կողմից կալվածքը եկեղեցուն նվիրաբերելու մասին: Հայտարարութիւնում գրված է. «Կոնսիստորիայս ընդ սմին մատուցանելով Սինոդիդ գերկուս կալուածագիրս տան՝ գնելոյ յերեսփոխանէ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քաղաքիս պ. Նազարայ Ափեանց, խոնարհաբար խնդրէ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 161, թ. 7 և 2րդ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 161, թ. 12, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 201, թ. 15 2րդ., բնագիր, ձեռագիր:

գտնօրէնութիւն ըստ 1011 յօդ. XI հատ. I մասին, ի խնդրել զԲարձրագոյն թոյլտուութիւն յաղագս ընդունելոյ զկալուածն զայն ի սեպհականութիւն եկեղեցւոյ, զոր յիշեալ Ափեանցն ցանկայ նուիրել նմին»¹: Սինոդից չստանալով ոչ մի պատասխան, կոնսիստորիան 1898 թ. հունիսի 22-ին դարձյալ դիմել է Էջմիածին և խնդրել այդ հարցի շուտափույթ տնօրինություն: Նույն խնդրանքով կոնսիստորիան Սինոդին է դիմել նաև 1899 թ. մայիսի 12-ին, որում գրել է. «Կոնսիստորիայս խոնարհաբար խնդրէ ի Սինօդէ Սուրբ Էջմիածնի փութացուցանել գտնօրէնութիւն իւր առ յայտարարութիւն սորին ի 19 նոյեմբերի 1897 ամի թ. 4602, որ յաղագս բարձրագոյն թոյլտուութեան ընդունելոյ զկալուած Նազարայ Ափեանց ի սեպհականութիւն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփիսիաց»²: 1899 թ. մայիսի 24-ին Սինոդում լսել են կոնսիստորիայի հայտարարությունը, որից պարզվել է «զի բնակչուհի Տփիսիս քաղաքի Թագուհի Գէորգեան Մատինեանց վաճառեալ է սեպհական հայրենական տունն իւր կողեժսկի սեկրետար Ղազարու Սէրգէյեան Ափեանց 1450 ռուբլու, գտանեցեալ յ7-րդ Աւլաբար քաղաքամասին Տփիսիաց, բաղկացեալ ի մի յարկանի շինուածովք հողեայ տանիքաւ, հանդերձ գետնով և բակիւ՝ տարածութեամբ յիսուն և չորս և քսան և երեք հարիւրերորդ քառակուսի սաժէնի, ըստ սահմանաց վօդնի լիստի յԱրևելից՝ տունն Յակովբայ Սարգսեան, յԱրևմտից և յՀիւսիսոյ Արքունի հողն, ի հարաւոյ՝ Սուրբ Մինասայ փողոցն, իսկ ճշտօրէն սահմանք յիշեալ կալուածոյն է՝ ի հիւսիսոյ՝ եկեղեցական հողն, ի հարաւոյ՝ շինութիւնն նախկին Յովհաննու Փիլիպպոսեան Դաւթեանց, այժմս Թաթէլի Դաւթեանց, յԱրևելից՝ եկեղեցական հողն և յԱրևմտից՝ Սուրբ Մինասայ փողոցն, զորպիսի կալուածն մնացեալ է իբրև ժառանգութիւն ի հօրէ իւր տփիսիսեցի Գէորգայ Սարգսեան Յակովբեանց: Իսկ ի վօդնի թերթէ կայացեալն յ9 օգոստոսի 1895 ամի № 800, տեսանի, զի կալուածն այն յանձնեալ է ի տնօրէնութիւն կողեժսկի սեկրետար Ղազարու Սէրգէյեան Ափեանց: Օրէնք. 1214 յօդ. XI հատ. I մասին հրատ. 1896 ամի: Հրամայեցին. խնդրել զթոյլտուութիւն Տ. նախարարի ներքին գործոց, ի ձեռն Տ. կառավարչապետի քաղաքական մասին Կովկասու, յաղագս ընդունելոյ գտունն գտանեցեալն յ7-րդ Հաւլաբար քաղաքամասին Տփիսիաց, նուիրեալն ի Նազարայ Ափեանց յանուն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ տեղւոյն, զոր գնեալ է Ափեանցն մի հազար չորս հարիւր յիսուն ռուբլոյ ի բնակչուհւոյ Տփիսիս քաղաքի Թագուհւոյ Գէորգեան Մատինեանց»³: Կովկասի քաղաքական մասի կառավարչապետի գրասենյակից 1900 թ. հուլիսի 6-ին Սինոդը ստացել է գրություն, որով թույլատրվել է ընդունել Նազար Ափեանի կողմից նվիրաբերված տունը⁴: Քննարկելով այդ գրությունը, Սինոդը 1900 թ. սեպտեմբերի 20-ին հրամայել է. «Դարձուցմամբ կալուածագրոց, թոյլ տալ կոնսիստորիային հայոց Տփիսիաց ընդունել զկալուածն Նազարայ Ափեանց ի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 3861, թ. 1, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 3861, թ. 3, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 3861, թ. 4-5 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 3861, թ. 8, ռուսերեն, քնագիր, մեքենագիր:

սեպհականութիւն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփլիսաց, զոր յիշեալ Ափեանցն ցանկայ նուիրել նմին»¹:

1898 թ. օգոստոսի 6-ին Ախալգորի ավանի և շրջակա գյուղերի հայ հասարակութիւնը համախոսականով (62 ստորագրութիւն) ցանկութիւն է հայտնել Սուրբ Մինաս եկեղեցու ստորին պաշտոնյա Բագրատ Սուքիասեանին նշանակել իրենց եկեղեցում որպէս դպիր, և միջնորդել, որպէսզի նա ձեռնադրվի քահանա: Սակայն որոշ հանգամանքների բերումով, Բագրատ Սուքիասեանը 1899 թ. ձեռնադրվել է քահանա և նշանակվել է Լազոդեիս ավանում²:

1898 թ. հոկտեմբերի 9-ին եկեղեցու սարկաւազ Յարութիւն Շախեանը հայտարարութեամբ դիմել է Սուրբ Սարգիս ուխտատեղու վանահայր Թադէոս վրդ. Առիւծեանցին. «Որովհետեւ ի հաւատացեալ Ձեզ Սուրբ Սարգիս եկեղեցու զոյ կարոտութիւն սարկաւազ-լուսարարի, ուստի այսու դիմեմ առ Բարձրապատուութեան Ձեր և խոնարհաբար խնդրեմ ընդունել ու կարգել զիս յայն պաշտօն սահմանեալ տասն ուրբլի ոսկեալ, բայց ի նկատի ունելով, զի իբրեւ սարկաւազ չունիմ զայլ կողմնակի եկամուտս ի պահպանել զգերդաստան իմ, որոյ վասն կամ ի նեղսակիր վիճակի, ուստի աղաչեմ զհայրութեանդ միջնորդ հանդիսանալ առ Նորին Բարձր Սրբազնութիւն Տէր Գէորգ արքեպիսկոպոսն առաջնորդ վիճակին, յաղագս ձեռնադրելոյ զիս ի քահանայ, մինչև բայցի տեղի ի Սուրբ Մինաս եկեղեցու, կամ յայլ եկեղեցիս ի կարգել քահանայ ըստ խնդրոյ ժողովրդոց և այսու խոստանում յետ ձեռնադրութեանս մինչ զբազումն տեղոյ և խնդրոյ ժողովրդոց բաւերէք չունեցիմ իրաւունս պահանջելոյ ի հոգեւոր իշխանութիւննէ զծուխս ժողովրդեան, կամ կատարելոյ զորեւէ հոգեւոր պէտս նոցա, բաց գնալոյ ի վերայ ննջեցելոց ըստ հրաւիրման քահանայից և օրհնելոյ զգերեզմանս, եթէ խնդրեսցին տեարք նոցին, որպէս զիս յայսպիսի դէպս շահեցից իբրեւ քահանայ ի պահպանել զաղքատիկ գերդաստան իմ, ահա և այս նպատակաւ ձեռնադրել ի քահանայ պաշտանիւ լուսարարի, ուստի և անտարակոյս եմ, զի Դուք գիտելով զնեղսակիր վիճակ իմ ոչ խնայեսցիք օգնել կարգելով ի պաշտօն լուսարարի Ձերոյ և միջնորդելոյ առ Նորին Բարձր Սրբազնութիւն ի ձեռնադրել զիս քահանայ վերոյգրեալ պայմանօք»³: Նույն թվականի նոյեմբերի 2-ին Սուրբ Սարգիս եկեղեցու վանահայր Թադէոս վարդապետը հայտարարութեամբ դիմել է թեմի առաջնորդ Գէորգ արքեպիսկոպոսին. «Ընդ սմին առաջի առնիմ Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւն, զխնդիր Յարութիւն սարկաւազի Շախեանց, և խնդրեմ ամենախոնարհաբար, ըստ խնդրոյ նորա՝ ձեռնադրել զնա ի քահանայ և թողուլ ի պաշտօն լուսարարի ի վանս Սուրբ Սարգիս ուխտատեղւոյն, որում գոյ յոյժ կարեւորութիւն միոյ լուսարար արիաջան երիտասարդ քահանայի»⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 3861, թ. 9 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 635:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 89, թ. 175, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 89, թ. 174, բնագիր, ձեռագիր:

1899 թ. փետրվարի 17-ին Վերահայոց թեմի առաջնորդը հայտարարութեամբ դիմել է Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին.

«Ամենախոնարհաբար խնդրիմ ի Սուրբ Օծութիւնէ Զերմէ, բարեհաճել վարձատրել քահանայական լանջական խաչի ըստ խնդրոյ ծխականաց, որք թէ՛ գրով, և թէ՛ բանիւ դիմեալ են առ իս՝ զմիաբանս Նորաշէն Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Տփլիսայ զԹաղէոս քահանայն Երուանդեանց, զԿարապետ քահանայն Ասլանեանց՝ միաբան Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ Թելաւի, զՂազարոս քահանայն Պահլաւունի՝ միաբան Սուրբ Փրկիչ եկեղեցւոյ Ախալցխոյ, զԹաղէոս քահանայն Ասատուրեանց Ղարախաչ գեղջ, զԳէորգ քահանայն Մեհրաբեանց՝ միաբան Բեթղէհեմ եկեղեցւոյ քաղաքիս և զՍարտիրոս քահանայն Ամիրջանեանց՝ Վաշլեան գեղջ: Իսկ զՍարգիս աւագ քահանայն Իգիթեանց՝ միաբան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, զԳաբրիէլ քահանայն Տէր-Գաբրիէլեանց՝ միաբան Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ Տփլիսայ և զԳրիգոր քահանայն Շերմազանեանց՝ միաբան Սուրբ Նշան եկեղեցւոյ քաղաքիս, կամիլական անուանեալ գլխարկօք»¹:

1899 թ. հունիսի 9-ին եկեղեցու միաբան Սարգիս աւագ քհն. Իգիթեանը դիմել է թեմի առաջնորդին և ներկայացնելով իր տկարութիւնը, խնդրել է մեկամսյա արձակուրդ. «Պատիւ ունիմ խոնարհաբար յայտ առնել հոգեւոր Ատենիդ՝ այն է. վասն անձնական տկարութեան իմոյ, խնդրիմ տալ ինձ արձակուրդ զմի ամսեայ ժամանակաւ, զնալ Բէլի-կոնստանտնոյ, վերականգնուելու առողջութիւնս իմ, որ և համաձայն է իւր ստորագրութեամբ միաբանակիցն իմ Յարութիւն քահ. Շախեանց, հովուելու զծուխ ցվերադարձ իմ»²: Խնդրագրի տակ իր համաձայնութիւնը ստորագրութեամբ հաստատել է Յարութիւն քհն. Շախեանը: Թեմի առաջնորդն էլ տվել է իր համաձայնութիւնը, և Սարգիս քահանան ստացել է անցագիրը:

Օգոստոսի 27-ին Սարգիս քահանան դիմել է կոնստանտնոպոլիսի և խնդրել է իրեն տրամադրել իր ծառայական ցուցակը՝ Թիֆլիսի ուսումնարանական վարչութեանը ներկայացնելու համար³: Նա հաջորդ օրը կոնստանտնոպոլիսի է ներկայացրել Հայրապետական երկու կոնդակ և թեմի առաջնորդի կողմից տրված վկայական: Առաջին կոնդակով նա 1894 թ. ստացել է աւագ քահանայութեան կոչում, իսկ վկայականը նրան տրվել է մետաքսյա փրիւն կրելու համար: Հանձնելով այս փաստաթղթերը, քահանան խնդրել է դրանց պատճենները մուտքագրել իր ծառայական ցուցակի մեջ և վերադարձնել իրեն⁴: Նա ստացել է իր ծառայական ցուցակը՝ կազմված նույն թվականի օգոստոսի 30-ին: Կից ներկայացվում է վկայականի պատճեն. «Տուաւ այս վկայական Բարեկրօն Սարգիս աւագ քահանայի Իգիթեանց, միաբանի Սուրբ Մինաս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 178, թ. 35, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 249, թ. 53, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 652, թ. 32-34, բնագիր, ձեռագիր: Ծառայական ցուցակը գրվել է ռուսերէն լեզվով:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 664, թ. 7, բնագիր, ձեռագիր:

եկեղեցւոյ Հայոց Տփլիս քաղաքի, առ այն, զի վասն ջերմեռանդ ծառայութեան նորա ի Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ, պսակեցաք զնա մետաքսեայ կապտազոյն ծաղկեայ փիլոնաւ առ ի խրախոյս ապագայ բարեւաւորութեանց նորա և յառաւել յառաջագիմութեան ի գործս բարիս և ազգօգուտս, ի հաստատութիւն որոյ վաւերացուցանիմ իմով, ստորագրութեամբ և դրոշմամբ անուանական կնքոյս: յ2-ն ապրիլի 1895 ամի ի ք. Տփլիս:

Թէմակալ Առաջնորդ Հայոց Վրաստանի և Իմերէթի, Գէորգ արք. եպիսկոպոս Սուրէնեանց»¹:

Ստորև ներկայացվում է Վեհափառ կաթողիկոսի կոնդակները՝ Սարգիս ք.հ. Իգիթեանին աւագ քահանայության կոչում շնորհելու և կամիլավկա անվանյալ գլխարկ կրելու իրավունքի մասին:

ՄԿՐՏԻՉ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՅ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷՔՄԻԱԾՆԻ. Բարեկրօն Սարգիս քահանայի Իգիթեան, միաբանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւարարու Տփլիսայ, հարազատ որդւոյ Մայր Աթոռոյս, ողջոյն և Հայրապետական օրհնութիւն:

Գերապատիւ Առաջնորդ վիճակիդ Գէորգ եպիսկոպոս Սուրէնեան, ըստ խնդրոյ Հոգաբարձութեան դպրոցի եկեղեցւոյդ, դիմեալ առ մեզ՝ միջնորդէ՝ ի վարձատրել զՁեզ ի խրախոյս և ի քաջալերութիւն բարեմասնութեանց Ձերոց: Տեղեկացեալ մեր ազգօգուտ և արդիւնատր ծառայութիւնդ և անձնուէր ջանիցդ իշխանութիւն եկեղեցւոյդ, անձնուէր դասախօսութեանց կրօնի և մանաւանդ յառաքինի անբիծ վարս և բարս, այսու Հայրապետական կոնդակաւ մերով արժան համարիմք շնորհել Ձեզ զպատիւ աւագ քահանայութեան:

Չիմք երկրայս, զի այսմհետէ ևս ունեցիս անքուն հսկողութիւն ի վերայ պիտոյից ժողովրդեան՝ խարսխելով զսիրտս նոցա ի ջերմեռանդն սէր հարազատութեան և հաւատարմութեան առ Հայաստանեայց ս. եկեղեցի, խնամ տանելով բարեկարգութեան և անթերի կատարման եկեղեցական պաշտամանց և կարգաց, որպէս և բարի վարուց պաշտօնէից եկեղեցւոյդ՝ քահանայից և դպրաց: Յանձն առնիմք զՁեզ ի խնամս և ի շնորհս Բարձրելոյն Աստուծոյ:

յՅ-ն դեկտեմ. 1894 և յազգ. թուականութեան մերում ՌՅԽԳ.

№ 2106, յԱրարապեան Մայր Աթոն ս. Էջմիածնի:

Ի Վաղարշապատ:

Մկրտիչ կաթողիկոս ամենայն Հայոց²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 664, թ. 8, պատճեն, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 664, թ. 9, պատճեն, ձեռագիր:

ՄԿՐՏԻՉ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԳԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԹ ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՑ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱԾՆԻ:

Արժանապատիւ Սարգիս աւագ քահանայի Իգիթեանց, միաբանի Սուրբ Մինաս եկեղեցոյ Հալաբարոյ Տփլիսայ, հարազատի Մայր Աթոռոյ, նուիրիմք ողջոյն և օրհնութիւն:

Որ ցանկացողս եմք ընդ բարի բարի համբաւս եկեղեցական պաշտօնէից մերոց և խնդրամք ընդ գովանի ծառայութեանս նոցին յայս նուագ հասու լեալ ժրաշան վաստակաց քոց ի յայտարար գրութենէ գեր. տէր թեմակալի Վրաստանի և Իմերէթի ս. Գեորգ արքեպիսկոպոսի, արժան համարեցաք Սովին Հայրապետական կոնդակաւ շնորհել քեզ իրաւունս կրել ի գլուխդ զթաւշեայ գլխարկ *կամիլակալ* անուանեալ, արտօնելի միայն ի կիր արկանել արտաքոյ եկեղեցոյ և ո՛չ լիցի այնքան բարձր, զոր կրեալ են ցարդ:

Յուսով եմք, զի վարձատրութեամբս այսու կրկնապատկեսցին ջանք քո ի բարի և յազգօգուտ գործս, որ հայի ի փառս ս. եկեղեցոյ և ի մխիթարութիւն մերձաւոր քո իշխանութեան:

Ողջ լեր գօրացեալ ի Տէր ամէն:

Մկրտիչ կաթողիկոս ամենայն Հայոց

Թ. 365, Ի 24 մարտի 1899 ամի

և ըստ տոմարիս ՌՅԽԸ. Ի հայրապետութեան մերում Զ ամի

Ի Տփլիսի:

Շուրջ մեկ տարի անց, 1900 թ. մարտի 23-ին Թիֆլիսի քաղաքական դպրոցի կրօնուսուլյց, եկեղեցու միաբան Սարգիս աւագ քհն. Իգիթեանը պարգևատրվել է Սուրբ Ստանիսլավի 3-րդ աստիճանի չքանչանով¹: Հետագայում, 1901 թ. հունվարի 19-ին Սարգիս աւագ քհն. Իգիթեանը հայտարարութեամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Ընդ սմին մատուցանիմ խոնարհաբար հոգևոր Ատենիդ զսահմանեալ գինս չքանչանի Սուրբ Ստանիսլավի 3-րդ աստիճանի՝ տասն և հինգ ռուբլի, վասն յանձնելոյ յԱրքունի գանձարանն, նոյնպէս խնդրիմ տալ ինձ զապահովագիր»³: Գումարն ստացել է գանձապահ Սարգիս քհն. Շիրոյեանցը:

1900 թ. ապրիլի 17-ին գործակալ Գրիգոր քհն. Մանդակունին հայտարարութեամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Պատիւ ունիմ ընդ սմին խոնարհաբար մատուցանել վիճակային ատենիդ զարձանագրութիւն և զընտրողական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 664, թ. 10, պատճեն, ձեռագիր: Սուրբ Մինաս եկեղեցու դպրոցի ծխական հոգաբարձութիւնը իր հերթին միջնորդագիր էր ներկայացրել առաջնորդին՝ Սարգիս աւագ քհն. Իգիթեանին *կամիլակալով* պարգևատրելու համար, տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 575, թ. 1:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 710, թ. 17, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 710, թ. 3, պատճեն, ձեռագիր:

Թերթն երէցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, յայտնելով, թէ, որովհետեւ խնամիական նախապատրաստութեամբ վերընտրեալ Նազար Ափեանցն, որ ըստ սովորական բնաւորութեամբն ի ներկայութեան աւագ և միաբան քահանայից և ժողովրդոցն աններելի յանդգնութեամբ շօշափեաց ի նմին ժողովի զպատիւ Հոգեւոր իշխանութեանդ և միանգամայն հակառակ օրինաց գործեալ է զեղծմունս, և ըստ արձանագրութեանս՝ կողոպտեալ է զեկեղեցին: Ուստի խնդրիմ տալ ինձ իրաւունս՝ վերստին կատարել ընտրութիւն միոյ բարեպաշտ և Աստուածաժախ առն՝ ի պաշտպան երէցփոխանի»¹: Ներկայացվել է նաև ծխականների ընտրողական թերթը՝ կազմված նույն թվականի ապրիլի 2-ին.

«Մեք՝ ներքոյ ստորագրեալ ժողովրդականքս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ տասն և հինգ ձայնիւ վերընտրեցաք զՆազար Ափեանցն երէցփոխան, առ որ ստորագրիմք. Գ. Տէր-Դաւթեանց, Արշակ Սահկեանց, Ղազար Տէր-Ղազարեանց, Միքայէլ Ղազարեանց, Ալեքոյ Ղազարեանց (վասն անգրագիտութեան ստորագրեցի Մ. Ղազարեանց), Սեդրակ Քոչարեանց, Մէլքօ Բաղդասարեան, Մարտիրոս Ղուկասեանց, Ապկար Եսայեանց, Սոլօման Թաթոսեանց, Յարութիւն Փափազով, Յովհաննէս Մէլիքեանց, Արտեմ Սահակով, Իվան Արութիւնով, Իգոր Խաչատուրով, Սեդրակ Տէր-Սարգսեան Իգիթեանց, Պօղոս Քաթանեանց»: Այնուհետեւ Գր. քհն. Մանդակունին կազմել է մանրամասն արձանագրութիւն Նազար Ափեանցի երեցփոխանական գործունեութեան վերաբերյալ. «Նախ՝ երէցփոխանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Նազար Ափեանցն՝ որովհետեւ զհաշուէմատեանս 1897, 98 և 99 ամաց ըստ սովորական օրէնի չէր յանձնեալ ստորագրութեան ծխականացն և վերադարձուցեալ ի վիճակային Ատեանն, և մանաւանդ հակառակ օրինաց գտանէին ի մատեանս եղծուածք և աններելի զանցառութիւնք, ուստի ի 26-ն մարտի տարւոյս ընտրեցի զպարօն պարօն Պօղոս Քաթանեանցն, զՍեդրակ Տէր-Սարգսեան Իգիթեանցն և զԳէորգ Տէր-Դաւթեանցն հաշուատես, որոց յանձնեցի զհաշուէմատեանն առ ի ստուգել: Ի նմին ժողովի պ. Նազար Ափեանցն փոխանակ գոհ լինելոյ օրինաւոր կարգապահութեանն՝ սկսաւ բորբոքել բարկութեամբ և ընդդէմ հոգեւոր իշխանութեանն՝ բարբառելով ասել. «Հոգեւոր իշխանութիւնը գրում է ինձ՝ փող հա՛ փող, այնպէս գիտում է, որ ես նորա հրամանները կատարելու եմ»: Եւ ապա սկսաւ յարել. «Խեղճ ժողովուրդ, կոպէկ, կոպէկ փող է աշխատում, իսկ հոգեւոր իշխանութիւնը չորս փթած մատենի համար 10 ռուբլի է պահանջում» և այլ սոյնանման բարբառանք կամէր զժողովուրդն զինել ընդդէմ հոգեւոր իշխանութեանն:

Երկրորդ՝ յ2-ն ապրիլի տարւոյս յ12 ժամու մինչ սկսայ բանալ զժողովն առ ի յընտրել զնոր երէցփոխան, ի նմին ժամու հաշուատես պ. Պօղոս Քաթանեանցն ի ներկայութեան աւագ և միաբան քահանայից և ի 23 անձանց բաղկացեալ ժողովրդոյն յանձնեաց ինձ զհաշուէմատեանսն ի նկատողութիւն, զորս ակնարկեալ տեսի՝ զի երէցփոխանն ի վերջ երից մատենիցն ևս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1050, թ. 1-2, քնագիր, ձեռագիր:

չէր ստորագրեալ, ուստի խնդրաւ նմա ստորագրել: Յետ ստորագրելոյն՝ պ. Պօղոս Քաթանեանցն մասնակցութեամբ պ. Իգիթեանց Սեդրակայ և Տէր-Դաւթեանց Գէորգայ, սկսաւ ասել զպարոն Նազար Ափեանցն. «Ա) 1897 թուականի մատենոմը գրուած են ի թիւս ծախուց, թէ գնուած է եկեղեցու գաւթին կից Գէորգ Յակովբեանցի տունը 1554 ռուբլիով, և տոկոս վճարուած է պակասող գումարի համար 173 ռ. 83կ.: Այդ ծախքը չէ կարելի ընդունել, որովհետեւ իսկապէս եկեղեցին չունի այդպիսի սեպհականութիւն, որովհետեւ Դուք առել էիք այդ տեղը Ձեր անունով և կուպչան էլ գրուած է ձեր անունով: Ուրեմն դուք առել էիք ձեզ համար կալուածք, իսկ փողը հաշուել էք եկեղեցու վերայ: Եթէ այդ կալուածքը մինչև անգամ առած լինէիք եկեղեցու անունով, եկեղեցին ունէր այդ ժամանակ մօտ 1900 ռուբլի գումար և կարևորութիւն չունէր ո՛չ փոխառութեան դիմել և ո՛չ 173 ռուբլի 83 կոպէկ տոկոս վճարել: Բ) 1897 թուականի մատենոմը գրուած չեն հաւաքած եկեղեցական գանձանակները ապրիլ ամսից մինչև դեկտեմբեր ամիսը: Գ) 1897 թուականի մատենոմը գրուած չեն ուսումնարանի կրպակներից ստացած ապառիկ 120 ռուբլի գումարը, որը Դուք ստացել էք Ստեփանովից, մինչդեռ յիշատակուած են ծախքերը լրիւ: Դ) 1898 թուականի մատենոմը գրուած չէ ամբողջ տարուայ եկեղեցական գանձանակը: Ե) 1899 թուականի մատենոմը գրուած չէ ամբողջ տարուայ գանձանակը: Զ) 1899 թուականի մատենոմը գրուած չէ մօմի 72 ռուբլի արդիւնքը սեպտեմբերից մինչև դեկտեմբերը: Է) 1899 թուականի մատենոմը գրուած չէ Սարեանցի ընծայած 500 ռուբլի գումարը: Ը) 1899 թուականի մատենոմը ի շարս ծախուց ցոյց էք տուած 1640 ռուբլի ծախք ձեր անունով գնած տեղի վերայ՝ չորս սենեակ շինելու համար: Այդ ծախքը անկանոն է և անընդունելի, որովհետեւ այդ տեղը առ այժմ ձեզ է պատկանում, ծախքերն ոչինչ ստորագրութիւն ցոյց տուող գրաւոր ապացոյց չունին և եկեղեցապատկան քանդուած երկու սենեակների նիւթեղէնները բոլորը բոլորը ծախսուած են այդ շինութեան վերայ: Եւ շինութեան մեծ մասը շինուած են այդ նիւթեղէններով: Բացի այս բոլորից, օրինական թոյլտուութիւն չէք ունեցել այդ ծախքերը ունենալու համար»: Առ այս պ. Նազար Ափեանցն սկսաւ կարկել ու կարկամել, և պատ ի պատ պատասխանելով ասել. «Սարեանցի 500 ռուբլին մատենոմը չեմ գրել, որովհետեւ Սրբազանն ինձ ասաց. «Այդ գումարը ծախսիր պարսպի շինութեան վերայ» (պարսպ ասելով պէտք է իմանալ միմիայն արեւմտեան կողմի մի արշին բարձրութեամբ նորաշէն պատը, որն այժմ ամէն կողմից խախտուած և կիսակործան վիճակի մէջ է): Պատասխանեցի նմա. «Նորին Բարձր Սրբազնութիւնն եթէ Ձեզ այդպէս ասել է, ապա ինչու՞ համար վիճակային Ատեանն ինձ գրաւոր հրամայեց ձեզանից բացատրութիւն պահանջել այդ շինութիւնները ինքնագլուխ անելուդ պատճառաւ»: Յայնժամ սկսաւ անզսպելի բարկութեամբ ասել ինձ. «Ես քեզ չեմ ճանաչում նախագահ»: Առ այս ոչ ետու նմա չպատասխանի, սակայն յիշեալն ոչ զիջանէր ի բորբոքեալ բարկութենէն, այլ ջանայր միոյ կերպիւ զցուցմունս

Հաշուատեսացն չփոթեցուցանելով խոյս տալ ի պատասխանատուութենէն, բայց չգտանելով զելս՝ սկսաւ ժայթքել զբարկութիւն իւր ի վերայ Հոգեւոր իշխանութեանն՝ ասելով. «Ես չեմ ճանաչում Հոգեւոր իշխանութիւնը, ես չեմ ծառայիլ Հոգեւոր իշխանութեանը»։ Յետ որոյ յոտին կանգնելով, ասաց. «Ինձ երէցփոխ չընտրէք, ես այլեւս չեմ կամենում ընտրուել», և սկսաւ եկեղեցւոյ արտաքս ելանել ի գաւիթն, ուրանոր ընդ ոմանց ըստ ցասկոտ բնածին բնաւորութեանն խօսակցէր, և ես ի նմին ժամու սկսայ ասել ժողովրդականացն, թէ. «Պարոննե՛ր, օրէնքը երէցփոխանական պաշտօնաւարութեան ժամանակամիջոցը երեք տարի ժամանակով է որոշել, որ ժողովրդից կարող անձերն երեք-երեք տարի պաշտօն վարելով՝ աւելի լաւ հմտութիւն ունենան երէցփոխանական մանրակրկիտ գործքերին, և իւրաքանրիւր տարուայ հաշիւը ստուգելու ժամանակ կարող լինին գիտակցութեամբ ստուգել, ինչպէս այս պ.պ. Հաշուատեսներն են, ուստի խնդրում եմ աշխատել ձեր միջից մի լաւին ընտրել երէցփոխ»։ Սակայն նախապատրաստեալ խնամիական կուսակցութիւնն 15 ձայնիւ վերընտրեաց զնա ի կրկին պաշտօն երէցփոխանի։ Պ. Նազար Ափեանցն յարտաքուստ լսելով յաջողութիւնն իւր՝ ի մուտ եկեղեցի, և ես ի նմին իսկ ժամու ասացի ժողովրդականացն. «Եւ որովհետեւ պ. Ափեանցն ձեր ներկայութեանը ասաց. «Ես չեմ ճանաչում Հոգեւոր իշխանութիւնը», ուստի ես էլ չեմ ճանաչում նորան երէցփոխ։ Յայնժամ Տ. Ղազարեան ոմն (ի ձէնջ ասաց) ի ժողովականացն. «Ապա ու՞մ ընտրէնք երէցփոխ, ո՞վ յանձն կառնի դրա խարապ արածը դրստել։ Մենք դրան ընտրեցինք, որ իրա խարապ արածը էլի ինքը դրստէ»։ Համաձայն մտաց սորին ի 23 անձանց՝ 15 անձինքն ստիպեցին կազմել զընտրողական թերթն, զոր և կազմեցի՝ հանդերձ սոյն իսկ արձանագրութեամբս։

Գործակալ Բ. մասին Տփլիսի Գրիգոր քահանայ Մանդակունի

Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանց, Յարութիւն քահանայ Շախեանց, Պողոս Քաթանեանց, Սեդրակ Տէր-Սարգսեան Իգիթեանց, Գէորգ Տէր-Դաւթեանց»¹։

1900 թ. ապրիլի 21-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականների կողմից ընտրված հաշվետեսները հայտարարությամբ դիմել են Վերահայոց կոնսիստորիային. «Ի ժողովի՝ կայացելոյ տնօրէնութեամբ բարեկարգչին եկեղեցեաց բարեկրօն Գրիգոր քահանայի Մանդակունուց՝ ժողովրդականք Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ՝ վասն զննելոյ զհաշիւս երեցփոխանի նոյն եկեղեցւոյ՝ պ. Նազարի Ափեանց, զմեզ՝ ի ներքոյ ստորագրեալս, ընտրեցին հաշուատեսս՝ պարտաւորացուցանելով ուշի ուշով յայտնի կացուցանել զգրութիւն ելից և մտից եկեղեցւոյն, սկսեալ ի 1-էն դեկտեմբերի 1896 ամի ց26-ն մարտի 1900 ամի, կատարելով զսեպուհ պարտաւորութիւն մեր ամենայն սրբութեամբ և խղճիւք՝ կարևոր համարիմք զնկատողութեանց մերոց յայտնել վիճակային Ատենիդ հետեալս. նախ՝ հաշուեմատեանք, թէ և տուեալ են ի կոնսիստորիայէ և ժապաւինեալ են, սակայն գտանին յանկանոն դրութեան,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1050, թ. 3 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր։

վասն զի արձանագրեալ Հաշիւքն ի սկզբան մատենին ջնջեալ են ի մատենի՝ վասն 1897 ամի և ապա վերստին գրեալ ինչ-ինչ փոփոխութեամբք, ի վերջիս թերթս մատենիոյ գտանին ինչ-ինչ թուաբանական գործողութիւնք, որ չունին զոչինչ յարաբերութիւն Հաշուից եկեղեցւոյ. երկրորդ՝ չեն մուծեալ գանձանակ՝ Հանգանակեալք յօգուտ եկեղեցւոյ ի 24-էն ապրիլի 1897 ամի ց25-ն մարտի 1900 ամի. երրորդ՝ չեն մուծեալ արդիւնք՝ գոյացուցեալք ի կիսայրեալ մոմոց ի 1897, 1898, 1899 և 1900 ամս. չորրորդ՝ ի Հաշուեմատեանի 1899 ամի չեն մուծեալ արդիւնք եօթանասուն և երկու ռուբլի, գոյացեալք ի վաճառմանէ գնեալ մոմոց ի 24-էն սեպտեմբերի 1897 ամի զ1-ն յունվարի 1900 ամի. հինգերորդ՝ ի մատենի 1899 ամի չէ մուծեալ նուիրաբերութիւն Սարեանցի հինգ հարիւր ռուբլի քանակութեամբ. վեցերորդ՝ ի մատենի 1897 ամի չեն մուծեալ մի հարիւր քսան ռուբլի՝ ստացեալս յարդեանց ուսումնարանապատկան կրպակաց, ստացեալս յապառիկ մնացելոց ի Նիկողայոս Ստեփանեանցէ, սակայն գումարք ծախսեալք յարդեանց յարուցանէ լրիւ մուծեալ են ի բաժինս ծախուց. եօթերորդ՝ ի մատենի 1897 ամի ի բաժնի ծախուց մուծեալ են ծախք 1554 ռուբլի, որովք գնեալ է երեցփոխանն քսան և ինն քառակուսի սաժէն գետին Գէորգայ Յակովբեանց և վասն վճարելոյ այնր գումարի երեցփոխանն իբր թէ վճարեալ է մի հարիւր եօթանասուն երեք ռուբլի և եօթանասուն երեք կօպէկ տոկոսս: Այս ծախք մեք՝ Հաշուետեսքս գտանիմք անկանոն, վասն զի գետինն գնեալ է երեցփոխանն իւրով անուամբ և կուպչայն Հաստատեալ է յանուն իւր՝ ևս և յայսմ ժամանակի եկեղեցին ունէր գումար աւելի քան երկու հազար ռուբլի, ուրեմն և չկար ինչ կարիք վասն վճարման 1554 ռուբլեաց դիմել որեւէ փոխարինութեան և վճարել 173 ռուբլի 73 կօպէկ տոկոս. ութերորդ՝ ի մատենի 1899 ամի մուծեալ են ծախք մօտաւորապէս 1640 ռուբլի՝ վասն շինութեան չորից սենեկաց. մեք՝ Հաշուետեսքս, անկանոն և ապօրենի Համարիմք և զայսոսիկ ծախս, քանզի առ այս ո՛չ գոն ո՛չ հրաման կոնսիստորիայի, և ո՛չ թուլյատուութիւն Սինօդի. իններորդ՝ ի մատենի 1899 ամի չեն մուծեալ ոչ արդիւնք, գոյացեալք ի վաճառմանէ փայտեղէն նիւթեղենից, ստացելոց ի քակմունէ երկուց հին սենեկաց եկեղեցւոյ և ոչ արժողութիւն այլ նիւթեղենից, գործածելոց ի վերայ նոր շինութեան չորից սենեկաց: Ոչ աւելորդ Համարիմք ընդ սմին կցել և զայն Հանգամանս, զի ի հիւսիսային կողմն եկեղեցւոյ գնեալ է նա՝ երեցփոխանն, տուն, որ կազմէ այժմ իւր սեպհականութիւն, իսկ զսանդուխտ նորին և դուռն շինեալ է ի գաւթի եկեղեցւոյ և Համարէ զայն գիւր սեպհականութիւն: Պօղոս Քաթանեանց, Սեդրակ Իգիթեանց, Գէորգ Տէր-Դաւթեանց»¹: Մայիսի 10-ին կոնսիստորիան պատվիրել է եկեղեցու երեցփոխանին բացատրութիւն տալ կատարված քննության առթիւ²: Շատ չանցած, հունիսի 30-ին, ինչպես տեղեկացրել է գործակալը, Նազար Ափեանը բանտարկվել է և մի քանի օր անց՝ հուլիսի 3-ին, երաշխավորությամբ բաց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 2, բնագիր, ձեռագիր:

է թողնվել¹: Հետագայում, հոկտեմբերի 10-ին նույն հաշվետեսները հայտարարութեամբ դիմել են կոնսիստորիային. «Ընդ սմին առաջադրելով Ատեանիդ Հաւարարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ երեցփոխան Նազար Ափեանցի երեցփոխանական մատեանները վասն 1897, 1898 և 1899 ամաց, խոնարհաբար խնդրում ենք պահանջել նորանից նորա վերայ պարտք դրուած եօթն հարիւր քսան ռուբլի քսան և երկու կօպէկ գումարն և յանձնել եկեղեցւոյն, որպէսզի ազատել եկեղեցին այն քայքայեալ և խայտառակ դրութիւնից, որոց մէջ այժմ գտնվում է շնորհիւ երեցփոխան Նազար Ափեանցի զանցառութեանց»²: Հոկտեմբերի 20-ին կոնսիստորիան գրութեամբ՝ ուղղված քաղաքի Բ. մասի գործակալին, պատվիրել է պահանջել երեցփոխանից հաշվետեսների ներկայացրած գումարը և մուտքագրել եկեղեցու տոմարում³:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԻԱԲԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԱՀԱՆԱ ՏԷՐ-ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԻ ՄԱՀԸ ԵՎ ՀԱՆԳՈՒՑՅԱԼԻ ԾԽԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

1898 թ. դեկտեմբերի 3-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցու 53 ծխական համախոսականով դիմել են Վիրահայոց կոնսիստորիային. «Ինչպէս յայտնի է թեմական Ատենիդ մեր ծխական Յովհաննէս քահանայ Տէր-Յարութիւնեանցն անցեալ նոյեմբերի 29-ին հանգաւ ի Տէր, թողլով իւր ժողովուրդն անմխիթար, ուստի ի նկատի ունելով, որ հանգուցիլոյ ժողովուրդը չէ կարող մնալ առանց հովուի և քահանայի, այսու համախոսական խնդրով դիմում ենք թեմական Ատենիդ և խնդրում ենք միջնորդել սրբազան առաջնորդին՝ հանգուցիլոյ փոխարէն ձեռնադրելու քահանայ մեր եկեղեցւոյ շտատնի սարկաւազ Յարութիւն Շախեանցին, որը մանկութիւնից ի վէր ծառայելով մէր եկեղեցւոյն, վկայում էնք նորա համէստ և բարիբարոյ վարուց և բարուց մասին, նոյնպէս և ընդունակութեան եկեղեցական և քահանայական գիտելիաց մէջ»⁴: Նույն խնդրանքով դեկտեմբերի 15-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան դիմել է թեմի առաջնորդ Գէորգ արք. Սուրենեանին. «Ժողովուրդք Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփիսիաց խնդրագրով յ3 ամսոյս յայտնելով կոնսիստորիայիս, թէ ծխական քահանայն իւրեանց Տէր-Յովհաննէս Տէր-Յարութիւնեանց վախճանեալ է, և թէ ինքեանք ո՛չ կարին մնալ առանց հովուի, խնդրեն ձեռնադրել ի տեղի հանգուցելոյն գՅարութիւն սարկաւազն Շախեանց, վկայելով զհամեստ և զբարեբարոյ վարուց և բարուց նորա: Զայն խնդիր վասն ստուգելոյ զստորագրութիւնս խնդրատուաց, կոնսիստորիայս առաքեաց առ գործակալն Բ. մասին, որ և վաւերացուցեալ զայն ստորագրութեամբ իւրով, դարձուցանէ ի կոնսիստորիայս, վկայելով, թէ ամենայն անձինք, ստորագրեալք ի խնդրագրին են ծխականք հանգուցեալ Յովհան-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1050, թ. 5-6, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 4, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 5, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 568, թ. 24:

նէս քահանայի Տէր-Յարութիւնեանց և ցանկան, զի Յարութիւն սարկաւազն Շախեանց ձեռնադրեսցի ի քահանայ ի հովուել զինքեանս: Կարգաւորեցին. ինդրել խոնարհաբար զտնօրէնութիւն Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան Առաջնորդի թեմիս՝ յաղագս ձեռնադրելոյ զՅարութիւն սարկաւազն Շախեանց ի քահանայ ժողովրդեան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի տեղի հանգուցեալ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յարութիւնեանց»¹: Հետագայում, դեկտեմբերի 22-ին, Յարութիւն սարկաւազ Շախեանը թեմի առաջնորդի ձեռամբ ձեռնադրվել է քահանա և ստացել է նրա կողմից վկայական. «Անուան այս յինէն բարեկրօն Յարութիւն քահանայի Խաչատրեան Շախեանց Տիսխեցւոյ առայն, զի ես ի 22 դեկտ. 1898 ամի, օգնականութեամբ ամենաբնական շնորհաց ս. Հոգւոյն Աստուծոյ, ամբարձի զնա յաստիճան քահանայութեան ի Վանաց աւագ եկեղեցւոյ Հայոց Տփիսիաց՝ խարդանելակութեամբ արժ. Թադէոս վարդապետի Առիւծեանց, ի հովուութիւն ժողովրդեան հանգուցեալ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յարութիւնեանց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփիսիաց: Ի հաստատութիւն որոյ իսկական ստորագրութեամբ իմով և դրօշմամբ անուանական կնքոյս՝ վաւերացուցանիմ»²: Նույն օրը թեմի առաջնորդը դիմել է Վիրահայոց կոնսիստորիային հետևյալ առաջադրութեամբ. «Ի 22 դեկտեմբերի տարւոյս ձեռնադրիցի յաստիճան քահանայութեան զՏփիսիացի Յարութիւն Խաչատրեան Շախեանց ի Վանաց աւագ եկեղեցւոյ Հայոց Տփիսիայի ի հովուութիւն ժողովրդեան հանգուցեալ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յարութիւնեանց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփիսիայ: Ուստի առաջադրեմ կոնսիստորիայիդ պատուիրել գործակալին Բ. մասին քաղաքիս տքնեցուցանել զնա քառասունօրեայ պահեցողութեամբ յեկեղեցական յարմարաւոր սենեկի և վարժիլ զնա ի ծէսս և յարարողութիւնս սուրբ պատարագի և այլ օրինակատարութեանց և ի 31 յունվարի 1899 ամի տալ մատուցանել զառաջին սուրբ պատարագն յեկեղեցւոյ, յորոյ վերայ ձեռնադրեալ է: Ընդ սմին առաքէ ձեռնադրութեան վկայական ընդ համարաւ 516 վասն յանձնելոյ նորընծային»³:

1898 թ. նոյեմբերի 30-ին Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալ Էմմանուէլ քհյ. Նազարեանցը տեղեկացրել է կոնսիստորիային, որ նախորդ օրը վախճանվել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Յովհաննէս քհյ. Տէր-Յարութիւնեանցը⁴: Դեկտեմբերի 11-ին հանգուցյալի այրին՝ Կատարինէն խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Հայոց եկեղեցւոյ սահմանեալ կարգադրութեան համաձայն, մինչ տարելից մահուան ամուսնոյ իմոյ՝ Յովհաննէս քահանայի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, նորա մաս բոլոր արդիւնք, թէ՛ եկեղեցւոյ և թէ՛ ժողովրդի, երկու մաս պատկանի ինձ, և մէկ մաս ծիսակատարող քահանային: Առայս խնդրեմ ամենախոնարհաբար վիճակային կոնսիստորիայիդ՝ կարգադրել

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 89, թ. 191 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 89, թ. 200, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 568, թ. 26:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 606, թ. 111, քնագիր, ձեռագիր:

և նշանակել իմ հաւատացած բարեկրօն Ղևոնդ քահանայ Մամիկոնեանցին, և ո՛չ մի ուրիշ քահանայ»¹: Հարգելով հանգուցյալի այրու խնդրանքը, կոնսիստորիան դեկտեմբերի 15-ին կարգադրել է գործակալին՝ Ղևոնդ քահանային հանձնել հանգուցյալի հերթակալությունը և ծխերի հովվությունը²: Դեկտեմբերի 18-ին Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանցը գրությամբ դիմել է գործակալին և պատճառաբանելով իր տկարությունը, հրաժարվել է հանգուցյալ Յովհաննէս քահանայի ծխերին հովվելուց³: Դեկտեմբերի 21-ին գործակալ էմմանուէլ քահանան հայտարարությամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Համաձայն հրամանի վիճակային Ատենիդէ ի 15-ն ամսոյս № 5669, որով պատուիրել էիր ինձ յանձնել առժամանակ զհովուութիւն ծխոց հանգուցեալ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յարութիւնեանց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քաղաքիս՝ Ղևոնդ քահանայի Մամիկոնեանց՝ ի 18-ն սորին առաքեցի առ նա զգրութիւն իմ № 555, սակայն նա, պատճառաբանելով զտկարութիւն իւր՝ յայտարարութեամբ իւրով ի նոյն թիւ խնդրէ ազատ կացուցանել զինքն ի հովուութիւնէ ծխոց հանգուցելոյն: Չայսմանէ պարտ անձին վարկանեմ՝ հասուցանել դմին ի գիտութիւն, առաջի առնելով և զգրութիւն Ղ. քահ. Մամիկոնեանց՝ ի տնօրէնութիւն դորին»⁴:

1899 թ. փետրվարի 26-ին եկեղեցու նորընծա Յարութիւն քհյ. Շախեանը հայտարարությամբ դիմել է վիճակային կոնսիստորիային. «Այսու ամենախոնարհաբար խնդրիմ ի վիճակային Ատենիդէ՝ շնորհել ինձ ցուցակ ծխոց հանգուցեալ նախորդին իմոյ՝ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յարութիւնեանց և որոշել զհասանելի ինձ մասն քահանայական արդեանց: Նոյնպէս և զհասանելի այրւոյն հանգուցելոյ»⁵: Այս հարցմանը կոնսիստորիան պատասխանել է գործակալին. «...պատուիրել նմա, զի գերկու երրորդական մասն յամենատեսակ արդեանց հասուցէ նա ընտանեաց հանգուցելոյն մինչև ցտարելիցն, գրելով ի ժապաւինեալ մատենի մի առ մի զամենայն ստացեալ արդիւնս, և զհասուցեալ դրամս, իսկ յետ լրանալոյ միոյ ամի՝ զայն մատենն մատուցէ կոնսիստորիային»⁶:

1899 թ. ապրիլի 9-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցու հանգուցյալ Յովհաննէս քահանայի այրի Կատարինէ Տէր-Յարութիւնեանցը խնդրագրով դիմել է վիճակային կոնսիստորիային. «Մինչ ամուսնոյս մահուան տարելից, ըստ սովորութեան, նրա մաս ամէն արդիւնքից երկու մաս կ'պատկանի ինձ և մի մաս՝ հովուող քահանային, որ և յանձնուած է նորընծայ Յարութիւն քահա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 606, թ. 112, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 606, թ. 113, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 606, թ. 129, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 606, թ. 128, բնագիր, ձեռագիր: Հայտարարության վերջում գործակալը գրել է. «Առ ժամանակեայ հովութիւն ծխոց յանձնեցաւ Սարգիս աւագ քահանայի Իգիթեանց, իսկ կատարումն տնօրինեաց ծխոց հանգուցելոյն յանձնեաւ Բարթողիմէոս քահ. Մարկոսեանց»:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 648, թ. 23, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 648, թ. 24, բնագիր, ձեռագիր:

նայ Շախեանցին և պատկանէր սրբութեամբ կատարելու, բայց նա աւելորդ է համարում ինձ մաս տալու և ինչպէս երեւում է նրա տուած մինչ օրս այս արդիւնաւոր ամիսներից, տասներորդ մասն հազիւ է տալի, որ և զանազան «դեղատան մանր հաշիւներ» է ցոյց տալի, շատ դժուարին է նրանից փող ստանալ, մանաւանդ ինչպէս որ այս Մեծ պասի օրերի մեծ մասն անցել է գանձանակի և ժամոցից, տուել է ինձ ընդ ամէն 1ռ. և 20 կոպ.: Ուրեմն առաջիկայ Սուրբ Յարութեան գանձանակից, ժամոցից և տնօրհնէքից և այլն արդիւնքներից ևս պէտք է զրկի ինձ: Առ այս ամենախոնարհաբար խնդրիմ բարեխիղճ ատենակալացդ՝ կանչել Ատեանն յիշեալ Շախեանց քահանային և միանուագ որոշել, որ ստանամ նրանից կոնսիստորիայի միջոցաւ, իսկ եթէ ո՛չ, ծխի հովուութիւն յանձնել մի ուրիշ բարեխիղճ քահանայի, որին կոնսիստորիայն կ'բարեհաճէ, իսկ եկեղեցւոյ արդիւնք ժամուց և գանձանակ և այլն, ես ստանամ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանից անկորուստ»¹: Կոնսիստորիան քննելով խնդրագիրը, պատվիրել է գործակալին բավարարել խնդրատուին: Մայիսի 18-ին գործակալ Գրիգոր ք.Տ. Մանգակունին հայտարարութեամբ դիմել է վիճակային կոնսիստորիային. «Համաձայն հրամանի վիճակային Ատենիդ ի 4-ն մայիսի տարւոյս թ. 1757, ընդ սմին մատուցանեմ զտոմարն՝ տուեալն յԱտենէդ նորընծայ Յարութիւն քահանայի Շախեանց՝ առ ի գրել ի նմին զամենատեսակ արդիւնս, յորմէ զմասնադրեալ մասն տալ այրւոյ հանգուցեալ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յարութիւնեանց, և զարձանագրութիւն՝ վասն վճռական համաձայնութեան յիշեալ Շախեանց քահանայի»²: Մայիսի 20-ին կոնսիստորիան գրավոր կարգադրել է գործակալին համաձայնեցնել հանգուցյալ քահանայի այրու և Շախեան քահանայի միջև առաջարկված արձանագրությունը՝ ստորագրություններով, և այն ներկայացնել կոնսիստորիային: Հունիսի սկզբին այրի Կատարինէ Տէր-Յարութիւնեանցը խնդրագրով դիմել է արդեն թեմի առաջնորդ Գէորգ արքեպիսկոպոսին և դարձյալ դժգոհել Շախեան քահանայի կողմից իրեն հասցված արդյունքի չափի մասին: Նա մանրամասն գրելով, թե որքան գումար է ստացել, նամակը վերջացրել է հետեւյալ խոսքերով. «... խնդրիմ ամենախոնարհաբար առնել զարժանին տնօրէնութիւն, ցուցանելով ինձ զամենայն օրինակատարութիւնս, զորս կատարեալ է, և զցուցակ ստացեալ դրամացն և տնօրհնէից, և ըստ այնմ յանձնել ինձ զիմ պատկանեալ զօրինաւոր մասն և այնու տալ վախճան անբաւականութեանց»³: Առաջնորդի կարգադրութեան համաձայն, գործակալը դարձյալ համապատասխան արձանագրություն է ներկայացրել այրուն, սակայն վերջինս հանձն չի առել այն ստորագրել: Յարութիւն ք.Տ. Շախեանը նույնպէս չի համաձայնվել այրուն տալ ավելի, քան 30 ռ., քանի որ արդեն նրան էր հանձնել 105 ռ. 66 կոպ.: Արձանագրութեան տեքստը եղել է հետեւյալը. «Բարեկրօն Յարութիւն քահանայ Շախեանցն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 648, թ. 25, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 648, թ. 30, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 648, թ. 35, քնագիր, ձեռագիր:

Հանգուցեալ Յովհաննէս քհնյ. Տէր-Յարութիւնեանցի այրւոյն՝ կոնսիստորիայից տուած տոմարով հատուցել է մարտի 27-ից սկսած մինչև ապրիլի 11-ը ընդամենը չորս ուրբելի 66 կ., առանց տոմարի՝ տարւոյս փետրվարի մէկից մինչև մարտի 27-ը հատուցել է տասն և մէկ ուրբելի 71 կ., իսկ ապրիլի 15-ին իմ ձեռքով հատուցել է վաթսուն ուրբելի: Այլևս վճռողապէս խոստանում է տասն և հինգ ուրբելի սոյն ամսումը տալ, և տասն և հինգ ուրբելի՝ Վարդավառին, որով նրան այնուհետև ազատ է համարում որևէ մի կոպէկ վճարելուց: Ի ստուգութիւն որոյ ստորագրիմ՝ գործակալ Բ. մասին Տփիսիսայ Գրիգոր քհնյ. Մանդակունի, ուղիղ է՝ նորրնծայ Յարութիւն քհնյ. Շախեանց, ժամկոչ Սողոմոն Տէր-Մկրտչեանց, Յովհաննէս Տէր-Վարդանեանց»¹: Կոնսիստորիան սեպտեմբերի 17-ին կարգադրել է Գրիգոր քհնյ. Մանդակունուն «... եթէ Յարութիւն քահանայն Շախեանց յընթացս միոյ եօթնեակի ո՛չ կատարեսցէ զվերջին հրաման սորին ի 22 յունիսի տարւոյս թ. 2566 և ո՛չ տացէ բաւականութիւն այրւոյն Յովհաննէս քահանայի, յայն դէպս զծուխս հանգուցելոյն յանձնել ի հովուութիւն Սարգիս աւագ քահանայի Իգիթեանց՝ մինչև զայն պայմանաւ հասուցանելոյ այրւոյն զորոչեալ մասն արդեանց»²: Սեպտեմբերի 22-ին Գրիգոր քհնյ. Մանդակունին հայտարարությամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Պատիւ ունիմ այսու խոնարհաբար յայտնել վիճակային Ատենիդ, թէ ի 17-ն սեպտեմբերի տարւոյս թ. 3983, Յարութիւն քահանայ Շախեանցն արդէն ի 10-ն սոյն ամսոյ ի բեր յԱտեան զ30 ուրբելի, զչափաբերական և զցուցակազրեալ մատեանս արդեանց, զորս գիտութեամբ ատենակալացդ ստուգեցի՝ սկսեալ ի 15-էն ապրիլից 15-ն սեպտեմբերի տարւոյս, և գտի ի նմին զ30 ուրբելի և զ7-ն կոպէկ հասանելի մասն այրւոյ Հանգուցեալ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յարութիւնեանց, զորս ստացեալ ի Յարութիւն քահանայէ՝ յանձնեցի յիշեալ այրւոյն: Սակայն այրին յետ ստանալոյ զ30 ուրբելի և զ7-ն կոպէկ՝ դարձեալ ի ցոյց անբաւականութիւն, վասն այսր ի 20-ն ամսոյս հրաւիրեցի զայրին ի Սուրբ Մինաս եկեղեցին՝ ուրանոր ի ներկայութեան աւագ և միաբան քահանայից ասացի այրւոյն, թէ փաստիւ յայտնեա՛ զզրկանս քո, զի և ես պահանջեցի ի նմանէ, այնուամենայնիւ ամենայն փաստք և պահանջք նորա գոլով կասկածելի և անհիմն՝ մնացին անկատար: Եւ ի վերջոյ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցն յանձն է առ նախ՝ լրիւ յանձնել նմա զ20 ուրբելիս, զորս ունին ստանալ յԱղաբէզեանցէ՝ վասն մատուցեալ պատարագայ յանուն ննջեցելոյն նորա, և ի 21-էն ամսոյս մինչ ցտարելիցն զամենատեսակ արդիւնս յեկեղեցւոյ և յօրինակատարութեանց ծխոցն հանգուցելոյն, ինքնին ստացեալ անյապաղ յանձնեսցէ այրւոյն: Վերջին պարբերութեանս համաձայն եղև այրին և Յարութիւն քահանայ Շախեանցն, զորմէ խոնարհաբար յայտնիմ Ատենիդ ի գիտութիւն»³: 1901 թ. մարտի 10-ին եկեղեցու հանգուցյալ միաբան Յով-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 648, թ. 37, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 648, թ. 68, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 648, թ. 69, քնագիր, ձեռագիր:

Հաննէս քհն. Տէր-Յարութիւնեանցի այրի Կատարինեն խնդրագրով դիմել է Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին, բողոքելով Յարություն քհն. Շախեանցի դեմ, վերջինիցս պահանջելով իրեն հասանելիք եկեղեցական արդյունքը¹: Վեհափառ Կաթողիկոսը կարգադրել է Մայր Աթոռի դիվանին՝ հրամայել Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալ Գրիգոր Կարապետ քհն. Մանգակունուն «...ստուգել և եթե ճիշտ երևեսցի, պատուիրել Տէր Յարութիւն քահանային վճարել զհասանելի բաժին այրւոյն Յովհաննէս քահանայի և վախճան տալ խնդրոյն»²: Հարկ է նշել, որ դեռևս 1899 թ. օգոստոսի 27-ին տեղի էր ունեցել Թիֆլիսի Հայ հոգեւորականութեան ապահովութեան գանձարանի վարչութեան նիստը, որի ժամանակ կարգացվել էր կոնսիստորիայի նույն տարվա հուլիսի 19-ի № 2898 գրությունը՝ ուղղված վարչութեանը, որով կարգադրվել էր. 1) Գանձարանից նպաստ տալու համար — ծերունի և օգնական քահանաներին համարել տեղ մեկ բաժնի, որից օգնականն պետք է ստանա իրեն սահմանված մասը, 2) հանգուցյալ քահանաների այրիները և որբերը ստանալու են 2/3 մասը՝ ըստ ընդհանուր սովորութեան: Նիստը որոշել է գանձարանից նպաստ հատկացնել Սուրբ Մինաս եկեղեցու հանգուցյալ Յովհաննէս քհն. Տէր-Յարութիւնեանի (նրա օգնականը հանդիսացել է Յարութիւն քհն. Շախեանը) այրուն³: Հետագայում, 1903 թ. օգոստոսի 16-ին այրի տիրուհի Եկատերինէ Յովհանիսեան Տէր-Յարութիւնեանցը խնդրագրով դիմել է Վերահայոց կոնսիստորիային. «Այսու խոնարհաբար խնդրեմ ի վիճակային կոնսիստորիայէդ շնորհել ինձ զցուցակ ծառայութեան առն իմոյ հանգուցեալ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յարութիւնեանց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփլիսայ: Յուցակ ծառայութեան հարկ է վասն ստանալոյ զանցաթուղթ՝ վասն որդւոյ իմոյ՝ Գարեգինի (Եկատերինէ Տէր-Յարութիւնեանց վասն անգրագիտութեան սորա ստորագրեմ Քալինկա Պապոյեանց)»⁴:

Յովհաննէս քհն. Պետրոսեան Տէր-Յարութիւնեանցի ծառայական ցուցակները կազմվել են 1876 թ. հայերեն (Դուչէթ քաղաքում) և 1898 թ. ռուսերեն լեզուներով: Նա ծնվել է 1837 թ. : 1848 թ. սովորել է Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցում: 1851 թ. մտել է հոգեւոր կոչման մեջ: 1864 թ. մարտի 29-ին քահանա է ձեռնադրվել Մակար արքեպիսկոպոսի կողմից Վանքի մայր եկեղեցում և քահանայագործել է Ղազարի Վերին Աղղանում, աշխատել ուսուցիչ Քարվանսարայում, որտեղից էլ տեղափոխվել է Դուչէթ քահանայագործելով տեղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում և կրօնուսուցիչ է եղել տեղի նահանգական ուսումնարանում: Դուչէթից 1877 թ. հունիսի 20-ին տեղափոխվել է Թելէթ գյուղը, որտեղից էլ 1894 թ. մարտին՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցին: Ամուսնացած է, ունի որդի Գարեգին, և 4 դստեր՝ Նատալիա, Վարվառա, Սոնա և Հայկանուշ: Նրա հավատարիմ և ջերմեռանդ ծառա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 198, թ. 41-42, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 198, թ. 43, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3735, թ. 7:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 786, թ. 20, բնագիր, ձեռագիր:

յուլիան համար, 1894 թ. մարտի 23-ին պարգևատրվել է կապույտ ծաղկյա փիլոնով, 1895 թ. հունվարի 25-ին՝ կապիտալ կա գլխարկով, իսկ 1897 թ. սեպտեմբերի 28-ին՝ լանջախաչով:

Յովհաննէս քհյ. Տէր-Յարութիւնեանցը մահացել է 1898 թ. նոյեմբերի վերջին և թաղվել է Խոջիվանքում՝ Ներսէս քհյ. Աբովեանցի ձեռքով (մահն ու թաղումը արձանագրվել է Էջմիածնեցոց եկեղեցու չափաբերական մատյանում)¹:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

1900 թ. հոկտեմբերի 1-ին եկեղեցում կայացել է Ներսիսեան դպրոցի նոր հոգեբարձություն պատգամավորի ընտրություն²: Հարկ է նշել, որ սկզբնապես ընտրությունը նշանակված է եղել սեպտեմբերի 24-ին, սակայն ծխականների պահանջված թվի բացակայության պատճառով այն չէր կատարվել³:

1901 թ. մարտի 15-ին Նազար Ափեանը հայտարարություն է ուղղել կոնսիստորիային. «Ընդ սմին պատիւ ունեմ ներկայացնել զհաշիւ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ 1900 ամբողջ տարուան և 1901 տարուան ց10 մարտի, որից պարզ երևում է, որ 1900 տարուան մուտքը եղած է 740 ռ. 57 կ., իսկ ծախքը. ծախքը դուրս գալով մուտքից, առ 1 յունվարի 1901 ամի, եկեղեցին ունեցել է կանխիկ դրամ 104 ռ. 52 կ.: 1901 թուին մուտքը 23 ռ. 10 կ. ավելացնելով անցեալ տարուան մնացորդին, եկեղեցին ունեցել է զուտ գումար 127 ռ. 62 կ.: Ընթացիկ տարում ծախք եղած է 163 ռ. 10 կ., այնպէս որ եկեղեցին մնում է ինձ պարտական 35 ռ. 48 կ.: Բացի սորանից ժամկոչի մոտ մնում է թէ մոմի և թէ կանխիկ դրամ 22 ռ. 50 կ. և խորանում մոմ 24 հատ կիսաէրեալ Տէր Սարգսից գնած մոմ 3, ընդամէն 50 ռ. 15 կ., այս այն որ ես ունիմ եկեղեցուց ստանալիք 85 ռ. 63 կ. հանելով մոմից գոյացած արդիւնքը 78 ռ. 75 կ.: Յետ այսպիսի անպատուութեան, անհաւատարմութեան և խռովութեան ես այլ ևս չէմ կարող վարել պաշտօն երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ուստի խոնարհաբար խնդրէմ ինձ ազատ պահել երեցփոխանական պաշտօնից և միանգամայն ազատել ինձ և իմ ընտանեաց Տէր Սարգսի ծուխից»⁴: Նույն օրը Նազար Ափեանը նաև բացատրություն է գրել վիճակային կոնսիստորիային. «1). Իմ հաշուամատեաններում ոչինչ թուաբանական գործողութիւն չկայ, այլ ճշտութեամբ գրուած է մատեաններում մուտքը և ծախքը, այնպէս որ 1898 թուականին մուտք եղած է 516 ռ. 89 կոպ., իսկ ծախք 542 ռ. 73 կ., այնպէս որ իմ սեփականութիւնից ծախք է եղած 25 ռ. 55 կ.:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 786, թ. 21 -24:

² «Նոր Դար», № 174, 29 սեպտեմբերի, 1900:

³ «Նոր Դար», № 171, 26 սեպտեմբերի, 1900:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 15 և 2րջ., բնագիր, ձեռագիր:

1899 թուականին ծախք է եղած 2025 ռ. 76 կ. և մուտք 1583 ռ. 40 կ., ծախքը դուրս գալով մուտքից ևս ինձանից ավելնորդ ծախք եղած է 442 ռ. 36 կ.: 1897 թուականին գանձանակ ստացուած է 19 ռ., 1898 –ին 32 ռ. 3 կ., 1899-ին 28 ռ. 61 կ.: Ըստ ամէն երեք տարուան ժամանակամիջոցում ստացուած է գանձանակ 79 ռ. 64 կ., որը մոռացութեամբ չեմ մոռնէլ մատեաններում, այս գումարը կարող էն հանձնել ինձ հասանելի ավելնորդ ծախք եղած գումարից 467 ռ. 91 կոպէկից: 2). 1897, 1898 և 1899 թուականներում կիսէրեալ մոմից գոյացած է 77 ռ. 67 կ., որը կարելի է հանել նոյն ինձ հասանելի գումարից: 3). Ընդ սմին պատիւ ունեմ ներկայացնել հաշիւ ծախուց նուիրաբերութեան պ. Սարեանցի հինգ հարիւր ռուբլոյ վասն շինելոյ խողովակի: 4). Իրաւ պ. Ստեփանեանցից ստացուած է եկեղեցապատկան խանութից մի հարիւր քսան, որը ծախք արած եմ սեփական տան յատակը փայտից շինելու, նոր վառարան և միւս կարկատաններ ուսումնարանի յարմարացնելու համար, եթէ հաշուատեսները այս ծախք գտանում են անօրէնք, այդ դէպքում կը խնդրէի տալ ինձ իմ սեփական տան վարձը երկու տարուայ, հաշվելով տարին 150 ռ., ընդամենը 300 ռ., որից դուրս հանելով 120 ռ. ես ունեմ ստանալիք 180 ռ.: 5). Յակոբեանցի կալուածքը քսան և իննը քառակուսի սարժէն չէ, այլ 54 և 23 հարիւրանոց քառակուսի սաժէն, գնուած է ժողովրդականների հավանութեամբ և այժմ յանձնուած է նոտարական կերպիւ եկեղեցուն: Վերոյիշեալ կալուածքը գնուած է 13 մայիս 1895 ամի և ծախք է եղած 1554 ռ., իսկ Գէորգ Աբրահամեանցից 1000 ռ. գումարը ստացուած է 8 յունվարի 1896 ամի և երեցփոխան պ. Առաքէլ Տէր-Յակոբեանցից եկեղեցապատկան գումար 802 ռ. 81 կ. 18 դեկտեմբերի նոյն 1896 ամի, ուրեմն 1554 ռուբլուն հարկավոր էր վճարել տոկոս, հաշուելով 8 %, որը վճարած եմ բանկին 1554 ռ. 7 ամսուան ժամանակամիջոցում 56 ռ. և 554 ռ. 11 ամսուան 40 ռ., ընդամենը 96 ռ., որը ևս պարտք է մնում եկեղեցին վճարելու: 6). 1899 թուականին ծախք է եղած Յակոբեանցի տեղի վերայ շինութեան և պարսպի 1640 ռ.: Այն շինութիւնը ևս եղել է հավանութեամբ միաբանքի և ժողովրդի, ոչինչ փայտեղէն չի ծախուած և այն հին փայտերը գործադրել էն եկեղեցուոյ ծառայողները իբրեւ վառելափայտ: Ընդ սմին պատիւ ունիմ ներկայացնել նախահաշիւ վերոյիշեալ շինութեան: 7). Իրաւ գնել եմ եկեղեցուն կից մի կալուածք և հարմարութեան համար, որ աշակերտները ազատ ժամերում կարողանային խաղալ եկեղեցուոյ գաւթում շինեցի մի սանդուխտ: Ես բոլորովին կարիք չունէի սեփականացնելու եկեղեցապատկան գետինը, երբ եկեղեցին կը կամի այն ըռպէին կը վերցնէմ: Ճշմարտիւ ասել այն կալուածքը, որը տարեկան տալիս է 360 ռ. արդիւնք, գնեցի, որ կարողանամ պարտքը վճարելուց յետոյ, սեփականացնել ուսումնարանին և կամ եկեղեցուն, բայց այսպիսի անպատուութիւնից յետոյ թէ արժանապատիւ հայր Տէր Սարգսից և թէ իւր մտէրիմ բարեկամ հաշուատեսներից ես բոլորովին փոխեցի իմ միտքը»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 16-17, քնագիր, ձեռագիր:

1901 թ. մարտի 18-ին եկեղեցում կայացել է տարվա առաջին ծխական ընդհանուր ժողովը, նոր երեցփոխան ընտրելու առթիվ¹: Երեցփոխան Նազար Ափեանին², փոխարինել է Յովհաննէս Աւագեանը: Այդ առթիվ եկեղեցիների գործակալ Գրիգոր ավ. քհյ. Մանդակունին հայտարարությամբ դիմել է Վրաստանի հայոց կոնսիստորիային. «Համաձայն հրամանի վիճակային Ատենիդ ի 15-ն մարտի տարւոյս թ. 1069, կազմեցի ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զժողով՝ ուրանօր առաւելութեամբ ձայնից ընտրեցաւ ի պաշտօն երէցփոխանի երդուեալ հաւարարմարար պ. Յովհաննէս Մկրտչեան Աւագեանցն, ուստի պատիւ ունիմ ընդ սմին խոնարհաբար զթերթն ընտրութեան մատուցանել ի հաստատութիւն Ատենիդ»³: Կից ներկայացվել է նաև ծխականների ընտրողական թերթը՝ կազմված 1901 թ. մարտի 18-ին՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցում, որտեղ գրված է. «Մեք, ի ներքոյ սորին ստորագրեալ ծխականքս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ընդ նախագահութեամբ Գրիգոր աւագ քահանայի Մանդակունւոյ, առաւելութեամբ ձայնից ընտրեցաք ի մէնջ զպ. Յովհաննէս Մկրտչեան Աւագեանց (երդուեալ հաւարարմարար) եռամեայ ժամանակաւ ի պաշտօն երէցփոխանի յեկեղեցւոյ մերում: Առ որ ստորագրիմք. Գէորգ Տէր-Դաւթեանց, Մարգար Աւետիսեանց, Նազար Նազարեանց, Ստէփան Ներսէսով, Սեդրակ Իգիթեանց, Արշակ Սահակեանց, Ալեքսի Աղասեանց, Գրիգոր Սահակեանց, Գ. Քաթանեանց, Հայրի մահտեսի Պետրօսեանց, Արտեմ Հ. Պետրոսեանց, Պօղոս Քաթանեանց, Միքայէլ Ղազարեանց, Բագրատ Աթաբեգեանց, Միքայէլ Աբրահամեանց, Յովհաննէս Գալստեանց, Ծղալօբ Մինազարեանց, Արտէմ Սահակեանց, Հովաք Սաֆարեանց, Կարապետ Տէր-Սահակեանց, Թադէոս Եղիազարեանց, Տէրունեան Յովհաննէս, Ս. Տէր-Ղազարեանց, Գրիգոր Խանամիրեանց, Երվանդ Աւետիսեանց, Խաչատուր Ենոքեանց, Ղազար, Կարապետ Թարխանեան, Արտեմ Գրիգորեանց, Աւետիք Զալալեանց, Ալեքսի Յարութիւնեանց, Միխակ Խանօեանց, Սիմիօն Յօհաննէսեանց, Դարչօ Խաչատուրեանց, Յոհաննէս Խաչատուրեանց, Ստեփան Յակոբջանեանց, Յովսէփ Յովհաննէսեանց, Ալեքսի Մովսէսեանց, Մնացական Զաքարեանց (ևս 13 ստորագրություն վրացերէն լեզվով):

Համաձայն եմ՝ երդուեալ հաւարարմարար Յովհաննէս Աւագեանց: Նախագահ ընտրութեան—գործակալ Բ. մասին Տփլիսի Գրիգոր աւագ քահանայ Մանդակունի»⁴: Մարտի 24-ին վիճակային կոնսիստորիան հրամայել է. «Հաստատել զերդուեալ հաւարարմարար Յովհաննէսն Մկրտչեան Աւագեանց ի պաշտաման երեսփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփլիսայ եռամեայ ժամանակաւ, զոր և ծանուցեալ գործակալին, պատուիրել յանձնել նորոգ երեսփոխանին զամենայն հաշիւս, զկալուածս և զգոյս եկեղեցւոյ օրինաւոր ցուցակաւ, զորոյ և զմի օրինակն մատուցանել Ատենիս»⁵: Իսկ մարտի 26-

¹ «Մշակ», № 60, 17 մարտի, 1901:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3060, թ. 128:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1220, թ. 103, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1220, թ. 104-105, քնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1220, թ. 105, քնագիր, ձեռագիր:

ին կոնսիստորիան գործակալին պատվիրել է. «Կոնսիստորիայս ընդ սմին առաքելով առ Ձեզ 1) զերկուս հաշուեմատեանս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփլսեաց 1900 և 1901 ամաց, 2) զերկուս յայտարարութիւնս նախկին երեցփոխանի նոյն եկեղեցւոյ ի 15 մարտի տարւոյս, 3) զմի հաշիւ խողովակի և 4) զմի հաշիւ տանն, պատուիրէ կազմել զժողով ի ծխականաց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփլսեաց և առաջադրելով զայն ի քննութեան նոցա կազմել պատշաճ արձանագրութիւն...»¹:

1901 թ. ապրիլի 13-ին հաշվետեսները գործակալ Գրիգոր քհն. Մանդակունուն գրել են. «Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ նախկին երեցփոխան Նազար Ափեանցի 1900 և 1901 ամի հաշիւները քննելու համար՝ մեզ կարևոր են ամենակարճ ժամանակով նորա 1897, 1898 և 1899 ամաց հաշուեմատեանները, որոնք մեր ծանօթութեամբ հանդերձ գտնուում են արդ կոնսիստորիայում, վասն որոյ խոնարհաբար խնդրում ենք կոնսիստորիայից ստանալ այդ մատեանները և յանձնել մեզ չորս օր ժամանակով»²: Իսկ ապրիլի 16-ին գործակալը գրել է կոնսիստորիային. «Ընդ սմին խոնարհաբար մատուցանելով Ատենիդ զյայտարարութիւն հաշուաւետեսացն երեցփոխանական եռամեայ հաշուոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, որով խնդրին զհաշուեմատեանս 1897, 1898 և 1899 ամաց, առ ի քննել ամենայն հարկ եղեալ ճշտութեամբ զհաշիւսն, ուստի խնդրիմ հրամայել զյիշեալ մատեանսն այսօր և եթ յանձնել ինձ»³: Այդ մատեանները կոնսիստորիային հանձնվել էին 1900 թ. հոկտեմբերի 20-ին:

1901 թ. հունիսի 5-ին երեցփոխ Մկրտիչ Աւագեանը վիճակային կոնսիստորիային գրել է. «Ստանձնելով Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ երեցփոխանի պաշտօնը, պարտքս եմ համարում կոնսիստորիայի առանձին ուշադրությունը դարձնել այդ եկեղեցւոյ նիւթական նեղ և անմխիթար վիճակի վրայ: Ներկայումս եկեղեցին գրեթէ ոչ մի արդիւնք չունի, ամիսների ընթացքում, թէ մոմի վաճառումից, և թէ զանազան ծխակատարութիւններից գոյանում է մի այնպիսի չնչին գումար, որ եկեղեցին ոչ միայն չի կարող բարելաւանել քիչ թէ շատ իւր արտաքին և ներքին տեսքը և հոգալ իւր անմիջական կարիքները, այլ և իւր ժամանակին վճարել ծառայողների — տիրացուի և ժամակոչի չնչին ուժիկները: Բացի դրանից, նախկին երէցփոխ պ. Ափեանցի պաշտօնավարութեան ժամանակ սկսած եկեղեցւոյ պարսպի և երկյարկանի տան շինութիւնները, մնալով մինչև այժմ անկատար, պահանջում են ծախս, որ և նոյնպէս եկեղեցին անկարող է հոգալ իւր անմիջական եկամուտներով: Վերջապէս՝ եթէ ի նկատի ունենանք, որ նոյն երէցփոխը ձեռնարկելով եկեղեցւոյ պարսպի և տան շինութեան, գրեթէ ոչ մի վարձատրութիւն չէ տուել ո՛չ արհեստաւորներին, ո՛չ բանւորներին, ո՛չ էլ նիւթեղէնների համար, այլ ամբողջ գոյացած պարտքը, որ հասնում է մօտ 800 ռուբլու, թողել է եկե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 6, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 8, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 7, քնագիր, ձեռագիր:

ղեցւոյ վրայ, հասկանալի կը լինի, որ եթէ գործերի դրուժիւնը այսպէս շարունակուի և եկեղեցին չը գտնի կողմնակի միջոցներ այդ բոլոր կարիքները բաւականութիւն տալու համար, անպայման կը ենթարկուի մի այնպիսի աննախանձելի դրութեան, որ անշուշտ արագելք պիտի լինի ժամասացութեան և ծիսակատարութեան կանոնաւոր ընթացքին: Բայց և այնպէս չէ կարելի ասել, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցին բոլորովին զուրկ է նիւթական միջոցներից: Նախկին երէցփոխ պ. Ափեանցի պաշտօնավարութեան ժամանակ գոյացել է եկեղեցւոյ արդիւնքներից մի նշանաւոր գումար, որ մինչև այժմ չէ ստացուած: Առանձին յանձնաժողովը, մանրամասն քննելով պ. Ափեանցի հաշիւները և հիմնուելով նոյն իսկ վերջինիս ցուցմունքների վրայ, եկայ այն եզրակացութեան, որ պ. Ափեանցը այնուամենայնիւ մնում է պարտ եկեղեցուն՝ մօտ 900 ռուբլի: Սակայն պ. Ափեանցը՝ ըստ երևոյթին՝ հրաժարվում է վճարել իւր պարտքը: Եթէ կոնսիստորիան խստիւ միջոցներ գործադրէր այդ գումարը պահանջելու պ. Ափեանցից, այն ժամանակ եկեղեցւոյ դրութիւնը կարելի կը լինէր քիչ թէ շատ բարւոքել. այդ գումարով նախ կը վճարուէր եկեղեցւոյ պարտքերը, մի մասն էլ կը գործադրուէր պարսպի և տան շինութեան վերայ, որպէս զի կարելի լինի վերջինս քրէհով տալ և նորա եկամուտներով հոգալ եկեղեցւոյ ամենակարեւոր ծախսերը: Ի նկատի ունենալով վերոյիշեալը, խոնարհաբար խնդրում եմ կոնսիստորիային. Ա) խստիւ պահանջել նախկին երէցփոխ պ. Ափեանցից նրա վրայ մնացած եկեղեցւոյ պատկանեալ գումարը, իսկ եթէ պ. Ափեանցը կամքով չը յոժարանայ վճարել իւր պարտքը, առաջարկել կոնսիստորիայի փաստաբանին նրա դէմ դատ բաց անելու՝ եկեղեցւոյ փողերը իւրացնելու համար: Բ) Իրաւունք տալ ինձ առանձին՝ կոնսիստորիայի կողմից վաւերացրած մատեանով ժողովարարութիւն անելու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ օգտին վերջինիս ծխականների մէջ»¹: Այնուհետև, հունիսի 15-ին կոնսիստորիան գրությամբ տեղեկացրել է գործակալին, որ քննվում են Նազար Ափեանի հաշիվները:

Անշուշտ, դեռևս մարտ ամսին երեցփոխ Նազար Ափեանի և ծխականների նախաձեռնությամբ որոշակի վերանորոգվել էր եկեղեցու պարիսպը, որը 1840-ական թթ. ի վեր գրեթե չէր նորոգվել և կիսախարխուլ վիճակում էր: Սակայն այդ աշխատանքներն էլ էին մնացել անավարտ: Ի դեպ, նոյեմբերի 12-ին թիֆլիսաբնակ Գէորգ Բարխուդարեանը խնդրագրով դիմել էր վիճակային կոնսիստորիային, որ դեռևս անցյալ մարտ ամսին եկեղեցու պարսպի շինության համար տրամադրել էր 67 ռ. արժողությամբ աղյուս և մինչև օրս այդ գումարը երեցփոխը իրեն չի վճարել: Նա կոնսիստորիային խնդրել էր բավարարել իր արդարացի պահանջը²:

1901 թ. նոյեմբերի 25-ին եկեղեցու ծխականները կազմել են արձանագրութիւն. «Մենք ներքոյ ստորագրեալ Հալուաբարի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ծխականքս՝ Տփլիսի Բ. մասի գործակալի հրաւիրանօք գումարուեցանք

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 10-11, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 11, քնագիր, ձեռագիր:

նոյն եկեղեցում և քննեցինք մեզանից ընտրած հաշուատեսների մեզ տուած հաշիւը նախկին երեցփոխան պ. Նազար Ափեանցի 1897, 1898, 1899, 1900 ը 1901 ամի ց10 մարտի գործունէութեան մասին և նոյնպէս պ. Նազար Ափեանցի կոնսիստորիային մատուցած յայտարարութիւնները ի 16 մարտի 1896 ամի և եկեղեցւոյ բակում շինած խողովակի հաշիւը և շինութեան ամնւրան: Մենք հաշուատեսների քննած հաշիւները համարում ենք բոլորովին ուղիղ, իսկ պ. Նազար Ափեանցի յայտարարութիւնների մէջ յառաջ բերած հաշիւները խառնաշփոթ, գործը խճճելու նպատակով, ամնւրան բոլորովին անընդունելի, որովհետեւ նա կազմուած է բոլորովին խարդախ կերպով, և չէ թէ հիմնուած ճշմարտութեան վերայ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է խողովակի հաշուին, նա բոլորովին անընդունելի է, որովհետեւ պ. Սարգիս Սարեանցը¹ իւր հանգուցեալ եղբօր անունով նուիրած գումարը ամենեւին չէ նուիրել այդ նպատակի համար, այլ նուիրել է եկեղեցւոյ պարիսպը շինելու համար: Եկեղեցին ամենեւին կարևորութիւն չունէր ոչինչ խողովակ շինելու, պ. Ափեանցն այդ խողովակը շինել է սոսկ իւր տան համար, որ կից է եկեղեցւոյ բակին: Վասն որոյ մենք համաձայն հաշուատեսաց բարեխղճութեամբ քննած հաշիւների, պահանջում ենք որ պ. Ափեանցը վճարէ Սուրբ Մինաս եկեղեցուն՝ նորա վերայ մնացած պարտքը, որոնք արձանագրուած են հետագայ տարիների հաշուէմատեաններում, վասն 1897 ամի՝ 205 ռ. 44 կ., վասն 1898 ամի՝ 79 ռ. 66 կ., վասն 1899 ամի՝ 435 ռ. 12 կ. և վասն 1900 ամի՝ 202 ռ. 74 կ., որից պէտք է հանել վասն 1901 ամի աւելորդ ծախսը 140 ռ., ևս 50 ռ. 15 կ., մնացած առձեռն զրամով և մոմով ընդամէնն եօթն հարիւր երեսուն և երկու ռուբլի 81 կոպէկ մնում է ստանալիք պ. Ափեանցից: Իսկ ինչ որ վերաբերում է խողովակի հաշուին, այդ հաշիւը մնում է անորոշ, որովհետեւ պ. Ափեանցի ներկայացրած հաշուով խողովակները դարսուած են 43 սաժէն տարածութեան վերայ՝ մինչդեռ մենք չափելով գտանք, որ նոքա դարսուած են միայն 20 սաժէն տարածութեան վերայ, ուրեմն և ծախք պէտք է լինի ո՞չ թէ 506 ռ. 50 կ., այլ կեսից աւելի պակաս: Հաշուի կեղծութիւնն երևում է ևս նորանից, որ սկզբից հաշիւ պահանջելու ժամանակ պ. Ափեանցը պնդում էր, որ պ. Սարեանցից ստանալով 500 ռուբլի նուէր, նոյնը ծախսել է ամբողջապէս խողովակի շինութեան վերայ և չէ մոռնել մատեան՝ ո՛չ մուտք, ո՛չ ծախք, Սրբազան Առաջնորդի հրամանաւ, իսկ ապա մօտ վեց ամիս անցնելուց յետոյ՝ յանկարծ մի նոր կազմած հաշիւ է առաջարկում, որոց մէջ ցոյց է տալի 506 ռ. 50 կ. ծախք, ուստի արձանագրութեանս ստուգութեանց համար ստորագրում ենք. Յով. Աւագեանց, Արշակ Սահակեանց, Պօղոս Քաթանեանց, Սեդրակ Իգիթեանց, Գէորգ Տէր-Դաւթեանց, Օհանես Միկիրտումեանց, Յակոբ Ալխազով, Պետրոս Գարանով, Յական Յարութիւնեանց, Յարութիւն [Փափուկով], Արշակ Մալեանց, Սեդրակ Սահակեանց, Գրիգոր Սահակեանց, Աբրահամ Աբրահամով, Սարգիս

¹ Սարգիս Պետրոսեան Սարեանցը մահացել է 1905 թ. հոկտեմբերի 6-ին: Հուղարկավորությունը կատարվել է Խոջիվանքում («Արշալոյս», 1905, № 31, 6 հոկտեմբերի):

Աբրահամեանց, Դարչոն Շարաբեանց, գործակալ Գրիգոր աւագ քահանայ Մանդակունի» (ևս 10 ստորագրութիւն վրացերէն լեզվով)¹:

Սուրբ Մինաս եկեղեցում նախկին երեցփոխի հաշիվների ստուգման համար ծխական ժողով է կայացել նաև 1901 թ. դեկտեմբերի 2-ին:

Այդ տարի Վերահայոց կոնսիստորիան Սինոդի հրամանով կազմել է «Յուցակ հոգևորականաց և ծառայողաց թեմիս, որք ունեն իրաւունս արծաթեայ մեդալի ի յիշատակ հանգուցեալ Կայսեր Աղէքսանդր III-ի.»²: Սուրբ Մինաս եկեղեցուց նշվել է Սարգիս աւ. քհն. Յովհաննիսեան Իգիթեանցը, որը քահանայագործել է հանգուցյալ կայսրի ամբողջ գահակալության ժամանակ:

1902 թ. մարտի 13-ին եկեղեցու երեցփոխ Յովհաննէս Աւագեանը խնդրադրով դիմել է Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալ Գրիգոր քհն. Երզնկեանին. «Սուրանից մի քանի ամիս առաջ, ես պատիւ ունեցայ ներկայացնելու վիճակային կոնսիստորիային հայոց Վրաստանի և Իմերէթի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ մասին մի տեղեկագիր, որի մէջ նկարագրելով վերջինիս նիւթական անսխանձելի դրութիւնը՝ խնդրել էի միջոցներ ձեռնարկել նախկին երէցփոխ պ. Ափեանցից պահանջելու նորա վրայ մնացած եկեղեցապատկան գումարը, որ հասնում է մօտ 1000 ռուբլու: Ի նկատի ունենալով, որ կոնսիստորիայս մինչև այժմ ոչ մի կարգադրութիւն չէ արել այս առթիւ, ուստի պարտքս եմ համարում դիմել Ձեզ և խնդրել, որ Դուք Ձեր կողմից յիշեցնէք կոնսիստորիային պ. Ափեանցից հաշիւ պահանջելու անհրաժեշտութեան մասին: Յայտնում եմ Ձեզ նոյնպէս ի գիտութիւն, որ իմ երէցփոխանութեան տարին լրանում է առաջիկայ ապրիլ ամսոյ 8-ին, և որովհետեւ զանազան հանգամանքների պատճառաւ այլևս չեմ կարող շարունակել այդ պաշտօնը, ուստի խնդրում եմ վաղորդք կարգադրութիւն անել մինչև վերոյիշեալ թիւը Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ համար նոր երէցփոխան ընտրելու մասին: Տփխիսաբնակ Գէորգ Խաչատրեան Բարխուդարեանցի՝ հոգևոր Ատենին ներկայացրած բողոքի առթիւ պատիւ ունեմ յայտնելու, որ բողոքատուն արդէն լիովին ստացել է իւր հասանելիք գումարը և այլևս ոչ մի պահանջ չունի եկեղեցուց»³:

1902 թ. մայիսի 9-ին նախկին երեցփոխ Նազար Ափեանցը հաշվետվութիւն է ներկայացրել կոնսիստորիային, որում ներկայացրել է իր երեցփոխանության ժամանակ՝ 1897 թ. հոկտեմբերի 19-րդ մինչև 1901 թ. ընկած եկեղեցական հաշիվները: Նա նշել է, որ ընդհանուր մուտքը եղել է 5526 ռ. 02 կ., իսկ ծախքը՝ 6035 ռ. 66 կ.⁴:

1902 թ. հունիսի 17-ին Սուրբ Մինաս և Չուղուրէթի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցիների տիրացու Սարգիս Սուքիասեան Գրիգորեանցը աղերսադրով դիմել է Վեհափառ Հայրապետին և նկարագրելով իր նյութական ծանր վիճակը, իր պատկառելի տարիքը և այն հանգամանքը, որ արդեն երկար

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 26, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9418, թ. 281 շրջ., ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 13, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 18, բնագիր, ձեռագիր:

տարիներ խոնարհաբար ծառայել է այս եկեղեցիներին, և տարիքի և հիվանդությունների պատճառով այլևս չի կարող առաջվա պես ծառայել և վաստակել իր մի կտոր հացը, խնդրել է կաթողիկոսից իրեն նպաստ նշանակել այդ երկու եկեղեցիների արդյունքներից: Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ վիճակային կոնսիստորիան հրամայել է հիշյալ եկեղեցիների երեցփոխներին եկեղեցական արդյունքներից ամսական 5-ական ռուբլի տրամադրել ծերունի տիրացուին¹: Այդ կապակցությամբ օգոստոսի 9-ին եկեղեցու երեցփոխ Պողոս Քաթանեանը հայտարարությամբ դիմել է վիճակային կոնսիստորիային. «Ներկայ տարւոյս յուլիս ամսոյ 7-ին Տփլիսայ հայոց եկեղեցիաց արժանապատիւ գործակալը իւր գրութեամբ № 402, առաջարկում է ինձ ճշտութեամբ կատարել վիճակային Ատենիդ հրամանը, որ հիմնուած է ամենայն Հայոց Վեհափառ կաթողիկոսի մակագրական պատուիրանի վերայ, աղերսարկու Սարգիս Գրիգորեանցի խնդրի վերաբերութեամբ, որով պատուիրում է ինձ, նորա խորին ծերութեան հասակի հասնելու և ապրուստի միջոց հայթայթելու անընդունակութեան պատճառաւ, տալ նորան եկեղեցական արդիւնքից ներկայ յուլիս ամսից սկսեալ ամսական հնգական ռուբլի նպաստ՝ իբրեւ բազմամեայ ծառայած սպասաւորի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ: Վեհափառ Հայրապետի պատուէրը՝ հիմնուած մարդասիրական զգացմունքի վերայ սուրբ համարելով՝ պատրաստ եմ սիրով կատարել մի խեղճ ընտանիք անօգնական չթողնելու համար, սակայն ի նկատի ունենալով, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ժողովրդականներից ընտրուած հաշուատեսների խնդիրները անկատար և անուշադիր թողնելու պատճառաւ և դարձել են սեպհականութիւն պ. Նազար Ափեանցի, և ես ստացել եմ միայն մի ռուբլի տասն և հինգ կօպէկ առձեռն փող և վեց հարիւր ռուբլի պարտք՝ ես ամենեւին չունիմ հնարաւորութիւն կատարել վիճակային Ատենիդ հրամանը և տալ որեւիցէ նպաստ Սարգիս Գրիգորեանցին, մանաւանդ որ աչքի առաջ ունենալով և այն հանգամանքը, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցին ոչ մի տեղից ոչինչ նշանաւոր արդիւնքներ չունի ստանալու և ոչ կարող է ստանալ, որ կարողանայ ապագայում գոնէ կատարել այդպիսի բարի և Աստուածահաճոյ գործեր»²: Հոկտեմբերի 15-ին դպիր Սարգիս Գրիգորեանցը դարձյալ դիմել է վիճակային կոնսիստորիային և հայտնել, որ ինքը նպաստ է ստանում միայն Չուղուրէթի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու երեցփոխից, իսկ Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխը ամեն անգամ մի պատճառաբանությամբ հրաժարվում է վճարել իրեն հասանելի 5 ռ., որն արդեն դարձել է 20 ռ.: Սարգիս Գրիգորեանցը խնդրել է նաև, որ եթե երեցփոխը չի կարողանում վճարել նպաստը, թող հնարավորություն ընձեռնի իր ընտանիքին բնակվելու եկեղեցու գավթում գտնվող սենյակում՝ առանց վարձավճարի, քանի որ իր ընտանիքը չատ թշվառ վիճակի մեջ է³: Վերահայոց կոնսիստո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 14, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 17:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 20:

րիայից պատասխան չստանալով, նույնմբերի 30-ին Սարգիս Գրիգորեանցը դարձյալ նամակով դիմել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին և պատմել իր անելանելի դրուկյան մասին: Նա Վեհափառին խնդրել է, որպեսզի կարգադրի Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխին՝ թուլյատրելու իր ընտանիքին անվճար բնակվելու եկեղեցու գավթի սենյակում: Դեկտեմբերին Վեհափառ կաթողիկոսը հանձնարարել է կոնսիստորիային լուծել խնդրատուի հարցը: Այդ առթիվ 1903 թ. հունվարի 20-ին վիճակային կոնսիստորիան հրամայել է. «Որովհետև խնդրատու Սարգիսն Գրիգորեանց է հարկատու անձն և չէ ընկալեալ ըստ օրենքի հոգևոր կոչումն, այլ մասնաւոր եղանակաւ ծառայեալ է յայլ և այլ եկեղեցիս, ստանալով զվարձ աշխատութեանց իւրոց, և եկեղեցին Սուրբ Մինասի չունի զմիջոցս տալոյ նմա զվարձ բնակարանի, ուստի՝ մերժել զխնդիր նորա յաղագս տալոյ նմա զհինգ ըուբլի նպաստ յարդեանց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփխիսայ և ծանուցանել նմա ի ձեռն գործակալին եկեղեցեաց Տփխիսայ»¹: Հետագայում, 1909 թ. ապրիլի 23-ին դպիր Սարգիս Գրիգորեանցը, որն երկար տարիներ ծառայել էր նաև Սուրբ Մինաս եկեղեցում, նկարագրելով իր դուռ վիճակը, աղերսագրով դիմել է թեմի առաջնորդին. «Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւն, յոյսս Դուք էք մնացել, որպէս գթառատ Հայր, խնդրում եմ անուշադիր չթողնել աղերսանքս: Ես լրիւ 65 տարի է դպրի պաշտօնով ծառայում եմ Հայոց եկեղեցում: Այժմ ծերացել եմ, այլևս ոյժ չունիմ, ես ոտիս վրայ արդէն չորացել եմ, իսկ կիներս ամբողջ եօթ տարի անկողին է ընկած և համարեա թէ անդամալոյժ է: 40 տարի ծառայել եմ Սուրբ Մինաս, 15 տարի Սուրբ Սարգիս և 11 տարի էլ Չուղուրէթի եկեղեցում, որտեղից ինձ արձակել են առանց մի կտոր հացի: Խնդիրս Ձեր Սրբազնութիւնից այն է, որ կամ վերոյիշեալ երեք եկեղեցիներից և կամ որտեղից որ կբարեհաճէք, ամսական մի քանի ըուբլի սննդադրամ նշանակէք երկու ծերունի հիւանդներին»²: Դեկտեմբերի 30-ին Սինոդը պատվիրել է Վրաստանի կոնսիստորիային. «Առաքմամբ խնդրոյս պատուիրեմք կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի և Իմէրէթի ի ձեռն գործակալին յորդորել գերեւսփոխանս Սուրբ Սարգիս, Սուրբ Մինաս և Սուրբ Աստուածածին Չուղուրէթի եկեղեցեաց, տալ ամսական իւրաքանչիւրն ըստ կարողութեան եկեղեցւոյն զորեւէ գումար՝ ի նպաստ տկար և ծերունի սպասաւորին, որ ծառայել է ի նոյն եկեղեցիս յառողջ կեանս իւր»³: 1911 թ. փետրվարի 25-ին Սարգիս տիրացու Գրիգորեանցը խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Խոնարհաբար խնդրում եմ կոնսիստորիայիդ, կարգադրութեամբ Ատեանիդ 1910 թուին ինձ կենսաթոշակ լինելով, պարտաւորել էին Չուղուրէթի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին և Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեսփոխանութիւնը տալ ինձ հարկ եղածը, ինչ որ որոշւած էր այն ժամանակ: Այս անգամ բանից դուրս է գալիս, որ նրանք զլանում են տալ ինձ այդ գումարը: Ուստի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 24:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 437, թ. 74, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 437, թ. 240, բնագիր, ձեռագիր:

այս երկտող խնդրագրաւս աղաչում եմ հարկ եղածն ինձ տնօրինել, որ ներկայումս ունիմ կրիտիկական մի վիճակ, այս հասակումս անկեալ դրուժիւն ունենալով»¹:

1902 թ. հուլիսի 27-ին եկեղեցիների գործակալ Գրիգորիս քհյ. Երզնկեանցը այցելել է Սուրբ Մինաս եկեղեցի և այդ մասին ներկայացրել է կոնսիստորիային հետևյալ հաշվետվութունը. «Ձննելով Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ մատեանները, նկատեցի հետեւեալն.

1. Ննջեցելոց մատեանումն շատ տեղ չէ գրուած պատճառ մահուան, չէ արձանագրուած որոշեալ սիւնակումն, թէ՛ ո՞վ է թաղման կարգ կատարել: Սոյն մատեանին կցուած է միւսնոյն մատենից և մի այլ մասն, որովհետև առաջին մասն չէ բաւականացել ննջեցելոց անունները և ազգանուանք արձանագրելու: Ննջեցեալք եղել են մինչև յուլիսի 14-ն արական-25, իգական-24:

2. Պսակելոց մատեանի մէջ յօդ. IV Տէր Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցն չէ գրել, թէ ու՞ր է պսակել, ո՞վ է խաչեղբայրն և թէ չ'կան վկայից ստորագրութիւններ:

3. Խոստովանութեանց մատեանումն այժմ արձանագրուում են խոստովանողների անունները և ազգանուանք: Միայն գրուած են մինչև մարտն: Միթէ՞ մինչև այժմ ոչ ոք չի խոստովանուել, մանաւանդ անցեալ նշանաւոր տօներին:

4. Ծնելոց մատեանում № 6 և 8-ից յետոյ չեն գրուած համարները, ո՛չ ըստ արականի, և ո՛չ ըստ իգականի: Մկրտութեան խորհուրդն կատարողի սիւնակի մէջ չեն արձանագրուած մկրտող քահանայից ազգանունները. պէտք է արձանագրել: Բոլորովին չ'կան արձանագրած ստորագրութիւնները կնքահայրերի, շատ տեղ չեն ստորագրել և ծնելոց հայրերը. Գոնեա, եթէ անգրագետ են, այդ ևս պէտք է յիշել: Մինչև յուլիսի 22-ն մկրտութիւն եղել է երկու սեռից- 66: Միւս մասերում, առհասարակ, բոլոր մատեանները լաւ են պահուած»²: Օգոստոսի 25-ին գործակալը դարձյալ այցելել է այս եկեղեցին և գրել է. «Հաշուեմատեանն արձանագրուում է կանոնաւոր. միայն մուտքի «առանձին» մատեանումն մանրամասն չեն գրուում նուիրողների անունները, չէ յիշուում, թէ տուածն ինչի՞ համար է. կարեւոր է մանրամասն արձանագրել: Անհրաժեշտ է և բոլոր լուսագները մկրտութեանց և պսակների ստանալ ըստ չափաբերական մատենից: Չկայ «մայր-մատեանց» իրեղեցաց. անհրաժեշտ է ունենալ: Կարեւոր է կազմել ցուցակ կալուածոց՝ իրանց ամսական գներով և կցել «ելից և մտից» մատեանին»³: Այս դիտողութունների տակ ստորագրել է նաև եկեղեցու երեցփոխ Պ. Քաթանեանը:

1903 թ. հունվարի 6-ին տեղի է ունեցել ջրօրհնյաց հանդեսը, որին ըստ գործակալի հայտարարության՝ ներկա չի գտնվել եկեղեցու միաբան Սար-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 368, թ. 383, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 314, թ. 109, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 314, թ. 109, քնագիր, ձեռագիր:

գիս աւագ քհյ. Իգիթեանը, որը կոնսիստորիայի հրամանով մարտի 1-ին ներկայացրել է հետեւյալ բացատրագիրը. «Վիճակային կոնսիստորիայի հայոց Վրաստանի և Իմերէթի. հիմնեալ ի վերայ յայտարար գրութեան նախկին գործակալի քաղաքիս, որ ի 21-ն յունվարի տարւոյս թ. 87, ի մասին բացակայելոյ և յապաղելոյ իմ ի հանդեսի ջրօրհնեաց աւուր, նաև անժամանակ մեկուսացելոյ պատուիրեն Ձեզ պահանջել յինեն երկու ուրբի տուգանս: 1) Յաւում եմ, որ յայտարար գործակալն աչաց տեսողութիւնից զուրկ է, չէ նկատել իմ ներկայ լինելը հանդեսին, և 2) Ինքն եկաւ 12 ժամին, իսկ ես 11-ին, անընդհատ ներկայ եմ եղել և գնացել մինչև Կուր գետը՝ ի նկատ ի Նորին Սրբազնութեան: Վասն որոյ ամենախոնարհաբար խնդրիմ սոյն իմ բացատրութիւնս առաքէք ուր հարկն է, յաղագս առնելոյ արժանաւոր տնօրէնութիւն և ազատ կացուցանելոյ ինձ ի տուգանաց»¹: Ի դեպ, եկեղեցու մյուս միաբան Յարութիւն քհյ. Շախեանցը, որն ըստ գործակալի հայտարարութեան տոնի ժամանակ հեռացել էր գետի մոտից, կոնսիստորիայի հրամանի համաձայն որպէս տուգանք վճարել էր 2 ռ.²:

1903 թ. հունվարի 23-ին եկեղեցու երեցփոխ Պօղոս Քաթանեանը գրել է կոնսիստորիային. «Համաձայն վճռոյ յանձնաժողովի, կազմելոյ վասն վերաստուգման հաշուոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ յերեցփոխանութեան նազարայ Ափեանց, կարևոր է հրաւիրել ճարտարապետ՝ վասն գնահատելոյ զծախս շինութեան չորից սենեակաց ի գաւթի եկեղեցւոյ, քանզի, մեք՝ հաշուատեսքս եկեղեցւոյ, յայտարարեալ եմք՝ թէ անհաւատալի են ցուցեալ ծախքն և կարի յաւելեալ: Ուստի պատիւ ունիմ խոնարհաբար խնդրել վիճակային Ատենիդ՝ վասն ստուգելոյ վերոյիշելոցս վերադարձուցանել ութ օր ժամանակաւ զհաշուեմատեանս եկեղեցւոյ մօից և ծախուց՝ վասն 1896, 1897, 1898, 1899 և 1900 ամաց, յետ աւարտման յիշեալ ժամանակամիջոցի պարտաւոր եմ անյապաղ վերադարձուցանել Ատենիդ»³:

1903 թ. հունվարի 29-ին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիների գործակալը ներկայացրել է 1902 թ. եկեղեցու տարեգրութիւնն ու հոգևորականներին. «Քահանայք սոքա են՝ 1) Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանց, տարրական կրթութեամբ, երբեմն կրօնուսոյց Հաւլաբարի քաղաքային եռադասեան դպրոցի. 2) Յարութիւն քահանայ Շախեանց – տարրական կրթութիւն ստացած. 3) Տիրացուն է Ալէքսանդր Պապովեանց – տարրական ուսումով, երկրորդ տիրացու չկայ:

Երէցփոխանն է Պօղոս Քաթանեանցն. եկեղեցին այնքան էլ մաքուր չէ պահուում, ունի կալուածքներ, որոնցից ստացւում է ամսական բաւականաչափ գումար: Այստեղ է և նախկին «Իգմիրեան» ծխական դպրոցի շինութիւնը, որ անցած է գիրեկցիայի ձեռքը իւր կրպակներով: Այժմ ուսումնարանը փակուած է. Երէցփոխանն ճշտապահ չէ դէպի Վիճակային Ատենի հրա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 329, թ. 35, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 329, թ. 60-61, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 37, քնագիր, ձեռագիր:

մանները՝ մանաւանդ եկեղեցական պարտուց վերաբերեալ: Չափաբերական մատեաններում դարձեալ նկատուում են պակասութիւններ - 1) ամսական վաւերացումն չկայ, 2) մահուան պատճառները՝ քահանայից ուսուներէն լեզու չիմանալու պատճառով՝ շատ անգամ ինքնահնար հիւանդութիւններ են երևում, պէտք է թարգմանել տալ և ըստ այնմ արձանագրել, 3) պահանջելի ստորագրութիւններից շատերը չկան թէ ծնելոց, և թէ պսակելոց մատեաններում. անգրագետների համար պէտք է յիշել: Չկայ մայր մատեան իրեղենաց: Կան բացակայութեանց և նկատողութեանց մատեաններ, միայն թէ աւագ քահանայն զլանում է եղած բացակայութիւնները արձանագրել տալ: Միաբանից եկեղեցի յաճախելը այնքան էլ կանոնաւոր չէ: Հրաւիրուած է այս մասին աւագ քահանայի անմիջական ուղարկութիւնը - այդպիսի թուլութեան վրայ հսկելու»¹:

Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը և Յարութիւն քհյ. Շախեանը հիշատակվում են նաև տարբեր վավերագրերում՝ մարտի 5-ին² և մայիսի 5-ին³: Դեկտեմբերի 4-ին առանձին հիշատակվում է Յարութիւն քհյ. Շախեանը⁴, իսկ դեկտեմբերի 10-ին՝ Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը⁵:

1903 թ. մարտի 27-ին երեցփոխ Պ. Քաթանեանը գրել է կոնսիստորիային. «...Պատիւ ունիմ յայտ առնել վիճակային Ատենիդ՝ թէ վասն վախճան տալոյ հաշւոց Նազարայ Ափեանց՝ չնայելով սուղ միջոցաց եկեղեցւոյ՝ համաձայն եմ տալ զկէս ծախուց՝ վասն հրաւիրելոյ ճարտարապետի, զոր պահանջէ պ. Նազարն Ափեանց վասն վերստուգելոյ ծախուց նորա»⁶: Հարկ է նշել, որ ճարտարապետի հրավերը կազմել է 40 ռ.: Հունիսի 14-ին կոնսիստորիան գրել է գործակալին. «Կոնսիստորիայս պատուիրէ պահանջել ի նախկին երեցփոխանէ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփխիսոյ՝ Նազարայ Ափեանց զպատասխան առ առաջագրութեան սորին, յանուն իւր յ2 ապրիլի տարւոյս թ. 1480, որ յաղագս ըսգալոյ զկէս մասն ծախուց ճարտարապետի առ ի ճշտելոյ զհաշիւս 500 ռ. յիշեալ եկեղեցւոյ»⁷: Ի վերջո, 1906 թ. դեկտեմբերի 12-ին Թիֆլիսի դատախազը քննիչին հանձնարարել է քննել Ափեանցի կողմից եկեղեցական գումարների վատնումը⁸: Հայտնի է, որ Նազար Ափեանցը մահացել է 1907 թ.՝ 66 տ. հասակում:

1903 թ. սեպտեմբերի 30-ին երեցփոխան Պողոս Քաթանեանը զեկուցումով դիմել է քաղաքի Բ. մասի եկեղեցիների գործակալին. «Համաձայն առաջարկութեան Ձերոյ, հիմնելոյ ի վերայ հրամանի վիճակային կոնսիստորիայի հայոց թեմին Վրաստանի և Իմերէթի, որ ի 27-ն սեպտեմբերի թ. 4425, ունիմ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 327, թ. 35, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 331, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 335, թ. 115-116:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 327, թ. 185, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 327, թ. 179, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 40, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 43, բնագիր, ձեռագիր:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 48, բնագիր, ձեռագիր:

զեկուցանել հետևեալս. նախ՝ ես իբրև երեսփոխան հայոց եկեղեցւոյ, սրբութեամբ կատարեցի զհրաման Վեհափառ Հայրապետի և համաձայն սրբատառ կոնդակի Նորին Օծութեան, պարտս համարեցի չունենալ մասնակցութիւն ինձ ի ժամ գրաւման կալուածոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ և չներկայացուցի զոչինչ մատեանս եկեղեցւոյ և ոչ ներկայ գտնուեցայ ի ժամ գալստեան մասնաժողովի, սակայն եկեղեցական կալուածք մեր գրաւեցան ի սեպհականութիւն արքունի: Գրաւեալ կալուածք կայանան. 1) յերկուց կրպակաց, որք և նախապէս գտանէին ի ձեռն հոգաբարձութեան ուսումնական շրջանի և տային եկամուտս տարեկան երեք հարիւր և վաթսուն ռուբլի, 2) յերկուց շինութեանց ի գաւթի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, որոց իւրաքանչիւրն բաղկացեալ է յերկուց սենեակաց և ի մէջէ խոհանոցէ ի վերին յարկի, և յերկուց սենեակաց և ի մէջէ խոհանոցէ ի ներքին յարկի, յորոց մինն նորաչէն էր և բերէր զեկամուտս տարեկան երկու հարիւր և քառասուն ռուբլի, իսկ երկրորդն՝ քայքայեալ և չբերէր զոչինչ եկամուտս: Դրամօք եկեղեցին ոչինչ չէ յանձնեալ և ունի արդ սոսկ տասն և ինն ռուբլի քառասուն և վեց կոպէկ»:

1904 թ. մարտի 14-ին եկեղեցու ծխականները դիմել են Վերահայոց կոնսիստորիային՝ Գէորգ Դաւթեանին դպիր կարգելու խնդրանքով. «Մենք՝ ի ներքոյ ստորագրեալ ծխականքս Հաւաքարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ՝ հանապազ գուրկ լեալ ի լսելոյ ներդաշնակ երգեցողութիւն յեկեղեցւոջ մերում, միահամուռ հաւանութեամբ վճռիմք խոնարհաբար խնդրել վիճակային Ատենիդ՝ հաստատել ի մէջ ընտրեալ զՏփիսիսաբնակ Տփիսի քաղաքացի Գէորգ Աղէքսանդրեանն Դաւթեանց ի պաշտաման եկեղեցական սպասաւորի՝ դպրի ըստ շտատի՝ ի վերայ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ և պատիւ ունիմք ընդ սմին յայտնել, զի վերոյիշեալ ընտրեալն մեր դաստիարակեալ և ուսեալ է ի Ներսիսեան ազգային հոգևոր դպրանոցի անցեալ զգասընթաց հինգերորդ դասարան, ունի գովանի վարս, յաջող յերգեցողութիւն և պատրաստեալ է երգեցիկ խումբ քառաձայն, որ երգելոց է հանապազ աջակցութեամբ և կառավարութեամբ նորա յեկեղեցւոջ մերում, ևս և աւարտեալ է և զինորական ծառայութիւն իւր: Ընդ սմին առաջի առնիմք և վկայագիրս նորա ընդ համարօք 3680, 683, 141, 169/194: Լիայոյս գալով, զի վիճակային Ատենիդ աջակցելոց է մեզ յայսմիկ մտադրեալ բարեկարգութեան, սպասելով հնարաւոր փութանակի տնօրինութեան, ստորագրիմք...»: Խնդրագիրը ստորագրել են երեսփոխան Պողոս Քաթանեանը և 49 ծխականներ²: Շուտով, մայիսի 3-ին երեսփոխանը հայտարարությամբ դիմել է Թիֆլիսի եկեղեցիների Բ. մասի գործակալին. «Ներկայացնելով ընդ սմին խնդրագիր ծխականաց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ՝ վասն նշանակելոյ ի շարս շտատնի սպասաւորաց յեկեղեցւոջ մերում զԳէորգն Աղէքսանդրեան Դաւթեանց՝ պատիւ ունեմ խոնարհաբար խնդրել ներկայացուցանել զայն ի վիճակային կոնսիստորիայն հայոց թեմին Վրաստանի և Իմէրեթի, առ ի տալոյ ընթացից

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2492, թ. 119, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 791, թ. 3, քնագիր, ձեռագիր:

գործոյն»¹: Այդ առթիվ մայիսի 5-ին գործակալ Ղևոնդ քհն. Մամիկոնեանը հայտարարութեամբ դիմել է Վերահայոց կոնսիստորիային. «Ընդ այսմ պատիւ ունիմ առաջի առնել Ատենիդ գլխաւորարարութիւն երեսփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ և զխնդիր ծխականաց յիշեալ եկեղեցւոյ երկու մարկայիւ հանդերձ, որ ի մասին ընդունելութեան ի լուրս հոգևորականաց զԳէորգն Աղէքսանդրեան Դաւթեանց՝ ամենախոնարհաբար խնդրելով բարեհաճն տնօրէնութիւն դորին»²: Մայիսի 21-ին Վերահայոց կոնսիստորիան գրութիւն է ուղղել գործակալ Ղևոնդ քահանային. «Ըստ յայտարարութեան Ձերոյ ի 5 ամսոյս թ. 210, կոնսիստորիայս տայ Ձեզ գիտել, թէ ծխականք Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զընտրութիւն սպասաւոր դպրի պարտին կատարել ըստ կարգին ի ծխական ժողովի եկեղեցւոյ՝ ի ներկայութեան Ձերում, համախօսական թղթով, զոր և հարկ է Ձեզ ապա մատուցանել Ատենիս ի տնօրէնութիւն, հանդերձ կարևոր վկայաթղթովք ընտրելոյն»³: Սեպտեմբերի 5-ին եկեղեցու միաբանները և երեսփոխ Պօղոս Քաթանեանը հայտարարութեամբ դիմել են բարեկարգչին Ղևոնդ քահանային. «Ներկայ ամի յամսեանս ապրիլի ծխականք Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ խնդրամատոյց եղին վիճակային կոնսիստորիային հայոց թեմին Վրաստանի և Իմէրեթի՝ վասն ընդունելոյ զԳէորգն Դաւթեանց, որ սպասաւորէր ի պաշտաման դպրի և լուսարարի յեկեղեցւոյ մերում՝ ի շտատ մերս եկեղեցւոյ և համաձայն կարգադրութեան հոգևոր Ատենի առաջադրեալ էր Ձերդ արժանապատուութեան հրաւիրել ի ժողով զծխականս եկեղեցւոյ և զհամաձայնութիւնէ նոցին կազմել զարձանագրութիւն և մատուցանել հոգևոր Ատենի: Ժողով ծխականաց վճիռ կայացոյց սպասել առժամանակ և ծանոթանալ ծառայութեան Գէորգեայ Դաւթեանց և յետ քանի մի ժամանակ նորին ի շտատ: Արդ՝ քաջ ծանոթացեալ գոլով սպասաւորութեան Գէորգայ Դաւթեանց, վկայելով զբարի և զգովանի վարուց և բարուց նորա, նոյնպէս և զարժանաւորութիւնէ նորին՝ պատիւ ունիմք այսու խոնարհաբար խնդրել՝ կազմել ժողով ծխականաց եկեղեցւոյ մերոյ՝ վասն կայացուցանելոյ վճռի ընդունել զԳէորգն Դաւթեանց շտատնի դպիր մերում եկեղեցւոյ, ընդ սմին յայտնիմք, զի Գէորգ Դաւթեանց շարունակէ սպասաւորել յեկեղեցւոյ մերում»⁴: Այդ խնդրի կապակցութեամբ, հոկտեմբերի 6-ին Վերահայոց կոնսիստորիան որոշել է. «Որովհետև Գէորգն Դաւթեանց չէ աւարտեալ զընթացս ուսման ի թեմական դպրանոցի, ուստի մերժել զխնդիրն յաղագս, ընդունելոյ զնա ի հոգևոր կոչումն ի սպասաւորութեան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քաղաքիս, դարձուցամք վկայականաց նորա ի ձեռն գործակալի Բ. մասին Տփլիսայ»⁵: Եվ հոկտեմբերի 13-ին կոնսիստորիան գործակալին պատվիրել է. «Ըստ հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան ի Կոնսիստորիայիս լուան զգեկուցումն ըստ խնդրոյ ժողովրդոց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 791, թ. 2, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 791, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 357, թ. 53, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 791, թ. 8, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 791, թ. 10, բնագիր, ձեռագիր:

Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարի, շարունակի ի կոնսիստորիայիս գրագրութիւն՝ յաղագս ընդունելոյ ի հոգեւոր կոչումն ի սպասաւորութիւն նոյն եկեղեցւոյ զԳէորգն Աղէքսանդրեան Դաւթեանց: Յառաջի արարեալ վկայականաց Դաւթեանցի տեսանի, զի նա է 26 ամաց, ազատ ի զինուորագրութիւնէ, ուսեալ է ի հինգերորդ դասատան Ներսիսեան դպրոցի: Հրամայեցին. որովհետեւ Գէորգն Դաւթեանց չէ աւարտեալ զընթացս ուսման ի թեմական դպրանոցի, ուստի մերժել զխնդիրն՝ յաղագս ընդունելոյ զնա ի կարեւոր կոչումն ի սպասաւորութիւն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քաղաքիս, դարձուցմամբ վկայականաց նորա ի ձեռն Ձեր»¹: Հետագայում, դեկտեմբերի 25-ին եկեղեցւո 30 ծխականները և երեցփոխ Պ. Քաթանեանը նույն խնդրով դիմել են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Վերջինս էլ, 1905 թ. հունվարի 31-ին Վիրահայոց կոնսիստորիային կարգադրել է. «...ցանկալի համարեմք թոյլատրել ծխականաց ի կազմել ժողով՝ վասն ընտրութեան սպասաւորին ի շարս միաբանից եկեղեցւոյն, որոյ արժանիմք ինքեանք վկային»²:

1904 թ. Վիրահայոց կոնսիստորիային ներկայացրած տեղեկագրում նշվել է, որ եկեղեցւոմ քահանայագործել են Սարգիս քհն. Յովհաննիսեան Իգիթեանց - 69 տ., քահանա է ձեռնադրվել 1864 թ. մարտի 29-ին, և Յարութիւն քհն. Խաչատրեան Շախեանց - 39 տ., քահանա է ձեռնադրվել 1898 թ. դեկտեմբերի 22-ին³: Այդ տարի հունիսի 15-ին կազմվել է Յարութիւն քահանայի ծառայական ցուցակը. նշվել է, որ 40 տ. է, աշխարհական կոչումից, 1878-1885 թթ. սովորել է Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցում, հոգեւոր կոչման մեջ է մտել 1896 թ. մարտի 9-ին, դպրութեան աստիճան է ստացել 1896 թ. ապրիլի 1-ին, 1896 թ. օգոստոսի 31-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, իսկ քահանա է ձեռնադրվել և կարգվել Սուրբ Մինաս եկեղեցւոմ՝ 1898 թ. դեկտեմբերի 22-ին: Ամուսնացած է, ունի որդի Սուրէն որը ծնվել է 1898 թ. սեպտեմբերի 28-ին⁴:

1905 թ. հունվարի 7-ին Պօղոս Քաթանեանը դիմել է կոնսիստորիային և հայտարարել, որ ինքն այլևս չի կարող կատարել երեցփոխանի պաշտոնը և վիճակային Ատյանին խնդրել է, որպեսզի նշանակեն նոր երեցփոխանական ընտրութեաններ և կատարվեն իր երեցփոխանական տարիների հաշիվների ստուգում՝ 1902 թ. հուլիսի 1-ից մինչև 1905 թ. փետրվարի 1-ը եղած ժամանակահատվածի համար⁵: Վիճակային կոնսիստորիան այս մասին փետրվարի 7-ին հայտնել է գործակալին ու կարգադրել է եկեղեցւոմ անցկացնել նոր ընտրութեաններ և ընտրողական թերթը մատուցել Ատյանին՝ ի հաստատութեան: Ապրիլի 10-ին եկեղեցւոմ կայացել է ծխական ժողով՝ 19 ծխականների մասնակցութեամբ, որին ներկա է եղել նաև գործակալ Յովհաննէս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 357, թ. 13 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 791, թ. 11, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 16, գ. 217, թ. 55, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 794, թ. 7-8, քնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 26, քնագիր, ձեռագիր:

աւագ քհյ. Մարտիրոսեանը: Ժողովը վերընտրել է նախկին երեցփոխ Պօղոս Քաթանեանին՝ իր պաշտօնում: Այս մասին ապրիլի 13-ին գործակալը ընտրողական թերթի հետ գրավոր հայտնել է կոնսիստորիային ի հաստատման: Սակայն պետք է նշել, որ Պ. Քաթանեանը համաձայնվել է ծառայել այդ պաշտօնում մինչև այդ տարվա հունիսի 16-ը¹:

1906 թ. հունվարին Կովկասի փոխարքայի խորհրդին կից կայացած Հայ-թուրքական խորհրդակցութեան համաձայն՝ Թիֆլիս քաղաքի Հայ ազգաբնակչության կողմից չորս ներկայացուցիչներ ընտրելու համար Սուրբ Մինաս եկեղեցուց ընտրվել են Ստեփաննոս Մալխասեանը, բժ. Յովհաննէս Իգիթեանը և Գէորգ Տէր-Դաւթեանը²: 1906 թ. հունվարի 1-ին, ծխականները հավաքվելով եկեղեցում՝ ըստ թեմի առաջնորդի 1905 թ. դեկտեմբերի 25-ի № 747 առաջադրութեան, ընտրել են նշված երեք պատվիրակներին՝ Հայ-թուրքական բանակցությունների համար պատգամավոր ընտրելու համար: Արձանագրությունը ստորագրել են՝ բժ. Յով. Իգիթեանց, Արշակ Սահակեանց, Ն. Շակիբով, Գ. Տէր-Մինասեանց, Մակար Մակարեանց, Միքայէլ Աբրամեանց, Յովհաննէս Նահապետեանց, Սարգիս Աբրամեանց, Նիկողայոս Արուծինեանց, Մկրտիչ Յակոպեանց, Ղազարոս Յակոպեանց, Աւետիկ Արուծինեանց, Վ. Մարդանեանց, Ա. Մալեանց, Գր. Սարեան, Գերասիմ Գալուստեանց, Սեդրակ Սահակեանց, Բէնքլեանց, Երվանդ Աւետիսեանց, Պօղոս Վարդապետեանց, Գ. Աբրամով, Ս. Աբրամով, Դ. Մախլով³: Ժողովը նախագահել է Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը: Այնուհետև, ապրիլի 30-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցում՝ համաձայն թեմի առաջնորդի № 535 առաջադրութեան, որով պետք էր մի պատվիրակ ընտրել մյուս եկեղեցիների պատվիրակների հետ միասին չորս պատգամավոր ընտրելու գէներալ-նահանգապետին կից Հայ-թուրքական խաղաղարար մասնաժողովին մասնակցելու համար, կայացել է ծխական ընդհանուր ժողով: Ժողովը գումարվելով երկրորդ անգամ, որոշել են՝ «Ի նկատի առնելով, որ մինչև այսօր ժողոված խաղաղարար յանձնաժողովները ոչ մի բարերար հետևանք չեն ունեցել, և կոտորածներն առաջւայ նման շարունակւում են, ընտրել մի ներկայացուցիչ, որը միւս եկեղեցիներից ընտրած պատգամաւորների ժողովին մասնակցելով՝ բռնւոն բողոք յայտնէ շարունակւող խժոժութիւնների և կառավարութեան բռնած ընթացքի դէմ»: Ներկայացուցիչ է ընտրվել Սարգիս Մելիքսեդեկեան Խանոյեանը, թեկնածու՝ Գրիգոր Մելքոնեան Սարեանցը: Ստորագրել են՝ բժ. Իգիթեան, Արշակ Սահակեանց, Գր. Սարեան, Մ. Ղազարեանց, Դ. ///, Ս. Բարսեղեանց, Յարութիւն քահանայ Շախեանց, Գէորգ Գ. Ափրիկեանց, Գեորգ Ե. Մկրտումեանց, Սարգիս Աբրամեանց, Աղեքսանդր Մարտիրոսեանց, Արշակ Մալեանց, Գրիգոր Սահակեան, Խէչօ Տէր-Վրթինով, Մկրտում Մանու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 29-32, բնագիր, ձեռագիր:

² «Մշակ», 1906, № 7, 13 հունվարի:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 183, թ. 38 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր: (Նաև որոշ ծխականներ ստորագրել են վրացերեն):

կեան, Դարչո Անդրէասեանց, Գէւորգ Տէր-Դաւթեանց: Ժողովի նախագահն է եղել Ս. Խանոյեանը¹:

1906 թ. ապրիլի սկզբին կոնսիստորիայի կողմից ստուգումների ուղղարկված Գրիգորիս քհյ. երզնկեանը գրել է, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցում հարկավոր է՝ «Ա) վերստուգելու հրաժարուած երեսփոխ պ. Աւագեանցի եկեղեցական հաշիւները, հաշուետեսների միջոցաւ, և ապա նոր ընտրութիւն կայացնելու...»²:

Ապրիլի 10-ին գործակալ Գրիգոր Լաւաք քհյ. Մանգակունին կոնսիստորիային է ներկայացրել եկեղեցու ծխական ժողովի արձանագրութիւնը, ըստ որի երեսփոխան է ընտրվել եռամյա ժամանակով Սեդրակ Բարսեղեանը: Ժողովին մասնակցել են 10 ծխական: Ապրիլի 17-ին կոնսիստորիան հաստատել է Սեդրակ Բարսեղեանին երեսփոխանի պաշտոնում և միաժամանակ պատվիրել է Բ. մասի գործակալին «յանձնել նորոգ երեսփոխանին զամենայն հաշիւս, զկալուածս և զգոյս օրինաւոր ցուցակաւ, զօրինակ որոյ մատուցանել Ատենիս»³: Հուլիսի 22-ին նորընտիր երեսփոխան Սեդրակ Բարսեղեանին է հանձնվել եկեղեցուն պատկանող գույքը⁴:

Ապրիլի 16-ին եկեղեցում կայացել է Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձուների պատգամավորական ընտրութիւն: Պատգամավորներ են ընտրվել Գրիգոր Սարեանը, բժ. Իգիթեանը, թեկնածուներ՝ Ստեփան Մալխասեանը և Գրիգոր Սարուխանեանը: Նշված պատգամավորները գավառներից ընտրված պատգամավորների հետ պետք է ընտրեին Ներսիսյան դպրոցի 12 հոգաբարձուներ⁵:

Մայիսի 31-ին գործակալ Յովհաննէս Լաւաք քհյ. Մարտիրոսեանը հայտարարութեամբ դիմել է կոնսիստորիային՝ ներկայացնելով Կարսի քաղաքացի, հետագայում Թիֆլիս քաղաքի վերաբնակիչ Արամ Սիմոնեանցի խնդրագիրը՝ գրված 1905 թ. փետրվարի 7-ին. «1904 թուականի ապրիլ 18-ին ես՝ ներքոյ ստորագրողս, պայմանաւորուեցի քաղաքիս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ երեսփոխան պ. Պօղոս Քաթանեանցի հետ՝ եկեղեցին ներքուստ ներկել, բացուածքները լցնել զամասկով, նաև դռները, պատուհանները և նոյնպէս տանիքը, և այդ բոլորի համար ստանալու էի մի հարիւր տասն և հինգ ռուբլի (115ռ.)՝ մաս-մաս, իւրաքանչիւր յօդուածի գործը մաքուր վերջացնելուց յետոյ և այս գումարից ստացել եմ միայն 80ռ.: Եկեղեցու նորոգութիւնը կատարած լինելով մեր կրած դաշի համաձայն, բացի տանիքից, որ եղանակների վատութեան պատճառաւ անկարող եղա ներկել երկու շերտ, այլ ներկել եմ մի շերտ և խոստանում եմ օրերը տաքանալու պէս լրացնել այդ թերին, որ ինձ համար շատ չնչին աշխատանք է: Չնայած որ ես կատարել

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 183, թ. 104 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր: Տես նաև «Ալիք», 1906, № 5, 3 մայիսի:

² «Հովիւ», 1906, № 11, 2 ապրիլի, էջ 172:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 34-36, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 38, քնագիր, ձեռագիր:

⁵ «Յառաջ», 1906, № 72, 18 ապրիլի:

եմ իմ խոստումը ըստ մեր պայմանի, բայց պ. երեսփոխանը չի բարեհաճում վճարել ինձ հասանելի մնացորդ 35ռ. գումարը, նոյնպես 2 ուրբլին մեր պայմանից դուրս իր գիտությունները կատարած գործիս համար՝ ընդ ամենայն երեսուն եօթն ռուբլի (37ռ.): Թէև այս հաշուի համար շատ դիմումներ եմ արել, պատասխանը եղել է հետևեալը. «Սպասիր մինչև եկեղեցու ունեցած մոմերի վաճառուելը և անմիջապէս կմաքրեմ քո հաշիւը»: Վաստակաւորիս արդար բողոքը ամենախոնարհաբար յայտնելով պատկառելի Ատենիդ, աղերսում եմ բարեհաճել հրամայել յիշեալ երեսփոխանին տալ մնացած երեսուն եօթ (37) ուրբլին, որպիսի գումարը բաժանելու եմ պարտատերերիս: Սորա հետ ներկայացնում եմ իմ կրած պայմանը պ. Քաթանեանցի հետ»¹: Պայմանագիրը գրվել է 1904 թ. ապրիլի 18-ին. «Ե՛ս, ի ներքոյ ստորագրեալ՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ երէցփոխան Պօղոս Քաթանեանցս, Ղարս քաղաքացի Արամ Սիմէօնեանցին յանձնեցի կատարել եկեղեցւոյ հետևեալ գործերը. 1) մաքուր սոսնձեայ սպիտակադեղով սպիտակացնել ցօկօլից վերև բոլոր պատերը ներսից, 2) բոլոր պատերը մինչև ցօկօլը մաքուր ներկել ձիթադեղով, եթէ երկու երեսը չ'բաւականանայ՝ երեք երես քսելով, 3) ձիթադեղով ներկել սպիտակ գոյնով եկեղեցւոյ առաստաղը՝ նախապէս կարևոր և բացուած տեղերը զամասկայով լցնելով, 4) ձիթադեղով ներկել սպիտակ գոյնով եկեղեցւոյ բոլոր դռները և պատուհանները ու դրսի փայտեայ ծածկը՝ դռան առաջ, 5) եկեղեցւոյ բոլոր կտուրը ներկել ձիթադեղով՝ հարկաւոր կարկատանները կատարելուց յետոյ, 6) բոլոր խառաչօնները ներսի գործը կատարելու համար պէտք է լինեն Արամ Սիմէօնեանցից՝ առանց եկեղեցւոյ մասնակցութեան: Այս բոլոր գործը կատարելու համար ես պէտք է վճարեմ Արամ Սիմէօնեանցին վարձատրութիւն մի հարիւր տասն և հինգ ուրբլի մասն-մասն՝ իւրաքանչիւր յօդուածի գործը մաքուր վերջացնելուց յետոյ, իսկ նախապէս փող պահանջելու իրաւունք չ'պէտք է ունենայ Արամ Սիմէօնեանցը: Եթէ այս յօդուածներում նշանակուած գործերը մաքուր չ'լինեն կատարուած՝ պարտաւոր է Սիմէօնեանցը միևնոյն գործը նորից կատարել՝ մինչև մաքուր դուրս բերելը: 18-ն ապրիլի 1904 ամի, Տփլիս: Պ. Քաթանեանց (ստորագրութիւն)»²:

Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոսը հայտարարել է, որ 1906 թ. հունիսի 4-ի առավոտյան ժամը 10-ին նշանակվել է ներսիսեան դպրոցի 12 հոգաբարձուների և հոգաբարձական խորհրդի պաշտոնավարութեան ժամանակամիջոցի համար մի ստուգող հանձնաժողովի ընտրութիւն: Թեմական ընտրողները հրավիրվել են հունիսի 3-ի երեկոյան ժամը 8-ին առաջնորդարան՝ նախապատրաստական ժողովի: Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ընտրվել են բժ. Յովհաննէս Իգիթեանը և Գրիգոր Սարեանը, իսկ անձնափոխանորդներ՝ Ստեփան Մալխասեանը և Գէորգ Տէր-Դաւթեանը³: Նույն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 354, թ. 144-145 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 354, թ. 146, բնագիր, ձեռագիր:

³ «Մշակ», 1906, № 115, 30 մայիսի:

թվականին եկեղեցական մեկ ուրիշ ժողովին մասնակցելու համար եկեղեցուց ընտրվել են Գրիգոր Միքայելեան Սարեանցը և Սեդրակ Յարութիլենեան Բարսեղեանցը¹:

1906 թ. հուլիսի 30-ին եկեղեցում տեղի է ունեցել ծխականների երրորդ ժողովը՝ կենտրոնական ժողովի համար պատվիրակներ ընտրելու համար: Հաջորդ օրը Սարգիս ալազ քհն. Իգիթեանը հայտարարություն Ժամբ դիմել է Վիրահայոց թեմի առաջնորդին և ներկայացրել է ժողովի արձանագրությունը. «Մենք, ի ներքոյ ստորագրեալքս՝ ծխականքս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, համաձայն սրբազան կոնդակի Նորին Վեհափառութեան և առաջադրութեան թեմիս ս. առաջնորդի, հաւաքուելով ծխական ժողովի երրորդ անգամ, ընտրեցինք պատուիրակներ կենտրոնական ժողովի համար՝ Գրիգոր Մելիքեան Սարեանց և Սեդրակ Յարութիլենեան Բարսեղեանց: 30 յուլիսի 1906 թ. ի ք. Տփլիս:

Նախագահ ժողովի պր. Քաթանեանց, քարտուղար Գր. Սարեան:

Միքայել Ղազարեան, Վանիչկա Սարեանց, Մկրտիչ Եսայեանց, Արշակ Մանուկեան, Մկրտիչ Մանուկեան, Արշակ Մալխասեանց, Արշակ Սահակեանց Կարապետ [...], Ալեքսան Մարտիրոսեան, Յովհաննէս, Գէորգ Ապրիկեան, Թալիկո Առաքելեան, Վան Առաքելեան, Դաւիթ Կասումեան, Դարչո Աֆրիկեան, Յօհան Յարութիլենեանց, Ալեկսի Մօսինեան, Ստեփան Միրօնով, Օհանէս Իգիթեանց, Եովանէ Իգիթեանց, Խաչատուր Աւետիսեանց, Գէորգ Տէր-Դաւթեանց, Մինաս Եղիգարով, Վարդանեանց Գէորգ, Սէդրակ Մարգարեան, Կարապետ Ղազարեանց, Մարջան Սահակով, Արշակ Սահակով, Կատինկա Սահակեան, Աբրահամ Սահակեան, Սեդրակ Բարսեղեանց, Սփիւ Մարտիրոսով, Գօր Խաչատուրով, Մարգար Ավետիսեանց, Սուրբատ Միրզայեանց, Արտէմ Դավթեան Սահակեանց, Յարութիլեն քահանայ Շախեանց, Սարգիս ալազ քահանայ Իգիթեանց»²:

1907 թ. հունիսի 8-ին եկեղեցու երեցփոխ Սեդրակ Բարսեղեանը հայտարարություն Ժամբ դիմել է կոնսիստորիային և խնդրել, որպեսզի հանգուցյալ Իգմիրեանի՝ եկեղեցուն կտակած կալվածքի հատակագիծը տրամադրեն իրեն, որը կարևոր է որոշելու եկեղեցուն պատկանող մասի սահմանները, քանի որ թյուրիմացություններ են առաջացել եկեղեցու և հարևան տան տիրոջ միջև³:

1907 թ. նշված են եկեղեցու միաբաններ Սարգիս ալազ քհն. Իգիթեանը և Յարութիլեն քհն. Շախեանը⁴: Սարգիս ալազ քահանան ծնվել է 1835 թ.՝ Յովհաննէսի ընտանիքում, և քահանա է ձեռնադրվել 1864 թ. մարտի 29-ին:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 200, թ. 107, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 219, թ. 82 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 40, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ Գր. ալազ. քհն. Մանդակունի, Կանոնադրութիւն Տփլիսի հայ քահանաների միաբանութեան, Տփլիս, 1907, էջ 10: Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 200, թ. 30 շրջ., բնագիր, ձեռագիր, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3915, թ. 35:

Յարութիւն քահանան ծնվել է 1865 թ.¹ Խաչատուրի ընտանիքում և քահանա է ձեռնադրվել 1898 թ. դեկտեմբերի 22-ին¹:

1908 թ. սկզբին վախճանվել է երեցփոխան Սեդրակ Բարսեղեանը և եկեղեցու ծխականները փետրվարի 10-ին՝ երրորդ և վերջին անգամ հրավիրվել են ժողովի, որտեղ հանգուցյալի փոխարեն միաձայն երեցփոխ են ընտրել Իսահակ Առաքելեան Կոստանդեանցին: Այդ մասին կազմվել է համախոսական՝ ծխականների 18 ստորագրությամբ (ստորագրողների մեջ են՝ Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը և Յարութիւն քհյ. Շախեանը): Հաջորդ օրը գործակալ Ղևոնդ քահանան հայտնել է կոնսիստորիային, որ եկեղեցու ծխականները նոր երեցփոխ են ընտրել Իսահակ Առաքելեան Կոստանդեանցին՝ կես տարի ժամանակով: Ուստի ամենախոնարհաբար խնդրել է հաստատել նրան նոր պաշտոնում: Շուտով, փետրվարի 13-ին վիճակային կոնսիստորիան գործակալին հրամայել է. «Հաստատել գիսահակ Առաքելեան Կոստանդեանցի պաշտաման երեցփոխանի եկեղեցւոյ Սուրբ Մինասի Տփխեաց եռամեայ ժամանակաւ, զօր և ծանուցեալ գործակալին Բ. մասի Տփխեաց պատուիրել՝ յանձնել նորոգ երեցփոխանին զամենայն հաշիւս, գկալուածս և զգոյս եկեղեցւոյ օրինաւոր ցուցակաւ, զօրինակ որոյ մատուցանել Ատենիս»²:

1908 թ. մայիսի 9-ին Մարտիրոս Գորգազեանցը խնդրագրով դիմել է Թեմի առաջնորդ Գարեգին արք. Սաթուհեանին. «Գերապատիւ սրբազան հայր, ես Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ վերայ աշխատել եմ Ափեանցի երեցփոխանութեան ժամանակ և մեր աշխատութեան վարձից քսանլեւօթ մանէթ մնացել է մինչև այսօր: Ես սրանից երկու տարի առաջ խնդիր ներկայացրի Ատենիդ. ինձ խոստացաք, որ երբ կալվածքները վերադարձրին, մենք նկատի կունենանք քո վարձի հատուցման մասին: Ուստի ես մինչև այսօր ապաստում էի, բայց տեսնելով, որ մոռացւած է իմ խնդիրս և որովհետև չբաւորութիւնը ևս ճնշում է, ուստի խոնարհաբար խնդրում եմ Ձեր Սրբազնութիւնից տնօրինել և հասցնել ինձ իմ քրտինքի արդար գինը»: Հունիսի 1-ին եկեղեցու երեցփոխը այս հայտարարությանը պատասխանել է Թեմի առաջնորդին հետևյալ կերպ. «Գերապատիւ Սրբազան հայր, տեղեկութիւն ժողովելով ի խնդիրն Մարտիրոս Գորգազեանի՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քահանաներից, հաշուետեսներից, նախկին երեցփոխից, վերոյիշեալ մարդու գործին անգամ ծանօթ չեն, և թէ նորա պարտքի մասին... ուստի, Սրբազան հայր, կօնսիստօրին լաւ հայտնի է հանգուցեալ Ափեանցի գործերը, թէ ինչպէս եկեղեցւոյ ուսումնարանի շինութեան փողերը կլանեց, և թէ կօնսիստօրը երկար ժամանակ պահանջում էր վերադարձնել, բայց Ափեանցը ձգձգում էր: Վերջը կօնսիստօրը ստիպուած եղաւ գործը տալ դատարանին քրէական օրէնքով, բայց Ափեանի մահուան պատճառաւ գործը դադարեց, պարոն Մարտիրոս Գորգազեանը, ինչու՞ եթէ իրէն պարտ են, չէր պահանջում Ափեանցից նորա կենդանութեան ժամանակը, կամ նախկին երեսփոխներից, քահանանե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 19, գ. 227, թ. 173, տես նաև թ. 204, ոռւսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 43, բնագիր, ձեռագիր:

րից կամ հոգաբարձուներից... վերջապէս, ինչու¹ այն ժամանակը այդ հարցը չի հարուցեց գոնէ կօնսիստօրիային, այն ժամանակը իհարկէ տեղեկութիւն կունենային վերոյ յիշեալ անձնաւորութիւնք, որ իրաւ Ափեանցը չի վճարել վարպետի վարձն էլ: Ուստի եօթը տարի անցնելուց ետոյ գալ առանց մի փաստայ թղթի պահանջել եկեղեցուց փող, կարծեմ ո՛չ օրէնքը կը ընդունի, և ո՛չ եկեղեցին»¹: Քննարկելով վարպետ Մարտիրոս Գօրգազեանցի խնդիրը, Գարեգին արք. Սաթունեանը հունիսի 9-ին կարգադրել է եկեղեցու երեցփոխին բավարարել վերջինիս պահանջը²:

1908 թ. մայիսի 18-ին եկեղեցում կաթողիկոսական ընտրութեան ծխական պատվիրակներ են ընտրվել բժ. Յովհաննէս Իգիթեանը, Գէորգ Տէր-Դաւթեանը և Գրիգոր Ղազարեանը³: Մայիսի 28-ին եկեղեցու միաբան Սարգիս աւագ ք. իգիթեանը թեմի առաջնորդին է ներկայացրել կաթողիկոսական երեցփոխ-պատվիրակների ընտրողական թերթը, որում գրվել է. «Մենք, ներքոյ ստորագրեալ, Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխական ժողովուրդներս, Վրաստանի և Իմերէթի թեմակալ առաջնորդ Բարձր Սրբազան Գարեգին արքեպիսկոպոսի կարգադրութեան համաձայն, 1908 թուի մայիսի 11-ին, ձայների առաւելութեամբ, ընտրեցինք հետեւեալ երեք ներկայացուցիչներին՝

1. Բժ. Յովհաննէս Տէր-Սարգսեան Իգիթեանց,
2. Գէորգ Զաքարեան Տէր-Դավթեան,
3. Միքայէլ Գէորգեան Ղազարեան:

Որոնք, թեմիս միւս ներկայացուցիչների հետ միասին ժողովուրդով Տփլիսի Հայոց Առաջնորդարանը, սոյն թուի սեպտեմբերի 21-ին պիտի ընտրեն մի թեմական պատգամաւոր՝ Ամենայն Հայոց Սրբազնագոյն Հայրապետի ընտրութեանը մասնակցելու համար Սուրբ Էջմիածնում 1908 թուի հոկտեմբերի 30-ին»⁴: Ընտրողական թերթի տակ ստորագրել են. նախագահ՝ Գր. Սարեանց, Սարգիս աւագ քահ. Իգիթեանց, Յարութիւն քահ. Շախեանց, Ալէքսի Աղասեանց, Դարչօ Խաչատուրեանց, Արշակ Սահկեանց, Գ. [Տէրեանց], Սարգիս Գրիգորեանց, Մ. Ղազարեանց, Արշակ Մաիլեանց, Աղէքսանդր Մարտիրոսով, Գ. Խաչատրեանց, Վարդան Գիրգիղեանց, Սիմօն Միսոյեանց, Յարութիւն Շահոյեան, Սարգիս Ղազարեանց, Արտէմ Սահակեանց, բժ. Իգիթեանց, Արտէմ Արութինեանց:

Նշենք, որ Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձուներ ընտրելու համար պատվիրակներ են ընտրվել Յովհաննէս Իգիթեանը և Գրիգոր Սարեանը, իսկ անձնափոխանորդներ՝ Ստեփան Մալխասեանը և Գէորգ Տէր-Դաւթեանը⁵:

Հունիսի 2-ին եկեղեցու միաբան Սարգիս աւագ ք. իգիթեանը հայ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 353, թ. 39-40, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 353, թ. 40, բնագիր, ձեռագիր:

³ «Մշակ», 1908, № 109, 20 մայիսի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 816, թ. 184-185 շրջ., բնագիր, ձեռագիր, (11 ծխական ստորագրել է վրացերեն):

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 368, թ. 117 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

տարարությամբ դիմել է թեմի առաջնորդին. «Պատիւ ունիմ խոնարհաբար յայտնել Բարձր Սրբազնութեանդ, այն է, գոլով կինս և ես տկար, խորհրդեամբ բժշկաց գնալու ենք հանքային ջրերը, այսինքն Պատիւգորսկ, սորանով խնդրում եմ տալ ինձ անցաթուղթ՝ գնալու երկու ամսեայ ժամանակաւ, յանձնելով ծուխս միաբանակցին իմոյ՝ Յարութիւն քահանայի Շախեանց»։ Վերջինս հայտարարության տակ գրել է. «Հովուութիւն ծխոցն յանձն եմ առնում երկամսեայ ժամանակաւ»։ Առաջնորդի կողմից առարկությունն չի եղել և տրվել է անցագիր¹։

1909 թ. մարտի 16-ին Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը կոնսիստորիային հայտնելով եկեղեցու ծխական Բագրատ Շախեանցի նվիրաբերության մասին, գրել է. «Պատիւ ունիմ ամենախոնարհաբար խնդրելու վիճակային Ատենիդ, որ մեր եկեղեցու ծխականներից Բագրատ Շախեանցը նուիրել է մեր եկեղեցուն սուրբ Աստուածածնայ պատկեր առանց օժելու։ Ուստի սորա համար խնդրում եմ վիճակային Ատենիդ անէք տնօրէնութիւն օժելու յիշեալ պատկերը»²։

1909 թ. եկեղեցում գործել են Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը, Յարութիւն քհյ. Շախեանը և դպիրներ Գէորգ Ծերեթելեանը և Յարութիւն Յարութիւնեանը³։

1910 թ. մայիսի 30-ին եկեղեցում ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձուներ ընտրելու համար պատվիրակներ են ընտրվել բժ. Յովհաննէս Իգիթեանը և Գրիգոր Սարեանը, իսկ անձնափոխանորդներ՝ Գէորգ Տէր-Դաւթեանը և Արշակ Սահակեանը⁴։

1910 թ. սեպտեմբերի 27-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցում. համաձայն Ատենիս 29 մայիսի 1906 թ. օրագրի, կոնսիստորիայս դատի էր տուել Թիֆլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցու նախկին երեսփոխան Նազար Ափեանցին՝ եկեղեցական 732 ր. 81 կ. վատնելու համար։ Նահանգական դատարանի դատախազը գրութեամբ 4-ն նոյեմբերի 1908 թ. № 17904, յայտնել էր Ատենիս թէ յիշեալ երեսփոխանի մահուան պատճառով, նրա դէմ քրէական գործը կարճուած է։ Գործից պարզուած է, որ հանգուցեալ Ափեանցը թողել է աննշան կարողութիւն, բայց մեծաքանակ պարտք, այնպէս որ եթէ Ատենան քաղաքացիական դատ բանայ, բացի վնասից ոչինչ չի ստանայ, ուստի համաձայն Ատենիս փաստաբանի կարծեաց, հարկաւոր է այս գործը կարճել։ Հրամայեցին. կարճել այս գործը»⁵։

1911 թ. ապրիլի 6-ին եկեղեցիների բարեկարգիչ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանը հայտարարությամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Տարւոյս մարտ ամսի 28-ին, № 507 տուած յայտարարութեամբ տեղեկացնելով Վրաստանի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 378, թ. 8, բնագիր, ձեռագիր։

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 437, թ. 54, բնագիր, ձեռագիր։

³ Գ. Մանդակունի, Դիւան Տփլիսի հայոց եկեղեցիների, Տփլիս, 1910, էջ 18։

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 615, թ. 1 շրջ., բնագիր, ձեռագիր։ Տես նաև «Հովիտ», 1910, № 8, 6 հունիսի, էջ 123։

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2301, թ. 308 շրջ., բնագիր, ձեռագիր։

և Իմերէթի հայոց վիճակային կոնսիստորիային Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ժամասացութեան և նոյն եկեղեցւոյ միաբան արժ. Հայր Յարութիւն քահանայ Շախեանի պարտազանցութեան մասին՝ կոնսիստորիային բարեհաճեց նշանակել քննութիւն այդ առթիւ՝ քննութեան գործը յանձնելով անդամ բարձր արժանապատիւ Հայր Համազասպ աւագ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանցին և տէր-Հայրը ըստ իւր հայեցողութեան բարեհաճեց հարց ու փորձի ենթարկել միայն եկեղեցւոյ տիրացուներին և ժամկոչին և նոյն եկեղեցւոյ մշտական մոմավաճառ մի վիրախօս տիկնոջ (որը ոչ մի բառ հայերէն չէ հասկանում), ներկայութեամբ նոյն քահանայից, որոնց վերաբերում էր բողոքը: Դժգոհ հայր քննչի բռնած դիրքից և նրա քննութեան ձեւից, որ նա ուշադրութիւն չդարձնելով իմ բաւարար բողոքին՝ առանց քահանայից ներկայութեան քննելու տիրացուներին, ուղղակի քահանայից դիմած կանգնած խօսեցնում էր տիրացուներին և ժամկոչին իրենց պահող և հաց հասցնող տէրերի դիմաց, խոնարհաբար խնդրում եմ նշանակել նոր և անաչառ քննութիւն մի այլ քահանայի ձեռքով, որտեղ որպէս բողոքատու պատրաստ եմ ապացուցանելու ներկայ եղող ժամաւորների ցուցմունքներով լույսի պէս պարզ և անյաղթելի ճշմարտութիւնը»¹:

1911 թ. հուլիսի սկզբին «Ընկեր» թերթում տպագրվել է «Քրիստոնեական եկեղեցւոյ գաւթում» վերնագրով մի հետաքրքիր պատմութիւն.

«Մի խեղճ բայց բարեպաշտ ծերունի, Եփրեմ Խալֆայեան, եկաւ «Ընկերի» խմբագրատուն և պատմեց մեզ հետևեալը. Քանի ժամանակ է ահա, որ մեր փողոցի կնանիքը էլ ուրիշ խօսք ու գրոյց չունեն, բացի Հաւաքարի Սուրբ Մինասի սուրբից: Մի նոր իմաստուն է լուսն ընկել – ասում են մի սուրբ մարդ, մի չտեսնած գիտուն, որ աշխարհքի տակն էլ, գլուխն էլ դիտում է և ամեն մարդի անցեալն էլ, ապագան էլ ճշտութեամբ պատմում է: Մի խօսքով, մէկ չտեսնած նոր մարգարէ: Մերոնք էլ մէջ խառնեցին և սա ու նա ամեն կողմից ստիպեցին ինձ, թէ դու էլ գնա ու տեղեկացիր, թէ ինչ է լինելու մեր վերջը, երբ է մեզ համար էլ մի բախտի դուռ բացելու: Գնացողը, ասում են, մի մանթէ է տալիս, բայց չունեցողին մի արատով էլ ընդունում է: Ես էլ մի արասի վերցրի ու գնացի: Գնում եմ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ բակը ու սենեակը լիքն է կանանցով, իբր քաղաքային լէչերնիցան լինի՝ հայ, վրացի, ռուս, թուրք... ամեն միլլաթ էլ կայ: Երբ ներս մտայ սուրբի սենեակը, ինձ հրամայեց նախ գնալ ու մի քանի կօպէկի մոմ բերել. գնացի ու բերի: Սուրբը դեռ գրադած էր վրացի կանանց հետ: Նրա առջև դրած է մի պղինձ՝ մէջը ջրով լիքը, մի մեծ կոուչ մոմ, աջ կողմում երեք մեծ-մեծ գրքեր: Երբ դեռ նրա գլուխը խառն էր, ես զգուշութեամբ նայեցի գրքին. մէկը այսմատուրք էր, միւրը շարական, երրորդն էլ ինչ-որ ժամագիրք էր... Վերջապէս սուրբը դարձաւ դէպի ինձ: Մի արասին և մոմերը տի իրան: Վառեց նա մոմերը, խրեց ջրի մէջ, խորհրդաւոր կերպով նայեց մոմերին և հարցրեց.

– Ու՞մ մասին է քո հարցը:

– Ինքդ պիտի իմանաս, տիրացու,– ասացի ես,– չէ՞ որ դու իմաստուն ես:

... Դու կին ու զաւակներ ունիս,– ասաց սուրբը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1141, թ. 136 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

– Ունիմ:
 – Դու առաջ մի յայտնի վաճառական ես եղած:
 – Լաւ:
 – Կնիկդ երկար տարիներ հիւանդ է եղել, շատ բժիշկներ ես բերել, ծախսեր ես արել...
 – Լաւ:
 – Այժմ ես մի աղօթք կանեն, որ կինդ չորս օրում կբժշկվի...
 Այլևս, պարոն Մեղրակ, չկարողացայ բարկութիւնս գտալ:
 – Տիրացու,– ասում եմ,– առաջինը որ ես երբեք վաճառական չեմ եղել...
 – Դէ, որ էդպէս է, – ասաց սուրբը,– արասիդ վեր և սուս ու փուս դուրս գնա:
 – Ոչ, տիրացու,– ասացի, էդ տեսակ արասին էլ յետ չեմ վերցնի, բայց արածդ մեծ ամօթ է... Երբ ես դուրս եկայ, ժամի զանգը տալիս էին, և մարդիկ փողոցից ներս էին գալիս... Բայց տասն մարդից մէկը ժամ էր մտնում, իսկ իննը սուրբի սենեակը...»¹:

Թերթը իր հաջորդ համարներից մեկում գրել է. «Ընկերի» անցեալ համարում տպւած Սուրբ Մինասի եկեղեցւոյ գաւթում կատարւած գուշակութիւնների մասին, մենք ստացանք այժմ հետեւեալ տեղեկութիւնը. Այդ գործով զբաղւող տիրացու չկայ, այլ խօսքը վերաբերում է բազմանգամ ընտանիք ունեցող (5 երեխայ) մի համեստ պարոնի, որը մի երկու տարի առաջ քրտնաջան աշխատաւոր է եղած, իսկ այժմ գրկւած է թէ՛ աշխատանքից, և թէ՛ ապրուստի միջոցներից: Գուշակութիւնները աւելի մեղմ խորհրդատուի բնաւորութիւն են կրում, ինչպէս ինքը՝ ներկայանալով խմբագրատուն, մեզ բացատրութիւն տւաւ... ուստի մենք դարձնում ենք սրանց շրջապատողների ուշադրութիւնը սրանց նեղ վիճակի վրա: Նեղւածին չպէտք է հալածել, այլ պէտք է օգնութեան հասնել և օգնել, որ հեռու մնայ սխալներից»²:

1911 թ. հոկտեմբերի 16-ին եկեղեցւում կայացած ընտրությամբ կաթողիկոսական պատգամավոր ընտրող պատվիրակներ ընտրվեցին Ստեփան Մալխասեանը, Արշ. Բենքլեանը և Գէորգ Տէր-Դաւթեանը³: Այդ օրը ժողովում ծխականների 19 ստորագրությամբ կազմվել է արձանագրություն այն մասին, որ երեցփոխ է ընտրվել Միքայէլ Ղազարեանը: Հոկտեմբերի 19-ին գործակալ Ղևոնդ քահանան դիմել է վիճակային կոնսիստորիային, նոր երեցփոխին երեք տարի ժամանակով հաստատելու համար: Հոկտեմբերի 24-ին կոնսիստորիան քննարկել է գործակալի հոկտեմբերի 19-ի թ. 745 հայտարարությունը, որին կից ներկայացվել էր նաև ծխականների համախոսականը, որով երեցփոխանի պաշտոնում ընտրել էին Միքայէլ Ղազարեանին, պատվիրելով գործակալին նրան հանձնելու եկեղեցու հաշիվները, կալվածքը, գույքը՝ օրինավոր ցուցակով, որի մի օրինակն էլ մատուցել Աստանին⁴:

¹ «Ընկեր», 1911, № 17, 3 հուլիսի:

² «Ընկեր», 1911, № 19, 10 հուլիսի:

³ «Սուրհանդակ», 1911, № 416, 18 հոկտեմբերի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2302, թ. 285, բնագիր, ձեռագիր:

Սակայն չուտով, դեկտեմբերի 3-ին, ինչ-ինչ պատճառներով հրաժարական տված Միքայել Ղազարեանը գործակալին գրել է. «Պատիւ ունեմ հայտնելու, որ ես երեսփոխական ընտրութեան ժամանակ ոչ մի համաձայնութիւն չեմ տւած ժողովականներին ինձ երեսփոխ ընտրելու համար, այժմս էլ կրկնելով իմ հրաժարումի մասին, կխնդրեմ կարգադրեք նոր ընտրութիւն կայացնելու համար և ուրիշին ընտրելու իմ փոխարենը»: Դեկտեմբերի 12-ին գործակալը կոնսիստորիային տեղեկացրել է երեցփոխի հրաժարականի մասին և խնդրել է ի տնօրինութիւն:

1911 թ. դեկտեմբերին Թիֆլիսի հոգևորականների որբերի և այրիների հանձնաժողովի հոգաբարձութիւնը բացել է եկեղեցու որբապատկան տուփը և հետևյալ գրավոր հայտարարութիւնն է հղել եկեղեցու միաբաններին. «Հոգաբարձութիւնս Թիֆլիսի հայ եկեղեցիների 1911 թուի որբապատկան գանձանակատիւները բանալով, ի ցաւ սրտի նկատեց, որ Զեր եկեղեցու գանձանակատուփը բոլորովին դատարկ է, և առանց բանալու վերադարձնում է: Մեր կարգակիցների խեղճ և անօգնական որբ և այրիներին օգնութեան պահանջը չատ մեծ է: Եթէ մենք՝ քահանաներս, անուշադիր վերաբերուենք, այն ժամանակ նոքա կը զրկուեն իրենց ստացած չնչին սննդադրամներից ևս: Ուրեմն խնդրում ենք խիստ ուշադրութիւն դարձնեք, որ անընդհատ շրջեցուեն ս. պատարագին «Հաւատամք»-ի ժամանակ, որով հաւատացած կը լինենք, որ Զեր եկեղեցուց ևս տարեկան մի քանի ըուբլի անպատճառ կստացուեն յօգնութիւն խեղճ և անօգնական հոգևորականների որբ և այրիներին»¹:

1911 թ. դեկտեմբերի 24-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են եկեղեցու ծխականների համախոսականը. «Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալի 19 հոկտեմբերի տարւոյս թ. 745 յայտարարութիւնը, որի հետ մատուցանելով Սուրբ Մինաս եկեղեցու ժողովրդոց համախօսական թուղթը, որով ընտրել են երեսփոխանի պաշտօնով Միքայել Ղազարեանցին: Հրամայեցին. հաստատել Միքայել Ղազարեանցին երեսփոխանի պաշտօնով Սուրբ Մինաս եկեղեցու համար երեք տարի ժամանակով, որի մասին ծանուցանել Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալին, պատուիրելով՝ յանձնել նոր երեսփոխանին եկեղեցու բոլոր հաշիւը, կալուածը և գոյքը օրինաւոր ցուցակով, որի մի օրինակը մատուցանել Ատենիս»²:

1912 թ. մարտի 4-ին եկեղեցում կայացած ծխական ժողովում նոր երեցփոխան է ընտրվել Կարապետ Փափազեանը: Այդ առթիվ կազմվել է արձանագրութիւն, որը ստորագրել են 7 ծխականներ: Մարտի 9-ին կոնսիստորիան քննելով գործակալի հայտարարութիւնը, ժողովում ընտրված նոր երեցփոխան մասին, որոշել է հաստատել նրան նոր պաշտօնում: Կոնսիստորիայի արձանագրութիւնների մատյանում գրվել է. «Լսեցին Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալի 7-ն ամսոյս թ. 110 յայտարարութիւնը, որի հետ մատու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3535, թ. 6, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2302, թ. 285, քնագիր, ձեռագիր:

ցանելով Սուրբ Մինաս եկեղեցու ժողովրդոց համախօսական թուղթը, որով ընտրել են երեսփոխանի պաշտօնով Կարապետ Փափազեանցին: Հրամայեցին. հաստատել Կարապետ Փափազեանցին երեսփոխանի պաշտօնով Սուրբ Մինաս եկեղեցու համար երեք տարի ժամանակով, որի մասին ծանուցանել Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալին, պատուիրելով՝ յանձնել նոր երեսփոխանին եկեղեցու բոլոր հաշիւը, կալուածը և գոյքը օրինաւոր ցուցակով, որի մի օրինակը մատուցանել Ատենիս»¹: Հոկտեմբերի 19-ին գործակալը ներկայացրել է եկեղեցու «կայից, զարդուց և ամենայն իրեղեանց» ցուցակը, որը հանձնվել է նոր երեցփոխան Կարապետ Փափազեանցին²:

1912 թ. եկեղեցու ղարձյալ քահանայագործել են Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը և Յարութիւն քհյ. Շախեանը³.

1913 թ. հունվարին եկեղեցու երեցփոխ Կ. Փափազեանը մամուլում շնորհակալութիւն է հայտնել մի պարոնի, որը 25 ռ. է նվիրել եկեղեցու զանգակատան վերանորոգման համար⁴:

1913 թ. փետրվարի 26-ին կոնսիստորիան հայտարարութիւն է ուղղել եկեղեցու երեցփոխանին. «Ի հետևումս Ձեր 18-ն նոյն ամսոյս յայտարարութեան, որ վերաբերում է եկեղեցւոյդ գետնի յափշտակութեան, կոնսիստորիայս պատուիրում է Ձեզ տալ հանգամանօրէն տեղեկութիւն և ներկայացնել կարևոր փաստաթղթեր»⁵:

1913 թ. սեպտեմբերի 11-ին երեցփոխան Կ. Փափազեանը խնդրագրով դիմել է Վերահայոց կոնսիստորիային. «Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ պատկանեալ խանութի անհրաժեշտ վերանորոգութեան կարիքի համար զգացւում է մօտ երեք հարիւր ըուբլու (300 ռ.) պէտքութիւն: Ուստի խնդրում եմ բարձր Ատենէդ, որ բարեհաճի թոյլատրել այդ ծախսելու ինձ մօտ գտնւած եկեղեցապատկան գումարից»⁶: 1913 թ. հոկտեմբերի 8-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխանի հայտարարութիւնը՝ եկեղեցապատկան խանութը վերանորոգելու նախահաշիվով հանդերձ, որի համար հարկավոր է ծախսել երեք հարյուր ըուբլի գումար (300 ռ.): Կոնսիստորիան վերադարձնելով երեցփոխանին սեպտեմբերի 23-ին ներկայացրած № 12 նախահաշիվով հայտարարութիւնը, պատվիրել է նրան Ատյանին ներկայացնել նույն նախահաշիվը՝ ամբողջ հոգաբարձութեան կազմի ստորագրութեամբ հանդերձ⁷:

1913 թ. հուլիսի 8-ին վախճանվել է եկեղեցու միաբան Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը: Երկու օր անց Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանցը դիմել է կոնսիստորիային. «Սորանով յայտնելով քաղաքիս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ աւագ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2304, թ. 10 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 61, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 872, թ. 5 շրջ.-6, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ «Մշակ», 1913, № 23, 31 հունվարի:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 66, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3255, թ. 25, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3255, թ. 21, 22, բնագիր, ձեռագիր:

միաբան Սարգիս ավագ քաջանայ Իգիթեանցի մահուան մասին, որ տեղի է ունեցել Աղբուլաղ գիւղում, ամսոյս 8-ին, խոնարհաբար տեղեկացնում եմ ի գիտութիւն Ատենիդ, որ նորա դին տեղափոխուած է տեղս և վաղը կատարուելու է նորա թաղման կարգը»¹:

Սարգիս քաջանայի հուղարկավորությունը կատարվել է Սուրբ Մինաս եկեղեցուց դեպի Խոջիվանքի գերեզմանատուն²: Եկեղեցում հանգուցյալ քաջանայի հիշատակին հոգեհանգիստ և պատարագ է կատարվել նաև սեպտեմբերի 15-ին: Ներկա են եղել նրա այրին՝ երիցուհի Եղիսաբէթ Անասեանը, որդին՝ բժիշկ Յովհաննէս Սարգսեանը, հարսը՝ Մարիամ Ալեքսանդրեանը, թոռը՝ Վարսենիկ Յովհաննիսեանը և հանգուցյալի բազմաթիվ ծխականներ³: Դեկտեմբերի 4-ին գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանցը կոնսիստորիային ներկայացրել է Սարգիս ավագ քհյ. Իգիթեանցի «կողոպուտը»՝ մի կամիլավիկա գլխարկ, մի կաբոց և մի վերարկու⁴:

Հուլիսի 26-ին կոնսիստորիան պատվիրել է գործակալին հանգուցյալ քաջանայի ծխերը հանձնել նրա միաբանակից Յարություն քհյ. Շախեանցի հովվությանը, վերջինիս պարտավորեցնելով՝ գոյացած արդյունքը ամեն ամիս առանձին ցուցակով ներկայացնել Ատյանի տնօրինությանը: Միաժամանակ կոնսիստորիան խստիվ արգելել է գործակալին և քաղաքի մյուս քաջանաներին՝ հովվելու հանգուցյալ Սարգիս քհյ. Իգիթեանի ծխերը⁵: Սակայն հանգուցյալի այրին՝ երիցուհի Եղիսաբէթ Իգիթեանը 1914 թ. հունվարի 24-ին հայտարարութեամբ դիմել է կոնսիստորիային, բողոքելով, որ արդյունքից ոչինչ չի ստացել. «Պատիւ ունիմ յայտնել հոգևոր Ատենիդ, թէ հանգուցեալ իմ ամուսին Սարգիս ավագ քաջանայ Իգիթեանցի մահուան օրից, այն է 1913 թ. յուլիսի 8-ից, ես մինչև այսօր չեմ ստացել նորա ծխոց ամենայն տեսակ արդիւնքից ոչ մի կոպէկ, թէև քանի անգամ դիմել եմ իւր միաբանակից Յարութիւն քաջանայ Շախեանցին, որ մինչև տարելիցն ինձ հասանելի արդիւնքը չնորհէ, բայց ես բացասական եմ ստացել նորանից, յայտնելով, թէ՛ ինձ հասանելի արդիւնքն արդեն ներկայացնում է Ատենիդ: Ուստի խնդրեմ, եթէ իրաւ ներկայացրել է ամենայն տեսակ արդիւնքը, չնորհէք ինձ և խնդրեմ հրամայէք յիշեալ քաջանային, որ այսուհետև մինչև տարելիցը ինձ չնորհէ արդիւնքը»⁶: Այդ առթիվ կոնսիստորիայում հունվարի 29-ին լսել են զեկուցում. «Կոնսիստորիայիս ներկայ թուականի օտարային արդեանց մատեանում յօդ. 1 և 18 գրուած է մուտք 25 ռուբլի 96 կոպ. և 48ր. 80կ., ընդամենը 74ր. 76 կոպ. գոյացած հանգուցեալ Սարգիս ավագ քաջանայ Իգիթեանցի ծխերից, որ ներկայացրել է Յարութիւն քաջանայ Շախեանցը, որպիսի գումարը խնդրում է հանգուցելոյ այրին՝ երի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 874, թ. 11-13, քնագիր, ձեռագիր:

² «Հորիզոն», 1913, № 151, 10 հուլիսի:

³ «Կովկասի լրաբեր», 1913, № 209, 15 սեպտեմբերի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 874, թ. 20, քնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 874, թ. 11-13, քնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 874, թ. 18, քնագիր, ձեռագիր:

ցուհի Եղիսաբէթ Իգիթեանցը յանձնել իրեն: Հրամայեցին. նախ պատուիրել կոնսիստորիայիս գանձապահին գրել ծախք օտարային արդեանց մատենում յիշեալ եօթանասուն և չորս ընդհանուր 76 կոպէկ, և յանձնել ստորագրութեամբ երիցուհի Եղիսաբէթ Իգիթեանցին: Երկրորդ՝ պատուիրել Յարութիւն քահանայ Շախեանցին յանձնել երիցուհի Եղիսաբէթ Իգիթեանցին նորան հասանելի արդիւնքը մինչև հանգուցելոյ տարելիցը»¹:

Սարգիս քահանայի մահից հետո, եկեղեցու ծխականները մտահոգւելով նոր քահանա ընտրելու հարցով, ստեղծել են մասնաժողով, որի նախագահ է ընտրվել Ա. Էլիզբարեանը: Սեպտեմբերի 8-ին եկեղեցում կայացել է ծխական երկրորդ ընդհանուր ժողովը՝ գործակալութեամբ արժ. Ղևոնդ քահանայ Մամիկոնեանի, նախագահութեամբ Գրիգոր Սարեանի և քարտուղարութեամբ Արշալոյս Տիտոսեանի: Օրակարգի հարցերն էին.

«1) Սուրբ Մինասի ծխական դպրոցի վերաբացման խնդիրը, 2) Ծխական դպրոցի հոգաբարձութեան նախահաշիւի հաստատումը և վերստուգիչ յանձնաժողովի ղեկուցումը նախկին հոգաբարձութեան գործունէութեան առթիւ, 3) Հանգուցեալ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանի տեղ մի նոր քահանայի ընտրութիւնը:

Ժողովին ներկայ էին քառասուն և երեք ծխական:

1) Ժողովը լսելով հոգաբարձութեան ներկայացրած դպրոցական նախահաշիւը-մուտք ութ հարիւր եօթանասուն ընդհանուր, եւթ-ութ հարիւր եօթանասուն ընդհանուր, տալիս է նրան լիազօրութիւն վերաբացելու Սուրբ Մինասի ծխական միդասեան դպրոցը՝ խրախուսելով նրանց ցանկանում է նոր ոյժ, նոր եռանդ դպրոցական գործը աւելի լաւ հիմքերի վրայ դնելու:

2) Ի նկատի ունենալով նոր հոգաբարձութեան յայտարարութիւնը, որ նախկին հոգաբարձութեան հաշիւ մէջ նկատելի է որոշ թիւերի մացութիւններ և բացեր, որը պարզեց ընդհանուր ժողովից լիազօրեալ պ. Պօղոս Քաթանեանը «ժողովը որոշեց հին հոգաբարձութիւնից պահանջել տպագրեալ հաշիւ աւելի փաստացի՝ տալով նրանց մի ամիս ժամանակ: Եթէ պարզեց, որ հաշիւ մէջ նկատելի են որոշ բացեր, պահանջել հին հոգաբարձութիւնից բացերի լրացումն:

3) Ծխական ժողովը քահանայական թեկնածուների հետ աւելի մօտիկից ծանօթանալու համար որոշեց ընտրել մի յանձնաժողով վեց հոգուց բաղկացած, որոնք պէտք է հոգաբարձութեան հետ միասին բազմակողմանի ծանօթանան թեկնածուների հետ և իրենց կարծիքները յայտնեն 3-րդ ծխական ժողովին:

Առաջարկեալ թեկնածուներին մասին. ընտրեցին. պ.պ. Քաթանեան, Է. Փանեան, Գ. Տէր-Դաւթեան, Կարապետ Սողոմոնեան, Տիտոսեան Արշալոյս և Ղազարեան:

Սոյն արձանագրութեան հետ կցւում է նաև ծխական ժողովին մասնակցողների ստորագրութիւնները և հոգաբարձութեան ներկայացրած նախահաշիւը. Գր. Սարեան, Աբրահամ Աբրահամով, Յ. Կարապետով, Աղամա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 874, թ. 15 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

լեանց, Յ. Աղաբաբեանց, Գէորգ Տէր-Դաւթեանց, Արշակ Սահակեանց, Մ. Մանուկեանց, Ա. Մակարեանց, Էմիր Փանեանց, Պ. Քաթանեանց, Տ. Սանամեան, Կ. Ղազարեանց, Սիմօն Մարգարեանց, Ա. Խանոյեանց, Գարեգին Խանոյեանց, Օգանես Արակելեանց, Արշալոյս Տիտոսեանց (Գրիգորեանց), Սարգիս Աւետիքով, Կարապետ Կարապետեանց, Սաֆարեան, Արշակ Մամաջանեան, Ղուկաս Աբրամեան, Արշակ Առաքելեան, Գէորգ Բէգլարեան, Կարապետ Սողոմոնեան, Աղասի Էլիզբարեան, Կ. Փափազեան, Կուզանեանց Յովակիմ, Մնացական Յարութիւնեանց, Շաքար Ալէքսանեան, Արշակ Աւետիկով, Ս. Աբրահամեան (ևս մի քանի ստորագրութիւններ վրացերէն լեզվով)»¹: Սեպտեմբերի 9-ին գործակալը թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսին ներկայացրել է եկեղեցու ծխականների երկրորդ ընդհանուր ժողովի արձանագրութիւնը և դպրոցի նախահաշիվը ի հաստատութիւն: Նաև տեղեկացրել է, որ քահանայացուի ընտրութիւնը հետաձգվել է ծխականների քիչ լինելու պատճառով:

Սեպտեմբերի 13-ին եկեղեցու ծխական դպրոցի դահլիճում տեղի է ունեցել քահանայի ընտրութիւններ: Այս մասին կազմվել է արձանագրութիւն. «1913 թւին 13 սեպտեմբերի Սուրբ Մինասի հայոց ծխական դպրոցի դահլիճում երեկոյեան ժամը 8 ½-ին կայացաւ Սուրբ Մինասի ծխական քահանայի ընտրութեան յանձնաժողովի առաջին նիստը, նախագահութեամբ պ. Աղասի Էլիզբարեանի, քարտուղարութեամբ պ. Արշալոյս Գրիգորեանի և մասնակցութեամբ անդամներ պ.պ. Կարապետ Փափազեանի, Գէորգ Ափրիկեանի, Միքայէլ Ղազարեանի և Կարապետ Ղազարեանի: Բացակայում էին նիստին հինգ անդամներ, բայց որովհետև ներկայ եղողները մեծամասնութիւն էին կազմում, ուստի ժողովը յայտարարեց օրինական: Օրակարգի հարցերից էին՝ քննութեան առնել քահանայական թեկնածուների խնդիրները և ընտրել նրանցից յարմարագոյնը: Նախքան բուն խնդրին անցնելը, նախագահը դրեց այն սկզբունքային հարցը, թէ ընտրել այն թեկնածուներին, որոնք արդէն քահանայական կոչման մէջ են, ունեն իրենց հաստատուն տեղը և ծուխը, թէ՞ նրանց, որոնք դեռևս չեն ձեռնադրւած, այլ լոկ քահանայացու են՝ ազատ ծխից, ազատ հաստատուն տեղից: Երկար և տաք վիճաբանութիւններից յետոյ ժողովը որոշեց 5 ձայն ընդդէմ 1-ի ընտրել առաջարկւած թեկնածուներից նրանց, որոնք քահանայական կոչման մէջ չեն, այլ լոկ քահանայացու՝ լինի նա սարկաւազ, թէ աշխարհական: Այնուհետև ժողովն անցաւ խնդիրների ընթերցմանն.

- 1) Բազրատ քահանայ Սուքիասեան - Լազոդէից:
- 2) Ղուկաս քահանայ Տէր-Դաւթեան - Ղազախի Բ. մասի Դոստլու գիւղից:
- 3) Սահակ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանց - Ստաւրապօլից:
- 4) Նիկողայոս քահանայ Բավէյեան - Վերայի Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյ ծխատէր, որը հետեւեալ օրը մի գրութեամբ յետ էր վերցրել իր թեկնածութիւնը:
- 5) Սարգիս աւագ սարկաւազ Երզնկեանից:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 721, թ. 89-91 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

6) Միքայել սարկալազ Տէր-Յարութիւնեանից:

7) Ուսուցիչ պ. Սիմէօն Անդրէասեան Քարիմեանից:

Երկար խորհրդակցելուց յետոյ ժողովը եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան. առաջարկած թեկնածուներից ամենայարմարագոյնը գտնում է, որ Սարգիս ալազ սարկալազ Երզնկեանն է, ուստի որոշեց-առաջին կանգիդատը դրւում է Սարգիս ալազ սարկալազ Երզնկեանը, իսկ քահանաների թեկնածուների մէջ ամենայարմարաւորը Ստաւրապօլի Սահակ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանցն է, բայց որովհետեւ նա աւելի օգտաւետ կարող է լինել մի ռուսախօս վայրում, որպիսին է Ստաւրապօլը, ուստի Սահակ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանի թեկնածութիւնը աւելորդ է համարւում դնել կանգիդատների շարքը: Երկրորդ նիստը նշանակեց չորեքշաբթի, ամսոյս 18-ին՝ երեկոյեան ժամը 8-ին՝ նոյն տեղում: Նիստը փակւեց ժամը 10.25 ըսպէս¹:

Այնուհետեւ մասնաժողովի նախագահ Ա. Էլիզբարեանը մամուլում հայտարարել է. «Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականները առաջիկայ կիրակի, սեպտեմբերի 22-ին, առաւօտեան ժամը 11-ին հրաւիրւում են ծխական ժողովի, քահանայական ընտրութեան առթիւ, լսելունախորդ ծխական ժողովում ընտրւած մասնաժողովի ղեկուցումը և վերջնական ընտրութիւն կայացնելու»²: Ժողովի մասին վավերագրվել է. «1913 թ. սեպտեմբերի 22-ին կայացաւ Սուրբ Մինասի ծխականների երրորդ և վերջին ընդհանուր ժողովը՝ նախագահութեամբ արժանապատիւ Ղևոնդ քահանայ Մամիկոնեանի, քարտուղարութեամբ պ. Արշալոյս Գրիգորեանի և մասնակցութեամբ 24 այն ծխականների, որոնց ստորագրութեամբ ազգանունները կցւում է սոյն արձանագրութեան հետ: Նախագահը մի քանի խոսքով բացատրեց ժողովի նշանակութիւնը, թէ որքան լուրջ պէտք է վերաբերւեն տեղի քահանայական ընտրութեանն, ապա անցան օրակարգի հարցերին: Օրակարգի հարցերն էին՝

1) Ծխական ժողովից ընտրւած յանձնաժողովի ղեկուցումը:

2) Սուրբ Մինասի եկեղեցում, Տէր-Սարգսի տեղը մի նոր քահանայի ընտրութիւնը:

Յանձնաժողովի կողմից ղեկուցում տւեց պ. Էլիզբարեանը և կարդացւեց նրա որոշումները, որը կցւում է սոյն գրութեան հետ: Ապա անցան քահանայական ընտրութեանն: Ժողովի նախագահը յայտարարեց ծխականներին, որ համաձայն սուրբ Մինոգի կարգադրութեան, քահանաները իրաւունք չունին վերընտրւելու և տեղափոխուելու Սուրբ Մինաս եկեղեցին: Յանձնաժողովը յառաջադրեց իր թեկնածուն՝ Սարգիս ալ. սարկալազ Երզնկեանին, իսկ ժողովականներից մէկը առաջարկեց Միքայել սարկալազ Տէր-Յարութիւնեանի թեկնածութիւնը: Գաղտնի քւէարկութեամբ ստացւեց հետեւեալ պատկերը. Սարգիս ալ. սարկ. Երզնկեանը ստացաւ տասն և իննը ձայն (19), Միքայել սարկ. Տէր-Յարութիւնեանը՝ երեք ձայն (3), ձեռնպահ մնացին 2 հոգի: Ձայների մեծամասնութեամբ Սուրբ Մինասի եկեղեցու ծխական քահանայ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 721, թ. 88 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² «Կովկասի լրաբեր», 1913, № 213, 21 սեպտեմբերի:

ընտրւեց Սարգիս աւ. սարկ. Երզնկեանը: Ժողովականները յայտնելով իրենց շնորհակալութիւնը, նախագահը նիստը փակեց 1.15 ըրպէին: Նախագահ՝ գործակալ Ղևոնդ քահանայ Մամիկոնեան, քարտուղար Արշալոյս Գրիգորեան»¹: Ներկայացվել է նաև ժողովին մասնակցած ծխականների ցուցակը. Պ. Քաթանեանց, Ա. Էլիզբարեանց, Կ. Ղազարեանց, Պօպօվ, Սիմօնեանց, Գ. Տէր-Դաւթեանց, Արշակ Սահակեանց, Ա. Մակարեանց, Շաքար Ալէքսանեան, Խ. Փափազեան, Աղալոյ [...], Արտեմ Դավրիշեան, Աղէքսանդր Խաչատրեան, Մադոյեանց, Հայկ Ղուկասեանց, Արշակ Աւետիկով, Յարութիւն Կարապետեան, ևս մի քանի ստորագրութիւններ, ընտրութեան քսան և չորս հոգի էին ծխականներից. Ներկայ գտնուեցայ՝ Յարութիւն քահ. Շախեանց»:

Ծխականների կողմից երկրորդ քահանա ընտրված Սարգիս սրկ. Երզնկեան ավարտել էր Ներսիսեան դպրոցի լիակատար դասընթացը և ունեցել է վեցամսյա ուսուցչական փորձառութիւնը²:

Սակայն եկեղեցու Յարութիւն քհն. Շախեանը դեմ լինելով երկրորդ քահանայի ընտրութեանը, սեպտեմբերի 24-ին դիմել է թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսին. «Ամսիս 22-ին, կիրակի օրը, Սուրբ Մինաս եկեղեցում կայացաւ երկրորդ քահանայի վերջնական ընտրութիւն: Մօտ 300 տուն ծխականներից ներկայ էին 24 ընտրող: Ծխական յանձնաժողովի փոխ-նախագահը բարեհաճել էր ինձ գրաւոր յայտնել մի օր առաջ, ամսի 21-ին, որի պատճառաւ հնարաւորութիւն չ'եղաւ բոլոր ծխականներին հրաւիրել: Ներկայ եղող 24 անձինք ընտրութիւն կատարեցին և տեղն ու տեղը արձանագրութիւն չըկազմուեց: Եկեղեցու երէցփոխը ձեռնապահ մնաց և չը մասնակցեց ընտրութեանը, առարկելով, թէ՛ վաղաժամ է, ընտրութիւնը պէտք է յետաձգել և լաւ մտածել: Պարտք եմ համարում յայտնել խոնարհաբար Ձերդ Բարձր Սրբազնութեանը և այս, որ քաղաքիս քահանաների թիւը 40-ի իջեցնելու համար տարիներ առաջ կոնսիստորիայն իր նախագահ Սրբազան առաջնորդով վճիռ է կայացրել և այդ վճիռը վաւերացրել և հաստատել է Սուրբ Էջմիածնի Սինօդը: Այդ կարգադրութեամբ քաղաքի մի քանի եկեղեցիներ, որոնց թուում է և Սուրբ Մինաս եկեղեցին, պէտք է ունենան մի-մի քահանայ: Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականների թիւը հազիւ թէ 300-ի հասնի և բոլորն էլ չքաւոր դասակարգից և չեն կարող երկու քահանայ պահել: Խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեանը ուշադրութիւն դարձնել վերոյիշեալ կարեւոր հանգամանքի վերայ: Այլ և խնդրում եմ, եթէ կարելի է, փոխանակ նոր քահանայ ձեռնադրելու եկեղեցու սակաւաթիւ և չքաւոր ծխի համար, որի արդիւնքը հազիւ ինձ բաւականացնի, քաղաքի երկու-երեք քահանայ ունեցող մի որեւէ եկեղեցուց փոխադրել մի քահանայ՝ իր ծխով հանդերձ»³:

Սեպտեմբերի 25-ին գործակալը դիմել է թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիս-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 721, թ. 86-87, բնագիր, ձեռագիր:

² «Կովկասի լրաբեր», 1913, № 215, 24 սեպտեմբերի: Տե՛ս նաև «Հորիզոն», 1913, № 213, 24 սեպտեմբերի:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 721, թ. 82 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

կոպուսին. «Սորա հետ ներկայացնելով քաղաքիս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ծխականների երրորդ և վերջին ժողովի արձանագրութիւնը՝ քահանայացուի ընտրութեան, խոնարհաբար տեղեկացնում եմ, որ ժողովին ներկայ եղող ծխականների թիւն էր 24 և գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուեցաւ Սարգիս սարկաւազ Երզնկեանցը, որ և ներկայացնելով ընտրութեան թերթը՝ խնդրում եմ սրբազնութեանդ բարեհաճ տնօրէնութիւնը»¹: Այս հայտարարությանը ի պատասխան, թեմի առաջնորդը իր դժգոհությունն արտահայտելով և բեկանելով ընտրությունը, գործակալին գրել է. «Դուք Ձեր № 1125 սեպտեմբերի 25-ի յայտարարութեամբ ինձ էք ներկայացրել Սուրբ Մինաս եկեղեցու սեպտեմբերի 22-ի արձանագրութիւնը, որով 24 հոգի ժողով գումարելով, գաղտնի քուէարկութեամբ 19 ձայնով ընտրել են Սարգիս սարկաւազին քահանայացու՝ նոյն եկեղեցու համար: Ժողովի նախագահը Դուք էք եղել, այդ ժողովում ընտրուած մասնաժողովը պէտք էր զեկուցում տար թեկնածուների մասին և ոչ թէ ընտրութիւն կատարէր: Անկասկած այդ է եղել պատճառ, որ քահանայ ընտրելու համար 300-ից աւելի ծխից 24 հոգի էին հաւաքուել և Դուք՝ իբրև գործակալ, պարտաւոր էիք իմանալ, որ 19 հոգով 300 ծխի համար անկարելի է քահանայ ընտրել: Այդ պատճառով այդ ընտրութիւնը ես ընթացք չեմ տալ, այլ առաջադրում եմ Ձեզ հրաւիրել նոր, բազմամարդ ժողով և ապա կատարել տալ նոր ընտրութիւն»²:

Սեպտեմբերի 27-ին Թիֆլիսի Տափի Թաղի Քամոյեանց Սուրբ Գէորգ եկեղեցու միաբան Յովսէփ քհն. Տէր-Պետրոսեանցը հայտարարությամբ դիմելով թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպս. Տէր-Մովսիսեանին, նույնպես անդրադարձել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու քահանայական ընտրություններին: Նա գրել է. «Որպէս հայ եկեղեցու անդամ, որ նախանձախնդիր է նորա մի առաքին ու պատմական դերին, և անգամ եկեղեցական ներքին բարեկարգութեան ծրագիր մշակող մասնաժողովի, չէի կարող անտարբեր մնալ, թէ ինչ վախճան կունենայ Սուրբ Մինաս եկեղեցու քահանայական խնդիրը: Եւ զարմանալով տեսայ, որ մօտ 300 տուն ծուխ ունեցող քահանայի յաջորդ ընտրուում է ընդամենը 19 ձայնով, այն էլ ոչ թէ ծխական հոգաբարձութեան կամ գործակալի, այլ մի մասնաժողովի հրաւերով: Այս բոլորը մտածելու շատ նիւթ էր տալիս ինձ, և ահա այսօր պատահելով այդ մասնաժողովի նախագահ պ. Աղասի Էլիզբարեանին, համոզուեցի, որ այդ ընտրողական ծխական ժողովը միանգամայն անկանոն է եղել, ուստի արժանի բեկման: Ես լսել էի, որ հրաւերներ էին ուղարկուած ծխականներին և չէի հաւատում. պ. Էլիզբարեանը յայտնեց, որ 260 ծխերից միայն 80 հոգու հնարաւոր է եղել հրաւիրաթերթ ուղարկել: Թէ դրանցից էլ քանիսին են հասցրել, Աստծուն է յայտնի: Թողնելով այլ մանրամասնութիւններ, որոնք խանգարել են ժողովի կանոնաւորութիւնը, պատիւ ունիմ Ձերդ Սրբազնութեան Բարձր ուշադրութեանը հրաւիրել այս աղաղակող փաստի վրայ, որ 180 տուն ծուխ տեղեկու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 721, թ. 85, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 721, թ. 84 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Թիւն չի ունեցել ժողովի մասին-չի մասնակցել քահանայի ընտրութեանը: Այստեղ ակամայ մարդը մտածում է, թէ հրաւիրաթերթ ուղարկել են այն մարդկանց միայն, որոնք հարկաւոր էին մի որոշ խմբի թեկնածուի ընտրութիւնը անպատճառ յաջողեցնել: Տարօրինակ և ցաւալի է տեսնել, որ եկեղեցու հետ ոչ մի առնչութիւն չունեցող մարդկանց կողմից եկեղեցու գործերում, յայտնի ծրագրով [տենդային] մասնակցութիւն է կատարւում, իսկ եկեղեցին ոչ մի հակադրութիւն չի ցոյց տալիս: Եւ շարունակ տուժում է եկեղեցին: Դէպի քահանայի ընտրութիւնը ցոյց տուած այսպիսի վերաբերմունքի և ակնյայտնի անկանոնութեան վրայ Ձերդ Սրբազնութեան Բարձր ուշադրութիւնը հրաւիրել իմ սրբազան պարտքս համարեցի»¹:

1913 թ. նոյեմբերի կեսերին եկեղեցու հոգաբարձութիւնը նորից մամուլում հայտարարութիւն է տպագրել, որ եկեղեցուն հարկավոր է մի քահանայացու, որն օժտված պետք է լինի պահանջված արժանավորութեամբ և ցենզով: Նշվել է, որ «ներանք, որոնք ձգտում են այդ պաշտօնին, թող բարեհաճէն շտապել խնդիր ներկայացնելու հոգաբարձութեան, մինչև ամսոյս 25-ը»²: Այն համարվել է որպես առաջին ծխական ժողով³: Հետաքրքիր է, որ այդ ժողովը նույնպես չեղյալ է հայտարարվել և դեկտեմբերի 8-ին, հոգևոր իշխանութեան կարգադրութեամբ կայացել է եկեղեցու ծխական երկրորդ ժողովը: Հոգաբարձութիւնը ժողովը բազմամարդ դարձնելու համար գործադրել էր իր բոլոր ջանքերը՝ հրավերներ ուղարկել, թերթերում հրավերներ տպագրել, հրավիրաթղթերը տարածելու ժամանակ նաև ծխականներից ստորագրութիւն վերցրել, որ անպայման ներկա է լինելու ժողովին, եկեղեցու դռներին — թէ՛ ներսը, և թէ՛ դուրսը դարձյալ թղթեր կպցրել՝ օրակարգի հարցը մատնանշելով, սակայն այս բոլոր գործադրած միջոցները տվեցին այն արդյունքը, որ ժողովին ներկա գտնվեցին միայն 29 հոգի: Եվ քանի որ թեմի առաջնորդը թույլատրեց անցկացնել ժողովը, ընդդեմ մեկ ձայնի, կրկին անցավ Սարգիս սարկ. Երզնկեանը, և ժողովականները գոհ այդ ընտրութիւնից՝ ցրվեցին⁴:

Ընտրութեան հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 9-ին, գործակալ Ղևոնդ քահանան թեմի առաջնորդին գրել է. «Համաձայն առաջադրութեան Բարձր սրբազնութեանդ 22-ն նոյեմբերի տարւոյս թ. 1220, երկրորդ և վերջին անգամ ժողովի հրաւիրեցի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ բոլոր չափահաս ծխականներին՝ քահանայացւոյ ընտրութեան համար: Ժողովը նշանակուած էր ժամը 11-ին, և որոշած ժամից մինչև ժամի 1-ը սպասելուց յետոյ՝ հազիւ ժողովեցան քսան և չորս (24) ծխականներ: Ի նկատի ունենալով, որ կանոնադրութեան 24-րդ յօդ. համաձայն ընտրող ծխականների թիւը պիտի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 721, թ. 83 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² «Հորիզոն», 1913, № 260, 17 նոյեմբերի: Տե՛ս նաև «Կովկասի լրաբեր», 1913, № 261, 17 նոյեմբերի:

³ «Հորիզոն», 1913, № 270, 30 նոյեմբերի:

⁴ «Հորիզոն», 1913, № 287, 22 դեկտեմբերի: Տե՛ս նաև «Կովկասի լրաբեր», 1913, № 277, 11 դեկտեմբերի:

լինի ոչ պակաս 53 հոգուց՝ իմ կողմից համարեցի ժողովը չ'կայանող և հեռացայ: Իսկ ներկայ եղող ծխականները ցանկութիւն յայտնեցին դարձեալ սպասել և օրէնքով պահանջուած ծխականների թիւը լրանալու դէպքում իմաց տալ ինձ՝ կատարելու ընտրութիւնը, և ինչպէս յետոյ՝ ժամը 3 և կէսին յայտնեցին ինձ, իմացայ, որ սրբազնութեանդ թոյլտուութեամբ կատարել են ընտրութիւն, որ և սորա հետ ներկայացնելով ընտրութեան թերթը, ամենախոնարհաբար խնդրում եմ սրբազնութեանդ տնօրէնութիւնը»¹: Կազմվել է նաև հետևյալ արձանագրությունը. «1913 թվի դեկտեմբերի 8-ին տեղի ունեցաւ Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխական երկրորդ ընդհանուր ժողովը: Ի նկատի ունենալով, որ այս ժողովը հինգերորդ անգամ էր հրաւիրուած և այնու ամենայնիւ օրինաւոր թիւ չէ գումարւում և չէր էլ հաւաքւել, ներկայ եղող ծխականները անհրաժեշտ գտան բաւականանալ եղած թւով և զբաղւել քահանայացուի ընտրութեան հարցով: Նախագահ ընտրուեց պ. Գ. Սարեանը, իսկ քարտուղար՝ պ. Ս. Բարսեղեանը: Խնդրատուների մէջ կային քահանաներ, որոնց թեկնածութիւնը մերժեց սկզբունքով: Քւէարկութեան ենթարկւեցին մնացած թեկնածուները, որոնցից քսան և հինգ ձայնով (25) ընտրուեց Սարգիս սարկաւազ Երզնկեանը: Թերթիկների թիւն էր քսան և վեց: Ընդհանուր ժողովը իր ներկայացուցիչներ ընտրեց պ.պ. Ա. Էլիզբարեանցին, Գ. Սարեանցին և Գ. Տէր-Դաւթեանցին՝ միջնորդելու թեմիս առաջնորդ Նորին Բարձր Սրբազնութեան առաջ օրինական համարելու ներկայ ժողովը և գործին ընթացք տալու: Ժողովին ներկայ էին քսան և իննը հոգի, նրանցից երեքը քւէարկութեան ժամանակ բացակայեցին: Նախագահ՝ Գ. Սարեան»²: Արձանագրությունը ստորագրել են. Գէորգ Տէր-Դաւթեան, Աղէքսանդր Խաչատրեան, Արշակ Սահակեանց, Միքայէլ Ղազարեանց, Շ. А. Сааков, Աղասի Էլիզբարեանց, Ղուկաս Աբրահամեանց, Գէորգ Ապրեսեանց, Շամեանց, Սարգիս Շատուրեան, Յովսէփ Շատուրեան, Վաս. Շատուրեան, Արտէմ Մակարեանց (վերջին չորսի անգրագիտության պատճառով և խնդրանքով ստորագրել է նախագահ Գր. Սարյանը): Եվս ութ ծխական ստորագրել են վրացերեն լեզվով:

Հայտնի է, որ ծխականների մի մասը ցանկացել է իրենց ծխատեր քահանա տեսնել Ստավրոպոլի հայոց եկեղեցու միաբան Սահակ Տէր-Յովհաննիսեանցին և այդ պատճառով էլ դեկտեմբերի 12-ին նրանք խնդրագրով դիմել են թեմի առաջնորդին. «Մեր եկեղեցւոյ միաբան հանգուցեալ Սարգիս աւ. քահանայ Իգիթեանցի թափուր մնացած տեղը մի նորը ընտրելու համար զանազան ժամանակներում կատարւած բոլոր ընտրութիւնները թերի և ապօրինի ճանաչւելով՝ բեկանւել է Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան կողմից, հենց այժմս ևս մի այդպիսի անկանոն ընտրութիւն կատարւելով ոմանց կողմից, պիտի ներկայացնեն Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան ի տնօրէնութիւն: Իսկ մենք՝ ի ներքոյ ստորագրեալներս, որ զրկւել էինք մեր թեկ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 721, թ. 78, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 721, թ. 79 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

նածուին պաշտպանելու իրաւունքից, շնորհիւ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան այն որոշման, որը վերաբերում էր քաճանաների տեղափոխութեանը արգելք հանդիսացման, ստիպւած լուեկան տարանք և սպասեցինք մինչև վերջ, բայց վերջն էլ մի սաճման պիտի ունենա՞յ, թէ ո՛չ. ահա քանի ամիսներ անցել է արդէն և էլի պիտի անցնի անհետեւանք, իսկ եկեղեցին դատարկուում է. այն, ինչ որ կաշկանդեց մեզ, խոչնդոտ հանդիսացաւ և ընտրութեան իրաւունքից զրկեց, նոյն կէտը այլոց համար ամենալաւ յենակէտ և գործիք դարձաւ իրենց թեկնածուին, աւելի ճիշտը իրենց նալ առաջ տանելու. այդքան էլ բաւական է «Հարկ լուծանէ զօրէնս» առած է Սրբազան Հայր: Ահա այս բոլորը աչքի առաջ ունենալով, դիմում ենք Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան և խնդրում, որ բարեհաճեք բարի գտնել ընդունելու մեր առաջարկած թեկնածուին, այն է Ստաւրապոլի Սահակ քաճանայ Տէր-Յովհաննիսեանցին, որի մասին բոլորը կարող են վկայել: Եղած թեկնածուների մէջ ամենաարժանաւորը հենց դա է. պատրաստ 11 ամեայ փորձառութեամբ, երիտասարդ, բազմակողմանի արժանաւորութիւններով օժտւած, մի խօսքով շատ և շատ հարմար է մեզ համար (միջանկեալ ասում ենք, որ մենք գիտակցաբար չենք խլում և չենք զրկում յիշեալ քաճանային իրեն տեղից և ծխից, քաւ լիցի, այլ ինքը յակամայից ստիպւած է հեռանալ յարգելի պատճառներով, մինչ անգամ [...] խնդրում և թախանձում են, որ այնտեղ գնայ, բայց ինքը մեզ մօտ գալը գերադասելով, սպասում է իւր տւած խնդրի հետեւանքը լսելու. այդ մասին կարող է ստուգել Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւնը): Մեր դրութիւնը և պատեհ առիթը ստիպում է մեզ ամուր բռնել վերոյիշեալ քաճանային և խնդրել Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան ի հաստատութիւն:

Վերջացնելով գրութիւնս, լիայոյս ենք, որ Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւնը ընդ առաջ կ'գնայ մեր խնդրանաց և մի կերպով կ'լուծէ այդ գորդեան հանգոյցը: Մեզ պատրաստի քաճանայ է հարկաւոր, ոչ թէ սարկաւազ կամ աշխարհական»¹: Խնդրագիրը ստորագրել են. Կարապետ Փափագեանց, Հայկ Ղուկասեանց, Ստեփան Մալեանց, Արշակ Մալեանց, Առաքել Տէր-Յակոբեանց, Աբգար Տէր-Յովհաննիսեանց, Ղազար Ղազարով, Ակօբ Ղազարով, Ադ. Մարտիրոսեան, Մ. Աբրահամեան, Ս. Աբրահամեան, Ի. Ս. Այվազով, Ալեքսի Մոսեսով, Գ. Կազարով, Աբրահամ Աբրահամով, Արշակ Ավետիքով, Սանդրո Ավետիկով, Սարգիս Ավետիկով, Արտեմ Ավետիկով, Վ. Աւանեան, Գր. Մակարեան, Եդ. Տէր-Յովսէփեանց, Ստեփան Մարտիրոսով, Արշակ Սահակեանց, Սօփի Սարեանց, Ստեփան Հակոբջանեան: Ստորագրել են ևս 13 ծխական՝ վրացերեն լեզվով:

1913 թ. դեկտեմբերի 16-ին Արամեան հիվանդանոցում մահացել է Թիֆլիսում հանրահատ և հանրության սիրելի, Հայոց դրամատիկական ընկերության «յուշարար» Յովհաննէս Սարգսեանը (Յուշիկ-Ժան)²: Հանգուցյալի մարմինը Սուրբ Մինաս եկեղեցի է տարվել դեկտեմբերի 22-ին և այդ օրն էլ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 721, թ. 81 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² «Կովկասի լրագր», 1913, № 286, 21 դեկտեմբերի:

պատարագից հետո կատարվել է հուղարկավորությունը խոջիվանքի գերեզմանատանը: Ճանապարհին հոգեհանգիստ է կատարվել Հավլաբարի թատրոնի առջև: Եկեղեցու բակում խոսել է դերասան Ա. Յարութիլենեանը, իսկ խոջիվանքի գերեզմանատանը խոսել են՝ Բաղդասարեանը՝ Հավլաբարի թատերասերների կողմից, Ա. Նազարեթեանը՝ Դրամատիկական ընկերության և խմբակցության կողմից, Վրույրը և ուրիշներ: Բոլորն էլ գլխավորապես նշել են հանգուցյալի շիտակ և անձնվեր գործունեությունը¹: Մամուլում գրվել է, որ Յովհաննէս Սարգսեանը «մի համեստ, քրտնաջան աշխատաւոր էր մեր թատրոնական ասպարէզում, մի ընդունակ և փորձեալ յուշարար, մի պաշտօնեայ, որ իր ուսերի վրայ է տանում ամբողջ թատրոնական գործը և դարձեալ մնում անյայտութեան մէջ, թատրոնական գործի մի սպասաւոր, որ հեռու է հասարակական լայն խաւերի գնահատութիւնից, թատրոնական հասարակութեան ծափերից և մամուլի քննադատութիւնից, սակայն որի ընդունակութիւնից, ցանկութիւնից և նոյնիսկ տրամադրութիւնից է կախւած տաղանդաւոր դերասանից սկսած մինչև ամենայետին ստատիստի բեմական յաջողութիւնները»²:

1913 թ. դեկտեմբերի 23-ին թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը խնդրագրով դիմել է Վեհափառ Գևորգ Ե. կաթողիկոսին «Այս ամառ վախճանուեց քաղաքիս Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցը, երեսփոխանը և մի քանի ծխականներ դիմելով ինձ խնդրեցին թոյլ տալ ընտրել երկրորդ քահանայ հանգուցեալի փոխարէն, ի նկատի ունենալով գլխաւորապէս եկեղեցու երկրորդ միաբան Շախեան քահանայի թոյլ և կամազուրկ բնաւորութիւնը, համաձայնուեցի ընտրութիւն կատարել տալ, թէև հաստատուած շտատով այդ եկեղեցին պէտք է միայն մի քահանայ ունենայ: Լրագրերում տպեցին յայտարարութիւններ, սակայն դիմողներ եղան մեծ մասամբ իմ և ուրիշ թեմերի քահանաներ, և ուրիշ տեղերի վրայ ձեռնադրուած սարկաւագներ: Գործակալի միջոցով և ինձ դիմող ծխականներին յայտնեցի, որ ձեռնադրուած քահանաներին տեղափոխելուն հակառակ եմ և յորդորում էի ընտրել աշխարհականներից մէկին: Ստացուեց այսպիսի պատկեր. հինգ անգամ ծխականները ժողովի հրաուիրուեցին. հանգուցեալ քահանայի 161 և եկեղեցու 300-ից աւելի ծխից ներկայացան միայն 26-ը, իսկ հինգերորդ ժողովին միայն 28 հոգի և 25 հոգւով ընտրեցին Սարգիս սարկաւագ երզնկեանցին: Միևնոյն ժամանակ ժողովրդից մի մասը ընտրութեան թերթ չըջեցնելով 40 հոգու ստորագրութեամբ խնդրում է թոյլ տալ քահանայ հրաւիրելու Ստաւրապօլի Սահակ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանցին: Ծխական կանոնադրութեան համաձայն ծխականները հրաւիրուել են ժողովի ոչ թէ երկու կամ երեք, այլ հինգերորդ անգամ և այնուամենայնիւ ժողովի չեն եկել և ես չեմ կարողանում համոզուել, որ

¹ «Հորիզոն», 1913, № 288, 24 դեկտեմբերի: Տե՛ս նաև «Կովկասի լրաբեր», 1913, № 288, 24 դեկտեմբերի:

² «Կովկասի լրաբեր», 1913, № 283, 18 դեկտեմբերի:

161 կամ 300 ծխի համար 25 հոգի իրաւատէր լինեն քահանայ ընտրելու և այդ կոչուի ընտրութիւն: Միւս կողմից կանոնադրութեան մէջ չկայ որեւէ յօդուած, որ բացատրէր, թէ Առաջնորդը նման դէպքերում ինչ պիտի անէ: Այս հարցի մասին հրահանգութիւն ընդունելու համար այսու ամենախոնարհաբար ներկայացնում եմ ամբողջ գործը»¹:

Հետագայում, 1914 թ. հունվարի 18-ին, Սահակ քհն. Տէր-Յովհաննիսեանցը իր հերթին դիմել է Սուրբ Էջմիածնի Սինոդին՝ իրեն Սուրբ Մինաս եկեղեցում քահանա նշանակելու համար: Նա գրել է. «1903 թւին 23 տարեկան հասակումս ձեռնադրել եմ քահանայ Ստաւրապօլ քաղաքի հայ ծխականների համար: Ստաւրապօլի աննպաստ կլիման հիւսկեց տիրուհուս առողջութիւնը հասցնելով թոքախտի, որի պատճառով վերջին երեք տարին տիրուհուս ձմեռները պահում եմ Սուխումում, իսկ ամառները Տիբիրդա ամառանոցում: Լինելով հեռու ծնողներից ու ազգականներից տարիներ շարունակ միայնակ խնամում եմ փոքրահասակ զաւակներին, միաժամանակ ծանրաբեռնաւծ լինելով 200 տուն ծուխով և դասերով: Տեղւոյս յայտնի բժիշկները միաբերան պնդում են, որ տիրուհուս տեղւոյս կլիմայական աննպաստ պայմաններում պահելը՝ անկարելի է: Անցեալ դեկտեմբերի 12-ին Տիբիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ծխականներից 40 հոգու ստորագրութեամբ մի խնդիր է ուղղած Տիբիսի գերապատիւ առաջնորդ Տէր-Մեսրոպ Եպիսկոպոսին, խնդրելով հաստատել ինձ ի տեղ հանգուցեալ Սարգիս քահանայ Իգիթեանի: Հաղորդում են ինձ, որ Տիբիսի վիճակային կոնսիստորիայն վերոյգրեալ խնդիրը ուղղել է Սուրբ Սինոդիդ ի տնօրէնութիւն: Սոյն խոնարհ խնդրովս դիմելով Սուրբ Սինոդիդ, խոնարհաբար խնդրում եմ ի սէր փոքրահասակ երեխաներիս հաստատել ինձ վերոյգրեալ եկեղեցում, հակառակ դէպքում գոնէ հաստատել ինձ անշտատ քահանայ կամ յիշեալ եկեղեցում և կամ Տիբիսի եկեղեցիներից միում, մինչև ազատ տեղ բացելը, հնարաւորութիւն տալով ինձ թողնել տեղւոյս աննպաստ կլիման և տեղափոխել հայրենիքս-Տիբիսի»²: Շուտով, հունվարի 24-ին, Սինոդը գեկուցելով Վեհափառ կաթողիկոսին Սուրբ Մինաս եկեղեցում երկրորդ քահանա ընտրելու հարցը և քննարկելով թեմի առաջնորդի հայտարարությունը, հրամայել է. «Բացատրել Վրաստանի առաջնորդին, որ ի նկատի ունենալով, որ եղած ժողովները չեն համապատասխանում ծխական կանոնադրութեան պահանջներին, ուստի համարել չեղեալ և ապագայում էլ առաջնորդուել ծխական կանոնադրութեան ճիշտ իմաստով»³:

1914 թ. մարտի 23-ին եկեղեցում կայացել է ծխականների թվով երրորդ ժողովը: Հաջորդ օրը գործակալ Ղևոնդ քհն. Մամիկոնեանը հայտարարութեամբ դիմել է թեմի առաջնորդին. «Համաձայն առաջադրութեան բարձր սրբազնութեանդ 27 փետրվարի տարւոյս թ. 352, որ ի մասին ընտրութեան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 514, թ. 1, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 514, թ. 2, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 514, թ. 3-4, քնագիր, ձեռագիր:

Բ. քահանայացուի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քաղաքիս, սորա հետ ի տնօրինութիւն սրբազնութեանդ, պատիւ ունիմ առաջի առնել ընտրութեան թերթը՝ խոնարհաբար տեղեկացնելով, որ ժողովը լինելով երրորդը, համաձայն կանօնադրութեան 24-րդ յօդ., ներկայ էին ձայնտու ծխականների մի հինգերորդական թւից աւելին և օրենքի սահմաններում կատարուեցաւ ընտրութիւնը»¹: Գործակալը հայտարարութեանը կցել է նաև արձանագրութիւնը. «1914 թւի մարտի 23-ին կայացաւ Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխական ընդհանուր երրորդ ժողովը: Օրակարգն էր հանգուցեալ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի փոխարէն երկրորդ քահանայացու ընտրելու հարցը: Ժողովը, որին մասնակցում էին յիսուն և հինգ (55) ծխական, միաձայն նախագահ ընտրեց Ղևոնդ քահանայ Մամիկոնեանցին, իսկ քարտուղար՝ պ. Սարգիս Բուղուրեանցին: Առաջարկած թեկնածուներից ժողովը առաւելութիւն տալով ոչ քահանայ թեկնածուներին, որոշեց քւէարկութեան ենթարկել Սարգիս սարկաւագ Երզնկեանցի և ուսուցիչ պ. Սիմէօն Քարիմեանցի թեկնածութիւնները, որով առաջինը-Սարգիս սարկաւագ Երզնկեանը ստացաւ քառասուն և իննը (49) ձայն, իսկ ուսուցիչ պ. Սիմէօն Քարիմեանը՝ չորս (4) ձայն»²: Ժողովին ներկա են գտնվել հետևյալ ծխականները. Մ. Ղազարեանց, Կ. Տէրեանց, Արշակ Սահակեանց, Նազար Նազարեանց, Բժ. Իգիթեանց, Դավրիշեան, [Գինդեմեան], Տէր-Ղազարեանց, [Ռ. Կոստանով], Ա. Էլիզբարեանց, Ի. Ս. Այվազով, Գ. Ապրիկեան, Ա. Մինազարով, Մ. Յարութիւնեանց, Զ. Մարտիրոսեանց, Ա. Խանամեանց, Եգոր Խաչատուրով, Գէորգ Զալալով, Կարապետ Էլիզբարեանց, Աւետիք Ակոպ-ջանով, Բագրատ Բալասանեանց, [Դ.] Ղազարով, Կ. Ղազարեանց, Պետրոս Մարտիրոսով, Գէորգ Պետրոսով, Գրիգոր Զալալեանց, Ակոպ Փանեանց, Արշակ Զալալեանց, Օսէփ Սարուխանեանց, Ակոփ Սահակեանց, Վարդան Շարվէրեանց, Ղուկաս Աբրամեանց, Բագրատ Զամոյեանց, Յովսէփ Շաթվարով, Էմիր Փանեանց, Գր. Սարեանց, Կ. Փափազեանց, Յովսէփ Իգիթեանց, Յովհաննէս Ղազարեանց, Գէվորկ Պապիկեանց, Ս. Աբրամեանց, Խեչօ Սարգիսով, Սարգիս Աւետիքեանց³: Ապրիլի 10-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան Լոռու գործակալին ուղղված գրութեամբ հայտնել է, որ Զալալ-օղլի գյուղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու սարկաւագ Սարգիս Երզնկեանցը Թիֆլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականների մարտի 23-ի ժողովում ընտրվել է քահանայացու՝ նույն եկեղեցու հանգուցյալ Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանցի փոխարեն՝ հովվելու նրա ծխականներին: Կոնսիստորիան պատվիրել է գործակալին. «Կազմել ծխական ժողով՝ արձակելու Երզնկեանց սարկաւագին Զալալօղլու եկեղեցու սպասաւորելուց, որպէսզի նա ձեռնադրուի քահանայ Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցու համար»⁴: Սակայն, պարզվել է, որ դեռևս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 854, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 854, թ. 2, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 854, թ. 3 և 2րդ., բնագիր, ձեռագիր: (Մի քանիսը ստորագրել են վրացերեն, իսկ որոշներինը՝ անընթեռնելի է):

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 854, թ. 4, բնագիր, ձեռագիր:

1912 թ. Սարգիս սրկ. Երզնկեանցը արձակվել էր այդ եկեղեցու սպասավորությունից՝ ծխական ժողովի համաձայնությամբ: Գործակալը ներկայացրել է նաև Սարգիս Երզնկեանցի հայտարարութիւնը՝ գրված 1912 թ. հուլիսի 27-ին՝ Ջալալ-օղլի գյուղից. «Ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ ես որոշել եմ ընդմիշտ հեռանալ Ջալալ-օղլուց և հնարաւորութիւն չունեմ այլևս պաշտօնավարելու Սուրբ Սարգիս եկեղեցում՝ իբրև նոյն ծխական համայնքի շտաբի մէջ եղող պաշտօնեայ, խնդրում եմ Ձեզ գործակալ հայր, առաջիկայ կրելակէ, ամսոյս 29-ին, շնորհ բերել Ջալալ-օղլի և նշանակել Սուրբ Սարգիս եկեղեցու ծխականների ժողով, ուր օրէնքի համաձայն, տալիք ինձ համախօսական գրութիւն, եթէ միայն ծխականները կ'ցանկանան, որով կարողանայի դուրս գալ Սուրբ Սարգիս ծխական համայնքի շտաբից և ազատ համարվել ընդմիշտ: Յարգանք՝ Սարգիս աւագ սարկաւագ Երզնկեան»¹: Նույն թվականի հուլիսի 29-ին հավաքվել են 41 ծխական և իրենց ստորագրութեամբ տվել համաձայնութիւն հիշյալ խնդրի վերաբերյալ: Կոնսիստորիայի մեկ այլ գրութիւնից տեղեկացվում է, որ Սարգիս Երզնկեանցը հոգևորականութեան մեջ է մտել Մինոդի 1908 թ. մայիսի 23-ի № 1332 հրամանով և նույն թվի հոկտեմբերին ձեռնադրվել է սարկաւագ Ջալալ-օղլու Սուրբ Սարգիս եկեղեցում սպասավորելու համար: Թեմի առաջնորդը 1914 թ. մայիսի 12-ին առաջադրել է. «Ամսոյս 9-ին կոչումն տուի և 10-ին քահանայ ձեռնադրեցի քաղաքիս Սուրբ Մինաս եկեղեցում՝ նոյն եկեղեցու վրայ, ի տեղի Սարգիս աւագ քահ. Իգիթեանի՝ Սարգիս սարկաւագ Երզնկեանին, որը ընտրուած էր Ջալալ-օղլու Սուրբ Սարգիս եկեղեցու սարկաւագ, արձակուած ժողովրդականաց համախօսականով և քահանայացու ընտրուած Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականներից: Առաջադրում եմ նրան մոծել ի շարս Թիֆլիսի քահանաների»²: Հետագայում, 1916 թ. մարտի 8-ին թեմի առաջնորդը կոնսիստորիային է ուղարկել Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականներին հովվելու համար ձեռնադրված Սարգիս քհյ. Երզնկեանցի ձեռնադրութեան վկայականը (№ 250): Նա առաջադրել է վկայականը հանձնել ըստ պատկանելութեան և ձեռնադրվածի անունը մուտքագրել թեմի հոգևորականների ցուցակի մեջ: Գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանը հանձնել է Սարգիս քհյ. Երզնկեանցին իր քահանայական ձեռնադրութեան վկայականը: Իսկ վերջինս համապատասխան ստացագրով հաստատել է այն³: 1922 թ. հուլիսի 8-ին Վերահայոց թեմի առաջնորդ Գէորգ արք. Չորեքչեանը (առաջնորդել է 1921-1927 և 1936-1938 թթ.) խնդրագիր է ներկայացրել Գէորգ Ե. կաթողիկոսին, թեմի մի քանի քահանաների պարգևատրելու մասին: Այդ թվում նշվել է նաև Սարգիս քհյ. Երզնկեանցը - 38 տ., 8 տարվա քահանա, ավարտել է Ներսիսեան դպրանոցը և ուսանում է Թիֆլիսի համալսարանի բժշկական բաժնում, որի 5-րդ բաժինը փոխադրվել է այս տարի հաջող քննութեամբ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 854, թ. 7, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 854, թ. 10-11, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև «Հորիզոն», 1914, № 95, 6 մայիսի:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 854, թ. 12-14, բնագիր, ձեռագիր:

Նրա մասին խնդրագրում գրվել է. «Իբրև քաջանայ բարեխիղճ է և նախանձախնդիր եկեղեցու վերակենդանութեան, և հետամուտ քաջանայական դիրքի-ինքնագիտակցութեան բարձրացման: Ոչինչ չունի, արժանի է քաջալերութեան, ցանկալի է շնորհել քաջանայական լանջախաչ»¹:

1915 թ. հոկտեմբերի 2-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Սարգիս ք.Յ. Երզնկեանցը հայտարարութեամբ դիմել է գործակալ Ղևոնդ աւագ ք.Յ. Մամիկոնեանցին. «Պետրօգրադաբնակ պ. Նիկողայոս Աղէքսանդրեան Ղուկասեանցը ի նկատի առնելով, որ մեր եկեղեցին չունի Սեղանի մեծ խաչ, գնել է մի գեղեցիկ և արծաթեայ խաչ և իւր քոյր տիկ. Իսրայէլեանցի միջոցով ուղարկել Սուրբ Մինաս եկեղեցուն նւէր: Ուստի խնդրում եմ արժանապատուութեանդ՝ յայտնել այդ մասին թեմիս գերապատիւ տէր առաջնորդին՝ տնօրինելու պատշաճաւորը-օծելու այդ խաչը»²: Նույն օրը գործակալը այդ հայտարարութեան մասին տեղեկարել է թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսին և վերջինս էլ թույլատրել է գործակալին՝ օծել նվիրաբերած խաչը³:

1916 թ. մարտի 3-ին եկեղեցու ծխական հոգաբարձութիւնը հայտարարութեամբ դիմել է վիճակային կոնսիստորիային. «Հոգաբարձութիւնս իր փետրուարի 28-ի նիստում, աչքի առաջ ունենալով նաև քաղաքային իրաւասունների առաջիկայ քառամեակի ընտրութիւնները, որոշեց եկեղեցու կալուածքի համար ստանալիք ձայնը տալ հոգաբարձութեանս անդամ պ. Աղասի Յովհաննիսեան էլիզբարեանցին, որի համար և հոգաբարձութիւնս խնդրում է Ատենից տալ օրինական վկայագիր, որով հնարաւորութիւն ունենայ պ. էլիզբարեանցը ժամանակին քւէատուփին մօտենալու: Փոխ-նախագահ հոգաբարձութեան՝ Սարգիս քաջ. Երզնկեանց»⁴:

1916 թ. հունիսի 29-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. Տփլիսի Բ. մասի գործակալը իւր սոյն յունիսի 17-ի № 350, յայտարարութեան հետ ներկայացնում է կոնսիստորիայիս տնօրէնութիւն Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեսփոխան Գէորգ Ապրիկեանցի յայտարարութիւնը և ծխական ժողովի արձանագրութեան պատճենը, որոնցից երևում է, որ երեսփոխանը բողոքում է, թէ Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Յարութիւն քաջանայ Շախեանցը իրեն համար սովորութիւն անելով, միշտ գաղում է եկեղեցուն հասանելի լուսագին արդիւնքներից և չնայելով, որ մի անգամ մերկացուել է նրա ձեռքով եկեղեցու դրամների իւրացումն, որը գումարաւ 8 ռ. 46 կոպ. խոստացել է վճարել և վճարել է այդ արդիւնքից երեք ռուբլին խնդրելով այս մասին չ'յայտնել հոգևոր իշխանութեան, դարձեալ շարունակում է իւր վերաբերմունքը: Շախեանց քաջանան այդ յայտարարութեան ներքոյ իւր ձեռքով գրում է թէ երեսփոխի բողոքը զրպարտութիւն է ինքն եկեղեցուն ոչինչ պարտ չէ: Ժողովի ժամանակ երբ նորա միաբանակից

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 437, թ. 4, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 433 (մաս 2), թ. 188, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 433 (մաս 2), թ. 187, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 908, թ. 31, քնագիր, ձեռագիր:

Սարգիս քաջանայ Երզնկեանցը և հոգաբարձու Ղազարեանը հաստատում են Շախեանց քաջանայի կողմից արդեանց իւրացնելը և երեցփոխան Ապրիկեանցը ներկայացնում է մի նոր ցուցակ Շախեանցի ձեռքով կատարած հինգ մկրտութիւնների, որոնց լուսագիրը իւրացրել է Շախեանց քաջանայն, այն ժամանակ վերջինս չէ կարողանում ըստ էութեան պատասխան տալ, այլ միայն անպատիւ բառեր է ուղղում դեպի իւր միաբանակից Սարգիս քաջանայ Երզնկեանցը անուանելով նորան «երեկուայ եկած» և «լածիրակ» ժողովին մասնակցող հոգաբարձուները և գործակալ հայրը առաջարկում են Շախեանց քաջանային յետ առնել այդ խօսքերը և ներեղութիւն խնդրել, սակայն նա ուշադրութիւն չ'դարձնելով, մնում է անդրդուելի: Հրամայեցին. որովհետև ժողովի արձանագրութիւնից երևում է, որ Շախեանց Յարութիւն քաջանայն իւր մօտ եղած լուսագրից երեք ըուբլի վճարել է, խոստանալով մնացածը վճարել և չնայելով, որ ինքն լինելով եկեղեցւոյ աւագ միաբան փոխանակ կարգապահութիւն հսկելու և օրինակ դառնալու իր կրտսեր միաբանակից Սարգիս քաջանայ Երզնկեանցին, անպատուել է վերջինիս անպատիւ բառերով, ուստի յայտնել նորան նկատողութիւն, պահանջել նորանից մնացած արդիւնքը հինգ ըուբլի 40 կոպ., և զգուշացնել միւս անգամ չ'կատարել այդպիսի քաջանային կոչման անվայել գործ: Այս վճիռը կատարել Տփլիսի Բ. մասի գործակալի միջոցաւ»¹:

1917 թ. մայիսի 10-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսեցին. «Ձեկուցումն. Տփլիսի Բ. մասի գործակալը 1916 թ. նոյեմբերի 26-ին յայտարարութեամբ դիմում է թեմիս սրբազան առաջնորդին բողոքելով, թէ ստանալով նոյն ամսի 20-ի երեկոյեան Սուրբ Մինաս եկեղեցւո միաբան Սարգիս քաջանայ Երզնկեանցի գրաւոր տեղեկութիւն իւր հիւանդութեան մասին, գրաւոր խնդրում է նորա միաբանակից Յարութիւն քաջանայ Շախեանցին հետեւեալ օրը Երզնկեանց քաջանայի փոխարէն կատարել պատարագ: Սակայն նա չնայելով, որ իւր ժամանակին յայտնուած է եղել նորան, չէ մատուցանում նոյն Սուրբ Աստուածածնի զնծայման տօնին և մինչև անգամ չէ բարեհաճում պատասխանել պատարագի խափանման պատճառը: Այս յայտարարութիւնը սրբազան առաջնորդը յանձնում է Յարութիւն քաջանայ Շախեանցին տալ բացատրութիւն: Շախեանց քաջանան բացատրում է, թէ նա գործակալի թուղթը չէ ստացել, որովհետև նա նոյն երեկոյեան մկրտումն ունէր, իսկ գիշերն էլ նա անցկացրել է իւր բարեկամի տանը: Սարգիս քաջանայ Երզնկեանցը, երբ գալիս է ժամանակ մատուցանելու պատարագ իրեն հիւանդ է ձեւացնում, այն ինչ նա նախընթաց օրը կատարել է պսակներ և մկրտութիւններ: Ժիշտ է նա իւր տիրացուի միջոցաւ նոյեմբերի 20-ին երեկոյեան յայտնել է նորան իւր հիւանդութեան մասին և խնդրել է մատուցանել պատարագ հետեւեալ օրը, բայց նա իսկոյն յայտնել է նոյն տիրացուի միջոցաւ, թէ նա ժամանակ չունի երեկոյեան մկրտումն ունի կատարելու: Գործակալի նամակաձև գրութիւնը նա ստացել է ամսոյ 21-ին,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2340, թ. 17 և 2րջ., բնագիր, ձեռագիր:

առաջատեղի, երբ պատարագ մատուցանելու ժամանակը անցել է: Թեմիս սրբազան առաջնորդը նույն թուի դեկտեմբերի 1-ի № 1199 մակագրութեամբ յանձնում է գրագրութիւնը ի տնօրէնութիւն Ատենիս: Կոնսիստորիայիս հրամանի համաձայն Ներսէս քահանայ Քարիմեանցը ներկայացնում է իւր ձեռքով կատարած քննութիւնը, որից երևում է, որ հրաւիրուած են լինում նորա մօտ Երզնկեանց և Շախեանց քահանաները: Առաջինը իրեն զրպարտուած համարելով իւր միաբանակցի յայտարարութեամբ խնդրում է սորա պատճէնը որպէսզի ինքն ևս տայ իւր բացատրութիւնը, իսկ երկրորդը ընդունելով իւր յայտարարութեան մէջ գրուածները ըրպէսկան ոգևորութեան արդիւնք, ուստի և զրպարտութիւնը յետ է վերցնում, իսկ պատարագը չմատուցանելու վերաբերմամբ պնդում է իւր բացատրութիւնը ասելով թէ, եթէ նա իւր ժամանակին ստացած լինէր գործակալի գրութիւնը, անշուշտ կկատարէր պատարագը: Քարիմեանց քահանայն երդմամբ հարցնում է չորս վկայ, որոնցից երեքը ցոյց են տալիս, որ նոյեմբերի 20-ի երեկոյեան Յարութիւն քահանայ Շախեանցը մկրտեց Միրիման Գոգիկեանցի տանը նորա որդւոյն: Յարութիւն քահանային պահեցին ընթրիքի, որը վերադարձաւ տուն առաջատեղի ժամը 6-ից կէս անց, իսկ չորրորդ վկայն յայտնում է, որ նա նոյեմբերի 20-ի երեկոյեան ժամը 9-ին գործակալ Ղևոնդ աւագ քահանայի յանձնած նամակը տուել է Յարութիւն քահանայի որդի Սուրէնին, այդ քահանայի և նորա տիրացու տանից բացակայութեան պատճառաւ: Սարգիս քահանայ Երզնկեանցը տալիս է քննիչ Ներսէս քահանայ Քարիմեանցին բացատրութիւն, թէ նորա միաբանակից Յարութիւն քահանայ Շախեանցը առաջին անգամը չէ, որ անկարգութիւն է անում: Մի անգամ եկեղեցու դրամները իւրացրեց և նորան անպատուեց «լածիրակ» անուանելով, որի մասին կոնսիստորիայում գործ սկսուեց. կոնսիստորիայն ոչինչ չարաւ: Նա լուութեամբ անցաւ պերճախօս ապացոյցների վրայից և միայն բաւականացաւ կարգադրել, որ հայր Շախեանցը իւրացրած դրամները վերադարձնէ երեսփոխանին և ուրիշ ոչինչ: Իսկ ուր մնաց նրա անտեղի կերպով ոտնահարուած պատուի վերականգնումը, գոնէ ցայսօր նորան ոչինչ յայտնի չէ: Եւ բացի դրանից մի՞թէ գողերն ազատվում են պատասխանատուութիւնից միայն գողացածը վերադարձնելով: Այս բոլորը տեսնելուց յետոյ նա եկել է այն եզրակացութեան, որ Հայր Շախեանը հովանաւորում է կոնսիստորիայում: Նա այս տեսնելով չէր կարող չբողոքել, երբ եկեղեցում ո՛չ մի երկրորդ տիրացու չի մնում, որովհետեւ տիրացուների արդիւնքն իւրացնում է Հայր Շախեանը կամ նոցա հասանելիքները կտրում և կրճատում է և նրանք թողնում են և փախչում: Ինչպէս ասէր, որ նորա ժամասացութիւնից ժամաւորներն փախչում են և նրանց հաշուով պահելու ցած առաջարկութիւն է անում Հայր Շախեանը և դորանով վարկաբեկում ամբողջ քահանայութեանը: Եւ ահա այդպիսի կեղտերի և ապականութիւնների մէջ գալարուող քահանայութեամբ սքեմը վրան առած և բոլորից արհամարուած այդ ողորմելին համարձակութիւն է անում նորա դէմ բողոքել: Իւր բացատ-

րութեան հետ Երզնկեանց քահանայն աներկայացնում է բժիշկ Մուրադեանի վկայաբանութիւնը, որից երևում է, որ նա տառապում է երիկամների բորբոքմամբ և սորա պատճառաւ էլ չէ կարող մատուցանել պատարագ. վկայականը տրուած է 1916 թ. նոյեմբերի 21-ին: Տեղեկութիւն. Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցու 1916 թ. մատենի 55 յօդ. ներքոյ արձանագրուած է Միրիման Գօգինեանցի որդի Ստեփանի Մկրտումեանը, որ տեղի է ունեցել նոյն նոյեմբերի 20-ին Յարութիւն քահանայ Շախեանցի ձեռքով: Հրամայեցին. անբաւարար համարելով Յարութիւն քահանայ Շախեանցի բացատրութիւնը, այս առաջին նուագ ենթարկել նորան խիստ յանդիմանութեան: Այլ և ի նկատի ունենալով Սարգիս քահանայ Երզնկեանի իւր բացատրութեան մէջ գործադրւած անվայել ոճը ենթարկել նորան նկատողութեան: Այս վճիռը ի կատար ածել Տփլիսի Բ. մասի գործակալի միջոցաւ»¹:

1917 թ. հունիսի 25-ին եկեղեցում կայացել է ծխական ընդհանուր ժողով, որի օրակարգում եղել է. 1) եկեղեցու և դպրոցի 1915-1917 թթ. հաշիվները, 2) եկեղեցու և դպրոցի 1917-1918 թթ. նախահաշիվը, 3) եկեղեցու և դպրոցի տնտեսական վիճակը և 4) ընթացիկ հարցեր²:

1919 թ. հունիսի 13-ին կոնսիստորիան լսել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Յարութիւն քհյ. Շախեանի՝ նույն ամսվա 4-ի հայտարարությունը, որում գրել է. «...Ըստ չրջաբերական հրամանի վիճակային կոնսիստորիայի, որով հրամայվում է գործակալին՝ գաղթական քահանաներին վերադառնալու իրենց տեղերը՝ սեպհական ծովները հովելու: Ի թիւս որոց և մեր Սուրբ Մինաս եկեղեցու գաղթական Դանիէլ քահանայ Երզնկեանցին: Կիրակէ երեկոյեան՝ զկնի ժամերգութեան՝ յայտնեցի իրեն, որ այսուհետեւ իրաւունք չունեն փիլօն կրելու և պատարագ օրինակատարութիւններին մասնակցելու: Բայց ինքն հակառակուեց, ասաց, որ ես իմ որդուս օգնական եմ մնալու, և չեմ հեռանայ այստեղից: Ուստի խոնարհաբար խնդրում եմ հոգեւոր Ատենից՝ ինչ որ արժան է՝ տնօրինել»: Հրամայեցին. պատուիրել Տփլիսի Ա. մասի գործակալին ստանալ Դանիէլ քահանայ Երզնկեանից ստորագրութիւն, որով նա պէտք է պարտաւորուի անմիջապէս հեռանալ Զալալ-օղլի գիւղը՝ իւր ծովսը հովելու և հետեանքի մասին յայտնել Ատենիս»³: Հուլիսի 4-ին կոնսիստորիան լսել է Զալալ-օղլի գյուղի Սուրբ Սարգիս եկեղեցու միաբան Դանիէլ քհյ. Երզնկեանցի խնդրագիրը, որտեղ գրել է. «... ինքն արգէն հասնելով զառամութեան և 41 տարի ծառայելով եկեղեցուն և ժողովրդեան, անկարող է շարունակել քահանայագործութիւնը, խնդրում է թոյլ տալ իրեն բնակուել իւր որդւոց մօտ, որոնք ապրում են Տփլիսում, յաճախել Սուրբ Մինաս եկեղեցին որպէս աղօթող քահանայ: Խոստանում է ոչ մի օրինակատարութեան ձեռնամուխ չլինել»: Հրամայեցին. «Ընդունելով Դանիէլ քահանայ Երզնկեանցի հրաժարականը՝ ազատ կացուցանել նորան քահանայագործութիւնից: Սրա մասին ծանուցանելով Լօււոյ գործակալին,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2344, թ. 10-11 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² «Հորիզոն», 1917, № 132, 24 հունիսի:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2351, թ. 2 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

պատուիրել Դանիէլ քահանայի ծխականներին ժողովի հրաւիրել և նորա տեղ նոր քահանայ կամ քահանայացու ընտրել տալով: Ընտրութեան արձանագրութիւնը ներկայացնել Ատենիս: Այլև քաղաքիս Ա. մասի գործակալին պատուիրել սոյն որոշման մասին ծանուցանել Դանիէլ քահանային, յարակցելով, որ նորան արգելուած է օրինակատարութիւն և յուղարկաւորութիւն կատարելը, հոգեհանգստի և գերեզմանօրհնէքի մասնակցելը, այլ թոյլ է տրուում նորան միայն փիլոնով՝ առանց շուրջառի՝ աղօթել Սուրբ Մինաս եկեղեցում և տարին մի անգամ գործակալի կարգադրութեամբ պատարագ մատուցանել ս. հաղորդութեան ընդունելու համար»¹:

1919 թ. հոկտեմբերի 22-ին քաղաքի հայոց եկեղեցիների Ա. մասի գործակալ Սարգիս աւագ քհյ. Շիրոյեանը գիմել է թեմի առաջնորդին և խնդրել, որպեսզի ավելացնեն իր ռոճիկը, քանի որ ինքը այդ պաշտոնը վարում է արդեն 10 տարի: Նոյեմբերի 12-ին, թեմի առաջնորդի մակագրությունը քննարկելով, Վիրահայոց կոնսիստորիան որոշել է. «Հարգելով Տփիսիսի հայոց եկեղեցիների գործակալի խնդիրը աւելացնել նորան եկեղեցիներից ստանալիք ռոճիկը 100 տոկոսով և մասնադրել եկեղեցիներին»: Սուրբ Մինաս եկեղեցին պետք է վճարեր 40 ռ.²:

1919 թ. դեկտեմբերի 31-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցումն. Ատենաս լսել էր, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Սարգիս քահանայ Երզնկեանը պատարագների ժամանակ չէ յիշում թեմիս սրբազան առաջնորդի անունը իւր պատշաճաւոր տեղում: Ուստի Ատենիս հրամանի համաձայն, Տփիսիսի եկեղեցիների գործակալը ամսոյս 10-ի № 795 յայտարարութեան հետ ներկայացնելով Յարութիւն քահանայ Շախեանցի յայտարարութիւնը, որով նա վկայում է, որ Սարգիս քահանայ Երզնկեանցը միշտ յիշատակում է սրբազան առաջնորդի անունը ս. պատարագին, ինքը գործակալը ևս աւելացնում է, թէ ինչպէս անձամբ ստուգել է, վերոյիշեալ լուրը չէ համապատասխանում իրականութեան: Հրամայեցին. Սարգիս քահանայ Երզնկեանցին այս գործում ճանաչել արդար և կարճել սոյն գործը»³:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԵՎ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Վրաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, Վիրահայոց թեմը հայտնվել է դժվարին կացութիւնում, աստիճանաբար սկսվել են փակվել հայկական եկեղեցիները և հավատացյալ ժողովուրդը զրկվել է հոգևոր սնունդից:

1924 թ. Թիֆլիսի գործադիր կոմիտեի որոշմամբ փակվել է նաև Սուրբ Մինաս եկեղեցին և այն հանձնվել է «Երիտասարդ լենինյաններ» կազմակերպությանը՝ շրջանային ակումբ հիմնելու նպատակով:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2352, թ. 3 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3791 (մաս 2), թ. 194, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2348, թ. 10, բնագիր, ձեռագիր:

Արխիվային վավերագրերից պահպանվել է Վիրահայոց թեմի առաջնորդի 1924 թ. ապրիլի 22-ի հետևյալ հայտարարությունը Սուրբ Մինաս եկեղեցու փակման մասին.

«Президиум Тифлисполкома постановил армянскую сурп – Минасовскую церковь передать Авлабарскому райкому для устройства в ней районного клуба. С этой целью на основании 12-ст. законоположения от 9 /VII предложил церковному Совету названной церкви назвать трёх представителей от общества для произведения ликвидации. Церковный Совет имея в виду незаконное постановление обжаловал НКВД и просил приостановить приведение в исполнение постановления Тифлисполкома впредь до разбора дела. О чём писменно сообщил и Тифлисполкому.

Я как избранный начальник епархии на основании устава правительством признан и имел ввиду хадатайства церк. Совета прошу Вашего срочного распоряжения, если возможно по телефону о приостановлении приведения в исполнение постановления Тифлисполкома до разбора дела, а по существу дела честь буду иметь обратиться к Вам писменно особым отношением на основании существующих декретов и резолюции XIII съезда представителей СССР»¹:

1925 թ. մարտի 3-ին Վիրահայոց թեմի առաջնորդը Գէորգ եպիսկոպոսը գեկուցագիր է ներկայացրել Վեհափառ կաթողիկոսին՝ թեմում եկեղեցիների վերաբացման խնդրում եղած դժվարությունների մասին. «Տարւոյս Յունուարի 10 թուակիր, թ. 2 գրութեամբ՝ գեկուցել էի Գերագոյն Խորհրդին՝ եկեղեցիների բացման առթիւ Վրաստանի Հանրապետութեան լոյս ընծայած վերջին դեկրետի եւ նրա կիրառման ընթացքի մասին: Յաւով պիտի ասեմ, որ ենթադրութիւններս ճշտում են. այն եկեղեցիները, որոնք յանձնուած են եղել բանտրութեան եւ կամ գործկոմների տրամադրութեան տակ գտնուել՝ ցարդ եւ ոչ մէկը բացւել է: Այդ մասին դիմումներ արուել են համայնքների կողմից բոլոր ինստանցիաներին եւ վերջապէս ծայրագոյն օրէնսդիր մարմնին՝ Համավիրական գործկոմին, որ սակայն դանդաղում է պատասխանել եւ ամեն կերպ դժուարութիւններ է յարուցում, որ բողոքաւորները հնարաւորութիւն չունենան ներկայացնելու նախագահին պարզ այն պատճառով, որ պատասխանը հաւանօրէն մերժողական պիտի լինի, որ շատ անհաճոյ է եւ՝ դեկրետը հրատարակողի եւ՝ հասարակութեան համար: Դիմումներ արել են կենտրոնական իշխանութեան՝ Բաթումի եկեղեցու, Ախալցխայի մայր եկեղեցու, Շուլավէրի մայր եկեղեցու, Թելաւի մայր եկեղեցու, Տփլիսի Թանգոյեանց Սուրբ Աստուածածնի, Կուկիոյ Նորաշէնի Սուրբ Աստուածածնի եւ Սուրբ Մինաս եկեղեցիների համայնքները...»²:

1925 թ. մարտի 20-ին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիների ծխական ներկայացուցիչները և հայ հավատացյալ հասարակությունը խնդրագրով դիմել են Գէորգ Ե. կաթողիկոսին. «Երկար տարիներ ու դարեր հայոց եկեղեցին մեծ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3135, թ. 3, ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր (հավանաբար տպագրվել է «Известия» թերթում):

² ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3145, թ. 11 և 2րդ., ինքնագիր: Տե՛ս նաև «Էջմիածին», 2009/ԺԱ, էջ 114-115:

Համերաշխութիւն է պահպանել արեւելեան եկեղեցուն պատկանող միւս քոյր եկեղեցիների հետ, ինչպիսի վեհ ոգի պահանջում է մաքուր Քրիստոնէութիւնը, համաձայն մեր երեք տիեզերական և բազմաթիւ համազգային ժողովների հրահանգների ու որոշումների: Սակայն մենք այժմ այդ սրբացած շաւղի վրայ խոչնդոտներ ու շեղումներ ենք նկատում այսպիսի մի պատմական շրջանում, երբ եկեղեցին կորցնում է իւր նախկին նշանակութիւնը և միայն պահպանւում է հասակաւոր դասակարգի կողմից...այդ պատճառով սոյն խնդրագրով դիմում ենք Վեհափառութեանդ սփոփիչ հեռատեսութեանը: Այս տարի Ռուսաց մեծ եկեղեցին, նրա հետ և վրացականը, համաձայն Յուլեան տօմարի ցուցմունքների, և Զատիկը, որ է «Յիսուսի յարութիւնը» (բայց ոչ հրէից Եգիպտոսից դուրս գալու տօնը) – կատարում է ապրիլի 19-ին, որի յիման վերայ, Վրաստանի «Նարկոմտրուդը» ապրիլի 19-ին և 20-ին բանւորական դասակարգի համար դեկրետով հանգստութեան օր է որոշել, իսկ մենք նոր Գրիգորեան տօմարով նոյն ամսի 12-ին և 13-ին, երբ ոչ ոք ազատ չի լինելու: Վեհափառութեանդ արդէն պատմութիւնից պարզ յայտնի է, թէ ինչպիսի նեղութիւններ ենք կրել «ծռագատկ»-ներից, ուստի խնդրում ենք այս տարի ևս կարգադրէք հին տօմարով կատարել, ինչպէս կատարում է Մեծ Ռուսաստանը և մեր հարեան Վրաստանը, մինչև համազգային տնօրէն նոր ժողովի վերջնական որոշումը: Մերժման դէպքում Վրաստանի հայ հաւատացեալ ժողովուրդը իրեն զրկուած պիտի համարի տօնելու իւր իսկական սուրբ Զատիկը»: Այս խնդրագիրը ստորագրել են Թիֆլիսի, ինչպէս նաև Սղնախի, Գորու, Թելավի, Քութայիսու և այլ հայաբնակ վայրերի հայոց եկեղեցիների համայնքի ներկայացուցիչները: Դրանց թվում ստորագրել է նաև Սուրբ Մինաս եկեղեցու ներկայացուցիչ [Հավանաբար երեցփոխ-Ա. Ա.] Գ. Ապրիկեանը¹:

1925 թ. հունիսի 14-ին թեմի առաջնորդ Գէորգ եպիսկոպոսը զեկուցագիր է ներկայացրել Էջմիածնի Գերագույն Խորհրդին՝ Վրաստանի կառավարութեան կողմից թեմի որոշ եկեղեցիներ չվերաբացելու խնդրի մասին. «Վրաստանի խորհուրդների կենտրոնական գործադիր կոմիտէի (ՅԻԿ) 1924 թ. նոյեմբերի 21-ի թ. 124 դեկրետի (տպուած «Заря Востока»-ի 25/XI –ի 1924 թ. № 736) եւ այդ դեկրետի գործադրութեան առթիւ Արդարադատութեան եւ Ներքին գործոց ժողկոմների լոյս ընծայած հրահանգի համաձայն (տպուած «Կոմունիստ»-ի 7/XII-ի 1924 թ. № 280)՝ տեղական գործկոմները անհրաժեշտօրէն պիտի վերադարձնեն բոլոր փակ եկեղեցիները համայնքներին, երբ եօթից ոչ պակաս հաւատացեալներ դիմեն եւ խնդրեն եկեղեցու բացումը: Սակայն չնայելով բազմիցս եղած դիմումներին՝ Տիֆլիսի Հաւաքարի Սուրբ Մինաս եկեղեցին, Թանդոյեանց եւ Կուկիոյ Նորաչէնի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցիները եւ Շահումեան քաղաքի (Շուլավեր) մայր եկեղեցին չեն բաց անում եւ արդէն բանաւոր մերժում է ստացուել Տիֆլիսի Գոռիսպուլկոմի կողմից Կուկիոյ Նորաչէնի նկատմամբ: Երբ Վրաստանի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3148, թ. 24 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

կենտրոնական գործկոմն էլ մերժի, թէեւ հաւանական է, պիտի դիմեմ Կովկասեան Հանրապետութեանց Միութեան գործկոմին (Зак ЦИК), լաւ կ'լինէր, որ Գերագոյն Խորհուրդն էլ՝ իմ զեկուցագրիս վերայ հիմնուելով՝ դիմէր նոյն Հաստատութեան հարցի յարուցումն ու պահանջը զօրացնելու նպատակով: Մերժման մասին կը հաղորդուի իր ժամանակին Վրաստանի թեմական խորհրդի կողմից իմ բացակայելու հետեւանքով»¹:

1927 թ. փետրվարի 7-ին Թիֆլիսում կազմակերպվել է կամավոր նվիրատվութիւն հօգուտ Լենինականի (ներկայիս՝ Գյումրի) և շրջակա գյուղերի նախորդ տարվա հոկտեմբերին երկրաշարժից տուժած ժողովրդին: Նշվել է, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականները հանգանակել են 5 ռ. գումար²: Փետրվարի 9-ին Թիֆլիսի թեմական Խորհուրդը (անդամ Արշակ աւ. քհն. Մինասեանց, քարտուղար Ս. Յովհաննիսեան) շրջաբերականով դիմել է քաղաքի Սուրբ Մինաս եկեղեցու աւագ և միաբան քահանաներին, Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսի մահվան 70-ամյակի առթիւ Վանքի մայր եկեղեցում պատարագ և հոգեհանգիստ անցկացնելու առիթով ներկա գտնվելու համար³:

1927 թ. սեպտեմբերի 27-ին Յարութիւն քհն. Շախեանը գրել է Վիրահայոց թեմի առաջնորդին, թե ինքը բնավ չի պատկանում ազատ եկեղեցուն, այլ հնազանդ է կաթողիկոսին⁴:

1934 թ. փաստաթղթերից մեկում նշվել է, որ Թիֆլիսի մի քանի եկեղեցիներ, այդ թվում Սուրբ Մինաս եկեղեցին գրավված է⁵:

Սուրբ Մինաս եկեղեցին խորհրդային վերջին տարիներին ծառայել է որպէս կարի արտադրամաս:

2010 թ. եկեղեցին գտնվել է աղետալի վիճակում: Նշվել է, որ «Սուրբ Մինաս անարգել կարող է մտնել յուրաքանչյուր ոք. դուռը բաց է, պատուհանները ճաղապատ չեն: Այն ցանկապատված է, և վերջին տարիներին եկեղեցու տարածքի համար վեճեր են ծագում Սուրբ Մինասի հարեանությամբ ապրող բնակիչների միջև: Եկեղեցու տարածքում վրացիները սկսել են շինութիւններ կառուցել: Կառուցողներից մեկն, օրինակ, իր տարածքը հարեաններից սահմանազատելու նպատակով աղյուսապատել է այն: Ցանկապատը հասել է գրեթե եկեղեցու պատին, և անցնելու տեղ չի մնացել»⁶:

2014 թ. սեպտեմբերի 19-ին հորդառատ անձրևների հետեւանքով փլուզվել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծածկի մի մասը: Սեպտեմբերի 23-ին աշխատանքային այցով Թբիլիսիում գտնվող Հայաստանի Մշակույթի նախարարի տեղակալ Արև Սամուելյանը Վրաստանի Մշակույթի նախարարութան մշակութային ժառանգութան պահպանութան ազգային գործակալութան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3145, թ. 11 և շրջ., ինքնագիր: Տե՛ս նաև «Էջմիածին», 2009/ԺԱ, էջ 119:

² ՀԱԱ, ֆ. 148, ց. 1, գ. 14:

³ ՀԱԱ, ֆ. 148, ց. 1, գ. 19:

⁴ ՄՄ, Մատթևոս արք. Տեր-Մատթևոսյանի արխիվ, թղթ. 168, վավ. 96: Կից տրված է ազատ եկեղեցու կենտրոնական վարչության հայտարարությունը՝ հիշյալ քահանային:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3281, թ. 30, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ «Հոգևոր Հայրենիք», 2010, № 3:

ղեկավարութեան հետ այցելել է Սուրբ Մինաս եկեղեցի և տեղում ծանոթացել իրավիճակին: Համատեղ քննարկման ընթացքում ձեռք է բերվել պայմանավորվածություն, ըստ որի՝ առաջիկայում Վրաստանի Մշակույթի նախարարությունը Թբիլիսիի քաղաքապետարանի հետ կսկսեն հուշարձանի մաքրման աշխատանքները, կգնահատվի հուշարձանի կրած վնասի չափը, Վրաստանի Մշակույթի նախարարությունը կկազմի հուշարձանի հետագա պահպանման և վերականգնման ծրագիր և կներկայացնի Վրաստանի կառավարություն՝ 2015 թ. հուշարձանի վերականգնման համար բյուջետային ֆինանսավորում ստանալու նպատակով¹:

Թբիլիսիի քաղաքապետարանի տեղեկատվության համաձայն՝ եկեղեցուն տրված է մշակույթի հուշարձանի կարգավիճակ: Եկեղեցու վիճակը ուսումնասիրել են Վրաստանի մշակութային ժառանգության պահպանության ազգային գործակալության ներկայացուցիչները և որոշում ընդունել առաջիկայում վնասված տանիքը վերանորոգելու համար: Վնասված եկեղեցին այցելել է Թբիլիսիի փոխքաղաքագլուխ Ալեքսանդր Մարգիշվիլին, Վրաստանի մշակույթի և հուշարձանների պահպանության փոխնախարար Լեվան Խարատիշվիլին:

2015 թ. օգոստոսի 6-ին «Եռագոյն» արևմտահայերեն լրատվական կայքէջը անդրադառնալով Սուրբ Մինաս եկեղեցու անմխիթար վիճակին, գրել է. «Առանց տանիքի արդէն մէկ տարի գոյատևող Թիֆլիսի կենտրոնին գտնւող Սուրբ Մինաս եկեղեցին կանգնած է փլուզման վտանգի առջև: Մտավախութիւնը Հայ առաքելական եկեղեցու Վիրահայոց թեմինն է: Թեմէն կը յայտնէն, որ առանց տանիքի գոյատևող եկեղեցւոյ պատերը արդէն կը թուլանան, անոր հետևանքով չի բացառիր, որ եկեղեցին փլուզվի: Անցել է արդէն մէկ տարի, սակայն եկեղեցու նորոգման հարցով ոչ մի փոփոխութիւն չկայ: «Վիրահայոց թեմը բազմաթիւ նամակներ յղած է պատկան մարմիններին և ներկայացրած եկեղեցու վիճակը, սակայն ոչ մի փոփոխութիւն», - ասաց Սոսաննա Խաչատրեանը՝ յաւելելով, որ փլուզված տանիքը վերանորոգելու փոխարեն քաղաքապետարանն ամբողջութեամբ ազատեց եկեղեցին տանիքից, և այսօր արդէն առանց տանիքի եկեղեցու պատերը թուլանում են: Անձրեաները, քամիներն ու ձիւնն էլ աւելի են վատացնում իրավիճակը: Երևանցոյց Սուրբ Մինաս հայկական եկեղեցին կը կտնվի Հավլաբար թաղամասի Նոր Էջմիածին գործող եկեղեցիէն ոչ հեռու: Պահպանված տվյալներու համաձայն՝ Սուրբ Մինասը կառուցված է 1790 թ.: Սկզբնական շրջանին եկեղեցին մէկ կառոյց չէ եղած, և 1870 թ. անհրաժեշտութիւն առաջացած է առաւել մեծացնել եկեղեցու շինութիւնը: 1883 թ. հունվարի 2-ին հին եկեղեցու տեղը արդէն խոյացած է Երևանցոյց Սուրբ Մինասը: Խորհրդային տարիներին եկեղեցին զրկված է գմբեթէն և օգտագործված իբրև արհեստա-

¹ Այդ մասին տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 2014, № 169, 24 սեպտեմբերի, «Հայոց Աշխարհ», 2014, № 171, 24 սեպտեմբերի, «Голос Армении», 2014, № 100, 23 сентября, և այլն:

նոց: ՍՍՀՄ փլուզումէն ետք Երևանցոյց Սուրբ Մինասը դասված է «վիճելի» եկեղեցիների թվին»¹:

Հայոց Սուրբ Մինաս եկեղեցին կարոտ է վերանորոգության, ապա և վերաբացման: Այն պետք է վերադարձվի իր իսկական տիրոջ՝ Վիրահայոց թեմին ու հայ հավատացյալ ժողովրդին:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ «ԻԶՄԻՐԵԱՆ» ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԾԽԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխական դպրոցը Թիֆլիսի հնագույններից է²: Հիմնադրվել է հավանաբար 1848 թ. վերջերին, իսկ ըստ մեկ այլ տեղեկագրի՝ 1850 թ.³: Հայտնի է, որ 1848 թ. հունիսի 2-ին Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսը կոնդակով հրամայել էր Թիֆլիսի հայոց կոնսիստորիային, եկեղեցիների գավիթներում ստեղծել դպրոցներ և այդ նպատակին հարմարեցնել եղած շինությունները: Այդ հրամանագրից հետո՝ նույն տարվա աշնանը, Թիֆլիսի հոգևոր իշխանությունը տեղեկացրել է Վեհափառ Հայրապետին, որ քաղաքի 6 եկեղեցիներին կից, որոնց թվում նշվել է նաև Սուրբ Մինասը, գրեթե պատրաստ են «նորակառոյց» դպրոցները: Միաժամանակ տեղեկացվել է, որ հիշյալ դպրոցների համար դեռևս ուսուցիչներ կարգված չեն և պարապմունքներն էլ չեն սկսվել, ու սպասում են Վեհափառի Թիֆլիս ժամանելուն⁴:

Արդեն 1849 թ. Վիրահայոց կոնսիստորիային տեղեկացվել է, որ եկեղեցու մայր գումարից 715 ռ. 38կ., ծախսվել է ծխական ուսումնարանի շինություն համար⁵: Այնուհանդերձ, ենթադրելի է, որ դպրոցը կանոնավոր գործել է միայն 1850 թ. սկսած, թեև մինչև 1855 թ. որևէ տեղեկություններ չկան:

1855 թ. հունիսի 22-ին Թիֆլիսի Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի հոգաբարձությունը Վիրահայոց կոնսիստորիային տեղեկացրել է, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխական դպրոցում սովորում է 30 աշակերտ և դասավանդում՝ 2 ուսուցիչ⁶: Անշուշտ, խոսքը 1854-1855 ուս. տարվա մասին է:

Այդ դպրոցի գլխավոր խնդիրն էր Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի համար պատրաստել բավականաչափ կրթված աշակերտներ: Հետագայում, դպրոցի մասին մինչև 1860-ական թթ. սկիզբը որևէ տեղեկություններ հայտնի չեն: Եվ միայն 1861 թ. կազմվել է և Վիրահայոց վիճակային կոնսիստորիային է ներկայացվել Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխական ուսումնարանի ծրագիրն ու կանոնադրությունը:

¹ Այդ մասին տես նաև «Ժողովուրդ», 2015, № 138, 7 օգոստոսի:

² Դպրոցի մասին համառոտ տես Ս. Խուրոյան, Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թթ., Երևան, 1987, էջ 574:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3998, թ. 21, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ Մ. Սանթրոսյան, Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964, էջ 248:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3818, թ. 142, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3825, թ. 94-95, բնագիր, ձեռագիր:

«Ծխական ուսումնարան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն հայոց.

Ուսումնարանս պատկան է գլխաւորապէս ժողովրդեան մէջ կրթութիւն տարածել և Ներսիսեան ազգային հոգեւոր դպրոցի ստորին դասարանաց համար աշակերտներ պատրաստել: Ուսումնարանը կբաղկանայ առ այժմ մի դասարանից, իսկ աշակերտաց թիւը շատանալու դէպքում, նայելով նոցա յառաջագիմութեան՝ կբացուի և երկրորդ դասարանը:

Աւանդելի առարկայք Ա. դասարանում

1. Հայերէն ընթերցանութիւն
2. Հայերէն վայելչագրութիւն
3. Ռուսերէն ընթերցանութիւն
4. Ռուսերէն վայելչագրութիւն
5. Թուաբանութիւն
6. Խօսակցութիւն
7. Երգեցողութիւն
8. Նկարչութիւն:

Աւանդելի առարկայք Բ. դասարանում

1. Կրօն
2. Հայոց լեզու
3. Հայերէն վայելչագրութիւն
4. Ռուսաց լեզու
5. Ռուսերէն վայելչագրութիւն
6. Գաղիերէն ընթերցանութիւն
7. Խօսակցութիւն
8. Թուաբանութիւն
9. Համառոտ պատմութիւն հայոց
10. Աշխարհագրութիւն
11. Երգեցողութիւն
12. Նկարչութիւն:

1. Ուսումնարանը կլինի հոգեւոր իշխանութեան հովանաւորութեան ներքոյ:

2. Ուսումնարանի աշակերտաց թիւը կարող է հասնել մինչև 80:

3. Աշակերտք կընդունուեն ուսումնարան 7 տարեկան հասակից մինչև 14:

4. Ուսումնարանի աղբիւրը կլինի աշակերտաց թոշակը, վաճառելի գրքանց օգուտը և կամաւոր նուիրատուութիւնք:

5. Ուսումնարանի դասագրքերը յատկապէս դպրոցի գրադարանից պիտի վաճառուին աշակերտաց վերայ յօգուտ նոյն դպրոցի:

6. Ուսումնարանի առաջին դասարանի աշակերտաց թոշակն է ամսական 1 ռ., իսկ երկրորդ դասարանի աշակերտաց թոշակը՝ 2 ռ.:

7. Աշակերտաց ծնօղբ իւրեանց որդւոց թոշակը պարտին հասուցանել ուսուցչական ժողովին նորա առաջին նիստէն:

8. Ժողովը աշակերտաց թոշակը պիտի յանձնէ գանձապահին ի պահպանութիւն և ի գործադրութիւն:

9. Ուսուցիչք իւրաքանչիւր երկու շաբաթը մի անգամ կամ ի կարևոր դէպս կունենան ժողով վերահսկող քահանայի նախագահութեամբ:

10. Եթէ ուսուցչական ժողովի նիստերին ներկայ չգտնուի մի որեւիցէ ուսուցիչ, յայնդէպս նորա թոշակի մանէթոց 20 կոպէկ կհանուէ յօգուտ դպրոցի:

11. Վատաբարոյ և ծոյլ աշակերտք առաջին անգամ կխրատուեն, երկրորդ անգամ շաբաթ երեկոյին վարուց և ուսմանց քննութեան ժամանակ հրապարակաւ կյանդիմանուեն, իսկ երրորդին ուսումնարանից կարտաքսուեն:

12. Եթէ ծնօղք առանց յարգելի պատճառի չվճարեցին որդւոց ամսական թոշակը, որդիք կարձակուեն ուսումնարանից:

13. Աշակերտք ուսումնարան գալուց յառաջ պիտի աշխատեն հանդերձները, գլուխները և եղունգները մաքուր պահել, ի դէպս անմաքրութեան կպատժուեն:

14. Ուսումնարանի աշակերտք պարտ են միաձև հագուստ ունենալ:

15. Աշակերտք կընդունուեն ուսուցչական ժողովի երկու նիստերին մինչև յունվար ամիսը:

16. Իւրաքանչիւր երեք ամիսը մի անգամ փորձնական քննութիւն կլինի ծնողաց ներկայութեամբ, իսկ մայիսի 25-ին՝ ընդհանուր քննութիւն:

17. Փորձնական քննութեանց ժամանակ յառաջագէմ աշակերտք կարող են փոխադրուել յերկրորդ բաժանմունք:

18. Շաբաթ երեկոյ և կիրակէ՛ ճաշուն աշակերտք իւրանց ուսուցչաց հետ պարտին գնալ եկեղեցի:

19. Շաբաթ երեկոյ ազատ ժամերին աշակերտք կքննուեն իւրանց շաբաթական ուսման ու վարուց համար:

20. Ուսումնարանի մէկ գործածական լեզուն կլինի հայերէն և ռուսերէն և այս կանոնը միայն մի տարուաց համար է նշանակեալ օրերին:

21. Դասատուութիւնը կսկսուի առաւօտեան 9 ժամին և կշարունակուի մինչև 12-ը և զկնի ճաշուն 2-4^{1/2} ժամը:

22. Ուսումնարանը կունենայ գրադարան, որ կվաճառուեն ուսումնարանում անցնելի առարկայից դասագրքերը:

23. Գանձապահ և գրադարանապետ պիտի ընտրուեն միամեայ, իսկ տեսուչը անորոշ ժամանակաւ:

24. Ուսումնարանը ըստ աւանդելի առարկայից կունենայ ուսուցիչք, բացի դոցանից կլինի մի վերատեսուչ տեղական քահանաներից մեկը, զոր կնշանակէ և կհաստատէ Սրբազան Առաջնորդն:

25. Ուսուցչական ժողովը ընդ նախագահութեամբ վերատեսչին պիտի ընտրէ մի տեսուչ, մի գանձապետ, մի գրադարանապետ և մի քարտուղար, որոյ պարտաւորութիւնն է նիստերի նիւթերը ի գիր արձանագրել:

26. Ժողովի մէջ որեւիցէ հարց կվճռուի ձայնից բազմութեամբ և ի դէպս հասարակութեան ձայնից՝ կվճռուի նախագահի իրաւասութեամբ:

27. Ուսուցիչները պարտաւոր են հերթով վերակացութեան պաշտօն կատարել:

28. Վերակացուն պարտաւոր է առաւօտեան և զկնի ճաշուն՝ աշակերտաց գալուց կէս ժամ յառաջ ուսումնարանը գտանուել և նոցա հանդերձից մաքրութեանը հսկել:

29. Վերակացուն պարտաւոր է ունենալ մի տետրակ, որի մէջ պիտի նշանակէ յանցաւոր աշակերտաց անունը և նոցա գործած յանցանքը, շաբաթ երեկոյին հրապարակաւ կարդալու համար»¹:

Դպրոցը գործել է նաև հաջորդ տարի՝ 1862 թ.: Ս. Մալխասեանը այդ ժամանակ Թիֆլիսում գործած 7 հայկական ծխական դպրոցների շարքում նշել է նաև Սուրբ Մինաս եկեղեցու դպրոցը, որտեղ դասավանդել է 2 ուսուցիչ²: Հոգաբարձութիւնը ուսուցիչների համար սահմանել էր տարեկան ընդհանուր 300 ռ. ռոճիկ: Դպրոցի տեսուչն էր Կարապետ Վասակեանը, որն այդ պաշտոնում հաստատվել էր 1861 թ. նոյեմբերի 19-ին: Վերջինս երկար ժամանակ եղել է Մայր աթոռի միաբանութեան բժիշկը, մահացել է 1878 թ. դեկտեմբերին՝ Վաղարշապատում³:

1862 թ. սեպտեմբերի 24-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն հոգաբարձութեան Ներսիսեան Ազգային հոգևոր դպրոցի Թիֆլիզոյ ի 21-ն սեպտեմբերի ամսոյն № 388, յորում գրէ, թէ Նորին Վեհափառութիւն Սրբազնագոյն կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց Տէր Մատթէոս, ամենապատուական կոնդակաւ յ9-ն ամսոյն № 280, բարեհաճեալ է ենթադրել ըստ անմիջական տեսչութեամբ հոգաբարձութեան դպրոցին զմասնաւոր ուսումնարանս՝ բացեալս առ եկեղեցեօք Տփլիսոյ և Հաւլաբարի, և եղեալ է ի սեպուհ պարտաւորութիւն նորին հասու լինել յառաջագիծութեանց և ընդունակութեանց վարժապետաց և ուսանողաց ի նոսին, և թէ յորո՞ց աղբիւրաց արդեանց վճարին ռոճիկք և մանրամասն ծախք նոցին, և զամէնայն համարս տալ իւրոյ Աստուածաբեալ Օծութեան: Առ որ ի հոգաբարձութիւն կարգաւորեալ է. յառաջ, քան զմատչելն ի կատարումն կոնդակի Նորին Վեհափառութեան, ամենախոնարհաբար խնդրել ի վիճակային Ատենէս, տալ գիտել երեսփոխանաց այնոցիկ եկեղեցեաց, առ որովք գտանին մասնաւոր վարժարանք, զի ծանուցեն նոքա նախընթացաբար զբարեհաճ կամս Նորին Սրբութեան, և ապա հաղորդել հոգաբարձութեան զայնպիսի տնօրէնութիւն իւրմէ, նմանապէս, թէ առ ո՞ր եկեղեցիս յանուանէ կան այն ուսումնարանք: Ի տեղեկութիւն գործոց կոնսիստորիս երևի, զի ծխական մասնաւոր ուսումնարանք բացեալ կան առ եկեղեցեօքն Կաթողիկէի, Մողնոյ, Սուրբ Սարգսի,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 872, բնագիր, ձեռագիր:

² Ս. Մալխասեանց, Համառոտ պատմութիւն Ներսիսեան հոգետոյ դպրոցի եօթանասուն եւ հինգամեայ գոյութեան (1824-1899), Թիֆլիս, 1900, էջ 116:

³ «Մեղու Հայաստանի», 1878, № 50, 23 դեկտեմբերի:

Սուրբ Նշանի, Շամքոռեցւոց, Սուրբ Մինասի և Սուրբ Կարապետի: Հրամայեցին. առանձին-առանձին հրամանաւ պատուիրել երեսփոխանաց վերոյգրեալ եկեղեցեաց, յայսմ հետէ զամենայն առաջարկութիւնս հոգաբարձութեան Ներսիսեան դպրոցի վերաբերեալս յօգուտ ծխական ուսումնարանաց, համաձայն ներկայ բարեհաճութեան Նորին Վեհափառութեան, ընդունել և ի հարկաւոր դէպս զանխնայել զձեռնտուութիւնս իւրեանց առ յառաջագիւտութիւնս մանկանց ի լուսաւորութիւն մտաց նոցա, զայսմ տնօրէնութենէ Ատենիս գրութեամբ ծանուցանել հոգաբարձութեան Ներսիսեան դպրոցի՝ ի տեղեկութիւն»¹:

Շուտով, նոյեմբերի 16-ին Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութիւնը այցելել է այդ գործող ծխական դպրոցները և Սուրբ Մինասի դպրոցի մասին գրել է. «Սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ, սենեակն նոր և ընդարձակ, աշակերտք՝ 25, ուսուցիչք՝ 2, հայոց լեզուի՝ Ստեփաննոս քահանայն, իսկ ուսանցն՝ Ղահարաման Մէլիքեանց, սպասաւոր չի՛ք, փայտն ու ջուրն յեկեղեցւոյ»²:

Հետագայում, դպրոցը հավանաբար մինչև 1868 թ. գործել է ընդհատումներով³:

1869 թ. հունվարի 30-ին, Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութիւնը ՎիրաՀայոց կոնսիստորիային ներկայացրել է տեղեկութիւններ Թիֆլիսի եկեղեցական ծխական դպրոցների մասին, որտեղ քաղաքում գործող 6 դպրոցների մէջ նշվել է նաև Սուրբ Մինասի ծխական դպրոցը: Յուրաքանչյուր դպրոցում երկու ուսուցիչների ռոճիկը սահմանվել է ընդհանուր 360 ռ. և 40 ռ. էլ տրվել է այլ ծախսերի (վառելիք և այլն) համար: Միաժամանակ տեղեկացվել է, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցու դպրոցը եկեղեցական նվազ արդյունքի պատճառով չի կարող գոյատևել, ուստի հարկավոր է հոգալ նրա պահպանութիւնը և տարեկան ծախսը բաժանել մյուս եկեղեցիների վրա. «... եկեղեցիքն Սուրբ Կարապետի, Սուրբ Մինասու և Շամքոռեցւոց, առ նուագութիւն արդեանց իւրեանց, չկարեն առանց օգնութեան զիւրեանց ուսումնարանացն հոգալ զծխական, վասն որոյ գտարեկան ծախսն նոցին բաժանել ի վերոյ այլոց եկեղեցեաց քաղաքիս, ունելով ի նկատի, զի չիք խտրութիւն յեկեղեցիսն»⁴: Առաջարկվել է, որ տարեկան նույն Սուրբ Մինաս եկեղեցին դպրոցին հատկացնի 50 ռ., Նորաշէնի եկեղեցին՝ 200 ռ. և Վանքի մայր եկեղեցին՝ 150 ռ. արծաթ գումար, որն էլ անշուշտ ընդունվել է: Այդ տարի, ըստ եկեղեցիների բարեկարգիչ Յովհաննէս աւ. քհն. Արարատեանի ներկայացրած տեղեկագրի, դպրոցում սովորել է 45 աշակերտ և դասավանդել է 2 ուսուցիչ: Դպրոցը պահվել է վերոհիշյալ եկեղեցիների արդյունքներով՝ տարեկան 400 ռ. արծաթ գումարով⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2253, թ. 205 շրջ.-206, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2254, թ. 27-29 ծրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ Ս. Մալխասեանց, նույն տեղում, էջ 134:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3978, թ. 3-4 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3978, թ. 30, բնագիր, ձեռագիր: Տես նաև գ. 3855, թ. 19, բնագիր, ձեռագիր:

Հաջորդ տարի՝ 1870 թ., Վանքի և Նորաշենի եկեղեցիները ինչ-ինչ պատճառներով ուշացրել են իրենց հատկացվելիք գումարը և այդ առթիվ ապրիլի 24-ին Վերահայոց կոնսիստորիան առաջադրել է. «Առաքմամբ այսր գրութեան հոգաբարձութեան Ներսիսեան հայոց Հոգևոր Ազգային դպրոցի Թիֆլիզոյ № 57, առ բարեկարգիչն եկեղեցեաց Թիֆլիզոյ, վիճակային կոնսիստորիայս պատուիրէ նորին բարձրապատուութեան պարտաւորել ստորագրութեամբ գերեցփոխանս եկեղեցեաց Վանաց և Նորաշենու, հասուցանել երիցփոխանին Սուրբ Մինասայ զգրամական օժանդակութիւնս, ըստ սահմանելոյն, և զկատարմանէ մակագրութեամբ ի վերայ սորին յայտնել Ատենիս»¹:

1871 թ. օգոստոսի 23-ին Վերահայոց կոնսիստորիան Թիֆլիսի Նորաշենի եկեղեցու երեցփոխանին հրամայել է. «Ուսուցիչք հայոց և ռուսաց լեզուաց ծխական ուսումնարանի եղելոյ առ եկեղեցեան Սուրբ Մինասայ՝ Սարգիսն Տէր-Սարգսեանց և Պողոսն Քաթանեանց, ներկայացեալ յԱտենան կոնսիստորիս յայտնեցին, թէ ի պատճառս չհատուցանելոյ Ձեր երեցփոխանին այնր եկեղեցւոյ զնշանակեալ յարդեանց, ի պահպանութիւն այնր ուսումնարանի տարեկան դրամական օժանդակութիւն չէ հատուցեալ և նա յիշեալ ուսուցչաց առաջնոյն զքառամսեայ ռոճիկ վաթսուն ռուբլի և երկրորդին զերկամսեան զերեսուն ռուբլիս արծաթոյ, ընդամենն իննսուն ռուբլիս արծաթոյ: Ուստի, վիճակային կոնսիստորիայն պատուիրէ Ձեզ, եթէ արդարև ցարդ չիցէք հատուցեալ զայն սմիկ դրաման յիշեալ երեցփոխանին, փութով յոյժ հատուցանել նմա զայնս, առ ի վճարել ըստ պատկանելեացն և զկատարմանէն յայտնել Ատենիս»²: Կոնսիստորիայի այս առաջադրությունից պարզվում է, որ Սուրբ Մինասի դպրոցում հիշատակվող երկու ուսուցիչները Սարգիս Տէր-Սարգսեանն ու Պողոս Քաթանեանցն էին:

Հետագայում, հավանաբար հատկացվելիք գումարների բացակայության պատճառով, դպրոցը 1872 թ. չի գործել և վերաբացվել է 1873 թ.: Այդ առթիվ «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը տեղեկացրել է, որ սեպտեմբերին Սուրբ Մինաս եկեղեցու գավթում բացվել է արական ծխական դպրոց: 1873-1874 ուս. տարում դպրոցում սովորել է 17 աշակերտ³: Այն գործել է նաև 1874-1875 ուս. տարում:

1875 թ. հունվարի 25-ին վերահայոց թեմական վերատեսուչը տեղեկագիր է ներկայացրել, ըստ որի Սուրբ Մինասի եկեղեցական ծխական դպրոցը ունեցել է 17 աշակերտ, դասվանդել է Կոստանդին Շահբուղաղեանցը, սովորել է Ներսիսեան հոգևոր դպրոցում⁴: Մայիսի 8-ին դպրոցում անցկացվել է հասարակական հարցաքննություն⁵:

Այդ տարի Սուրբ Մինաս եկեղեցու գավթում գործել է նաև Մարիամեան օրիորդաց դպրոցը, որտեղ ուսանել է 42 աշակերտուհի: Դասավանդել են՝

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3978, թ. 11, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3978, թ. 45 և 2րդ., քնագիր, ձեռագիր:

³ Ս. Խուդոյան, Նույն տեղում, էջ 574:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 52, թ. 40 2րդ., քնագիր, ձեռագիր:

⁵ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 18, 17 մայիսի:

Կոստանդին Շահբուղաղեանը, Կարապետ Թէմուրագեանցը, Աղէքսանդր Խէրիէիւլիճէն և օր. Տէր-Ասատուրեանցը¹:

Հետաքրքիր է, որ 1870-ական թթ. կեսերին Սուրբ Մինաս եկեղեցու մոտ մասնավոր դպրոց է բացել նաև Գիւտ աւագ քհնյ. Աղանեանցը (այն ժամանակ՝ Յարութիւն դպիր) և սկսել է դասավանդել, դասադրքեր պատրաստել՝ զարկ տալով աշակերտների մտավոր, բարոյական և կրոնական դաստիարակութեանը²:

1876-1877 ուս. տարում Սուրբ Մինասի արական դպրոցում սովորել է 29 աշակերտ և դասավանդել մեկ ուսուցիչ³:

1877 թ. մեծահարուստ Դանիէլ Իզմիրեանը 10,675 ռ. է կտակել Սուրբ Մինասի արական դպրոցին և այդ պատճառով այն անվանվել է Հանգուցյալ բարեգործի անունով՝ «Իզմիրեանց»։ Նա ընդհանուր առմամբ 15,000 ռ. էր կտակել Հայկական դպրոցների օգտին⁴: Հանգուցյալի եղբայրները՝ Ստեփանն ու Յարութիւնը, իրագործելով նրա նպատակները, 1877 թ. հունվարի 12-ին Թիֆլիսի Հայոց վիճակային կոնսիստորիային գրել են, որ իրենց եղբոր հիշատակին գումարը նվիրաբերելով, ցանկացել են «բանալ մի Հայ տղայոց ուսումնարան յանուն Սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ»:

Արդեն, 1877-1878 ուս. տարում դպրոցում սովորել է 40 աշակերտ և դասավանդել է 4 ուսուցիչ⁵: Այդ մասին 1879 թ. տեղեկացրել է նաև դպրոցների վերատեսուչ Բարխուդարեանը⁶: Հաջորդ տարի՝ 1880 թ., դպրոցում սովորել է 47 աշակերտ և դասավանդել է 3 ուսուցիչ⁷, իսկ 1881 թ.՝ 37 աշակերտ և 4 ուսուցիչ: Դպրոցի տարեկան մուտքը և ելքը կազմել է 600 ռ.⁸:

1880-ական թթ. դպրոցում կարճ ժամանակով սովորել է անվանի լեզվաբան, հայագետ Գրիգոր Վանցեանը (1870-1908 թթ.)⁹:

1881 թ. հունվարի 28-ին Թիֆլիսի տոհմական պատվավոր քաղաքացիներ Ստեփան և Յարութիւն Յովհաննիսեան Իզմիրեանցները Վիրահայոց կոնսիստորիային գրել են. «1877 ամի յունվարի 12-ին մատուցինք մենք խնդիր ի տէր Հանգուցեալ արժանայիշատակ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Այվազեանին, որով որոշել էինք երկուքս բանալ մի Հայ տղայոց ուսումնարան՝ յանուն Սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ Հաւաքարու՝ ի յիշատակ մեր Հանգուցեալ եղբայր Դանիէլ Իզմիրեանցի, նուիրելով այդ նպատակի համար մեզ հասած նրա ժառանգութիւնից տասն հազար վեց հարիւր քսան և վեց ռուբլի: Այս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 52, թ. 40 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² Տ. Արարատ քյո. Պողոսյան, Գիւտ աւագ քահանա Աղանեանցի կյանքն ու գործունեությունը, «Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես», 2015, էջ 152:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 62, թ. 13, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ «Մշակ», 1877, № 7, 3 փետրվարի:

⁵ «Արարատ», 1878/ԺԱ-ԺԲ, էջ 452:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7279, թ. 2 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7279, թ. 10 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7279, թ. 19 շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև գ. 7064, թ. 26 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁹ Գ. Վանցյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 2015, էջ 8:

գումարը մենք իսկոյն չը ներկայացրինք մի քանի յարգելի պատճառներով, զորս մենք վերոյիշեալ մեր խնդրոյն մէջ բացատրել էինք: Միայն թէ մենք այն ժամանակ թեմական Ատենիդ ներկայացրինք նօտարով հաստատած նուիրատուութեան թուղթ վեց տարի ժամանակով, որպէս զի միջոց ունենայինք գնել անշարժ կալուած յանուն ուսումնարանի: Այժմս մենք գտել ենք մի անշարժ կալուած, որը իւր արժողութեամբ և թէ իւր յարմարութեամբ շատ օգտակար կարող է լինել Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ուսումնարանին: Այդ կալուածը գտնուում է Թիֆլիզու Հաւլաբարի բաժնում և բաղկացած է երեք կրպակից հետեւեալ սահմաններում. հիւսիսից՝ Շերաջների փողոցը, հարավից՝ Փրկիչ Այլակերպութեան վանքը, արեւելեան կողմից՝ ընդհանուր անցք Մկրտիչ Իշխանեանցի հետ, իսկ անցքի յետեւի կողմը նոյն Իշխանեանցի կալուածը, և արեւմտեան կողմից՝ կոլեժակի բեգիստրատոր Գոնչոյէվի կրպակները: Այս կրպակներից մեկը ունի գետնի տարածութիւն չորս սաժէն երկայնութեամբ, հինգ արշին լայնութեամբ, իսկ միւս երկու կրպակների գետնի տարածութիւնն է քսան և մէկ քառորդ քառակուսի սաժէն: Կրպակները պատկանում են հանգուցեալ Յովսէփ Յարութիւնեան ինքնամեանցին, որոնք արժէն ինն հազար ըուբլի, իսկ գոյով դորա վերայ այլ և այլ ծախք մօտ հինգ հարիւր ըուբլի, այդ կրպակները կընստեն ինն հազար հինգ հարիւր ըուբլի: Դոցա եկամուտն է այժմս տարեկան վեց հարիւր ըուբլի, որը կարող է հասնել մինչև եօթն և ութն հարիւր ըուբլու, նայելով կալուածների այժմեան տուած արդիւնքներին: Իսկ մնացած մի հազար մի հարիւր քսան և վեց ըուբլին մենք կը դարձնենք մշտենջենական տոկոսաբեր բիլէթ պրիկազի՝ յանուն նոյն ուսումնարանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ: Յայտնելով սորա մասին թեմական Ատենիդ, խոնարհաբար կը խնդրինք շուտափոյթ տնօրէնութիւն»¹:

Փետրվարի 16-ին Վիրահայոց վիճակային կոնսիստորիան քննելով եղբայրների խնդրագիրը, Սինոդին ներկայացրել է հետեւյալը. «Եղբարք տոհմական պատուաւոր քաղաքացիք Ստեփան և Յարութիւն Յովաննիսեան Իզմիրեանցների խնդրագրով յանուն հանգուցեալ առաջնորդի թեմիս ի 12 յունվարի 1877 ամի, առաջի արարեալ էին զթուղթ նուիրատուութեան, յորում խոստացեալ էին ի յիշատակ հանգուցեալ եղբորն իւրանց՝ Դանիէլի Իզմիրեանց, նուիրել ի ստացեալ ժառանգութենէ նորա զ15 հազար ըուբլիս, յորոց 4374 ըուբլի յօգուտ Մարիամեան օրիորդական ուսումնարանի Նորաշէնու եկեղեցւոյ և 10626 ըուբլի յօգուտ արական դպրոցի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարի...»: Սուրբ Էջմիածնի Սինոդը մարտի 27-ին քննելով խնդրագիրը, որոշել է թույլատրել եղբայրներին հանուն Սուրբ Մինաս եկեղեցու ուսումնարանի, գնելու ինքնամեանցին պատկանող երեք կրպակները և խնդրել է Կովկասի փոխարքային՝ տնօրինելու այդ հարցը²:

1881 թ. սեպտեմբերի 28-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զհրաման Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի ի 21 սեպտեմբերի տարւոյս № 2436,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 111, վավ. 285, թ. 355, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 111, վավ. 285, թ. 355, բնագիր, ձեռագիր:

յորում գրէ. «Ի Սինօդիս լուան գյայտարարութիւն գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու ի 5 յունիսի տարւոյս № 6218, որով հաղորդէ զԲարձրագոյն թոյլատուութիւնէ վասն գնելոյ գերիս կրպակս, պատկանեալս Յովսէփեայ Խարումեանց վասն ծխական դպրոցին Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն հայոց Տփլիսու: Հրամայեցին. զվերոյգրեալ թոյլատուութիւնէ գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու ծանուցեալ կոնսիստորիայիդ հայոց Վրաստանի առաքմամբ պատճէնի գրութեան նորին պատուիրել դմին՝ տալ հաստատել ուր հարկն է զօրինաւ որ կալուածագիր վասն երից կրպակաց, որ առ եկեղեցեաւ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն Յովսէփայ Խերումեանց՝ ի սեփականութիւն յանուն ծխական դպրոցին Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն Հաւլաբարի և զկատարմանէն յայտնել Սինօդիս»: Հրամայեցին. առ առաքմամբ պատճէնի գրութեան գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու հրամանագրել երեցփոխանին Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ գնել զյիշատակեալ երիս կրպակս, պատկանեալս Յովսէփայ Խերումեանց վասն ծխական դպրոցի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, հաստատել զօրինաւոր կալուածագիր և ստանալ զտիրապետական թերթ, գործակցութեամբ եղբարց Ստեփանայ և Յարութիւնի Իգմիրեանց, որք և խոստացեալ են հատուցանել որպէս զգին կրպակացն, նոյնպէս և զամենայն ծախս հաստատութեան և զկատարմանէն յայտնել Ատենիս մատուցմամբ կալուածագրոյն և տիրապետողական թերթի»¹:

1881 թ. հոկտեմբերի 26-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն թէմական վերատեսչի դպրոցաց վիճակիս յ7 հոկտեմբերի տարւոյս № 200, յորում գրէ «Քաղաքիս Հաւլաբար թաղի Սուրբ Մարիամեան օրիորդական դպրոցի վարչութիւնը իւր յայտարարութեամբ ամսոյս 6-ից № 7, յայտնելով ինձ, որ յիշեալ դպրոցը կանոնաւոր կերպով չէ ստանում Հաւլաբարի չորս եկեղեցիներից հանգուցեալ առաջնորդ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսի բանաւոր հրամանով յատկացրած նպաստը տարեկան 300 ռուբլի, խնդրում է իմ միջնորդութիւնը հոգեւոր իշխանութեան առաջ, որ այսուհետեւ կանոնաւոր կերպով ստացուի յիշեալ նպաստը որի փոխարէն ուսումնարանը պահում է ութը ճրիավարժ աշակերտուհիներ Հաւլաբարի չորս եկեղեցիների ծուխերից, այն է Սուրբ Կարապետ, Սուրբ Մինաս, Շամքոռեցւոց և Էջմիածնեցոց եկեղեցիների: Աչքի առաջ ունենալով, որ Հաւլաբարի Սուրբ Մարիամեան օրիորդական ուսումնարանը մէկ հատն է Հաւլաբարի բազմամարդ հայաբնակ թաղում որ նա իւր պահպանութեան համար չունի հաստատ դրամական աղբիւրներ, բացի աշակերտների թոշակներից և պատահական նուէրներից, չունի մինչև անգգամ տուն, այլ տեղաւորվում է վարձով մասնաւոր տան մէջ և առհասարակ կարօտ է օգնութեան, պատիւ ունիմ խոնարհաբար խնդրել վիճակային Ատենիդ հրամայել վերոյիշեալ եկեղեցիների երեցփոխաններին ապահովել նորա դրութիւնը չափաւ որ նպաստով, որէ Սուրբ Կարապետ եկեղեցուց տարեկան 100 ռ., Սուրբ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 497 և 2րդ., բնագիր, ձեռագիր:

Մինաս եկեղեցուց 50 ու., Շամքոռեցոց եկեղեցուց 50 ու. և Էջմիածնեցոց եկեղեցուց 100 ու.: Հարկաւոր եմ համարում աւելացնել, որ ներկայ ուսումնական տարուայ համար Էջմիածնեցոց եկեղեցուց արդէն ստացուած է 100 ու., իսկ Սուրբ Մինաս եկեղեցու վերայ մնում է ապառիկ անցեալ տարուայ համար 50 ու., և նոյնքան ևս մնում է ապառիկ Սուրբ Կարապետ եկեղեցու վերայ»: Տեղեկութիւն. նախ՝ կոնսիստորիայս թէ և հրամանագրել է գործակալին Տփլիսայ յ30 սեպտեմբերի 1880 ամի № 2815, ստանալ յերեցփոխանաց եկեղեցեաց, Էջմիածնեցոց, Շամքոռեցոց, Սուրբ Կարապետի համաձայն կարգադրութեան հանգուցեալ առաջնորդի վիճակիս զ300 ու. և հասուցանել վարչութեանն Մարիամեան դպրոցի, սակայն երեցփոխանք և ժողովրդականք նոյն եկեղեցեաց քանիցս անգամ դիմեալ յԱտեան կոնսիստորիայիս՝ յայտնեցին դժգոհութիւնս իւրեանց առ այնպիսի պահանջ և ի յորդոր անդամոց Ատենիս խոստացան ի վերջոյ միայն յայնմ ամի տալ, խնդրելով միանգամայն զի կարճեցէ Ատեանս զայնպիսի պահանջ վասն ապագայ ամաց: Երկրորդ՝ ի հետեւումն առաջադրութեան կառավարչական մասին Սինօդի սրբոյ Էջմիածնի յ9 հոկտեմբերի 1880 ամի № 4839, կոնսիստորիայս յայտարարութեամբ ի 24 ապրիլի տարւոյս № 1262, յայտնեալ է Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի զհանգամանս բացման Մարիամեան դպրոցի Հաւլաբարի և ի մասին արդեանց պահպանութեան նորին: Հրամայեցին. զվերոյգրելոցն յայտ առնել խոնարհաբար Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի և մնալ բարեհաճ տնօրէնութեան նորին»¹:

1882 թ. հունիսի 11-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր տոհմական պատուաւոր քաղաքացի Ստեփաննոսի և Յարութիւնի Յովհաննիսեան Իզմիրեանց ի 4 ամսոյս, յորում գրի. «Թեմական Ատենիդ յայտնի է, որ 1877 ամի յունվարի 12-ն տուած խնդրով մենք յայտնել էինք, որ մեզ հասած ժառանգութիւնից մեր հանգուցեալ եղբայր Դանիէլ Իզմիրեանցից, նուիրելով 10626 ռուբլի, որով կարելի էր բանալ Հաւլաբարում Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ անունով հայ տղայոց ծխական դպրոց: Այդ գումարը մեզ մօտ պահում էինք առ ժամանակ, որպէս զի միջոց ունենաք գնել անշարժ կալուած յանուն այդ ուսումնարանի: Անցեալ տարի մենք մի խնդիր ևս ներկայացրինք Ատենիդ, որով յայտնել էինք, թէ Հաւլաբարում իւր յարմարութեամբ շատ օգտակար կարող են լինել հանգուցեալ Խերումեանցի կրպակները, որոյ գնելու համար հոգեւոր իշխանութիւնը Նորին Կայսերական թոյլտուութիւն խնդրել էր և որը արդէն ստացուել էր: Այդ կրպակները անցեալ տարի աճուրդին մենք գնեցինք 8500 ռուբլով, որի վերայ արել էինք հետեւեալ ծախքերը: Այն է՝ առաջին. 420 ռուբլի 20 կօպէկ մաքս (Крепостная пошлина), զ8 ռուբլի նոտարիական և այլ մանր ծախքեր, 200 ռուբլի փաստաբանին, ընդ ամէնը 9218 ռուբլի 20 կօպէկ՝ կալուածի գների հետ միասին: Որովհետեւ կալուածների վարձը չորս ամսուայ համար առաջուց վճարած է եղել Դարչոյ Մանուչարեանցը հանգուցեալ Խերումեանցին, վասն որոյ մենք

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 537-538, բնագիր, ձեռագիր:

այդ ամիսների համար ուսուցչաց վարձ վճարեցինք 208 ռուբլի, վասն որոյ այդ ևս վրայ գալով վերոյիշեալ գումարի վերայ, կանէ 9426 ռուբլի 20 կօպէկ: Հանելով այս գումարը 10626 ռուբլուց, կմնայ մեզ մօտ 1199 ռուբլի 80 կօպէկ, որի վրայ աւելացնելով մէկ տարուայ տոկոս 72 ռուբլի, ևս կմնայ մեզ մօտ առ ձեռն գումար 1271 ռուբլի 80 կօպէկ, իւրաքանչիւրիս մօտ 635 ռուբլի 46 կօպէկ: Մատուցանելով ընդ սմին ընծայման թուղթը, որով հաստատում է վերոյիշեալ կալուածը Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ուսումնարանի անունով, մենք խոնարհաբար խնդրում ենք թեմական Ատենիդ, ընդունել այդ և տնօրինել՝ ընտրել հոգաբարձութիւն Սուրբ Մինասի ուսումնարանի համար, որին կարողանանք յանձնել մնացած գումարը, որով կարելի կլինի վերանորոգել յիշեալ կրպակները՝ աւելի արդիւնաւոր շինելու համար»: Հրամայեցին. զընկալեալ ընծայագիրն եղբարց Իզմիրեանց յանձնել գանձապետի սորին ի պահեստի մասին ընդ նոյնպէս ընծայագրոյ Գրիգորի Իզմիրեանց, իսկ թեմական վերատեսչին հրամանագրել՝ եթէ դպրոցն Սուրբ Մինասի եկեղեցւոյ չունի տակաւին զհոգաբարձուս, ընտրել և հաստատել փութով զայնպիսիս, և ապա հրաւիրել զպ. Ստեփաննոս և Յարութիւն Յովհաննիսեան Իզմիրեանս՝ յանձնել համաձայն խոստման իւրեանց զմնացեալ գումարն՝ 1271 ռուբլի 80 կօպէկ ընտրեալ հոգաբարձուացն»¹:

1882 թ. դպրոցում սովորել է 45 աշակերտ և դասավանդել է 2 ուսուցիչ: Ըստ տեղեկագրի, աշակերտներից 2-ը եղել են հոգեւորականի, 19-ը՝ վաճառականի, և 24-ը՝ արհեստավորի որդիներ: Դպրոցի տարեկան մուտքն ու ելքը կազմել է դարձյալ 600 ռ.²: Այդ տարի հուլիսի 15-ին ոմն «Կ. Թ.», բաց նամակ է ուղարկել «Արձագանքի» խմբագրին, որտեղ խիստ քննադատութեան է ենթարկել Հավլաբարի վեց եկեղեցիների ծխական դպրոցների վիճակը: Նա գրել է. «Սուրբ Մինասի «Դանիէլ Իզմիրեան» դպրոցը, որ ապահով է համարվում, նոյնպէս շատ մի նախանձելի վիճակի մէջ չէ, քանի որ նորա բնակարանը մի մութը, ապակիները կոտրատած, խոնաւ և անմաքուր սենեակ է»³: Միաժամանակ նշվել է, որ դպրոցը մի դասարանից է կազմված: Այդ անմխիթար վիճակը շարունակվել է նաև հաջորդ տարում: 1883 թ. հունիսին Վերահայոց թեմի առաջնորդ Արիստակէս եպս. Սեդրակեանը այցելել է դպրոց և ինչպես նշել է. «Նրան աւելի թշուառ վիճակի մէջ գտայ»⁴:

1884 թ. կազմված տեղեկագրում նշվել է, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցուն կից գործող արական ուսումնարանը բացվել է 1850 թ.: Սովորել է 40 աշակերտ, որոնցից 38-ը քաղաքացի են, իսկ 2-ը՝ գյուղացի: Դպրոցի տարեկան մուտքը կազմել է 600 ռ.: Դասավանդել են՝ Սարգիս Իգիթեանը, որն ավարտել էր Ներսիսեան դպրոցը ու տարեկան ստանում էր 100 ռ. ոռճիկ, և Սարգիս Աստուածատրեանը, որն էլ տարեկան ստացել է 400 ռ. ոռճիկ⁵: Ի դեպ,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 255 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7279, թ. 26, 30 շրջ., 35, բնագիր, ձեռագիր:

³ «Արձագանք», 1882, № 22, 18 հուլիսի, էջ 349:

⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 61, 12 հունիսի:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3998, թ. 21, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև գ. 3876, թ. 60 շրջ.-61,

ինչպես տեղեկանում ենք «Նոր Դար» թերթից, այդ տարի Հավլաբարում բացվել է քաղաքային ուսումնարան՝ 3 դասարանով, որտեղ աշակերտների թիվը հասել է 160-ի և որոնց $\frac{1}{4}$ մասը եղել են հայեր: Թերթը գրել է. «Սրանց համար հայոց լեզուի և կրօնագիտութեան ուսուցիչ հրաւիրուած է արժ. Սարգիս քահանայ Իգիթեանցը՝ շաբաթական 13 դասով: Զարմանում ենք Տէր հօր վստահութեան վերայ, որ նա այդպիսի մի ընդարձակ ուսումնարանում յանձն է առել մի այնպիսի ծանր պաշտօն, որին դժուար թէ կանոնաւոր կերպով կարողանայ տանել, որովհետեւ նա արդէն երկու հայ ծխական դպրոցում շաբաթական 12 դասով է զբաղուած, ուստի մի երրորդ դպրոցում նոյն չափ բեռնով ծանրաբեռնուիլը թէ՛ իրեն համար վնաս է, և թէ՛ ուսանող աշակերտներին»¹:

1885 թ. մարտին կառավարութեան հրամանով դպրոցը փակվել է և վերաբացվել միայն 1888 թ. սեպտեմբերի 1-ին²: Դպրոցը եղել է ծխական, արական միդասյան, սովորել է 36 աշակերտ և պահվել է եկեղեցական արդյունքով³: Իսկ դպրոցի տարեկան եկամուտը կազմել է 360 ռ.⁴:

1887 թ. սեպտեմբերի 25-ին թեմի առաջնորդ Արիստակէս եպս. Սեդրակեանը խիստ մտահոգվելով դպրոցի փակված վիճակով, հայտարարութեամբ դիմել է հայոց Մակար կաթողիկոսին. «Ժողովրդականք Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի ցանկան բանալ զծխական-եկեղեցական միդասեան տղայոց դպրոց ի գաւթի նոյն եկեղեցւոյ: Արդիւնք պահպանութեան այնր դպրոցի լինելոց է չորս հարիւր ռուբլի. - երեք հարիւր ռուբլի տարեկան վարձ կրպակաց, զնելոց ի գումարաւ Դանիէլի Իգմիրեանց և հարիւր ռուբլի յեկեղեցական արդեանց. ուստի պատիւ ունիմ խնդրելոյ խոնարհաբար զթոյլտուութիւն Ձեր ի բացումն այնր դպրոցի»: Հոկտեմբերի 2-ին թեմի առաջնորդը Վեհափառից ստացել է հետեյալ պատասխանը. «Համաձայն յայտարարութեան Ձերոյ ի 25 սեպտեմբերի անցելոյ ընդ համարաւ 509, թոյլատրիմք Ձեզ բանալ ի գաւթի Սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ Հայոց Հաւաքարայ զմիդասեան եկեղեցական-ծխական ուսումնարան տղայոց և կառավարել զայն համաձայն կանոնադրութեան՝ հաստատեցելոյ ի մէնջ վասն եկեղեցական ծխական ուսումնարանաց մերոց: Ողջ լերուք»⁵:

1888 թ. հուլիսի 8-ին Մակար կաթողիկոսը կոնդակով ազդարարել է եկեղեցու ծխական միդասյան ուսումնարանի բացման մասին.

«Գերապատիւ Առաջնորդի թեմին Հայոց Վրաստանի և Իմերէթի Սրբազան Արիստակէս եպիսկոպոսի ողջոյն. Ի հետևումն յայտարարութեանդ ի 21 անցելոյ յունիսի թիւ 376, պատուիրիմք Գերապատուութեանդ՝ նախ խնդրիլ զթոյլտուութիւն բացման միդասեան եկեղեցական ծխական տղայոց ուսումնարանին Սուրբ Մինաս

բնագիր, ձեռագիր:

¹ «Նոր Դար», 1884, № 170, 23 հոկտեմբերի:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 19, թ. 15-16, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 50, թ. 65 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 106, թ. 12 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 128, թ. 62-63, բնագիր, ձեռագիր:

եկեղեցւոյ քաղաքիդ՝ որոշմամբ աղբերց պահպանութեան նորին, որի գլխաւոր պայմանք են բացման ուսումնարանի, և ապա խնդրիլ զհաստատութիւն ընտրեալ հոգաբարձուաց նորին՝ համաձայն 9-դ յօդուածոյ կանոնադրութեան ծխական-եկեղեցական ուսումնարանաց մերոց: Ողջ լէր ի Տէր»¹:

Շուտով, հուլիսի 15-ին թեմի առաջնորդը նորից հայտարարությամբ (№ 440), դիմել է Մակար կաթողիկոսին. «Կոնդակաւ յ8 ամսոյս ընդ համարաւ 258 պատուէր տաք ինձ նախ խնդրիլ զթոյլտուութիւն բացման տղայոց ծխական դպրոցի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քաղաքիս և ապա խնդրել զհաստատութիւն ընտրեալ հոգաբարձուաց նորին: Առ որ պատիւ ունիմ խոնարհաբար յայտ առնելոյ, թէ զթոյլտուութիւն բացման նոյն դպրոցի շնորհեալ է ինձ Վեհափառութեան Ձեր կոնդակաւ յ2 հոկտեմբերի 1887 ամի, ընդ համարաւ 495, ուստի վերստին խնդրիմ զհաստատութիւն հոգաբարձուաց նորին ըստ յայտարարութեանս, որ ի 20 անցելոյ յունիսի ընդ համարաւ 376»²:

Վերահայոց թեմի առաջնորդը Վեհափառին ներկայացրել է նաև Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականների ընտրողական թերթը: Այն հունիսի 12-ին ստորագրելու ժամանակ ներկա է եղել նաև եկեղեցիների վերատեսուչ Յովհաննէս քհն. Մարտիրոսեանը: Ընտրողական թերթում գրված է. «Մեք, ի ներքոյ սորին ստորագրողք ծխական ժողովուրդք Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփխիսայ Հաւաքարի մասին՝ համաձայն կարգադրութեան սրբազան Առաջնորդի թեմիս, ընտրեցաք ի միջոյ մերմէ ի պաշտաման հոգաբարձական եկեղեցական-ծխական ուսումնարանի մերոյ զհետեւեալ չորս անձինս. պ.պ. Պօղոսն Մանուկեան Քաթանեանց, Կարապետն Գալստեան Ղարիբեանց, Յովսէփ Բուղդանեան Պօպով և Նազարն Սարգսեան Ափեանց, և զերկուսին փոխ-հոգաբարձուս, այն է Առաքէլն Տէր-Յակովբեան և Սարգիս քահանայն Իգիթեանց, վկայելով միանգամայն զազգասիրութիւնէ և զուսումնասիրութիւնէ նոցին: Ի ստուգութիւն որոյ ստորագրիմք»³: Ընտրողական թերթը ստորագրել է 38 ծխական՝ հայերեն և վրացերեն լեզուներով, որոնց թվում են՝ Գէորգ Էլիզբարովը, Մարտիրոս Մովսիսեանցը, Միքայէլ Հասան-Ջալալեանցը, Սարգիս Գրիգորեանցը, Թալիշ Խաչատրեանցը, Արշակ Սահակեանցը, Եփրեմ Ափրիկեանցը, Աւագ Բաբայեանցը, Խաչատուր Յարութիւնեանցը, Պօղոս Վարդապետեանցը, Արտեմ Մարգարեանցը, Բագրատ Սուքիասեանցը, Պօղոս Քաթանեանցը, Սեդրակ Իգիթեանցը և այլոք:

1888 թ. օգոստոսի 25-ին եկեղեցական, ծխական միդասյան ուսումնարանի հոգաբարձուներ Պօղոս Քաթանեանը և Նազար Ափեանը հայտարարությամբ դիմել են թեմի առաջնորդ Արիստակէս եպիսկոպոսին և վերջինիս խնդրել, որպեսզի Տիգրան Փիրումեանին թույլատրի դասավանդելու իրենց ուսումնարանում. «Համաձայն կանոնադրութեան Վեհափառ Կաթողիկոսի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 221, թ. 141, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ֆ. 56, ց. 15, գ. 128, թ. 102, ֆ. 35, ց. 1, գ. 763, թ. 12 (գործին կցված է կոնդակի պատճեն):

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 221, թ. 143, բնագիր, ձեռագիր, ֆ. 35, ց. 1, գ. 763, թ. 11: Տե՛ս նաև ֆ. 56, ց. 15, գ. 128, թ. 126, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 128, թ. 127, բնագիր, ձեռագիր:

Ամենայն Հայոց, պատիւ ունի հոգաբարձութիւնս խոնարհաբար խնդրել Սրբազնութեանդ՝ հաստատել զՏիգրան Փիրումեան ի պաշտոնի ուսուցչի մերս ուսումնարանի, վասն աւանդելոյ զլեզուս Հայոց և Ռուսաց և զառարկայս՝ Թուաբանութիւն, Վայելչագրութիւն և Գծագրութիւն, իսկ զդպիրն Զարդեղեան՝ վասն աւանդելոյ զառարկայս - Կրօնագիտութիւն և Զայնագրութիւն: Ընդ սմին հոգաբարձութիւնս մատուցանէ զվկայագիր և զմրցանակ ուսման Տիգրանայ Փիրումեանց, ընդ № 384 և № 461»¹: Միաժամանակ նշվել է, որ Տիգրան Փիրումեանը ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը և ունի 7-րդ դասարանի ատեստատ, Բաղդասար Նոնիեան Զարդեղեանցը նույնպես ավարտել է նույն դպրոցի 7-րդ դասարանը՝ 1879 թ. և ունի ատեստատ: Շուտով, թեմի առաջնորդը ընդառաջելով հոգաբարձուների ցանկությանը, օգոստոսի 27-ին գրավոր հայտնել է իր համաձայնությունը, հիշյալ անձանց նշանակելով Սուրբ Մինաս եկեղեցու դպրոցում որպես ուսուցիչներ²:

Գրող, թարգմանիչ և հրապարակախոս Տիգրան Յարութիւնի (Արտեմի) Փիրումեանը ծնվել է 1859 թ. հոկտեմբերի 20-ին Թիֆլիսում³: Նա 1883 թ. եղել է Թիֆլիսում գաղտնի գործող «Հայրենասերների միութեան» անդամ և այդ թվականին ընկերների հետ անցել է Արևմտյան Հայաստան ու 4 տարի ուսուցչությամբ է զբաղվել Վանի Վարագա դպրոցում: Հետագայում, նա «Հորիզոնում» տպագրել է «Զորս տարի Վանում» հուշերը: 1887 թ. վերջում վերադարձել է Թիֆլիս և հրատարակել է «Խրիմեան Հայրիկ. կենսագրութիւն (Իմ յիշողութիւններից)» գիրքը: Հաջորդ տարի հրատարակվել է նրա երկրորդ գիրքը՝ «Պատկերներ Վասպուրականի հայոց կեանքից (Իմ յիշողութիւններից)»: 1893 թ. վրացերենից թարգմանել է Ա. Մոչխուբարիձեի «Էլզուլա» վեպը, իսկ 1912 թ.՝ Ի. Ճավճավաձեի «Մուրացկանի պատմածը» գրվածքը: Տ. Փիրումեանը գրել է նաև բազմաթիվ հրապարակախոսական հոդվածներ ու բանաստեղծություններ: Մահացել է 1934 թ. դեկտեմբերին՝ Թիֆլիսում:

1888-1889 ուս. տարվա սեպտեմբերին վերաբացված միդասյան արական դպրոցը գտնվել է եկեղեցու գավթում և պահպանվել է կրպակների տարեկան 300 ու արդյունքով, որոնք գնվել էին հանգուցյալ Դանիէլ Իզմիրեանցի կտակած գումարով, և եկեղեցական 100 ու արդյունքով: Դպրոցում դասավանդել են Տիգրան Փիրումեանը և Բաղդասար Զարդեղեանը:

1889 թ. հոկտեմբերի 11-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան հայտարարություն է ընդունել թեմի առաջնորդին. «Ի կոնսիստորիայիս լուսան զյայտարարութիւն հոգաբարձութեան ծխական դպրոցի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ յ31 օգոստոսի տարւոյս, ընդ որում մատուցանէ զհաշիւ մտից և ծախուց դպրոցին սկսեալ ի 1882 ամէ ց1 սեպտեմբերի 1889 ամի: Կարգավորեցին. Որովհետև հաշուէմատեանք ծխական դպրոցաց առաջարկին Զերդ Սրբազնութեան, ուստի զվերոյիշեալ հաշուէցուցակս մատուցանել Զերդ Սրբազ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 8, թ. 41, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 8, թ. 42, 54 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

³ Նրա մասին տես **А. Асатрян**, Пирумяны, Ереван, 2014, ст. 26-30:

նուլթեան»¹: 1889-1890 ուս. տարում դպրոցում սովորել է 36 աշակերտ և դասավանդել է մեկ ուսուցիչ: Դպրոցը պահվել է տարեկան 300 ռ. եկեղեցական գումարով²: Տիգրան Փիրումեանի և Բաղդասար Զարդեղեանի փոխարեն դպրոցում ուսուցիչ էր նշանակվել Բագրատ Ամիրադեանը:

1890 թ. հունվարի 21-ին Թիֆլիսում 48 տարեկան հասակում վախճանվել է դպրոցի երբեմնի ուսուցիչ Գեորգ Տէր-Ալեքսանդրեանցը: Նա Կարինից գաղթական, Թիֆլիսի Բեթղեհեմի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու երբեմնի միաբան Տեր Դավիթ քահանայի որդին էր, որի մահից հետո մնացել էր որբ և նյութապես անապահով: Նրա մասին Ղազարոս քհյ. Յովսէփեանը գրել է. «Նա իւր սկզբնական ուսումն ավարտում է Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցում 60-ական թուականին, Պետրոս Շանչեանի տեսչութեան ժամանակ: Յետոյ հանգուցեալը մտնում է տեղիս կլասիքական գիմնազիօն. երբ որ հասնում է բարձր դասարան, հանգուցեալը գտնում է մի քանի գաղափարակից ընկերներ, նրանց հետ միատեղ հերթով ձրիապէս ուսուցչութիւն է անում Հաւլաբարի Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխական ուսումնարանում, իսկ կիրակի և տօն օրերին, նոյն եռանդուն ընկերակիցների հետ, հերթով սկսում են ժողովրդին հասկանալի լեզուով ժողովրդական դասախօսութիւններ կարդալ: Նոյն ընկերակիցների հետ միասին սկսում է ռուսերէնից թարգմանել բարոյական զանազան յօդուածներ և բարոյախօս առակներ, որ տպագրած փոքրիկ գրքոյկներով, իւր ընկերների հետ տարածում է ժողովրդի մէջ ամենքին մատչելի գներով: Աջողութեամբ ավարտելով գիմնազիօնն, հանգուցեալը մտնում է պետական ծառայութեան մէջ, բայց իւր ազատ ժամերին սկսում է պարապել հայ գրականութեամբ... Հանգուցեալը 1866 թ. հիմնում է «Վաճառական» անունով մի շաբաթաթերթ, 1867 թ. շաբաթաթերթի դադարումից յետոյ աշխատակցում էր «Մեղու»-ին շատ երկար տարիներ... Բացի սրանից հանգուցեալը իւր դասընկեր և մտերիմ բարեկամ պ. Ա. Ե. [Ա. Երիցեան- Ա. Ա.] հետ կազմել է «Ընթերցարան երեխաների համար», իսկ յետոյ ինքը մեն մենակ երկար տարիներով ժողովել է այն առատ նիւթերը, որ տեղիս «Հայերէն գրքերի հրատարակչական ընկերութեան» հաշուով լոյս տեսաւ անցեալ 1886 թ. «Թիֆլիսեցոյ մտաւոր կեանքը» խորագրով, որը մի ստուար և պատկառելի աշխատութիւն է... Հանգուցեալը խաղաղ և հանգիստ բնավորութիւն ունէր և իւր համեստութեամբ կարողացել էր Թիֆլիսի հայ և օտար հասարակութեան յարգանքը վայելել: Շատերը նեղութեան և յուսահատութեան տխուր ընկերներին դիմած են հանգուցեալի բարի և փորձառու խրատները լսելու...»³:

Գեորգ Տէր-Ալեքսանդրեանցը Սուրբ Մինաս եկեղեցու դպրոցում դասավանդել է հավանաբար 1860-ական թթ. վերջին և 1870-ական թթ. սկզբին: Թիֆլիսի տարբեր պարբերականներում տպագրվել են նրա «Մէկ խարագի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 106, թ. 18, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 106, թ. 7, ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

³ «Նոր Դար», 1890, № 11, 27 հունվարի:

կեանքից» երգիծական պոեմը՝ Թիֆլիսի բարբառով, արձակ գործերը՝ «Ուխտագնացութիւն ի Թէլէթ», «Պրիկազչիկ Միշէլը», «Տանու աղջիկը անկտրիլ խարբուզակ է» և այլն, հոգւածներն ու գրախոսությունները՝ «Մեր աշուղների խաղերը», «Գ. Սրվանձտեանցի «Գրոց-բրոցը»», «Սայաթ-Նովայի յիշատակին», «Թիֆլիսեցու հանճարը յուր առածների և ասացվածքների մէջ» և այլն: Նա ստորագրել է նաև՝ Դաբաղ Ղազո, Շաքար Մանուշակեանց, Գեո Աւետիսով, Աղւինինց Դաւիթ և այլ ծածկանուններով:

1890 թ. հոկտեմբերին էջմածնեցոց Սուրբ Գէորգ եկեղեցու ստորին սպասավոր Գալուստ Օձնեցին «Նոր Դարին» գրել է. «Մենք սկսել ենք քաղաքիս ամենաչքաւոր ընտանիքների որդոց կրթութեան գործի հոգացողութիւնը մեզ վրայ առնել: Այժմ, որովհետև ամեն անգամ մեզ դիմում են այդ մասին տեղեկութիւններ ստանալու, առարկելով, թէ — ովքեր են մեր ընդունած աշակերտները, որտեղ են տուած ուսանելու և այլն, մենք պարտաւորուած ենք համարում մեզ, հետեւելը հաղորդելու. Մեր առ այժմ ընդունած աշակերտների թիւը 11 է, որոնց հետեւալ ուսումնարաններում ենք տուել ուսանելու. Սուրբ Մինաս եկեղեցու տղայոց ծխական ուսումնարանում 2 աշակերտ՝ 1. Արդուլթեանց Սիմէօն 1 բաժ., 2. Յովհաննէսեանց Սարգիս 1 բաժ.....»¹: Միաժամանակ Օձնեցին ավելացրել է, որ «յիշեալ աշակերտները բոլորն էլ վերին աստիճանի չքաւոր դրութեան մէջ են, որի համար էլ սրանով դարձեալ դիմում եմ նրանց, որ ով ցանկութիւն կունենայ օգնել մեր ստանձնած ծանր, բայց մխիթարական լուծը կրելու, մենք ամենայն ուրախութեամբ կընդունենք նրա աջակցութիւնը»: Հարկ է ավելացնել, որ չքավոր աշակերտների մի մասին էլ տեղավորել էին Շամբորեցոց և Կաթողիկե Սուրբ Գէորգ եկեղեցիների ծխական դպրոցներում:

1890 թ. դեկտեմբերի 27-ին թեմական տեսչին է ներկայացրել 1890-1891 ուս. տարվա կիսամյակի տեղեկագիրը. «Ուսումնարանը գտնվում է Տփլիս քաղաքում, հիմնուած է 1888-89 ուսումնական տարւո՞ւանից, ունի 40 աշակերտ, ուսումնարանի բիւտճէն 400 ռ. է, ուսուցիչն է Բագրատ Ռոստոմեան Ամիրաղեանցը - դասաւանդում է Ա. դաս. Ա. նախակրթարանի բոլոր առարկաները, մինչև յունվար շաբաթական դասաւանդել է 18 դաս, իսկ յունվարից կը լինի 18 ժամական և 6 կէս ժամ դասեր: Աւարտել է Տփլիսու Ներսիսեան հայոց ազգային հոգևոր դպրոցը, երրորդ դասակարգի ուսուցիչ է, ուսումնարանում պաշտօնավարում է 1889-90 ուսումնական տարւո՞ւանից, տարեկան ուժիկն է 360 ռ.»²: Իսկ նույն ուսումնական տարվա մեկ այլ տեղեկագրում նշվել է, որ դպրոցում սովորում է 40 աշակերտ, որոնցից 1-ը հոգևորականի, 1-ը՝ ազնվականի, 16-ը՝ վաճառականի, 17-ը՝ արհեստավորի, 4-ը՝ երկրագործի զավակներ են: Դրանցից թոշակատու են

¹ «Նոր Դար», 1890, № 157, 13 հոկտեմբերի:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4015, թ. 6, բնագիր, ձեռագիր: ՏՆս նաև գ. 4021, թ. 7 շրջ, բնագիր, ձեռագիր. ֆ. 56, ց. 15, գ. 106, թ. 28, բնագիր, ձեռագիր, ֆ. 637, ց. 1, գ. 36, թ. 2 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

33 աշակերտ, ձրիավարժ են 7-ը: Ա. բաժանմունքից Բ. բաժանմունք է փոխադրվել 32 աշակերտ, իսկ նույն բաժանմունքում մնացել է 8 աշակերտ¹:

1890 թ. փետրվարի 5-ին դպրոցի աւագ ուսուցիչ Բագրատ Ամիրաղեանը Հայտարարութեամբ դիմել է թեմի առաջնորդ Մամբրէ եպս. Սանասարեանին. «Համաձայն Հրամանի Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան ի 19-էն յունվարի տարւոյս № 38-ի, այսու պատիւ ունիմ խոնարհաբար ծանուցանել Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, թէ՛ պաշտօն ուսուցչութեան եկեղեցական-ծխական տղայոց միդասեան ուսումնարանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հայոց Տփիխսոյ վարեմ ես, որ և մուծեալ եմ յընդհանուր ցուցակի Հաստատեալ ի Նորին Վեհափառութենէ, արտօնելութեամբ Գ-րդ դասակարգի»²:

1891 թ. հունիսի 14-ին Միսաք Ասիլեանը Ներսիսեան դպրոցի տեսչին ներկայացրել է, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցու արական միդասյան և մի բաժանմունքով դպրոցը ունի 39 աշակերտ և ուսուցիչն է Բ. Ամիրաղեանը: Ըստ ներկայացված տեղեկագրի, «ուսուցչի որոշման համաձայն 39 աշակերտից մնում են դասարանում երկրորդ տարին 6 աշակերտ. ըստ իմ նշանակած թուանշանների՝ քննուող 33 աշակերտներից Հայոց լեզուից անբաւարար թուանշան ստացան 15, ռուսերէնից՝ 26 և թուաբանութիւնից՝ 10 աշակերտ. Հայոց լեզուից բաւարար թուանշան ստացող աշակերտներն ևս համեմատութեամբ աւելի վարժ էին գրութեան մէջ, քան թէ ընթերցանութեան: Ռուսերէն լեզուից աշակերտները՝ բացի 7 հոգուց՝ չատ թոյլ էին. թուաբանութեան քննութեան հետևանքն աւելի բաւականացուցիչ էր: Այս դպրոցում աշակերտներն ինձ աւելի կարգապահ երևեցան»³:

1891-1892 ուս. տարվա սկզբին ուսուցչութեան պաշտոնից հրաժարվել է Բագրատ Ամիրաղեանը⁴: Նրա փոխարեն դպրոցում պաշտոն է ստացել Ջրկինեանց եկեղեցու ծխական դպրոցի աւագ ուսուցիչ Գէորգ Դիվանեանը⁵: Այսպիսով, 1891-92 ուս. տարում դպրոցն ունեցել է երկու ուսուցիչ՝ Գէորգ Դիվանեան և Գեղեոն Միրաղեան⁶:

1892 թ. նոյեմբերի 11-ին դպրոցի ուսուցիչ Գէորգ Դիվանեանը թեմական տեսչին է ներկայացրել 1891-1892 ուս. տարվա տեղեկագիրը, ըստ որի դպրոցը հիմնվել է 1872 թ., եկամուտը կազմում է 360 ռ.: Դասավանդել են Գէորգ Դավթեան Դիվանեանը (բոլոր առարկաները՝ բացի ռուսաց լեզվից) և Գեղեոն Միրաղեանը (ռուսաց լեզու): Դպրոցում ձրիավարժ սովորել է 41 աշակերտ, որոնցից 1-ը՝ եղել է հոգևորականի, 9-ը՝ վաճառականի, 31-ը՝ արհեստավորի որդիներ: Ա. բաժանմունքից Բ. բաժանմունք է փոխադրվել 25

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 225, թ. 3, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 44, թ. 15, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 57, թ. 5, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 44, թ. 182:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 44, թ. 183:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 44, թ. 187 շրջ.: Տես նաև ֆ. 56, ց. 15, գ. 26, թ. 25 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

աշակերտ, իսկ նույն բաժանմունքում մնացել է 16 աշակերտ»¹: Հետաքրքիր է, որ 1892 թ. մեկ այլ տեղեկագրում նշված է, որ ուսումնարանը բացվել է 1889 թ. և ունի 41 աշակերտ, իսկ տարեկան ծախսը կազմում է 400 ռ.²:

Ըստ 1892-1893 ուս. տարվա մեկ ուրիշ տեղեկագրի, եկեղեցու միջառյան արական դպրոցում սովորել է 43 աշակերտ, որոնցից 10-ը՝ եղել է վաճառականի, 31-ը՝ արհեստավորի և 2-ը՝ երկրագործի որդիներ: Ա. բաժանմունքից Բ. բաժանմունք է փոխադրվել 22 աշակերտ, նույն բաժանմունքում մնացել է 15 աշակերտ, իսկ դպրոցից հեռացվել է 8 աշակերտ: Դասավանդել են՝ Գէորգ Դիվանեանը – աւագ ուսուցիչ, 1864 թ. ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը (վկ. № 257): Դասավանդել է բոլոր առարկաները, բացի ռուսաց լեզվից, շաբաթական 18 դաս, տարեկան ռոճիկը եղել է 315 ռ., և Գեղեոն Միրադեանը, որը 1887 թ. ավարտել է Փոթիի քաղաքային դպրոցը (վկ. № 91) և Թիֆլիսի կլասիկական գիմնազիան: Դասավանդել է ռուսաց լեզու շաբաթական 3 դաս, տարեկան ռոճիկը եղել է 45 ռ.: Դպրոցի տարեկան ծախսը կազմել է 476 ռ.³:

Դպրոցի ուսուցիչներից Գեղեոն Բարսեղի Միրադեանը նշանավոր դերասան, մանկավարժ և թարգմանիչ էր: Նա ծնվել է 1859 թ. հունիսի 28-ին Թիֆլիսում, քահանայի ընտանիքում⁴: 1887 թ. սկսած զբաղվել է ուսուցչությամբ, դասավանդել է Հավլաբարի ծխական, Ներսիսեան և Արհեստավորաց դպրոցներում: Պրոֆեսիոնալ բեմ է բարձրացել 1884 թ.: 1889 թ. սկսած խաղացել է նաև վրացական թատրոնում՝ Գեղեանով ազգանունով: Կազմել է վրաց թատրոնի պատմությունը: Եղել է կատակերգական և բնութագրական դերերի լավագույն մեկնաբան: Նրա լավագույն դերերից են՝ Պեպո, Գիժ, Մոզի, Ջամբախով, Իսայի (Գ. Սունդուկեանի «Պեպո», «Քանդած օջախ», «Խաթաբալա»), Բոբչինսկի (Գոգոլի «Ռեկզոր»), Պոլոնիոս (Շեքսպիրի «Համլետ») և այլն: 1910 թ. մեծ շուքով տոնվել է նրա բեմական գործունեության 25-ամյակը: Հեղինակ է մի շարք թարգմանությունների (Ա. Յագարելիի «Սիբիրականը», 1908 թ.) և այլն: Աշխատակցել է «Մշակ», «Գեղարվեստ», «Յուշարար» և այլ պարբերականներին: Մահացել է 1919 թ. հունվարի 27-ին Թիֆլիսում:

1893 թ. տեղեկագրերից մեկում նշվել է, որ դպրոցը բացվել է 1889 թ., միջառյան, արական է, սովորել է 51 աշակերտ, իսկ տարեկան ծախսը կազմել է 480 ռ.⁵: Նույն թվականին «Տարագ» հանդեսը, անդրադառնալով Հավլաբարի հայոց ուսումնարանների գործունեությանը և հոգաբարձուների կատարած աշխատանքներին, գրել է. «Հավլաբարի Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխական ուսումնարանի նախկին հոգաբարձուի այն հաշիւը, որտեղ նա ու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 100, թ. 26-29, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 298, թ. 69, ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ֆ. 56, ց. 19, գ. 42, թ. 5:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 11, թ. 16, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ Նրա մասին տե՛ս «Հովիտ», 1910, № 2, 25 ապրիլի, էջ 28:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 298, թ. 66, ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

սուսման արանապատկան կրպակներից ստացված վեց հարիւր ռուբլի եկամուտը իր կամքով կրճատել է և ցոյց է տվել ընդամենը երեք հարիւր ռուբլի, ուսումնարանապատկան փողի եկեղեցուց ստացած տոկոսները երեք տարի շարունակ ամենեկին մուտքի մէջ չէ ցոյց տվել և այլն... Այժմ ուսումնարանի ծածկը վտանգաւոր դրութեան մէջ լինելով, նոր հոգաբարձութիւնը ստիպւած է մի տարի ժամանակով փակել դպրոցը: Ուսումնարանը փակւում է թեմական վերատեսչի անհոգութեան շնորհիւ, որ չէ պահանջում նախկին հոգաբարձութեան վրայ մնացած փողերը»¹:

1893-1894 ուս. տարվա տեղեկագրում նշվել է, որ դպրոցը բացվել է 1886 թ.: Սովորել է 21 աշակերտ, բոլորն էլ ձրիաբար: Դպրոցում դասավանդել են Գէորգ Դիվանեանը (19 դաս)՝ կրօն, հայոց լեզու, թվաբանություն, գծագրություն, վայելչագրություն և երգեցողություն, տարեկան ստացել է 335 ռ. ռոճիկ և Գեղեոն Միրադեանը (7 դաս)՝ դասավանդել է ռուսաց լեզու և գրականություն, ստացել է տարեկան 135 ռ. ռոճիկ²: Նույն ուսումնական տարվա մեկ այլ տեղեկագրում դպրոցի մասին կարդում ենք հետևյալը. «Միզասյան է, արական, ունի միայն Ա. բաժանմունք: Եկեղեցին ունի 400 արական և 350 իգական սեռի ծխական: Դպրոցը բացվել է 1877 թ.՝ հանգուցյալ Յովսեփ Իզմիրեանցի ծախսով: Տարվա ընթացքում մուտք եղել է 124 ու. 10 կ.՝ ուսումնական պիտույքների համար, կրպակներից ստացվել է 300 ու., էֆենդեանցի նշանակած տոկոսներից ստացվել է 15 ու. 72 կ.: Ընդհանուր գումարը կազմել է 499 ու. 82 կ.: Այդ գումարից 370 ու. տրվել է ուսուցիչների ռոճիկ, իսկ գրենական պիտույքների համար ծախսվել է 78 ու. 28 կ., դպրոցի ծառայի, վառելանյութի, ջրի և այլ մանր ծախսերը կազմել է 48 ու. 71 կ.: Ընդհանուր ծախսը կազմել է 496 ու. 99 կ.: Ուսումնարանի շենքը պատկանում է եկեղեցուն, որի արժողությունը 1000 ու. է: Շենքը բաղկացած է մի դասարանից և հարմարավետ է: Դպրոցում դարձյալ դասավանդել են Գէորգ Դիվանեանը և Գեղեոն Միրադեանը:

Դպրոցը ունի հետևյալ գույքը.

1. Աշակերտական սեղաններ – 10 հատ, արժեքը՝ 40 ու.:
2. Գրատախտակ – 1 հատ, արժեքը՝ 5 ու.:
3. Ուսուցչական սեղան – 1 հատ, արժեքը՝ 1 ու.:
4. Բազկաթոռ – 1 հատ, արժեքը՝ 6 ու.:
5. Զրի տակառ – 1 հատ, արժեքը՝ 3 ու.: Ընդամենը՝ 55 ու.³:

1894 թ. մարտի 26-ին թեմի առաջնորդը հայտարարություն դիմել է Հայոց Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին. «Յարգույաբար մատուցանելով զընտրողական թերթն նորընտիր հոգաբարձուի միզասեան տղայոց դպրոցի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց Տփխիսայ Աղէքսանդրի Զաքարեան Խաչատրեանց և անձնափոխանորդի նորին Պօղոսի Մանուկեան Քաթանեանց, ամենախո-

¹ «Տարագ», 1893, № 30, էջ 481:

² ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 298, թ. 9, 16, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 286, թ. 21 և շրջ., 141, բնագիր, ձեռագիր:

նարհաբար խնդրեմ ի Վեհափառութենէ Ձերմէ՝ հաստատել զնոսա սրբատառ կոնդակաւ Ձերով, որք զկնի հաստատութեան ունին վարել զհոգաբարձական պաշտօնն ընդ Սարգիս քահանայի Իգիթեանց և երեցփոխանի եկեղեցւոյ»¹: Կից ներկայացվել է նաև մարտի 24-ին կազմված ընտրողական թերթը. «Մեք՝ ներքոյ ստորագրող ընտրեալ պատգամաւորքս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ընտրեցինք համաձայն հրամանի վիճակային կոնսիստորիայի հայոց Վրաստանի և Իմերէթի, ի 16-ն ամսոյս № 1133, ընդ նախագահութեամբ գործակալի եկեղեցեաց հայոց Բ. մասին Տփլիսայ, ձայների բազմութեամբ հոգաբարձու Աղէքսանդր Զաքարեան Խաչատրեանց՝ 4 ձայնով և անձնափոխանորդ Պողոս Մանուկեան Քաթանեանց՝ 4 ձայնով, և որոց հաւատարմութեան, ջանասիրութեան համար վստահ եմք: Յանձնելով այս ընտրողական թերթն հայր գործակալին՝ առաջարկելու ուր հարկն է, առ ստորագրիմք. Պատգամաւորք՝ Ն. Ափեանց, Պ. Քաթանեանց, [Ա. Քաթանեանց], Յ. Տէր-Ղազարեանց: Ընտրութիւնս այս կայացաւ ի ներկայութիւն իմում գործակալ եկեղեցեաց հայոց Բ. մասին Տփլիսայ՝ Համագասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանց»²:

1894-1895 ուս. տարվա տեղեկագրում նշվել է, որ դպրոցը բացվել է 1889 թ., արական է, միդասյան, սովորել է 42 աշակերտ և տարեկան ծախսը կազմել է 496 ու. գումար³:

1894-95 ուս. տարում դպրոցի մասին ներկայացվել են հետևյալ վիճակագրական տեղեկությունները. «Դպրոցն ունի 40 աշակերտ, որից 13-ը՝ վաճառականի որդի է, 25-ը՝ արհեստավորի զավակներ են, իսկ 2-ը՝ երկրագործի: Թոշակ են վճարում բոլորը: Աւագ ուսուցիչն է Գէորգ Դիվանեանը, որն ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը, դասավանդում է կրոն, հայոց լեզու և գրականություն, թվաբանություն, գծագրություն և երգեցողություն՝ շաբաթական 18 դաս և ստանում է տարեկան 310 ու. ուճիկ: Դասավանդում է նաև Գեղեոն Միրադեանը (ավարտել է Թիֆլիսի կլասիկական գիմնազիան, դասավանդում է ուսուց լեզու՝ շաբաթական 3 դաս և ստանում է տարեկան 60 ու. ուճիկ)»⁴:

1895-1896 ուս. տարվա կիսամյակային տեղեկագրում դպրոցի մասին գրվել է. «Դպրոցը բացվել է 1877 թ., վերաբացվել է 1886 թ., միդասյան է, արական, ունի 26 աշակերտ, որոնք բոլորն էլ սովորում են ձրիաբար: Դպրոցական շենքը սեփական է, սակայն չունի ոչ մի հարմարություն: Դասավանդում են Գէորգ Դաւթեան Դիվանեանը, որն ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը, սակայն չունի արտոնագիր: Ուսուցչությունը է գրադվում 32 տարի: Այս դպրոցում աշխատում է 1891 թ. սեպտեմբերի 4-ից № 432 հրամանով: Դասավանդում է կրոն, հայոց լեզու, թվաբանություն, վայելչագրություն,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 177, թ. 52, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 177, թ. 53, բնագիր, ձեռագիր: (մեկ պատգամավոր ստորագրել է վրացերեն):

³ ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 298, թ. 47, ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 77, թ. 111, բնագիր, ձեռագիր:

գծագրություն և երգեցողություն: Շաբաթական դասավանդում է 18 դաս: Տարեկան ստանում է 310 ռ. ռոճիկ: Մյուս ուսուցիչն է Գեղեոն Միրաղեանը, որն ավարտել է Թիֆլիսի Կլասիկական գիմնազիան: Ունի արտոնագիր Մինգրելյան քաղաքի ուսումնարանի չորրորդ դասարանի՝ տրված 1887 թ. № 91: Այս դպրոցում աշխատում է 1891 թ. սեպտեմբերի 4-ից: Դասավանդում է ռուսաց լեզու՝ շաբաթական 3 դաս: Տարեկան ստանում է 60 ռ. ռոճիկ: Հոգաբարձուներն են՝ Սարգիս աւ. քհյ. Իգիթեանը, Ալեքսանդր Խաչատրեանը և Առաքել Տէր-Յակոբեանը, որոնք հաստատվել են 1894 թ. ապրիլի 1-ին № 427 հրամանով: Տեղեկագրում նշվել է նաև, որ դպրոց ոչ ոք չի այցելել և ոչ մի հանդես չի կազմակերպվել»¹:

Հաս 1895 թ. արխիվային մեկ այլ տեղեկագրի, դպրոցը բացվել է 1889 թ., արական է, միդասյան, սովորում է 40 աշակերտ և նույն թվականին դպրոցը ծախսել է 470 ռ. գումար²:

1896 թ. սեպտեմբերի 12-ին Սարգիս աւազ քհյ. Իգիթեանը Վերահայոց թեմի առաջնորդ Գէորգ արք. Սուրենեանին ներկայացրել է դպրոցի ուսուցիչների մասին տեղեկություններ³. Գէորգ Դիվանյան- ունի 33 տարվա աշխատանքային փորձ, դասավանդում է կրոն, հայոց լեզու և հայ գրականություն, տարեկան ստանում է 190 ռ. աշխատավարձ, Գ. դասակարգի ուսուցիչ է, Գեղեոն Միրաղեան- դասավանդում է ռուսաց լեզու, թվաբանություն և գծագրություն, ստանում է տարեկան 150 ռ. աշխատավարձ, Ե. դասակարգի ուսուցիչ է, և Միքայել Տարիելեան- սովորել է Ներսիսեան դպրոցում և 1896 թ. այստեղ դասավանդում է երգեցողություն, տարեկան ստանում է 30 ռ. ռոճիկ: Գ. դասակարգի ուսուցիչ է: Սեպտեմբերի 17-ին Սարգիս աւազ քհյ. Իգիթեանը թեմի առաջնորդին ներկայացրել է ուսումնարանի 1896–1897 ուս. տարվա նախահաշիվը.

Մուտք.

1. Եկեղեցապատկան կրպակներից – 360 ռ.
2. Էֆենդեանի կտակած ծխական ուսումնարաններին գումարի տոկոսից – 20 ռ.
3. Աշակերտների դասական պիտույքների ավելացած փողի գումարից – 30 ռ.:

Ընդամենը՝ 410 ռ.

Ծախք.

1. Ուսուցիչների ռոճիկը – 370 ռ.
2. Ծառայի, փայտի, ջրի և այլ մանր ծախսեր – 40 ռ.:

Ընդամենը՝ 410 ռ.⁴:

1896–1897 ուս. տարվա կիսամյա տեղեկագրի մեջ նշվել է, որ դպրոցը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 298, թ. 29, բնագիր, ձեռագիր: ՏՆՍ նաև թ. 28, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 298, թ. 44, ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 93, թ. 1-2, տՆՍ նաև գ. 99, թ. 190 շրջ., ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 63, թ. 3-4:

բացվել է 1877 թ., իսկ վերաբացվել՝ 1886 թ.: Այն միդասյան է, արական, սովորում է 45 աշակերտ, բոլորն էլ ձրիավարժ: Դպրոցական շենքը սեփական է, բաղկացած է 2 սենյակից, հարմարավետ է: Ուսուցիչներն են Գեղեոն Միրադեանը, Գեորգ Դիվանեանը և Միքայել Տարիելեանը: Հոգաբարձուներն են՝ Սարգիս ալագ քհյ. Իգիթեանը, Ալեքսանդր Խաչատրեանը, Նազար Ափեանը, իսկ անձնափոխանորդ՝ Պողոս Քաթանեանը¹: Ի դեպ, Միքայել Տարիելեանը, դեռևս 1890 թ. հունիսի 30-ին խնդրագրով դիմել էր թեմի առաջնորդին: Նա գրել էր. «Այս տարի զինուորագրութեան մէջ լինելով, և ազատման միակ միջոցը ուսուցչական պաշտօնս լինելով, ամենախոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ Սրբազնութեանը՝ տաք ինձ մի ուսուցչական վկայական զինուորական ատենին ներկայացնելու: Սորա հետ մատուցանում եմ անցեալ 1889/90 ուս. տարուայ ուսուցչական վկայականս Հաւաքարի Սուրբ Մարիամեան օրիորդական ուսումնարանից ստացած»²: Կից ներկայացվել է նաև վկայագիրը՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Դպրոցը պահվել է հետևյալ միջոցներով. եկեղեցապատկան կրպակներից – 360 ու., էֆենդեանի կտակած ծխական ուսումնարաններին գումարի տոկոսից – 20 ու. և աշակերտների դասական պիտույքների ավելացած փողի գումարից – 30 ու.: Ընդամենը՝ 410 ու.³:

1897 թ. հունիսի 12-ին Սարգիս ալագ քհյ. Իգիթեանը թեմի առաջնորդին է ներկայացրել ուսումնարանի 1896-1897 ուս. տարվա տարեկան տեղեկագիրը⁴.

Ուսումնարանը ունի մեկ բաժանմունք, բացվել է 1877 թ. հանգուցյալ Յովսէփ Իգմիրեանցի հաշվով: Տարեկան մուտքը կազմել է 498 ու. 50 կ., իսկ ծախքը՝ 497 ու. 19 կ.: Ուսումնարանը ունի մեկ դասարան իր հարմարություններով: Դասարանում կան 11 աշակերտական սեղաններ, 1 գրատախտակ, 1 ուսուցչական սեղան, 1 բազկաթոռ, 1 ջրի տակառ: Աշակերտների ընդհանուր թիվը կազմում է 37 հոգի, որից՝ հոգևորական դասից՝ 1, վաճառական դասից՝ 16, արհեստավորների՝ 17, երկրագործների՝ 3: Բոլորն էլ սովորում են անվճար:

Ըստ տեղեկագրի, հունիսի 6-ին տեղի է ունեցել դպրոցի մանկավարժական ժողովը, որի արձանագրությունից երևում է, որ Ա. բաժանմունքի աշակերտները ենթարկվել են դասարանական քննության, որի արդյունքում Բ. բաժանմունք են փոխադրվել 20 աշակերտներ (նշված են նրանց անուն ազգանունները), իսկ մնացած 17-ը, որոնցից շատերը տարբեր հիվանդությունների պատճառով հաճախակի բացակայել էին դասերից, մնացել են նույն դասարանում (նշված են նրանց անուն ազգանունները): Սարգիս քհյ.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 100, թ. 18, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 44, թ. 96, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 99, թ. 40, ռուսերեն, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև թ. 155 շրջ., գ. 93, թ. 9:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 93, թ. 13:

Իգիթեանը նշել է, որ ուսուցիչները դպրոց են հաճախել կանոնավոր կերպով և բարեխղճորեն պարապել են իրենց հանձնված դասերը¹:

Հունիսի 15-ին տեղի է ունեցել դպրոցի հոգաբարձուների ժողովը, որտեղ որոշվել է. «Ի նկատի ունենալով որ մի տարւոյ դասընթացով ուսումնարանը ոչ կարողանում է փոքր ի շատէ հասունացած սաներ ունենալ, ոչ միջոց է ունենում եկեղեցում երգելու համար գոնէ փոքրիկ խումբ պատրաստել և ոչ էլ առաջին բաժանմունքը աւարտելուց զկնի աշակերտները կարողանում են ամենքը իրանց համար ուսումն շարունակելու տեղ գտնել, առանց այն էլ սակաւաթիւ մնացած ծխական ուսումնարանների երկրորդ բաժանմունքներին, ուրեմն ստիպուած են լինում տանը մնալ և մի տարւում սովորած հասարակ ընթերցանութիւնն էլ մոռանալ, և միւս կողմից ի նկատի ունենալով, որ այժմեան ուսումնարանի դասարանի ընդարձակութիւնը ազատ թոյլ է տալիս ութսունի չափ աշակերտներ ունենալ՝ հոգաբարձութիւնը որոշում է միջնորդել առ Բարձր Սրբազնութիւն վիճակաւոր առաջնորդն թեմիս Սուրբ Մինասի միդասեան ուսումնարանը թողնելով դարձեալ միդասեան՝ վերածել երկու բաժանմունքի՝ քաղաքիս ունեցող դպրոցների օրինակով և հրաւիրելի ուսուցչին, որ իրաւունք ունենայ ըստ հաստատեալ ծրագրի բոլոր առարկաները աւանդել, ռոճիկ սահմանել այժմեան նշանակուած 370 ռուբլիաց փոխանակ 450 ռուբլի, որոնցից 360 ռուբլին վճարել կրպակների եկամուտից, իսկ մնացեալ 90 ռուբլին — Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ եկամուտներից: Նախագահ հոգաբարձական ժողովի Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանց, Նազար Ափեանց, Պ. Քաթանեանց»²:

Շուտով, հունիսի վերջին Վերահայոց թեմի առաջնորդը հաստատել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու միդասյան ծխական ուսումնարանի հոգաբարձության առաջարկութիւնը, որով սեպտեմբերի 1-ից ուսումնարանը մնալով միդասյան՝ վերածվել է երկու բաժանմունքի³: Սակայն հոկտեմբերին դպրոցը փակվել է և ամսի 31-ին մի խումբ հայ ուսուցիչներ, մնալով անգործ, խնդրագրով դիմել են Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին, որոնց թվում նաև Գէորգ Դիվանեանը և Միքայէլ Տարիելեանը⁴:

Ս. Խուդոյանը անդրադառնալով Սուրբ Մինաս եկեղեցու դպրոցին գրել է. «Այս փաստերն ինքնին վկայում են, թե որքան անկայուն ու անապահով է եղել հայ դպրոցների վիճակը. նրանք մեծ դժվարությամբ են բացվել, բայց հեշտությամբ փակվել են: Ինչպես երևում է, այս դպրոցն էլ նույն բախտին է արժանացել՝ ընդամենը 20-25 տարվա ընթացքում մի քանի անգամ փակվելով ու վերաբացվելով»⁵:

1900 թ. եկեղեցու ծխական դպրոցի հոգաբարձուներ Ա. Խաչատրեանը և Պ. Քաթանեանը միջնորդագիր են ուղղել Վերահայոց թեմի առաջնորդին՝

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 93, թ. 14:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 93, թ. 16:

³ «Արձագանք», 1897, № 73, 29 հունիսի:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 99, թ. 194, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ Ս. Խուդոյան, Նույն տեղում, էջ 574:

Սարգիս քհյ. Իգիթեանին խրախուսանքի համար կամիլալկայով պարգևատրելու վերաբերյալ. «Ձերդ Բարձր Սրբազնութեանը քաջայայտ են մեր եկեղեցւոյ բարեկրօն աւագ քահանայ Սարգիս Իգիթեանի բարեմասնութիւնքը և նրա եկեղեցաշահ և ազգաշահ արդիւնաւոր գործունէութիւնը: Շնորհիւ իւր բարեմասնութեանց՝ նա որպէս պարտաճանաչ հովիւ արժանացեալ է Բարձր Հոգեւոր իշխանութեան ուշադրութեանը և վարձատրեալ է Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան հաւանութեամբ և առաջադրութեամբ աւագ քահանայի կոչումով, այլ և պարգևատրուել է խաչով և ծաղկեայ փիլոնով: Վերջին ժամանակներս արժ. Սարգիս աւագ քահանայ իւրեան համար մի առանձին հոգացողութեան առարկայ էր դարձրել Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ծխական դպրոցի շինութեան բարեկարգութիւնը և ամեն ջանք ի գործ դրեց ի կատար ածել հոգաբարձութեանս իղձը՝ դպրոցի գործունեութիւնը ընդարձակելու մտքով ձեռք բերել մի յարմարաւոր սեպհական շէնք և տեղափոխել դպրոցը իւր ներկայ խարխուլ և թշուառ բնակարանից դէպի մի բարեձև և յարմարաւոր շէնք: Արդ՝ արժ. Սարգիս աւագ քահանայի ջանքերը ևս այս դեպքում պսակուեցին յաջողութեամբ և հոգաբարձութիւնս կարողացաւ ձեռք ձեռքի տուած յիշեալ մեր սիրեցեալ քահանայի հետ գնել եկեղեցուն կից մի յարմարաւոր երկյարկանի շինութիւն, ուր և արդէն տեղափոխուած է նորերումս յիշեալ եկեղեցւոյ անուան դպրոցը: Սոյն նոր ազգաշահ գործը սփոփանքի և բերկրանաց մի նոր աղբիւր է դարձել համայն ծխականաց համար, որովհետև միջոց է դրուում Հաւաքարու ուսումնատեւնչ մանուկներին աւելի մեծ չափով և յաջող պայմաններով ստանալ սկզբնական կանոնաւոր ուսումնս: Արդ՝ հոգաբարձութիւնս, որպէս թարգման ծխականաց բոլուն ցանկութեան և երախտագիտական զգացմանց՝ իւր սրբազան պարտքն է համարում հասցնել ի գիտութիւն Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան մեր սիրելի հովուի սոյն նոր արդիւնաւոր ջանքը և խոնարհաբար խնդրել ի կատարումն ծխականաց փափագի՝ միջնորդել Բարձր Հոգեւոր իշխանութեան առաջ՝ վարձատրելու նորան թաւշեայ կամիլալկայով իւր անդուլ և ազգօգուտ գործունեութեան համար: Ի նկատի ունենալով՝ որ արժ. Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանը, յընթացս երկար տարիների իւր անձը արժանի է կացուցեալ թէ՛ որպէս առաքինի և պարտաճանաչ հովիւ – քարոզիչ, թէ՛ որպէս հոգաբարձու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ծխական դպրոցի, թէ՛ որպէս արդիւնաւոր գործիչ Հաւաքարու Էջմիածնեցւոց Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ Սուրբ Մարիամեան օրիորդաց դպրոցի, թէ՛ որպէս ուսուցիչ Հաւաքարու Արքունական քաղաքային դպրոցի, որտեղ ամենայն աչալըջութեամբ և հայրական հոգածութեամբ պաշտպան է՝ նման արթոն հովուի, հայ մանուկների շահերին և հայութեան գաղափարը տարածելուն՝ հոգաբարձութիւնս լիայոյս է, որ Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւնը անտես չի առնիլ սոյն մեր խոնարհագոյն խնդիրը, և յարգելով այն՝ կարժանացնէ մեր սիրելի հովուին իւր պատկառելի հասակում Հոգեւոր իշխանութեան այդ նոր շնորհին, որով անտարակոյս քաջալերած կլինէք նորան դէպի նորանոր ազգաշէն գործերի

կատարումն: Սոյն այս մեր յոյսը հիմնուած է և այն բարոյական գիտակցութեան վերայ, որ ինչպէս անյայտ չէ շատերին, Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւնը միշտ քաջալերող և գնահատող է հանդիսացել պարտաճանաչ և արժանաւոր հովիւների իւր լայնածաւալ թեմում քահանաների իւրեանց կոչմանը ծառայելու գործը՝ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան ծրագրի գլխաւոր կէտն է եղել»¹:

1902 թ. սեպտեմբերի 2-ին եկեղեցու երեցփոխ Պօղոս Քաթանեանը հայտարարութեամբ դիմել է Վերահայոց կոնսիստորիային. «Կամենալով Կովկասեան ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի հետ բանակցութիւն ունենալ «Դանիէլ Իգմիրեանց» ուսումնարանի խանութների եկամուտները անկանոն կերպով տիրապետելու համար, որոնք ուսումնարանի մի որեւիցէ պատճառաւ փակուելու ժամանակ պէտք է լինէին սեպհականութիւն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ՝ խոնարհաբար խնդրում եմ Ատենիդ շնորհել ինձ, որքան հնարաւոր է շուտափոյթ, հանգուցեալ Դանիէլ Իգմիրեանցի կտակի վաւերացեալ պատճէնը, որպէս զի ես հնարաւորութիւն ունենամ յիշեալ կրպակներից ստացուած բոլոր եկամուտը, որը տիրապետել է ուսումնական կառավարութիւնը, ուսումնարանի փակուելու օրից մինչև այժմ՝ պահանջել յօգուտ եկեղեցւոյ»²:

Ս. Խուղոյանը գրել է, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցու դպրոցը վերաբացվել է 1905 թ. վերջերին³: Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը մամուլում հայտարարութիւն է տպագրել, որ 1905 թ. օգոստոսի 28-ին, պատարագից հետո թեմի առաջնորդի հրամանով եկեղեցու ծխականները հրավիրվում են ժողովի, ընտրելու երկու հոգաբարձու նույն եկեղեցու ծխական դպրոցի համար⁴: Սակայն, ինչպես տեղեկանում ենք տեղեկագրերից, դպրոցը բացվել է 1906 թ. սեպտեմբերի սկզբին: Նույն տարվա սեպտեմբերի 30-ին ուսումնարանի հոգաբարձուները թեմի առաջնորդին տեղեկացրել են, որ սեպտեմբերի 4-ից եկեղեցու ծխական միդասյան ուսումնարանը վերաբացվել է⁵:

Նույն հոգաբարձուները՝ բժ. Յովհաննէս Իգիթեանը, Սեդրակ Բարսեղեանը և Գրիգոր Տէր-Դաւթեանը, թեմի առաջնորդին հայտարարութեամբ դիմել են նաև Հոկտեմբերի 5-ին. «Հոգաբարձութիւնս պատիւ ունի յայտնելու Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան՝ որ մեր հոգաբարձութեան յանձնուած վերոյիշեալ ծխական միդասեան ուսումնարանի համար, մեր սոյն տարուայ օգոստոսի 24-ի նիստի որոշման համաձայն, ուսուցիչ է հրաւիրուած պ. Մելիտոն Յարութիւնեանցը, որը 1897 թ. աւարտել է Ներսիսեան հոգեւոր դպրանոցը, իսկ 1900 թ. Սուրբ Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանի լսարանական բաժինը, որին և առաջադրում ենք Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան ի հաստատութիւն»⁶: Հոկտեմբերի 6-ին թեմի առաջնորդը տվել է իր համա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 575, թ. 1:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 18:

³ Ս. Խուղոյան, Նոյնը տեղում, էջ 574:

⁴ «Մշակ», 1905, № 173, 28 օգոստոսի:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 228, թ. 2:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 228, թ. 1:

ձայնությունը հիշյալ ուսուցչին Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխական ուսումնարանում պաշտոնավարելու համար¹:

1907 թ. փետրվարի 14-ին Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանը ներկայացրել տեղեկություններ դպրոցի մասին, ըստ որի եկեղեցական ծխական երկսեռ դպրոց ունի միայն Ա. բաժանմունք, ուսուցիչն է Մելիտոն Յարութիլենեանը, սովորում են 27 աշակերտ և 19 աշակերտուհի: Հոգաբարձուներն են բժիշկ Կ. Իգիթեանը, Գէորգ Տէր-Դաւթեանը և երեցփոխ Սեդրակ Բարսեղեանը²:

Հունիսի 4-ին թեմի առաջնորդը դպրոցի հոգաբարձությանը տեղեկացրել է. «Ի 10-ն ամսոյս ի 11-րդ ժամու առաւօտեան նշանակեալ է ժողով յԱռաջնորդարանիս որպէս շարունակութիւն ժողովոյ կայացելոյ յ3-ն ամսոյս, վասն հոգալոյ զտնտեսական դրութեանց ուսումնարանաց մերոց որք ի քաղաքիս: Արդ այսու հրաւիրիմք զհոգաբարձութեանդ շնորհ բերել յԱռաջնորդարան ի նշանակեալ ժամու անշուշտ: Յոսամբ, զի հոգաբարձութիւնդ ի նկատի առեալ զշահ դպրոցաց մերոց գայ ի խորհրդակցութիւն ի բարւոքել զդրութիւն նոցին»³:

Հուլիսին Հավլաբարի բնակիչ Մ. Միրզոյեանը գրել է. «Հաւլաբար ասելով, առհասարակ հասկացուում է տգիտութիւն, կոպտութիւն, աղտոտութիւն և այլն: Բայց ի՞նչն է պատճառը Թիֆլիսի այդ հայաշատ քաղաքի յետամնացութեան: Քաղաքակրթութեան ուժեղ գործոններից գլխաւորը, որպիսին է ժողովրդական դպրոցը, բացակայում է այդ թաղում, բացառութեամբ Սուրբ Մինասի, Սուրբ Կարապետի միամեայ դպրոցների, որոնք ցրւած են Հաւլաբարի ծայրերում և Ներսիսեան դպրոցի Հաւլաբարի ճիւղի, որը արդէն լի է բազմաթիւ աշակերտներով: Շխլուն, Բօշի-թաղը, Մախաթի թաղը, Խււր, Ժենատները, Պետրէ-Պաւլի շրջակայքը, որոնք կազմում են Հաւլաբարի աշխատաւոր դասակարգի կենտրոնը, դեռ ևս խարխափում են տգիտութեան խաւարի մէջ: Բայց ի՞նչ են մտածում այդ մասին Հաւլաբարի ծխականներից ընտրւած հոգաբարձուները, որոնք կարող են յետագայ առաջարկութեան համաձայն մի երկդասեան դպրոց բանալ վերոյիշեալ թաղերի համար»⁴:

Հոկտեմբերի 20-ին Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանը դարձյալ կազմել է դպրոցի այդ տարվա տեղեկագիրը. «Ուսումնարանը բացվել է 1906 թ. սեպտեմբերի 3-ին, միդասյան է, ունի 2 բաժանմունք, երկսեռ է, սովորում է 45 աշակերտ, որից 18-ը աղջիկ: Դասերը իրականացվում են կենտրոնական ծրագրով: Դպրոցը պահպանվում է կալվածքների արդյունքներով և մանավանդ թոշակներով: Դպրոցի չենքը սեփական է: Հոգաբարձուները և ուսուցիչը հաստատվել են 1906 թ. սեպտեմբերի 3-ին: Հոգաբարձուներն են Գէորգ Տէր-Դաւթեանը, բժ. Յովհաննէս Իգիթեանը և երեցփոխան Սեդրակ Բարսեղեանը: Դպրոցի միակ ուսուցիչն է Մելիտոն Յարութիլենեանը: Նա

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 228, թ. 3:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 174, թ. 114:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 174, թ. 11:

⁴ «Խարխախ», 1907, № 4, 5 հուլիսի:

ավարտել էր Ներսիսեան դպրոցի լիակատար Դ. դասընթացը՝ 1897 թ., և ապա էջմիածնի ճեմարանի լուսավորչական բաժինը՝ 1900 թ.»¹:

1907 թ. հոկտեմբերին կազմված մեկ այլ տեղեկագրում նշվել է, որ դպրոցում սովորել են 27 աշակերտ և 18 աշակերտուհի²: Մեկ այլ տեղեկագրում, կազմված 1907 թ. հոկտեմբերի 20-ին, նշվել են հետևյալ տեղեկությունները. Ուսումնարանը վերաբացվել է 1906 թ. սեպտեմբերի 3-ին, երկսեռ է: Սովորում են 27 աշակերտ և 18 աշակերտուհի: Ուսումնարանը պահվում է եկեղեցական կալվածքների և մասնավոր թոշակներով: Դպրոցի շենքը սեփական է: Հոգաբարձուներն են՝ Գէորգ Տէր-Դաւթեանց, բժ. Յովհաննէս Իգիթեանց և երեցփոխան Սեդրակ Բարսեղեանց: Ուսուցիչն է Մելիտոն Յարուլթինեանցը³:

1908 թ. մայիսին Սուրբ Մինասի դպրոցին անդրադարձել է Հ. Նահապետեանը, որը նույնպես նշել է սովորողների ընդհանուր թիվը՝ 45 (27 արական և 18 իգական) աշակերտներ⁴:

1908 թ. սեպտեմբերի 2-ին եկեղեցու 21 ծխականներ Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանի հրավերով երրորդ և վերջին անգամ հավաքվել են դպրոցի հոգաբարձուներ ընտրելու համար: Նրա նախագահությամբ ժողովում հոգաբարձուներ են ընտրվել բժ. Յովհաննէս Իգիթեանը, Գէորգ Տէր-Դաւթեանը, Գրիգոր Սարեանը և Ս. Սահակեանը: Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 3-ին, գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանը հայտարարությամբ դիմել է թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոսին և ներկայացնելով նոր հոգաբարձուների ընտրություն թերթը՝ խնդրել է հաստատել նրանց որպես հոգաբարձուներ⁵:

1908 թ. դեկտեմբերի 3-ին, Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանը, թեմի առաջնորդի կարգադրությամբ, ներկայացրել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխական դպրոցի մասին տեղեկագիր. «Դպրոցը երկսեռ է, ունի 33 աշակերտ և 9 աշակերտուհի: Հոգաբարձուները 5-ն են: Դպրոցի շինությունը սեփական է, գրադարան հունի: Դպրոցը կառավարվում է թոշակներով և կրպակների արդյունքներով: Թոշակներից տարեկան ստացվում է 100 ռ., կրպակներից՝ 300 ռ.: Եկեղեցին չի նպաստում, նվերներ չեն ստացվում: Ուսուցչին տարեկան տրվում է 700 ռ. ռոճիկ: Միակ ուսուցիչն է Մելիտոն Յարուլթինեանցը, որը 1906 թ. հոկտեմբերի 2-ին հաստատվել է որպես ուսուցիչ՝ № 1344 թղթով: Հոգաբարձուներն են՝ բժ. Յովհաննէս Իգիթեանը – հոգաբարձու է ընտրվել 1908 թ. սեպտեմբերի 12-ին՝ № 349 գրությամբ, Արտակ Սահակեանը – հոգաբարձու է ընտրվել 1908 թ. սեպտեմբերի 12-ին՝ նույն գրությամբ, Գրիգոր Սարեան և եկեղեցու երեցփոխ Իսահակ Կարապետեան, որոնք նույնպես ընտրվել են նույն օրը»⁶:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 314, թ. 13, քնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ֆ. 56, ց. 17, գ. 69, թ. 57:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 312, թ. 3, ռուսերեն, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 314, թ. 13, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ «Նոր Դպրոց», 1908, № 2, մայիս, էջ 65:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 403:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 557, թ. 117, քնագիր, ձեռագիր:

1908-1909 ուս. տարում դպրոցում սովորել է 33 աշակերտ և 9 աշակերտուհի, իսկ ուսուցիչն եղել է դարձյալ Մելիտոն Յարութիւնեանը: Դպրոցի եկամուտը կազմել է 400 ու.¹:

1909 թ. սեպտեմբերին թեմի առաջնորդը Մատթէոս Բ. կաթողիկոսին տեղեկացրել է դպրոցի մասին, ըստ որի սովորում է 33 աշակերտ և 9 աշակերտուհի, եկամուտները ստացվում են թոշակադրամներից (100 ու.) և եկեղեցուց ստացված նպաստից (300 ու.)²:

Հոկտեմբերին մամուլում նշվել է, որ հանգուցյալ Կարապետ Վարդանեանը դպրոցին կտակել է 100 ու.³:

1909 թ. դպրոցն ունեցել է 33 աշակերտ և 9 աշակերտուհի: Դպրոցում դասավանդել է 1 ուսուցիչ: Մուտք եղել է. թոշակադրամներից -100 ու., եկեղեցական նպաստներից-300 ու.: Ուսուցիչ Մելիտոն Յարութիւնեանը ավարտել է Ներսիսեան դպրոցը 1897 թ. և Գէորգեան ճեմարանը՝ 1900 թ. (վկայական № 114): Հաստատվել է ուսուցիչ 1906 թ. հոկտեմբերի 2-ի № 1344 հրամանով: Հոգաբարձուներն են եղել բժ. Յովհաննէս Իգիթեանը - հաստատվել է 1908 թ. սեպտեմբերի 12-ին № 349 գրությամբ, Արշակ Սահակեան Յարութիւնեան - նույն հրամանով, Գրիգոր Սարեան և երեցփոխան Իսահակ [Կարապետեան]⁴:

1910-1911 ուս. տարում դպրոցը նյութական սուղ պայմանների պատճառով փակվել է⁵:

1910 թ. նոյեմբերին մահացել է դպրոցի երբեմնի ուսուցիչ Զաքարիա Գրիգորեանը: Հ. Տէր-Աստուածատրեանցը գրելով նրա կենսագրությունը նշել է. «Աշակերտական շրջանում Զաքարիա Գրիգորեանին մենք տեսնում ենք և իբրև ուսուցիչ աշակերտ՝ որպէս դասատու ծխական ուսումնարանի. այդ բաղդին արժանացել է ժամանակի ամենաչքաւոր՝ Սուրբ Մինասի ծխական դպրոցը»⁶: Զ. Գրիգորեանը ծնվել է 1841 թ. հունիսին Թիֆլիսի Խոջիվանքի թաղում և սկզբնական կրթությունը ստացել է Էջմիածնից Թիֆլիս եկած և իրենց թաղում բնակություն հաստատած մի սարկավագի մոտ, ապա Շամբորեցոց եկեղեցու «սարկավագի ուսումնարանում», «Առևտրական դպրոցում» և «Ազնվականների գիմնազիայում»: Վերջինս 1863 թ. արժաթե մեդալով ավարտելով՝ պետական միջոցներով ուղարկվել է Պետերբուրգի համալսարան, որտեղ էլ ուսել է բնական գիտություններ ու այն ավարտելուց հետո վերադարձել Թիֆլիս: Նա աշխատել է ուսուցիչ, լրագրող- ֆելետոնիստ և հեղինակել է դասագրքեր: Ինչպես նրա կենսագրականում նշվել է. «Հայկական կեանքը տուել է գործիչներ, որոնք իբրև համեստ մարդիկ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 182, թ. 30 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1849, թ. 10 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ «Հովիտ», 1909, № 39, 18 հոկտեմբերի, էջ 621:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 557, թ. 19, 117, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ Ս. Խուդոյան, Նույնը տեղում, էջ 574:

⁶ «Հովիտ», 1910, № 32, 21 նոյեմբերի, էջ 503:

մնացել են անյայտութեան մէջ: Այդպիսի գործիչներին է Զաքարիա Գրիգորեանցը, որի կենսագրութիւնը, թող տարօրինակ չթուայ ընթերցողին, հայկական մտաւոր շարժման ամենափառաւոր էջերից մէկն է»¹:

1913 թ. օգոստոսի վերջին մամուլում նշվել է, որ առաջիկա 1913-1914 ուս. տարվանից վերաբացվելու է Սուրբ Մինաս եկեղեցու դպրոցը: Այդ տարի ունենալու է միայն առաջին բաժանմունք և աշակերտների ընդունելութիւնը սկսվել է օգոստոսի 29-ից²: Արդեն նոյեմբերի վերջին դպրոցի հոգաբարձութեան անունից Ա. Էլիզբարեանը շնորհակալական նամակ է տպագրել «Կովկասի լրագրեր» թերթում. «Սուրբ Մինասի դպրոցի հոգաբարձութիւնը խորին շնորհակալութիւն է յայտնում պ. Նիկ. Շախեանցին, որը ի յիշատակ իր նորոգ հանգուցեալ հօր՝ Բագրատ Շախեանցի, նւիրել է իր խնամքին յանձնւած դպրոցին յիսուն (50 ր.) ըուբլի և խոստացել է դպրոցի գաւիթը ջուր բերելու ծախքը յանձն առնել»³:

Դպրոցը գործել է նաև հաջորդ՝ 1914 թ. և ունեցել է 43 աշակերտ⁴: Այդ տարի Յ. Աղաբաբը անդրադառնալով Թիֆլիսի ծխական դպրոցներին, նշել է որ Սուրբ Մինաս եկեղեցու դպրոցը գտնվում է անմխիթար վիճակում և «մէկ անգամ փակւելուց և մի քանի տարի փակ մնալուց յետոյ այժմ բացւելով՝ ունի մի աղքատիկ դասարան»⁵:

Սակայն, չատ չուտով, դեկտեմբերի 20-ին թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը, հաշվի առնելով պատերազմական իրադրութիւնը, չրջաբերական է ուղղել Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխական դպրոցի վարչութեանը՝ դպրոցը ժամանակավորապես մինչև 1915 թ. հունվարի 8-ը փակելու մասին: Առաջնորդը պահանջել է նաև դպրոցի այն ուսուցիչների ցուցակը, ովքեր ցանկացել են միայնակ կամ իրենց ընտանիքներով ժամանակավորապես տեղափոխվել Հյուսիսային Կովկաս⁶:

1916 թ. գործել է Սուրբ Մինաս և Էջմիածնեցոց եկեղեցիների միացյալ երկսեռ դպրոց, որտեղ ինչպես տեղեկացվել է օգոստոսի վերջին բացվել է 4-րդ բաժանմունք⁷: Հարկ է նշել, որ դեռևս 1914 թ. թեմական իշխանութիւնը աշխատել է Թիֆլիսում եղած ծխական այն դպրոցները, որոնք ունեն 1, 2 և կամ 3 բաժանմունք և գտնվում են իրար մոտ եղած թաղամասերում, միացնել և կազմել մի կանոնավոր դպրոց՝ պահելով 3 կամ 4 բաժանմունք⁸: Վերոհիշյալ հոգւածում Հ. Աղաբաբը գրել է. «Հաւաքարում այժմ կան չորս ծխական դպրոցներ, որոնցից մէկը՝ մի բաժանմունքով, մէկը՝ երկու, միւսները երեքական: Երեքական բաժանմունքներ ունեցողներից մէկը՝ Էջ-

¹ Երա մասին տե՛ս նաև «Հովիտ», 1910, № 33, 28 նոյեմբերի, էջ 520-521:

² «Կովկասի լրագրեր», 1913, № 195, 30 օգոստոսի:

³ «Կովկասի լրագրեր», 1913, № 269, 28 նոյեմբերի:

⁴ Ս. Խուրոյան, Երևան, 1914, էջ 574:

⁵ «Նոր դպրոց», 1914, № 10, էջ 72:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 728:

⁷ «Հորիզոն», 1916, № 193, 30 օգոստոսի:

⁸ Այս մասին տե՛ս Յ. Աղաբաբ, Թիֆլիսի ծխական դպրոցները, «Նոր դպրոց», 1914, № 10:

միաձնեցոց դպրոցը, որ այս տարի թևակոխում է իր գոյութեան 40-ամյակը, ապրել է բացառապէս պատահական միջոցներով: Այդ միջոցները այնքան են անմխիթար, որ աշխատողները կատարելապէս յոգնել են, ձանձրացել...»¹:

Հավլաբարի դպրոցների միացման խնդիրը քննարկվել է նաև Հոգաբարձուների կազմակերպած երկու ընդհանուր ժողովներում, որոնք անցկացվել են թեմական իշխանության ղեկավարութեամբ: Ժողովականները երկար քննարկումներից հետո եկել են այն եզրակացութեան, որ ավելի լավ է Հավլաբարում գործի երկու կանոնավոր դպրոց, քան թե չորսը՝ դժվարին գոյութեամբ: Ահա այդ սկզբունքով էլ միացվել են Սուրբ Մինասի և Էջմիածնեցոց ծխական դպրոցները:

Դպրոցը գործել է նաև 1917 թ., որտեղ հունիսի 25-ին կայացել է եկեղեցու ծխական ընդհանուր ժողով: Ինչպես հայտարարել են եկեղեցու միաբանությունն ու ծխական հոգաբարձությունը, ժողովի օրակարգում եղել են. Ա) եկեղեցու և դպրոցի 1915-1917 թթ. հաշիվները, Բ) եկեղեցու և դպրոցի 1917-1918 թթ. նախահաշիվը, Գ) եկեղեցու և դպրոցի տնտեսական վիճակը և Դ) ընթացիկ հարցեր²:

Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխական դպրոցի հետագա ճակատագիրը մեզ հայտնի չէ: Հավանաբար գործել է նաև 1918-1920 թթ.՝ Վրաստանի անկախութեան տարիներին:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1841 Թ. ԾԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

(ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 48 (մաս 3), թ. 482-492, բնագիր, ձեռագիր, կազմվել է մայիսի 22-ին)

Ցուցակ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ժողովրդոց Հին Երևանցւոց.

1. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Սահակեան Տէր-Գրիգորեանց, կին սորա Մարիամ, ուստր սորա Եկօր, եղբայր սորա Նիկողայոս, Ղաղոյ և Աբրահամ. մայր սոցա Ծովինար, արուք հինգ և էգ երկու, 5-2:
2. Արքունի ստրուկ Սարգիս Ափիրով, կին սորա Մարիամ, և ուստերք սորա Աստուածատուր, Նազար և Միքայէլ: Դուստերք սորա Աննայ և Հռիփսիմ. մայր սորա Մարիամ, արուք չորս և էգ չորս, 4-4:
3. Արքունի ստրուկ Յարութ Աղապապեան Մելիքբեկեանց և մայր սորա Եղիսաբեթ, արու մէկ և էգ մէկ, 1-1:
4. Արքունի ստրուկ Աւետիք Պետրոսեան Յակոբճանեանց, կին սորա Աննայ և դուստր Յովսաննայ, հանգուցեալ եղբօր կին սորա Մարիամ և հայր սորա Պետրոս. ընտանի սոցա Մկրտիչ և Խաչատուր, արուք չորս և էգ երեք, 4-3:
5. Արքունի ստրուկ Մկրտիչ Աւագեան Ղասումեանց, կին սորա Մարիամ և ուստերք սորա Պողոս, Կարապետ և Յովհաննէս, դուստերք սորա Աննայ, Սօփիոյ և Կատարինէ, արուք չորս և էգ չորս, 4-4:

¹ Նույն տեղում, էջ 72:

² «Հորիզոն», 1917, № 132, 24 հունիսի:

6. Արքունի ստրուկ Բաղտասար Պապանեան Ափեանց, կին սորա Նանոյ և ուստերք Մելքիսեթ, Յովհաննէս, Միմէօն և Եկօր: Եղբայր սորա Գասպար, կին սորա Աննայ, ուստերք Աւետիք և Ստեփաննոս, դուստերք սորա Էլիսաբեթ և Թալալ, վորթոյն կին Խանփերի, ուստր սորա Միքայէլ, արուք տասն, էգ հինգ, 10-5:
7. Արքունի ստրուկ Շաքար Յարութիւնեան Սանամեանց, կին սորա Զանազան, ուստերք սորա Ստեփաննոս, Սարգիս, դուստր սորա Մարիամ, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
8. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Մակարեան Յովհաննէսեանց, կին սորա Հեղինար, ուստրը Մկրտիչ, կին սորա Նատոյ, դուստրը Կէկէլ, միւս ուստերք Խաչատուր, Աւետիք, Կարապետ և Մարտիրոս, դուստր Մարիամ: Եղբօր կին սորա Մառմատ և դուստերք սորա Ուստիան, Ելիսաբեթ և Թամար, արուք վեց և էգ ութ, 6-8:
9. Արքունի ստրուկ Աբրահամ Սահակեան Ղարախանեանց, կին սորա Սուլթան, ուստր սորա Իւանէ, կին սորա Սօփիոյ, ուստերք սորա Գրիգոր և Ալէքսանդր, արուք չորս, էգ երկու, 4-2:
10. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Վարթանեան Սարգիսեանց, կին սորա Հռիփսիմայ, ուստերք սորա Մինաս և Յարութիւն, դուստերք սորա Աննայ և Մարինայ, եղբայրք սորա Խաչատուր և Սարգիս, մայր սոցա Մարգարիտ, արուք հինգ, էգ չորս, 5-4:
11. Արքունի ստրուկ Գէորգ Խաչատրեան Մազմանեանց, կին սորա Քալի, ուստերք սորա Գրիգոր և Միքայէլ, արուք երեք, էգ մէկ, 3-1:
12. Արքունի ստրուկ Սարգիս Յարութիւնեան Աղալեանց, կին սորա Շուշան, ուստերք սորա Յարութիւն և Գէորգ, դուստերք սորա Նաթել, Յովսաննայ, Սոփիոյ և Ելիսաբեթ, արուք երեք, էգ հինգ, 3-5:
13. Արքունի ստրուկ Գէորգ Գրիգորեան Կնիազեանց, կին սորա Գայիանէ, ուստր սորա Միքայէլ, կին սորա Բարբարէ, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
14. Արքունի ստրուկ Մատթէոս Գրիգորեան Կնիազեանց, կին սորա Թագուհի, ուստերք Աստուածատուր, Գրիգոր և Յովհաննէս, դուստրը Սօփիոյ, արուք չորս, էգ երկու, 4-2:
15. Արքունի ստրուկ Վանի Գրիգորեան Կնիազեանց, կին սորա Մարիամ, ուստերք սորա Վարթան և Ալէքսանդր, դուստերք սորա Թագուհի, Բարբարէ, Կէկէլ, արուք երեք և էգ չորս, 3-4:
16. Արքունի ստրուկ Առաքել Գրիգորեան Կնիազեանց, կին սորա Մարիամ, ուստերք Գաբրիէլ, Գէորգ, դուստր Հռիփսիմայ, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
17. Արքունի ստրուկ Սարգիս Յակոբեան Տէր-Մարտիրոսեանց, կին սորա Թինաթիւն, և ուստերք Մարտիրոս, Մովսէս և Գրիգոր, դուստր սորա Աննայ, եղբայր սորա Խաչատուր, կին սորա Մարթայ, արուք հինգ, էգ երեք, 5-3:
18. Արքունի ստրուկ Ալէքսան Յարութիւնեան Մովսէսեանց, կին սորա Աննայ, դուստեր սորա Սալոմէ, եղբայրք Ստեփան և կինը նրա Քալի, միւս եղբայրն Փիլիպոս, և մայր սոցայ Նազանի, քոյրք Ռէհան, Յովսաննայ և Նատալիայ, մօրաքոյր սոցա Կատարինէ, արուք երեք, էգ ութն 3-8:
19. Արքունի ստրուկ Կիրակոս Հախնազարեանց, կինը սորա Լալօյ, ուստերք սորա Յովհաննէս, կին սորա Քալի, դուստր սորա Աննայ, միւս Սարգիս, կին սորա Մարիամ, եղբայր սոցա Նէրսէս, արուք չորս, էգ չորս, 4-4:
20. Արքունի ստրուկ Առուշան Հախնազարեանց, կին սորա Խանում, ուստեր սորա Մկրտիչ, արուք երկու, էգ մէկ, 2-1:

21. Արքունի ստրուկ Փիլո Գալուստեան Գրիգորեանց, կին նրա Խաթէի, ուստերք Յարութին, Դաղոյ, Եգօր, Միքայէլ, և դուստր Աննայ, արուք հինգ, էգ երկու, 5-2:
22. Արքունի ստրուկ Աւետիք Կոստանդեանց, կինն նրա Էլիսաբէթ, դուստերք Մարիամ, Աննայ, Սօֆիօ, արու մէկ, էգ չորս, 1-4:
23. Արքունի ստրուկ Առաքել Կոստանդեանց, կին սորա Թագունի, դուստր սորա Աննայ, արու մէկ, էգ երկու, 1-2:
24. Արքունի ստրուկ Զաքար Մարգարեանց, կին սորա Կատարինէ, ուստր Կարապետ, դուստր Եղիսաբէթ, զոքանչ Մարգարիտ, արու երկու, էգ երեք, 2-3:
25. Արքունի ստրուկ Ընստամ Բարսեղեան Զալալեանց, կին Սալումէ, ուստր Յովհաննէս, դուստր Էլիսաբէթ, քոյրը սորա Սօֆիոյ, Մարիամ մայր սորա, արուք երկու, էգ չորս, 2-4:
26. Արքունի ստրուկ Սաղաթել Պետրոսեան Սարոյեանց, կինն Սալբինազ և ուստերք սորա Պետրոս, կին սորա յովսաննայ, միսն Պօղոս, Առաքել, Մելքում, դուստր սորա յովսաննայ, արք հինգ, էգ երեք, 5-3:
27. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Մարտիրոսեան Նեպոսեանց, կին Խանում, ուստերք սորա Յովհաննէս, Սահակ, դուստր Մարթա, եղբայր սորա Մովսէս, կին սորա Աննայ, դուստր սորա Աննայ, եղբայր սոցա Դաւիթ, մայր սոցա Թումիան, արուք հինգ, էգ հինգ, 5-5:
28. Արքունի ստրուկ Սուքիաս Մկրտչեան Յակօբճանեանց, կին սորա Նազի, ուստր Սիմէօն, կին նորա Էլիսաբէթ, դուստր Նատալիայ, արուք երկու, էգ երեք, 2-3:
29. Արքունի ստրուկ Մկրտիչ Յակոբեան Մկրտչեանց, կին Մարթայ, եղբայրք սոցա Յովհաննէս, Գրիգոր, Կարապետ, մայր սոցա Ռուստօյան, քոյր սոցա Մարիամ, արուք չորս, էգ երեք, 4-3:
30. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Յակոբեան Թաթուլեանց, կինն Ծովինար, ուստերք սորա Յարութին և Միքայէլ, զոքանչ նորա Նազի, որդի սորա Պետիկոյ, արուք չորս, էգ երկու, 4-2:
31. Արքունի ստրուկ Յակոբ Աբրահամեան Այվազեանց, կին Մարիամ, դուստերք Մարթայ և Մարիամ, անօր որդիք նորա Գրիգոր և Վարդան, արուք երեք, էգ երեք, 3-3:
32. Արքունի ստրուկ Մուքայէլ Թորոսեան Յովհաննէսեանց, կին սորա Բարբարէ, ուստերք սորա Գաբրիէլ և Յովհաննէս, դուստերք Էլիսաբէթ, Սօֆիայ և Մարիամ, մայր սորա Թովսիկ, արուք երեք, էգ հինգ, 3-5:
33. Արքունի ստրուկ Կարապետ Յակոբեան Օտաբաշեանց, կին սորա Խաթուն և դուստր սորա յովսաննայ, եղբայրք սոցա Ադասի և Պապօյ, քոյր սորա Վառվառ, արուք երեք, էգ երեք, 3-3:
34. Արքունի ստրուկ Ա(ստուա)ծատուր Սահակեան Մկրտչեանց, կին սորա Մարթայ և մայր սորա Մարիամ, քոյր սորա Հերիքնազ, արուք մէկ, էգ երեք, 1-3:
35. Արքունի ստրուկ Աւագ Դանիէլեանց, կին սորա Մարգարիտ, ուստերք սորա Յարութին և յՕհան, արուք երեք, էգ մէկ, 3-1:
36. Արքունի ստրուկ Պողոս Գալուստեան Դգրոյեանց, կին սորա Մարիամ, ուստր սորա Աւագ, կին նորա Սալումէ, ուստերք նորա Ալէքսան, Գալուստ և Նիկողոս, արուք հինգ, էգ չորս, 5-4:
37. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Ընստամեանց, կին սորա Նազանի, ուստերք սորա Գէորգ, Յարութին և Մկրտիչ, արուք չորս, էգ մէկ, 4-1:

38. Արքունի ստրուկ Մինաս Տէր-Յովհաննէսեան Տէր-Աստուածատրեանց, եղբայրք սորա Գէորգ, Աստուածատուր, Եկօր և մայր սոցա Սարրայ, արուք չորս, էգ մէկ, 4-1:
39. Եսայի Տէր-Հերապետեան Տէր-Իսրայէլեանց, մայր սորա Գիրիգատ, եղբայր սորա Սահակ, քոյր սորա Էփրէսիմայ, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
40. Արքունի ստրուկ Մկրտիչ Սանդրոսեան Կաճանօյեանց, կին սորա Նինոյ, եղբայր սորա Յարութին և կին նորա Աննայ, արուք երկու, էգ երկու 2-2:
41. Արքունի ստրուկ Կարապետ Մատթէոսեան Յակոբեանց, կին սորա Մարիամ, ուստր սորա Գէորգ, զոքանչ սորա Սիրունան, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
42. Արքունի ստրուկ Աւագ Զաքարեան Յովսէփեանց, կին սորա Խանումն, եղբայր սորա Դազար և մայր սոցա Մարգարիտ, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
43. Արքունի ստրուկ Աւագ Բարսեղեան Տէր-Անտօնեանց, կին սորա Եղիսաբեթ, ուստերք Բաղտասար, Ալէլքոյ, Թաթէոս, Յովհաննէս և Յարութին, դուստր Մարթայ, արուք վեց, էգ երկու, 6-2:
44. Արքունի ստրուկ Սահակ Աբրահամեան Այիվազեանց, կին սորա Քալի, ուստերք սորա Աւետիք, Ստէփան, դուստերք Մարիամ և Թագուհի, արուք երեք և էգ երեք, 3-3:
45. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Աբրահամեան Այվազեանց, կին սորա Մարիամ, ուստերք սորա Կարապետ, Գրիգոր, դուստր սորա Սօփիոյ, եղբայր սորա Յարութին, կին սորա Մարիամ, արուք չորս, էգ երեք, 4-3:
46. Արքունի ստրուկ Մատթէոս Չարովսեանց, կին սորա Մարիամ, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
47. Արքունի ստրուկ Աբրահամ Յովհաննէսեան Դուրգինեանց, կին սորա Մարգարիտ, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
48. Արքունի ստրուկ տիրացու Գաբրիէլ Գասպարեանց, կին սորա Մարգարիտ, ուստերք սորա Աւետիք, Յարութին, Խաչատուր, դուստր Էլիսաբեթ, այրի հարսն Աննայ, արուք չորս, էգ երեք, 4-3:
49. Արքունի ստրուկ Բաղտասար Գասպարեանց, կին սորա Հեղինար, ուստր սորա Գասպար և Մէլքոյ, արուք երեք, էգ մէկ, 3-1:
50. Արքունի ստրուկ Գէորգ Բալասանեանց, կին սորա Եղիսաբեթ և դուստր Էլիսաբեթ, զոքանչ սորա Եղսում, արու մէկ, էգ մէկ, 1-3:
51. Արքունի ստրուկ Աւետիկ Բալասանեանց, կին սորա Մարթայ, ուստր Յարութին, դուստր Մարիամ, մայր Մարիամ, արու երկու, էգ երեք, 2-3:
52. Արքունի ստրուկ Յական Թաթօյեան Բալասանեանց, կին սորա Կայիանէ, ուստերք սորա Կիտրօն, Յարութին և դուստերք Մարթայ, Թագուհի, Սօփիոյ, արուք երեք, էգ չորս, 3-4:
53. Արքունի ստրուկ Մկրտիչ Սարգսեան Յովհաննէսեանց, կին սորա Ազիզ, ուստերք սորա Յովհաննէս, Վարթան, դուստր Յովսաննայ, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
54. Արքունի ստրուկ Եսայի Մարտիրոսեան Կաճապազեանց, կին սորա Մարթայ, ուստերք սորա Կարապետ, Վարթան, արուք երեք, էգ մէկ, 3-1:
55. Արքունի ստրուկ Մարգար Եօլչեանց, կին սորա Հերիքնազ, ուստր Յովհաննէս և դուստրք Մարիամ և Մարթայ, անօր որդիք սորա Աստուածատուր, Հերապետ, արուք չորս, էգ երեք, 4-3:
56. Արքունի ստրուկ Յարութին Թաթոսեան Յարութինեանց, կին սորա Հոփիսիմ,

- ուստերք սորա Թաթոս, Մաղաթէլ, Սարգիս, Սիմէօն, մայր Կայիանէ, արուք հինգ, էգ երկու, 5-2:
57. Էլիսթաւի ճորտ Յարութին Գրիգորեանց, կին սորա Շուշան, ուստր սորա Գրիգոր և դուստր Կէկէլ, մայր սորա Եղիսաբէթ, արու երկու, էգ երեք, 2-3:
58. Արքունի ստրուկ Սահակ Խաչատուրեան Յարութինեանց, կին սորա Թամար, ուստերք սորա Վարթան, Սարգիս, Կոստանտ, Նիկողոս և Խաչատուր, արուք վեց, էգ մէկ, 6-1:
59. Արքունի ստրուկ Եփրեմ Յակոբեան Ափրիկեանց, կին սորա Մարիամ, ուստր սորա Գրիգոր, դուստրերք Սալումէ, Էլիսաբէթ, մայր սորա Սուսան, արու երկու, էգ չորս, փեսայ սորա Ղազար, կին սորա Հռիփսիմայ, 2-4:
60. Արքունի ստրուկ Մարտիրոս Յարութինեան Խաչատուրեանց, կին սորա Քալի, ուստերք սորա Սարգիս, Գէորգ, դուստր սորա Եղիսաբէթ, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
61. Արքունի ստրուկ Դալիթ Յարութինեան Խաչատուրեանց, կին սորա Սալումէ, ուստր սորա Յարութին և դուստրերք Սօփիոյ, Թալալ, Մարիամ, արուք երկուք, էջ չորս, 2-4:
62. Արքունի ստրուկ Ներսէս Յարութինեան Խաչատուրեանց, կին սորա Էլիսաբէթ, ուստերք սորա Կարապետ և Մկրտիչ, դուստր Յովսաննայ, արուք երեք, էգ երկու, 3-2,
63. Արքունի ստրուկ Ղարաման Նաւասարդեան Ալուեանց, կին սորա Էլիսաբէթ, ուստերք Ղէվոնդ, Միքայէլ, դուստր Թագուհի, քույր սորա Աննայ, եղբօր որդիք Աստուածատուր և Յարութին, արուք հինգ, էգ երեք, 5-3:
64. Արքունի ստրուկ տիրացու Թէոս Ափեանց, կին սորա Մարթայ, զոքանչ սորա Գուլիփիազ և որդէգիր սոցա Սարգիս, կին սորա Փէփէլ, ուստր սորա Յարութին, արուք երեք, էգ երեք, 3-3:
65. Արքունի ստրուկ Զուրաբ Յարութինեան Լօմիանց, կին սորա Խորիշան, ուստր Գրիգոր, դուստրերք Մարթայ և Նանոյ, արուք երկու, էգ երեք, 2-3:
66. Արքունի ստրուկ Պէտրոս Տէր-Աւագեանց, կին սորա Թամար և ուստերք սորա Սարգիս, Յակոբ, Յարութին, Աւագ և դուստր Մարգարիտ, արուք հինգ, էգ երկու, 5-2:
67. Արքունի ստրուկ Խանջ Հերապետեանց, կին սորա Սանդուխտ, ուստր Յարութին, կին սորա Սօփիոյ և ուստերք սորա Սարգիս և Մարտիրոս, և միսն Կարապետ, կին սորա Յովսաննայ, արուք հինգ, էգ էգ երեք, 5-9:
68. Արքունի ստրուկ Կիրակոս Յարութինեան Ղարազատեանց, կին սորա Քէթէվան, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
69. Արքունի ստրուկ Թաթուխ Առաքելեան Թօրոսեանց, կին սորա Մարիամ, ուստերք սորա Յարութին և Գէորգ, մայր Զարդար, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
70. Արքունի ստրուկ Պատալ Սարգսեանց, կին սորա Էլիսաբէթ, ուստր սորա Յովհաննէս, արուք երկու, էգ մէկ, 2-1:
71. Արքունի ստրուկ Խաչատուր Մաղաթէլ Խաչատուրեան Սարումեանց, կին սորա Մարթայ, դուստր սորա Էլիսաբէթ, արու մէկ, էգ երկու, 1-2:
72. Արքունի ստրուկ Աղայ Յովհաննէսեան Ասոյեանց, կին սորա Հռիփսիմ, ուստր սորա Յովհաննէս, դստերք Յովսաննայ, Սօփիոյ և Թագուհի, մայր սորա Եղսում, արուք երկու, էգ հինգ, 2-5:

73. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Տէրունեանց, կին սորա Նանօյ, ուստերք սորա Միքայէլ և Յարութին, այրի հարսն սորա Սօփիոյ, ուստր նորա Եկօր և դուստր Մարիամ, արուք չորս, էգ երեք, 4-3:
74. Կապօյ Յարութինեան Աղասեանց, մայր սորա Մարիամ, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
75. Արքունի ստրուկ Վանի Հերապետեանց, կին սորա Մարիամ, ուստերք սորա Գէորգ, Յարութին, Գրիգոր, արուք չորս, էգ մէկ, 4-1:
76. Արքունի ստրուկ Յովսէփ Յովհաննէսեան Ղաւրիմանեանց, դուստերք սորա Յովսաննայ և Աննայ, արու մէկ, էգ երկու, 1-2:
77. Արքունի ստրուկ Ներսէս Յովհաննէս Խոյեանց, կին սորա Նատալիայ, մայր սորա Նաթէլ, քոյր սորա Սալբի, արու մէկ, էգ երեք, 1-3:
78. Արքունի ստրուկ Մկրտիչ Ստէփաննոսեան Ղազինեանց, կին սորա Աննայ, ուստր սորա Ստէփաննոս, դստերք Յովսաննայ և Եղիսաբէթ, արուք երկու, էգ երեք, 2-3:
79. Արքունի ստրուկ Առաքել Յարութինեան Մինարովեանց, կին սորա Շուշան, եղբայրք սորա Յովհաննէս և Ալէքսանդր, մայր սոցա Եղսում, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
80. Արքունի ստրուկ Աբէլ Աթանդիլեան Սարգսեանց, կին սորա Մարգարիտ, ուստերք սորա Սարգիս և Եկօր, դստերք Մարիամ և Սօփիոյ, արուք երեք, էգ երեք, 3-3:
81. Արքունի ստրուկ Հերապետ Սարգսեան Արտեշեանց, կին սորա Կայիանէ, ուստերք սորա Գրիգոր, Սարգիս, Ստէփաննոս և Նիկողոս և դուստր Մարթայ, արուք հինգ, էգ երկու, 5-2:
82. Արքունի ստրուկ Յարութին Աստուածատուրեանց, կին սորա Շուշան և ուստր սորա Յովհաննէս, զոքանչ սորա Մարթայ, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
83. Արքունի ստրուկ Յակոբ Սարգսեանց, կին սորա Սօփիոյ, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
84. Արքունի ստրուկ Կարապետ Շարինովեանց, կին սորա Թագուհի, մայր սորա Խանում, արու մէկ էգ երկու, 1-2:
85. Արքունի ստրուկ Մարգար Յարօյեանց, կին սորա Շուշան, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
86. Արքունի ստրուկ Կարապետ Յարօյեանց, կին սորա Մանուշակ, ուստերք սորա Ալան և Անտօն, դուստր սորա Մարիամ, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
87. Արքունի ստրուկ Ղազար Յարութինեան Փալանդուղեանց, կին սորա Մարիամ, ուստր սորա Յարութին, կին սորա Եղիսաբէթ, դուստր Յովսաննայ, միւս եղբայրք սորա Աստուածատուր, Գէորգ, Յովհաննէս, Ալէքսան, դուստր սորա Մարթայ, արուք վեց, էգ չորս, 6-4:
88. Արքունի ստրուկ Աւագ Անտօնեան Մահտեսեանց, կին սորա Էլիսաբէթ, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
89. Արքունի ստրուկ Ղազար Գէորգեան Ափիեանց, կին սորա Մարթայ, ուստերք սորա Գէորգ, Յովհաննէս և դուստերք սորա Մարիամ և Սալումէ, արուք երեք, էգ երեք, 3-3:
90. Արքունի Մակար Զաքարեան Մարտիրոսեանց, կին սորա Սալումէ, եղբայր սորա Առաքել, կին սորա Էլիսաբէթ, եղբայր սոցա Մատթէոս, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
91. Արքունի ստրուկ Մելքոյ Յարութինեան Խաչատուրեանց, կին սորա Էլիսաբէթ, մայր սորա Մարգարիտ, արու մէկ, էգ երկու, 1-2:

92. Արքունի ստրուկ Յական Ղազարեան Պետրոսեանց, կին սորա Հռիփսիմայ, ուստր Յարութին և դուստր Էլիսաբեթ, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
93. Արքունի ստրուկ Յարութին Սահակեան Պապաճանեանց, կին սորա Մարթայ, ուստերք սորա Գրիգոր, Շաքար, Դաւիթ, Մելքոյ, դուստերք սորա Էլիսաբեթ, Շուշան, արուք հինգ, էգ երեք, 5-3:
94. Արքունի ստրուկ Դաւիթ Թամազով, կին սորա Մարիամ, դուստերք սորա Մարթայ և Սօփիոյ, մայր սորա Աննայ, արու մէկ, էգ երեք, 1-4:
95. Արքունի ստրուկ Յական Սարգսեան Մելքումեանց, կին սորա Զաւահիր, ուստերք սորա Աստուածատուր, Կարապետ, դուստր սորա Մարիամ, եղբայր սորա Փիլիպոս, մայր սոցա Շուշան, արուք չորս, էգ երեք, 4-3:
96. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Գալուստեան Ղարիպեանց, կին սորա Խորիշան, ուստերք սորա Գալուստ, Յովհաննէս, Զաքար և Եկօր, դուստր Յովսաննայ, արուք հինգ, էգ երկու, 5-2:
97. Արքունի ստրուկ Յարութին Յովհաննէսեան Յարեանց, կին սորա Հռիփսիմ, ուստր սորա Խաչատուր, կին սորա Էլիսաբեթ և դուստր Էլիսաբեթ, արուք երկու, էգ երեք, 2-3:
98. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Գալուստեանց, կին սորա Քալի, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
99. Արքունի ստրուկ Վանդօյ Աւետիքեան Սանամեանց, կին սորա Բարբարէ, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
100. Արքունի ստրուկ Մինաս Յակոբեան Պետրոսեանց, կին սորա Աննայ, ուստր Եկօր և դուստր Սօփիոյ, մայր սորա Յովսաննայ, արու երկու, էգ երեք, 2-3:
101. Արքունի ստրուկ Աւագ Սահակեան Այիվազեանց, կին սորա Էլիսաբեթ, ուստր սորա Յակոբ, դուստր Կէկէլ, եղբայր սորա Յովհաննէս, կին սորա Աննայ և ուստերք սորա Գէորգ, Աւետիք, Յարութին, Վարթան, Սարգիս, դուստր Մարթայ, հայր սոցա Սահակ, արուք ինն, էգ չորս, 9-4:
102. Արքունի ստրուկ Ներսէս Մարտիրոսեան Խէչիպապեանց, կին սորա Քալի, ուստր Աւետիք, դուստր Մարգարիտ, եղբայր սորա՝ Աւագ, կին սորա Աննայ, դուստր Նատոյ, միւս եղբայրք Յօհան, Դաւիթ, մայր սոցա Զաւահիր, արուք հինգ, էգ հինգ, 5-5:
103. Արքունի ստրուկ Յակոբ Գրիգորեան Մելիքբէգեանց, կին սորա Հռիփսիմայ, եղբայրք սորա Պետրոս, Ըսստամ, Պողոս, Մելքոյ, եղբօր որդի սոցա Գրիգոր, այրի հարսն Մաթոյ, մայր սոցա Մարիամ, արուք վեց, էգ երեք, 6-3:
104. Արքունի ստրուկ Սուքիաս Գրիգորեանց, կին սորա Շողակաթ, ուստր Սարգիս, արուք երկու, էգ մէկ, 2-1:
105. Արքունի ստրուկ Յարութին Սարումեանց, կին սորա Նաթէլ, ուստր Մնակոն, արուք երկու, էգ մէկ, 2-1:
106. Արքունի ստրուկ Կիրակոս Նազարեան Արզնբէկեանց, կին սորա Հեղինար, ուստերք սորա Պետրոս և Սարգիս, դուստերք Հռիփսիմ և Մազթաղ, արուք երեք, էգ երեք, 3-3:
107. Արքունի ստրուկ Մկրտիչ Յովհաննէսեան Ղարազուլեանց, կին սորա Զանազան, ուստերք սորա Պողոս, Յովհաննէս, Գրիգոր, Միքայէլ, այրի հարսն սորա Սարրա, արուք հինգ, էգ երկու, 5-2:

108. Արքունի ստրուկ Յարութին Նազարեան Ոստմեանց, կին սորա Հերիքնագ, ուստր սորա Կարապետ, կին սորա Աննայ, ուստր սորա Յակոբ, եղբայր սորա Գեորգ, արուք չորս, էգ երկու, 4-2:
109. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Յարութինեան Ոստմեանց, կին սորա Յովսաննայ, ուստերք սորա Սարգիս և Աւետիք, արուք երեք, էգ մէկ, 3-1:
110. Արքունի ստրուկ Մէջլում Յովհաննէս Ալակազեանց, կին սորա Գուֆար, ուստերք սորա Գրիգոր և Կարապետ, դուստր Աննայ, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
111. Արքունի ստրուկ աշուղ Բանկի Դաթեանց, կին սորա Շուշան, դուստերք սորա Աննայ և Հռիփսիմայ, արու մէկ, էգ երեք, 1-3:
112. Արքունի ստրուկ Յովսէս Այսօրեանց, կին սորա Մարթայ, ուստր սորա Յովհաննէս, արու երկու, էգ մէկ, 2-1:
113. Արքունի ստրուկ Պատալ Մովսէսեանց, կին սորա Մարթայ, եղբայր սորա Մուրատ, արու երկու, էգ մէկ, 2-1:
114. Արքունի ստրուկ Գեորգ Ղարիպեանց, կին սորա Աննայ, ուստերք սորա Ղազար և Սարգիս, դուստր Հռիփսիմայ, մայր սորա Լալոյ, արուք երեք, էգ երեք, 3-3:
115. Արքունի ստրուկ Աւետիս Մկրտչեանց, կին սորա Մագթաղ, ուստր սորա Սարգիս և դստերը Յովսաննայ, Թագուհի և Էլիսաբեթ, արու երկու, էգ չորս, 2-4:
116. Արքունի ստրուկ Կարապետ Ղազարեան Յարութինեանց, կին սորա Շուշան, ուստերք սորա Աւետիք, Մովսէս և Ղազար, դուստր Թագուհի, արուք չորս, էգ երկու, 4-2:
117. Արքունի ստրուկ Դաւիթ Արքիմանդրով, կին սորա Քալի, ուստր Յակոբ և դուստերք Բարբարէ, Կէկէլ և Մայի, մայր սորա Նաթէլ, արուք երկու, էգ հինգ, 2-5:
118. Արքունի ստրուկ Մկրտիչ Անդրիասեանց, կին սորա Մարթայ, ուստր Յովհաննէս, մայր սորա Զարդար, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
119. Արքունի դալաք Յովհաննէս Մեղրումեանց, կին սորա Աննայ, ուստր Յովսէփ, դուստերք Էլիսաբեթ և Մարգարիտ, արուք երկու, էգ երեք, 2-3:
120. Արքունի ստրուկ Առաքել Թորոսեանց, կին սորա Վառվառ, ուստերք սորա Կարապետ և Սարգիս, արուք երեք, էգ մէկ, 3-1:
121. Արքունի ստրուկ ջրբեր Եղոյ Պապանեանց, կին սորա Շուշան, ուստերք սորա Պապան և Գեորգ, և դուստր Ծովինար, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
122. Արքունի ստրուկ Յարութին Գրիգորեանց, կին սորա Շողակաթ, ուստր Գրիգոր և մայր սորա Մարիամ, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
123. Արքունի ստրուկ Յօհան Թորոսեան Կալադոդեանց, կին սորա Անթառ, ուստերք սորա Ստեփաննոս, Վարթան, Սիմէօն և Յարութին, մայր սորա Հերիքնագ, դուստր սորա Մագթաղ, արուք հինգ, էգ երեք, 5-3:
124. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Սարգիսեան Դալաքեանց, մայր սորա Խամփերի, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
125. Արքունի ստրուկ Սարգիս Յովակիմեանց, կին սորա Նինոյ և ուստր Ալէքսան, դուստր Էլիսաբեթ, մայր սորա Մարիամ, արուք երկու, էգ երեք, 2-3:
126. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Աւագեանց, կին սորա Աննայ, ուստերք սորա Գրիգոր և Գեորգ, մայր սորա Մարգարիտ, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
127. Արքունի ստրուկ Արզման Առաքելեան Աւագեանց, կին սորա Էլիսաբեթ և ուստր Սարգիս, արուք երկու, էգ մէկ, 2-1:

128. Արքունի ստրուկ Պապան Յակոբեանց, կին սորա Դումաշ, ուստր Գէորգ և դուստր Մարթայ, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
129. Արքունի ստրուկ Յարութին Աագեանց, կին սորա Էլիսաբեթ, ուստերք սորա Ադամ և Նիկաղառս, մայր սորա Կայիանէ, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
130. Արքունի ստրուկ Փարսադան Սիմէօսեան Այսօրեանց, կին սորա Էլիսաբեթ, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
131. Արքունի ստրուկ Ալէքսանդր Աբրահամեան Այսօրեանց, կին սորա Աննայ, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
132. Արքունի ստրուկ Աւետիք Գալուստեանց, կին սորա Մարիամ, դուստր սորա Թագուհի, արու մէկ, էգ երկու, 1-2:
133. Արքունի ստրուկ Մովսէս Գալուստեան Մագմանեանց, կին սորա Վարդիթեր, ուստր Գրիգոր, դուստր սորա Մարիամ, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
134. Արքունի ստրուկ ջուլիակ Բաղդասար Սարգիսեանց, կին սորա Հերիքնագ, ուստերք սորա Գալուստ, Մինաս, Աստուածատուր և Գէորգ, դուստր Մարիամ, արուք հինգ, էգ երկու, 5-2:
135. Արքունի ստրուկ Պապաճան Դազարեան Շամամեանց, կին սորա Սարրայ, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
136. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Դազարեան Շամամեանց, կին սորա Հռիփսիմ, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
137. Արքունի ստրուկ Համբարձում Սիմէօսեանց, կին սորա Մարիամ, ուստերք սորա Գէորգ և Նիկաղառս, մայր սորա Կայիանէ, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
138. Արքունի ստրուկ Մկրտիչ Մանուկեան Հոնպալեանց, կին սորա Վարդիթեր, ուստր սորա Գրիգոր, կին սորա Թագուհի և ուստերք սորա Սողոմօն և Յարութին, արուք չորս, էգ երկու, 4-2:
139. Արքունի ստրուկ օտաբաշի Խաչատուր Բաղդասարեանց, կին սորա Մարիամ, ուստերք սորա Սոլոման, Աստուածատուր և Մակար, դուստերք սորա Թագուհի, Էլիսաբեթ, Յովսաննայ և Նատոյ, քոյր սորա այրի Եղիսաբեթ, արու չորս, էգ վեց, 4-6:
140. Արքունի ստրուկ կայրիչի Գալուստ Գրիգորեանց, կին սորա Թագուհի, դուստր սորա Սալումէ, եղբայր սորա Յարութին, մայր սոցա Հերիքնագ, արուք երկու, էգ երեք, 2-3:
141. Արքունի ստրուկ Յական Կարապետեանց, կին սորա Մագթաղ, ուստերք Գէորգ և Սարգիս և դուստերք Սօփիոյ և Յովսաննայ, արուք երեք և էգ երեք, 3-3:
142. Արքունի ստրուկ Գէորգ Գասպարեանց, կին սորա Շողէր և ուստր Կարապետ, արուք երկու, էգ մէկ, 2-1:
143. Արքունի ստրուկ ժամկոչ Վարթան Ծիրունեան, ուստերք սորա Աստուածատուր, կին սորա Մարիամ, դուստր Սաբեթ, Մինաս, կին սորա Հերիքնագ, արուք երեք, էգ երեք, 3-3:
144. Արքունի ստրուկ Գէորգ Սարգիսեանց, կին սորա Յուսնի, արու մէկ և էգ մէկ, 1-1:
145. Արքունի ստրուկ Աստուածատուր Սարգիսեանց, կին սորա Հռիփսիմայ, դուստր Էլիսաբեթ, արու մէկ, էգ երկու, 1-2:
146. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Նարինեան Սարգիսեանց, կին սորա Յովսաննայ, ուստր Յարութին, դուստր Մարիամ, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:

147. Արքունի ստրուկ Յարութին Գրիգորեանց, կին սորա Ջաւահիր, ուստր Սարգիս և դուստր Էլիսաբեթ, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
148. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Վարթանեանց, կին սորա Մարիամ, դուստր Թագուհի, արու մէկ, էգ երկու, 1-2:
149. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Ղոչիկով, կին սորա Թինաթին, ուստերք սորա Աղալոյ, Մինաս և Գէորգ, դուստր Յովսաննայ, արուք չորս, էգ երկու, 4-2:
150. Արքունի ստրուկ Վարթան Խաչատուրեան Գրիգորեանց, կին սորա Յովսաննայ, և ուստերք Գրիգոր և Վարթան, արու երեք, էգ մէկ, 3-1:
151. Արքունի ստրուկ Մակար Մարկիեանց, կին սորա Յովսաննայ, ուստերք Յարութին, Յովհաննէս, եղբայր սորա Աւետիք, կին սորա Դարէճան, և մայր սոցա Թինաթին, արուք չորս, էգ երեք, 4-3:
152. Արքունի ստրուկ Վարդան Մարտիրոսեան Դանիէլեանց, կին սորա Քալի, ուստր Թաթուլ, եղբայր սորա Յովհաննէս և Գրիգոր, արուք չորս, էգ մէկ, 4-1:
153. Արքունի ստրուկ Մելքոյ Ներսէսեան Գրիգորեանց, կին սորա Հերիքնազ և դուստր սորա Սալումէ, եղբայր սորա Գրիգոր, կին սորա Նանոյ, ուստր Յովակիմ, և դուստերք Թալալ և Մագթաղ, արուք չորս, էգ հինգ, 4-5:
154. Արքունի ստրուկ Պետրոս Շահինեանց, կին սորա Էլիսաբեթ, ուստերք սորա Յովհաննէս և Գրիգոր, և դուստերք սորա Մարիամ և Յովսաննայ, արու երեք, էգ երեք, 3-3:
155. Արքունի ստրուկ Յարութին Աստուածատրեան Գալուստեանց, կին սորա Էլիսաբեթ, ուստր Առաքել և դուստր Յովսաննայ, արու երկու, էգ երկու, 2-2:
156. Արքունի ստրուկ Գրիգոր Մարտիրոսեան Սիմոնեանց, կին սորա Հռիփսիմ, ուստերք սորա Սիմէօն և Կարապետ, դուստրերը Մարիամ և Նատոյ, եղբօր որդիկ սորա Ղազար, Մարտիրոս և Գալուստ, արուք վեց, էգ երկու, 6-2:
157. Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Գրիգորեան Սաչքանդեանց, կին սորա Աննայ, ուստր Մինաս, արու երկու, էգ մէկ, 2-1:
158. Արքունի ստրուկ Դաւիթ Մկրտումեան Պողոտաշեանց, կին սորա Ռէհան, եղբայր սորա Մելքոյ, կին սորա Էլիսաբեթ, ուստերք սորա Մկրտում, Մովսէս, Վարթան, Գրիգոր և Յովհաննէս, արու եօթն և էգ երկու, 7-2:
159. Արքունի ստրուկ աստիճանատր Բողոտան Տէր-Յովհաննէսեանց, կին սորա Մարիամ, ուստերք Յովհաննէս և Նիկողայոս, դուստերք սորա Աննայ և Սօփիոյ, արուք երեք, էգ երեք, 3-3:
160. Արքունի ստրուկ Գէորգ Միոյշեանց, դուստերք Էլիսաբեթ, Եփեմիայ, արու մէկ, էգ երկու, 1-2:
161. Արքունի ստրուկ Սարգիս Միքայէլեանց, կին սորա Շուշան, ուստերք Ալէքսի և Միքայէլ, արուք երեք, էգ մէկ, 3-1:
162. Արքունի ստրուկ Սարգիս Կարապետեան Ժամհարեանց, կին սորա Սօփիոյ, ուստերք սորա Եկօր և Կարապետ, դուստր Քալի, եղբայր սորա Թաթուլ, մայր սորա Մարթայ, արուք չորս, էգ երեք, 4-3:
163. Արքունի ստրուկ Սահակ Աւագեան Խանսլէլեանց, կին սորա Խանսիերի, ուստերք սորա Սարգիս և Յովհաննէս, դուստր Թագուհի, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
164. Արքունի ստրուկ Աղալոյ Վարթազարեան Այիվագեանց, կին սորա Մարիամ, ուստերք սորա Եկօր և Սարգիս, արուք երեք, էգ մէկ, 3-1:

165. Արքունի ստրուկ Պապոյ Յովհաննէսեան Կիրակոսեանց, կին սորա Էլիսաբեթ, դուստր սորա Փէփէլ, եղբարք սորա Ոսկէան և Յոինի, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
166. Արքունի ստրուկ Յակն Առաքելեան Թորոսեանց, կին սորա Մագթաղ, ուստր սորա Եփրեմ և դուստր Յովսաննայ, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
167. Արքունի ստրուկ Եփրեմ Պետրոսեան Իսկանդարեանց, կին սորա յովսաննայ, արուք մէկ, էգ մէկ, 1-1:
168. Արքունի ստրուկ Սարգիս Մելքումեան նախըջուց, կին սորա Մարիամ, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
169. Արքունի ստրուկ Մագմանեանց Վանի այրի Քալի, ուստր սորա Ղազոյ, և դուստերք Յովսաննայ և Թագուհի, արու մէկ, էգ երեք, 1-3:
170. Արքունի ստրուկ Պետրոսեան Աստուածատուրի այրի Քալի, ուստր Յարութին և դուստր Աննայ, արու մէկ, էգ երկու, 1-2:
171. Արքունի ստրուկ Պողոսեանց Զալալի այրի Մարիամն և եղբայրք սորա Թէմրազ, Աբրահամ և Գրիգոր, արու երեք, էգ մէկ, 3-1:
172. Արքունի ստրուկ Սահակեանց Աստուածատուրի այրի Մարիամն, եղբօր որդի սորա Մկրտիչ, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
173. Արքունի ստրուկ Գրիգորեանց Սարգիսի այրի Ազիզն, ուստր Գրիգորն և դուստր Թագուհի, արու մէկ, էգ երկու, 1-2:
174. Արքունի ստրուկ այրի Աննայ Տէրունեանց, եղբայրք սորա Աստուածատուր և Յարութին, արու երկու, էգ մէկ, 2-1:
175. Արքունի ստրուկ Սայիլեանց Խաչատուրի այրի Խանում, ուստր Սահակ, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
176. Արքունի ստրուկ Մելքոյեանց Սահակի այրի Հռիփսիմ, ուստերք Բաղդասար և Մելքոյ, արու երկու, էգ մէկ, 2-1:
177. Արքունի ստրուկ Ղազարեանց Դիլանի այրի Մաթոյ, ուստերք սորա Նինոյ, Յարութին և Գէորգ, դստերք Փէփէլ և Կէկէլ, արուք երեք, էգ երեք, 3-3:
178. Արքունի ստրուկ Իսրայէլեանց Յօհանի այրի Մարիամն, ուստերք Թաթուլ և Աւագ, արուք երկու, էգ մէկ, 2-1:
179. Արքունի ստրուկ Խլոյեանց Դաթի այրի Թալալ, դուստր Սալումէ, էգ երկու, 0-2:
180. Արքունի ստրուկ Փռնչուց Խաչատուրի այրի Մարիամն, ուստերք սորա Մկրտիչ, Կարապետ և Գէորգ, արուք երեք, էգ մէկ, 3-1:
181. Արքունի ստրուկ Յարութինեանց Անդօնի այրի Եղիսաբեթ, ուստր Յարութին, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
182. Արքունի ստրուկ Պետրոսեանց և Պողոսեանց այրիք Նանոյ և Մարիամ, ուստերք Նանոյի Խաչատուր և Մկրտիչ, ուստր Մարիամի Շաքար, արուք երեք, էգ երկու, 3-2:
183. Արքունի ստրուկ Գրիգորեանց Պետրոսի այրի Յովսաննայ, ուստերք Գրիգոր և Յարութին, դուստր Սօփիոյ, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
184. Արքունի ստրուկ Մաղաքէլ Պետրոսեանց, եղբայր սորա Վարթան, արուք երկու, 2-0:
185. Արքունի ստրուկ Պետրոսեանց Պետրոսի այրի Սաբէթ, ուստր սորա Ներսէս, և դուստերք Սօփիոյ և Աննայ ու Թալալ, արու մէկ, էգ չորս, 1-4:

186. Արքունի ստրուկ Յովհաննէսեանց Յակոբի այրի Սիրունան, ուստր Յովհաննէս, և դուստերք Էլիսաբեթ և Սօփիոյ, արու մէկ, էգ երեք, 1-3:
 187. Արքունի ստրուկ այրի Խանփերի, ուստր Գրիգոր, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
 188. Արքունի ստրուկ Փանեանց Գալուստի այրի Մարգարիտ, ուստր Յովհաննէս և դուստր Ջաւահիր, արու մէկ, էգ մէկ, 1-2:
 189. Արքունի ստրուկ (անունը գրված չէ – Ա. Ա.):
 190. Արքունի ստրուկ Մեջլումեանց Սարգիսի այրի Եղսումն, ուստր սորա Ղազար, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
 191. Արքունի ստրուկ Ղազազեանց Մարգարի այրի Աննայ, ուստերք սորա Յարութիւն և Վարթան, դուստր Սուլթան, արուք երկու, էգ երկու, 2-2:
 192. Արքունի ստրուկ Փափախչոց Յարութիւնի այրի Աննայ, ուստր Գրիգոր, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
 193. Արքունի ստրուկ աշուղ Պետրոսի այրի Սարրայ, ուստերք սորա Մինաս, Կարապետ, Մկրտիչ, դուստերք սորա Մարիամ, Էլիսաբեթ, արու երեք, էգ երեք, 3-3:
 194. Արքունի ստրուկ Յակոբեանց Մարտիրոսի այրի Բարբարէ, ուստր Եկօր, դուստր Էլիսաբեթ, արու մէկ, էգ երկու, 1-2:
 195. Արքունի ստրուկ այրի Առաքել Գրիգորեան, ուստր սորա Գրիգոր, արուք երկուք, 2-0:
 196. Արքունի ստրուկ այրի Թուրվանդ, ուստերք սորա Յովհաննէս և Սահակ, արուք երկու, էգ մէկ, 2-1:
 197. Արքունի ստրուկ Կունպազ Ափոյի այրի Շողակաթ, ուստր սորա Գէորգ, և դուստեր սորա Նանոյ և Մագթաղ, արու մէկ, էգ երեք, 1-3:
 198. Արքունի ստրուկ Օղիտանց Յովհաննէս այրի Աննայ, ուստերք սորա Գրիգոր և Աստուածատուր, արուք երկու, էգ մէկ, 2-1:
 199. Արքունի ստրուկ Ղազազեանց Օհանի այրի Մարիամ, ուստր սորա Մարտիրոս, արու մէկ, էգ մէկ, 1-1:
 200. Արքունի ստրուկ տիրացու Խաչատուրեանց Յարութիւնի այրի Մարիամն, ուստր սորա Մէլիք, դուստր Նանոյ, արու մէկ, էգ երկու, 1-2:
 201. Արքունի ստրուկ Կիրակոսեանց Կարապետի այրի Էլիսաբեթն, մայր սորա Քեթեվանն, երկու էգ, 0-2:
 202. Արքունի ստրուկ Այվազեանց Ոսկանի այրի Էլիսաբեթ, էգ մէկ, 0-1:
 203. Արքունի ստրուկ Իսկանդարեանց Գրիգորի այրի Նուպար, դուստերք սորա Մարիամ, Հռիփսիմայ, Եթար և Հերիքնազ, էգ հինգ, 0-5:
- Նինոյ Պապօյեան ֆոնդի կին Մայիայ ոսի խազայու:

Ի սոյն ցուցակ գրեցաւ 1841 ամի. ի 22 մայիսի որք են տունք ընդհամենն. երկու հարիւր երեք 203 - յորոց արուք են հինգ հարիւր երեսուն և չորս 534 - և էգք են չորս հարիւր վատսուն 460 յաւէտ քան զայս չունիմք այլ ժողովուրդ:

Տէր Նէրսէս Տէր-Յօհաննէսեանց, Տէր Ղազար Տէր-Խաչատրեան, Տէր Զաքարիայ Տէր-Դաւթեան, Տէր Աւագ Տէր-Նէրսէսեան:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1850 Թ. ԾԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

(ՀԱԱ, ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 154, վավ. 274, բնագիր, ձեռագիր:)

Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ժողովուրդք

1. Պրապրչիկ Յարութին Աղաբաբեան, կին տրա Կեկել Փարսադանեան, ուստերք տրա Զաքարիայ, Յովակիմ, դուստր Նինօ և մայր Յարութինի՝ Եղիսաբեղ Տէր-Գրիգորեան, քուեր որդի տրա Օհանէս Ստեփանեան Տէր-Յովսէփեանց, 4-3:

2. Աւետիք Պետրոսեան Յակոբջանեանց, կին տրա Աննայ Գէորգեան, դուստր տրա Կատարինէ, ուստր Մինաս, զոքանչ տրա այրի Գարան Յարութինեան, 2-3:

3. Աստիճանատր Բողդան Տէր-Օհանէսեան, կին տրա Մայի Տէր-Ղազարեանց, ուստերք սոցա Օհանէս, Նիկօլ, Բագրատ, Յովսէփ, դուստերք սոցա Մարթայ, Գայանէ, 5-3:

4. Մկրտում Սուքիասեան, կին տրա Եղիսաբեղ Եսայեան, ուստերք սոցա Ալեքսանդր և Դաւիթ, դուստր Իփրոսինէ, եղբայր տրա Խաչատուր և մայր Սաբեղ և քեռորդի Մկրտումի Գէորգ Տէր-Աբրահամեան, 5-3:

5. Սիմօն Սուքիասեան, կին տրա Եղիսաբեղ Գրիգորեան, ուստր սոցա Գէորգ, դուստր Նատօ, մայր Նազի Տէր-Մարտիրոսեան, հօրեղբօր որդիք Սիմօնի Արտեմ և Աննայ, 3-4:

6. Գաբրիէլ Օհանիսեան, կին տրա Եղիսաբեղ Մաթոսեան, ուստր սոցա Մնացական, դուստր Կեկել, եղբայր տրա Եօբի, 3-2:

7. Այրի Նազիկ Ոռոշանեան ուստր տրա Աւետիք դուստր այրի Ծովինար Բարուեան ուստերք տրա Արտեմ, Մելսակ, Յակոբ, Ստեփան դուստր Օսան, 6-3:

8. Ստեփան Տէր-Ներսիսեան, կին տրա Նանօ Տէր-Խաչատուրեան ուստր սոցա Նիկօլ դուստերք Սօփիօ և Կեկել, 2-3:

9. Այրի կին Նատալիայ Դաթեան դուստերք սոցա Կեկել, Սօփիա և Մարթայ այրի Հեղինար Յակոբեան, ուստերք սոցա Գաբրիէլ (Խաչատուր) ուստերք Մարտիրոս այրի հարսն սոցա Մառմառ Աղաբաբեան դուստերք տրա Եղիսաբեղ և Թամար, 4-3:

10. Միքայէլ Թորոսեան կին տրա Բարբառէ Մարկոսեան ուստերք սոցա Գաբրիէլ, Օհանէս, Արտեմ և Խաչատուր, դուստր Քալի, եղբայր Միքայէլի Առաքել, կին տրա Քալի Պողոսեան, ուստերք սոցա Կարապետ, Սարգիս, դուստր Օսան, 8-4:

11. Գրիգոր Վարդանեան կին տրա Հռոմսիմ Բարսղեան, ուստերք սոցա Մինաս, Յարութին, Գէորգ և Նիկօլ, դուստր Նատօ, եղբայր տրա Խաչատուր կին տրա Քալի Մելիտոնեան, դուստր Փեփել և միւս եղբայր Սարգիս, 7-4:

12. Գէորգ Խաչատուրեան կին տրա Քալի Արուշանեան, ուստր սոցա Գրիգոր դուստերք Սօփիօ և Կատարինէ, 2-3:

13. Սահակ Խաչատուրեան կին տրա Թամար Օհանեան, ուստերք սոցա Զաքար, Կոստանդ, Նիկոլոս և Խաչատուր, կին Զաքարի Աննայ Նօնինեան, դուստր սոցա Նատալիա, այրի հարսն Սահակի Քալի, ուստր տրա Ղազօ, դուստր Թագուիի, 6-5:

14. Այրի Հեղինար Նաուսարդեան, եղբօր որդի տրա Սարգիս Աղամեան, կին տրա Շուշան Յարութինեան, ուստերք սոցա Յարութին Եագոր, դուստերք Բաղբառէ և Նատալիա, 3-4:

15. Եփրեմ Աբրահամեան կին սորա Մայի Ղուկասեան, ուստր սոցա Գիգոլ, դուստերք Սալօմէ, Եղիսաբէդ, Նատօ, մայր սորա Օսան, 2-5:

16. Այրի Հոռոմսիմ Գրիգորեան ուստերք սորա Թաթոս, Սարգիս, Սիմօն, եղբայր սորա Յարութիւն Գրիգորեան, կին սորա Մայի Աղաջանեան, ուստր սոցա Գրիգոր, դուստերք Կեկել, Աննայ, մայր Եղիսաբէդ Ռէվազեան, 5-4:

17. Գաբրիէլ Խիչատուրեանց, կին սորա Մարգարիտ Պետրոսեան, դուստր սոցա Եղիսաբէդ, Անուշկի, 1-2:

18. Եօվանէ Գիրագորեան, կին սորա Թալի Գաբոյեան, դուստր Կեկել, եղբայր սորա Ներսէս, Սարգիս, կին սորա Մայի Դէմուրեան, ուստր սոցա Սամբրոս և մայր սոցա Լալօ Սարգսեան, 4-4:

19. Գրիգոր Նարինեան, կին սորա Օսան Մարջանեան, ուստր սոցա Արտեմ, դուստր Մայի, հարսն այրի Հոռոմսիմ Մկրտումեան, ուստր սորա Օհանէս, դուստերք Սաբէդ և Կատարինէ, 3-5:

20. Այրի Խանում Կիրակոսեան, ուստր սորա Մկրտիչ և կին սորա Նատօ Ուրբոյեանց, 1-2:

21. Ներսէս Մարտիրոսեան, կին սորա Քալի Դաթեան, ուստերք սոցա Աւետիք, Գրիգոր, Ալեքսի, դստերք սոցա Մարթայ, Նատօ, Բաղդատէ, եղբայր Ներսէսի Յարութիւն, 5-3:

22. Աւագ Մարտիրոսեան, կին սորա Աննայ Յարութիւնեան, ուստր սոցա Սարգիս, դուստր Մարիամ, եղբայր Օհան և մայր սոցա Ջաւահիր Օհանեան, 3-3:

23. Մկրտիչ Յակնեան, կին սորա Մարթայ Սահակեան, եղբարք սորա Կարապետ և Գրիգոր, կին սորա Կեկել, դուստր սոցա Փեմիլ և մայր սոցա Ռուսուտան Ղազարեան, 3-4:

24. Այրի Աննայ Աբրահամեան, ուստերք սորա Գրիգոր, Ասատուր, 2-1:

25. Այրի Ազիզ Մխիթարեան, ուստր սորա Գիգոլ, 1-1:

26. Մարգար Եօլչեան, կին սորա Հեքօ Պողոսեան, ուստր սոցա Օհանէս, կին սորա Սալօմէ Դաթեան, 2-2:

27. Աբրահամ Օհանիսեան, կին սորա Մարգարիտ Ներսիսեան, ուստերք սոցա Սարգիս և Սիմօն, դստերք Աննայ և Սօփիօ, 3-3:

28. Շարմազան Մինազարեանց, կին սորա Սալօմէ Դաթեան, ուստերք սոցա Արտեմ, Մելսակ, Ծղալոր, դուստր Թութա, 4-2:

29. Կարապետ Յարութիւնեանց, կին սորայ Աննայ Գրիգորեան, ուստերք սոցա Եագոր, Ստեփան, դուստր Քալի, եղբայր սորա Գրիգոր, կին սորա Սօնայ, ուստերք սոցա Սարգիս, Մկրտիչ, Թադէոս, միւս եղբայր սորա Սարգիս, կին սորա Աննայ Բերոյեան, դուստր Շուշան, ուստերք սոցա Մելսակ, Ալեքսի, երրորդ եղբայր սոցա Գէորգ, կին սորա Մայի, ուստր սորա Գիգոլ, 12-6:

30. Այրի Ազիզ Տերունեան, ուստերք սորա Վարդան, Օհաննէս, կին սորա Նինօ Գէորգեան, 2-2:

31. Հայրապետ Պողոսեան, կին սորա Աննայ Սիմօնեան, եղբայր սորա Ասատուր, 2-1:

32. Աւետիք Սուքիասեան, կին սորա Մանուշակ Առաքելեան, դուստր սոցա Նինօ, այր սորա Քոչէր, ուստր սոցա Արտեմ, դստերք սոցա Փիրզադ, Թագուիկ և Մարթայ, 3-5:

33. Ստեփան Անդրիասեան, կին սորա Թագուհի Աբրահամեան, ուստր սոցա Մելսակ, դստերք Կատարին և Մայի, 2-3:

34. Մկրտիչ [Զատումեան], կին սորա Քալի Յարութիւնեան, ուստր սոցա Կարապետ, կին սորա Անուշկի Գրիգորեան Եղիգարեանց, դուստր Մկրտչի Կատարինէ, եղբոր որդի Պողոս Ղազարեան, 3-3:

35. Աւետիք Բալասանեան, կին սորա Մարո Մկրտումեան, ուստերք սոցա Յարութին, Գալուստ, դստերք Մայի և Սօփիօ, եղբայր Մարոյի Գէորգ Մկրտումեան, կին սորա Մայի Մարգարեանց, 4-4:

36. Բաղդասար Բաղդասարեանց, կին սորա Սանամ Զանդեան, ուստերք սորա Յարութին, Ասատուր, կին Յարութինի Խաթայի Օհանիսեան, ուստերք սոցա Վարդան, Մելքօ, Սարգիս և Գասպար, դստերք Հերիք, Անուշկի, կին Վարդանի Ազիզ Արզումանեանց, կին Ասատուրի Աննայ Գրիգորեանց, ուստերք սոցա Գէորգ, Գրիգոր, դուստր Թագուհի, 9-7:

37. Գէդէհօն Յաականեան, կին սորա Աննայ Խոջեանց, եղբայր սորա Յարութին, քոյրք Մայի և Սալոմէ, 2-3:

38. Գաբրիէլ Գասպարեանց, կին սորա Մարգարիտ Այվազեան, ուստր սորա Աւետիք, կին սորա Սօփիօ Առաքելեան, ուստր սոցա Արշակ, դուստր Աննայ, եղբայր Աւետիքի Յարութին, կին սորա Մարթայ Օհանիսեան, ուստր սոցա Ալեքսի, միւս եղբայր սորա Խաչատուր, եղբոր որդիք Գաբրիէլի Գասպար և Մելքօ, 8-4:

39. Սահակ Աբրահամեան, կին սորա Քալի Յարութիւնեան, ուստերք սոցա Աւետիք, Ստեփան, կին Աւետիքի Սալօմէ Մանուկեան, կին Ստեփանի Եղիսաբեթ Անտոնեան Ակորեանց, 3-3:

40. Մաթէոս Յարութիւնեան, կին սորա Մայի Աւետիսեան, 1-1:

41. Առաքել Գրիգորեան, կին սորա Մարիամ Ասատուրեան, ուստերք սոցա Գէորգ, Գաբրիէլ, կին սորա Մարիամ Խուդավերդեան, դուստր սորա Աննայ, ուստր Ստեփան, այրի հարսն Առաքելի Թագուհի Սարգսեան, ուստերք սոցա Գրիգոր, Եփանէ, միւս հարսն այրի Մարիամ, ուստերք սորա Ալեքսի, Վարդան, դստերք Բառաանէ և Կեկել, 8-7:

42. Ասատուր Սահակեանց, կին սորա Շուշան Զուհրապեանց, դուստր սոցա Կատարինէ, մայր սորա Մարիամ, 1-3:

43. Մարտիրոս Սարգսեան, կին սորա Սալօմէ Օհանիսեան, ուստերք սոցա Սարգիս, Եագոր, եղբայրք Մարտիրոսի Մովսէս և Գէորգ, մայր սոցա Թինայթին, 5-2:

Մինաս Տէր Օհանիսեանց, կին սորա Մայի Աւետիսեան, եղբայր Մինասի Ասատուր, եղբոր կին սորա այրի Աննայ Սարգսեան, ուստր սորա Գէորգ, միւս ողբոր որդի սորա Եագոր, մայր սորա Եղիսաբեղ Թաթուկեանց, 4-3:

44. Այրի Նուբար Կուրեղեան, դուստր սորա Հռոմմիմ և որքեմերի Կեկել, 0-3:

45. Յարութին Սահակեան, կին սորա Մարօ Աւետիսեան, ուստերք սոցա Զաքար, կին սորա Սալօմէ Ղամբարեանց, ուստր սոցա Եագոր, եղբայրք Զաքարի Դաւիթ և Գիքօ, քոյր սոցա Շուշան, 5-3:

46. Դաւիթ Թամազեանց, կին սորա Մայի Բաբեան, ուստր սոցա Թամազ, ուստր Նատօ, մայր սորա Աննայ, 2-3:

47. Գրիգոր Պետրոսեանց, կին սորա Կեկել Ներսիսեանց, ուստր սոցա Պետրոս, դուստր Մայի, եղբայր Գրիգորի Արտէմ, 3-2:

48. Ռոստոմ Յականեան, կին սորա Եղիսաբեղ Միքէլեան, եղբայր Յականի Թոմայ, 2-1:

49. Մելքո Խաչատուրեան, կին սորա Եղիսաբեղ, ուստերք սորա Յարութին, Իօվանէ, դուստր Դարինքա, եղբայր սորա Վարդան, կին սորա Բառքառէ, ուստերք սոցա Ալեքսի Սարգիս, սոքա այժմ բնակեն Ծալկա, 6-4:

50. Յարութին Յականեան, կին սորա Գայանէ Յարութինեան, եղբայր սորա Եագոր, քոյր Եղիսաբեղ, 2-2:

51. Սարգիս Ղազարեան, կին սորա Մայի Աղաբաբեան, ուստերք սոցա Ասատուր, Յարութին, Ղազար, դուստերք Հոռոմսիմ և Նատալիա, մայր Սարգսի Մարիամ Ափեանց, 4-4:

52. Այրի կին Մարիամ Տէր-Մկրտչեանց, ուստր սորա Շաքար, կին սորա Սալօմէ Տէր-Յարութինեանց, դուստր սոցա Աննայ, արի հարսն սորա Նանօ, ուստերք սորա Քիտիս, Մկրտիչ, 3-4:

53. Գրիգոր Խաչատուրեանց, կին սորա Խանում Գէորգեան, ուստերք սորա Օհանէս, Իսահակ, Ստեփան, դուստր Մարթայ, եղբայր սորա Դաւիթ, կին սորա Մայի Մկրտիչեան, այրի հարսն սոցա Նանօ Շերմազանեան, ուստր սորա Սոլոմօն, դստերք Փառօ, Օսան, Բառքառէ, 6-7:

54. Յարութին Անտոնեանց, կին սորա Սօփիօ Արղութեանց, ուստր սոցա Անտոն, դուստր Նինօ, որքք Ստեփան Սիմօնեանցի դստերք Մարթա և Մայի, 2-4:

55. Մկրտիչ Խաչատուրեանց, կին սորա Մայի Սարգսեան, ուստր սոցա Արտեմ, 2-1:

56. Բաղդասար Աբրահամեանց, կին սորա Նանօ Յարութինեան, ուստերք սոցա Մելիքսեթ, Օհանէս, Սիմօն, Յագոր, Սարգիս, դուստր Քալի, եղբայր սորա Գասպար, կին սորա Աննայ, ուստերք սորա Աւետիք, Ստեփան, Արտեմ, դստերք Թալալ, Օսան, միւս եղբայր սոցա Վարդան, կին սորա Խամփերի, ուստեր սոցա Միխակ, դստերք Անուշկի և Կեկել, 12-8:

57. Մկրտիչ Խաչատուրեանց, կին սորա Սօփիօ Ղազարեան, դստերք սորա Նատօ և Թալալ, ուստր Սարգիս, 2-3:

58. Այրի Մարթօ Գաբրիէլեանց, ուստերք սորա Գէորգ, Օհանէս, Մկրտիչ, դուստր Սալօմէ, 3-2:

59. Այրի Մարիամ Յարութինեան, ուստերք սորա Սարգիս, Ստեփան, Գէորգ, Իօվանէ, կին Սարգսի Փեփել Բամազանեանց, ուստր սոցա Դաւիթ, 5-2:

60. Գրիգոր Մելիքեան, կին սորա Թինայթին Յարութինեան, դստերք սոցա Անուշկի, Նատօ և Կատարինէ, եղբարք սորա Բեգլար և Պետրոս, 3-4:

61. Այրի Նազանի Անտոնեան, ուստերք սորա Ալեքսի, կին սորա Աննայ, Ստեփան կին սորա Քալի Խէչատուրեան, ուստերք սոցա Արտեմ, Գրիգոր, դստերք Կատարինէ, Սալօմէ, միւս եղբայր սոցա Փիլիպոս, կին սորա Նանօ Յարութինեան, դուստր սոցա Եղիսաբեղ, հօրքոյր սոցա Գարան, դուստր Նատօ, 5-9:

62. Այրի Ծովինար Իսավերդեան, ուստերք սորա Ղազօ, Աբրահամ, Եագոր, կին Ղազօյի Սօփիօ, 3-2:

Ասլան Կարապետեան, կին սորա Մելան, դստերք սորա Կեկել, Մայի, եղբարք Ասլանի Անտոն, Մալխազ, մայր սոցա Մանուշակ Սարդարեան, 3-4:

63. Շուշան Մարգարեան, այր սորա Միխայէլ, եղբարք Շուշանի Նիկողայոս և Գէորգ, կին սորա Աննայ Ռոստոմեանց, 3-2:

64. Յարութիւն Ղազարեանց, կին տրա Եղիսաբեթ Իսաակերդեան, ուստերք տրա Գէորգ, Սարգիս, եղբայր տրա Ասատուր, կին տրա Եղիսաբեթ Մովսիսեան, միւս եղբարք սոցա Օհանէս, Ալեքսի, մայր սոցա Մարիամ, հօրեղոր որդի Յարութիւնի Գէորգ Պապեան, կին տրա Մարթայ Օհանիսեան, դուստր սոցա Սանդուխտ, 7-5:

65. Օհաննէս Այվազեան, կին տրա Աննայ Հօբելեան, ուստերք սոցա Գէորգ, Աւետիք, Սարգիս, Յարութիւն, կին Գէորգի Գայանէ Գլախեանց, դուստր սոցա Սօփիօ, ուստր Ստեփան, կին Աւետիքի Մայի Յօհաննէսեանց, կին Յարութիւնի Եղիսաբեթ Ասատուրեանց, 6-5:

66. Աւագ Սահակեանց, կին տրա Եղիսաբեթ Մկրտչեան, ուստերք սոցա Յակոբ, Կարապետ, Գէորգ, դուստր Կեկել, հարսն տրա այրի Մարթայ, ուստերք տրա Մարտիրոս, Իօվանէ, Արամ, Գիգոյի, դուստր Նատալիա, 8-4:

67. Այրի Նազանի Պետրոսեան, ուստերք տրա Ստեփան, Մնացական, 2-1:

68. Վանի Սանամեան, կին տրա Բաղդատէ Յարութիւնեան, 1-1:

69. Մաղաքիէլ Պետրոսեան, կին տրա Կատարինէ, ուստր սոցա Պետրոս, դստերք սոցա Նինօ Նատալիա, 2-3:

70. Մինաս Յակոբեան, կին տրա Օսանայ Յարութիւնեան, ուստր Եագոր, դուստր Անանիայ, քոյր տրա Սիրուն, ուստր տրա Օհանէս, 3-3:

71. Այրի Նազանի Աղաբաբեան, ուստր տրա Օհանէս, 1-1:

72. Փիլիպոս Գրիգորեանց, կին տրա Խարսոյի Յարօյեան, ուստերք սոցա Յարութիւն, Ղազօ, Գէորգ, Գրիգոր, Սմբատ, 6-1:

73. Այրի Մարիամ Գրիգորեան, այրի հարսն տրա Եփեմիա Ասատուրեան, ուստերք Մարիամայ Արտեմ, Ալեքսի, Գրիգոր, դուստր Անուշկի, 3-3:

74. Այրի Նազել Ղարիպեան, ուստր տրա Ներսէս, կին տրա Նատալիայ Աւետիքեան, դուստր Կեկել, ուստր Ալեքսանդր, 2-3:

75. Օհանէս Տէրունեանց, կին տրա Նինօ Յարութիւնեանց, ուստերք տրա Միխակ, Արտեմ, այրի հարսն տրա Սօփիօ Յովսէփեան, դուստր տրա Մայի, ուստր Եագոր, 4-3:

76. Այրի Եղիսաբեղ Յարութիւնեան, ուստերք տրա Ալեքսանդր, Իօվանէ, այրի հաարսն տրա Շուշան Եսայեան, ուստր տրա Գրիգոր, 3-2:

77. Հայրապետ Սարգսեան, կին տրա Գարան Ստեփանեան, ուստերք տրա Գրիգոր, Սարգիս, Ստեփան, Նիկողոս, դուստր տրա Թագուիի, այր տրա Կարապետ Շաղինարեան, 5-2:

78. Յակոբ Սարգսեան, կին տրա Սօփիօ Ղազարեանց, 1-1:

79. Այրի Մաթօ Ղազարեան, դուստր տրա Շուշան, այր տրա Յարութիւն Մարկոսեան, դստերք տրա Մայի, Կատարինէ, Փեմիլ, ուստր Ալեքսի, 2-5:

80. Աղալօ Օհանիսեանց, կին տրա Հռոմմսիմ Յարութիւնեան, ուստր տրա Իօվանէ, դստերք Սօփիօ, Կատարինէ, Թագուիի, Օսան, այր տրա Առաքել Գէորգեան, 3-5:

81. Այրի Սանդուխտ Գրիգորեան, ուստերք տրա Յարութիւն, Կարապետ, կին Յարութիւնի Սօփիօ Մամուլեանց, ուստերք տրա Սարգիս, Մարտիրոս, կին Կարապետի Օսան Օհանէսեանց, ուստերք սոցա Միխակ, մելիքսեղ, դստերք սոցա Կատարինէ և Նունիայ, այրի հարսն սոցա Քեթևան Նօնեան, 6-6:

82. Գաբրիէլ Յարութիւնեան, կին տրա Սօփիօ Զամալեանց, ուստերք սոցա Իօվանէ, Ալեքսի, 3-1:

83. Այրի Մարթայ Առոստոմեանց, ուստերք սորա Յարութին, եագոր, դուստր Փեփել, 2-2:

84. Բաղդասար Սահակեանց, եղբայր սորա Մելքօ, մայր սոցա այրի Հոռոմ, 2-1:

85. Թաթուլ Առաքելեանց, կին սորա Մարիամ Յարութինեան, ուստերք սորա Արտեմ, Միխակ, եագոր, դուստր Նատալիա, այրի հարսն սորա Քեթևան Ռոստոմեան, դստերք սոցա Սօփիօ, Նատալիա, ուստր Գէորգ, եղբոր որդիք Թաթուլի երբք Եփրեմ, Կարապետ, դուստր Օսաննայ, 7-6:

86. Մկրտիչ Ստեփանեանց, կին սորա Աննայ Սարգսեան, ուստր սոցա Ստեփան, դուստր Սաբեդ, եղբայր Մկրտչի Գրիգոր, կին սորա Քալի Աստոնեան, ուստերք սոցա Յակոբ, Գաբրիել, 5-3:

87. Ոսկան Գրիգորեան, կին սորա Մարթայ Նօնեան, ուստերք սոցա Զաքար, Կարապետ, Իօվանէ, 4-1:

88. Այրի Մարօ Գրիգորեան, դուստր սորա Փեփել Դաւթեան, այր սորա Սարգիս Եգանեանց, ուստերք սոցա Անդրիաս, Վասիլ, դստերք Կատարինէ, Նուշկի, 3-4:

89. Այրի Թամար Սարգսեան, ուստերք սորա Աւագ, Ակոր, Մնացական, 3-1:

90. Այրի կին Խոսրով Յարութինեան, ուստր Գրիգոր, 1-1:

91. Այրի Աննայ Տէրունեան, եղբայր սորա Ասատուր, Յարութին, եղբոր որդիք սորա որքք Ղահրամանի Միխայել, Լեվան, Յակոբ, 5-1:

92. Ներսէս Մարտիրոսեան, կին սորա Եղիսաբեդ Մարգարեան, ուստերք սոցա Կարապետ, Մկրտիչ, Գէորգ, դստերք Օսան, Մայի, 4-3:

93. Սարգիս Մարտիրոսեան, եղբայր սորա Գէորգ, մայր սորա Քալի Սահակեան, այրի հարսն սոցա Սալօմէ Սարգսեան, դուստր սորա Թալալ, ուստր Յարութին, 3-3:

94. Մնացական Սարգսեան, կին սորա Զաւահիր Կիրակոսեան, ուստերք սոցա Ասատուր, Կարապետ, Ստեփան, եղբայր Մնացականի Փիլիպոս, կին սորա Սալօմէ Մովսէսեանց, ուստր սոցա Սարգիս, դուստր Մարան, 6-3:

95. Այրի կին Հոռոմսիմ Ստեփանեան, ուստր սոցա Խաչատուր, կին սորա Եղիսաբեդ Սարգսեան, դստերք սոցա Կեկել, Կատարինէ, 1-4:

96. Գրիգոր Գալստեան, կին սորա Խորիշան Դաւթեան, ուստերք սոցա Գալուստ, Իօվան, Զաքար, Եագոր, եղբոր որդի սորա Ասատուր Յարութինեան, կին սորա Մարթայ Կարապետեան, դուստր Շուշան, 6-3:

97. Այրի Թէլու Պետրոսեան, ուստերք սորա Պետրոս, Սարգիս, դուստր Մագթադ, կին Սարգսի Շուշան Ստեփանեանց, ուստերք Ալեքսանդր, Մինաս, 4-3:

98. Աաքի կին այրի Խանում Խիթարեան, դստերք սորա Կեկել, Նատալ և Անուշկի, եղբայր Աաքի Ղազար, մայր սորա Մարգարիտ Օհանիսեան, 1-5:

99. Յարութին Սարգսեան, կին սորա Նաթէլ Սարգիսեան, ուստր սոցա Մնացական, 2-1:

100. Ռոստոմ Բարսղեան, կին սորա Սալօմէ Առաքելեան, ուստերք սոցա Մկրտիչ, Արտեմ, դուստր Նինօ, մայր սորա այրի Մարիամ Բաղչեան, դուստր սորա Սօփիօ, 3-4:

101. Այրի կին Աննայ Օհանիսեան, դուստր Սուլթան, այր սորա Յակոբ, ուստերք Աննայի Յարութին, Վարդան, կին Յարութինի Մարթայ Սարգսեան, 3-3:

102. Յարութին Աաքեան Բարսղեանց, եղբայր սորա Մելքօ, կին Մելքոյի Մայի Առաքելեան Չմիշկեանց, մայր սոցա Եղիսաբեդ Յակոբեան, 2-2:

103. Մովսէս Գալստեան, կին տրա Վարդի Օհանիսեան, ուստր տրա Գիքօ, դստերք Օսան, Թագուիի, 2-3:

104. Մանուկ Քաթանեանց, կին տրա Սօփիօ Սանթրոսեան, ուստր տրա Բաբայ, եղբար Մանուկի Օհաննէս, մայր սոցա այրի Սօնա Աւաքեան, 3-2:

105. Աւետիք Կոստանդեան, այրի դուստր տրա Սօփիօ, այրի հարսն Թագուիի Օհանիսեան, ուստերք տրա Յովսէփի և Կոնո, 3-2:

106. Կին Զաքարի այրի Կատարինէ Օհանիսեան, ուստերք սոցա Կարապետ, Մելիքսեդ, Արտեմ, դուստր Սաբեդ, եղբայր Զաքարի Ասատուր, կին տրա Մայի Դօնեանց, 4-3:

107. Պողոս Զարագարեան, կին տրա Հերիքնագ Աբելեան, ուստր տրա Մնացական, այրի հարսն տրա Նազի Սարգսեան, ուստերք տրա Գրիգոր, Միխակ, դուստր Սօփիօ, եղբօր կին Պողոսի այրի Սառայ, 4-4:

108. Յակոբ Գրիգորեան, կին տրա Հոռոմսիմ Սարգսեան, եղբայր տրա Պետրոս, կին տրա Մայի Յականեան, ուստերք սոցա Արտեմ և Օհաննէս, միւս եղբարք Յակոբի Պողոս, Մելքօ, եղբօր որդի սոցա Գիքօ, մայր սոցա այրի Մայի Պետրոսեան, 7-3:

109. Սուքիաս Գրիգորեան, կին տրա Շողեր Գրիգորեան, ուստր սոցա Սարգիս, 2-1:

110. Գէորգ Սարգսեան, կին տրա Յունի Տէր-Օհանիսեանց, 1-1:

111. Այրի կին Եղսում Սարգսեան, ուստր տրա Ղազար, 1-1:

112. Պետրոս Սաղաթէլեան, կին տրա Օսան Առաքելեան, ուստերք սոցա Արտեմ, Սարգիս, եղբայր Պետրոսի Պողոս, կին տրա Լիզինկա Յովսէփեանց, ուստերք սոցա Գէորգ, Բագրատ, Կարապետ, դուստր Կեկել, միւս եղբայրք Առաքել, Մելիքսեդ, 9-3:

113. Կարապետ Մեջլումեան, կին տրա Եղիսաբեդ Թաթուլեանց, դուստր սոցա Լիզինկա, այրի հարսն տրա Մարթա Դաթեան և մայր տրա Փարի Տէր-Ղազարեանց, թոռն տրա Մայի, 1-4:

114. Այրի կին Եփրոսիմէ Օհանիսեան, ուստերք տրա Սարգիս, Վարդան, կին տրա Սօնա Ստեփանեան, ուստր սոցա Արտեմ, 3-2:

115. Այրի կին ԽԱթուն Առաքելեան, դուստերք տրա Օսան, Կատարինէ, Եղիսաբեդ, քոյր տրա Վառվառ, եղբարք Կարապետի Աղասի և Պեպան, 2-5:

116. Այրի կին Սառայ Յարութիւնեան, այրի դուստր տրա Մառմառ, ուստերք տրա Յարութին, Գրիգոր, Գէորգ և Շողեր անդամալոյծ, 3-3:

117. Գրիգոր Յարութիւնեանց, կին տրա Ռեհան Ներսէսեան, դուստր տրա Մարթայ հոգեւորդի Աննայի Մուրադ, կին տրա Աննայ Վարդանեան, դուստր սոցա Եղիսաբեդ, մայր Գրիգորի Աննայ Աղաբաբեան, 2-5:

118. Գէորգ Ղարիպեան, կին տրա Աննայ Ղունկիանեան, ուստերք սոցա Ղազար, Ալեքսի, մայր տրա այրի Եղիսաբեդ Օհանեան, 3-2:

119. Այրի Սառայ Իսումեան, ուստերք տրա Մինաս, Կարապետ, Մկրտիչ, 3-1:

120. Այրի Հոռոմսիմ Յակոբեան, դուստր տրա Մարգարիտ Դանիէլեան, այր տրա Բադալ Սողոմոնեան, դուստր սոցա Սալբի, ուստր Մկրտիչ միւս դուստր Հոռոմսիմի Մարթայ, այր տրա Յովսէփ Սանդիստեան, ուստերք սոցա Օհաննէս, Ստեփան, դուստր Մագթադ, 5-5:

121. Այրի Շուշան Նիկողոսեան, ուստերք տրա Պապան և Գէորգ, 2-1:

Գրիգոր Բերոյեան, կին սորա Եղիսաբեղ Յակոբեան, ուստր սորա Սարգիս, դուստր Նաթէլ, մայր սորա այրի Խամփերի, 2-3:

122. Յարութիւն Հայրապետեան, կին սորա Շողէր Յարութիւնեան, դուստր սոցա Հոռոմսիմ, ուստր Գէորգ, մայր Շողէրի Մարիամ Մովսէսեան, 2-3:

123. Սարգիս Յովակիմեան, կին սորա Նինս Սօմխեանց, ուստերք սոցա Յովսէփ և Յովակիմ, դստերք Սաբեղ և Բաղբառէ, եղբոր որդի սորա Ստեփան Առաքելեան, մայր սորա Սառայ Յակոբեան, մայր Սարգսի Մարիամ Գալստեան, 4-5:

124. Օհանէս Գալստեան, կին սորա Աննայ Օհանիսեան, ուստերք սոցա Դարչօ և Գրիգոր, 3-1:

125. Այրի Ղումաշ Յովակիմեան, դուստր սորա Մարթայ, այր սորա Մարտիրոս Սարկաազեանց, 1-2:

126. Դաիթ Տէր-Յարութիւնեան, կին սորա Մարիամ Տէր-Խեչատուրեանց, եղբայր սորա Օհանէս, կին սորա Թագուհի Աաքեան, ուստր սոցա Մնացական, 3-2:

127. Իսկանդար Աբրահամեան, կին սորա Եղիսաբեղ Գէորգեան, դուստր սոցա Օսան, 1-2:

128. Օհանէս Մանուկեան, կին սորա Մայի Սարգսեան, ուստերք սոցա Սարգիս, Պետրոս, Համբարձում, եղբայր Օհանէսի Սահակ, 5-1:

129. Այրի կին Շողակաթ Աւետիսեան, ուստր սորա Գէորգ, դուստր Անախանում, 1-2:

130. Համբարձում Սիմօնեան, կին սորա Մայի Մարտիրոսեան, ուստերք սոցա Նիկողայոս, Գէորգ, Սիմօն, մայր սորա այրի Գարան Պողոսեան, 4-2:

131. Առաքել Կարապետեան, կին սորա Նաշխուն Ստեփանեան, ուստերք սոցա Աննայ, եղիսաբեղ, դուստր Մկրտիչ, 2-3:

132. Մկրտում Մանուկեան, կին սորա Վարդի Թումանեան, ուստերք Գրիգոր և Սոլոմոն, կին Գրիգորի Թագուհի, դստերք սոցա Փեփէլ և Նատօ, կին Սոլոմոնի Օսան Մարտիրոսեան, ուստր սոցա Մնացական, եղբոր որդիք սոցա Նիկողոս և Աւետիք, քոր սոցա այրի Գարան Աազեան, դստերք սորա Օսան և Հոռոմսիմ, ուստր Սարգիս, 7-7:

133. Գրիգոր Օհանեանց, ուստերք սորա Գալուստ և Յարութիւն, կին Գալուստի Թագուհի Ասատուրեան, ուստր սոցա Ղորխմազ, դուստր Սալօմէ, կին Յարութիւնի Օսանայ Թաթուլեան, դուստր սոցա Անուշկի, 4-4:

134. Սոլոմոն Խաչատուրեանց, կին սորա Եփեմիա Բեժանեանց, ուստր սոցա Գէորգ, եղբարք սորա Ասատուր, Մարգար, Եագոր, քոր սոցա Նատօ, մայր Մայի Գրիգորեանց, 5-3:

135. Կարապետ Ղազարեանց, կին սորա Շուշան Յակոբեան, ուստերք սոցա Աւետիք, Մովսէս, Ղազար, Գէորգ և Բեգլար, դստերք սոցա Թագուհի, Օսան, կին Աւետիքի Թագուհի Կարապետեան, ուստր սոցա Միքայէլ, 7-4:

136. Յարութիւն Սանթրոսեանց, կին սորա Աննայ Սահակեան, ուստերք սոցա Ներսէս և Աւետիք, 3-1:

137. Բաղդասար Նիկողոսեանց, կին սորա Հերիքնազ Պետրոսեան, ուստերք սոցա Գալուստ, Մինաս, Ասատուր, դուստր Օսան, 4-2:

138. Արզուման Առաքելեանց, կին սորա Եղիսաբեղ Օհանեանց, ուստերք սոցա Սարգիս, Արտնմ, դստերք Սօփիօ և Նատօ, 3-3:

139. Այրի կին Խանում Մելքումեան, ուստր սորա Յովսէփ, դստերք Սաբեդ, Օսան, Մաքօ, 1-4:

140. Մկրտիչ Անդրիասեան, դստերք սորա Կատարինէ, Մայի, մայր սորա Զարթար Հախնազարեան, 1-3:

141. Ոսկան Եսայեան, կին սորա Հոռոմսիմ Եսայեան, ուստր սոցա Նիկողայոս, դստերք Օսան, Նատալիա, եղբայր սորա Կուրելս, կին սորա Թագուհի Օհանիսեան, ուստր Կօնի, դուստր Մարթա, 4-5:

142. Մելքո Մկրտումեան, կին սորա Շուշան Տէր-Սարգսեան, ուստերք սորա Մովսէս, Վարդան, եղբար սորա Դաիթ, կին սորա Ռեհան Միրզեան, ուստր սոցա Մկրտում, միս եղբայր Մոդոմօն, կին սորա Մայի Խաչատուրեան, ուստերք սոց Միմօն և Մինաս, Յակոբ և Օհանէս, 10-3:

143. Գրիգոր Մարտիրոսեան, կին սորա Հոռոմսիմ Պետրոսեան, եուստերք սոցա Միմօն, Մնացական, Գէորգ, դուստր Նատալիայ, եղբօր որդիք սորա Գալուստ, Մարտիրոս, Ղազար, կին սորա Աննայ Մարութեան, ուստր սորա Մարգիս, 7-3:

144. Այրի կին Սաբեդ Մարութեան, ուստր Առաքել, դուստր Սալօմէ, 1-2:

145. Սարգիս Մանուկեան, կին սորա Հուսնի Ղազարեան, ուստերք սոցա Յարութին, Խաչատուր, դուստր Մարթայ, այր սորա Յարութին Վարդանեանց, 4-2:

146. Օհանէս Աբրահամեանց, կին սորա Մայի Սարգսեանց, ուստերք սոցա Գրիգոր, Կարապետ, դուստր Սօփօ, եղբայր սորա Յարութինի կին սորա Մայի Ասատուրեան, դստերք սոցա Ովսանայ, Կեկել, Սօփիօ, ուստր Զաքար, այրի հարսն սոցա Մայի, 5-6:

147. Այրի Բառքառէ [Դիմելեան], ուստերք սորա Զաքար, Սարգիս, Սօսի, դուստր Շուշան, մեծ մայր սոցա Թուրան, 3-3:

148. Միքայէլ Պետրոսեանց, կին սորա Բառքառէ Գրիգորեան, դուստր սոցա Սօփիօ, 1-2:

149. Պետրոս Շահինեանց, կին սորա Եղիսաբեդ Մկրտչեանց, ուստերք սոցա Օհանէս, Գրիգոր, Յարութին, դստերք մայի, Օսան և Կատարինէ, եղբայր Բառքառէի Նիկողայոս Մկրտչեան, կին սորա Օսան Յակոբեան, ուստր սոցա Մնացական, 6-6:

150. Գրիգոր Ղօջիկեանց, կին սորա Թինաթին Դաթեան, ուստերք սոցա Միմօն, Մինաս, Գէորգ, 4-1:

151. Մակար Մարտիրոսեանց, կին սորա Օսան Թաթուլեանց, ուստրք սոցա Օհանէս, Աբել, Ստեփան, դուստր Մարիամ, եղբայր Մակարի Աւետիք, կին սորա Դարեջան Աւետիքեան, մայր սորա Թինաթին Բաքայեանց, 5-4:

152. Գրիգոր Ներսիսեանց, կին սորա Տասի Խոսրոյեանց, ուստր սոցա Գէորգ, եղբայր սորա, Մելքօ, կին սորա Փեփել Բեժանեանց, ուստր սոցա Ներսէս, դուստր Սալօմէ, 4-3:

153. Վարդան Խաչատուրեանց, կին սորա Օսան Միմօնեանց, ուստերք սոցա Գրիգոր, Արտեմ, դստերք Նատալիայ, Մայի, 3-3:

154. Ղահրաման Վարդանեան, կին սորա Հոռոմ Տէր-Առաքելեան, ուստերք սոցա Օհանէս Աբգար, դստերք Զաւահիր, Թագուհի, 3-3:

155. Մակար Զաքարեանց, կին սորա Սալօմէ Փարսադանեան, ուստերք սոցա Եագոր, Զաքար, եղբարք սորա Մատթէոս, Առաքել, կին սորա Եղիսաբեդ, Մեջլումեան, դուստր Նատօ, 5-3:

156. Աղալօ Վարդանեանց, կին սորա Մայի Պատրոյեանց, ուստերք սոցա Եագոր, Սարգիս, Մովսէս, 4-1:

157. Այր կին Ղազար քահանայի Տէր-Խաչատրեանց Հոփսիմէ Վարդանեանց, ուստերք սորա Զաքար, Եագոր, 2-1:

158. Այրի կին Տէր Զաքարի Մագթաղ Գաբրիէլեան, դստերք Աննայ, Թալալ, ուստր (անունը գրված չէ), 1-3:

159. Միրզայ Յովսէփեան, կին Եղիսաբեղ Գէորգեան, դուստր Անուշկի, մայր Եղիսաբեղի Աջօ Տէր-Թադէոսեանց և քոյր սորա կոյր Լէյլէի Յարութիւնեանց, 1-4:

160. Սարգիս Մելքումեանց, կին սորա Մարիամ Օհանիսեան, դստերք սոցա Նատո և Սօփիօ, 1-3:

161. Մկրտիչ Օհանիսեանց, կին սորա Կեկել, դստերք Անուշկի և Սօփիօ, 1-3:

162. Այրի Սաբեղ Յակոբեան, ուստր սորա Ներսէս, 1-1:

163. Աբել Ալթանդիլեանց, կին սորա Մարգարիտ, ուստր սոցա Սարգիս և Գէորգ, դստերք Մայի, Կեկել, Սօփիօ, Եղիսաբեղ, 3-5:

164. Գէորգ Միրոյեանց, կին սորա Շողէր Սարգսեան, ուստր սոցա Սարգիս, Պողոս, Օհանէս, դուստր Կեկել, 4-2:

165. Այրի կին Բառքառէ Յակոբեանց, ուստր սորա Գէորգ, 1-1:

166. Օհանէս Աազեան, եղբայր սորա Արտեմ, քոյր սորա Հեղինար, 2-1:

167. Սիմօն Յովսէփեան Սոմխեանց, կին սորա Մայի Ստեփանեան, եղբայր Սիմօնի Գէորգ, 2-1:

168. Աւետիք Գրիգորեանց, կին սորա Սօփիօ Գէորգեանց, ուստր սոցա Եագոր, դուստր Հոռոմսիմ, եղբօր որդիք Աւետիքի, որքք Գէորգ և Սարգիս, 4-2:

169. Գէորգ Միոյշեանց, այրի դուստր սորա Միխակ, դուստր Փեփել, 2-1:

170. Սիմօն Ախիջանեանց, կին սորա Շուշան Դալթեան, ուստր սոցա Միխակ և Ալեքսի, մայր Շուշանի Աննայ, 3-2:

171. Օհանէս Աաքեանց, կին սորա Խանում Մարտիրոսեան, ուստերք սոցա Գրիգոր, Գէորգ, Իօվանէ, Յովսէփ, Սոլոմօն, դուստր Նատալիա, 6-2:

172. Յակնան Կարապետեան, կին սորա Մարթայ Վարդանեանց, ուստերք սոցա Գէորգ, Սարգիս, Կարապետ, դուստր Օսան և Մարթա, 4-3:

173. Զուրապ Գէորգեանց, կին սորա Սաբեղ, Թաթոսեան, ուստր սոցա Աննա, 1-2:

174. Այրի Թամար Ստեփանեան, ուստերք սորա Գէորգ և Ստեփան, 2-1:

175. Կարապետ Յակոբեանց, կին սորա Քեթևան Մնացականեանց, ուստր սոցա Եագոր, զոքանչ Կարապետի այրի Սիրունան Սարգսեան, 2-2:

176. Ասատուր Վարդանեան, կին սորա Մարիամ Տօնեանց, ուստերք սոցա Մկրտիչ, Գրիգոր, Գէորգ, Միխակ, դուստր Օսան, 5-2:

177. Օհանէս Ռոստոմեան, կին սորա Նազանի Փիլիպոսեան, ուստերք սոցա Գէորգ Յարութիւն, Ռոստոմ, դուստր Թագուհի, մայր Օհանիսի Մայի, 4-3:

178. Սահակ Աաքեան, այրի դուստր սորա Յակոբ, 2-0:

179. Օհան Թորոսեանց, կին սորա Գալան Գալուստեան, ուստր Վարդան և Սիմօն, 3-1:

180. Ղազար Սիմօնեանց, կին սորա Հոռոմսիմ Ակոփեանց, ուստերք սոցա Յարութիւն, Գէորգ, Ալեքսի, դուստր Անուշկի, 4-2:

181. Սարգիս Եղիզարեան, կին սորա Ազիզ Խաչատուրեան, ուստր սոցա Աւետիք, դուստր Սօփիօ, եղբայր Սարգսի Յովսէփ, 3-2:

182. Զաքարիա քահանայ Տէր-Ղազարեանց, ուստերք սորա Ղազար և Գէորգ, 3-0:

183. Գրիգոր քահանայ Վանանդեանց, կին սորա Սիրամայր Յակոբեանց Կազմարարեանց, ուստերք սոցա Օհանէս և Կարապետ, դուստր Մարիամ, 3-2:

184. Բաղալ Սարգսեան, կին սորա Եղիսաբեդ Յարութիւնեանց, ուստր սոցա Իօվանէ, դստերք Մայի, Օսան, Թալալ, մայր Եղիսաբեդի Անախանում, 2-5:

Ընդհանուր 643 արական և 591 իգական ծխականներ:

Ծխականների ցուցակը կազմել են Զաքարիա քահանա Տէր-Ղազարեանցը և Գրիգոր քահանա Վանանդեանցը:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏՆԵՐ

(Հիշատակված մամուլում)

1880 թ. ապրիլի 12-ին եկեղեցում կատարվել է Սերգեյ Արտեմի Պետրոսեանի հոգեհանգիստն ու հուղարկավորութունը: Հանգուցյալի բնակարանը եկեղեցու անմիջական հարևանությամբ էր և նա եկեղեցու նվիրյալ ծխականներից էր¹:

1886 թ. հոկտեմբերի 11-ին եկեղեցում կատարվել է Մողնու եկեղեցու աւագ քահանա Արիստակէս Բէնքլեանի հոգեհանգիստը: Հուղարկավորութունը կատարվել է հաջորդ օրը²:

1889 թ. ապրիլի 26-ին, եկեղեցում բժիշկ Արամեանցը իր աներոջ՝ հանգուցյալ Ստեփաննոս Նազարեանցի հիշատակի համար և նրա մահվան 10-ամյակի առթիվ պատվիրել է պատարագ, որից հետո Հավլաբարի գերեզմանատանը հոգեհանգիստ է կատարվել հանգուցյալի հոր՝ Տէր Եսայի քահանայի գերեզմանի վրա³: Վերջինիս տապանաքարին գրված էր.

«Մարմին Եսայի ծեր քահանայի,
Որ էր միաբան Սուրբ Նորաչէնի,
Հանգչի աստանօր ի յարգանս երկրի
Թողեալ ընտանիս...»⁴:

1892 թ. փետրվարի 3-ին եկեղեցում կատարվել է Եղիսաբեթ Սուքիասեանցի հոգեհանգիստը⁵:

¹ «Մշակ», 1880, № 61, 11 ապրիլի:

² Պ. Քաթանեանց, Մողնու եկեղեցույ աւագ քահանայ եւ Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմի հայոց վիճակավոր կոնսիստորիայի անդամ Արիստակէս Բէնգլեանցին ի սրտէ նուէր, Թիֆլիս, 1883:

³ «Նոր Դար», 1889, № 62, 26 ապրիլի:

⁴ «Նոր Դար», 1902, № 177, 27 նոյեմբերի:

⁵ «Նոր Դար», 1892, № 19, 4 փետրվարի:

1896 թ. օգոստոսի 13-ին եկեղեցում կատարվել է Վարդուհի Գուլակեանի հոգեհանգիստը¹:

1898 թ. դեկտեմբերի 5-ին եկեղեցում կայացել է եկեղեցու միաբան Յովհաննէս քհյ. Տէր-Յարութիւնեանցի հոգեհանգիստն ու հուղարկավորութիւնը²:

1901 թ. հունիսի 9-ին Թիֆլիսի հոգեկան հիվանդների ապաստարանում տասնամյա հիվանդութիւնից հետո մահացել է Հայոց ծխական դպրոցների նախկին ուսուցիչ Արտաշէս Դավթեան Մատինեանը: Հանգուցյալի հուղարկավորութիւնը կատարվել է հունիսի 13-ին եկեղեցուց դեպի Խոջիվանքի գերեզմանատունը³:

1905 թ. ապրիլի 1-ին եկեղեցում կատարվել է երգվյալ հավատարմատար Յովհաննէս Մկրտչեան Աւագեանցի հոգեհանգիստն ու հաջորդ օրը՝ հուղարկավորութիւնը Խոջիվանքի գերեզմանատանը⁴:

1905 թ. դեկտեմբերի 1-ին եկեղեցում կատարվել է Միսակ Աւետիքեան Գասպարեանցի հոգեհանգիստն ու հուղարկավորութիւնը Խոջիվանքի գերեզմանատանը⁵:

1906 թ. ապրիլի 20-ին եկեղեցում կատարվել է Խաչատուր Թառլանեանի հոգեհանգիստը⁶:

1913 թ. հուլիսի 8-ին մահացել է եկեղեցու միաբան Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը: Նրա հուղարկավորութիւնը կատարվել է Սուրբ Մինաս եկեղեցուց դեպի Խոջիվանքի գերեզմանատունը⁷: Եկեղեցում, հանգուցյալ Սարգիս քահանայի հիշատակին հոգեհանգիստ և պատարագ է կատարվել նաև սեպտեմբերի 15-ին⁸:

1913 թ. դեկտեմբերի 22-ին եկեղեցում կատարվել է Հայոց դրամատիկական ընկերութեան «յուշարար» Յովհաննէս Սարգսեանի (Յուշիկ-ժան) հոգեհանգիստը⁹:

1923 թ. ապրիլի 13-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցում կատարվել է Մարիամ Թագեոսեան Աֆրիկեանի հոգեհանգիստը, իսկ հուղարկավորութիւնը Խոջիվանքի գերեզմանոցում¹⁰:

¹ «Նոր Դար», 1896, № 141, 13 օգոստոսի:

² «Մշակ», 1898, № 221, 3 դեկտեմբերի:

³ «Մշակ», 1901, № 126, 13 հունիսի:

⁴ «Մշակ», 1905, № 61, 2 ապրիլի:

⁵ «Մշակ», 1905, № 237, 1 դեկտեմբերի:

⁶ «Յառաջ», 1906, № 74, 20 ապրիլի:

⁷ «Հորիզոն», 1913, № 151, 10 հուլիսի:

⁸ «Կովկասի լրագրեր», 1913, № 209, 15 սեպտեմբերի:

⁹ «Կովկասի լրագրեր», 1913, № 286, 21 դեկտեմբերի: Տե՛ս նաև 1913, «Հորիզոն», № 288, 24 դեկտեմբերի:

¹⁰ «Մարտակոչ», 1923, № 39, 13 ապրիլի:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՉԱՓԱՐԵՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1815 թ. հունվարի 5-ին Ներսէս Աշտարակեցին Սուրբ Մինաս եկեղեցու քահանաներին պատվիրել է հովվել Մինաս արքեպիսկոպոսի կողմից իրենց հանձնված 12 ընտանիքները¹:

1815 թ. փետրվարի 4-ին Ներսէս Աշտարակեցին ձևակերպելով Սուրբ Մինաս եկեղեցու Մկրտիչ քահանայի ներկայացրած ամուսնացող զույգի ճյուղահամարը, թույլատրել է պսակել, եթէ ձևակերպվածի նման է, թույլ է տալիս նշանել հարսանիքին 5 լիտր մոմ տալու պայմանով²:

1817-1818 թթ. գրառվել է եկեղեցու ծխականներից մահացածների և պսակվածների ցուցակը³:

1820 թ. հունվարի 17-ին եկեղեցում կատարվել է ավճալեցի Յարուլթին Վարդանեանի որդու՝ Մանուկի (22 տ.) և Գէորգի դստեր՝ Նաթելի (16 տ.) պսակադրությունը՝ Տէր Ահարոն քհյ. Տէր-Ստեփանեանի ձեռամբ⁴:

1838 թ. սեպտեմբերի 19-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր 14 աստիճան Բուղդան Իւանիչի Բուղդանեան յ2-ն սեպտեմբերի այսր ամի, յորում գրէ, թէ ունելով ինքն զմի դուստր Սոփիայ անուն և զերկու ուստերս Յօհաննէս անուն և միւսն՝ Նիկողայոս, և կամելով ունիլ զվկայուլթիւնս ծննդեան նոցա և մկրտութեան, ևս և պսակման իւրոյ, որոց առաջինն՝ Սոփիայն, ծնեալ է ի 1831 ամի ի 12-ն օգոստոսի և մկրտեալ է ի 20-ն նոյն ամի ամսոյ՝ քահանայադործութեամբ Տէր Յովհաննէս աւագ քահանայի Տէր-Աստուածատրեան՝ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց: Կնքահայրն եղեալ է տփիսաբնակ Իվան Եագորիչ Հախնազարեան: 2) Յովհաննէսն ծնեալ է ի 1836 ամի յ8-ն յուլիսի և մկրտեալ է ի 10-ն նոյն ամսոյ և ամի ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց՝ քահանայադործութեամբ Տէր Յովհանայ Տէր-Յովսեփեան, և կնքահայր նորա եղեալ է Իւան Եագորիչ Հախնազարեան, և երեքին նոքա են յօրինաւոր ամուսնութենէ հօր իւրեանց Բուղդանայ Պապեանց, և մօր Մարիամայ, ի տոհմէն Թայիրեանց: Վասն որոյ խնդրէ ընդունել զիւր խնդիր ի հոգեւոր Ատենի հայոց Վրաստանի և շնորհել նմա անտի զխնդրեցեալն վկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան որդւոց իւրոց իւրաքանչիւրոցն որիչ որիչ և ընդ սմին յայտնէ, զի եթէ չերևեսցի ի միտրիայից Ատենիս տարեթիւ ծննդեան նոցա և մկրտութեան, տեղեկանալ օրինաւոր եղանակաւ ի մկրտող քահանայէ Տէր Յովհաննէսէ Տէր-Աստուածատրեան՝

¹ ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164բ, վավ. 788:

² ՄՄ, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164ա, վավ. 216:

³ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 31, վավ. 181:

⁴ ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 37, վավ. 394, քնագիր, ձեռագիր:

միաբան է Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ: Ի տեղեկութեանց մետրիայից երևի, զի առաջին դուստրն Բուղղան Իւանիչի՝ Սոփիայն, ծնեալ է ի 1831 ամի ի 12-ն օգոստոսի և մկրտեալ է ի 20-ն նոյն ամի և ամսոյ՝ քաճանայագործութեամբ Տէր Յովհաննէս աւագ քաճանայի Տէր-Աստուածատրեան՝ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց: Կնքաճայրն եղեալ է տփխիսաբնակ Իւան Եագորիչ Հախնազարեան: 2) Յովհաննէսն ծնեալ է ի 1836 ամի յ8-ն յուլիսի և մկրտեալ ի 10-ն նոյն ամսոյ և նոյն ամի, ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի Տէր Յովհան քաճանայէ Տէր-Յովսեփեան, կնքաճայր նորա եղեալ է տփխիսաբնակ Իւան Եագուլեանց: 3) Նիկողայոսն ծնեալ է ի 1838 ամի յ2-ն յունվարի և մկրտեալ է ի նոյն ամի և ամսուոյ, ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց ի Տէր Ներսէս քաճանայէ Տէր-Յովհաննէսեանց, կնքաճայրն նորա եղեալ է Իւան Եագորիչ Հախնազարեան, և ինքն պսակեալ է ի 1830 ամի յ2-ն յունիսի: Հրամայեցին. գրել զվկայութիւնս ծննդեան և մկրտութեան միոյ դստեր և երկուց ուստերաց Բուղղան Իւանիչի Բուղղանեան, Սոփիայի, Յովհաննու և Նիկողայոսի յօրինաւոր դրուագաւոր թուղթս ևս և պսակման իւրոյ որիչ որիչ և տալ նմա: Յորմէ և պահանջել ի ձեռն քաղաքական պօլիցիային Տփխիսայ զգինս ութն թէրթից թղթոյ ծախելոց վասն գործոյ նորա, ի կոնսիստորիայիս զութն ըուբլիս պղնձիս, և առաքել զայն յԱրքունի գանձարանն Տփխիսայ, կցել ընդ Արքունի եկամտից զորմէ և տալ գիտել Արքունի իրաւարանին Տփխիսայ Բարձրագոյն կառավարութեան»¹:

1839 թ. ապրիլի 25-ին իշխան Դավիթ Բարաթովը բողոքով դիմել է Հավլաբարի եկեղեցիների բարեկարգիչ Ղազար քաճանային և տեղեկացրել, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցու Ներսէս քաճանան ապօրինաբար պսակել է իր ճորտ Կոնի Հասրաթաշվիլիի աղջկան առանց իր համաձայնության և խնդրել է հայտնել այդ մասին ուր որ հարկն է, որպեսզի բավարարեն իր պահանջը: Այդ մասին Սուրբ Էջմիածնի Սինոդը որոշել է. քանի որ Թիֆլիսի քաճանաները գիտեն այն օրենքները, որոնք վերաբերում են ստրուկների ամուսնությանը, ուստի քաճանային ենթարկել պատժի՝ զրկելով նրան երկու ամսվա իր ծխի արդյունքից, և այդ գումարը առաքել հայոց եկեղեցիների որբերի և այրիների հոգաբարձությանը՝ ի տնօրինություն»²: Այդ հարցը Վերահայոց կոնսիստորիայում քննվել է հուլիսի 31-ին. «Հրաման լուսաւորչեան Սիւն-հոգոսին Էջմիածնի ի 22-ն յուլիսի № 957, յորում լուեալ զյայտարարութիւն կոնսիստորիայի ի 12-ն մայիսի № 444 յաղագս ճորտի կնեազ Դաւթի Բարաթովին Կոնի Հասրաթովի, զոր պսակեալ է Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տէր Ներսէս քաճանայն առանց համաձայնութեան յիշեալ Բարաթովի կարգադրեալ է. առ այս առաջարկութիւն կոնսիստորիայ յայտնեալ զհաճութիւն հրամայել սմին, ի կատար ածել ըստ ամենի եզրակացութիւն իւր: Ի տեղեկութեանց գործոց Ատենիս երևեցաւ. բարեկարգիչ Ղազար քաճանայն ի 25-ն ապրիլի այսր ամի № 38 յայտարարեալ է, թէ նա լուեալ է զթղթակցութիւն կնեազ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 445 շրջ.-448 շրջ, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց.1, գ. 512, քնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 2186, թ. 290-291, քնագիր, ձեռագիր:

Դաւիթ Բարաթովին ի 16-ն ապրիլի յորում գրեալ է, թէ Տէր Ներսէս քահանայն պսակեալ է զդուստր ճորտի իւրոյ Կօնիի Հասրաթաշվիլիի թարց համաձայնութեան քահանայութեամբ և խնդրեալ է յայտնել ուր հարկն է տալ ինքեան զբաւականութիւն, և բարեկարգիչն տեղեկացեալ է թէ հայր աղջկանն եղեալ է ժողովուրդ Մկրտիչ քահանայի Նորաշինու, և բանիւ նորա է կատարեալ Տէր Ներսէսն զպսակն, և յորդորեալ է զերկոսսեանն զիարդ և իցէ տալ զբաւականութիւն կնեազ Բարաթովի, այլ նոքա ո՛չ անսալով նմա, զանց արարեալ են. վասն որոյ յայտնեալ է զայսմանէ կոնսիստորիս ի պարտուպատշաճ տնօրէնութիւն, և կոնսիստորս ըստ զօրութեան օրագրութեան իւրոյ ի 1-ն մայիսի 1839 ամի կարգադրեաց, թէ որովհետեւ վաղ ուրեմն յայտնի են հոգևորականաց Տփլիսայ այդպիսի արգելմանք, և զայնու զանց արարեալ են Ներսէս և Մկրտիչ քահանայք, վասն որոյ նախ՝ զպատճառեալ կապալ, զոր պարտ էր հասուցանել ստրկուհի Հասրաթեանցն, առեալ ի յիշեալ քահանայից հատուցանել կնեազ Դաւիթ Բարաթեանց, երկրորդ՝ զրկել զքահանայսն զայնոսիկ յերկամսեայ արդեանց ծխոց իւրեանց զորս որքան և լիցի առաքել ի հոգաբարձութիւն որբոց և այրեաց եկեղեցեանց: Երրորդ՝ զայնմ վճռոյ յԱտենիս հրամանագրել բոլոր հոգևոր կառավարութեանց և գործակալաց խստապէս արգելուլ ստորագրեալ ինքեանց հոգևորականաց, ձեռնամուխ լինել ի սոյնանման զանցառութիւնս, ազդելով նոցա թէ կոնսիստորս առ այս անգամ յառաջին նուագի այսպիսի դիպուածոյ վարեցաւ ընդ զանցառուսն... Հրամայեցին. որովհետեւ լուսաւորչեան Սիւնհոդոսն էջմիածնի հաճեալ ընդ եզրակացութիւն կոնսիստորիս հաստատեալ է զնոյն, վասն որոյ առ ածել զնոյն ի կատար հրամայել բարեկարգիչ Ղազար քահանայի Դաւթեանց նախ՝ ի Ներսէս և ի Մկրտիչ քահանայից ստացեալ զվեց բուբլի արծաթ տալ կնեազ Դաւիթ Բարաթեանց, և ստանալ ի նմանէ զձեռագիր վասն ստացման: Երկրորդ՝ որովհետեւ արդիւնք քահանայից Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ժողովեալ ի մի բաժանին հաւասարապէս ի մէջ նոցա, իսկ Նորաշինուն ո՛չ այնպէս, այլ իւրաքանչիւր քահանայ զյատկացեալ ինքեան ժողովրդոց դուրս ինքն ստանայ, վասն որոյ պատուիրել երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զբոլոր մասն արդեանց Ներսէս քահանայի երկուց ամսոց ի ձեռն նոյն բարեկարգչի մատուցանել Ատենիս, իսկ զժողովուրդս Մկրտիչ քահանայի յանձնել Սարգիս քահանայի նոյն եկեղեցւոյ, որպէսզի հովուեալ զժողովուրդս նորա զերկու ամիս, և ունելով ի մտի զսաստիկ պատասխանատուութիւն զերկիւղ ամենայն ստուգութեամբ մատուցէ յիշեալ բարեկարգչին զամենակերպ արդիւնս ժողովրդոց Մկրտիչ քահանայի առ ի առաջի առնել Ատենիս առաքել ըստ պատկանելոյն. սկսեալ ի 1-էն օգոստոսի զվախճան սեպտեմբեր, երրորդ՝ զայսմ վճռոյ Ատենիս յայտնել բոլոր հոգևորականաց մերոց, ի ձեռն հոգևոր կառավարութեանց և գործակալաց և չորրորդ՝ զայսմանէ արդէն իսկ տալ տեղեկութիւն հոգաբարձութեան որբոց և այրեաց Վրաստանի»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 568-571, քնագիր, ձեռագիր:

1840 թ. նոյեմբերի 19-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն բարեկարգչին Հալոլաբարայ ի 28 նոյեմբերի № 58, յորում ըստ հրամանի Ատենիս ի 26-ն նոյեմբերի № 1271, յաղագս պատասխանեցանելոյ հարցական յօդուածոյն առաքեալն յԱտենէս Հալոլաբարայ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քահանայից երից Ղազարու Ներսիսի և Աւագայ, սակս ծննդեան և մկրտութեան որդւոյ Սարգիս Ափիովի Աստուածատրոյ, պատասխանեցուցեալ որոց առաջի առնէ Ատենիս: Ի պատասխանաբանութիւնս հարցական յօդուածոց երեց քահանայից երեւի, զի նոքա համաձայն միմեանց պատասխանեն, թէ արդարեւ Սարգիս Ափովի որդի Աստուածատուրն ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ հօր իւրոյ ի 1830 ամի ի 20-ն յունվարի, մկրտեալ է ի 28 նոյեմբերի նոյն ամսոյ և ամի քահանայադործութեամբ Յօհաննէս աւագ քահանայի Տէր-Աստուածատրեանց ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալոլաբարայ, և կնքահայրն եղեալ է Եագորն Դաւթեան Սաղումեանց, և ճշմարիտ ներկայ եղեալ են ի ժամ մկրտութեան նոքա ի մասին, և այսոցիկ իւրաքանչիւր պարբերութեանցն ըստ իւրեանցն քահանայական պարտաւորութեան պատասխանեալ են ի միասին: Ի տեղեկեութեանց գործոց Ատենիս երեւի, թէ Սարգիս Ափոյեանն յ8-ն նոյեմբերի ներկայ ամի խնդրեալ էր Ատենէս խնդրագրաւ իւրով վասն որդւոյ իւրոյ Աստուածատրոյ զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան, ընդ նմին և առաջի արարեալ էր վկայս երիս քահանայս, զի ի դէպս չերեւելոյ ի մետրիայի Ատենիս հարցէ զվկայսն, և կոնսիստորս յօրինեալ զհարցական յօդուածս յանուն երից քահանայից Ղազարու, Ներսիսի, և Աւագայ, հրամանագրաւ առաքեաց առ բարեկարգչին Հալոլաբարի, պատասխանեցուցեալ մատուցանել Ատենիս: Հրամայեցին. համաձայն պատասխանաբանութեանց վկայիցն գրել զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան որդւոյ Սարգիս Ափովի Աստուածատրոյ և տալ նմա յորմէ ի ձեռն պօլիցիին Տփլիսայ պահանջել զվախուսն կօպէքս արծաթի, և առաքել յարքունի գանձարանն, զոր և նշանակել յառաքելի յայն գանձարանն ամսական ցուցակի»¹:

1841 թ. հունվարի 15-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն բարեկարգչին Տփլիսայ ի 13 այսր յունվարի № 4, յորում գրէ, թէ յետ հրամանագրի Ատենիս յ9 յունվարի այսր ամի № 2, թղթակցեալ ի նոյն աւուր № 3, առ տէր Աւագ Տէր-Ներսիսեանց քահանայն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալոլաբարայ, յորմէ ընկալեալ է զպատասխանի թէ կին հանգուցեալ Հալոլաբարաբնակ Յակովբայ Սահակեանց ծխոյ նորա Հռիփսիմէն է դուստր Պօղոսի Եսայեանց 23 ամաց է ի հայոց դաւանութիւնէ, այրի է յետ առաջնոյն պսակին այր նորա Յակովբն Եսայեան վախճանեալ է ի 15-ն յունվարի անցեալ ամի, ունի դուստր մի՝ Միքայէլ անուն հիգ ամաց, որ և գտանի առ մայրն իւր այրի Հռիփսիմէն, և չի՛ք ինչ արգելք մտանելոյ նորա յօրինաւոր պսակ ընդ պրապորշիկ Գէորգայ Իվանովի, զորմէ տայ տեղեկութիւն այսր Ատենի: Ի տեղեկութեանց գործոց Ատենիս երեւի, թէ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 532 շրջ.-533 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

էկզարխն Վրաստանի յ9 դեկտեմբերի 1840 ամի № 3445, խնդրեալ էր հասուցանել ինքեան զլիալիր հմտութիւնս վասն կնոջ հանգուցեալ Սահակովի յազգէ Պօղոսեանց ի հայոց դաւանութիւնէ թէ քանի՞ ամաց է, ո՞ր դուստր է, յորմէ՞ դաւանութիւնէ, յիրաւի այրի՞ է նա, և յետ քանի՞ երրորդ պսակի ո՞վ էր այրն նորա և ե՞րբ վախճանեցաւ, ունի՞ նա զորդիս, և ո՞ք յանուանէ և ու՞ր գտանին, և վերջապէս չի՞ք արդեօք արգելք ինչ մտանելոյ նորա յերկրորդ ամուսնութիւն ընդ պրապրչչիկ Իվանովի: Ի հետևումն որոյ կոնսիստորս հրամանագրեաց առ բարեկարգիչն Տփիսիսայ յ9 յունվարի այսր ամի № 2, հասուցանել յԱտեանս գլիշեալ տեղեկութիւնս թէ կին տփիսիսաբնակ հանգուցեալ Սահակովի Պօղոսեանց քանի՞ ամաց է, ո՞ր դուստր է, յո՞ր դաւանութիւնէ և այլն: Հրամայեցին. զվերոյգրեալ յայտարարութիւնէ բարեկարգչին Տփիսիսայ յարգոյաբար ծանուցանել էկզարխն Վրաստանի»¹:

1841 թ. օգոստոսի 1-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Ղազար քահանայի Տէր-Խաչատրեան՝ միաբանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց ի 28 յուլիսի սոյն ամի, որում գրէ, թէ կամելով առաքել զորդին իւր՝ զԳէորգն ի Մոսկով, ի հոգևոր բաժանումն Լազարեանց ճեմարանի Արևելեան լեզուաց, հարկաւոր է նմա առ այս վախճան ունիլ զվկայական ծննդեան և մկրտութեան յիշեալ որդւոյ իւրոյ, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ իւրմէ, ընդ Հոփսիմէի՝ դստեր հանգուցեալ տփիսիսաբնակ Վարդանայ Եղիազարեանց ի 1828 ամի ի 10 մայիսի, և մկրտեալ ի նոյն ամսոյ և ամի ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ՝ քահանայապետըծութեամբ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Աստուածատրեանց, կնքահայրն որոյ եղեալ է Նիկողայոսն Սահակեան Տէր-Գրիգորեանց: Վասն որոյ խնդրէ տալ ինքեան համաձայն այնմիկ զվկայական յանուն որդւոյ իւրոյ: Ընդհանրական մետրիայի Ատենիս գրի այսպէս. «Ի 1828 ամի Հին Երևանցի Տէր Հայրապետի ժողովրդոց Ղազար Խաչատրեանի զաւակ ծնեալ ի 1 մայիսի, և մկրտեալ նոյն ամսոյ եօթն, անուանեցաւ Յակօբ, և կնքահայրն էր Տէր-Գրիգորեան Սահակն, ի Սուրբ Մինաս եկեղեցին՝ ձեռամբ նոյն քահանային: Իսկ ի ցուցակէ ծառայութեան Ղազար քահանայի երեւի, զի որդի նորա Եագօր ծնեալ է ի ժամանակի 4 աստիճանութեան հօրն»: Հրամայեցին. համաձայն երևեալ ի մետրիայից տեղեկութեանց, տալ զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան, որդւոյ չորս աստիճանաւոր Ղազարայ, այժմեան քահանայի Տէր-Խաչատրեան՝ Յակովբեայ ի վերայ օրինաւոր դրուագաւոր թղթոյ, ընդ նմին բարեկարգչին Տփիսիսո՝ արժանապատիւ Ղազար աւագ քահանայի Դաւթեանց, առաքել զհրաման պատուիրել ի Ղազար քահանայէ ստացեալ զերեսուն կօպէքս արծաթոյ, առաքել ուղղակի յինքինէ ի Տփիսիսո՝ գաւառական գանձարանն, որմէ սահմանեալ կարգաւ ծանուցանել Արքունի պալատան»²:

1841 թ. եկեղեցին ունեցել է 203 ծուխ³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2191, թ. 21-22, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2192, թ. 141-142, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 48 (մաս 2), թ. 342-344:

1842 թ. նոյեմբերի 18-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր տփխիսաբնակ Յարութիւնի Աղաբաբեան Մէլիքբէգեանց ի 4-ն հոկտեմբերի այսր ամի, յորում գրէ, թէ զգտանեցեալ ի տան իւրում զհարազատ քեռորդին իւր Յօհաննէսն Տէր-Յովսէփեան որդի նախկին Տփխիսաբնակ այժմ բնակողք Երեանու գաւառի ի գեղջն Աշտարակ Արքունի ստրուկ Ստեփան Տէր-Յովսէփեանի աւարտեալ է զընթացս ուսման ի Տփխիսու նահանգական ուսումնարանի այժմ ցանկայ տալ ի Տփխիսու Արքունի ճեմարանն, բայց որովհետեւ հարկաւոր է առ այս վախճան աւնիլ նմա զվկայական ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ զի նա ծնեալ է ի ժամանակս բնակութեան հօր նորա Ստեփան Տէր-Յովսէփեանի այսր ի Տփխիսու յօրինաւոր ամուսնութենէ նորա Ստեփանի ընդ դստեր տփխիսաբնակ Աղաբաբայ Մէլիքբէգեան Հռիփսիմէի ի 1-ն օգոստոսի 1826 ամի և մկրտեալ ի 15-ն նոյն ամսոյ և ամի ի տեղւոյս Վանքի մայր եկեղեցւոյ սրբազնագործութեամբ հանգուցեալ Հաւլաբարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Աւագ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեան Աստուածատրեանց, կնքահայր որոյ եղեալ է տեղւոյս բնակիչ գուբերնսկի սեկրետար Յովակիմ Շահազիզովն, վասն որոյ խնդրէ տալ ինքեան զխնդրեալն վկայական յաղագս ծննդեան և մկրտութեան յիշեալ Յովհաննիսի Տէր-Յովսէփեան, զկնի որոնելոյ ի գտանեցեալ ի կոնսիստորիս մետրիկական մատեանս առնել զօրինաւոր տնօրէնութիւն իսկ ի դէպս չգտանելոյ նոյն Յովհաննէսի ի նոյն մատեանս, հարցանել զՀաւլաբարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ միաբան Ղազար քահանայն Տէր-Խաչատրեան, զորդի նոյն եկեղեցւոյ հանգուցեալ աւագ քահանայի Գէորգն Տէր-Յովհաննիսեան Աստուածատրեանցն զգուբերնսկի սեկրետար Յովակիմ Շահազիզեանցն և զՀալուաբարաբնակ Սարգիս Ափիովն և ապա տալ ինքեան զվերոյգրեալն վկայական: Ի մետրիայի Ատենիս չերեցեալ տարեթիւ ծննդեան և մկրտութեան յիշեալ որդւոյ Յովհաննիսի Տէր-Յովսէփեան: Հրամայեցին. կազմել յԱտենի սորին զհարցական յօդուածս յանուն առաջի արարեալ վկայից տ. Հալուաբարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ միաբան Ղազար քահանայի Տէր-Խաչատրեան և որդւոյ նոյն եկեղեցւոյ հանգուցեալ քահանայի Գէորգայ Տէր-Յովհաննիսեան Աստուածատրեանց և գուբերնսկի սեկրետար Յովակիմայ Շահազիզեան և Հալուաբարաբնակ Սարգսի Ափիեան: Վասն առաջնոյն տ. հոգեւորականացն առաքել առ բարեկարգիչն Տփխիսայ և Հալուաբարայ պատուիրելով առնուլ զպատասխանիս ի նոցանէ հանդէպ այնր հարցականաց առաջի առնել Ատենիս ի տնօրէնութիւն, իսկ վերջնոցն տ. /// գրել առ քաղաքական պօլիցիայն, և խնդրել ի նմանէ, ի ներկայութիւն ի կողմանէ հոգեւոր դէպուտատի Անդրէաս քահանայի Ամբարդանեանց հարցանել երդմամբ և յաւարտ այնր ընդ երդմնաթղթոյն առաջի առնել Ատենիս յապագայ տնօրէնութիւն»¹:

1843 թ. հուլիսի 15-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ի կոնսիստորիս լուեալ զխնդիր որդւոյ հայոց աւագ քահանայի Յովհաննէսի՝ Գէոր-

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2195, թ. 532-533 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

գայ Աստուածատրեանց ի 16 սեպտեմբերի անցեալ 1842 ամի, յորում գրէ, թէ հանգուցեալ հայր նորա Հալուաբարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Տէր Յովհաննէսն Աստուածատրեանց, ի ձեռնադրութիւն իւրում տուեալ նմա վասն ուսման ի Տփլիսու հայոց ուսումնարան, ուր թէև ուսեալ է ինքն, յաղագս կատարելագործելոյ զինքն ի հոգեւոր ծառայութեան, բայց զկնի մահուան յիշատակեալ հօրն՝ մնացեալ է անտերունջ, ելեալ է յուսումնարանէ անտի, և ահա ի քանի ամաց հետէ պարապի զանազան գործովք, և այժմ ի վաճառականութեան, ի պատճառս որոյ և զրկեալ է ի ժամանակէ ընդունակ առելոյ ըստ հոգեւոր մասին, և թէպէտ և պարապի նա ի վաճառականութիւն, սակայն ի պատճառս գտանելոյ իւրոյ դեռևս ընդ հոգեւոր իշխանութեան և չստանալոյ անտի զարձակուրդ՝ մնայ առանց ընտրելոյ ինքեան զեղանակ կենաց կամ դասելոյ ի շարս վաճառականաց քաղաքիս, ըստ զօրութեան հասարակեալ օրինաց, քանզի տեղւոյս մարմնաւոր իշխանութիւն ունելով առ աջօք զօրէնս, որք արգելուան որդւոց հոգեւորականաց առանց ստանալոյ զարձակուրդ ի հոգեւոր իշխանութիւնէ՝ համաթուել զոք ի կարգ վաճառականաց, տկարանայ ընդունել զինքն ի տեսչութիւն իւր, և ըստ այսմ պատճառի յաճախակի պատահեալ է նմա յետս մնալ յառ և տրոյ, քանզի տեղւոյս վիճակաւոր իշխանութիւն չունէ զիրաւունս տալոյ զարձակուրդ հոգեւորականաց, առաւել քան զչորս ամիս, ուրեմն մինչև ցիւնդրելն նորա ի ծայրագոյն իշխանութիւնէ իւրմէ յայսպիսի դէպս զհրաման որպէս նա նմանապէս և այլք նորանմանք զրկին յօգտից իւրեանց, և վասն որոյ ցանկալով նորա արձակել իսպառ ի հոգեւոր տեսչութիւնէ, առ ի ընտրել ինքեան ըստ զօրութեան հասարակեալ օրինաց զեղանակ կենաց, վասն որոյ խնդրէ, որպէս զի հրամայեսցի ընդունել զայս խնդիր իւր, և յաղագս արձակելոյ զնա ի հոգեւոր տեսչութիւնէ, համաձայն 197, 198, և 200 յօդ. 9-րդ հատորոյ սվօդին օրինաց ի շարունակութիւն 1832, 1838 և մասամբ 1839 ամաց և 20-րդ յօդ. 3 հատ. օրինաց և տալոյ նմա առ այն զվկայական՝ առնելն զօրինաւոր տնօրէնութիւն: Կարգաւորեցին. որովհետև յայտնի է տեարց ատենակալաց կոնսիստորիիս, թէ յիշատակեալ Գէորգն Տէր-Յօհաննէսեանց ի բազում ժամանակաց հետէ պարապեալ ի ծառայական արհեստս՝ բոլորովին անընդունակացուցեալ է զինքն հոգեւոր կոչման, վասն որոյ խնդրել խոնարհաբար ի Սիւնհօդոսէդ Էջմիածնի զնորայն համաձայնութեամբ արձակել զխնդրատու Գէորգն ի հոգեւոր տեսչութիւնէ»¹:

1844 թ. հուլիսի 29-ի Վերահայոց կոնսիստորիայում դարձյալ քննարկվել է Գէորգ Տէր-Յովհաննիսեանին հոգեւոր կոչումից արձակման մասին. «Ի կոնսիստորիայիս լուեալ զյայտարարութիւն կարգապահի եկեղեցեացն հայոց Տփլիսայ և Հալուաբարայ ի 6-ն յուլիսի սոյն ամի № 80, ընդ որում առաջի առնէ զվկայագիրս վասն ծննդեան Գէորգայ Տէր-Յովհաննիսեանց ի ժամանակս քահանայութեան հօրն իւրոյ, առաջինն տուեալն ի քահանայիցն Հալուաբարայ Ներսեսի Տէր-Յովհաննիսեանց և Ղազարայ Տէր-Խա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1395, թ. 1 և 2րդ., քնագիր, ձեռագիր:

չատրեանց, յորում ցուցեալ են, թէ գիտեն և ճանաչեն զԳէորգն Տէր-Յովհաննիսեանց, առ այն, զի նա ծնեալ է ի ժամանակս քաջանայութեան հօրն իւրոյ՝ հանգուցեալ Օհաննէս քաջանայի Տէր-Աստուածատրեանց, ընդ մօր՝ Սառայի Աղասեանց՝ ի 1819 ամի 18-ն նոյեմբերի և մկրտեալ ի 29-ն նոյն ամսոյ և ամի ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոջ՝ ընդ ձեռն Մկրտիչ քաջանայի Տէր-Աստուածատրեանց, և կնքահայրն էր հալուաբարաբնակ Ղահրամանն Աղանեան: Երկրորդ. զկոնդակ տուեալն ի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսէ՝ նախկին առաջնորդէն Վրաստանի՝ յանուն հասարակութեան Դրսի Հալուաբարայ, յորմէ երևի, զի հայրն յիշեալ Գէորգայ Տէր-Յովհաննիսեանց՝ Յովհաննէս քաջանայն, ընկալեալ է զաստիճան աւագ քաջանայութեան ի 25-ն նոյեմբերի 1806 ամի: Ի գործոց կոնսիստորիիս երևի, թէ սոյն առ ի կատարումն հրամանի Սիւնհօդոսիդ Էջմիածնի ի 25-ն դեկտեմբերի անցեալ 1843 ամի № 2508, որով յաղագս արձակելոյ ի հոգեւոր տեսչութիւնէ զյիշեալ Գէորգն Տէր-Յովհաննիսեանց, պահանջեալ էր ի սմանէ գտեղեկութիւնս վասն ծննդեան նորա, թէ յո՞ր աստիճանի է ծնեալ հօրն իւրոյ և այլն: Վերազննեալ զշտատն հոգեւորականաց և զմէտրիայս Ատենիս և չգտեալ ի նմին զանուն վերոյգրեալ Գէորգայ, հրամանաւ ի 11-էն փետրվարի № 312, պատուիրեաց բարեկարգչին պահանջել ի Գէորգայ Տէր-Յովհաննիսեանց զգրաւոր ապացուցութիւնս վասն ծննդեան իւրոյ ի ժամանակս սարկաւագութեան կամ քաջանայութեան հօրն իւրոյ: Կարգաւորեցին. զվերոյգրելոցն ամենայնէ ամենախոնարհաբար յայտարարեալ Սիւնհօդոսիդ Էջմիածնի մատուցանել դմին և զիսկական կոնդակ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին, որ յանուն հասարակութեան Հալուաբարայ, և յարգոյաբար խնդրել շնորհել սմին զխնդրեալն ի նմանէ զլուծումն, վասն արձակելոյ զԳէորգն Տէր-Յովհաննիսեան Տէր-Աստուածատրեանց՝ զորդին հայոց աւագ քաջանային Յովհաննու, զի որպէս երևի ի վերոյգրելոցն՝ Գէորգն ծնեալ է ի ժամանակս աւագ քաջանայութեան հօրն իւրոյ»¹:

1844 թ. նոյեմբերի 17-ի Վիրահայոց կոնսիստորիան երրորդ հայտարարութիւնն է ուղղել Սինոդին՝ Գէորգ Տէր-Յովհաննիսեանին հոգեւոր կոչումից արձակման մասին. «Ի կոնսիստորիիս լուեալ նախ՝ զյայտարարութիւն կարգապահին եկեղեցեաց հայոց Տփխիսայ ի 26-ն անցեալ հոկտեմբերի այսր ամի № 114, որով ի հետեւումն հրամանի կոնսիստորիիս, ի 20-ն հոկտեմբերի № 2167, յայտ առնէ սմին, թէ Գէորգն Տէր-Յովհաննիսեան ունի բաց յինքէնէ՝ զայլ եղբարս երկուս, որոց անուանքն են՝ առաջնոյն Մինաս՝ ամաց 32 և պարապի յառ և տուրս, երկրորդն՝ Աստուածատուր 22 ամաց, որ նոյնպէս ի վաճառականութիւն պարապի: Երկրորդ՝ զգրութիւն քաղաքական հասարակական կառավարութեան ի 6-ն սոյն նոյեմբերի № 2690, որով առ գրութիւն կոնսիստորիիս ի 20-ն հոկտեմբերի № 2186, ծանուցանէ, թէ յիշեալ Գէորգն Տէր-Աստուածատրեան և ոչ մի յաշխարհագրական տումարս Տփխիսայ հարկատու հասարակութեանց ստորագրելոց նոյն կառավարութեան չէ գրեալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1395, թ. 5 և շրջ.:

ի 1834 ամէ և զհարկս ըստ քաղաքին Տփլիսայ չհատուցանէ: Ի գործոց երևի, կոնսիստորս ի կատարումն հրամանի Սիւնհոգոսիդ Էջմիածնի ի 15-ն անցեալ սեպտեմբերին № 2270, ըստ զօրութեան օրագրական սահմանադրութեան իւրում ի 6-ն հոկտեմբերի թղթակցութեամբ, խնդրեաց ի Տփլիսու քաղաքական հասարակական կառավարութենէն ծանուցանել Ատենիս, թէ վերդասեալ Գէորգն Տէր-Յովհաննէսեան Տէր-Աստուածատրեանց, յորում կարգի է գրեալ յաշխարհագրական տումարին ի թիւս հոգևորականաց, թէ հարկատուաց, և հատուցեալ է արդեօք զորպիսի և իցէ արքունի հարկս, երբ, յորոց ամաց հետէ և որքա՞ն յականէ յանուանէ, իսկ կարգապահին եկեղեցեաց Տփլիսայ հրամայեաց յայտ առնել սմին, թէ նա՝ Գէորգն, ունի բաց յինքէն յայլ եղբարս զայս յանուանէ, քանի ամաց են և յինչ պարապին. Կարգատրեցին. զվերոյգրելոցն ամենայն ամենախոնարհաբար յայտ առնել լուսաւորչեան հայոց Սիւնհոգոսիդ Էջմիածնայ, ի կատարումն հրամանի դորին, որ ի 15-ն անցեալ սեպտեմբերի № 2270»¹:

1845 թ. մարտի 2-ի Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ջհրաման լուսաւորչական Սիւնհոգոսին Էջմիածնի յ9-ն անցեալ փետրվարի № 182, որով ի հետևումն յայտարարութեան կոնսիստորիս, որ ի 17-ն նոյեմբերի անցեալ 1844 ամի № 2378, վերադարձուցեալ ի կոնսիստորիայս զկոնդակն հոգևոր կոչման Գէորգայ Տէր-Յովհաննէսեանց, պատուիրէ սմին արձակել զնա ի հոգևորականութենէ, վասն մտանելոյ ի թիւս հարկատու քաղաքացեաց Տփլիսայ հասարակութեան, իսկ զկոնդակն յանձնել ըստ պատկանելոյն: Ի գործոց երևի, որդին հաւաքարցի հանգուցեալ աւագ քահանային Յովհաննու՝ Գէորգն Աստուածատրեանց, խնդրագրաւ ի 16 սեպտեմբերի 1842 ամի, խնդրեալ էր արձակել զինքն ի հոգևորականութենէ, վասն պարապելոյ ի վաճառականութեան: Կոնսիստորս զկնի երկարատև գրագրութեանց ընդ Սիւնհոգոսին Էջմիածնայ և ըստ այլոց ատենական տեղեաց և պատշաճաւոր անձանց, ի վերջոյ յայտարարութեամբ ի 17 նոյեմբերի անցեալ 1844 ամի № 2378, խնդրեաց ի Սիւնհոգոսէն Էջմիածնայ զլուծումն: Հրամայեցին. համաձայն ներկայ հրամանի լուսաւորչական հայոց Սիւնհոգոսին Էջմիածնայ, արձակել ի հոգևոր տեսչութենէ զԳէորգն Տէր-Յովհաննէսեանց՝ զորդին հանգուցեալ Յովհաննէս աւագ քահանայի Հաւաքարայ, վասն մտանելոյ ի թիւս հարկատու քաղաքացիաց Տփլիսայ հասարակութեան, զորմէ ծանուցեալ յԱտենէս թղթակցութիւն Վրաստանի և Իմէրէթի նահանգական կառավարութեան՝ խնդրել մոլծանել զվերդասեալ քահանայի որդին՝ Գէորգն Տէր-Յովհաննէսեանց, ի թիւս հարկատուաց ի վերայ հիման օրինաց, իսկ զվերադարձուցեալ կոնդակն ի Սիւնհոգոսէն Էջմիածնայ, առաքել ըստ հրամանի առ կարգապահն եկեղեցեաց հայոց Տփլիսայ: Պատուիրել նմա յանձնել զայն աղերսարկու Գէորգայ Տէր-Յովհաննէսեանց, որում և յայտնել զներկայ տնօրէնութիւն Ատենիս, իսկ թղթակցութեամբ ընդ քաղաքական պօլիցիային Թիֆլիզոյ՝ խնդրել պահանջել ի հաւաքարցի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1395, թ. 8 և 2րդ.:

Գէորգայ Տէր-Յովհաննէսեանց զգինս վեց անդրուագաւոր թերթից ծախելոց ի կոնսիստորիս ըստ ներկայ առարկայի զմէկ ըուբլի 80 կոպէկս արծաթիս, զորմէ և առաքել յինքենէ ուղղակի յարքունի գանձարանն թիֆլիզոյ, վասն կցելոյ ընդ արդիւնս արքունի եկամտից, զորմէ և յԱտենէս յիւրումն ժամանակի ծանուցեալ ամսական ցուցակաւ Վրաստանի և Իմէրէթի արքունի պալատսն՝ ի թիւս սոյնօրինակ զրամոց և այսու զայս գործ համարելով վերջացեալ՝ տալ յիւրումն ժամանակի յարխիւն ի պահէստ»¹:

1845 թ. հունվարի 2-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձգրութիւն վիճակային Ատենին Երևանայ ի 13-ն ներկայ ամսոյ № 6, յորում գրէ, թէ ի նմին լուեալ զգրութիւն կառավարչի աթոռապատկան կալուածոյ ի 27 անցեալ դեկտեմբերի № 271, որով ըստ զօրութեան գրութեան դիւանատան կոնսիստորիային ի 23-ն նոյն դեկտեմբերի № 2673, յայտ առնէ, թէ Առաքէլ Գրիգորեանն, վասն վաղահաս մահուան ծնողաց իւրոց՝ տասն ամօք յառաջ, քան զայս, վերաբնակեալ է ի զանազան տեղիս, չունի անդ ամուսնութիւն, և չէ երբէք ամուսնացեալ անդ, և զտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստորիային սահմանեալ է գնեցելոյ պատասխանելոյ կառավարչի աթոռապատկան կալուածոց ծանուցանել վիճակային Ատենիս առ պահանջ այսորիկ ըստ № 2472: Ի գործոց երևի, թէ հալուաբարցի Ղազար քահանայն Խաչատրեան և Ջաքարիայ քահանայն Տէր-Ղազարեան յայտարարութեամբ ի 17 նոյեմբերի անցեալ ամի առաջի արարեալ սմին զվկայագիր երկոտասան անձանց՝ խնդրեալ էին զհրաման պսակի վաղարշապատեցի Առաքէլի Գրիգորեան ընդ դստեր Սևօյեանց Մկրտչի յՈվսանայի: Իսկ, որովհետև փեսացուն էր վաղարշապատցի, ուստի և Ատենսն թղթակցութեամբ ըստ վիճակային Ատենին Երևանայ ի 1-ն դեկտեմբերի անցեալ ամի № 2472, պահանջեաց զվերդասեալ հմտութիւնս: Հրամայեցին. որովհետև ի վկայութիւնէ երկուց քահանայից՝ երկոտասան անձանց և ի գրութենէ վիճակային Ատենին Երևանայ՝ երևի, զի ի մէջ պսակելեացն չի՛ք ըստ օրինաց արգելք ինչ և փեսացուն է օտարական, ուստի հրամանագրել քահանային օտարականաց Իսահակ քահանայի՝ պսակել զնա ի ներելի աւուրս և զարդիւնսն ներկայացուցանել յԱտենան»²:

1846 թ. եկեղեցիին ունեցել է 210 տուն, 641 արական և 537 իգական ծրական³:

1847 թ. մայիսի 10-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան հայտարարութեամբ դիմել է Սինոդին՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Ղազար քչյ. Տէր-Խաչատրեանի որդուն՝ Գէորգին հոգեւոր կոչումից արձակելու մասին. «Ի կոնսիստորիս լուան զգեկուցումն. միաբան քահանայն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն Հաւաքարի Ղազարն Տէր-Խաչատրեանց, խնդրագրաւ ի 18-ն նոյեմբերի անցեալ 1846 ամի, խնդրեալ էր տալ զվկայականս ծննդեան և մկրտութեան և արձակման ի հոգեւորականութիւնէ որդւոյ իւրոյ Գէորգայ՝ ծնեցելոյն ի ժամանակս աւագ սարկաւագութեան իւրոյ, յաւել, քան զայս, յարակցեալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2203, թ. 268-269, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2203, թ. 1082րջ.-109 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 123, վավ. 341, թ. 11, բնագիր, ձեռագիր:

էր, թէ որպէս թուի ինքեան նախկին կարգավոր քահանայն եկեղեցեաց Հաւլաբարայ, արդէն Հանգուցեալ Խաչատուրն Տէր-Բարսեղեանց կամ ըստ անգիտութեան և կամ ըստ որպիսի և իցէ ինքեան անյայտ պատճառանաց, ի կազմելն շտատի Հոգեւորականաց, ցուցեալ է զյիշեալ որդին իւր ծնեալ ի ժամանակս դպրութեան, ի ստուգութիւն որոյ և առաջի արարեալ էր զվկայական մի՝ ստորագրեալ յերկուց քահանայից միաբանից Էջմիածնեցւոց Հաւլաբարայ եկեղեցւոյ՝ ի Ներսէսէ Տէր-Աւետիսեանց և յԱւետիսէ Արարատեանց և ի վեց աշխարհական անձանց թիֆլիզեցւոց, որք հաստատեալ էին միաձայն զծնունդն նորա ի ժամանակս աւագ սարկաւազութեան հօրն, կօնսիստօրս ևս արարեալ ըստ այսմ առարկայի զհեռաւորն տնօրէնութիւն գրութեան, ի 4-էն դեկտեմբերի № 854, խնդրեաց ի Թիֆլիզու քաղաքական հասարակական կառավարութիւնէն զտեղեկութիւնս, թէ յիշեալ Գէորգն Տէր-Խաչատրեանց զի ա՞րդ է ցուցեալ յաշխարհագրական տուժարին, իսկ պօլիցիայէն տեղւոյս խնդրեաց զստուգութիւնէ և զանստուգութիւնէ վերոյ գրելոցն կարգել զօրինաւոր քննութիւն՝ ի ներկայութեամբ Հոգեւոր պատգամաւորի: Առ որ և նախ՝ քաղաքական կառավարութիւն գրութեամբ ի 10-էն դեկտեմբերի ծանուցանէ, թէ՛ որովհետեւ անձինք Հոգեւոր կոչման յաշխարհագրական տուժարին ի կազմելն նորին չեն մոծեալ, ուստի և չէ՛ մարթ արտահանել ծանօթութիւն ինչ զԳէորգայ Տէր-Խաչատրեանց, իսկ ի ցուցակին հարկատուաց նա չէ մոծեալ և այնպիսւոյն չէ՛ ենթարկել զորս և զհատուցանէ այժմէն իսկ: Իսկ ի քննութիւնէ, զոր կազմեալ է պօլիցիայն մի և նոյն ի վկայականի, որ արտասանի ի վեր անդր ստորագրեալ քահանայն Աւետիս Արարատեանց և Ներսէս քահանայն Տէր-Յովհաննէսեանց և վեց աշխարհական անձինք համաձայն միմիանց երդմամբ հաստատեալ են, թէ որպէս գիտեն ինքեանք, որդին յիշեալ Ղազար քահանայի Տէր-Խաչատրեանց, Գէորգն նոյն է՝ Եագոր յ8-ն օգոստոսի 1830 ամի, յորում ժամու հայր նորա եղեալ է յաստիճանի սարկաւազութեան, ծնեալ է և յայնմ ամի մկրտեալ է ընդ ձեռն արդէն Հանգուցեալ Յովհաննէս աւագ քահանայի, և կնքահայրն եղեալ է Գրիգոր Սահակեան Տէր-Գրիգորեանց: Իսկ ի շտատէն Հոգեւորականաց թեմիս Վրաստանի երեւի, թէ յիշեալ Գէորգն ծնեալ է 1828 ամի, ի ժամանակս դպրութեան հօր իւրոյ, և ի մէտրիացն Ատենիս 1828 ամի գրի. «Հին երեւանցի Տէր Հերապետի ժողովուրդ Ղազար Խաչատուրեանի զաւակ ծնեալ մայիսի մեկին և մկրտեալ նոյն ամսոյ եօթին՝ անուանեցաւ Յակոբ և կնքահայրն էր Տէր-Գրիգորեան Սահակն»: Կարգաւորեցին. ընկալեալ ի հիմնաւորութիւն քննութեան, զոր կազմեալ է տեղւոյս քաղաքական պօլիցիայն ի մասին ծննդեան Գէորգայ Տէր-Խաչատուրեանց՝ ի ժամ սարկաւազութեան հօրն, զվերոյ գրելոցն ամենայնէ առաջի արարեալ Սիւնհոդոսիդ խոնարհաբար խնդրէ մի անտես առնել, զկնի տնտղելոյ զվերոյ գրեալ հանգամանս՝ չնորհել սմին զլուծումն ի մասին արձակելոյ զԳէորգն Տէր-Խաչատրեանց ի Հոգեւորականութիւնէ»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2168, թ. 1-2, բնագիր, ձեռագիր: Տէս նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 2209, թ. 110 շրջ.-111 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

1848 թ. դեկտեմբերի 3-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր այրույ թիֆլիզու քաղաքացի Իսահակայ Տէր-Գրիգորեան՝ Ծովինարայ Իսաղուլեանց ի 22-ն նոյեմբերի այսր ամի, ընդ որում առաջի արարեալ զվկայական մի տուեալն նմա ի քահանայիցն՝ Զաքարիայ Տէր-Դաւթեանց և Ղազարոսէ Տէր-Խաչատրեանց, վասն ժամանակի ծննդեան և մկրտութեան թոռն իւրոյ Գէորգայ, խնդրէ տալ ինքեան մէտրիկական վկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան նորա: Յառաջի արարեալ վկայականին գրի. «Մեք ի ներքոյ ստորագրողք գիտեմք և ճանաչեմք զթիֆլիզու քաղաքացի Հանգուցեալ Գրիգոր Սահակեան Տէր-Գրիգորեանց և զօրինաւոր կին սորա Քալի Ստէփանեան Զալինեանց՝ արդէն Հանգուցեալ և զորդի սոցա Գէորգն, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ յիշեալ անձանց ի մայիսի 28-ին 1839 ամի, որ փարատեալ մկրտեալ ի 10-ն յունիսի նոյն ամի, քահանայապետութեամբ Հանգուցեալ Ներսէս քահանայի ի Յովհաննիսեանց՝ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալուաբարու, որոյ կնքահայրն էր Աւթանդիլ Կուկուջանեանց, ի ստուգութիւն որոյ ստորագրիմք»: Իսկ ի մէտրիայս Ատենիս չերեցեալ տարեթիւ ծննդեան և մկրտութեան Գէորգայ Տէր-Գրիգորեանց, առ որ և Հրամայեցին. համաձայն վկայութեան երկուց սրբազնագործ անձանց քահանայիցն՝ Զաքարիայ Տէր-Դաւթեանց և Ղազարու Տէր-Խաչատրեանց, գրել զմետրիկական վկայական ծննդեան և մկրտութեան Գէորգայ Գրիգորեան Տէր-Գրիգորեանց, տալ խնդրատու հանւոյ նորա Ծովինարայ Իսաղուլեան, յորմէ խնդրել զթիֆլիզու քաղաքական պօլիցիայն պահանջեալ ի գին միոյ անդրուագաւոր թղթոց ի գործ եղելոյ ըստ այժմեան առարկայիս զ30 կօպէկս արծաթոյ, առաքել ի տեղւոյս գաւառական գանձարանն վասն կցելոյ ընդ արդեանց Արքունի եկամտից, զորմէ այժմէն իսկ հաղորդել թիֆլիզու Արքունի պալատան, և զայս գործ այսու համարել աւարտեալ, տալ ի ժամու ի դիւանն վասն պահպանութեան»¹:

1848 թ. եկեղեցին ունեցել է 225 տուն ծուխ, 584 արական և 531 իգական ծխական²:

1849 թ. եկեղեցում գրանցվել է 20 արական և 16 իգական սեռի ծնունդ, 14 ամուսնություն, 18 արական և 16 իգական ծխականի մահ³:

1850 թ. եկեղեցում գրանցվել է 31 արական և 17 իգական ծխականի ծնունդ, 10 ամուսնություն, 15 արական և 9 իգական ծխականի մահ⁴: Պահպանվել է նաև 1850 թ. եկեղեցու ծխականների ցուցակը⁵:

1851 թ. հունվարի 26-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր թիֆլիզու քաղաքացի Սարգսի Ափեանց ի 18-ն յունվար ամսոյս, յանուն Բարձրագոյն՝ յորում խնդրէ տալ վասն երկուց որդւոց իւրոց Յարութիւնի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2216, թ. 270 շրջ.-271 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 142, վավ. 470, թ. 6, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3818, թ. 155, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3820 (մաս 2), թ. 131, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 154, վավ. 274, բնագիր, ձեռագիր:

և Ղազարի զմէտրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան: Ի տեղեկութեանց գործոց կոնսիստորիս երեւեցաւ, գրեալ տարէթիւն որդւոց խնդրատու Սարգսի Ափեանց ի մէտրիին ծնելոյ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալուաբարի գրի սոյն օրինակ. «Աքունի ստրուկ Հալուաբարաբնակ Սարգիս Ափեանց և օրինաւոր կին նորա Մարիամ Աղաբաբեանց, ծնեալ յ8-ն յուլիսի 1841 ամի և մկրտեալ ի 18-ն նոյն ամսոյ և ամի անուանեցաւ Միքայէլ (որոյ հայրն այժմ կոչէ Յարութիւն) ի ձեռն Ղազար քահանայի Տէր-Խաչատրեանց, որոյ կնքահայրն լեալ է Եագոր Դաւթեան Սաղիմեանց, երկրորդն ծնեալ ի 11-ն մարտի և մկրտեալ ի 17-ն նոյն ամսոյ 1844 ամի անուանեցաւ Ղազար ի ձեռն Զաքարիայ քահանայի Տէր-Յարութիւնեանց, որոյ կնքահայրն էր յիշեալ Եագորն: Հրամայեցին. չափաբերական մատենից տեղեկութեանցն համաձայն, շնորհել Յարութիւնի և Ղազարի Ափեանց զվկայագիրս ծննդեան և մկրտութեան խնդրել և ի քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզու՝ պահանջել ի հօրէ նոցա Սարգսէ Ափեանց 30 կ. արծաթոյ ի գին միոյ հասարակ թերթի, զոր կոնսիստորս փոխանակ արքունի դրուագաւորի ի գործ եղ ըստ գործոյս և առաքել զայնս ի գաւառական գանձարանն տեղւոյս, վասն դարձուցանելոյ յարդիւնս արքունեաց, զորմէ ի վախճան ամսոյս ծանուցանել Յայսկոյս Կովկասու արքեւնի պալատան այժմէն ծանուցանել, իսկ գաւառական գանձարանին այժմէն տալ տեղեկութիւն, և զայս գործ այսու համարելով աւարտեալ տալ ի ժամու ի դիւանն վասն պահպանութեան»¹:

1851 թ. հունվարի 29-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր Հալուաբարաբնակ Մարիամայ Աղաբաբեանց ի 26-ն սոյն յունվար ամսոյ, որով խնդրէ տալ նմա զվկայական ծննդեան և մկրտութեան դատերն իւրոյ Եղիսաբէթի Մակարեան ծնեցելոյ ի 20-ն հոկտեմբերի 1831 ամի, յօրինաւոր ամուսնութենէ հօր իւրոյ Մակարի Ղուկասեան ընդ խնդրատու Մարմարայ Աղաբաբեանց, և մկրտեալ յ30-ն նոյն ամսոյ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի ձեռն հանգուցեալ Հայրապետ քահանայի, որոյ կնքահայրն լեալ է Գրիգորն Վարդանեանց: Ի չափաբերական մատենի ծնելոց 1831 ամի երեւի գրեալ այսօրինակ. «Հին Երեւանցի Տէր Հայրապետն մկրտէ ի Սուրբ Մինաս իւր ժողովուրդ Մարկոսի որդի Մակարի դուստր անուն Եղիսաբէթի, կնքահայրն Գրիգոր նոյն ժողովուրդ ծնեալն հոկտեմբերի 20-ին և մկրտէ 30-ին: Հրամայեցին. համաձայն ի մէտրիին երեւեալ տեղեկութեանցն՝ պատրաստել յԱտենի սորին զմէտրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան յիշեալ Եղիսաբէթի, և յանձնել զայն աղերսարկու Մարմարայ Աղաբաբեանց: Ընդ նմին խնդրել քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզոյ, պահանջել ի խնդրատուէն ի գին միոյ անդրուագաւոր թերթի ի գործ եղելոյ ի կոնսիստորիս վասն այսմ գործոյ նորա, զերեսուն կօպէկ արծաթոյ և առաքել զայն ի գաւառական գանձարանն Թիֆլիզոյ, վասն դարձուցանելոյ յարդիւնս արքունեաց, զորմէ և այժմէն հաղորդել յիշեալ գանձարանին, իսկ ի վերջ ամսոյս ամսական ցուցակաւ ծանուցանել և Յայսկոյս Կովկասեան արքունի պալատան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 45 շրջ.-46, քնագիր, ձեռագիր:

ի տեղեկությունն նորին, և զայս գործ այսու համարելով աւարտեալ տալ ի ժամու ի դիւանն վասն պահպանութեան»¹:

1851 թ. հունիսի 1-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր հոգաբարձուի ի վերայ այրւոյ և որբւոց հանգուցեալ Ղուկասի Մակարեանց, Կարապետի Եղիանց, ի 23-ն մայիս ամսոյս, յորում գրէ, թէ տեղւոյս գաւառական հոգաբարձուն պահանջէ ի նմանէ վասն կատարեալ հասակի դստերն հանգուցեալ Ղուկասի Մակարեան, Թամարի զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութենէ հօր իւրոյ հանգուցեալ Ղուկասի Մակարեան ընդ Մարմարայ Աղաբաբեանց ի 16-ն մարտի 1832 ամի, և մկրտեալ է ի 20-ն նոյն ամսեան ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ի ձեռն Հայրապետ քահանայի, որոյ կնքահայրն լեալ է Գէորգ ոմն, ուստի խնդրէ տալ վասն յիշեալ Թամարի զծննդական վկայութիւն վասն յիշեալ հարկաւորութեան իւրոյ, և ի ստուգութիւն հոգաբարձութեան իւրոյ մատուցանէ զհրամանագիրն առ ինքն սլովէսնի սուգի հմր. 519, խնդրէ զննի հարկաւորութիւն դարձուցանել ինքեան ի մէտրիին ծնելոց 1839 ամի գրի տարեթիւն Թամարի Մակարեանց այսպէս. «Հին Երեւանցի Տէր Հայրապետն մկրտէ ի Սուրբ Մինաս իւր ժողովուրդ Մակարեան Ղուկասի դուստր Թամարն և կնքահայրն էր Գէորգն Տէր Գրիգորի ժողովուրդ ծնեալ 16-ն մարտի և մկրտեալ 20-ն սոյն ամսոյս: Հրամայեցին. համաձայն երեւալ տեղեկութեանց չափաբերական մատենի, պատրաստել զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան Թամարի Ղուկասեանց, և յանձնել հոգաբարձու Կարապետի Եղեանց, որում և դարձուցանել զհրամանագիրն սլովէսնի սուգի հմր. 809, զկնի թողլոյ զպատճենն ի գործին և խնդրել զտնօրէնութիւն քաղաքական պօլիցիային Թիֆլիզու, զի ստասցէ ի խնդրատու Կարապետէ Եղեանց, զին միոյ հասարակ թերթի, զոր կոնսիստորն փոխանակ գրուագաւորի ի գործ եղ վասն այսմ գործոյ նորա, զերեսուն կօպէկ արծաթի և առաքել զայն ի տեղւոյս արքունի գանձարանն վասն համաթուելոյ ընդ այլոց այնպիսեաց ի կոնսիստորէս հաղորդել յիշեալ գանձարանին նաև ծանուցանել սահմանեալն եղանակաւ և Յայսկոյս Կովկասեան արքունի պալատան ի գիտութիւն նորին, և զայս գործ այսու համարելով վերջացեալ տալ ի ժամու ի դիւանն ի պահեստ»²:

1851 թ. եկեղեցին ունեցել է 225 ծուխ, որից 513 արական և 532 իգական ծխական³:

1853 թ. եկեղեցին ունեցել է 212 ծուխ, որից արական՝ 645, իգական՝ 560 ծխական⁴:

1854 թ. հունիսի 16-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. նախ՝ Զաքարիա քահանայն Տէր-Ղազարեանց՝ միաբանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, յայտարարութեամբ ի 24-էն սեպտեմբերի 1853 ամի ծանոյց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 49 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 310 շրջ.-311, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3815, թ. 132 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 469 (մաս 2), թ. 273, 364, բնագիր, ձեռագիր: Տես նաև ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, թ. 125:

կոնսիստորիա, թէ պապադաւան Պետրոս քահանայն Աղուշեանց կատարեալ է զպսակ հայազգի դստեր այրի Մարմարայ Մարգարեանց ընդ պապադաւան Պօղոսի Լուրիկեանց առանց գիտութեան նորա: Ի հետեւումն որոյ և կոնսիստորս գրութեամբ յ7-ն հոկտեմբերի 1853 ամի № 1674, խնդրեաց ի տէր նահանգապետէն Թիֆլիզոյ սանձել զայս օրինակ ներգործութիւնս պապադաւան հոգեւորականաց...»¹:

1854 թ. սեպտեմբերի 1-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն վերատեսչի եկեղեցեաց հայոց Հալուաբարի ի 27-ն անցեալ օգոստոսի № 32, ընդ որում առաջի արարեալ Ատենիս զմետրիկական մատեան ծնելոց այսր ամի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, խնդրէ կցել ընդ նմին զքանի մի թերթս առ ի գրել զծնեալս մնացեալ ամսոց և վերադարձուցանել նմա: Հրամայեցին. որովհետեւ ի յիշատակեալ ի վերոյ մատենին կցեցան հարկաւորեալ թերթք և ըստ պատշաճին վաւերացուցմամբ յետս դարձան այն վերատեսուչ Մկրտիչ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց վասն գործադրութեան յեկեղեցւոյ, վասն որոյ հրամանագրել նմա, զի նա առ իւրաքանչիւր թերթս, որքան և է կցեալ, հաշուեալ զերիս կօպէկս արծաթոյ՝ մատուցէ կոնսիստորիայիս»²:

1854 թ. հոկտեմբերի 27-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն վերատեսչի եկեղեցեաց հայոց Հալուաբարի Մկրտիչ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց ի 20-ն ամսոյս № 38, ընդ որում, համաձայն հրամանի Ատենիս ի 16-էն անցեալ սեպտեմբերի № 1708, առաջի առնէ սմին զգինս պակասեալ չափաբերական մատենի ծնելոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ այս ամի վաթսուն կոպ. արծաթոյ: Ի տեղեկութեանց երեւի ի յիշեալ վերատեսուչն ընդ յայտարարութեան ի 27-էն օգոստոսի № 32, առաջի արարալ Ատենիս զմետրիկական մատեանս ծնելոց այսր ամի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, խնդրեաց կցել ընդ նմին զքանի մի թերթս առ ի գրել զծնեալս մնացեալ ամսոց: Առ որ կոնսիստորս կցեալ ընդ յիշեալ մատենին զայնքան թերթս որքան ի վերոյ յիշատակի հրամանագրեաց վերատեսչին այնմիկ վերադարձուցմամբ մատենին ի 16-ն սեպտեմբերի № 1708, առ իւրաքանչիւր թերթն մատուցանել սմին զերիս կօպէկս արծաթոյ: Հրամայեցին. զյիշեալ վաթսուն կօպէկս արծաթոյ յանձնեալ հրամանաւ գանձապահի Ատենիս, պատուիրել նմա, կցել զայնս ըստ կարգին ի ժապաւինեալ մատեան ի մուտս վիճակային արդեանց, վասն ստացման որոց տալ հրամանաւ գիտել նոյն վերատեսչին»³:

1851 թ. հունվարի 26-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր Թիֆլիզու քաղաքացի Սարգսի Ափեանց ի 18-ն յունվար ամսոյս, յանուն Բարձրագոյն՝ յորում խնդրէ տալ վասն երկուց որդւոց իւրոց Յարութիւնի և Ղազարի զմէտրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան: Ի տեղեկութեանց գործոց կոնսիստորիս երեւեցաւ, գրեալ տարէթիւն որդւոց խնդրատու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2241, թ. 394, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2241, թ. 499 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2241, թ. 566 շրջ.-567, բնագիր, ձեռագիր:

Սարգսի Ափեանց ի մէտրիին ծնելոյ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հայուաբարի գրի սոյն օրինակ. «Աքունի ստրուկ Հալուաբարաբնակ Սարգիս Ափեանց և օրինաւոր կին նորա Մարիամ Աղաբաբեանց, ծնեալ յ8-ն յուլիսի 1841 ամի և մկրտեալ ի 18-ն նոյն ամսոյ և ամի անուանեցաւ Միքայէլ (որոյ Հայրն այժմ կոչէ Յարութիւն) ի ձեռն Ղազար քահանայի Տէր-Խաչատրեանց, որոյ կնքահայրն լեալ է Եագոր Դաւթեան Սաղիմեանց, երկրորդն ծնեալ ի 11-ն մարտի և մկրտեալ ի 17-ն նոյն ամսոյ 1844 ամի անուանեցաւ Ղազար ի ձեռն Զաքարիայ քահանայի Տէր-Յարութիւնեանց, որոյ կնքահայրն էր յիշեալ Եագորն: Հրամայեցին. չափաբերական մատենից տեղեկութեանցն համաձայն, չնորհել Յարութիւնի և Ղազարի Ափեանց զվկայագիրս ծննդեան և մկրտութեան խնդրել և ի քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզո՞ւ պահանջել ի հօրէ նոցա Սարգսէ Ափեանց 30 կ. արծաթոյ ի գին միոյ հասարակ թերթի, զոր կոնսիստորս փոխանակ արքունի դրուագաւորի ի գործ եղ ըստ գործոյս և առաքել զայնս ի գաւառական գանձարանն տեղւոյս, վասն դարձուցանելոյ յարդիւնս արքունեաց, զորմէ ի վախճան ամսոյս ծանուցանել Յայսկոյս Կովկասու արքեւնի պալատան այժմէն ծանուցանել, իսկ գաւառական գանձարանին այժմէն տալ տեղեկութիւն, և զայս գործ այսու համարելով աւարտեալ տալ ի ժամու ի դիւանն վասն պահպանութեան»¹:

1851 թ. հունվարի 29-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր Հալուաբարաբնակ Մարիամայ Աղաբաբեանց ի 26-ն սոյն յունվար ամսոյ, որով խնդրէ տալ նմա զվկայական ծննդեան և մկրտութեան դատերն իւրոյ Եղիսաբէթի Մակարեան ծնեցելոյ ի 20-ն հոկտեմբերի 1831 ամի, յօրինաւոր ամուսնութենէ հօր իւրոյ Մակարի Ղուկասեան ընդ խնդրատու Մարմարայ Աղաբաբեանց, և մկրտեալ յ30-ն նոյն ամսոյ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի ձեռն հանգուցեալ Հայրապետ քահանայի, որոյ կնքահայրն լեալ է Գրիգորն Վարդանեանց: Ի չափաբերական մատենի ծնելոց 1831 ամի երեւի գրեալ այսօրինակ. «Հին Երևանցի Տէր Հայրապետն մկրտէ ի Սուրբ Մինաս իւր ժողովուրդ Մարկոսի որդի Մակարի դուստր անուն Եղիսաբէթի, կնքահայրն Գրիգոր նոյն ժողովուրդ ծնեալն հոկտեմբերի 20-ին և մկրտէ 30-ին: Հրամայեցին. համաձայն ի մէտրիին երևեալ տեղեկութեանցն՝ պատրաստել յԱտենի սորին զմէտրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան յիշեալ Եղիսաբէթի, և յանձնել զայն աղերսարկու Մարմարայ Աղաբաբեանց: Ընդ նմին խնդրել քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզոյ, պահանջել ի խնդրատուէն ի գին միոյ անդրուագաւոր թերթի ի գործ եղելոյ ի կոնսիստորիս վասն այսմ գործոյ նորա, զերեսուն կօպէկ արծաթոյ և առաքել զայն ի գաւառական գանձարանն Թիֆլիզոյ, վասն դարձուցանելոյ յարդիւնս արքունեաց, զորմէ և այժմէն հաղորդել յիշեալ գանձարանին, իսկ ի վերջ ամսոյս ամսական ցուցակաւ ծանուցանել և Յայսկոյս Կովկասեան արքունի պալատան ի տեղեկութիւն նորին, և զայս գործ այսու համարելով աւարտեալ տալ ի ժամու ի դիւանն վասն պահպանութեան»²:

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 45 շրջ.-46, քնագիր, ձեռագիր:

2 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 49 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

1851 թ. հունիսի 1-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զինդիր հոգաբարձուի ի վերայ այրւոյ և որբւոց հանգուցեալ Ղուկասի Մակարեանց, Կարապետի Եղիանց, ի 23-ն մայիս ամսոյս, յորում գրէ, թէ տեղւոյս գաւառական հոգաբարձուն պահանջէ ի նմանէ վասն կատարեալ հասակի դստերն հանգուցեալ Ղուկասի Մակարեան, Թամարի զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութենէ հօր իւրոյ հանգուցեալ Ղուկասի Մակարեան ընդ Մարմարայ Աղաբաբեանց ի 16-ն մարտի 1832 ամի, և մկրտեալ է ի 20-ն նոյն ամսեան ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ի ձեռն Հայրապետ քահանայի, որոյ կնքահայրն լեալ է Գէորգ ոմն, ուստի խնդրէ տալ վասն յիշեալ Թամարի զծննդական վկայութիւն վասն յիշեալ հարկաւորութեան իւրոյ, և ի ստուգութիւն հոգաբարձութեան իւրոյ մատուցանէ զհրամանագիրն առ ինքն սլովէսնի սուղի հմր. 519, խնդրէ զննի հարկաւորութիւն դարձուցանել ինքեան ի մէտրիին ծնելոց 1839 ամի գրի տարեթիւն Թամարի Մակարեանց այսպէս. «Հին Երեւանցի Տէր Հայրապետն մկրտէ ի Սուրբ Մինաս իւր ժողովուրդ Մակարեան Ղուկասի դուստր Թամարն և կնքահայրն էր Գէորգն Տէր Գրիգորի ժողովուրդ ծնեալ 16-ն մարտի և մկրտեալ 20-ն սոյն ամսոյս: Հրամայեցին. համաձայն երեւեալ տեղեկութեանց չափաբերական մատենի, պատրաստել զվկայութիւն ծննդեան և մկրտութեան Թամարի Ղուկասեանց, և յանձնել հոգաբարձու Կարապետի Եղեանց, որում և դարձուցանել զհրամանագիրն սլովէսնի սուղի հմր. 809, զկնի թողլոյ զպատճէնն ի գործին և խնդրել զտնօրէնութիւն քաղաքական պօլիցիային Թիֆլիզու, զի ստասցէ ի խնդրատու Կարապետէ Եղեանց, զին միոյ հասարակ թերթի, զոր կոնսիստորն փոխանակ դրուագաւորի ի գործ եղ վասն այսմ գործոյ նորա, գերեսուն կօպէկ արծաթի և առաքել զայն ի տեղւոյս արքունի գանձարանն վասն համաթուելոյ ընդ այլոց այնպիսեաց ի կոնսիստորէս հաղորդել յիշեալ գանձարանին նաև ծանուցանել սահմանեալն եղանակաւ և Յայսկոյս Կովկասեան արքունի պալատան ի գիտութիւն նորին, և զայս գործ այսու համարելով վերջացեալ տալ ի ժամու ի դիւանն ի պահեստ»¹:

1862 թ. փետրվարի 14-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զինդիր աւագ քահանայորդի Մինասայ Տէր-Յովհաննիսեան Տէր-Աստուածատրեանց յ2-էն ամսոյս, որով խնդրէ շնորհել ինքեան զմէտրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան եղբօր իւրոյ Աստուածատրոյ: Ի Վերոյ նոյն խնդրոյ անգամ կոնսիստորիս Իսահակ աւագ քահանայ Սահառունի մակագրեալ է այսպէս. «Ի մէտրիայս ծնելոց Սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ Տփիսսայ 1818 ամի ընդ յօդ. 14, արական սեռի գրի այսպէս. «Էջմիածնի տերունի Հին Երեւանցի Տէր Յովհաննիսի որդին ծնեալ է ի 6-ն նոյեմբերի 1818 ամի և մկրտեալ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ անուանեցաւ Աստուածատուր, որոյ մկրտողն էր նոցին քահանայ Տէր Մկրտիչն և կնքահայր նոցին ժողովուրդ Նաւասարդեան Կարապետն»: Հրամայեցին. համաձայն երեւեալ տեղեկու-

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 310 շրջ.-311, քնագիր, ձեռագիր:

Թեանց չափաբերական մատենին գրել զվկայական ծննդեան և մկրտութեան եղբօր ներկայ խնդրատու Մինասայ Տէր-Աստուածատրեանց Աստուածատրոյ, ցուցանելով ի նմա զանուն և զհայրանուն մօրն նորա, ևս և զազգանուն նորա համաձայն մատուցեալ խնդրոյն, և տալ նմա, խնդրել և ի քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզոյ զի ստացեալ ի խնդրատուէն զ30 կոպէկս արծաթոյ ի գին միոյ անդրուագաւոր թերթի ի գործ եղելոյ ի կոնսիստորիայիս ընդ այսմ գործոյ նորա փոխանակ Արքունի դրուագաւորի, առաքեսցէ ի Թիֆլիզոյ Արքունի գանձարանն վասն համաթուելոյ ընդ Արքունի եկամտից, ի վախճան ամսոյս ծանուցանել սահմանեալն կարգաւ և Յայսկոյս Կովկասու Արքունի պալատան, և զայս գործ այսու համարելով վերջացեալ տալ յիւրումն ժամանակի յարխիւն ի պահեստ»¹:

1862 թ. հոկտեմբերի 17-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր տփխիսաբնակ Յովհաննէսի Մատինեանց ի 10-ն հոկտեմբերի ամսոյս, յորում գրէ, թէ վասն անշուշտ հարկաւորութեան ցանկայ ունիլ զմետրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան եղբարց իւրոց՝ Աբրահամու և Ստեփաննոսի, յորոց առաջինն ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութենէ հոր իւրեանց՝ Գրիգորի Մատինեանց, ընդ Աննայի Մկրտչեան ի 15-ն մայիսի 1842 ամի, և մկրտեալ է ի 25-ն նոյն ամսոյ և ամի՝ ձեռամբ Ղազար քահանայի Յարութիւնեանց, կնքահայրութեամբ Կարապետի Պօղոսեանց: Իսկ երկրորդն ծնեալ է ի 4-ն օգոստոսի 1847 ամի, փարատեալ և մկրտեալ է ի 20-ն նոյն ամսոյ և ամի ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարու, ձեռամբ նոյն քահանայի և կնքահայրութեամբ տփխիսաբնակ Պետրոսի Գրիգորեանց, վասն որոյ ամենահպատակորէն խնդրէ առնիլ զարժանին տնօրէնութիւն, յաղագս շնորհելոյ նմա զվկայական ծննդեան և մկրտութեան եղբարց իւրոց: Իսկ ի դէպս չերևելոյ գրեալ ի մետրիայս Ատենիս ծննդեան և մկրտութեան նոցա, խնդրէ հարց առնուլ առաջարկեալ իւրս անձանց, այն է ի Դաւթ Մարտինեանց, ի Սարգս Մարտիրոսեանց և ի Գալուստայ Սարգսեանց: Ի վերայ նոյն խնդրոյ, գործապահ սորին մակագրեալ է այսպէս. «Որոնեալ ի մետրիայս ծնելոց և մկրտելոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց Հաւաքարի 1842 ամի ըստ յօդ. 10, արական սեռի երեւի գրեալ այսպէս. «Արքունի ստրուկ հաւաքարաբնակ Գրիգոր Մատինեանց և յօրինաւոր կին նորա Խանում Մկրտչեան, երկուքեան առ են ի հայոց դաւանութենէ, ուստր սոցա Աբրահամ ծնեալ է ի 12 յուլիսի հազար ութն հարիւր քառասուն և երկու (1842) ամի և մկրտեալ է ի 27 նոյն ամսեան և ամի՝ ձեռամբ Ղազար քահանայի Տէր-Խաչատուրեան, կնքահայրութեամբ Արքունի ստրկոյ Կարապետի Վարդանեան, իսկ որոնեալ ի 1843 ամէ մինչև 1849 ամն չերևեցաւ ծնունդ և մկրտութիւն յիշեալ Ստեփաննոսի»: Հրամայեցին. համաձայն երևեալ տեղեկութեանց մետրիքական մատենին, գրել զվկայական ծննդեան և մկրտութեան Աբրահամու՝ եղբոր խնդրատու Յովհաննէսի Մատինեանց և տալ նմա այժմէն իսկ, և որովհետև ծնունդ և մկրտութիւն Ստեփաննոսի՝ եղբոր խնդրատու Յովհաննէսի Մատի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2252, թ. 144 և 2րջ., բնագիր, ձեռագիր:

նեանց, չերեւեցաւ գրեալ ի մետրիքական մատեանս ի 1843 ամէ ց1849 ամն, վասն որոյ կազմեալ յԱտենի կոնսիստորիս զհարցական յօդուածս յանուն ի խնդրատուական կացուցեալ վկայիցն, ընդ գրութիւն սորին առաքել ի քաղաքական պօլիցիային Թիֆլիզոյ և խնդրել յայնմանէ առնուլ ի նոցունց յանդիման այնոցիկ հարցմանցն զպատասխանիս ի ներկայութեամբ ի հոգեւոր կուսէ պատգամաւորի Տէր Ստեփան քահանայի Շահբազեանց, զոր և պարտաւորիլ ստորագրութեամբ ի վերայ զեկուցմանս, զի ըստ պահանջելն քննչին ներկայացի առ նոսա՝ վասն կատարելոյ զպաշտօն պատգամաւորի, և զարարեալ քննութիւն առաքել ի կոնսիստորիայս՝ ի տնօրէնութիւն սորին»¹:

1862 թ. նոյեմբերի 16-ին կոնսիստորիան լսել է. «Զմակագրութիւն քաղաքական պօլիցիայի Թիֆլիզոյ ի 12-ն ամսոյս № 19172, ընդ որում առաքէ ի կոնսիստորիայս զքննողական գործն ժամանակի ծննդեան և մկրտութեան Ստեփաննոսի Գրիգորեան Մատինեանց: Յառաջի արարեալ քննութենէ երևի, թէ նախ՝ երեք վկայք՝ Թիֆլիզաբնակ Սարգիս Մարտիրոսեանց 40 ամաց, Դաւիթ Մարտիրոսեանց 45 ամաց և Գալուստ Սարգսեանց 70 ամաց ընդ երգմամբ ի ներկայութեամբ ի հոգեւոր կուսէ պատգամաւորի, ցուցեալ են համաձայն միմեանց, թէ գիտեն և ճանաչեն զԹիֆլիզաբնակ Գրիգոր Մատինեանց, զկին նորա Աննայ Մկրտչեանց և զորդի նոցա Ստեփաննոսն, և ստուգիլ յայտնի է նոցա, թէ յիշեալ Ստեփաննոսն ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութենէ ի 25-ն հոկտեմբերի 1846 ամի և մկրտեալ է ի նոյն ամսոջ և ամի ընդ ձեռն Ղազարոս քահանայի Յարութիւնեանց՝ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց Հաւլաբարու, կնքահայրութեամբ Կարապետի Վարդանեանց: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց. Թիֆլիզաբնակ Օհաննէսն Մատինեանց խնդրագրաւ իւրով ի 10-ն հոկտեմբերի սոյն ամի ի միջի այլոց խնդրեալ էր զվկայական ծննդեան և մկրտութեան եղբօր իւրոյ՝ Ստեփաննոսի, և ի դէպս չերեւելոյ գրեալ ի մէտրիայս ծննդեան և մկրտութիւն նորա, առաջարկեալ էր ի վկայս՝ զԹիֆլիզաբնակ յիշատակեալ Սարգիսն Մարտիրոսեանց, Դաւիթն Մարտիրոսեանց և Գալուստն Սարգսեանց և խնդրեաց հարցումն առնել ի նոցունց սահմանեալն կարգաւ: Կոնսիստորս ի պատճառս չերեւելոց գրեալ ի մէտրիայս ծննդեան և մկրտութիւն նորա, կազմեալ յԱտենի իւրում զհարցական յօդուածս յանուն յիշեալ վկայիցն, ընդ գրութեամբ իւրոյ ի 24-ն հոկտեմբերի սոյն ամի № 2098, առաքեաց ի քաղաքական պօլիցիային Թիֆլիզոյ և խնդրեաց հարցումն առնել ի նոցունց՝ սահմանեալն կարգաւ ընդ երգմամբ՝ ի ներկայութեամբ ի հոգեւոր կուսէ պատգամաւորի, և զարարեալ քննութիւն վերադարձուցանել ի կոնսիստորիայս: Հրամայեցին. համաձայն ցուցմանց յիշատակեալ վկայիցն Սարգիս Մարտիրոսեանց, Դաւիթ Մարտիրոսեանց և Գալուստի Սարգսեանց, տալ խնդրատու Օհաննէսի Մատինեանց զխնդրեալ նովաւ վկայական ծննդեան և մկրտութեան յիշեալ եղբօր իւրոյ Ստեփաննոսի... »²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2253, թ. 260 շրջ.-261 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2253, թ. 347 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

1862 թ. սեպտեմբերին Մինոդը քննարկել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Ջաքարիա քահանայի որդի Ղազար Տէր-Ղազարեանցին ծննդյան վկայական տալու մասին. «Ի 19 սեպտեմբերի 1862 ամի ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան ի Սինոդիս Սրբոյ էջմիածնի լուան զերկուս յայտարարութիւնս վիճակային կոնսիստորիային հայոց Վրաստանի յ7 յուլիսի տարւոյս № 1296, և 1297, յորոց առաջնութեան գրի քահանայորդի Ղազարն Տէր-Ղազարեանց ի 24 նոյեմբերի անցեալ 1861 ամի, մատուցելով կոնսիստորիայիս զխնդիր վասն տալոյ ինքեան զմետրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ, յարակցեալ էր ի դէպս. չերևելոյ գրեալ ծնունդ և մկրտութիւն իւր ի մետրիացս, հարցումն առնել ի Սարգսէ Աղամեանց, ի Վանիէ Սանամեանց, ի Կարապետէ Շաղինարեանց, ի Գասպարայ Ափեանց, ի Յարութիւնէ Թորոսանց և ի Պետրոսէ Գաբրիւնեանց, և ի պատճառս չերևելոյ գրեալ ի մետրիացս ծնունդ և մկրտութիւն նորա, կազմեալ զհարցական յօդուածս սահմանեալ կարգաւ յանուն յիշատակեալ ի վերոյ վկայից, ընդ գրութիւն սորին յ7-էն փետրվարի այսր ամի № 215, առաքեաց առ քննողական պրիստան 3-րդ մասին Թիֆլիզոյ և խնդրեաց ի նմանէ առնուլ ի նոցանց ընդ երդմամբ զպատասխանիս ի ներկայութեան պատգամաւորի ի հոգևոր կուսէ Կարապետ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց, և զարարեալ քնութիւն առաքել ի կոնսիստորիայս ի տնօրէնութիւն: Առ որ և յիշեալ պրիստան ընդ մակագրութեամբ իւրոյ ի 6-ն մարտի այսր ամի № 1433, վերադարձոյց զայն քննութիւն ի կոնսիստորիայս, յարակցելով, թէ՛ մին ի վկայից Գասպարն Ափեանց ի պատճառս տկարութեան մնացեալ է առանց հարցման: Յառաջի արարեալ քննութիւնէն երևի, թէ՛ հինգ անձինք ի վկայիցն, այն է՝ Սարգիս Աղամեանց 70 ամաց, Վանի Սանամեանց 80 ամաց, Կարապետ Շաղինարեանց 69 ամաց, Յարութիւն Թորոսեանց 66 ամաց և Պետրոս Գաբրիւնեանց 50 ամաց, համաձայն միմեանց ընդ երդմամբ ցուցեալ են թէ՛ գիտեն և ճանաչեն զՋաքարիա հայոց քահանայն Տէր-Ղազարեանց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ և զկին նորա Թինաթինն Մէհրաբեանց և զորդի նոցա Ղազարն, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ յիշատակեալ անձանց ի 5-ն մարտի 1834 ամի ի ժամանակի լինելոյ հօրն իւրոյ ի քահանայական կոչման, և մկրտեալ ի 25 նոյն ամսոյ և ամի ընդ ձեռն Պետրոս քահանայի Տէր-Մկրտչեանց ի Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ իմօղիվանից, կնքահայրութեամբ Գրիգորի Գալստեանց: Ի ցուցակէ ամուսնաւոր հոգևորականաց Գօրւոյ վիճակի կազմեցելոյ ի 1841 ամի, ի Կասպ գեղջ, երևի թէ՛ Ջաքար քահանայն Տէր-Յարութիւնեանց ընկալեալ է ի միասին զաստիճան դպրութեան, սարկաւագութեան և քահանայութեան յ7 մայիսի 1833 ամի, ի ցուցակէ որդւոց հոգևորականաց նոյն վիճակի կազմեցելոյ ի նոյն ամի, ի յիշատակեալ Կասպ գեղջ երևի, թէ՛ ուստր Ջաքարիայ քահանայի Տէր-Յարութիւնեանց՝ Ղազարոս ծնեալ է ի 18 յունիսի 1831 ամի ի դպրութեան հօրն իւրոյ, և ի ցուցակէ ծառայութեան քահանայից Թիֆլիզոյ՝ կազմեցելոյ ի 1842 ամի, երևի գրեալէ միաբանութիւնս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Ջաքար-

րիայ քաճանայ Տէր-Յարութիւնեան Տէր-Ղազարեանց ի հոգևորական կոչմանէ յ3-ն մայիսի 1833 ամի, ընկալեալ է զկարգ հոգևորականութեան յառաջին աստիճանէ ցքաճանայութեան ի Բարսեղ եպիսկոպոսէ Ստաթիկեան յեկեղեցւոյ Շամքօռեցւոց: Կարգաւորեալ է. ի վերոյգրեալ տեղեկութեանց և ի հանգամանաց գործոյն երևի մեծ և գերագոյն զանազանութիւնք. նախ՝ զի որպէս յայտնի ապացուցանի ի կազմեալ 1841 ամի շտատէն, Կասպ գիւղն է վիճակ Գօրւոյ և հայր խնդրատուին Չաքարիայ քաճանայն ձեռնադրեալ է ի վերայ նոյն գեղջ, և ի հետևումն խնդրագործութեան յիշեալ քաճանայի յանուն վիճակաւոր Կարապետ արքեպիսկոպոսի, վճակային Ատեանն ըստ օրագրական եզրակացութեան իւրոյ ի 21-ն յուլիսի 1841 ամի տեղափոխեալ է զնա ի Կասպ գեղջ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցին Հաւաքարի, թողլով զհայր նորա ի նմին գեղջ ի քաճանայագործութեան: Երկրորդ՝ որովհետև հայր խնդրատուի Չաքարիայ քաճանայն քաճանայագործէր ի Կասպ ի 1833 ամէ ցտեղափոխելն իւր անտի այն է 1841 ամի, անշուշտ հարկ է մակաբերել թէ՛ որդի նորա խնդրատու Ղազարն ծնեալ և մկրտեալ է ի Կասպ գեղջ և ո՛չ ի Տփլիս, թէ և հինգ անձինք վկայեն, թէ նա ծնեալ և մկրտեալ է ի Տփլիս 1834 ամի ի 5-ն մարտի, որ ըստ առողջ դատողութեան նոքա վկայքն զկարեին իսկապէս ունել ի մտի զծնունդ և զմկրտութիւն նորա յընթացս անցանելոյ հարիւրաւոր միջոցաց, նա մանաւանդ վկայելով, թէ՛ ի ժամանակի քաճանայութեան հօրն իցէ ծնեալ, յայն ժամ երբ ի ցուցակէ որդւոց հոգևորականաց երևի նա գրեալ ի շտատին կազմեցելոյ 1841 ամի ծնեալ ի դպրութեան հօրն ի 18-ն յունիսի 1831 ամի: Երրորդ՝ ի ցուցակէ ծառայութեան հօրն՝ խնդրատուի Չաքարիայ քաճանայի կազմեցելոյ 1842 ամի երևի, թէ հայր խնդրագործին ձեռնադրեալ է քաճանայ 1833 ամի յ3-ն մայիսի, ուստի և Ատեանն չկարելով ըստ վերոյգրեալ հանգամանաց տալ բաւականութիւն խնդրագործ Ղազարու Տէր-Չաքարեան, վասն որոյ կարծէ բոլոր գործն ընդ յայտարարութեան նորին մատուցանել Սինօղիս Սրբոյ Էջմիածնի, խնդրել զլուծումն, թէ՛ մարթէ արդեօ՞ք ի վերայ հիման վկայութեանց հնգից անձանց տալ զվկայական իրաւամբ որդւոյ քաճանայի, թէ ըստ երևեալ ի վեր անդր տեղեկութեանց իրաւամբ որդւոյ դպրական կոչման հօրն: Եւ երկրորդովն ի յաւելուած վերոյգրեալ յայտարարութեան մատուցանէ զմոռացմամբ մնացեալ քննողական գործն, վասն վերոյգրեալ առարկայի: Հանգամանք առաջի արարեալ գործոյն համապատասխանեն բանից գծագրելոց ի վերոյիշեալ յայտարարութիւն կոնսիստօրիային Վրաստանի: Հրամայեցին. ընկալեալ ի ճիշտ կշռադատութեան զխնդիր ծննդեան քաճանայորդի Ղազարու Տէր-Ղազարեանց, Սինօղս գտանէ, զի թէպէտ բազմաթիւք ապացուցութեանց, հաստատին զծնունդ նորա գոլ ի ժամանակի քաճանայութեան, սակայն ի ցուցակի որդւոց հոգևորականաց ցուցեալ է ծնունդ նորա ի 1831 ամի, բաց յայնմանէ, չէ՛ բացատրեալ և այն հանգամանք, թէ՛ ո՞ւր իցէ լեալ ծնունդ նորա ի Տփլիս, թէ՛ ի Կասպ գեղջ, ո՞ւր քաճանայագործէր հայր նորա ըստ հաւաստութեան կոնսիստօրիային ի 1833 ամէ ց1841-ն, ուստի յանձնել կոնսիստօրիա-

յին ստուգել հաւաստիաւ և զայս կարևոր բանս ի նոյն իսկ քահանայէ, եթէ իցէ կենդանի, ի կնքահօրէ, և յայլ հաւատարիմ աղբերաց թէ՛ ուր է ծնեալ և մկրտեալ Տէր-Ղազարեանցն ի Տփլիս, թէ՛ ի Կասպ գեղջ, եթէ ի Տփլիս, որպիսի դիտմամբ, վասն զի նա յայնմ ժամանակի գտանէր ի Կասպ, և եթէ ի վերջնումն, ապա ուստի կարացին գիտել ներկայ վկայքն զքահանայական ժամանակ ծննդեան նորա, և զայս լրացուցիչ տեղեկութիւնս առաջարկեալ ի Սինօդս ի լուծումն ներկայ խնդրոյս»¹:

1862 թ. դեկտեմբերի վերջին Սինոդի օրագրությունում գրվել է. «Ի յ31 դեկտեմբերի 1862 ամի, ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան ի Սինօդիս Սրբոյ Էջմիածնի լուսն գեղեցուցումն. վիճակային կոնսիստորիայն հայոց Վրաստանի ի յայտարարութիւնէ իւրում մատուցելոյ Սինօդիս յ7 յուլիսի տարւոյս... Ի կատարումն որոյ վիճակային կոնսիստորիայն հայոց Վրաստանի ներկայ յայտարարութեամբ ի 23 նոյեմբերի տարւոյս № 2338, ծանուցանէ սմին թէ, օգնականն բարեկարգչին եկեղեցեաց Տփլիսայ Յովհաննէս քահանայն Արարատեանց յայտարարութեամբ ի 6-ն նոյեմբերի № 20, յայտ առնէ նմին, թէ ըստ զօրութեան հրամանի վիճակային Ատենիդ ի 26-ն հոկտեմբերի անցելոյ № 2140 ցուցմամբ, ստուգեցի ի հօրէ և ի գիտակ անձանց զտեղին ծննդեան և մկրտութեան որդւոյ միաբանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Զաքար քահանայի Տէր-Ղազարեանց Ղազարայ, որք և ցուցին առանց երդման, թէ Ղազարն ծնեալ է և մկրտեալ ի Տփլիս ի քաղաքամասին Հաւլաբարի, զի թէպէտ յայնմիկ միջոցի յիշեալ Զաքարիայ քահանայն ըստ տնօրէնութեան հոգևոր իշխանութեանդ կարգեալ էր ի Կասպ գեղջ վիճակին Գօրւոյ վասն քահանայագործութեան, սակայն ընտանիք նորա բնակել են անդ ի Հալուաբար ի միասին, ընդ հօրն և եղբարց յիշեալ քահանայի: Զորպիսի ցուցմունս իսկութեամբ ընդ սմին առաջի առնեմ վիճակային Ատենիդ ի հեռաւորն տնօրէնութիւն դորին: Յաւելում. ընդ սմին թէ՛ կնքահայրն յիշեալ Ղազարայ արդէն վախճանեալ է: Յառաջի արարեալ ըստ այնմ, ստուգութենէն արարելոյ երեւի ի, նախ՝ առ գրաւոր հարցումն օգնականի բարեկարգչին Թիֆլիզոյ Յովհաննէս քահանայի Արարատեանց ի 1-ն սոյն նոյեմբերի № 19, մակագրութեամբ պատասխանեալ է, թէ որդին իւր Ղազարն ծնեալ է ի Տփլիս քաղաքիս և ոչ ի Կասպ գեղջ, զի թէ և նա յայն ժամ քահանայագործէր ի յիշեալ գեղջ, այլ տունն նոցա գոլով ի Տփլիս, ընտանիք նորա գտանէին առ հայրն իւր, և առ ընտանիս եղբարց իւրոց, և թէ կնքահայրն նոյն ուստերն եղեալ է Թիֆլիզաբնակ Գրիգորն Գալստեանց, որ այժմ չէ կենդանի, եւ երկրորդ՝ եթէ աշխարհական հայազգի անձինք տփլիսեցիք՝ Վարդանն Խաչատրեանց 55 ամաց, Սարգիսն Մուրադեանց 65 ամաց, Աւետիքն Բալասանեանց 68 ամաց, Սուքիասն Գրիգորեանց 75 ամաց, Աստուածատուրն Վարդանեանց 60 ամաց, Գէորգն Սարգսեանց 80 ամաց, և Մկրտիչն Ստեփանեանց 60 ամաց, համաձայն երեւաց առ անց երդման ցուցեալ են, թէ գիտեն և ճանաչէն զԶաքարիայ քահանայն Տէր-Ղազարեանց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 57, վավ. 58, թ. 102-103 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

և զորդի նորա Ղազարն, որ ծնեալ է և մկրտեալ ի Տփիսիս ի քաղաքամասին Հաւլաբարու, թէպէտ ի ժամանակի ծննդեան նորա Տէր Զաքարն գտանիւր ի Կասպ գեղջ և քահանայագործէր անդ, բայց ընտանիք նորա գտանէին ի Հաւլաբար առ Հայրն և առ եղբարս իւր: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց յորոց երևի, լուսաւորչեան Հայոց Սինօղդ Սրբոյ Էջմիածնի առ յայտարարութիւնս Ատենիս յ7-ն յուլիսի այսր ամի Ն^օ 1296, և 1297 հրամանաւ ի 6-ն անցեալ հոկտեմբերի Ն^օ 3110, պահանջեաց զինչ ինչ տեղեկութիւնս, յաղագս տալոյ Ղազարու Տէր- Ղազարեանց զվկայական ծննդեան և մկրտութեան: Ի կատարումն որոյ կոնսիստորս զգծագրելոցն ի նմին հրամանաւ ի 26 հոկտեմբերի այսր ամի Ն^օ 2140, տուեալ գիտել բարեկարգչին եկեղեցեաց Տփիսիսայ պատուիրեաց նմա առնել զայսմ ամենայնէ զհաւաստի ստուգութիւն: Ուստի կոնսիստորիայն կարգաւորեալ է գերեալ տեղեկութեանցն նորոգ արարեալ ստուգութեան, ամենախոնարհաբար յայտնել Սինօղիս Սրբոյ Էջմիածնի ի տնօրէնութիւն սորին: Հրամայեցին. որովհետեւ ըստ երկակի արարեալ ստուգութիւնէ ընդ ձեռն օգնականի բարեկարգին Թիֆլիզու, հաւաստի ծնունդ Ղազարու լեալ ի Տփիսիս քաղաքի ի 1834 ամի, առ քահանայութեամբ հօրն, վասն որոյ և վերադարձուցմամբ առաջարկեալ գործոյն հրամանագրել կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի տալ, յիշատակեալ Ղազարու զծննդական վկայական իրաւամբ որդւոյ քահանայի: Եւ այսու զգործս Սինօղիս համարել աւարտեալ յաղագս տալոյ յիւրումն ժամանակի ի դիւանն ի պահեստ»¹:

1863 թ. հունվարի 21-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զհրաման լուսաւորչեան Հայոց Սինօղին Սրբոյ Էջմիածնի ի 5-ն յունվար ամսոյս Ն^օ 6, յորում գրէ, թէ ի Սինօղին լուսն գյայտարարութիւն վիճակային կոնսիստորիայիս ի 23-ն նոյեմբերի 1862 ամի, որ վասն տալոյ որդւոյ միաբանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Զաքար քահանայի Տէր- Ղազարեանց, Ղազարայ զվկայական վասն ծննդեան և մկրտութեան նորա ի քահանայութեան հօրն: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց, հրամայեալ է. որովհետեւ ըստ երկակի արարեալ ստուգութեան օգնականի բարեկարգչին Թիֆլիզու հաստատի ծնունդ Ղազարու լեալ ի Տփիսիս քաղաքի ի 1834 ամի առ քահանայութեամբ հօրն, վասն որոյ և վերադարձուցմամբ առաջարկեալ գործոյն հրամանագրել կոնսիստորիս Հայոց Վրաստանի տալ յիշատակեալ Ղազարու զծննդական վկայական իրաւամբ որդւոյ քահանայի: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց, յորոց երևի, քահանայորդի Ղազարն Տէր- Ղազարեանց խնդրագրաւ մատուցելով կոնսիստորիս ի 24-ն նոյեմբերի 1861 ամի, խնդրեալ էր տալ ինքեան զմէտրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ, իսկ ի դէպս չերևելոյ գրեալ ծննդեան նորա ի մէտրիկս հարցումն առնել ի կացուցեալ վեց գիտակ վկայից, առ այն կոնսիստորս ի պատճառս չերևելոյ ծննդեան և մկրտութեան կոչեցեալ զհարցական յօդուածս ընդ գրութեան յ7-ն փետրվարի անցեալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 57, վավ. 377, թ. 834-836 շրջ., քնագիր, ձեռագիր: Քահանայորդի Ղազարին ծննդյան վկայական տալու հարցը Վիրահայոց կոնսիստորիայում քննարկվել է նաև 1862 թ. նոյեմբերի 12-ին (ֆ. 53, ց. 1, գ. 2253, թ. 334-335, քնագիր, ձեռագիր):

ամի № 215, առաքեալ առ քննողական պրիստան 3-րդ մասին Թիֆլիզոյ, խնդրեաց ի նմանէ առնել զօրինաւոր քննութիւն ի ներկայութեան պատգամաւորի ի հոգեւոր կուսէ: Ի հետեւումն որոյ քննողական պրիստան 3-րդ մասին Թիֆլիզոյ ընդ մակագրութեան ի 6-ն մարտի անցեալ ամի № 1433, առաքեաց ի կոնսիստորս զքննութիւն արարեալն իւրե ի ներկայութեան պատգամաւորի ի հոգեւոր կուսէ, յորմէ երեւցաւ, Թիֆլիզոյ բնակիչ հայազգի հինգ անձինք Սարգիսն Աղամեանց 70 ամաց, Վանին Սանամեանց 80 ամաց, Կարապետն Շահզդինարեանց 69 ամաց, Յարութիւն Թորոսեանց 66 ամաց, և Պետրոսն Գաբրիէանց 50 ամաց, ընդ երգմամբ համաձայն երերաց ցուցեալ են թէ, գիտեն և ճանաչեն զՍուրբ Մինաս եկեղեցւոյ միաբան Զաքարիայ քահանայն Տէր-Ղազարեանց, զկին նորա Թինաթին Մէհրաբեանց և զորդի նոցա Ղազարն, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ յիշեալ անձանց ի հինգն մարտի հազար ութն հարիւր երեսուն և չորս ամի ի ժամանակի գոլոյ հօրն իւրոյ ի քահանայական կոչման, և մկրտեալ ի քսան և հինգին նոյն ամսոյ և ամի ընդ ձեռն Պետրոս քահանայի Տէր-Մկրտչեանց ի Խօջիվանք կոչեցեալ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Հաւլաբարի, որոյ կնքահայրն եղեալ է Գրիգորն Գալստեան: Կոնսիստորս ընդ օրագրութեան իւրում յ2-ն յօլիսի անցեալ ամի, յայտարարութեամբ յ7-ն նոյն ամսոյ № 1296, մատուցեալ Սինօդին Էջմիածնի զամբողջ գործն, խնդրեաց յայնմանէ զլուծումն: Վասն որոյ հրամայեցին. ի կատարումն ներկայ հրամանի Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի համաձայն տեղեկութեանց վերտառեալ ստուգութեանցն տալ խնդրատու Ղազարու Տէր-Զաքարեան Տէր-Ղազարեանց զխնդրեալ վկայագիրն ծննդեան և մկրտութեան իւրոյ իրաւամբ որդւոյ քահանայի սահմանեալն յօրինաց կարգաւ, խնդրել և ի քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզոյ, զի ստացեալ ի խնդրատուէն զերկու ռուբլի քառասուն կոպէկս արծաթոյ ի գին վեց թերթից ի գործ եղելոց ի Սինօդին և ի կոնսիստորիս ըստ այսմ գործոյ նորա փոխանակ Արքունի զրուագաւորի, առաքեսցէ զայնոսիկ ի գաւառական գանձարանն Թիֆլիզոյ, վասն համաթուելոյ ընդ Արքունի եկամտից, զորմէ և այժմէն տալ տեղեկութիւն յիշեալ գանձարանին, իսկ ի վախճան ամսոյ ծանուցանել սահմանեալն կարգաւ և Յայսկոյս Կովկասու Արքունի պալատան, և զայս գործ այսու համարելով վերջացեալ տալ յիւրումն ժամանակի յարխիւն ի պահեստ»¹:

1863 թ. հունվարի 4-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր այր Կէկէլի Ամիրխանեան Քափանակեանց՝ ըստ առն Մինայեանց, ի 17-էն դեկտեմբերի անցեալ ամի, որով խնդրէ տալ ինքեան զվկայական պսակման իւրոյ, ի վերայ այսր խնդրոյ գործապահ սորին մակագրեալ է այսպէս. «Ի մէտրիայս պսակելոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց Հաւլաբարի 1858 ամի յօդ. 6, յորում գրեալ երեւի այսպէս. «Հաւլաբարաբնակ Արքունի ստրուկ Յովհաննէս Յարութիւնեան Մինայեանց, մտեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2254, թ. 38 շրջ.-39, բնագիր, ձեռագիր: Տէն նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 2253, թ. 7 շրջ.-8 շրջ., բնագիր, ձեռագիր, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2255, թ. 169 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ընդ քաղաքացի Ամիրխան Քափանականցի դստեր Կէկէլայի, երկոքեան ևս են ի Հայոց դաւանութիւնէ առաջին պսակ, ի 27-ն յունվարի Հազար ութն հարիւր յիսուն և ութն ամի, ձեռամբ Ստեփաննոս քահանայի Տէր-Յակոբեանց, խնդրեայրութեամբ Սարգսի Եգեանց»։ Հրամայեցին. Համաձայն երեւել տեղեկութեանց չափաբերական մատենից գրել զվկայական պսակման Կէկէլայի Ամիրխանեան Մինայեանց, և տալ նմա սահմանեալն կարգաւ...»¹։

1863 թ. Հունիսի 5-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Թիֆլիզոյ բնակչուհւոյ Գայանէի Յովհաննիսեան ի 27-ն մայիսի սոյն ամի յորում գրէ թէ, վասն տալոյ զորբացեալ ի հօրէ և ի մօրէ քեռորդին իւր Յակովբն ուսումնառութեան, հարկաւոր է ինքեան ունիլ զմէտրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան նորա, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ հօրն իւրոյ Թիֆլիզոյ նորաեկ քաղաքացի Մարտիրոսի Սարգսեան Յակովբեանց, ընդ քեռն իւրոյ Սալօմէի Յովհաննիսեան յ2-ն մարտի 1851 ամի և մկրտեալ է ի նմին ամսեան և ամի ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Թիֆլիզոյ, ընդ ձեռն Զաքարիայ քահանայի Տէր-Ղազարեանց, կնքահայրութեամբ Յովհաննիսի Շալամեանց, վասն որոյ խնդրէ առնել զարժանին տնօրէնութիւն յաղագս շնորհելոյ ինքեան զվկայական ծննդեան և մկրտութեան յիշեալ քեռորդւոյ իւրոյ Յակովբեանց, ի վերայ նոյն խնդրոյ գործապահ սորին մակագրեալ է այսպէս. «Ի մէտրիայս ծնելոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի 1851 ամի ընդ յօդ. 7 արականաց սեռի, երեւի գրեալ այսպէս. «Արքունի ստրուկ Մարտիրոս Սարգսեանց Յակոբեանց, և կին նորա Սալօմէ Օհաննիսեան երկօրին ևս են ի Հայոց դաւանութիւնէ, ուստր սոցա Յակոբ ծնեալ է յ2-ն մարտի Հազար ութն հարիւր յիսուն և մէկ ամի և մկրտեալ է ի 10-ն նոյն ամսոյ և ամի, ձեռամբ Զաքարիայ քահանայի Տէր-Ղազարեանց, կնքահայրութեամբ Յովհաննիսի Աւետիքեան Շալամեանց»։ Հրամայեցին. Համաձայն երեւել տեղեկութեանց մէտրիքական մատենից գրել զվկայական ծննդեան և մկրտութեան Յակովբայ քեռորդւոյ խնդրատուին և տալ նմա սահմանեալն կարգաւ...»²։

1863 թ. Հուլիսի 1-ին կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Թիֆլիզաբնակ Յովսէփոս Ռոստոմեան Խարզձեւի ի 10-ն սոյն յունիսի, որով խնդրէ տալ զմէտրիքական վկայական ծննդեան և մկրտութեան ուստր իւրոյ Գրիգորի, ծնելոյ յօրինաւոր ամուսնութենէ իւրմէ ընդ Եփեմիայի Ստեփանեան, ի մէտրիայս ծնելոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հայոց Հաւաքարու 1857 ամի ընդ յօդ. 1 արական սեռի երեւի գրեալ ծնունդ և մկրտութիւն Գրիգորի՝ ուստր ներկայ խնդրատուին այսպէս. Հռուրէթաբնակ Արքունի ստրուկ Սօսի Ռոստոմեան Խարզձեւեանց և օրինաւոր կին սորա Սօփիոյ Ստեփանեան՝ երկօրեան ևս են ի Հայոց դաւանութենէ, ուստր սոցա Աղէքսանդր ծնեալ է յ3-ն յունվարի Հազար ութն հարիւր յիսուն և եօթն (1857) ամի և մկրտեալ է ի 19-ն նոյն ամսեան և ամի՝ ձեռամբ Ստեփաննոս քահանայի Տէր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2254, թ. 7 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2254, թ. 323 շրջ.-324, բնագիր, ձեռագիր:

Յակովբեան, կնքահայրութեամբ աստիճանաւոր Տատոյի Խանդավանեանց: Հրամայեցին. համաձայն երեւեալ տեղեկութեանց մետրիքական մատենից, գրել զվկայական ծննդեան և մկրտութեան ուստեր խնդրատուին և տալ նմա սահմանեալն կարգաւ...»¹:

1864 թ. ապրիլի 1-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր այրւոյ աստիճանաւորի տիպոյսարնի սովէրնիցայ Մարիամայ Ղազարեան Պապովեանց յ30-էն մարտի անցելոյ, որով խնդրէ զվկայական ծննդեան և մկրտութեան ուստեր իւրոյ Կոստանդիանոսի: Ի վերայ այսր խնդրոյ գործապահ Ատենիս մակագրեալ է այսպէս. «Ի մետրիայս ծնելոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց Հաւաքարի 1854 ամի ընդ յօդ. 2 արական սեռի երեւի գրեալ այսպէս. «Կոլլեժսկի սեկրետար Բուղդան Իւանիչ Պօպեանց և օրինաւոր կին սորա Մայիա Ղազարեան երկուքեան ևս են ի հայոց դաւանութենէ, ուստր սոցա Կոստանդին ծնեալ է ի 10-ն նոյեմբերի հազար ութն հարիւր յիսուն երեք ամի, և մկրտեալ ի 17-ն յունվարի 1854 ամի, ձեռամբ Գէորգ քահանայի Արամեանց ի Շամքոնցւոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ, կնքահայրութեամբ պրապօրչիկ Սիմէօնի Աստուածատուրեանց»: Հրամայեցին. համաձայն երեւեալ տեղեկութեանց հափաբերական մատենին պատրաստեալ զվկայական ծննդեան և մկրտութեան Կոստանդիանոսի՝ ուստր աղերսարկուհւոյն, շնորհել նմա պարտուպատշաճն կարգաւ: Խնդրել և ի քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզոյ, զի ստացեալ ի խնդրագործ տիպոյսարնի սովէրնիցայ Մարիամու Պօպովանց զքառասուն կոպէկս արծաթոյ ի գին միոյ անդրուագաւոր թերթի, ի կիր ածելոյ ի սմին ընդ այսմ գործոյ նորա փոխանակ Արքունի դրուագաւորի, առաքեսցէ զայնս ի գաւառական գանձարանն Թիֆլիզոյ վասն համաթուելոյ յԱրքունի արդիւնս ...»²:

1864 թ. մայիսի 4-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Նախ՝ զխնդիր այրւոյ տիպոյսարնի սովէրնիկ Բուղդանայ Յովհաննիսեան Պօպովեանց՝ Մարիամու Ղազարեան ի 10-էն ապրիլի անցելոյ, յորում գրէ, թէ վասն առաջի առնելոյ տեղոյս պրովիանսսկի (հացի) կօմիսիական իշխանութիւն՝ ընդ որոյ տեսչութեամբ ծառայէր հանգուցեալ այրն իւր տիպոյսարնի սովէրնիկ Բուղդանն Յովհաննիսեան Պօպովեանց, յաղագս նշանակելոյ ինքեան և չորից որբոց իւրոց՝ Բագրատայ, Յովսէփու, Կոստանդիանոսի և Գայիանէի զթոշակ յԱրքունուստ, առ այն հարկաւոր է ինքեան ունիլ զվաւերացուցեալ պատճէնս մետրիկական վկայականաց ծննդեան և մկրտութեան նոցա, այլ որովհետեւ ի յիշատակեալ ի վերոյ չորից զաւակաց իւրոց երից առաջնոցն տուեալ են այնպիսի վկայականք յ8-էն դեկտեմբերի 1856 ամի ի 20-ն մայիսի 1860 ամի և ի 10-ն ապրիլի 1864 ամի համարօք 1674, 897 և 759, իսկ վերջնոյն ի նոցանէ տակաւին չէ տուեալ այնպիսի վկայական, վասն որոյ խնդրէ առնել զարժանին տնօրէնութիւն յաղագս շնորհելոյ ինքեան որպէս զվաւերացուցեալ պատճէնս արդէն տուեալ յիշատակեալ ի վերոյ երից զա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2255, թ. 1 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2256, թ. 195 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ւակաց իւրոց վկայականացն, նոյնպէս և զվկայական ծննդեան և մկրտութեան դատերն իւրոյ Գայանէի՝ հանդերձ նոյնպիսի պատճէնիւ յայնմանէ, կցորդէ նմին միանգամայն, թէ յիշեալ դուստրն իւր ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութենէ հօր իւրոյ ընդ իւր ի 4-ն յունվարի 1844 ամի և մկրտեալ է ի 18-ն նոյն ամսեան և ամի ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց Հալուաբարի: Ի վերայ այսր խնդրոյ գործապահ սորին մակագրեալ է այսպէս. «Ի մետրիայս Ատենիս ծնելոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ 1844 ամի ընդ յօդ. 3 իգական սեռի երեւի գրեալ այսպէս. « Ջինովնիկ Պուղդան Իւանիչ Պոպով և օրինաւոր կին սորա Մարիամ Տէր-Ղազարով, երկոքեան ևս են ի հայոց դաւանութենէ, դուստր սոցա Գայիանէ, ծնեալ է ի 10-ն յունվարի հազար ութն հարիւր քառասուն և չորս ամի և մկրտեալ է ի 23-ն նոյն ամսեան և ամի ձեռամբ Զաքարիա քահանայի Տէր-Դաւթեանց, կնքահայրութեամբ Ասլանայ Մովիանով»: Եւ երկրորդ՝ զմակագրութիւն օրեր-պրովիանսմէյսրերին Տփլիսոյ շրջանի ի 24-էն անցեալ ապրիլի № 4460, ի վերայ զեկուցական տոմսակի յիշեալ այրի Մարիամու Պոպովայ, որով ծանուցանէ, թէ պատճէնք մետրիկական վկայականաց ծննդեան և մկրտութեան զաւակաց հանգուցեալ կօմմիսիօներ քիւրուլյարնի սովէրնիկ Պոպովայ, ստուգիւ կարևորք են պրովիանսմէյսրին դէպարտամենտին, վասն նշանակելոյ զիրաւունս առ ստացումն թոշակի յԱրքունուստ այրւոյն Պոպովայ: Ի տեղեկութիւնս գործոց կոնսիստորիայիս երեւի, զի ի հետևումն խնդրագործութեանց յիշեալ Մարիամու Պոպովեանց՝ մատուցանելոց Ատենիս ի զանազան ժամանակս, սոյն սա տուեալ է նմա զվկայականս ծննդեան և մկրտութեան ուստերաց նորա Բագրատայ, Յովսէփու և Կոստանդինոսի, սառաջնոյն 18-էն դեկտեմբերի 1856 ամի № 1674: Երկրորդին ի 20-էն մայիսի 1860 ամի № 897, և երրորդին՝ ի 10-էն ապրիլի 1864 ամի № 759: Հրամայեցին. որովհետև աղերսարկուեն և օրեր-պրովիանսմէյսրերն ստուգին թէ պատճէնք մետրիկական վկայականաց ծննդեան և մկրտութեան զաւակաց հանգուցեալ աստիճանաւոր Բուդդանայ Պոպովեանց անշուշտ կարևորք են առ տուչութեան այրւոյն և որբոց նորին թոշակի յԱրքունուստ, ուստի ի վերայ առաջի արարեալ ի յիշեալ աղերսարկուհւոյն դրուագաւոր թերթիցն պատրաստել նախ՝ զվկայական ծննդեան և մկրտութեան դատեր նորա Գայանեայ, համաձայն ի վեր անդր գծագրեալ տեղեկութեանց մետրիկական մատենին, զոր շնորհել այրւոյն այնմիկ պարտուպատշաճն կարգաւ ի բաւարարութիւն ներկայ խնդրագործութեան նորին, և երկրորդ՝ ի բաւարարութիւն ներկայ մակագրութեան պ. օրեր-պրովիանսմէյսրերին Թիֆլիզոյ շրջանի, արտագրեալ զծիշտ պատճէնս մետրիկական վկայականաց չորից զաւակաց խնդրագործ այրւոյն՝ Բագրատայ, Յովսէփու, Կոստանդինոսի, և Գայանեայ, ընդ մակագրութեան սորին ի վերա վերոյգրեալի զեկուցական տոմսակին Պոպովայ, առաքել առ նոյն պրովիանսմէյսրերն, հանդերձ պարտուպատշաճն վկայաբանութեամբ, յորմէ և խնդրել յետ անցանելոյ պիտանաւորութեան վերադարձուցանել ի կոնսիստորս: Խնդրել և ի քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզոյ, զի ստացեալ

ի խնդրատուէն զ40 կոպէկս արծաթոյ ի գին միոյ անդրուագաւոր թերթի, ի կիր ածելոյ ի կոնսիստորիայիս ընդ այսմ գործոյ նորա փոխանակ Արքունի դրուագաւորի առաքեսցէ զայնս ի գաւառական գանձարանն Թիֆլիզոյ վասն համաթուելոյ յարդիւնս Արքունեաց...»¹:

1864 թ. հունիսի 22-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր Տփլիսայ քաղաքացի Կարապետի Մկրտչեան Ղաստմեանց ի 19-էն սոյն յունիսի, որով խնդրէ շնորհել ինքեան զմէտրիկական վկայականս ծննդեան և մկրտութեան ուստերաց իւրոց Բագրատայ, Բարսղի, Նիկողայոսի ու Յովհաննիսի, ի մէտրիայս ծնելոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քաղաքիս ծնունդք և մկրտութիւնք զաւակաց աղերսարկուին երեւի գրեալ այսպէս. «1. Արքունի ստրուկ Կարապետ Մկրտչեան Ղաստմեանց և օրինաւր կին նորա Աննայ Գրիգորեան երկոքեան ևս են ի հայոց դաւանութենէ, ուստր սոցա Բագրատ ծնեալ է ի 23-ն դեկտեմբերի 1853 ամի ձեռամբ Զաքարիայ քահանայի Տէր-Ղազարեանց, կնքահայրութեամբ Հասրաթայ Հասրաթեանց: 2. Բարսղն ծնեալ է ի 12-ն ապրիլի 1854 ամի և մկրտեալ է ի 26-ն յունիսի նոյն ամի ձեռամբ Ստեփաննոս քահանայի Տէր-Յակոբեանց, կնքահայրութեամբ Իօվանէի Մարտիրոսեան Քակարեանց: 3. Նիկօլն ծնեալ է յ2-ն օգոստոսի 1857 ամի և մկրտեալ է ի 4-ն նոյն ամսեան և ամի ձեռամբ Զաքարիայ քահանայի Տէր-Ղազարեանց, կնքահայրութեամբ Յովհաննիսի Քազարեանց, և 4. Յովհաննէսն ծնեալ է ի 1-ն յունվարի 1862 ամի և մկրտեալ է ի 16-ն նոյն ամսեան և ամի ձեռամբ Ստեփաննոս քահանայի Տէր-Յակոբեանց, կնքահայրութեամբ կնեազ պօղպարուչիկ Յովսէփու Աբամելիքեանց: Հրամայեցին. համաձայն երեւալ տեղեկութեանց մէտրիկական մատենին գրել զվկայականս ծննդեան և մկրտութեան ուստերաց աղերսարկութիւն՝ Բագրատայ, Բարսղի, Նիկողայոսի և Յովհաննիսի տալ նմա սահմանեալն կարգաւ: Գրութեամբ խնդրել ի քաղաքական պօլիցիայէն Թիֆլիզոյ, զի պահանջեալ ի խնդրատուէն զ40 կոպէկս արծաթոյ ի գին միոյ անդրուագաւոր թերթի ի կիր ածելոյ ի կոնսիստորիայիս ըստ այսմ գործոյ նորա փոխանակ Արքունի դրուագաւորի, առաքեսցէ զայնս ի գաւառական գանձարանն տեղւոյս համաթուելոյ ընդ Արքունի եկամտից, որում և յԱտենէս տալ տեղեկութիւն զայսմանէ...»²:

1880 թ. փետրվարի 15-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Տփլիսայ քաղաքացի այրի Աննայի Սարգսեան Ղաստմեանց յ30 յունվարի տարւոյս, որով խնդրէ տալ նմա զծննդական վկայական ուստերաց նորա Սարգսի, Արտեմայ, Խաչատրոյ և Մկրտչի: Տեղեկութիւն. ի մետրիքական մատենից երեւի նախ՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ 1860 ամի մասն 1, յօդ. 21, յօրինաւոր ամուսնութիւնէ հաւաքարարեալ Պօղոսի Ղազարեան Ղաստմեանց ընդ Աննայի Սարգսեան ծնեալ է ուստր յերեսունն օգոստոսի 1860 ամի և մկրտեալ ի 27 սեպտեմբերի նոյն ամի, ի ձեռն Զաքարիայ քահանայի

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2256, թ. 263-264, բնագիր, ձեռագիր:

2 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2256, թ. 373 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Տէր-Ղազարեանց՝ անուանեալ է Սահակ, որոյ կնքահայրն լեալ է Մարտիրոս Մակարեանց: Երկրորդ՝ նոյն եկեղեցւոյ 1863 ամի մասն 1, յօդ. 17, ի նոյն ծնողաց ուստր ծնեալ է ի քսանն յուլիսի 1863 ամի և մկրտեալ ի 10 օգոստոսի նոյն ամի, ի ձեռն Ստեփաննոս քահանայի Տէր-Յակովբեանց՝ անուանեալ է Յարութիւն, որոյ կնքահայրն լեալ է նոյն Մակարեանց: Երրորդ՝ Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Սազարէջոյ գեղջ 1866 ամի մասն 1, յօդ. 8, ի նոյն ծնողաց ուստր ծնեալ է ի տասն երկուսն օգոստոսի 1866 ամի և մկրտեալ ի 15 սեպտեմբերի նոյն ամի ի ձեռն Յովհաննէս քահանայի Մնացականեան՝ անուանեալ է Խաչատուր, որոյ կնքահայրն ելեալ է Լազարէ Մուշիաձեանց, և չորրորդ՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ 1869 ամի մասն 1, յօդ. 22, ի նոյն ծնողաց ուստր ծնեալ է ի տասն և եօթն հոկտեմբերի 1869 ամի և մկրտեալ ի 25 նորին ամսոյ ի ձեռն Գէորգ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց՝ անուանեալ է Մկրտիչ, որոյ կնքահայրն լեալ է Սարգիս Ծատուրեանց: Հրամայեցին. ըստ երեւելոցն ի մետրիքական մատենից տալ զծննդական վկայական Սահակայ, Յարութիւնի, Խաչատուրոյ և Մկրտչի Պօղոսեան Ղասումեանց»¹:

1880 թ. հունիսի 2-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Խնդիր Տփլիսայ քաղաքացի Աղէքսանդրի Սարգսեան Կիրակոսեանց ի 28 մայիսի տարւոյս, որով խնդրէ տալ նմա զծննդական վկայականս իւր և եղբօր նորա Գէորգայ: Տեղեկութիւնք. ի մետրիքական մատենից Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփլիսայ երեւի նախ՝ 1850 ամի մասն 1, յօդ. 24, յօրինաւոր ամուսնութիւնէ Սարգսի Կիրակոսեան Նազարեանց ընդ Մայիայի Յարութիւնեան, ծնեալ է ուստր ի քսանն սեպտեմբերի 1850 ամի և մկրտեալ յ8 հոկտեմբերի նոյն ամի ի ձեռն Զաքար քահանայի Տէր-Ղազարեանց՝ անուանեալ է Աղէքսանդր, որոյ կնքահայրն լեալ է Զաքար Գրիգորեան: Երկրորդ՝ 1853 ամի մասն 1, յօդ. 29 յօրինաւոր ամուսնութիւնէ Սարգսի Կիրակոսեան Ղարիբեանց ընդ Մայիայի Դէմուրեանց ծնեալ է ուստր ի մէկն դեկտեմբերի 1853 ամի և մկրտեալ ի 26 նորին ամսոյ ի ձեռն նոյն քահանայի անուանեալ է Գէորգ, որոյ կնքահայրն լեալ է Զաքար Պետրոսեան Գրիգորեանց: Հրամայեցին. ըստ երեւելոցն ի մետրիքական մատենից տալ զծննդական վկայականս Աղէքսանդրի և Գէորգայ Սարգսեան Կիրակոսեան»²:

1880 թ. հունիսի 13-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. Տփլիսայ քաղաքացի Սարգիսն Սուքիասեան Գրիգորեանց խնդրագրով իւրով ի 16 ապրիլի տարւոյս խնդրեալ էր յԱտենէս տալ նմա զծննդական վկայական: Ի հետեւումն որոյ վիճակային կոնսիստորիայս ի պատճառս չերեւելոյ գրեալ ծննդական և մկրտութեան խնդրագործի ի մետրիայս Ատենիս, հրամանաւ յ9 մայիսի տարւոյս № 1312, պատուիրեաց Կարապետ քահանայի Տէր-Սարգսեանց առնել զօրինաւոր քննութիւն, վասն ժամանակի ծննդեան և մկրտութեան խնդրագործ Սարգսի Գրիգորեանց, զորպիսի քննութեան հանդերձ երդմնական թերթի առաջի առնել Ատենիս ի տնօ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 95 շրջ.-96, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 350, քնագիր, ձեռագիր:

րէնութիւն: Ի կատարումն որոյ Կարապետ քահանայն յայտարարութեամբ իւրով յ9 յունիսի ամսոյս № 67, ընդ երդմնաթերթի առաջի արար զցուցմունս չորից վկայից, որք ցուցեալ են համաձայն միմեանց, այն է թէ գիտեն և ճանաչէին զտփխիսաբնակ հանգուցեալն Սուքիասն Գրիգորեան Գրիգորեանց, զօրինաւոր կին նորա Շողակաթ Գրիգորեան Մելիքեանց և զորդի նոցա Սարգիսն, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ, յիշեալ անձանց յամսեանն օգոստոսի 1849 ամի և մկրտեալ է ի նմին ամսեան և ամի ընդ ձեռն հանգուցեալ Ներսէս քահանայի Տէր-Ներսիսեանց՝ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարի, կնքահայր նորա լեալ է հանգուցեալ Յովհաննէս Քետէսեան Յարութիւնեանց: Տեղեկութիւն. յորոնելն յընդհանուր մատենի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի 1824 ամէ ց1833 ամն չերեցաւ գրեալ ծնունդ և մկրտութիւն Սարգսի Սուքիասեան Գրիգորեանց: Հրամայեցին. ըստ հաւաստաբանութեան չորից վկայից տալ զծննդական վկայական Սարգսի Սուքիասեան Գրիգորեանց»¹: 1883 թ. դեկտեմբերի 9-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. ըստ գործոյն յաղագս ընդունելոյ ի հոգեւորականութիւն զտփխիսեցի Սարգիսն Սուքիասեան Գրիգորեանց կոնսիստորիայս ի 15 նոյեմբերի 1882 ամի № 3298, հրամանագրեալ է գործակալին Տփխիսայ պատուիրել նմա ներկայանալ յԱտենն կոնսիստորիայիս վասն հարցաքննութեան, բայց մինչև ցայժմ չէ՛ ներկայացեալ նա: Հրամայեցին. որովհետև Սարգիսն Գրիգորեանց մինչև ցարդ չէ՛ ներկայացեալ ի կոնսիստորիայս վասն հարցաքննութեան, իսկ այժմ ընդունելութիւն հարկատու անձանց ի հոգեւորականութիւն հրամանաւ բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութեան դադարեցուցեալ է, ուստի զսոյն գործ ի կոնսիստորիայիս կարճել, և զվկայաթուղթս Գրիգորեանցի ծննդեան, ձայնագրութեան, վարուց և բարուց և ուսման առաքել առ գործակալն Հաւլաբարի վասն յանձնելոյ ըստ պատկանելոյն»²:

1880 թ. հունիսի 13-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. Տփխիսայ քաղաքացի Մարտիրոսն Յովհաննիսեան Մակարեանց խնդրագրովք իւրով ի 10 օգոստոսի 1877 ամի և ի 10 յուլիսի 1879 ամի, խնդրեալ էր յԱտենիս տալ նմա զծննդական վկայական ուստր նորա Գրիգորի, ի հետևումն որոյ վիճակային կոնսիստորիայս ի պատճառս չերեւելոյ գրեալ ի մետրիայս Ատենիս զժամանակ ծննդեան և մկրտութեան Գրիգորի Մարտիրոսեան Մակարեանց հրամանաւ ի 18 հոկտեմբերի 1879 ամի № 2487, պատուիրեաց Կարապետ քահանայի Տէր-Սարգսեանց առնել զօրինաւոր քննութիւն, վասն ժամանակի ծննդեան և մկրտութեան յիշեալ Գրիգորի Մակարեանց, զորպիսի քննութեան հանդերձ երդմնական թերթի առաջի առնել Ատենիս ի տնօրէնութիւն, ի կատարումն որոյ Կարապետ քահանայն յայտարարութեամբ յ7 փետրվարի տարւոյս № 10, ընդ երդմնաթերթի առաջի արար զցուցմունս երից վկայից, որք ցուցեալ են համաձայն միմեանց այն է,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 381 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2275, թ. 677 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

թէ գիտեն և ճանաչեն զՏփխիսայ քաղաքացի Մարտիրոսն Յովհաննիսեան Մակարեանց, զօրինաւոր կին նորա Կատարինէն Սարգսեան Տէր-Յովհաննիսեանց և զորդի նոցա Գրիգորն, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ յիշեալ ծնողաց իւրոց յերեքն մարտի 1870 ամի և մկրտեալ է ի նմին ամսեան և ամի, ընդ ձեռն հանգուցեալ Զաքարիայ քահանայի Տէր-Ղազարեանց՝ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարի, կնքահայր նորա եղեալ է թելաւէցի Մելքօն Աբրահամեանց: Տեղեկութիւն. յորոնելն ի մետրիքական մատեանս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ սկսեալ ի 1860 ամէ ց1874 ամն չերևցաւ գրեալ ծնունդ և մկրտութիւն Գրիգորի Մարտիրոսեան Մակարեանց: Հրամայեցին. ըստ հաւաստաբանութեան երից վկայից տալ զծննդական վկայական Գրիգորի Մարտիրոսեան Մակարեանց»¹:

1880 թ. հունիսի 20-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. Տփխիսայ քաղաքացի Արտեմն Աւետիքեան Մակարեանց խնդրագրով իւրով ի 22 յունիսի 1879 ամի խնդրեալ էր յԱտենէս տալ նմա զծննդական վկայական իւր և եղբօր նորա Մակարայ, և քերց նորա Մաշինկայի, Սօնայի, Աննայի, և Սաթենիկի: Ի հետևումն որոյ վիճակային կոնսիստորիայս ի պատճառս չերևելոյ գրեալ ծննդեան և մկրտութեան Արտեմայ Աւետիքեան Մակարեանց և անուան քեռ նորա Սօնայի ի խորանի անուանց մկրտելոց, հրամանաւ յ2 յուլիսի 1879 ամի № 1622, պատուիրեաց Կարապետ քահանայի Տէր-Սարգսեանց առնել զօրինաւոր քննութիւն, վասն ժամանակի ծննդեան և մկրտութեան Արտեմայ Մակարեանց և անուան քեռ նորա Սօնայի: Ի կատարումն որոյ Կարապետ քահանայն յայտարարութեամբ իւրով յ7 յունիսի տարւոյս № 66, ընդ երդմնաթերթի առաջի արար Ատենիս զցուցմունս չորից վկայից, որք ցուցեալ են համաձայն միաբանոյ այն է, թէ գիտեն և ճանաչեն զՏփխիսայ քաղաքացի Աւետիքին Յովհաննիսեան Մակարեանց, զօրինաւոր կին դորա Սալօմէ Մինասեան Գէորգեանց և զորդի նոցա Յարութիւն (նոյն է Արտեմ), որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ յիշեալ ծնողաց իւրոց ի տասն օգոստոսի հազար ութն հարիւր վաթսուն երկու ամի (1862) և մկրտեալ է ի նմին ամսեան և ամի ի ձեռն հանգուցեալ Զաքարիայ քահանայի Տէր-Ղազարեանց՝ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարի, կնքահայր նորա եղեալ է թելաւէցի Գլխայ Աբրահամեանց, իսկ վասն ստուգութեան անուան Սօնայի չիք ի ցուցմունս վկայից յիշատակութիւն ինչ: Տեղեկութիւնք. նախ՝ ի մետրիքական մատենից Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփխիսայ երևի. 1) 1865 ամի մասն 1, յօդ. 4, յօրինաւոր ամուսնութիւնէ Աւետիքայ Յովհաննիսիսեան Մակարեանց ընդ Սալօմէի Մինասեան Գէորգեանց ծնեալ է դուստր յերեքն փետրվարի հազար ութն հարիւր վաթսուն և հինգ ամի (1865) և մկրտեալ ի 17 նորին ամսոյ ի ձեռն Աբրահամ քահանայի Զառափեանց՝ անուանեալ է Մաշինկայ, որոյ կնքահայրն լեալ է Զաքար Գէորգեան Բասիլեանց: 2) 1870 ամի մասն 1, յօդ. 16, ի նոյն ծնողաց ուստր ծնեալ է յինն հոկտեմբերի հազար ութն հարիւր եօթանասուն ամի (1870) և մկրտեալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 382 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ի 25 նորին ամսոյ ի ձեռն Արիստակէս քահանայի Բէնքլեանց՝ անուանեալ է Մակար, որոյ կնքահայրն լեալ է Եազոր Բաղդասարեան Յովհաննիսեանց: 3) 1873 ամի մասն 1, յօդ. 20, ի նոյն ծնողաց դուստր ծնեալ է ի տասն եօթն սեպտեմբերի հազար ութն հաիւր եօթնասուն երեք ամի (1873) և մկրտեալ յ2 հոկտեմբերի նոյն ամի ի ձեռն նոյն քահանայի՝ անուանեալ է Աննայ, որոյ կնքահայրն լեալ է Կարապետ Տէր-Պօղոսեանց: 4) 1875 ամի մասն 1, յօդ. 23, ի նոյն ծնողաց դուստր ծնեալ է ի քսան և հինգն նոյեմբերի հազար ութն հարիւր եօթնասուն և հինգ ամի (1875) և մկրտեալ յ30 նորին ամսոյ ի ձեռն Սարգիս քահանայի Իգիիթեանց՝ անուանեալ է Սաթենիկ, որոյ կնքահայրն լեալ է Սարգիս Գէորգեան Բաղդասարեանց: Եւ երկրորդ՝ յօրոնելն ի մետրիքական մատեանս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ սկսեալ ի 1856 ամէ ց1876 ամն չերեցաւ գրեալ ծնունդ և մկրտութիւն Արտեմայ Մակարեանց: Հրամայեցին. ըստ երեւոյցն ի մետրիքական մատենից և ըստ հաւաստաբանութեան վկայից տալ զծննդական վկայականս Յարութիւնի (նոյն է Արտեմայ) Մաշինկայի, Մակարայ, Աննայի և Սաթենիկի, իսկ Կարապետ քահանային Տէր-Սարգսեանց հրամանագրել համաձայն հրամանի Ատենիս ի յ2 յուլիսի 1879 ամի № 1622, հարցանել ի վկայից զստուգութիւնէ անուան Սօնայի Մակարեանց և առաջի առնել ի տնօրէնութիւն Ատենիս»¹:

1880 թ. հունիսի 25-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զխնդիր այրի Նինոյի Փարսադանեան Ումեկեանց ի 16 յունիսի տարւոյս, որով խնդրէ տալ նմա զծննդական վկայականս թոռանց նորա Արշակայ և Օլինկայի Աւագեան Ռոստոմեանց: Տեղեկութիւնք. ի մետրիքական մատենից Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփիսիսայ երեւի նախ՝ 1868 ամի մասն 1, յօդ. 11, յօրինաւոր ամուսնութիւնէ Աւագայ Ռոստոմեանց ընդ Թագուհւոյ Գաբրիէլեանց ծնեալ է ուստր յութն օգոստոսի 1868 ամի և մկրտեալ ի 20 նորին ամսոյ ի ձեռն Գէորգ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց՝ անուանեալ է Արշակ, որոյ կնքահայրն լեալ է Խաչատուր Ումեկեանց: Երկրորդ՝ 1871 ամի մասն 1, յօդ. 16, ի նոյն ծնողաց դուստր ծնեալ է ութն սեպտեմբերի 1871 ամի և մկրտեալ ի 26 նորին ամսոյ ի ձեռն Արիստակէս քահանայի Բէնգլեանց՝ անուանեալ է Սանդուխտ, որոյ կնքահայրն լեալ է Աւագ Բուրմազեանց: Հրամայեցին. ըստ երեւոյցն ի մետրիքական մատենից տալ զծննդական վկայականս Արշակայ և Սանդուխտոյ Աւագեան Ռոստոմեանց»²:

1880 թ. հուլիսի 23-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն գործակալի եկեղեցեաց Տփիսիսայ ի 17 յուլիսի տարւոյս № 80, ընդ որում ի կատարումն հրամանի Ատենիս առաջի առնէ սմին զցուցմունս երկուց վկայից զստուգութիւնէ անուան Սօնայի Աւետիքեան Մակարեանց: Զյառաջի արարեալ ցուցման երկոքին վկայքն հաւաստաբանին, զի գիտեն և ճանաչեն զհարազատ քոյր Արտեմայ Մակարեանց, որ է այժմ տասն երկու ամաց «Սօնայ» անուն, այն է ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ Տփիսիսայ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 402-403 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 421 շրջ.-422, բնագիր, ձեռագիր:

քաղաքացի Աւետիքայ Յովհաննիսեան Մակարեանց ընդ Սալօմէի Մինասեան Գէորգեանց ի 1868 ամի, որպէս երեւի գրեալ ի մետրիքական մատենի ծնելոյց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ նոյն ամի, այլ մկրտող քահանայն մատուցմամբ չէ գրեալ ի նմին զանուն այնր նորա ծնելոյ ազգական, ըստ որում նշանակեալ յայնմ մատենի մկրտեալ է իսկապէս միւսնոյն Սօնայն: Տեղեկութիւն. նախ՝ ի մետրիքական մատենէ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփլիսայ 1868 ամի մասն 1, յօդ. 17, իգական սեռի երեւի՝ յօրինաւոր ամուսնութիւնէ Աւետիքայ Մակարեանց ընդ Սալօմէի Մինասեանց ծնեալ է դուստր ի մէկն օգոստոսի 1868 ամի և մկրտեալ յ8 նորին ամսոյ ի ձեռն Զաքարիայ քահանայի Տէր-Ղազարեանց, անուն նորա ծնելոցն չէ գրեալ ի մատենի, որոյ կնքահայրն լեալ է Վահան Ստեփանեան Աբրահամեանց: Երկրորդ՝ ի գործոց կոնսիստորիայիս երեւի, զի ի հետևումն խնդրագործութեան Արտեմայ Մակարեանց, որ վասն տալոյ նմա ի թիւս այլոց և զծննդական վկայական քեռ նորա Սօնայի, ծնելոյ ի 1 օգոստոսի 1868 ամի, վիճակային կոնսիստորիայս վասն չերևելոյ գրեալ անուան Սօնայի ի մետրիայս Ատենիս՝ հրամանաւ յ2 յուլիսի անցեալ 1879 ամի № 1622, պատուիրեաց Կարապետ քահանայի Տէր-Սարգսեանց առնել զօրինաւոր քննութիւն վասն անուան Սօնայի Մակարեանց, զորմէ կրկնեաց նմա ի 20 յունիսի տարւոյս № 1807, առ որ ստացաւ վերոյգրեալ յայտարարութիւն նորին № 80: Հրամայեցին. ըստ հաւաստաբանութեան վկայից նշանակել ի մետրիքական մատենի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ 1868 ամի զանուն դստեր Աւետիքայ Մակարեանց Սօնայի, և ըստ այնմ տալ զվկայական ծննդեան և մկրտութեան նորա»¹:

1880 թ. դեկտեմբերի 8-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Նախ՝ զխնդիր Կէկէլի այրւոյ հանգուցեալ Գէորգ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց ի 26 նոյեմբերի տարւոյս, յորում գրէ. «Վեց ամբ են յորմէ հետէ վախճանեցաւ այրն իմ Տէր Գէորգ Տէր-Յովհաննիսեանց ի յետին չքաւորութեան, թողլով միայն զսեփհական տուն մի վասն բնակութեան մերոյ, և զմեծագումար պարտս և վեց անչափահաս զաւակունս, յորոց երկուքն զկնի մահուան հօրն իւրեանց վախճանեցան, իսկ այժմ ունիմ ես զչորս որբիկս կենդանիս՝ Կատարինէ 19 ամաց, Աբգար 15 ամաց, Սարայ 10 ամաց և զՇուշանն, այժմ ամուսնացեալ ընդ առն 23 ամաց: Յընթացս վեց ամեայ այրութեան իմոց, զկնի կրելոյ իմ զբազմադեմի տառապանս վասն պահպանութեան և սննդեան որբոցս և հատուցման մասին ինչ պարտուց առն իմոյ, արդէն որովհետև Յայսկոյս Կովկասու պրիկազն հասարակաց խնամատարութեան տնօրինեալ է հանել ի հրապարակական վաճառ գտուն մեր ի տեղի պարտուցս, ինձ հարկ է կարգեալ հոգաբարձուի ի վերայ կայից և որբոց իմոց, զի այնու կոչմամբ հնար լինիցի ինձ կրկնակի գնահատել տալ տուն մեր և փոխառնուլ ի պրիկազէ անտի զգումար ինչ ընդ գրաւականաւ այնորիկ առ ի թեթեւացուցանել զիմ պարտս և ազատել զայս կալուած մեր ի վաճառմանէ, վասն որոյ ամենախոնարհաբար խնդրիմ առնել զտնօրէնութիւն յաղազս կարգելոյ զիս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 493 շրջ.-494, բնագիր, ձեռագիր:

Հոգաբարձուի ի վերայ կայից յիշեալ անչափահաս երից զաւակացս Կատարինեայ, Աբգարու և Սարրայի, և առ այն շնորհել ինձ զվկայազիր ի ռուսաց լեզու ըստ պատշաճին վասն խնդրամատոյց լինելոյ ուր և զի արդ հարկն է, և հոգալոյ զկարեորսն ի մասին վաելուէն պահպանութեան և կառավարութեան կայից և որբոց իմոց»։ Երկրորդ՝ զխնդիր անչափահաս որբոց նոյն քահանայի Կատարինէի և Աբգարու Տէր-Յովհաննիսեանց ի 28 նոյեմբերի տարւոյս, որով խնդրին կարգել ի վերայ նոցա և կայից նոցա խնամակալ զմայրն նոցա Կէկէլ Տէր-Յովհաննիսեանց։ Տեղեկութիւն. ի մետրիքական մատենից երևի, զի որբք հանգուցեալ Գէորգ քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփխիսայ ծնեալ են՝ Շուշան ի 5 մարտի 1858 ամի, Կատարինէ ի 1 նոյեմբերի 1861 ամի, Աբգար յ2 նոյեմբերի 1865 ամի և Թերզայ ի 10 նոյեմբերի 1870 ամի։ Հրամայեցին. ըստ գորութեան 229, 236 և 219 յօդ. 1 մասին, X հատ, օրինաց նշանակեալ զայրի Կէկէլն Տէր-Յովհաննիսեանց Հոգաբարձուհի ի վերայ անչափահաս դուստերն Թերզայի Տէր-Յովհաննիսեանց և խնամակալ ի վերայ անչափահաս զաւակացն Կատարինէի և Աբգարու Տէր-Յովհաննիսեանց և կայից նոցա, զորմէ և հրամանագրել նմա ի գիտութիւն, պատուիրելով ի ներկայութեան գործակալի Տփխիսայ կազմել զցուցակ բոլոր շարժական և անշարժ որբապատկան կայից և մատուցանել Ատենիս։ Զայսմանէ հրամանագրել գործակալին ի գիտութիւն»¹։

1881 թ. մայիսի 1-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն Ղազարոս քահանայի Յովսէփեանց՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի 27 մարտի տարւոյս, յորում գրէ. «Պատիւ ունիմ ամենախոնարհաբար յայտ առնել արդարախիղճ ատենակալացդ զհետեւեալս. յօրմէ յանձնելոյ յԱտենէդ զցուցակագրեալ ծախս ժողովրդեան եկեղեցւոյ մերոյ, ի հովուութեան իմոյ, միաբանակիցն իմ արժ. Սարգիս քահանայ Իգիթեանց, հետզհետէ ջանայ իւրացուցանել ինքեան զծուխ իմ և հակառակ կարգադրութեան մասնաժողովոյն, կատարէ զօրինակատարութիւնս ծխոց իմոց առանց նախապէս յայտնելոյ զհանգամանացն հոգեւոր իշխանութեան, որպէս է տեսանել զյետագայս։ Առաջինն՝ Յարութիւնի, Յակովբ և Ստեփան Յովհաննիսեան Յակոբջանեանց, սոցա տունն փարատեալ էր, իմ, իսկ զմկրտութիւնն կատարեալ է ընկերակիցս իմ։ Երկրորդ՝ զկրտսեր եղբօր վերոյիշելոյ զՍտեփան Յակոբջանեանցն պսակեալ է : Երրորդ՝ զԾղալոբ Շամազեան Մինազարեանցն համոզեալ է և զտուն նորա օրհնեալ։ Զորրորդ՝ զտուն Աւետիքայ Հայրապետեան Ղազարեանց փարատեալ էր իմ, իսկ մկրտութիւնն ի 26 ամսոյս կատարեաց ինքն։ Վասն որոյ խնդրիմ ամենախոնարհաբար զտնօրէնութիւն արդարախիղճ Ատենակալացդ։ Ի հետևումն որոյ կոնսիստորիայս կոչեալ յԱտենան իւր զքահանայս Իգիթեանց և Յովսէփեանց տեղեկացաւ ի նոցանէ զհանգամանս գործոյն և ըստ համաձայնութեան յիշեալ երկուց քահանայից զվերոյիշեալ երկու տուն ծուխս այն է զԾղալոբ Մինազարեանց և զՅարութիւն Յակոբջանեանց և զեղբարս նորա Յակոբ և Ստեփան յանձ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 759-760 շրջ., բնագիր, ձեռագիր։

նեաց ի հովուութիւն Սարգիս քահանայի Իգիթեանց, և ի տեղին նոցին ի ծխոց Իգիթեանցի յանձնեաց ի հովուութիւն Ղազարոս քահանայի զերկուս հետեւեալ տունս՝ Մարտիրոս Խառատեանց և Գէորգ Ղազարեանց»։ Հրամայեցին. ի մասին փոփոխութեան վերոյիշեալ երկու տուն ժողովրդոց քահանայից Սարգսի Իգիթեանց և Ղազարոսի Յովսէփեանց առնել զպատշաճաւոր ծանօթութիւն ի ցուցակս ծխական ժողովրդոց նոցին, զորմէ և յայտնել նոցա ի գիտութիւն և ի կատարումն ի ձեռն գործակալի Տփիսիսայ»¹։

1881 թ. հուլիսի 20-ին կոնսիստորիան լսել է. «Զյայտարարութիւն Սարգիս քահանայի Իգիթեանց ի 27 ապրիլի տարւոյս, յորում գրէ. «Պատիւ ունիմ խոնարհաբար յայտ առնել հոգեւոր Ատենիդ այն, զի նշանակեալ յիմում ցուցակի ծխականաց ընդ № 109, Կաթողիկէ Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ միաբան Գարեգին քահանայն Մատինեանց ինձ պատկանեալ մի տուն ծուխայրի Մարիամ Վարդանեանց և ուստր նորա՝ Սարգիսն, յորդորմամբ խլեալ է յինէն և ի յունիս ամսոյն մկրտելով նորածին որդին, և յայսմիկ անցեալ Ջորջնեաց և զատկին նախքան զիս՝ օրհնեալ է գտուն նորա։ Վասն որոյ ամենախոնարհաբար խնդրիմ հոգեւոր Ատենիդ առնել զարժանին տնօրէնութիւն՝ յաղագս վերադարձուցանելոյ ինձ»։ Տեղեկութիւն. կոնսիստորիայս վերահասու լեալ ժողովրդական ցուցակաց քահանայից քաղաքիս ի գիտ, զի յիշատակեալ այրի Մարիամն Վարդանեանց և ուստր նորա Սարգիս, գտանին նշանակեալ ի ցուցակս ժողովրդոց երից քահանայից. այն է՝ Մարտիրոսի Ամիրխանեանց ընդ յօդ. 100, Սարգսի Իգիթեանց ընդ յօդ. 109 և Իսահակայ Խախանեանց՝ ընդ յօդ. 56։ Ուստի կոչեալ յԱտեան սորին զայրին և զուստր նորա Սարգիսն, տեղեկացաւ, զի նոքա ցանկան ընդունել զԳրիգոր քահանայն Մատինեանց։ Հրամայեցին. համաձայն ցանկութեան այլուոյ Մարիամայ Վարդանեանց և որդւոյն Սարգսի, թողուլ զնոսա ի հովուութեան Գրիգոր քահանայի Մատինեանց, և յանունս նոցին հանել ի ժողովրդական ցուցակաց քահանայից Մարտիրոսի Ամիրխանեանց, Սարգսի Իգիթեանց և Սահակայ Խախանեանց, զորմէ հրամանագրել գործակալին Տփիսիսայ, պատուիրելով՝ յայտնել յայսմանէ յիշատակեալ քահանայից և առնել զծանօթութիւն ի ցուցակսն նոցա ի մասին յիշատակեալ ծխոց»²։

1882 թ. նոյեմբերի 1-ին Սարգիս քհ. Իգիթեանը կոնսիստորիային է ներկայացրել իր հավելյալ ծխերի ցուցակը. «Ընդ այսմ առաջի արարեալ հոգեւոր Ատենիդ, զցուցակ նորոգ յաւելեալ ծխոց իմոց, ոչ պատկանելոց այլում քահանայի և զցուցակ յանձնեալ ինձ ծխոց, ամենախոնարհաբար խնդրիմ նշանակել և զնոսին ի նմին ցուցակի և վաւերացուցմամբ դորին վերադարձուցանել ինձ՝ վասն հովուելոյ զնոսա ընդ նախեղակ ծխոց իմոց»։

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 238 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր։ Տէն նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 57, բնագիր, ձեռագիր։

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 374 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր։ Տէն նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 60, բնագիր, ձեռագիր։

Ցուցակ յաւելեալ ժողովրդոց.

1. Խաչատուր Յարութիւնեանց, որդիք Մարտիրոս, Աւետիք և այլն:
2. Յակոբ Բաղալեան Քեոխսեանց, կին և որդիք:
3. Համբարձում Տէր-Յովհաննիսեանց, կին և որդիք:
4. Ալեքսի Ալավերդեանց, կին, քոյր և եղբայր:
5. Պօղոս Վարդապետեանց, կին և որդիք:
6. Միխակ և Նազար Նազարեանց, կանայք, որդիք և մայր:
7. Աւետիք Պատուականեանց, կին և որդիք:
8. Սարգիս Զիլավդարեանց, եղբարք Յովհաննէս, Կարապետ և մայր:
9. Աղասի Մելիք-Աւագեանց, կին և որդիք:
10. Աւագ, Շամիր Սօղոմոնեանց, կանայք և եղբարք որդիք:
11. Սարգիս Մատինեանց, կին և որդիք և քէնի:
12. Աւետիք Չօբանեանց, կին և որդիք:
13. Սօֆիա Զուրաբեանց և որդիք:
14. Խաչատուր Բաղալեան Աւետիսեանց, կին և որդիք:
15. Իսահակ Աղասեանց և կին սորա:
16. Շաքար և Յարութիւն Զուրաբեանց, կին և որդիք:
17. Այրի Աննա Պետիլեանց, դուստր և ուստերք սորա:
18. Թաթոս Օնանեանց, կին և որդիք:
19. Սիմէօն Աւագեանց, կին և փեսայ սորա Արքահամ և կին:
20. Զաքար Մակարեանց:
21. Այրի Քալի Մարտիրոսեանց և ուստերք սորա և հարսն:
22. Գէորգ Արութեանց:
23. Մկրտիչ Կարապետեանց, կին և որդիք:
24. Բուդաղ Յակոբեանց, կին և որդիք:
25. Յովհաննէս Յովսէփեանց, կին և որդիք:
26. Խաչատուր Սահակեանց, կին և որդիք:
27. Սարգիս Գրիգորեան Միրզաւագեանց, կին և որդիք:
28. Թալիշ Խաչատրեանց:
29. Ամիրան Գրիգորեան Եզեկեանց¹:

1882 թ. նոյեմբերի 22-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն Սարգիս քահանայի Իգիթեանց ի 1 նոյեմբերի տարւոյս, յորում գրէ. «Ընդ այսմ առաջի արարեալ հոգեւոր Ատենիդ զցուցակ նորոգ յաւելեալ ծխոց իմոց, ոչ պատկանելոց այլում քահանայի, և զցուցակ յանձնեալ ինձ ծխոց, ամենախոնարհաբար խնդրիմ նշանակել և զնոսին ի նմին ցուցակի և վաւերացուցմամբ դորին վերադարձուցանել ինձ վասն հովուելոյ զնոսա ընդ նախեղակ ծխոց իմոց»: Հրամայեցին. ըստ առաջարկեալ ցուցակի զյաւելեալ 29 տուն ժողովուրդս յաւելուլ ի ցուցակի ծխական ժողովրդոց Սարգիս քահանայի Իգիթեանց և զայն ցուցակ դարձուցանել նմա ի հովուութեան այնոցիկ ժողովրդոց, զորմէ առնել ծանօթութիւն և ի գտա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 64-65, քնագիր, ձեռագիր:

նեցեալ ի կոնսիստորիայիս ցուցակի ժողովրդոց նոյն քաճանայի»¹: 1883 նոյեմբերի 12-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում քննարկվել է «Հաւաքարի Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Ղազարոս քհյ. Յովսէփեանի յայտարարութիւնը, որով յայտնում էր, թէ իւր միաբանակից Սարգիս քհյ. Իգիթեանց ունի աւելի ծուխ, քան ինքը և խնդրում էր կարգադրել, որ նոր բաժանումն լինի երկու միաբանաց մէջ և այն էլ հաւասարապէս: Կարգաւորեցին. յետաձգել այդ խնդիրը մինչև քաղաքիս հոգևորականաց շտաբի կազմելը և ծխոց ընդհանուր բաժանումն»²:

1882 թ. դեկտեմբերի 27-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն Սարգիս քաճանայի Իգիթեանց ի 17 դեկտեմբերի տարւոյս, յորում գրէ. «Պատիւ ունիմ խոնարհաբար յայտ առնել հոգևոր Ատենիդ այն է՝ զի էջմիածնեցւոց Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ միաբան Ներսէս աւագ քաճանայ Աբովեանց ինձ պատկանեալ մի տուն ծուխ, նշանակեալ յիմում ցուցակի ծխականաց Զաքարիա Մակարեանց ընդ № 20, յորդորմամբ եղեալ է յինչն և յանցեալ նոյեմբեր ամսեան պսակեալ: Ես յայտնելով նորին նախքան պսակն թէ վերոյիշեալ Մակարեանց իմ ցուցակի ծուխ է, բայց նա չ'լսելով պսակել է, վասն որոյ ամենախոնարհաբար խնդրիմ հոգևոր Ատենէդ առնել զարժանին տնօրէնութիւն և յայտնելոյ զայսմանէ ուր հարկն է»: Տեղեկութիւն. նախ՝ ի հետևումն յայտարարութեան Սարգիս քաճանայի Իգիթեանց ի 1 նոյեմբերի տարւոյս, կոնսիստորիայս ըստ օրագրութեան ի 22 նոյեմբերի համաձայն առաջարկեալ ի նմանէ ցուցակի գյաւելեալ 29 տուն ժողովուրդս յաւելեալ ի ցուցակի ծխական ժողովրդոց նորա՝ յանձնեաց զայն ցուցակ նմա ի հովութեան, զորմէ նշանակեաց և ի գտանեցեալ ի կոնսիստորիայիս ցուցակի ժողովրդոց նոյն քաճանայի: Ի թիւս այսոցիկ յաւելեալ 29 տուն ժողովրդոց գտանի նշանակեալ ընդ յօդ. 20, Զաքար Մակարեանց: Եւ երկրորդ՝ ի հետևումն վերոյիշեալ յայտարարութեան Սարգիս քաճանայի ի 17 ամսոյս կոնսիստորիայս կոչեալ յԱտեան իւր զՆերսէս աւագ քաճանայն Աբովեանց՝ ստուգեաց, զի վասն պսակի յիշատակեալ Զաքարիայ Մակարեանց ստացեալ է նա զհրաման ի 6 նոյեմբերի և պսակեալ է զնա, այսինքն նախ քան զհաստատութիւն կոնսիստորիայիս յաւելուածոյ ցուցակին Սարգիս քաճանային: Հրամայեցին. ի վերոգրելոցն երևի, զի Զաքարն Մակարեանց չէ եղեալ սեպհական ծխական ժողովուրդ Սարգիս քաճանայի Իգիթեանց, այլ միայն յետոյ յաւելեալ և յաւելուածն ցուցակի կոնսիստորիայս հաստատեալ է ի 22 նոյեմբերի տարւոյս, յորմէ հետէ միայն կարէր նա համարել զՄակարեանցն իւր սեպհական ժողովուրդ: Ըստ այսմ կոնսիստորիայս եզրակացուցանէ, զի յիշեալ Մակարեանցն պատկանի իբրև ծուխ Ներսէս աւագ քաճանայի Աբովեանց, քան թէ Սարգիս քաճանայի Իգիթեանց: Վասն որոյ ի յաւելուածոյ ցուցակի ժողովրդոց Սարգիս քաճանայի Իգիթեանց ընդ յօդ. 20 առնել ծանօթութիւն, թէ Զաքարն Մակարեանց է ծխական ժողովուրդ Ներսէս աւագ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 465, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2276, թ. 32 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

քաճանայի Աբովեանց, զորմէ տալ և տեղեկութիւն Սարգիս քաճանային առանձին հրամանագրով»¹:

1883 թ. եկեղեցու Սարգիս քհյ. Իգիթեանը ունեցել է 145, իսկ Ղազարոս քհյ. Յովսէփեանը՝ 118 տուն ծուխ²:

1884 թ. եկեղեցին ունեցել է 1568 երկսեռ ծխական³: Այդ տարի եկեղեցում գրանցվել է 25 պսակադրություն, ծնվել է 23 արական, 33 իգական, մահացել է 24 արական, 31 իգական ծխական⁴:

1885 թ. եկեղեցին ունեցել է 234 ծուխ, որից 654 արական և 634 իգական ծխական⁵:

1886 թ. եկեղեցում գրանցվել է 14 պսակադրություն, ծնվել է 41 արական և 28 իգական, մահացել՝ 27 արական և 18 իգական ծխական⁶:

1887 թ. մարտի 13-ին Թիֆլիսի քաղաքացի Մարտիրոս Յարութիւնեան Մովսիսեանցը խնդրագրով դիմել է Վիրաճայոց կոնսիստորիային. «Ես ժողովրդութեամբ պատկանում եմ Հաւլաբարի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ միաբան Ղազարոս քաճանայի Յովսէփեանց: Սորանից մի քանի տարի առաջ ես հանդերձ ընտանեօք գնում էի ուխտադրութեան Բոլնիս գիւղի Սուրբ Գէորգայ եկեղեցի և միևնոյն ժամանակ պէտք է մկրտել տայի այնտեղ երեխայիս, ուր և ամեն տարի գնում ենք, և յիշեալ եկեղեցւոյ մարմարեայ աւազանը ես եմ կառուցել տուել: Յիշեալ քաճանայն կամեցաւ մեզ համոզել, որ իբր նախապաշարեալ մարդիկ ենք և ոչինչ չենք հասկանում, որովհետև իւր կամքն չենք կատարում, և եթէ դորան չ'լսենք՝ անպատճառ կ'վնասուենք և այլն, այսպիսի կոպիտ բառերով սկսեց հրապարակաւ մեզ թերահաւատեցնել և անիծել: Յետ դառնալիս որդիս վախճանեցաւ և այնուհետև ատեցի այդ քաճանային: Կարծում եմ, թէ դա որ անիծեց, այդ պատճառաւ վախճանեց որդիս: Այդ օրից սկսած հետո շատ կոպիտ և վատ էր վարւում: Այդ անցքից յետոյ դարձեալ պատահեց, որ երեխայիս ինքը պէտք է մկրտէր և ինչ անուն որ պատուիրել՝ անուանել երեխայիս: Յիշեալ քաճանայն այլ անուն է անուանում հակառակ ինձ, որպէս զի ես նեղանամ, և իմ խոստովանութիւնս դուրս է գալիս նորա բերանից և ես լսում եմ դուրս, որ բոլորովին անվայել է խոստովանահօրը: Այժմ ամենախոնարհաբար խնդրում եմ Բարձր Արժանապատիւ Ատենակալներիցդ, որ հրամայէք Ղազարոս քաճանային այլևս չ'հովուէ ինձ, և ես այսուհետև չեմ թողնիլ մտնելու իմ տուն և իմ օրինակատարութիւններս կատարելու, այլ նշանակեցէք մի այլ քաճանայ, որին դուք կ'բարեհաճէք»⁷: Նույն օրը Վիրաճայոց կոնսիստորիան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 523 շրջ.-524 շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Տես նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 67, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2932, թ. 4 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7765, թ. 331 շրջ., ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3876, թ. 29, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 20, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3878, թ. 41, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 117, բնագիր, ձեռագիր:

հրամայել է. «...Համաձայն խնդրանաց Մարտիրոսի Մովսիսեանց, յանձնել զնա ի հովուութիւն Սարգիս քահանայի Իգիթեանց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, առնելով զծանոթագրութիւնս ի ծխական ցուցակս Ղազար և Սարգիս քահանայից, յայսմ կարգադրութիւնէ Ատենիս յայտնել յիշեալ քահանային և Մարտիրոսի Մովսիսեանց, ընդ ձեռն վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հաւաքարի»¹:

1887 թ. նոյեմբերի 20-ին Հավաքարաբնակ Գէորգ Էլիսբարեանը խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Պատիւ ունիմ խոնարհաբար յայտնել հոգևոր Ատենիդ, այն է՝ սկզբից մենք լինելով ծուխ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, բայց ինչ-ինչ զանազան միջոցների բերմամբ, վիճակուեցինք Նորաշէնու Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ հանգուցեալ Յովսէփ քահանայի հովուութիւն, յետ վախճանելոյ նորա, յանձնում է մեզ հոգևոր իշխանութիւնը առանց մեր գիտութեան՝ ի հովուութիւն Դաւիթ քահանայի Գիրգիդեանց: Նախ որ մենք չատ հեռու ենք բնակվում Նորաշէն եկեղեցուց, և երկրորդ՝ մերձ լինելով Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն, և ժամաւոր ենք նոյն եկեղեցւոյ և հաղորդւող: Վասն որոյ ամենախոնարհաբար խնդրեմ հոգևոր Ատենիդ, ընդունել իմ այս խնդիրը և հրամայել Գիրգիդեանցին այլևս չգալ հովուելու մեզ, և յանձնել Սարգիս քահանայի հովուութեան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ»²: Նույն օրը կոնսիստորիան հրամայել է. «Համաձայն ցանկութեան Գէորգայ Էլիսբարեանց, յանձնել զնա ի հովուութիւն Սարգիս քահանայի Իգիթեանց, զորմէ առնել զպատշաճաւոր ծանօթութիւն, ի ցուցակի ծխոց նորա և Գիրգիդեանց քահանայի, և յայտնել նոցա զայսմանէ ի ձեռն վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց քաղաքիս»³:

1888 թ. մարտի 28-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. այրին Տփլիսայ քաղաքացի Աղայի Եսայեան Զանդուկեանց՝ Օսանայ Գասպարեան ըստ հօրն Պապա-դիարով խնդրագրով ի 15 նոյեմբերի 1883 ամի խնդրեալ էր ի կոնսիստորիայէս տալ նմա զմետրիկական վկայականս. Ա) Ծննդեան և մկրտութեան նորա, Բ) Պսակի նորա ընդ Աղայի Եսայեան Զանդուկեանց, և Գ) Ծննդեան դատեր նորա Կատարինէի: Ի հետևումն որոյ տուեալ եղև նմա վկայական պսակկի նորա ընդ Աղայի Զանդուկեանց համաձայն մետրիկական մատենից ի 19 նոյեմբերի 1883 ամի № 3472, և որովհետև ժամանակ ծննդեան և մկրտութեան նորա և դատերն Կատարինէի չերևեցաւ գրեալ ի մետրիկական մատենս, ուստի ըստ ընկալեալ կարգին արարեալ եղև քննութիւն և ի վերայ հիման ցուցմանց վկայից տուեալ եղեն խնդրատուին մետրիկական վկայականք ծննդեան և մկրտութեան նորա և դատեր նորա կատարինէի ի 5 դեկտեմբերի 1883 ամի № 3663 և № 3664: Այն ինչ լուր ի հաս Ատենիս, թէ վերոյիշեալ վկայականն ծննդեան և մկրտութեան Կատարինէի № 3664, տուեալն ի կոնսիստորիայէս ի վերայ հիման

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 118, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 141, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 142, քնագիր, ձեռագիր:

ցուցմանց վկայից անվաւեր է, որովհետեւ Կատարինէն է դուստր Զուրաբայ Թուրաբեանց, և ոչ Աղայի Զանդուլեանց: Ի հետևումն որոյ կոնսիստորիայս քաղեալ գտեղեկութիւնս ի գործոց իւրոց և ի մետրիկական մատենից բոլոր եկեղեցեաց Տփլիսայ՝ ի գետ նախ՝ ի մետրիկական մատենի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ 1855 ամի ի թիւս ծնելոց ընդ յօդ. 8, նշանակեալ է յօրինաւոր ամուսնութիւնէ Զուրաբայ Թուրաբեանց ընդ Օսանայ Գասպարեան ծնեալ է դուստր ի 10 մայիսի 1855 ամի և մկրտեալ ի 20 նոբին ամսոյ ի ձեռն Ստեփաննոս քահանայի Տէր-Յակոբեանց՝ անուանեալ է Կատարինէ, կնքահայրն լեալ է Սօսի Մելքոնեանց: Երկրորդ՝ քննիչն առանձին մասին երկրորդ հաշտարար բաժնի Տփլիսայ գրութեամբ ի 22 օգոստոսի 1872 ամի № 1083, խնդրեալ է ի կոնսիստորիայէն հաղորդել նմա գտեղեկութիւնս յաղագս ժամանակի ծննդեան և մկրտութեան Կատարինէի Թուրաբեանց: Ի հետևումն որոյ կոնսիստորիայս գրութեամբ յ30 նոյեմբերի նոյն ամի № 2289, ծանուցեալ է քննիչն, թէ յիշատակեալ Կատարինէն Զուրաբեան Թուրաբեանց ծնեալ է ի 10 մայիսի 1855 ամի: Անկախ յայսմանէ երկուքին քորք Աղայի Եսայեան Զանդուլեանց այրիք Մարթայ Մարտիրոսեանց և Սօփիայ Դեմուրեանց ըստ հօրն Զանդուլեանց ի տուն գվկայութիւն ի 27 մարտի տարւոյս զայնմ, թէ՛ հարազատ եղբայրն նոցա Աղայ Զանդուլեանց թէ՛ և պսակեալ էր երկիցս, բայց ոչ միայ կնոջէ հունէր զորդիս և վախճանեցաւ անզաւակ, և թէ երկրորդ ամուսնութեամբ պսակեալ էր նա ընդ այրի Օսանայ Գասպարեան Զիթաւեանց ըստ հօրն Պապա-ղիարով, որ ունէր յառաջին առնէն ի Զուրաբայ Զիթաւեանց զտղստերս՝ Կատարինէ և Աննա: Հրամայեցին. ի վերոյգրելոցն երևի, զի մետրիկական վկայականն տուեալ ի կոնսիստորիայէս ի 5 դեկտեմբերի 1883 ամի № 3664, վասն ծննդեան և մկրտութեան Կատարինէի Զանդուլեանց անվաւեր է, որովհետեւ տուեալ է այն ըստ անձիշտ ցուցմանց վկայից: Ուստի կոնսիստորիայս եզրակացուցանէ՝ զյիշատակեալ վկայականն № 3664, համարել անվաւեր, զորմէ հաղորդել պարոն պրօկուրորին նահանգական դատարանի Տփլիսայ և խնդրել գտնօրէնութիւն նորին յաղագս ենթարկելոյ օրինաւոր պատասխանատուութեան որպէս զԿատարինէն Թուրաբեանց, որ սեպհականեալ է ինքեան զօտար ազգանուն, և զմայրն նորա նոյնպէս և գվկայս, որք տուեալ են զուստ ցուցմունս ի միասին ծննդեան և մկրտութեան նորա»¹:

1890 թ. փետրվարի 19-ին եկեղեցու ծխական Թագուհի Անդրէասեանը խնդրագրով դիմել է թեմի առաջնորդ Մամբրէ եպս. Սանասարեանին. «Ստորագրեալ աղախինդ իբրեւ բանաւոր ոչխար յանձնուած եմ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քահանայ Տէր Սարգսի հոգևոր հովուութեանը՝ տասն և հինգ տարուանէ ի վեր: Յիշեալ քահանայն կը հովուէր զմեզ, քանի որ մեր առատաձեռնութիւնը կը վայելէր, իսկ արդ երեք տարուանէ ի վեր տունս ոտք դրած է, քանի որ մէկ որդիս ամուսնացած ու տանից դուրս գնացած է, և միւս որդիս էլ զրպարտութիւնով մը երեք տարի է ի վեր բերդում կալանաւորուած

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 193-194 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

է. ուրեմն զգացած է, որ մեր թշուառ վիճակի մէջ առաջուան եղանակով չը պիտի կարողանանք իրան անյագութիւնն յագեցնել: Երեք տարի է, ասացի, մեր տունն եկած չէ ոչ՝ ս. Ծննդեան, և ոչ՝ ս. Զատիկի շնորհաւորութեան, պատրուակելով, թէ թող ինքն հրաւիրէ, որ դամ: Ներկայումս խոնարհաբար կը հարցանեմ, թէ այս որ տեղաց նոր օրէնքն է քահանային տնօրհնէքի հրաւիրել: Նա, որ երեք տարի ի վեր զիս իրան բանաւոր ոչխարը չը ճանաչելով հովուել է ձեռք քաշած, յայտնի է, որ աղախինդ էլ խոստովանութիւնէ և ս. Հաղորդութեան ամենապիտանի խորհուրդից զրկուած եմ: Ուրեմն ու՞մ պէտք էր բողոքել, եթէ ոչ Զեր բարեխնամ Հօր, որպէսզի աղերսանաց լսելով՝ մեր վերայ ուրիշ հոգեւոր հովիւ մը նշանակելու շնորհ անել փութաք, որ չը մնանք անհովիւ մոլորեալ ոչխարի նման անապատում: Մնալով բարեխնամ կամացդ հնազանդեալ, ամենախոնարհ աղախին մեծի Սրբազնութեանդ Թագուհի Անդրէասով»¹: Խնդրագրի վրա մակագրվել է. «Կոչել Տէր Սարգսին. որովհետեւ քահանայն կոչեցաւ և պատուիրեցաւ նմա հովուել զխնդրատուն, վասն որոյ կցեալ ընդ գործոյն»²:

1890 թ. եկեղեցին ունեցել է 250 տուն ծուխ: Այդ տարի եկեղեցում գրանցվել է 49 ծնունդ (24 արական և 25 իգական), 21 ամուսնություն և մահացել է 64 ծխական³: Նույն թվականին քննարկվել է Էջմիածնեցոյ Սուրբ Գէորգ եկեղեցուց, որն ունեցել է մոտ 1000 ծուխ, 200 ծուխը հատկացնել Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբանությանը՝ եկեղեցու խղճալի ու աղքատ կացությունը բարելավելու համար⁴:

1891 թ. ապրիլի 2-ին ներկայացվել է եկեղեցու Սարգիս աւագ քհն. Իգիթեանի ծխերի ցուցակը, որոնք մասնակցել են Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձուներ ընտրելու համար պատվիրակների ընտրությանը.

Աղաբաբեանց Յովակիմ
Ափեանց Նազար
Անտոնեանց Միքայել
Ափեանց Աւետիք
Ակոբջանեանց Յարութիւն
Անդրիասեանց Աղասի
Ափրիկեանց Վասիլ
Անդրիասեանց Դարչոյ
Ալավերդեանց Ալէքսի
Աղասեանց Իսահակ
Աւագեանց Գէորգ
Աւետիքեանց Խալաթ

Արրահամեանց Գէորգ
Արութեանց Գէորգ
Բէժանեանց Սարգիս
Բէժանեանց Դաւիթ
Գալստեանց Մնացական
Գալստեանց Աղալոյ
Գրիգորեանց Մկրտիչ
Գրիգորեանց Գէորգ
Եօլչեանց Դարչոյ
Իսայեանց Շաքար
Եգանեանց Սարգիս
Եղգարեանց Մինաս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 59, թ. 5 և 2րջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 59, թ. 5:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3886, թ. 17-18:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7650, թ. 7-9:

Եղիանց Ամիրան
 Զաքարեանց Մատթէոս
 Զուրաբեանց Սողոմոն
 Էվազեանց Յարութիւն
 Էլիսբարեանց Գէորգ
 Էլիսբարեանց Աղասի
 Թօրոսեանց Ադամ
 Թօմասեանց Կոստանդ
 Թօրոսեանց Խաչատուր
 Թօրոսեանց Սարգիս
 Իգիթեանց Արշակ
 Իգիթեանց Յակոբ
 Խաչատրեանց Կոստանդ
 Խառատեանց Յովհաննէս
 Խաչատրեանց Յարութիւն
 Խաչատրեանց Թալիշ
 Կարապետեանց Մկրտիչ
 Կարապետեանց Համբարձում
 Կուզանեանց Յովակիմ
 Ղազարեանց Յակոբ
 Ղասումեանց Վասիլ
 Ղասումեանց Նիկողայի
 Ղազարեանց Մնացական
 Մակարեանց Արտեմ
 Մակարեանց Մարտիրոս
 Մարտիրոսեանց Գալուստ
 Մարգարեանց Արտեմ
 Մանուկեանց Գէորգ
 Մանուկեանց Համբարձում
 Մնացականեանց Գրիգոր
 Մատինեանց Սարգիս
 Միրզաաւագեանց Սարգիս

Յովհաննէսեանց Դարչոյ
 Յարութիւնեանց Նիկողայոս
 Յակոբեանց Սէրովրէ
 Յովսանեանց Յարութիւն
 Յովակիմեանց Դարչոյ
 Յարութիւնեանց Գիգովի
 Նազարեանց Սարգիս
 Նազարեանց Գէորգ
 Նազարեանց Միքայէլ
 Շարմազանեանց Ծղալոր
 Չօբանեանց Աւետիք
 Սարիեանց Մելքոյ
 Սարգսեանց Պապիկ
 Սարիեանց Սարգիս
 Սուսանեանց Դարչոյ
 Սոմխեանց Ստեփան
 Սողոմոնեանց Աւագ
 Սողոմոնեանց Առաքել
 Սաֆարեանց Աւագ
 Վարդանեանց Պապայ
 Վարդանեանց Գիգովի
 Վարդապետեանց Պողոս
 Տէր-Յովհաննիսեանց Աստուածա-
 տուր
 Տէր-Յակոբեանց Առաքել
 Տէր-Պետրոսեանց Պետրոս
 Տիրունեանց Եգոր, Գէորգ
 Քաթանեանց Պողոս
 Քաթանեանց Արամ
 Օմարեանց Գէորգ
 Մանուչարեանց Ղազար:

Ներկայացվել է նաև Ղազարոս քիյ. Յովսեփեանի ծխերի ցուցակը.

Աղասեանց Ալէքսի
Աբրահամեանց Գրիգոր
Աբրահամեանց Գէորգ
Աւետիսեանց Հայրապետ
Ադիբէգեանց Գէորգ
Այվազեանց Ստեփան
Այվազեանց Սարգիս
Այվազեանց Դարչո
Աբրահամեանց Յարութիւն
Գրիգորեանց Ղորիսմազ
Գրիգորեանց Եագոր
Գրիգորեանց Գէորգ
Գրիգորեանց Նիկողայոս
Գասպարեանց Աղէքսանդր
Գրիգորեանց Աւագ
Բարողեանց Գէորգ
Բալասանեանց Յարութիւն
Բալասանեանց Գալուստ
Էլչեանց Դաւիթ
Թէւեանց Արշակ
Խաչատրեանց Գրիգոր
Խաչատրեանց Յովհաննէս
Խաչատրեանց Դարչո
Խանոյեանց Միքայէլ
Խաչատրեանց Գէորգ
Խանոյեանց Մելքիսեդէկ
Խաչատրեանց Եագոր
Ծատուրեանց Աստուածատուր
Ծատուրեանց Գէորգ
Ղազարեանց Աւետիք
և որդի սորա Միքայէլ
Ղազարեանց Նազար
Ղազարեանց Գէորգ
Ղազարեանց Բէգլար
Ղազարեանց Դաւիթ
Ղազարեանց Ալէքս
Կարապետ Ղարիբեանց
Ղազարեանց Գէորգ
Ղազարեանց Դաւիթ

Ճերմակեանց Մանուկ
Ճիանեանց Յարութիւն
Մարգարեանց Յովհաննէս
Մելիքեանց Ալէքսի
Մատինեանց Արտաշէս
Մարտիրոսեանց Գէորգ
Յովհաննիսեանց Սիմէօն
Յարութիւնեանց Գէորգ
Շախեանց Խաչատուր
Շախեանց Մկրտում
Ջոհանեանց Յովհաննէս
Վարդանեանց Փիլիպպոս
Տէր-Ղազարեանց Ղազար
Տէր-Աբրահամեանց Գէորգ
Տէր-Գրիգորեանց Յարութիւն
Տէր-Յովհաննիսեանց Գորգէն
Տէր-Դաւթեանց Գէորգ (դերասան)
Քիդիս Եսայեանց
Մկրտիչ Եսայեանց
Քարիանեանց Յարութիւն
Քարիանեանց Գէորգ
Օհանեանց Յովհաննէս
Պապովեանց Բագրատ
Պապովեանց Յովսէփ
Խառատեանց Մարտիրոս
Միրզա Մելիք Աւագեանց Բէկլար¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 67, թ. 81-83, բնագիր, ձեռագիր:

1892 թ. մարտի 4-ին եկեղեցու ծխական Յովհաննես Գրիգորեան Մարգարեանցը խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Պատիւ ունիմ խոնարհաբար յայտնել հոգևոր Ատենիդ՝ այն է. «Իմ տան սեպհական քահանայ Ղազարոս Յովսեփեանց տեղափոխուեցաւ ի Տփլիս քաղաքէ ի Մոսկով, հրամանաւ հանգուցեալ Վեհափառ Մակար Հայրապետին, թէպէտ ես վաղուց մտադիր էի խնդրամատոյց լինել Ատենիդ, բայց զանազան զբաղմունքը թոյլ չտուին ինձ, վասն որոյ այսու խնդրագրաւ իմով, դիմում եմ հոգևոր Ատենիդ, նշանակել իմ տանս համար սեպհական հոգևոր հովիւ մշտնջենաւոր, նոյն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ բարեկրօն Սարգիս քահանային Իգիթեանց»¹: Մարտի 13-ին նույնպիսի խնդրանքով կոնսիստորիային է դիմել նաև ծխական Յովսէփ Բողդանեան Պապեանցը. «Պատիւ ունիմ խոնարհաբար յայտ առնել հոգևոր Ատենիդ՝ այն է. «Իմ տան սեպհական քահանայն էր Տէր Ղազարոսն Յովսէփեանցը: Նա տեղափոխուեցաւ հրամանաւ բարձրագոյն իշխանութեանդ, ուստի ես այսու խնդրագրովս դիմում եմ հոգևոր Ատենիդ՝ նշանակել իմ տանս և իմ եղբորս՝ Բազրատի համար, սեփական հոգևոր հովիւ նոյն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ բարեկրօն Սարգիս քահանային Իգիթեանց»²:

1893 թ. հուլիսի 30-ին եղբայրներ Քրիստափոր, Գարեգին և Մկրտիչ Մելիք-Մարութեանցները խնդրագրով դիմել են Վերահայոց կոնսիստորիային. «Պատիւ ունիմք խոնարհաբար խնդրել վիճակային Ատենիդ՝ հանել մեզ քաղաքիս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ծխականների ցուցակից և մտցնել Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ ծխականների ցուցակը, տալով մեզ ի հովուութիւն բարեկրօն էմմանուէլ քահանայի Նազարեանց»³: Օգոստոսի 10-ին կոնսիստորիան քաղաքի եկեղեցիների բարեկարգչին հրամայել է. «Ի ծխոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ եղբարք Քրիստափոր, Գարեգին և Մկրտիչ Մելիք-Մարութեանց խնդրագրով յ30 յուլիսի տարւոյս, խնդրեն յԱտենէս յանձնել զնոսա ի հովուութիւն էմմանուէլ քահանայի Նազարեանց: Ի հետևումն որոյ հրամանագրել Ձեզ՝ կարգադրել համաձայն ցանկութեան խնդրատուաց, յաղաքս յանձնելոյ զնոսա ի հովուութիւն քահանայի Նազարեանց»⁴:

1893 թ. եկեղեցին ունեցել է 400 արական և 350 իգական ծխական⁵:

1895 թ. եկեղեցին ունեցել է 230 տուն ծուխ⁶:

1897 թ. մարտի 12-ին քահանայորդի, բժիշկ Սեդրակ Տէր-Սարգսեան Իգիթեանցը խնդրագրով դիմել է վերահայոց կոնսիստորիային. «Ըստ հիման օրինաց պատկանեմ ես տոհմական պատուաւոր քաղաքացւութեան, ուստի ընդ այսմ մատուցանելով վիճակային Ատենիդ զվկայական ծննդեան և մկրտութեան իմոյ՝ տուեալ յԱտենէդ յ30 յուլիսի 1876 ամի № 1375, խնդրեմ չնորհել ինձ զայնպիսին՝ դարձուցմամբ յետ անցանելոյ կարևորութեան յի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 261, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 262:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 303, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3867, թ. 304, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 637, ց. 1, գ. 286, թ. 21 և շրջ., 141, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9056, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

չեալ ծննդեան վկայականի»¹: Մարտի 14-ին կոնսիստորիան քննել է Սեդրակ Տէր-Սարգսեան Իգիթեանցի խնդրագիրը և հրամայել է. «Ըստ զօրութեան 3 պարբ. 502 յօդ. IX հատ. օրինաց 1876 ամի, տալ քահանայորդի Սեդրակայ Տէր-Սարգսեան Իգիթեանց զվկայական տոհմական պատուաւոր քաղաքացութեան, դարձուցմամբ ծննդեան վկայականի»²:

1897 թ. մարտի 17-ին հավլարարաբնակ Գասպար Մատինեանցը խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Սույն իմ խնդրագրերովս խոնարհաբար յայտնում եմ հոգևոր Ատենիդ, թէ և իմ ծխատեր քահանայն էր հանգուցեալ տէր Գէորգ Գալստեանցը՝ Վանաց մայր եկեղեցւոյ Տրփխիսու, բայց սովորութեամբ իմ ընտանիքովս հաճախում էինք Սուրբ Մինաս եկեղեցին և նույն եկեղեցւում ճաշակում, ուստի մեր քահանային հանգիալ ի տեր՝ խընդրում եմ հոգևոր Ատենիցդ իմ տան համար նշանակել ծխատեր հովվելու վերոյիշեալ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցին և նորան գրաւոր հայտնել վոր առանց արգելքի հովուէ իմ տունը և մուծէ իրան ծխոց ցուցակում»³: Կոնսիստորիան մարտի 31-ին քննարկել է Մատինեանցի խնդրագիրը և տվել է իր համաձայնութիւնը:

1897 թ. հուլիսի 4-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ի կոնսիստորիայիս լուան զխնդիր պօլկովնիկ Վլադիմիրի Լազարեան Մարդանեանց ի 18 յունիսի տարւոյս, յորում գրի. «Յառաջի արարեալ ընդ սմին մետրիական վկայականէ, տուելոյ ինձ յ2 ապրիլի 1896 ամի թ. 1012, տեսանի, զի որդին իմ Լևոն ծնեալ է ի 1 օգոստոսի 1890 ամի և մկրտեալ է նոյն ամի ի 6 հոկտեմբերի, մինչդեռ որդին իմ Լևոնն իսկապէս ծնեալ է ի 21 նոյեմբերի 1888 ամի: Այս անճշտութիւն յառաջացեալ է յայնմանէ, զի ի ժամ մկրտութեան յիշատակեալ մանկանն ի 6 հոկտեմբերի 1890 ամի, սխալ յայտնեալ են քահանային զժամանակ ծննդեանն: Ուստի մատուցանելով ընդ սմին գլխեալ վկայական որդւոյ իմոյ Լևոնի, խնդրեմ զտնօրէնութիւն կոնսիստորիայիդ յաղագս ստուգելոյ զիսկական ժամանակ ծննդեան որդւոյս և տալոյ զնոր վկայական: Տեղեկութիւն. պօլկովնիկ Վլադիմիր Մարդանեանց խնդրագրով յ30 մարտի 1896 ամի խնդրեաց ի կոնսիստորիայէ տալ ըստ արձանագրական տուժարաց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ 1887, 1889 և 1890 ամաց զվկայականս ծննդեան և մկրտութեան որդւոց իւրոց Աղէքսանդրի, Լևոնի և Յովհաննէսի: Յորնեւն յարձանագրական տուժարս նոյն եկեղեցւոյ երևեցաւ, զի որդիք խնդրատուի ծնեալ են. 1) Աղէքսանդր ի 19 դեկտեմբերի 1887 ամի և մկրտեալ ի 17 յունվարի 1888 ամի, 2) Լևոն ի 1 օգոստոսի 1890 ամի և մկրտեալ ի 6 հոկտեմբերի նոյն ամի, 3) Յովհաննէս ի 13 յունիսի 1891 ամի և մկրտեալ ի 14 նոյն ամսոյ: Ըստ այսոցիկ տեղեկութեանց տուեալ են խնդրատու Մարդանեանցին վկայականք յ2 ապրիլի 1896 ամի թ. 1011, 1012 և 1013 և երկրորդ՝ ըստ վերոյիշեալ խնդրոյ Մարդանեանցի, կոնսիստորիայս կոչեաց Ատեան իւր ծխական Սարգիս աւագ քահանայն Իգիթեանց, ի ստու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1764, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1764, թ. 2, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 578, թ. 44-45, բնագիր, ձեռագիր:

գել զիրանս խնդրատուի ի մասին ժամանակի ծննդեան Լեոն որդւոյն, առ որ Սարգիս աւագ քահանայն բացատրեաց, թէ ինքն մկրտեալ է զորդիս պօլկովնիկ Վլադիմիրի Մարդանեանց, ի թիւս որոց և զԼեոնն, և արձանագրեալ է ի մատենի եկեղեցւոյն այնպէս, որպէս ցուցեալ են և այժմ չկարէ մտաբերել, թէ իրաւացի՞ են բանք ներկայ խնդրոյ Մարդանեանցի, թէ ոչ՝: Կարգաւորեցին. առեալ ի նկատ, զի կոնսիստորիայս քննութեամբ ստուգէ զժամանակ ծննդեան և մկրտութեան այնոցիկ անձանց, անուանք որոց չերևին գրեալ յարձանագրական տոմարս ծնելոց, կամ թէ տարեգրութիւն ինչ իցէ յանուն ծնելոց և ազգանուանց, ուստի զներկայ խնդրոյ պօլկովնիկ Մարդանեանցի խոնարհաբար յայտնել Սինօդի Սրբոյ Էջմիածնի և խնդրել զհրահանգութիւն, թէ արդէօ՞ք կոնսիստորիայս կարէ՞ քննութեամբ ստուգել զբանս խնդրատուին և ըստ այնմ տալ որդւոյ նորա Լեոնի զնոր վկայական ծննդեան և մկրտութեան, յաւելլով և զայս, թէ խնդրատուն զերկուս որդիս իւր՝ զԱղէքսանդրն և զԼեոնն ներկայացոյց Ատենիս ի տես անդամոց սորին, որք համոզեցան, թէ արդարեւ առաջինն ի նոցանց ոչ կարէ ունել զհասակ առաւել քան զկրտսերն ամ մի և ոչ ի նա ըստ ծննդական վկայագրոյն զամս երիս»¹: Դեկտեմբերի 8-ին Սինոդը քննել է կոնսիստորիայի հայտարարութիւնը՝ գնդապետ Վլադիմիր Մարդանեանցի որդի Լեոնին ծննդյան նոր վկայական տալու մասին խնդրանքը և հրամայել է. «Քննեալ զայդ խնդիր ծննդական վկայականի տուելոյն զծննդենէ և զմկրտութենէ Լեոնի՝ որդւոյ գնդապետ Վլադիմիրի Լազարեան Մարդանեանց, Սինօդս ոչ գտանէ հնարաւոր խողորել ի տրամադրութեանց յօդուածոց 1052 և 1053 թ. հատ. ժող. օր. հրատ. 1876 ամի: Եւ զի քննութեամբ տալ զվկայականս մարթէ միայն այնոցիկ, որոց ծնունդն ոչ գտանի մուծեալ յարձանագիրս եկեղեցական տումարաց, իսկ այս դէպք ոչ է յայսպիսեաց, վասն որոյ և Սինօդս ոչ համարէ ինքեան իրաւունս լուծել կոնսիստորիային՝ առնել քննութիւն և ըստ այնմ տալ նոր վկայական խնդրարկուին: Ձայսմանէ ի գիտութիւն հանել հրաման կոնսիստորիային հայոց Վրաստանի և Իմէրէթի»²:

1897 թ. եկեղեցւում գրանցվել է 45 արական և 39 իգական ծխականի ծնունդ, ամուսնացել է 13 զույգ, մահացել՝ 46 արական և 24 իգական ծխական³:

1898 թ. դեկտեմբերի 21-ին Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը՝ պատասխանելով կոնսիստորիայի գրությանը, հանդես է եկել հետևյալ հայտարարութեամբ. «Ստացայ զգրութիւն ի կոնսիստորիայէդ ամսոյս 17-էն № 5670, յաղագս դատապարտեալ Կարապետի Տէր-Յովհաննիսեանց, որով պահանջէք յինն տալ զբացատրութիւն, թէ արդեօք պապ նորա եղեալ է քահանայ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, զոր կոչէին Տէր Յովհաննէս: Այո՛, եղեալ է, թէ և ես չեմ տեսեալ զնա աչօք, բայց բազմիցս լուեալ եմ զեղելութենէ նորա ծերունի ժողովրդականաց մերս եկեղեցւոյ, զորս բացատրեալ են ինձ, զորպիսութենէ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9245, թ. 127 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9245, թ. 128 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3898, թ. 15:

Հանգուցեալ Խաչատուր Մակարեանց և էրեց որդի նորա Մինասն Տէր-Յով-Հաննիսեանց այսպէս. 1815 թուականաց քահանայագործէր Տէր Յովհաննէսն զժողովուրդ իւր արիաջան և քաջ հովիւ էր ի վերայ ծխականաց իւրոց, արդուն և բարի օրինակ այլոց: Իսկ վախճան նորա ինձ չէ յայտնի, թէ ե՞րբ է վախճանուել. այսքիկ են լսածս, զորս գրաւոր յայտնիմ Ատենիդ»¹:

1898 թ. դեկտեմբերի 23-ին Բագրատ Ղազարեան Ղարիբեանցը խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Մենք ուղիղ է, եղել ենք Սուրբ Մինաս եկեղեցու ժողովուրդ, բայց որովհետև այս վերջին ժամանակներում մէկ մէկու ետեւից փոփոխութիւններ պատահեցին, ինչպէս Հանգուցեալ տէր Արիստակեսից - տէր Ղազարից-յետոյ տէր Յովհաննէսին, որ հիմայ վախճանուեց, և այս շուտ շուտ փոփոխութիւններից զգուած ընտրեցինք մեր տան համար ինչպէս տանու քահանայ Շամքոռեցուց եկեղեցու Շմաւոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանցին, որ քանի տարի է մեր թէ՛ խօստովանահայր, որից միշտ խօստովանուել և ճաշակել ենք, և թէ՛ ամէն մի հարկաւոր բանի համար դիմել ենք նրան ինչպէս մեր հոգեւոր հայր և մեր ամենասիրելի մի բարի վարքով և բարքով քահանայի, որ ամէն մի քահանայի պարտականութիւնն է, բայց որ միշտ տուն օրհնելու ժամանակ Հանգուցեալ տէր Յովհաննէսն էլ եկել և օրհնել է մեր տուն, և մենք էլ պատուել ենք նորան ծերութեան համար և ոչ թէ ուրիշ կերպ, և սորա պատճառով չլինի, թէ նորա տեղ գա մի ուրիշ քահանայ: Ուրեմն խնդրեմ ոչ ոք չգայ, որ չենք կարող ունդունել և թոյլ տալ այսուհետև հովուէ մեզ մեր սիրած և մեր յօժար կամքով ընդունած Շմաւոն քահանայ Տէր-Բարսեղեանցին՝ ինչպէս հաստատ ծխատէր քահանայ»²: Կոնսիստորիան չի մերժել Բագրատ Ղարիբեանցի խնդրանքը և հրամայել է հանձնել նրա ծուխը Շմաւոն քհյ. Տէր-Բարսեղեանցի հովվությանը, իսկ վերջինիս կարգադրել է մինչև հանգուցեալ Յովհաննէս քահանայի մահվան տարելիցը նրա ընտանիքին հասցնել ծխական արդյունքի մի մասը:

1900 թ. մարտի 10-ին Թագուհի Երկայնաբազուկ Արդուլթեանը հայտարարությամբ դիմել է թեմի առաջնորդ Գէորգ արքեպիսկոպոսին և իր բողոքն է հայտնել Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանի դեմ, վերջինիս մեղադրելով իրեն վիրավորելու մեջ: Նա վկաներ է մեջ բերել՝ Թեկլէ Բեժանեանին, Արշակ Օհանեանին և Ներսէս Շերմազանեանին: Թեմի առաջնորդը հանձնարարել է կոնսիստորիային՝ քննել բողոքը: Կոնսիստորիան էլ իր հերթին կարգադրել է գործակալ Գրիգոր աւագ քհյ. Մանդակունուն՝ ստուգել բողոքի իսկությունը և հաշտեցնել քահանային ու Թագուհի Արդուլթեանին, որը և ճշտությամբ կատարվել է գործակալի կողմից³:

1904 ապրիլի 24-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան հայտարարությամբ դիմել է Հավլաբարի գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնեանին. «Ըստ խնդրոյ տփխիսաբնակ նուխեցի Արշակայ Թեանց, ի ծխոց Սարգիս աւագ քահա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 218, թ. 183, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 607, թ. 45, 46, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1329, թ. 34, քնագիր, ձեռագիր:

նայի Իգիթեանց, կոնսիստորիայս պատուիրէ Ձեզ կարգադրել զարժանն, յաղագս յանձնելոյ զնա ի Հովուութիւն՝ Յովսէփ քահանայի Տէր-Պետրոսեանց, նախապէս պահանջելով ի խնդրատուէն զմի 60 կոպէկնոց մարկայ, զոր և մատուցանել Ատենիս, վասն մածուցանելոյ ի վերայ խնդրոյն»¹:

1904 թ. եկեղեցու միաբաններ՝ Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը ունեցել է 140, իսկ Յարութիւն քհյ. Շախեանը՝ 62 տուն ծուխ²:

1906 թ. եկեղեցու Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը ունեցել է 132 ծուխ, իսկ Յարութիւն քհյ. Շախեանը՝ 61 ծուխ: Ընդամենը եկեղեցին ունեցել է 193 ծուխ³:

1908 թ. մայիսի 6-ին Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը թեմի առաջնորդին գրել է. «Ընդ նմին առաքեմ առ Նորին Բարձր Սրբազնութեանդ զցուցակ անուանական ծխոց իմոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ առ ի մասնակցելոյ ընտրութեան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց»⁴: Արխիվային այդ վավերագրում ծխականների ցուցակը չի պահպանվել:

1910 թ. մայիսի 17-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցում. Թիֆլիսեցի Գէորգ Յարութիւնեան Անդրէասեանց (նոյն է Մաճկալեանց), դարձնելով իւր և եղբօր ծննդեան և մկրտութեան վկայականները, խնդրում է Ատենիցս ուղղել ազգանունները և գրել Անդրէասեանց (նոյն է Մաճկալեանց): Թիֆլիսի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու 1869 թ. յօդ. 27 և Սուրբ Մինաս եկեղեցու 1891 թ. մաս Ա. յօդ. 33, արձանագրական մատեաններում գրուած են. «Յարութիւն Կարապետեան Մաճկալեանց և օրինաւոր կին Մարիամ Ստեփանեան, որդիք՝ Գէորգ և Գարեգին ծնուած են. առաջինը 18-ն օգոստոսի 1869 թ. և մկրտուած 7-ն սեպտեմբերի նոյն թուի՝ Առաքել քահանայ Աղամեանցի ձեռքով, կնքահայր եղել է Յովհաննէս Յովհաննիսեանց, երկրորդը՝ ծնուած է 1-ն նոյեմբերի 1891 թ. և մկրտուած 5-ն նոյն ամսի՝ Սարգիս քահանայ Իգիթեանցի ձեռքով, կնքահայր եղել է Մնացական Խուդավերդեանց»: Համաձայն Ատենիս հրամանի, Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց երգմնական քննութիւն, որի մէջ երեք վկայ երդումով ցոյց են տալիս, թէ Յարութիւն Կարապետեան Մաճկալեանց և Յարութիւն Կարապետեան Անդրէասեանց միևնոյն անձն է: Նոյնն է վկայում և ծխատէր քահանայն, իսկ նրա գերդաստանական ցուցակի մէջ գրուած է Արտէմ Կարապետեան Անդրէասեանց՝ 20 տարեկան, իսկ զինուորագրական վկայականում գրուած է՝ Գէորգ Յարութիւնեան Մաճկալեանց: Հրամայեցին. կատարուած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրատուին նոր վկայականներ Անդրէասեանց, նոյն և Մաճկալեանց ազգանուններով, իսկ ներկայացրած հին վկայականները խաչանիշ գծել և կցել գործին»⁵: Նույն թվականի հուլիսի 14-ին կոնսիստորիայում նորից լսել են Մաճկալեանցի խնդրագիրը.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 357, թ. 62, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 743, թ. 9, բնագիր, ձեռագիր, տե՛ս նաև թ. 15:

³ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 200, թ. 30 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 107, թ. 9, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2301, թ. 155 շրջ.-156, բնագիր, ձեռագիր:

«Թիֆլիսեցի Գէորգ Յարութիւնեան Անդրէասեանց, նոյն է Մաճկալեանց, խնդրում է Ատենիցս ուղղել իւր որդու՝ Միքայէլի և իւր պսակի վկայականները և ազգանունը գրել Անդրէասեանց, նոյն և Մաճկալեանց: Թիֆլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցու 1901 թ. մաս Ա. յօդ. 30 մատենի մէջ գրուած է՝ Գէորգ Յարութիւնեան Մաճկալեանց և օրինաւոր կին Վառինկա Յակոբեան, Միքայէլ ծնուած 26 սեպտեմբերի 1901 թ. և մկրտուած 21-ն հոկտեմբերի նոյն թուի ի ձեռն Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի: Նոյն եկեղեցու 1900 թ. մաս Բ. յօդ. 26 մատենի մէջ գրուած է՝ Գէորգ Յարութիւնեան Մաճկալեանց ամուսնացել է Վառինկա Յակոբեանի հետ 4-ն դեկտեմբերի 1900 թ. Ատենիս 17-ն մայիսի տարւոյս օրագրով ուղղուած է յիշեալի ազգանունը և գրուած Անդրէասեանց, նոյն է Մաճկալեանց: Հրամայեցին. համաձայն առաջ բերած տեղեկութեան, ուղղել յիշեալ արձանագրական մատեաններում գրած ազգանունը»¹:

1910 թ. օգոստոսի 4-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցում. Վարդան Գրիգորեան Գրիգորեանցը խնդրում է Ատենիցս տալ իրեն իւր հօր՝ Գրիգորի մահուան վկայականը՝ ուղղելով ազգանունը և գրելով Գրիգորեանց, փոխանակ Ներսիսեանցի: Սուրբ Մինաս եկեղեցու 1894 թ. մաս Գ. յօդ. 4, մատենի մէջ գրուած է. «Թիֆլիսի բնակիչ Գրիգոր Գրիգորեան Ներսիսեանց վախճանեալ է 11-ն փետրվարի 1894 թ. և թաղուած 13 նոյն ամսի Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի ձեռքով»: Համաձայն Ատենիս հրամանի, Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց երդմնական քննութիւն, որի մէջ երեք վկայ երդումով ցոյց են տալիս, թէ Գրիգոր Գրիգորեան Ներսիսեանց և Գրիգոր Գրիգորեան Գրիգորեանցը միևնոյն անձն է: Նոյնն է վկայում նրա ծխատէր քահանայն, իսկ նրա 1866 թ. գերդաստանական ցուցակում գրուած է. «Վարդան Գրիգորեան Գրիգորեանց և իւր հօրը՝ Գրիգոր Գրիգորեան Գրիգորեանց»: Հրամայեցին. կատարուած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրած վկայականը»²:

1911 թ. հուլիսի 25-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցում. Արշակ Աբրահամեան Սահակեանցը խնդրում է Ատենից իւր ծննդեան և մկրտութեան վկայականը, յայտնելով, թէ ծնուած է ինքը 1855 թ. և մկրտուած Սուրբ Մինաս եկեղեցում: Որովհետև նոյն եկեղեցու 1850-1860 թթ. մատեաններում չեղեցաւ գրուած նորա անունը, ուստի համաձայն Ատենիս հրամանի, Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց երդմնական քննութիւն, ուր երեք վկայ երդումով ցոյց են տալիս, թէ Աբրահամ Սահակեան Սահակեանցի և Կէկէլ Յովհաննիսեանցի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնուած է նրանց որդի Արշակը՝ 15 դեկտեմբերի 1855 թ. և մկրտուած 25 նոյն ամսի Սուրբ Մինաս եկեղեցում՝ հանգուցեալ Ղազար քահանայ Տէր-Ղազարեանցի ձեռքով, կնքահայր եղել է Սարգիս Մարտիրոսեանցը: Ծխատէր քահանայն նոյնն է վկայում, իսկ նրա անցաթղթի մէջ՝ տրուած Թիֆ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2301, թ. 225 ծրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2301, թ. 244 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

լիսի ոստիկանապետի վարչութիւնից 8-ն դեկտեմբերի 1909 թ. № 11882, գրուած է. «Թիֆլիսի երկրորդ կարգի վաճառական Արշակ Աբրահամեան Սահակեանց»: Հրամայեցին. կատարուած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրած վկայականը»¹:

1911 թ. հոկտեմբերի 26-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցում. Վասիլ Գերասիմեան Ղասումեանցը խնդրում է Ատենիցս իւր հօր և հօրաքրոջ ծննդեան և մկրտութեան վկայականները, յայտնելով, թէ ծնուած են նրանք 1819 և 1835 թուերին և մկրտուած Սուրբ Մինաս եկեղեցում, որովհետև նոյն եկեղեցու 1815-1840 թթ. մատեաններում չեղեցաւ գրուած նրանց անունները, ուստի համաձայն Ատենիս հրամանի, Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց երդմնական քննութիւն, ուր երեք վկայ երդումով ցոյց են տալիս, թէ Մկրտիչ Աւագեան Ղասումեանցի և Մայի Պօղոսեանի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնուած են. 1) Կարապետ - 15 մայիսի 1829 թ. և մկրտուած 20 նոյն ամսի Սուրբ Մինաս եկեղեցում՝ Ղազար քահանայի ձեռքով, կնքահայրը եղել է Յովհաննէս Քաղաքեանցը, 2) նոյն ծնողներից ծնուած է Սուփեան - 2 հոկտեմբերի 1835 թ. և մկրտուած 15 նոյն ամսի նոյն եկեղեցում և նոյն քահանայի ձեռքով, կնքահայրութեամբ նոյն անձի: Ծխատէր քահանայն յայտնում է, թէ յիշեալները քոյր և եղբայր են, իրենց եկեղեցու ծուխ, սակայն ծննդեան տարեթուերը իրեն անյայտ է, իսկ նրանց 1866 թ. գերդաստանական ցուցակում գրուած է. «Կարապետ Մկրտչեան Ղասումեանց 38 տարեկան»: Հրամայեցին. կատարուած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրած վկայականները»²:

1912 թ. հունիսի 27-ին Սարգիս աւագ քհն. Իգիթեանցը հայտարարութեամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Պատիւ ունիմ խոնարհաբար յայտնել Հոգևոր Ատենիդ, այն է տալ ինձ արձակուրդ գնալ երկու ամսուան ժամանակաւ Մանգլիս աւանը տկար լիելու պատճառաւ՝ փոքր ինչ կազդուրվելու, իսկ իմ ծուխս յանձնել իմ միաբանակից Յարութիւն քահանայի Շախեանց՝ մինչ իմ վերադառնալը»³:

1912 թ. դեկտեմբերի 12-ին Թիֆլիսաբնակ Ալեքսանդր Կոստանդեան Շիխեանը խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Այլևս չկամենալով Թիֆլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ միաբան Յարութիւն քահանայ Շախեանցի ծուխ լինել, խոնարհաբար խնդրում եմ վիճակային կոնսիստորիային՝ համարել Թիֆլիսի Վանաց աւագ եկեղեցւոյ միաբան Գալուստ քահանայ Աբուլեանցին իմ ծխատէր քահանայ լինելու»⁴: Կոնսիստորիան չի մերժել հիշյալ ծխականի խնդրանքը և կարգադրել է հանձնել նրան Գալուստ քհն. Աբուլեանցի հովվությանը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2302, թ. 222 շրջ, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2302, թ. 286 շրջ.- 287, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 837, թ. 33, քնագիր, ձեռագիր: Հայտարարության վերջում Յարութին քհն. Շախեանցը գրավոր համաձայնություն է տվել, իսկ կոնսիստորիան չի մերժել Սարգիս քահանայի խնդրանքը:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 827, թ. 79-80, քնագիր, ձեռագիր:

1913 թ. մարտի 15-ին կոնսիստորիայում լսել են գեկուցում. «Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանը բողոքել էր Ատենիս Գարեգին քահանայ Առաքելեանից, որն անցեալ ամառը թաղել էր իր ծուխ՝ այրի Տիրուհի Բէնքլեանցին և ստացած արդիւնքը իւրացրել: Թէև իր միաբանակից Շախեան քահանան գնում է հանգուցեալի տունը և յայտնում, որ ինքը պիտի հովուէ, քանի որ Տէր Սարգիսը ամառանոց է գնացել, սակայն հանգուցեալի փեսայ Ստեփան Մալխասեանը արգելում է նորան՝ յայտնելով, որ նորան Գարեգին քահանան է հովուում, ուստի խնդրում է Ատենիս տնօրէնութիւնը և վերադարձնել իրան մոմերը, շաքարը, ս. սեղանը և թաղմեալն, որոնք ստացել է Տէր-Գարեգինը և իւրացրել: Իգիթեանց քահանայի բողոքագիրը կոնսիստորիայա յանձնեց Տփիսիսի Ա. մասի գործակալին՝ բացատրութիւն պահանջելու Գարեգին քահանայից: Իր բացատրութեան մէջ Տէր Գարեգինը միանգամայն անկանոն և անվայել է համարում Իգիթեանցի պահանջները, քանի որ ինքն է եղել հովուելիս հանգուցեալին, որին նա վաղուց ի վեր չէր ընդունում և չէր ճանաչում իբր ծխատէր քահանայ և եթէ նա իր ծխոց ցուցակից նորան չէ հանել, այդ էլ արել է, որպէսզի յաջողուի իրեն օգուտ քաղել, ապագայում նորանից օգտուելու: Ամառանոցից վերադառնալով, Հայր Իգիթեանցը գնում է հանգուցեալի տունը, բայց նորան չեն ընդունում. նա խաբում է հոգևոր իշխանութեան և զրպարտում է իրեն, քանի որ հանգուցեալը ս. սեղան չէ ունեցել, շաքար չէ ունեցել, իսկ մոմերն էլ պահուած են տարելից կատարելու: Այս բոլորն ի նկատի ունելով, Գարեգին քահանան խնդրում է Հայր Իգիթեանցի բողոքը անհետևանք թողնել: Յունվարի 25-ին հրաւիրուեցան Ատենան բացատրութեան համար Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցը և Գարեգին քահանայ Առաքելեանցը, որոնցից առաջինը ներկայացաւ, իսկ երկրորդը թէև ստացել էր կոչնագիրը, բայց չներկայացաւ: Սարգիս աւագ քահանայն յայտնեց, թէ Գարեգին քահանայն ստացել է ննջեցելոց տիրոջից ընդամենը շաքարով, մոմերով և թաղմեալով երեսուն ռուբլի: Այս գործի գեկուցման ժամանակ Ատենիս անդամ և գործակալ Սարգիս աւագ քահանայ Շիօյեանցը, որին յանձնուած էր գործիս քննութիւնը, յայտնեց, թէ նա ստուգել է և տեղեկացել, որ այս հանգամանքում յանցաւոր է Գարեգին քահանայն, որ ինքնագլուխ կատարել է Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի ծխի թաղումը: Հրամայեցին. Գարեգին քահանայ Առաքելեանցին համարելով յանցաւոր Սարգիս աւագ քահանայի հանգուցեալ ծխին ինքնագլուխ թաղելու համար, յայտնել նորան յանդիմանութիւն և պատուիրել նորան այս հրամանը ստանալուց երեք օրուայ ընթացքում ներկայացնել Ատենիս քսան ռուբլին՝ յանձնելու Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցին»¹:

1913 թ. ապրիլի 10-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. Եղիսաբէթ Միքայէլեան Աբրահամեանցը խնդրում է իւր մօր՝ Մարթայի ծննդեան և մկրտութեան վկայականը, յայտնելով թէ ծնուած է նա 1835

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2315, թ. 34 և 2րջ., քնագիր, ձեռագիր:

թ. և մկրտուած Սուրբ Մինաս եկեղեցում. որովհետև նոյն եկեղեցու 1830-1838 թթ. մատենաներում չեղեցաւ գրուած նրա անունը, ուստի համաձայն Ատենիս հրամանի, Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց երգմնական քննութիւն, ուր երեք վկայ երդումով ցոյց են տալիս, թէ Գրիգոր Վարդանեան Սարգսեանցի և Հռիփսիմէ Բարսեղեանցի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնուած է Մարթան 6-ն ապրիլի 1835 թ. և մկրտուած նոյն ամսի 12-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցում Զաքարիա քահանայ Տէր-Ղազարեանցի ձեռքով: Կնքահայրն եղել է Խաչատուր Մակարեանցը: Ծխատէր քահանայն նոյնն է վկայում: Գերդաստանական ցուցակ չէ ներկայացրած ինչպէս և ուրիշ փաստաթուղթ: Հրամայեցին. կատարուած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրած վկայականը»¹:

1913 թ. հունիսի 12-ին Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանցը կոնսիստորիային գրել է. «Իմ ժողովուրդ Տփլիսաբնակ Աւետիք Դաւթեան Մամաջանեանց կամի մտանել օրինաւոր ամուսնութիւն ընդ դստերն աղբուլաղեցի Սանդրոնայ Զաքինեանցի՝ Եֆէմիայի: Առաջին պսակ, որոց առաջինը է 25 ամաց, իսկ երկրորդը 17 ամաց, այրի ընդ կուսի որոց ի միջի ամենայն զգուշաւորն զգուշութեամբ վերահասու եղայ զի չիք ինչ արգելք ըստ եկեղեցական կամ կայսերական օրինաց, իսկ թէ առ յապայն ի չեղեցացի որև իցէ արգելք պատասխանատու եմ, ընդ սմին մատուցանեմ հոգևոր Ատենիդ արթուհաս արդիւնս հինգ մանբէթ հօգուտ որբոց և այրեաց յիսուն կոպէկ, որ և խնդրեմ տալ զհրաման պսակի»²:

1913 թ. հունիսի 14-ին Սարգիս աւագ քհյ. Իգիթեանը Վիրահայոց կոնսիստորիային գրել է. «Մեր ժողովուրդ տփլիսաքաղաքացի Մնացական Յարութիւնեան Սահակեանցը 24 ամաց, կամի մտանել յօրինաւոր ամուսնութիւն ընդ դստերն տփլիսաբնակչի Ադամի Թազաւորեանց՝ Նատալիայի 20 ամաց: Ի միջի սոցա ըստ մարթելոյն վիրահասու եղաք չիք ինչ արգելք ըստ եկեղեցական և քաղաքական օրինաց, և եթէ առ յապայն երևեացի մեք լիցուք զպատասխանատու: Ընդ այս առաջի առնելով վիճակային Ատենիդ զաջահամբոյր յիսուն կոպէկ որբոց և այրեաց հոգևորականաց...»³:

1913 թ. սեպտեմբերի 27-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Յարութիւն քհյ. Շախեանցը հայտարարությամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Հոգևոր Ատենիդ հրամանի համաձայն, որ չրջաբերականով արգելուած է հանգուցեալ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի ծխերը հովվուելու, բացի միաբան քահանայից: Բայց Տփլիսի քահանաներից՝ այն է Սահակ քահանայ Սահակեանցը թաղել է Տէր-Սարգսեան Ռուբէնին, իսկ Գէորգ քահանայ Սաղոյեանցը մկրտել է Համբարձում Թորոսեանցի երեխան: Ուստի խոնարհաբար խնդրում եմ հոգևոր Ատենիցդ տնօրինել»⁴: Նույն թվականի հոկ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2323, թ. 60, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1390, թ. 21, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1390, թ. 13, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3255, թ. 50, բնագիր, ձեռագիր:

տեմբերի 30-ին քաղաքի Բ. մասի գործակալ Ղևոնդ քհյ. Մամիկոնյանցը հայտարարումը ղեկավարել է կոնսիստորիային. «Ատենիդ 9-ն հոկտեմբերի տարւոյս թ. 5293 հրամանի համաձայն, սորանով պատիւ ունիմ տեղեկացնել, թէ՛ հանգուցեալ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի ծուխ հանգուցեալ Ռուբէն Տէր-Սարգսեանի թաղումը կատարուել է Սահակ քահանայ Սահակեանցի ձեռքով սոյն տարուայ սեպտեմբեր ամսուայ 7-ին, իսկ Ատենիդ կողմից արձակուած շրջաբերական հրամանը հանգուցեալ Իգիթեան քահանայի ծխերին ձեռնամուխ չ'լինելու համար՝ ուղարկուած է քահանաներին 13-ն սեպտեմբերի տարւոյս № 4575 գրութեամբ: Որ և սորա հետ վերադարձնելով Յարութիւն քահանայ Շախեանցի յայտարարութիւնը՝ խոնարհաբար խնդրում եմ տնօրինութիւն Ատենիցը»¹: Դեկտեմբերի 13-ին Յարութիւն քահանան դարձյալ հայտարարումը ղեկավարել է կոնսիստորիային. «Համաձայն հրամանի կոնսիստորիայի տարւոյս 26-ն յուլիսի թ. 3637, հանգուցեալ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի ծխերը, որ յանձնուած է ինձ, բայց հակառակ հոգևոր իշխանութեան կարգադրութեան՝ հովվում են օտար եկեղեցու քահանաները և կատարել են յետեւալ օրէնքները: Աւետիք Փանեանցի կնոջ՝ Հայկանուշին թաղել է Ներսէս քահանայ Քարամեանցը, Պողոս Քաթանեանցին թաղել է Զաքարիայ քահանայ Զարդեղեանցը, Արտաշէս Ղազարեանցին պսակել է Ղևոնդ ք. Մամիկոնեանցը, Յաքան Սահակեանցին պսակել է Ղևոնդ ք. Մեհրաբեանցը, Սարգիս Մեհրաբեանցին պսակել է Յարութիւն ք. Ստեփանեանը՝ Կակաբէթի և Մանաւ գիւղերի: Սարգարեանցի պսակադրամ չեմ ստացել, այլ պէտք է ստանար Ներսէս ք. Քարամեանցը: Տէր-Սարգսեանց Ռուբէնին թաղել է Ս. ք. Սահակեանցը (Կուկիոյ): Միայն ես այսքանը գիտեմ և հաստատ աղբիւրներից իմացել եմ, իսկ ուրիշ քահանաներն էլ կատարել են, թէ ոչ, այդ բոլորը ինձ անյայտ է: Ուստի խնդրում եմ հոգևոր իշխանութիւնից՝ տնօրինել»²:

1913 թ. հոկտեմբերի 16-ին Թիֆլիսի քաղաքացի Աւետիք Բաղդասարեան Փանեանցը խնդրագիր է ներկայացրել Վիրահայոց կոնսիստորիային. «Ես Սուրբ Մինաս եկեղեցու հանգուցեալ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի ծուխ եմ, կինս վախճանուել է, և ցանկանում եմ, որ ինձ այսօրուանից հովուէ էջմիածնեցոյ Սուրբ Գէորգ եկեղեցու միաբան Ներսէս քահանայ Քարամեանցը»³:

1913 թ. հոկտեմբերի 30-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. Տիֆլիսաբնակ Ստեփան Եագորեան Սոմխեանցը խնդրել էր շնորհել իւր ծննդեան և մկրտութեան վկայականը, յայտնելով, թէ ծնուած է ինքը 1858 թուին և մկրտուած Սուրբ Մինաս եկեղեցում. որովհետև նոյն եկեղեցու և Նորիոյ գիւղի եկեղեցու 1853-1863 թթ. մատեաններում չեղեաց գրուած նորա անունը, ուստի Ատենիս հրամանի համաձայն, Տիֆլիսի Բ. մասի գոր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3255, թ. 45, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3255, թ. 51, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 873, թ. 62, բնագիր, ձեռագիր:

ծակալը ներկայացրեց իր կատարած երգմանական քննութիւնը. երեք վկայ երգմամբ ցոյց են տալիս, թէ Եգոր Իսակեան Սմխեանցի և Շուշանիկ Սահակեանի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնւած է Ստեփանը 1858 թուի օգոստոսի 15-ին և մկրտւած 24-ին նոյն ամսի Նորիոյ գիւղի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցում, Գէորգ քահանայ Դաւթեանցի ձեռքով, կնքահայրը եղել է Զաքար Դէղուկեանցը, նոյնն է վկայում և քննիչ գործակալը, որպէս ծխատէր, իսկ մէջնականի ուպրավայի տուած № 951 անցագրի մէջ չկայ գրուած Ստեփան Սմխեանցի ծննդեան ժամանակը: Հրամայեցին. կատարած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրած վկայականը»¹:

1913 թ. նոյեմբերի 4-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. Ուսաննա Սարգսեան Լեոնեանցը խնդրագրով դիմելով Ատենիս, բողոքում է իր ամուսին Արշակ Լեոնեանցից, որը պայթուցիկ ռումբեր պատրաստելու և պահելու պատճառով 1907 թուին զրկուելով բոլոր իրաւունքներից աքսորւում է Ռուսաստանի խորքերը հինգ տարով, և թէև նա իր պատիժը վերջացրել է մի տարի ութ ամիս առաջ, այնուամենայնիւ նա ոչ վերադարձել է կնոջ մօտ և ոչ էլ օգնութիւն ուղարկել: Իսկ կնոջ մօտ եղած ժամանակը շարունակ ծեծել է ու քաղցած է պահելիս եղել, միշտ հայհոյանքներ թափելով նորա գլխին: Ուստի խնդրում է քննել իր բողոքը և լուծելով պսակը, իրաւունք տալ իրեն նորից ամուսնանալու: Ատենիս հրամանի համաձայն, Տիխիսի Ա. մասի գործակալը ներկայացրեց իր կատարած երգմանական քննութիւնը. երեք վկայ երգմամբ ցոյց են տալիս, թէ իրանք ճանաչելով Լեոնեանց ամուսիններին, քաջ յայտնի է իրանց, որ Արշակը մինչև աքսոր գնալը, կնոջը քաղցած ու ծարաւ էր պահում և շարունակ ծեծելով նորան, յայտնել է թէ չէ սիրում նորան և ուզում է թողնել: Ահա եօթներորդ տարին է, որ ռումբեր պահելու համար աքսոր է ուղարկուած և մինչև այսօր ոչ մի համբաւ և նամակ չէ ստացուած նորանից, իսկ կինը բարոյական աղջիկ է և ձեռագործով պահում է իր երկո երեխաներին: Արշակ Լեոնեանցի անյայտ բացակայութեան պատճառով կոնսիստորիայս իւր կողմից որոնողական յօդուած տպագրել տուեց Ս. Պետերբուրգի Սենատական հրատարակութեան մէջ, որը կցուած է քննական գործին: Լեոնեանց ամուսինների պսակը կատարուել է 1893 թ. օգոստոսի 24-ին Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի ձեռքով և արձանագրուած է քաղաքիս Սուրբ Մինաս եկեղեցու պսակելոց մատեանում 12-րդ յօդուածի ներքոյ, ունեն երեք որդի, որոնցից մեծին հայրն է տարել հետը, իսկ երկուսը մօր մօտ են գտնուում: Հրամայեցին. Արշակ Լեոնեանցի անյայտ բացակայութեան պատճառաւ լուծել նորա պսակը և նորա ամուսին Ուսաննա Լեոնեանցին թոյլ տալ ամուսնանալ ուրիշի հետ: Այս վճիռը յայտնել Ուսաննա Լեոնեանցին ստորագրութեամբ, եթէ նա անբաւական է, կարող է մի ամսուայ ընթացքում բողոք տալ Ատենիս միջոցաւ Ս. Էջմիածնի Սինօղին»²:

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2320, թ. 13 շրջ.-14, բնագիր, ձեռագիր:

2 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2321, թ. 6 շրջ.-7 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

1913 թ. նոյեմբերի 8-ին Թիֆլիսի քաղաքացի Արտաշէս Գէորգեան Ղազարեանցը խնդրագիր է ներկայացրել Վիրահայոց կոնսիստորիային, որ ինքը եղել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու հանգուցեալ Իգիթեանցի ծուխը և նրա մահից հետո ցանկանում է տեղափոխվել Էջմիածնեցոյ Սուրբ Գէորգ եկեղեցու Ղևոնդ քչյ. Մամիկոնեանի ծուխ¹: Կոնսիստորիան Արտաշէսի տեղափոխությունը թույլատրել է և Ղևոնդ քահանային պարտավորեցրել է «մինչև տարելիցը ստացած արդիւնքի որոշուած մասը հասցնէ հանգուցեալի ընտանիքին»²:

1913 թ. նոյեմբերի 12-ին Թիֆլիսի քաղաքացի Պետրոս Պողոսեան Եաղուրեանցը խնդրագրով դիմել է Վիրահայոց կոնսիստորիային. «Սորանով խնդրում եմ վիճակային Ատենիդ հանել ինձ Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան, հանգուցեալ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի ծխից և նշանակել ինձ ծխատէր Թիֆլիսի Վանքի աւագ եկեղեցու միաբան Ղևոնդ քահանայ Ալիխանեանցին»³: 1913 թ. հոկտեմբերի 30-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. Տփիսխաբնակ Ստեփան Եագորեան Սոմխեանցը խնդրել էր շնորհել իւր ծննդեան և մկրտութեան վկայականը, յայտնելով, թէ ծնուած է ինքը 1858 թուին և մկրտուած Սուրբ Մինաս եկեղեցում. որովհետև նոյն եկեղեցու և Նորիոյ գիւղի եկեղեցու 1853-1863 թթ. մատեաններում չերևաց գրուած նորա անունը, ուստի Ատենիս հրամանի համաձայն, Տփիսիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց իր կատարած երդմնական քննութիւնը. երեք վկայ երդմամբ ցոյց են տալիս, թէ Եգոր Իսակեան Սոմխեանցի և Շուշանիկ Սահակեանի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնւած է Ստեփանը 1858 թուի օգոստոսի 15-ին և մկրտուած 24-ին նոյն ամսի Նորիոյ գիւղի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցում, Գէորգ քահանայ Դաւթեանցի ձեռքով, կնքահայրը եղել է Զաքար Դէղուկեանցը, նոյնն է վկայում և քննիչ գործակալը, որպէս ծխատէր, իսկ մէջհանակի ուպրավայի տուած № 951 անցագրի մէջ չկայ գրուած Ստեփան Սոմխեանցի ծննդեան ժամանակը: Հրամայեցին. կատարած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրած վկայականը»⁴:

1913 թ. դեկտեմբերի 12-ին Թիֆլիսի քաղաքացի Սամսոն Բոգդանիչ Տէր-Սարգսեանը խնդրագիր է ներկայացրել Վիրահայոց կոնսիստորիային. «Մինչև այժմ, ես հանգուցեալ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի ծուխն էի, խոնարհաբար խնդրում եմ կարգադրել, որ այսուհետև մեզ հովուէ Վանքի միաբան Խորէն քահանայ Խուցեանը»⁵:

1913 թ. դեկտեմբերի 18-ին Յարութիւն Տէր-Մատթէոսեանցը խնդրագիր է ներկայացրել Վիրահայոց կոնսիստորիային. «Ես Սուրբ Մինաս եկեղեցու հանգուցեալ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի ծուխ եմ, իսկ այժմ ցանկանում եմ Էջմիածնեցոյ Սուրբ Գէորգ եկեղեցու միաբան Ներսէս քահանայ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 873, թ. 65, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 873, թ. 64, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 873, թ. 61, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2320, թ. 13 շրջ.-14, քնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 873, թ. 63, քնագիր, ձեռագիր:

Քարիմեանցի ծուխ լինել: Ուստի խնդրում եմ կարգադրել, որ այսուհետև ինձ հոգևո՛ւ է՛ք Ներսէսը»¹:

1913 թ. եկեղեցին ունեցել է մոտ 300 տուն ծուխ²:

1914 թ. հունվարի 29-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցումն. Սոնա Մկրտչեան Խաչատրեանցը խնդրագրով դիմելով Ատենիս հայցում է տալ իրեն իւր որդի Համբարձումի ծննդեան վկայականը, որ ծնունել է նորա և Գէորգ Պողոսեան Խաչատրեանցի օրինաւոր ամուսնութիւնից 1906 թ. և մկրտուած է Ղևոնդ քահանայ Մեհրաբեանցի ձեռօք Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցում: Որովհետև Քարափի Սուրբ Գէորգ եկեղեցու 1906 թ. 7 յօդ. ներքոյ մուծուած յիշեալ Համբարձումի հօր անունը քերւած էր և գրուած էր Արդէն Արջեանց և կին սորա Սոնա Մկրտչեան Խաչատրեանց, ուստի մկրտող Ղևոնդ քահանայ Մեհրաբեանցը բացատրում է, թէ Համբարձումը ծնունել է Արջեանցի և Խաչատրեանցի ապօրենի կենակցութիւնից, սակայն Արջեանցի ստիպմամբ նա արձանագրել է ծնողներին, որպէս օրինաւոր ամուսիններ: Կոնսիստորիա նկատելով այսպիսի մի արձանագրութիւն ևս նոյն 1906 թ. արձանագրական մատենի 8 յօդ. ներքոյ, որտեղ դարձեալ հօր անունը քերուած է և գրուած նոյն քահանայի ձեռօք «Մելիք Բէգոյեանց կին», պահանջում է այսպիսի հակաօրինական վարմանց մասին իւր հաւատարմատարից կարծիք համաձայն օրինաց: Հաւատարմատարը տալիս է կարծիք, թէ Համբարձումի ծննդեան մասին, որպէս արտաքոյ պսակի, հարկաւոր է տալ վկայական, իսկ քերուածների համար կատարել քննութիւն: Կոնսիստորիա անցեալ տարուայ հոկտեմբերի 4-ի օրագրով որոշում է տալ ըստ խնդրանաց Սոնա Խաչատրեանցի որդի՝ Համբարձումի ծննդեան վկայական, որպէս արտաքոյ պսակի և քերուածների մասին պատւիրում է Տփլիսի Ա. մասի գործակալին կատարել քննութիւն, որը առնելով մկրտող Ղևոնդ քահանայից բացատրութիւն վերադարձնում է գործը Ատենիս յայտնելով, թէ այդ երեխայոց ցոյց տուած հայրերի մահուան պատճառաւ նա անկարող եղաւ կատարել լրիւ քննութիւն: Ներկայացրած բացատրութիւնից երևում է, որ Ղևոնդ քահանայն յայտնում է, թէ որովհետև երկուսի ծնունդն էլ ապօրենի էր, ուստի ինքն գրել էր ապօրենի: Իսկ յետոյ իմանալով, թէ նոր օրէնքի հիման վրայ քահանաները չունեն իրաւունք ապօրենի բառը մուծել մատեն, որի համար էլ նա քերում է այդ բառերը և նոցա տեղ սխալմամբ մուծում է ծնուածների հայրերի անունները: Խնդրում է ներողամիտ գտնուել դէպի նա այդ սխալմանց համար: Ատենիս փաստաբանը իւր ամսոյս 24-ի № 495, գրում է մուծել արձանագրական մատենում ուստի և հարկաւոր է կարճել այս գործը: Տեղեկութիւն. կոնսիստորիայումս կազմուած է եղել գործ Ղևոնդ քահանայ Մեհրաբեանցի մեղադրանաց համար ինքնագլուխ և առանց հրամանի պսակ կատարելու մասին: Այդ գործը մարմնաւոր դատարանում կարճուած է: Հրամայեցին.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 873, թ. 60, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 721, թ. 82 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

որովհետև Ղևոնդ քահանայ Մեհրաբեանցը մի քանի անգամ նկատուել է քահանայական կարգին հակառակ արարքների մէջ, ուստի ի խրատ և ի զգուշութիւն նորան ենթարկել քսան ըուբլի տուգանքի տալով գիտել նորան այսպիսի յանցանքներ կրկնելու դէպքում կենթարկուի նա խիստ պատժի: Այս վճիռը ի կատար ածել Տփլիսի Ա. մասի գործակալի միջոցաւ»¹:

1914 թ. մայիսի 28-ին Վիահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. Դարոյ Ներսիսեան Կիրակոսեանցը խնդրել էր շնորհել իւր և քրոջ Նատոյի ծննդական վկայականները, յայտնելով, թէ ծնուած են 1859 և 1861 թուերին և մկրտուած Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցում. որովհետև նոյն եկեղեցու 1855-1863 թթ. մատեաններում չերևաց գրուած նոցա անունը, 1858 թ. երևաց Աննա, ծնուած 1-ն սեպտեմբերի 1858 թ. ուստի Ատենիս հրամանի համաձայն Տփլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց իր կատարած քննութիւնը. երեք վկայ երդմամբ ցոյց են տալիս, թէ՛ Ներսէս նոյն և Նիսոյ Կիրակոսեան Կիրակոսեանցի և Կէկէլ Մարտիրոսեանի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնուել են ա) դուստր Դարօ 15-ին սեպտեմբերի 1856 ամի և մկրտուած 30-ին նոյն ամսի Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցում Աբրահամ քահանայ Զառափեանցի ձեռքով, կնքահայրն եղել է Պետրոս Մակարեանց և բ) նոյն ծնողների օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնուած է Նատալիա 10-ն դեկտեմբերի 1859 ամի և մկրտուած 20-ին նոյն ամսի նոյն եկեղեցում, նոյն քահանայի և նոյն կնքահօր ձեռքով: Ծխատէր քահանայն վկայում է, որ Դարօյ Ներսիսեան Կիրակոսեանցը ծնուել է 1856 թուին: Հրամայեցին. կատարուած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրած վկայականները»²:

1914 թ. մայիսի 30-ին Վիահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգեկուցումն. Յարութիւն Դաւթեան Սահակեանը խնդրել էր կոնսիստորիայիցս իւր որդւոյ Յարութիւնի ծննդեան վկայականը, որը ծնւած է 1894 թ. և մկրտուած է Թիֆլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցում, սակայն Յարութիւնի ծնունդը, որ իսկապէս գրւած է վերոյիշեալ տուամարում հօր անունը փոխանակ Յարութիւն լինելու գրւած է Կարապետ: Ի ստուգութիւն որի խնդրատուն ներկայացնում է իւր միւս որդիների ծննդեան քաղուածքները, որտեղ գրւած է. 1) Սուրբ Մինաս եկեղեցու 1899 թ. արձանագրական տուամարում մասն Ա. յօդ. 31 Դաւիթ որդւոյ ծնունդը և հօր անունը Յարութիւն Դաւթեան Սահակեանց, 2) նոյն եկեղեցու 1897 թ. արձանագրական մատենում մասն Ա. յօդ. 15 նրա որդւոյ Համբարձումի ծնունդը և հօր անունը Յարութիւն Դաւթեան Սահակեանց և 3) աշխարհագրական ցուցակիւր որտեղ ևս խնդրատուի անունը գրւած է Արտէմ և ոչ Կարապետ: Հրամայեցին. առաջ բերած տեղեկութեանց հիման վրայ ուղղել արձանագրական մատենում խնդրատուի անունը գրելով փոխանակ Կարապետի Յարութիւն և տալ ըստ այնմ Յարութիւն Յարութիւնեան Սահակեանցի ծննդեան վկայական»³:

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2324, թ. 32-33, բնագիր, ձեռագիր:

2 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2329, թ. 26 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

3 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2329, թ. 31, բնագիր, ձեռագիր:

1914 թ. հուլիսի 18-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Գէորգ Յովհաննիսեան Ափրիամովը վերադարձնելով Ատենիս իւր երկու որդւոց Ռուբէն և Գրիգորի ծննդեան և մկրտութեան վկայականները, խնդրում է փոխել նոցա մէջ գրուած Աբրահամեանց ազգանունը և գրել Ափրիամով, որի համար ներկայացրել է նաև մէջհանակայա ուպրավայից տուած № 2437 վկայականը, որ գրուած է ազգը Ափրիամով: Ատենիս հրամանի համաձայն, Տփլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց իւր կատարած երդմնական քննութիւնը: Երեք վկայ երդմամբ ցոյց են տալիս, թէ՝ Գէորգ Յովհաննիսեան Աբրահամեանց և Գէորգ Յովհաննիսեան Ափրիամով միևնոյն անձն է: Նոյնն է վկայում և ծխատէր քահանան: Հրամայեցին. հիմնուելով վերոյիշեալ տեղեկութեան և կատարուած քննութեան վերայ Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցու 1894 և 1906 թթ. արձանագրական մատեաններում յօդ. 32 և 51 ուղղել Աբրահամեանց ազգանունը և գրել Աբրահամեանց նոյնն է Ափրամով, իսկ ներկայացրած երկու վկայականները խաչանիշ գծելով, կցել գործին»¹:

1914 թ. օգոստոսի 6-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան լսել են «Զեկուցում. Տփլիսի տոհմական պատուաւոր քաղաքացի Կոստանդին Իսահակովիչ Շահ-բուղաղովը ներկայացնելով կոնսիստորիայից ստացած իւր թոռ Վախթանգի ծննդեան վկայականը, խնդրում է նորա հօրը՝ Գրիգորին գրել տոհմական պատուաւոր քաղաքացի, և բացի դրանից, տալ իւր թոռն Վարվառէին, նոյն Գրիգորի (իւր որդու) դստեր վկայականը: Ի հաստատութիւն տոհմական պատուաւոր քաղաքացիութեան, ներկայացնում է իւր որդի Վարդանի ծննդեան վկայականի պատճէնը՝ նօտարով հաստատուած, որպիսի վկայականը տրուած է կոնսիստորիայից 1899 ամի օգոստոսի 13-ին № 3247 և Տփլիսի քաղաքային վարչութիւնից՝ տրուած 1899 թ. օգոստոսի 17-ի № 2471 վկայական, որոնց մէջ ցոյց է տրուած խնդրատուն տոհմական պատուաւոր քաղաքացի: Տեղեկութիւն. Վախթանգի ծննդեան մասին արած արձանագրութիւնից, որը արել է մկրտող այժմ հանգուցեալ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցը, նոյնպէս և Վարվառէի ծննդեան արձանագրութիւնից, որը արել է Նաւթլուղի Աղէքսանդր աւագ քահանայ Վարդանեանցը, չեն երևում, որ նոքա տոհմական պատուաւոր քաղաքացի են: Հրամայեցին. ներկայացրած փաստաթղթերի հիման վրայ խաչանիշ գծելով կցել գործին Վախթանգի ծննդեան վկայականը և տալ նորան նոր վկայական, նոյնպէս և Վարվառէի ծննդեան վկայականը՝ յիշելով նոցա մէջ տոհմական պատուաւոր քաղաքացի բառերը: Սորանց մասին մատեաններում անել պատշաճ ծանօթութիւն»²:

1914 թ. դեկտեմբերի 17-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցում. Ուսաննա Մկրտչեան Հախնազարեանցը խնդրել էր կոնսիստորիայից իր ծննդեան և մկրտութեան վկայականը, յայտնելով, թէ՛ ծնուած է 1869 թ. և մկրտուել է Հաւլաբարի Սուրբ Մինաս եկեղեցում: Որովհետև նոյն եկեղեցու 1856-1875 թթ. արձանագրական մատեաններում չերևեցաւ

¹ ՀԱՍ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2331, թ. 17, բնագիր, ձեռագիր: Տես նաև թ. 5 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱՍ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2332, թ. 8 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

գրուած, ուստի Ատենիս հրամանի համաձայն Տփլիսի Ա. մասի գործակալը ներկայացրեց իր կատարած քննութիւնը: Երեք վկայ երգմամբ ցոյց են տալիս, թէ Մկրտիչ Առուշանեան Հախնազարեանցի և Նատալիա Գլախեանի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնուել է դուստր Ովսաննան 1859 թ. օգոստոսի 1-ին և մկրտուած է նոյն ամսի 15-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցում՝ Զաքարիա քահանայ Տէր-Ղազարեանցի ձեռքով, կնքահայր եղել է սերաջ Անդրէաս Սայեադով: Ծխատէր քահանան յայտնում է, որ նա ամենեւին տեղեկութիւն չունի յիշեալ Ովսաննայի ծննդեան մասին, միայն աւելացնում է, որ նրանց եկեղեցու ծուխն է: Հրամայեցին. կատարուած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրած վկայականը»¹:

1915 թ. մայիսի 12-ին Լևոն Դավթեան Լազարեանցը խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Զ'ցանկանալով այլևս լինել արժանապատիւ Աւ. քահ. Տէր-Յովհաննիսեանի ծխական և զգալով տարիների ընթացքում անձնապէս մեր մէջ եղող անհամերաշխութիւնը, խոնարհաբար խնդրում եմ Ատենիցդ հանել ինձ վերոյիշեալ քահանայի ծխական ցուցակից և կարգադրել Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ միաբան Սարգիս Երզնկեանցին ընդունել ինձ ի շարս իր ծխականների»²: Կոնսիստորիան չի մերժել Լևոն Լազարեանցի խնդրանքը և կարգադրել է հանձնել նրան Սարգիս քհյ. Երզնկեանցի հովվութեանը:

1915 թ. հունիսի 21-ին Աբգար Տէր-Յովհաննէսեանցը խնդրագիր է ուղղել Վիրահայոց կոնսիստորիային. «Իմ ռուսադաւան Եփրոսինա Կարպովնա Տիխոնովա կենակցութիւնից ծնուած դուստր Հեղինէն 1901 թվականում մկրտել է Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցը և մոծել է նոյն եկեղեցու մատենանում: Խնդրում եմ տալ ինձ մի վկայական ռուս լեզուով առ այն, որ նոյն թվականում Սուրբ Էջմիածնի Սինօգից թոյլտուութիւն կար մկրտելու անարգել ուրիշ քրիստոնէից երեսայայ մինչև 14 տարեկան հասակը մերս Հայաստանեայց եկեղեցում ըստ ցանկութեան ծնողաց»³:

1915 թ. նոյեմբերի 17-ին Թիֆլիսաքաղաքացի Ալեքսանդր Զաքարեան Խաչատրեանցը խնդրագրով դիմել է կոնսիստորիային. «Ինքս լինելով նորընծայ Սարգիս քահանայ Երզնկեանցի ծուխ, որը մինչև օրս հովուում էր, բայց այսուհետև չեմ ցանկանում զանազան հանգամանքների պատճառաւ: Ուստի խոնարհաբար խնդրում եմ Ատենից՝ կարգադրել հովուելու նոյն եկեղեցւոյ միաբան Յարութիւն քահանայ Շախեանցին, որին մենք սրտով ցանկանում ենք»⁴: Կոնսիստորիան կարգադրել է Ալեքսանդր Խաչատրեանցին հանձնել Յարութիւն քհյ. Շախեանցի հովվութեանը: Սակայն դեկտեմբերի 16-ին խնդրատուն դարձյալ դիմել է կոնսիստորիային. «Զը'նայելով, որ ես խնդրամատոյց էի եղել վիճակային կոնսիստորիայից հանել ինձ Սարգիս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2336, թ. 23 շրջ.-24, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 891, թ. 16, 17, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 433, մաս 1, թ. 82, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 891, թ. 26-27, քնագիր, ձեռագիր:

քա՛հ. Երզնկեանի ծխականներից և կարգադրել նոյն եկեղեցու միաբան Յարուժիկն քա՛հ. Շախեանցին ընդունել ինձ ի շարս իւր ծխականաց, սակայն պարզելով իմ և Սարգիս քա՛հ. Երզնկեանի մէջ տեղի ունեցած թիւրիմացութիւնը, գտայ նրան ոչ յանցաւոր: Ուստի խոնարհաբար խնդրում եմ վիճակային Ատենիդ՝ անհետեանք թողնել իմ նախկին խնդիրս և համարել Սարգիս քա՛հ. Երզնկեանին դարձեալ իմ ծխատէր»¹: Ընդառաջելով Ալեքսանդր Խաչատրեանցի խնդրանքին, կոնսիստորիան դեկտեմբերի 23-ին նրան վերստին հանձնել է Սարգիս քա՛հ. Երզնկեանցի հովվությանը:

1915 թ. նոյեմբերի 23-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. Տփլիսաբնակ Աղասի Յովհաննիսեան էլիզբարեանցը խնդրել էր կոնսիստորիայից իր քրոջ որդու Գրիգորի ծննդեան և մկրտութեան վկայականը, յայտնելով թէ՛ ծնուած է 1904 թ. և մկրտուած է Սուրբ Մինաս եկեղեցում: Որովհետեւ նոյն եկեղեցու 1900-1908 թթ. Գրիգոր Միսակեան Դանիէլեանցի ծնունդը, ուստի Ատենիս հրամանի համաձայն Տփլիսի Բ. մասի գործակալը ներկայացրեց իր կատարած երդմնական քննութիւնը: Երեք վկայ երդմամբ ցոյց են տալիս թէ՛ Միսակ Ղազարեան Դանիէլեանցի և նրա կին Սոնա Յովհաննիսեանի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնուել է ուստր Գրիգոր 1-ն յունվարի 1904 թ. և մկրտուել է 6-ին նոյն ամսի Սուրբ Մինաս եկեղեցում Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի ձեռքով, կնքահայրն եղել է Աղասի էլիզբարեանցը: Ծխատէր քահանան յայտնում է թէ՛ չափաբերական մատենաների պատճէններում ևս չկայ գրուած Գրիգորի ծնունդը, սակայն ըստ ասութեան ծնողաց նա ծնուել է 1904 թ. յունվարի սկզբներին և մկրտուել նոյն ամսի 6-ին: Հրամայեցին. կատարուած քննութեան հիման վերայ տալ խնդրած վկայականը»²:

1916 թ. նոյեմբերի 4-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. Մարիամ (Աննա) Սարգսեան Սարեանցը խնդրել էր կոնսիստորիայից իւր և ամուսնու Վաղարշակի ծննդեան և մկրտութեան վկայականները, յայտնելով, թէ՛ ծնւած են առաջինը՝ 1883 թ. և երկրորդը՝ 1884 թ. և մկրտուել Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցում, թէ՛ և երեքսն գրած նրանց ծնունդները, սակայն առաջինը № 2783/1891 թ. և երկրորդը՝ № 1341/1904 թ., տարւած են եղել մի անգամ կոնսիստորիայիցս, որի համար նա պէտք է ներկայացնէր կորստեան թուղթ, բայց խնդրատուն անձամբ ներկայանում է կոնսիստորիայի դիւանը և խնդրեց վերադարձնել իւր մատուցած տասներկու ռուբլի նուիրադրամը, որ գրւած է 31-ին հոկտեմբերի 1916 թ. № 1145 ապահովագրով, յարակցելով, թէ՛ նա կորստեան թուղթ անկարող է ներկայացնել: Հրամայեցին. պատուիրել Ատենիս գանձապահին գրել ծախք վիճակային արդեանց մատենում յիշեալ տասներկու ռուբլին և յանձնել խնդրատու Մարիամ Սարիանցին ստորագրութեամբ մատենի մէջ»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 891, թ. 30-31, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2337, թ. 10 և 2րջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2323, թ. 158, բնագիր, ձեռագիր:

1917 թ. օգոստոսի 16-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. Եղիսաբէթ Յարութիւնեան Մարտիրոսեանցը խնդրել էր կոնսիստորիայիցս իւր պսակի վկայականը, յայտնելով, որ պսակւած է 1892 թ., և մոռնաւ է Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցում: Թէև նոյն եկեղեցու 1892 թ. պսակելոց մատեանում 10 յօդուածի տակ գրուած է, սակայն նրա ամուսին Զուրաբի ազգանունը սխալմամբ մոռնուած է Մատինեանց, փոխանակ Մարտիրոսեանցի, ուստի Հայցել է տալ վկայական նախապէս ուղղելով մատեանում գրած սխալը: Տեղեկութիւն. Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցու 1892 թ. պսակելոց մատեանում 10 յօդուածի ներքոյ գրած է՝ Տփլիսաբնակ Զուրաբ Պետրոսեան Մատինեանցը 31 ամաց մտել է օրինաւոր ամուսնութիւն Տփլիսաբնակ Յարութիւն Յարութիւնեանցի դստեր Եղիսաբէթի հետ 26-ին հոկտեմբերի 1892 թ. նոյն եկեղեցու 1899, 1901, և 1903 թթ. արձանագրական մատեաններում 22, 30 և 47 յօդուածների ներքոյն գրւած են՝ Տփլիսաբնակ Զուրաբ Պետրոսեան Մարտիրոսեանցի և Եղիսաբէթ Յարութիւնեանի օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնւել են դուստր Դարիա, Սօնա և ուստր Գէորգ: Նորա ամուսնու № 492 , արձանագրուած է՝ Զուրաբ Պետրոսով Մարտիրոսով: Հրամայեցին. առաջ բերած տեղեկութեանց հիման վերայ Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցու 1892 թ. պսակելոց մատենի 10 յօդ. ներքոյ Մատինեանց ազգանունն կից աւելացնել նոյն և Մարտիրոսեանց, դնելով մատենում պատշաճ ծանօթութիւն, թէ յաւելումն արուած է սոյն օրագրի հիման վերայ և տալ վկայական: Սոյն յաւելումն անել յիշեալ մատենի պատճէնի մէջ ևս Տփլիսի Բ. մասի գործակալի միջոցաւ»¹:

1917 թ. օգոստոսի 30-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. Մարիամ Գէորգեան Գրիգորեանցը խնդրել էր շնորհել իւր պսակի վկայականը, յայտնելով թէ պսակուած է 1903 թ. և մոռնուած քաղաքիս Սուրբ Մինաս եկեղեցու արձանագրական մատեանում: Նոյն թուի մատեանում թէև երևաց գրած նրա անունը, բայց անունը փոխանակ Մարիամի գրուած է Հռիփսիմէ, մինչդեռ նոյն եկեղեցու 1904, 1906, 1909, 1912 և 1915 թուերի նրա որդւոց Մնացականի, Աննայի, Աստղիկի և Շաշինկի ծննդեան և մկրտութեանց արձանագրութեանց մէջ գրուած է «Մարիամ»: Հրամայեցին. վերոյիշեալ տեղեկութեանց հիման վերայ 1903 թուականի Սուրբ Մինաս եկեղեցու պսակի մատեանում խնդրատուի Հռիփսիմէ անունը եղծել և գրել Մարիամ, դնելով մատենի մէջ ծանօթութիւն, թէ ուղղումն արուած է սոյն օրագրի հիման վրայ և տալ խնդրած վկայականը: Սոյն ուղղումն անել տալ յիշեալ մատենի պատճէնի մէջ Տփլիսի Բ. մասի գործակալի միջոցաւ»²:

1919 թ. օգոստոսի 27-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցում. Սուրբ Էջմիածնի Սինօդի 2/15 օգոստոսի տարւոյս № 488 հրամանը, որ գրում է. «Սինօդումս լսեցին Տփլիս քաղաքի Սարգիս քահանայ Երզնկեանի մեղադրական գործը՝ Աշոտ Ղարաբերկեանին, կնոջ կենդանութեան ժա-

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2323, թ. 191 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

2 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2323, թ. 220, բնագիր, ձեռագիր:

մանակ ուրիշի հետ պսակելու մասին: Հրամայեցին. նկատի առնելով, նախ՝ որ մեղադրուող Սարգիս քահանայ Երզնկեանց բացատրութիւն չէ պահանջել և նոյն իսկ խնդրած պատճէները չեն տրւել և երկրորդ՝ որ Վրաստանի կոնսիստորիան եզրակացնելով ներկայացնել գործը Սինոդի վախճանական տնօրէնութեան՝ միևնոյն ժամանակ ի կատար է ածել իր եզրակացութիւնը՝ չսպասելով Սինոդի տնօրէնութեան, որպէսի հանգամանքները խախտումն են դատաւարական կանոնների, ուստի քննելով գործը ըստ ձևականի՝ բեկանել կոնսիստորիայի որոշումը և վերադարձնելով գործը, պատուիրել թեմական Ատենին՝ կարգադրել բացատրութիւն պահանջել մեղադրուող քահանայից, քննել և ստուգել այն, միևնոյն ժամանակ յայտնել, թէ ինչու մեղադրուողներին մէկը Ղարաբեղեանը, յանձնուելու է մարմնաւոր իշխանութեան դատի, իսկ միւսը՝ Սարգիս քահանան՝ ոչ, և այդպիսով լրացնելով գործը՝ ներկայացնել Սինոդի տնօրէնութեան, իսկ Սարգիս քահանային թոյլ տալ շարունակել իւր քահանայագործութիւնը մինչև Սինոդի վախճանական տնօրէնութիւնը»: Հրամայեցին. պատուիրել Տփլիսի հայոց եկեղեցիների գործակալին, Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի վերոյիշեալ հրամանը բոլորապէս թեմայի յայտնել Սարգիս քահանայ Երզնկեանցին ի գիտութիւն, պատուիրելով նրան ներկայանալ Ատեն և ստանալ իւր խնդրած պատճէները»¹:

1920 թ. սեպտեմբերի 29-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ձեկուցում. Մկրտիչ Յակովբեան Ալէքսեանցը մի խնդրագրի հետ ներկայացնելով Ատենիս իւր երկրորդ օրինաւոր կնոջ՝ Սաթենիկ Գէորգեան Մկրտումեանի հարազատ զաւակ Թամարի ծննդեան և մկրտութեան քաղուածքը, և Վրաստանի հանրապետութեան կառավարութեան արդարադատութեան նախարարի սոյն թուի յունիսի 10-ի № 3754 վկայականը, նրան՝ Թամարին որդեգրելու և ազգը «Ալէքսեանց» փոխելու մասին, խնդրում է առ այդ տալ նորա ծննդեան և մկրտութեան վկայականը: Հրամայեցին. Վերոյիշեալ № 3754 վկայականի համաձայն, Տփլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցու 1901 թուի արձանագրական տոմարի մէջ իգական սեռի յօդ. 22-ի ներքոյ դնել պատշաճ ծանօթութիւն, թէ վրաց հանրապետութեան արդարադատութեան որոշման համաձայն, Թամար Մկրտումեանցը որդեգրուած է Մկրտիչ Յակովբեան Ալէքսեանցի կողմից, որին և յատկացրուած է «Ալէքսեանց» ազգանունը: Սոյն ծանօթութիւնը գրել տալ նախ նոյն եկեղեցու մատենի պատճէնում՝ Տփլիսի հայոց եկեղեցիների գործակալի միջոցով»²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2353, թ. 23 շրջ.-24, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2359, թ. 26, բնագիր, ձեռագիր:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԵՐ

Հալուապարայ Հին Երևանցւոց գանձանակն ի 1814 ամի օգոստոսի 24-ին սկսեալ մինչ ի 1815 յունիսի 7-ն, ետ պարօն Զաքարիայ գանձապետն 4600 դրան¹:

1815 թ. 6 տարվա սրբազրամն կազմել է 4600 դրան, հանձնել է Տէր Յովհաննէսն²:

1818 թ. եկեղեցու երեցփոխ Գրիգորը ներկայացրել է 1817 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1818 թ. դեկտեմբերի 31-ը գրանցված եկեղեցական մուտքի և ելքի հաշվեցուցակը³:

1819 թ. երեցփոխը կազմել է դրամական եկամուտների և ծախսերի ցուցակը⁴: Իսկ հաջորդ տարի՝ մարտի 18-ին ներկայացվել է եկեղեցու 1818-1819 թթ. ընթացքում ունեցած ելքի, մուտքի և մնացորդ գումարի մասին տեղեկագիր, որ ստորագրել են գործակալը, աւագ քահանան և երեցփոխը⁵:

1820 թ. կազմվել է եկեղեցու արդյունքների հաշիվը⁶:

1821 թ. կազմվել է եկեղեցու տարեկան հասույթի հաշիվը⁷:

1829 թ. եկեղեցու ծախքը կազմել է 42 ու. 80 կ., արդյունքը՝ 108 ու. 50 կ., ունեցել է 362 ու. 80 կ. մայր գումար⁸:

1834 թ. ապրիլի 6-ին Թիֆլիսի Տափի Թաղի Զրկինեանց եկեղեցին վերանորոգելու համար Վրաստանի Հայոց հոգևոր կառավարության հրամանով, Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխ Վարդան Պետրոսեանը, եկեղեցական գումարներից 50 մանէթ արծաթ հատկացրել է այդ եկեղեցուն՝ հետագայում վերադարձնելու պայմանով: Այդ մասին Վիրահայոց վիճակային կոնսիստորիայի կողմից կազմվել է արձանագրություն⁹:

1835 թ. կազմվել է եկեղեցու տոմարը. «Փետրվարի 25-ին – Ի 1834 մէկէն մարտի մինչև ց1835 ցեկն փետրվարի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ միոյ փոքրիկ սենեկի տարեկան վարձն ստացայ յայլուոյ Աննա Միսայէլեանէ, տարին 12 մանէթ, ամիսն մէկ մէկ մանէթ, այսու եղանակաւ գիր տուաք նոքա ընկալեալ զդրամն – 12 ու. արծաթ: Փետրվարի 25-ին – մկրտութեան արդիւնք Հալուաբարու Տէր-Մկրտչեան Տէր Պետրոսի դստեր՝ ձեռամբ Տէր Աւետիսի – 80 կոպէկ: Ապրիլի 15-ին – հոգեբաժին ենգիջեցի Աւագ Յարութիւնովի

¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 12, վավ. 71, թ. 142:

² ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 12, վավ. 71, թ. 143:

³ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 31, վավ. 198, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 34, վավ. 335, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 36, վավ. 62, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 37, վավ. 356, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 36, վավ. 340, բնագիր, ձեռագիր:

⁸ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 68, վավ. 440, բնագիր, ձեռագիր:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3314, թ. 2, բնագիր, ձեռագիր:

մօր Աննայի՝ ստացաք ձեռամբ Տէր Պօղոսի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւա-
քարու և յիշեալ Աւաք Յարութիւնեանի – 2 ո. արծաթ»¹:

1831-1836 թթ. եկեղեցու «մայր գումարք դրամոց, թէ հին և թէ սկսեալ
ի 1831 թուոյ մինչև ց1836 թիւն դեկտեմբերի – 1883 ո. 10կ., երեցփոխան՝
Վարդան Պետրոսեանց»²:

1838 թ. օգոստոսի 24-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Առա-
ջադրութիւն Նորին Բարձր Սրբազնութեան վիճակաւոր սրբազան Կարապետ
արքեպիսկոպոսի Հայոց Վրաստանի ի 19-ն օգոստոսի այսր ամի № 330, յո-
րում ընդ սմին առաքէ ի կոնսիստորիայս զհրաման լուսաւորչական Հայոց
Սիւնհոգոսին էջմիածնի գրեալ ի 6-ն օգոստոսի № 876, յորում գրէ, թէ ի
Սիւնհոգոսին լուեալ գլայտարարութիւն Նորին Բարձր Սրբազնութեան ի
4-ն յունիսի № 260, յաղագս Հայոց ուսումնարանի տեղւոյս: Կարգաւորեալ
է. ըստ այժմեան Հանգամանաց միջոցացն հոգեւոր ճեմարանին Հայոց Տփլիս-
սայ, որովք նոյն ո՛չ կարէ պահպանել իսպառ, ընկալեալ ի յարգանս զար-
դեան յայտարարութիւն Նորին Բարձր Սրբազնութեան № 260, և միանգա-
մայն առ ի կատարել զցանկութիւն Հայազգի ժողովրդականացն Տփլիսայ,
յաղագս ուսուցանելոյ զորդիս նոցին ի հոգեւոր ճեմարանին Հայոց տեղւոյս
ի միասին առ ի յառաջ ածելոյ ընդ մարթելոյն զգծագրեալս ի Բարձրագոյն
կարգադրութեան յաղագս կառավարութեան գործոց Հայաստանեայց եկե-
ղեցւոյ կանոնաւոր վասն թեմական հոգեւոր ճեմարանայ և ուսումնարանաց,
տալ զլուծումն Նորին Բարձր Սրբազնութեան Համաձայն գրութեան նորին
ստանալ յամի ամի յիւրաքանչիւր եկեղեցեաց Հայոց Տփլիսայ զնշանակեալ
դրամս ի նպաստաւորութիւն վասն պահպանութեան ուսումնարանին նո-
վին, իսկ կարգաւոր որպէս նշանակեալ է Տեառնէ, ի Մողնի Սուրբ Գէորգայ
եկեղեցւոյ զերկու հարիւր մանէթս, ի Բէղդէհեմայ երկու հարիւր, ի Կա-
թողիկէ եկեղեցւոյ հարիւր յիսուն մանէթս, ի Նորաշէնու հարիւր մանէթ,
ի Սուրբ Նշանէ հարիւր մանէթ, յԱւետեաց եկեղեցւոյ հարիւր մանէթ, ի
Վանքի եկեղեցւոյ հարիւր մանէթ, ի Զրկինեանց եկեղեցւոյ Սրբոյն Գէորգայ
յիսուն մանէթ, ի Հրէշտակապետի եկեղեցւոյ յիսուն մանէթ, յեկեղեցւոյն
Սրբոյն Գէորգայ Հալուաբարու յիսուն մանէթ, յեկեղեցւոյն Սուրբ Աստուա-
ծածնի Հալուաբարի յիսուն մանէթ, յեկեղեցւոյն էջմիածնեցոց Հալուաբա-
րու յիսուն մանէթ, յեկեղեցւոյն Սրբոյն Կարապետի հարիւր տասն մանէթ,
յեկեղեցւոյն Սրբոյն Մինասայ յիսուն մանէթ, և յեկեղեցւոյն Կուկիոյ քա-
ռասուն մանէթ, և զայսոսիկ դրամս ի մասին ընդ միւս արդեանց ճեմարա-
նին ո՛չ խառնել ընդ արդեանց վիճակին, ունիլ վասն այսոցիկ զառանցին
ժապաւինեալ մատեանս, յորում գրել զմոլտս և զծախս դրամոցն օրինաւոր
կարգաւ, որ սահմանեալն է յօրինաց և առ այս վախճան թոյլ տալ որդւոց
ժողովրդականաց Տփլիսոյ ուսանել ի ճեմարանի անդ, ի միասին ընդ որդ-
ւոցն հոգեւորականաց, բաց յայսմանէ յանձնել նմա ամենայն աշխատանօք

¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 86, վավ. 319, բնագիր, ձեռագիր:

² ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 71, վավ. 400:

վարձու տալ ըստ առաջնումն զվերնայարկ տունն յիշեալ ուսուցմնարանն, որպէս զի մի մնասցէ այն ապարդիւն, ի վնաս այնորիկ, և յորժամ դիպեցի նմա առնել զայն, որքան դրամօք և վարձու տացէ զայն վերնայարկ տունն զայն որքանութեան դրամոց յամի ամի, ի բաց հանել ի գումարէն դրամոց, որք ունին ժողովիլ յեկեղեցեաց անտի ըստ չափու որքանութիւն դրամոց իւրաքանչիւրոյն, որում որքան և անկցի, իսկ որ ինչ վերաբերի առ միւս խնդիր նորա յաղագս ուսուցանելոյ ի ճեմարանի անդ զլեզու լատինացոց կամ գաղիացոց առ այս ծանուցանել նմա թէ առ այժմ ըստ արդեան միջոցաց ճեմարանին զորմէ գանգատեալ է նա Սիւնհոդոսին անկարեւոր համարի մատակարարութեն միոյն կամ միւսոյն ի յիշեալ լեզուացն, վասն որոյ առ այժմ իսպառ թողուլ զայն յանձնեալ նմա յառաւել չօրանալ միջոցացն վասն պահպանութեան ճեմարանին մատչիլ վասն այսորիկ առ Սիւնհոդոսն առանձին առաջարկութեամբ, և զայնմ տնօրէնութիւնէ Սիւնհոդոսին հասուցանել ընդ ձեռն Տեառն կուսակալին Վրաստանի ի ծանօթութիւն Տեառն նախարարին ներքին գործոց: Հրամայեցին. համաձայն հրամանի Սիւնհոդոսին էջմիածնի հրամանագրել առ իւրաքանչիւր երեցփոխանս յիշեալ եկեղեցեաց յամի ամի յերիս նուագս հասուցանել ի կոնսիստորիայս զյիշեալ գումար դրամոց, և յաղագս 1838 ամի զերկու տրէզս արդէն իսկ առաքել ի կոնսիստորիայս, ի տալ զբաւականութիւն ծախուց ճեմարանին, ըստ որում և կազմեալ զօրինաւոր մատեան ժապաւինեալ տալ գանձապետի Ատենիս գրել ի նմին զառանձին արդիւնս և զծախս հոգեւոր ճեմարանին, ո՛չ այլազգ, բայց եթէ ըստ առանձին հրամանագրուեաց Ատենիս ի վախճան ամեն առաջի առնել սմին ընդ հաշուոյն և վկայագրոցն»¹:

1838 թ. սեպտեմբերի 16-ին Վերահայոց կոնստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն Հալուաբարայ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ երեցփոխան Բաղդասարայ Պապանեան, ի 15-ն սեպտեմբերի № 1, յորում ըստ հրամանի կոնսիստորիայիս յ30-ն օգոստոսի այսր ամի № 377, ըստ այսմ առաջի առնէ Ատենիս գլխուն մանէթ արծաթ դրամս յաղագս նպաստամատոյց լինելոյ ծախուց հոգեւոր դպրոցի քաղաքիս: Հրամայեցին. գառաջի արարեալ ըստ յայտարարութեան Հալուաբարայ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ երեցփոխան Բաղդասարայ Պապանեան գլխուն մանէթ արծաթ դրամս յանձնել գանձապետի յԱկոբայ Կարինեանց, գրել յառանձին ժապաւինեալ մատենին հոգեւոր դպրոցի Տփլիսայ օրինաւոր եղանակաւ»²:

1838 թ. դեկտեմբերի 30-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն ի յաջորդ Գէորգ վարդապետին յանդամոյ սոյն Ատենի ի 30-ն դեկտեմբերի անցեալ 1838 ամի № 7, յորում ընդ այսմ առաջի առնէ հոգեւոր Ատենիս զհոգեկան արդիւնս սոյն ամսոյ ի Տփլիսայ և Հալուաբարայ և գտարեկան վարձ միոյ փոքր տան, որ ի պարսպի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ընդամենն երկու հարիւր քառասուն և մէկ ռուբլի քառասուն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 409-411, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 442 շրջ.-443, քնագիր, ձեռագիր:

և եօթն կօպէկս արծաթի ընդ յանուանէ գրել ցուցակի: Հրամայեցին. զայս երկու հարիւր քառասուն և մի մանէթ քառասուն և եօթն կօպէկս յանձնել կանցելեարիստ գանձապահին Ատենիս Յակովբայ Կարինեանց գրել ի ժապաւինեալ մատենին»¹:

1838 թ. եկեղեցու մայր գումարը կազմել է 111 ու. 65 կ.²:

1839 թ. ապրիլի 4-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխանը կոնսիստորիային է փոխանցել ստացած ժապավինյալ մատյանի գինը՝ 1 ու. 60 կ.³:

1839 թ. ապրիլի 28-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն երեցփոխանի Հալուաբարայ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի 28 ապրիլի այսր ամի № 1, ըստ որի մատուցանէ Ատենիս գլխուս մանէթ արծաթ դրամս նշանակեալս վասն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն յօգուտ հոգևոր ճեմարանին, զորոյ ստացմանէ խնդրէ տալ գտեղեկութիւն: Հրամայեցին. գլխուս մանէթսն յանձնել հրամանագրով գանձապետի Ատենիս գրել ի ժապաւինեալ մատենի ճեմարանին ի մուտս արդեանց օրինաւոր եղանակաւ, զորոյ ստացմանէն տալ տեղեկութիւն յիշեալ երեցփոխին»⁴:

1839 թ. մայիսի 26-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն բարեկարգիչ Խաչատուր քահանայի ի 24-ն մայիսի № 24, յորում ըստ հրամանի Ատենիս ի 27-ն ապրիլի այսր ամի № 379 մատուցանէ ընդ սմին զգանձանակ յանուն Էջմիածնի. ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն ի ձեռն գանձապետի Սարգսի Աղամեան 4 ռուբլի...»⁵:

1839 թ. հոկտեմբերի 20-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն յաջորդ Գէորգ վարդապետի Տէր-Դաւթեան ի 20-ն հոկտեմբերի № 10, ընդ որ մատուցանէ Ատենիս զարդինս սրբադրամոց 1839 ամի, գոյացեալն ի ժողովրդոց Էջմիածնեցւոց քահանայից, Սուրբ Մինաս եկեղեցւոց, Շամքոռեցւոց և Սուրբ Կարապետի. ընդամենն յիսուն երկու ռուբլի վաթսուն կօպէք արծաթի ընդ յանուանէ ցուցակին ընդ նմին, յարակցելով և զայս թէ մնայ ապառիկ ի վերայ ժողովրդոց Ներսի Հաւաբարայ Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ քահանայից, Կուկիոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ ժողովրդոց և մասնաւոր գիւղօրէից մերձ եղելոց Հալուաբարայ որք ընդ բարեկարգչութեամբ Խաչատուր քահանայի, յորոց պահանջեալ է քանիցս զապառիկ դրամս բայց չեն մատուցեալ ցարդ, զորմէ յանձնէ ի տնօրէնութիւն Ատենիս: Հրամայեցին. զվերոյ գրեալ գումարն յանձնել գանձապետին գրել ի ժապաւինեալ մատենին օրինաւոր կարգաւ: Իսկ յաղազս ծուլութեամբ յետաձգելոյ յիշեալ քահանայից զմատուցումն արդեանց սրբադրամոց յաջորդ Գէորգ վարդապետի Տէր-Դաւթեան հրամանագրել բարեկարգիչ Խաչատուր քահանայի սաստիկս պատուիրել յիշեալ քահանայից անպատճառ մատու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2185, թ. 760 շրջ.-761 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2589, թ. 37, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2186, թ. 651, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2186, թ. 275, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև գ. 217 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2186, թ. 359, բնագիր, ձեռագիր:

ցանել գյիշեալ արդիւնս սրբադրամոց երկնչելով ի յետաձգելն ի սաստկսագոյն պահանջողութիւնէ օրինաց»¹:

1839 թ. եկեղեցու ծխական Սահակ Տիրունեանը քահանայի ձեռքով 3 ռ. հոգեբաժին է փոխանցել Վիրահայոց վիճակային կոնսիստորիային, ծխական Մակարի կինը բարեկարգիչ խաչատուր քահանայի ձեռամբ փոխանցել է 6 ռ., Մելքոն խաչատուրեանը նույն բարեկարգչի ձեռքով 3 ռ., Մկրտիչ Յովհաննիսեանը ևս 3 ռ., Աւագ Կիրակոսեանը՝ Ներսէս քահանայի ձեռքով 2 ռ., խաչատուր Յարութիւնեանը նույն քահանայի ձեռքով 3 ռ., Միքայէլ Սարգսեանը՝ 3 ռ., Գալուստ Փանեանը՝ խաչատուր քահանայի ձեռքով 1 ռ., Աղաբար Զաքարեանը խաչատուր քահանայի ձեռքով 10 ռ., եկեղեցու հանգուցյալ Մկրտիչ քահանայի որդի Աստուածատուրը փոխանցել է 2 ռ. 40 կ. աջահամբույր, Մկրտիչ Ավագեանի կինը՝ 5 ռ., Յարութիւնի կին այրի Մարիամը հոգեբաժին է փոխանցել 10 ռ. արծաթ, խաչատուր Սանթրոսեանը փոխանցել է 1 ռ., Զաքար Մարգարեանը՝ 2 ռ., հանգուցյալ Աստուածատուր քահանայի փիլոնի գինը, որ վաճառել էին Ներսէս քահանային՝ 5 ռ., եկեղեցու գավթի սենյակի վեց ամսվա վարձը այրի Աննայից՝ 6 ռ., Թովմա Յարութիւնեանը՝ 1 ռ., Մարիամ Հախնազարեանը՝ 2 ռ., Պետրոս Մանուչարեանը՝ 1 ռ., եկեղեցու ծխականների կողմից՝ Ղազար և Ներսէս քահանաների ձեռքով 10 ռ., Սարգիս Յարութիւնեանի կողմից աջահամբույր 3 ռ. 80 կ., Միքայէլ Գէորգեանը՝ 3 ռ., Յովհաննէս Աւագովը՝ 2 ռ., Կարապետ Ապրեսեանը՝ 1 ռ. 80 կ.²: Վերը նշվածներից Մելքոն խաչատուրեանը հիշատակվում է նաև 1815 թ.:

1840 թ. ապրիլի 29-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն երեցփոխանի Հալուաբարայ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի 28-ն ապրիլի այս ամի № 2, ըստ որ մատուցանէ Ատենիս գյիսուն ըուբլի արծաթ յօգուտ հոգևոր ձեմարանին Տփլիսաց զստացմանէ որոյ խնդրէ զմիամտութիւն: Հրամայեցին. զվերոյգրեալ յիսուն ըուբլի արծաթն յանձնել գանձապետի Ատենիս հրամանագրաւ, գրել ի ժապաւինեալ մատենին օրինաւոր կարգաւ, զստացմանէ որոյ որ խնդրէր զմիամտութիւն, հրամանագրել այնր երեցփոխանի»³:

1840 թ. դեկտեմբերի 30-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն անդամոյ սորին Գէորգ վարդապետի Տէր-Դաւթեան յ30-ն դեկտեմբերի այս ամի № 10, ընդ որ մատուցանէ հոգևոր Ատենիս զսրբադրամա Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ժողովրդոց 1839 ամի, զորս ստացեալ է ի ձեռն Տէր Ներսէս քահանայի նոյն եկեղեցւոյ տասն ըուբլի... Հրամայեցին. զվերոյգրեալ քսան և վեց ըուբլիսն յանձնել գանձապետի Ատենիս գրել ի ժապաւինեալ մատենին ի մուտս արդեանց օրինաւոր եղանակաւ»⁴:

1841 թ. հունիսի 23-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն միաբանից Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալուաբարայ ի 6-ն ներկայ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2186, թ. 807 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 127, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2188, թ. 299-300, թ. 346 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 682 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ամսոյ, ընդ որում առաջի առնեն զսրբադրամս ժողովրդոց եկեղեցւոյ իւրեանց զքսան մանէթ երեսուն կոպէկս արծաթոյ: Հրամայեցին. զվերոյգրեալ քսան մանէթ երեսուն կոպէկս արծաթոյ յանձնել հրամանագրաւ գանձապետի Ատենիս, գրել ի մուտս արդեանց վիճակիս, իսկ որովհետեւ ատենակալք սորին ի լսելն զայս զեկեղեցումն յայտնեցին, յԱտենի սորին ժամօրհնող Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Ներսէս քահանայն ի 24-ն մայիս ամսոյ ներկայացուցեալ է յԱտենան սորին՝ զսրբադրամս ժողովրդոց նոյն եկեղեցւոյ միայն գտասն մանէթս, և յառաջարկելն ատենակալաց սորին, ընդ որում որպէս ժողովրդականք ոմանք ի նոյն եկեղեցւոյ ժողովրդոց յամբաստանելն զՆերսէս քահանայէ յայտնեցին ի մէջ այլոց բանից, թէ նոքա զսրբադրամս ժողովին սկսեալ ի 10-ն կոպէկէ ց40, որ թող զաւելին, զի թէ ըստ թուոյ 203 գերդաստան ժողովրդոց նոյն եկեղեցւոյ իցէր ժողովեալ գոնեա պարտ էին մատուցանել զքսան մանէթ երեսուն կոպէկս, և զկնի բազմադեմի ստիպմանց յիշեալ Ներսէս քահանայն հազիւ հազ հանեալ ի գրապանակէն և զայլ երկուս մանէթս տուեալ է ասելով, թէ աւելի քան զայն բնաւ չէ ինչ ստացեալ, յայնժամ երբ նա պատուեալ գոյով ի հոգեւոր իշխանութիւնէ ժամօրհնող կոչմամբ պարտ էր ըստ ամենայն արդարութեան թեւակոխել յօգուտ վիճակիս յօրինակ ստորագրելոց իւրոց և ո՛չ գաղել զնոյնս, և թէ պէտ այս գործ Ներսէս քահանայի պարունակեալ յինքեան զգացումն եկեղեցական օգտի որ այն ինքն է սեղանակապտութիւն պարտ էր ընդունել զվճիռ ընդ ամենայն սաստիկս օրինաց համաձայն գաղղաց զարքունի սեպհականութիւն, այլ առեալ ի յարգանս զայն զի նա հետեւելով կարգի նախկին հոգեւոր իշխանութեան բարձեալ է զմասն ի նոյն սրբադրամոց յօգուտ ինքեան իբրեւ ի վարձ ծառայութեան, ուստի ի պատճառս տգիտութեան նորա առ այժմ բաւականանալ միայն բանալով ի նմանէ զպատիւ ժամօրհնողութեան, և առաքելով ի Կուկիայ ի միաբանութիւն եկեղեցւոյ տեղւոյն: Երկրորդ՝ կարգելով զնա առաքել քահանայի, զորմէ առաքել զհրաման առ բարեկարգիչն Տփլիսայ պատուիրել նմա ի մասին տեղափոխելոյ զՆերսէս քահանայն ի Կուկիայ առնել զչուտափոյթ տնօրէնութիւն, յայտնելով զհետեանացն Ատենիս: Իսկ յաղագս կարգելոյ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցու զայլ ոք առնել զառանձին տնօրէնութիւն»¹: Հուլիսի 10-ին եկեղեցու երեցփոխանը Վիրահայոց կոնսիստորիային է ներկայացրել սրբադրամներից ստացված արդյունքը՝ 20 ու. 30 կ. արծաթ²:

1841 թ. հուլիսի 10-ին կոնսիստորիայի հրամանով գանձապահը օրինավոր կարգով վիճակի արդյունքների մատյանում մուտքագրել է Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականներից՝ հօգուտ որբերի հանգանակած 20 ուղբի 30 կոպեկ գումարը³:

1841 թ. օգոստոսի 1-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն Զաքարիայ քահանայի Տէր-Դաւթեան յ30 յուլիսի այսր ամի, ընդ որ մատուցանէ Ատենիս զեթնամսեայ վարձ սենեկին, որ ի գաւ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2191, թ. 629-630, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 243, թ. 28 շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 291, թ. 107, քնագիր, ձեռագիր:

Թի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ստացեալ յայրի Աննայէ, սկսեալ ի 1-էն յունվարի 1841 ամի, մինչ զ1 օգոստոսի զեօթն ռուբլի արծաթի: Հրամայեցին. զվերոյգրեալ եօթն մանէթս արծաթոյ յանձնել հրամանագրաւ գանձապետի Ատենիս, գրել ի մոլտս արդեանց վիճակիս օրինաւոր կարգաւ»¹:

1841 թ. որոշ ծխականներ տարբեր առիթներով դրամական վճարումներ են կատարել. ծխական Սարգիս Պետրոսեանը՝ Զաքարիա քահանայի ձեռքով հոգեբաժին է տվել՝ 10 ռ., Կարապետ Խանումեանը՝ Զաքարիա քահանայի ձեռքով՝ աջահամբույր՝ 3 ռ., Ներսէս Յովհաննիսեանը՝ Ներսէս քահանայի ձեռքով՝ աջահամբույր 2 ռ., Եփրեմ Պետրոսեանը՝ Զաքարիա քահանայի ձեռքով՝ 2 ռ., Սարգիս Մելքոյեանը՝ Զաքարիա քահանայի ձեռքով՝ 3 ռ., Գէորգ Գասպարեանը՝ Աւագ քահանայի ձեռքով՝ 2 ռ., Վարդան Յարութիւնեանը՝ Ներսէս քահանայի ձեռքով՝ 1ռ. 20 կ. հոգեբաժին, Ոսկան Այվազեանը՝ Զաքարիա քահանայի ձեռքով՝ 4 ռ. հոգեբաժին²:

1841 թ. եկեղեցին ունեցել է 296 ռ. 60 կ. մայր գումար, որից և անշարժ կալվածքներից ստացվել է 259 ռ. 70 կ. արդյունք, իսկ ծախսը կազմել է 190 ռ. 90 կ.: 1842 թ. եկեղեցու երեցփոխը առձեռն ունեցել է 365 ռ. 40 կ.³:

1842 թ. հունվարի 28-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն Զաքարիայ քահանայի Տէր-Դաւթեան ի 21-ն յունվարի, ընդ որում մատուցանէ Ատենիս զվարձ սենեկի, որ ի գաւթի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հինգ ռուբլի արծաթիս: Հրամայեցին. զվերոյգրեալ հինգ ռուբլի արծաթս յանձնել հրամանաւ գանձապետի Ատենիս, գրել ի մոլտս վիճակային արդեանց, զորմէ տուեալ զհրաման Զաքարիայ քահանայի Տէր-Դաւթեանց, պատուիրել նմա փութով յայտնել Ատենիս, թէ զառաջի արարեալ ի նմանէ հինգ ռուբլի որո՞ց ամսոց է վարձ և յիւրաքանչիւր ամիս որքա՞ն հաշուեալք»⁴: Այդ խնդրին Վիրահայոց կոնսիստորիան անդրադարձել է նաև մարտի 20-ին. «Զյայտարարութիւն Զաքարիայ քահանայի Դաւթեան ի 11-ն ներկայ ամսոյս, յորում գրէ, թէ հրամայեալ է Ատեանս, թէ զվարձն նոյն սենեկի, որ ի գաւթի Սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ և զոր տուեալ է նա կոնսիստորիս նշանակեալ գրաւոր բանիւ, առ այն յայտ առնէ, զի ունի առաջի արարեալ կոնսիստորիս զեօթն ռուբլի արծաթ ի մէկեն յունվարիկ ցմէկն օգոստոսի 1841 ամի, յօգոստոսի մէկեն մինչ զյունվարի 21 հինգ ռուբլի, որոց գումարն է երկոտասան ռուբլի յիւրաքանչիւր ամսոջ ռուբլի մի, և այս ամենայն երեւի յառաջի արարեալ ընդ նմին թղթոյ: Հրամայեցին. որովհետև յառաջի արարեալ ձեռագրոյն երեւի, թէ գտարեկան վարձ սենեկին 1841 ամի, որ ի գաւթի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Զաքարիայ քահանայն լրիւ ներկայացուցեալ է յԱտեանս, վասն որոյ զայս յայտարարութիւն կցել ընդ գործոյն, և զայսմանէ հրամանագրաւ տալ միամտութիւն Զաքարիայ քահանայի»⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2192, թ. 151 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 243, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև ց. 12, գ. 291, թ. 25, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3805, թ. 153, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2193, թ. 98, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2193, թ. 309, բնագիր, ձեռագիր:

1842 թ. մայիսի 25-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն միաբանութեան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալուաբարու ի 11-ն ներկայ ամսոյ և ամի, ընդ որում մատուցանեն զսրբադրամս ժողովրդոց իւրեանց վասն ներկայ 1842 ամի ընդ ցուցակին բոլորն քսան և մի մանէթ: Հրամայեցին. զվերոյգրեալ քսան և մի մանէթս արծաթոյ յանձնել Հրամանագրաւ գանձապետի Ատենիս գրել ի մուտս արդեանց վիճակիս սահմանեալ կարգաւ, զստացմանէ որոց տալ Հրամանաւ զմիամտութիւն միաբանութեան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ...»¹:

1842 թ. օգոստոսի 14-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգրութիւն Տփիսայ քաղաքական պօլիցիային յ7-ն օգոստոսի այսր ամի № 8441, յորում գրէ, թէ կոնսիստորիայս թղթակցութեամբ ի 26-ն յունվարի № 156, ծանուցեալ է պօլիցիային, թէ նշանակեալ կան քահանայք հերթակալք յերգմնեցուցիչ զհայազգիս առ կէսն տարւոյս տ. ի 1-էն յունվարի ց1-ն յուլիսի Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ Բարսեղ քահանայն Միրադեանց, իսկ առ մնացեալ տարւոյս կթան քահանայն Սուրբ Մինաս եկեղեցոյ Տէր Զաքարն Տէր-Յարութիւնեանց գտանեցեալն ի Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ, և անտի գոգ յերեք վերստ ճանապարհէ յիշեալ քահանայն ո՛չ երբէք երթևեկէ յատենական տեղիս, և երբ առաքի առ նա ծառայ պօլիցիային, յայնժամ նա կատարելապէս հրաժարեալ ի ծառայութենէ հազիւ հազ ցկէսօր գայ և այսպէս յիշատակեալ քահանայն ո՛չ երբէք ներկայանայ, իսկ միւս քահանայք ամենեւին փոխանակ նորա ո՛չ գօն, հրաժարեալ այնու, թէ նոքա չեն հերթակալք, և ի պատճառս այսորիկ շարունակութիւն գործոց յատենական տեղիս բոլորովին մնան անկատարք, քանզի անձինք որք կամին ընդունել զերդումն ժողովին մեծաւ աշխատութեամբ, և սփռեն վասն ոչ յայտնութիւն քահանային, որ ի բաց հրաժարի ի Կայսերականն ծառայութենէ հակառակ նշանակման իշխանութեան իւրոյ, պօլիցիայն տալով զայսմանէ ծանօթութիւն կոնսիստորիայիս, խոնարհաբար խնդրէ ստիպել զյիշեալ քահանայն և ազդել յետաձգութենէ գործոց ատենական տեղեաց, իսկ ընդ հակառակն պօլիցիայն հարկաւոր համարեսցի առաջարկել զայսմանէ պարոն գլխաւոր կառավաչին Վրաստանի: Ի գործոց Ատենիս երևեցաւ, կոնսիստորս ըստ օրագրութեան յ31-ն դեկտեմբերի 1841 ամի վասն ամենայն ատենական տեղեաց քաղաքիս Տփիսայ տ. առ նահանգապետն Վրաստանի առ նահանգական կառավարութիւն, առ պալատն քրէական և քաղաքական իրաւանց և ի պալատն Արքունի կայից առ գաւառական իրաւարանն առ գաւառական կառավարութիւն և առ քաղաքական հասարակական կառավարութիւն նշանակեալ էր առ ամիսս վեց զՍահակ քահանայն Տէր-Յարութիւնեանց Նորաշէնի, իսկ վասն միւս կէս տարւոյս զՎանքի եկեղեցւոյ Աստուածատուր քահանայն Տէր-Աստուածատրեանց, երկրորդումն առ 6 ամիս զՍուրբ Նշանի Յովհաննէս քահանայն Տէր-Նիկողայոսեանց, և առ մնացեալ կթս տարին զԷջմիածնեցոց Աւետիս քահանայն Արարատեանց, իսկ յերրորդումն,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2194, թ. 138 շրջ.-139, քնագիր, ձեռագիր:

առ 1 կէս ամն զԲարսեղ քահանայն Միրադեանց Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ և վասն մնացեալ կէս տարւոյս զՍուրբ Մինասայ Զաքարիայ քահանայն Տէր-Յարութիւնեանց, զորմէ և առաքեցաւ հրամանագիր առ բարեկարգչին պարտաւորել ձեռագրաւ գլխեալ քահանայսն անպատճառ ներկայանալ ի յիշատակեալ իրաւարանսն և կատարել անդադար զպաշտօն երգմնեցուցչութեան, զորմէ և թղթակցութեամբք ծանուցաւ ատենական տեղեաց քաղաքիս: Քաղաքական պօլիցիայն գրութեամբ յ30-ն ապրիլի 1842 ամի յայտնէ Ատենիս զհրաժարմանէ յերգմնեցուցչական պարտաւորութեան քահանային Աւետիսի Արարատեանց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալուաբարայ, ի հետեւումն որոյ յ9-ն մայիսի № 881, հրամանագրեցաւ բարեկարգչին պատուիրել քահանայից Հալուաբարայ ի դէպս պահանջելոյ չասարնի պրիստաւին զերգմնեցուցիչ որեւիցէ ի նոյնէ անպատճառ ներկայասցի անդր առանց երեք պատճառանաց, զորմէ և ի նոյն թիւ ընդ № 882, տուաւ ծանօթութիւն պօլիցիային այնմիկ, զորմէ և արդէն ստացաւ զներկայ գրութիւն: Հրամայեցին. սաստկապէս հրամանագրել բարեկարգչին Տփլիսայ պարտաւորել ձեռագրաւ զհերթակալ Զաքարիայ քահանայն և զհաջորդս նորա զի եթէ և յայսմհետէ յորեւիցէ իրաւարանաց հասցէ յԱտենան գանգատ զգանցառութենէ նոցա ի վերայ եղեալ ինքեանց պաշտամանց, անշուշտ ունեն նոքա զրկել ի տեղւոջ իւրեանց և ի պաշտօնէ և մտանել դատարանք և պատժոյ, և զայսմ տնօրէնութենէ Ատենիս ծանուցանել պօլիցիին»¹:

1842 թ. սեպտեմբերի 28-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալուաբարայ ի 26-ն սեպտեմբերի № 2, յորում գրէ, թէ մատեան ելումտից եկեղեցւոյ իւրեանց 1841 ամի կորուսեալ է յեկեղեցւոյն ի սկիզբն յունվարի նոյն ամի, վասն որոյ մատուցեալ ընդ այսմ զմի մատեան, խնդրէ խոնարհաբար ի կոնսիստորիայէս ժապաւինեալ կնքեալ և վաւերացուցեալ սահմանեալ կարգաւ շնորհել ինքեան, վասն գրելոյ յայնմիկ զմուտս և զծախս եկեղեցւոյն վասն 1841 ամի, յամէնողորմած մանիֆէստին, որ ի 17-ն ապրիլի 1841 ամի յ1 յօդուածն գրի այսպէս. «Զամենայն անձինս եղեալս ընդ քննութեան և դատաստանի ցայսօր ըստ գործոց, որք ո՛չ պարունակեն յինքեանս զսեղանակապտութիւն, զմարդասպանութիւն, զաւագակութիւն, զյափշտակութիւն, զկաշառառութիւն, յափշտակութիւն կայսերական գոյից, անձանց, որոց յանձնեալ է պահպանութիւն նոցա, շինումն սուտ դրամոց և խարդախութիւն կայսերական թղթոց ի դատաստանէ և ի քննութենէ ազատ կացուցանել, տարածելով զայս և ի վերայ այնոցիկ, որոց յանցանքն բաց ի վերոյիշատակեալ յանցանաց ո՛չ են եղեալ մինչև ցայսօր քննութիւնք, վասն զյայտնելոյ նոցա այսու ո՛չ կարճեն գործք...»: Հրամայեցին. թէ և ըստ զօրութեան օրինաց ըստ ներկայ առարկայի պարտ էր առնել զքննութիւն և զյանցաւորն պատժել ըստ օրինաց, սակայն ընկալեալ ի յարգանս զամենողորմած մանիֆէստն ի 17-ն մարտի անցեալ ամի յորմէ յառաջ դիպեալ է այս կորուստ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2194, թ. 772-774, քնագիր, ձեռագիր:

և ցարդ մնացեալ է անձայն, չտուեալ գործոյս զհեռաւոր ընթացս, զառաջի արարեալ յերեցփոխանէ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զմատեանն կնքեալ և վաւերացուցեալ յանձնել նմա, պատուիրելով ի կարի կարճատե միջոցի գրեալ ի նմա զհաշիւ ելումտից եկեղեցւոյն վասն անցեալ ամի, առաջի առնել Ատենիս ստորագրութեամբ հասարակութեան և զներկայ գործն կցել ընդ գործոյն, վասն տալոյ եկեղեցեաց զհաշուարարական մատեանս»¹:

1846 թ. հունվարի 28-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն գործակատարին կարգապահի եկեղեցեաց հայոց Տփլիսայի 4-ն դեկտեմբերի № 135, որով ի հետեւումն հրամանի ի 27-էն հոկտեմբերի անցեալ ամի № 1815, պարտաւորեալ է ձեռագրաւ զմիաբան քահանայսն եկեղեցեաց Սուրբ Կարապետի, Սուրբ Մինասայ, Սուրբ Գէորգայ Էջմիածնեցւոյ և Ներսի Հալուաբարի Սուրբ Գէորգայ ի մասին ապառիկ մնացեալ սրբադրամոց, գործէ յայտնելոյ առ այս պատիւ ունի: Ի գործոց երեւի. վիճակային Ատենան ընդ օրագրական սահմանադրութեամբ իւրում ի 22-ն հոկտեմբերի 1845 ամի հրամանաւ ի 26-ն նոյն ամսոյ № 1815, սաստիկս պատուիրեաց բարեկարգչին Տփլիսայ պարտաւորել զմիաբան քահանայս եկեղեցեաց Հալուաբարայ անպատճառ ժողովել զսրբադրամս վասն 1841, 1842, 1843, և 1844 ամաց և առաջի առնել Ատենիս: Հրամայեցին. զներկայ յայտարարութիւն կարգապահին եկեղեցեաց հայոց Տփլիսայ առեալ ի ծանօթութիւն կցել ընդ գործոյն»²:

1846 թ. ապրիլի 29-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն Զաքարիա քահանայի Տէր-Ղազարեանց ի 27-ն սոյն ամսոյ, ընդ որում առաջի առնէ զհոգեբաժին հանգուցեալ Յովհաննէսի Աւագեանց զուխսուն կօպ., և բաց յայսմանէ յընթացս ապրիլ ամսոյ չեն մտեալ հոգեկան արդիւնք ի Տփլիսայ և ի Հալուաբարայ: Հրամայեցին. գլխեալ ութսուն կօպէկն յանձնել պաշտօնաւարի գանձապետի Ատենիս, գրել ի մուտս արդեանց վիճակիս»³:

1850 թ. Սուրբ Մինաս եկեղեցուց Սուրբ Էջմիածնի համար գանձանակադրամ է տրվել 4 ռ. 20 կ.⁴, իսկ Հաղբատի վանքի համար՝ 3 ռ. 65 կ.⁵:

1863 թ. մայիսի 15-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխանը հայտարարութեամբ դիմել է Վերահայոց կոնսիստորիային. «Ի կատարումն հրամանի վիճակային Ատենիդ ի 28-ն փետր. սոյն ամի № 396, պատիւ ունիմ ընդ այսմ առաջի առնել հոգեւոր Ատենիդ զհարիւր ռուբլիս արծաթոյ յարդեանց մերս եկեղեցւոյ, ի պէտս տարեկան ծախուց մասնաւոր ուսումնարանաց քաղաքիս, զստացմանէ որոց խոնարհաբար խնդրեմ շնորհել ինձ զմիամտական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2195, թ. 188 շրջ.-189 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2206, թ. 134, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2206, թ. 454, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 51 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2238, թ. 51 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ապահովագիր»¹: Նույն օրը կոնսիստորիայում լսել են երեցփոխանի Հայտարարությունը և հրամայել են. «Հրամանագրել գանձապետի կոնսիստորիա զվերոյգրեալ հարիւր ռուբլիս արծաթոյ գրել ի մուտս ի մատենի օտարապատկան արդեանց և պահպանել զայնս ի գանձարանի առանց ծախելոյ զայնս ի վերա որպիսի և իցէ հարկաւորութեան, վասն ի միասին առաքելոյ ըստ պատկանելոյն, իսկ զստացմանէ դրամոցն տալ հրամանաւ գիտել երիցփոխանին Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ»²:

1863 թ. Սուրբ Մինաս եկեղեցին Ներսիսեան դպրոցին պետք է մուծեր 100 ռ.³:

1882 թ. դեկտեմբերի 17-ին կոնսիստորիան լսել են. «Ձյայտարարութիւն Սարգիս քահանայի Իգիթեանց ի 17 ամսոյս, ընդ որում մատուցանէ զհոգեբաժինս հանգուցեալ ծխոց իւրոց ներկայ ամի 3 ռուբլի: Հրամայեցին. յազապ գրելոյ գերիս ռուբլիս ի մուտս տումարի վիճակապատկան գումարաց, տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս, և զստացմանէն հրամանագրել քահանային Իգիթեանց ի գիտութիւն»⁴:

1845 թ. հունվարի 29-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն կարգապահին Հայոց Տփխիսայ ի 15-ն սոյն յունվարի N° 5, որով ի հետևումն հրամանագրի Ատենիս, որ ի 15-էն դեկտեմբերի անցեալ 1844 ամի N° 2571, առաջի առնէ Ատենիս գերեք ռուբլի արծաթս՝ ստացեալս ի Զաքարիայ քահանայէն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն Հալուաբարայ: Ընդ սմին յարակցէ և զայս, թէ զառաքեալ յԱտենիս ապահովագիրսն վերադարձուցեալ է նմա: Ի գործոց երևի, թէ կոնսիստորս ի հետևումն յայտարարութեան կառավարութեան Գօրւոյ, որ ի 17-ն նոյեմբերի անցեալ 1844 ամի N° 466, ի մասին պահանջելոյ ի յիշեալ Զաքարիայ քահանայէն զյապառիկ մնացեալ առ նա սրբադրամ արգիւնս Կասպ գեղջ 1841 ամի, հրամանաւ ի 15-ն դեկտեմբերի N° 2571, պատուիրեաց կարգապահին եկեղեցեաց Տփխիսայ պահանջել ի Զաքարիայ քահանայէն զվերդասեալ դրաման առաջի առնել Ատենիս: Հրամայեցին. զառաքելի արարեալ ի կարգապահէն եկեղեցեաց Հայոց Տփխիսայ 3 ռ. արծաթսն յանձնել հրամանաւ գանձապետի Ատենիս: Պատուիրել նմա գրել զայնս ի մուտս արդեանց վիճակիս ի ժապաւինեալ մատենին սահմանեալն կարգաւ, զորմէ և ի գիտութիւն՝ հանել զհրաման կառավարութեան Գօրւոյ»⁵:

1845 թ. եկեղեցու տարեկան մուտքը կազմել է 269 ռ. 90 կ., ծախքը՝ 165 ռ. 98 կ. և առ ձեռն երեցփոխի մոտ մնացել է 103 ռ. 95կ.⁶:

1846 թ. եկեղեցին ունեցել է 456 ռ. 82 կ. մայր գումար, մուտքը կազմել

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3972, թ. 14, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3972, թ. 15 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3972, թ. 10-11 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 506 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2203, թ. 124 շրջ.-125, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 113, վավ. 584, թ. 14:

է 269 ու. 90 կ., իսկ ելքը՝ 211 ու. 34 կ.¹:

1847 թ. փետրվարի 19-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն երիցփոխանի Աւետեաց եկեղեցւոյ ի 6-ն սոյն փետրվարի №1, որով յայտնէ, թէ ըստ հրամանի հոգևոր Ատենիս № 1573, փոյթ ընդ ներկայանալն երեցփոխանաց Սուրբ Նշան, Կաթողիկէ, Քարափի, Սուրբ Մինաս և Սուրբ Կարապետ եկեղեցեաց, հատուցեալ է նոցա զեկեղեցական դրամս, զորս ի նպաստ շինութեան եկեղեցւոյն՝ առեալ էր փոխարինաբար ի յիշեալ եկեղեցեաց: Եւ առ ի միամտութիւն տուեալ է ստորագրել ի ներկայ յայտարարութիւն իւրում յիշեալ եկեղեցականացն, որք զոն սուրբ Նշան եկեղեցւոյ երիցփոխանն ստացեալ է գերկու հարիւր ռուբլի արծաթս, Կաթողիկէ եկեղեցւոյ երիցփոխանն ստացեալ է նմանապէս գերկու հարիւր ռուբլի արծաթս, Քարափի եկեղեցւոյ երիցփոխանն ստացեալ է գլխուն ռուբլի արծաթս, Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյ երիցփոխանն՝ գլխուն ռուբլի արծաթս, Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ երիցփոխանն՝ նոյնչափ: Այսոքիկ երիցփոխանք ի ստուգութիւն ստացեալ դրամոցն՝ ստորագրեալ են ի հայտարարութիւն: Եւ գտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստորիայիս, յորոց երևի, զի երիցփոխանն Աւետեաց եկեղեցւոյ ըստ տնօրէնութեան կոնսիստորիայիս, ստացեալ էր յեկեղեցեաց յիշեալ եկեղեցականաց զպարզաբանեալ մէկին՝ ի յայտարարութեան անդ գումարս դրամոց յօժանդակութիւն շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյ: Եւ որովհետեւ շինութիւն աւարտեցաւ այնր եկեղեցւոյ և գոյր առ ձեռն պատրաստի դրամ, ուստի կոնսիստորս ի հետևումն հաւաստութեան յայնմանէ երիցփոխան Սառաջեանի յ30-էն սեպտեմբերի անցեալ 1846 ամի, հրամանագրեաց երիցփոխանացն Սուրբ Նշանի, Կաթողիկէի, Քարափի, Սուրբ Կարապետի և Սուրբ Մինասայ, առ ի ներկայանալ առ երեցփոխանն Աւետեաց եկեղեցւոյ, վասն յետս ստանաալոյ ի նմանէ ի նոյն թիւ հրամանագրեաց երեցփոխան Սառաջեանի, այնու զի նա զկնի հատուցման յիշեալ դրամոցն՝ յայտնեցէ Ատենիս: Եւ զկնի այսորիկ ստացեալ գոյ ի կոնսիստորիայիս յիսուն ռուբլի արծաթ երեցփոխանէն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ: Հրամայեցին. զներկայ յայտարարութիւն երիցփոխան Սառաջեանի առնել ի ծանօթութիւն, կցել ընդ գործոյն»²:

1847 թ. եկեղեցին ունեցել է 500 ու. արժողությամբ անշարժ կալվածք, մայր գումարը կազմել է 225 ու. արծաթ, որից 100 ու. պարտքով տրվել է Թիֆլիսի հայոց Հրեշտակապետաց եկեղեցուն³:

1848 թ. դեկտեմբերի 22-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն վերատեսչին եկեղեցեաց Հալուաբարի Մկրտիչ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց ի 17-ն դեկտեմբերի № 78, որով յայտ առնէ, թէ՛ ըստ հրամանի Կարապետ վարդապետի Շահնազարեանց նախապատիւ անդամոյ հոգևոր Ատենիս ի 10-էն այսր ամսոյ, ի հինգ ռուբլի պսակադրամէ Սոլօմոնի Մկրտումեան զկէս մասն, որ պատկանի միաբանութեան Սուրբ Մինաս եկե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 1075, թ. 232, ոռւսերեն, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2209, թ. 162-163, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 966, թ. 15, քնագիր, ձեռագիր:

ղեցւոյ երկու ռուբլի յիսուն կօպէկն ընդ սմին առաջի առնէ առ ի առաքել ի հոգաբարձութիւն որբոց և այրեաց հայոց եկեղեցականաց թէմին Վրաստանի, զի միաբան քահանայք այնր եկեղեցւոյ մնալով յանհոգութիւն զպսակմանէ յիշեալ անձին ո՛չ էին նախապէս ի նշանադրեալ ժամու հրաման առեալ ի սմանէ վասն պսակման նորին, որպէս և Ատեանս տնօրինեալ է: Հրամայեցին. զստացեալ ի Հալուաբարի եկեղեցեաց վերատեսուչ Մկրտիչ քահանայէն երկու ռուբլի և կէս արծաթս տուեալ գանձապահի կոնսիստորիս պատուիրել նմա, նախապէս գրեալ զայն ի ժապաւինեալ տումարին ի մուտս օտար արդեանց և ապա հանեալ ի ծախս առաքել ի հոգաբարձութիւն որբոց և այրեաց վասն կցելոյ ընդ արդիւնս հոգաբարձութեան եկամտից, զստացմանէ որոց տալ հրաման և վերատեսչին Հալուաբարի Մկրտիչ քահանային»¹:

1849 թ. եկեղեցուն պատկանել է մեկ սենյակ և մեկ փոքր կրպակ, անշարժ կալվածքների արժեքը կազմել է 200 ռ., մայր գումարը՝ 1127 ռ. 48 ½ կ.: Եկեղեցուց ստացվել է 268 ռ. 30 կ. արդյունք, իսկ ծախսը կազմել է 271 ռ. 30 կ.: Եկեղեցու մայր գումարից Վիրահայոց կոնսիստորիային է մատուցվել «յերիս նուազս եօթն հարիւր տասն և հինգ ռուբլի երեսուն և ութն կօպէկ, զծախսն արարեալ է ի մասին շինութեան ծխական ուսումնարանի»²:

1850 թ. հունիսի 23-ին Հավլաբարի բարեկարգիչի միջոցով Վիրահայոց վիճակային կոնսիստորիան Սուրբ Մինաս եկեղեցուց ստացել է 1849 թ. գոյացած 3 ռ. 60 կ. գանձանակադրամ՝ հօգուտ Հաղբատի վանքի և 5 ռ. 05 կ. արծաթադրամ՝ հօգուտ Սուրբ Էջմիածնի³:

1850 թ. օգոստոսի 9-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան հրամայել է բարեկարգիչ Մկրտիչ քահանային, պատվիրելու Հավլաբարի բոլոր եկեղեցիների երեցփոխներին Կուկիայի Նորաչէն հայոց եկեղեցուն օգնելու համար⁴:

1850 թ. եկեղեցին ունեցել է մեկ սենյակ՝ քահանայի համար և մի փոքր կրպակ՝ մոմավաճառության համար՝ 200 ռ. արժողությամբ: Եկեղեցու մայր գումարը կազմել է 1124 ռ. 48 ½ կ., իսկ անշարժ կալվածքներից, մայր գումարից և եկեղեցուց ստացված արդյունքը՝ 261 ռ. 5 ½ կ.: Մայր գումարից Վիրահայոց կոնսիստորիային մատուցվել է «յերիս նուազս 715 ռ. 38 կ.»⁵:

1851 թ. եկեղեցին ունեցել է մեկ սենյակ ուխտավորների համար, որը գտնվել է եկեղեցուն կից⁶: Այդ տարի հօգուտ՝ Սուրբ Էջմիածնի հանգանակվել է 1 ռ. 5 կ. գանձանակադրամ, իսկ հօգուտ՝ Հաղբատի վանքի 1 ռ.⁷:

1853 թ. եկեղեցուց հօգուտ՝ Սուրբ Էջմիածնի հանգանակվել է 3 ռ.⁸, իսկ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2216, թ. 344 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3818, թ. 142, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3467, թ. 16-17, 19, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 968, թ. 11-12, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3820 (մաս 2), թ. 155, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3821 (մաս 1), թ. 117:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3469, թ. 30, 33, բնագիր, ձեռագիր:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2241, թ. 60 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Հօգուտ՝ Հաղբատի վանքի 2 ու. 50 կ.¹:

1853 թ. եկեղեցուն պատկանել է մեկ սենյակ՝ նախատեսված ուխտավորների համար²: Այդ անշարժ եկեղեցապատկան կալվածքն գնահատվել է 100 ու., որից տարեկան ստացվել է 140 ու. 33 կ.: Եկեղեցու մայր գումարը կազմել է 365 ու. 40 կ.³:

1854 թ. եկեղեցուն պատկանել է մեկ սենյակ, նախատեսված ուխտավորների համար՝ 100 ու. արժողությամբ, իսկ մայր գումարը կազմել է 531 ու. 74 կ., եկեղեցու տարեկան արդյունքը՝ 315 ու. 59 ½ կ., տարեկան ծախսը՝ 192 ու. 52 կ.: Վիրահայոց վիճակային կոնսիստորիային մատուցվել է 350 ու. գումար⁴:

1855 թ. մարտին եկեղեցու երեցփոխանը Վիրահայոց կոնսիստորիային է հանձնել 3 ու. հանուն Հաղբատի վանքի⁵ և հանուն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի՝ 3 ու. 30 կ. գանձանակադրամ⁶:

1856 թ. եկեղեցուն պատկանել է մեկ սենյակ՝ 100 ու. արժողությամբ, որը նախատեսված էր ուխտավորների համար⁷:

1857 թ. եկեղեցում Սուրբ Էջմիածնի օգտին հանգանակվել է 4 ու.⁸:

1858 թ. եկեղեցուն պատկանել է 2 սենյակ՝ 200 ու. արժողությամբ, որը նախատեսված էր ուխտավորների համար: Եկեղեցու մայր գումարը կազմել է 523 ու. 20 ½ կ.⁹:

1863 թ. մայիսի 15-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հայոց Հաւաքարի ի 15-ն ամսոյս, յորում գրէ, թէ՛ ի կատարումն հրամանի վիճակային Ատենիս ի 28-ն փետրվարի սոյն ամի № 396, պատիւ ունի ընդ այնմ առաջի առնել հոգևոր Ատենիս գհարիւր ռուբլիս արծաթոյ յարդեանց նոյն եկեղեցւոյ՝ ի պէտս տարեկան ծախուց մասնաւոր ուսումնարանաց քաղաքիս, զստացմանէ որոց խոնարհաբար խնդրէ շնորհել ինքեան զմիամտական ապահովագիր: Հրամայեցին. հրամանագրել հանձնապետի կոնսիստորիս զվերոյգրեալ հարիւր ռուբլի արծաթոյ գրել ի մոլտս ի մատենի օտարապատկան արդեանց և պահպանել զայնս ի գանձարանի առանց ծախելոյ զայնս ի վերայ որպէսի և իցէ հարկաւորութեան, վասն ի միասին առաքելոյ ըստ պատկանելոյն, իսկ զստացմանէ դրամոցն տալ հրամանաւ գիտել երեցփոխանին Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ»¹⁰:

1870 թ. եկեղեցուն պատկանել է 2 սենյակ, որոնց արժեքը չի գնահատվել: Եկեղեցու մայր գումարը կազմել է 1953 ու. 57 կ., արդյունք ստացվել է՝ 508 ու. 60 կ., ծախսը՝ 126 ու. 60 կ.: Եկեղեցին ունեցել է 235 ու. 77 կ., որը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2241, թ. 59 շրջ. -60, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, թ. 133:

³ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 966, թ. 25, 28, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3825, թ. 107, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2242, թ. 124 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2242, թ. 125 շրջ.-126, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3828:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3471, թ. 42, բնագիր, ձեռագիր:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3823, թ. 24:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2254, թ. 278 շրջ.-279, բնագիր, ձեռագիր:

տոկոսով տրվել է Յովհաննէս Աղաբաբեանին¹:

1871 թ. օգոստոսի 2-ին եկեղեցու ժամօրհնող Գէորգ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը Վիրահայոց կոնսիստորիայի գանձապահ Ռ. Նաղիրեանին է հանձնել 23 ու. 90 կ. գումար, որը եկեղեցու ծխականները հանգանակել էին Կոստանդնուպոլսի հայ հրկիզյալների օգտին: Հանգանակությունը կազմակերպել են Գէորգ քահանան, Մկրտում Շախեանը, Սարգիս Եգանեանը և երեցփոխ Խաչատուր Մակարեանը: Ընդհանուր առմամբ, հանգանակությանը մասնակցել են 20 ծխականներ, որոնց թվում նշվել են՝ Պօղոս Քաթանեանը -2 ու., Պապա Սաֆարովը -1 ու. 20 կ., Խաչատուր Խաչատրեանցը -2 ու., Վարդան Խէչատուրեանցը -1 ու. 50 կ., Կարապետ Ղազարովը -1 ու., Յովսէփ Շահգիրնարովը -20 կ. և այլն: Ծխականների մյուս մասը ստորագրել է վրացերեն²:

1872 թ. եկեղեցուն պատկանել է 2 սենյակ և ներքնատուն, որը տրվել է վարձով: Եկեղեցու մուտքը կազմել է 473 ու. 10 կ., ելքը՝ 139 ու. 5 կ., իսկ մայր գումարը եղել է 3041 ու. 85 կ., որի մի մասը եղել է երեցփոխի մոտ, իսկ մի մասը տոկոսով տրվել է Յովհաննէս Աղաբաբեանին³:

1873 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 դատարկ սենյակ և վարձով տրված մեկ ներքնատուն: Եկեղեցու մուտքը կազմել է՝ 554 ու. 90 կ., ծախսը՝ 436 ու. 60 կ., իսկ մայր գումարը՝ 3160 ու. 15 կ.⁴:

1874 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 սենյակ և ներքնատուն՝ տրված վարձով⁵: Անշարժ կալվածքների արժեքը չի գնահատվել: Եկեղեցու մայր գումարը կազմել է 3160 ու. 15 կ.: Մայր գումարից և անշարժ կալվածքներից արդյունք է ստացվել 533 ու.: Ծախս կազմել է 105 ու. 85 կ.: Եկեղեցին ունեցել է 3587 ու. 30 կ. գումար⁶:

1875 թ. փետրվարի վերջին եկեղեցու Արիստակէս քհյ. Բենքլեանի կողմից Փոքր Ասիայի սովատանջ հայերին օգնելու նպատակով կազմակերպվել է հանգանակություն: Կոնսիստորիայի տրամադրած ժապավինյալ մատչանում առկա են բազմաթիվ ծխականների անուններ հայերեն և վրացերեն լեզվով: Այդ թվում՝ Արիստակէս քհյ. Բենքլեանց (3 կ.), Հռիփսիմե Բենքլեանց (1 ու.), Ալէքսի Աղասեանց (1 ու.), Սարգիս Հովակիմով (1 ու.), Օվսանա Յովհաննիսեանց (1 ու.), Մարիամ Սարումեանց (1 ու.), Եփրեմ Ափրիկեանց (1 ու.), Թինաթին Շահնազարեանց (1 ու.), Շուշան Փարսադանեանց (2 ու.), Աւագ Գրիգորեանց (1 ու.), Մայի Ափրիկեանց (1 ու.), Կատինկա Հայրապետեանց (40 կ.), Նատալիա Բաղդասարեանց (1 ու.), Մայա Թամազեանց (1 ու.), Լալո Շահնազարեանց (1 ու.), Սիրուն Սարգսեանց (1 ու.), Թագուհի Պետրոսեանց (1 ու.), Ս. Սարաջեան (1 ու.), Հ. Տէր-Գրիգորեան (1 ու.), Գ. Քալանթարեան (1 ու.), Սալոմէ Զավրիեանց (1 ու.), Օվակիմ Աղաբաբեանց (5

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3857, թ. 12 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 221, վավ. 48, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3859, թ. 12 շրջ.-13, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3862, թ. 19 շրջ.-20, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1931, թ. 65 շրջ.:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3864, թ. 65 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ն.), Աւետիք Ղազարով (3 ռ.), Խաչատուր Սահակեան Խաչատրեանց (3 ռ.), Պապա Սաֆարով (50 կ.), Նիկողայոս Նիկողայոսեանց (1 ռ. 50 կ.), Սողոմոն Աբրահամեան Աբամելիքեանց (1 ռ.), Մովսէս Տէր-Յակոբեանց (60 կ.), Նիկողայոս Տէր-Յակոբեան (5 ռ.), Մակա Տէր-Յովհաննիսեանց (40 կ.), Սարգիս Տէր-Օհաննէսեանց (5 ռ.), Ղազար Տէր-Ղազարեանց (1 ռ.) և այլն: Ընդամենը մասնակցել է 60 ծխական¹:

1875 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 սենյակ և ներքնահարկ՝ տրված վարձով²:

Արխիվային վավերագրերից մեկում պահպանվել է 1879 թ. մինչև 1883 թ. վերջը ընկած ժամանակահատվածում, տարբեր եկեղեցիներից մնացած ապառիկ գումարների չափը: Այսպես. Սուրբ Մինաս եկեղեցին պարտք է մնացել ձայնագրողության ուսուցիչ Տէր Եզնիկին ռոճիկ՝ 6 ռ. 12 կ., օրիորդաց գիմնազիային՝ 1879 թ.՝ 10 ռ., ձայնագրչալ շարականի գին՝ 120 ռ., թեմական վերատեսչի ռոճիկ 1877-1878 թթ.՝ 70 ռ., 1879 թ. հորդանանի կամուրջի կառուցման համար պարտք է մնացել 10 ռ. և 1878-1883 թթ. եկեղեցական մատյանների գումարը, որը կազմել է 52 ռ.: Այսպիսով, պարտքի ընդհանուր գումարն է եղել 268 ռ. 12 կ.³:

1881 թ. փետրվարի 23-ին Թիֆլիսի Շան-թաղում բնակվող միկիտան Յովհաննէս Ղահրամանեան Վարդանեանցի հարսանյաց հանդեսին ներկա գտնվողները, Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան, նորրնծա Ղազարոս քհյ. Յովսէփեանի ազգեցիկ հորդորից դրդված՝ հետևել են նրա բարի օրինակին և յուրաքանչյուրը նվիրատվություն է կատարել Վան քաղաքի սովյալ հայերի օգտին: Ընդհանուր հավաքվել է 20 ռ. 10 կ., որն էլ ուղարկվել է հասցեատերերին⁴:

1881 թ. նոյեմբերի 2-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն Սարգիս քահանայի Իգիթեանց յ30 հոկտեմբերի տարւոյս, ընդ որում մատուցանէ զհոգեբաժինս հանգուցեալ ծխոց իւրոց, գոյացեալս ի 1-էն յունվարի ցվերջն հոկտեմբերի տարւոյս 4 ըուբլի: Հրամայեցին. յաղագս գրելոյ զչորս ըուբլիս ի մուտս տումարի վիճակապատկան գումարաց տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս և զստացմանէ դրամոցն հրամանագրել քահանային Իգիթեանց ի գիտութիւն»⁵:

1881 թ. նոյեմբերի 23-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն Ղազարոս քահանայի Յովսէփեանց ի 20 ամսոյս, ընդ որում մատուցանէ զհոգեբաժինս ծխոց իւրոց 3 ըուբլի: Հրամայեցին. յաղագս գրելոյ զերիս ըուբլիս ի մուտս տումարի վիճակապատկան տումարաց տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս և զստացմանէ դրամոցն հրամա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1832, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3866, թ. 103 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2932, թ. 11:

⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 32, 6 մարտի:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 554 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

նագրել Ղազարոս քաջանային ի գիտութիւն»¹:

1882 թ. օգոստոսի 18-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զգրութիւն պրօկուրորի Տփիսիսայ օկրուժնոյ դատարանի ի 10 օգոստոսի տարւոյս № 6169, որով ծանուցանէ թէ՝ օկրուժնոյ դատարանն վճռահատութեամբ յ7 յուլիսի սոյն ամի հաստատեալ է գկտակ Վարդանայ խաչատրեան խաչատրեանց, զառաջի արարեալ ի հաստատութեան ի Տփիսիսայ քաղաքացւոյ Յովհաննիսէ Վարդանեան խաչատրեանց, ի կտակի իւրում կտակատարն ի միջի այլոց աւանդեալ է այսպէս. «Ի բոլոր կայից իմոց ես նշանակեմ յօգուտ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց Հաւլաբարու երկու հարիւր ըուբլի»: Հրամայեցին. հրամանագրել գործակալին Տփիսիսայ՝ պահանջել ի Յովհաննիսէ Վարդանեան խաչատրեանց գկտակեալ ի Վարդանայ խաչատրեանց գումարն երկու հարիւր ըուբլի յօգուտ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ և մատուցանել Ատենիս ի տնօրէնութիւն»²:

1882 թ. դեկտեմբերի 17-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զյայտարարութիւն Սարգիս քաջանայի Իգիթեանց ի 17 ամսոյս, ընդ որում մատուցանէ զհոգեբաժինս հանգուցեալ ծխոց իւրոց ներկայ ամի 3 ըուբլի: Հրամայեցին. յաղաքս գրելոյ գերիս ըուբլիս ի մոլտս տումարի վիճակապատկան գումարաց, տալ հրաման գանձապետի կոնսիստորիայիս, և զստացմանէն հրամանագրել քաջանային Իգիթեանց ի գիտութիւն»³:

1883 թ. օգոստոսի 22-ին եկեղեցու հոգաբարձությունը լրագրում տպագրել է հետևյալ հայտարարութիւնը. «Հաւլաբարի Սուրբ Մինաս եկեղեցու շինութեան նպաստին հոգաբարձութիւնս խորին շնորհակալութեամբ ստացաւ արժանապատիւ Ղազարոս քաջանայ Յովսէփեանի ձեռամբ 372 ռուբլի և մի հատ ևս արծաթէ ոսկեզօծ ընտիր սկիհ իւր մաղգմայով 70 ռուբլի արժողութեամբ: Տէր—հայրը այդ գումարը ժողովել է ոչ իրեն ծուխ—միայն ծանոթներէ: Ահա յարգելի նուիրատուաց անուանացուցակը: Պարկեշտասուն տիկնայք՝ այրի Սալօմէ Զաղաթեանց 200 ռ., այրի Նունէ Եւանգուլեանց 100 ռ., այրի Բարբառէ Ամիրեանց 70 ռ. արժողութեամբ մի սկիհ, այրի Սալօմէ Մունթոյեանց 25 ռ., տ. Եղիսաբէթ Տէր—Աղէքսանդրեանց 5 ռ., պ. պ. Սահակ Յովհաննէսեանց 3 ռ., Գրիգոր Զաքարասծէ (վրացի) 1 ռ., Դաւիթ խաչատրեան 1 ռ., Անյայտ ոմն 3 ռ., Եագոր Միրզախանեան 5 ռ., Կարապետ Յարութիւնեան 1 ռ., Եագոր Վարդանով 1 ռ., Եօսէփ Զորինով (վրացի) 5 ռ., Յովհաննէս Ա. Թէմուրեանց 3 ռ., Միքայէլ խաչատրեան 3 ռ., Գրիգոր Բայանդուրեան 1 ռ., Գրիգոր Ափրիկեանց 10 ռ., Միխակ Աբուլասծէ (վրացի) 1 ռ., Մ. Մ. 3 ռ., Սերգէյ Մկրտիչով 1 ռ., ընդամենը 372 ռուբլի դրամ և մի սկիհ: Կրկին և կրկին մեր ջերմագին շնորհակալութիւնը հրապարակօրէն յայտնելով յարգելի նուիրատուաց և հ. Ղազարոսին, ցանկանում ենք վեր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 590 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 336 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 506 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ջինիս ակելի գործունէութիւն և եռանդ»¹:

1884 թ. եկեղեցուն պատկանել է երեք սենյակ ու նկուղ, որը տրվել է վարձով²:

1887 թ. հունվարի 27-ին Վերահայոց կոնսիստորիայի գանձապահ Համազասպ քհյ. Տէր-Յովհաննիսեանը հօգուտ աղքատների՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցուց ստացել է 6 ու ժամոցադրամ³: Նույն նպատակով ապրիլի 21-ին ստացվել է 4 ու ժամոցադրամ:

1887 թ. սեպտեմբերի 24-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխան Նազար Ղազարեանցը Վերահայոց թեմի առաջնորդին գրել է. «Սրբազան տէ՛ր, Հաւլաբարի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հանգուցեալ «Դանիէլ Իզմիրեանցի» ուսումնարանն մինչ ցարդ մնում է փակուած, ի պատճառս ուսումնարանապատկան կրպակաց վերանորոգութեանց և զանազան պակասութեանց աղագաւ, վերանորոգութիւն աւարտ առնելով տվուեցաւ վարձով տարին երեք հարիւր մանէթով, իսկ ես և ժողովուրդս կանք խօստանում ենք վճարել ուսումնարանին՝ եկեղեցւոյ արդիւնքից տարին հարիւր մանէթ, որով կունենայ ուսումնարանն անսպառ աղբիւր տարին չորս հարիւր մանէթ, բացի բարեպաշտ անձանց նուիրատութեանց և աշակերտների թոշակից: Վասն խոնարհաբար խնդրում եմ բարեհաճեցէք հրամայէք ու՞մ հարկն է, գալ և ընտրութիւն անել հոգաբարձուաց ամսոյս 27-ին յառաջիկայ կիւրակէն ուսումնարանը բանալու»⁴:

...նոյնպէս նոքա իսկապէս ճանաճում են, որ նա է հարազատ որդի Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց և կողակցի նորա Եղիսաբէթ Իշխանեան, և նա Գէորգն ծնեալ է ի ժամանակի քահանայութեան հօրն իւրոյ: Որպէս ի ցուցակէ ծառայութեան հօրն խնդրատուին Մովսէս աւագ քահանայի Տէր-Աբրահամեանց երևի, նա ձեռնադրեալ է յաստիճան սարկաւագութեան ի 1-ն փետրվարի 1831 ամի և քահանայութեան ի 14-ն նոյն ամսոյ և ամի ի Մինաս արքեպիսկոպոսէ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարայ, ...»⁵:

1887 թ. սեպտեմբերի 25-ին Վերահայոց թեմի առաջնորդը հայտարարութիւն է ուղղել Մակար Կաթողիկոսին. «Ժողովրդականք Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարի ցանկան բանալ զծխական-եկեղեցական միդասեան տղայոց դպրոց ի գաւթի նոյն եկեղեցւոյ: Արդիւնք պահպանութեան այնր դպրոցի լինելոց է չորս հարիւր ըուրլի: Երեք հարիւր ըուրլի տարեկան վարձ կրպակաց, զնելոց գումարաւ Դանիէլի Իզմիրեանց և հարիւր ըուրլի յեկեղեցական արդեանց, ուստի պատիւ ունիմ խնդրելոյ խոնարհաբար զթոյլատուութիւն Ձեր ի բացման այնր դպրոցի»⁶:

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 89, 22 օգոստոսի:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2941, թ. 138:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3518, թ. 1, 2, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4001, թ. 60, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2256, թ. 82 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4001, թ. 61, պատճեն, ձեռագիր:

Մակար ծառայ Քրիստոսի և անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք Համազգային նախամեծարր Աթոռոյ Արարատեան Առաքելեան Մայր եկեղեցւոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի: Գերապատիւ Առաջնորդի թեմին Հայոց Վրաստանի և Իմլերթի Արիստակէս եպիսկոպոսի ողջոյն և օրհնութիւն:

Համաձայն յայտարարութեան Ձերոյ ի 25-ն սեպտեմբերի անցելոյ ընդ համարաւ 509 թոյլատրիմք Ձեզ բանալ ի գաւթի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց Հաւաքարայ գմիղասեան եկեղեցական ծխական ուսումնարան տղայոց և կառավարել զայն համաձայն կանոնադրութեան՝ հաստատելոյ ի մէնջ՝ վասն եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց մերոց

հմր. 495 յ2-ն հոկտեմբերի 1887 ամի փրկչական Ս. Էջմիածին»¹:

1888 թ. եկեղեցուն պատկանել է երեք սենյակ ու նկուղ, որ տրվել է վարձով²:

1892 թ. հունվարի 10-ին թեմակալ առաջնորդ Մամբրէ եպս. Սանասարեանցի կարգադրությամբ Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբանությանն է հանձնվել մատյան՝ Զրօրհնքի ժամանակ ջրահեղձ եղածների չքավոր ընտանիքներին կամավոր նվիրատվութիւն կազմակերպելու համար: Պահպանվել են նվիրատուների անունները. Ալէքսի Մէլիքեանց, Սարգիս Աբրամեանց, Միքայէլ Ղազարեանց, Յովակիմ Աղաբաբեանց, Վասիլ Ղաստմեանց, Սերգեյ Սարգսեանց, Փ. Վարդազարեանց, եղբարք Մելիք-[Մարութեան] ազուլեցի, Դաւիթ Կարապետեան Ղազարեանց, Ալէքսի Աղասեանց: Ընդամենը հավաքվել է 20 ու. 20 կոպ.³:

1892 թ. եկեղեցուն պատկանել է երեք սենյակ և նկուղ, որոնք բոլորն էլ տրված են եղել վարձակալությամբ: Եկեղեցու մայր գումարը կազմել է 1077 ու. 8 կ. արծաթ դրամ, մուտք եղել է 220 ու., ելք կազմել է 1053 ու. 12 կ.⁴:

1893 թ. հուլիսի 28-ին Հավաքարի եկեղեցիների բարեկարգիչը կոնսիստորիային է ներկայացրել Սուրբ Մինաս և Չուղուրէթի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցիների երեցփոխներից ստացված 80 ուլուրի գումարը՝ Վեհափառ Հայրապետի այցի հետ կապված ծախսերը հոգալու համար⁵:

1898 թ. փետրվարին նշվել է, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցու գավթից խողովակ է անցկացվել մինչև քաղաքապատկան խողովակը, որի համար ծախսվել է ընդամենը՝ 506 ու. 50 կ.⁶:

1901 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 սենյակ և մեկ մառան: Մայր գումարը կազմել է 600 ու. 25 կ., անշարժ գույքից ստացված եկամուտը՝ 1772 ու. 18 կ., իսկ ծախսը՝ 1905 ու. 50 կ.⁷:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4001, թ. 68, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3882, թ. 172:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 11, թ. 26-27, բնագիր, ձեռագիր: (Նաև 5 ստորագրություն վրացերեն):

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 3636, թ. 333, ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 148, թ. 88, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 23, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, թ. 181:

1902 թ. մայիսի 9-ին Նազար Ափեանը Հայտարարություն է ուղղել կոնսիստորիային. «Ի լրումն յայտարարութեան իմոյ ի 15 մարտի 1901 ամի, ընդ սմին պատիւ ունիմ ներկայացնել Համառոտ Հաշիւ մտից և ծախուց ի 19 Հոկտեմբերի 1897 ամի ց1 մարտի 1901 ամի իմ երեցփոխութեան ժամանակամիջոցում եղած.

Մուտք Ծախք

1897 թ.- 2455 ռ. 95 կ. – 2619 ռ. 92 կ.

1898 թ.- 518 ռ. 89 կ. – 542 ռ. 43 կ.

1899 թ. – 1740 ռ. 71 կ. – 2025 ռ. 76 կ.

1900 թ. – 740 ռ. 57 կ. – 636 ռ. 05 կ.

1901 թ. – 71 ռ. 90 կ. – 211 ռ. 50 կ.

Ընդամենը մուտք՝ 5526 ռ. 02 կ. և ծախք՝ 6035 ռ. 66 կ.: Մուտքը հանելով ծախքից, աւելնորդ ծախք է եղած իմ սեփականութիւնից 509 ռ. 64 կ.»¹:

1902 թ. հունվարին Սարգիս աւ. քհյ. Իգիթեանցը եկեղեցում կազմել է հետեւյալ արձանագրությունը ². «Տփլիսի Հայ-Հոգևորականաց ապահովութեան գանձարանի վարչութեան հրաւերի համաձայն, մենք՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարու աւագ և միաբան քահանաներս, ընտրում ենք մեր միջից Յարութիւն քահանայ Շախեանցին ներկայ լինելու տարեկան ընդհանուր ժողովին, որ լինելու է յունվարի 29-ին Վանաց աւագ եկեղեցու գաւթում՝ վարչութեան գրասենեակում:

Ծանօթութիւն կանոնադրութեան 8-րդ յօդուածոյ. այնոքիկ եկեղեցիք, որք ունեցին զերիս քահանայս, պարտին առաքել զմի մի ներկայացուցիչ, և եթէ աւելի իցին, քան զայնս, առաքեսցին զերկուս երկուս, այնոքիկ եկեղեցիք, որք ունին զմի մի քահանայս, իւրաքանչիւր երեքայնոցիկ ի միասին ընտրին զմի ներկայացուցիչ, իսկ եթէ ունէին երկուս քահանայս՝ հերթիւ մասնակցին: Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանց»:

1902 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 սենյակն ու մառանը: Մայր գումարը կազմել է 466 ռ. 93 կ., անշարժ գույքից ստացված եկամուտը՝ 2050 ռ., իսկ ծախսը՝ 2160 ռ. 72 կ.³: 1907 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 սենյակ և նկուղ, մայր գումարը կազմել է 24 ռ. 14 կ. արծաթ, անշարժ գույքից մուտքը կազմել է 649 ռ. 12 կ. արծաթ, իսկ ելքը՝ 632 ռ. 43 կ.⁴:

1903 թ. եկեղեցուն պատկանել է 3 սենյակ և մառան⁵:

1905 թ. մայիսի 4-ին Թիֆլիսի Բ. մասի գործակալ Յովհաննէս աւագ քհյ. Մարտիրոսեանցը Հայտարարությամբ դիմել է կոնսիստորիային. «Վիճակային Ատեանդ ընդ հրամանաց իւրոց ի 1-էն և ի 11-էն ապրիլի անցելոյ համարօք 1031 և 1150, առաքելով զցուցակս ծախուց ընդունելութեան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2464, թ. 18, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 741, թ. 22, պատճեն, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3146, թ. 6:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 19, գ. 227, թ. 120 շրջ., ուսերեն, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3909 (մաս 1), թ. 118, բնագիր, ձեռագիր:

Վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ռոմկի գործակալաց քաղաքիս մասնադրեալ ի վերայ եկեղեցեաց, պատուիրէ յայտնել երեսփոխանաց, զի նոքա զայս գումար մատուցեն Ատենիդ: Առ այս պատիւ ունիմ յայտնել, զի երեսփոխանաց ոմանք՝ այն է՝ Էջմիածնեցւոց և Շամքոռեցւոց, ստորագրեալ են, զի կարին վճարել զ24 ռուբլիս միայն՝ փոխանակ 30 ռուբլիաց: Իսկ երեսփոխանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ստորագրեալ է այսպէս. «Եկեղեցին չունէ միջոց վճարելու»¹:

1905 թ. հուլիսի 4-ին գործակալը հայտարարութեամբ կոնսիստորիային է ներկայացրել եկեղեցու հաշվեմատյանները. «Ընդ այսմ պատիւ ունիմ ամենախոնարհաբար մատուցանել վիճակային Ատենիդ զհաշուէմատեանս մտից և ծախուց 1902, 1903 և 1904 ամաց, հանդերձ ընդ նմին կցեալ անդորագրովք՝ վասն իւրաքանչիւր ամաց արարեալ ծախուցն ստացեալս յերիցփոխանէ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ի տնօրէնութիւն Ատենիդ»²:

1906 թ. եկեղեցին ունեցել է հետևյալ անշարժ կալվածքները. «1. Երեք աչք խանութ Շիրաջխանայի կարգում: Կառավարում է երեսփոխանը՝ ծխական հոգաբարձուների հետ և ստանում է 35 ռուբլի: 2. Եկեղեցու գաւթում երկյարկանի տուն, վերի յարկը երկու սենեակ զետեղուած է ուսումնարանը: Ներքին յարկում ապրում է ժամակոչը մի սենեակում, միւսը դատարկ է»³:

1907 թ. փետրվարի 7-ին գործակալ Ղևոնդ քհնյ. Մամիկոնեանը թեմի առաջնորդ Գարեգին արք. Սաթուկեանին հանձնել է Սուրբ Մինաս եկեղեցում՝ հօգուտ աղքատ ժողովրդի հանգանակված 1 ու. 70 կոպ. գումարը⁴: Նույն գործակալը 1908 թ. մարտին հայտարարութեամբ դիմել է թեմի առաջնորդին, և հայտնել, որ դեռևս 1907 թ. Սուրբ Մինաս եկեղեցին պարտք էր մնացել իրեն 24 ռուբլի՝ որպէս աշխատավարձ, որ նա ստանում էր տարբեր եկեղեցիներից: Միաժամանակ խնդրել է առաջնորդի միջնորդութիւնը՝ այդ գումարը շուտափույթ ստանալու համար⁵:

1911 թ. սեպտեմբերին եկեղեցու միաբան Սարգիս աւագ քհնյ. Իգիթեանը գործակալ Ղևոնդ քհնյ. Մամիկոնեանին է հանձնել հանգանակված 1 ու. 40 կոպեկը՝ Պարսկաստանի տառապալներին օգնելու համար⁶: 1912 թ. սեպտեմբերի 15-ին նույն գործակալին հանձնվել է եկեղեցու 1908 և 1909 թվականների հաշվեմատյանները⁷:

1913 թ. սեպտեմբերի 11-ին եկեղեցու երեցփոխան Կարապետ Փափագեանը հայտարարութեամբ դիմել է վիճակային կոնսիստորիային. «Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ կրպակների նախկին կապալառու և հարևան պ-ն Իշխանեանցի հետ ունեցած նախկին հոգաբարձութեան պայմանի հիման վրայ,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 353, մաս 1, թ. 54 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 338, թ. 119, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3185, թ. 12: ՏՏՆ նաև գ. 3188, թ. 4 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 238, թ. 15, բնագիր, ձեռագիր:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 353, թ. 12, բնագիր, ձեռագիր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 681, թ. 249, բնագիր, ձեռագիր:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ., 58, բնագիր, ձեռագիր:

նոր հոգաբարձութեան արած դիմումին, որ յանձնել իրեն վրայ մնացած ապառիկները, և թէ եկեղեցական մի մաս չի նուիրել՝ իրեն ճանապարհով հանդերձ, բայց մերժման հանդիպեց զանազան անտեղի պատճառաբանութիւններով: Ուստի այդ մասին յայտարարելով Ձերդ Բարձր Ատենին ի գիտութիւն, խնդրում եմ բարեհաճ տնօրինութիւնդ, որ որքան հնարաւոր է, շուտով ձեռք բերել մեր յափշտակված իրաւունքները և սեփականութիւնը՝ օրինական ճանապարհով»¹: Սեպտեմբերի 18-ին կոնսիստորիան Փափագեանից պահանջել է ներկայացնել Ասոյանին պայմանագիրը և համապատասխան փաստաթղթեր՝ Իշխանեանցի հետ օրինական ճանապարհով վարվելու համար²: Սեպտեմբերի 23-ին Կ. Փափագյանը հայտարարութեամբ դիմել է կոնսիստորիային³. «Ձերդ Բարձր Ատենի պահանջած պ-ն Իշխանեանցի հետ դատաւարութեան համար անհրաժեշտ պայմանագիրը, փաստաթղթերը ահաւասիկ ուղարկում եմ.

I. Պ-ն Իշխանեանցի կտագրի իսկական քաղուածքը նօտարով վաւերացրած, որը պահւում էր Ձեր դրամարկղում, իսկ ես վերցրել էի ժամանակաւորապէս ծանօթանալու համար, ահա՛ վերադարձնում եմ:

II. Պ-ն Իշխանեանցի հետ նախկին հոգաբարձութեան ունեցած պայմանի սււագրութիւնն է, որի իսկականը փնտրեցէք Ձեզ մօտ:

III. Պ-ն Իշխանեանցից գանձելիք ապառիկների փաստաթուղթը նախկին հոգաբարձութեան մատեաններն են, որը մեզ մօտ է և գումարն է 152 ռ. 50 կոպ.՝ բացի ըստ պայմանի վճարելիք ամսավճարները, որ ցարդ ոչինչ չէ ստացւած»: Հոկտեմբերի 4-ին կոնսիստորիան դիմել է Ասոյանի հավատարմատար Յովհաննէս Սպենդիարեանցին⁴. «Ուղարկելով սորա հետ Տփիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեսփոխանի անցեալ սեպտեմբերի 23-ի № 13 յայտարարութիւնը յարակից թղթերով, կոնսիստորիայս յանձն է առնում Ձեզ բանալ դատ պատշաճ դատարանում՝ եկեղեցու կալուածը Իշխանեանցի յետ ստանալու համար»: Նոյեմբերի 20-ին փաստաբան Յովհաննէս Սպենդիարեանցը գրութիւն է հղել կոնսիստորիային. «Համաձայն գրութեան վիճակային ատենիդ 9 հոկտեմբերի տարւոյս № 5017, հարկ եմ համարում յայտնել, որ Սուրբ Մինաս եկեղեցու գործի մէջ չկայ Իշխանեանցի հետ կապած իսկական պայմանագիրը, երէցփոխի ուղարկածը միայն նրա նախագիծն է (проектъ)՝ առանց ստորագրութեան Իշխանեանի: Առանց այդ պայմանագրի պահանջը Իշխանեանի դէմ հիմք չի կարող ունենալ: Երէցփոխի գրութիւնից երևում է, որ պայմանագրի իսկականը կոնսիստորիայի գործերում թերևս գտնուի: Առ այժմ վերադարձնում եմ երէցփոխի գրագրութիւնը՝ կցած փաստաթղթերով հանդերձ:

Երդ. հաւատարմատար Յովհ. Սպենդիարեանց:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 278, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1329, թ. 36, քնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1329, թ. 47, քնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1329, թ. 25, 46, քնագիր, ձեռագիր:

Յ. Գ. Պէտք է պահանջել երէցփոխից նաև եկեղեցական մատենաները, ուր գրւած են Իշխանեանից ստացած և նրա վերայ մնացած ապառիկ գուժարները»¹: Դեկտեմբերի 11-ին կոնսիստորիան հետևյալ կարգադրութիւնն է արել քաղաքի Բ. մասի գործակալին. «Ուղարկելով սորա հետ ատենիս փաստաբանի № 489 գրութեան պատճէնը և մի պայմանագրի նախագիծ և մի կալուածագիր, կոնսիստորիայս պատուիրում է Ձեզ այդ փաստաթղթերը յանձնել ստորագրութեամբ Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեսփոխան պ. Փափազեանին՝ յայտնելով փաստաբանի գրութեան միտքը նորան և հետևանքի մասին յայտնել ատենիս ներկայացնելով նորա ստորագրութիւնը»²:

1914 թ. հունվարի 29-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Զեկուցումն. կոնսիստորիայիս ներկայ թուականի օտարային արդեանց մատենում յօդ. 1 և 18 գրուած է մուտք 25 ռուբլի 96 կոպ. և 48 ռ. 80 կոպ. ընդամենը 74 ռ. 76 կոպ. գոյացած հանգուցեալ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի ծխերից, որ ներկայացրել է Յարութիւն քահանայ Շախեանցը, որպիսի գումարը խնդրում է հանգուցելոյ այրին երիցուհի Եղիսաբէթ Իգիթեանցը, յանձնել իրեն: Հրամայեցին. նախ պատուիրել կոնսիստորիայիս գանձապահին գրել ծախք օտարային արդեանց մատենում յիշեալ եօթանասուն և չորս ռուբլի 76 կոպ. և յանձնել ստորագրութեամբ երիցուհի Եղիսաբէթ Իգիթեանցին: Երկրորդ՝ պատուիրել Յարութիւն քահանայ Շախեանցին յանձնել երիցուհի Եղիսաբէթ Իգիթեանցին նորան հասանելի արդիւնքը մինչև հանգուցելոյ տարելիցը»³:

1914 թ. եկեղեցուն պատկանել է. 1) Երեք աչք խանութ Հալուաբարում – 4000 ու. – տարեկան արդիւնքը՝ 400 ու., տրուած է ամսավարձով մասնաւոր անձանց, քաղաքային և արքունի հարկը՝ 60 ու.: 2) Մի խանութ եկեղեցուն կից – 1000 ու. – տարեկան արդիւնքը՝ 60 ու.: 3) Երկու մեծ սենեակներ եկեղեցու բակում, որտեղ դպրոցն է – 2500 ու.: Զուտ արդիւնք՝ 460 ու.: Եկեղեցին ունի ընդամենը մի հարիւր քսան ռուբլի (120 ու.): Այն պահվել է երեցփոխանի մոտ»⁴:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎՈՂ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

1. Տէր Աստուածատուր քահանա – 1790 թ.
2. Պետրոս տիրացու – 18-րդ դարի վերջ.- 19-րդ դարի սկիզբ.
3. Տէր Իսրայէլ քահանա – 1802-1804 թթ.
4. Տէր Ստեփան քահանա – 1803 թ.
5. Յովհաննէս քիյ. Տէր-Աստուածատրեան – 1806-1831 թթ. (մահ. է մինչև 1837 թ.)
6. Տէր Յարութիւն քահանա – 1807 թ.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1329, թ. 48, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1329, թ. 45, բնագիր, ձեռագիր:

³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2324, թ. 40 շրջ.-41, բնագիր, ձեռագիր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 4164, № 19218, բնագիր, ձեռագիր:

7. Մկրտիչ քյ. Տէր-Աստուածատրեան – 1814-1831 թթ.
8. Ներսէս քահանա – 1818 թ.
9. Ահարոն քյ. Տէր-Ստեփանեան – 1820 թ.
10. Ներսէս քյ. Տէր-Թաղէոսեան – 1827-1841 թթ.
11. Հայրապետ քյ. Տէր-Իսրայէլեան – 1827-1831 թթ. (մահ. է մինչև 1837 թ.)
12. Խաչատուր քյ. Տէր-Բարսեղեան – 1839-1847 թթ.
13. Աւագ քյ. Ներսիսեան – 1837-1841 թթ.
14. Ղազար քյ. Ղազարեան Տէր-Խաչատրեան – 1828-1850 թթ.
15. Զաքարիա քյ. Տէր-Դաթեան Գիվնազարեանց – 1839-1850 թթ.
16. Միքայէլ սրկ. Մինասեան Լաբինով – 1842-1843 թթ.
17. Անտոն սրկ. Յովսէփեան – 1842 թ.
18. Աստուածատուր տիրացու Տէր-Մկրտչեան – 1839-1846 թթ.
19. Յարութիւն տիրացու Պողոսեան – 1848 թ.
20. Զաքարիա քյ. Տէր-Յարութիւնեան Տէր-Ղազարեան -1843-1858 թթ.
21. Գրիգոր քյ. Վանանդեան – 1850-1854 թթ.
22. Գէորգ քյ. Արամեանց – 1853 թ.
23. Ստեփաննոս քյ. Տէր-Յակոբեան Շահբազեանց – 1854-1858 թթ.
24. Գէորգ տիրացու – 1854 թ.
25. Աբրահամ քյ. Զառափեան – 1862 – 1866 թթ.
26. Գէորգ Տէր-Յովհաննիսեան -1871-1874 թթ.
27. Արիստակէս քյ. Բենքլեան – 1875-1883 թթ.
28. Սարգիս տիրացու Սուքիասեան Գրիգորեանց – 1875 - ընդմիջ. մինչև 1902 թթ.
29. Գէորգ քյ. Տէր-Ղազարեան – 1876-1877 թթ.
30. Իսահակ քյ. Խախանեան (ժամանակավոր)- 1878 թ.
31. Գէորգ քյ. Գնունի (ժամանակավոր)- 1878 թ.
32. Ղազարոս քյ. Յովսէփեան – 1881-1891 թթ.
33. Սարգիս քյ. Յովհաննիսեան Իգիթեանց – 1883-1913 թթ.
34. Յարութիւն քյ. Շախեանց – 1895-1919 թթ.
35. Յովհաննէս քյ. Տէր-Յարութիւնեան – 1897-1898 թթ.
36. Բագրատ Սուքիասեան ստորին եկեղեցական – 1898-1899 թթ.
37. Ալեքսանդր տիրացու Պապովեան – 1902 թ.
38. Ստորին եկղ. Գէորգ Դաթեան – 1904 թ.
39. Գէորգ դպիր Ծերերթեան – 1909 թ.
40. Յարութիւն դպիր Յարութիւնեան – 190 թ.
41. Սարգիս քյ. Օտեան – 1912թ.
42. Ղևոնդ քյ. Տէր-Պողոսեան Մամիկոնեանց – 1912 թ.
43. Ներսէս քյ. Անդրէասեան Քարիմեանց - 1912 թ.
44. Սարգիս քյ. Երզնկեան – 1913-1919 թթ.:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎՈՂ ԵՐԵՑՓՈԽԱՆՆԵՐ

1. Զաքարիա – 1805-1814 թթ.
2. Գրիգոր Մարգարեան – 1817-1821 թթ.
3. Պետրոս Մարգարեան – 1822-1829 թթ.
4. Վարդան Պետրոսեան – 1829-1838 թթ.

5. Բաղդասար Պապանեան Ափեան – 1838-1844 թթ.
6. Խաչատուր Մակարեան – 1871-1876 թթ.
7. Նազար Կարապետեան Ղազարեանց – 1883 թ.
8. Նազար Ափեան – մինչև 1894 թ., 1897-1901 թթ.
9. Յովհաննէս Աւագեան – 1902 թ.
10. Պողոս Քաթանեան – 1902-1905 թթ.
11. Սեդրակ Բարսեղեան – 1906-1908 թթ.
12. Իսահակ Առաքելեան Կոստանդեանց – 1908 թ.
13. Միրայել Ղազարեան – 1911 թ.
14. Կարապետ Փափագեան – 1912-1913 թթ.
15. Գեորգ Ապրիկեանց – 1916 թ.:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԾԽԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ (1802- 1815 թթ.)

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 12, վավ. 71)

1802 թ. - 800 դիան երևանցի Յարութինի մօր հոգեբաժինն՝ ձեռամբ Տէր Իսրայելին:

1803 թ. - 800 դիան հաւաքարցոց սրբադրամն ձեռամբ նորընծային:

1600 դիան երևանցոցն կրկին բերին:

1500 դիան երևանցոց միջէն ձեռամբ նորընծային հոգեբաժին:

6400 դիան սրբադրամն Հալուապարու երևանցոցն:

1000 դիան Տէր Ստեփանի ձեռմէն երևանցի Յովակիմի որդւոյ կնքադրամն:

1804 թ. - Ձեռամբ Տէր Իսրայելին երևանցի Մարտիրոսի կնոջ հոգեբաժինն, 1 ռ. 1 ապասի:

Հալուապարու երևանցոց սրբադրամն էհաս, 8ռ.

Ձեռամբ Երևանցոց երեցփոխին, Յարութինի տղայ Միրզի հոգեբաժինն առի, 3 ապասի:

Հալուապարու Երևանցոց եկեղեցւոյ զանձանակն ձեռամբ երեցփոխին առի, 2ռ.:

1805 թ. - Երևանու Մէլիք Սահակի կնոջ հոգեբաժինն 8 ռ.:

Հալուապարու Երևանցոց երեցփոխի Զաքարի կնոջ հոգեբաժինն 8 ռ.:

Հալուապարու Երևանցոց ձեռամբ Տէր Յովհան 8ռ 5 ապասի:

Երևանցոց երկու կնոջ հոգեբաժինն 1ռ.:

Երևանցի Պօղոսի աղջկայ պսակադրամն մեր բաժինն առաք և միւս բաժինն Տէր Ստեփանին 2ռ. 3 ապասի:

1806 թ. - Հունվարի 14-ին Երևանցի Յովհաննիսի հոգեբաժին 7 թուման 2 ռ.:

Երևանցի Խէչանի հոգեբաժին, և վերաբերուի գինն 3ռ. ի ձեռն Տէր Յովհաննէսի:

1807 թ. - Բ (2) ապասի ևս Բ (2) Երևանցոց Խէչանի և Յակոբջանի տնօրհնէքն ի ձեռն Վանքի Տէր Յովհաննէսին:

Երևանցի Պատալի որդի Գրիգորն վասն արձակման կնոջն իբր ապաշխարութիւն, ընծայեաց սրբոյ Գեղարդեանն 10 թուման ի ձեռն վէրիլին:

Երևանցի Յարութինի պսակադրամն 1 ռ. ի ձեռն Տէր Յարութինին:

Հոգեբաժին Բ (2) ապասի, տերունի, Հին Երևանցի դարբնի աթոռահարկօղ:

1808 թ. - Ներսի Հալվապարու Սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ ժողովրդոց ///:

1809 թ. - Մեր Երևանցւոյն էհաս աջհամբոյր 5 թուման Դ (4) ոսկի, որոց Ա ընդ և

Բ ոսկին կրկին տուաք Իզբաշուն խարճի:

Երևանցի Միանսարի որդի Վարդանի աղագաւ մինչ աղջիկ տանէին աստի, աջահամբոյր 1 թուման:

1810 թ. - Դրսի Հալվապարու Հին Երևանցոց սրբադրամն ի 1258 (1809) թոյոյ մինչև ցդեկտեմբեր ելն եղեալ էր Ը (8) ռ.Ժ (10) շահի, ի ձեռն գործակալ Տէր Օհանին ի նոյն օր ևս ի ձեռն գործակալ Տէր Օհանին արդիւնք էհաս Գ (3), Բ (2) ապասի: Եւս ի ձեռն գործակալ Տէր Օհանին՝ քօլակրցի երեցփոխի փեսայի պսակումն աջահամբոյր Բ (2) – յունվարի 20-ին:

1811 թ. - Երևանցի դալլաք Յովհաննիսն մինչ վախճանեցաւ ի Սդնախ, որ էր ան-յիշատակ ի նմանէ ըստացաք Ը (8)-ից Բ (2) ռ. ի ձեռն Տէր Յովհաննիսին թէ ոսկոց պակասն և չորով դրամոյն: Եւս արծաթայ փոքր գինոյ թասէ:

Երևանցոց տնօրինէքի մեր բաժինն է (7) ապասի Ա (1) կոպեկ ի ձեռն Տէր Ստեփանին Տէր-Գասպարեան Էջմիածնեցոյ:

1812 թ. - Հին Երևանցի Պալասանի հոգեբաժին Դ (4) ապասի: Եւս Հին Երևանցի փինաչի Աստուածատուրի կնոջ հոգեբաժին Դ (4) ապասի և իւր պսակման աթոռահարկն Ա (1) ռ. ձեռօք Տէր Յովհաննեսից:

Հալվապարու Հին Երևանցի Բ (2) տղայք ետու Բաղդասարն և Յովհաննէսն:

Հին Երևանցոց եկեղեցոյ գանձանակն հասուցին ի ժամանակս ձեռ գործակալ Աւագ քահանայ Տէր Յօհանին, վասն որոյ գրեցաք աստ Ը (8) ռ.:

1814 թ. - Հին Երևանցի վէթեցի (Վեդի) Զաքարիայի որդի Աւագի պսակադրամն ընկալայ Բ (2) ռ.:

Հին Երևանցի լանունը բաց թողած էր՝ որդի Մարտիրոսի պսակի աջահամբոյրն է տուն Դ (4) ռ., բայց կարծեմ, թէ սխալ իցէ:

Նոյեմբերի 29-ին Հին Երևանցի Տէր Մկրտչի ժողովուրդ Ղազարի հոգեբաժինն Ա (1) ռ.:

Դեկտեմբերի 4-ին Հին Երևանցի Պաղտասարի որդի Խաչատուրի պսակի աջ-համբոյրն Ա (1) ռ.:

Դեկտեմբերի 14-ին Հին Երևանցի Պապի որդի Նարինբէկի հոգեբաժինն Բ (2) ռ.:

Դեկտեմբերի 21-ին Հին Երևանցի Ղարիպի որդի Յարութինի պսակի աջահամ-բոյրն Ե (5) ռ.:

Ի Հին Երևանցոց եկեղեցին 1814 ամի, ապրիլ 1-ից սկսեալ մինչ յօգոստոս 24-ը, ետ գանձապետ Զաքարիայն 1800 դիան:

1815 թ. - Հին Երևանցի Թէոսի նշանելոյ կողմանէ /// մոմագին ստացայ:

Հունիսի 26-ին Հին Երևանցի Տէր Մկրտչի ժողովուրդ Իսավրոնց Յոհաննեսի որ-դի Յարութինի այրի /// պսակի աջահամբոյրն Ա (1) ռ.:

Օգոստոսի 31-ին Հին Երևանցի քահանայից ժողովուրդ Պալասանի որդի Գէոր-գի այրի ընդ կուսն աղջկա պսակի աջահամբոյրն 2600 դիան, պսակադրամի մեր բաժինն ///:

Սեպտեմբերի 25-ին Հին Երևանցի Տէր Մկրտչի փեսայի եղբօր հոգեբաժինն 800 դիան:

Դեկտեմբերի 25-ին Հին Երևանցի Տէր Յօհաննիսի ժողովուրդ Մակարի որդի Ղուկասի պսակի աջահամբոյր Գ (3) ռ.:

Դեկտեմբերի 25-ին Հին Երևանցի Տէր Յօհաննիսի դստեր նշանին և պսակին առեալ է Տէր Յօհանն 6400 դիան:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1817-1818 ԹԹ. ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԱՏՅԱՆ

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 31, վավ. 198, բնագիր, ձեռագիր: Այս մատյանը 1817 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1818 թ. դեկտեմբեր գրել է երեցփոխան պարոն Գրիգորը)

Օգոստոս

200 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ Պողոսի դստեր լոյս գինն (լուսագին)

200 - Լս սոյն քահանայի ժողովուրդ Խաչատուրի դստեր լոյս գինն

200 - Լս սոյն քահանայից Գէորգի դստեր լոյս գինն

300 – վասն ածուխի ժողովք ժողովք - 25 դիան

900 – վասն սպիտակ մոմի ժողովք

200 – վասն ննջեցելոյ Գիլբեազի որդւոյն յիշելիք

400 – չորս կիրակէից գանձանակն - 4 դիան

100 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ Կիրակոսի դստեր լոյս գինն

100 – քօխիսեցի Տէր Եղիայի ժողովուրդ Յօհաննէսի որդւոյ լոյս գինն

100 – Տէր Եսայոյ ժողովուրդ Մնացականի դստեր լոյս գինն

300 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ Անդրէասի որդւոյ լոյս գինն

300 - Լս սոյն քահանայից ժողովուրդ երիցփոխ Գրիգորի դստեր լոյս գինն

200 - Լս սոյն Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ ննջեցեալ Աւագի յիշելիք

200 - Լս սոյն քահանայից ժողովուրդ ննջեցեալ Մէջլումի յիշելիք

250 – վասն ածուխի ժողովք

500 – չորս կիրակէից գանձանակն – 4 դիան

400 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ Բէկնազարի յիշելիք:

Հոկտեմբեր

300 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ տիրացոյ Գաբրիէլի որդւոյ լոյս գինն

300 - Լս սոյն քահանայի ժողովուրդ Մովսէսի թոռի լոյս գինն

600 – վասն /// ժողովք

1750 – վասն ճիւղայի ժողովք

400 – չորս կիրակէից գանձանակն – 8 դիան

200 – սոյն քահանայի ժողովուրդ ննջեցեալ Մէլքոյի թոռն յիշելիք:

Նոյեմբեր

300 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ Յարութիւնի որդւոյ լոյս գինն

300 – սոյն քահանայի Աւագի դստեր լոյս գինն

1100 – վասն չիթի ժողովք

800 – վասն խնկի ժողովք

550 – չորս կիրակէից գանձանակն – 5 դիան

200 – սոյն քահանայից ննջեցեալ Եսայեան Յարութիւնի որդւոյ յիշելիք

200 - Լս սոյն քահանայից ժողովուրդ դարբին Թաթուլի որդւոյ յիշելիք:

Ընդ. գումարն է 11,850:

1817 ամի օգոստոս

750 – 3 հատ անկող առի

800 – 2 ջուղտ սպիտակ մոմ առի

600- /// վասն նշխար գործելոյ

3000 – 7 հատ ճիւղք առի

- 400 – կէս լիտր ձէթ առի
 1050 – մէկ լիտր և կէս ձէթ առի
 250 – 2 /// խունկ առի
 300 – 1 բեռն /// առի
 300 – 4 /// խունկ առի
 750 – մէկ լիտր և կէս ձէթ առի ձեռամբ Պետրոսին
 500 – մէկ /// խունկ առի
 1000 – ևս կրկին ձէթ առի ///
 350 – 1 բեռն /// առի
 450 – 3 հատ կրկին ածուխ առի
 200 – 6 հատ վասն /// առի
 1000 – կէս լիտր խունկ առի
 10,150 – վասն նուիրակ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսին /// անուր խուրճն
 7200 – վասն իւղաբերից մոմին ինն չորէք մոմ առի
 5500 – վասն խաչին պակաս գնոյն ետու
 800 – վասն կողբէքի պակաս գնոյն ետու
 5500 – վասն Աւետարանի պակաս գնոյն ետու
 250 – վասն դագաղին շինելոյ ետու
 10,000 – վասն յորդանանու շինելոյն Տէր Յօհաննէսին Սուրբ Նշանի ետու:
 Ընդ. գումարն է 51,100:
 Դեկտեմբեր
 150 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ Բաղդասարեան Խաչա[տուրի] որդւոյ լոյս գինն
 600 – չորս կիւրակէից գանձանակն
 1818 ամի յունվար
 300 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ Մանուկեան Մարտիրոսի որդւոյ լոյս գինն
 300 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ փալանդուզ Ղազարի դստեր լոյս գինն
 100 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Մկրտումի դստեր լոյս գինն
 700 – չորս կիւրակէից գանձանակն
 200 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ ննջեցեալ Գասպարի կողակցոյ յիշելիք
 6200 – վասն ծննդեան խաչ կանչելոյն
 4300 – վասն խաչի ժողովք:
 Փետրվար
 300 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ մագման Պետրոսի դստեր լոյս գինն
 100 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Կիրակոսի որդւոյ լոյս գինն
 100 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Աստուածատուրի դստեր լոյս գինն
 400 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ /// Թաթուլի որդւոյ լոյս գինն
 550 – չորս կիւրակէից գանձանակն:
 Մարտ
 300 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ տիրացու Ղազարի որդւոյ լոյս գինն
 100 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Մնացականի դստեր լոյս գինն
 100 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Մէլքոյի որդւոյ լոյս գինն
 1500 – յանառակի կիւրակիցն սկսեալ մինչև ծաղկազարդն՝ գանձանակն
 2600 – ծաղկազարդի յերեկոյեան տոնաբացէքն
 500 – ծաղկազարդի ատուր գանձանակն

- 300 – սոյն քահանայից ժողովուրդ Սհակի որդւոյ լոյս գինն – 2 դիան
 6400 – գատիկ կիրակէի ատուր ժողովք վասն իողաբերից
 400 – ևս գատիկ կիրակէի ատուր գանձանակն – 2 դիան:
 Ապրիլ
 450 – սոյն ամսոյ չորս կիրակէից գանձանակն:
 Մայիս
 600 – սոյն ամսոյ չորս կիրակէից գանձանակն:
 Յունիս
 300 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ Պողոսի դստեր լոյս գինն
 100 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Կիրակոսի դստեր լոյս գինն
 200 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Սուքիասի որդւոյ լոյս գինն
 200 – Բերդի եկեղեցոյ Տէր Յարութիւնի ժողովուրդ փինաչի Դանիէլի որդւոյ լոյս
 գինն
 400 – չորս կիրակէից գանձանակն:
 Յուլիս
 300 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ Սարգսի դստեր լոյս գինն
 100 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Յօհաննէսի դստեր լոյս գինն
 100 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Աբրահամի դստեր լոյս գինն
 600 – չորս կիրակէից գանձանակն:
 Օգոստոս
 300 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ Գասպարի դստեր լոյս գինն
 400 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ ննջեցեալ Թաթօյի յիշելիք
 400 – չորս կիրակէից գանձանակն:
 Սեպտեմբեր
 300 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ Մէջլումի որդւոյ լոյս գինն
 100 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ ջաղացպան Այվազեան Յօհաննէսի որդւոյ
 լոյս գինն
 500 – չորս կիրակէից գանձանակն
 -ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Յարութիւնի որդւոյ լոյս գինն:
 Հոկտեմբեր
 100 – Տէր Հէրապետի որդւոց լոյս գինն
 100 – սոյն քահանայից ժողովուրդ դարսեցի տիրացու Յարութիւնի որդւոյ լոյս
 գինն
 200 – սոյն քահանայից ժողովուրդ նախրչի Յարօյի որդւոյ պսակէն
 400 – չորս կիրակէից գանձանակն:
 Նոյեմբեր
 200 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ Սարգսի որդւոյ լոյս գինն
 100 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Սիմոնի դստեր լոյս գինն
 300 – Տէր Յօհաննէսի որդւոյ լոյս գինն
 550 – չորս կիրակէից գանձանակն:
 Դեկտեմբեր
 200 – Տէր Յօհաննէսի ժողովուրդ Եսկիպարեան Յօհաննէսի որդի Մկրտչի պսա-
 կէն
 300 – ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Ղազարեան Մարգարի որդւոյ լոյս գինն

- 100 - ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Խէչոյի դստեր լոյս գինն
- 200 - ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Ասատուրի որդի Մկրտչի պսակի լոյս գինն
- 600 - չորս կիրակէից գանձանակն
- 200 - ևս սոյն քահանայից ժողովուրդ Ղազարի ննջեցեալ կնոջ յիշելիքն
- 22,500 - վասն Աւետարանին ժողովք
- 6000 - ևս վասն սոյն Աւետարանին ետ մահտեսի Յարութիւնին
- 27,000 - տասն և եօթն ամսեան մոմի արդիւնքն:
- 10,2800 գումարն արդեանց տասն թուման երկու հազար ութ հարիւր դիան:
- 10,2800 բոլոր գումարն: 5,1100 ծախսոց գումարն է ծախսն հինգ թուման մէկ հազար և մէկ հարիւր դիանն հանեալ ի յարդեանց, մնաց երեցփոխ Գրիգորի մոտն արդիւնք հինգ թուման մէկ հազար եօթն հարիւր - 5,1700:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1818-1819 ԹԹ. ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԱՏՅԱՆ

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 36, վավ. 62, բնագիր, ձեռագիր)

Մեր Երևանցոց ստորագրողքս հաւաստի վերահասու եղաք եկեղեցոյ մեր մոտն և ելն ըստ իւրաքանչիւր երկու տարոջ արդիւնքն և ծախսն յ1818 թվի, և կամ 1819 թվի և ցուցաք համեմատ միմեանց արդիւնք ընդ ծախսոց: Առ այժմ ի պարսպի թէ վեքսիլով և եթէ ի մէջ եկեղեցոյ փող տասն և հինգ թուման մէկ հազար հինգ հարիւր դիան:

1820 մարտի 13-ին. աւագ քահանայ Տէր Մկրտիչ:

Տէր Պօղոս գործակալ

Ի տեղի [անընթեռնելի ազգանուն - Ա.Ա.] Տէր Պօղոսս ձեռք գրեցի:

Ի տեղի երեցփոխ Դիլանին՝ Տէր Մարտիրոսս ձեռք գրեցի:

Ի տեղի Աղասեան Մանուկին՝ Տէր Մարտիրոսս ձեռք գրեցի:

Ի տեղի Յարութիւն քլխային՝ Տէր Մարտիրոսս ձեռք գրեցի:

Ի տեղի Ենկապարեան Դաւթին՝ Տէր Մարտիրոսս ձեռք գրեցի:

Ի տեղի Գասպարեան Աւետիսին՝ Տէր Մարտիրոսս ձեռք գրեցի:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1821 Թ. ԱՐԴՅՈՒՆՔԻ ՄԱՏՅԱՆ

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 39, վավ. 340, բնագիր, ձեռագիր)

Յամի 1821 յունվարի մտիցն սկսեալ մինչև ցդեկտեմբեր սոյն ամի Հալուապարոյ Հին Երևանցոց Սուրբ Մինաս եկեղեցոյ տարեկան արդիւնքն աշխատասիրութեամբ երեցփոխ Գրիգորին եղեալքն նշանակեն աստ կարգաւ:

Խաչ հանելոյ արդիւնք - 3000

Ի նոյն ատուր մոմի ժողովք - 12,500

Լուսագին ի մկրտութեանց, ի պսակաց և ի ննջեցելոց - 14,300

Տարեկան գանձանակն - 16,600

Ի ծաղկազարդի շաբաթ յերեկոյին վարագոյր բանալոյ երկու թունկի ձէթ.

Ի դռնաբացէքին արդիւնք - 5000

Տեսոն ընդ առաջ յերեկոյին երկու թունկի ձէթ.

Ի ղաբերից մոմի ժողովք - 6600

Մոմի վաստակն տարեկան – 30,100

Փողի շահն – 14,000

Ընդհանուր՝ 102,100:

Ծախսն ելեալ ի յարդեանց մնայ առ Էրեցփոխին սոյն ամի յաւելեալ եկեղեցական
նաղդ դրամ եօթն թուման ութ հազար հինգ հարիւր դիան – 78,500

Ծախսն սոյն ամի

Հինգ բեռն ածուխի գին – 2000

11 ստիլ խունկ – 1850

երկու լիտր և երեք չարէք ձէթ – 2750

Իւղաբերից մոմագին – 6500

Վասն եկեղեցոյ գաւթի որ ման շինութեան ժամիս – 10,500

Ընդհանուր՝ 23,600:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1822 Թ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 42, վավ. 176, բնագիր, ձեռագիր)

Յամի 1822 յունվարի մայիցն սկսեալ մինչև ցելն դեկտեմբերի սոյն ամի Հին
Երևանցոց Սուրբ Մինաս եկեղեցոյ տարեկան արդիւնքն նշանակեալք լինեն աս-
տանօր աշխատութեամբ Էրեցփոխի Պետրոս Մարգարեանին:

Ի ջրօրհնեացն խաչ հանելոյ արդիւնք – 5000

Տեառն ընդ առաջի երեկոյին մոմագին – 600

Ծաղկազարդի շաբաթ երեկոյին վարագոյր բանալոյ – 2000

Ծաղկազարդի կիւրակէի երեկոյին վարագոյր բանալոյ – 5100

Ժողովք վասն խնկի – 1150

Լուսագին ի մկրտութեանց – 10,000

Լուսագին ի պսակաց – 3600

Լուսագին ի պատարագաց և ի ննջելեցոց – 6500

Դիագարդի քիրայ – 1400

Տարեկան գանձանակն – 18,400

Մոմի վաստակն – 30,000

Չորս թուման փողի երեք ամսոյ շահն – 1800

Ընդհանուր՝ 85550:

Ծախս նշանակեալք լինեն

10 բեռն ածուխի գին – 4100

5 թունկի և ձէթ – 6000

12 ստիլ խունկ – 1800

Վասն սեղանի աստիճանաց շինութեան ծախս – 2000

Ջրհորի բերանն շինելոյ և ի ստակելոյ – 1700

Վասն յեզատ ակարանաց երեք թղթոյն – 600

Վասն անապատի վարդապետին և աշակերտոցի քահանային – 2200

Իւղաբերից մոմի պակասն – 2000

Ընդհանուր՝ 20,400:

Ծախսն ելեալ ի յարդեանց մնայ առ էրեցփոխ Պետրոսն Մարգարեան սոյն 1822 ամի յաւելեալ արդիւնք վեց թուման հինգ հազար մէկ հարիւր յիսուն դիան նաղդ դրամ: (Պետրոս Մարգարեանի ստորագրություն),(Որովհետև երեցփոխ Պետրոս Մարգարեանն զիր ոչ գիտեր,եւ՝ Տէր Յովհաննէս Աստուածատուրեանս ըստ խնդրանաց նորին գրեցի):

Մինաս արքեպիսկոպոս

Տէր Եսայի Մկրտումեան, (նաև մեկ վրացերեն ստորագրություն):

1817, 1818, 1819, 1820 և 1821 ի սոյն ամաց հաշուոյն ծախսն իւրաքանչիւր ամի ելեալ ի յարդեանց, մնայ առ էրեցփոխ Գրիգորն Մարգարեան եկեղեցական նաղդ դրամ տասն և չորս թուման հինգ հազար ութ հարիւր դիան – 145,800:

Վերոյ տասն և չորս թուման հինգ հազար և ութ հարիւր դիան եկեղեցական դրամն և 1822 ամի տասն չորս հազար դիան շահն, որ առնէ ի միւսէն տասն և հինգ թուման ինն հազար և ութ հարիւր դիան, այս գումար եկեղեցական միովն առիս է Գրիգոր Մարգարեան:

Յամի 1824 յամսեանն փետրվարի 26, սոյն թերթի յեղին կողմն գրեալ տասն և չորս թուման հինգ հազար ութ հարիւր դիան եկեղեցական դրամոց, սկսեալ ի 1821 թոյլ վերջոյն մինչ ի սոյն 1824 փետրվարի 26, երկու տարւոյ և երկու ամսոյ շահ ևս երկու թուման հաշուեալ ընդ մայր դրամոցն եղև տասն և վեց թուման հին հազար ութ հարիւր դիան, որոյ ազագաւ հատոյց պարոն էրեցփոխ Գրիգոր Մարգարեան ի սոյն թիւ ամսոյ, որ է 26 փետրվարի, տասն և երկու թուման ութ հարիւր դիան, և մի վեքսիլ որով պարտաւորի Ղազարեան Դիլանն եկեղեցւոյն հանդերձ գրաւադրութեամբ տան իւրոյ չորս թուման հինգ հազար դիան:

Եւ ի սոյն գումարաց հասելոց առ մեզ գին շինութեանց կից եկեղեցւոյն եղեալ տունն եկեղեցական, որ էր տասն և մէկ թուման, հատուցեալ շինողին այնմ Ասրիին տասն թուման և մի թուման ևս հաշուեալ ինքեան զկէսն տարեկան երկու թուման քիւրայի տանն, զմնացորդն երկու թուման ութ հարիւր դիան ընկալաք մեք ոյր վասն և նշանակեմ այս այսպէս արքեպիսկոպոս հայոց Ներսէսն¹:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1849 Թ. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՇԻՎՆԵՐԸ

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 150, վավ. 853, բնագիր, ձեռագիր):

Ամսական մուտք և ծախք

Յունվար ամսոյս- 7ն. 75կ.-վասն 5 բունգի ձեթոյ կանթեղացս-4ն. 85 կ.

Փետրվար- 4ն. 29կ.-----վասն ածխոյ- 5ն. 82 ½ կ.

Մարտ- 17ն. 87կ.-----ի գին ժապաւինեալ մատենից-1ն. 67 ½ կ.

Ապրիլ- 3ն. 24կ.-----ի գին նոյնալիսի մատենից 1847 ամի- 2ն. 25կ.

Մայիս- 1ն 80կ.-----գին միոյ մեծ կարպետի- 10ն.

Յունիսի- 1ն. 23կ.-----27 գրվանքայ ալիւր- 5ն. 55կ.

Յուլիսի- 1ն. 57կ.-----մանրամասն ծախք- 1ն. 55կ.

Օգոստոս- 1ն. 32կ.-----մէկ սայլ փայտ վասն վարժարանին- 2ն. 60կ.

Սեպտեմբեր- 1ն. 35կ.-----վասն շինութեան արտաքնոցին- 5ն. 50կ.

Հոկտեմբեր- 2ն.98կ.-----10 մուխայ իւր բերելովն- 3ն.

¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 39, վավ. 340, բնագիր, ձեռագիր:

- Նոյեմբեր- 2ռ. 42կ.-----գին կարմիր դանաուզի- 1ռ.
 Դեկտեմբեր- 22ռ. 48կ.—վասն շինության վարժարանին- 22ռ. 50կ.
 Ընդամենն 268ռ. 30կ., ծախք՝ 271ռ. 30կ.:
 Աղբիւրք տարեկան արդեանց
 Գանձանակ- 22ռ. 39կ.---ընդհանուր գումար արդեանց է 1395ռ. 78 1/2կ., ծախքն-
 271ռ. 30կ.
 Խաչհանէք ջրօրհնեաց- 3ռ.
 Ի բացմանէ վարագուրին- 9ռ.
 Լուսագինք մկրտութեանց, պսակաց և ննջեցելոց- 13ռ. 80կ.
 Վարձ դիագարդի- 1ռ. 30կ.
 Ի վաճառմանէ մեղրամոմոց- 218ռ. 81կ.
 Ընդամենն 268ռ. 30կ.- զայս ծախս հանեալ յընդհանուր գումարէն մնայ առ ձեռն
 դրամ առ երեցփոխանս- 409ռ. 10 ½ կ.
 Յանցեալ 1848 ամէ եկեղեցիին ունեցել է գումար դրամոց- 1127ռ. 48 ½ կ.- մատու-
 ցեալ է կոնսիստորիին յերիս նուագս- 715ռ. 38կ.
 Ընդհանուր գումարն եկեղեցական դրամոց- 1395ռ. 78 ½ կ.- բոլոր եկեղեցական
 գումարն առ 1-ն յունվարի 1850 ամի – 1124ռ. 48 ½ կ.: (Վերջում երկու վրացերեն
 ստորագրություն):

ՀԱՆԳՈՒՅՑԱԼ ՍԱՐԳԻՍ ԱԻԱԳ ՔԱՀԱՆԱ ԻԳԻԹԵԱՆՑԻ ԾԽԵՐԻՑ ՍՏԱՅՎԱԾ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԱՇՎԵՑՈՒՑԱԿ

1913 թ. հոկտեմբերի 2-ին Յարութիւն քիյ. Շախեանցը կոնսիստորիային է ներկայացրել Սարգիս աւագ քիյ. Իգիթեանցի ծխերից ստացված 1913 թ. հուլիս, օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսների ամեն տեսակ արդյունքների հաշվեցուցակը.

1. Գուլասպարեանցի երեխայի մկրտութիւն – 60 կ.
2. Հանգուցեալ Հռիփսիմէի Գուլասպարեանցի պատարագի վարձ – 25կ.
3. Գանձանակ – 8կ.
4. Շիրխանեանց Թորոսի երեխայի մկրտութեան – 1ռ.
5. Իմ ծովս հանգուցեալ Բարսեղեանցի պատարագի վարձ – 50կ.
6. Գանձանակադրամ – 10կ.
7. Հանգուցեալ Ղաւալեանցի պատարագի վարձ – 50կ.
8. հանգուցեալ Առաքելեանց Նատալի պատարագի վարձ – 50կ.
9. Թաղման վարձ – 1ռ. 50կ.
10. Շահինեանցի երեխայի մկրտութեան – 1ռ.
11. Թեւեանց Աւագի երեխայի մկրտութեան – 1ռ.
12. Հանգուցեալ Գէորգ աւագ քիյ. Արուսեանցի ծխից պատարագի վարձ – 25կ.
13. Առաքելեանցի հանգուցեալից գանձանակադրամ – 8կ.
14. Ղաւալեանցի հանգուցեալից գանձանակադրամ – 6կ.
15. Հանգուցեալ Դաիթ Բեժանեանցի թաղման վարձ Չուղորէթի եկեղեցոյ – 1ռ. 50կ.
16. Գանձանակադրամ հոգեհանգստեան Սարգիս աւագ ք. Իգիթեանցի – 40կ.
17. Մկրտումեանցի հանգուցեալ Եգօրայ պատարագի վարձ – 50կ.
18. Գանձանակադրամ – 15կ.
19. Հանգուցեալ Ղևոնդ քիյ. Մամիկոնեանցի ծխից պատարագի վարձ – 50կ.

20. Գանձանակադրամ – 20կ.

21. Գէորգ Մայիլեանցի դստեր պսակի վկայականի համար – 2ր. 50կ.:

Մամաջանեանցի պսակադրամը ստացել է իր որդի թիշկ պ. Աղէքսանդր Իգիթեանցը: Ներսէս Աղէքսանդրեան Գրիգորեանցի պսակադրամը 2ր. 50կ.:

Մարգարեանցից պսակադրամ չեմ ստացել, որ կատարել եմ Ներսէս քահանայ Քարամեանցի հետ միասին, որ Սարգիս քահանայ Օտեանցի ծովն է:

Ղևոնդ քահանայ Մեհրաբեանցը կատարել է Ցական Յարութիւնեան Սահակեանցի պսակը, որից ոչինչ չեմ ստացել:

Սարգիս Մեհրաբեանցի պսակից ոչինչ չեմ ստացել, որը պսակած պիտի լինի Մանաի Յարութիւն քահանայ Ստեփանեանցը: Բայց իրանք ասում են, որ դեռ չենք պսակել: Որքան յիշում եմ, պսակի յայտարարութեան միայն ստորագրել եմ, բայց թէ հրաման ստացուեցաւ թէ չէ, այդ ևս ինձ անյայտ է:

Սարգսեանց Ռուբէնի թաղել է Սահակ քահանայ Սահակեանցը Թանդոյեան եկեղեցու, որից ոչ մի կոպէկ չեմ ստացել:

Թորոսեանց Համբարձումի երեխան մկրտել է Գէորգ քահանայ Սաղոյեանցը, որ նոյնպէս ոչինչ չեմ ստացել:

1913 թ. դեկտեմբերի 13-ին Յարութիւն քիյ. Շախեանցը կոնսիստորիային է ներկայացրել հանգուցյալ Սարգիս քահանայի ծխերից ստացված հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսների արդյունքների հաշվեցուցակը.

10-ն հոկտեմբերի - մկրտութեան վարձ դստերն Արգաթ Զինդիմեանցի 1ր. 40կ

7-ն նոյեմբերի - մկրտութեան վարձ դստերն Արշակ Մանուկեանցի 1ր.

23-ն նոյեմբերի - մկրտութեան վարձ ուստերն Գալուստ Վարդանեանցի 1ր.

23-ն հոկտեմբերի - հանգուցեալ Յովհաննէս Ստեփանեան Յարութիւնեանցից պատ. 50կ.

գանձանակադրամ 8կ.

26-ն հոկտեմբերի - հանգուցեալ իմ ծովս մշակ Մինաս Տէր-Մարտիրոսեանցից պատարագի 25կ.

գանձանակադրամ 6կ.

28-ն հոկտեմբերի - հանգուցեալ Սարգիս Փարիշեանցի երեխայի թաղման վարձ. ձրի

12-ն նոյեմբերի - հանգուցեալ Օլինկայ Փարիշեանցի երեխայի թաղմ. վարձ. ձրի

12-ն նոյեմբերի - հանգուցեալ Միրոյեանցի Գէորգ տղայի թաղմ. վարձ 1ր.

20-ն նոյեմբերի - հանգուցեալ Պօղոս Քաթանեանցի պատ. վարձ 50կ.

գանձանակադրամ 20կ.

25-ն նոյեմբերի - հանգուցեալ Գէորգ աւագ քիյ. Մեհրաբեանի ծխից պատար. վարձ 40կ.

գանձանակադրամ 15կ.

25-ն նոյեմբերի - Հաջի Մելքօ Վարդանեանցի դստեր պսակից 2ր.

22-ն նոյեմբերի - հանգուցեալ Սիմէօն Շալոյեանցից պատարագի վարձ 25կ.

գանձանակադրամ 10կ.

Գանձանակադրամ Վարդ. Աստուածատրեանց Ս. Խաչ 1ր. 40կ. 2:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 874, թ. 17 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 874, թ. 19, բնագիր, ձեռագիր: Այս հայտարարության հետ Յարութիւն քիյ. Շախեանցը ներկայացրել է նաև 10ր. 29կ.:

1914 թ. փետրվարին ներկայացրել է նաև 1913 թ. դեկտեմբեր և 1914 թ. հունվար ամիսների ծխական արդյունքների հաշվեցուցակը.

Դեկտեմբերի 1-ին հանգուցեալ Կէկէլ Կիրակոսեանցի իմ ծուխ պատ. վարձ – 50կ. գանձանակադրամ-20կ.

Դեկտ. 15-ին հանգուցեալ Գէորգ Մկրտումեանցի պատ. վարձ -25կ.

ոչ մի կոպէկ չեմ ստացել թաղումի գանձ.-12կ.

Դեկտ. 15-ին պսակից Դարչո Անդրեասեանի աղջկայ – 1ր. 50կ.

Դեկտ. 15-ին պսակից Յարութիւն Մատինեանցի աղջկայ – 1ր. 50կ.

Դեկտ. 16-ին Վարդան Կուզանեանցի պսակից –1ր. 50կ.

Դեկտ. 22-ին մկրտութեան վարձ դստեր Մանուչարեանցի – 1ր.

Դեկտ. 29-ին մկրտութեան վարձ դստեր Յովհաննէս Այվազեանցի – 1ր.

Դեկտ. 22-ին դերաս. հանգ. Սարգսեանցից Տէր-Գաբրիէլի ծուխ չստ. վարձ – 50կ. գանձանակադրամ – 12կ.

Դեկտ. 24-ին Միքայէլ Ղազարեանցի աղջկայ պսակից – 5ր. որի պսակադրամը դեռ չեմ ստացել ծխական Ս. ա. քիյ. Սահակեանցից:

Դեկտ. 24-ին Տէրեանց ուսուցչի մօր՝ Մարգարիտի թաղման վարձ ոչ մի կոպէկ չեմ ստացել և մինչև անգամ տնօրինէք:

Յունուար 2-ին հանգ. Դիլանեանցից իմ ծուխ պատ. վարձ – 50կ.

գանձանակադրամ-8կ.

5-ն և 6-ն յունուարի խթման և ջրօրինեաց գանձ – 68կ.

6-ն յունուարի նաւակատեաց ժամուցադրամ – 40կ.

6-ն յունուարի տնօրինէք – 30ր.

16-ն յունուարի Ս. ք. Օտեանցի ծխի հանգուցեալից պատար. -25կ.

գանձանակադրամ – 8կ.

14-ն յունուարի Յարութիւն Մանուկեանցի պսակից – 3ր.

19-ն յունուարի Յովհ. քիյ. Ամիրխանեանցի ծխի հանգուցեալից պատ. 50կ.

գանձանակադրամ – 12կ. :

Սորա հետ յայտնում եմ Հոգևոր Ատենիդ, որ հարուստ ծխերի տները օրինել են մեծ մասը օտար քահանաներ: Որոնցից շատերին ասել եմ՝ այս ինչ տները ազգանումը դուք էք օրինել: Մօտաւորապէս հաշուելով մտել են տները մինչև 23 քահանայ, որոնցից ամէն մէկ օրինել է 1-ից մինչև հինգ տուն և աւելի: Բայց հաստատ չը գիտեմ ինչ տներ, որ քահանաներն են մտել, որովհետև իսկական ցուցակ ծխոց չունեմ: Շատերն էլ ասում էին, որ մեզ քահանայ ունենք, ուրիշ քահանայ աւելորդ է մեզ համար: Ուստի խոնարհաբար խնդրում եմ Հոգևոր Ատենից տնօրինել»¹:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՈՒՅՔԱՑՈՒՑԱԿՆԵՐԸ

(1815 թ. շարժական և անշարժ կայքի ցուցակը)

(ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 28, վավ. 135, թ. 251-260, բնագիր, ձեռագիր)

Վասն յիշատակի արծաթի խաչից Սուրբ Մինաս եկեղեցոյն Հալուապարայ հին Երևանցի հայոց.

1. Խաչ արծաթեայ ճաճանչաւոր իբրև չորէք և կէս երկայնութեամբ. ի մի երեսն ձուլածու պատկեր խաչելութեան և եօթն [...] ձուլածու հրեշտակաց գլովսք. ի շրջա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 874, թ. 16 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Այս հայտարարության հետ Հարություն քիյ. Շախյանցը ներկայացրել է Ատյանին 48 ռուբլի 80 կոպեկ գումար:

նակն վաթսուն և հինգ կարմիր շիշայ քար. նոյնպես և ի միւս երեսն ձուլածու պատկեր Աստուածածնի և ութ [...] ձուլածու հրեշտակաց գլուխք. և ի շրջանակն նոյնպես վաթսուն և հինգ շիշայ քար. ամենայն ձուլածու պատկերքն և շրջանակն նոյնպես և ծաղկունակ խնծորն ոսկեգօծ. պատուանդանն և ճաճանչն սաղայ ճերմակ արծաթ: Կշիռն հանդերձ քարամբ հարիւր ութսուն և երեք: Ընծայեալ են ժողովրդականքն հասարակութեան, որոց յիշատակն օրհնեալ եղիցի:

2 Խաչ արծաթեայ. ի մի երեսն ձուլածու պատկեր խաչելութեան և չորից անտարանչաց. Նոյնպես ի միւս երեսն ձուլածու պատկեր Աստուածածնի և չորից անտարանչաց. ամենայն ձուլածու պատկերքն շրջանակ եզերօք ոսկեգօծ. խնծորն և պատուանդանն սաղայ: Կշիռն քառասուն և վեց մսխալ: Ընծայեալ է հանգուցեալ Հերակլ արքայն Վրաց, որոյ յիշատակն օրհնեալ եղիցի:

3 Խաչ արծաթի չիֆթիշի ոսկեգօծ. ի մի երեսն փոքրիկ պատկեր խաչելութեան. քառաթնն չորս շիշա կանաչ քար. և միւս երեսն հինգ շիշա քար և երիս անկիւնսն երեք մանր խաչ. խնծորն նմանապէս չիֆթիշի, և պատուանդանն սաղայ: Ընծայեալ է Սահակ Տէր-Գրիգորեանէն, որոյ յիշատակն [օրհնեալ եղիցի]:

Վասն յիշատակի շուրջառաց Սուրբ Մինաս եկեղեցոյն

1 Շուրջառ հնոտի կարմիր գառքաք. արծաթի փոքրիկ չափոաստիւ: Կշիռն երեք մսխալ: Ընծայեալ են ժողովրդեանքն հասարակութեան, որոց յիշատակն օրհնեալ [եղիցի]:

2-4 Շուրջառք երեք միանման ռուսի սպիտակ չիթ. արծաթի փոքրիկ չափոաստիւ. իւրաքանչիւրն երեք մսխալ: Ընծայեալ են ժողովրդականքն հասարակութեան, որոց յիշատակն օրհնեալ [եղիցի]: - Ի այն է երկուսն մաշեալ և անալիտանացեալ է:

5 Շուրջառ ռուսի սպիտակ գառ. արծաթի չափոաստիւք: Ընծայեալ

6 և միւսն ևս շուրջառ գառ կապոյտ. արծաթի չափոաստիւք: Ընծայեալ ի Մարտիրոսէ Տէր-Եսայեանց:

7 Շուրջառ դեղին ռուսի դիպայ. արծաթի չափոաստիւք: Ընծայեալ ի Մարտիրոս Տէր-Եսայեանէ և Աւետիսէ:

8 Շուրջառ ռուսի կարմիր գառ. արծաթի չափոաստիւք: Ընծայեալ է Ղազար Մէլիքեանն:

9 Շուրջառ մութ ծիրան մախմուրի. հաշիայն գառ մուշուրայիւ և առանց չափոաստի: Գնեալ եկեղեցական արդեանց:

Վասն յիշատակի բանաց կամ ճոթից վակասք Սուրբ Մինաս եկեղեցոյ

1 Վակաս ի վերայ կապուտ ատլասի ոսկեթել բանած: Ընծայեալ է

2 Վակաս ի վերայ ծիրանի պլիսի երեք տեսակ պատկերօք. մուշուրաթել բանած: Գրեալ ի ներքոյ յիշատակ Տէր Յօհաննէսի դստեր Յուսնիփէրին:

Վասն յիշատակի շապկաց Սուրբ Մինաս եկեղեցոյն

Տասն շապիկ մեծ և փոքր. միւսն քաշանի կարմիր ատլաս. և մնացեալ ինն կտաւի շապիկ: Ընծայեալք ի հասարակութիւնէ ժողովրդաց, որոց յիշատակ [օրհնեալ եղիցի]: - Սոքա ամենքն մաշեալ և անալիտանացեալ են:

4 դանայօզի զօլ շապիկք գնեալ եկեղեցական արդեանց:

2 շապիկք կապոյտ չիթք: Գնեալ եկեղեցական արդեամբք:

Վասն յիշատակի սկիւղ քօղից Սուրբ Մինաս եկեղեցոյն

1 Սկիւղ քօղ կարմիր: Ընծայողն անայայտ, որոյ յիշատակ [օրհնեալ եղիցի]: - Մաշեալ է:

2 Սկիւղ քօղ սպիտակ: Յիշատակ դստեր Աղաբաքի:

Վասն յիշատակի վարագուրաց Սուրբ Մինաս եկեղեցոյն

1 Վարագոյր սեղոյ մեծ կապուտ կտաւ: Ընծայեալ է հանգուցեալ երէցփոյն Զաքարիայն, որոյ յիշատակն օրհնեալ [եղիցի]:

2 Վարագոյր աւագանի ռուսի սպիտակ չիթ: Ընծայեալ է Յարութինի կողակից Հոռոմն, որոյ յիշատակ [օրհնեալ եղիցի]:

3-4 Վարագոյրք պատկերաց. մինն կարմիր չիթ: Ընծայեալ է պղնձագործ Պապի կողակցէն, և միւսն կարմիր գանազան: Ընծայեալ են ժողովուրդքն հասարակութեան, որոց յիշատակ օրհնեալ [եղիցի]: - Դրանք ևս պակասեալ են վասն հնութեան:

5 Վարագոյր կարմիր պլիս յեզերքն սպիտակ հաշիայ և ի միջոյ ի վերայ ատլասի պատկեր յարութեան: Նկարեալ յարութեան պատկերն ընծայեալ է Ղազար Մէլիքեանն, իսկ վարագոյրն գնեալ յեկեղեցական արդեանց:

1 Շարական ձայնքաղ Պօլսայ տիպ: Ընծայեալ է Գրիգորի կողակից Գուլգեազն, որոյ յիշատակ [օրհնեալ եղիցի]:

2 Շարական ձայնքաղ Պօլսայ տիպ: Ընծայեալ են ժողովուրդքն հասարակութեան, որոյ յիշատակն օրհնեալ [եղիցի]:

Գանձարան ձեռագիր: Ընծայեալ է տիրացու Պետրոսն, որոյ յիշատակն օրհնեալ [եղիցի]:

Վասն յիշատակի ամենայն տեսակ թեթայրեղենաց կամ թոցից Սուրբ Մինաս եկեղեցոյն:

Աշտանակք երկու թեթայրի իբրև երեք չարեքաչափ, մինն ընծայեալ է Այվազի կողակից Մարթայն և միւսն հասարակ ժողովուրդքն, որոց յիշատակն օրհնեալ [եղիցի]:

1 չամատան թիթայրի երեք մոմակալօք: Ընծայեալ են հասարակ ժողովուրդքն, որոց յիշատակ [օրհնեալ եղիցի]:

Ինն մեծ և փոքր թիթայրի և ժեշտի մոմակալք ընծայեալ ի հասարակութիւնէ ժողովրդոց, որոց յիշատակն օրհնեալ [եղիցի]: Երեք թիթայրի բուրվառ, մինն որ է նոր և Մոսկովայէն: Ընծայեալ է Պապի որդի Գասպարն, և երկուցունց ընծայօղքն անյայտ, որոց յիշատակն օրհնեալ [եղիցի]: Մէկ հատ թեթայրի քոց: Ընծայեալ են հասարակ ժողովուրդքն, որոց յիշատակն օրհնեալ [եղիցի]: - Ոչ գոյ:

Մին գոյգ թիթթի քոցք: Ընծայեալ է Մէլքո Խաչատրեանն:

Մէկ գոյգ ապակի ջահք միանմանք, երեք մոմակալօք: Ընծայողքն անյայտ: Մին մեծ ջահ, սպիտակ ժեշտի, մոսկովաշէն, չորեքտասան մոմակալօք: Ընծայեալ է Յօհաննէս Ափրիամովն, որոյ յիշատակն [օրհնեալ եղիցի]:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1838 Թ. ՇԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆՇԱՐԺ ԿԱՅՔԻ ՑՈՒՑԱԿ

(ՄՄ, Կ/դ., թղթ. 28, վավ. 135, թ. 251-260, բնագիր, ձեռագիր, կազմվել է 1838 թ. հունվարի 1-ին)

Շարժական կայք.

1 ծիրանի մախմուր շուրջառ, շնորհեալ ի Յովհաննէս Կաթողիկոսէ, որոյ չափոաստքն են արծաթի (սատայ քարի կշռեալ, ամբողջ մախալ) - 9 մախալ:

1 կապոյտ շուրջառ շտօփեալ ընծայեալ ի տէր Եսայեայ որդոյ Մարտիրոսէ, որոյ չափոաստքն են արծաթի, - 8 մախալ:

2 շուրջարք, յորոց մինն սպիտակ և միւսն դէղին ռուսաց փարչայի ընծայեալ յի-

- շեալ տէր Մարտիրոս Եսայեանէ, որոյ չափոաստըն են արծաթք, - 16 մսխալ:
- 1 շորջատ կարմիր գառ փարչայ ռուսաց, ընծայեալ ի պարօն Ղազար Մելիքովէ, որոյ չափոաստի կշիռն - 7 մսխալ:
- 3 փորուարք շոսֆի ռուսաց գառ փարչայէ արդեամբ հասարակ ժողովրդեան,
- 1 գոգնոց սեղնի ասղագործ կերպասեայ ի Ղազար Մելքոնովէ:
- 1 հատ ևս ասղագործ կարմիր կերպասեայ արդեամբ հասարակ ժողովրդեան:
- 1 մեծ շապիկ կարմիր կարմին դանաւուզէ, որոյ յունս ասղագործ և կերպասեայ ի խոնայի կին Մնդուխտէ:
- 4 հատ ևս կիսամաշ կարմիր արդեամբ ժողովրդաց:
- 1 ևս է հանգուցեալ տիրացու Գրիգորին կարմիր դանայօղ:
- 2 ևս չքէ արդեամբք ժողովրդաց:
- 1 սպիտակ ժամհարի ի քաղաքացի Միքայէլ Գօտինեանէ:
- 1 դիւզարդ կարմիր ռուսի հասարակ դիւզայի ի Ղազար Մելիքովէ:
- 1 ևս սեւալ պլիսէ հնոտի ի Ղազար Աֆիովէ:
- 1 վարագոյր հնոտի չիթ կապոյտ ի պարօն Աղաբաբ Զաքարեանէ:
- 1 վակաս գարդարուն 12 առաքելովք և ի միջի պատկեր փրկչական, որոյ գետինն է սեւալ մախմուր ի Յոննիսիէր Տէր Յովհաննիսեանէ:
- 1 վակաս ուղղագործ կերպասեայ յագնիւ Գրիգորի կին Սանդուխտէ:
- 1 զոյգ բազկան հասարակ շտովի ի Ղազար Մելիքովէ:
- 1 սաղաւարտ կարմիր գառ մախմուրէ իւր արծաթի խաչին յՈսկան Այվագովէ, կշիռն խաչի- 5 մսխալ:
- 2 քողք սկիւռ արդեամբ ժողովրդաց:
- 1 մաղզման արծաթի ոսկեգօծ առանց սկիւռ ի Մկրտիչ Աւագեանէ, կշիռն է - 18 մսխալ:
- 1 քառաթև չիֆթիշի խաչ ականակոտ, որոյ մի երեսն փոքրիկ պատկեր խաչելութեան և միւսն ականակոտ ինք ոսկեգօծ ի Սահակ Տէր Գրիգորեանէ, կշիռն է - 48 մսխալ:
- 1 խաչ բոլորակ և ճաճանչաւոր ականակոտ և ոսկեգօծ, որոյ մի երեսն է պատկեր խաչելութեան և միւսն Աստուածածնի, զարդարեալ հանդերձ հրեշտակօք, արդեամբ ժողովրդաց, կշիռն է - 142 մսխալ:
- 1 սկիհ արծաթի իւր մաղզմանաւ արդեամբ ժողովրդեան, կշիռն է - 150 մսխալ:
- 1 գօտի արծաթի Յակովբայ յօտարէ յումէմնէ - 94 մսխալ:
- 1 բուրվարն արծաթեայ առանց պօծոժի ի Թովմայ Ըսկանդարեանցէ - 76 մսխալ:
- 1 խաչ արծաթի քարաձև, որոյ մի երեսն է պատկեր խաչելութեան չորիւք հրեշտակօք և միւսն պատկեր Աստուածածնի զարդարեալ պատկերօք աւետարանչաց, արդեամբք ժողովրդաց - 40 մսխալ:
- 1 ճաշոց Աւետարան արծաթապատ, որոյ մի երեսն է պատկեր խաչելութեան և միւս երեսն պատկեր յարութեան, հանդերձ չորիւք աւետարանչօք, զարդարեալ, արդեամբ ժողովրդաց - 276 մսխալ:
- 1 պատկեր Աստուածածնի արծաթապատ և ոսկեգօծ, ունի և պարանոցին փոքրիկ խաչ մի ի պարօն Աղաբաբ Զաքարեանէ - 200 մսխալ:
- 1 զոյգ փոքր շամատունք ժեշտէ՝ ի մահտեսի Սարգիս Ղազարեանէ:
- 1 զոյգ ևս փոքրիկք ի ժեշտէ, ի Աւետիսէ:
- 1 պատկեր մեծ, որ է եղեալ ի վրա Սրբոյ Սեղանոյ Առաքել Կոստանդինի:
- 1 պատկեր դաստառակի, որ է եղեալ ի վրա Սեղանոյ արդեամբ ժողովրդաց:

2 դեղին պղնձեայ երեք մատնեայ շամատանք, փոքր ի խոյեցի Բաբայ Մարտիրոսեանէ:

1 զոյգ աշտանակ ժեշտի ի պարօն Աղաբաբ Զաքարեանէ:

1 դեղին պղնձեայ երեք մատնեայ շամատան, ի Խաչատուր Օղաբաշեանէ:

1 զոյգ դեղին պղնձեայ շամատան արդեամբ ժողովրդեան:

1 շամատան ևս դեղին պղնձեայ արդեամբ ժողովրդաց:

2 զոյգ ձայնքաղ շարականք, մի զոյգն է տիպ Կոստանդինուպօլսոյ և մի զոյգն է տիպ Էջմիածնի, արդեամբ ժողովրդեան:

1 Ատենի ժամագիրք, տպեալ ի Սուրբ Էջմիածին, ի յԱղաբաբ Զաքարեանէ:

1 Ատենի հնոտի ժամագիրք արդեամբ ժողովրդաց:

3 ջախք ժէշտէ եօթն մատնեայ, արդեամբ ժողովրդաց:

1 ևս ժէշտէ 7 մատնեայ, ի Յովհաննէ Աբրահամեանէ:

1 ևս ապակի 3. մատնեայ ի խոյեցի Աւագ Մաթոսեանէ:

1 ևս ապակի 4. մատնեայ ի խոյեցի Բաբայ Դաթեանէ:

1 ճաշոց գիրք տիպ Պօլսոյ, ի հանգուցեալ տիրացու Խաչատուրէ:

1 ևս տիպ Պօլսոյ՝ ի հանգուցեալ Ղազար Ափիովէ:

1 տօնացոյց գիրք տիպ Էջմիածնի, արդեամբ ժողովրդաց:

1 զոյգ քշոց դեղին պղնձեայ ի Մելքօն Խաչատուրեանէ:

1 փոքր արծաթապատ մատնեք, որոյ նշխարն է ի կենաց փայտէ, բայց չունի ինչ յուստեքէ վկայական, որոյ վերայ է խաչելութեան պատկեր - 15 մսխալ:

7 պատկեր, յորոց 6 երկուտասան Առաքելոց և մինն փրկչական, արդեամբ ժողովրդաց:

3 ևս Սուրբ Աստուածածնայ, 2. Տէր-Սիմէօնեան Աղաջանի յիշատակ և մինն Բուրովեանի:

1 փոքր պատկեր Սուրբ Գեորգայ՝ յԱղաջան Տէր-Սիմէօնեանէ:

1 Այսմաուր գիրք տիպ Կոստանդնուպօլսոյ, ի Տէր Հայրապետէ:

1 ևս նոյն տիպ՝ ի յԱղաբաբ Զաքարեանէ:

1 գրքակալի չիթ շապիկ՝ արդեամբ ժողովրդաց:

1 կարմիր պլիզ վարագոյր շուրջանակն կանաչ պլիզ, յորոյ վերայ է նկարեալ պատկեր յարութեան, ի պարօն Ղազար Մելիքեանէ:

2 երկար խալիչայ, որ է ի վրա սեղանոյ, յորոց մինն յԱղաբաբ Զաքարեանէ, միւսն արդեամբ ժողովրդաց:

1 կարպետ խալիչայ պարսից՝ յԱւետիք Կոստանդեանէ:

1 ևս երկար պարսից կիսամաշ՝ արդեամբ ժողովրդաց:

1 զոյգ պատկեր հրէշտակաց Գաբրիէլի և Միքայէլի՝ արդեամբ հասարակութեան:

1 փոքր ձեռաց Մաշտոց, յորոյ վերայ է փոքր արծաթի խաչելութեան պատկեր՝ արդեամբ ժողովրդաց - 7 մսխալ:

1 բուրվառ դեղին՝ ի հասարակ ժողովրդաց:

4 սկուտղ՝ արդեամբ հասարակ ժողովրդաց:

1 մեծ ժամացոյց կազմեալ փայտէ պահարանաւ՝ արդեամբ ժողովրդաց:

1 զոյգ փոքր զանկակ, որ կայ կախեալ ի մէջ եկեղեցոյ, մինն ի հանգուցեալ Յովհաննէս աւագ քահանայէ և միւսն ի Յովհաննէս Աբրահամեանէ, որոց կշիռն է 35 գրումնքայ:

1 զոյգ ևս, որք կան կախեալ ի վերայ եկեղեցոյն՝ ի հանգուցեալ Սուրբիս Գրիգորեանէ և միւսն արդեամբ ժողովրդաց, որոց կշիռն է 5 փուր:

1 գոյգ փոքր իբրուղ և լական պղնձեայ՝ արդեամբ ժողովրդաց, կշիռն է 2 գրուան-
քայ:

1 սնդուկ ոռուսաց վասն զգեստուց պահպանելոյ՝ արդեամբ ժողովրդաց:

Անշարժ կայք

1) Ունի սենեակ մի տուեալ վարձու, որ բերէ արդիւնք տարեկան 12 ուրլի:

2) ունի միւս սենեակք, ի միում մանկունք մարզին, ի կեսին երիցփոխանին Վար-
դան Մարգարեանին առանց վարձու և կամ բնակի ժամկոչն ի նմա:

Դեպ հիւսիսային կողմն գետնի երկայնութիւնն 8. սաժէն, և լայնութիւն 1 սաժէն,
ընդ. 9 սաժէն:

դեպ արևմտեան կողմն 5. սաժէն 1 գազ երկայնութիւնն, ընդ. 6:

դեպ հարաւային կողմն լայնութիւն 4 սաժէն և երկայնութիւն վեց սաժէն 1 գազ,
ընդ. 10:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1840 Թ. ՇԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆՇԱՐԺ ԿԱՅՔԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

(ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3798 (մաս 2), թ. 324 շրջ.- 326, բնագիր, ձեռագիր)

Շարժական կայք

Մէկ շուրջատ ծիրանի մախմուրի, շնորհեալ ի Յօհաննէս կաթողիկոսէ:

Մէկ շուրջատ մաւի շուփ, ընծայեալ ի Տէր Եսայեայ որդոց Մարտիրոսէ:

Երկու շուրջատ ևս շուփ, մինն սպիտակ և միւսն դեղին ընծայեալ ևս նոցունց:

Մէկ շուրջատ հասարակ գառք, ընծայեալ ի Ղազար Մէլիքովէս:

Երեք փորուրար շուփի արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ կերպասեայ սեղանի գոգնոց, ընծայեալ ի Ղազար Մէլիքովէ:

Մէկ կարովի աթլասեայ ոսկեթելիայ գործ գոգնոց արդիւնք ժողովրդոց:

Մէկ կարմիր դանաւու գ մեծ շապիկ ասղնագործ ոսկեթելիայ, ընծայեալ ի Խանոյի
կողակից Սանդուխտէ:

Չորս կիսամաշ դանաւու գէ շապիկք մեծ արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ կարմիր դանաւու գ մեծ շապիկ որ է հանգուցեալ տիրացու Գրիգոր տէր Յօ-
հաննիսէանի:

Երկու չիթ շապիկ հնտոյ արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ սպիտակ շապիկ ժամարարի, ընծայեալ ի քաղաքացի Միխայէլ Բօտինեանէ:

Մէկ դիւզարդ կարմիր ոռուսի հասարակ դիւզայի, ընծայեալ ի Ղազար Մէլիքովէ:

Մէկ դիւզարդ սև հնտոյ պլիսէ, ընծայեալ ի Ղազար Աֆիովէ:

Մէկ սև վարագուր հասարակ չթէ, ընծայեալ ի պարօն Աղաբար Զաքարեանէ:

Մէկ կարովի վակաս երկոտասան առաքելովք զարդարուն մախմուրէ կլապետո-
նէ, ընծայեալ ի տէր Յօհաննիսէ դստեր Հումնիփեթէ:

Մէկ կերպասեայ վակաս կլապիտօնէ, ընծայեալ ի Գանջեան Գրիգորէ:

Մէկ ջուլիտ բազպան հասարակ շուփի, ընծայեալ ի Ղազար Մէլիքովէ:

Մէկ սաղաւարդ կարմիր գառ մախմուրէ իւրով խաչին որ է քաշն խաչի հինգ
մախալ, ընծայեալ ի Ոսկան Այվազեանէ:

Երկու փոքր սկիոյ քողր, մէկ մաղսման արծաթ ոսկէգօծ ընծայեալ ի Մկրտիչ Աւա-
քեանէ – 16 մախալ:

Մէկ խաչ քառաթն՝ չիֆթիշի և ականակոտ մի երեսին փոքր պատկէր խաչելու-

թեան, որոց քաշն քառասուն ութն մսխալ և կէս արծաթայ և ոսկէզօծ, ընծայեալ ի Սհակ Տէր-Գրիգորեանէ:

Մէկ խաչ բոլորակ և ճաճանչաւոր ականակոտ և ոսկէզօծ մի երեսին պատկեր խաչելութեան և միւսն Աստուածածնայ հանդերձ հրեշտակօք քաշն է հարիւր քառասուն երկու մսխալ, ընծայեալ արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ արծաթեայ սկիի իւր մաղսմանովն որոյ քաշն հարիւր յիսուն մսխալ արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ գօտի արծաթէ չիֆթիշի ժամարարի որոյ քաշն իննսուն չորս մսխալ, ընծայեալ Յակոբ Յումէմէ յօտար յերկրացոյ որ այժմ է անյայտ:

Մէկ արծաթէ բուրվառ որոյ քաշն եօթանասուն վեց մսխալ, ընծայեալ ի Թոմայէ Սկանդարեանց:

Մէկ խաչ արծաթէ քառաթև մի երեսն խաչելութիւն հանդերձ հրեշտակօք և միւսն Աստուածածնի աւետարաչօք, որոյ քաշն քառասուն մսխալ արդեամբ ժողովրդոց հասարակաց:

Մէկ ճաշու Աւետարան արծաթապատ, որ մի երեսի պատկերն յարութեան հանդերձ չորիք աւետարաչօք, և միւս երեսի պատկերն խաչելութիւն, որոյ քաշն է արծաթէ երկու հարիւր եօթանասուն և վեց մսխալ, արդեամբ հասարակ ժողովրդեան:

Մէկ պատկեր արծաթապատ և ոսկէզօծ Սուրբ Աստուածածնայ իւրով փոքր խաչի պարանոցի որոյ քաշն է երկու հարիւր մսխալ, ընծայեալ ի Աղաբաբ Զաքարեանէ:

Երկու ժէշտի չամադան փոքր, ընծայեալ ի Սարգիս Ղազարեանէ:

Երկու ժէշտի չամադան փոքր ընծայեալ ի Հասաս Աւետիքէ:

Մէկ մեծ պատկեր սեղանի Սուրբ Աստուածածնայ, ընծայեալ ի պարօն Առաքել Կոստանդիանէ:

Մէկ մեծ սեղանի պատկեր դաստարակ, արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Երկու հատ դեղին պղնձեայ չամադան երեք մատնեայ, ընծայեալ ի խոյեցի Բաբայէ:

Մէկ գոյգ մեծ աշտանակ ապակի, ընծայեալ ի Աղաբաբ Զաքարեանէ:

Մէկ հատ ևս դեղին պղնձեայ չամադան երեք մատնեայ, ընծայեալ Խաչատուր Օղաբաշեանէ:

Մէկ գոյգ ևս դեղին պղնձեայ չամադան միջակ արդեամբ ժողովրդոց:

Մէկ ևս նոյն չամադանի ընկեր ևս դեղին պղնձեայ ընծայեալ Իսաբեան Աստուածատուրէ:

Չորս ձայնքաղ շարական արդեամբք եկեղեցական:

Մէկ ատենի ժամագիրք, ընծայեալ ի պարօն Աղաբաբէ:

Մէկ հին ատենի ժամագիրք արդեամբ սուրբ եկեղեցոյն:

Երեք ժէշտէ ջահ արդեամբ եկեղեցոյ:

Մէկ ևս ժէշտէ ջահ, ընծայեալ Յօհաննէս Աբրահամեանէ:

Երկու փոքր շուշէ ջահ, մինն ընծայեալ ի խոյեցի Աւագէ, և միւսն ընծայեալ ի խոյեցի Բաբայ Դաթեանէ:

Մէկ ճաշոց ընծայեալ ի հանգուցեալ տիրացու Խաչատուրէ:

Մէկ ևս ճաշոց ընծայեալ ի Ղազար Ափիօվէ:

Մէկ հատ փոքր տօնացոյց արդեամբ ժողովրդոց:

Մէկ գոյգ քշոց դեղին պղնձեայ, ընծայեալ ի Մէլքոն Խաչատրեանէ:

Մէկ փոքր մասունք արծաթապատ ի կենաց փայտէ և ի վերայ իւր փոքր խաչելութեան պատկեր: Մէկ գոյգ խաչ դեղին պղնձեայ ետեղեալ ի ճակատ եկեղեցոյն, որոյ քաշն է եօթն գրուաքայ, ընծայեալ ի ջրկիր Մանուկ Գասպարեանէ:

Եօթն պատկեր վեցն երկոտասան առաքելոց և մինն փրկչական արդեամբ ժողովրդոց:

Երեք պատկեր Սուրբ Աստուածածնայ երկուքն տէր Սիմէօնեան Աղաջանի յիշատակ և միւսն Յօհաննէս Բուրբուլեանի:

Մէկ փոքր սուրբ Գէորգեայ պատկեր շուշայէ ընծայեալ յԱղաջան Տէր-Սիմէօնեանէ:

Մէկ Այսմաւոր տունեալ յիշատակ ի պարօն Աղաբար Զաքարեանէ:

Մէկ ևս Այսմաւոր ընծայեալ ի հանգուցեալ Տէր Հայրապետէ:

Մէկ շապիկ գրքակալի չիթ արդեամբ ժողովրդոց:

Մէկ կարմիր պլիս վարագուր արդեամբ հասարակ ժողովրդոց, բայց ի սիրտ վարագուրին է յարութեան պատկեր, ընծայեալ ի պարօն Ղազար Մէլիքովէ:

Երկու երկար սեղանի խալիչայ, մինն ընծայեալ ի պարօն Աղաբարէ և միւսն արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ կարպետ թարաքեամի, որ կայ ի վերայ սեղանոյն, ընծայեալ ի Յաւետիք Կոստանդեանէ:

Մէկ դուռ կիսամաշ, ընծայեալ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ ջուլտ հրեշտակապետաց պատկեր մեծ, ընծայեալ արդեամբ հասարակ ժողովրդոց, և մէկ փոքր մաշտոց արծաթեայ խաչի, արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ հասարակ բուրվառ դեղին պղնձեայ, չորս թէփշի պղնձեայ՝ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ պատի մեծ սհաթ իւրեան եաշիկովն, արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ գոյգ փոքր զանգակ, որոյ քաշն երեսուն հինգ գրուանքայ, մինն ընծայեալ ի հանգուցեալ Տէր Յօհաննէսէ, և միւսն ի Յօհաննէս Աբրահամեանէ:

Մէկ գոյգ զանգակ, որոյ քաշն է հինգ փութ, մինն ընծայեալ ի Սուրբիս Գրիգորեանէ, և միւսն արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Ունի երկուս սենեակս, է մինն քիրայի տարին 12 հուրլի և միւսն մանկուկ վարժեն ի սնա:

Նոր յաւելեալ է.

Երեք շուրջառ Մօսկովու չթեայ, արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Երեք շապիկ մեծ Մօսկովու չթեայ, արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ Աւետարանի աղլուխ, ընծայեալ ի Մկրտիչ Աւագեանէ:

Մէկ չթեայ գրքակալի շապիկ, արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ արծաթեայ բաժակաման, որոյ քաշն է վաթսուն մսխալ, ընծայեալ ի Վարդան Պապանեանէ:

Մէկ արծաթեայ մետոն շիշ կաթուղիկան, որոյ քաշն է վաթսուն մսխալ, ընծայեալ ի Կարապետ Ղազարեանէ:

Մէկ բազպան մախմուրէ, ընծայեալ ի Ղահրաման Ղլիչեանէ:

Մէկ Մօսկովու զառ փարչայի ուրար, արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Մէկ չիֆթիշի մեծ խաչ, որոյ խաչն է հարիւր երեսուն և ութն մսխալ, ընծայեալ ի Սիակ Տէր Գրիգորեանէ:

Մէկ ձեռաց արծաթապատ Աւետարան, որոյ մի երեսն է խաչելութեան պատկեր՝ հանդերձ մարիմամբ, որոյ արծաթի քաշն է աւետարանաւ հարիւր եօթանասուն և չորս մսխալ, ընծայեալ ի յիշեալ Սիակ Տէր-Գրիգորեանէ:

Մէկ ևս ձեռաց Աւետարան արծաթապատ, որոյ մի երեսն է պատկեր խաչելութեան՝ հանդերձ մարիմամբք, և միւս երեսն աստուածամօր՝ ունելով ի ձեռս իւր զփրկիչն, որոյ քաշն է հանդերձ աւետարանին հարիւր երեսուն և չորս մսխալ,

ընծայեալ ի խոյեցի Բաբայ Մարտիրոսեանէ:

Մէկ մաշտոց ծիսարան, որոյ մի երեսն է արծաթապատ պատկեր խաչելութեան՝ հանդերձ մարիամամբք, և միւս երեսն փոքրիկ խաչելութիւն ականբ գարդարեալ, որոյ քաշն է հանդերձ մաշտոցին հարիւր երեք մսխալ, ընծայեալ ի Թօմայ Մնացականեանէ:

Մէկ կիսաջահ, ընծայեալ ի Մատթէոս Գրիգորեանէ:

Մէկ բուրվառ դեղին պղնձեայ, ընծայեալ ի Մարիամ Ղազարեանէ:

Չորս փոքր շամադան, ընծայեալ արդեամբ հասարակ ժողովրդոց:

Ամենայն կերպ արդիւնք տարեկան Սուրբ Մինաս եկեղեցոյն

Գանձանակք քսան և երեք ռուբլի, վաթսուն և հինգ կօպէկ - 23 ռ. 65 կ.:

Յարդեանց լուսագնոց մկրտութեան թէ պսակի և թէ ննջեցելոց քսան երեք ռուբլի - 23 ռ.:

Քիրայք դուրոյի մէկ ռուբլի տասն կօպէկ - 1 ռ. 10 կ.:

Յարդեանց դիագարդի մէկ ռուբլի - 1 ռ.:

Ի վաճառոյ մտոյ արդիւնք հարիւր եօթանասուն երեք ռուբլի - 173 ռ.:

Ծախք մանրամասնաբար ածուխի և այլոց կարկատանաց շուրջառի տասն և հինգ ռուբլի քսան կօպէկ - 15 ռ. 20 կ.:

Որով հետև ունէր պարտ սոյն եկեղեցիս զպարտս տուեալ հին երիցփոխանին, մնայ այժմ հարիւր տասն և մէկ ռուբլու և վաթսուն հինգ կօպէկի մոմ ի ձեռն նոր երիցփոխանին - 111 ռ. 65 կ.:

Ունի սենեակ մի, որոյ ամսական վարձն է մէկ ռուբլի արծաթ, և քիրայն սորա ստանայ յաջորդն ամի յամի - 12 ռ.:

Ունի սենեակ ևս մի, որոյ միջի բնակի ժամկոչն յիշեալ եկեղեցոյ:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1906 Թ. ԳՈՒՅՔԱՑՈՒՑԱԿԸ

(ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 38, բնագիր, ձեռագիր, եկեղեցու գույքը հուլիսի 22-ին հանձնվել է նորընտիր երեցփոխան Սեդրակ Բարսեղեանին)

2 հատ արծաթեայ պատկերազարդ սկիհ, իրենց մաղզմաներով,

2 տաշտ և պնակ, մէկը ֆրաժե, միւսը պղնձից,

1 հատ մեռոնաման արծաթեայ,

1 հատ մեռոնաման աղաժնաձև,

9 հատ սեղանի սպիտակ ֆրաժե չամադաններ,

6 հատ ապակեայ չամադաններ,

2 հատ ապակեայ մեծ չամադաններ իրենց մոմակալներով,

4 հատ պղնձէ մեծ չամադաններ,

4 հատ ընկուզեայ չամադաններ,

2 հատ ապակեայ մանր ջահեր,

2 հատ նոր քշոցներ,

2 հատ արծաթեայ բուրվառներ,

2 մեծ և 2 փոքր փայտեայ մոմակալներ,

3 հատ արծաթեայ մեկը մեծ, խաչեր,

1 հատ արծաթեայ խաչ՝ ճաճանչաձև,

1 խաչվարի հասարակ խաչ,

3 հատ գրքակալներ,

- 1 հատ մոմի սեղան,
 1 հատ հասարակ սեղան,
 1 հատ ննջեցեալի դիասեղան,
 1 հատ Վիեննայի բազկաթոռ,
 1 հատ դեղին պղնձյա պնակ նաբանի համար,
 1 հատ մեծ սնդուկ ժէշտով պատած,
 5 հատ փայտից նստարաններ պատից կպած՝ կանանց դասում,
 1 հատ սև մահուդից և 1 հատ սպիտակ դիասեղանի ծածկոցներ,
 1 հատ պղնձե ավազան իր ծածկոցով,
 1 հատ մաղալ, 1 հատ կասկադենի 2 սաջեր,
 4 հատ վեշալկաներ,
 2 հատ սուրբ փոքր զանգակներ,
 2 հատ դրսի մեծ զանգակներ,
 1 հատ ալտիկեայ խաչտուփ,
 2 հատ պղնձեայ քահանայից գանձանակատուփեր,
 4 հատ պղնձե գանձանակի ափսեններ,
 3 հատ փայտեայ պատկերանկարներ սեղանի վրա,
 1 հատ ֆրաժե մատուցարան նշխարքի համար,
 1 հատ փայտեայ մեծ սնդուկ խորանում ամրացրած,
 1 հատ փայտեայ սեղանտախտակ խմոր անելու համար,
 4 հատ դենզար, 1 ծակիչ, 1 մաղ, 1 գրտնակ,
 2 հատ շարական 1884 թ. տպագրության՝ Երուսաղեմից,
 2 հատ շարական 1888 թ. տպագրության՝ Վաղարշապատից,
 1 հատ ճաշոց գիրք 1872 թ. տպագրութեան՝ Վաղարշապատից,
 4 հատ Ատեանի ժամագիրք,
 1 հատ Մաշտոց թաղման,
 1 հատ Մաշտոց մկրտութեան,
 2 հատ խորհրդատետր,
 1 հատ խաչի Աւետարան,
 1 հատ Զատիկի պահոց օրինակատարութեան ժամագիրք,
 1 հատ տաղարան 1856 թ. տպագրութեան,
 4 հատ Աստվածածնի պատկերներ, մեկը նոր՝ մեծ շրջանակում,
 2 հատ խաչելութեան պատկերներ՝ դեղին շրջանակներում,
 1 հատ Սուրբ Մինասի պատկեր՝ դեղին շրջանակում,
 1 հատ ծալովի փոքր պատկեր,
 1 հատ ընթերցաց պատկեր,
 1 հատ պատի ժամացոյց,
 1 հատ բացովի աստիճաններ,
 1 հատ ապլիկեայ մեծ կոնք,
 2 հատ ժէշտի մատուցարան,
 1 հատ արծաթեյա բաժակաման,
 2 հատ հաշվի համրիչներ,
 1 հատ ջրի տակառ,
 1 հատ վէդրո,
 1 հատ ջրցրիչ,

1 հատ ժէշտի վառարան իր տրուքաներով,
 1 հատ սեղանի սփռոց,
 3 հատ դիագարդ (մեկը գտնվում է Սարգիս Իգիթեանի մոտ),
 2 կտոր կարմիր մահուդներ,
 2 հատ սեղանի վարագոյր, մեկը թավշեայ,
 5 հատ մեծ խալի,
 5 հատ վարդակ,
 8 հատ փոքր գորգեր,
 2 հատ բրդեա սև ժամաշապիկ,
 3 հատ ծաղկեայ ատլասեայ ժամաշապիկ,
 9 հատ մանր շապիկներ,
 2 հատ ժամարարի սպիտակ շապիկներ,
 2 հատ սաղաւարտ, մեկը՝ արծաթեայ,
 2 զոյգ պսակի թագեր, մեկ զոյգը՝ նոր,
 1 հատ արծաթեայ գոտի,
 1 հատ հասարակ վակաս,
 1 հատ արծաթեայ առաքելոց վակաս:

ՇՈՒՐՋԱՌՆԵՐ

1 հատ դեղին շուրջառ – ընծայեալ է հանգուցեալ Սարեանցը,
 1 հատ դեղին շուրջառ – ընծայեալ է Տէր–Սարգսեանցը,
 1 հատ շուրջառ – ընծայեալ է Մարգարեանցը,
 1 հատ անկար շուրջառ – ընծայեալ է Առ. Սողոմոնեանցը,
 1 հատ անկար շուրջառ – ընծայեալ է Գր. Աբրահամեանցը,
 1 հատ դեղին շուրջառ – ընծայեալ է Մելիքեանցը,
 1 հատ հին շուրջառ,
 (Նշված շուրջառները արծաթեայ չապրաստներով են):
 1 հատ դեղին շուրջառ – ընծայեալ է Շախեանցը,
 2 հատ խաս փիլոն,
 1 հատ հասարակ փիլոն,
 2 հատ խաչվառ, մեկը արծաթեայ,
 4 հատ ապակյա մեծ ջահեր:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1912 Թ. ԳՈՒՅՔԱՑՈՒՑԱԿԸ

(ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3099, թ. 61, բնագիր, ձեռագիր)

1912 թ. հոկտեմբերի 19-ին գործակալը ներկայացրել է եկեղեցու «կայից, զարդուց և ամենայն իրեղեանց» ցուցակը, որը հանձնվել է նոր երեցփոխան Կարապետ Փափագեանին.

Շիրախանում երկու աչք խանութ,
 եկեղեցւոյ բազում ուսումնարանի շինութիւն և տակը մի խանութ,
 եկեղեցւոց գտնուած է տասն և հինգ խալիչաներ մեծ և փոքր և երկու կարպետներ,
 մի դառոժկա ջեջիմից վեց կտորից կարած հին,
 եկեղեցւոց գտնուած է տասն և հինգ հատ փոքրիկ աշտանակներ,

չորս հատ մեծ և փոքր ջահեր,
 երկու սեղանի փոքր ջահեր,
 վեց հատ մեծ աշտանակ ապիկայի և չորս հատ փայտի,
 տասն և երկու պատկերներ Սուրբ Մինասի, Աստուածածնայ, խաչելութեան,
 թաղման և այլն,
 երեք հատ գրքակալ շարականներ, երեք հատ ավետարանի,
 երեք հատ Աւետարան թաւշեայ և արծաթեայ, երկու հին Մաշտոցներ,
 երկու շարական, երեք տոնացոյց, մի հատ ճաշոց, երկու խորհրդատետր,
 մի հատ աղանի արծաթեայ,
 մի հատ մասնատուփ արծաթեայ,
 երեք նոր և երեք հին շուրջառներ,
 երկու պաղտատիք,
 երկու հատ սկիհներ արծաթեայ,
 մեկ հատ լազան դեղնագոյն,
 երեք ճաճանչաւոր խաչեր՝ մեծ և փոքր,
 խաչվառի խաչ և ձեռքի խաչ արծաթեայ,
 չորս հատ դիագարդեր հին և նոր՝ մեկ,
 կոնքեր՝ երկու հատ,
 սեղանի զառ նոր սպիտակ,
 չորս շապիկ չթից մեծ, յոթ հատ երեխայի, մի շապիկ խաս,
 մի տապանակ,
 երկու բուրվառ արծաթեայ,
 երկու սաղաւարտ,
 երկու մեծ զանգակ և երկու փոքր,
 երկու տավիիր պղնձեայ և չորս թիփշներ պղնձեայ,
 մի հաշվի չոտկ,
 մի հատ սապոնի աման իր ծածկոցով,
 երկու վակասներ՝ մեկը արծաթեայ և մեկը՝ հասարակ,
 մի հատ արծաթեայ գոտի,
 մի հատ դիասեղան իր հին ծածկոցներով,
 մի մեծ սանդուղք,
 երկու բաժակաման՝ մեկը արծաթեայ և միւսը՝ ապակեայ,
 երկու քշոցներ մեծ և երկուսը փոքր,
 երկու վարագոյրներ,
 մի հատ մանղալ կրակ անելու իր ունելիով,
 հինգ հատ վենոկներ,
 մի հատ շարժական աւազան պղնձեայ,
 չորս հատ վիշիկաներ,
 մի հատ հայելի,
 մի հատ սեղան մոմ ծախելու,
 չորս հատ քողեր սքեմի հին և մեկը նոր,
 մի հատ մեռոնի աման արծաթեայ,
 երկու հատ եկեղեցական կնիքներ,
 երկու խաչվառներ՝ մեկն արծաթեայ:

ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 1914 Թ. ՇԱՐԺԱԿԱՆ ԳՈՒՅՔԱՑՈՒՑԱԿԸ

(ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 4164, № 19218, բնագիր, ձեռագիր, կազմվել է 1914 թ. դեկտեմբերի 30-ին)

Մի հատ աղանի արծաթեայ – 30 ռ.
 Երկու սկիհներ արծաթեայ – 50 ռ.
 Հինգ հատ մեծ և փոքր խաչեր – 40 ռ.
 Երեք հատ նոր շուրջառ – 150 ռ.
 Երկու բուրվառ արծաթեայ – 40 ռ.
 Երկու սաղաւարտ – 50 ռ.
 Երկու վակաս. մինն արծաթեայ – 45 ռ.
 Մի հատ գօտի արծաթեայ – 20 ռ.
 Մի բաժակաման արծաթեայ – 08 ռ.
 Չորս քշոցներ – 50 ռ.
 Երկու վարագոյր – 60 ռ.
 Մի հատ միւռօնի աման արծաթեայ – 06 ռ.
 Մի արծաթէ խաչվառ – 20 ռ.
 Տասն երկու պատկերներ սրբոյ – 100 ռ.
 Ժամասացութեան գրքեր – 100 ռ.
 Տասն և հինգ խալիչաներ – 200 ռ.
 Երկու հատ կապերտներ – 25 ռ.
 Վեց աշտանակ ապլիկեայ – 50 ռ.
 Չորս աշտանակ փայտի – 20 ռ.
 Երեք Աւետարան արծաթեայ – 25 ռ.
 Տասն երեք մանր աշտանակ – 10 ռ.:

(Նշվել է, որ այս բոլոր իրերը գործածութեան մեջ են):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ՝ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

1

1836 թ. փետրվարի 29-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցու սպասավոր Աւագ Տէր-Ներսիսեանի՝ Վեհափառ Հայրապետին ուղղած եկեղեցուն «մշտնջենական» ծառայելու ուխտադրությունը.

Շնորհազարդ Սուրբ Հայրապետ. Քահանայապետական բարձրութիւն
Ի ներքոյ ստորագրող Հաւարար հայոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ սպասաւոր
Աւագ Տէր Ներսիսեանէ.
Մշտնջենական ուխտադրութիւն.

Ըստ ներքին յօժարութեան հոգւոյ իմոյ անբռնադատ յուժեքէ փափագելով սպասաւորութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, և հոգեւորական կարգի, խնդրեմ արժանացուցանել զիս յայնմ շնորհի, և որպէս խնդրեմ, այնպէս և խոստանամ մինչ ցկատարած իմոց կենաց կալ միշտ յիմուժմս պաշտօնի, և սպասաւորել Աստուծոյ և տաճարի նորա: Պարզ մտօք և անարատ կամօք ի ծոց մայրենի հովանաւորութեան Սրբոյ Սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ հայոց, որ ի Հաւարար: Այլև ուխտեմ զի որպէս իսկական սահմաննէ հոգեւորական սպասաւորութեան, այնպէս յամենայն զօրութեամբ և կարողութեամբ մտաց իմոց և բանից և գործոց, ջանացայց միշտ զանձն իմ ուղղել: Այս է գտանելմիշտ հաւատարիմ որպէս առ Աստուծո, նոյնպէս և առ հաւատն ուղղափառութեան Սրբոյ Առաքելական եկեղեցւոյն Հայաստանեայց: Լինել ջերմեռանդ առ Սուրբ եկեղեցին, ո՛չ խնայել զվերջին կարողութիւն իմ յաղագս պայծառութեան նորա, առանց նենգութեան, առանց խորամանկութեան և առանց օտար խորհրդոց՝ լինել ջերմեռանդ ի կատարումն պաշտօնի, զոր խնդրեմ, սիրել զխոնարհութիւն, որ առաւելապէս յատկացեալ պարտաւորութիւն է հոգեւորականաց՝ կալ միշտ ի ներքոյ հնազանդութեան քահանայապետական բարձրութեան և որոց ընդ նովաւ հոգեւորական կառավարչաց Աւագ քահանային իմոյ և այլոց նախադասից ըստ իւրաքանչիւր կարգի ի բանս անմեղսածինս, և լինել կատարող յամենայն բարի յառաջադրութեանց նոցա, ո՛չ երբէք յոչինչ իրս պատկանաւորս մերումս պաշտօնատարութեան ո՛չ նուազել յաղագս պակասութեան մարմնաւորական շահուցն զամենայն զպարտաւորութիւն իմ կատարել առանց ազահութեան, և առանց տգեղ խորհրդոց, միայն վասն Աստուծոյ և վասն եկեղեցւոյ, և վասն ժողովրդեան նորա: Փոյթ ունիլ ուսանել միշտ և ուսուցանել այլոց զհաւատոյսն, ո՛չ լինել շատաշրջիկ անպատշաճօրէն, ո՛չ լինել ցոփաբան, և ո՛չ լինել բամբասօղ կամ հայհոյիչ, որ ամենեին անվայելուէ է հոգեւորական Սուրբ աստիճանի, ո՛չ լինել անիծաբան և ո՛չ որ չարագոյնն է, քան զամենայն լինել արբեցող: Այլ որպէս հրամաննէ Առաքելական, թէ յորում կոչուժն կոչեցար ի նմին

կացջեր, այնպէս և ես կանոնաւորեալ զգաստութեամբ կացից մնացից յիմումս կոչման, ի պաշտօնի սպասաւորութեան իմոյ Սրբոյ եկեղեցւոյ, առանց տրտնջանաց, ընդ դէմ ուխտին իմոյ ամենայն հաւատարմութեամբ և բնաւ ոչ ի բաց հեռացայց ի սպասաւորութիւնէ նորա արտաքոյ հրամանաց վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսի մերում, իսկ եթէ ի դէպ լիցի Նորին Բարձր քահանայապետութեան առաքել զիս այլ ուրէք, և նշանադրել զմնալն իմ անդանօր, սակա հոգևորական պաշտօնի եղէց ըստ ամենայնի մեծաւ հնազանդութեամբ յանձնառու և կատարօղ առանց ի մէք արգելական առ թէ Աստուածահաճոյ նորին Սուրբ կամաց, զի և Աստուած այնպէս հրամայեաց մարգարէին Երեմիայի, զի առ ամենեսեան առ որս առաքեցեց զքեզ երթցես, և ըստ ամենայնի, զոր մի անգամ պատուիրեցեց քեզ խօսեցես: Ըստ որոյ սակա համաձայն ներքին յօժարութեան հոգւոյ և կամաց իմոց, արձան յիշատակի, ամենաջերմեռանդ խնդրոյ իմոյ և կամաւոր ուխտելոյ մատուցանելով ի սպասու Ձերում Աստուածարեալ մեծ անձնութեան զայս քարտէզ եմ և մնամ հանապազ¹:

2

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1837 թ. նոյեմբերի 5-ի արձանագրութիւնը՝ Սոլոմոն Սիմոնեանի՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Ղազար քիյ. Տէր-Խաչատրեանին ունեցած պարտքի մասին.

Խնդիր Տէր Ղազար քահանայի հայոց Տէր-Խաչատրեան, մատուցեալ Ատենիս ի 1-ն նոյեմբերի այսր ամի, յորում գրէ, թէ Ներսի Հալուաբարայ բնակիչ Սօլօմօնի Սիմոնեան եօթն ամ եղեալ է զի պարտական գեօթն թուման արծաթ դրամ, և հատուցեալ ժամանակ առ ժամանակ, մնացեալ է հինգ թուման արծաթ դրամ պարտք նորա, և զնոյն հինգ թուման արծաթ դրամն յանձնեալ է աներորդւոյ իւրոյ՝ Աւետիքի Եղիայեան, որում յիշեալ այրն պարտական եղեալ է զոչ սակաւ դրամս ի հետուն հետէ, և սոյն Աւետիք Եղիայեան՝ աներորդի Տէր Ղազար քահանայի հայոց, առ ացեալ է յիշատակ Ներսի Հալուաբարայ բնակիչ Սօլօմօնի Սիմոնեան, թէ այսպէս համարեա դու թէ ես զհինգ թուման արծաթ դրամ զպարտս տէր հօր իմոյ, զոր պարտական էր քեզ ստացայ ի քէն: Դու արդէն զմնացեալ դրամսն, զոր պարտական ես տալ ինձ ի բազում ժամանակաց հետէ, վճարեա՛, այլ յիշեալ Սօլօմօնն Սիմոնեան ո՛չ անսացեալ բանից նորա, ոչ յանկեան ուրեք և ո՛չ առ երկու կամ հինգ անձինս, այլ ի մէջ խաժամութ ամբօխի՝ առաջի տան բարեկարգիչ Խաչատուր քահանայի հայոց Տէր-Բարսեղեանց, յանդգնաբար կալեալ զօծիս հանդերձից յիշեալ Տէր Ղազար քահանայի, անարգեալ է զաստիճան քահանայութեան նորա անպատշաճ բանիւք, զորս չէ արժան ասէ յիշատա-

¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 82, վավ. 28, թ. 4 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Ծանոթ. 1835 թ. փետրվարի 22-ին Վեհափառ կաթողիկոսին եկեղեցուն «մշտենջենական ծառայութեան ուխտ» են տվել նաև Շամբորեցոց եկեղեցու տիրացուներ՝ հանգուցյալ Տէր Ղազարի թոռ չորս աստիճանավոր ուրարակիր Սիմէօն Յովակիմեան Տէր-Ղազարեանցը և հանգուցյալ Տէր Յարութիւնի որդի չորս աստիճանավոր և ուրարակիր Վարդանէս Տէր-Յարութիւնեան Կղեմեանցը, (ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 82, վավ. 28, թ. 15 և շրջ., թ. 17 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր):

կել ի խնդրագրուով իւրում, վասն որոյ խոնարհաբար մատուցեալ յԱտեան կոնսիստորիայիս, խնդրէ կոչեալ զվերոյ յիշատակեալ Սօլօմօն Սիմոնեան դատել ըստ օրինի կոնսիստորիայիս, որ յանդուգի յարձակմամբ համարձակեալ է առ ոտն արկանել զպատիւ քահանայութեան նորա, արձակելով ի բերանոյ զանվայել հայհոյանս: Հրամայեցին. որովհետեւ այս գործ պատկանի քննութեան և վճռոյ մարմնաւոր կառավարութեան, վասն որոյ կոչեալ զՏէր Ղազարն Տէր-Խաչատրեան, յայտնել նմա, թէ հոգեւոր Ատեանս ո՛չ կարէ զայսպիսի գործ վճռել, և եթէ կամեսցի՝ բողոքեսցէ ի մարմնաւոր Ատեանս¹:

3

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1840 թ. ապրիլի 22-ի արձանագրութիւնը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Աւագ քիյ. Տէր-Ներսիսեանի՝ կոլեժսկի ռեգիստրատոր Թայիրեանցին ունեցած պարտքի մասին.

Հրաման Սիւնհոգոսին էջմիածնի ի 28 փետրվարի այսր ամի № 402, յորում լուեալ զյայտարարութիւն էկզէկուտորի Սիւնհոգոսին կօլլեժսկի ռեգիստրատոր Թայիրովի յ7-ն սոյն փետրվարի, յորում գրէ, թէ տփխիսաբնակիչ Աւագ Տէր-Ներսիսեանն, որ ձեռնադրեալ գոլով ի քահանայութիւն, այժմ կատարէ զպաշտօն ծխատէր քահանայի ի Հալուաբարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ըստ երկուց մուրհակաց ընդ սմին առաջի արարելոց պարտական է նմա ըստ առանոյն գրեցելոյ յ8-ն մայիսի 1833 ամի 200 մանէթ արծաթ, պամանաւ հատուցանելոյ առ իւրաքանչիւր տասն մանէթուն զ10 կօբէք արծաթոյ վաշխս, իսկ ըստ միւսոյն՝ գրեցելոյ ի 20 փետրվարի 1836 ամի 260 մանէթ, յորոց վասն 200 մանէթաց պարտաւորեալ է հատուցանել վասն իւրաքանչիւր 10 մանէթի զ10 կօբէք վաշխս, իսկ մնացեալ 60 մանէթքն են առանց վաշխի. ըստ հաշուոյ նորա, ըստ զօրութեան առաջին մուրհակին պարտ է ստանալ մինչև ց1 փետրվարի սոյն ամի 361 մանէթ 60 կօբէք արծաթ, իսկ ըստ երկրորդի՝ 295 մանէթ 50 կօբէք արծաթ, ընդ ամենն 657 մանէթ 10 կօբէք, զորս ըստ բազմադեմի պահանջմանց նորա, յիշեալ Տէր Աւագն մինչև ցայսօր ո՛չ կամի հատուցանել նմա. անուանեալ ի վերայ քահանայն արժանացեալ բարեմտութիւն տեսաւ Վրաստանու թեմակալ առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի, որ խղճացեալ ի վիճակ նորա ի 1838 և 1839 ամի, առաքեալ էր զնա ի զանազան գաւառս Վրաստանի՝ վասն կամաւոր ժողովարարութեան ի ժողովրդոց, զի հաւաքեալ անտի արդեամբք հատուցէ զպարտս իւր, բայց ստացեալ նորա զբազում գումար յօժարակամ նուիրանաց, մտածելով զհատուցմանէ պարտուց իւրոց, ի գործածեալ է զայնոսիկ ի տնտեսական հարկաւորութիւնս իւր, և այսպէս մոռանալով զերախտիս և զբարերարութիւնս ի նմանէ և ի մօրէ արարեալս նմա յօգնութիւն ի կարեւոր ժամանակի, զորս և ինքն ի հարկէ ո՛չ իցէ մոռացեալ մինչև ցայժմ, ո՛չ խորհի զպարտավճարութիւնէ իւրմէ, որոյ թէ և ըստ բերանացի բողոքանաց նորա առաջի վիճակաւոր Կարապետ արքեպիսկոպոսի, յանցեալ ամի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2184, թ. 99 շրջ.- 101 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ընդ պահանջման նորա, և ինքն ներկայութեամբ նորուն բարձու սրբազնութեան փութով հատուցանել զպարտս իւր կամ նորոգել զմուրհակս, առ նա գտեալս, այլ ի պատճառս տկարութեան նմա պատահելոյ, և փութանակի ելանելոյ նորա ի Տփլիսայ՝ յԵրևան, ի վարել պաշտաման իւրոյ գործոյ այս մնայ անկատար: Զայսմանէ առաջի արարեալ լուսաւորչեան Սիւնհոդոսին ամենախոնարհաբար խնդրեալ է զբարետնօրէնութիւն նորին, առ ի հրամանագրել ում և ու՛ր հարկն է՝ պահանջել ի վերոյգրեալ Տէր Աւագ քահանայէ զվերտառեալ գումար դրամոց, զորս և հասուցանել ինքեան, մինչ այս, մինչև այն, ի պարտաւորութիւն դնել ի բաւարարութիւն պարտուց իւրոց, արգելուլ զկէսն ծիսոց արդեանց նոյն քահանայի, մինչ ցհատուցանել լիովի զպահանջեալ նորա ի նմանէ զդրամս, քանզի ի վերոյգրեալ հանգամանաց Սիւնհոդոսսն կարէ տեսանել, զի անուանեալ Տէր Աւագն ահա՛ որքան ամէ, զի ո՛չ խորհի զհատուցմանէ պարտուց իւրոց, վասն որոյ եթէ ո՛չ վարեսցի ծայրագոյն իշխանութիւն, զորմէ նա կախի, սաստկագոյնս ընդ նմա, նա ևս քանի մի ամն ո՛չ ի միտ բերցէ զպարտուց իւրոց: Կարգաւորեալ է. զպատճէնս առաջի արարեալ ի կօլլեժսկի ռեգիստրաւոր Թայիրեանէ մուրհակացն առաքեալ ի կոնսիստորս Վրաստանի ըստ հրամանագրի, պատուիրել նմին ըստ այնոցիկ ի բաւարարութիւն աղերսարկուին առնել զարժանաւորն և զշուտափոյթ տնօրէնութիւն՝ համաձայն խնդրանաց նորա, եթէ չիցին առ այն արգելք օրինաւոր, եթէ քահանայն այն խոստովանի զայն պարտականութիւն իւր յիշեալ Թայիրեանի, և առ այս բաւարարութիւն ի գործ դնել զամենայն զչափու եղանակս, հրամայեալս յօրինաց, և զկատարմանէ յայտնել Սիւնհոդոսին: Հրամայեցին. կոչեալ յԱտեան կոնսիստորիս զԱւագ քահանայն Տէր-Ներսիսեան, յայտնել նմա զհրաման Սիւնհոդոսին, և զպատճէն մուրհակի պարտուց իւրոց, թէ արդարև պարտակա՞ն է նա կօլլեժսկի ռեգիստրաւոր Թայիրովի զ200 ռուբլի արծաթ հաստատեալ մուրհակաւ յուեղոնի սուրն¹:

4

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1840 թ. սեպտեմբերի 11-ի արձանագրութիւնը՝ երդմնեցուցիչ քահանաներ նշանակելու մասին.

Թղթակցութիւն պրիստաւին 3-րդ քաղաքամասին Տփլիսայ ի 19-ն օգոստոսի 1840 ամի № 1856, յորում գրէ, թէ յառնելն զքննողական գործս ի յանձնեալ ինքեան 3-րդ մասին քաղաքին Տփլիսայ, ունի զհանապազօրեայ նեղութիւնս երդմնեցուցանելոյ զանձինս ի հայոց դաւանութիւնէ, որ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2188, թ. 311 շրջ.-313, բնագիր, ձեռագիր: 1840 թ. հուլիսի 19-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան դարձյալ քննարկել է Աւագ քիյ. Տէր-Ներսիսեանի՝ կօլլեժսկի ռեգիստրաւոր Թայիրեանցին ունեցած պարտքի խնդիրը և հրամայել է. «Զառաջի արարեալ մուրհակն հաստատեալ ի նահանգական դատարանն ընդ հրամանաւ 563, առաջի արարեալ լուսաւորչեան Սիւնհոդոսիդ խնդրել, եթէ համաձայն տնօրէնութեան կոնսիստորիս առաքեցէ զինն մուրհակն՝ վերադարձուցանել առ քահանայն Աւագ Տէր-Ներսիսեան», (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 698, թ. 5: Տես նաև ֆ. 53, ց. 1, գ. 2253, թ. 92 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր):

պիսի գործք մնան անկատար, միայն վասն այնր զի հայ քահանայք որք բնակին յայնմ մասին ի Հալուաբար աւելի քան զքառասուն, այլ ի նոցանէ ո՛չ ոք չկամի կատարել զպարտաւորութիւնս այս ըստ պահանջման նորին հրաժարին՝ պատճառելով, թէ չէ՛ իւրեանց կարգն, վասն որոյ խոնարհաբար խնդրէ ի կոնսիստորէս, յաղագս նշանակելոյ զմին Հալուաբարայ քահանայից՝ վասն կատարելոյ զպարտաւորութիւնս այն ի յանձնեալ նմա մասին, և զնշանակեալն տալ ինքեան տեղեկութիւն: Հրամայեցին. յաղագս կարճելոյ զպահանջ յիշեալ պրիստաւին, նշանակել յաղագս զերդմնեցուցանելոյ զանձինս հայ դաւանութեան առ չասարնի պրիստաւն 3-րդ կարգին Տփիսիսայ՝ զաւագ քահանայ Շամբօնեցւոյ եկեղեցւոյ զՏէր Մովսէսն, և Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զՏէր Ներսէս քահանայն, և հրամայել բարեկարգիչ Խաչատուր քահանայի՝ յայտնել նոցա առանց յապաղման, միշտ ներկայասցին առ յիշեալ պրիստաւն, մինչ ցլրանալ յայսմ տրէտի, յաւելլով և զայն, թէ, եթէ նոքա զանցառու գտցին, ենթարկեսցին սաստիկ պատասխանատուութեան ըստ օրինաց, զորմէ տալ տեղեկութիւն յիշեալ պրիստաւին 3-րդ կարգի՝:

5

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1841 թ. արձանագրությունը մոմավաճառությունը արգելելու, Սուրբ Մինաս եկեղեցուց 9 ֆունտ մոմ բռնագրավելու, և Սինդդի կարգադրությունը՝ հիշյալ եկեղեցու երեցփոխանից խլված մոմը վերադարձնելու մասին.

Ձյայտարարութիւն Վրաստանու կոնսիստորիայի ի 28 փետրվարի սոյն ամի № 246, յորում գրէ, թէ՛ լուեալ յայնմիկ զգրութիւն Վրաստանու և Իմէթթու Սիւնհոդոսական կանտօրի յ31 յունվարի այսր ամի № 34, թէ ըստ բարձրագոյն հաստատեալ զեկուցման ի 28 օգոստոսի 1808 ամի ժողովոյն հոգեւոր ճեմարանաց՝ վաճառումն մեղրամոմաց մի միայն թոյլատրեալ է յօգուտ յունադաւան եկեղեցեաց: Ըստ գանգատանաց կապալառուաց վաճառողաց զեկեղեցական մեղրամոմս ի ք. Տփիսիսայ և ի նահանգի նորին, ի մէջ այլոց յաղագս այնր, զի ի պարսպի Վանաց եկեղեցւոյ հայոց՝ ըստ վերահայեցողութեամբ քաղաքացի Ղազօ Բուղդանովի բացեալ է կրպակ, յորմէ վաճառի ամենատեսակ մոմ, ո՛չ միայն վասն հայոց եկեղեցեաց, այլ և վասն ամենեցուն արքունին զհարկաւորութիւն մոմաց: Սիւնհոդոսական կանտօրն առաջադրեալ է ի վերահայեցողութիւն քաղաքական կառավարութեան, ունի՞ արդեօք զիրաւունս լուսաւորչեան եկեղեցին սահմանել զվաճառումն մոմաց, որպէս վասն գործածութեան յեկեղեցիս իւրեանց, նոյնպէս և վասն ժողովրդոց, և այնու ևս վաճառել զմեղրամոմս ցանկացողաց ի ժողովրդոց ուղղափառ, յոյն, ռուսաց եկեղեցւոյ: Քաղաքական գուբերնատօրն՝ գեներալ մայեօր Կախանովն, թղթակցութեամբ յ30 մայիսի անցեալ 1840 ամի № 9948, ի մէջ այլոց ծանուցեալ է Սիւնհոդոսական կանտօրին, թէ Վրաստանի և Իմէթթի գաւառական կառավարութիւն հրամանագրել է Տփիսիսայ պօ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 237 շրջ.-238, բնագիր, ձեռագիր:

լիցամիստրին, զվաճառումն մոմաց ի կրպակի Վանքի եկեղեցւոյ այժմ իսկ արգելուլ, որովհետեւ այնպիսի ընդ զօրութիւն վերոյգրեալ օրինաց համբերել չէ կարելի: Ընդ նմին եղեալ է ի վերայ պօլիցամիստրին զառանձին պարտաւորութիւն, զի ի վերայ գանգատանաց և յայտարարութեանց կապալառուաց վաճառողաց զեկեղեցական մոմս դարձուցէ զպարտուպատշաճն դիտողութիւն, և զի առանց հրամանի վաճառումն այնպիսեաց նոյն ժամայն արգելեալ լիցի, իսկ յանցաւորքն առ այն անկցին ըստ պահանջողութեան՝ ըստ օրինաց: Սիւնհոդոսական կանտօրն ծանուցանելով զայսմանէ լուսաւորչեան կոնսիստորին՝ ի հետեւումն թղթակցութեան նորին ի 19 սեպտեմբերի անցեալ 1840 ամի № 867, խոնարհաբար խնդրէ զտնօրէնութիւն, եթէ ըստ արարեալ կարգադրութեան Վրաստանի և Իմէրեթու գաւառական կառավարութեան՝ վաճառումն մոմաց և կրպակի Վանքի եկեղեցւոյ շարունակի զարդիս, վասն որոյ բարեհաճել զվաճառումն ի նմա մոմաց անյապաղ արգելուլ, որովհետեւ վաճառումն բարձրագոյն հաստատութեամբ ի 28 օգոստոսի 1808 ամի զեկուցման ժողովոյ Հոգեւոր ձեմարանաց, միայն թոյլատրեալ է յոյնավրացի եկեղեցեաց: Ըստ այսմ կանտօրն յարակցէ, թէ վասն դարձուցանելոյ երեցփոխանի Հալուաբարայ եկեղեցւոյ Բաղդասարայ Ափեան, զոր խլեալ են ի նմանէ՝ որպէս թէ կապալառութեանքն զինն Ֆոռնտ եկեղեցական մոմս, եթէ ունի նա զիրաւունս, առ այն պարտէ նմա խնդրել զպահանջումն իւր ի Տփլիսայ քաղաքական պօլիցիայէն, որ ունի ընթանալ ընդ վաճառողաց զմոմս՝ համաձայն 11 պարբերութեան վերոյգրեալ բարձրագոյն հաստատեալ զեկուցման: Ի գործոց Ատենին երեւցաւ, երեցփոխանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալուաբարայ, յայտարարութեամբ ի 22 ապրիլի 1840 ամի, յայտնեալ է Ատենին, թէ կապալառուք մոմաց խլեալ են ի ձեռաց նորա զինն Ֆոռնտ եկեղեցական մոմս, զորս նա տարեալ է ի սենեկէ, որ ի պարսպի Վանաց եկեղեցեաց, յորում թափին եկեղեցական մոմք՝ ի լուսաւորութիւն նոյն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ինքեան յանձնելոյ, առ որ և կոնսիստօրն թղթակցութեամբ ի 19 սեպտեմբերի նոյն ամի, խնդրեաց ի Վրաստանի և Իմէրեթի սինօդալին կանտօրէ՝ առնել զկարգադրութիւն, յաղագս դարձուցանելոյ զմոմսն, զորս խլեալ են ի նմանէ կապալառուքն, և դնել ի վերայ նոցա զանշուշտ պարտաւորութիւն՝ մի համարձակել միւս անգամ առնել զայսպիսի ինքնիշխանութիւն, յորմէ և ընկալաւ զներկայ թղթակցութիւն: Կարգադրեալ է. թղթակցութեամբ ծանուցանել այնմ կանտօրի, թէ ի գաւիթն Վանաց եկեղեցւոյ, ի միում սենեկի թափին մեղրամոմք այնչափ՝ որչափ ի գործ ածի ի լուսաւորչական Տփլիսայ և Հալուաբարայ հայոց եկեղեցեաց, և բաց յերեցփոխանաց, այնոցիկ եկեղեցեաց հայոց՝ օտար անձանց ո՛չ վաճառեալ են, և ո՛չ լինին վաճառեալ, իսկ որ ինչ վերաբերի առ բարձրագոյն կամ յայտարարեալս ի վերայ յիշեալ թղթակցութեան, զի վաճառումն մեղրամոմաց թոյլատրեալ է միմեանց յոյն, ռուսաց եկեղեցւոյ, կոնսիստօրն մտադիր ընթերցանութեամբ ո՛չ ի գետ ի նոյն բարձրագոյն բարեհաճութիւն, զի վաճառումն մոմաց ի վերայ երեցփոխանաց վասն լուսաւոր-

չեան հայոց եկեղեցեաց, լիցի արգելեալ եկեղեցեաց լուսաւորչեան հայոց և զայլ մասնաւոր վաճառումն: Ի կողմանէ Վանաց եկեղեցւոյ կամոք երեցփոխանաց, նոյնպէս և յումմէ և իցէ ի սեփականութիւն շահաւէտութեան իւր՝ լուսաւորութեան հայոց եկեղեցին ո՛չ թոյլատրէ, ուստի համաձայնագրութեամբ վերոյիշեալ պատճառանց, ծանուցանել այնմ կանտորի զայն, թէ զինա հաւատասցէ վասն չունելոյ Բուղդանովայ զառանձին կրպակ վաճառոյ մեղրամոմաց, ի վնաս կապալառուաց վաճառոյ յոյն, ուսաց եկեղեցւոյ, և զվաճառումն մոմայ ի վերայ երեցփոխանի ի լուսաւորութիւն լուսաւորչեան հայոց եկեղեցեաց՝ առանց վճռոյ լուսաւորչեան հայոց Սիւնհոգոսիս չկարէ կարճել, զորմէ ընդ ամիսն առաջի առնէ ի վճռահատութիւն և վասն տեսչութիւն Տեառն Վրաստանի և Իմէրեթի քաղաքական գուբերնատորի, և ի թւոց այլոց կոնսիստորն պատիւ համարի ծանուցանել, զի վասն վերադարձուցանելոյ երեցփոխանի Հալուաբարայ հայոց եկեղեցեաց Բաղդասարայ Ափիեանց՝ զյափշտակեալն ի նմանէ ի վերոյիշեալ կապալառուաց զինն ֆունտ մեղրամոմս: Նոյն կոնսիստորն թղթակցի ընդ քաղաքական պօլիցիայն, զի նոքին վերադարձուցին առ նա ի լուսաւորութիւն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալուաբարայ որպէս և ի վերոյ յիշատակեցաւ, վասն որոյ կոնսիստորն խնդրէ ի Սիւնհոգոսէս զարժանին տնօրէնութիւն: Հրամայեցին. որովհետեւ ի յայտարարութիւնէ աստի Վրաստանու հայոց վիճակային կոնսիստորիայի երևի, թէ Վրաստանու և Իմէրեթու նահանգապետն գալառական կառավարութեան ի հետևումն ժամանեալ առ պ. նահանգապետն գրութեամբ ի Վրաստանու և Իմէրեթու Սիւնհոգոսական կանտորէ, արարեալ է տնօրէնութիւն, յաղագս արգելոյ ի գաւթի հայոց Վանքի մայր եկեղեցւոյ՝ պատրաստումն և բաժանումն եկեղեցապատկանաց տեղւոյն հայոց եկեղեցեաց զմեղրամոմս, առ ի վաճառել զայնոսիկ յեկեղեցիս ժողովրդականաց լուսաւորչեան դաւանութեան ի լուսաւորել զայնոսիկ յիշեալ ի բարձրագոյն հաստատեալ ի 28 օգոստոսի 1808 ամի զեկուցումն կոմիսիայի հոգևոր դպրոցաց, որով թէպէտ և բացորոշ իրաւունս վաճառելոյ եկեղեցական մոմաց թոյլատրեալ է ուղղափառ եկեղեցւոյ, և վասն այնորիկ արգելեալ է վաճառականց հարկատուաց և ստրկաց զբաղել վաճառմամբ այնպիսի մոմոց, բայց յօրինադրութիւնէս աստի ո՛չ տեսանի, զի եկեղեցիք այլադաւան քրիստոնէական դաւանութեանց ի Ռուսաստան զրկեալ իցեն յիւրեանց թափելոյ և վաճառելոյ զմեղրամոմս ի ձեռն երեցփոխանաց, ժողովրդականաց այնոցիկ դաւանութեանց ի լուսաւորութիւն եկեղեցեաց իւրեանց, վասն որոյ զայսմ հանգամանայս հասուցեալ ի գիտութիւն տեառն գլխաւոր կառավարչին Յայսկոյս Կովկասու՝ խնդրել զտնօրէնութիւն Նորին Բարձր Գերագանցութեան, որպէս յաղագս վերադարձուցանելոյ եկեղեցականին Հալաբարու հայոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Բաղդասար Ափիովին զինն ֆունտ մեղրամոմս՝ առեալս նմա ի Վանքի մայր եկեղեցւոյ ի լուսաւորութիւն յիշեալ եկեղեցւոյ, զորս ապօրինաւորապէս խլեալ են ի նմանէ կապալառուքն եկեղեցական մոմավաճառոյ, սոյնպէս և յաղագս պահպանելոյ յետ այսորիկ

ևս զկարգն ի մասին վաճառելոյ ի հայոց եկեղեցիս զպատրաստեալ յայնոսիկ ի լուսաւորութիւն նոցին մոմս, ժողովրդականաց սոյն դաւանութեան, որ շարունակիւր յօրէ անտի բացման ի Վրաստան ռուսաց կառավարութեան յընթացս գոգցես, թէ քառասուն ամաց և այնու չ'զրկել զլուսաւորչեան հայոց եկեղեցին ի միմիայն և եթ աղբերէ արդեանց, որով կատարին անհրաժեշտ կարօտութիւնք նորին, և յորոց որոշի մասն ի պահպանութիւն հոգևոր դպրոցատանց լուսաւորչեան դաւանութեան, առանց որոյ այնոքիկ դպրոցք ո'չ կարին իսպառ գոլ, և նոյն եկեղեցիք ո'չ կարասցեն պահպանել ի բարեշքեղութիւն, որպէս վայել է տաճարի Տեառն, առ որ յարգոյաբար յարակցել, թէ լուսաւորչեան հայոց եկեղեցին ի Վրաստան, շարունակելով ըստ օրինակի անցեալ ժամանակաց զպատրաստութիւն մոմոյ ի Մայր եկեղեցւոյ հայոց Տփլիսու, և տալով զայնոսիկ եկեղեցապատկանց ի վաճառել յեկեղեցիս ժողովրդականաց իւրեանց ի լուսաւորութիւն նոցին, ամենևին ո'չ խանգարէ շնորհեալ նոյն օրինօք յոյնավրաց եկեղեցւոյ, բաց որոշ արտոնութիւնին վաճառելոյ զեկեղեցական մոմս ցանկացողաց ի ժողովրդականաց ուղղափառ դաւանութեան, այն մտադրութեամբ, զի պատրաստի ի յիշեալ Մայր եկեղեցւոյ այնքան քանակութիւն մոմաց, որքան հարկաւորի վասն լուսաւորելոյ զգտանեցեալ ի Տփլիս քաղաքի հայոց եկեղեցիս, և ո'չ երբէք թոյլատրի վաճառումն այնոցիկ ի կրպակայ, և զհետեւմանցն խնդրել զծանօթութիւն¹:

6

Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի 1841 թ. սեպտեմբերի 5-ի որոշումը՝ հայոց եկեղեցիներում մոմ վաճառելու իրավունքի մասին.

Զգրութիւն տեառն Տփլիսու ոստիկանին ի 28 օգոստոսի № 4994, որով առ գրութիւն Սիւնհոգոսիս յ9 օգոստոսի № 194, ծանուցանէ, թէ առաջարկութիւն Սիւնհոգոսիս յ30 ապրիլի սոյն ամի № 852, ի մասին թոյլատրելոյ պատրաստել և վաճառել զմեղրամոմս, վասն հայոց լուսաւորչեան եկեղեցեաց ի Տփլիս՝ Նորին Գերազանցութիւն առաջադրեալ է Վրաստանի և Իմերեթու նահանգական կառավարութիւնէ առ եզրակացութիւն այնորիկ, այնու զի այն մուծեալ լիցի ի խորհրդարանն գլխաւոր կառավարութեան Յայսկոյս Կովկասու կողմանց, չունելով առաջի աչաց, թէ զորպիսի արարեալ է նահանգական կառավարութիւն տնօրէնութիւն ի կատարումն յիշեալ առաջադրութեան Նորին Գերազանցութեան, պահանջէ նա այժմ յայն կառավարութիւնէ զծանօթութիւն ըստ այսմ առարկայի, եւ զտեղեկու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 9, վավ. 381, թ. 452-455, բնագիր, ձեռագիր: Հարկ է նշել, որ դեռևս 1840 թ. սեպտեմբերի 20-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Յայտարարութիւն երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի 22-ն ապրիլի ներկայ ամի № 2, յորում գրէ թէ, վասն հարկատրութեան եկեղեցւոյն իւրեանց գնեալ է զկոշտ մոմս ի փողոցէ և տուեալ է մոմաթափի եկեղեցեաց մերոց թափել ըստ օրինի, և առաքել յեկեղեցի նոցա, բայց յետ աւարտմանն ի տանել աշակերտի եկեղեցի նոցա կապալառուք մոմոյ եկեղեցւոյն ռուսաց (Սիւնի) կալեալ ի փողոցի, բռնութեամբ յափշտակեալ են ի ձեռաց նորա իբր լորաչափ մոմս, որպէս գողունի ինչ, վասն որոյ յայտնեալ Ատենիս խնդրէ զարժանապարտն տնօրէնութիւն», (ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2190, թ. 269 շրջ., բնագիր, ձեռագիր):

Թիւնս յորոց երեւի, թէ ի հետեւումն յայտարարութեան Վրաստանի վիճակային կոնսիստորիային ի 28 փետրվարի սոյն ամի № 246, յաղագս արգելոյ Վրաստանի և Իմերեթու սինօդալնի կանտորի՝ թափել ի գաւթի Վանքի մայր եկեղեցւոյ զմեղրամոմս և վաճառել յեկեղեցիս հայոց ի Տփլիս: Սիւնհոդոսս համաձայն օրագրական սահմանադրութեան իւրում ի 24 մարտի սոյն ամի յ30 ապրիլի № 852, առաջի առնելով տեառն գլխաւոր կառավարչին Վրաստանի, խնդրեալ էր զտնօրէնութիւն Նորին Բարձր Գերագանցութեան, որպէս յաղագս վերադարձուցանելոյ երեցփոխանին Հաւաքարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Բաղդասար Ափոյովին զ9 ֆունտ մեղրամոմս՝ տուեալսն նմա ի Վանքի մայր եկեղեցւոյն ի լուսաւորել զայն եկեղեցի, և ապօրինապէս խլեալսն ի նմանէ կապալառուացն վաճառման եկեղեցական մոմաց, այնպէս և յաղագս պահպանելոյ և այսուհետեւ առ զկարգն ի մասին վաճառելոյ ի հայոց եկեղեցիս՝ զպատրաստեալ յայնոսիկ մոմս ժողովրդականաց սոյն դաւանութեան ի լուսաւորութիւն այնոցիկ, որ շարունակէր յօրէ անտի բացման ի Վրաստան ուսսաց տէրութիւնէ յընթացս մերձ ցամա քառասուն, և այնու չգրկել զհայոց եկեղեցիին ի միմեայն աղբիւրէ արդեանց, որովք կատարին անհրաժեշտ պիտոյք այնորիկ և յորմէ հանեալ լինի մասն ի պահպանութեան հոգեւոր ուսումնարանաց հայոց դաւանութեան, որք առանց այսորիկ բոլորովին չկարին կառավարել, նաղք և եկեղեցիք իսկ ո՛չ կարողացին պահպանել զբարեգարգութիւն, որպէս վայել է տաճարին Աստուծոյ: Բայց նախքան զստանալսն ի տեառն գլխաւոր կառավարչէն Վրաստանի գլուծումն առաջարկութիւնէ Սիւնհոդոսիս, Վրաստանի վիճակային կոնսիստորիայն ընդ յայտարարութեամբ ի 28 յունիսի № 900, առաջի արարեալ էր ի տէս Սիւնհոդոսիս, զպատճէն գրութեան Վրաստանի և Իմերեթու սինօդալնի կոնտորին՝ յաղագս արգելոյ տալ ի Վանքի մայր եկեղեցւոյն զմեղրամոմս, վասն լուսաւորելոյ զհայոց լուսաւորչեան եկեղեցիս, ուստի Սիւնհոդոսս զայսօրինակ անտեղի պահանջողութիւնէ սինօդալնի կանտորին յ9 օգոստոսի № 1514, հասուցանելով ի գիտութիւն տեառն գլխաւոր կառավարչին Վրաստանի՝ խնդրեալ էր զնորայն տնօրէնութիւն յաղագս փութով բաւարարելոյ զպահանջողութիւն Սիւնհոդոսիս՝ բացատրեալն յառաջարկութեամբ սորին յ30 ապրիլի սոյն ամի № 852: Հրամայեցին. զներկայ գրութիւն տեառն Տփլիսիսու ոստիկանին կցել ընդ գործոյն¹:

7

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1842 թ. հունվարի 16-ի արձանագրութիւնը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխանից խլված մոմը վերադարձնելու մասին.

Հրաման լուսաւորչեան Սիւնհոդոսին Էջմիածնի յ3-ն դեկտեմբերի № 2515, յորում գրէ, թէ ի Սիւնհոդոսին լուեալ զգրութիւն նահանգական կառավարութեան Վրաստանի և Իմէրէթի ի 20-ն դեկտեմբերի սոյն ամի № 2360, յորում լուեալ զգեկուցումն, թէ պարօն ոստիկանն Թիֆլիզու ընդ առաջադրութեան ի 26-ն մայիսի այսր ամի № 3025, առաքելով զիսկական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 10, վավ. 294, թ. 444 շրջ.- 445, քնագիր, ձեռագիր:

առաջարկութիւն Սիւնհոգոսին յ30-ն ապրիլի № 1852, ի մասին վերադարձուցանելոյ երեսփոխանին Հալուաբարու եկեղեցւոյն Հայոց Բաղդասարու [Օբօյեան] զխլեալ ի նմանէ ի կապալառուաց զինն ֆունտ յստակ մոմն և յաղագս թոյլ տալոյ եկեղեցեաց Հայոց Թիֆլիզոյ պատրաստել և վաճառել զյստակ մոմս՝ յատկապէս յաղագս լուսաւորելոյ զայնոսիկ եկեղեցիս, առաջադրեաց կառավարութեան այնմիկ եզրակացուցանել ի մասին այսմիկ զիւրն ենթադատութիւն և մոլծանել զայն ի խորհրդարանն գլխաւոր կառավարութեան Յայսկոյս Կովկասու կողմանց: Նաճանգական կառավարութիւն զննեալ զառաջարկութիւն Սիւնհոգոսին և զտեղեկութիւնս ի գործոց իւրոց, որ ի մասինս այսմիկ, օրազրուութեամբ եզրակացոյց՝ թոյլ տալ եկեղեցականաց պատրաստել զայնպիսի մոմս այնքան, որքան հարկաւոր լիցի վասն բաւարարելոյ զեկեղեցիս Հայոց, և վասն վաճառելոյ զայնոսիկ ժողովրդականաց Հայոց ի լուսաւորութիւն նոյն իսկ եկեղեցեաց, իսկ յաղագս վերադարձուցանելոյ եկեղեցականին [Օբօյեանց] զխլեալ ի նմանէ 9 ֆունտ մոմն հանել հրաման քաղաքական պօլիցիին Թիֆլիզու, իսկ այժմ խորհրդարանն գլխաւոր կառավարութեան Յայսկոյս Կովկասու կողմանց ի 24-ն հոկտեմբերի այսր ամի № 957, ետ զքաղուած յօրազրուութենէ իւրմէ յ2-ն նոյն հոկտեմբերի ի պարտուպատշաճ կատարումն այնորիկ, յորմէ տեսանի, թէ խորհրդարանն գլխաւոր կառավարութեան Յայսկոյս Կովկասու կողմանց ի լսելն զվերոյիշատակեալ զրուութիւն նաճանգական կառավարութեան ի գետ, թէ՛ թէպէտ և Բարձրագոյն կամօք հաստատեալ ի 25-ն օգոստոսի 1808 ամի զեկուցմամբն նախկին կօմիսիային հոգեւոր ուսումնարանաց, մանրամասն վաճառումն յստակ մոմոյ թոյլատրի յատկապէս եկեղեցեաց ուղղափառ դաւանութեան, բայց այսուամենայնիւ չի՛ք յայնմիկ արգելումն եկեղեցականաց Հայաստանեայց կամ այլոց քրիստոնէական եկեղեցեաց թափել և վաճառել որոշակի կամ մանրամասն յատկապէս ի նոյն միայն եկեղեցիս ի լուսաւորութիւն այնոցիկ զյստակ մոմս ժողովրդականաց իւրեանցն դաւանութեան, վասն որոյ խորհրդարանն կարգաւորեալ է. 1. Համաձայն եզրակացութեան նաճանգական կառավարութեան՝ թոյլ տալ եկեղեցականաց Հայաստանեայց եկեղեցեաց Յայսկոյս Կովկասու՝ թափել և վաճառել յիւրաքանչիւրում եկեղեցւոջ յատկապէս ժողովրդականաց նոյն դաւանութեան զյստակ մոմս այնքան, որքան հարկաւորեացի վասն այնոցիկ եկեղեցեաց, այլ որովհետեւ այս եզրակացութիւն պարտի լինիլ յաւելուած կամ բացատրութիւն օրինացն 26-ն օգոստոսի 1808 ամի, վասն որոյ զքաղուածք յայսմ օրազրուութենէս առաքել սահմանեալ կարգաւն առ գլխաւոր կառավարիչն նախարարութեան ներքին գործոց յապագայ տնօրէնութիւն նորին, բայց այսուամենիւ սպասմամբ վճռոյն առ ի մի նեղսակրել զՀայոց եկեղեցիս ի մասին կիրառութեան մոմոյ ի կողմանէ ժողովրդականացն, որ թափին ի նոյն իսկ եկեղեցիս՝ հրամայել նաճանգական կառավարութեան, զի նոյն զյիշեալ սահմանադրութիւն գլխաւոր խորհրդարանին այժմոյս իսկ ածցէ ի կատար ըստ պատշաճին, ի ձե ժամանակաւորն չափու և միանգամայն տնօրինեաց՝ վերադարձուցանել եկեղեցական [Օբօյեանին] զխլեալ ի նմանէ 9 ֆունտ

մոմս: Նահանգական կառավարութիւն սահմանեալ է. գլխիչեալ սահմանադրութիւն խորհրդարանին գլխաւոր կառավարութեան Յայսկոյս Կովկասու կողմանց ածել ըստ պատշաճին ի կատար հռչակելով զայն ընդ ամեն նահանգն Վրաստանի և Իմէրէթու ընդ ձեռն լրագրութեան Կովկասու, ոյր վասն և տալ զքաղուած յայսմանէ գործադրին այնորիկ լրագրութեան, իսկ քաղաքական պօլիցիին Թիֆլիզոյ հրամայել վերադարձուցանել եկեղեցական [Օբոյեանին] զխլեալ ի կապալառուացն անտի ի նմանէ զ9 ֆունտ յստակ մոմս գորմէ ծանուցանել Սիւնհոդոսին: Կարգաւորեալ է. գծագրութեամբ բոլոր գրութեան նահանգական կառավարութեան Վրաստանի և Իմէրէթի տալ գիտել կոնսիստորիս իմ պարտուպատշաճն ի կողմանէ այդորիկ տնօրէնութիւն և ապա զգործն սկսեալ ի Սիւնհոդոսին ի մասին այսմիկ աւարտեալ համարեալ, յիւրումն ժամանակի տալ ի դիւանն վասն պահպանութեան: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց, յորոց երևի, թէ երեցփոխանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Բաղդասար Ափեանն յայտարարութեամբ ի 22-ն ապրիլի անցեալ ամի, ծանոյց Ատենիս, թէ կապալառուք մոմոյ ռուսաց եկեղեցւոյ խլեալ են բռնութեամբ ի ձեռաց աշակերտի նորա զմոմ լտրաչափ, զոր գնեալ է նա ի Վանաց եկեղեցւոյ ի պէտս եկեղեցւոյն, և կոնսիստորիայս զկնի ի կիր արկանելոյ զամենայն չափու եղանակս և ո՛չ կարելոյ յետս ստանալ ի նոյն կապալառուաց զյափշտակեալ ի նոցանէ մոմս, ի վերջոյ յայտարարեալ լուսաւորչեան հայոց Սիւնհոդոսին Էջմիածնի ի 28-ն յունիսի այնր 1841 ամի № 900, խնդրեաց զնորայն տնօրէնութիւն: Հրամայեցին. զներկայ հրաման Սիւնհոդոսին ընդհանրապէս հրատարակեալ ստորագրեալ սմին հոգեւոր կառավարութեանց, գործակատարաց և բարեկարգչին Տիխիսայ, զի նոքա յայտնեսցին ստորագրեալ ինքեանց երեցփոխանաց և ժողովրդեան, որպէս զի առաջինքն առանց երեք արգելանաց վաճառեսցին զմոմս ի վերայ հայոց՝ վասն լուսաւորութեան եկեղեցեաց մերոց, և վասն կատարելոյ ի մերում ազգի օրինակատարութեանց, որպիսի են վասն ննջեցելոց, պսակելոց և մկրտութեանց հայոց, իսկ վերջինքն՝ այն է ժողովուրդք մեր, սիրելով զօգուտ հայրենի եկեղեցեաց իւրեանց, որք գէթ բաց յարդեանց մոմոյ չունին զայլ աղբիւր եկամտից՝ պարտին դիմել ի հարկաւորեալ մոմոց՝ վասն լուսաւորութեան եկեղեցեաց կամ վասն ննջեցելոց և այլոց, ընդ սմին և պատուիրել երեցփոխանաց, զի նոքա մի իշխեսցին վաճառել զմոմս ի վերայ օտար ազգաց, կամ կրպակաւորաց երկիւղիւ խստագոյն պատասխանատուութեան ըստ օրինաց, իսկ որովհետեւ յամենայն դէպս ննջեցելոց և այլոց գնումն մոմոց լինի ըստ գիտութեան ծխատէր քահանայից, վասն որոյ պատուիրել նոցա ձեռագրաւ զի նոքա մի թոյլ տացին, կամ յինքեանց վաճառել զմոմս և կամ յայլոստ գնել, որպէս զայսմանէ հասանին յԱտեանս համբաւք գիտելով հաւաստիաւ, զի այս գործ նոցա, որ կայի ի զրկանս եկեղեցական շահու, ո՛չ երբէք մնալոց է առանց ըստ օրենի պատասխանատուութեան, և ի հրամանի բարեկարգչին յաւելուլ և զայս, զի նա յայտնեսցէ Ափիովին՝ երթալ ի պօլիցիայն և ստանալ զխլեալ ի նմանէ եկեղեցական մոմս, և այ-

սուռ զայս գործ աւարտեալ համարեալ՝ տալ յիւրումն ժամանակի ի դիւանն ի պահպանութիւն¹:

8

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1842 թ. օգոստոսի 26-ի արձանագրությունը՝ ըստ կառավարիչ Սինկղիստոսի հրամանի՝ հայոց եկեղեցիներում մեղրամումի վաճառքի թույլատրության մասին.

Զհրաման Սիւնհոդոսին էջմիածնի ի 29-ն յուլիսի ներկայ ամի № 1532, յորում լուեալ զգրութիւն տեառն գլխաւոր կառավարչին Վրաստանի յ30-ն յունիսի № 3235, ընդ որում առաքեալ է ի Սիւնհոդոսն զպատճէն հրամանի կառավարիչ Սինկղիստոսի ի 1-ն յունիսի № 25,625 ի մասին թոյլատրութեան եկեղեցապանաց հայոց լուսաւորչեան եկեղեցւոյ ի կողմանս Կովկասու կազմել և վաճառել զմեղրամոմս վասն այսոցիկ եկեղեցեաց: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց Սիւնհոդոսին կարգաւորեալ է. զպատճէն այսպիսի հրամանագրոյ յաղագս պատշաճաւորն կատարման առաքել ընդ այսմ հրամանի ի կոնսիստորիայս Վրաստանի: Ի տեղեկութեանց երևի, ի հետևումն յայտարարութեան երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի 22-ն ապրիլի 1840 ամի № 2, ի մասին խլելոյ ի նմանէ կապալառուաց Սիօնի եկեղեցւոյ զմոմս, կոնսիստորիայս յետ երկարատե գրազրութեանց ուր հարկն էր, ստացաւ ի վերջոյ զհրաման Սիւնհոդոսին էջմիածնի յ31-ն դեկտեմբերի 1841 ամի № 25156, որով ծանուցեալ էր զմտաց գրութիւն նահանգական կառավարութիւն Վրաստանի և Իմէրէթի ի մասին թոյլ տալոյ եկեղեցապանաց հայոց եկեղեցւոյ առ ժամանակ թափել և վաճառել զյստակ մոմս, զոր կոնսիստորիայս ընդհանրական հրամանագրովք ի գիտութիւն բոլոր ստորադրեալ սմին երեցփոխանաց եկեղեցեաց վիճակիս Վրաստանի և Իմէրէթի հրատարակելոց ի 299-ն յունվարի ներկայ ամի: Հրամայեցին. արտագրեալ զպատճէն հրամանի կառավարիչ Սինկղիստոսին ընդ թարգմանութիւն նորեն առաքել առ բոլոր ստորադրեալ Ատենիս հոգեւոր կառավարութիւնս և գործակատարս և առ բարեկարգիչն Տփլիսայ, պատուիրել նոցա զօրութեան այնր հրամանի կառավարիչ Սինկղիստոսին ծանուցանել երեցփոխանաց եկեղեցեաց մերոց ի գիտութիւն և ի պարտուպատշաճն կիրառութիւն, իսկ զներկայ հրամանն կցեալ ընդ գործոյն²:

9

Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի 1842 թ. դեկտեմբերի 31-ի որոշումը՝ հայոց եկեղեցիներում մոմավաճառությունը վերստին թույլատրելու, Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ 9 ֆունտ մոմը վերադարձնելու և այդ ամենը Վիրահայոց կոնսիստորիային տեղեկացնելու մասին.

Զգրութիւն նահանգական կառավարութեան Վրաստանի և Իմերէթի ի 20 դեկտեմբերի 1841 ամի № 23160, յորում գրէ, թէ՛ նահանգական կա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2193, թ. 15-18, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2194, թ. 884-885, բնագիր, ձեռագիր:

ուավարութիւն լուեալ զգեկուցումն, թէ՛ պարոն ոստիկանն Թիֆլիզոյ ընդ առաջադրութեան ի 26 մայիսի այսր ամի № 3025, առաքելով զիսկական առաջարկութիւն Սիւնհոգոսիս ի 30 ապրիլի № 852, ի մասին վերադարձուցանելոյ երեսփոխանին Հաւաքարու եկեղեցւոյն հայոց Բաղդասարու Օքոյեանց, զխլեալ ի նմանէ ի կապալառուաց զ9 ֆունտ յստակ մոմն և յաղագս թոյլ տալոյ եկեղեցեաց հայոց Թիֆլիզոյ պատրաստել և վաճառել զյստակ մոմս, յատկապէս վասն լուսաւորելոյ զայնոսիկ եկեղեցիս, առաջադրեաց կառավարութեան այնմիկ եզրակացուցանել ի մասինս այսմիկ զիւրն ենթադրութիւն և մուծանել զայն ի խորհրդարանն գլխաւոր կառավարութեան Յայսկոյս Կովկասու կողմանց: Նահանգական կառավարութիւն զննեալ զառաջարկութիւն Սիւնհոգոսիս և զտեղեկութիւնս ի գործոց իւրոց, որ ի մասինս այսմիկ՝ օրագրութեամբ եզրակացոյց, թոյլ տալ եկեղեցապանաց պատրաստել զայնպիսի մոմս այնքան, որքան հարկաւոր լիցի վասն լուսաւորելոյ զեկեղեցիս հայոց, և վասն վաճառելոյ զայնոսիկ ժողովրդականաց հայոց ի լուսաւորութիւն նոյնիսկ եկեղեցեաց, իսկ յաղագս վերադարձուցանելոյ եկեղեցպանին Օքոյեանց զխլեալ ի նմանէ 9 ֆունտ մոմն հանել հրաման քաղաքական պօլիցիին Թիֆլիզոյ: Իսկ այժմ խորհրդարանն գլխաւոր կառավարութեան Յայսկոյս Կովկասու կողմանց ի 24 հոկտեմբերի այսր ամի № 957, ետ զքաղուածք յօրագրութիւնէ իւրմէ յ2 նոյն հոկտեմբերի, ի պարտուպատշաճ կատարումն այնորիկ, յորմէ տեսանի, թէ խորհրդարանն գլխաւոր կառավարութեան Յայսկոյս Կովկասու կողմանց, ի լսելն զվերոյիշատակեալ գրութիւն նահանգական կառավարութեան ի գետ թէ՛ թէպետե Բարձրագոյն կամօք հաստատեալ ի 26 օգոստոսի 1808 ամի զեկուցմամբն նախկին կոմիսիին հոգեւոր ուսումնարանաց՝ մանրամասն վաճառումն յստակ մոմոյ թոյլատրի յատկապէս եկեղեցեաց ուղղափառ դաւանութեան, բայց այնուամենայնիւ չիք յայնմիկ արգելումն եկեղեցպանաց Հայաստանեաց կամ այլոց քրիստոնէական եկեղեցեաց թափել և վաճառել որոշակի կամ մանրամասն, յատկապէս ի նոյն միայն եկեղեցիս ի լուսաւորութիւն այնոցիկ զյստակ մոմս ժողովրդականաց՝ իւրեանցն դաւանութեան, վասն որոյ և խորհրդարանն կարգաւորեալ է. 1. Համաձայն եզրակացութեան նահանգական կառավարութեան՝ թոյլ տալ եկեղեցապանաց Հայաստանեաց եկեղեցեաց Յայսկոյս Կովկասու թափել և վաճառել յիւրաքանչիւրում եկեղեցւոջ յատկապէս ժողովրդականաց նոյն դաւանութեան զյստակ մոմս այնքան, որքան հարկաւորեսցի վասն այնոցիկ եկեղեցեաց: Այլ որովհետեւ այս եզրակացութիւն պարտի լինել յաւելուած կամ բացատրութիւն օրինացն 26 օգոստոսի 1808 ամի, վասն որոյ զքաղուածք յայսմ օրագրութիւնէս առաքել սահմանեալ կարգաւն առ տեսառն կառավարիչն նախարարութեան ներքին գործոց՝ յապագայ տնօրէնութեան նորին: Բայց այսու ամենայնիւ սպասմամբ վճռոցն առ ի մի նեղսակրել զհայոց եկեղեցիս ի մասին կիրառութեան մոմոց ի կողմանէ ժողովրդականացն, որք թափին ի նոյն իսկ եկեղեցիս, հրամայել նահանգական կառավարութեան, զի նոյնն զյիշեալ սահմանադրութեան գլխաւոր խորհրդարանին, այժմոյս իսկ ամցէ

ի կատար ըստ պատշաճին, ի ձև ժամանակաւորն չափու, և միանգամայն տնօրինէսցէ վերադարձուցանել եկեղեցական Օքոյեանին զխլեալ ի նմանէ 9 ֆունտ մոմս: Նահանգական կառավարութիւն սահմանեալ է. «զյիշեալ սահմանադրութեան խորհրդարանին գլխաւոր կառավարութեան Յայսկոյս Կովկասու կողմանց ածել ըստ պատշաճին ի կատար, հրատարակելով զայն ընդ ամենայն նահանգն Վրաստանի և Իմերեթի ընդ ձեռն լրագրութեան Կովկասեան, ոյր վասն և տալ զքաղուածք յայսմանէ գործադրին այնորիկ լրագրութիւն, իսկ քաղաքական պօլիցիին Թիֆլիզոյ հրամայել վերադարձուցանել եկեղեցական Օքոյեանին զխլեալ ի կապալառուաց անտի ի նմանէ 9 ֆունտ յստակ մոմն, զորմէ ծանուցանել և Սիւնհոդոսիս»: Հրամայեցին. գծագրութեամբ բոլոր գրութիւնէ նահանգական կառավարութեան Վրաստանի և Իմերեթոյ, տալ գիտել վիճակային կոնսիստորիային Վրաստանի ի պարտաւարտաշաճն ի կողմանէ այնորիկ տնօրէնութիւն և ապա զգործն սկսեալ ի Սիւնհոդոսիս ի մասինս այսմիկ աւարտեալ համարել, իւրում ժամանակի տալ ի դիւանն վասն պահպանութեան¹:

10

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1841 թ. հուլիսի 21-ի արձանագրությունը՝ Զաքարիա քիչ. Տէր-Յարութիւնեանին Կասպ գյուղից Սուրբ Մինաս եկեղեցի տեղափոխելու և Ղազար Տէր-Խաչատրեանցին ժամօրինող քահանա նշանակելու մասին.

Խնդիր Զաքարիայ քահանայի Տէր-Յարութիւնեան ի 21-ն մայիսի սոյն ամի յանուն Նորին Բարձր Սրբազնութեան վիճակաւոր առաջնորդի և ի նմանէ տուեալն ի տնօրէնութիւն Ատենիս, յորում գրէ, թէ ի սկզբանն ծառայ էր նա և հայր նորա Տէր Յարութիւն ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարու, և հոգեւոր կառավարութիւն Վրաստանու բռնութեամբ զերկոսեանսն առաքեալ է ի գիւղն Կասպ՝ վիճակին Գօրւոյ, յորում բնակին 20 տուն հայք, և վեց ամբ են ուրանօր շարունակեն զքահանայագործութիւն, և չնչին արդեամբք նոքա՝ երկու քահանայքն, որպէս կարին կառավարիչ զինքեանս և զընտանիս իւրեանց, որ բաց յարդեանց նոցին չունին այլ աղբիւր ապրուստի, ևս առաւել խոչընդոտն լինի նոցա չգիտել նոցին զլեզու հայոց և ինքեանց զվրացն, զի ի ժամ խոստովանս վասն տեղեկացեալ զասացելոցն նոցա և ըստ չափու յանցաւորութիւն, ըստ պարտաւորութեան իւրոց տիցէ զապաշխարանս, և թէպէտ կաղ ի կաղ մինչ ցարդ հովուել է զնա, բայց յոյժ խղճմտանօք, և ի խիղճն նորա հանապազ խայթէ զմիտս իւր վասն խեղճ վիճակի նոցա, վասն որոյ խնդրէ ողորմել խղճալի ժողովրդոց և յանձնել այնպիսի քահանայի, որ գիտեցէ զլեզու վրաց և օգնեսցէ ըստ կարեաց իւրոց հոգեւոր հիւանդութեանցն, և զնա արձակել ի հովուութենէ նոցա, որ այսքան ժամանակ աղքատութեամբ անցուցեալ է զաւուրս իւր թողլով կարօտ զընտանիս ամենայն իրաց, և ունելով զփոքրահասակ զորդիս, որոց հարաւոր է ուսումն գիտութեան, զի գուցէ ժամանակին հարկաւորեսցին սրբոյ եկեղեցւոյ և ժողովրդեանն Աստուծոյ, չունի այնքան զի արասցէ նոցա գին աշտուճ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ., 10, վավ. 838, թ. 1426 շրջ.-1428, քնագիր, ձեռագիր:

Հացի թողիէ Հանդերձ զի նայ և ուսումնական գրեանց, և ինքեան հրամայել գալ բնակել մերձ քաղաքիս առ ի անցուցանել զմնացեալ թիւ ամաց կենաց իւրոց, հովուելով զհայազգի ժողովուրդս, որոց լեզուաց գիտակ է, և նմանապէս ընդունիլ զորդիս նորա ի հոգեւոր ճեմարանն հայոց Տփլիսայ, և եթէ կամք իցեն նորին Բարձր սրբազնութեան թողուլ զհայրն նորա անդանօր ի յիշեալ գիւղն, որ և նա ինքն յօժար է մնալ: Ի տեղեկութեանց գործոց Ատենիս երևեցաւ, զի յեկեղեցւոյ Հալուաբարու Սուրբ Մինասայ զօրավարի գոյ տեղի միոյ քահանայի, ընդ որում ժամօրհնօղ նորին ներսէս քահանայն Տէր-Յովհաննիսեանց հրամանաւ Ատենիս տուեցելով բարեկարգչին Տփլիսու ի 10-ն յուլիսի № 949, տեղափոխեալ է ի Կուկիոյ եկեղեցին: Հրամայեցին. Զաքարիայ քահանայն Տէր-Յարութիւնեան ըստ նախընթացն բարեհաճութեան Բարձր Սրբազան վիճակաւոր առաջնորդի, հանեալ ի գեղջէն Կասպ, կարգել միաբան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ի տեղի որոյ թողուլ ի յիշեալ գեղջ վասն քահանայագործութեան զհայր նորա Յարութիւնի քահանայն, ըստ որում նա միմիայն կարէ կատարել անդր զքահանայական պաշտօն, իսկ ի Սուրբ Մինաս նշանակել ժամօրհնօղ զՂազար քահանայն Տէր-Խաչատրեանց, զորմէ հանեալ զհրամանս՝ նախ Գօրւոյ հոգեւոր կառավարութեան, պատուիրել նմին զԶաքարիայ քահանայն հանեալ ի ցուցակաց իւրոց, թոյլ տալ նմա գալ ի Տփլիս և յայտնեալ յԱտենան կոնսիստորիայիս, առաքելով ընդ նմին և զցուցակ ծառայութեան նորա, իսկ ի Կասպ գեղջ թողուլ վասն քահանայագործութեան զհայր նորա՝ զՅարութիւն քահանայն, և երկրորդ՝ բարեկարգչին Տփլիսու, որում հրամայել զԶաքարիայ քահանայն մուծեալ ըստ պատշաճին ի միաբանութիւն նորին, իսկ զՂազար քահանայն կարգեալ ժամօրհնօղ նորին ի Սուրբ Մինաս եկեղեցին, ազդ առնել զայսմանէ միաբան քահանայից և ժողովրդականաց նոյն եկեղեցւոյ, ընդ նմին պատուիրել բարեկարգչին, զի նա առաջի միաբանից և ժողովրդականաց յայտնեացէ նորոգ միաբան Զաքարիայ քահանային, զի նա նախ՝ կատարեսցէ զիւրն պաշտօն հաւատարմութեամբ, ջերմեռանդութեամբ և ժրջանութեամբ, և երկրորդ՝ վարեսցէ զանձն հեզութեամբ, խոհեմութեամբ, խաղաղութեամբ և միանգամայն առաքինավայել գործողութեամբ, ընդ հակառակն, եթէ հոգեւոր իշխանութիւնս նշմարեսցէ ի նմա զսակաւիկ ինչ թուլութիւն ի նորին պաշտաման, ենթարկեսցէ զնա արժանաւոր պատժոյ¹:

11

Սուրբ Էջմիածնի Սինողի 1841 թ. հոկտեմբերի 6-ի խնդրագիրը Վրաստանի և Իմերեթի նահանգային կառավարությանը՝ հանգուցյալ Աստուածատուր վարդապետի կտակագիրը Սուրբ Էջմիածին ուղարկելու մասին.

Զյայտարարութիւն նոյն կոնսիստորիին ի 27 սեպտեմբերի № 1408, որով առ հրաման Սիւնհոդոսիս ի 12 սեպտեմբերի № 1686, յայտնէ, թէ յաղագս պահանջելոյ ի Թիֆլիզու քաղաքական պօլիցիայէ զառաքեալ յայն ըստ հրամանի Վրաստանի և Իմերեթի նահանգական կառավարութեան ի 28

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2192, թ. 89 շրջ.-91 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

փետրվարի 1840 ամի № 2186, գկտակագիրն հանգուցեալ Աստուածատուր վարդապետի, յաղագս կտակեալ նորա յօգուտ Աթոռոյս Էջմիածնի 7840 ռուբլի դրամոց: Կոնսիստորիայն թղթակցեալ է ընդ Թիֆլիզու քաղաքական պօլիցիային ի 16 մայիսի № 612, իսկ ի պատճառս չստանալոյ զպատասխանի, թղթակցեալ է և ընդ նահանգական կառավարութիւն ի 16 օգոստոսի № 1154, բայց յայնմանէ տակաւին չէ ստացեալ զպատասխանի: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց Սիւնհոգոսիս, յորոց երեւի, թէ ի մասին պարտուց Թիֆլիզու քաղաքացի Օքոյեանց հանգուցեալ Աստուածատուր վարդապետին, կտակելոցն ի նմանէ յօգուտ Էջմիածնի Աթոռոյս: Վեհաստիճան կաթողիկոսն ամենայն Հայոց ի 26 ապրիլի 1840 ամի № 761, հրամայել էր վիճակաւոր արքեպիսկոպոսին Կարապետի, յորդորել զՕքոյեանս ի հատուցանել զպարտս իւրեանց, բայց երբ ստացեալ եղև ի Նորին Բարձր սրբազնութիւնէ պատասխանի, թէ Օքոյեանք ոչ յօժարին հատուցանել զայնոսիկ դրամսն, յայնժամ Սիւնհոգոսս հրամանաւ ի 12 յուլիսի № 1312, պատուիրեալ էր կոնսիստորիային Վրաստանի անյապաղ պահանջել ի Տփլիսսու քաղաքական պօլիցիային զնախագաղափարն կտակագրոց հանգուցեալ Աստուածատուր վարդապետի, զոր և հասուցանել ի Սիւնհոգոսս, վասն յետագայ ի կողմանէ սորին տնօրէնութեան ըստ այսմ գործոյ, իսկ ի պատճառս ոչ ստանալոյ անտի գյայտարարութիւն՝ կրկնեալ էր նմին ի 12 սեպտեմբերի № 1686: Հրամայեցին. գյայտարարութիւն կոնսիստորիային Վրաստանի ընկալնուլ ի ծանօթութիւն, իսկ ըստ Վրաստանի և Իմերեթու նահանգական կառավարութեան թղթակցեալ ի մասնէ Սիւնհոգոսիս, խնդրել զտնօրէնութիւն այնորիկ, յաղագս ստիպելոյ զԹիֆլիզոյ քաղաքական պօլիցիայն, վասն փութով կառուցանելոյ գկտակագիրն հանգուցեալ Աստուածատուր վարդապետի¹:

12

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1842 թ. ապրիլի 3-ի արձանագրութիւնը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականների բողոքի և Ներսէս քիյ. Տէր-Յովհաննիսեանին Էջմիածնեցոց Սուրբ Գեորգ եկեղեցի տեղափոխելու մասին.

Նախ՝ զխնդրագիր երեւելի ժողովրդականացն Հալուաբարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի 28-ն մայիսի անցեալ 1841 ամի, յորում գրէ, թէ նախնի հարք և ծնողք նոցա ի ժամանակա ասպատակութեան անօրէն տերութեան պարսից, գաղթեալ յերևանայ եկեալ բնակեալ են ի Տփլիս, որք և այժմ կառուցեալ ունին սեփական ծախուք իւրեանց զեկեղեցի յանուն Սրբոյն Մինասայ զորավարի, ուր մինչ ցարդ կատարեալ են զխորհուրդ Աստուածապաշտութեան, և յորէ յայնմանէ քահանայք այնր եկեղեցւոյ եղեալ են ի միջոյ հասարակութեան Հին Երևանցոց, որոյ եղեալ է մին ի քահանայից նոցա յայտնի ամենեցուն, գիտութեամբ, խոյեմութեամբ, արժանաջանութեամբ և հաւատարմութեամբ նորին առ ժողովրդականս նոցա, որոյ բազում հոգունակութեամբ և մեծաւ օգնացողութեամբ պայծառացուցեալ է զեկեղեցի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 10, վավ. 441, թ. 701-701 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

նոցա ըստ քաջանայավայել կոչման իւրում, ստիպելով յարաժամ հասարակութեան ունիլ միշտ արժանաւոր յարգանս որպէս առ եկեղեցին Աստուծոյ, նմանապէս և առ հոգեւորականս եկեղեցւոյ, յետ վախճանի յիշատակեալ աւագ քաջանայի, եկեղեցի նոցա յերկար միջոցի եղեալ է առանց աւագ երիցու, սակայն այնպիսի պաշտօն կատարեալ է ի ձեռն սեփական քաջանայից նոցա, զկնի որոյ հրամանաւ անցեալ հոգեւոր կառավարութիւն կարգեալ է նախապատիւ քաջանայ Տէր Ներսէսն Տէր-Յովհաննիսեան ի մէջ եկեղեցւոյ նոցա, սակայն յօրէ անտի նրբազնինն նկատողութիւն նոցա տեսանին զուրկ յրնդունակութիւնէ վարելոյ զպաշտօն իւր յանձնեցեալն ինքեան՝ սակս գալոյ թերի յուսմանէ, այսոքիկ թերութիւնք նորին զանց առեալ տանին, չբաւական համարելով զիւրն յանցաւորութիւն անդադար տրտնջաց՝ նզովելով զժողովրդականս, չունելով երբէ՛ք զսակաւ ինչ սէր առ նոսա, անպատուէ միշտ ի մէջ այլոց՝ ցուցանելով զանբաւականութիւն զնոցանէ: Վասն որոյ և ինքն տեղեկանալով յայլոց այսպիսի անդէպ իրողութիւնս արարմանց նորին գայթակղին, և միանգամայն պակասի սէր նոցա յԱստուածապաշտութենէ, բաւական համարելով հօրն անկարգութիւն սկիզբն առնուն զարարմունս որդւոյ նորին Սողոմոնի, որ պատկանեալ զառաջ ամենայն գոյացեալ զհանգերձ հոգեւորականի նմանեցուցանելով զանցն կրօնաւորի, բայց տեսանին զի չըջի յայտնապէս անպատշաճօրէն, յորում չէ արժան կոչման իւրոյ ըստ անպարկեշտ ընթացից և անհանգիստ վարուց և բարուց՝ խայտառակելով զանուանս հոգեւորականաց հայոց ի մէջ այլոց անձանց, զորս և աւելորդ համարին գծագրել ի սմին մի ըստ միոջէ և այսպիսի անկարգութիւն որդւոյ, ուստի ծագի եթէ ո՛չ ի ծնողաց իւրոց: Բարկացեալ և զայս, թէ հայր Տէր Ներսէսի հանգուցեալ Տէր Յովհաննէսն չէ եղեալ բնաւին նոցա հովիւ քաջանայ և չէ ի նոցա հասարակութենէ, վասն որոյ և նոքա ո՛չ ցանկան զի լիցին միաբանք եկեղեցւոյ նոցին, թէ՛ Տէր Ներսէսն, և թէ՛ որդի նորի Սողոմոնն: Ուստի առաջի արարեալ զայս խնդիր ի վիճակացն Բարձրագոյն Ատենիս հայոց Վրաստանի, պատիւ ունեն հասարակութիւնքն ամենախոնարհաբար խնդրել՝ չառնել անտես վարել ընդ նոսին ըստ օրինաց, և տալ նոցա բաւականութիւն՝ արձակելով զնա ի նոցա հայրենական եկեղեցւոյ և տալ տեղի յայլ եկեղեցւոյ: Երկրորդ՝ զխնդիր հասարակութեան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալուաբարայ յ30-ն մայիսի նոյն ամի, յորում գրին, թէ լուեալ նոցա, թէ ոմանք ի հասարակութենէ նոցա խնդրագործ եղեալ են վիճակային Ատենիս, թէ ի ժամանակս ասպատակութեան պարսից, երբ գաղթեալ են յԵրևանայ ի Տփլիս, քաջանայ նոցա եղեալ է ի հասարակութենէ իւրեանց, որ այն չէ նոցա գործ, և չէ՛ կախեալ ի կամաց նոցա, այլ ի Բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութեան, առ այն նոքա չկարեն և չունեն իրաւունս տրտունջ բառնա, և ուստի՞ է յայտ նոցա, թէ Տէր Ներսէսն Տէր-Յովհաննիսեան չունի ընդունակութիւն առ կատարումն պաշտաման իւրոյ, երբ ինքեանք չգիտեն ոչինչ գտեղեկութենէ կանոնաց և ծեսից եկեղեցւոյ իւրեանց: Իսկ զարտաքին բարեճեւութենէ, երբ չէ եղեալ նա անհոգ, որ մշտայորդոր խրատուք թէ

յեկեղեցւոյ և առ տնին, յորդորեալ է զժողովուրդ նոցա և ի նմանէ ստացեալ արդեամբք չբեղացուցեալ է զեկեղեցի նոցա սրբազան անօթիւք և զգեստիւք, և չունելոյ նորա զընդունակութիւն առ ընթերցմունս, նոքա չկարին ինչ ցուցանել, բայց ցայսօր ժամանակի չեն լուեալ ի բերանոյ նորա զանէծս ինչ և անբաւականութիւն զնոցունց, այլ ցուցեալ է ըստ կարողութեան իւրոյ զսէր հայրական, իսկ զայն շփոթ աղմկի ծագեալ ի ժողովուրդ նոցա ո՛չ այլ յումեքէ, եթէ ո՛չ յորդորմանէ երեցփոխանի նոցա և եկամուտ Զաքար քահանայի, որ յօրէ մտանելոյ իւրոյ յեկեղեցի նոցա և ի ժողովուրդս աղմուկ, խռովութիւն յարուցանէ թո՛ղ ի ժողովուրդս այլ ի միաբանս անգամ, վասն որոյ նոքա ըստ ամենի, համաձայն հասարակութեան, ունին զգոհանակութիւն զՏէր Ներսէս քահանայէ Տէր-Յովհաննիսեանց: Յարակցելով և զայս, թէ ոմանց յայնոցիկ ձեռագրող ժողովրդոց նոցա խաբէութեամբ են տուեալ ձեռագրել ի խնդրագրի այլ և այլ պատճառանս՝ յորդելով և ո՛չ թէ իսկապէս հարկացուցանելով զմիտս խնդրոյն, որք ահա՛ յայնմ խնդրւոյ ձեռագրին խոստովանելով զխափել իւրեանց ի նոցանէ, և ոմանց առ բարեկամութիւն երեցփոխին եկեղեցւոյ նոցա և յիշեալ քահանայի, զի յառաջ, քան զգալ յիշեալ քահանայի Տէր Զաքարայ, չեն եղեալ յայսպիսի խռովութիւն ի միջի նոցունց և եկեղեցւոյ, և նոքա չկամին հեռանալն Ներսէս քահանայի իւրեանց զինքեանց, որ բազում ժամանակաց հետէ ունի զաշխատութիւն ի վերայ նոցա իբրև հովիւ հոգեւոր, իսկ որդւոյ նորա՝ Սողոմոնի զվարուցն և զբարուց ուղղութիւն Բարձրագոյն իշխանութիւն առնելոց է զնկատողութիւն ի ձեռն գործակատար անձանց իւրեանց, և զտեղափոխութենէ նորա հոգեւոր իշխանութիւնն որպէս բարեհաճեսցի այնպէս արասցէ, վասն որոյ խնդրեն ընդունել զայն խնդիր նոցա ի Վրաստանի հայոց կոնսիստորիիս և զանց առնել զառաջին խնդիր նոցին հասարակութեան, որ խաբէութեամբ է եղեալ այն բան, և զքահանայն Ներսէս ազատ կացուցանել ի դատապարտութենէ յայնմանէ: Երրորդ՝ զխնդիր Ներսէս քահանայի Տէր-Յովհաննիսեանց ի 11-ն հոկտեմբերի՝ մատուցեալն Նորին Բարձր սրբազնութեան և ի նմանէ տուեալն ի տնօրէնութիւն Ատենիս, յորում գրէ, թէ ահաւասիկ անցնէ ամիսս երիս, զի նա ըստ եզրակացութեան կոնսիստորիայիս Վրաստանի հայոց տեղափոխեալ կայ ի սեփհական եկեղեցւոյ իւրմէ, յորոյ անուն ձեռնադրեալ է քահանայ, յեկեղեցին Կուկիոյ և անդ ընդ ամենի հնազանդութեամբ կատարէ զիւր քահանայական պաշտօնատարութիւն, այլ այնու ամենիւ յընթացս վերոգրեալ միջոցի ստացեալ ունի միայն յամենայն քահանայական արդեանց զիւրապատկան մասն զուրբ ուրբի և եթ, որով ամեն իսկական մարտիկ կարին իմաստասիրել թէ՛ այնու ո՞վ ոք կարէ պահպանել զմի և եթ անձն, թո՛ղ զվեցեքին նմա ապաստան եղեալ գերդաստանիս, ստիպեալ է ի վերոգրեալ աննահանջելի պարագայից ամենախոնարհաբար խնդրել ի Նորին Բարձր սրբազնութենէ՝ խղճալով նմա և գերդաստանք իւրոյ տեղափոխել զնա անտի՝ վասն սակաւութեան յոյժ արդեանց, որ նա չկարէ ընդ միւս անդ եղեալ քահանայից նման առնել զհոգադործութիւն և կամ

գտանել նմա, ուստի և իցէ բաց ի քաջանայական արդեանց զայլ իմն եղանակ կենաց: Հրամայեցին. զիշեալ յաղքատիկ դրութիւն Ներսէս քաջանայի, և ունելով առ աչօք զի Յովհաննէս քաջանայն Ագարեանց միաբան Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ էջմիածնեցւոց վախճանեալ է, իսկ միւս միաբան նոյն եկեղեցւոյ Յովհան քաջանայն ի տկարութեան գտանի, վասն որոյ զՆերսէս քաջանայն նշանակել միաբան յիշատակեալ Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ, զորմէ առաքեալ զհրաման առ բարեկարգիչն Տփիսիսայ, պատուիրել նմա զՆերսէս քաջանայն տեղափոխել ի Կուկիոյ եկեղեցւոյ ի Սուրբ Գէորգ եկեղեցին էջմիածնեցւոց, և այսու զայս գործ աւարտեալ համարեալ տալ յիւրումն ժամանակի ի դիւանն ի պահպանութիւն¹:

Վիրահայոց կոնսիստորիան 1842 թ. ապրիլի 24-ին քննարկել է Ներսէս ք.հ. Տէր-Յովհաննիսեանի որդու՝ Սողոմոնի վարքը և որոշել է նրան հեռացնել հոգևորական դասից. «Ձյայտարարութիւն բարեկարգչին Տփիսիսայ ի 18-ն մարտի ներկայ ամի N° 58, յորում գրէ, թէ Սողոմոն որդի Ներսէս քաջանայի Տէր-Յովհաննիսեանց զգեցեալ զգեստ հոգևորականի, հակառակ այնմ չըջի ի գինետունս արբենայ սաստիկս, և մտանէ ի զանազան անպարկեշտ տեղիս, որպէս յայտնի քարոզի գանահար լինելն նորա, և մանաւանդ կանգնելն յառաւօտէ ցներկայ ի մէջ շուկայի անպարկեշտօրէն, վասն որոյ և առակէ եղեալ ի մէջ ժողովրդականաց ևս առաւել օտար ազգաց: Նկատելով բարեկարգչի այսպիսի անկարգ արարքն և անպիտան լինելն յիշեալ Սողոմոնի չվայելէ հանդերձի հոգևորականութեան, որպէս անծանօթք անձինք գիտեն իբրու թէ քաջանայ է, ոյր աղազաւ զհոգևորականութեան մեր անկանի ի ներքոյ բամբասանաց, և ի պատճառս անվայել արարմանց նորա ծագի գայթակղութիւն մեծ ի մէջ հայասեռ ժողովրդականաց և օտար ազգաց: Չորմէ յայտնեալ վիճակայինս Ատենի, խոնարհաբար խնդրէ յայսմ մասին առնել գտնօրէնութիւն, բառնալով զնախատինս ի հոգևորականութենէ մերմէ: Հրամայեցին. որովհետև Սողոմոն Տէր-Ներսեսեան ծնեալ է նախ քան զընդունել հօր իւրոյ զաստիճան հոգևորականութեան, այն է տակաւին ի լինելն նորա ի հարկատու վիճակի, յորմէ հետեւի ասել թէ Սողոմոնն Տէր-Ներսեսեան հակառակ իւրումն վիճակի զգեցեալ է զսգեստ հոգևորականի և երկայնեալ է զհերս, վասն որոյ ի ձեռն բարեկարգչին Տփիսիսայ կոչեալ զնա յԱտենան, փոքրել զհերս նորա և մերկացուցանել զսգեստն հոգևորականութեան և ապա տալ զգեկուցումն, գրել ուր հարկն է վասն ստիպելոյ զՍողոմոն Տէր-Յովհաննիսեանց ընտրել ինքեան զայլ եղանակ կենաց»²:

13

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1842 թ. օգոստոսի 3-ի արձանագրությունը՝ Զրկինեանց Սուրբ Կարապետ եկեղեցու՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցուն ունեցած պարտքի մասին.

Ձյայտարարութիւն բարեկարգչին Տփիսիսայ յ9-ն յունվարի ներկայ ամի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2193, թ. 391-394բ, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2193, թ. 490-491, քնագիր, ձեռագիր:

№ 20, որով ի հետևումն հրամանագրի Ատենիս ի 20-էն դեկտեմբերի անցեալ ամի № 1896, թղթակցեալ է առ երեցփոխանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի 29-ն նոյն ամսոյ և ամի № 354, որով պատասխանէ յ3-ն յունվար ամսոյն, թէ «ստացող դրամոցն է Խաչատուր քահանայն Տէր-Բարսղեան, նախկին բարեկարգիչն եկեղեցեաց Հալուաբարայ, որ մականուամբ Մանդարեանց ասի, և հրամանաւ նախկին հոգևոր կառավարութեան 1834 ամի ի 12-ն ապրիլի ստացեալ ունի ի նախորդէն ի նմէ Վարդան Պետրոսեանէ, և ներկայացուցեալ է յիշեալ հոգևոր կառավարութիւն, և զստացմանէն ունի ապահովագիր ի նոյն կառավարութենէ»: Զայսմանէ խոնարհաբար յայտնէ վիճակային Ատենիս ի պարտուպատշաճ տնօրէնութիւն: Ի տեղեկութեանց երեւի, ի հետևումն յայտարարութեան երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի 10-ն յունիսի 1841 ամի, ի մասին պարտականութեան Զրկինեանց եկեղեցւոյ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ գլխուն մանէթս, զոր տուեալ է երեցփոխանն ի պէտս շինութեան առաջնոյն, հրամանաւ անցեալ հոգևոր կառավարութեան ի 6-ն ապրիլի 1834 ամի № 139, և որովհետև ի միւս երսն գրեալ կայր, թէ այն դրամ ստացեալ է Խաչատուր քահանայն Մանդարեանց, ուստի հրամանաւ գրեաց բարեկարգչին Տփխիսայ տեղեկանալ յերեցփոխանէ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, թէ ո՞վ է Խաչատուր քահանայն Մանդարեանց: Հրամայեցին. հրամանագրել երեցփոխանի Զրկինեանց եկեղեցւոյ հատուցանել յարդեանց եկեղեցւոյն զփոխառեալ ըստ առաջարկութեան անցեալ հոգևոր կառավարութեանց Վրաստանի ի 6-ն ապրիլի 1834 ամի № 139, վասն շինութեան նոյն եկեղեցւոյ երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, յորոց յարդեանց ժամանակաւոր առեալ ի փոխ, և զայսմանէ ծանուցեալ երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ վերադարձուցմամբ առաջի արարեալ առաջարկութիւն անցեալ հոգևոր կառավարութեան, պատուիրել նմա պահանջեալ յերեցփոխանէ Զրկինեանց եկեղեցւոյ գլխուն մանէթս, գրել յարդիւնս ի բաց հանեալ զնոյն յապառկաց, և այսու զայս գործ համարելով վերջացեալ տալ յիրրումն ժամանակի ի դիւանն վասն պահպանութեան¹:

14

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1842 թ. օգոստոսի 19-ի արձանագրությունը՝ հանգուցյալ Գրիգոր Տէր-Գրիգորեանի՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխին ունեցած պարտքի մասին.

Զթղթակցութիւն Տփխիսայ քաղաքական պօլիցիայի ի 14-ն յուլիսի այսր ամի № 7892, որով առ թղթակցութիւն սոյն կոնսիստորիիս ի 27-ն յունիսի № 1184, քաղաքական պօլիցիայն ծանուցանէ թէ, երեցփոխանն Հալուաբարայ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Բաղդասար Ափիովն առաջի արարեալ յայն պօլիցիայն ընդ խնդրագրոյ ի 27-ն փետրվարի այսր ամի զձեռագիր, այլ ո՛չ զմուրհակ, վասն պարտականութեան նմա, հանգուցեալ Գրիգորի Տէր-Գրիգորեան զուխուն ռուբլիս արծաթոյ, որպիսի ձեռագիր վերազննեալ ի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2194, թ. 607 շրջ.-608 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Վրաստանի և Իմէրէթի գաւառական կառավարութիւնն ի նմանէ ի վերահիման 140 յօդ. 5 հատորոյ, չէ համարեալ օրինաւոր, որ դարձուցեալ է առ այն Ափիօվն ի ձեռն նոյն պօլիցիայի: Ի գործոց կոնսիստորիին երևեցաւ, թէ երեցփոխանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հալուաբարայ Բաղդասար Ափիօվն, յայտարարութեամբ յ9-ն մարտի այսր ամի յայտնեալ էր կոնսիստորիին, թէ Գրիգոր Տէր-Գրիգորեանն պարտական է նոյն եկեղեցւոյն զուխուն մանէթս, և զկնի մահուան նորա յիշեալ Ափիօվն զձեռագիր նորեն մատուցեալ առ քաղաքական պօլիցիայն՝ խնդրեալ է ի կայից հանգուցելոյն տալ զպարտս նորա եկեղեցւոյն զուխուն մանէթսն, և ապա զմնացեալսն բաժանել այլոց պարտատեարց, այլ պօլիցիայն չէ տուեալ նմա զբաւականութիւն, առ որ կոնսիստորս ըստ օրագրութեան ի 18-ն մարտի սոյն իսկ ամի № 1184, թղթակցութեամբ խնդրեաց ի պօլիցիայէն Տփլիսայ, ըստ զօրութեան 1459 և 1477 յօդուածոց 11 հատորոյ սվօդնի օրինաց, յառաջագոյն տալ զբաւականութիւն երեցփոխան Ափիօվի համաձայն ի ձեռս նորա եղեալ ձեռագրոյ հանգուցեալ Տէր-Գրիգորեանի, ընու զպակասութիւն եկեղեցական գումարի և զհետեւանցն յայտ առնել Ատենիս: Հրամայեցին. առաքելով զհրամանագիր առ երեցփոխանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Բաղդասար Ափիօվն, պատուիրել նմա անյապաղ ի ստանալ հրամանագրին զուխուն մանէթի ձեռագիր պարտուց հանգուցեալ Գրիգորի Տէր-Գրիգորեան՝ առաջի արասցէ ի տես Ատենիս յրնթացս երից աւուրց յապագայ տնօրէնութիւն սորին¹:

1842 թ. օգոստոսի 26-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայում դարձյալ քննել են Գրիգոր Տէր-Գրիգորեանի պարտքիմասին. «Զյայտարարութիւն երեցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ի 24-ն օգոստոսի սոյն ամի ընդ որ մատուցանէ Ատենիս զմուրհակ պարտականութեան հանգուցեալ Գրիգորի Տէր-Գրիգորեան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զուխուն մանէթս արծաթոյ համաձայն հրամանի վիճակային Ատենիս ի 21-ն օգոստոսի 1842 ամի № 1542: Եւ զտեղեկութիւնսն ի գործոց, յորոց երևեցաւ, թէ ի հետեւումն գրութեան Տփլիսայ պօլիցմէսորին ի 14-ն ապրիլի այսր ամի № 7892, որով ծանուցեալ էր Ատենիս, թէ զձեռագիր ուխունս մանէթոյ պարտուց եկեղեցւոյն ի Գրիգորէ Տէր-Գրիգորեան գաւառական կառավարութիւն Վրաստանի ի վերայ հիման 140 յօդ. 5-րդ հատորոյ օրինաց ո՛չ համարեալ օրինաւոր դարձուցեալ է առ երեցփոխան Ափիօվն: Կոնսիստորս ըստ օրագրութեան ի 19-ն օգոստոսի հրամանագրեաց յիշեալ երեցփոխանի գլիշեալ ուխուն մանէթի ձեռագիրն պարտուց հանգուցեալ Տէր-Գրիգորեանի առաջի առնել ի տես Ատենիս: Հրամայեցին. որովհետեւ Ատենան նկատեալ ի ձեռագրի առաջի արարելոյ յերեցփոխանէն Ափիեանց ի տես, թէ ամենեւին չնշանակի յայնմիկ, թէ այն ուխուն մանէթն տուեալ է հանգուցեալ Տէր-Գրիգորեանի յարդեանց եկեղեցւոյն, այլ հաւաստի թէ յիշեալ դրամն է սեփական նոյն Ափիօվի, նա մանաւանդ ըստ զօրութեան 119 յօդ. Բարձրագոյն կարգադրութեան տու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2194, թ. 802-803, բնագիր, ձեռագիր: Տե՛ս նաև գ. 2193, թ. 297 շրջ.-300, բնագիր, ձեռագիր:

չուլթիւն եկեղեցական դրամոց ի ձեռս մասնաւոր անձանց տոկոսեօք պարտէ լինել ի ձեռն կոնսիստորիա և այն յայնմանէ երբ ապահովեալ իցէ հաւատարիմ գրաւականաւ, վասն որոյ հրամանագրել երեցփոխանին Ափիան վասն սեփական ինքեան պատկանեալ ուլթսուն մանէթիցն դիմել ու¹ և զիւ² հարկն է, և ընդ հակառակն, եթէ կոնսիստորս յառաջի արարեալ մատենի եկեղեցւոյն վասն ներկայ ամի տեսցէ մոլծեալ ի թիւս յապառիկ դրամոց եկեղեցւոյն և զյիշեալ ուլթսուն մանէթսն արծաթոյ, յայնժամ առանց ներողամտութեան ստասցի ի նմանէ զինքենէ զնոյն ուլթսուն մանէթս սահմանեալ կարգաւն յօրինաց ո՛չ թողլով զնոյն ինքն առանց պատասխանատուութեան ըստ օրենաց, և այսու զայս գործ համարելով վերջացեալ տալ յիւրոլմն ժամանակի ի դիւանն վասն պահպանութեան»¹:

15

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1845 թ. սեպտեմբերի 28-ի արձանագրությունը՝
Սուրբ Մինաս եկեղեցու Զաքարիա քահանայի հավաքած արդյունքի արգելման
և հոգևոր դպրոցին տրամադրելու մասին.

Չյայտարարութիւն կարգապահին եկեղեցեաց հայոց Տփլիսայ ի 28-էն օգոստոսի Ն^o 100, որով ի հետևումն յառաջադրութեան Բարձր Սրբազան Ատենապետի կոնսիստորիա ի 6-ն յուլիսի այսր ամի Ն^o 112, մատուցանէ զարգելեաց արդիւնս Զաքարիայ քահանայի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ցուցակաւ հանդերձ զհարիւր քսան և չորս ուրբլի իննսուն և մի կօպէկս արծաթոյ, վասն միաւորելոյ ընդ արդեանց հոգևոր դպրոցին: Հրամայեցին. զառաջի արարեալն ի կարգապահին եկեղեցեաց հայոց Տփլիսայ զհարիւր քսան և չորս ուրբլի իննսուն և մէկ կօպէկն յանձնել հրամանաւ կատարողի պաշտաման գանձապետի Ատենիս Աւետիք աւագ քահանայի, գրել ի մուտս ի մատենին հոգևոր դպրոցի, զստացմանէ որոյ տալ գիտել հրամանաւ յիշեալ կարգապահին եկեղեցեաց Տփլիսայ²:

16

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1845 թ. հոկտեմբերի 29-ի արձանագրությունը՝
Սուրբ Մինաս եկեղեցու գավթում եղած սենյակի նորոգման մասին.

Չյայտարարութիւն կարգապահին Տփլիսայ ի 20-ն յուլիսի սոյն ամի Ն^o 75, որով յայտնէ, թէ ի վերայ կարկատման սենեկի, որ ի գաւթի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ծախս լինի 15 ուրբլի, և չեն ցանկացողք նորոգել զնոյն սեպհականութեամբ իւրեանց ի հաշիւ վարձու նոյն սենեակի: Ի գործոց երկի. կարգապահն եկեղեցեաց Տփլիսայ յառաջի առնելն զվարձ սենեկի, որ ի գաւթի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ վասն առաջին երկց ամսոց այսր ամի 3 ուրբլ. ընդ յայտարարութեամբ ի 23 մայիսի Ն^o 41, յայտնեաց, թէ այն սենեակ ի 15-էն ապրիլի կայ դատարկ՝ ի պատճառս խախտման հիւսիսային որմոյն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2194, թ. 885 շրջ.-886 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2205, թ. 141 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

և կաթուածոյ տանեաց, առ այս վիճակային Ատեանս հրամանաւ յ30-ն մայիսի Ն^օ 877, պատուիրեաց բարեկարգչին տեղեկանալ, թէ որչափ դրամք պիտոյ լինին ի կարկատումն այնորիկ և չի՛ք արդեօք ցանկացողք նորոգել զնոյն սեպհականութեամբ իւրեանց ի հաշիւ վարձուց սենեկին: Հրամայեցին. հրամանաւ պատուիրել անդամոյ Ատենիս Աւետիք աւագ քահանայի, միւս անգամ ընդ կարգապահ Դաւիթ քահանայի երթեալ հասու գտցի կարևորութիւն կարկատանաց այնր սենեկի, զոր և ըստ իւրումն խոհականութեան սակարկանել կարի չափաւորութեամբ, և զորքանութիւնէ սակարկեալ դրամոցն յայտնել Ատենիս յապագայ տնօրէնութիւն սորին¹:

17

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1845 թ. նոյեմբերի 14-ի արձանագրութիւնը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու պարսպի արևելյան մասի նորոգման մասին.

Զգրութիւն Նահանգական շինութեան ժողովոյն ի 27-ն յունիսի Ն^օ 736, յորում գրէ, թէ ի հետևումն գրութեան կոնսիստորիս յ8-ն նոյն ամսոյ Ն^օ 927, նոյն կամիսեայն ընդ նմին ծանուցեալ է Տփլիսու քաղաքական պօլիցիին, զի ըստ խնդրանաց Ատենիս թոյլ տացէ պարսպել տախտակաւ զՍուրբ Մինաս եկեղեցին Հալուաբարայ յարևելից կուսէ, ոչ այլ աչք, եթէ ոչ ի տեղոյ հին պարսպին, եթէ եղեալ է այն, իսկ ընդ հակառակ դէպս չտալ թոյլ, զորմէ ծանուցանէ Ատենիս: Ի գործոց երևի. երիցփոխան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն Հալուաբարայ յայտարարութեամբ ի 21-ն մայիսի յայտնեալ Ատենիս զքակտելոյ տախտակեայ պարսպի նոյն եկեղեցւոյ յարևելից կուսէ, խնդրեալ էր զսորայն տնօրէնութիւն վասն գրելոյ ուր հարկն է թոյլ տալ նմա նորոգել զայն, և Ատեանս թղթակցութեամբ ի 6-ն յունիսի խնդրեաց տնօրէնութիւն ժողովոյն շինութեան: Հրամայեցին. զներկայ գրութիւնէ ժողովոյն շինութեան հրամանաւ տուեալ գիտել երիցփոխանին Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ պատուիրել նմա կանգնել յարևելից կուսէ նոյն եկեղեցւոյ զտախտակեայ պարսպ՝ գիտութեամբ ժողովրդոց կարի խոհականութեամբ և չափաւոր տնտեսութեամբ²:

18

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1848 թ. դեկտեմբերի 10-ի արձանագրութիւնը՝ Տէր Պողոս քահանային ժամանակավորապէս Սուրբ Մինաս եկեղեցի տեղափոխելու մասին.

Զյայտարարութիւն Հալուաբարի եկեղեցեաց վերատեսուէ Մկրտիչ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց ի 25-ն հոկտեմբերի Ն^օ 66, որով յայտնէ թէ՛ զհրաման կոնսիստորիս յ9-ն հոկտեմբերի Ն^օ 1980, յայտնեաց Զաքարիա և Պողոս քահանայիցն, Տէր Պողոսն յօժարացաւ յընթացս տասն աւուրց տեղափոխել ի Սուրբ Մինաս եկեղեցին, բայց Տէր Զաքարն ետ զգրաւոր պատասխանի վասն տալոյ ինքեան զերիս ամիս ժամանակ, զորպիսի պատասխանագրու-

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2205, թ. 384 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

2 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2205, թ. 531 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

թիւն նորա մատուցանէ, յորում գրի այսպէս. «Ի հետեւումն հրամանի վիճակային կոնսիստորին հայոց Վրաստանի յ9-էն ներկայ ամսոյս № 1980, զոր քաջապէս ծանեայ ի ձեռն թղթակցութիւն Ձերում արժանապատուութիւն ի 26-էն ներկայ ամսոյս № 64, ունիւմ պատիւ յարգոյաբար պատասխանել, թէ՛ թէպէտ և յօժարիւմ ըստ ամի ի կարճատե միջոցի կատարել զհրաման հոգեւոր Ատենին ուղեւորելով առ գործակալն Ղազարիս, բայց որովհետեւ ի միջոցիս զբաղեալ կամ ի նորոգ շինութիւն տան, որ ի Հալուաբար և ամենեցուն յայտնի որև տակաւին մնայ ի մեծի թերութիւն և կարօտ իմումս հոգացողութեան առ առաւել ծախուց բայց յայսմանէ ի մասին շինութեան տանս արարեալ եմ զպարտս բազումս ի զանազան անձանց, վասն որոյ մատուցեալ եմ զխնդիր ի քաղաքական դատարանն վասն յԱրքունի գանձարանէ առնելոյ զգանձս տոկոսեօք տալով զսեփհական շինութիւն իմ ի գրաւ, զի ի բազմաթիւ պարտատեարց իմոց ազատս կացուցեց զիմ անձն, վասն որոյ այսու թղթակցութեամբ իմով խնդրիւմ ի Ձէնջ միջնորդել վիճակային կոնսիստորին՝ թոյլատրել ինձ մնալ մինչև ցերիս ամիսս աստ ի քաղաքիս յիմում քահանայական պաշտաման առ ի լրացուցանել զթերութիւն շինութեան իմոց, և առեալ յԱրքունի գանձարանէ զգրամս տոկոսեօք հատուցանել իմոց բազմաթիւ պարտատեարց և այնու միամիտ գոլով գնացից ի նշանակեալ պաշտօն իմ քահանայութեան ի Ղազար, հուսկ ապա ամենեցուն հարկաւորէ ինձ ունիլ վասն նորոգ շինութիւն տան իմոյ զվաւերացուցեալ կալուածագիր ի ժողովարանէ շինութեան, որոյ վասն տուեալ եմ զխնդիր և եթ փութով լիցի իմ հեռաւորութիւն աստի ի քաղաքէս ո՛չ զոք ունիւմ զի հոգ կալեալ ստասցին զայն որ ամենահարկաւոր իսկ է ի պետս ապագայ ժամանակի վասն որոյ խնդրեմ մի ընդ դէմ համարել զայս իմ թղթակցութիւն և չկամելով զկորուստ իմ և գերդաստանի իմոյ թոյլատրել մնալ ինձ աստ ի նոյն չափ ժամանակս և յետ այնորիկ յօժարակամութեամբ պատրաստիւմ զհրաման վիճակային Ատենին չթողուլ անկատար և զտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստորիս յորոց երեւի յիշեալ հրամանաւ կոնսիստորիս, որ № 1970, պատուիրեցաւ վերատեսուչ Տէր Մկրտչէն հրամայել Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ միաբան Ջաքարիայ քահանային յընթացս տասն աւուրց ուղեւորիլ ի Ղազար վասն քահանայութեան և Տէր Պողոսն տեղափոխել ի Սուրբ Մինաս»։ Հրամայեցին. որովհետեւ վերաժամանեալ է արդէն ձեռն և ամենայն շինութեան դադարեալ կան և նոյն իսկ պատճառանքն նշանակեալք ի յայտարարութեան Ջաքարիայ քահանայի Դաւթեանց են ըստ ամենայնի անհիմն գլխովին, ծաղրածու և միանգամայն ընդ դէմ իրաւախոհ դադմանց, վասն որոյ տալ գիտել զհրամանաւ վերատեսուչ Տէր Մկրտչին զանհաստատութիւնէ և զանհիմնաւորութիւնէ նշանակեալ ի Տէր Ջաքարէն պատճառանացն, թէ զշինութիւնս ունի վասն շինութեան կալուածագիր կամի հանել և թէ փոխարինաբար զգումարս կամի առնուլ ի գանձարանէն, որպէս թէ այսօրիկ պատճառանք յապաստանարան կարին լինել նմա մերժել ի քահանայութիւնէ այնմ գիւղացրիւ հօտին, որ ունի զաննախանձելի կարօտութիւն

հովուի գուցէ թէ Տէր Զաքարն չիցէ խելամուտ քահանայական պաշտօնի, որ յինչ իմեք յականէ յանուանէ կայանայ և իցէ երկբայ, թէ կարգադրութիւն, որ վասն քահանայից խստիւ հալածէ որպէս զի Տէր Զաքարէն գրեալ հանգամանս ևս յայլ ի սմին սակի համարելիս վասն այսորիկ նոքա վերատեսուչ Տէր Մկրտչին հանեալ զհրաման սաստիկս պատուիրել ի ստանալ հրամանին, իսկոյն ստիպել զՏէր Զաքարն ուղևորիլ ըստ նշանակեցելումն յընթացս երից աւուրց առանց առանց աւելորդ պատճառաբանութեանց և տրտնջանաց ազդելով նմա թէ յետ երից աւուրց եթէ յամառեսցի առանց ամենայն դժուարութեանց և կարել են փութով առաքեսցի ի ձեռն գորեղ միջոցաց, որ քոչ ևս կարօտասցին նորայն բացատրութեանց, և ապա կատարելապէս կարէ իմանալ թէ զորպիսի հետեանս ածէ ինքեան զգուշակեալ նովաւ յարգելի պատճառանս, որք ըստ նորայն առ ի ազգացողութիւն ուղևորելով ի գեղօրայս սպառնան նոքա զվնաս և զօր ինչ պատասխանի ընկալցի ի նմանէ անյապաղ մատուցանել կոնսիստորիս ընդ սմին տուեալ գիտել վերատեսուչ Տէր Մկրտչին և զանտեղութիւնէ անտի ի մասին մատուցանելոյն զբացատրութիւն Տէր Զաքարին ունելով...զհրամանն կոնսիստորիս № 1980, յորում արկակ բացարձակ հրամայի ուղևորիլ զՏէր Զաքարն և ո՛չ բաւականանալ միով միայն ստացմամբ բացատրութիւն գուցէ առիցէ թէ ընդ դիմանայր ի հարկէ եթէ ընդ դիմանայր օր մի յառաջ պարտաւորիւր յայտնապէս յայտնել կոնսիստորիս զընդ դիմեումէն յաղագս դնելոյ զչափ սահմանի այնպիսի ապստամբիցն, վասն որոյ այսուհետև ի բաց կացուցանել յինքենէ զայսպիսի դէպս որք պատճառ լինին կոնսիստորիս աւելորդ թղթակցութեանց որպէս տեսանի...առանց որոյ և կոնսիստորս կարի ծանրաբեռնեալ է այլ հարկաւորագոյն գործովք¹:

19

1849 թ. հունվարի 21-ին Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1849 թ. հունվարի 21-ի արձանագրութիւնը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Զաքարիա քհյ. Տէր-Դաւթեանցին Ղազարի վիճակ տեղափոխելու մասին.

Նախ զյայտարարութիւն Ղազարի և Շամշադնի հոգևոր գործոց վերատեսուչ պարոն Վարչամովի յ30-ն դեկտեմբերի № 128, յորում յայտնեալ զմեծ պակասութիւն քահանայից ինքեան վիճակեալ հօտին և սպասելոյն իւր գալստեան Զաքարիայ քահանայի Տէր-Դաւթեանց և ո՛չ զնալոյ սորա, խնդրէ փոյթ կալնուլ, զի Ղազարի և Շամշադնի հօտն ունի զմեծ կարօտութիւն քահանայի, երկրորդ՝ զյայտարարութիւն վերատեսչի եկեղեցեաց Հալուաբարի Մկրտիչ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց ի 12-ն յունվարի № 2, որով յայտնէ ի տնօրէնութիւն կոնսիստորիս, թէ՛ համաձայն հրամանի հոգևոր Ատենիս № 2461, բազմիցս ստիպեաց զԶաքարիայ քահանայն Տէր-Դաւթեանց առանց օր ընդ մէջ անցուցանելոյ ուղևորել ի Ղազար ըստ նշանակեցելումն, բայց նա ընդիմացեալ հրամանի հոգևոր Ատենիս, ո՛չ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2216, թ. 300-302, քնագիր, ձեռագիր:

գնաց և խօսք նորա այս են, թէ՛ յԱրքունի գանձարանէ առնելոց է փոխարինաբար զգրամս յորժամ առնեցէ և այնու հատուսցէ պարտատեարց իւրոց զպարտսն, յայն ժամուրախամտութեամբ ուղղւորի առանց ինչ տրտնջանաց և զտեղեկութիւնս ի գործոց կոնսիստորիս, յորոց երևի, թէ՛ երևի Ղազախու հօտն ունի մեծ և միանգամայն անթաքչելի կարօտութիւն քահանայի, և ըստ պահանջման նոյն սահմանի վերատեսուչ պարոն Վարչամովին կոնսիստորս հաւանութեամբ կաթուղիկոսին ամենայն հայոց յ9-ն հոկտեմբերի № 1890, հրամանագրեաց Հալուաբարի եկեղեցեաց վերատեսուչ Մկրտիչ քահանային զՋաքարիայ քահանայն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն առաքել ի Ղազախ առ գործակալ Վարչամովն վասն քահանայութեան ի նմին սահմանի, և թէ և վերատեսուչ Տէր Մկրտիչն ընդ այն հրաման մատոյց կոնսիստորիս զյայտարարութիւն Ջաքարիայ քահանայի Տէր-Դաւթեանց տուեալն նմա ի 28-ն հոկտեմբերի ի մասին երեք ամսեայ ժամանակաւ թողլոյ ի Թիֆլիզ վասն կատարելագործելոյ զշինութիւն իւրում տան, սակայն կոնսիստորս զայնոսիկ պատճառանս անտեղի համարեալ վերստին ի 11-ն դեկտեմբերի № 2461, հրամանագրեաց վերատեսուչ Մկրտիչ քահանային անյապաղ ուղղւորիլ գնա ի Ղազախ: Հրամայեցին. որովհետև Ջաքարիայ քահանայն Տէր-Դաւթեանց դեռ յամսեանն հոկտեմբերի հայցէր երեք ամիս ժամանակաւ թողուլ ի Թիֆլիզ վասն կատարելագործելոյ զշինութիւն իւր, զոր պատճառ ի նմանէ բերեալ, կոնսիստորս անտեղի համարեալ, թէ և դարձեալ պատուիրեաց նմա ուղղւորիլ ըստ նշանակելումն բայց նա ընդդիմացաւ, այլ այսու ամեաւ որովհետև երեք ամսեայ ժամանակն ևս զորս խնդրէ Տէր Ջաքարն է անց, այլ նա վերստին զմիւսնոյն նախկին պատճառաւ յառաջ բերէ, զոր կոնսիստորս վաղ ուրիմն համարեալ է անտեղի և նախ ենթադատելի իսկ, վասն որոյ Հալուաբարի եկեղեցեաց վերատեսուչ Մկրտիչ քահանայն պատուիրել, ի նմին աւուր ստացման հրամանին, իսկոյն արգելուլ զքահանայագործութիւն Ջաքարիայ քահանայի Տէր-Դաւթեանց և զտեղին նորա յանձնել Պողոս քահանային Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյն համաձայն տնօրէնութեան կոնսիստորիս և ոչինչ կերպիւ, հոգս մեծ ունիլ, զի Ջաքարիայ քահանայն ո՛չ զքահանայագործութիւն արասցէ և ո՛չ թէ զփիլոն արկցէ, կամ կանգնեացէ յեկեղեցւոյ ի դասին և ի վերա հասանելի մասին արդեանց Ջաքարիայ քահանայի Տէր-Դաւթեանց գնել զարգելանս զորս և գումարեալ պահպանել ցատանալ ի մասին այնորիկ այլում հրամանի կոնսիստորիս, զայսմանէ տուեալ տեղեկութիւն Ղազախի և Շամշադնի հոգևոր գործոց վերատեսուչ Վարչամովին, հրաւիրել գնա ջանալ խնամատար լինել ժողովրդոցն, մինչև Ջաքարիայ քահանայն Տէր-Դաւթեանց արգելանօք զգաստացեալ երթցէ անդ, բայց այսու ամեաւ միամիտ մնասցէ եթէ նա արգելանօք ևս, ո՛չ խոնարհեսցի յայնժամ առաքեսցի պահապանօքն¹:

1849 թ. ապրիլի 22-ին Վերահայոց կոնսիստորիայում լսել են. «Ղազախի և Շամշադնի հոգևոր գործոց վերատեսուչ Սարգիս Վարչամեանցն ի 15-ն անցեալ մարտի № 51, միջնորդէ վասն Ջաքարիայ քահանայի Տէր-Գ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2217, թ. 82 շրջ.-84, քնագիր, ձեռագիր:

րիգորեանց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, որ վասն նուագութեան ի Ղազարի սահմանի քահանայից, առնէ անդ զքահանայութիւն, խնդրէ զիս նմա հասուցի մասն և արդեանց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն: Ի կոնսիստորիական գործոց երևի թէ՝ Ջաքարիայ քահանայն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն տեղափոխեալ է վասն քահանայութեան ի Ղազարի սահմանն ժամանակաւորապէս կոնսիստորի կամաւ, այնու զի փոխանակ նորա ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ կարգեալ Պօղոս քահանայն, զծխոց արդեանց երկու մասն ինքն առցէ և զմի մասն հասուցէ Ջաքարիայ քահանային: Հրամայեցին. ծանուցանել Ղազարի և Շամշադնի հոգեւոր գործոց վերատեսուչ Վարչամովին թէ՝ կոնսիստորն ըստ այսմ գրութեան նորա տնօրինեաց յաղագս հասուցանելոյ ընտանեաց Ջաքարիայ քահանայի զմի մասն արդեանց ծխոց նորա, որքան և հասանին նմա յօրէ ուղղորութեան նորա ի Թիֆլիզոյ, մի միայն երկու ամսեայ արդիւնքն նորա ի բաց բարձան յօգուտ Ներսիսեան վարժարանի ի պատիժ նմա վասն այնորիկ զի նա հակառակեցաւ կոնսիստորին յորժամ ուղղորրիւր և մինչև ո՛չ ստիպեցաւ սաստկապէս չեղև նմա գնալ, և ի կատարումն այսմ Վճռոյս տալ հրաման Հալուաբարի եկեղեցեաց վերատեսուչ Մկրտիչ քահանայի Տէր-Գրիգորեանց, այնուզի նա գերկու ամսեայ մասն արդեանց Ջաքարիայ քահանայի մատուցէ կոնսիստորին ի դարձուցանել յարդիւնս վարժարանի եկամտից»¹:

20

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1849 թ. ապրիլի 15-ի արձանագրութիւնը՝ Հավաքարի բնակիչ Յակովբ Մարտիրոսեանի՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու տարածքում տնօրինական շինություն կառուցելու մասին.

Հալուաբարի եկեղեցեաց վերատեսուչ Մկրտիչ քահանայն Տէր-Գրիգորեանց ի 15-ն նոյեմբերի համար 68, յայտնէ թէ՝ Հալուաբարու բնակիչ Յակովբն Մարտիրոսեան, որ բնակի մերձ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն, զչինուածս նորոգ կառուցանելի տան իւրոյ, տարածեալ է մասամբ ի վերա տեղւոյն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ոյր աղագաւ թէև առ առաջադրեցաւ նմա բազմիցս ի ձեռն պօլիցիայի աստիճանաւորի մի առնել զայն, այլ նա չեղև ունկնդիր, ի կոնսիստորական գործոց երևի, թէ՝ յաղագս ի բաց բառնալոյ ի տեղւոյն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զչինուածս Հալուաբարցի Յակովբայ Մարտիրոսեան, կոնսիստորս ի 28-ն օգոստոսի անցեալ 1848 ամի № 1430, գրեաց պօլիցմէսորին Թիֆլիզոյ և ի նորին գերագնութիւնէ տակաւին ոչ գոյ պատասխանք: Հրամայեցին. զմտաց յայտարարութիւն վերատեսուչ Մկրտիչ քահանայի հասուցեալ ի լուր Թիֆլիզու պօլիցմէսորին, խնդրել ի նորին գերագանցութենէ ստիպել զհալուաբարցի Յակովբն Մարտիրոսեան, զի վաղ վաղակի ի բաց բարձցէ զմասն շինուածոյ իւրոյ ի տեղւոյն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, և զոր ինչ տնօրինեաց ըստ այսմ մասին ծանուցէ կոնսիստորին²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2217, թ. 424, քնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2217, թ. 407 շրջ.- 408, քնագիր, ձեռագիր:

21

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1850 թ. սեպտեմբերի 4-ի արձանագրությունը՝
Սուրբ Մինաս եկեղեցու կառույցի նորոգման մասին.

Զյայտարարութիւն երիցփոխանի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Բաղդասարայ Ափեան ի 7-ն յուլիսի, յորում բացատրէ՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ կտրի կրամիտն բոլորովին գոլով հնացեալ, ոյր վասն յանձրեային ժամանակի կաթիլք ջուրց անձրեաց ապականեն զեկեղեցին, ուստի պէտս ունի ընդ փոյթ նորոգման, այլև տախտակապատ պարիսպ նոյն եկեղեցւոյ ի 5-ն սոյն ամսոյ յանկարծ կործանեցաւ, նա մանաւանդ ստէպ ստէպ հրաման պլանչուն ստիպէ զիս ի շինել ըստ օրենի զնոյն պարիսպ, յարակցելով և զայս, թէ ի լինիլ փոփոխակի շինութեանց մերձակայիցն յաւելացեալ է տափ առ եկեղեցեալն իբր մի սաժէն կամ աւելի ևս ի լայնութեան և ըստ երկայնութեան՝ երկայնութիւն, եթէ ըստ փոյթ ո՛չ շինեսցի՝ կարին այլք զկնի տիրապետել, զայսմանէ ամենախոնարհաբար յայտնեալ վիճակային Ատենիդ, խնդրեմ գտնօրէնութիւն դորին ի շինութիւն և ի նորոգութիւն յիշելոյն, և զտեղեկութիւնց ի գործոց կոնսիստորիս, յորոց երևի, թէ՛ ի պատճառս սպասելոյն ի սմին սեպտեմբեր ամսեան, եկաւորութեան ի կողման ժառանգի Աթոռոյ Նորին Կայսերական Մեծութեան, Սրբազնագոյն կաթողիկոսն ամենայն Հայոց Տէր Ներսէս ի 29 յուլիսի N° 211, հրամայեալ է կոնսիստորիս հոգ ունել վասն նորոգման ամենայն հնացեալ եկեղեցական շինուածոց: Հրամայեցին. զառարկայն նորոգելոյ զտանիս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, տակաւին ո՛չ լուծեալ, երիցփոխան Ափիովին հանեալ զհրաման՝ առնել զհարցումն, թէ որքա՞ն ծախք կարին զնալ ի վերայ նորին, և չի՞ ոք ի ժողովրդականաց աստուածավախոք, որ յանձն առնուցու զվերանորոգումն այնորիկ առանց ձեռնամուխութեան յանգանաւոր գումարն եկեղեցւոյ: Իսկ որ ինչ վերաբերի առ զպարսպումն սրահի եկեղեցւոյ, որովհետեւ փութով ունի ժամանել ժառանգն Աթոռոյ Թագաւոր կայսեր, վասն որոյ առ ի տալ շուք սրահի եկեղեցւոյն, տալ երիցփոխանին զլուծումն ի մասին պարսպելոյն զսրահն յարդեանց եկեղեցւոյ թեթև ծախուք, և զտախտակսն հին պարսպի եկեղեցւոյ վաճառեալ ի ներկայութեամբ ոմանց անդամոց կոնսիստորիս և քահանայից եկեղեցւոյ, զգրաման դարձուցանել յարդիւնս եկեղեցւոյ, և զոր ինչ վասն այնորիկ ծախեցէ՝ ցուցանել ըստ կարգին կանոնի ի ժապաւինեալ մատենին¹:

22

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1862 թ. փետրվարի 5-ի արձանագրությունը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցուն պատկանող սենյակների կառուցման մասին.

Զյայտարարութիւն բարեկարգչին եկեղեցեաց հայոց Թիֆլիզոյ ի 23-ն յունվարի այսր ամի N° 14, յորում գրէ, թէ ի լրումն հրամանի հոգեւոր Ատենիս, որ յ7-ն յունիսի 1860 ամի ընդ 1034 համարաւ, ունի պատիւ տալ տեղեկութիւն սմին թէ՛ աւարտեցաւ շինութիւն սենեկաց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ

1 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2233, թ. 13 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

235 ռուբլի ծախուք: Բայց յետ այցելութեան նորին բարձր սրբազնութեան Սարգիս արքեպիսկոպոսի՝ ծխական ուսումնարանին նոյն եկեղեցւոյ տեսեալ զնորոգ շինուածսն հրամայեալ է, յայլ իմն ձև փոխարկել զայ, այսինքն միջ-նորմն բառնալ սենեկացն և առնել զդահլիճ մի վասն մանկանց ուսանողաց ի գաւթի եկեղեցւոյն և զՀին ուսումնարանն յօրինել յերկուց սենեկաց, վասն որոյ ծախեալ է երեցփոխանն ըստ այնմ բանաւոր հրամանի նորեն այլևս հարիւր քսան ռուբլի, որ լինի բոլորն երեք հարիւր յիսուն և հինգ ռուբլի որպիսի ծախս աւարտեցաւ յընթացս 1860, 1861 ամաց: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց, երեցփոխան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ և առաջաւոր ժողովրդա-կանք նորին յայտարարութեամբ ի 11-ն մայիսի անցեալ 1861 ամի խնդրեալ էին զլուծումն Ատենիս յաղագս կառուցանելոյ զերկուս սենեակս՝ ի պէտս ուխտաւորաց ի տեղի քայքայեալ սենեկացն նորին, ծախելով առ այն զ200 ռուբլի արծաթ: Առ այս Ատենաս յետ ստուգելոյ ընդ ձեռն բարեկարգչին եկեղեցեաց հայոց Թիֆլիզոյ, թէ յիշատակեալ եկեղեցին արդարեւ ունի կա-րօտութիւն շինութեան երկուց սենեկաց և նշանակեալ ծախքն բաւական են, հրամանաւ յ7-ն յունիսի նոյն ամի № 1023, պատուիրեաց նոյն երեցփոխա-նին, նշանակեալ 200 ռուբլի արդեամբք եկեղեցւոյն կառուցանել զերկուս սենեակս, զորմէ ի նոյն թիւ № 1024, հրամանագրեաց և բարեկարգչին Թիֆ-լիզոյ ունիլ զառանձին վերահասութիւն ի վերայ յարմարաւոր և հաստա-տուն շինութեան այնոցիկ սենեկաց և զկատարելագործութիւնէն նոցին տալ տեղեկութիւն Ատենիս: Հրամայեցին. ի ներկայ յայտարարութիւնէ բարե-կարգչին Թիֆլիզու երևի զի երեսփոխանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Թիֆլի-զու արարեալ է զյայտնի զանցառութիւն կարգին և օրինաց, տուեալ ինքեան իրաւանց սահմանելոյ առ այս առարկայ հակառակ որոյ թոյլատրեալ է ին-քեան ծախել ի վերայ յիշատակեալ ի վեր անդր շինութեանցն աւելորդ զ155 ռուբլի արծաթոյ, առանց գիտութեան և նախընթաց խնդրելոյ զլուծումն ի հոգեւոր իշխանութիւնէ, ընդ նմին և բարեկարգչին Թիֆլիզու ի վերայ որոյ եղեալն էր զանշուշտ պարտաւորութիւն ունիլ յայնմ զառանձին նկատողու-թիւն, և առաջի աչաց իւրոց ունելով զսահմանեալ առ այս առարկայ արգե-լառիթ օրէնս, ըստ զօրութեան որոյ, նա փոխանակ արգելոյ յիշեալ երեսփո-խանի առնել զծախս աւելի քան զոր տուեալ էր նմա զլուծումն 200 ռուբ-լի և յիւրումն ժամանակի յայտնելոյ Ատենիս, տուեալ է զայն ի լուծութեան յայտնի ապացոյց իւրումն անհոգութեան, վասն որոյ զայս ամենայն եղեալ ի սաստիկ յանդիմանութեան նորա յուշ ածել նմին ճանաչել և իսկութեամբ կատարել այսուհետեւ զեսեալն ի վերայ իւր զպարտաւորութիւնս ընդ ծառա-յութեան երկիւղիւ ենթարկելոյ զանձն իւր ընդ պատասխանատուութեամբ ըստ օրինաց, իսկ ի մասին ինքնակամ արարեալ աւելորդ ծախուցն յերիսփո-խանէ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զ155 ռուբլի արծաթոյ առանց գիտութեան և օրինաւոր լուծման Ատենիս բոլորագրութեամբ վերոյգրելոցն ամենախոնար-հաբար յայտ առնել ի գիտութիւն լուսաւորչեան Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2252, թ. 115-116, քնագիր, ձեռագիր:

23

Սուրբ Էջմիածնի Մինոդի 1862 թ. մարտի 9-ի արձանագրությունը Սուրբ Մինաս եկեղեցու սենյակի նորոգման մասին.

Ի յ9-ն մարտի 1862 ամի, ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան ի Սինոդիս Սրբոյ Էջմիածնի լուան զյայտարարութիւն կոնսիստորիային հայոց Վրաստանի յ9-ն փետրվարի տարւոյս № 148, յորում գրէ, թէ բարեկարգն եկեղեցեաց հայոց Թիֆլիզու ի 23-ն յունվարի այսր ամի № 14, ի հետեւումն պահանջման կոնսիստորիային ծանուցեալ է թէ աւարտեցաւ շինութիւն սենեկաց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ երկու հարիւր երեսուն և հինգ ուրբի ծախսւք: Բայց յետ այցելութեան Նորին Բարձր սրբազնութեան Սարգիս արքեպիսկոպոսի ծխական ուսումնարանին նոյն եկեղեցւոյ, տեսեալ զնորոգ շինուած հրամայեալ էր յայլ ինմ ձև փոխարկել զայն Տ. միջնորսն բառնալ սենեկաց և առնել զղահլիճ մի վասն մանկանց ուսանողաց ի գաւթի եկեղեցւոյ, և զհին ուսումնարանն յօրինել յերկուց սենեկաց, վասն որոյ ծախեալ էէ երեցփոխանն ըստ այնմ բանաւոր հրամանի նորին այլ ևս հարիւր քսան ուրբի, որ լինի բոլորն երեք հարիւր յիսուն և հինգ ուրբի, որպիսի ծախս աւարտեցաւ յընթացս 1860 և 1861 ամաց: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց յորոց երևի, երեցփոխանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ և առաջաւոր ժողովրդականք նորին յայտարարութեամբ ի 11-ն մայիսի անցեալ 1861 ամի, խնդրեալ էին զլուծումն Ատենին յաղագս կառուցանելոյ զերկուս սենեակս ի պէտս ուխտաւորաց ի տեղի քայքայեալ սենեկացն նորին, ծախելով առ այն զերկու հարիւր ուրբի, առ այս Ատենան յետ ստուգելոյ ընդ ձեռն բարեկարգչին Թիֆլիզոյ, թէ՛ յիշատակեալ եկեղեցիին արդարեւ ունի կարօտութիւն շինութեան երկուց սենեկաց և նշանակեալ ծախքն բաւական են, հրամանաւ յ7-ն յունիսի նոյն ամի № 1023, պատուիրեաց նոյն երեցփոխանին նշանակեալ երկու հարիւր ուրբի արդեամբք եկեղեցւոյն կառուցանել զերկուս սենեակս, զորմէ ի նոյն թիւ № 1024, հրամանագրեց և բարեկարգչին Թիֆլիզու ունիլ զառանձին վերահասութիւն ի վերայ յարմարաւոր և հաստատուն շինութեան այնոցիկ սենեկաց, և զկատարելագործութենէ նոցին տալ տեղեկութիւն Ատենին: Կարգաւորեալ է, ի ներկայ յայտարարութենէ բարեկարգչին Թիֆլիզու երևի, զի երեցփոխանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Թիֆլիզոյ արարեալ է զյայտնի զանցառութիւն կարգին և օրինաց տուեալ ինքեան իրաւանց սահմանելոյ առ այս առարկայ, հակառակ որոց թոյլատրեալ է ինքեան ծախել ի վերայ յիշատակեալ ի վեր անտի շինութեանցն աւելորդն զհարիւր յիսուն հինգ ուրբի արծաթոյ, առանց գիտութեան և նախընթաց խնդրելոյ զլուծումն ի հոգեւոր իշխանութենէ, ընդ նմին և բարեկարգչին Թիֆլիզու, ի վերայ որոյեղեալ էր զանշուշտ պարտաւորութիւն ունիլ յայնմ զառանձին նկատողութիւն և առաջի աչաց իւրոց ունելով զսահմանեալ առ այս առարկայ արգելառիթ օրէնս, ըստ զօրութեան որոյ նա փոխանակ արգելոյ յիշեալ երեցփոխանին առնել զծախս աւելի քան զոր տուեալ էր նմա զլուծումն 200 ուրբի և յիւրումն ժամանակի յայտնելոյ

նմին տուեալ է զայն ի լուութեան յայտնի ապացոյց իւրումն անհոգութեան, վասն որոյ զայս ամենայն եղեալ ի սաստիկ յանդիմանութեան նորա, յուշածել նմա ճանաչել և իսկութեամբ կատարել այսուհետեւ զեղեալն ի վերայ իւր պարտաւորութիւնս ըստ ծառայութեան երկիւղիւ ենթարկելոյ զանձն իւր ընդ պատասխանատուութեան ըստ օրինաց, իսկ ի մասին ինքնակամ արարեալ աւելորդ ծախուցն յերեցփոխանէն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զ155 ռուբլի արծաթոյ առանց գիտութեան և օրինաւոր լուծման Ատենին, բոլորագրութեամբ վերոյգրելոցն յայտ առնել ի գիտութիւն Սինօդիս Սրբոյ Էջմիածնի: Ի զեկուցանելն զայսմանէ յԱտենի Սինօդիս նախկին կառավարիչ Թեմին Վրաստանի, որ և անդամ սորին յայտնեաց թէ՛ արդարեւ իւրով հրամանաւ է փոխարկեալ երեցփոխանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զձե շինութեան նորոգ սենեկաց և հին ուսումնարանի եղելոյ ի գաւթի նորին վասն ուսուցանելոյ ի նմին զմանկունս, և թէ 120 ռուբլին բանաւոր հրամանաւ իւրով է ծախեալ ի վերայ այնց շինութեանց: Հրամայեցին. որովհետեւ երեցփոխանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն Տփլիսայ ինքնագլուխ չէ՛ արարեալ զ155 ռուբլի ծախս ի վերայ շինութեանց սենեկաց այնր եկեղեցւոյ, այլ հրամանաւ կառավարչի Թեմին Սարգիս արքեպիսկոպոսի որպէս հաւաստիացուցանէ ի վերոյ, վասն որոյ և հրամանագրել կոնսիստորիային Վրաստանի գլխատակեալ երեցփոխանն ազատ կացուցանել ի պատասխանատուութեանց և զաւելորդաբար արարեալ 155 ռուբլի ծախս ընդունել ի հաշիւ եկեղեցւոյն¹:

24

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1863 թ. հունիսի 24-ի արձանագրութիւնը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցուն պատկան գետինը Զաքարիա քիյ. Տէր-Ղազարեանցի կողմից վարձով տալու մասին.

Զգրութիւն դէպարտամենտի Արքունի կայից գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու ի 18 անցեալ մայիսի № 1656, յորում գրի, թէ ըստ վկայագրոյ Վրաստանի և Իմէրէթի սինօդալնի կանտօրին տուեցելոյ ի 20-ն ապրիլի 1851 ամի № 1219, քահանային Տէր-Ղազարեանց տուեալ է ի վարձու 12 ամեայ ժամանակաւ ի 1-էն յունվարի 1847 ամի եկեղեցական գետինն 33 քառակուսի սաժէն 3 արշին, գտանեցեալն յ3-րդ մասին Թիֆլիզոյ ի Հաւլաբար ի տարին 2 ռուբլի 38 կոպէկի արծաթոյ: Բայց Տէր-Ղազարեանցն զայդպիսի գետնավարձս ի քանի մի ամաց հետէ ո՛չ հատուցանէ, առ որ դէպարտամենտն հրամանագրեալ է կառավարչի եկեղեցական կայից որ ի Թիֆլիզոյ նահանգի նաղւփօրնի սովետնիկ Արջէվանիձէին ստանալ զամենայն ապառիկ դրամսն ի քահանայէն Տէր-Ղազարեանց, բայց պ. Արջէվանիձէն մտոյց զպատասխանի վիճակային կոնսիստորիին հայոց ի 27-էն մարտի № 644, յորմէ երեւի, թէ Տէր-Ղազարեանցն հրաժարի ի հատուցմանէ հասանելի դրամոցն ըստ այնմ պատճառի, որպէս թէ նա բբոլորովիմբ չէ կա-

1 ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 55, վավ. 228, թ. 411-412, բնագիր, ձեռագիր:

լեալ գեկեղեցական գետին, և թէ զայնմանէ ունի տալ զխնդիր ի դէպարտամենտն, զոր տակաւին ցարդ չէ՝ տուեալ: Ի գործոց դէպարտամենտին երեւի, թէ ըստ տնօրէնութեան ժողովոյն սահմանագծութեան և կարգաւորութեան արուարձանաց քաղաքին Թիֆլիզոյ յ33 սաժէն և 3 արշին գետնոյ գտանեցելոյ ընդ գործադրութեամբ Տէր-Ղազարեանցի, անցեալ է ի 1851 ամի ի սահմանագծելն յայնժամ ճանապարհին 6 սաժէն և 3 արշին և 4 քառակուսի սաժէն յաղազս անցից զառաջիաւ տանց Արքունի ստրկաց Ստեփանի Ամվարովայ, Ասլանի Ղաւարովայ և այլոց, այլ թէ անցեալ է և մնացեալ մասն գետնոյն, չերեւի ի գգործոցն, և Տէր-Ղազարեանցն ո՛չ առաջի արար գորեւիցէ ապացուցութիւնս: Ի հետեւումն որոյ դէպարտամենտն Արքունի կայից պատիւ ունի խոնարհաբար խնդրել զտնօրէնութիւն վիճակային կոնսիստորիիս, զի յիշեալ քաջանայն Տէր-Ղազարեանց առանց այլևս անցուցանելոյ զժամանակն հասուցէ ի դէպարտամենտն զամենայն զվճարեալ իւր և ցնեւկայ 1863 ամն գետնավարձս, ի մասին եղեալ ընդ տիրապետութեան նորա եկեղեցական գետնոյն, զհետեւանացն ո՛չ զանց առնել յարգել զդէպարտամենտն ծանօթութեամբ: Հրամայեցին. զվերոյգրելոցն տուեալ հրամանաւ գիտել բարեկարգչին Թիֆլիզոյ, պատուիրել նմա պարտաւորել զԶաքարիայ քաջանայն Տէր-Ղազարեանց առանց այլևս յապաղանաց հասուցանել ի դէպարտամենտն Արքունի կայից գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու, զբոլոր ապառիկս հաշուելս ի վերայ նորա ցնեւկայ 1863 ամն ի վարձ եկեղեցապատկան գետնոյ եղելոյ ընդ տամբ նորա, և ի հակառակ դէպս արգելուլ զքաջանայական արդիւնս նորա մինչ զստացումն ի դէպարտամենտն տեղեկութեանց վասն որքանութեան հաշուեալ ի վերայ քաջանային ապառկաց զհետեւանաց որոյ փութով ծանուցէ Ատենիս, վասն հաղորդելոյ դէպարտամենտին, և ցնեւկայ տնօրէնութեանէս այժմէն իսկ տալ գիտել դէպարտամենտին ի բաւարարութիւն վերոյգրեալ գրութեան նորին ընդ համարաւ 1656¹:

25

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1863 թ. նոյեմբերի 11-ի արձանագրութիւնը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Ստեփաննոս քհյ. Տէր-Յակոբեանցին Թիֆլիսի Նորաշէնի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի տեղափոխելու մասին.

Զգեկուցումն. Աբրահամ քաջանայն Զառափեանց յայտարարութեամբ ի 16-ն օգոստոսի այսր ամի, յառաջ բերեալ զսակաւութեան արդեանց Սուրբ Մինաս եկեղեցոյ, յորում միաբան է նա, խնդրեաց կարգել զինքն ի Նորաշէն եկեղեցոյ՝ յօգնութիւն տեղւոյն Մկրտիչ քաջանայի Տէր-Գէորգեանց, ի պատճառս անբուժելի հիւանդութիւնէ նորա: Զայս յայտարարութիւն կոնսիստորիայս մակագրութեամբ ի 24-ն նոյն ամսոյ № 1699, առաքեալ առ ի բարեկարգչին եկեղեցեաց Տփլիսայ, պատուիրեաց նմա յայտնել Ատենիս, թէ եկեղեցին Նորաշէնու ունի¹ կարօտութիւն քաջանայի, թէ ոչ, և եթէ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2254, թ. 376 և շրջ., քնագիր, ձեռագիր:

ունի⁶, Մկրտիչ քաջանայն Տէր-Գէորգեան և ժողովրդականք նորին, համաձայն են ընդ կարգումն Աբրահամ քաջանայի Զառափեանց յայնմ եկեղեցւոջ՝ ի վերայ ժողովրդեան Մկրտիչ քաջանայի: Առ այս բարեկարգիչ Սրապիոն աւագ քաջանայն մակագրութեամբ ի 27-ն հոկտեմբերի անցելոյ № 50, յայտնեաց Ատենիս, թէ Նորաշէն եկեղեցին ունի զգալի կարօտութիւն ոչ թէ միոյ, այլ՝ երկուց քաջանայից, որովհետեւ Մկրտիչ քաջանայն Տէր-Գէորգեանց գտանի յանբուժելի հիւանդութեան, և Դաւիթ քաջանայն Շահիկեանց ի սաստիկ ծերութիւնէ անկարանայ վարել զպաշտօն իւր, և բաց ի ծերութիւնէ ունի և զթիկնացաւ, իսկ առ կարգումն ի նմին եկեղեցւոյ Աբրահամ քաջանայի Զառափեանց, անհամաձայն գտան՝ որպէս անդամալոյծ Մկրտիչ քաջանայն, նոյնպէս և ժողովրդականք նորա: Ի տեղեկութեանց գործոց կոնսիստորիայիս երևի միաբան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քաղաքիս Ստեփաննոս քաջանայն Տէր-Յակովբեանց, խնդրագրաւ մատուցելով Վեհափառ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց Տեառն Մատթէոսի, յ30-ն յունվարի այսր ամի, բացատրելով զնեղսակրութիւն իւր և ենթադրեալ գոյն պարտուց, ի պատճառս սակաւարդիւն լինելոյ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն, խնդրեալ էր կարգել զինքն յայլում արդիւնաշատ եկեղեցւոյ: Ի վերայ այսր խնդրոյ Նորին Սրբութիւն մակագրեալ էր այսպէս. «Յանձնիրձ ի շուտափոյթ տնօրէնութիւն զայս խնդիր՝ կոնսիստորիոյ Վրաստանի և Իմէրէթի»: Առ ի չգոյժ յայնժամ պարապպուող տեղոյ քաջանայի յարդիւնաշատ եկեղեցիս քաղաքիս, Ատենաս ըստ նախընթաց բարեհաճութեան Նորին Վեհափառութեան մակագրութեամբ ի վերայ նոյն իսկ խնդրոյ վճռեաց՝ ունիլ ի նկատի զայն խնդիր Ստեփաննոս քաջանայի վասն կարգելոյ զնա ի դէպս բացման խնդրեալ նովաւ տեղոյ և կամ Զառափեանց Աբրահամ քաջանայն տեղափոխիլ և թողուլ ի Սուրբ Մինաս, զերկուս միայն նախեղակ քաջանայս, զորմէ և ստորագրութեամբ յայտնեաց յԱտենի սորին խնդրագործ քաջանային և զայն խնդիր կցեաց ընդ գործոյն: Ի զեկուցանելն զայսմանէ յԱտենի կոնսիստորիայս, Տէր Ատենապետ սորին Բարձր Սրբազնութեան Մակար արքեպիսկոպոսն բարեհաճեցաւ հրամայել՝ գլխեալ Ստեփաննոսն քաջանայն տեղափոխեալ ի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն՝ կարգել ի Նորաշէն յօգնութիւն տեղւոյն Մկրտիչ անդամալոյծ քաջանայն: Հրամայեցին. ի կատարումն ներկայ բարեհաճ կամաց Նորին Բարձր Սրբազնութեան՝ զՍտեփաննոս քաջանայն Յակովբեանց կարգել ի Նորաշէնու Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն՝ յօգնութիւն տեղւոյն Մկրտիչ անդամալոյծ քաջանայի Տէր-Գէորգեան, այնու զի զամենատեսակ ծխական արդիւնս բաժանեալ յերիս հաւասար մասունս, յայնձանէ զերկուս մասունս հասուցէ Մկրտիչ քաջանային ի սնունդ նորա և զերդաստանին՝ մինչև ցմահ նորա, և զկնի մահուանն մինչև գտարելիցն, իսկ զմի մասն ստացի ինքն ի վարձ իւրոց աշխատանաց, և միշտ գուն գործեսցէ շահեալ և մխիթարեալ ունելոյ զվշտացեալ քաջանայն, զի մի տրտունջ կամ անբաւականութիւն ինչ յառաջ գայցէ ի կողմանէ ընտանեաց նորա զինքենէ: Զայսմ տնօրէնութիւնէ Ատենիս հրամանաւ տալ

գիտել բարեկարգչին եկեղեցեաց քաղաքիս, յաղագս յայտնելոյ իւրաքանչիւր քաճանայն և միաբանութիւն Նորաշէն եկեղեցւոյ ստորագրութեամբ ի վերայ հրամանին, վասն պարտուպատշաճն և իսկութեամբ կատարումն, զորմէ և յայտնել Ատենիս: Իսկ յաղագս նշանակելոյ զոմն ի քաճանայից յօգնութիւն Դաւիթ զառամեալ քաճանային, տալ զառանձին զեկուցումն¹:

26

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1863 թ. նոյեմբերի 20-ի արձանագրությունը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Զաքարիա քիյ. Տէր-Ղազարեանցի՝ Նորաշէնի եկեղեցու միաբան Սրապիոն աւագ քիյ. Տէր-Մովսիսեանցին ունեցած պարտքի մասին.

Զյայտարարութիւն բարեկարգչին Սրապիոն աւագ քաճանայի Տէր-Մովսիսեանց ի 4-էն յուլիսի տարւոյս № 34, յորում գրէ, թէ՝ միաբանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Զաքարիա քաճանայն Տէր-Ղազարեանց ձեռագրաւ իւրով առեալ է ի նմանէ պարտք քսան ռուբլի արծաթ, վասն հարկաւորութեան իւրոյ, և խոստացեալ է առանց յետաձգութեան վճարել գլխեալ դրամն ընդ պաճանջման նորա, օրինաւոր տօկոսիօք, ուստի ի նմին եղեալ գլխեալ զիսկական ձեռագիրն յիշեալ քաճանայի մատուցանէ Ատենիս և խնդրէ զլուծումն, զնելոյ զարգելանս ի վերայ եկեղեցական և ծխական արդեանց նորին, առ ի ստանալոյ նորա զտուեցեալ գումարն իւր օրինաւոր տօկոսիօք: Ի մատուցեալ մուրհակին գրի այսպէս. «1862 ամի ի 21-էն յունիսի, ես ներքոյ ստորագրողս՝ Հաւաքարու Սուրբ Մինասու միաբան Տէր Զաքար Տէր-Ղազարեանց վեր առի պարտք Սրապիոն աւագ քաճանայի Նորաշէնու Տէր-Մովսիսեանց քսան մանէթ թղթադրամ փող, յորժամ պաճանջէք յինէն գլխեալ փողն, յայնժամ ունիմ հատուցանել Զերդ արժանապատուութեան առանց յետաձգութեան և պատճառի, որոյ վասն ստորագրիմ և իմ պարտքս է հատուցանելոյ իւր օրինաւոր տօկոսիօք»: Հրամայեցին. առաքմամբ իսկական մուրհակի Զաքարիա քաճանայի Տէր-Ղազարեանց առ օգնական բարեկարգչին եկեղեցեաց քաղաքիս՝ Յովհաննէս աւագ քաճանայն Արարատեանց, պատուիրել նմա զնել արգելանս ի վերայ բոլոր եկեղեցական և ծխական արդեանց յիշեալ Զաքարիայ քաճանայի մինչ ցլրանաց քսան ռուբլեաց հանդերձ օրինաւոր տօկոսիօք նոցին, հաշուելով յօրէ տուչութիւն մուրհակին և զժողովեալ դրամսն հասուցանել Սրապիոն աւագ քաճանային Տէր-Մովսիսեանց, ի լրումն այնր գումարի և տոկոսեացն, և ապա զձեռագիր պարտապան քաճանային վերադարձուցեալ ինքեան, զկատարմանէն յայտնել Ատենիս²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2255, թ. 285 շրջ.-286 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2255, թ. 305 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1864 թ. ապրիլի 1-ի արձանագրությունը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխան Խաչատուր Մակարեանցին եկեղեցական դրամը վերադարձնելու մասին.

Ջյալտարարութիւն երեցփոխանի Հաւաքարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Խէչօյի Մակարեանց ի 14-էն ամսոյս, որով խնդրէ վերադարձուցանել նմա զ100ռ. եկեղեցական դրամս, առաջարկեալս սմին ի թիւս այլոց երեցփոխանաց, վասն կարգադրութեան ծխական ուսումնարանաց տեղւոյս: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց սորին երևի, Ատեանս ի հետեւումն յայտարարութեան հոգաբարձութեան Ներսիսեան դպրոցի հայոց ի 16-ն նոյեմբերի 1862 ամի № 448, ըստ օրագրութեան իւրոյ կայացելոյ ի 16-ն յունվարի 1863 ամի ընդհանուր հրամանագրութեամբ, պահանջեաց ի բոլոր երեցփոխանաց եկեղեցեաց տեղւոյս զդրամս՝ նշանակեալս ի վերայ իւրաքանչիւրոց ըստ չափու կարօղութեան եկեղեցւոյն, ի կատարումն որոյ երեցփոխան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ընդ յայտարարութեան իւրոյ ի 15-էն մայիսի անցեալ 1863 ամի, ներկայացոյց Ատենիս զ100 ռ., զորս և հրամանաւ ի 24-էն մայիսի նոյն ամի № 1019, յանձնեաց գանձապետի սորին ի պահպանութիւն: Հրամայեցին. որովհետեւ ոմանք յերեցփոխանաց ներկայացուցեալ են զնշանակեալ ի վերայ նոցա զդրամս և ոմանք ո՛չ, և հոգաբարձութիւն ևս բարձի թողի է արարեալ ցայսօր զբարեկարգութիւն ծխական ուսումնարանաց՝ հակառակ կարգադրութեան և խոստման իւրոյ, և այնոքիկ դրամք ի լինելն աստ Նորին Վեհափառութեան, ի պատճառս չլինելոյ յայնժամ ի գանձարանի սորին վիճակային դրամոց, ի գործ եղեալ են ի պէտս ինչ ինչ ծախուց նորուն սրբութեանը, վասն որոյ հրամանագրել գանձապետի կոնսիստորիս, զի ի բաց հանեալ ի վիճակային արդեանց զհարիւր ուրբլի՝ գրելով ի ծախս, նախ՝ մուծանել ի մուտս ի մատենի օտարապատկան արդեանց և ապա հանեալ ի ծախս ի նմին տումարի, ընդ հրամանի սորին վերադարձուցանել զայնս երեցփոխանին Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Խաչատուր Մակարեանց, որում և պատուիրել զստացմանէն յայտնել Ատենիս¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3972, թ. 18, բնագիր, ձեռագիր: Հարկ է նշել, որ 1864 թ. մարտի 14-ին Սուրբ Մինաս եկեղեցու երեցփոխան Խաչատուր Մակարեանցը հայտարարությամբ դիմել էր Վիրահայոց կոնսիստորիային. «Ի կատարումն հրամանի Հոգևոր Ատենիդ ի 28 փետրուարի 1863 ամի ըստ յայտարարութեան իմոյ ներկայացուցի գհարիւր րուբլի արծաթ յեկեղեցական դրամոց ի հաշիւ կարգադրութեան ծխական ուսումնարանաց: Բայց զի մինչ ցայժմ չէ արարեալ [գոյնն] գոչինչ տնօրինութիւն առ այն և դասատուք ուսումնարանի վերոյիշեալ եկեղեցւոյ սկսեալ ի 15-ն յունվարի այսր ամի մինչ ցայժմ չեն ստացեալ զոռնիկ, վասն որոյ ամենախոնարհաբար խնդրեմ յԱտենիդ վերադարձուցանել ինձ զայն գումար առ ի տալ նոցա այնու զբաւարարութիւն», (ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3972, թ. 17, բնագիր, ձեռագիր):

28

Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Աբրահամ քիյ. Ջառափեանի 1865 թ. նոյեմբերի 27-ի խնդրագիրը Սինոդին՝ իրեն Սուրբ Նշան եկեղեցի տեղափոխելու մասին.

Համաձայն նախընթաց բարեհաճութեան Վեհափառ Հայրապետին ամենայն Հայոց Տեառն Մատթէոսի և տնօրէնութեան լուսաւորչական Սինոդոսիդ Սրբոյ Էջմիածնի, ձեռնադրեալ եմ յաստիճան քահանայութեան ի 1860 ամի, ի վրայ Սուրբ Նշան եկեղեցւոյն Թիֆլիզոյ, հրամանաւ վիճակային կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի և Իմէրէթի ի 26-ն նոյեմբերի նոյն ամի № 2107, հիմնեցելով ի վրայ նոյնպէսույ Սինոդոսին Էջմիածնի ի 15-էն հոկտեմբերի տարւոյն հրամանաւ 1912, կարգեցայ ի նախանշանակեալ եմ եկեղեցւոյն Սուրբ Նշանի ծխական քահանայ՝ ի տեղի Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յովակիմեան, առաքելոյ յայնժամ ի վանս Թարգմանչաց յապաշխարութեան, որ արձակեալ ապա ի պատժոյն, ընդ տնօրէնութեան Նորին Սրբութեան, ի մոլտ անդրէն յիւր պաշտօն քահանայապետութեան, և ես մնացի առանց տեղւոյ և ժողովրդեան, զօրմէ խնդրագրաւ ի 11-էն յուլիսի 1862 ամի հասուցեալ ի գիտութիւն Նորին Վեհափառութեան, խնդրեցի կարգել զիս ի լրումն յեկեղեցիաց քաղաքիս, զոր Նորին Վեհափառութիւնն տուել էր ի տնօրէնութիւն կոնսիստորիային, հրամայեալ էր առ ի զգոյէ յայնժամ պարապուրդ տեղւոյ քահանայի ի նախանշանակեալ վանս իմ Սուրբ Նշան եկեղեցւոյն, կարգել զիս ի Սուրբ Մինաս, մինչ ցբացումն անդանօր տեղւոյ քահանայի, առ որ և նոյնն հրամանաւ յ2-էն հոկտեմբերի այնր 1862 ամի հրամանաւ 2021, կարգեաց զիս ի նմին եկեղեցւոյ, յօրէ յայնմանէ շարունակելով զիմս պաշտօն: Ապա՝ ի պատճառս մահուան Անդրէաս աւագ քահանայի Սուրբ Նշան եկեղեցւոյ՝ հասելոյ նմա յապրիլ ամսեան 1864 ամի, խնդրագրաւ մատուցելով կոնսիստորիային Վրաստանի ի 27-ն նոյն ամսոյ, աղբւսեցի կարգել զիս ի տեղի նորա, համաձայն բարեհաճ կամաց Նորին Սրբութեան, նախընթաց տնօրէնութեան Սինոդիդ և ի վեր անդր բացատրեալ խոստմնական տնօրէնութեան իւրոյ, հիմնեցելոյ ի վերայ բարեհաճութեան Նորին Վեհափառութեան, սակայն յօրէ յայնմանէ սպասելով բաւականաբար տնօրէնութիւն Նորին, ըստ դժբաղդութեան իմում, չգտանիմ արժանի այնմ՝ ցայսօր ժամանակի: Զվերոգրելոցս ամէ յարգոյաբար հասուցել ի գիտութիւն լուսաւորչական Հայոց Սինոդիդ Սրբոյ Էջմիածնի, ամենախոնարհաբար խնդրեմ բարեհաճել հրամայել ում հարկն է՝ առնել զտնօրէնութիւն, յաղագս տեղափոխելոյ զիս ի Սուրբ Նշան եկեղեցին՝ համաձայն վերդասեալ տնօրէնութեան կոնսիստորիային, հիմնեցելոյ ի վերայ սուրբ կամաց Նորին Վեհափառութեան, կամ ի տեղի հանգուցեալ Անդրէաս աւագ քահանայի Ամբարդանեանց, և կամ ի տեղի Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յովակիմեան՝ այժմ արգելլոյ ի քահանայապետութիւնէ, և այնու տուեալ ինձ զմիջոց հոգալոյ զկենսական պիտոյս գերդաստանի իմոյ, նամանաւանդ որ ի ծնէ քան զայն՝ ձեռնահաս գտանելոյ հոգալ զպիտոյս օժտի և պսակի չափահաս դստեր իմոյ, պարտաւորս զմեզ զամենեսին կացու-

ցանել անփոխարինելի բարերարութիւն և երախտեաց ծայրագոյն հոգևորդ իշխանութեան: Վասն չքաւորութեան իմոյ ետու գրել զայս խնդիր ի վերայ հասարակ թղթոյս¹:

29

Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի 1876 թ. նոյեմբերի 3-ի որոշումը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու տիրացու Սարգիս Գրիգորեանցի խնդրանքը առանց հետևանքի թողնելու մասին.

Ի 3 նոյեմբերի 1876 ամի, ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան ի Սինոդիս, լուան զխնդիր տփխիսաբնակ տիրացու Սարգսի Սուքիասեան Գրիգորեանց ի 15-ն մարտի տարւոյս, յորում գրէ այսպէս. «Սրբազան Տիարք, խոնարհաբար խնդրիմ առաքել ինձ զպատճէն հեռագրիս, որ ի 1875 ամի նոյեմբեր ամսոյ 26-ն (յառաջ կամ յետոյ) ստացաւ Սրբազան Սինոդը՝ հեռագրած Տփխիսիցն, անուամբ ի Սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ երեցփոխան Խաչատուր Մակարեանցի, առ այն, թէ՛ տիրացու Սարգիսն չէ արժանի քահանայութեան և ժողովրդոց ստորագրութիւն չէ իսկական նոյն ժողովրդականաց, որոյ աղագաւ խոնարհաբար խնդրիմ առանց ձանձրութիւնէ առաքել գերկուս պատճէնս յիշեալ հեռագրի և զպատճէն ժողովրդականաց ստորագրութեան, որ է տուեալ ի 1874 ամի և 25-ն յունիսի, այս երկու պատճէնս հաստատ և կանոնական կերպիւ որպէս հարկն է: Ահա առաքում եմ այս խնդիրս պարոն Մովսէս Վարդանեանցի մօտ, որ իմ տեղ ներկայացնի սրբազան Սինոդիդ, և ունի իրաւունք իմ փոխանակ ստանալու յիշեալ երկպատճէն հեռագրին և ժողովրդոց ստորագրութեան, որ կարող է առանց կորուսելոյ հասցնել իմ ձեռն, որովհետեւ ճանաչում եմ ես դորան և դա ինձ: Խնդրում եմ ձեր առաքինասէր բարուցդ լսել իմ աղերսալի խնդիրս: Ի տեղեկութեանց Սինոդիս գործոց երևի նախ՝ տփխիսաբնակ տիրացու Սարգիսն Սուքիասեան ընդ խնդրագրի իւրում ի 4 յուլիսի 1875 ամի առաջի առնելով Սինոդիս զարձակաթուղթն իւր ի հարկաց, տուեալն նմա ի ժողովրդականաց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն Հալվաբարի, խնդրեալ էր ընդունիլ զինքն ի հոգևորականութիւն: Սինոդս պահանջեալ ընկալաւ ի կոնսիստորիայէն Տփխիսայ զտեղեկութիւնս թէ՛ յիշատակեալ տիրացուն համապատասխան է կոչման հոգևորականութեան, վասն որոյ և զխնդիր նորա ի թող առանց հետևանաց, մինչ զուսանելն նորա զարհեստ ձայնագրութեան, և զարձակաթուղթն ընդ հրամանի ի 20 դեկտեմբերի 1875 ամի № 3360, առաքեաց ի կոնսիստորիայն Տփխիսու, վասն յանձնելոյ ըստ պատկանելոյն: Եւ երկրորդ՝ երեցփոխանն ի դիմաց ժողովրդեան Սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյն Տփխիսու՝ Մակարովն, ի 25-ն նոյեմբերի 1875 ամի առաքեալ էր ի Սինոդս զայսօրինակ հեռագիր. «Սարգիսն Գրիգորեանց վկայագրով դիմեալ է յէջմիածին՝ ըն-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3364, թ. 52: 1866 թ. հունվարի 17-ի Սինոդը քննարկել է Աբրահամ քահանայի խնդրագիրը և հրամայել է Վիրահայոց կոնսիստորիային՝ վիճակավոր առաջնորդի հայացողութեամբ խնդիրը լուծել պատշաճորեն, (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 67, վավ. թ. 52-53, քնագիր, ձեռագիր):

դուռնել զաստիճան քահանայութեան, դարձուցանել զմտադրութիւն ի խար-դախ ստորագրութիւնս, որք չեն վաւերացուցեալք օրինասահման կարգաւ: Գրիգորեանցն իւրով բարոյականութեամբ անարժան համարի քահանայա-կան աստիճանի. ի դէպս քահանայանալոյ նորա ժողովուրդք ունին հրաժա-րել ի նմանէ և ո՛չ թոյլատրել կատարել զպաշտօն քահանայութեան ի միջի իւրեանց»: Հրամայեցին. անպատշաճ համարելով զտուլութիւն խնդրեալ ի Սարգիսէ Գրիգորեանց պատճենի հեռագրոյն, զներկայ խնդիր նորա թողուլ առանց հետեանաց: Իսկ ի մասին միւս վկայականց, զորոց պատճէնս խնդրէ Գրիգորեանցն, յայտնել երեսփոխանի նորա Վարդանեանցի, թէ՛ ի գործս սորին չի՛ք վկայական, այլ զարձակմանն ի հարկաց՝ Սինօդս ընդ հրամանի ի 20-ն դեկտեմբերի 1875 ամի № 3360 վերադարձուցեալ է ի կոնսիստորիայն Տփլիսիսու, վասն յանձնելոյ ինքեան¹:

30

Սուրբ Էջմիածնի Սինոդի 1876 թ. նոյեմբերի 26-ի արձանագրութիւնը՝ Սուրբ Մի-նաս եկեղեցին հիմնովին վերանորոգելու թոյլատվության մասին.

Ի 26 նոյեմբերի 1876 ամի ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծու-թեան ինքնակալին ամենայն Ռուսաց ի Սինօդիս, լուան զյայտարարութիւն կոնսիստորիային Վրաստանի և Իմերէթի յ30 սեպտեմբերի անցելոյ № 2192, յորում գրէ, թէ ի կոնսիստորիայիս լուան զեկուցումն. ժողովրդականք Հաւ-լաբարու Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց խնդրագրով ի 23 յունիսի սոյն ամի յայտնեցին կոնսիստորիիս, թէ կառուցեալ ի վաղ ժամանակաց հետէ եկեղեցին նոցա այժմ քայքայեալ գոլով, մերձ է ի կործանումն, ուստի մտա-դիր են նոքա ի հիմանց, նոր ի նորոյ կառուցանել զնոր եկեղեցի, որոյ վասն պատրաստեալ ունին զպլան և ֆասադ, զորս մատուցանելով կոնսիստորիա-յիս, խնդրեցին նախ՝ առաջարկել զայնս ի հաստատութիւն ուր հարկն է, երկրորդ՝ հաստատել զչորիսին ընտրեալ ի նոցունց անձինս ի հոգաբար-ձութեան և օգնականութեան երիցփոխանին, վասն շինութեան եկեղեցւոյն, երրորդ՝ ընդարձակել նոցա իրաւունս շինել զգրանիցեալ ի գաւթի՝ եկեղեց-ւոյն ուսումնարանն ժամանակաւորապէս աղօթատուն, մինչև ցաւարտումն նոր եկեղեցւոյն, չորրորդ՝ տալ հոգաբարձուաց զմի ժապաւինեալ մատեան՝ վասն գրելոյ ի նմին զկամաւոր տուրս ժողովրդոց յօգուտ շինութեան: Կոն-սիստորիայս ըստ օրագրական սահմանադրութեան իւրոյ՝ կայացելոյ յ30 յունիսի սոյն ամի, հաստատեաց զչորիսին ընտրեալ անձինս ի պաշտօն հո-գաբարձուաց նորոգ կառուցանելի եկեղեցւոյն և ըստ հրամանի ի 6 յունի-սի № 1016 առաքելով առ նոցա զմի ժապավինեալ մատեան՝ վասն գրելոյ ի նմին զնուիրադրամս, պատուիրեաց նոցա նախ՝ յայտնել կոնսիստորիայիս, թէ որքան ծախուց պէտս ունի սենեակն ուսումնարանի, որ ի գաւթի եկե-ղեցւոյն՝ յաղագս դարձուցանելոյ զայն ժամանակաւորապէս աղօթատուն, և երրորդ՝ տալ կազմել ի ձեռն ճարտարապէտի զպատկեր ծախուց նորոգ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 99, վավ. 250, թ. 360 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

կառուցանելի եկեղեցւոյն և առաջի առնել սմին, ի հետևումն որոյ երեցփոխան և ժողովրդականք յիշատակեալ եկեղեցւոյ յայտարարութեամբ ի 14 սեպտեմբերի յայտնեն կոնսիստորիայիս, նախ՝ թէ ըստ վկայութեամբ երևելի որմնադրաց քաղաքիս, ի շինութիւն նոր եկեղեցւոյն հարկաւորի գումար մինչև զ20.000 ռուբլի, իսկ վասն դարձուցանելոյ զուսումնարանն աղօթատուն հարկավորի 500 ռուբլի, երրորդ՝ թէ եկեղեցին այժմ ունի զառձեռն պատրաստի դրամ ց6000 ռուբլի, բայց յայսմանէ կտակեալ յանուն եկեղեցւոյն ի հանգուցեալ Աղաբաբեանցէ՝ 500 ռուբլի և ի մահտեսի Ղազարեանցէ՝ 500 ռուբլի, որ լինի ընդամենն 7000 ռուբլի և երրորդ՝ որպէս յայտնեցին յառաջագոյն ժողովրդականք, ըստ ջերմեռանդութեամբ իւրեանց, զմնացորդ ծախս ունին ընդ ի սեպհականութիւնից իւրանց: Կարգավորեցին. զառաջի արարեալ պլանն և ֆասադն՝ նորոգ կառուցանելի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն հայոց Տփխիսայ, որ ի Հաւլաբար, առաքել առ տէր նահանգապետն Տփխիսայ ի հաստատութիւն, իսկ յաղագս տալոյ զլուծումն գործադրելոյ զեկեղեցւոյ 7000 ռուբլի ի շինութիւն նորոգ եկեղեցւոյն, խնդրել զլուծումն Սինօղիդ: Հրամայեցին. տալ լուծումն կոնսիստորիային Տփխիսայ՝ յաղագս գործադրելոյ զեկեղեցւոյ 7000 ռուբլիս ի շինութիւն նորոյ եկեղեցւոյն յանուն Սրբոյն Մինասի, որ Հաւլաբար, իսկ որ ինչ վերաբերի առ այն, զի ժողովրդականք կամին զշինուածս ուսումնարանի տեղւոյն դարձուցանել ի ժամանակաւոր աղօթատուն՝ ծախսելով ի վերայ այնր 500 ռ., Սինօղս դատի անյարմար, վասն անտեղի գտանին անդ մերձաւոր եկեղեցիք, ուր կարէն դիմել ժողովրդականք ի ժամաղօթից առ ժամանակ մի և կատարել զհոգևոր պիտոյս իւրանց, մինչ զվերջաւորութիւն շինութեան նորոյ եկեղեցւոյն, զի զ500 ռուբլի յատկացուցեալն ի պէտս աղօթատան, գործադրել յառաւել կարևոր պիտոյս եկեղեցւոյն, և զուսումնարանն թողուլ ի յիւրումն անխախտ դրութեամբ, առ ի ժողովելոյ և ուսուցանելոյ անդ զմանկունս, զորմէ պարտաւորի թեմական Ատեանն ունիլ զառանձին զփոյթ¹:

31

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1880 թ. մայիսի 5-ի արձանագրութիւնը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու վերանորոգութեան թույլատվութեան մասին.

Զխնդիր երեցփոխանի և հոգաբարձուաց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւլաբարի ի 16 ապրիլի տարւոյս, յորում գրէ. «Ունելով արդէն զպատրաստի ի բարձրագոյն կառավարութիւնէ հաստատեալ մակարդակ եկեղեցւոյն մերոյ, ըստ թախանձանաց ժողովրդականաց, ց1 մայիսի տարւոյս առանց յետաձգութեան երեք պատճառանաց կարևոր վարկանիմք ձեռնարկել զշինութիւն եկեղեցւոյն մերոյ, վասն որոյ համաձայն անդառնալի հրամանի Նորին Վեհափառութեան, այժմէն իսկ խոնարհաբար խնդրել հարկ համարիմք, ի վիճակային Ատենէդ առնել զարժանին տնօրէնութիւն, վասն առաքելոյ զծխատէր քահանայն մերս եկեղեցւոյ, զՍարգիս քահանայն Իգի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 99, վավ. 364, թ. 535, բնագիր, ձեռագիր:

Թեանց հանդերձ ժողովրդականօք ի մերձ յեկեղեցին Էջմիածնեցւոց, որ յարմարագոյնն է դրուութեամբ տեղւոյն ժողովրդականաց հանդերձ բնակելոց նորին թաղի, և համաձայն է մակագրութեան Վեհափառ Հայրապետին, որ ի վերայ խնդրագրոյ ժողովրդականաց: Տեղեկութիւն. նախ՝ ըստ խնդրոյ ժողովրդականաց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի կոնսիստորիայս ըստ օրագրութեան իւրոյ յ30 յունիսի 1876 ամի հաստատեալ է ի պաշտօն հոգաբարձուաց նորոգ կառուցանելի եկեղեցւոյն զչորեսին ընտրեալ ի նոցանէ անձինս, այն է զՅովակիմ Աղաբաբեանց, զԵագոր Տէրունեանց, զՂազար Ափեանց և զՆազար Ղազարեանց, որոց և հրամանագրեալ է զայսմանէ ի 6 յուլիսի նոյն ամի № 1016, հրաւիրելով զնոսա գուն գործել ի միասին ընդ երեցփոխանի նոյն եկեղեցւոյ, ժողովել զկամաւոր նուէրս ի շինութեան եկեղեցւոյն, և առ այս վախճան առաքեաց առ նոսա զմի ժապաւինեալ մատեան, վասն գրելոյ ի նմին զնուիրագրամս ինքնաձեռն ստորագրութեամբ նուիրատուաց: Երկրորդ՝ Սինօղն Սրբոյ Էջմիածնի ի հետեւումն առաջարկութեան կոնսիստորիայիս, հրամանաւ ի 25 յունվարի 1877 ամի № 64, տուեալ է լուծումն յաղագս գործադրելոյ զ7000 ռուբլի գումարս Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի ի շինութեան նորոյ եկեղեցւոյն, զորմէ և կոնսիստորիայս հրամանագրեալ է հոգաբարձուացն ի գիտութիւն ի 18 փետրվարի 1877 ամի № 618: Երրորդ՝ զհաստատեալ մակարդակն նորոգ կառուցանելի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն կոնսիստորիայս առաքեալ առ երեցփոխանն և հոգաբարձուս նոյն եկեղեցւոյ ընդ հրամանի ի 6 նոյեմբերի 1878 ամի № 3253»: Հրամայեցին. առաքմամբ միոյ ժապաւինեալ մատենի թոյլ տալ երեցփոխանին և հոգաբարձուաց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի սկսանել զշինութիւն եկեղեցւոյն համաձայն հաստատութեան մակարդակի, պատուիրելով գրել ի ժապաւինեալ մատենին զամենայն ծախս շինութեանն օրինաւոր եղանակաւ և զկնի աւարտման շինութեան զայն մատեան ընդ միւս մատենի նուիրագրամոց առաջի առնել Ատենիս, իսկ գործակալին Տփխիսայ հրամանագրել՝ զմիաբան քահանայն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ զՏէր Սարգիսն Իգիթեանց կարգել յԷջմիածնեցւոց եկեղեցւոյ իբրև մերձաւոր եկեղեցւոյ մինչև ցաւարտումն շինութեան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, և անտի հովուիլ զժողովրդականս իւր և ընկերակցին¹:

32

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1881 թ. փետրվարի 11-ի արձանագրութիւնը՝ Ստեփան և Յարութիւն Իգմիրեանց եղբայրների կողմից՝ ի հիշատակ իրենց հանգուցյալ եղբայր Դանիէլի, Սուրբ Մինաս եկեղեցու գավթում արական դպրոց հիմնադրելու մասին.

Զխնդիր տոհմական պատուաւոր քաղաքացի Ստեփանայ և Յարութիւնի Յովհաննիսեան Իգմիրեանց ի 28 յունվարի տարւոյս, յորում գրի «1877 ամի յունվարի 12 մատուցինք մենք խնդիր ի տէր հանգուցեալ արժանայիշատակ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2272, թ. 275 շրջ.-276 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Գաբրիել արքեպիսկոպոս Այվազեանին, որով որոշել էինք երկուքս բանալ մի հայ տղայոց ուսումնարան՝ յանուն Սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ Հաւա-
բարու, ի յիշատակ մեր հանգուցեալ եղբայր Դանիէլ Իզմիրեանցի, նու-
րելով այդ նպատակի համար մեզ հասած նորա ժառանգութիւնից տասն
հազար վեց հարիւր քսան և վեց ռուբլի: Այս գումարը մենք իսկոյն չ'ներկա-
յացրինք մի քանի յարգելի պատճառներով զորս մենք վերոյիշեալ խնդրոյն
մէջ բացատրել էինք: Միայն թէ մենք այն ժամանակ թէմական Ատենիդ
ներկայացրինք նօտարով հաստատած նուիրատուութեան թուղթ վեց տարի
ժամանակով, որպէսզի միջոց ունենայինք գնել անշարժ կալուած յանուն
ուսումնարանի: Այժմ մենք գտել ենք մի անշարժ կալուածք, որը իւր արժո-
ղութեամբ և թէ իւր յարմարութեամբ շատ օգտակար կարող է լինել Սուրբ
Մինաս եկեղեցւոյ ուսումնարանին: Այդ կալուածը գտնվում է Թիֆլիզու
Հաւաբարի բաժնում և բաղկացած է երեք կրպակից հետեւեալ սահմանե-
րում: Հիւսիսից Շիրաջների փողոցը, հարաւից - Փրկչի Այլակերպութեան
վանքը, արեւելեան կողմից՝ ընդհանուր անցք՝ Մկրտիչ Իշխանեանցի հետ,
իսկ անցքի յետևի կողմը նոր Իշխանեանցի կալուածը և արեւելեան կողմից՝
Կօլլեժսկի ռեգիստրատօր Գոնչոյեվի կրպակները: Այս կրպակներից մէկը ունի
գետնի տարածութիւն չորս սաժէն երկայնութեամբ և հինգ արշին լայնու-
թեամբ, իսկ միւս երկու կրպակների գետնի տարածութիւնն է քսան մէկ և
մէկ քառորդ քառակուսի սաժէն: Այս կրպակները պատկանում են հան-
գուցեալ Յովսէփ Յարութիւնեան խերումեանցին, որոնք արժէն ինն հազար
ռուբլի, իսկ գալով դրա վերայ այլ և այլ ծախք մօտ հինգ հարիւր ռուբլի,
այդ կրպակները կնստեն ինն հազար հինգ հարիւր ռուբլի: Դոցա եկամուտն
է այժմ տարեկան վեց հարիւր ռուբլի, որը կարող է հասնել մինչև եօթ և
ութ հարիւր ռուբլու, նայելով կալուածների այժմեան տուած արդիւնքնե-
րին: Իսկ մնացած մի հազար մի հարիւր քսան և վեց ռուբլին մենք կդարձ-
նենք մշտնջենական տոկոսաբեր բիլետ պրիկազի յանուն նոյն ուսումնարանի
Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ: Յայտնելով սորա մասին թեմական Ատենիդ խո-
նարհաբար կխնդրինք շուտափոյթ տնօրէնութիւն»։ Տեղեկութիւն. եղբարք
նաղվորնի սովետրնիկ Գրիգոր և տոհմական պատուաւոր քաղաքացի Ստեփան
և Յարութիւն Յովհաննիսեան Իզմիրեանք խնդրագրով յանուն հանգուցեալ
Առաջնորդի թէմիս ի 12 յունվարի 1877 ամի առաջի արարեալ էին զթուղթ
նուիրատուութեան, յորում խոստացեալ էին ի յիշատակ հանգուցեալ եղբօրն
իւրեանց Դանիէլի Իզմիրեանց նուիրել ի ստացեալ ժառանգութիւնէ նո-
րա զ15 հազար ռուբլիս յորոց 4374 ռուբլի յօգուտ Մարիամեան օրիորդա-
կան ուսումնարանի Նորաշէնու եկեղեցւոյ և 10,626 ռուբլի յօգուտ արական
դպրոցի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաբարի, միայն այնուզի ի միջոցի վեց
ամաց գնեսցին զանշարժ կալուածս առ այն գումար և նուիրեսցին յօգուտ
յիշատակեալ ուսումնարանաց: Համաձայն այնր պայմանագրոյ նաղվորնի
սովետրնիկ Գրիգորն Իզմիրեանց նուիրեալ է արդէն յօգուտ Մարիամեան ու-
սումնարանի Նորաշէնու եկեղեցւոյ զտունն իւր, զոր և ընկալեալ է ի սե-

փականութիւն եկեղեցւոյն օրինաւոր կալուածագրով ըստ հրամանի Սինօղի Սրբոյ Էջմիածնի ի 20 ապրիլի 1879 ամի № 1150, համաձայն բարձրագոյն լուծման: Ըստ այսմ համաձայն վերոյիշեալ թղթոյ նուիրատուութեան մնայ ստանալ յերկուց եղբարց Իզմիրեանց կալուածս յօգուտ դպրոցի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի ի գումարի 10,626 ռուբլի: Հրամայեցին. գծագրութեամբ վերոյգրելոցն խնդրել խոնարհաբար զտնօրէնութիւն Սինօղի Սրբոյ Էջմիածնի յաղագս գրելոյ համաձայն 1011 յօդ. XI հատ. I մասին օրինաց, զվերոյիշեալ երիս կրպակս պատկանեալս հանգուցեալ Յովսէփայ Յարութիւնեան Խերումեանց, արժողութեանն հազար ռուբլի յանուն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի, զորպիսի գումար և զհարկաւորելի ծախս խոստանան հասուցանել ըստ պատկանելոյն խնդրատու երկու եղբարք Իզմիրեանք ի հաշիւ հասանելի ի նոցանէ 10,626 ռուբլի նուիրանաց¹:

33

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1881 թ. սեպտեմբերի 28-ի արձանագրութիւնը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու դպրոցի համար Յովսէփ Խերումեանցին պատկանող երեք կրպակները գնելու մասին.

Ձհրաման Սինօղի Սրբոյ Էջմիածնի ի 21 սեպտեմբերի տարւոյս № 2436, յորում գրէ. «Ի Սինօղիս լուան զյայտարարութիւն գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու ի 5 յունիսի տարւոյս № 6218, որով հաղորդէ զբարձրագոյն թոյլատուութիւնէ վասն գնելոյ գերիս կրպակս, պատկանեալս Յովսէփայ Խարումեանց՝ վասն ծխական դպրոցին Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն հայոց Տփլիսու: Հրամայեցին. զվերոյգրեալ թոյլատուութիւնէ գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու ծանուցեալ կոնսիստորիայից հայոց Վրաստանի առաքմամբ պատճէնի գրութեան նորին պատուիրել դմին՝ տալ հաստատել ուր հարկն է զօրինաւոր կալուածագիր վասն երից կրպակաց, որ առ եկեղեցեալ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն Յովսէփայ Խերումեանց՝ ի սեփականութիւն յանուն ծխական դպրոցին Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն Հաւաքարի և զկատարմանէն յայտնել Սինօղիս»: Հրամայեցին. առ առաքմամբ պատճէնի գրութեան գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու հրամանագրել երեցփոխանին Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ գնել զյիշատակեալ երիս կրպակս, պատկանեալս Յովսէփայ Խերումեանց վասն ծխական դպրոցի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, հաստատել զօրինաւոր կալուածագիր և ստանալ զտիրապետական թերթ, գործակցութեամբ եղբարց Ստեփանայ և Յարութիւնի Իզմիրեանց, որք և խոստացեալ են հասուցանել որպէս զգին կրպակացն, նոյնպէս և զամենայն ծախս հաստատութեան և զկատարմանէն յայտնել Ատենիս մատուցմամբ կալուածագրոյն և տիրապետողական թերթի²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 71 շրջ.-73, բնագիր, ձեռագիր: Տէս նաև ֆ. 56, ց. 4, գ. 2914, թ. 10-11, բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2273, թ. 497 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1882 թ. հունիսի 11-ի արձանագրությունը՝ Իզմիրեանց եղբայրների կողմից Սուրբ Մինաս եկեղեցու դպրոցին կատարած նվիրատվության և դպրոցի հոգաբարձության ընտրության մասին.

Զխնդիր տոհմական պատուաւոր քաղաքացի Ստեփաննոսի և Յարութիւնի Յովհաննիսեան Իզմիրեանց ի 4 ամսոյս, յորում գրի. «Թեմական Ատենիդ յայտնի է, որ 1877 ամի յունվարի 12-ն տուած խնդրով մենք յայտնել էինք, որ մեզ հասած ժառանգութիւնից մեր հանգուցեալ եղբայր Դանիէլ Իզմիրեանցից, նուիրելով 10626 ռուբլի, որով կարելի էր բանալ Հաւաքարում Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ անունով հայ տղայոց ծխական դպրոց: Այդ գումարը մեզ մօտ պահում էինք առ ժամանակ, որպէս զի միջոց ունենաք գնել անշարժ կալուած յանուն այդ ուսումնարանի: Անցեալ տարի մենք մի խնդիր ևս ներկայացրինք Ատենիդ, որով յայտնել էինք, թէ Հաւաքարում իւր յարմարութեամբ շատ օգտակար կարող են լինել հանգուցեալ Խերումեանցի կրպակները, որոյ գնելու համար հոգեւոր իշխանութիւնը Նորին Կայսերական թոյլտուութիւն խնդրել էր և որը արդէն ստացուել էր: Այդ կրպակները անցեալ տարի աճուրդին մենք գնեցինք 8500 ռուբլով, որի վերայ արել էինք հետեւեալ ծախքերը: Այն է՝ առաջին. 420 ռուբլի 20 կօպէկ մաքս (Крепостная пошлина), զ8 ռուբլի նոտարիական և այլ մանր ծախքեր, 200 ռուբլի փաստաբանին, ընդ ամէնը 9218 ռուբլի 20 կօպէկ՝ կալուածի գների հետ միասին: Որովհետեւ կալուածների վարձը չորս ամսուայ համար առաջուց վճարած է եղել Դարչոյ Մանուէրեանցը հանգուցեալ Խերումեանցին, վասն որոյ մենք այդ ամիսների համար ուսուցչաց վարձ վճարեցինք 208 ռուբլի, վասն որոյ այդ ևս վրայ գալով վերոյիշեալ գումարի վերայ, կանէ 9426 ռուբլի 20 կօպէկ: Հանելով այս գումարը 10626 ռուբլուց, կմնայ մեզ մօտ 1199 ռուբլի 80 կօպէկ, որի վրայ աւելացնելով մէկ տարուայ տոկոս 72 ռուբլի, ևս կմնայ մեզ մօտ առ ձեռն գումար 1271 ռուբլի 80 կօպէկ, իւրաքանչիւրիս մօտ 635 ռուբլի զ6 կօպէկ: Մատուցանելով ընդ սմին ընծայման թուղթը, որով հաստատում է վերոյիշեալ կալուածը Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ ուսումնարանի անունով, մենք խոնարհաբար խնդրում ենք Թեմական Ատենիդ, ընդունել այդ և տնօրինել՝ ընտրել հոգաբարձութիւն Սուրբ Մինասի ուսումնարանի համար, որին կարողանանք յանձնել մնացած գումարը, որով կարելի կլինի վերանորոգել յիշեալ կրպակները՝ աւելի արդիւնաւոր շինելու համար»: Հրամայեցին. զընկալեալ ընծայագիրն եղբարց Իզմիրեանց յանձնել գանձապետի սորին ի պահեստի մասին ընդ նոյնպէս ընծայագրոյ Գրիգորի Իզմիրեանց, իսկ Թեմական վերատեսչին հրամանագրել՝ եթէ դպրոցն Սուրբ Մինասի եկեղեցւոյ չունի տակաւին զհոգաբարձուս, ընտրել և հաստատել փութով զայնպիսիս, և ապա հրաւիրել զպ. Ստեփաննոս և Յարութիւն Յովհաննիսեան Իզմիրեանս՝ յանձնել համաձայն խոստման իւրեանց զմնացեալ գումարն՝ 1271 ռուբլի 80 կօպէկ ընտրեալ հոգաբարձուացն¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2274, թ. 255 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

35

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1885 թ. օգոստոսի 7-ի արձանագրությունը՝ հանգուցյալ Վարդան Խաչատրեանի կողմից Սուրբ Մինաս եկեղեցուն 200 ռ. կտակելու մասին.

Զյայտարարութիւն վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հաւաքարի յ7 օգոստոսի տարւոյս, № 114, յորում գրէ. «Ի կատարումն հրամանաց վիճակային Ատենիդ ի 27-էն յունվարի անցեալ ամի և ի 26-էն յուլիսի տարւոյս, համարօք 199 և 2210, ըստ գործոյն կտակաւանդ երկու հարիւր ըուրբլի դրամոց Յովհաննէսի Վարդանեան Խաչատրեանց՝ յօգուտ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի, ներկայացեալ եմ անձամբ քանիցս անգամ առ ժառանգն յիշեալ Խաչատրեանցի՝ Յովհաննէսն ընդ բարեկրօն Սարգիս քահանայի Իգիթեանց՝ միաբանի յիշեալ եկեղեցւոյ և հաշուետեսի պ. Նազարայ Ափեանց, և ծանուցանելով նմա զմտաց հրամանի Ատենիդ, պահանջեցաք ի նմանէ զայն գումար, իսկ նա յետ բազմադեմի յորդորանաց և ստիպողական առաջարկութեանց մերոց՝ հրաժարեցաւ իսպառ ի վճարելոյ՝ յայտնելով, զի ինքն գտանելով ետին չքաւորութեան, անկարանայ վճարել զյիշեալ գումարն: Զայսմանէ պարտ անձինս համարիմ ծանուցանել ամենախոնարհաբար՝ հօգուտ Ատենիդ ի տնօրէնութիւն»: Տեղեկութիւն. պրօկուրորն Տփլիսայ օկրուժնոյ դատարանի գրութեամբ ի 10 օգոստոսի 1882 ամի № 6169, ծանուցեալ է կոնսիստորիայիս, թէ օկրուժնոյ դատարանն հաստատեալ է զկտակ Վարդանայ Խաչատրեանց, յորում նա ի միջի այլոց աւանդեալ է յօգուտ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի 200 ըուրբլի: Ի հետեւումն որոյ, կոնսիստորիայս հրամանագրեաց, նախ գործակալին Տփլիսայ ի 27 օգոստոսի 1882 ամի № 2503, պահանջել ի Յովհաննէսէ Վարդանեան Խաչատրեանց զկտակեալ գումարն 200 ըուրբլի յօգուտ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն և մատուցանել Ատենիս, և ապա այս հրաման կրկնեալ եղև վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հաւաքարի ի 27 յունվարի 1884 ամի № 199 և ի 26 յուլիսի տարւոյս № 2210»: Հրամայեցին. որովհետև ժառանգն հանգուցեալ Վարդանայ Խաչատրեանց՝ Յովհաննէս Վարդանեան Խաչատրեանց, ոչ կամի կամովին հատուցանել զկտակաւանդ երկու հարիւր ըուրբլիս յօգուտ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյն, ուստի առաքմամբ իսկական գրութեան պրօկուրորի օկրուժնոյ դատարանի № 6169, յանձնել հաւատարմատարի սորին՝ պահանջել ի նմանէ զայն գումար դատաստանական կարգաւ¹:

36

Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականների 1887 թ. սեպտեմբերի 30-ի խնդրագիրը Հայոց Մակար կաթողիկոսին՝ եկեղեցու միաբան Սարգիս քիյ. Իգիթեանիս աւագ քահանայության կոչում շնորհելու մասին.

Աստուածապատիւ Վեհափառ տէ՛ր, պարտ յանձին համարիմք՝ զի սթափելով ի ներմանէ մօռացութեան, փութալ կատարել զսեպուհ պարտակա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2278, թ. 338 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

նույն ժամանակ մեր, քանզի անհրաժեշտ է գհասարակաց օգտաբեր գործք գործիչ անհատից՝ վայելուչ իմն դափնեօք պսակել, որով տալ խրախոյս ի նազելին ի նոյն առաքինական պողոտայն ուղղելոցն, զի եթէ նողկամք ընդ չնչին սխալմունս ոմանց քահանայից և դպրովիմք զթուլութիւնս և զանգործութիւնս նոցա, ապա տեսանելով ազգասիրական և առաքինական գործունէութիւնս պարտաճանաչ քահանայիցն՝ որքա՞ն պարտ է մեզ հրճուիլ և բերկրիլ ընձեռելով զխրախուսանս՝ ոչ միայն սոսկ բառացի սեթևեթութեամբ, այլ գործականապէս իբրև զԱրտաշէսին, որ առ Մուրթքէն կատարել զվեհականն զգործ. այսպէս զգալով զիսկական պարտականութիւն մեր՝ փութամբ յետ մասնաւորապէս թուելոյ զնշանաւոր գործս բարեկրօն Սարգիս քահանայի Իգիթեանց ծխատէր գովանի ժամօրհնօղ և խաչակիր քահանային եկեղեցւոյ մերոյ՝ խնդրել զարժանն: Վասն զի նախ՝ սկսեալ ի 1873 ամաց հետէ յօրէ մուտ գործելոյ նորա յեկեղեցին մեր, սկսաւ բարեկարգել ժամասացութիւնս և քաղցրաճայն երգեցողութեամբք զրաւեալ ո՞չ միայն զհամակրութիւն ծխականացս, այլև ամբողջ ժողովրդականաց Հաւաքարի: Բ) Ի Մեծի Պահոց և ի նշանաւոր տօնս սրբոց միշտ քաղցր և համեղ ոճով քարոզելով և խրատելով, ուսուցանէ մեզ զպարտաւորութիւն մեր՝ որ առ յեկեղեցի, առ յազգս, առ ծնողս և առ յորդիս մեր: Գ) յՕրէ քահանայութեան մինչև ցփակումն ուսումնարանաց շարունակէր անխափան զպաշտօն կրօնի երգեցողութեան և վայելչագրութեան, զորս կատարէր ամենայն հաւատարմութեամբ և խղճիւ: Դ) Ի հիմանց շինութեան Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ մերոյ, զարմանալի ջերմեռանդութեամբ զցայգ և զցերեկ անդուլ և անդադար գրէթէ ստեղծանէր զնուիրատուութիւնս յօգուտ շինութեան, զայսպիսի գերազանց եռանդ ի ցոյց շարունակ ի սկզբանէ զկատարած շինութեան, այլ և իւր օժանդակութիւն ի սեպհականութիւնէ իւրմէ զհարիւր ռուբլիս, որով առաւել ևս քաջալերեաց զժողովրդականս: Ե) Հիասքանչ իմն պայծառութեամբ և զանազան թանկագին զարդուք չքեղացոյց զեկեղեցին ի ներքուստ: Զ) Ի գաւթի շուրջ զեկեղեցիաւ՝ զանազան ծառովք և այլ անհրաժեշտ շինութեամբք գեղակերտեաց: Է) Որ աւելին է գերազանց քան զամենայն, վարի ընդ ժողովրդեանս ամենաբարեխղճութեամբ, իբրև զթառատ հայր առ սիրելի որդի ոյր ազագաւ ամենայն յօժարութեամբք և ջերմագին ըղձիւք դիմելով առ ոսոս Աստուածաբեալ Հայրապետիդ խնդրեմք խոնարհաբար շնորհել զկոնդակ աւագ քահանայութեան վերոյիշեալ արժանագով և խաչակիր քահանային մերոյ, որով յաւելոյ զջերմեռանդութիւնս մեր, որպէս առ եկեղեցին մեր, նոյնպէս առ հոգևորականս: Լիապատառ յուսով ակնպիչ ծխական ժողովրդականք Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ հայոց Հաւաքարի: Երեցփոխ Նազար Կարապետի Ղազարեան, Հ. Աղաբաբեանց, պօղպօյկովսիկ Վ. Մարգանեան, գոսթերսկի սեկրէտար Ղազար Տէր-Ղազարեանց, Կարապետ Ղարիբեանց, Իվան Մանվէլեանց, Պօղոս Տէր-Յովհաննիսեանց, Իսահակ Խաչատրեանց, Մանուկ Քաթանեանց, Եփրեմ Միրաքեանց, Աղէքսանդր Յովհաննիսեանց, Սեդրակ Սարգիսեանց, Աստուածատուր Մինազա-

րեանց, Սարգիս Գրիգորեանց, Գէորգ Աֆրիամով, Դարչո Յօլչեանց, շուշեցի Թ. Գ. Տէր-Միքայէլեանց, շուշեցի Խ. Ն. Բաբայեանց, Աւետիք Կարապետեան Ղազարեանց, Պօղոս Տէր-Սարգարեան Վարդապետեանց, Աւետիկ Դաւիթեանց, Արտէմ Դավրիշեանց, Ակոբ Գրիգորեանց, Մելիքսէթ Աղասեանց, Աղէքսանդր Ղազարեանց, Նիկողոս Գրիգորեանց, Յովհաննէս Խարազեանց, Ադամ Այվազեանց, Իսահակ Աղասեանց, Մկրտում Գրիգորեանց, Գրիգոր Մկրտումեանց, Օհանէս Գասպարեանց, Մնացական Անդրիասեանց (ևս 28 ստորագրեութիւն վրացերէն լեզվով)¹:

37

Մոսկվայի Հայոց եկեղեցեաց խորհրդարանի 1891 թ. հունվարի 3-ի խնդրագիրը Վեհափառ Հայրապետին՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Ղազարոս քիյ. Յովսէփեանին տեղի հայոց եկեղեցու երգեցիկ խմբի դպրապետ նշանակելու մասին.

Մոսկուայի Հայոց եկեղեցեաց խորհրդարանը՝ ի դիմաց Մոսկուայի Հայ Հասարակութեան, վստահանում է դիմել Ձերդ Վեհափառութեան, իբրև Հասարակաց բարեգութ Հօր և Հայցել Ձեր Բարձր ուշադրութիւնը իւր յետագայ խնդիրքի վերայ: Մի քանի տարի է, որ խորհրդարանս ի նկատ առնելով տեղւոյս եկեղեցական երգեցողութեան անկանոնութիւնը, որ նամանաւանդ զգալի է մայրաքաղաքում, վճռել էր հրաւիրել մի անձնաւորութիւն, որ կարողանար լցուցանել այդ պահանջը: Այդ մտադրութիւնը զուի բերելու ժամանակ խորհրդարանս հանդիպեցաւ հետեւեալ արգելքի. դժուար էր գտնել մի այնպիսի անձնաւորութիւն, որ ձայնագրութեան հմտութեան հետ՝ տեղեակ լինէր նաև մեր եկեղեցական եղանակների հարազատ յատկութիւններին, որպէսզի հետամուտ լինելով ձայնից ներդաշնակութեան՝ չը շեղուէր մեր եկեղեցական երգեցողութեան աւանդական ոգուց: Այդ իսկ նպատակով մի քանի անյաջող փորձառութիւններից յետոյ՝ խորհրդարանս վճռեց հրաւիրել Թիֆլիսի Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ քահանայ Ղազարոս Յովսէփեանցին, որ ուսումնասիրած լինելով թէ՛ եկեղեցական, և թէ՛ ընդհանուր ձայնագրութիւն՝ կարող է լրումն տալ երկու պահանջներին ևս — իբրև քաջ ձայնագրագետ երգեցողութեան ներդաշնակութեան կողմից և իբրև հայ հոգևորական՝ մանաւանդ թէ ուսած եկեղեցական ձայնագրութիւն՝ եղանակների հարազատութեան կողմից: Արդ՝ վարձատրութեան վերաբերմամբ խորհրդարանս Ղազարոս քահանայ Յովսէփեանի հետ լիովին համաձայնութիւն կայացրած լինելով, դիմում է Ձերդ Վեհափառութեան ամենախոնարհ խնդիրքով՝ տալ Ձեր Հայրապետական հաճութիւնը իւր այս որոշման, թոյլ տալով Ղազարոս քահանայ Յովսէփեանցին թողնել իւր պաշտօնը Թիֆլիզում և տեղափոխուելով Մոսկուա, ստանձնել տեղւոյս եկեղեցեաց երգեցիկ խմբի դպրապետի պաշտօնը²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 52, թ. 1 և շրջ., 10 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 158, թ. 3 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

38

Վեհափառ Կաթողիկոսի 1891 թ. փետրվարի 6-ի կոնդակը Սուրբ Մինաս եկեղեցու միաբան Ղազարոս Յովսեփեանին քահանայագործության պաշտոնից արձակելու և Մոսկվա քաղաքի հայոց եկեղեցու երգեցիկ խմբի դպրապետ նշանակելու մասին.

Մակար Ծառայ Քրիստոսի և Անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս ամենայն Հայոց, ծայրագոյն Պատրիարք համագգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի.

Գերապատիւ Առաջնորդի թեմին Հայոց Վրաստանի և Իմերեթի՝ Սրբազան Մամբրէ եպիսկոպոսի սիրելոյ մերում ողջոյն և օրհնութիւն Հայրապետական:

Բարեջան անդամք խորհրդարանի եկեղեցեաց հայոց Մոսկուայի, գրութեամբ յ3 Յունվարի անցելոյ՝ խնդրեն ի մենջ թոյլատրել արձակել գՂազարոս քահանայն Յովսեփեան ի պաշտօնէ քահանայագործութեան յեկեղեցիս քաղաքիդ և կարգել գնա դպրապետ երգեցիկ խմբի եկեղեցեաց Հայոց Մոսկուայի, յաւելլով, թէ՝ ի մասին լիովին վարձատրութեան յիշեալ քահանայի արդէն կայացեալ է համաձայնութիւն ի մէջ երկոցունց կողմանցն: Վասն որոյ պատուիրիմք Գերապատուութեանդ՝ արձակել գՂազարոսն քահանայն Յովսեփեան ի պաշտօնէ քահանայագործութեան ի քաղաքիդ, և թոյլատրել նմա տեղափոխել ի Մոսկուա՝ ի վարումն պաշտաման դպրապետի երգեցիկ խմբի եկեղեցեաց Հայոց տեղոյն:

Մակար կաթողիկոս ամենայն Հայոց

Հմր. 49. Ի 6 փետր. 1891 ամի Փրկչական և ի մերումն թուակ. ՌՅԽ.

ի Ս. Էջմիածին¹:

39

Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականների 1891 թ. մարտի 22-ի խնդրագիրը Հայոց Մակար կաթողիկոսին՝ Ղազարոս քիյ. Յովսեփեանին կամիլա/կա անվանյալ գլխարկով պարգևատրելու մասին.

Աստուածընտիր Վեհափառ Տէր, բարեկրօն Ղազարոս քահանայ Յովսեփեանն, յորէ ձեռնադրմանն ցարդ, համապատասխան իւրուժ կոչման անդուլ և անդադար՝ սքանչելի եռանդեամբ ծառայէ յօգուտ եկեղեցւոյ, ուսումնարանի և ազգիս: Նախ է շինութեանն Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ՝ գրէթէ գերրորդ մասն ամբողջ ծախուց՝ վերոյիշեալն հանգանակութեամբք ժողովեաց, իսկ ի ներքուստ տաճարին՝ թանկագին բիւրեղեայ ջահիւք և այլ սրբազան անօթեղենօք և զարդուք, հիանալի իմն գեղեցկութեամբ հրաշակերտեալ պայծառացոյց: Երկրորդ՝ սկսեալ ի 1875 ամաց հետէ՝ գովանի վարուք և ջերմն արիաջանութեամբ ցարդ վարէ զպաշտօն ուսուցչութեան յերկսեռ ուսումնարանս քաղաքիս, և ի քննութիւնս նոցին՝ միշտ ցուցեալ է զմեծատաղանդ արդիւնս երկանց իւրոց ջանից: Եւ երրորդ՝ ազգային ընկերութեանց և զանազան հոյակապ հաստատութեանց և հիմնակութեանց՝ անզուգական աշխատութեամբ օգնեալ է, և վասն անձնանուէր գործունէու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 60, թ. 36, քնագիր, ձեռագիր:

Թեամբ յազգային գործս գտանի յիշեալն եզակի ի քաղաքիս: Եւ այժմ որովհետեւ բարձրագոյն հրամանաւ յիշեալ քահանայն մեր փոխադրի ի Մոսկովա, ամենախոնարհաբար խնդրիմք յԱստուածամեծար Հօրէջ ընդհանրութեան ազգիս, պսակել զնա կամիլական գլխարկաւ և այնպէս առաքել ի նորահաստատ պաշտօնատեղին իւր, յորում խրախուսեալ ջանայցէ առաւել ևս եռանդեամբ գործել ի պարծանս և ի մխիթարութիւն հեռաբնակ եղբարց մերոց: Ակնապիշ շնորհաց Մեծի-քահանայապետիդ.

Երեցփոխ Առաքել Տէր-Յակոբեան, Յովհաննէս Օհանեանց, Ալէքսանդր Պետրոսեան Մելիքեանց, Մկրտիչ Մելիք Մարութեանց, Մանուկ Զերմակեանց, Կարապետ Ղարիբեանց, Յակոբ Միրիմանեանց, Արշակ Սահակեանց, Վասիլ Աւանեանց, Ալէքսանդր Ասլամազեանց Գերասիմ Նիկողայիչ Շախեանց, Արշակ Հայրապետեան, Բարսեղ Սալիբէգեանց, Գրիգոր Պապիսեանց, Վասիլ Դավիդով, Հայրապետ Աւետիսեան, Աղա Մուրադով, Գէորգ Մուրադեանց, ուսուցիչ Յար. Ղարաբեօզեանց, Գրիգոր Գարաջեանց, Գաբրիէլ Սողոմոնեանց, Մարտիրոս Անուշեան, Իսահակ Խաչատուրեանց, Սողոմոն Մարութեանց, Ստեփան Յակոբեան, Արտէմ Մարգարեանց, Նիկողայոս Ամիրադեանց, բժշկապետ Մկրտչեանց, իշխան Ն. Ամատունի, բժշկապետ Մարկիանոս Ռօտինեանց, Արշակ Ծովրանեանց¹:

40

Սուրբ Մինաս եկեղեցու «Դանիէլ Իզմիրեան» ծխական ուսումնարանի հոգաբարձության (Պօղոս Քաթանեանց, Յովսէփ Պոպով, Կարապետ Ղարիբեան) 1892 թ. մարտի 2-ի խնդրագիրը Վիրահայոց թեմի առաջնորդին՝ ուսումնարանը վերաբացելու մասին.

Արժանայիշատակ առ տէր հանգուցեալ Վեհափառ Հայրապետից հաստատուելով հոգաբարձական պաշտաման մէջ, մեր առաջին սեպուհ պարտաւորութիւն համարեցինք ծանօթանալ մեր հոգաբարձութեան յանձնուած ուսումնարանի տնտեսական հաշիւների հետ այն պատճառաւ, որ մեր հաստատուելոց առաջ ուսումնարանը փակուած էր երեք տարի, եկամուտները արտաքոյ իրաւանց և հակառակ հրամանի Վեհափառ հանգուցեալ Հայրապետի շարունակել էր ստանալ ուսումնարանի հոգաբարձութիւնը, մինչդեռ այդ հոգաբարձութիւնը պէտք է լուծուած համարուէր պաշտօնից ըստ կոնդակի Վեհափառ Հայրապետի: Ուրեմն ուսումնարանը նորից բանալու համար անշուշտ մեզ կարևոր էր ծանօթանալ ուսումնարանի տնտեսական հաշիւների հետ, որպէսզի ըստ կարողութեան ուսումնարանի տնօրինել ուսումնարանի գործը: Որովհետեւ մեր նախորդ հոգաբարձուները չ'կամեցան մեզ մի որևիցէ հաշիւ տալ, մենք երեք ի ներքոյ ստորագրեալ հոգաբարձուներս, բացի չորրորդից՝ այն է պ. Նազար Ափեանցից, որ այժմ էլ մեզ հետ հոգաբարձու է և նախկին հոգաբարձութեան գաննձապահն էր, դիմեցինք նախկին վիճակաւոր առաջնորդ Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանցին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 52, թ. 133-134, քնագիր, ձեռագիր:

երկկու անգամ գրաւոր յայտարարութեամբ և մի քանի անգամ բանաւոր խնդրանօք, որ հրամայէ մեր նախորդ հոգաբարձուներին հաշիւ ներկայացնելու և մեզ ծանօթացնելու ուսումնարանի տնտեսական հաշիւների հետ, բայց բոլորը ի զուրր անցան, որովհետեւ թէև հոգաբարձութիւնը հաշիւը ներկայացրեց, բայց մենք չ'կարողացանք այդ հաշիւի պատճէնը ստանալ և կամ տեղեկանալ սրբազան առաջնորդից՝ թէ ի՞նչ են գրուած այդ հաշիւի մէջ: Վերջապէս Զերդ Բարձր Սրբազնութիւնը բարեհաճեց կատարել մեր խնդիրը և մենք արժանացանք ի ձեռն թեմական վերատեսչի ծանօթանալ մեր նախորդ հոգաբարձուների ներկայացրած իսկական կատարեալ ապօրենի «հաշիւ» անուն կրող գրութեան հետ: Այո՛, մենք սարսափում ենք այդ հաշիւից և համարում ենք այդ հաշիւը կատարեալ ապօրենի հետեւալ օրինաւոր պատճառներով. Ա) 1882 թուականի սեպտեմբերի 1-ից մինչև 1883 թուականի սեպտեմբերի 1-ն ցոյց է տուած խանութներից մուտք 300 ու., մինչ դեռ եղել է 600 ու.: Բ) 1883 թիւ սեպտեմբերի 1-ից մինչև 1884 ամիի մայիսի 1-ն ցոյց է տուած խանութներից եկամուտ 200 ու., մինչ դեռ եղել է 400 ու.: Գ) Էֆէնդեանցի կտակուած գումարից ստացուած 100 ու., որը ըստ կամաց կտակկողին չեն գործադրած, այլ ուսուցիչներին ռոճիկ են տուած, չէ գրուած մուտքի մէջ: Դ) 1883 թ. եկեղեցուց Իզմիրեանցի գումարը գործածելու համար ստացուել է տոկոս 100 ու., 1884 թ. — 73 ու. 80 կ. և 1885 թ. — 13 ու. 80 կ., որոնք մի առ մի յիշատակուած են երեցփոխանի մատեանների մէջ և չեն գրուած ոչ մէկը հոգաբարձութեան հաշիւի մէջ իբրեւ մուտք: Ե) Նազար Ղազարեանցի ձեռքով ծախս է ցոյց տուած խանութների վերանորոգութեան վերայ 885 ու. 80 կ., չ'նայելով որ եկեղեցական մատեանում բոլորովին այդպէս չէ գրուած, իսկ Նազար Ափեանցի ձեռքով 165 ու. 74 կ. և չէ ներկայացրուած ոչ մի կօպէկի ստացագիր և չէ յիշուած՝ թէ ու՞մ իրաւունքով կամ հոգաբարձական ո՞ր օրագրի զօրութեամբ են այդ ծախսերը եղած: Զ) Խանութները ապահովուած են հրդեհից և վճարուած են 1886 թ. 31 ու. 15 կ., 1887 թ. — 21 ու. 30 կ., 1888 թ. — 21 ու. 30 կ., 1889 թ. — 14 ու. 75 կ., բայց թէ ու՞մ իրաւունքով և որտե՞ղ են ապահովագրերը և ընկերութիւնից ուղարկուած պօլիսները: Է) Հին ապառիկ է վճարուած գետնահարկի քաղաքային վարչութեանը 99 ու. 36 կ., 1888 թ. ևս վճարուած է 12 ու., 1889 թ. — 12 ու., ու՞ր են ապահովագրերը, չ'գիտենք: Ը) Նախորդ հոգաբարձութիւնը ներկայացրել է և 1889 թ. հաշիւը առանց մեր ստորագրութեան, ի՞նչ իրաւունքով, չենք կարող հասկանալ, մենք հոգաբարձու ենք եղել, իսկ մեր հաշիւը ներկայացրել է նախկին հոգաբարձութիւնը իւր ստորագրութեամբ, միթէ՞ ծիծաղելի չէ: Որովհետեւ 1888/89 ուս. տարուայ հաշիւը նախորդ հոգաբարձութեան գործը չէ, աւելորդ ենք համարում այդ հաշիւների մէջ մտած գեղծումների մասին խօսելը: Եւ այդպէս նախորդ հոգաբարձուների հաշիւից երևում է, որ ուսումնարանը ոչինչ գումար չունի, չ'նայելով, որ 1885 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև 1888 թ. սեպտեմբերի 1-ն, այսինքն երեք տարի փակուած է եղել, իսկ ուսումնարանի խանութների եկամուտը ստա-

ցուել են, այլ ընդ հակառակն ուսումնարանը ունի պարտք, որը մեծահոգութեամբ ընծայում է ուսումնարանին նախկին հոգաբարձութիւնը: Մենք այդ նուէրը չենք ընդունում և պահանջում ենք մեր նախորդ հոգաբարձութիւնից իսկական հաշիւը և ուսումնարանի 787 ռ. 60 կ. գումարը և բոլոր ծախսերի ստացականները և պաշտօնական թղթերը, թէ ու՞մ իրաւունքով արել են նոքա այդ ծախսերը: Այո՛, այդ հաշիւները մենք պահանջում ենք, որովհետեւ ուսումնարանի խանութների յետեւի պատը քանդվում է և խանութները վարձող պ. Նիկողայոս Ստեփանեանցը խանութների վարձը չէ տալիս և այս պատճառով ուսուցիչը երկու ամիս է ուժեղ չէ ստացել: Մեզ՝ հոգաբարձուներին մնում է կամ դրականապէս հաշիւը պահանջելուց չը դադարել և կամ ուսումնարանը փակել, ազատ համարելով մեզ ապագայ պատասխանատուութիւնից, որովհետեւ մենք մեր պարտականութիւնը լիովին կատարել ենք: Յայտնելով ներկայ խնդրագրով այս ամէնը Ձերդ Բարձր Սրբազնութեանը, խոնարհաբար խնդրում ենք ըստ արժանւոյն տնօրինել, որպէսզի մեր ծխականների զաւակների կրթարանը չ'փակուի և նոցա աղքատիկ մանուկները ստիպուած չ'լինեն փողոցներում թափառել¹:

41

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1897 թ. սեպտեմբերի 24-ի արձանագրությունը՝ Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականների՝ Յարութիւն սարկաւազ Շախեանին քահանա ձեռնադրելու մասին համախոսականը կեղծ լինելու մասին.

Ի կոնսիստորիայիս ստացեալ էր համախօսական թերթ մի ծխականաց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Հաւաքարի, գրեալ ի 14 օգոստոսի տարւոյս, յաղագս ձեռնադրելոյ ի քահանայ զսարկաւազ Յարութիւնն Շախեանց, բայց երեսփոխան նոյն եկեղեցւոյ, ժողովուրդք և Յովհաննէս քահանայն Տէր-Յարութիւնեանց բողոքէին, թէ համախօսականն այն կազմեալ է խարդախ իմն եղանակաւ միջամտութեամբ Սարգիս աւագ քահանայի Իգիթեանց: Ուստի կոնսիստորիայս առաքմամբ յիշատակեալ թերթի և բողոքագրոց, պատուիրեաց էմմանուէլ քահանային Նազարեանց օրինաւոր կարգաւ ստուգել զբողոքսն: Արդ ի յայտարարութիւնէ էմմանուէլ քահանայի ի 22 սեպտեմբերի տեսանի, զի բազումք ի ստորագրողաց ի վերայ համախօսական թերթի վասն ձեռնադրութեան Շախեանցի են ծուխք Սարգիս աւագ քահանայի Իգիթեանց, ի մնացեալ ստորագրողաց ոմանք չեն ի ծխականաց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ, ոմանք ստորագրեալ են համոզեալ ի խաբեյական բանից նոյն իսկ սարկաւագի, ոմանք ստորագրեալ են երկիցս, իսկ երկոքին անձինք անուանք որոց գրեալ են ի համախօսականի, վախճանեալք են նախքան զստորագրելն: Հրամայեցին. որովհետեւ համախօսական թուղթն ժողովրդոց Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ յաղագս ձեռնադրելոյ ի քահանայ զՅարութիւն սարկաւագն Շախեանց, որպէս երեւի, կազմեալ է խարդախ եղանակաւ, ուստի թողուլ զայն առանց հետեանաց: Եւ թէպէտ վասն այսպիսի խարդախութեան հարկ էր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 19, թ. 15-16, բնագիր, ձեռագիր:

արկանել զսարկալազն զայն ընդ օրինական պատասխանատուութեամբ, սակայն, յայս առաջին նուազ զգուշացուցանել զնա ի ձեռն գործակալի¹:

42

Սուրբ Մինաս եկեղեցու հանգուցյալ միաբան Յովհաննէս քհյ. Տէր-Յարութիւնեանցի այրի Կատարինէի 1901 թ. մարտի 10-ի խնդրագիրը Հայոց Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին՝ իրեն հասանելիք եկեղեցական արդյունքը չստանալու մասին.

Ամուսինն իմ՝ յիշեալ Յովհաննէս քահանայն Տէր-Յարութիւնեանց՝ միաբան վերոյիշեալ Սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ Տփլիսայ, հանգաւ ի տէր 1898 ամի 4-ն դեկտեմբերի, և յետ թաղման ամուսնոյ իմոյ, զկնի հնգիտասան աւուրց ձեռնադրեցան օգնական և միաբան սարկալազն յիշեալ եկեղեցւոյ Յարութիւնն Շախեանց, և ըստ ծեսի և կանոնաց Հայրապետական և Առաքելական Սուրբ եկեղեցւոյ, հանձնեցան յիշեալ օգնականի ամուսնոյ իմոյ Յարութիւն քահանայի Շախեանց ծուխ և յամեն տեսակ արդիւնս ծխականաց և եկեղեցւոյ, ըստ տնօրէնութեան վիճակային կոնսիստօրիայի Հայոց Վրաստանի և Իմերէթի, հրամայեցին ստանալ զմի յերրորդ մասն յամեն տեսակ արդեանց յիշեալ Յարութիւն քահանայն Շախեանց, իսկ զերկուս մասն ստանամ ես. զայսպիսի վճիռ և տնօրէնութիւն վիճակային Ատենի եղաք համաձայն ես և օգնական մեր Յարութիւն քահանայն Շախեանց:

Վեհափառ Տէ՛ր, ի 4-էն դեկտեմբերի 1898 ամի մինչ ց 7-ն ապրիլի 1899 ամի, ստացեալ եմ յիշեալ օգնական Յարութիւն քահանայէ Շախեանց պատկանեալ արդիւնս յամեն տեսակ արդեանց, իսկ զկնի յ7-էն ապրիլի 1899 ամի մինչ ցվերջ տարւոյն 1899 ամի 4-ն դեկտեմբերի, ուր լրանայր ամ մի ամբողջ՝ մահ ամուսնոյ իմոյ՝ յիշեալ Յովհաննէս քահանայի Տէր-Յարութիւնեանց, չեմ ստացեալ ո՛չ մի կոպէկ արդիւնս ի յընթացս յամբողջ յուլթն ամսոյ, յիշեալ օգնական Յարութիւն քահանայէ Շախեանց, սակայն բազմիցս անգամ դիմեալ եմ խնդրագրաւ վիճակային Ատենին և Սրբազան Առաջնորդին, սակայն բոլորք և խնդիր իմ թողեալ են առանց հետեւանաց. ուր Սրբազան Առաջնորդն յաւուր միում կոչեաց Յարութիւն քահանայի Շախեանց և զիս յԱտեն, և պատուիրեաց նմա տալ զիս հասանելի մասն իմ յամեն տեսակ արդեանց, սակայն յիշեալ Յարութիւն քահանայն Շախեանց իւր պատասխան Սրբազան Առաջնորդին՝ թէ չունեմ այժմս միջոց և ո՛չ կարիմ տալ նմա՝ իբր զիս՝ ոչ մի կոպէկ, սակայն եթէ բարեհաճէր Սրբազան Առաջնորդն, կարէր ստիպել նմա, կամ կապել ժամոցադրամ և այլ արդիւնս ծխականաց, կամ դադարեցուցանել նմա քահանայագործութենէ մի փոքր ժամանակաւ, և այլն, և այլն, մինչ վերջացուցանել հաշիւս իմ, և թէ զորպիսի հասանելիք ունիմ ես, կարէր կարգէր միում քահանայի իբր քննիչ գործոյ մերոյ, սակայն չ'բարեհաճեց Սրբազան Առաջնորդն առնել զարժանաւոր և զպատշաճաւոր տնօրէնութիւն, այլ աշխատեաց խնայել և պաշտպան հանդիսանալ յիշեալ Յարութիւն քահանայի Շախեանց:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 161, թ. 7 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Վեհափառ Տէ՛ր, յիշեալ ամուսինս իմ Յովհաննէս քահանայն Տէր-Յարութիւնեանց մօտաւորապէս ունէր տարեկան արդիւնս յամեն տեսակ արդեանց մինչ 1000 ըուբլիս, իսկ ես միայն մի տարուց ընթացքում ստացել եմ յիշեալ օգնականից միայն 125 ըուբլիս, ուր և ներկայացնում եմ Վեհափառութեանդ՝ մատուցանելով զպատճէն օրինակատարութեանց, ուր թերի և պակասորդ գրեալ է Յարութիւն քահանայն Շախեանց՝ մոլծելով չափաբերական մատենի մէջ: Ստանալով ես յամբողջ մի տարուայ ընթացքում 125 ըուբլիս, այն էլ գերորդական մասն իմ հասանելի ամեն տեսակ արդեանց, զորպիսին եթէ հաշուեմ ես տարեկան արդիւնս ամեն տեսակ արդեանց առնուազն գոնէ 800 ըուբլիս, ուստի գումարելով իմ հասանելի գերորդական մասն արդեանց՝ գոնէ կ'լինի ինձ հասանելի տարին մի ամբողջ ամենավերջինն 467 ըուբլիս, զորպիսին ստացեալ եմ միայն ամբողջ տարուայ ընթացքում մի միայն 125ր., չ'հաշուելով նաև Սուրբ Յարութեան Զատիկ կիւրակէի և միւս օրերի տուն օրհնէքը և այլն:

Վեհափառ Տէ՛ր, վասն որոյ ամենախոնարհաբար խնդրեմ և ծնկօքդ փառելով արտասուեմ, բարեհաճել հրամայել ում և ուր հարկն է, առնել զպատշաճաւոր տնօրէնութիւն, կամ թէ զօրինաւոր քննութիւն, և թէ զորպիսի հաշիւ կամ թէ ստանալիք ունիմ ես, խնդրեմ ըստ քննութեան քննիչի բարեհաճել հրամանաւ Վեհափառութեանդ Ձեր, շնորհել զիս պատկանեալ և հասանելի գումարն՝ ստանալով հայր Յարութիւն քահանայէ Շախեանց: Ուստի և Վեհափառութիւնդ Ձեր կարէ թողուլ զիս յաւիտեանն երախտապարտս և օրհնութեան վասն Աստուածազօր անգին կենաց Ձերոյ ի բնամին կեանս իմ: Վեհափառութիւն Ձեր, ակնարկեալ յուսով սպասող ամենախոնար աղախին Կատինկայ Տէր-Յարութիւնեանց (որովհետև գիր ոչ գիտէր, խնդրանօք ստորագրիմ Վ. Տէր-Յակոբեանց)¹:

43

Ղազարոս քահանայ Յովսէփեանի 1901 թ. դեկտեմբերի 2-ի Սիմֆերոպոլից գրված խնդրագիրը Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսին՝ իր որդի Սարգսին Մոսկուայի Լազարեան ճեմարան ընդունելու և իրեն Ներսիսեան դպրոցի երգեցիկ խմբի խմբավար նշանակելու մասին.

Վեհափառ Տէ՛ր,

Անցեալ նոյեմբեր ամսի 18-ին, խնդրագրութեամբ նուազատս գիմել էր Ս. Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցեաց յարգելի խորհրդարանին, որպէսզի իմ միակ արու զաւակիս ընդունէր ի շարս Լազարեան ճեմարանի այն թոշակաւորներին, որ յարգելի խորհրդարանը որոշել էր ի յիշատակ Վեհազնեայ Լազարեան իշխան Յովհաննէսի մահուան 100 ամեայ տարեդարձի՝ 20 որդեգիր պահել յիշեալ ճեմարանում:

Ուստի, Վեհափառ Տէ՛ր, աղերսում եմ ամենախոնարհաբար, որ շնորհ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 198, թ. 41-42, բնագիր, ձեռագիր:

անէք ընդունել նուաստիս 12 ամաց Սարգիս որդւոյս ի շարս 20 ձրիավարժ որդեգրաց Լազարեան ճեմարանի, վասնզի նա անմայր և որբ լինելով, միանգամայն զուրկ է մայրական խնամատարութիւնից և փայփայանքներից:

Վեհափառ Տէ՛ր, մեր ազգային օրաթերթերում կարդացի Ներսիսեան Հոգևոր դպրոցի յարգելի հոգաբարձութեան յայտարարութիւնը, որով նա որոնում է մի հմուտ և գործին ձեռնհաս անձն, որ կարողանար Ներսիսեան Հոգևոր դպրոցի երգեցիկ խումբը ղեկավարել: Ցանկացողներին հրաւիրում է, որ իրենց գրաւոր պայմաններն առաջարկեն յարգելի հոգաբարձութեան: Նոյեմբերի 25-ին գրաւոր պայմաններս և կատարելիք ընդարձակ և բազմակողմանի ծրագիրս առաջարկեցի արգոյ հոգաբարձութեան, որ այդ պաշտօնը յանձնուի ինձ հետեւեալ պայմաններով. սահմանել ինձ տարեկան 1.200 ռուբլի ռոճիկ և 10-15 դաս էլ ստորին դասարաններում Հայոց կրօնից, երգեցողութիւնից, Հայոց եկեղեցական (եթէ հարկ լինի, նաև Եւրոպական) ձայնագրութիւնից և երգեցիկ խմբի գործունէութեամբ վաստակած զուտ արդիւնքից 30%: Կամ 800 ռուբլի ռոճիկ, շաբաթական ո՛չ պակաս 20 դաս յիշեալ առարկաներից և երգից, խմբի վաստակած արդիւնքից 40 տոկոս:

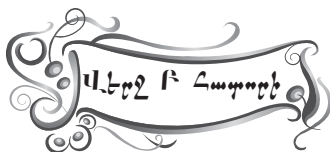
Վեհափառ Տէ՛ր, որովհետև անցեալ տարի իմ տեղափոխութեանս գործին արգելք հանդիսացան Շամախու Տ. Թէմ. առաջնորդն ու Բագուի արժ. գործակալ Արս. վարդ. ու մի քանի քահանայք, որպէսզի նոյնպիսի խափանարար խոչնդոտների չ'հանդիպեմ Թիֆլիսի իմ կարգակից քահ. կողմից, որոնց ես շատ լավ եմ ճանաչում: Ուստի՝ խնդրում եմ ամենախոնարհաբար Ձերդ Ս. Օծութիւնից, որ բարեհաճեք ազատ կացուցանել ինձ ծխական քահանայագործութիւնից, տեղափոխել ինձ վերստին Թիֆլիս և կարգել ինձ խմբապետ Ներս. Հոգ. դպրոցի երգեց. խմբի և նշանակել ուսուցիչ կրօնի ստորին դասարանաց յիշեալ պայմաններով: Իսկ ես պարտաւոր եմ ո՛չ միայն կառաւարել Ներսիսեան Հոգ. դպրոցի երգեցիկ խումբը, այլև պատրաստել Թիֆլիսի բոլոր Հայոց եկեղեց. համերգեցիկ խմբեր: Ամենայն ճիգս և աշխատանքս չ'պիտի խնայեմ, որ Թիֆլիսի բոլոր Հայոց եկեղեց. մէջ կանոնաւոր և ներդաշնակ երգեցողութիւն մտնի, որպէսզի հայ ժողովրդի սիրտն ու հոգին առավել սերտ կապով կապուի մեր մայրենի բազմաշարժար սուրբ եկեղեցու հետ: Վեհափառ Տէ՛ր, հէր՛ք է, բաւական համարեցէք իմ տասն և երկու ամեայ պանդխտութիւնս, անհուն հալածանքներս, չարչարանքներս և բազմազիմի ընտանեկան դժբախտութիւններս: Երբ որ մեծ դուստրս կ'աւարտէ իւր նկարչական ուսման շրջանը Ս. Պետերգուրգի Կայսերական նկարչական դպրոցում, երբ որ միւս դուստրս կ'ամուսնացնեմ և միակ արու զաւակս էլ կ'ձգեմ Լազարեան ճեմարան՝ շնորհիւ Ձերդ Սրբութեան, այն ժամանակ ամենայն սիրով պատրաստ եմ վեղար ընդունել և չուել «Առ ոչխարս խրախուսեալս տանն Հայոց» և ու՛ր կ'հրամայէ ինձ Ձերդ Ս. Օծութիւնը: Ընդ սմին պատիւ ունիմ ուղարկել Հայրապետական Դիւանիդ նաև Ս. Պետերգուրգի Հայոց եկեղեց. յարգելի խորհրդարանի՝ ինձ ուղարկած պաշտօնական գրաւոր պատասխանը:

*Ձերդ Ս. Օծութեան ամենանուաստ ծառայ և որդի՝ Ղազարոս քահ. Յովսէփեանց*¹:

44

Վիրահայոց կոնսիստորիայի 1914 թ. մայիսի 5-ի արձանագրությունը Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականների ժողովի և Սարգիս սրկ. Եզեկեանցին քահանա ձեռնադրելու մասին.

Ջզեկուցումն. թեմիս բարձր սրբազան առաջնորդը տարւոյս մարտի 25-ի № 550 մակագրութեամբ յանձնում է ի տնօրէնութիւն Ատենիս Տփիսիսի Բ. մասի գործակալի յայտարարութեամբ մատուցած քաղաքիս Սուրբ Մինաս եկեղեցու ծխականների ժողովի արձանագրութիւնը, որոնք նոյն մարտի 23-ի երրորդ և վերջին ժողովին ներկայ լինելով 56 ձայնով ընտրել են Սարգիս սարկաւազ Եզեկեանցին ձեռնադրելու իրենց համար քահանայ հանգուցեալ Սարգիս աւագ քահանայ Իգիթեանցի փոխարէն: Տեղեկութիւն. կոնսիստորիայիս գործերից երևում է, որ յիշեալ Եզեկեանը Ս. Էջմիածնի Սինօղի 1908 թ. մայիսի 23-ի № 1332 հրամանով ընդունուել է հոգևոր կոչման և նոյն թուի հոկտեմբերին ձեռնադրուել է սարկաւազ Զալալ-օղլու Սբ. Սարգիս եկեղեցում սպասաւորելու համար: Իսկ 1912 թուի յուլիսի 29-ի ծխական ժողովը արձանագրութեամբ Եզեկեան սարկաւագին ընդմիշտ ազատում է Զալալ-օղլու Սբ. Սարգիս եկեղեցում սպասաւորելուց: Հրամայեցին. վերոգրեալի մասին խոնարհաբար զեկուցանել թեմիս գերապատիւ բարձր սրբազան առաջնորդին ի տնօրէնութիւն²:

1 ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 225, թ. 138 և շրջ., 141, բնագիր, ձեռագիր: 1901 թ. նոյեմբերի 23-ին Ս. Պետերբուրգի հայ եկեղեցեաց խորհրդարանի գրաւոր պատասխանը Ղազարոս քահ. Յովսէփեանցին. «Ս. Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցեաց Խորհուրդը՝ ստանալով Ձեր խնդիրը՝ Ձեր որդուն Լազարեան ճեմարանի թղթակառուների շարը մտցնելու մասին, պատիւ ունի յայտնել Ձեզ, թէ իշխան Լազարեանի 100 ամեայ մահուան տարեդարձը յատերժացնելու նպատակով որոշուած 20 որդեգիրների նշանակուելը Վեհափառ Կաթողիկոսի ընտրութեամբ է կատարում: Նախագահ Խորհրդի՝ Յ. Պապօյեանց»:

2 ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2329, թ. 4 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայոց Շամբորեցոց Սուրբ Ասրվաձաժին և Երևանցոց Սուրբ Մինաս եկեղեցիները կանգուն են Կուր գետի ձախափնյա հայաբնակ Հավլարար թաղամասում:

Շամբորեցոցը Հավլարարի գլխավոր ու կենտրոնական եկեղեցին էր, որը հիմնադրվել է 1775 թ., շամբորեցիների ծխարեր Ղազար քիյ. Տէր-Ղազարեանցի կողմից և հասարակության աջակցությամբ, իսկ 1809, 1840-ական և 1880-ական թթ. հիմնովին վերանորոգվել է:

Սուրբ Մինաս եկեղեցին հիմնադրվել է 1790 թ., հիմնովին վերակառուցվել է 1811 և 1880-1882 թթ. (օծվել է 1883 թ.) հասարակության կողմից:

Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, իշխանությունների հակակրոնական քաղաքականության արդյունքում, 1934 թ. մի շարք հայկական եկեղեցիների հեղ փասին փակվել են նաև Շամբորեցոց ու Սուրբ Մինասը: 1970-ական թթ. Շամբորեցոց եկեղեցին գործածվել է որպես պահեստ, 1980-ական թթ.՝ որպես վրաց նկարիչների արվեստանոց, իսկ Սուրբ Մինաս եկեղեցին օգտագործվել է որպես կարի արտադրամաս:

Շամբորեցոց եկեղեցին կործանվել է 1989 թ. ապրիլի 14-ին, վրաց իշխանությունների հավաստիացմամբ՝ նախորդ օրը Թբիլիսիում տեղի ունեցած երկրաշարժից: Սակայն ականատեսների վկայությունները հավաստում են, որ իշխանությունները եկեղեցին սկսել էին քանդել հարուկ նպատակով:

2004 թ. Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Վազգեն եպս. Միրզախանյանը վրաց իշխանություններին առաջարկել է Շամբորեցոց եկեղեցու ավերակները մասամբ պահպանելու նպատակով, նախ պարապալարել եկեղեցին, և հետագայում կից կառուցել թեմի առաջնորդարան, սակայն մրահադաշտում կանխվել է, ու նախադեպից վերջում արագորեն կառուցվել է վրացական միջնակարգ դպրոց:

Հետագայում, 2009 թ. նոյեմբերի 20-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, նախագահությամբ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի, տեղի է ունեցել Գերագույն հոգևոր խորհրդի ժողով, որի ժամանակ քննության է առնվել Վիրահայոց թեմի Մողես Սուրբ Գեորգ եկեղեցու փլուզման խնդիրը և միաժամանակ քննարկվել է նաև Շամբորեցոց և Սուրբ Մինաս եկեղեցիների ճակատագիրը: Գերագույն հոգևոր խորհուրդը կոչ է ուղղել Վրաստանի հանրապետության իշխանություններին և Վրաց Ուղղափառ եկեղեցուն՝ անհապաղ քայլեր ձեռնարկել Վրաստանի հայոց թեմին իրավաբանական անձի կարգավիճակ տրամադրելու, Վրաստանում հայկական եկեղեցիները Վիրահայոց թեմին վերադարձնելու՝ վիրահայության ազգային-եկեղեցական կյանքի բնականոն կազմակերպման և հայկական սրբավայրերի ապահով պահպանության համար¹:

Ներկայումս Շամբորեցոց Սուրբ Ասրվաձաժին եկեղեցին կիսավեր ու անխնամ վիճակում է և ապաստում է վերանորոգության, որից հետո՝ վերադարձման իր իսկական տիրոջը՝ Հավլարարի հայ համայնքին: Այդ փառահեղ եկեղեցին ոչ միայն հայ համայնքի պարծանքն էր, այլև ամբողջ հին Թիֆլիսի: Եվ նրա վերանորոգումն ու վերադարձը Հայ Առաքելական եկեղեցուն պարվաբեր է վրաց իշխանությունների համար:

¹ «Էջմիածին», 2009/ԺԱ, 149:

Սուրբ Մինաս եկեղեցին նույնպես իշխանությունների կողմից անուշադրության է մատնվել ու վերջնականապես փրկվել է 2014 թ. սեպտեմբերի 19-ին՝ հորդառար անձրևների պատճառով: Սեպտեմբերի 23-ին աշխատանքային այցով Թբիլիսիում գտնվող Հայաստանի Մշակույթի նախարարի տեղակալ Արև Սամուելյանը Վրաստանի Մշակույթի նախարարության մշակութային ժառանգության պահպանության ազգային գործակալության ղեկավարության հետ միասին այցելել է Սուրբ Մինաս եկեղեցի և տեղում ծանոթացել իրավիճակին: Համարելով քննարկման ընթացքում ձեռք է բերվել պայմանավորվածություն, ըստ որի՝ առաջիկայում Վրաստանի Մշակույթի նախարարությունը Թբիլիսիի քաղաքապետարանի հետ կսկսեն հուշարձանի մաքրման աշխատանքները, կգնահատվի հուշարձանի կրած վնասի չափը, Վրաստանի Մշակույթի նախարարությունը կկազմի հուշարձանի հետագա պահպանման և վերականգնման ծրագիր: Սակայն, ոչինչ չի փոխվել և Սուրբ Մինաս եկեղեցին շարունակ մնում է ավերակ վիճակում, ու իշխանությունների կողմից վերանորոգման որևէ միտք չկա: Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Տէր Վազգեն եպս. Միրզախանյանը՝ մերահոգվելով սրեղծված իրավիճակով, բազմաթիվ պաշտոնական գրություններ է ուղղել վրաց պարկան մարմիններին՝ խնդրին լուծում տալու համար:

Գրքում մանրամասն նկարագրվել է այդ եկեղեցիների և դրանց կից ծխական դպրոցների հիմնադրումն ու պարմությունը, հոգևորականների և երեցփոխանների գործունեությունը, չափաքերական և տնտեսական տեղեկություններ, գույքացուցակներ և այլ պարմական նյութեր: Իսկ հավելված բաժնում առաջին անգամ հրատարակվում են 100-ից ավելի արխիվային վավերագրեր:

Աշխատության գլխավոր նպատակն է վերահաստատել, որ Շամքորեցոց Սուրբ Ասրվածածին և Երևանցոց Սուրբ Մինաս եկեղեցիները զուտ հայկական մշակութային հուշարձաններ են և երբեք Վրաց եկեղեցուն չեն պատկանել:

Армен Асатрян

Научный работник, Исследовательский центр исторического
и культурного наследия, Министерство культуры, Республика Армения

АННОТАЦИЯ¹

Армянские церкви Шамкорецоц, Сурб Аствацацин (или церковь Красного Евангелия) и Ереванцоц Сурб Минаса расположены в Тбилиси, на левом берегу реки Куры, в квартале Авлабар, где проживают армяне. Название «Авлабар» происходит от двух арабско-персидских слов: «хавали» (окрестности) и «бор» (крепость, замок, дворец). Действительно, Авлабар раньше был древней неприступной крепостью недалеко от Тбилиси.

В Авлабаре армяне живут с древних времен, но большая часть его поселенцев была депортирована из Араратской долины и Северного Арцаха грузинским царем Ираклием. Тот факт, что Авлабар был населен в основном армянами, также был засвидетельствован в путевых заметках сэра Роберта Кера Портера (1817-1820). В начале XIX века преподобный Гукас Инчилян писал о мононациональной армянской общине в Авлабаре. К 1910 году там насчитывалось до 40 000 армян, а в 1913 году уже проживало около 50 000 армян.

В Авлабаре Шамкорецоц был главной и центральной церковью, основанной в 1775 году Шамкорским приходом и их викарием Казаром Тер-Казарянцем, а в 1809 году, в 1840-х и 1880-х гг церковь подверглась основательной реконструкции. Это было здание высотой около 40 метров, самое высокое среди 25 действующих армянских церквей в Тбилиси. В 1760-х годах в Авлабарском районе в основном селились армянские семьи, перемещенные из города Шамкор, поэтому квартал был также назван Шамкорецоц. Исторические данные подтверждают, что грузинский король Ираклий депортировал в Авлабар также часть армянского населения провинции Гандзак.

Церковь Сурб Минаса была основана в 1790 году и основательно реконструирована дважды: в 1811 и 1880-1882 гг на средства паствы, и освящена в 1883 году.

После установления Советской власти в Грузии, в результате антирелигиозной политики правительства в 1934 году церкви Шамкорецоц и Сурб Минас были закрыты наряду с другими армянскими церквями. В 1970-х годах церковь Шамкорецоц использовалась как склад, в 1980г - в качестве мастерской грузинских художников, а церковь Сурб Минаса служила помещением для швейной мастерской.

14 апреля 1989 года церковь Шамкорецоц была уничтожена, по словам грузинских властей, землетрясением, которое произошло накануне в Тбилиси. Но очевидцы свидетельствуют, что власти начали сносить церковь с особой целью.

В 2004 году епископ Армянской епархии в Грузии Вазген Мирзаханян предложил грузинским властям, прежде всего, возвести стену вокруг церкви, а затем построить приход, прикрепленный к епархии, чтобы сохранить руины армянской церкви Шамкорецоц. Но идею не поддержали, а в окрестностях была поспешно построена грузинская средняя школа

¹ Հեղինակը շնորհակալություն է հայտնում օտար լեզուների գիտակ Մարինե Մելիք-Ադամյանին ամփոփումները թարգմանելու համար:

Позже, 20 ноября, 2009 г. в Святейшем Престоле Эчмиадзина Его Святейшество Гарегин II, Католикос Всех Армян, провел заседание Высшего духовного совета, на котором обсуждался вопрос об обрушении церкви Могни Сурб Геворга в армянской епархии, а также обсуждалось будущее Шамкорецоц и церкви Сурб Минаса. Верховный Духовный Совет призвал власти Республики Грузия и Грузинскую православную церковь незамедлительно принять меры по обеспечению Армянской епархии Грузии статусом юридического лица и возвращению армянских церквей в Грузию Армянской епархии с тем, чтобы обеспечить нормальные условия для национальной, религиозной жизни и безопасность святынь армянской церкви.

В настоящее время Шамкорецоц Сурб Аствацацин полуразрушена и ожидает реконструкции, после чего церковь надлежит вернуть ее истинному владельцу - армянской общине Авлабара. Эта великолепная церковь была не только гордостью армянской общины, но и всего старого Тбилиси. В этом отношении его восстановление и возвращение в Армянскую апостольскую церковь является делом чести для грузинских властей.

Власти также не предпринимали никаких шагов для сохранения церкви Сурб Минаса, и она обрушилась 19 сентября 2014 года из-за обильных дождей. Через несколько дней, 23 сентября, заместитель министра культуры Армении Арев Самуэлян побывала в Тбилиси с рабочим визитом, посетила церковь Сурб Минаса с руководителями Национального агентства охраны наследия Министерства культуры Грузии и ознакомилась с ситуацией на месте.

После двусторонних обсуждений было достигнуто соглашение, в связи с чем в ближайшее время Министерство культуры Грузии и Тбилисский городской совет обязались выполнить работы по очистке церкви, оценке степени, в которой она пострадала, и предоставить Министерству культуры Грузии проект по защите и реконструкции церкви. Однако ничего не изменилось, и церковь Сурб Минаса остается в руинах, поскольку власти не намерены ее реконструировать. Обеспокоенный ситуацией лидер Армянской епархии Грузии, епископ Вазген Мирзаханян написал в адрес соответствующих грузинских властей многочисленные письма, чтобы решить эту проблему.

В данной работе подробно представлены история обеих церквей и их приходских школ, работы духовенства и епископов, архитектурные, экономические данные, имущественные списки и другие исторические факты. Кроме того, в приложении впервые публикуются более 100 архивных документов. В книге также приведены многочисленные неопубликованные документальные материалы из Матенадарана и Армянского национального архива, а также оригинальные произведения, газеты досоветской эпохи, старые и новые фотографии и т. д.

Работа в основном направлена на то, чтобы еще раз доказать, что церкви Шамкорецоц Сурб Аствацацин и церковь Ереванцоц Сурб Минаса являются исключительно армянскими памятниками культуры и никогда не принадлежали к Грузинской православной церкви. Эти церкви были гордостью армянской общины, освященные молитвенные места, двери которых были открыты для их прихожан в течение двух столетий. Сегодня, согбенные и полуразрушенные, они ожидают восстановления, надлежащего ухода и своего неизбежного возвращения армянской общине и приходу.

Armen Asatryan

Scientific worker at the Research Center of Historical and Cultural Heritage, Ministry of Culture, Republic of Armenia

ABSTRACT

The Shamkoretsots Sourb Astvatsatsin (the Church of the Red Gospel) and Yerevantsots Sourb Minas Armenian churches are located in Tbilisi, in Avlabar Quarter inhabited by Armenians, on the left bank of the Kura River. "Avlabar" appellation is derived from 2 Arabic-Persian words: "havalı" (vicinity) and "bor" (fortress, castle, palace). Indeed, Avlabar used to be an ancient impregnable fortress near Tbilisi.

In Avlabar Armenians have been living since ancient times, but the bulk of its settlers were deported from Ararat Valley and North Artsakh by the Georgian king Heraclius. The fact that Avlabar was inhabited mainly by Armenians, was also testified in the accounts of Sir Robert Ker Porter's travels (1817-1820). Early in the XIX century it was the Rev. Ghukas Injiyan who wrote about the homogeneous Armenian residency in Avlabar. By 1910 there were up to 40,000 Armenians, and in 1913 about 50,000 Armenians lived in Avlabar.

In Avlabar the Shamkoretsots was the main and central church, in 1775 founded by the Shamkor parish and their vicar Ghazar Ter-Ghazareants, and in 1809, the 1840s and 1880s it underwent a radical reconstruction. It was about 40 meters high, the highest among the 25 functioning Armenian churches in Tbilisi. In the 1760s in Avlabar district mainly Armenian families displaced from the town of Shamkor settled there, hence the quarter was also named Shamkoretsots. Historical data confirm that the Georgian king Heraclius displaced some Armenian population of Gandzak province to Avlabar.

Sourb Minas Church was founded in 1790, was fundamentally reconstructed twice: in 1811 and 1880-1882 with parochial funds, and consecrated in 1883.

After the establishment of the Soviet power in Georgia, as the result of the government's anti-religious policy, in 1934 Shamkoretsots and Sourb Minas were closed alongside with a number of other Armenian churches. In the 1970s Shamkoretsots church was used as a warehouse, 1980, as Georgian artists' studio, and in Sourb Minas Church there was a sewing workshop.

The Shamkoretsots Church was destroyed on April 14, 1989, according to the Georgian authorities, because of the earthquake which took place in Tbilisi the day before. But witnesses testify that the authorities started to demolish the church for a special purpose.

In 2004 the bishop of the Armenian Diocese in Georgia, Vazgen Mirzakhanyan suggested Georgian authorities, first of all, building a wall around the church and then building a meeting house attached to the diocese to preserve the ruins of the Armenian Shamkoretsots Church. However, the idea was ceased, and a Georgian secondary school was hastily built nearby.

Later, in 2009. November 20, in the Holy See of Echmiadzin, His Holiness Garegin II, the Catholicos of All Armenians held a meeting of the Supreme Spiritual Council in which the issue of the collapse of Moghni Sourb Gevorg Church in the Armenian Diocese was examined, and the future of Shamkoretsots and Sourb Minas churches was also discussed. The Supreme Spiritual Council urged the authorities of the Republic of Georgia and the Georgian Orthodox

Church, to take immediate steps to provide the Armenian Diocese of Georgia a legal identity status and to return the Armenian Churches in Georgia to the Armenian Diocese in order to provide their normal national and religious life and safe protection of the sacred sites of the Armenian church.

At present the Shamkoretsots Sourb Astvatsatsin is semi-destroyed and neglected, awaiting reconstruction after which it will be returned to its real owner, the Armenian community of Avlabar. This magnificent church was not only the pride of the Armenian community, but that of all old Tbilisi. In this respect its reconstruction and return to the Armenian Apostolic Church is honorable for the Georgian authorities.

Sourb Minas Church was neglected by the authorities as well and it finally collapsed on September 19, 2014 due to abundant rains. Several days later, on September 23 the deputy minister of the Ministry of Culture of Armenia Arev Samuelyan, who was on a working trip in Tbilisi, visited Sourb Minas Church with the heads of the National agency of heritage protection of the Georgian Ministry of Culture and was acquainted with the situation on the spot.

Following the collateral discussions, an agreement was reached due to which in the near future the Ministry of Culture of Georgia and the City Council of Tbilisi should share the work of cleaning the church, estimate the degree to which it has suffered, and the Ministry of Culture of Georgia should make up a further project of the protection and reconstruction of the church. However, nothing has changed, and Sourb Minas Church remains in ruins since the authorities do not intend to reconstruct it. Being worried about the situation, the leader of the Georgian Armenian Diocese, the Bishop Vazgen Mirzakhanyan has written prolifically to the respective Georgian authorities in order to settle the issue.

The work presents in great detail the foundation and history of these churches and the parochial schools, the work of the clergy and bishops, architectural and economic data, lists of properties and other historic facts. Additionally, the appendix lists more than 100 archive documentaries published for the first time. Even more, the book abundantly presents numerous unpublished documents from the Mashtots Matenadaran and the Armenian National Archive, as well as original works, newspapers of the pre-Soviet era, old and new photographs, etc.

The work mainly aims to once again prove that the Shamkoretsots Sourb Astvatsatsin and Yerevantsots Sourb Minas churches are merely Armenian cultural monuments and have never belonged to the Georgian Orthodox Church. These churches were the pride of the Armenian community, sanctified places of prayer the doors of which were open for their parish for around two centuries. Today, bent and semi-destroyed, they are awaiting reconstruction and care and an inevitable return to the Armenian community and the parish.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ¹

- Աբազեան Խաչատուր - 135
 Աբազեան Յովսէփ - 154, 156
 Աբազեան Պ. - 153
 Աբազով Օհաննէս - 346
 Աբամելիքեան(ց) (Աբրահամեան) Սողոմոն - 448, 659
 Աբգար (Ծմաւոն քիյ. որդի) - 88
 Աբել - 290
 Աբելեան Գարրիէլ - 290
 Աբելեանց Յովհաննէս - 83
 Աբովեան Սարգիս - 159, 164, 168
 Աբովեանց Բարսեղ - 82
 Աբովեանց Ներսէս քիյ. - 482
 Աբուլասսէ Միխակ - 661
 Աբրահամ (պարոն) - 291
 Աբրահամեան (Ափրիամով) Յովհաննէս (Յօհաննէս) - 418, 681, 683, 684, 686
 Աբրահամեան Յարութիւն - 414
 Աբրահամեան Սիմէօն քիյ. - 446
 Աբրահամեան(ց) (Աբրահամով) Աբրահամ - 460, 487, 509, 516
 Աբրահամեան(ց) Ղուկաս - 510, 515, 519
 Աբրահամեան(ց) Միքայէլ - 484, 497, 516
 Աբրահամեանց (Աբրամով) Գր. - 497, 689
 Աբրահամեանց (Աբրամով) Սարգիս - 464, 487, 497, 510, 516, 519, 663
 Աբրահամեանց Գեորգ - 483
 Ագապեան Արշակ - 148
 Ագատեանց Յովհաննէս քիյ. - 710
 Ագնաուրեանց (Վարդանեան) Գրիգոր - 458
 Աթաբէզեանց Բագրատ - 484
 Աթարբէզեանց Միքայէլ - 285
 Աթօյեան Խաչատուր - 308
 Ալամդարեան Յարութիւն քիյ. - 297, 421
 Ալավերդեան Ալեքսի - 464
 Ալեքսանդր III ռուսաց կայսր - 94, 488
 Ալեքսանեան Մարիամ - 508
 Ալեքսեյ (Յարութիւն քիյ. որդի) - 19
 Ալեքսանեան Շաքար - 510, 512
 Ալիխանեան Յակոբ Սարգսի - 159, 160, 161
 Ալիխանեան Կ. - 284
 Ալիսագով Յակոբ - 487
 Ախշարումեանց - 68
 Ախշարումեանց Բարսեղ - 102
 Ախշարումեանց Միքայէլ - 83
 Ախշարումեանց Սեդրակ - 92, 103, 110
 Ախշարումեանց Վասիլ - 84
 Ախվերդով Երվանդ - 103
 Ակոբով Եփրեմ - 422
 Ակոբով Սարգիս - 422
 Ակոպջանով Աւետիք - 519
 Աղաբաբեան(ց) (Աղաբաբ) Յովակիմ - 152, 418, 441, 442, 444, 455, 460, 510, 558, 659, 663, 981, 730, 731, 736
 Աղաբաբեանց Արուսիւն - 93
 Աղաբանեան Յովհաննէս - 658, 659
 Աղաբէզեան Յովհաննէս - 329, 331, 480
 Աղագով (Իսախանի կին) - 300
 Աղալո - 512
 Աղամալ - 302
 Աղամալեանց - 509
 Աղամեան (դերասան) - 435
 Աղամեան Սարգիս - 648
 Աղամիրեանց Իսահակ - 458
 Աղայմիրով Ալեքսի - 456
 Աղանեանց Գիւտ քիյ. - 70, 536
 Աղաջանեան Արտէմ - 89
 Աղասեանց Ալեքսանդր (Ալեքսի) - 451, 456, 484, 502, 659, 663
 Աղասեանց Իսահակ - 737
 Աղասեանց Մելիքսեթ - 737
 Աղբէկեանց Մարտիրոս - 107
 Ամատունի Ն. (իշխան) - 739
 Ամբարդանեան Յարութիւն - 329, 331
 Ամբարդանեանց Անդրէաս քիյ. - 365, 438, 727
 Ամիրադեան (Ռոստոմեան) Բագրատ - 9, 544, 545, 546
 Ամիրադեան Գեորգ - 146
 Ամիրադեանց Ասատուր - 101, 102
 Ամիրադեանց Յովսէփ - 103
 Ամիրադեանց Նիկողայոս - 739
 Ամիրեանց Բարբառէ - 661
 Ամիրեանց Յովսէփ - 413
 Ամիրեանց Վախթանգ Մկրտչի - 105, 107, 110, 153, 155, 156
 Ամիրխանեանց Ղազար - 51, 382, 389
 Ամիրշահեանց Յովսէփ - 68, 93, 105
 Ամիրապետեան Ներսէս Խաչատուրի - 421
 Ամիրջանեանց Մարտիրոս քիյ. - 469
 Ամիրջանեանց Սոփիա - 101
 Ամուլով Մակի - 24
 Ամվարով Ստեփան - 723
 Ամրդանեանց Յովսէփ Մարտիրոսի - 81, 82
 Ամրշահեանց Ալեքսանդր - 83
 Այդիմեանց Մկրտիչ - 92
 Այվազ - 418, 681
 Այվազեան (Այվազով) Ռսկան - 651, 682
 Այվազեանց Աղամ - 737

¹ *Յուզակներում ներառված չեն Շամբորեցոց եկեղեցու 1841, 1852, 1906 թթ. ծխականները, չափաբերական տեղեկություններում (205-256 էջ) անձնանուններն ու տեղանունները, Սբ. Միհայիլ. 1841, 1850 թթ. ծխականները և չափաբերական տեղեկություններում (583-644) ու եկեղեցական ծխական արդյունքներում (669-680) անձնանուններն ու տեղանունները:*

- Այվազով Ի. Ս. – 516, 519
 Անանիա վարդապետ – 71
 Անաստան Եղիսաբեթ – 508
 Անդրեասեանց Դարձօ – 498
 Անդրիասեանց Մնացական – 737
 Աննա (այրի) – 649
 Աննա (Աւագի մայր) – 646
 Աննա (Եղիզարի կին) – 294
 Աննա (Յովսէփի կողակից) – 290
 Անուշեան Մարտիրոս – 739
 Անտոնեան(ց) Միքայել – 6, 105
 Անտոնով Սարգիս – 456
 Աշխարումեան(ց) Բեսարիոն (Բեսարիով) – 301, 304, 307
 Ապրեսեանց Գեորգ – 515
 Ապրետով Կարապետ – 649
 Առաքել Դավրիժեցի (պատմիչ) – 18
 Առաքելեան Արշակ – 510
 Առաքելեան Գարեգին քիյ. – 99, 205, 453
 Առաքելեան Թալիկո – 500
 Առաքելեան Մարկոս – 272, 346
 Առաքելեան Յարութիւն (Գիւտ) քիյ. – 445
 Առաքելեան Յովսէփ տիրացու Սարգսի – 411
 Առաքելեան Վան – 500
 Առաքելեան Տէր-Ներսէս քիյ. – 125
 Առաքելեան(ց) Սարգիս – 82, 393
 Առաքելեանց (Առաքելով) Արտաշէս – 103, 107, 414
 Առաքելեանց (Գալստեան) Մարիամ – 99
 Առաքելեանց Օհանէս – 510
 Առաքելով Թաթուլ – 422
 Առիւծեանց Թադէոս վրդ. – 150, 468, 477
 Առվանեանց Խաչատուր – 36, 351
 Ասատուրեանց Թադէոս քիյ. – 469
 Ասատուրեանց Տ. – 536
 Ասատուրյան Արմեն – 6, 416, 543
 Ասիլեան Միսաք – 546
 Ասլամազեանց Ալեքսանդր – 739
 Ասլամազեանց Ստեփաննոս – 329, 330
 Ասլանեանց Ալեքսանդր – 102
 Ասլանեանց Կարապետ քիյ. – 469
 Աստղիկ (Ղազարոս քիյ. դուստր) – 459
 Աստուածատուր (Մկրտիչ քիյ. որդի) – 649
 Աստուածատուր (Տէր Յովհաննէս քիյ. որդի) – 424
 Աստուածատուր արք. – 327, 330
 Աստուածատուր վրդ. – 427, 706, 707
 Աստուածատուր քիյ. – 23, 649
 Աստուածատրեան Յովհաննէս քիյ. – 429, 430
 Աստուածատրեան Սարգիս – 540
 Ասրի (փալանդուզ) – 290, 293
 Ավագեան Մկրտիչ – 649
 Ավակիմով Շամիր Սահակի – 414
 Ավետիքով Արշակ – 516
 Ավետիքով Արտէմ – 516
 Ավետիքով Սանդրո – 516
 Ավետիքով Սարգիս – 516
 Արամ – 103
 Արամեանց (քժիշկ) – 581
 Արամեանց Գեորգ քիյ. – 436
 Արասխանեան Աւետիք – 452
 Արարատեան Յովհաննէս քիյ. – 128, 534
 Արարատեանց Աւետիս քիյ. – 652, 653
 Արարատեանց Խաչատուր քիյ. Տէր Բարսեղի – 422
 Արարատեանց քիյ. – 384
 Արեշեան Վասիլ – 99
 Արզումանեան Մարկոս – 159
 Արեշեանց Ալեքսանդր Գրիգորի – 82
 Արիստակէս եպս. Սեդրակեան(ց) – 21, 64, 66, 132, 137, 138, 141, 143, 453, 540, 541, 542, 663, 739
 Արծրունի Գրիգոր – 128, 137, 448
 Արդուրեան Սիմէոն – 545
 Արդուրեանց Ալեքսանդր – 143
 Արմենակ (Համազասպ քիյ. որդի) – 87
 Արշակ – 68
 Արշակ (Գրիգոր քիյ. որդի) – 47
 Արուրիսեանց Արտէմ – 502
 Արուրիսեանց Աւետիկ – 497
 Արուրիսեանց Նիկողայոս – 497
 Արուրիսով Իվան – 472
 Արուրիսով Ղազար – 422
 Արուրով Խէչատուր – 24, 25
 Արուրունով Աւետիք – 24
 Արուրունով Գալուստ – 25
 Արուսյակ (Ղազարոս քիյ. դուստր) – 459
 Արջէվանիձէ – 722
 Արտաշէս (Յարութիւն քիյ. որդի) – 19
 Աւագ (խոյեցի) – 685
 Աւագ (Տէր Ներսէս քիյ. որդի) – 420
 Աւագ քիյ. – 651
 Աւագեան Ոսկան – 685
 Աւագեան(ց) Մարիամ Արկադիի – 163, 166, 167
 Աւագեան(ց) Մկրտիչ – 485, 682, 685, 686
 Աւագեանց (Աւագով, Մկրտչեան) Յովհաննէս – 484, 488, 498, 582, 649, 654
 Աւագեանց Յու. – 487
 Աւագեանց Ն. – 460
 Աւանեան(ց) Վասիլ – 516, 739
 Աւետիկով Արշակ – 510, 512
 Աւետիս – 680
 Աւետիսեան(ց) Հայրապետ – 456, 739
 Աւետիսեանց (Աւետիսով) Խաչատուր – 422, 500
 Աւետիսեանց Աստուածատուր – 68
 Աւետիսեանց Երվանդ – 484, 497
 Աւետիսեանց Մարգար – 484, 500
 Աւետիսեանց Նազար – 458
 Աւետիք – 418
 Աւետիք քիյ. – 713
 Աւետիքեանց (Աւետիքով) Սարգիս – 510, 519

- Աւետիքեանց Սարգիս քիյ - 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118
 Աւետ - 292
 Աւետիք - 685
 Ալթանդիլեան Յարութիւն - 304
 Ալթանդիլեանց Յակոբ - 128
 Ափեան(ց) (Ապեանց, Սարգսեան) Նազար - 135, 439, 443, 450, 451, 452, 457, 458, 460, 461, 462, 463, 465, 466, 467, 468, 472, 473, 474, 476, 482, 483, 485, 487, 488, 489, 492, 493, 501, 502, 503, 542, 549, 551, 552, 663, 731, 735, 739, 740
 Ափեան(ց) (Օթոյեան, Պապանեան) Բաղդասար - 423, 424, 697, 698, 700, 701, 702, 704, 705, 707, 711, 712, 713, 719
 Ափեանց (Ափիով, Աֆիով) Ղազար - 442, 444, 467, 682, 683, 685, 686
 Ափրիկեան(ց) Գեորգ (Աֆրիկեան, Ապրիկեան) Գ. - 497, 500, 510, 519, 521, 522, 527
 Ափրիկեանց Գրիգոր - 661
 Ափրիկեանց Եփրեմ - 542, 659
 Ափրիկեանց Մայի - 659
 Ափրիկեանց Վասիլ - 460
 Աքիմեանց Գեորգ - 147
 Աֆրիամով Գեորգ - 737
 Աֆրիկեան (Թադէոսեան) Մարիամ - 582
 Աֆրիկեան Դարչո - 500
- Բաբա (քարհատ) - 333
 Բաբայեան Մարտիրոս - 304, 308
 Բաբայեանց Աւագ - 542
 Բաբայեանց Խ. Ն. - 737
 Բագրատ (Գրիգոր քիյ. որդի) - 47
 Բագրատունի Արսէն քիյ. - 90
 Բալասանեանց Բագրատ - 519
 Բալուդեան(ց) Սամուէլ - 461
 Բաղդասար վարդապետ - 302, 306
 Բաղդասարեան - 517
 Բաղդասարեան Մելքո - 472
 Բաղդասարեանց Նատալիա - 659
 Բաղդասարեանց Սարգիս - 451
 Բայանդուրեան Գրիգոր - 661
 Բաշինջաղեան Գեորգ - 452, 455
 Բասիլեանց Դաւիթ - 456
 Բավէյեան Նիկողայոս քիյ. - 510
 Բարդիկեանց Ալեքսանդր - 107
 Բարխուդարեանց (Խաչատրեան) Գեորգ - 486, 488, 536
 Բարսեղ արք. - 316, 317, 320, 321
 Բարսեղեանց (Յարութիւնեան) Սեդրակ - 497, 498, 500, 501, 515, 554, 555, 556, 687
 Բարսեղով Մելքո - 451
 Բեզլարեանց Գեորգ - 68
 Բեհրուղով Վ. - 427
 Բենքլեան (Բենքլեան) Արիստակէս քիյ. - 438, 439, 444, 447, 448, 452, 581, 659
 Բենքլեան Արշ. - 505
- Բենքլեան Տիրուհի (Արիստակէս քիյ. կին) - 452
 Բենքլեանց Յովսիսիմ - 659
 Բեզեանց Ալեքսանդր - 81, 83, 93
 Բեզլարեան (Ղուշեան(ց)) Միքայէլ - 100, 101, 103, 104, 153, 413, 414
 Բեզլարեան Գեորգ - 510
 Բելեանց Իսակ - 103
 Բելլուեանց Կէկէլ - 17
 Բեհրուդեանց - 453
 Բենքլեանց - 497
 Բոքչինսկի - 547
 Բուդումեանց Օհան - 451
 Բուդուրով Մելքո - 346
 Բուլքուլեան Տօհաննէս - 686
 Բուխրաձէ Գեորգի - 70
 Բուդղանով Ղազո - 696, 698
 Բուդուրեանց Սարգիս - 519
 Բուրա քիյ. - 416
 Բօզաչև-135
- Գաբրիէլ (Ղազարոս քիյ. որդի) - 452
 Գաբրիէլ արք. Այվազեան(ց) - 54, 57, 60, 399, 448, 536, 538
 Գաբրիէլեանց Գաբոյ - 83, 102
 Գաբոյեանց Մկրտում - 291
 Գալուստեան Մանուկ (մահուեսի) - 27
 Գալուստեան Յովհաննէս - 101
 Գալուստեանց Գերասիմ - 497
 Գալստեան Գեորգ - 64
 Գալստեան Թաթո - 305
 Գալստեանց Գեորգ քիյ. - 275, 279
 Գալստեանց Յովհաննէս - 105, 414, 484
 Գայիանէ (Նիկողայոսի կին) - 409, 410
 Գանջեան Գրիգոր - 685
 Գանջեան Օհան - 346
 Գասպար - 289
 Գասպար (Պապի որդի) - 418, 681
 Գասպարեան Գեորգ - 651
 Գասպարեան Մանուկ - 686
 Գասպարեանց (Աւետիքեան) Միսակ - 582
 Գասպարեանց Յովհաննէս - 102
 Գասպարեանց Պետրոս - 456
 Գասպարեանց Օհանէս - 737
 Գասպարով Աւետիս - 101
 Գարանով Պետրոս - 487
 Գարդիշեան (Քարդիշեան) Գարեգին Գրիգորի - 103, 106, 107, 108, 110, 121, 157, 158, 161, 413, 414
 Գարդիշեանց Յարութիւն - 83
 Գարեգին - 103
 Գարեգին (Համազասպ քիյ. որդի) - 70, 87
 Գարեգին (Յովհաննէս քիյ. որդի) - 481, 482
 Գաբրիէլ արք. Այվազեան - 732
 Գարեգին արք. Սաթունեան(ց) - 100, 103, 105, 107, 151, 153, 156, 157, 158, 282, 499, 501, 502, 556, 665

- Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 124, 746
 Գարեգինեանց Յովհաննես - 103
 Գափամանեան (Քափամաջեանց) Եղիշե քյ. - 119
 Գափամանեան Արտաշես քյ. Տեր Եղիշեի - 117, 118, 119, 120, 163, 164, 168, 412
 Գեղամեանց Աստուածատուր - 355
 Գեղորգ (Ղազար քյ. որդի) - 428, 435
 Գեղորգ (Մովսես քյ. որդի) - 27, 43, 662
 Գեղորգ (Յարութիւն քյ. որդի) - 20
 Գեղորգ (Տեր Յովհաննես քյ. որդի) - 420, 424
 Գեղորգ արք. Չորեքեան - 520, 526, 527
 Գեղորգ արք. Սուրենեան(ց) - 90, 148, 411, 463, 468, 470, 476, 479, 550
 Գեղորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոս - 13, 52, 55, 396
 Գեղորգ Ե. Սուրենեանց կաթողիկոս - 121, 517, 520, 526
 Գեղորգ եպիսկոպոս - 430, 526, 527
 Գեղորգ տիրացու - 302, 436
 Գեղորգ տիրացու (1815 թ.) - 18
 Գեղորգեան Միքայէլ - 649
 Գեղորգեանց - 292
 Գինդեմեան - 519
 Գիրգիդեանց Վարդան - 502
 Գիւլնազարեանց (Տեր-Դաւթեան) Չաքարիա քյ. - 425, 427, 428, 430, 431, 432, 433, 434, 435
 Գյուլգեազ (Գրիգորի կին) - 418, 681
 Գնունի քյ. - 444
 Գոգինեանց Միրիման - 523, 524
 Գոնչու - 537, 732
 Գորգազեանց (Գորգազեանց) Մարտիրոս - 501, 502
 Գուլակեան Վարդուհի - 582
 Գուլամիրեան(ց) Աւետիք (Մկրտիչ) Ստեփաննոսի - 64, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 399, 400, 402, 403, 410
 Գուլեանց Գեղորգ - 82
 Գուլեանց Մնացական - 103, 107
 Գուլեանց Ստեփան - 68, 103
 Գրիգոր - 418, 681
 Գրիգոր (Աւետիքի որդի) - 23
 Գրիգոր (Երեցփոխ) - 419, 645
 Գրիգոր (ուստաբաշի) - 346
 Գրիգոր (Սահակ քյ. եղբայր) - 18
 Գրիգոր եպ. Աղափիրեան(ց) - 65, 134, 442
 Գրիգոր վարդապետ - 299, 302, 306, 307
 Գրիգոր տիրացու - 682
 Գրիգորեան (Սուքիասեան) Սարգիս - 459, 460
 Գրիգորեան Աղամ - 289
 Գրիգորեան Արշալոյս - 510, 511, 512
 Գրիգորեան Գեղորգ - 458
 Գրիգորեան Դաւիթ - 289
 Գրիգորեան Չաքարիա - 126, 558
 Գրիգորեան Մատթէոս - 687
 Գրիգորեան Յօհաննէս - 296
 Գրիգորեան Պետրոս - 329, 330
 Գրիգորեան Սուքիաս - 684, 686
 Գրիգորեանց (Սուքիասեան) Սարգիս քյ. - 439, 440, 444, 488, 489, 490, 728, 729
 Գրիգորեանց Արտեմ - 484
 Գրիգորեանց Աւագ - 659
 Գրիգորեանց Աւետիք - 82
 Գրիգորեանց Եագոր - 83
 Գրիգորեանց Մկրտում - 737
 Գրիգորեանց Յակոբ (Ակոբ) - 737
 Գրիգորեանց Յովսէփ - 83
 Գրիգորեանց Նիկողոս - 737
 Գրիգորեանց Սարգիս - 502, 542, 737
 Գրիգորիս եպ. Գառնակերեան - 78, 410
 Դանազեօզեան (Դանազոզեան) Մելքոն - 8, 143, 144, 146, 147
 Դանդուրեան Յովսէփ - 19
 Դանիէլեան Գրիգոր - 291
 Դավիդով Վասիլ - 739
 Դավրիշեան(ց) Արտեմ - 512, 519, 737
 Դարչո - 92
 Դաւթեան (Ալեքսանդրեան) Գեղորգ դպիր - 494, 495, 496
 Դաւթեան Բաբա - 683, 686
 Դաւթեան Նիկողայոս - 147
 Դաւթեանց (Փիլիպպոսեան) Յովհաննէս - 467
 Դաւթեանց Ալեքսանդր - 81, 83
 Դաւթեանց Աւետիկ - 737
 Դաւթեանց Գրիգոր - 101, 105, 414
 Դաւթեանց Թաթէլի - 467
 Դաւթեանց Ղազար քյ. - 33, 38
 Դաւթեանց Սմբատ - 81, 101, 102
 Դաւիթ եպիսկոպոս (17-րդ դ.) - 18
 Դաւիթ քյ. - 714
 Դերգեան Ալեքսանդր Գրիգորի - 154, 156, 158, 159, 161
 Դեմուրեանց Արշակ - 8, 142
 Դեմուրեանց Եագոր-83
 Դեմուրեանց Յովհաննէս քյ. - 363
 Դիոկղետիանոս կայսեր - 415, 416
 Դիվանեան (Դաւթեան) Գեղորգ - 9, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552
 Դովլաթեանց Բուզղան - 456
 Դովլաթեանց Չաքարիա - 456
 Դովեանց Սերգո - 67
 Դօնեան (Դօնիօվ) Պետրոս - 305, 346
 Դօնեանց Սարգիս - 22, 40
 Դօնոնց Մկրտում - 292
 Եաղուրեանց Մատթէոս - 301, 303, 307
 Եարալեանց Մովսէս-83
 Եզանեան(ց) Սարգիս - 462, 659
 Եղիգար - 294
 Եղիգարով Մինաս - 500

- Եկանեանց Սարգիս - 458
 Եղեան Սարգիս - 22
 Եղեան Վարդան - 306, 307, 308
 Եղեանց Բաղդասար - 22
 Եղիազար - 273, 290
 Եղիազարեան Ղազար - 290
 Եղիազարեան(ց) (Եղիանց) Սողոմոն (Սոլոմոն)
 Վարդանի - 7, 24, 29, 32, 33, 34, 35, 37, 45, 273,
 298, 304, 318, 319, 332, 333, 345, 356, 357, 358
 Եղիազարեանց Թադէոս - 484
 Եղիազարեանց Սիմէոն Պ. - 110
 Եղիայեան Աւետիք - 693
 Եղինեան (Եղեան, Եղոնց, Եղունց) Վարդան -
 22, 290, 301, 302, 303, 304
 Եղիսաբէթ (Աղամայի դուստր) - 299, 302, 306
 Եղիսաբէթ (Մովսէս քիյ. կին) - 43
 Եղիսաբէթ (Սարգսի կին) - 22
 Եղիով Ամիրջան - 458
 Եղուբեանց Յարութիւն - 25
 Ենոքեան - 316, 320
 Ենոքեանց Խաչատուր - 484
 Եսայեան Աւետիք - 305
 Եսայեան Մկրտում - 291
 Եսայեանց Ապկար - 472
 Եսայեանց Մկրտիչ - 500
 Եսայեանց Պետրոս - 17, 29
 Եսայի (Յարութիւն քիյ. որդի) - 19
 Եսայի (Տէր Հայրապետ քիյ. որդի) - 423, 424
 Եսայի արք. Աստուածատրեան - 126
 Երանոսեան(ց) Պետրոս քիյ. - 46, 48, 77
 Երեմիա եպս. - 74
 Երզնկեան(ց) Ս. - 107, 157
 Երզնկեան(ց) Գրիգոր (Գրիգորիս) քիյ. - 98, 101,
 488, 491, 498
 Երզնկեան(ց) Սարգիս քիյ. - 510, 511, 512, 513,
 514, 515, 517, 519, 520, 521, 522, 523, 524,
 525, 745
 Երզնկեանց Դանիէլ քիյ. - 524, 525
 Երզնկեանց Եզնիկ քիյ. - 54, 77, 274, 660
 Երիցեան Լևոն - 414
 Երիցեան Յովսէփ քիյ. - 36
 Երիցեան(ց) Ալեքսանդր - 6, 7, 13, 544
 Երիցեանց Անդրէաս ժամկոչ Տէր Պետրոսի - 48
 Երիցեանց Ս. - 125
 Երմով (մայր) - 42
 Երուանդ (Սարգիս քիյ. որդի) - 454
 Երուանդեանց Թադէոս քիյ. - 469
 Երվանդ (Սարգիս քիյ. որդի) - 452
 Եւանգուլեանց Նունէ - 661
 Եփրեմ եպս. Սուքիասեան - 112, 113, 114, 159,
 160, 421
 Եփրեմ Ա. Ձորագեղցի կաթողիկոս - 20, 36, 347,
 348, 349, 350, 352, 353
 Եփրոսիմ (Հայրապետ քիյ. դուստր) - 423
 Եօլեանց Դարչո - 737
 Զազեան Գէլօ - 346
 Զալիով Յարութիւն - 345
 Զալումեանց Միքայէլ - 93
 Զամօյեանց Բագրատ - 519
 Զառափեանց Արաիման քիյ. - 438, 723, 724, 727
 Զառաֆեան - 154
 Զավրիեանց Սալոմէ - 659
 Զարագոյով Սարգիս - 346
 Զարգարեան Մարտիրոս - 36, 309
 Զարդեղեան(ց) (Նոնիեան) Բաղդասար - 9, 543,
 544
 Զարդեղեանց Թովմաս - 271
 Զարկարենց Մկրտում - 289
 Զաքար (Ղազար քիյ. որդի) - 435
 Զաքարասծէ Գրիգոր - 661
 Զաքարեան (Զաքրեան) Աղաբար - 649, 682,
 683, 685, 685, 686
 Զաքարեան Մարտիրոս - 305
 Զաքարեանց Բարսեղ - 23
 Զաքարեանց Դաւիթ - 23
 Զաքարեանց Մնացական - 484
 Զաքարիա (զանծապետ) - 645
 Զաքարիա (երեցփոխ) - 418, 419, 681
 Զաքարիա քիյ. - 653, 655
 Զիպեանց Իսահակ քիյ. - 32, 364, 365
 Զիպեանց Տէր Եսայի քիյ. - 365
 Զինջլատով Օհաննէս - 56
 Զոհրաբեան Օ. - 165
 Զոհրաբեանց Կակալ - 32
 Զոհրաբեանց Կարապետ - 393
 Զոհրաբեանց Մարիամ-17, 29
 Զուլպեան Ռուբեն - 439
 Զուրաբով Զուրաբ - 456
 Զուրապ (Շիրինի որդի) - 301
 Զրկինեաց (Զրքինեանց) Մարտիրոս - 304, 308
 Էգնատի Իոսելյանի - 415
 Էլիբեկյան Ս. - 123
 Էլիզբարեան(ց) (Յովիաննիսեան) Աղասի - 509,
 510, 511, 512, 513, 515, 519, 521, 558
 Էլիզբարեանց (Էլիզբարով) Գէորգ - 458, 542
 Էլիզբարեանց Կարապետ - 519
 Էլիսբարեան (ներ) - 9, 416
 Էլչեանց Դաւիթ - 458
 Էլչեանց Մարտիրոս - 464
 Էլչեանց Յովսէփ - 458
 Էյումեան Ստեփան - 294
 Էվոյեանց Բէկլար դպիր - 403
 Էֆենդեան(ց) Յովսէփ - 61, 140, 141, 448, 450,
 548, 551, 740
 Թաթոսեանց Սողոմոն - 472
 Թաթուլ (մանկալ) - 293
 Թաիրեան Վանօ - 107
 Թաիրյեանց (Թաիրեան, Թայիրեան) - 6, 11,
 125, 684

- Թամազեանց Մայա – 659
 Թամամչեանց Յ. – 448
 Թամամշով Արտեմ Գրիգորի – 456
 Թայիրեան Սահակ – 291
 Թայիրեան Քրիստափոր Ալեքսանդրի – 61, 89
 Թայիրեան(ց) (Թահիրեանց) Ալեքսանդր Լազարի (Ղազար) – 11, 14, 45, 73, 68, 69, 100, 129, 135, 204, 276, 283, 393, 506, 407, 408, 409, 425, 427, 447
 Թայիրեան(ց) Յովհաննես Ալեքսանդրի – 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 102
 Թայիրեանց Եղիսաբեթ – 161, 284
 Թայիրեանց Կատարինե – 17, 408
 Թայիրեանց Ղազար վրդ. – 14
 Թայիրեանց Սողոմոն – 8, 47
 Թանդիլեան Շ. – 163, 164
 Թառլանեան Խաչատուր – 582
 Թարխանեան Կարապետ – 484
 Թարխանեան Սամսոն – 92
 Թարխանեանց Սիմեոն Ալավերդու – 6
 Թեմուրազեան (Թեմուրով) Գեորգ – 329, 330
 Թեմուրազեան Աշոտ քիյ. – 8, 79, 88, 144, 146, 147
 Թեմուրազեան Կարապետ – 135, 536
 Թեմուրազեանց Յակոբ – 82
 Թեմուրազեանց Յովհաննես Ա. – 661
 Թումանեան Մարիամ Վարդանի – 159, 161, 414
 Թումանեան Պապի – 292
 Թումանեան Սարգիս – 305, 309
 Թումանեան Օվսաննա – 414
 Թումանեանց (Թումեան) Յովհաննես Սարգսի – 82, 89
 Թումանեանց Վարդան – 81, 82
 Թովուզեանց (Թովուզեանց) Պետրոս – 301, 304, 308
 Թոքմանեանց Յովսէփ – 102
 Իգիթեան Կ. – 555
 Իգիթեան(ց) (Տէր-Սարգսեան) Յովհաննես (Օհանես) – 497, 498, 499, 500, 502, 503, 519, 554, 555, 556, 557
 Իգիթեան(ց) Եղիսաբեթ – 508, 509, 667
 Իգիթեան(ց) Սարգիս քիյ. – 9, 63, 131, 135, 139, 401, 439, 442, 444, 447, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 456, 457, 458, 462, 465, 469, 470, 471, 474, 478, 479, 480, 482, 483, 488, 491, 492, 493, 496, 497, 500, 501, 502, 503, 507, 508, 509, 511, 515, 517, 518, 519, 520, 522, 540, 541, 542, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 556, 582, 655, 660, 661, 664, 665, 667, 689, 730, 731, 735, 736, 741, 745
 Իգիթեանց (Տէր-Սարգսեան) Սեդրակ – 458, 472, 473, 474, 475, 484, 487, 542
 Իգիթեանց Եովսէփ – 500
 Իգիթեանց Ղազար – 458
 Իգիթեանց Յովսէփ – 519
 Իգիթիսանեանց Աղանբէկ – 103
 Իզմիրեան(ց) (Իզմիրեանք) – 446, 500, 740
 Իզմիրեան(ց) Դանիէլ – 536, 537, 539, 541, 543, 662, 731, 732, 734
 Իզմիրեանց (Յովաննիսեան) Յարութիւն – 536, 537, 538, 539, 540, 731, 732, 733, 734
 Իզմիրեանց (Յովաննիսեան) Ստեփան – 536, 537, 538, 539, 540, 731, 732, 733, 734
 Իզմիրեանց Գրիգոր – 448, 540, 732, 734
 Իզմիրեանց Գրիգոր քիյ. – 365
 Իզմիրեանց Յովսէփ – 548, 551
 Ինճիճեան Յ. Ղուկաս – 5
 Իշխան – 302
 Իշխանեան Աղամալ – 296, 299, 301, 304, 306, 307
 Իշխանեան Եղիսաբեթ – 662
 Իշխանեան(ց) Մկրտում – 17, 29, 295, 296, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 355
 Իշխանեան Նազանի Սարգսի – 305, 306, 309
 Իշխանեան(ց) – 6, 11, 18, 22, 135, 665, 666
 Իշխանեան(ց) Սարգիս – 24, 35, 295, 296, 297, 302, 304, 305, 308, 309, 346
 Իշխանեան(ց) Աւետիք Մկրտումի – 45, 82, 393
 Իշխանեանց Միքայէլ – 93, 100
 Իշխանեանց Մկրտիչ – 24, 537, 732
 Իշխանեանց Պետրոս – 83
 Իոսելիանի Էզնատի – 7, 8, 15
 Իսախան – 300
 Իսահակեան Իսահակ քիյ. – 54, 55
 Իսահակեանց Շամիր – 82
 Իսայեանց Շաքար – 458
 Իսայեանց Զիտէս – 458
 Իսարեան Աստուածատուր – 685
 Իփակեան Ալեքսանդր – 94
 Իփակեան Սարգիս քիյ. – 103, 104, 107, 110, 153, 154, 155, 156, 284
 Իփակեանց (Պոպով, Պապովեանց) Սարգիս Յովհաննեսի – 92, 93, 94, 99, 100, 101, 413
 Լազարեան Աբամէլիք – 412
 Լազարեան Յովակիմ – 19
 Լազարեան Յովհաննես (Իշխան) – 743, 745
 Լալայեան Երվանդ – 103
 Լիվբեանով (ճարտ.) – 87
 Լուսիկ (Շմաւոն քիյ. դուստր) – 91
 Խազնադարեան Մարիամ – 413
 Խազնադարեան Մինաս – 413, 414
 Խալֆայեան Եփրեմ – 504
 Խախանեան Իսահակ քիյ. – 444
 Խանամեանց Ա. – 519
 Խանամիրեանց Գրիգոր – 484
 Խանո – 684
 Խանոյեան(ց) (Մելքիսեդեկեան) Սարգիս – 461, 497, 498
 Խանոյեանց Ա. – 510
 Խանոյենց Գարեգին – 510
 Խանու (Հախնազարի կին) – 299

- Խանում (Վարդանի մայր) – 22, 290
 Խանումեան Կարապետ – 651
 Խանոյեանց Միխակ – 484
 Խաչատուր (Յարութիւն քիյ. հայր) – 501
 Խաչատուր տիրացու – 683, 686
 Խաչատուր քիյ. (քարեկարգի) – 648, 649
 Խաչատուրեան – 414
 Խաչատուրեան Ա. – 462
 Խաչատուրեանց Դարչո – 484, 502
 Խաչատուրով Գօր (Եգոր) – 500, 519
 Խաչատուրով Իգոր – 472
 Խաչատրեան Դաւիթ – 661
 Խաչատրեան Մելքո – 418, 681, 649, 683, 686
 Խաչատրեան Միքայէլ – 661
 Խաչատրեան Մկրտիչ – 147, 148
 Խաչատրեան Սուսաննա – 529
 Խաչատրեան(ց) (Խէչատրեանց) Վարդան – 659, 661, 735
 Խաչատրեան(ց) (Չաբարեան) Ալեքսանդր – 512, 515, 548, 550, 551, 552
 Խաչատրեանց (Սահակեան) Խաչատուր – 659
 Խաչատրեանց (Վարդանեան) Յովհաննէս – 484, 661, 735
 Խաչատրեանց Գ. – 502
 Խաչատրեանց Թալիշ – 542
 Խաչատրեանց Իսահակ – 460, 736, 739
 Խաչատրեանց Յարութիւն – 83
 Խաչատրեանց Սանդրո – 103
 Խաչատրյան Լ. – 72
 Խաչատրյան Յ. – 148
 Խաչիկեանց Նիկիտա – 285
 Խատիսեան Յովհաննէս – 17
 Խարազեան Սեդրակ – 164, 168
 Խարազեանց Գեորգ – 456
 Խարազեանց Յովհաննէս – 737
 Խարատիշվիլի Լեվան – 529
 Խերումեանց (Յարութիւնեան) Յովսէփ – 445, 446, 537, 538, 539, 732, 733, 734
 Խէշիբաբեանց Դաւիթ – 93
 Խէրիսեուլիժէ Ալեքսանդր – 536
 Խէրողինեանց Դաւիթ – 32, 358
 Խէրումեանց Յարութիւն – 84
 Խիթարեանց Արտէմ – 456
 Խոջայեանց (Խոջինեանց) Դաւիթ – 304, 308
 Խոջափարուխեանց Ալեքսանդր – 82
 Խոջափարուխեանց Եագոր Գրիգորի – 82
 Խուղավերդեանց Մարտիրոս – 103, 107, 451
 Խուղոյան Ս. – 530, 535, 552, 554, 557, 558
 Խուցեան Սմբատ – 414
 Խրիմեան Դաւիթ – 159
 Խրիմեան Յակոբ – 159
 Խօջանիաթեանց Թադէոս քիյ. – 276
 Խօջայեան (Խօյոցեան) Սարգիս – 329, 330
 Խօջայեանց Նիկողայոս – 456
 Ծատուր – 289
 Ծատուրեան Եփրէմ – 69
 Ծատուրեան(ց) Մովսէս Բողդանի – 7, 37, 58, 60, 272
 Ծերեթելեան Գեորգ – 503
 Ծերեթելեանց Գրիգոր – 92
 Ծերեթելեանց Յովսէփ – 82
 Ծովհանեան – 281
 Ծովհանեանց Արշակ – 739
 Կազարով Գ. – 516
 Կախանով (գնենրալ մայոր) – 696
 Կախեանց Կարապետ քիյ. – 437
 Կաճկաճեանց Նիկողայոս – 456
 Կամսար (Համազասպ քիյ. որդի) – 87
 Կատումեան Դաւիթ – 500
 Կատարիինէ (Յովհաննէս քիյ. այրի) – 742, 743
 Կարապետ – 500
 Կարապետ (Գրիգոր քիյ. որդի) – 434, 435
 Կարապետ (Մկրտչի որդի) – 436
 Կարապետ (Յովհաննէս քիյ. թոռ) – 420
 Կարապետ (Տէր Յօհաննէսի որդի) – 27
 Կարապետ արք. Բագրատունի – 20, 26, 29, 30, 318, 322, 323, 324, 326, 332, 340, 423, 424, 429, 646, 694, 707
 Կարապետ վարդապետ – 432
 Կարապետեան Դարչո – 456
 Կարապետեան Իսահակ – 556, 557
 Կարապետեան Յարութիւն – 512
 Կարապետեան Յովհաննէս – 148
 Կարապետեանց Բաղդասար – 83
 Կարապետեանց Կարապետ – 510
 Կարապետյան Ս. – 122, 123
 Կարապետով Յ. – 509
 Կարինեանց Յակոբ – 424, 647, 648
 Կիպիանի Դ. – 71
 Կիրակոս – 293
 Կիրակոսեան Աւագ – 649
 Կղեմեան(ց) (Գեղամեան, Տէր-Յարութիւնեան) Յարութիւն քիյ. – 19, 24, 27, 38, 39, 40, 41, 42, 294, 295, 333, 346, 354, 355, 356, 423, 693
 Կղեմեանց Վարդան (Վարդանէս, Վրդանէս) ու-րարակիր – 23, 24, 423, 693
 Կոստանդեան Առաքել – 683, 685
 Կոստանդեան Աւետիք – 683, 686
 Կոստանդեանց (Առաքելեան) Իսահակ – 501
 Կոստանով Դ. – 519
 Կովալեանց Հայկ Սարգսի – 204
 Կովտունեանց (Կովտունով) Բարսեղ (Վասիլ) – 52, 53, 396, 397, 398
 Կորովենկո Վ. – 146
 Կուզանեանց Յովակիմ – 510
 Կուրիբաբայեանց Յարութիւն – 311
 Կօլատեանց Յակովբ (գինեվաճառ) – 374
 Հաղիկեանց Գեորգ – 81, 103
 Հախնազար – 299

- Հախնազարեան Մարիամ - 649
 Հախնազարեանց Եփեմիա - 101
 Հախվերդեան Եղիսաբեթ - 414
 Հախվերդեանց Դարձօ - 84
 Հախվերդեանց Խաչատուր - 82
 Հախվերդեան Մելքօ - 329, 330
 Հակոբջանեան Ստեփան - 516
 Հայկանուշ (Յովհաննէս քիյ. դուստր) - 482
 Հայկանուշ (Շմաւոն քիյ. դուստր) - 88
 Հայր Սաղոյեանց - 118
 Հայրապետեան Արշակ - 739
 Հայրապետեանց Կատինկա - 659
 Հասան-Ջալալեան(ց) Բարդուղիմէոս - 86, 271
 Հասան-Ջալալեան Ջումշուդ բէկ - 6, 81, 82, 83, 84
 Հասան-Ջալալեան(ց) Պողոս քիյ - 8, 39, 42, 86, 142, 144, 146, 147
 Հասան-Ջալալեանց Միքայէլ - 542
 Հասրաթյան Մ. - 6, 11, 417
 Հաւուշտուրեանց Վարդան - 37
 Հեղինէ (Շմաւոն քիյ. դուստր) - 88
 Հերակլ Բ վրաց արքա - 5, 6, 10, 13, 325, 417, 418, 680
 Հերիբեազ (Տէր Յօհաննէսի այրի) - 27
 Հմայակ (Համազասպ քիյ. որդի) - 70, 87
 Հովմբլատ Էդուարդ - 20
 Հոռոմ (Յարութիւնի կին) - 418, 681
 Հովակիմով Սարգիս - 659
 Հովեանց Ս. - 105
 Հովհան քահանա - 22
 Հոբին (Ռոստոմի որդի) - 416
 Հոբինեանց Ռոստոմ - 416
 Հջէմեանց Աւետիք - 305
 Հռիփսիմէ (Ղազար քիյ. դուստր) - 435
 Հռիփսիմէ (Յակոբ քիյ. կին) - 43

 Ձամոյեանց Եգոր Լազարի-84
 Ձամուկեանց Գեորգ - 82

 Ղազազեանց Յովսէփ - 82
 Ղազախէլեան(ց) Նանո - 303, 307
 Ղազար - 484
 Ղազար (Չաբարիա քիյ. որդի) - 435, 436
 Ղազար քիյ. - 324, 364, 649
 Ղազարեան - 522
 Ղազարեան (Ղազարով) Ղազար - 414, 439, 516
 Ղազարեան Գրիգոր - 502
 Ղազարեան Կարապետ - 510, 512, 687
 Ղազարեան Մարիամ - 687
 Ղազարեան Մկրտում - 308, 329, 331
 Ղազարեան Սարգիս - 683, 685
 Ղազարեան Տ. - 474
 Ղազարեան Օհան - 110, 113, 153
 Ղազարեան(ց) (Գեորգեան) Միքայէլ - 456, 472, 484, 500, 502, 505, 506, 509, 510, 515, 519, 663
 Ղազարեանց - 414, 441, 730

 Ղազարեանց (Կարապետեան) Աւետիք - 737
 Ղազարեանց (Կարապետեան) Դաւիթ - 663
 Ղազարեանց (Կարապետեան) Նազար - 439, 442, 447, 449, 451, 452, 456, 460, 662, 731, 736, 740
 Ղազարեանց /// - 100
 Ղազարեանց Ալեքսանդր (Ալեքս, Ալեքո) - 458, 472, 737
 Ղազարեանց Արշակ - 103
 Ղազարեանց Բադալ - 83
 Ղազարեանց Գեորգ - 92, 103, 105, 110
 Ղազարեանց Կարապետ - 500, 510, 519
 Ղազարեանց Ղազար Մկրտումի - 56
 Ղազարեանց Մ. - 497
 Ղազարեանց Մկրտիչ - 304
 Ղազարեանց Յովակիմ - 304
 Ղազարեանց Յովհաննէս - 519
 Ղազարեանց Յովսէփ - 93
 Ղազարեանց Ս. - 103
 Ղազարեանց Սարգիս - 502
 Ղազարեանց Օհան - 101, 107
 Ղազարով Այօր - 516
 Ղազարով Աւետիք - 460, 659
 Ղազարով Գեորգ - 414
 Ղազարով Դ. - 519
 Ղազարով Կարապետ - 659
 Ղալամեանց Իւանէ - 84
 Ղալամեանց Յովհաննէս Աւետիսի - 82
 Ղամազեանց Մարտիրոս քիյ. Տէր Բաղդասարի - 87
 Ղասումեան Մկրտիչ - 436, 437
 Ղասումեանց Նոյ - 451
 Ղասումեանց Վասիլ - 663
 Ղավարով Ասլան - 723
 Ղավիլեանց Եագոր - 83
 Ղարագեօգեան Թաթօ - 291
 Ղարագեօգեանց Յար. (ուսուցիչ) - 739
 Ղարագոգեան(ց) (Ղարագոգեան) Գրիգոր Սարգսի - 7, 11, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 69, 80, 81, 82, 85, 86, 88, 89, 131, 135, 138, 139, 140, 280, 281
 Ղարագոգով Թաթօ - 24
 Ղարամեանց Աննա - 17
 Ղարամեանց Առաքել - 17, 18, 29
 Ղարաջեանց (Գարաջեանց) Գրիգոր - 739
 Ղարաջեանց Ալեքսանդր - 107
 Ղարաջեանց Միքայէլ - 100
 Ղարաջեանց Յարութիւն - 83
 Ղարիբեան Արա - 86
 Ղարիբեան(ց) (Գալստեան) Կարապետ - 451, 542, 736, 739
 Ղարիբեան(ց) Սարգիս - 7, 37, 59, 69, 70, 89, 272
 Ղարիբեանց (Գրիգորեան) Գալուստ - 439, 451
 Ղարիբեանց Արշակ - 81, 83, 84
 Ղարիբեանց Արտեմ - 84, 103
 Ղարիբեանց Բագրատ Սերգեյի - 84

- Ղարիբեանց Յարութիւն Իսահակի - 82
 Ղարիբով Աղաջան - 329, 330
 Ղարիպանց Ստեփան - 290, 291
 Ղարիպեանց Մատթէոս - 291
 Գլիչեան Ղահրաման - 687
 Ղոնդախսագեանց Եագոր - 83
 Ղոնդախսագեանց Ստեփան - 82
 Ղոնդաղսագեան Եղիսաբէթ - 414
 Ղոնդաղսագեան(ց) (Յարութիւնեան) Աւետիք (Աւետիս) - 7, 23, 33, 34, 35, 331, 332, 333, 334
 Ղոնդաղսագեան(ց) Արտակ - 7
 Ղոնդաղսագեանց Արշակ Յարութիւնի - 64, 67, 81, 82, 84, 85, 86, 88, 91, 92, 99, 100, 102, 103, 105, 280, 281
 Ղոնդաղսագեանց Կարապետ - 82
 Ղորղանեան Լ. - 153
 Ղուգանեանց Յովակիմ - 458
 Ղուլա - 292
 Ղուլեանց Աւագ տիրացու - 50
 Ղուկաս արք. - 428
 Ղուկասեանց (Ալեքսանդրեան) Նիկողայոս - 521
 Ղուկասեանց Յայկ - 512, 516
 Ղուկասեանց Մարտիրոս - 472
 Ղուրաշվիլի Սոսո - 92
 Ղօնդղսագենց - 291
 Ղօրղանեան Յովսէփ - 300

 Ճավճավաճե Ի. - 543
 Ճերմակեանց Մանուկ - 456, 739
 Ճուղուրեան Յարութիւն քի. Գրիգորի - 8, 148, 149, 150

 Մագթաղ (Աւետիքի դուստրը) - 23
 Մադոյեանց - 512
 Մագմանեան Միսակ - 164
 Մագմանեան Ստեփաննոս - 101, 102, 103, 105, 111
 Մագմանեանց Մնացական - 83
 Մագմանեանց Սարգիս - 92, 413, 451
 Մաթոսեան Աւագ - 683
 Մաթօ - 306
 Մալեանց (Մաիլեանց) Արշակ - 487, 497, 502, 516
 Մալեանց Մկրտիչ - 105
 Մալեանց Ստեփան - 516
 Մալխասեան Յակոբ - 294
 Մալխասեան Սարրա - 295
 Մալխասեան(ց) Ստեփաննոս - 127, 144, 460, 461, 462, 463, 497, 498, 499, 502, 505, 533
 Մալխասեանց Արշակ - 500
 Մալումեան Խաչատուր - 461, 462
 Մալումյան Ջ. - 123
 Մակար (ծխական) - 649
 Մակար Թ. Թեղուտցի կաթողիկոս (սկզբնապես Վիրահայոց թեմի առաջնորդ) - 51, 382, 384, 387, 391, 393, 438, 453, 454, 455, 457, 459, 460, 481, 541, 542, 662, 724, 735

 Մակարեան (Գանձակեցի) Յակոբ ուրարակիր - 390, 391
 Մակարեան Գ. - 516
 Մակարեան(ց) Խաչատուր (Խէչօ) - 418, 439, 440, 462, 659, 726, 728
 Մակարեանց Արտեմ - 451, 510, 512, 515
 Մակարեանց Մակար - 497
 Մահի (Մահեն) - 298, 301
 Մաղայեանց Էագի - 456
 Մաղաքելով Բեգլար - 456
 Մամաջանեան Արշակ - 510
 Մամբրէ Եպս. Սանասարեան(ց) - 84., 85, 143, 458, 459, 546, 663, 738
 Մամիկոնեան Շուշանիկ - 165
 Մամիկոնեան(ց) Ղևոնդ քի. - 98, 99, 106, 107, 108, 110, 113, 115, 116, 152, 154, 156, 157, 158, 282, 284, 312, 478, 495, 501, 503, 505, 507, 508, 509, 511, 512, 514, 518, 519, 520, 521, 523, 555, 556, 665
 Մամուլեանց Գրիգոր - 143
 Մայիլեանց Մնացական - 83
 Մայիլեանց Սանդո - 92
 Մայիլեանց Ստեփաննոս - 83
 Մայսուրեանց Մամոն Յարութիւնի - 66, 68, 69
 Մանդակունի - 120
 Մանդակունի Գրիգոր քի. - 90, 92, 471, 472, 474, 479, 480, 481, 484, 485, 488, 498, 500, 503
 Մանդինեանց Ստեփան - 34, 35, 333
 Մանեանց Դաւիթ - 81
 Մանթաշեան Ալեքսանդր - 160
 Մանուկեան Արշակ - 500
 Մանուկեան Բադալ - 346
 Մանուկեան Գրիգոր (ուստա) - 345
 Մանուկեան Դաւիթ - 92
 Մանուկեան Մկրտիչ - 500
 Մանուկեան Մկրտում - 497
 Մանուկեան Շուշանիկ - 161, 163
 Մանուկեան Պողոս - 542
 Մանուկեանց Մ. - 510
 Մանուկով Պետրոս - 422
 Մանուշարեան Պետրոս - 649
 Մանուշարեանց Դարչո - 539, 734
 Մանվելեանց Իվան - 736
 Մասմով Օհաննես - 345
 Մատթէոս (Մալմաստից) - 346
 Մատթէոս (Ստեփանի որդի) - 289, 290, 291, 307
 Մատթէոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոս - 56, 56, 380, 387, 533, 724, 727
 Մատթէոս Բ. Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոս - 557
 Մատթէոսեանց Բագրատ - 143
 Մատինեան(ց) (Դաւթեան) Արտաշէն - 140, 142, 143, 582
 Մատինեանց (Գեորգեան) Թագուհի - 467
 Մատինեանց Գրիգոր - 8, 138, 140
 Մարգարեան Չաբար - 649

- Մարգարեան Պետրոս - 421
 Մարգարեան Սեդրակ - 500
 Մարգարեան(ց) Վարդան - 684, 689
 Մարգարեանց Արտեմ - 451, 542, 739
 Մարգարեանց Սիմօն - 510
 Մարգարով Առաքել - 346
 Մարգիշվիլի Ալեքսանդր - 529
 Մարդանեան(ց) Վ. - 497, 737
 Մարդինեանց Եղիշէ Յակոբի - 101
 Մարթա (Ալվազի կին) - 418, 681
 Մարթա (Ղազար քիյ. այրի) - 43, 71, 72
 Մարժանեանց - 95
 Մարիամ (Գրիգոր քիյ. դուստր) - 88, 435
 Մարիամ (Կարապետ սրկ. կին) - 43
 Մարիամ (Կարապետ քիյ. մայր) - 125
 Մարիամ (Յարութիւնի կին) - 649
 Մարկոսեանց Բարթողիմէոս քիյ. - 478
 Մարկուզեանց Նիկոլ - 103
 Մարմար - 306
 Մարութեան Մնացական - 163, 165
 Մարութեանց Սողոմոն - 739
 Մարջանեանց Արութիւն - 414
 Մարջանով Աւետիք - 414
 Մարտինենկո (քժիշկ) - 421
 Մարտիրոզով Սօփիօ - 500
 Մարտիրոս (Տէր Եսայի քիյ. որդի) - 682, 684
 Մարտիրոս Խալֆա - 417
 Մարտիրոսեան(ց) (Մարտիրոսով) Ալեքսանդր - 68, 81, 83, 497, 500, 502, 516
 Մարտիրոսեան Բաբա (խոյեցի) - 683, 685, 687
 Մարտիրոսեան Բաբաջան - 336
 Մարտիրոսեան Մարիամ - 286, 287
 Մարտիրոսեան Յակոբ - 718
 Մարտիրոսեան Յովակիմ - 290
 Մարտիրոսեան Յովհաննէս - 305
 Մարտիրոսեան Նատալիա - 101
 Մարտիրոսեան(ց) Յովհաննէս - 135, 334, 335, 336, 337, 498, 664
 Մարտիրոսեան(ց) Յովհաննէս քիյ. - 66, 79, 103, 282, 496, 542
 Մարտիրոսեանց (Անտոնեան) Յարութիւն - 437
 Մարտիրոսեանց Գրիգոր Աւետիսի - 82
 Մարտիրոսեանց Դաւիթ - 83
 Մարտիրոսեանց Չ. - 519
 Մարտիրոսեանց Յ. - 146
 Մարտիրոսեանց Շաքրո Կարապետի - 83
 Մարտիրոսեանց Ստեփաննոս - 271
 Մարտիրոսով Պետրոս - 519
 Մարտիրոսով Ստեփան - 516
 Մաքսիմիանոս կայսր - 415
 Մեդիչի Մ. - 6
 Մելեանց Մեսրոպ քիյ. - 148
 Մելիտոս եպս. - 416
 Մելիտոս Ջայրապետ Անտիոքի - 416
 Մելիք Ռոստոմ (Առստամ) - 298, 301, 302, 306
 Մելիք Սարիբեգեանց Ասլան - 83
 Մելիք-Ազարեան Ալեքսանդր - 69
 Մելիք-Բաբայեանց (Մելիք-Բաբանասեանց) Վասիլ - 102, 107
 Մելիքեան(ց) Ղազար - 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 689
 Մելիքեան Յակոբ - 52, 61, 64, 66, 68, 69, 131, 135, 138, 139
 Մելիքեանց (Պետրոսեան) Ալեքսանդր (Ալեքսի) - 460, 663, 739
 Մելիքեանց Կարապետ - 83
 Մելիքեանց Ղահրաման - 127, 271, 534
 Մելիքեանց Յովհաննէս - 92, 472
 Մելիքեանց Ներսէս - 127, 271
 Մելիք-Մարութեան (ազուլեցի) - 663
 Մելիք-Մարութեանց Մկրտիչ - 739
 Մելիք-Նուբարեանց Յովհաննէս-82
 Մելիք-Սարգսեան Յովհաննէս - 272
 Մելիք-Սարգսեանց Յովսէփ - 45
 Մելիք-Սարգսեանց Շամիր - 56
 Մելիքսեդեկեան Ղահրաման - 301, 304
 Մելիքսեթ-Բեկ Լ. - 7, 12, 15
 Մելքիսեդեկ կաթողիկոս (16-րդ դ.) - 21
 Մելքոյեան Սարգիս - 651
 Մելքումեանց մահտեսի Յակոբ Մակարի ուրա-րակիր - 51
 Մեհրաբեան Գեորգ քիյ. - 318, 319, 469
 Մեհրաբեանց Սարգիս - 458
 Մեսրոպ (Սարգսի որդի) - 22
 Մեսրոպ արք. Սմբատեանց - 16, 21
 Մեսրոպ եպս. Տէր-Մովսեսեան - 162, 510, 512, 513, 517, 518, 521, 558
 Մելիքեան Ղազար - 418
 Մելիքեանց (Պետրոսեան) Եազոր - 456
 Մելիքեանց Արտեմ - 456
 Մելիքով Սողոմոն - 56
 Մեհրաբեան Գեորգ քիյ. - 356, 364
 Մեհրաբին Մկրտում - 292
 Միկիրտիչով Աւետիք - 456
 Միկիրտումեանց Օհանէս - 487
 Մինազարեան(ց) Աստուածատուր - 519, 736
 Մինազարեանց Ծղալօր - 484
 Մինաս (Յովհաննէս քիյ. որդի) - 420, 424
 Մինաս արք. Խաչատրեան Լազարեանց - 25, 26, 295, 296, 297, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 428, 662
 Մինաս Եգիպտացի - 415, 416
 Մինաս Մեծ Աթենացի - 415
 Մինասեան (Լաբինով) Միքայէլ սրկ. - 428
 Մինասեանց Արշակ քիյ. - 92, 121, 528
 Մինասեանց Կարապետ - 456
 Միսայէլ (կույր) - 292
 Միսայէլեան Աննա - 645
 Միրադեան Գեղեղն Բարսեղի - 9, 546, 547, 548, 549, 550, 551
 Միրադեանց Բարսեղ քիյ. - 39, 652, 653
 Միրաբեանց Եփրեմ - 736

- Միրզախանեան Եագոր - 661
 Միրզախանեան(ց) - 6, 11, 104, 125, 156
 Միրզախանով Հանես - 24
 Միրզոյեան Ա. - 555
 Միրզոյեան Գուրգեն Յովհաննէսի - 163, 164, 165, 167
 Միրզոյեան(ց) Միքայէլ Յովհաննէսի - 150, 159, 161
 Միրզոյեանց Արսէն - 71, 83
 Միրզոյեանց Արտաշէս - 84
 Միրզոյեանց Սումբատ - 500
 Միրիմանեան - 147
 Միրիմանեան Գալուստ - 300
 Միրիմանեան Նիկողայոս - 160
 Միրիմանեանց Յակոբ - 739
 Միրիմանեանց Ստեփանոս - 32, 33
 Միրիջոզեանց (Աղա Մուրադեանց) Ստեփան - 456
 Միրումանց Սարգիս - 291
 Միրումանց Յարութիւն - 303
 Միրումանց Յովհաննէս - 17, 18
 Միրօն Ստեփան - 500
 Միքայէլ (Ղազար քիյ. որդի) - 431
 Միքայէլեան Թագուհի - 101
 Միքայէլեանց Յակոբ - 393
 Միսիթար (դալլաք) - 289
 Միսիթար եպս. Տէր-Մկրտչեան - 117
 Միսիթարեան Արմենակ - 165
 Միսիթարեան Գրիգոր - 293
 Միսիթարեան(ց) Արսէն - 82, 272
 Միսիթարեանց Մինաս - 81, 82
 Միսիթարեանց Յովհաննէս քիյ. - 65
 Մկրտիչ Ա. Վանեցի՝ Խրիմեան Հայրիկ կաթողիկոս - 71, 78, 90, 91, 94, 95, 148, 411, 412, 463, 469, 481, 543, 548, 552, 742, 743
 Մկրտիչ քիյ. - 324, 649
 Մկրտիչով Սեբեդէ - 661
 Մկրտումեան Արուսեակ - 165
 Մկրտումեան Գեորգ - 102
 Մկրտումեան Եսայի քիյ. - 295, 296
 Մկրտումեան Նիկողայոս - 329, 330
 Մկրտումեան Սողոմոն - 656
 Մկրտումեան Ստեփան - 524
 Մկրտումեան(ց) Եփրեմ - 104, 105, 107, 108, 109, 110, 158, 312, 414
 Մկրտումեանց Աստուածատուր - 83
 Մկրտումեանց Բաղդասար - 107
 Մկրտումեանց Գալուստ - 299
 Մկրտումեանց Գեորգ Ե. - 93, 497
 Մկրտումեանց Գրիգոր - 737
 Մկրտումեանց Մարիամ Շաքարի - 204
 Մկրտումեանց Յարութիւն - 306
 Մկրտումեանց Ստեփան - 103
 Մկրտչեանց (բժշկապետ) - 739
 Մնակեան (դերասան) - 435
 Մնացական (Սարգսի որդին) - 22
 Մնացականեան Թոմա - 687
 Մնացականեան Նիկողայոս - 156
 Մնացականեան(ց) Մկրտիչ Աւետիսի - 100, 101, 105, 107, 108, 153, 155, 158, 160, 161
 Մնացականեանց Միսաք - 83
 Մնացականեանց Յովհաննէս - 354, 355
 Մոչխուրարիձէ Ա. - 543
 Մովսէս (Յովսէփի որդի) - 204
 Մովսէս քիյ. - 346
 Մովսէսեանց (Մոսեսով) Ալեքսի - 484, 516
 Մովսիսեանց Մարտիրոս - 542
 Մուշաֆեան Վահրամ - 69
 Մուղաիձէ Յարութիւն - 83
 Մուկթայեանց Սայօմէ - 661
 Մուշեղ (Համազասպ քիյ. որդի) - 70
 Մուշաթէ Ալեքսանդր - 103
 Մուրադեան (բժիշկ) - 524
 Մուրադեան Խաչատուր քիյ. - 429
 Մուրադեանց Գեորգ - 739
 Մուրադյան Պարույր - 5, 6, 12, 14, 15, 16, 17, 22, 416, 417, 418, 421
 Մուրադով Աղա - 739
 Մօսինեան Ալեքսի - 500
 Յակոբ (Գրիգոր քիյ. որդի) - 52
 Յակոբ սրկ. - 364
 Յակոբ վարդապետ (17-րդ դ.) - 21, 128, 299
 Յակոբ քիյ. - 359
 Յակոբեան Աստուածատուր - 458
 Յակոբեան Գեորգ - 135
 Յակոբեան Դաւիթ - 291
 Յակոբեան Եղիա - 164, 168, 290
 Յակոբեան Եղիշէ - 414
 Յակոբեան Կատարինէ - 273
 Յակոբեան Մարգար - 289, 308, 329, 330, 345
 Յակոբեան Ստեփան - 739
 Յակոբեան(ց) Յարութիւն - 143, 292
 Յակոբեանց - 482
 Յակոբեանց (Սարգսեան) Գեորգ - 467
 Յակոբեանց Աւետիք - 83
 Յակոբջանեանց Ստեփան - 484
 Յակոպեանց Ղազարոս - 497
 Յակոպեանց Մկրտիչ - 497
 Յակովբեանց Գեորգ - 473, 475
 Յակովբեանց Եագոր - 84
 Յակովբեանց Յովհաննէս քիյ. - 368
 Յակօբ - 685
 Յադուբեանց (Կասպարեան) Սէրկէ - 434
 Յարալեանց Գեորգ - 363
 Յարութիւնեանց Յովսէփ - 84
 Յարութիւնեան Աւետիք - 306
 Յարութիւն - 418, 649, 681
 Յարութիւն (չարչի) - 291
 Յարութիւն (Սարգսի հայր) - 113
 Յարութիւն Արարատեան (Ժամանակագիր) - 417
 Յարութիւն դպիր - 536

- Յարութիւն դպիր (17-րդ դ.) - 21
 Յարութիւն պարոն - 292
 Յարութիւն քիյ. (Չաքարիա քիյ. հայր) - 706
 Յարութիւն քիյ. (դարաբաղքի) - 418
 Յարութիւնեան - 6, 11
 Յարութիւնեան(ց) (Արութով) Խաչատուր (Խաչատուր) (Երեցփոխ) - 293, 294, 295, 304, 451, 458, 542, 649
 Յարութիւնեան Ա. (դերասան) - 517
 Յարութիւնեան(ց) Ալէքսի - 292, 484
 Յարութիւնեան Արշակ քիյ. - 79, 114, 115
 Յարութիւնեան Աւետիք - 299, 302, 304, 308
 Յարութիւնեան Գգիրիա - 107
 Յարութիւնեան Եղիսաբէթ - 414
 Յարութիւնեան Թովմա - 649
 Յարութիւնեան(ց) Իսահակ Ղազարի - 100, 102, 104, 105, 151, 153, 154, 155, 205
 Յարութիւնեան Կարապետ - 661
 Յարութիւնեան Ղազար Սիմոնի - 204
 Յարութիւնեան Մարիամ - 205
 Յարութիւնեան Յարութիւն - 83, 503
 Յարութիւնեան Ուսուղան - 294, 295
 Յարութիւնեան Սարգիս - 649
 Յարութիւնեան Վառվառէ - 163, 165
 Յարութիւնեան Վարդան - 291, 651
 Յարութիւնեան Վարդան սրկ. - 125
 Յարութիւնեանց Արտեմ - 92
 Յարութիւնեանց Գրիգոր Գասպարի - 92
 Յարութիւնեանց Դարչոյ - 83, 84
 Յարութիւնեանց Եագոր - 83, 102
 Յարութիւնեանց Չաքարիա - 458
 Յարութիւնեանց Ղ - 102
 Յարութիւնեանց Ղազար Եսայի - 83, 84
 Յարութիւնեանց Մ. - 519
 Յարութիւնեանց Մելիտոն - 554, 555, 556, 557
 Յարութիւնեանց Մնացական (Յակն) - 487, 510
 Յարութիւնեանց Յարութիւն - 107
 Յարութիւնեանց Յօհան - 500
 Յարութիւնեանց Ն. - 102
 Յարութիւնեանց Սամսոն - 285
 Յարութիւնեանց Սարգիս Գալուստի - 83, 84, 93, 414
 Յարութիւնեանց Վառվառէ Բոգդանի - 166, 167
 Յարութիւնեանց Վարդան (մահտեսի) - 422, 423
 Յարութիւնով Աւաք (ենգիջեցի) - 645
 Յօհան քիյ. - 313
 Յովակիմ (Երեցփոխ) - 289
 Յովակիմ (Երեցփոխ-1805թ.) - 22
 Յովակիմեան Մարգար - 304
 Յովակիմեան Յովհաննէս քիյ. - 362, 363, 364
 Յովակիմեան Սիմէոն (Տէր Ղազարի թոռ) - 23
 Յովհան (Սևանի վանահայր) - 316, 317, 320
 Յովհան քիյ. - 419, 710
 Յովհաննէսով Գէորգ - 36
 Յովհաննէս - 500
 Յովհաննէս (Առաքել քիյ. որդի) - 47
 Յովհաննէս (Գրիգոր քիյ. որդի) - 435
 Յովհաննէս (Ղազար քիյ. որդի) - 428
 Յովհաննէս (Սարգիս քիյ. հայր) - 452, 454, 462, 500
 Յովհաննէս արք. (Ռուսաստանի) - 327, 330
 Յովհաննէս եպս. (16-րդ դ.) - 21
 Յովհաննէս Ը. Կարբեցի կաթողիկոս - 26, 27, 316, 317, 320, 348, 350, 682, 684
 Յովհաննէս քիյ. - 684
 Յովհաննէսեանց Յովսէփ - 484
 Յովհաննէսեանց Սահակ - 661
 Յովհաննէսեանց Սարգիս - 545
 Յովհաննիսեան (Յօհանիսեանց) Տէր Սահակ քիյ. - 289, 290, 294, 295, 296, 298
 Յովհաննիսեան Աղաջան - 292
 Յովհաննիսեան Խաչատուր - 289
 Յովհաննիսեան Մկրտիչ - 649
 Յովհաննիսեան Ներսէս - 651
 Յովհաննիսեան Ս. - 121
 Յովհաննիսեան Ս. - 528
 Յովհաննիսեան Սահակ քիյ. - 18, 23
 Յովհաննիսեան Վարսենիկ - 508
 Յովհաննիսեանց Ալեքսանդր - 736
 Յովհաննիսեանց Գէորգ - 414
 Յովհաննիսեանց Դաւիթ ժամահար - 374
 Յովհաննիսեանց Կարապետ-103
 Յովհաննիսեանց Օվսաննա - 659
 Յովսէփ (Մովսէս քիյ. որդի) - 43, 204
 Յովսէփ (Յովսէփ քիյ. որդի) - 27
 Յովսէփ արք. Վեհապետեան - 316, 317, 320, 321
 Յովսէփեան Անտոն սրկ. - 428
 Յովսէփեան Ղազարոս քիյ. - 68, 439, 443, 445, 446, 449, 450, 452, 453, 455, 456, 457, 458, 459, 544, 660, 661, 737, 738, 743, 745
 Յովսէփեանց Գրիգոր - 102
 Յովսէփեանց Սարգիս - 84
 Յօսուփեանց Յ. - 450
 Յօհանեան Ասատուր - 292
 Յօհաննէսեանց Սիմիօն - 484
 Յօտապալեանց Խաչատուր - 414
 Նադիրեան Ռ. - 272, 438
 Նադիրեան(ներ) - 8, 416
 Նազանի (Աղամալի դուստր) - 299
 Նազանի (Մարտիրոսի այրի) - 47
 Նազար - 302
 Նազարեան Յ. - 5
 Նազարեան Յովհաննէս - 135, 148
 Նազարեան Յովհաննէս սրկ. - 79
 Նազարեան(ց) Էմմանուէլ քիյ. - 16, 90, 149, 477, 478, 741
 Նազարեանց (Տէր-Ներսիսեան) Տէր Աւագ քիյ. - 422, 425, 427, 428
 Նազարեանց Խաչատուր - 131, 135, 139
 Նազարեանց Նազար - 484, 519
 Նազարեանց Ստեփաննոս - 581

- Նազարեանց Տէր Ներսէս քիյ. – 419, 420, 421, 422
 Նազարեթեան Ա. – 517
 Նազարով Յովհաննէս – 128
 Նախշարեանց Սարգիս – 128
 Նահապետեան Յ. – 154, 556
 Նահապետեանց Յովհաննէս – 498
 Նաղշարեանց Սարգիս – 272
 Նաշխունով Ասատուր – 36
 Նավասարդեան Սարգիս – 89
 Նավասարդեանց Սոֆիա Ալեքսանդրի – 204
 Նատալիա (Յովհաննէս քիյ. դուստր) – 482
 Նարիմանեան Եղիսաբէթ – 17, 29
 Նարիմանեան Նատալիա – 89
 Նարիմանեան(ց) Չաբար – 52, 345, 381
 Նարիմանեանց Նիկողայոս Չաբարի – 6, 82, 92, 100, 103, 105, 107, 152, 153
 Նարիմանեանց Սարգիս – 102
 Նեգրի Ա. – 6
 Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոս – 16, 18, 19, 20, 21, 22, 31, 37, 40, 41, 86, 122, 126, 298, 313, 319, 415, 418, 419, 420, 421, 433, 434, 436, 528, 530, 356, 357, 359, 375
 Ներսէս քիյ. – 649, 650, 651
 Ներսէսով Ստեփան – 484
 Ներսիսեան (Նէրսէսով) Աղաջան – 24, 305, 309
 Ներսիսեանց Գրիգոր – 84
 Ներսիսեանց Կարապետ Յարութիւնի – 82, 84
 Նիկոլայ I ռուսաց կայսր – 36, 45, 350
 Նիկողայոսեանց Նիկողայոս – 659
 Նիկողոսեան Կէկէլ (Գրիգորի այրի) – 88
 Նոնեանց Ներսէս – 84
 Նունուկարեանց Մարիամ – 204
 Նունուֆարեան Սարգիս – 160
- Շաթվարով Յովսէփ – 519
 Շալամեանց Միքայէլ – 8, 102, 143, 144, 146, 147
 Շախեան Գարսո – 464
 Շախեան(ց) (Խաչատրեան) Յարութիւն քիյ. – 453, 463, 464, 465, 466, 468, 469, 474, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 492, 493, 496, 497, 500, 501, 502, 503, 504, 507, 508, 509, 517, 512, 521, 522, 523, 524, 528, 664, 667, 741, 742, 743
 Շախեան(ց) Մկրտում – 462, 659
 Շախեանց – 689
 Շախեանց Բագրատ – 503, 558
 Շախեանց Գերասիմ Նիկոլայի – 739
 Շախեանց Նիկ. – 558
 Շակիւ Ն. – 497
 Շահազիզեան Յովակիմ – 20
 Շահազիզեանց Սմբատ – 146
 Շահբազեանց (Շահպազեանց, Տէր-Յակոբեան) Տէր Ստեփաննոս քիյ. – 365, 436, 437, 438
 Շահբուդաղեան(ց) Կոստանդին – 448, 535, 536
 Շահդեանով Կարապետ – 422
- Շահդինարով Յովսէփ – 659
 Շահիկեանց Դաւիթ քիյ. – 724, 725
 Շահլամեան Եփեմիա (Մարիամ) Կոնի – 284
 Շահլամեան Յովհաննէս – 89
 Շահլամեանց Ալեքսի – 68
 Շահլամեանց Միքայէլ Աւետիքի – 84
 Շահլամեանց Յովսէփ Արզումանի – 84
 Շահնազարեան Պետրոս – 292
 Շահնազարեանց Թինաթին – 659
 Շահնազարեանց Լալո – 659
 Շահնազարեանց Կարապետ վրդ. – 656
 Շահոյեան Յարութիւն – 502
 Շահպարտոնեանց Պետրոս – 102, 105, 414
 Շամամ (Մատթէոսի կին) – 291
 Շամամով Բաբաջանով – 422
 Շամեանց – 515
 Շամբորեանց Շուշանիկ – 152
 Շանշեան Պետրոս – 544
 Շատվերեանց Վարդան – 519
 Շատուրեան Յովսէփ – 515
 Շատուրեան Սարգիս – 515
 Շատուրեան Վաս. – 515
 Շարաբեանց Դարձո – 488
 Շարբաբչեանց Անտոն – 17, 29
 Շարոյեանց Մնացական – 82
 Շաբար – 92
 Շաքրեանց Մկրտում – 458
 Շերմազանեանց Գրիգոր քիյ. – 469
 Շինու սրկ. – 416
 Շիոյեան(ց) Սարգիս քիյ. – 117, 471, 525
 Շիրին – 301
 Շուշան (Յովսէփի կին) – 300
 Շուշանիկ (Շմաւոն քիյ. կին) – 204
 Շուշինկա (Գրիգոր քիյ. կին) – 47
- Ուսնիփերի (Հուսնիփերի, Տէր Յոհաննէս քիյ. դուստր) – 418, 680, 682, 685
 Ուվարովա (կոմսուհի) – 103
- Չերնիշով Ալեքսանդր (իշխան) – 426
 Չոբանեան(ց) Արտակ – 101, 105
 Չոբանեանց (Չոբոնով) Աւետիք – 458, 460, 464
- Պալէ – 302, 306
 Պահլաւունի Ղազարոս քիյ. – 469
 Պանի – 290
 Պապ (պղնձագործ) – 418, 681
 Պապա (Պանի որդի) – 290
 Պապանեան Բաղդասար – 647
 Պապանեան Վարդան – 686
 Պապեանց Յայկ – 414
 Պապեանց Յովհաննէս – 84
 Պապեանց Սարգիս – 101, 105, 110, 414
 Պապիկեանց Գեորգ – 519
 Պապիսեանց Գրիգոր – 739
 Պապոյեանց Քալինկա – 481

- Պապով (Պաբով, Պոպով) Միքայել - 329, 330
 Պապով (Օհաննեսյան) Գեորգ - 92
 Պապով Ասլան - 92
 Պապովյան (Ղորիսմազեան(ց), Բեժանյան) Սոֆիա (Սրբուհի) - 152, 153, 156
 Պապովյան Մնացական - 103
 Պապովյան(ց) Բաշխո - 107, 110
 Պապովյան(ց) Գրիգոր Բ. - 104, 110, 414
 Պապովյանց Ալեքսանդր տիրացու - 492
 Պապովյանց Գրիգոր - 92, 101, 103, 105, 107
 Պապովյանց Յ. - 456
 Պապովյանց Ս. - 414
 Պապովյանց Ս.-100, 101
 Պապովյանց Սարգիս - 84
 Պապուժով Սիսո-68
 Պապոյեանց Յ. - 745
 Պարոնեանց Տիգրան - 68
 Պարսամեան Մինաս - 108
 Պետրոս (Աւետիքի որդի)-23
 Պետրոս (Տէր Յօհաննէսի որդի) - 27
 Պետրոս կաթողիկոս Գանձասարի (17-րդ դ.) - 21
 Պետրոս տիրացու - 10, 418, 681
 Պետրոս քիյ. - 42, 324
 Պետրոսեան Բարդուղիմէոս դպիր - 125
 Պետրոսեան Եփրեմ - 651
 Պետրոսեան Սարգիս - 651
 Պետրոսեան Սերգէյ Արտեմի - 581
 Պետրոսեան Վարդան - 421, 422, 423, 429, 645, 646, 711
 Պետրոսեան(ներ) - 9, 416
 Պետրոսեանց Արտեմ Յ. - 484
 Պետրոսեանց Թադուհի - 659
 Պետրոսեանց Հայրի (մահտեսի) - 484
 Պետրոսեանց Սերգո - 93
 Պետրոսով (Պետրուսով) Իվան - 346
 Պետրոսով Գեորգ - 519
 Պետրովսկոյե (գաղտնի խորհ.) - 31
 Պերովսկի (նախարար) - 316
 Պլուզեանց Մաղաք - 272
 Պոլոնիոս - 547
 Պողոսեան Աննա - 414
 Պողոսեան Բելլու - 296
 Պողոսյան Տէր Արարատ քիյ. - 536
 Պոպով (Բուդղանեան) Յովսէփ - 542, 739
 Պոպովյան (Պապեանց) Բագրատ Բաղդասարի - 450, 451
 Պոպովեանց (Պոպով) Կէկէլ Գասպարի - 400, 401
 Պոպովեանց Աւետիս քիյ. - 34, 333
 Պոպովեանց Դաւիթ Յովհաննէսի - 400, 401
 Պռոշեան Պերճ - 20
 Պօղոսեանց - 414
 Պօղոսեանց Թևան - 413
 Պօղոսեանց Յարութիւն տիրացու - 432
 Պօպով - 512
 Ջալալեան Բարսեղ - 422
 Ջալալեանց Արշակ - 519
 Ջալալեանց Աւետիք - 484
 Ջալալեանց Գրիգոր - 519
 Ջալալեանց Մարգարիտա - 148
 Ջալալով Գեորգ - 519
 Ջաղաթեանց Սալօմէ - 661
 Ջաւախեանց Յակոբ - 292
 Ջորինով Եօսէփ - 661
 Ռոբերտ Կեր Փորտըր - 5
 Ռոտինեան (Գոտինեան) Միքայել - 682
 Ռոտինեան Նատալիա-160
 Ռուշան - 289
 Ռուշանեան Յակոբ վարդապետ - 289
 Ռօտինեանց Մարկիանոս (բժշկապետ) - 739
 Սաթենիկ (Համազասպ քիյ. դուստր) - 87
 Սաիդջանեանց Դանիէլ - 103
 Սաիդջանեանց Միքայել - 103
 Սալամբեզեանց Անտոն Սողոմոնի - 82
 Սալիբեզեանց Բարսեղ - 739
 Սալոմէ (Կարապետ քիյ. դուստր) - 41, 43, 125
 Սահակ (Տէր Հայրապետ քիյ. որդի) - 422, 423, 424
 Սահակեան (Յարութիւնեան) Արտակ - 556, 557
 Սահակեան Աբրահամ - 500
 Սահակեան Կատինկա - 500
 Սահակեան Ս. - 556
 Սահակեան Սահակ սրկ. - 148
 Սահակեան(ց) Գրիգոր - 458, 484, 497
 Սահակեանց (Դաւթեան) Արտեմ - 472, 484, 500, 502
 Սահակեանց (Սահակով) Արշակ - 458, 460, 464, 472, 484, 487, 497, 500, 502, 503, 510, 512, 515, 516, 519, 542, 739
 Սահակեանց Ակոփ - 519
 Սահակեանց Գեորգ-92
 Սահակեանց Սեդրակ - 464, 487, 497
 Սահակով Մարջան - 500
 Սահակով Ս. - 515
 Սահառունի Իսահակ քիյ. - 33, 436
 Սամուէլյան Արև - 528, 747
 Սայաթ-Նովա - 545
 Սանահնեցի Տէր-Յովսէփ քիյ. - 24
 Սանամ - 304, 307
 Սանամեան Տ. - 510
 Սանդուխտ (Գրիգորի կողակից) - 682
 Սանդուխտ (Խանոյի կողակից) - 684
 Սանթրոքյան Ե. - 123
 Սանթրոքսեան Խաչատուր - 649
 Սանթրոքյան Մ. - 126, 530
 Սառա - 19
 Սառաջեան Ս. - 656, 659
 Սարգիս (Աւետիքի որդի) - 23
 Սարգիս (երեցփոխ) - 293

- Սարգիս (երեցվոյն-1818 թ.)-22
 Սարգիս (Ղազարոս քիյ. որդի) - 459, 743, 744
 Սարգիս (չախմախչի) - 301
 Սարգիս արք. Ջալալեանց - 6, 11, 13, 415, 417, 428, 720, 722
 Սարգիս երեցվոյն - 291
 Սարգիսով - 422
 Սարգիսով Խեչօ - 519
 Սարգիսով Միքայէլ Բոգդանի - 456
 Սարգսեան Բաքաջան - 291
 Սարգսեան Եփրեմ - 158, 161
 Սարգսեան Միքայէլ - 649
 Սարգսեան Սկրտուն - 291
 Սարգսեան Յովհաննէս (Յուշիկ-Ժան) - 508, 516, 517, 582
 Սարգսեան Սարգիս - 89
 Սարգսեան Սիմէօն - 304, 308
 Սարգսեանց Աւետիք - 68
 Սարգսեանց Եփրեմ - 107, 110
 Սարգսեանց Իսահակ - 92
 Սարգսեանց Յակոբ - 82
 Սարգսեանց Պետրոս - 81
 Սարգսեանց Սարգիս Աբրահամի - 64, 67, 82, 393
 Սարգսեանց Սեդրակ - 736
 Սարգսեանց Սերգեյ - 663
 Սարգսեանց Սիրուն - 659
 Սարեան(ց) (Մելքոնեան, Մելիքեան, Միքայէլեան) Գրիգոր - 498, 499, 500, 502, 503, 509, 515, 519, 556, 557
 Սարեանց - 689
 Սարեանց (Պետրոսեան) Սարգիս - 473, 475, 482, 487
 Սարեանց Սօփի - 516
 Սարեանց Վանիչկա - 500
 Սարուխանեան Գրիգոր - 498
 Սարուխանեանց Մովսէս Դաւթի - 82
 Սարուխանեանց Սարգիս - 103
 Սարուխանեանց Օսէփ - 519
 Սարումեանց Մարիամ - 659
 Սարվեանց Սօֆիա - 414
 Սարվեանց Գրիգոր - 82
 Սարրա (Յակոբի կին) - 294
 Սարրա (Տէր Յովհաննէս քիյ. այրի) - 424
 Մաֆարեան(ց) Յովաք - 484, 510
 Մաֆարով Պապա - 659
 Մեդրակ (Սարգիս քիյ. որդի) - 452, 454, 462
 Մեր-ասկեր Իբրահիմ - 13
 Մերգեյ (Գրիգորի որդի) - 88
 Միմեոն արք. Բզնունի - 420
 Միմոնեան Մարտիրոս - 439
 Միմոնեան Սողոմոն - 693, 694
 Միմոնեանց Արամ - 498, 499
 Միմոնեանց Միխակ - 92
 Միմոնեանց - 512
 Միսոյեանց Միմօն - 502
 Միրամարգ (Գրիգոր քիյ. դուստր) - 435
 Սկանդարեանց Թոմա (Թովմա) - 682, 685
 Սոլադեան Մարթա - 303, 307
 Սոլոմոնիչ Ահարոն - 68
 Սոլուխանեանց Աւետիք - 84
 Սողոմոն (Յարութիւն քիյ. որդի) - 19, 20
 Սողոմոն (Ներսէս քիյ. որդի) - 428, 708, 709, 710
 Սողոմոն (Վարդանի որդի) - 22
 Սողոմոն քիյ. - 453
 Սողոմոնեան Կարապետ - 509, 510
 Սողոմոնեանց Առ. - 689
 Սողոմոնեանց Գաբրիէլ - 739
 Սոմխեանց Եօվանէ - 83
 Սոնա (Առաքել քիյ. դուստր) - 47
 Սոնա (Յովհաննէս քիյ. դուստր) - 482
 Սուզանաճեան Յարութիւն քիյ. - 47, 48, 436
 Սուլխանեան Սողոմոն դպիր - 125
 Սումբատեան - 162
 Սունդուկեան Գաբրիէլ - 60, 146, 547
 Սուսանով Դարչօ - 458
 Սուրեն (Յարութիւն քիյ. որդի) - 496, 523
 Սուքիաս (կլեկչի) - 309
 Սուքիասեան Առաքել քիյ. - 45, 47, 48, 53, 54, 398, 399
 Սուքիասեան Բագրատ - 468, 510, 542
 Սուքիասեանց Եղիսաբէթ - 581
 Սպանդարեանց Գրիգոր - 355
 Սպենդիարեան(ց) Յովհաննէս - 144, 666
 Ստամբուլցեան Անուշապան - 161
 Ստամբուլցեան Գայանէ - 163, 165
 Ստեփան - 289, 290
 Ստեփանեան Յովհաննէս - 290
 Ստեփանեանց (Ստեփանով) - 482
 Ստեփանեանց (Ստեփանով) Նիկողայոս - 473, 475
 Ստեփանեանց Գալուստ - 102, 105, 414
 Ստեփանեանց Նիկողայոս - 741
 Ստեփաննոս (Աւետիքի որդի) - 23
 Ստեփաննոս (Կարապետ քիյ. հայր) - 125, 328, 329, 330, 331
 Ստեփաննոս արք. Արդուշեան - 25, 26, 27, 314, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 428
 Ստեփաննոս քիյ. - 271, 534
 Սրվանձտեանց Գ. - 545
 Վազգէն Ա. Պալճեան կաթողիկոս - 125
 Վանանդեան Գրիգոր քիյ. - 40, 434, 435, 436
 Վանեանց Մարտիրոս տիրացու - 47, 48
 Վանտ տիրացու - 46
 Վանցեան Գրիգոր - 536
 Վասակեան Կարապետ - 533
 Վարդազարեանց Փ. - 663
 Վարդան (Շմաւոն քիյ. որդի) - 88
 Վարդանեան Կարապետ - 158, 557
 Վարդանեան Սարգիս - 414
 Վարդանեան Սողոմոն - 308
 Վարդանեանց - 95

Վարդանեանց (Ղահրամանեան) Յովհաննէս - 439, 660
 Վարդանեանց (Մարժանեան) Քերթւան - 95, 96, 97
 Վարդանեանց Գեորգ - 500
 Վարդանեանց Դանիէլ - 103
 Վարդանեանց Դարչոյ - 84
 Վարդանեանց Թեկլէ Ղազարի - 95, 97
 Վարդանեանց Մովսէս - 728, 729
 Վարդանեանց Պողոս - 451
 Վարդանեանց Սարգիս - 456
 Վարդանով Եագոր - 661
 Վարդապետեան Առաքել - 150
 Վարդապետեանց (Տէր-Մարգարեան) Պողոս - 458, 497, 542, 737
 Վարդիթեր (Չաքարիա քիյ. այրի) - 434
 Վարչամով Սարգիս - 716, 717, 718
 Վարվառա (Յովհաննէս քիյ. դուստր) - 482
 Վերմիշեանց Սիմէօն - 84
 Վորոնցով (փոխարքա) - 426
 Վրոյլոյ - 517

 Տալեանց Մկրտիչ - 102, 414
 Տարիելեան Միքայէլ - 550, 551, 552
 Տեր-Յարութիւնեան Աւետիք - 309
 Տէր Աստուածատուր քիյ. - 9
 Տէր Աւետիս - 645
 Տէր Գրիգոր քիյ. - 329
 Տէր Դաւիթ քիյ. - 544
 Տէր Եսայի քիյ. - 581, 682, 684
 Տէր Հայրապետ քիյ. - 683, 686
 Տէր Ղազար քիյ. - 414, 423, 693
 Տէր Մկրտիչ քիյ. (Յովհաննէս քիյ. եղբայր) - 430
 Տէր Յարութիւն ժամօրինող - 289, 290
 Տէր Յովհաննէս քիյ. - 424, 645, 680, 685, 686, 708
 Տէր Ներսէս քիյ. - 324, 325, 696, 719
 Տէր Պողոս քիյ. - 646, 714, 715, 717, 718
 Տէր Սարգիս - 290
 Տէր Սարգիս քիյ. (1815 թ.) - 18
 Տէր Վազգէն եպ. Միրզախանյան - 123, 746, 747
 Տէր Օհան (Յօհան) - 289, 290
 Տէր-Աբրահամեան Մարիամ - 204
 Տէր-Աբրահամեան Յակոբ քիյ. - 365
 Տէր-Աբրահամեան(ց) Յովսէփ - 68, 205
 Տէր-Աբրահամեան Օլգա - 205
 Տէր-Աբրահամեանց Եագոր Մովսէսի - 60, 204
 Տէր-Աբրահամեանց (Տէր-Արամեան) Յակոբ քիյ. - 38, 40, 41, 42, 43, 46
 Տէր-Ալեքսանդրեանց Գեորգ - 9, 544
 Տէր-Ալեքսանդրեանց Եղիսաբէթ - 661
 Տէր-Անտոնեանց Մ. - 103
 Տէր-Առաքելեան Ալեքսանդր - 89
 Տէր-Առաքելեան Նիկողայոս - 68, 409
 Տէր-Առուստամեանց Հ. - 126
 Տէր-Աստուածատուր քիյ. - 418
 Տէր-Աստուածատրեան Մկրտիչ քիյ. - 420, 422

Տէր-Աստուածատրեան Յովհաննէս քիյ. - 9, 418, 419, 420, 421
 Տէր-Աստուածատրեանց (Տէր-Մկրտչեան) Աստուածատուր տիրացու - 428, 430
 Տէր-Աստուածատրեանց Աստուածատուր քիյ. - 652
 Տէր-Աստուածատրեանց Հայկ - 103, 105, 557
 Տէր-Աւետիսեանց Աւետիս քիյ. - 334
 Տէր-Բարսեղեան (Իսրայէլեանց) Արտաշէս - 53, 54, 398, 399
 Տէր-Բարսեղեան(ց) (Մանդարեանց) Խաչատուր քիյ. - 36, 325, 326, 328, 329, 330, 425, 693, 710
 Տէր-Բարսեղեան Շմաւոն քիյ. - 7, 61, 63, 64, 66, 68, 70, 74, 82, 84, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 111, 112, 113, 114, 204, 205, 274, 276, 277, 281, 284, 401, 406
 Տէր-Բարսեղեանց (Արարատեանց) Խաչատուր քիյ. - 27
 Տէր-Բարսեղեանց Աբգար Տէր Շմաւոնի - 111
 Տէր-Բարսեղեանց Եղիշէ - 271
 Տէր-Գաբրիէլեանց Գաբրիէլ քիյ. - 469
 Տէր-Գալստեան Գալուստ - 47
 Տէր-Գասպարեան Ալեքսանդր - 451
 Տէր-Գասպարեանց Մկրտիչ - 143
 Տէր-Գրիգորեան Գրիգոր - 711, 712
 Տէր-Գրիգորեան Հ. - 659
 Տէր-Գրիգորեան Սահակ - 418, 680, 682, 685, 687
 Տէր-Գրիգորեան Սիմէօն - 328, 330, 331
 Տէր-Գրիգորեան Ստեփաննոս քիյ. - 78
 Տէր-Գրիգորեան(ց) Կարապետ քիյ. Ստեփաննոսի - 8, 17, 27, 29, 38, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 58, 59, 61, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 76, 77, 89, 125, 126, 142, 272, 274, 276, 277, 327, 328, 329, 330, 331, 358, 359, 365, 381, 384, 396, 397, 398, 400, 402
 Տէր-Գրիգորեան(ց) Մկրտիչ քիյ. - 38, 41, 46, 47, 358, 374, 379, 431, 432, 433, 436, 656, 657, 714, 715, 716, 717, 718, 723, 724
 Տէր-Գրիգորեանց Չաքարիա - 717
 Տէր-Գրիգորեանց Մնացական - 83
 Տէր-Գրիգորեանց Յարութիւն - 271
 Տէր-Դաւթեան(ց) (Չաքարեան) Գեորգ - 472, 473, 474, 475, 484, 487, 497, 498, 499, 500, 503, 505, 509, 510, 512, 515, 555, 556
 Տէր-Դաւթեան Գեորգ (դերասան) - 434, 435
 Տէր-Դաւթեան Գեորգ վրդ. - 647, 648, 649
 Տէր-Դաւթեան Գրիգոր - 554
 Տէր-Դաւթեան Չաքարիա քիյ. - 650, 651
 Տէր-Դաւթեան Ղուկաս քիյ. - 510
 Տէր-Դաւթեանց Չաքարիա - 715, 716, 717
 Տէրեանց Գ. - 502
 Տէրեանց Կ. - 519
 Տէր-Եսայեան Մարտիրոս - 418, 680
 Տէր-Երեմեանց (Տէր-Չաքարեան) Չաքարիա քիյ. - 428, 434, 435

- Տեր-Երեմեանց (Տեր-Խաչատրեան) Ղազար քիյ.
- 422, 423, 425, 427, 428, 430, 431, 433, 434,
435, 693, 694, 705, 706
- Տեր-Չաքարեան Դանիէլ - 140
- Տեր-Չաքարեանց Ղազար քիյ. - 432, 433
- Տեր-Թադէոսեանց (Տեր-Յովհաննիսեան) Ներսէս քիյ. - 428, 433
- Տեր-Թադէոսեանց (Տեր-Ներսիսեան) Սարգիս դպիր - 428
- Տեր-Թովմասեանց Յովսէփ - 448
- Տեր-Իսրայէլեան Տեր Յայրապետ քիյ. - 419, 421, 422, 423, 424
- Տեր-Խաչատրեան Արմենակ - 147
- Տեր-Խաչատրեան Արշակ Տեր Ստեփանի - 109, 153, 154, 156, 157, 413
- Տեր-Խաչատրեան Եւա - 414
- Տեր-Խաչատրեան(ց) Խաչատուր - 82, 84, 92, 101, 103, 105, 107, 110, 161, 284, 286, 312, 413
- Տեր-Խաչատրեան Յայկ - 103, 105
- Տեր-Խաչատրեան Յովհաննէս քիյ. - 205
- Տեր-Խաչատրեանց Արշակ Սարգսի - 100, 101, 102
- Տեր-Խաչատրեանց Արշակ Տեր Ստեփանի - 103, 104, 107, 110, 111
- Տեր-Խաչատրեանց Ե. - 105, 107
- Տեր-Խաչատրեանց Յարութիւն-107
- Տեր-Կարապետեան Պետրոս քիյ. - 365
- Տեր-Յայրապետեան Սահակ - 421
- Տեր-Ղազարեան (Տեր-Խաչատրեան) Գեորգ - 430, 431
- Տեր-Ղազարեան Աւետիս (տիրացու) - 39
- Տեր-Ղազարեան Գեորգ քիյ. - 440
- Տեր-Ղազարեան Ղազար քիյ. (եկդ. հիմնադիր) - 7, 14, 15, 17, 23, 55
- Տեր-Ղազարեան Ղազար քիյ. - 346, 359, 365, 366, 369, 382, 430, 450, 451
- Տեր-Ղազարեան Ղազար քիյ. - 36, 41, 42, 43, 44, 46, 71, 72
- Տեր-Ղազարեան Յովակիմ - 7, 16, 24, 52, 55, 56, 57, 58, 72, 290, 295, 308, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 393
- Տեր-Ղազարեան(ց) Նինա Գրիգորի - 71, 117, 285, 286, 287
- Տեր-Ղազարեան(ց) - 6, 11, 18, 125, 381, 519
- Տեր-Ղազարեան(ց) (Տեր-Յարութիւնեան) Չաքարիա քիյ. - 50, 427, 436, 437, 654, 722, 723, 725
- Տեր-Ղազարեան(ց) Անախանուն - 17, 72
- Տեր-Ղազարեան(ց) Աւետիք - 7, 16, 17, 29, 45, 55, 56, 57, 72, 304, 308, 310, 345, 355, 380, 387
- Տեր-Ղազարեանց (Յովակիմեան) Սիմեոն ուրարակիր - 423, 693
- Տեր-Ղազարեան(ց) Գրիգոր Յովակիմի - 71, 72, 84
- Տեր-Ղազարեան(ց) Ղազար - 457, 458, 460, 472, 660, 736, 746
- Տեր-Ղազարեանց Յ. - 549
- Տեր-Ղազարեանց Ս. - 484
- Տեր-Ղազարեանց Տեր Ղազար քիյ. Յովակիմի - 27
- Տեր-Ղալամդարեան Կարապետ-39
- Տեր-Ղևոնդեան(ց) Ղուկաս - 303, 307
- Տեր-Ղևոնդեանց Մուշէղ քիյ. - 274
- Տեր-Ղուկասեան - 6, 11
- Տեր-Ղուկասեան Արշակ (զեներայ) - 19, 20, 21
- Տեր-Ղուկասեան Բագրատ - 66, 68, 69, 84, 89
- Տեր-Ղուկասեան Յարութիւն քիյ. - 18, 19, 20, 23
- Տեր-Ղուկասեան Քալի - 272
- Տեր-Ղուկասեանց Ատովմ Գեորգի - 404, 405
- Տեր-Ղուկասեանց Բեգլար Կիրակոսի - 46, 48
- Տեր-Ղուկասեանց Գեորգ - 23
- Տեր-Ղուկասեանց Գնունի - 107
- Տեր-Ղուկասեանց Դաւիթ - 299, 303, 307
- Տեր-Ղուկասեանց Երուանդ Ստեփանի - 93, 102, 105, 413
- Տեր-Ղուկասեանց Ռուբէն - 84
- Տեր-Ղուկասեանց Վահան - 107, 414
- Տեր-Ղուկասեանց Տիգրան - 284, 285, 404, 405, 406, 413
- Տեր-Ղուկասեանց Տիգրան Ստեփանի - 81, 84
- Տեր-Մէլքիսեդեկեանց Գրիգոր - 128
- Տեր-Մինասեանց Գ. - 497
- Տեր-Միքայէլեանց Թ. Գ. - 737
- Տեր-Մկրտչեան Աստուածատուր քիյ. - 421, 422, 425
- Տեր-Մկրտչեան Մկրտիչ - 447
- Տեր-Մկրտչեան Տեր Պետրոս - 645
- Տեր-Մկրտչեանց Սողոմոն - 480
- Տեր-Մովսիսեան Գեորգ - 23
- Տեր-Մովսիսեան Սրապիոն քիյ. - 724, 725
- Տեր-Յակոբեան (Ժինջիլատեանց) Տեր Յօհաննէս քիյ. - 27, 447
- Տեր-Յակոբեան Նիկողայոս - 660
- Տեր-Յակոբեան Ստեփաննոս քիյ. - 723, 724
- Տեր-Յակոբեան(ց) Առաքել - 460, 483, 516, 542, 550, 739
- Տեր-Յակոբեան Խաչատուր քիյ. - 40, 42, 355
- Տեր-Յակոբեանց Մովսէս - 660
- Տեր-Յակոբեանց Յակոբ - 93, 102
- Տեր-Յակոբեանց Վ. - 743
- Տեր-Յարութիւնեան (Պետրոսեան) Յովհաննէս քիյ. - 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482
- Տեր-Յարութիւնեան Աւետիք - 294, 301
- Տեր-Յարութիւնեան Գեորգ - 296
- Տեր-Յարութիւնեան(ց) Չաքարիա քիյ. - 430, 431, 652, 653, 705, 706, 709, 713, 714
- Տեր-Յարութիւնեան Յարութիւն - 27
- Տեր-Յարութիւնեան(ց) Յովհաննէս քիյ. - 463, 465, 582, 741, 742, 743
- Տեր-Յարութիւնեան(ց) Աստուածատուր - 354, 356
- Տեր-Յարութիւնեանց Կատարինէ (Եկատերինէ) - 479, 481
- Տեր-Յարութիւնեանց Միքայէլ սրկ. - 511

Տեր-Յարութիւնեանց Պետրոս - 81
 Տեր-Յարութիւնեանց Սահակ քիյ. - 652
 Տեր-Յկոբեան Տէր Օհաննէս - 24
 Տեր-Յովակիմեան Յովակիմ քիյ. - 727
 Տեր-Յովակիմեան Յովհաննէս քիյ. - 43, 44, 45, 46, 365, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 376, 377, 378, 379
 Տեր-Յովհաննէսեանց Ա. - 458
 Տեր-Յովհաննիսեան (Տէր-Ներսիսեան) Նունիա - 433, 434
 Տեր-Յովհաննիսեան Աստուածատուր - 421, 422
 Տեր-Յովհաննիսեան Գարեգին - 102, 103, 105, 109
 Տեր-Յովհաննիսեան Գեորգ քիյ. - 429, 430, 438, 659
 Տեր-Յովհաննիսեան Գրիգոր տիրացու - 685
 Տեր-Յովհաննիսեան Կարապետ - 458
 Տեր-Յովհաննիսեան Հմայակ - 105, 110, 111, 158, 161
 Տեր-Յովհաննիսեան Մարտիրոս Կարապետի - 64, 73, 204
 Տեր-Յովհաննիսեան Յակոբ - 448
 Տեր-Յովհաննիսեան Յովհաննէս դպիր - 52, 54
 Տեր-Յովհաննիսեան Նիկողայոս - 64
 Տեր-Յովհաննիսեան Պետրոս - 346
 Տեր-Յովհաննիսեան Սահակ քիյ. - 335, 510, 511, 515, 516, 517, 518
 Տեր-Յովհաննիսեան(ց) Համազասպ քիյ. - 7, 60, 61, 63, 64, 67, 68, 70, 71, 74, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 90, 92, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 111, 113, 116, 130, 131, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 150, 151, 205, 273, 276, 277, 278, 279, 283, 284, 312, 399, 413, 504, 549, 662
 Տեր-Յովհաննիսեանց (Տէր-Յովհաննէսով) Գեորգ - 460, 462
 Տեր-Յովհաննիսեանց Ա. - 464
 Տեր-Յովհաննիսեանց Աբգար - 516
 Տեր-Յովհաննիսեանց Արմենակ - 107, 110
 Տեր-Յովհաննիսեանց Արշակ - 456
 Տեր-Յովհաննիսեանց Գեորգ - 107
 Տեր-Յովհաննիսեանց Կարապետ - 82
 Տեր-Յովհաննիսեանց Հ. - 107
 Տեր-Յովհաննիսեանց Մակա - 660
 Տեր-Յովհաննիսեանց Մարտիրոս - 68
 Տեր-Յովհաննիսեանց Մկրտում - 81
 Տեր-Յովհաննիսեանց Յակոբ - 401
 Տեր-Յովհաննիսեանց Յովհաննէս - 394, 395
 Տեր-Յովհաննիսեանց Ներսէս քիյ. - 706, 707, 708, 709, 710
 Տեր-Յովհաննիսեանց Պողոս - 736
 Տեր-Յովհաննիսեանց Սարգիս - 103
 Տեր-Յովհաննիսեանց Սարգիս քիյ. - 49
 Տեր-Յովսէփեանց Եղ. - 516
 Տեր-Յօհաննէսեան (Սարգսեան, Տէր-Թադէոսեանց) Տէր Ներսէս քիյ. - 422, 425

Տեր-Յօհաննէսեան Գրիգոր - 421, 422
 Տեր-Յօհաննէսեան Կարապետ դպիր - 421, 422
 Տեր-Յօհաննէսեանց (Տէր-Ներսէսեան) Սողոմոն - 425
 Տէր-Ներսիսեան Աւագ քիյ. - 692, 694, 695
 Տէր-Ներսիսեան Տէր Սարգիս քիյ. - 433, 434
 Տէր-Նիկողայոսեանց Յովհաննէս քիյ. - 652
 Տէր-Նիկողոսեանց Յովակիմ քիյ. - 375
 Տէրունեան Յովհաննէս - 484
 Տէրունեան(ց) Եագոր - 442, 444, 455, 731
 Տէր-Պետրոսեանց Յովսէփ քիյ. - 513
 Տէր-Սահակեան Գրիգոր - 296
 Տէր-Սահակեանց Կարապետ - 484
 Տէր-Սարգսեան Խաչատուր - 414
 Տէր-Սարգսեան Կարապետ քիյ. - 64, 445
 Տէր-Սարգսեան Ղևոնդ քիյ. - 113, 114
 Տէր-Սարգսեան Մայիա - 273
 Տէր-Սարգսեան Սարգիս - 535
 Տէր-Սարգսեան Ստեփաննոս քիյ. - 38
 Տէր-Սարգսեան(ց) - 164, 168, 689
 Տէր-Սարգսեան(ց) Անտոն (Անտոն) Գաբրիէլի - 45, 89, 272, 381
 Տէր-Սարգսեանց Մարիամ - 17
 Տէր-Սիմեոնեան Աղաջան - 683, 686
 Տէր-Սիմոնեան Սիմեոն քիյ. - 27, 38
 Տէր-Ստեփանեանց Ալեքսանդր - 102
 Տէր-Ստեփանեանց Ս. - 448
 Տէր-Ստեփանեանց Ստեփաննոս քիյ. - 362
 Տէր-Վարդանեան Գրիգոր քիյ. - 19
 Տէր-Վարդանեանց Յօհաննէս - 480
 Տէր-Վրթինով Խէչօ - 497
 Տէր-Օհաննէսեանց Սարգիս - 660
 Տէր-Օհաննիսեան Օհաննէս - 346
 Տիգրան (Կարապետ սրկ. որդի) - 43, 51, 125
 Տիգրան (Յարութիւն քիյ. որդի) - 19
 Տիտոսեանց (Գրիգորեանց) Արշալոյս - 509, 510
 Տիրունեան Սահակ - 649
 Տուգուլեան(ց) Աւետիք (Աւետիս) - 7, 22, 23, 25, 33, 35, 36, 37, 304, 308, 331, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 357, 358
 Տուգուլեանց Յակոբ քիյ. - 437
 Տօնեան (Տօնով) Պետրոս - 24, 309
 Տօնոյեանց (Տօնունց) Յակոբ - 289, 290
 Տֆէր Գրիգոր - 327
 Ըօտինեան Միխայէլ - 684
 Յազարեյի Ա. - 547
 Փանեան Գալուստ - 649
 Փանեանց Ակոպ - 519
 Փանեանց Էմիր - 509, 510, 519
 Փանոսեան Աղաջան - 304, 308
 Փանոսեանց Աստուածատուր - 63
 Փաշիկեանց Յովհաննէս - 81, 84
 Փարսաղանեան Թաթօ - 293

- Փարսադանեանց Շուշան - 659
 Փափագեան Խ. - 512
 Փափագեան Կարապետ - 506, 507, 510, 516, 519, 665, 666, 667, 690
 Փափագով Յարութիւն - 472
 Փափուկով Յարութիւն - 487
 Փերիզատ (Հայրապետ քիյ. կին) - 423
 Փիրալեանց Աստուածատուր Վարդանի - 84
 Փիրալեանց Ղազար - 278
 Փիրալեանց Մելիք - 84
 Փիրումեան Տիգրան Յարութիւնի (Արտեմի) - 9, 544
 Փորտիշեան Գարեգին - 414
 Փորաքեան Աղամ - 355
- Քազարեանց (Քակարեանց) Դաւիթ քիյ. - 38, 355, 427
 Քաթանեան(ց) (Մանուկեան) Պողոս - 447, 448, 449, 450, 457, 458, 460, 461, 462, 463, 472, 473, 474, 475, 484, 487, 489, 490, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 509, 510, 512, 535, 542, 548, 551, 552, 554, 581, 659, 739
 Քաթանեանց Արամ - 458, 549
 Քաթանեանց Գ. - 484
 Քաթանեանց Մանուկ - 460, 736
 Քալանթարեան Գ. - 659
 Քալանթարեանց (Տէր-Խաչատրեան) Ներսէս դպիր - 422
 Քալի (Ա. Ղոնդաղսագեանցի կին) - 23
 Քամանդարով Պողոս - 45
 Քարիմեանց (Անդրեասեան) Սիմէօն - 511, 519
 Քարիմեանց Ներսէս քիյ. - 523
- Քեթենճեանց Գրիգոր քիյ. - 46, 47, 48, 52
 Քիտիսեանց Յակոբ - 84
 Քոչարեան Կարապետ - 131, 135, 138, 139
 Քոչարեանց Մեխակ Յարութիւնի - 166, 167, 278
 Քոչարեանց Շ. - 101, 103
 Քոչարեանց Սեդրակ - 472
 Քոչարյան Օ. Յ. - 123
 Քոսայեանց Մացո - 103
 Քուչիով Իվանէ - 345, 346
 Քրիստափոր (Ա. Թայիրեանի որդի) - 73, 204
- Օդաբաշեան Խաչատուր - 683, 685
 Օհանեան (Օհանիսեանց) Արտաշէս - 118, 121, 164
 Օհանեանց Յովհաննէս - 739
 Օհանեանց Յովսէփ - 84
 Օձնեցի Գալուստ - 143, 545
 Օսան (Յարութիւն քիյ. կին) - 354
 Օվսաննա (Մովսէս քիյ. դուստրը) - 41
 Օրբէլեանց Սմբատ - 84
 Օրջոնոկիձէ Սերգո - 148
 Օթոյեաններ - 427
- Ֆռանգուլեանց (Տէր-Աբրահամեան(ց)) Մովսէս քիյ. - 17, 23, 24, 27, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 60, 204, 303, 324, 325, 333, 358, 359, 362, 365, 366, 368, 369, 371, 372, 373, 375, 376, 377, 378, 379, 425, 662, 696
 Ֆրանգուլեան(ց) Տիգրան - 107, 414
 Ֆրանգուլեանց Սմբատ Կարապետի - 107

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբասաբաղ - 19
 Ագուլիս - 663
 Ադանա - 283
 Ախալգորի - 468
 Ախալցխա - 20, 118, 119, 124, 430, 434, 444, 445, 452, 469, 526
 Ախալքալաք (Ախալքալակ) - 58, 59, 118, 119
 Ախլդաբա - 430
 Աղբուլաղ (Բելի-կլուշ) - 381, 469, 508
 Այգենախ - 154
 Այսրկովկաս - 427
 Անի - 130
 Անտիոք - 416
 Աստրախան - 46
 Արագած լեռ - 417
 Արամեանց հիվանդանոց - 114, 115, 116
 Արարատյան դաշտ - 5, 13, 14, 417
 Արարատյան երկիր - 417
 Արևմտյան Հայաստան - 89, 543
 Բաթումի - 526
 Բաքու - 19, 744
 Բեսարաբիա - 46
- Բօշի թաղ (Թիֆլիսում) - 555
- Գանձակ (Ելիզավետպոլ) - 6, 7, 13, 14, 55, 391, 417
 Գանձասար - 21
 Գարդման (Քարթման) գավառ - 21, 299
 Գերմանիա - 154
 Գելաթի փողոց - 415
 Գեորգեան ճեմարան - 554, 556, 557
 Գյումրի (Ալեքսանդրապոլ, Լենինական) - 244, 412, 528
 Գորի - 20, 121, 362, 363, 364, 366, 417, 430, 527, 655, 705, 706
 Գորու գավառ - 365, 369
 Գունիք - 20
- Դաղստան - 20, 57
 Դամպալա - 363
 Դերբ (Դերպ) - 419
 Դոստլու - 510
 Դորպատի համալսարան - 20
 Դուշէթ - 421, 481

- Եադուրբլու - 252
Եգիպտոս - 527
Ելինիցկի - 247
Ենայի համալսարան - 102, 154
Երևան - 5, 6, 8, 13, 20, 26, 76, 77, 78, 75, 148, 316, 321, 400, 402, 415, 416, 417, 420, 695, 707, 708
Երևանի թեմական դպրոց - 78
Երուսաղեմ - 688
- Չաբաթալա - 223
Չրկինեանց եկդ. ծխական դպրոց - 546
- Էջմիածնի հոգևոր Գեորգեան ճեմարան - 144, 245, 459
- Թամամշեանի քարվանսարա - 435
Թառաթումբ - 113
Թբիլիսիի քաղաքապետարան - 529, 747
Թելավ - 121, 363, 364, 469, 526, 527
Թելավի գավառ - 363, 364
Թելավի քաղաքային դպրոց - 412
Թելեթ - 481
Թիֆլիս (Տփղիս, Տփլիս, Թիֆլիզ, Թիփլիս, Թբիլիսի) - 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 20, 21, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 66, 67, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 132, 133, 136, 137, 138, 140, 142, 144, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 159, 161, 162, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 236, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 247, 248, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 268, 269, 270, 272, 274, 276, 279, 281, 282, 283, 285, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 334, 335, 336, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 347, 349, 351, 353, 354, 355, 356, 357, 364, 365, 366, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 376, 377, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 415, 416, 417, 418, 419, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 434, 436, 439, 440, 441, 442, 444, 445, 446, 450, 454, 455, 456, 458, 460, 461, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 476, 480, 481, 484, 485, 486, 488, 489, 490, 492, 493, 494, 495, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 506, 507, 513, 516, 518, 519, 520, 521, 522, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 555, 557, 558, 582, 645, 646, 647, 649, 650, 652, 653, 654, 655, 656, 660, 661, 664, 666, 694, 695, 696, 697, 690, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 710, 711, 712, 713, 714, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 735, 737, 742, 744, 745, 746, 747
Թիֆլիսի III օրիորդաց գիմնազիա - 159
Թիֆլիսի ազնվականների գիմնազիա - 557
Թիֆլիսի այգեպանական դպրոց - 148
Թիֆլիսի ապահովագրոց ընկերության տուն - 87
Թիֆլիսի առևտրական բանկ (տուն) - 281, 283, 284
Թիֆլիսի առևտրական դպրոց - 557
Թիֆլիսի Արամեան հիվանդանոց - 516
Թիֆլիսի արհեստավորաց դպրոց - 547
Թիֆլիսի արքունական ուսումնարան - 208
Թիֆլիսի Գայիանեան օրիորդաց դպրոց - 143, 148, 152, 153, 154, 156, 459
Թիֆլիսի գեղարվեստական դպրոց - 159
Թիֆլիսի գիմնազիա - 104, 152, 214, 224
Թիֆլիսի կայսերական երաժշտական դպրոց - 161
Թիֆլիսի կլասիկական գիմնազիա - 547, 549, 550
Թիֆլիսի համալսարան - 520
Թիֆլիսի հիվանդանոց - 419
Թիֆլիսի Դուկասեան թանգարան - 103
Թիֆլիսի Մարիամեան օրիորդաց ուսումնարան - 447, 448
Թիֆլիսի Միքայելեան հիվանդանոց - 466
Թիֆլիսի նահանգային ուսումնարան - 429
Թիֆլիսի Նիկողաևսկի ուսումնարան - 447
Թիֆլիսի նոր թատրոնի շինություն - 87
Թիֆլիսի ռեալական ուսումնարան - 144
Թիֆլիսի քաղաքային դպրոց - 100, 104, 148, 412, 471
Թյուրինգիա - 154
- Ժենատներ թաղ (Թիֆլիսում) - 555
- Իմերեթ - 362, 363, 366
Իսվերուեդ - 430
- Լազոդեխ - 468, 510
Լազարեան ճեմարան - 412, 459, 743, 744, 745
Լայպցիգի համալսարան - 102, 154
Լոռի - 519
Խաչթառակ - 148
Խև թաղ (Թիֆլիսում) - 555
Խոյ - 346, 683, 685, 686, 687
Խոջիվանքի (խոջենց) գերեզմանոց (գերեզմանատուն) - 37, 73, 79, 86, 88, 111, 143, 204, 205, 357, 453, 454, 482, 487, 508, 517, 582
Խոջիվանքի թաղ (Թիֆլիսում) - 557
Խոջիվանքի փողոց - 47
- Շովիանեանի բանկային գրասենյակ - 281

- Կազանի համալսարան - 159
 Կասպ - 363, 655, 705, 706
 Կարին - 544
 Կարս (Ղարս) - 498, 499
 Կարսի դպրոց - 161
 Կողբ - 254
 Կոստանդնուպոլիս (Կ.Պոլիս) - 22, 89, 272, 301, 304, 416, 438, 462, 659, 681, 683
 Կովկաս - 20, 30, 31, 57, 63, 144, 150, 151, 154, 158, 217, 220, 222, 315, 337, 338, 341, 343, 344, 347, 369, 380, 382, 383, 386, 387, 389, 426, 446, 467, 497, 528, 537, 538, 698, 699, 701, 702, 703, 704, 705, 722, 723, 733
 Կուկիա (Կուկիո) - 43, 276, 384, 445, 526, 657
 Կուտինա - 415
 Կուր գետ - 5, 85, 89, 135, 401, 415, 746
- Հաղբատավանքի դպրոց - 99
 Հայաստան - 5, 6, 7, 13
 Հառիճի ժառանգավորաց դպրոց - 412
 Հավլաբար (Հաւլաբար, Հալուաբար, Հալուա-պար, Հալվապար, Աւլաբար) - 5, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 22, 25, 26, 28, 30, 31, 37, 38, 39, 41, 42, 46, 47, 48, 49, 52, 55, 58, 59, 61, 63, 65, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 85, 86, 87, 88, 89, 108, 109, 114, 124, 125, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 146, 149, 150, 152, 156, 159, 160, 164, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 214, 215, 217, 218, 224, 228, 229, 231, 234, 239, 240, 242, 257, 259, 260, 261, 264, 265, 266, 267, 269, 270, 275, 276, 277, 278, 289, 300, 301, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 335, 338, 339, 343, 344, 347, 348, 351, 353, 356, 365, 366, 370, 374, 376, 380, 383, 384, 387, 400, 401, 404, 410, 415, 416, 417, 419, 422, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 436, 437, 439, 440, 441, 442, 445, 446, 447, 449, 451, 452, 453, 465, 467, 470, 471, 476, 492, 494, 496, 504, 517, 526, 527, 529, 533, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 544, 547, 553, 555, 558, 645, 646, 647, 648, 649, 652, 653, 654, 655, 657, 658, 661, 662, 663, 664, 680, 692, 693, 694, 697, 698, 700, 701, 704, 705, 706, 707, 708, 711, 714, 715, 716, 717, 718, 722, 725, 726, 728, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 741, 746
 Հավլաբարի արքունական քաղաքային դպրոց - 553
 Հավլաբարի գերեզմանոց - 267, 318, 319, 356, 357, 358
 Հավլաբարի թատրոն - 517
 Հավլաբարի ծխական դպրոց - 547
 Հավլաբարի կամուրջ - 16
 Հավլաբարի Սբ. Մարիամեան օրիորդաց (կամ Էջմիածնեցոց Սբ. Գեորգ եկդ.) դպրոց - 538, 539, 553
 Հին Բայազետ - 21
- Հյուսիսային Արցախ - 5
 Հյուսիսային Կովկաս - 14, 162, 558
 Հռոմ (Հռովմ) - 449
- Ղազախ - 205, 229, 481, 510, 715, 716, 717, 718
 Ղալաչա - 228
 Ղարաբաղ - 290, 418, 469
 Ղարադաշ - 362, 366
 Ղարասուբազար - 147
- Մաղաթեան կղզի - 85
 Մախաթի թաղ (Թիֆլիսում) - 555
 Մանավ - 437
 Մանգլիս - 107, 381
 Մարիամեան-Յովհաննեան ուսումնարան - 459
 Մարինսկայա փողոց (Թիֆլիսում) - 167
 Մետեխեան փողոց - 104
 Միրիմանեանի մասնավոր ուսումնարան - 147
 Մոսկվա (Մոսկով) - 111, 304, 309, 454, 457, 458, 459, 681, 686, 687, 737, 738, 739, 743
 Մոսկվայի արքունական համալսարան - 111
 Մոսկվայի հայոց եկեղեցեաց խորհրդարան - 458, 737, 743
 Մուխրան - 43, 363
 Մուշ - 214
 Մցխեթ - 64
- Յովնանեան դպրոց - 143, 154, 205
- Ներսիսեան դպրոց (հայոց հոգևոր դպրոց) - 20, 46, 51, 52, 61, 69, 73, 81, 83, 84, 86, 94, 99, 101, 102, 103, 105, 111, 112, 126, 127, 133, 134, 136, 138, 140, 141, 144, 147, 148, 152, 154, 156, 159, 161, 220, 270, 272, 283, 380, 391, 393, 394, 407, 408, 424, 429, 435, 436, 439, 448, 450, 452, 457, 461, 462, 463, 464, 481, 482, 494, 496, 498, 499, 502, 503, 512, 520, 530, 531, 533, 535, 540, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 554, 555, 556, 557, 655, 718, 728, 743, 744
 Նովո-Տրոիցկայա փողոց (Թիֆլիսում) - 167
 Նովորոսիյսկ - 156
 Նոր Բեթլեդեան փողոց - 87
 Նոր Նախիջևան - 46
 Նորաշեն եկդ. Մարիամեան օրիորդաց դպրոց - 537, 732
 Նորաշենի փողոց (Թիֆլիսում) - 70
 Նորիա - 42
- Շամախի - 6, 13, 266, 744
 Շամխորսկայա փողոց - 11
 Շամշադին - 716, 717
 Շամբոր - 6, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 55
 Շամբորեցոց եկդ. սրկ. ուսումնարան - 557
 Շան-թաղ (Թիֆլիսում) - 439, 660
 Շավի թաղ (Թիֆլիսում) - 411
 Շելկովնիկովսկայա փողոց (Թիֆլիսում) - 167

- Շեն գ. - 411
 Շիրաջների փողոց (Շիրաջխանա, Շիրախանա, Թիֆլիսում) - 5, 537, 665, 690
 Շխլուն թաղ (Թիֆլիսում) - 555
 Շուկավեր (Շահումեան) - 41, 238, 301, 308, 526, 527
 Շուշի - 737
- Չխար գյուղ - 119
 Չուղուրեթ - 384
- Պարսկաստան - 283, 665
 Պետտիգորսկ - 503
 Պետերբուրգ - 20, 743, 744, 745
 Պետերբուրգի կայսերական նկարչական դպրոց - 744
 Պետերբուրգի համալսարան - 557
 Պետերբուրգի հայոց եկեղեցեաց խորհրդարան - 744, 745
 Պետրե-Պավլովսկայա փողոց - 86
 Պետրե-Պավլի թաղ (Թիֆլիսում) - 555
 Պետրոգրադ - 521
 Պրիբորոժնենսկայա փողոց (Թիֆլիսում) - 11, 167
- Ջատիջվար - 363
- Ռուբինեան երկրագործական ուսումնարան - 273
 Ռուխ - 430
 Ռուսաստան - 43, 45, 121, 220, 251 327, 365, 527, 698
 Ռուսաց գերեզմանոց (գերեզմանատուն, Թիֆլիսում) - 86
 Ռտիչենսկայա փողոց (Թիֆլիսում) - 88
- Սալմաստ - 346
 Սածուրեխ - 430
 Սամթամիս ճալայ - 363
 Սանահին գ. - 403
 Սանիոր - 44, 363, 364
 Սաչխերեթ - 431
 Սարիղամիշ - 205
 Սբ. Կարապետ եկղ. դպրոց - 555
 Սբ. Մինաս եկղ. ծխական . («Դանիել Իզմիրեանց») դպրոց - 137, 456, 509, 510, 530, 531, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 549, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 662, 663, 732, 733, 734, 739
 Սբ. Մինաս եկղ. Մարիամեան օրիորդաց դպրոց - 535
 Սբ. Նշան եկեղեցու օրիորդաց ուսումնարան - 459
 Սերեբրեաննի ռեադ փողոց - 87
 Սիմֆերոպոլ - 743
 Սղնախ - 121, 151, 159, 204, 417, 437, 527
 Սոլլալակ թաղամաս (Թիֆլիսում) - 88
- Սուխում - 518
 Ստաւրապոլ - 510, 511, 516, 517, 518
 Ստեփանավան (Ջալալ-օղլի) - 519, 520, 524, 745
 Սրկոլուն գյուղ - 8
- Վաղարշապատ (Էջմիածին) - 12, 25, 26, 30, 147, 470, 533, 557, 688
 Վայոց Ձոր - 8, 21
 Վան - 543, 660
 Վանքի մայր եկղ. ծխական դպրոց - 113
 Վաշլեան - 248, 469
 Վասպուրական - 543
 Վարազա դպրոց - 543
 Վարդիսուբան - 411
 Վերին Աղդան - 481
 Վորոնեժ - 19
 Վրաստան - 7, 9, 25, 28, 30, 31 44, 46, 47, 50, 52, 73, 75, 89, 90, 91, 94, 105, 112, 113, 114, 119, 120, 121, 124, 154, 209, 210, 213, 217, 218, 219, 224, 227, 235, 258, 259, 261, 267, 268, 313, 314, 318, 319, 322, 323, 326, 327, 334, 335, 336, 338, 339, 341, 343, 347, 349, 350, 352, 353, 354, 356, 358, 362, 366, 367, 368, 369, 371, 375, 376, 377, 379, 381, 390, 394, 413, 417, 421, 423, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 436, 446, 447, 457, 458, 462, 470, 471, 484, 488, 490, 491, 493, 494, 495, 502, 503, 518, 525, 526, 527, 528, 529, 538, 541, 549, 559, 645, 647, 652, 657, 663, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 702, 703, 705, 706, 707, 708, 709, 711, 712, 715, 721, 722, 724, 727, 729, 733, 738, 742, 746, 747
 Վրաց Մոմավալի (Ապագա) դպրոց - 123
 Վրաց նկարիչների արվեստանոց - 746
- Տափի թաղ (Թիֆլիսում) - 513, 645
 Տիբրիդա ամառանոց - 518
 Տրապիզոն - 205
- Ցիցիանովի զառիվար - 86
- Փերիոցվալերիս փողոց - 11
 Փոթի - 547
 Փոթիի քաղաքային դպրոց - 547
 Փոքր Ասիա - 89, 438, 659
 Փոյուզիա - 415
- Քանդալ - 363
 Քարել - 430
 Քութայիսի - 119, 121, 527
- Օրիորդաց գիմնազիա - 273, 275
 Օրիորդաց ինստիտուտ - 87
- Ֆիզների փողոց - 11
 Ֆրեյլինեան փողոց - 87

ՎԱՆՔԵՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

- Ախալցխայի մայր եկղ. – 526
 Ախալցխայի Սբ. Փրկիչ եկղ. – 469
 Ախալցխայի Վարդանանց (Սբ. Նշան) եկղ. – 124
 Աւետեաց (Զգրաշենի) Սբ. Աստվածածին եկղ. – 75, 87, 88, 94, 129, 158, 258, 263, 269, 270, 393, 399, 400, 402, 646, 656
 Բաթումի (Սբ. Փրկիչ) եկղ. – 526
 Բելոդենի Սբ. Աստվածածին եկղ. – 258, 259, 263, 276, 317, 365, 436, 469, 544, 646
 Դուշեթի Սբ. Աստվածածին եկղ. – 481
 Երևանի Կաթողիկե եկղ. – 78
 Երևանցոց (Հին Երևանցոց) Սբ. Մինաս եկղ. – 5, 6, 8, 9, 10, 50, 63, 124, 127, 133, 135, 137, 143, 158, 231, 232, 233, 258, 260, 263, 271, 313, 317, 324, 325, 393, 394, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 474, 476, 477, 478, 480, 481, 482, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 557, 559, 581, 582, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 680, 681, 682, 684, 687, 687, 690, 691, 692, 693, 694, 696, 698, 699, 700, 702, 703, 705, 706, 707, 708, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 432, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 741, 742, 745, 746, 747
 Չրկինեանց Սբ. Գեորգ եկղ. – 646
 Չրկինեանց Սբ. Կարապետ եկղ. – 258, 259, 261, 271, 272, 273, 405, 406, 423, 428, 429, 546, 645, 710, 711
 Էջմիածնեցոց Սբ. Գեորգ եկղ. – 11, 12, 42, 79, 127, 135, 138, 143, 158, 159, 160, 162, 164, 165, 167, 258, 260, 263, 274, 282, 290, 393, 394, 440, 442, 443, 447, 456, 482, 538, 539, 545, 553, 558, 559, 646, 652, 654, 665, 707, 710, 731
 Թարգմանչաց վանք – 727
 Թելավի մայր եկղ. – 526
 Թելավի Սբ. Գեորգ եկղ. – 469
 Թելեթի Սբ. Գեորգ եկղ. – 19, 209
 Թիֆլիսի Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկղ. – 124, 147, 220, 240, 250, 251, 258, 261, 263, 264, 276, 284, 324, 394, 446, 469, 534, 535, 537, 581, 646, 652, 723, 724, 725, 732
 Թիֆլիսի Սբ. Գեորգ եկղ. – 241
 Թիֆլիսի Սբ. Սարգիս եկղ. (ուխտատեղի) – 12, 127, 147, 162, 217, 218, 221, 263, 270, 271, 401, 439, 440, 468, 490, 533
 Թիֆլիսի Սբ. Սիոնի եկղ. – 426, 703
 Թիֆլիսի Փրկիչ Այլակերպութեան վանք – 537
 Խոջիվանքի եկղ. – 122, 454, 557, 582
 Կաթողիկե Սբ. Գեորգ եկղ. (Մեյդանի, Բերդի մեծ եկղ.) – 32, 33, 51, 127, 147, 162, 213, 258, 259, 264, 270, 271, 317, 393, 533, 545, 646, 656
 Կուկիայի Թանդոյեան Սբ. Աստվածածին եկղ. – 150, 464, 526, 527
 Կուկիայի Նորաշեն Սբ. Աստվածածին եկղ. – 12, 32, 33, 43, 149, 156, 162, 243, 249, 258, 260, 261, 276, 445, 526, 527, 646, 646, 650, 657, 706, 709, 710
 Կրծանիսի Ծիրանավոր ուխտատեղի – 113
 Հաղբատի վանք – 99, 267, 269, 6578, 658
 Հառիճի վանք – 412
 Հավլաբարի Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկղ. – 77, 78, 79, 85, 114, 115, 403, 410, 411
 Հրեշտակապետաց (Բերդի փոքր եկղ.) եկղ. – 127, 258, 259, 261, 393, 394, 646, 652, 653, 656
 Զորաբաշի Սբ. Գեորգ եկղ. – 49, 65, 127, 130, 131, 132, 135, 140, 244, 249, 393, 394, 434, 451
 Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին – 19, 25, 26, 48, 49, 50, 53, 57, 60, 63, 64, 66, 67, 68, 73, 75, 76, 77, 80, 85, 90, 91, 92, 93, 95, 105, 112, 119, 124, 126, 150, 206, 217, 218, 219, 220, 221, 228, 230, 231, 234, 235, 236, 239, 245, 252, 258, 259, 260, 267, 269, 275, 276, 277, 298, 301, 304, 308, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 331, 340, 342, 344, 347, 348, 349, 352, 353, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 368, 369, 370, 371, 374, 375, 377, 385, 386, 388, 389, 390, 391, 392, 394, 395, 397, 398, 399, 402, 403, 406, 407, 408, 411, 413, 423, 424, 427, 430, 431, 437, 438, 440, 441, 444, 445, 451, 463, 464, 465, 467, 470, 471, 481, 502, 512, 518, 527, 533, 537, 539, 554, 646, 647, 648, 654, 657, 658, 663, 683, 694, 699, 700, 702, 703, 706, 707, 720, 721, 722, 727, 728, 729
 Մետեխի Սբ. Աստվածածին եկղ. – 415
 Մետեխի Սբ. Վարդան եկղ. – 5
 Մոդնու Սբ. Գեորգ եկղ. – 124, 127, 251, 258, 259, 263, 264, 270, 393, 428, 447, 448, 452, 533, 581, 646, 746
 Մոսկվայի հայկական եկղ. – 738
 Ներսի Հավլաբարի Սբ. Աստվածածին եկղ. – 211, 258, 260, 261, 264
 Ներսի Հավլաբարի Սբ. Գեորգ եկղ. – 38, 208, 258, 260, 317, 327, 330, 348, 349, 350, 351, 353, 401, 437, 646, 648, 654
 Շամբորեցոց Սբ. Աստվածածին (Կարմիր Աւետարան) եկղ. – 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31,

- 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 297, 300, 301, 302, 306, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 353, 354, 356, 357, 358, 359, 362, 365, 366, 368, 369, 371, 373, 374, 376, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 413, 423, 425, 534, 538, 539, 545, 557, 646, 648, 665, 693, 696, 746, 747
- Շուլավերի (Շահումեան) մայր եկղ. – 526, 527
- Չարեքավանք անապատ – 301
- Չուղուրեթի Սբ. Աստվածածին եկղ. – 158, 207, 394, 423, 488, 489, 490, 663
- Սբ. Կարապետ եկղ. (Յավլաբարի) – 12, 38, 40, 42, 86, 108, 127, 132, 137, 139, 141, 242, 253, 258, 260, 261, 267, 271, 274, 278, 279, 317, 393, 404, 447, 469, 534, 538, 539, 555, 646, 648, 652, 654, 656, 717, 731, 733, 738, 745, 746
- Սբ. Նշան եկղ. (Թիֆլիսի) – 44, 124, 127, 128, 147, 149, 205, 208, 209, 224, 225, 258, 259, 263, 271, 324, 364, 374, 375, 393, 394, 416, 438, 453, 459, 469, 534, 646, 652, 656, 727
- Սբ. Ստեփաննոս Կուսանաց անապատ – 90
- Սևանի Սբ. Աստվածածին եկղ. – 14, 283, 316, 317, 320, 406, 407, 408
- Սղնախի Սբ. Կարապետ եկղ. – 151
- Ստեփանավանի (Ջալալ-օղլի) Սբ. Սարգիս (Սբ. Աստվածածին) եկղ. – 519, 520, 524, 745
- Սրկղունի Սբ. Գեորգ եկղ. – 8, 21
- Վանքի մայր եկղ. (Թիֆլիսի) – 21, 33, 50, 51, 61, 69, 85, 98, 103, 113, 122, 207, 210, 211, 214, 215, 240, 258, 259, 261, 263, 264, 269, 270, 272, 317, 364, 382, 389, 390, 391, 394, 450, 451, 452, 453, 459, 477, 481, 528, 534, 535, 646, 652, 664, 696, 697, 698, 699, 700, 702
- Վերայի Սբ. Խաչ եկղ. – 510
- Տափի թաղի Ժամոյեանց Սբ. Գեորգ եկղ. – 142, 143, 144, 146, 147, 150, 164, 298, 393, 394, 513
- Փառիստի վանք – 8, 21, 299
- Քարափի Սբ. Գեորգ եկղ. – 32, 33, 44, 656

ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Ազնիւ – ազնվական
- Ատստանոյ պորուտչիկ – պաշտոնաթող լեյտենանտ
- Գուբերնսկի սեկրետար – նահանգային քարտուղար
- Դէստփոտելնի ստատսկի սվետնիկ – իսկական պետական խորհրդական
- Դոկումենտ – փաստաթուղթ
- Ինսպեկտոր – տեսուչ
- Իսպոլնիտելնի էքսպեդիցիա – գործադիր արշավախումբ
- Կամիլավկա – եկեղեցական թավշյա գլխարկ
- Կոլլեժսկի սեկրետար – կոլեգիական քարտուղար
- Կուլաչա – անշարժ կալվածքի գնման թուղթ, մուրհակ, պայմանագիր
- Կոլլեժսկի ասեսոր – կոլեգիական ասեսոր (8-րդ դասի աստիճանավոր)
- Կոլլեժսկի ռեգիստրատոր – մատենապետ, ցուցակագրող (14-րդ դասի աստիճանավոր)
- Կոլլեժսկի սովետնիկ – կոլեգիական խորհրդատու
- Նադվորնի սովետնիկ – պալատական խորհրդական
- Ուէզդնի ուպրաւէնիա – գավառական վարչություն
- Ուէզդնի սուդ – գավառական դատարան

Ուստաբաշիներ – արհեստավորների ավագներ
 Չաստնի պրիստաւ – հարկադիր կատարող
 Պրիկազ – հրաման
 Պրոկուրոր – դատախազ
 Պոդպոլկովնիկ – փոխգնդապետ
 Պոլիցմէյստր – գլխավոր ոստիկանապետ
 Սմետա – նախահաշիվ
 Սուդայ Բասպրաւ – դատական դատաստան
 Սվոդ – ժողովածու
 Ստատսկի սովէտնիկ – պետական խորհրդական (5-րդ դասի աստիճանավոր)
 Ստարչինա – վաճառականների դասի գլխավոր
 Վոյեննի գուբերնատոր – զինվորական նահանգապետ
 Տայնի սովէտնիկ – գաղտնի խորհրդական
 Տիտուլյարնի սովէտնիկ – տիտուլյար խորհրդական (9-րդ դասի աստիճանավոր)
 Քաղաքական պոլիցիա – քաղաքային ոստիկանություն
 Օբլիզացիա – պարտաթուղթ, պարտագիր

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԵՐԻ ԵՎ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Երկրաչարժեր – 8, 87, 122, 528, 746

Ձեռագրեր – 8, 10, 13, 21, 22, 40, 41, 299, 300, 301, 303, 306, 307, 418, 448, 449, 687

